

64 | 1 (2024)

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

1

ZBORNİK ANDREJA STUDNA

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

ZBORNIK
ANDREJA STUDNA

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC/UDK 94(497.4) "18/19 "
ISSN (tiskana izdaja): 0353-0329
ISSN (spletna izdaja): 2463-7807
DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.64.1>

Uredili: Žarko Lazarevič, Miha Ojsteršek in Mojca Šorn

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Mojca Šorn (namestnica glavnega urednika), dr. Andrej Pančur, dr. Marko Zajc,
dr. Filip Čuček, Mihael Ojsteršek, Ana Cvek, Neja Blaj Hribar, dr. Ivan Sablin,
dr. Martin Moll, dr. Adéla Gjuričová, dr. Andreas Schulz

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Ana Cvek

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60,
e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko
dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Maša Bogataj, Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus, Historical
Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory, EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

*Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors*

Vsebina

Andrej Studen – zgodovina v življenju (Žarko Lazarevič)	11

Razprave – Articles

Jaka Banfi , Celjski grofje kot fevdni gospodje in njihov fevdni dvor / Counts of Cilli as Feudal Lords and Their Feudal Court.....	18
Igor Zemljič , <i>Bamberski sodni red</i> iz leta 1510 kot vir za kulturo zgodovino pravosodja / <i>The Bamberg Maleficent Order</i> as an Anthropological Source for the History of Justice	35
Marko Kambič , Habsburški mejni kordon proti Osmanskemu cesarstvu kot branik zdravja in njegove kazenskopravne osnove / The Habsburg Border Cordon Against the Ottoman Empire as a Bulwark of Health and Its Criminal-law Foundations	48
Dušan Kos , Obnova mesta Kranj po požaru leta 1749 / The Reconstruction of Kranj after the Fire of 1749	68
Matevž Košir , Veliki pregon / The Great Persecution	88
Aleksander Panjek , Streha nad glavo. Kritine stanovanjskih in gospodarskih poslopj na Krasu sredi 18. stoletja / A Roof over Your Head. Roofing of Rural Dwellings and Outbuildings in the Karst (Mid-18 th Century).....	112
Bojan Cvelfar , »Ta schlehten volk tega ferdirbanega cajta!« Celjski nemški časopis <i>Deutsche Wacht</i> o Ivanu Dečku / “The bad people of these accursed times!” <i>Deutsche Wacht</i> , a German Newspaper in Celje, about Ivan Dečko.....	132
Dragica Čeč , Starostniki na podeželju v 19. stoletju / The Elderly in the Countryside During the 19 th Century	142
Meta Remec , »Kako postanemo stari?« Hrepenenje po mladosti, zdravju in dolgem življenju v 19. in 20. stoletju / “How to get old?” Longing for Youth, Health, and Longevity in the 19 th and 20 th Century	161
Alenka Hren Medved , Vpliv gradnje Južne železnice na demografski razvoj Laškega / The Influence of the Southern Railway's Construction on the Demographic Development of Laško	184
Miran Aplinc , Šoštanj v luči modernizacije življenja: higienizacija in elektrifikacija / Šoštanj in the Light of the Modernisation of Life: Hygienisation and Electrification	203

Urška Bratož , Natrpna domovanja in druge grožnje zdravju: razprave o higienizaciji v Avstrijskem primorju ob koncu 19. stoletja / Crowded Dwellings and other Threats to Health: Hygienisation Debates in the Austrian Littoral at the End of the 19 th Century.....	220
Ivan Smiljanič , »Obravnava, kakoršna še ni bila v Ljubljani«: finančna afera Terezije Aristoteles leta 1874 / "A trial like no other in Ljubljana": The Financial Affair of Terezija Aristoteles in 1874	238
Marija Mojca Peternel , Rudolf Kirbisch – kavarnar in gorohodec (1854–1901) / Rudolf Kirbisch – Coffee Maker and Mountaineer (1854–1901)	256
Nataša Henig Miščič , Vloga šivalnega stroja v socialni in gospodarski zgodovini vsakdanjega življenja v 19. in prvi polovici 20. stoletja / The Role of the Sewing Machine in the Social and Economic History of Everyday Life in the 19 th and the First Half of the 20 th Century.....	267
Filip Čuček , »Ako bi tekla Savinja ali Voglajna blizu Gradca, bili bi že davno z deželnim denarjem regulirani.« Reka Savinja, poplave in regulacije konec 19. stoletja / "If they flowed near Graz, the Savinja or Voglajna rivers would have long been regulated using regional funds." The River Savinja, Flooding, and Regulations at the End of the 19 th Century.....	284
Darja Mihelič , Cigan ima črne oči, pri njem so kratke noči / Nights are Short with the Black-eyed Gypsy.....	298
Rok Stergar , »Ni več mogoče zdržati!« Prehrana avstro-ogrskih vojakov na avstrijsko-italijanski fronti / "We can't take it anymore!" The Nutrition of Austro-hungarian Soldiers on the Austro-italian Front	317
Marko Štepec , Preživetje v strelskih jarkih in v zaledju: med pomanjkanjem in kaznovanjem / Surviving in the Trenches and the Hinterland: Between Deprivation and Punishment	335
Dragan Matić , Alkohol in kri v Miličih jeseni 1914 / Alcohol and Blood in Miliči in the Autumn of 1914	351
Andrej Rahten , Diplomatske (stran)poti Antona Novačana / Anton Novačan's Diplomatic (Side)Ways.....	372
Irena Selišnik , Iskanje nove poduhovljenosti: nova duhovna gibanja in prakse na Slovenskem med letoma 1850 in 1941 / The Search for a New Spirituality: New Spiritual Movements and Practises in the Slovenian Territory Between 1850 and 1941.....	388

Jurij Perovšek , Slovenski pogled na spiritizem v dobi meščanstva / The Slovenian Outlook on Spiritualism in the Age of the Bourgeoise	402
Borut Batagelj , Smučanje in podobe spola v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja / Skiing and the Images of Gender During the 1920s and 1930s	422
Ana Cergol Paradiž , Neporočene matere med normami in prakso / Unmarried Mothers Between Norms and Practice.....	433
Jernej Kosi , Razglednice kot vir za razumevanje procesa slovenizacije (post)habsburške slovenske Štajerske / Postcards as a Source for Understanding the Process of Slovenisation in (Post)Habsburg Slovenian Styria	450
Mojca Šorn, Jure Gašparič, Andrej Pančur , »Za otroka.« Kolonije kot del mladinskega skrbstva mestne občine ljubljanske med svetovnima vojnama / "For the child." Colonies as Part of the Youth Welfare in the Municipality of Ljubljana Between the World Wars.....	467
Stane Granda , Žensko perilo kot vzpodbuda za nastanek novomeške tekstilne industrije / Lingerie as a Stimulus for the Development of the Novo mesto Textile Industry	483
Dunja Dobaja , Prekmurje v viharju druge svetovne vojne / Prekmurje in the Maelstrom of World War II	489
Tonček Kregar , Celje ali Cilli: kultura med nemško okupacijo / Celje or Cilli: Culture During the German Occupation.....	506
Aleksander Žižek, Marija Počivavšek , »Učenje nemškega jezika in telovadba sta na prvem mestu.« Nemška okupacija v šolskih kronikah osnovnih šol Frankolovo, Vransko in Vojnik / "Learning German and exercising come first." German Occupation in the School Chronicles of the Primary Schools of Frankolovo, Vransko and Vojnik	527
Damijan Guštin , »Zavedajmo se pri vsaki naši akciji, da tekmujemo!« Narodno tekmovanje, Tekmovanje zmage in druga / "During each of our actions we should be aware that we are competing!« National Competition, Victory competition, and more	554
Zdenko Čepič , Kaj, kako, zakaj? Oris odnosa države do kmetijstva in kmetov v zgodnjem jugoslovanskem socializmu, 1945–1953 (poudarek na Sloveniji) / What, How, Why? An Outline of the State's Attitude Towards Agriculture and Farmers in Early Yugoslav Socialism, 1945–1953 (with an Emphasis on Slovenia).....	575

Nevenka Troha , Analiza nekaterih tem modernega italijanskega zgodovinarstva / Analysis of Specific Modern Italian Historiography Topics	592
Aleksander Lorenčič , Kidričevo – prvo industrijsko mesto v Sloveniji / Kidričevo – the First Industrial City in Slovenia	613
Aleš Gabrič , Tsuneko Marija Skušek kot posrednica japonske kulture na Slovenskem / Tsuneko Marija Skušek as a Mediator of Japanese Culture in Slovenia.....	625

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejšje zgodovine (19., 20. in 21. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Revija je dostopna na spletu (<https://ojs.inz.si/pnz>), arhivski letniki na portalu Zgodovina Slovenije - SIstory.

Informacije in navodila za avtorje so dostopni na povezavi <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th, 20th and 21st century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled Contributions to the History of the Workers' Movement.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The journal is available online (<https://ojs.inz.si/pnz>), the archive of past volumes at the History of Slovenia - SIstory web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

1963–2022

Andrej Studen – zgodovina v življenju*

Spodbude za izdajo spominskih zbornikov so različne. Med njimi so običajno visoki življenjski jubileji in strokovna relevantnost jubilanta, a je v tem primeru žal drugače. Spodbuda je bil odhod prezgodaj umrlega kolega, Andreja Studna, leta 2022. S preprostim naslovom zbornika želimo počastiti njegov spomin. Na poziv se je odzvalo veliko število kolegic in kolegov, njegovih sodelavcev, študentov, prijateljev. Tudi kolegov, ki jih njegovo delo navdihuje ali pa so ga spoštovali kot raziskovalca in človeka. Zbornik kaže, kako široka je raziskovalna pahljača v današnjem zgodovinopisju. Kako skoraj ni več področja naše preteklosti, ki se ga zgodovinarji ne bi lotevali. Kako z željo, da prodremo do zadnjih tančic bivanja posameznika (družbe) in zadnjih kotičkov njegove duše, podobo preteklosti vsaj niansirano dopolnjujemo, če že ne spreminjamo. Objavljene vsebine pričajo, kako je zgodovina vsakdana zaradi raznovrstnosti raziskovalnih tematik obsežna historična disciplina. Razprave pričajo, kako se je zgodovina vsakdana v dobrih tridesetih letih pomaknila z obrobja v uveljavljeno in široko sprejeto raziskovalno paradigmo. In na začetku te poti je stal Andrej Studen. V devetdesetih letih 20. stoletja je utiral pot zgodovini vsakdana, postavil meje in kriterije za tedanji čas nove raziskovalne usmeritve.

Vsi, ki smo poznali Andreja Studna, vemo, da je bil živahna in večplastna oseba, ki jo je bilo težko prezreti. Ob njem nismo bili ravnodušni. Zbujal je simpatije in naklonjenost. Praviloma je bil dobro volje, znal je biti hudomušen, včasih nagajiv, pa tudi resen, ko je bilo to potrebno. Bil je čustven in racionalen v eni sapi. Z vztrajanjem pri svojih argumentih je znal biti naporen sogovornik v razpravah, ki smo jih v desetletjih tesnega sodelovanja redno imeli. A vendarle je znal tudi spravljivo sprejeti dobro

* Gre za prirejeno besedilo, ki je že izšlo v *Zgodovinskem časopisu* v rubriki V spomin (77, št. 1–2 (2023): 214–18).

utemeljene in logično obrazložene argumente svojih sogovornikov. Bil je ambiciozen že na začetku svoje raziskovalne poti. S podporo in pomočjo mentorjev je odšel na študijsko izpopolnjevanje v Nemčijo, na univerzo v Münster. Zavedal se je, da nujno potrebuje širša strokovna obzorja, kot mu jih je v tistem času lahko ponudilo slovensko zgodovinopisje. Na ta način je skrajšal učni proces in se hitro seznanil s sodobnimi metodološkimi prijemi in konceptualnimi izhodišči raziskovanja historičnega vsakdana. Lahko rečemo, da je bilo to formativno obdobje, ki je Andreja definiralo kot zgodovinarja.

Še pred zaposlitvijo na inštitutu je imel jasno oblikovano raziskovalno agendo, in ko se je zaposlil na inštitutu, si ni bilo za misliti, da bi lahko kot zgodovinar delal kaj drugega. To ni bilo jasno samo njemu, temveč tudi sodelavcem. In temu ni nihče oporekal. Če je na začetku potreboval oporo drugih (tujih) avtorjev, da je utemeljeval »nujnost« uveljavitve raziskovalnih konceptov zgodovine vsakdana, jim je kmalu postal enak. Pridobljene raziskovalne izkušnje in leta dela na izvirnem gradivu so mu omogočile, da je to raziskovalno področje mislil po svoje. Izvirno in stimulatивно za strokovno javnost, privlačno za splošno publiko. Izoblikoval je jasno stališče, da mora zgodovinar imeti na voljo gradivo, če je le mogoče arhivsko, ki mu omogoča detajlne študije primerov. Razlikoval je med raziskovalnimi idejami in željami. Ideje so bile zanj podprte z gradivom za študije primerov, želje pa samo bolj ali manj posrečene domislice o tem, kaj vse bi lahko delali, ko bi le imeli na voljo ustrezne vire. Imel je visoko razvito delovno etiko, bil je potrpežljiv raziskovalec in pisec, ki mu ni bilo žal časa za razjasnitev različnih historičnih fenomenov, da bi postali razumljivi tudi današnjemu bralcu. Dobro je znal prevajati miselne koncepte in retoriko preteklih stoletij v današnji jezik. Ker jih je razumel.

Andrej je bil izkušen zgodovinar. Znal je brati vire med vrsticami, da je izvedel več, kot je bilo vidno na prvi pogled. V virih je znal ločevati lokalno/osebno raven od družbene/globalne ravni. Znal je iz na videz nepomembnih in povsem suhoparnih podatkov ali bizarnih življenjskih praks splesti prepričljivo in dobro argumentirano zgodbo o različnih kulturnih in družbenih fenomenih. Imel je občutek za prepoznavo detajlov, ki so posrečeno ilustrirali celoto. Rad je imel svoje historične like, ugledneže, (pod/nad)povprečneže, ljudi brez posebnosti in s posebnostmi, heroje in antiheroje človeškega vsakdana. V okviru historičnih kontekstov jih je globoko razumel. Bili so njegovi sogovorniki o preteklem času, pomagali so mu odstirati tančice skrivnosti zgodovinske pozabe. Njihove življenjske usode so pripovedovale drugo plat preteklosti, ki ni bila pogosto v raziskovalnem ospredju. Andrej je bil hvaležen analitik njihovega bivanja, sledi njihovih dejanj, njihovih sporočil zgodovinarjem. S tem ko je odličnejšem, anonimnejšem ali obstrancem (kriminalcem, samomorilcem, ciganom, pijancem) enakovredno dajal glas in podobo, je na široko odpiral vrata zgodovini vsakdana in s tem zgodovini družbenih razmerij. Pokazal je, kako so bili ti posamezniki akterji in subjekti zgodovinskega časa hkrati. Kako so imeli svojo kulturo in svoje kodekse. Iz kronike družbenih odstopanj, ekscesov, anomalij, tudi patologij je ustvarjal podobo družbe, njene mehanizme sobivanja ali konfliktov različnosti, moralnega ustroja

preteklih družb in prevladujočih vrednostnih sistemov. Kontekstualizacija življenjskih usod akterjev, sopotnikov ali obstrancev zgodovine mu je omogočala dobro podkrepljene interpretacije dolgoročnih družbenih sprememb in zato je žel splošno priznanje, strokovno in človeško.

Andrej je bil strasten predavatelj, ki je znal držati občinstvo v napetosti, ga zabavati, na lahkoten način je znal razlagati zapletene družbene procese, prepričljivo umeščati v družbena razmerja življenjske stile, zgođe in nezgođe bolj ali manj anonimnih posameznikov. Kot predavatelj na oddelkih za zgodovino na primorski in ljubljanski univerzi je bil popularen. Rad je imel delo s študenti. Tisti, ki so mislili nekoliko bolj ambiciozno, so se lahko vedno zanesli na Andrejevo nesebično pomoč, strokovno podporo in spodbudo, prav tako dobronamerno kritično branje. Na njegovem seminarju je nastala vrsta izvirnih diplomskih nalog ter nekaj tehničnih magistrskih nalog in doktorskih disertacij. Kot urednik je marsikateremu študentu omogočil prve objave v reviji *Zgodovina za vse*. V okviru pedagoške dejavnosti se nikakor ne sme pozabiti, da je Andrej pisal tudi učbenike za pouk zgodovine. Generacijam učencev je tako ponudil pot spoznavanja kompleksnosti sveta 19. stoletja mimo znanstvenih člankov in monografij.

Kot je bil sam osebno živahen, tako je bil tudi živahen in vztrajen raziskovalec preteklosti, zato je Andrej pustil globoko sled v slovenskem zgodovinopisju. Andrej je bil ploden pisec. Njegov opus je širok in raznovrsten, težko ga je zaobjeti v celoti. V nadaljevanju bom izpostavil nekaj po mojem mnenju najbolj značilnih točk Andrejeva dela. Seveda se še kako zavedam, da je vsako povzemanje ali posploševanje neizogibno tudi pomanjkljivo, selektivno in arbitrarno. Andrejev raziskovalni interes je z leti postal vedno širši in čedalje bolj zahteven. Bolj ko je spoznaval družbene in individualne človeške izkušnje, bolj so se mu odstirala prezrta ali neodkrita poglavja raznovrstnih situacij človeškega bivanja. Tiste, za katere je imel na voljo vire, je z obilo domišljije, ki mu je ni manjkalo, prepričljivo ubesedil, na enostaven (tudi lahkoten), a strokovno neoporečen način je predstavil zapletena družbena razmerja, trke različnih predstav o svetu in »nesporazume« različnih življenjskih praks.

Prvo področje, s katerim je Andrej vstopil v svet raziskovanja slovenske zgodovine, je tematiziranje stanovanjske kulture v Ljubljani. To ga je zaposlovalo na začetku njegove raziskovalne poti. Temeljni rezultat teh študij je bila odmevna monografija *Stanovati v Ljubljani*, s katero je v slovenskem historičnem prostoru uveljavil nove metodološke prijeme socialne zgodovine in najavil oblikovanje nove metodološke in vsebinske usmeritve. Nove metodološke usmeritve, ki jih lahko opredelimo s pojmom historične antropologije, so prišle najbolj do izraza v naslednjem vsebinskem sklopu. Gre za sklop raziskav, ki jih lahko združimo v pojem proučevanja modernizacije življenjskih stilov v slovenskem prostoru 19. stoletja. Gre za raznorodne tematizacije oblačenja, higienizacije, prehranjevanja, vrednostnih spremenljivk (časti, okusov, mode ...). Na tem področju sta se izkazali metodološka prodornost in interpretativna izvirnost njegovega raziskovalnega dela, ki sta na široko odmevali. Ravno prodornost njegovih raziskav je veliko prispevala k širjenju raziskav vsakdanjega življenja in s tem tudi k oblikovanju posebne metodološke usmeritve, t. i. »zgodovine od spodaj«, v

slovenskem prostoru in historiografiji. In Andrej je eden najbolj izstopajočih zastopnikov te zgodovinarske zvrsti.

Naslednje področje raziskovalnega dela je bilo ravno tako deficitarno. Andrej se je lotil proučevanja zgodovine kriminala in kaznovanja. Raziskovalno delo je zastavil dvoplastno. Na eni strani je sledil normativnemu okviru, na drugi strani se je posvetil kaznovanju v širokem diapazonu njegovih pojavnih oblik. S spoznanji, ki jih je sintetiziral v odmevni monografiji *Rabljev zamah*, je nazorno rekonstruiral tudi ideološko podstat nasilja in kaznovanja kot fenomena s pomembnimi družbenimi implikacijami tako s stališča dominantnega moralističnega diskurza kot javnoprostorske spektakularnosti. Proučevanju družbene patologije je Andrej ostal zvest tudi s svojim naslednjim raziskovalnim sklopom. Tokrat je v ospredje postavil tematizacijo alkoholizma kot socialnega, zdravstvenega in kriminalnega fenomena. Andrej je družbeno patologijo alkoholizma videl v kontekstu moralizma in stvarnih družbenih učinkov v osnovnih in širših družbenih skupnostih. V vrednostno družbeno pogojenem moralističnem izhodišču se alkoholizem kaže kot točka družbene diferenciacije na podlagi neformalno predpisanih družbenih razmerij in življenjskih praks. Tudi ta spoznanja je Andrej sintetično predstavil javnosti v monografiji z naslovom *Pijane zverine*. Monografija je imela velik odmev. Zveza zgodovinskih društev Sloveniji mu je podelila nagrado za najboljše delo s področja zgodovinopisja.

V delu *Neprilagojeni in nevarni* se je lotil dolgoročnega položaja in odnosa družbenega okolja do Ciganov oziroma Romov. Lotil se je skupine, ki je kot večni in nepopoljšljiv »drugi« vedno znova postavljala na preizkušnjo vrednote in koncepte lokalnih okolij, odpirala vprašanja sposobnosti misliti drugačnost, vprašanja (konfliktnega) sobivanja različnosti, tudi socialnega in etničnega šovinizma ali latentnega rasizma. Tematike se je lotil izrazito dolgoročno, ni prezrl druge svetovne vojne in morije Ciganov. Z zgodbo o »večnem drugem« je Andrej prepričljivo predstavil večinsko plat družbe, ki je težila k ideološkemu in nacionalnemu poenotenju, k poenotenju življenjskih stilov in praks. Cigani (Romi) pa so bili pri roki kot hvaležno orodje definiranja antipoda družbene čistosti in dostojnosti, zato so bili stigmatizirani, porinjeni na družbeno obrobje ali celo čez njega, nemalokrat neusmiljeno kriminalizirani in sankcionirani kot skupnost in posamezniki, kot priča Andrejeva knjiga.

Izpostaviti velja tudi knjigo o podjetniku Matku Curku. V tem delu je v soavtorstvu presegel golo podjetniško zgodovino. Ekonomski uspeh kmečkega sina v gradbeništvo je bil samo izhodišče. Andreja je vedno zanimalo tudi ozadje, kaj življenjska pot posameznika pove o družbenih procesih. Tako je zelo nazorno predstavil pot ekonomske integracije, miselnega sveta podjetnika, samopodobo in prakso razmerij v podjetju v precepu ekonomizacije delovne sile in patriarhalnih načel obravnavanja zaposlenih in podjetja samega. Veliko pozornosti je posvetil socialni integraciji podjetnika v družbo, to je njegovi socialni modernizaciji ali – kot je zapisal Andrej – njegovemu »pomeščanju«. V posameznih poglavjih so sledile analize kompleksnosti, kontradiktornosti in dolgotrajnosti procesa »pomeščanja« kot tranzicijskega procesa od ruralnega k urbanemu življenjskemu svetu, slogu in miselnosti. Kot je pokazal Andrej, ta proces

ni bil linearen, ni bil dihotomija, temveč preplet vmesnih in nedokončanih stanj. Matko Curk je bil sicer eden, njemu podobnih pa je cela vrsta. Ena človeška usoda je torej plastično ilustrirala oblikovanje meščanstva v Sloveniji na ekonomskem in socialnem polju.

V zadnjih letih se je Andrej posvetil novi temi. Zanimati so ga začela vprašanja lakote in prehranskega pomanjkanja. Spodbudi sta bili konferenca in raziskovalna usmeritev programske skupine. Po svoji navadi se je najprej odpravil v arhiv in odkril obilico gradiva iz leta 1865 ter prehransko krizo na Notranjskem, še posebej se je usmeril na Senožče. V tem projektu je pokazal raziskovalno zrelost in tudi lastnost, ki jo starejši zgodovinarji radi pozabimo. Ni vztrajal v ugodju dodobra preizkušenega vzorca. Andrej je vedel, da novo raziskovalno vprašanje, novo gradivo terja nove interpretativne pristope, nova konceptualna izhodišča, novo organizacijo dela in prilagojen način zgodovinarskega mišljenja. Prehranska kriza je bila zopet samo začetna točka za analizo kompleksnih družbenih razmerij. Tako je odpiral vprašanja posestne strukture, donosnosti kmetijstva, delovne obremenitve kmečkega prebivalstva, strukturo družin, delitve dela, okoljsko problematiko, prehranske normative, družbeno (osebno) solidarnost in sebičnost, spopadanje s krizo. Ob tem je začel študirati tudi koncepte družbenega upravljanja z različnimi tveganji in koncepte družbene ranljivosti. Nekaj, kar se je na začetku zdelo kot tema za skromen članek, je hitro preraslo v enega najbolj ambicioznih in zahtevnih projektov v njegovi karieri. V našem zgodovinopisju še ni dela, ki bi ponudilo v razmislek determinante razmerja med okoljem in človekom, o lakotah in pomanjkanju, o družbi prehranskega in razvojnega tveganja, o družbeni ranljivosti v primeru kratkotrajnih nihanj podnebnih sprememb ter o kriznem upravljanju lokalne skupnosti in državnih organov, o krhkem prehranskem ravnotežju, na katerem je slonela slovenska družba še globoko v 19. stoletju. Žal je delo ostalo nedokončano.

Andrejevi članki in knjige, njegove interpretacije, njegove metodološke usmeritve in pogledi na zgodovino ostajajo neločljivi deli intelektualne zakladnice slovenskega zgodovinopisja. Množičen odziv priča, da je bilo Andrejevo življenje zgodovinarja odmevno, da je vzbujalo zanimanje, da je pritegnilo radovedne, da je imelo vpliv na razvoj zgodovinopisja.

Žarko Lazarević

Razprave – Articles

Jaka Banfi*

Celjski grofje kot fevdni gospodje in njihov fevdni dvor**

IZVLEČEK

Nemško zgodovinopisje skupek vazalov nekega fevdnega gospoda imenuje fevdni dvor (Lehnshof). Celjski grofje so bili ob svojem zenitu morda najmočnejši fevdni gospodje v današnjem slovenskem prostoru. Stanovska in deželna pripadnost njihovih vazalov je bila raznolika. Pridobivali so jih na različne načine, včasih tudi s prisiljevanjem. Obveznosti, deloma določene tako z zapisanim kot tudi z običajnim fevdnim pravom, so bile obojestranske, za celjske grofe pa je bil njihov fevdni dvor tudi kadroviski vir, iz katerega so rekrutirali svoje dvorno-teritorialne uradnike. Tako kot je bil celjski fevdni dvor raznolik, tako so bile raznolike tudi fevdne prakse celjskih grofov.

Ključne besede: celjski grofje, vazali, fevdalizem

ABSTRACT

COUNTS OF CILLI AS FEUDAL LORDS AND THEIR FEUDAL COURT

German historiography refers to a group of feudal lord's vassals as a feudal court (Lehnshof). At their zenith, the Counts of Cilli/Celje were perhaps the most powerful feudal lords in today's Slovenian territory. The social and provincial allegiance of their vassals varied. The vassals were acquired through various means, sometimes even by force.

* Dr., asistent z doktoratom, Narodni muzej Slovenije, Prešernova cesta 20, SI-1000 Ljubljana, jaka.banfi@nms.si; ORCID: 0000-0002-3579-2234

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0052 *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Obligations, partly determined by both written and customary feudal law, were mutual. The feudal court of the Counts of Cilli, which also represented a source of personnel from which they recruited their court-territorial officials, was just as diverse as their feudal practices.

Keywords: Counts of Cilli, vassals, feudalism

Fevdni dvor celjskih grofov

Nemško zgodovinopisje skupek vazalov nekega fevdnega gospoda imenuje fevdni dvor (Lehnshof).¹ Celjski grofje (1341–1456), potomci svobodnih gospodov Žovneških (okoli 1125–1341),² so svoje vazale imenovali unsere Getreue (naši zvesti).³ Najpreglednejša vira zanje sta fevdni knjigi Friderika II. in Ulrika II. za grofiji Celje in Ortenburg iz let 1436–1447 oziroma 1454–1456.⁴ Njuna vrednost je v tem, da služita tudi kot register vazalov, saj so na enem mestu zbrani skoraj vsi njuni vazali iz navedenega obdobja, zato dajeta dober pregled nad njimi, po drugi strani pa sta register celjske zemljiške posesti oziroma (podeljenih) fevdov. Glede na to, da je bila celjska dvorna pisarna v drugi polovici 14. stoletja že razvita, lahko dopustimo možnost, da so grofje že pred Friderikom II. vodili fevdne knjige (skoraj gotovo bi to pričakovali od Hermana II.).⁵ Vodenje fevdnih knjig je bilo v tem času za velike fevdne gospode, kot so bili celjski grofje, skorajda nujno, če so želeli imeti dober pregled nad svojimi vazali in podeljenimi fevdi. To, da sta zadnja dva celjska grofa vodila fevdne knjige, nam pove, da je bila celjska vazalna klientela v tem času tako številna, da je obstajala stvarna potreba po evidentiranju.⁶

Drugi viri, ki izdajajo podatke o celjskih vazalih, so posamične in vsebinsko raznolike listine. Fevdne knjige in listine skupaj omogočajo pregled nad žovneško-celjskimi vazali med letoma 1241 in 1456 ter vpogled v celjske fevdne prakse. Iz njih je razvidno, katere vrste fevdov so Žovneški oziroma Celjski podeljevali, komu, za koliko časa, pod kakšnimi pogoji in tako dalje. Podati točno število vseh celjskih vazalov v celotnem obdobju je nemogoče, ker nam viri tega ne dopuščajo. V fevdni knjigi grofa Friderika II. za grofiji Celje in Ortenburg (1436–1447) je navedenih 543 aktualnih vazalov, to je nosilcev fevda oziroma fevdnikov, ki so imeli vazalne obveznosti, v fevdni knjigi grofa Ulrika II. za isti grofiji (1454–1456) pa le 245, vendar moramo upoštevati, da je Ulrik II. fevdno knjigo vodil bistveno krajši čas. Te številke niso točne, saj iz drugih virov vemo za druge vazale iz tega obdobja, ki v omenjenih fevdnih knjigah niso navedeni.

1 Spieß, *Das Lehnswesen*, 36: »Die Gesamtheit der Lehnsleute eines Herrn wird als Lehnshof bezeichnet.«

2 Podrobno o svobodnih gospodih Žovneških in grofih Celjskih Kosi, Celjski.

3 Prim. Kosi, *Celjska klientela*, 11.

4 Gl. CFK I, CFK IIa, CFK IIb.

5 Podrobno o celjski dvorno-teritorialni upravi Banfi, *Uprava*, 21–58 (z dopolnitvami Banfi, *Klientela*, 193–248).

6 Podrobno o klienteli celjskih grofov Banfi, *Klientela*.

Za primerjavo so v spodnji tabeli navedeni podatki o številu vazalov nekaterih drugih velikih fevdnih gospodov v Svetem rimskem cesarstvu.

Tabela 1: Število vazalov izbranih teritorialnih zemljiških gospodov v Svetem rimskem cesarstvu med letoma 1200 in 1500

Vir: Spieß, *Das Lehnswesen*, 50, 51

Fevdni gospod	Leto	Število vazalov
grof Henrik I. von Regenstein	1212/1227	150
plemeniti von Eppstein	13. stoletje	okoli 200
gospodje von Bolanden	13. stoletje	okoli 200
hesenski deželni grofje	1370	120
badenski mejni grofje	1380	okoli 70
grofje von der Mark	1392/93	311
renski palatinski grofje	1401	okoli 450
grof Friderik II. Celjski	1436–1447	543
grof Ulrik II. Celjski	1454–1456	245

Stanovska pripadnost celjskih vazalov

Celjski vazali so bili iz vrst plemstva, meščanstva, duhovščine in kosezov. Po spolu so moški občutno prevladovali, najdemo pa tudi ženske (pretežno vdove in soproge vazalov). Daleč največ vazalov je bilo nižjih plemičev oziroma vitezov, duhovščine in kosezov pa le za vzorec. Po letu 1400 je opazna sprememba v dotedanjih fevdnih praksah, saj se začnejo med vazali pogosteje pojavljati meščani in ženske. Ta trend zaznamo po vsej Evropi, povezan pa je s širitvijo finančnega poslovanja oziroma z nadomeščanjem vazalne vojaške službe z denarnimi plačili, to pa so lahko izvajale tudi ženske. Ko so bili fevdi podeljeni vazalom in njihovim soprogam ali otrokom obeh (!) spolov, je bila običajno dodana fraza von sondern Gnaden (iz posebne milosti).

Tabela 2: Struktura vazalov v fevdnih knjigah Friderika II. (1436–1447) in Ulrika II. (1454–1456) Celjskih

Vir: Fevdni knjigi grofov Celjskih za grofiji Celje in Ortenbrug iz let 1436–1447 oziroma 1454–1456

	Friderik II. Celjski	Ulrik II. Celjski
skupno število vazalov	543	245
od tega:		
meščani	25	11
ženske (plemenite in neplemenite skupaj)	65	23
kosezi	14	11
duhovniki	2	1

Nesporno je, da so bili moški vazali iz vrst nižjega plemstva hrbtnica celjske vazalne klientele. Višjega plemstva je zelo malo, na tem mestu lahko izpostavimo gospode Perneške, Kraige in grofe Krbavske. Primer zase so gospodje Svibenski, ki so v drugi polovici 14. stoletja družbeno tako nazadovali, da so se celjski grofje uveljavili nad njimi in v končni fazi od njih dosegli priznanje vazalne zvestobe.⁷ Visoko ali knežje plemstvo se med celjsko klientelo ne pojavlja, kar je razumljivo, saj bi bilo to v nasprotju s pravili fevdnega reda oziroma fevdne lestvice (Heerschildordnung).⁸

Celjske vazale iz vrst plemstva lahko imenujemo celjsko plemstvo, pri čemer nimamo v mislih deželne pripadnosti, to je pripadnosti celjski deželi, ampak fevdno oziroma vazalno podrejenost celjskim grofom. Da bi razumeli pomen vazalnega plemstva za celjske grofe, moramo razumeti pomen deželnega plemstva za deželne kneze nasploh. Plemstvo je bilo konstitutivni element oziroma poglobitni tvorec dežele in, gledano širše, monarhije. Po priznanem avstrijskem zgodovinarju Ottu Brunnerju (1898–1982) je bila dežela najprej personalna unija deželnega plemstva, ki priznava isto deželno pravo, istega deželnega kneza in isto deželno sodišče, ter šele nato teritorialna organizacija.⁹ Plemstvo je tvorilo in predstavljalo deželo in deželnega kneza. Podobno bi lahko rekli za vazalno plemstvo teritorialnih zemljiških gospodov, kot so bili celjski grofje. Njihovo plemstvo je predstavljalo njih in njihovo teritorialno oblast, jih zastopalo, tvorilo njihovo vazalno (viteško) vojsko in jih spremljalo na potovanjih. Tisti teritorialni zemljiški gospod, ki je želel izgraditi deželnoknežjo oblast in lastno deželo, je moral doseči deželnoknežje priznanje zase tako od cesarja in svojega deželnega kneza kot od svojega plemstva.

7 SIAS 1063, sig. 4266. SIAS 1063, sig. 4267. SIAS 1063, sig. 4223. CKSL, 1366 IV 21. CKSL, 1372 VI 15. Podrobno o zatonu Svibenskih Kos, *Blesk zlate krone*, 309–78.

8 Spieß, *Das Lehnswesen*, 29, 30.

9 Brunnerjevo razumevanje dežele je smiselno povzeto v: Štih, *Dežela Grofija*, 124, 125. Gl. tudi Štih, *Celjski grofje*, 229, 230. Deloma gl. tudi Štih, *Na stičišču*, 93. Gl. tudi Brunner, *Land and Lordship*, 139–99.

Celjski grofje kot fevdni gospodje

Glavni fevdni gospod vseh celjskih vazalov je bil vsaj v teoriji vedno glavar celjske hiše. Njemu so se morali pokloniti in zaobljubiti vazali in od njega so prejeli fevde. Njegova dvorna pisarna je vodila evidenco vazalov, on pa je odločal, kdo bo prejel fevde in katere. Ko je Ulrik II. leta 1441 grad Sommeregg podelil v grajsko upravo ortenburškemu glavarju Andreju von Grabnu, je Ulrikov oče Friderik II. podelitev odobril, kar je lepo razvidno iz formulacije v fevdni knjigi: »Als dann [...] vnser lieber sun graf Vlreich vnserm getrewen Andren vom Graben [...] vnser haus vnd gesloss Sumrekg [...] geben vnd gelassen hat [...] geben (wir) darczu vnser hannd vrlaub gunst vnd guten willen wissentlich mit dem brief [...].«¹⁰ Enako je bilo leta 1451 v primeru Janka iz Snopuschawa, ki je prejel grad Mehovo.¹¹ Toda v praksi so lahko stvari funkcionirale tudi drugače. Ko so se slavonski pobiralci vojnega davka leta 1443 pri grofu Frideriku II. pozanimali, na katerih celjskih gospostvih v Slavoniji smejo pobirati davščine, jim je ta odgovoril, da le na njegovih, ne pa tudi na sinovih, kajti nad njimi nima nobene oblasti.¹² Ta dogodek kaže, da je Friderik kljub svojemu senioratu sovladal z Ulrikom II. Tako sta grofa nekatere stvari vodila vsak zase; nenazadnje do določene mere tudi vazale.

Pridobivanje vazalov

Celjski so vazale pridobivali na različne načine: s pridobivanjem posesti (skupaj z vazali), prisiljevanjem, prostovoljnim vstopom in tako dalje. Veliko vazalov oziroma vazalnih družin so celjski grofje pridobili z dedovanjem, to je prevzemom zapuščin izumrlih plemiških rodbin ali njihovih umrlih članov. Tri največje zapuščine so prevzeli od leta 1322 izumrlih Vovbržanov, leta 1418 izumrlih Ortenburžanov in leta 1363 umrlega Eberharda VIII. Walseeskega.¹³ Vovbrška dediščina, s katero so postali gospodarji Savinjske doline, in ortenburška, ki jim je prinesla številne posesti na Kranjskem ter zahodnem Koroškem, sta gotovo najpomembnejši.

Odgovor na vprašanje, kaj je motiviralo ljudi, da so prostovoljno vstopali med vrste celjskih vazalov, ne more biti enoznačen. Upoštevamo lahko željo po osebni, materialni in pravni zaščiti, pa tudi oportunitet in željo po izboljšanju življenjskih razmer. Revščina ni bila samo problem nepriviligiranih slojev srednjeveške družbe, ampak so se z njo spopadali tudi nekateri plemiči. Za revnega viteza, ki je nazadoval, je bila vazalna odvisnost in prosperiteta v službi gospoda boljša opcija od gotovega

10 CFKI, fol. 45v.

11 CKSL, 1451 VIII 13.

12 Klaič, *Zadnji knezi*, 66.

13 Zapuščinske izjave: CKSL, 1363 IV (Eberhard VIII. Walsee). CKSL, 1377 V 19 (Celjski Ortenburškimi). CKSL, 1377 XI 23 (Ortenburški Celjskim). Dedna pogodba med Žovneškimi in Vovbržani se ni ohranila.

socialnega propada. Za primer lahko vzamemo Petra iz Širja, ki se je leta 1383 odločil postati celjski vazal zaradi »manigultiger furdrung vnd gnad willen die mir der edel graf Herman von Cili getan hat vnd noch furbaz wol getün mag vnd auch durch pezzers scherms willen«, to je zaradi »velike podpore in milosti, ki mu ju je izkazal celjski grof Herman I. in mu ju želi še v bodoče, kot tudi zaradi boljše zaščite«. ¹⁴ Kako iskrene so te besede, seveda ne moremo vedeti.

Poleg prostovoljnih vstopov oziroma prestopov med vrste celjskih vazalov lahko predpostavljamo prisiljevanje s strani celjskih grofov. Friderik I. Žovneško-Celjski, ki je od 20. let 14. stoletja načrtno izgrajeval družinsko ozemlje, posebej na območju Savinjske doline, lokalnemu plemstvu ni puščal veliko manevrskega prostora. ¹⁵ Posebej odločno je obračunal s štajerskimi vitezi iz Turna pri Velenju, ki jih je kot dedič vovbrških grofov imel za sebi zapadle vazale, a so se ti skušali izviti iz njegove nadoblasti. Nazadnje je njihov odpor v letih 1357 in 1358 zlomil na sodnem procesu, ko Turnerjem ni ostalo drugega, kot da celjske grofe priznajo za svoje gospode. ¹⁶ Friderik I. je tudi od nekaterih drugih vazalov terjal priznanje svojega gospostva v obliki pisnega jamstva večne zvestobe in službe (Dienstreviers). Tovrstne vazalne zaobljube so za celjske grofe postale »popularne« ali, bolje rečeno, grofje so jih imeli za potrebne in so jih od različnih vazalov pogosto terjali do začetka 15. stoletja (zadnja znana je iz leta 1427). Zanimivo je, da so bili nekateri ljudje celjski vazali že leta, preden so obljubili večno vazalno zvestobo in službo. Zdi se, da so se v tem vmesnem času navezali na grofe. Vazali so praviloma obljubili, da bodo služili proti vsakomur, le proti deželnemu knezu ne. Meni edina znana izjema pri tem je Jakob Gumpeller, ki mu je grof Ulrik II. leta 1454 naložil, da mu mora služiti proti komurkoli brez izjeme. ¹⁷ V 15. stoletju, zlasti pa po letu 1418, celjski grofje niso imeli več potrebe, da bi od svojih vazalov (množično) terjali priznanje svojega gospostva. Takrat so bili že konstituirana evropska plemiška elita in najmočnejši teritorialni zemljiški gospodje v domačem prostoru, njihovi vazali pa so bili pripadniki generacije, ki se časa pred celjsko nadoblastjo verjetno ni več spominjala.

14 CKSL, 1383 VI 29.

15 Banfi, *Klientela*, 50–68.

16 SI AS 1063, sig. 4151. SI AS 1063, sig. 4152. SI AS 1063, sig. 4594. CKSL, 1357 V I. CKSL, 1357 V 9. CKSL, 1358 II 24.

17 CFK IIa, fol. 4.

Obveznosti celjskih grofov kot fevdnih gospodov in njihovih vazalov

Obveznosti, ki so izhajale iz fevdnega razmerja, so bile dvostranske. Celjski so kot fevdni gospodje oziroma seniorji svojim vazalom dolgovali zaščito, vazali pa celjskim grofom zvestobo, pokorščino, služenje in pomoč po potrebi brez ugovora in izgovora. Način služenja je bil odvisen od vazalovega položaja – vitezi so služili drugače kot meščani ali ženske – in je lahko bil natančno opredeljen. Nižje plemstvo je imelo viteško dolžnost, kar je pomenilo stalno pripravljenost na boj. Nekateri so morali služiti kot stražarji celjskih gospostev, drugi kot pehota, tretji kot konjeniki. Tisti, katerih dolžnost je bila varovati določeno celjsko posest (na primer kot gradiščani), so morali stalno bivati na njej ali v njeni neposredni bližini. Ti »statični vazali« so ostali celjska praksa vse do konca. Nekatere najdemo na strateško pomembnih gospostvih ob meji z Ogrsko (na primer v Rogatcu, Kostelu/Grafenwarthu in Krškem).¹⁸ Dober primer takega vazala je »ogrski mejaš« Krištof Reutter, ki ga je Friderik II. leta 1441 nastanil na kostelskem gospostvu tik ob ogrski meji, kjer je moral bivati in biti v stalni bojni pripravljenosti.¹⁹ Grajski upravniki (glavarji, gradiščani in oskrbniki) so služili po grajskem fevdnem pravu in bili dolžni braniti ter vzdrževati določen grad.²⁰ Duhovnikom, meščanom in ženskam ni bilo treba niti niso bili zmožni služiti kot vitezi. V »fevdnih listinah« – podelitvah in reverzih – pa služenje pogosto sploh ni (natančno) opredeljeno. Tega si ne moremo razlagati drugače, kot da je bilo samoumevno in ga ni bilo treba posebej izpostavljati. Celjski grofje so za vsakega vazala vedeli, kakšne obveznosti ima, in vsak vazal je vedel, kako mora služiti.

A služba grofom ni bila vedno zastonj, saj so bili celjski grofje dolžni poravnati nekatere stroške (izdatke) in škodo, ki bi jo vazali utrpeli v njihovi službi. Gradiščani, na primer, so bili za svojo službo plačani ter jim ni bilo treba kriti stroškov nastanitve in preskrbe grofov in njihovih ljudi na gradovih, ki so jih imeli v upravi. Hansu Steinerju (s Kamna na Gorenjskem), ki se je dolgo izkazoval z zvestobo in službo Frideriku II. in Ulriku II., sta celjska grofa leta 1441 obljubila in mu tudi odobrila doživljenjsko letno izplačilo v višini sto dunajskih pfeningov, vendar je moral za to »nagrado« še naprej služiti tako brezpogojno kot do takrat.²¹

18 SIAS 1063, sig. 4075. SIAS 1063, sig. 4126. CKSL, 1344 II 20. CKSL, 1352 VIII 14. CFK I, fol. 43v.

19 CFK I, fol. 43v.

20 Podrobneje o grajskem fevdnem pravu in gradiščanstvu Kos, *Vitez in grad*, 62–69.

21 CFK I, fol. 55.

Deželna pripadnost vazalov celjskih grofov

Po deželni pripadnosti so bili celjski vazali večinoma iz domačega prostora grofov (to je Spodnje Štajerske in kasneje Kranjske, Koroške ter Marke in Metlike), kjer je bil njihov vpliv najopaznejši, a praviloma je bil poglobljen tako imenovani »posestni stik« – tam, kjer je bila posest grofov, lahko iščemo njihove vazale. Da so celjski vazali imeli bivališče na celjski posesti, je bilo prej pravilo kot izjema. Tako imenovani domači prostor celjskih grofov ni bil statičen, ampak se je spreminjal (širil) z njihovo posestno ekspanzijo. Prav tako se je spreminjala vplivna sfera celjskih grofov. V prvi polovici 15. stoletja so bili grofje kot veliki posestniki (teritorialni zemljiški gospodje) prisotni na Spodnjem Štajerskem, Kranjskem, zahodnem Koroškem in v Slavoniji, njihov vpliv pa je bilo mogoče zaznati v bistveno širšem prostoru. Izviti se izpod fevdne nadoblasti celjskih grofov je bilo na ozemlju, ki so ga obvladovali, izredno težavno. Kot sorodniki in zavezniki nekaterih dinastov so imeli celjski grofje povezave s habsburškim, luksemburškim, jagielonskim (poljskim), goriškim in wittelsbaškim (bavarskim) dvorom, kjer je bila socialna fluktuacija bistveno večja in kjer je bilo vedno mogoče priti v stik s potencialnimi (novimi) vazali. S socialnim dvigovanjem celjskih grofov je tudi njihov dvor postajal vse bolj privlačen za ljudi, ki so zase ali za svojo družino iskali kratko- ali dolgoročno socialno-ekonomsko prosperiteto v službi pomembnih gospodov. Zelo nazoren primer človeka, ki je kariero ustvaril v službi celjskih grofov in se povzpel po družbeni lestvici, je češki najemnik in vojskovodja Jan Vitovec, ki je bil naslednik celjskih grofov v zagorski in sternerberški grofiji, uspel pa mu je tudi dvig iz viteškega v gosposki stan.²²

Največ celjskih vazalov je bilo iz notranjeavstrijskega deželnega prostora, to je s Štajerske, Kranjske in Koroške,²³ pojavljajo pa se tudi »prišleki« iz manj in bolj oddaljenih regij, na primer z Goriške, iz Furlanije, s Tirolske, iz Avstrije, z Bavarske, Švabske, Češke in iz Turingije. Vazalov z Ogrske je izredno malo, eden takih je Benedikt Turóci (iz komitata Turóc na Ogrskem), pomemben človek na dvoru grofa Ulrika II., ki je imel v fevdu dvor Komor v hrvaškem Zagorju.²⁴

22 Banfi, *Klientela*, 152–55.

23 Prim. Kosi, *Celjska klientela*, 45–47.

24 CFK I, fol. 123v.

Tabela 3: Deželna oziroma krajevna pripadnost vazalov, navedenih v fevdni knjigi grofa Friderika II. Celjskega (1436–1447) in grofa Ulrika II. Celjskega (1454–1456)

Vir: Fevdni knjigi grofov Celjskih za grofiji Celje in Ortenbrug iz let 1436–1447 oziroma 1454–1456

Dežela/regija	Friderik II.	Ulrik II.
Štajerska	144	41
Kranjska	180	100
Koroška	156	84
Goriška	1	1
Furlanija	1	–
Slavonija	5	–
ostalo/neznano	56	19

Stanje na Ogrskem

Na Ogrskem, kjer fevdni sistem ni bil razvit, celjski grofje med tamkajšnjim plemstvom niso mogli na široko izvajati (uvajati) fevdnih praks, kljub temu pa zasledimo nekaj ljudi, ki so prejeli fevde na Ogrskem. Poleg že omenjenega Benedikta Turócija so mi iz let 1436–1444 znani Viljem Puhler, Jurij in Baltazar Glaner, gozdar Petrič, Sigmund Hantschacher, Hans Meusenreuter, topniški mojster Andrej Eulenschmied, gradbeni mojster Janko (morda Janko iz Snopuschawa), domnevno brata Jurij in Hans z Grebena, Jan Vitovec, Mert mit der Seel, Peter Schweinpeck ter brata Hans in Wolfgang iz Martinca (danes Martinec Orehovički v zagorsko-krapinski županiji).²⁵ Na tem mestu bi izpostavil primer Viljema Puhlerja in bratov iz Martinca. Prvi je prejel svoj fevd »nach lanndesgewonhait in Vngern,« druga pa »nach recht vnd gewonhait vnser grafschafft Seger.«²⁶ Ti formulaciji kažeta, da je bila na Ogrskem (v Slavoniji) v tem času že izoblikovana praksa prejemanja oziroma uživanja fevdov po lokalnih običajih, celjski grofje pa so v zagorski grofiji, ki so jo imeli za zasebno domeno, uvajali fevdne prakse, kot so jih poznali v Svetem rimskem cesarstvu.

25 CFK I, fol. 75, 112v, 113v, 116v, 121v, 127.

26 CFK I, fol. 75, 121v.

Značilnosti fevdnega dvora celjskih grofov

Celjski fevdni dvor (vazalna skupnost) je bil socialni mikrokozmos. Večji ko je postajal, bolj prepleteni so bili celjski vazali med seboj. To lahko opazimo zlasti v prvi polovici 15. stoletja, ko so bili številni celjski vazali v medsebojnem bližnjem ali daljnem sorodstvu – očetje in sinovi, strici in nečaki, bratje, bratranci, zeti in tasti in tako dalje. Do določene mere so celjski grofje posegali v ženitne zadeve svojih vazalov. Hans von Weissenegg in njegova žena Wilburga sta leta 1390 obljubila, da lahko celjski grofje Wilburgino hčer, ki je bila spočeta v zakonu s prejšnjim (pokojnim) možem, poročijo po svoji volji, ko (in če) doseže dvanajst let, sama pa jo bosta primerno oskrbela z doto. V vmesnem času bosta za hčer lepo skrbela in je ne bosta poročila proti volji grofov.²⁷ Ta dogodek ima reminiscenco na ministeriale, o katerih pa v tem času ne moremo govoriti. Drug zanimiv primer je iz leta 1444 in zadeva Viljema Lausingerja. Viljem je bil nezakonski partner vdove nekoč pomembnega celjskega uradnika Sigmunda Hantschacherja in je grofom obljubil, da se bo poročil s pokojnikovo ženo. Grof Friderik II. je njemu in njegovi bodoči soprogi v tem primeru obljubil grad Bednja v hrvaškem Zagorju (prej v fevdu omenjenega Hantschacherja), ki ga bosta prejela in obdržala, a le tako dolgo, dokler ne bo Sigmundov sin dosegel polnoletnosti (šestnajst let). Takrat mu bosta morala Viljem in soproga prepustiti omenjeno posest.²⁸ Vendar o načrtno izdelani ženitveni politiki, vodeni s strani grofov, ki bi bila redna praksa na celjskem fevdnem dvoru, ne moremo govoriti. Za kaj takega ni bilo možnosti, ker je manjkal osnovni pogoj – ministerialni položaj vazalov.

Fevdni dvor pa je bil tudi mobilen v prostoru – nekateri vazali so sčasoma zamenjali bivališča, eni trajno, drugi začasno. Sploh gradiščani so morali krajši ali daljši čas bivati na gradovih, ki so jih prejeli v upravo, ti pa so lahko ležali v povsem drugi deželi ali celo državi, kot zgovorno kažejo primeri številnih celjskih gradiščanov v Slavoniji. Iz kroga vazalov so celjski grofje »rekrutirali« tudi svoje spremljevalce – lastni dvor kot mobilno institucijo, ki jih je spremljal na poti, kamorkoli so šli – in pa uradnike, ki so tvorili celjsko dvorno-teritorialno upravo.²⁹

Vsi celjski vazali niso bili samo vazali celjskih grofov, ampak so imeli tudi druge fevdne gospode. To so bili predvsem veliki fevdalci, kot so škofje in deželni knezi, ki so bili največji zemljiški lastniki, njihovi fevdni nadoblasti pa se je bilo skoraj nemogoče izogniti. V našem prostoru so to bili oglejski patriarhi, krški škofje ter kranjski, štajerski in koroški deželni knezi – habsburški vojvode – pa tudi teritorialni zemljiški gospodje, ki niso bili knezi, kot so bili ortenburški grofje in svibenski gospodje. Pri večkratnih vazalnih odvisnostih razmerje med njimi nikoli ni bilo uravnoteženo, ampak je določen fevdni gospod vedno imel glavno težo, bil je glavni vazalov fevdni gospod. Pri nekaterih vazalnih oziroma vazalnih rodbinah je mogoče opaziti, da so z vidika vazalne orientiranosti celjske grofe imeli za svoje glavne fevdne gospode. To velja predvsem

27 CKSL, 1390 VII 27.

28 CFK I, fol. 127.

29 Banfi, Uprava, 21–58.

za tradicionalne vazalne rodbine – tiste, katerih najpomembnejša gospostva so bila celjska posest (fevd), in tiste posameznike, ki so v dvorno-teritorialni upravi celjskih grofov oziroma na celjskem dvoru imeli pomembne funkcije. A tako kot so človeški odnosi nestalni, so bila nestalna tudi fevdna razmerja (vazalno-gospodski odnosi). Tako lahko na fevdnem dvoru celjskih grofov opazimo fluktuacijo odnosov. Struktura celjskega fevdnega dvora ni bila statična, ampak se je dolgoročno spreminjala v vseh pogledih – po številu, socialni sestavi, spolu in tako dalje.

V 15. stoletju lahko govorimo že o nekaterih tradicionalnih vazalnih rodbinah, katerih pripadniki so bili »vazali s tradicijo«, bili so torej člani družin, katerih številni predniki so bili več generacij vazali celjskih grofov in so grofe imeli za svoje glavne fevdne gospode. Med tradicionalne vazalne rodbine lahko uvrstimo tiste, ki so si jih grofje podredili že zelo zgodaj v 14. stoletju in so preživele v 15. stoletje ali celo preživele celjske grofe ter ves čas ostale pod njihovo fevdno oblastjo. Veliko teh rodbin je iz matičnega prostora celjskih grofov, zlasti s Spodnje Štajerske (Posavinje), nekaj pa tudi s Kranjske, njihovi sedeži (gospostva) pa so bili posest (fevd) celjskih grofov. Med te rodbine so sodili Vaisti, Helfenberski, Turnerji in njihova veja Forhteneški, Mindorferji ter razvejan rod Ucmána iz Rogatca, ki ga vodimo pod imenom Rogaško-Lemberško-Rifniški-Žovneški.³⁰ Po drugi strani na celjskem dvoru naletimo na nekaj izredno pomembnih vazalov, ki so kot komet – pojavijo se od »nikoder«, imajo visoke urade in ne zapustijo potomcev (med celjskimi vazali). Takšen primer je Hans Meusenreuter, dolgoletni kancler in svetovalec celjskih grofov, ki je bil v prvi polovici 15. stoletja eden najpomembnejših ljudi na celjskem dvoru.

Poleg prostorske mobilnosti lahko govorimo o službeni mobilnosti. Med celjskimi vazali zasledimo take, ki so vse življenje prebili v službi grofov, in take, ki so menjavali (primarne) službene gospode. Seveda je bilo mogoče istočasno aktivno služiti več gospodom. Če gospodje niso bili sprti ali v fajdi, to ni bilo problematično. Nič nenavadnega ni bilo niti to, da so člani iste družine služili različnim gospodom. V nekaterih primerih je mogoče opaziti postopno zbliževanje posameznika s celjskimi grofi, še preden je pristal na njihovem dvoru kot vazal ali uradnik. Celjski dvorni mojster Herman Safner (1412–1413)³¹ je bil na primer namestnik (upravitelj) grofa Hermana II. kot kranjskega deželnega glavarja,³² preden ga je ta po odsluženem stažu vzel na svoj dvor. Nekateri pa imajo celo (pred)zgodovino nasprotovanja celjskim grofom – kasnejši celjski dvorni mojster Franc von Strassoldo (1443–1445)³³ se je v času celjsko-habsburške fajde (1437–1443) kot vojaški najemnik angažiral na strani štajerskega vojvode Friderika V. Habsburškega proti Celjskim in nima predhodnih izkazanih stikov z grofi. Ravno služba drugim gospodom je bila včasih vzrok, zaradi katerega so ljudje prišli v stik s celjskim dvorom. Ortolf s Hornegga z današnje avstrijske Štajerske je v drugi četrtini 14. stoletja verjetno prišel na Spodnjo Štajersko – v žovneški prostor – kot habsburški gradiščan na Vojniku in po naključju pristal med

30 Kos, *Vitez in grad*, 312.

31 SI AS 1063, sig. 4416. CKSL, 1412 IX 3. Kosi, Celjska klientela, 54.

32 CKSL, 1395 VIII 23.

33 CFK I, fol. 138v. Gnirs, Eine Abrechnung, 23. Kosi, Celjska klientela, 54. Banfi, *Klientela*, 147, 148, 204.

klientelo Friderika I. Žovneškega.³⁴ Mlajši primer je celjski maršal Rudolf von Ehingen s Švabske, ki je v začetku 15. stoletja prišel na dvor kralja ogrskega in nemškega kralja Sigismunda Luksemburškega in tam spoznal grofa Hermana II., ki ni bil nihče drug kot Sigismundov tast.³⁵

Analiza celjske dvorno-teritorialne uprave kaže, da na celjskem dvoru vazali praviloma niso imeli več funkcij (uradov, služb) istočasno.³⁶ Visoki uradniki, kot so dvorni mojstri ali maršali, praviloma niso bili hkrati še gradiščani ali glavarji. Ena od izjem je Jošt Helfenberški, ki je bil celjski glavar (1452–1454)³⁷ in dvorni mojster (1454) hkrati.³⁸

Celjski grofje so kot fevdni gospodje imeli pravico svojim vazalom v okviru fevdnih zadev po fevdnem pravu soditi pred svojim fevdnim sodiščem. To so praviloma sestavljali fevdni gospod kot vrhovni sodnik in vazali kot prisedniki.³⁹ Vazale, ki so kršili svoje dolžnosti, prelomili zvestobo ali niso poravnali svojih dolgov, za katere so jamčili s svojimi (celjskimi) fevdi, so lahko grofje kaznovali z zaplembo (odvzemom) fevda, a takih primerov ni prav veliko. Ne vemo niti tega, ali je na celjskem dvoru sploh obstajalo fevdno sodišče kot institucija ali pa so celjski sodili bolj arbitrarno. Indic, da so bili celjski vazali do določene mere vključeni v fevdne zadeve na celjskem dvoru, je primer Erazma s Kamna, ki mu je grof Friderik II. leta 1445 zaplenil fevde, še prej pa je o tem obvestil svoje vazale.⁴⁰ Grof je ravnal enako, ko je zaplenil fevde Joštu Auerju.⁴¹ Zaplemba fevdov je doletela tudi radeška tržana Pavla am Art in nekega Mateja, ki sta zaradi nezvestobe izgubila vsak svojo hišo.⁴² Poleg nezvestobe je lahko vazal fevde izgubil tudi zaradi dolgov. O tem govori primer Erazma s Kamna iz leta 1436. Erazem ni pravočasno poravnal dolgov celjskim grofom, za poravnavo katerih je pisno jamčil s svojimi fevdi, zato jih je posledično izgubil (kazen morda ni bila tako huda, kajti fevdi so bili nato podeljeni njegovemu sorodniku Hansu s Kamna).⁴³ Primer zase sta brata Sigmund in Hans Zekarner, dediča Sigmunda Zekarnerja, ki je umrl, ne da bi poravnal dolg Andreju Holleneggerju, za katerega je jamčil s celjskimi fevdi. Podedovani dolg se je nato prenesel na brata Zekarner kot Sigmundova dediča, ki pa ga nista namerala poravnati, zato je Hollenegger leta 1446 iskal pravico pred štajerskim ograjnim sodiščem v Gradcu, pred katerim je uspešno tožil brata Zekarner. Celjskim grofom ni ostalo drugega, kot da so podedovane fevde vzeli bratoma Zekarner in jih podelili Holleneggerju.⁴⁴ To, da je Hollenegger iskal pravico pred ograjnim sodiščem, kaže, da celjski grofje, ki so morali biti z razmerami svojih vazalov seznanjeni, niso zmogli

34 Banfi, *Klientela*, 68.

35 Prav tam, 133.

36 Podrobno o celjski dvorno-teritorialni upravi Banfi, *Uprava*, 21–58. Banfi, *Klientela*, 193–248.

37 SI AS 1063, sig. 4556. ADG Regesti, 1452 VIII 10. CKSL, 1454 III 17. CKSL, 1454 IV 4. CKSL, 1454 VIII 28.

38 Kot dvorni mojster in celjski glavar je omenjen le v CKSL, 1454 III 17. Podrobno o Joštu Helfenberškemu Banfi, *Jošt Helfenberški*.

39 Gl. Spieß, *Das Lehnswesen*, 36, 37.

40 CFK I, fol. 63.

41 CFK I, fol. 133.

42 CFK I, fol. 102, 109v, 110.

43 CFK I, fol. 34.

44 CFK I, fol. 137v.

rešiti spora in da so v tem času upoštevali podrejenost štajerskemu deželnemu knezu (vojvodi), v imenu katerega je ograjno sodišče razsodilo spor.

Fevdne prakse celjskih grofov

Vazale, ki so se izkazali z zvestobo in službo, so celjski grofje nagrajevali s podelitvami (novih, boljših) fevdov ali z raznimi ugodnostmi. Oglejmo si nekaj primerov. Herman II. je svojega svetovalca Janeza iz Mile in njegovega brata Nikolaja – po izvoru iz Turingije⁴⁵ – oprostil plačevanja mestnega davka od hiše v Celju, ki jima jo je podelil v fevd.⁴⁶ Plačevanja mestnega davka v Celju je bil leta 1449 oproščen tudi Nikolaj Pürcher, kuhinjski mojster Friderika II.⁴⁷ Poleg Pürcherja je Friderik II. »nagradil« tudi svojega drugega kuhinjskega mojstra, Ulrika Ayrrerja, ki mu je leta 1444 podelil dvorni mlin v trajni užitek in obljubil, da mu bo pomagal obnoviti mlinsko kolo, če se bo zlomilo (ta mlin je pod enakimi pogoji imel pred tem že zvesti celjski mestni sodnik Henrik Erlauer).⁴⁸ Pri Frideriku II. so bili dobro zapisani tudi njegovi trije kuharji Jarne, Mert in Baltazar, ki so vsi prejeli fevde.⁴⁹

Zveste vazale in tiste, ki so se odlikovali po sposobnostih, so celjski grofje jemali v službo in jih imenovali na različne uradniške položaje v svoji dvorno-teritorialni upravi.⁵⁰ Večina vazalov, ki je leta 1430 grofa Ulrika II. spremljala na njegovem potovanju v Španijo, je kasneje prosperirala na njegovem dvoru in opravljala pomembne dvorne ali teritorialne funkcije.⁵¹

Celjski grofje so podeljevali dvoje vrst fevdov: prave in grajske. Pravi fevd je lahko bil deden, fevdnik pa ga je praviloma imel v doživljenjskem užitku. Fevde lahko razdelimo glede na način, kako so služili od njih, in sicer na viteške ter neviteške fevde. Od viteških fevdov so služili z viteško službo. Ti fevdi so bili »rezervirani« za plemstvo. Iz okoli leta 1454 imamo zanimiv primer fevdnice Barbare von Gendorf, ki so ji grofje obljubili, da bo po smrti očeta in moških sorodnikov obdržala očetove fevde, a ker sama ne more služiti kot vitez, bo morala za to po potrebi poslati oboroženega hlapca na konju.⁵² Od neviteških fevdov niso služili, ampak plačevali ali oddajali dajatev v naturalijah (praviloma enkrat na leto). Fevde proti plačilu so prejemale meščani, duhovniki, ženske in kosezi. Ti fevdi so bili manjši od viteških fevdov. Naj navedemo nekaj primerov neviteških fevdov. Kranjski meščan Florijan, ki je leta 1436 od Friderika II. prejel v fevd dve desetini, je bil dolžan grofom letno oddajati dve vedri vina sorte rebula ter ju

45 Banfi, *Klientela*, 158, 159.

46 SI AS 1063, sig. 6596. CKSL, 1407 I 26.

47 CKSL, 1449 VIII 30.

48 CFK I, fol. 127.

49 CFK I, fol. 101v, 123v, 124.

50 Gl. Banfi, *Uprava*.

51 Häbler, *Das Wallfahrtsbuch*, 44. Banfi, *Uprava*.

52 CFK IIa, fol. 10, 11v.

osebno dostaviti v Celje.⁵³ Gašperju iz Radovljice, pisarju Friderika II. (1436–1445), je bilo naloženo, da za prejeti fevd plačuje eno marko pfeninga letno, ki pa ni šla grofom, ampak njihovemu župniku v Celju.⁵⁴ Jedert in njen sin Mert sta za prejete fevde ravno tako morala plačevati pet oglejskih pfeningov letno.⁵⁵ Posebna vrsta neviteškega fevda je bil tako imenovani koseški fevd ali Edlingtum, od katerega so plačevali eno marko letno. Koseške fevde so lahko prejeli tudi tisti, ki niso bili kosezi, vendar pod enakimi pogoji.⁵⁶ Če so bili viteški fevdi vir vojaške službe, lahko v neviteških fevdih vidimo vir finančnih in materialnih prihodkov. Celjska fevdna praksa je poznala tudi tako imenovane proste fevde, od katerih ni bilo treba služiti na noben način, a jih ne smemo zamenjevati z alodom (privatno lastnino). Eden od posestnikov prostega fevda je bil Jakob Laider, ki je leta 1436 prejel hišo v Lembergu in vinograd ob njej, od tega pa mu ni bilo treba plačevati davka in kakorkoli služiti.⁵⁷

Grajski fevdi (Burglehen) niso bili pravi fevdi, ampak je šlo za podelitev gradu v oskrbo (upravo).⁵⁸ Na teh gradovih so celjski grofje imeli tako imenovano pravico do odprtega gradu (Öffnungsrecht), kar je pomenilo, da so oni in njihovi poverjeni ljudje imeli ves čas možnost prostega vstopa in izstopa iz gradu ter oskrbo s hrano in pijačo, pa tudi nočitev po potrebi, vendar na lastne stroške, tako da niso finančno in materialno bremenili gradiščana.⁵⁹ Grajski fevdi niso bili v trajnem užitku in praviloma tudi ne dedni. Zvezani so bili s službo varovanja in oskrbovanja gradu po grajskem fevdnem pravu. Celjski grofje so svoje najpomembnejše gradove obdržali v grajski upravi in jih niso podeljevali v pravi fevd.⁶⁰

Celjski so fevde podeljevali tistim, ki so bili stari najmanj šestnajst let, kar je bila v tistem času običajna starost, pri kateri je človek postal polnoleten.⁶¹ Poznamo primere, ko so bili mladoletnim osebam fevdi pridržani do njihove polnoletnosti.⁶² Pridržanje je pomenilo, da so bili fevdi »rezervirani« za njih in jih grofje niso imeli namena podeliti nikomur drugemu. Pridržani fevdi niso bili nič drugega kot dediščina, ki je mladoletnikom pripadala po njihovih starših, ki so bili celjski vazali. V pridržanju lahko vidimo obliko jamstva s strani grofov, ki so svojim bodočim vazalom zavarovali to, kar jim je pripadalo po fevdnem pravu. Pridržanje fevdov mladoletnim osebam je bilo omejeno na čas, ki je bil potreben, da so dosegli polnoletnost. Iz fevdne knjige grofa Friderika II. imamo celo primer, ko so bili mladoletnim osebam fevdi pridržani tri leta.⁶³ Predvidevamo, da so ob dosegu polnoletnosti imeli na voljo še leto in dan, kot je bilo običajno za druge vazale po smrti gospoda ali polnoletne dediče umrlega vazala, da prevzamejo fevde. Fevdi so lahko bili pridržani tudi vazalom, ki se v predvidenem

53 CFK I, fol. 10v.

54 CFK I, fol. 18. Banfi, Uprava, 32.

55 CFK I, fol. 31.

56 CKSL, 1421 V 22.

57 CFK I, fol. 78v.

58 Podrobneje o grajski upravi Kos, *Vitez in grad*, 64–74. Gl. tudi Spieß, *Das Lehnswesen*, 38.

59 Kos, *Vitez in grad*, 45, 46.

60 Gl. Kosi, *Grajska politika*, 484, 485.

61 Gl. CFK I, fol. 127. Celjska kronika, 144.

62 Iz leta 1437 imamo serijo pridržanih fevdov. Gl. CFK I, fol. 42v, 43.

63 CFK I, fol. 43.

roku niso zglasili in jih prevzeli, če so le pravočasno obvestili grofa. Takih primerov ni veliko; omenili bi lahko Tirolca Jakoba Trappa iz leta 1455.⁶⁴ Če so dediči prejeli iste fevde, kot jih je imel pokojni vazal, kar je bilo pri celjskih vazalih pogosto, so praviloma podedovali iste obveznosti.

Poleg tega, da so bili fevdi nekomu pridržani, so lahko bili tudi obljubljeni. Razlika med pridržanim in obljubljenim fevdom je bila v tem, da pridržani fevd ni bil v posesti nikogar, obljubljeni fevd pa je (še) imel fevdnika. Pri meni znanih obljubah gre bolj ali manj za obljubo podelitve gradu v pravi fevd.⁶⁵ Celjski grofje so fevde obljubljali le najzvestejšim vazalom – v teh obljubah lahko vidimo njihovo fevdno politiko. Frideriku Čušperškemu, ki mu je leta 1441 grozilo, da bo umrl brez neposrednih potomcev, je Friderik II. izkazal posebno milost in obljubil, da bo grad Boštanj, če bo umrl brez potomcev, podelil njegovemu bratrancu.⁶⁶ Celjskemu dvornemu mojstru Erazmu Lihtenberškemu je bila še pred letom 1441 obljubljena druga polovica gradu Rifnik, in to kmalu potem, ko je kupil in prejel v fevd prvo polovico.⁶⁷ Viljema Lausingerja in njegov primer – obljubo gradu Bednja – pa smo že omenili.

Vrsta fevda je bila odvisna od socialnega položaja fevdnika in drugih dejavnikov. Plemiči so praviloma prejeli večje, boljše in številčnejše fevde kot meščani; enako moški v primerjavi z ženskami znotraj istega družbenega stanu. Najpogostejši fevdi so bile različne agrarne nepremičnine, v prvi vrsti hube (kmetije), vasi, različne vrste obdelovalnih površin (njive, vrtovi, vinogradi, sadovnjaki), druge vrste kmetijskih površin (pašniki, travniki), gozdovi in različne vrste desetin ter drugih prihodkov. Plemiči so prejeli še dvore (skromnejša utrjena bivališča)⁶⁸ in hiše v mestih, manjše število pomembnejših pa tudi gradove. Na nekaterih gradovih so si celjski grofje pridržali pravico do odprtega dostopa. Revnejši plemiči so verjetno prebivali kar na kmetijah (hubah).⁶⁹

Znotraj skupine plemenitih vazalov je opazna socialna stratifikacija. Uglednejši in/ali zvestejši vazali niso bili imenovani le na pomembnejše položaje v celjski dvorno-teritorialni upravi, ampak so prejeli tudi boljše in številčnejše fevde. Ta »fevdna elita« so bili posestniki (fevdniki) gradov. Med rekorderje med celjskimi fevdniki zagotovo sodita Herman Kozjaški in Sigmund Sebriacher. Oba sta bila pomembna vazala na celjskem dvoru in oba so celjski grofje nagradili s kar dvema gradovima hkrati. Prvi je prejel Mirno in Ekenštajn,⁷⁰ drugi pa Šalek in Mokrice.⁷¹ Vsi celjski vazali pa niso imeli »sreče«, da bi oni ali njihova družina kontinuirano prebivali na določenem celjskem gradu, ampak so zaradi različnih okoliščin grad izgubili ali bili premeščeni na drugega. V fevdnem prometu so bila aktualna tudi gradišča (Burgstall), to so do določene mere porušeni oziroma uničeni gradovi, ki so še vedno imeli potencialno

64 CKSL, 1455 VIII 10/2.

65 CKSL, 1360 VII 30. CKSL, 1361 VII 13/20. CFK I, fol. 100. CFK I, fol. 104v.

66 CFK I, fol. 100.

67 CFK I, fol. 104v.

68 Kos, *Vitez in grad*, 33–36.

69 Prav tam, 34.

70 CFK I, fol. 95.

71 CFK IIb, fol. 23v–25.

bivalno funkcijo, zato so jih Celjski podeljevali v fevd. Jurij Rauber ml., na primer, je leta 1455 prejel porušeni Kravjek z dovoljenjem, da ga obnovi.⁷²

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1063 – Zbirka listin (1163–1868).

Literatura

- Banfi, Jaka. Jošt Helfenberški (Soteški) (ok. 1388–1458): krvnik Veronike Deseniške?. *Zgodovinski časopis* 77, št. 1–2 (2023): 38–59.
- Banfi, Jaka. *Klientela celjskih grofov. Doktorska disertacija*. Ljubljana, 2023.
- Banfi, Jaka. Uprava grofov Celjskih (1341–1456). *Kronika* 70, št. 1 (2022): 21–58.
- Brunner, Otto. *Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.
- Klaić, Nada. *Zadnji knezi Celjski v deželah Sv. krone*. Celje: Prese, 1991.
- Kos, Dušan. *Blesk zlate krone. Gospodje Svibenski – kratka zgodovina plemenitih nasilnikov*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2003.
- Kos, Dušan. *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Kosi, Miha. Celjska klientela. Socialna in prostorska mobilnost plemstva v službi grofov Celjskih. V: Boris Golec (ur.). *Družbena identiteta in mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem*, 11–64. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019.
- Kosi, Miha. Celjski. V: Barbara Šterbenc Svetina (ur.). *Novi Slovenski biografski leksikon. Zv. 4: C*, 83–98. Ljubljana: Založba ZRC, 2022.
- Kosi, Miha. Grajska politika – primer grofov Celjskih. *Kronika* 60, št. 3 (2012): 465–94.
- Spieß, Karl-Heinz. *Das Lehnswesen in Deutschland im hohen und späten Mittelalter*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2011.
- Štih, Peter in Vasko Simoniti. *Na stičišču svetov: Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2009.
- Štih, Peter. Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske. V: Vincenc Rajšp (ur.). *Grafenauerjev zbornik*, 227–56. Ljubljana: ZRC SAZU, 1996.
- Štih, Peter. Dežela Grofija v Marki in Metliki. V: Vincenc Rajšp in Ernst Brückmüller (ur.). *Vilfanov zbornik: Pravo – zgodovina – narod*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1999, 123–46.

72 CFK IIb, fol. 30v, 31v.

Neobjavljeni viri

- ADG Regesti – Regesti listin arhiva škofije Krka (tipkopis). Arhiv škofije Krka, Celovec.
- CFK I – Fevdna knjiga grofov Celjskih za grofiji Ortenburg in Celje 1436–1447. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana. AS 1073, Zbirka rokopisov, I-57r (tipkopis Boža Otorepca hranjen na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani).
- CFK IIa – Fevdna knjiga grofov Celjskih za grofijo Ortenburg 1454–1456. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana. AS 1073, Zbirka rokopisov, I-2r (tipkopis Boža Otorepca hranjen na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani).
- CFK IIb – Fevdna knjiga grofov Celjskih za grofijo Celje 1454–1456. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana. AS 1073, Zbirka rokopisov, I-3r (tipkopis Boža Otorepca hranjen na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani).
- CKSL – Centralna kartoteka srednjeveških listin (tipkopis Boža Otorepca hranjen na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani).

Objavljeni viri

- Celjska kronika – Die Cillier Chronik. Text mit kritischer Einleitung und historischen Erläuterungen. Franz Krones. *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*. Graz: Verlag Leuschner & Lubensky, 1883.
- Gnirs, Anton. Eine Abrechnung über Ausgaben und zugehörige Einnahmen für das Söldneraufgebot Friedrichs III. im Krainer Krieg 1442–43: Fragment eines gleichzeitigen Rechnungsbuches des Franz von Strassau. *Zweiter Jahresbericht der K. K. Staatsrealschule in Pola. Veröffentlicht am Schlusse des Schuljahres 1908/1909*, 22–28. 1909.
- Häbler, Konrad. *Das Wallfahrtsbuch des Hermannus Kunig von Vach und die Pilgerreisen der Deutschen nach Santiago de Compostela*. Strassburg: J. H. Ed. Heitz (Heitz & Mündel), 1899.

Igor Zemljč^{*}

Bamberški sodni red iz leta 1510 kot vir za kulturno zgodovino pravosodja

IZVLEČEK

Bamberški sodni red *ali* Constitutio Criminalis Bambergensis (CCB) je pravno-zgodovinsko zelo pomemben, saj je bil kot prvi izdan v tiskani obliki, hkrati pa predstavlja svojevrstno prelomnico v razvoju nemškega kazenskega prava, ker predstavlja sintezo kazenskega prava, ki sta ga oblikovali severnoitalijanska praksa in teorija pod vplivom rimskega in kanonskega prava ter domačega bavarskega običajnega prava. Sodni red je opremljeni s kar 22 lesorezi, ki na slikovit način ponazarjajo pravno besedilo. Na osnovi ohranjenih upodobitev si lahko tako natančno predstavljamo, kako je potekal kazenski postopek pred 500 leti, ter hkrati s tem pridobimo še enkrat v pogled v kulturno zgodovino sodstva in sodnikov na začetku novega veka.

Ključne besede: Bamberški sodni red, Bamberški malefični red, zakonodaja, sodni postopek, historična antropologija, podobe sodstva, knjižni lesorezi

^{*} Dipl. zgodovinar in bibliotekar, vodja Centralne pravosodne knjižnice Vrhovnega sodišča Republike Slovenije, Tavčarjeva ulica 9, SI-1000 Ljubljana, igor.zemljic@sodisce.si; ORCID: 0009-0007-0007-595X

ABSTRACT

THE BAMBERG MALEFICENT ORDER AS AN ANTHROPOLOGICAL SOURCE FOR THE HISTORY OF JUSTICE

The Bamberg Maleficent Order or Constitutio Criminalis Bambergensis is a crucial legal text, as it was the first German criminal code to be published in printed form. It was a turning point in the development of German criminal law because it represented a synthesis of criminal law, shaped by the Northern Italian practice and theory under the influence of Roman and canon law and domestic Bavarian common law. The malefic order featured 22 woodcuts illustrating the legal text. Based on the preserved depictions, we can thus accurately imagine how criminal proceedings were conducted 500 years ago while simultaneously gaining a unique anthropological insight into the cultural history of the judiciary and judges at the beginning of the Modern Period.

Keywords: *Constitutio Criminalis Bambergensis, legislation, court proceedings, historical anthropology, images of the judiciary, book woodcuts*

Bamberski sodni red je pravnozgodovinsko zelo pomemben, ker predstavlja sintezo kazenskega prava, ki sta ga oblikovali severnoitalijanska praksa in teorija pod vplivom rimskega in kanonskega prava ter domačega bavarskega običajnega prava. Kakovostni lesorezi, ki ga spremljajo, so se v zgodovinopisje pravosodja vpisali zaradi svoje natančnosti in natančnosti prikazov sodnega postopka. Andrej Studen je nekatere od teh upodobitev pogosto uporabljal v svojih številnih objavah, zato si nekoliko natančneje oglejmo njihov nastanek in vsebino.¹

Bamberski sodni red lahko imenujemo tudi *Krvnosodni red knezoškofije Bamberg* ali kar *Bamberski malefični red* (z nemškim imenom: *Bambergische Halsgerichtsordnung* ali *Bambergische Peinliche Halsgerichtsordnung*), v mednarodnih obravnavah pa je danes najpogostejše naveden kar kot *Constitutio Criminalis Bambergensis* (CCB) ali skrajšano kar *Bambergensis*. V tiskani knjigi je bil prvič objavljen leta 1507 na ukaz bamberskega reformatorskega škofa Jurija III. Schenk von Limpurg in natisnjen v tamkajšnji uveljavljeni tiskarni Hansa Pfeila. Bamberski knezoškof je bil v srednjem veku dejansko poglavar majhne, a povsem samostojne cerkvene kneževine na severu današnje Bavarske. Do izdaje njegovega sodnega reda je prišlo v času, ko je bila »nemška« recepcija rimskega prava že v teku in je vse bolj nadomeščala laično odločanje tradicionalnega nemškega pravosodja. Pritožbe zaradi samovolje in zlorabe kazenske zakonodaje so se

¹ Literatura o likovnih upodobitvah simbolov prava in pravosodja ja zadnje čase v velikem porastu. Za naše kraje in našo problematiko so najbolj zanimiva naslednja dela: Timmermann, *Locus Calvariae*, 137–61, za širšo popularizacijo teme je bila najpomembnejša razstava *The Art of Law: Three Centuries of Justice Depicted*, ki so ji pripravili v Groeningemuseum v Brugesu med oktobrom 2016 in februarjem 2017. Ob tej priložnosti je izšel tudi katalog razstave.

množile, do poznega petnajstega stoletja pa so se cesarske skupščine vse bolj osredotočale na ta problem in sprejemale pozive (resolucije) za reformo. Skupaj s premikom od običajnega prava v smeri profesionalizacije se je vse bolj razvijala tudi oblastna odgovornost za pregon kaznivih dejanj in sprejetost rimskega inkvizitorskega modela namesto tradicionalne osebne tožbe, ki so jo prej vlagali oškodovanci, je bila vse večja. A čeprav je *Bamberški sodni red* po strukturi in ukrepih sledil rimskemu modelu (tudi z uradnim preiskovanjem zločinov in z uporabo mučenja za izsiljevanje priznanj), je bilo pravno znanje oseb, ki naj bi izvajale te postopke, še vedno zelo redko. Težavo je predstavljalo tudi dejstvo, da je bila na lokalnih sodiščih močno ukoreninjena pravica soditi dokaj neodvisno in v skladu s svojim pojmovanjem prava, hkrati pa se je hitro rastoča skupina univerzitetnih pravnih strokovnjakov, ki so bili izšolani v poznavanju rimskega in cerkvenega prava, raje pretežno osredotočala na prijetnejše in donosnejše primere iz civilnega prava kot za kazenske zadeve.

Bamberški sodni red velja za pomemben mejnik in svojevrstno prelomnico v razvoju nemškega kazenskega prava, saj je bil kot prvi izdan v tiskani obliki.² Sodni red ni sicer nikoli veljal na ozemlju »naših« notranjeavstrijskih dežel, a ker je cesar Karel V. njegovega »avtorja« Johanna pl. Schwarzenberg in Hohenlandsberg (1463–1528) zaradi uspeha bamberskega zakonika imenoval za urednika nove kodifikacije, je celo postal neke vrste »idejni oče« prve obče in enotne kodifikacije kazenskega prava na celotnem ozemlju takratnega Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti (*Constitutio Criminalis Carolina*) iz leta 1532,³ zato lahko ugotavljamo, da so mnoga določila in principi bamberskega kazenskega reda bili pozneje uveljavljeni tudi pri nas⁴, kajti *Bambergensis* je postal široko uporabljan priročnik tudi brez cesarske sankcije in pozneje je bil njegov velik del skoraj dobesedno vključen v cesarski zakonik iz leta 1532. Tako kot poznejša *Carolina* je bil *Bambergensis* usmerjen proti zlorabam, ki jih je povzročila pravna nevednost lokalnega sodnega osebja, in si je zadal nalogo, da neizučene prakse obvešča o pravilih prava.

Johann pl. Schwarzenberg in Hohenlandsberg je bil rojen 25. decembra 1463 na gradu Schwarzenberg v premožni plemiški rodbini. Čeprav je imel vse pogoje za študij, je njegovo pestro življenje potekalo daleč od akademskih krogov. Kot vitez se je udeleževal v več vojnah, potoval je v Sveto deželo, a je bil hkrati zelo razgledan in široko razmišljujoč človek. Dopisoval si je Martinom Luthrom, o vključenosti v intelektualno elito tistega časa priča tudi njegov portret, ki ga je naredil Albrecht Dürer, in izdana zbirka satiričnih pesmi.⁵ Zaradi naklonjenosti protestantizmu je zapustil dolgoletno službo pri knezoškofu v Bambergu (a jo nato do umestitve naslednika dejansko opravljal še več let). Leta 1523/24 je postal celo upravnik cesarstva v časih cesarjeve občasne odsotnosti. Čeprav ni nikoli študiral prava, je imel večletne izkušnje s sojenji na

2 V Severni Ameriki so ohranjeni le trije izvodi prve izdaje iz leta 1507 (Harvard, Kongresna knjižnica, Kolorado College) in šest primerkov izdaje iz leta 1508 (Grolier, Yale, Harvard, Kongresna knjižnica, Colorado College, Michigan).

3 Vilfan, *Pravna zgodovina*, 398.

4 Več o tem piše Kambič, *Razvoj kazenskega prava*, 152

5 Scheel, *Johann Freiherr zu Schwarzenberg*, 14.

lokalnih sodiščih. Kljub dolgoletnim izkušnjam v pravosodju pa vseeno ne moremo trditi, da je Schwarzenberg edini avtor *Bamberskega sodnega reda*, saj ni nikoli študiral prava niti ni znal latinščine, zato lahko govorimo bolj o njegovi odločilni in uredniški vlogi na čelu komisije pravnih strokovnjakov specialistov.⁶ Verjetno pa je po drugi strani prav ta Schwarzenbergova »neobremenjenost s teorijo prava« določila vsebino in obliko bamberskega zakonika, da je relativno kratek, jasen in lahko razumljiv. To je bilo še posebej pomembno, ker so bili v tistih časih le redki sodniki izšolani na univerzah, odločanje o krivdi obtožencev pa je bilo v rokah sodnih svetnikov z zelo različno formalno izobrazbo in izkušnjami. Schwarzenberg je kot glavni tajnik knezoškofa v Bambergu spoznal tudi, kako pomembna so natančna pravila sodnega postopka in da omejitev sodniške samovolje prinaša v pravosodje več pravičnosti, saj je z natančnim opisom sodnega postopka in natančno predvidenimi kaznimi obtožencem omogočil tudi bolj nepristransko sojenje.

Pomembna novost bamberskega kazenskega zakonika je tudi to, da uvaja pregon zločinca po uradni dolžnosti, kar pomeni, da začetek postopka ni bil več odvisen le od (sposobnosti/zmožnosti) tožnika, ampak so najtežja kazniva dejanja preganjala sodišča sama. Hkrati je zakonik natančno opisal preiskovalne in dokazne postopke ter zelo jasno opredelil kazniva dejanja in kazni zanje.

Če le na hitro preletimo vsebino zakonika, lahko vidimo, da so na začetku opisani postopki prisege sodnika in sodnega osebja, nato postopek pregona po uradni dolžnosti, pa tudi predlog pregona na zahtevo tožnika, predhodna zaslišanja, kaj so utemeljeni sum za umor, uboj, detomor, zastrupitev, rop, pomoč pri tatvini, požig, kraja in čarovništvo. Nato sledi opis preiskave okoliščin in še podrobnejšega zasliševanja obdolženca. Čeprav je bila tortura še običajen del inkvizicijskega postopka, so v bamberskem kazenskem zakoniku opisane tudi meje zasliševalcev in morebiten preklc priznanja. Mučenje je bilo omejeno glede na starost ali zdravstveno stanje obtoženca, uporabilo pa se je lahko za dokaj širok spekter domnevnih kaznivih dejanj. 43. člen na primer dovoljuje mučenje tistih, ki so osumljene skrivnega splava ali detomora. Nadalje so določene tudi vloge prič na sodišču in celo časovni roki sodnih obravnav. Dokaj natančno so opisani tudi pravna pomoč in obramba obtoženca, zaslišanje sodnikov, porotnikov in razglasitev sodbe, kakor tudi kako ravnati in obveščati javnost v primeru oprostilne sodbe. Sodni red vsebuje tudi opis mučilnih orodij in postopek usmrčitve obsojenca. Nadalje so natančno pojasnjene dosmrtne in telesne kazni za mnoga kazniva dejanja – od bogokletja, krivega pričanja, herezije, čarovništva, žalitve veličanstva (lese majeste), dezerterstva, ponarejanja, premikanja mejnikov, poneverbe, nenaravnih spolnih odnosov do ugrabitve in posilstva, prešuštva in bigamije, hujskanja k upor, zapustitve otroka in detomora. Umor je bil sankcioniran z vpetostjo na kolo, uboj z mečem. Zlonamerne požigalce je čakala grmada, roparje pa obglavlje-nje z mečem, enako tudi vse, ki bi ščuvali k upor. Za lažje zadeve sta bila predvidena predvsem bičanje in izgon. Kazni je bil oproščen le tisti, ki bi dokazal, da je pobegnil

6 V predgovoru k njegovi predelavi Ciceronove *Officie* je celo sam zapisal, da je *Bambergensis* sestavil po nasvetu tistih, ki so se učili in razumeli druge ... Prim. Scheel, *Johann Freiherr zu Schwarzenberg*, 256.

Slika 1: Johann von Schwarzenberg (A. Dürer 1513)

Vir: *Wikimedia Commons*

iz strahu pred nasiljem, če seveda ni pobegnil k škodljivcem. V takih primerih in ko je obstajal utemeljen dvom, so o kazni odločali škofovi svétniki. Podane so tudi kazni za splav in zdravniško napako, ki je povzročila smrt, za pravne posledice samomora in za umor v samoobrambi. Ker je bil to čas, ko so bila krvna maščevanja še dokaj pogosta in običajna, se zakonik v več členih ukvarja s tem, kako ravnati v primeru t. i. »opravičljivega umora«, kako zaščititi varovanega morilca in kakšno nadomestilo pripada oškodovanim sorodnikom.

Sledijo še opisi drugih lažjih kaznivih dejanj, kot so tatvine, pri čemer je seveda razumljivo, da so strožje kazni zagrožene za tiste, ki kazniva dejanja ponavljajo, milejše pa za mladoletne prestopnike in krajo v primeru lakote. Opisana je celo zmanjšana prištevnost. V knjigi so nato omenjene še naloge sodnih uradnikov in celo besedila različnih obsodb, od smrtne do oprostilne, pri čemer je še posebej poudarjena primerna oblika sodnih spisov. Seveda so pojasnjeni tudi opisi izračunov sodnih stroškov in stroškov vzdrževanja sodnega osebja, kakor tudi njihove plače, hkrati pa so prepovedane tudi nedovoljene globe.

Ljubljanski primerek *Bamberskega sodnega reda*

Centralna pravosodna knjižnica hrani danes več deset tisoč tiskanih knjig. Najstarejša zbirka, ki je v knjižnico prišla leta 1921 kot darilo Pokrajinske uprave za Slovenijo, je iz zapuščine nekdanje Ljubljanske pravoznanske družbe (Juristische Gesellschaft in Laibach) in jo danes imenujemo Bibliotheca Iuris Antiqui. Ta je sestavljena iz več kot 4000 antikvarnih knjig, ki jih je v svoji stoletni zgodovini zbrala Centralna pravosodna knjižnica iz nekdanje knjižnice Deželnega sodišča, knjižnice društva Pravniki in iz že omenjene knjižnice Ljubljanskega pravoznanskega društva. V tej unikatni zbirki najstarejših pravnih knjig se nahajajo štiri knjige iz 16. stoletja, okrog deset knjig iz 17. stoletja in vsaj 86 knjig iz 18. stoletja. Najstarejša knjiga med vsemi je prav *Bamberski sodni red* iz leta 1510. Dragocena knjižna rariteta je prišla v Ljubljano januarja 1864,⁷ ko je profesor pravnih in državnih študij dr. Hermann Ignaz Bidermann iz Innsbrucka ob obisku in predavanju v obetajočem društvu ljubljanskih pravnikov (Juridische Gesellschaft im Laibach) tej pravoznanski družbi podaril Schöffersovo izdajo bamberskega kazenskega zakonika. Knjiga meri 26 x 20 cm in obsega 96 strani besedila. Žal ni povsem popolna, saj ji manjka ena uvodna avtorska pola (štirinajst strani besedila), in verjetno je prav tu iskati razlog, da je bila knjiga ob prihodu v Ljubljano na novo (in dokaj neprimerno) prevezana v kartonske platnice, tako da je danes prizor Mojzesa in njegovega tasta Jethra, ki mu daje nasvete, kako izbirati sodnike, dejansko prva stran knjige iz Centralne pravosodne knjižnice.

Naš primerek bamberskega kazenskega zakonika je nekoliko spremenjen ponatis prve izdaje (t. i. Schöffersova izdaja) in je izšel v Mainzu leta 1510 pri takrat priznani tiskarski družini Schöffers. Prvič je izšla že leta 1508, nato pa so jo še večkrat ponatisnili.⁸ Besedilo je povsem enako, kot je v prvi (Pfeyllovi) izdaji iz leta 1507, medtem ko so lesorezi drugačni in likovno nekoliko okornejši. Obe izdaji knjige sta opremljeni s kar 22 lesorezi, ki na slikovit način ponazarjajo pravno besedilo. Na osnovi ohranjenih upodobitev si lahko tako po eni strani povsem natančno predstavljamo, kako je potekala zaprisega sodnika in sodnega osebja pred deželnim glavarjem, po drugi strani pa hkrati z ilustracijo najpomembnejših pravnih korakov v kazenskem postopku pridobimo še enkrat vpogled v kulturno zgodovino sodstva in sodnikov pred 500 leti. Iz ilustracij lahko nazorno spoznamo nošo, prestol in insignije sodnikov, kako so običajno izgledali prostori za zasliševanja in mučenje, katere mučilne naprave so poznali,⁹ kako so bili opremljeni sodni prostori in kako so bile sestavljene procesije ob odhodu na morišče. Lesorezi so opremljeni s številnimi moralističnimi verzi, na katere ne moremo zreti s perspektive današnje literarne kritike, ampak moramo v njih videti zgolj duh »razsvetljenskega« zakonodajalca (brez univerzitetne izobrazbe in celo brez znanja latinščine), ki je »svojo« knjigo zakonov opremil z ilustracijami in »stihoklepskimi« verzi, da bi jih bolj približal ljudem. Lesorezi z vstavljenimi dialogi

7 Zemljič, Prispevki k predzgodovini CPK, 29.

8 Roth, *Die Mainzer Buchdruckerfamilie Schöffers*, 29.

9 Prim. Timmermann, *Locus calvariae*, 140.

delujejo zelo dinamično in nas s prepletanjem izjav različnih vpletenih oseb spominjajo na današnje stripe.

Natančen pregled vseh lesorezov v *Bamberškem sodnem redu* nam prinaša naslednje motive:

- Lesorez št. 1: Naslovnica knjige z razširjenim naslovom in mučilnimi napravami;
- Lesorez št. 2: Jezus kot sodnik, 13;
- Lesorez št. 3: Mojzes in Jitro, 15;¹⁰
- Lesorez št. 4: Zapisega sodnika, porotnika, pisarja in birača, 16;
- Lesorez št. 5: Pregon po uradni dolžnosti, 18;
- Lesorez št. 6: Tožnik pred sodnikom zahteva pregon obtoženega, 20;
- Lesorez št. 7: Personalizacije kriminalnih dejanj, sedeče okoli mize, 24;
- Lesorez št. 8: Priprave na mučenje, 32;
- Lesorez št. 9: Zapisega prič pred sodnikom, 37;
- Lesorez št. 10: Določitev datuma sojenja, 41;
- Lesorez št. 11: Prikaz sojenja, 43;
- Lesorez št. 12: Obsojenca pripeljejo na kraj usmrčitve, 50;
- Lesorez št. 13: Orodja za kaznovanje (ponovitev lesoreza s prve strani), 51;
- Lesorez št. 14: Usmrnitev, 52;
- Lesorez št. 15: Pregon za umor: med sodnikom (levo) in sodnim izvršiteljem (desno) nosila s truplom umorjenega, za njim trije sodniki, 85;
- Lesorez št. 16: Sodnik preračunava sodne stroške, 90;
- Lesorez št. 17: Popis premoženja pobeglega storilca kaznivega dejanja, 94;
- Lesorez št. 18: Vrnitev ukradenega premoženja: lastnik svojega najdenega konja predstavi sodniku, 95;
- Lesorez št. 19: Sodnik morilcu izroči jamstveno listino, 98;
- Lesorez št. 20: Sodniki naj ne jemljejo denarja! Na desni pohlepen sodnik, ki si denarnico polni na nedovoljen način (z mučenjem); na levi roparski baron, za njim nasmejani hudič, 99;
- Lesorez št. 21: Sodniki kot norci z zavezanimi očmi, 100;
- Lesorez št. 22: Dva ponižna moška sta prišla k sodniku in njegovim svetnikom po pravni nasvet, 102.

10 ¹³ Naslednji dan se je Mojzes usedel, da bi sodil ljudstvo; in ljudstvo je stalo pred Mojzesom od jutra do večera. ¹⁴ Ko je Mojzesov tast videl, kaj vse je moral Mojzes delati za ljudstvo, je rekel: »Kaj vendar delaš za ljudstvo? Zakaj sediš sam, vse ljudstvo pa mora stati pred teboj od jutra do večera?« ¹⁵ Mojzes je rekel tastu: »Ljudstvo prihaja k meni Boga spraševat za nasvet. ¹⁶ Kadar koli imajo namreč kako sporno zadevo, pridejo k meni, da razsodim med enim in drugim in naznanim Božje zakone in postave.« ¹⁷ Tast pa mu je rekel: »To, kar delaš, ni dobro. ¹⁸ Sebe in ljudstvo, ki je pri tebi, boš čisto izmučil; kajti to je pretežavno zate, sam tega ne moreš opravljati. ¹⁹ Poslušaj me zdaj; dam ti nasvet in Bog bo s teboj! Ti zastopaj ljudstvo pred Bogom in prinašaj zadeve pred Boga! ²⁰ Razlagaj jim zakone in postave in kaži jim pot, po kateri naj hodijo, in delo, ki naj ga opravljajo! ²¹ Izberi pa iz vsega ljudstva sposobne moške, ki se bojijo Boga, zanesljive ljudi, ki sovražijo podkupovanje; postavi jim jih za načelnike čez tisoč, čez sto, čez petdeset in čez deset ljudi! ²² Ti naj vsak čas sodijo ljudstvu; vse večje zadeve naj prinašajo tebi, vse manjše zadeve pa naj razsojajo sami.« – 2 Mz 18,13-22 - BIBLIJA.net - Sveto pismo za vsakogar.

S seznama ilustracij je razvidno, da opisujejo lesorezi celotno vsebino sodnega reda od postopkovnih pravil (zapisrege sodnega osebja, določitve narokov, preiskave, zaslišanja, sojenja in eksekucije) do opisa kaznivih dejanj in zagroženih kazni, ki so imele tudi zastraševalno funkcijo, in nenazadnje še celo opomin sodnikom, naj ne bodo pohlepni na sodne stroške in da bodo sami izpadli kot norci, če se bodo držali svojega običajnega prava, ne pa določil tega zakonika. Zanimiva je tudi sporočilnost zadnje slike v knjigi, ki sodnika obvezuje, da mora zainteresiranim strankam dajati tudi ustrezna pravna mnenja.

Zaradi omejenosti prostora tega prispevka si tokrat ogledjmo le naslednje lesoreze:

Slika 2: Lesorez št. 5:
Pregon po uradni dolžnosti:
osumljenca pred sodnika
privedeta dve sodni slugi
(stran 18)

Foto: Igor Zemljč

Ena od pomembnih novosti *Bamberskega sodnega reda* je bila vzpostavitev pregona »po uradni dolžnosti«, kar kaže ilustracija št. 5 s podnapisom: »Annemen der vbelterter von Ampts wegen«. Sestavljena je iz dveh delov. Na levem delu vidimo upodobitev sodnikovega delovnega prostora. Sodnik deluje v obokani tlakovani dvorani, kjer je na nizkem podstavku lepo izrezljan sodniški stol, ki je za večje udobje sedečega še dodatno opremljen z veliko blazino. Sodnik ima oblečeno ali ogrnjeno do tal segajočo togo, glavo pa ima pokrito s pokrivalom. V desni roki drži dolgo sodniško žezlo, ki si ga je naslonil na desno ramo, z levico pa prihajajočemu z razprtimi prsti kaže pomenljivo gesto. Da vsebina sodnikove geste v knjigi ni natančneje določena, lahko sklepamo tudi iz dejstva, da je Schöffler prav ta lesorez kar trikrat ponatisnil v isti knjigi (slike 5, 10 in 18). Nad sodnikom se nahaja napis: »Mein Ambt vnd pflicht mir gepeut Zustraffen Boßhafftige leute,« kar lahko prevedemo kot: »Služba in dolžnost mi vелеvata kaznovati zlobne ljudi.« Na desni strani podobe je vklenjeni obdolženec v spremstvu dveh oboroženih sodnih oseb,

Slika 3: Lesorez
št. 8: Priprave na
mučenje (stran 32)

Foto: Igor Zemljič

nad njimi pa je še napis: »Auff ewern befehl vns / getan Bring wir gefangen disen man,« s čimer so povedali, da so izvršili ukaz sodnika in pripeljali obdolženca.

Andrej Studen je zapisal, da je bil proces zasliševanja enak kompliciranemu dvo-boju med obtoženim in sodnikom.¹¹ Prva stopnja zastraševanja je zato bila predstavi-tev vseh mučilnih metod, zato tudi lesorez s prizorom postopka pred mučenjem nosi pomenljiv verz:

»Seyt sich auf dich erfunden hat Redlich anzeig der missetat
Fürstu nit vnschuld auß nach radt Die peynlich frag sol haben stat,«

kar bi lahko nekoliko svobodno prevedli kot:

»Prišle so tožbe zoper tebe ...
utemeljene, da kriv si res hudih del.
Če pa zanikaš, da krivdo spral bi s sebe,
se pač boleč postopek bo začel.«

Slika prikazuje s svečami razsvetljen zamrežen kletni prostor, v katerem se nahaja šest oseb. Ob mizi v kotu sedijo pisar, sodni sluga in sodnik v dolgi halji s sodniško palico v roki. Pred njimi sedi na tleh obdolženec, za njim pa kleči landskneht, ki obdol-žencu na hrbtni veže roke. V levem kotu sobe stoji mož v pisanem oblačilu in z rogovi na klobuku (rabelj?), ki na kolo navija verigo, da bodo nanjo obesili obtoženca.

¹¹ Studen, *Rabljev zamah*, 24.

Slika 4: Lesorez št. 12: Obsojenca pripeljejo na kraj usmrtnice (stran 50). Sodnik na konju med odhodom na morišče, Bambergische Halßgericht und rechtlich Ordnung

Foto: Igor Zemljč

Slika prikazuje, kako obsojenca peljejo na morišče. Čeprav skozi mestna vrata pešachi velika skupina ljudi, od majhnih otrok do odraslih radovednežev, je edina sedeča oseba sodnik, ki jezdi na konju. Prepoznamo ga po dolgem plašču, pokrivalu in seveda sodniški palici, ki jo tudi tokrat drži v levi roki. Pred sodnikom hodi landskneht z mečem ob pasu in pokrit z zelo tipičnim pokrivalom, ozaljšanim z velikim peresom. Pred seboj žene z vrvjo zvezanega bosopetega obsojenca, z njim pa je menih, pokrit s kapuco, ki s prstom kaže na križ in Odrešenika ter obsojencu pravi: »Wo du gedult hast in der peyn, So wirt sie dir gar nutzlich sein. Darumb gib dich willig darein,« kar bi lahko prevedli kot nasvet, naj z veliko potrpljenja prenaša prihajajoče bolečine in mirno sprejme svojo usodo. Pred vso to skupino hodi še mož, za katerega se zdi, da z visoko dvignjeno palico povorki dela prostor in odganja preveč vsiljive radovedneže, morda pa je to celo sodna palica, ki jo bodo prelomili ob izvršitvi obsodbe.¹²

Motiv pojasnujemo s primerjavo ilustracij izvrševanja kazni med prvo in drugo izdajo bamberškega kazenskega reda, saj nam najlepše prikaže razliko v zasnovi in izdelavi ter kakovosti lesorezov med različnimi izdajami iste knjige. Iz primerjave je lepo vidno, kako je lesorezec izdaje iz leta 1510 s pretirano nasičenostjo grozodejstev povsem izničil osnovno likovno sporočilo. Ob skesancu, ki pred duhovnikom na kolenih čaka svoj zadnji trenutek, je bilo v ozadju izdaje iz leta 1507 le še dvigovanje kolesa z obsojencem, kar je omogočalo jasno trikotno in lepo pregledno kompozicijo. V mlajši izdaji je število oseb s sedem naraslo na kar šestnajst, poleg prej omenjenih dveh kazni pa ta lesorez prikazuje še obešenca, skupino (kar petih) bičanih, obglavljeno truplo in sodnika na konju ter njegovega pomočnika. Zaradi vse te množice ljudi sta preglednost in hkrati tudi pomenska učinkovitost ilustracije zelo nejasni.

¹² Zemljč, Upodobitve sodnikov, 85.

Sliki 5 in 6: Lesorez št. 14: Izvršitev kazni (stran 52)

Foto: Igor Zemljič

Nad obema izdajama lesoreza z izvršitvijo kazni so tudi isti pomenljivi verzi, ki smo jih spet približno prevedli, da ohranimo osnovno sporočilnost tiska in verzov.

»Wem trewe straff nit bringet frucht
Der kumpt dick in des meysters zucht
Des werck vnd zeug wirt hie anzeygt
Wol dem der sich zu tugent neygt.«

»Če komu korist od kazni še ni znana,
v roke mojster ga dobi resnični,
čigar dela so prav vsem poznana,
da bo srečen tisti, ki je skoz' pravični.«

Oris lesorezov *Bamberskega sodnega reda* zaključimo z nazorno upodobitvijo stanovanjskih prostorov in vsakdanjega življenja v hiši osebe, ki so ji sodni uradniki s sodnikom na čelu prišli popisat vrednost premoženja. V ospredju podobe stoji sodnik, opremljen z vsemi svojimi atributi, ki s prsti kaže na posamezne predmete, ki jih na trosedu sedeč pisar popisuje v zvitek. Ob njima stojita še dve osebi moškega in ženskega spola, ki bi lahko bili priči postopka, morda pa sta celo lastnika stavbe. Lesorez daje nazoren vpogled v trosobno stanovanje, na njem pa je tudi zelo lepo razvidno skupno sobivanje ljudi, ki so spali v masivnih lesenih posteljah, in domačih živali. Skozi druga obokana vrata nam pogled beži v kuhinjo s kuriščem in visečimi lonci, kjer so po stenah vzorno pospravljene ponve, viden pa je celo obešalnik za sušiče se perilo. Kuhinja je opremljena še z mehomo za razpihovanje ognja, zabojsnikom za drva, z metlo ter z lesenim vedrom. Poleg kuharice se celo sprehaja majhna miška. Obiskovalci se nahajajo v največji sobi (običajno so ji nekoč rekli kar hiša), ki je opremljena s preprostim umivalnikom z odtokom, nad njim pa je pipa z manjšim zbiralnikom vode. Nad vodnim zbiralnikom je polica za steklene kozarce, zraven pa sta še kavelj za klobuk in

Slika 7: Lesorez št. 17: Popis premoženja pobeglega storilca kaznivega dejanja (stran 94)

Foto: Igor Zemljič

obešalnik za zelo dolgo brisačo. Na zidovih so spravljene še krožniki različnih velikosti in police za spravlanje vrčev, skled in svečnikov. Sredi sobe je še velika lesena miza, na kateri sta glinen (?) vrč in visoka skodela. Skratka, opis idealnega, urejenega, čistega »nemškega«¹³ gospodinjstva z začetka XVI. stoletja.

Zaključek

Bamberski sodni red je zaradi vsega zgoraj naštetega zagotovo enkraten pomnik bogate zgodovine srednjeevropskega pravosodja, ki ga slovenski zgodovinarji še premalo poznajo in ki ponuja še možnosti za raziskovalce različnih strok, ob enem pa s svojo pričevalnostjo opozarja na mnoge večne dileme v pravosodju¹³.

13 Prosperi, *Justice Blindfolded*, 34.

Viri in literatura

Literatura

- *Bambergensische & Brandenburgische Halsgerichtsordnung und Kaiser Karls V. peinliche Gerichtsordnung* [Nachdruck]. Frankfurt am Main: Vico, 2007. https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/38165/9789004311350_webready_content_text.pdf?sequence=4&isAllowed=y. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Kambič, Marko. Razvoj kazenskega prava na Slovenskem do leta 1848. V: *Malefične svoboščine Ljubljančanov*, 193–221. Ljubljana: Pravna fakulteta, 2005.
- Leitschuh, Franz Friedrich. *Die Bambergische Halsgerichtsordnung. Ein Beitrag zur Geschichte der Bücherillustration. Repertorium für Kunstwissenschaft* 1886, 59–70. Berlin, Stuttgart: W. Spemann, 1886. <https://doi.org/10.11588/diglit.66023#0073>. Pridobljeno 22. 1. 2024.
- Oven, Marjeta in Maja Vavtar. *Zakladnica znanja v sodni palači: sto let Centralne pravosodne knjižnice*. Ljubljana: Vrhovno sodišče Republike Slovenije, 2018.
- Prosperi, Adriano. *Justice Blindfolded: the historical course of an image*. Leiden: Brill, 2018.
- Roth, F. Wilhelm Emil. *Die Mainzer Buchdruckerfamilie Schöffer während des XVI. Jahrhunderts und deren Erzeugnisse zu Mainz, Worms, Strassburg und Venedig: enthaltend die Drucke des Johann Schöffer 1503–1531, des Peter Schöffer des Jüngeren 1508–1542, und des Ivo Schoeffer 1531–1555*. Leipzig: O. Harrassowitz, 1892.
- Scheel, Willy. *Johann Freiherr zu Schwarzenberg*. Berlin: Guttentag, 1905.
- Studen, Andrej. *Rabljev zamah: k zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2004.
- *The Art of Law: Three Centuries of Justice Depicted*. Tiel: Lannoo, 2016.
- Timmermann, Achim. *Locus Calvariae: Walking and Hanging with Christ and the Good Thief c. 1350 – c. 1700. Artibus et historiae: an art anthology* 35, št. 69 (2014): 137–61.
- Vilfan, Sergij. *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.
- Vitiello, Joanna Carraway. *Public Justice and the Criminal Trial in Late Medieval Italy Reggio Emilia in the Visconti Age*. Leiden: Brill, 2016. https://library.oapen.org/viewer/web/viewer.html?file=/bitstream/handle/20.500.12657/38165/9789004311350_webready_content_text.pdf?sequence=4&isAllowed=y. Pridobljeno 10. 1. 2024.
- Zemljič, Igor. Upodobitve sodnikov in njihovih insignij v najstarejših knjigah Centralne pravosodne knjižnice. V: *Sodniške insignije v evropskem in slovenskem pravnem izročilu*, 91–99. Ljubljana: Vrhovno sodišče Republike Slovenije in Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, 2023.

Spletni viri

- 2 Mz 18,13-23 - BIBLIJA.net - Sveto pismo za vsakogar. <https://www.biblija.net/biblija.cgi?m=2+Mz+18%2C13-23&id13=1&pos=0&set=2&l=sl>. Pridobljeno 29. 3. 2024.
- *Bambergische halszgerichts Ordnung | Johann von LAW. TORTURE. Schwarzenberg, 1463–1528 | SECOND EDITION 1st ed. 1507 of a “milestone and turning point in the development of German criminal law E. Wolf*. <https://www.liberantiquus.com/pages/books/4211/johann-von-law-torture-schwarzenberg-1463-1528/bambergische-halszgerichts-ordnung>. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Schwarzenberg, Johann von. *Bambergische Peinliche Halsgerichtsordnung. Mainz: Johannem Schöffer, 1508*. http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ182699100. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Schwarzenberg, Johann von: *Bambergische Peinliche Halsgerichtsordnung. Bamberg: Hans Pfeil, 1507*. <https://mateo.uni-mannheim.de/desbillons/bambi.html>. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- *Wikimedia Commons*.

Marko Kambič*

Habsburški mejni kordon proti Osmanskemu cesarstvu kot branik zdravja in njegove kazenskopravne osnove

IZVLEČEK

Z namenom odvrčanja osmanskih vpadov so Habsburžani v 16. stoletju začeli izgrajevati obrambni pas, imenovan Vojna krajina. Območje je bilo načrtno militarizirano in skupaj s civilnim prebivalstvom postavljeno pod polno vojaško upravo. S postopnim zmanjševanjem osmanske nevarnosti od konca 17. stoletja dalje je Vojna krajina izgubljala vojaško-obrambni pomen. Ker je z jugovzhodne strani grozila huda nevarnost nalezljivih bolezni, v prvi vrsti kuge, je oblast vojaško ureditev na meji izkoristila za boj proti epidemijam. Vojaškemu kordonu je dodelila naloge stalnega sanitarnega kordona. Nadgradila je obstoječo infrastrukturo in zdravstveni režim prilagodila strogemu hierarhičnemu sistemu vojaške uprave. Vladarji so poleg norm, ki so urejale ustroj kordona in varnostne ukrepe na meji, izdajali tudi kazenske predpise, ki naj bi učinkovali preventivno in s tem dodatno zaščitili javno zdravje. Prispevek najprej predstavi genezo kordona, nato pa analizira relevantno ureditev v kazenskih zakonikih iz 18. in 19. stoletja ter ovrednoti njen učinek.

Ključne besede: Vojna krajina, sanitarni kordon, kuga, kontumac, ogrožanje javnega zdravja, kazensko pravo

* Dr., redni profesor, Pravna fakulteta UL, Poljanski nasip 2, SI-1000 Ljubljana, marko.kambic@pf.uni-lj.si

ABSTRACT

THE HABSBURG BORDER CORDON AGAINST THE OTTOMAN EMPIRE AS A BULWARK OF HEALTH AND ITS CRIMINAL-LAW FOUNDATIONS

In the 16th century, the Habsburgs started constructing a defensive buffer zone known as the Military Frontier to deter Ottoman incursions. The region was deliberately militarised and fell under full military administration along with its civilian population. As the Ottoman threat gradually diminished from the late 17th century onwards, the Military Frontier lost its defensive significance. However, due to the severe risk of infectious diseases, especially the plague, spreading from the southeast, the authorities made use of the military regime at the border to combat epidemics. They assigned the military cordon the task of a permanent sanitary cordon, enhancing the existing infrastructure and adapting the health regime to the strict hierarchical system of the military administration. In addition to the norms regulating the cordon's structure and the implementation of security measures at the border, criminal regulations aimed at ensuring prevention and thereby protecting public health were also drawn up. This contribution presents the genesis of the cordon, analyses the relevant criminal code regulations from the 18th and 19th centuries, and evaluates their effect.

Keywords: Military Frontier, sanitary cordon, plague, quarantine, endangerment of public health, criminal law

Uvod

Teritorialne meje so v preteklosti odigrale pomembno obrambno vlogo. Na njih so odvrčali vojaško nevarnost, pa tudi grožnjo, ki je lahko povzročila več človeških žrtev in hujšo gospodarsko škodo kot vojna. Meje so bile namreč vedno ključne pri poskusih zaježitve širjenja infekcijskih bolezni, kar se je nedavno pokazalo ob pandemiji covid-19.

V prispevku se geografsko omejujem na teritorij habsburške monarhije, kamor je v preteklosti spadalo sedanje slovensko ozemlje, sestavljeno iz notranjeavstrijskih dežel Kranjske, Štajerske in Koroške ter Avstrijskega primorja. Omenjene dežele so bile pomembno zaledje mejnega kordona, imenovanega Vojna krajina.

Po kratki predstavitvi tega pomembnega obrambnega območja se osredotočam na kazenskopravno urejanje zaščite prebivalstva pred širjenjem nalezljivih bolezni v 18. in 19. stoletju, ki se nanaša na sanitarni režim v omenjenem kordonu.

Antemurale christianitatis

Vojna krajina je stoletja predstavljala ločnico med dvema civilizacijama, med Evropo in Osmanskim cesarstvom, zato so jo na zahodu šteli za branik pred nevarnostmi z Orienta. Ozemlje Hrvaške, ki je Evropo z orožjem branilo pred osmanskimi Turki, naj bi že leta 1519 papež Leon X. poimenoval *antemurale christianitatis* (branik krščanstva).¹ Meja z Osmanskim cesarstvom ni bila pomembna samo za habsburško monarhijo, ampak je bila tako rekoč usodna za celotno Sveto rimsko cesarstvo, Italijo in širšo Evropo.

Osmani, ki so jih v obravnavanem prostoru označevali kot Turke, so z roparskimi vpadi in vojnimi pohodi nenehno ogrožali monarhijo. Že v začetku 15. stoletja so začeli pobijati, zaslužnjevati in pleniti tudi po ozemlju današnje Slovenije.² Vojaško so ogrozili obstoj same monarhije in posledično Evrope, ko so prišli pred Dunaj, prvič leta 1529 in drugič leta 1683.

Za obrambo pred turškimi vpadi so na habsburško-osmanski meji ustanovili poseben geostrateški obrambni pas z imenom Vojna krajina (*Militär-Gränze, confinium militare*).³ Zajemal je del ozemlja današnje Hrvaške, Romunije in Moldavije, njen drobec pa je segal tudi na ozemlje Slovenije.⁴ Naj zgolj omenim, da je nasproti habsburški Vojni krajini stal utrjen turški vojaški kordon, imenovan Serhad.⁵

V času največjega obsega se je Vojna krajina raztezala na več kot 1900 kilometrov dolgem in v povprečju nekaj deset kilometrov širokem prostoru med Jadranom in Karpati.⁶ Delila se je na tri upravne dele: Hrvaško-slavonsko, Banatsko in Sedmograško krajino. Za slovenske dežele je bila pomembna predvsem Hrvaško-slavonska vojna krajina, ki je bila najbolj izpostavljen odsek habsburško-osmanske meje in najstarejši del Vojne krajine.⁷ Ustanovljena je bila iz obmejnega dela ostankov habsburške Kraljevine Hrvaške (od 1526/27 pod habsburško dinastijo), sprva kot njen formalni del, leta 1627 pa je bila postavljena pod neposredno cesarsko oblast. Konec 17. stoletja se je s karlovškim mirom⁸ ozemlje Hrvaško-slavonske vojne krajine razširilo tudi na nekatera nekdanja osmanska ozemlja na vzhodu do Donave.⁹ Vojna krajina se je začela oblikovati okoli leta 1460, formalno pa je bila ukinjena šele leta 1881.

1 Zaninović, Kako je biskup, 109–34. O sintagmi in njenem izvoru kritično Žanić, Simbolični identitet Hrvatske, 161–202, posebnost 165.

2 Gl. Simoniti, *Turki so v deželi že*.

3 Podrobno o instituciji npr. Rothenberg, *Die österreichische Militärgrenze*. Posamezne aspekte z literaturo gl. v zbornikih *Vojne Krajine u Jugoslovenskim zemljama*, *Vojna krajina: povijesni pregled*, *Vojna krajina u suvremenoj historiografiji*.

4 O slednjem Zajc, *Kje se slovensko neha*, 321–54. Zajc, K zgodovini oblikovanja meje, predvsem 636–44. Štrumbil, Uskoki na Slovenskem, 42–50.

5 Gl. Baš, *Ottoman Serhad Organization*.

6 V literaturi podatek o dolžini ni enoten. Omenjeno dolžino navaja Grmek (Sanitarni kordon, 457), podobno omenja pas v dolžini več kot tisoč milj (to je več kot 1855 km) Rothenberg, *The Austrian sanitary cordon*, 16. *Hrvatska enciklopedija* (geslo Vojna krajina) na primer, pa ugotavlja, da se je Vojna krajina v dobi največjega obsega raztezala na prostoru, dolgem 1750 km.

7 Gl. Holjevac, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina*, 6–104.

8 Gl. op. 25.

9 Prim. Rothenberg, *Die österreichische Militärgrenze*, 77–79.

Območje Vojne krajine so v skladu z obrambnimi nameni načrtno militarizirali in na njem uvedli popolno vojaško upravo, ki ji je bilo podrejeno tudi civilno prebivalstvo. Postopno so izgrajevali obmejni sistem utrd in povečevali število vojakov.¹⁰ Osnovni cilj te ureditve je bil odbijanje sovražnikovih napadov ali vsaj oviranje njihovih prodorov.¹¹ Temelje učinkovite Vojne krajine je z načrtom za oblikovanje celovite obrambe postavil njen poveljnik Ivan Lenković, udeleženec bitke za Dunaj, ki je umrl v Metliki leta 1569.¹²

V Vojno krajino so se s podporo oblasti postopoma začeli priseljevati t. i. Vlahi oziroma Uskoki, begunci, ki so se z Balkana umikali pred Turki. Do njihove množične in organizirane naselitve je prišlo na prehodu iz 15. v 16. stoletje. Že leta 1535 jim je Ferdinand I. podelil osebno svobodo, zemljo ter svobodo veroizpovedi. V zameno so se morali zaobljubiti, da bodo do smrti služili cesarju v vojaških formacijah Vojne krajine.¹³ Uživali so tudi določeno stopnjo avtonomije pod lastnimi knezi in vojvodami. Njihov pravni položaj, pravice in obveznosti je celoviteje uredil Vlaški statut (*Statuta Valachorum*), ki ga je leta 1630 izdal Ferdinand II.¹⁴

Najvišja poveljniška in upravsna mesta so zasedali kranjski, štajerski in koroški plemiči, ker so notranjeavstrijske dežele od leta 1578, to je od ustanovitve Dvornega vojnega sveta v Gradcu, nosile breme vzdrževanja Vojne krajine.¹⁵ Njeno delovanje se je namreč financiralo predvsem iz dohodkov omenjenih dežel, cesarska blagajna je prispevala manj kot desetino. Kot zaledje mejnega območja sta imeli predvsem Kranjska in Štajerska neposreden interes za učinkovito delovanje obrambnega mehanizma. Štajerska je bila zadolžena za vzdrževanje slavonskega dela Vojne krajine, medtem ko sta Kranjska in Koroška vzdrževali hrvaškega.¹⁶ Za kritje stroškov, kamor so spadali denimo vojaške in oficirske plače, oprema in oborožitev ter izdatki za vzdrževanje trdnjav, je šel velik del proračuna deželnih stanov. Štajerska, na primer, je leta 1634 za Vojno krajino namenila skoraj polovico svojega proračuna.¹⁷ Čeprav je bilo vzdrževanje Vojne krajine za dežele veliko breme, naj bi se jim denar na različne načine vračal, recimo prek dohodkov plemstva, zaposlenega v Krajini, plačila blaga in storitev, vojnega plena in prodaje ujetnikov, kar naj bi omogočilo gospodarsko rast notranjeavstrijskih dežel v 17. stoletju.¹⁸

Vojna krajina je v času velike turške nevarnosti svojo obrambno nalogo opravila relativno dobro.

10 Nazoren primer fortifikacije in militarizacije Vojne krajine v: Petrić, *Pogranična društva*, 89–127.

11 Podrobneje Rothenberg, *Die österreichische Militärgrenze*, 162–71.

12 Steklasa, Jurij Lenković, 53–145.

13 Gl. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik I*.

14 Edicija: Statuta valachorum: prilozi. Gl. Kršev, Statuta Valachorum, 129–48 (s hrvaškim prevodom predpisa: 136–46). V sklopu zakonodajnih reform je Marija Terezija z namenom centralizacije in poenotenja leta 1754 izdala t. i. Krajiška prava (Militär Gränitz-Rechten), ki so urejala temeljne pravne panoge oziroma najpomembnejša življenjska področja prebivalcev Vojne krajine. Gl. Petrak in Milković Šarić, »Wie in unseren Erbbländern«, 48–50. Milković in Funda, *The Militär Gränitz Rechten*, 255–82.

15 Štih, Simoniti in Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, 140, 141. O razvoju tega aspekta Simoniti, *Vojaška organizacija*, 234–45.

16 Štih, Simoniti in Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, 140, 141.

17 Gestrin, *Gospodarstvo*, 414, 415. Gl. tudi Simoniti, *Doprinos Kranjske*, 205–13.

18 Gl. Gestrin, *Gospodarstvo*, 416–20.

Antemurale sanitatis

Z (jugo)vzhodne strani je habsburškim deželam poleg osmanske vojaške sile grozila tudi nevarnost epidemij nalezljivih bolezni, v prvi vrsti kuge, v 19. stoletju pa kolere in nekaterih ostalih infekcijskih bolezni.¹⁹

Kugo so čez mejo prinašali osmanski napadalci in domača vojska, ki se je vračala iz bojov s Turki, pomemben povzročitelj širitve bolezni so bili tudi socialni in ekonomski stiki. Čez mejo je namreč potekal živahen promet med vzhodom in zahodom. Čeprav vse epidemije kuge niso prišle na ozemlje monarhije neposredno z vzhoda, je več stoletij temeljno nevarnost predstavljal prav njihov vdor iz Osmanskega cesarstva.²⁰ Zanimivo je, da Turki na svojem ozemlju niso izvajali nikakršnih protiepidemičnih ukrepov.²¹

Tedaj najučinkovitejša, med ljudmi pa nepriljubljena ukrepa za preprečevanje oziroma zaježitev epidemije sta bila omejitev gibanja oseb, živali in stvari ter izolacija oziroma karantena, imenovana tudi kontumac.

Za preprečitev širitve epidemije so na mejah območij, ki jim je grozil vdor kužne bolezni, vzpostavljali vojaško zaporo, imenovano sanitarni kordon.²² To so bili pasovi ozemlja, čez katere je bil prehod načeloma prepovedan oziroma dopuščen le na vnaprej določenih vstopnih točkah in pod strogo predpisanimi pogoji. Med omenjenimi pogoji sta bila najpomembnejša časovno določeno bivanje v karanteni in očiščevanje (razkuževanje). Ker so epidemije, kot že rečeno, praviloma prihajale z vzhoda, to je čez ozemlja Osmanskega cesarstva, je bila postavitev kordona na habsburški meji samoumevna.²³

V Vojni krajini so veljali razni predpisi proti epidemijam že od konca 17. stoletja dalje. Leta 1710, na primer, je bil izdan cesarski patent o zaščiti pred kugo (Pest-Patent), leta 1731 pa Kontumačni in očiščevalni red (Contumaz und respective Reinigungs-Ordnung). Vsem tovrstnim sanitarnim normam je bilo skupno, da so z

19 Opozoriti je treba, da so nekoč zaradi pomanjkanja znanja kot vrsto kuge šteli tudi druge smrtonosne nalezljive bolezni, na primer koze, tifus ali malarijo. Našteva in opisuje jih Travner, *Kuga na Slovenskem*, 20–22.

20 »Tako so bile npr. velike epidemije v l. 1473–1476 in 1480–1481 nedvomno v vzročni zvezi s sočasnimi turškimi plenitvami. L. 1542 se je morala umakniti iz Ogrske cesarska vojska, v kateri je služilo 10.000 Štajercev in Kranjcev. Ko so vrnili vojake domov, so razširili kugo, ki so jo dobili od Turkov.« – Travner, *Kuga na Slovenskem*, 30. Ilustrativen je tudi Borisovov opis (Dr. Gregorij Karbonarij, 188, 189): »Poleg ropanja dobrin, pobijanja, plenitve, pustošenja in odganjanja kristjanov v suženjstvo, so osmanske horde posredovale kugo in druge nalezljive bolezni ter epizootije, kajti ozemlje sultanata je bilo že od nekdaj endemično leglo in vir smrtonosnih okužb. Kužne bolezni so v avstrijskih deželah povzročale neizmerno škodo na ljudeh, živalih in imetju ter hromile gospodarski razvoj [...]«. – Prav tam, 190: »Nenavadno huda oblika bubonske kuge je 1687 izbruhnila v Bosni. Bolezen se je naglo razširila prek avstrijsko-turške meje in morila dnevno po več sto ljudi hkrati. V 80. letih se je kuga, ki so jo Turki sprva zanetili na Ogrskem, selila na Štajersko in povzročila številne epidemične valove [...]«. Primer mikroštudije Golec, *Kužne epidemije na Dolenjskem*, 41–78.

21 Borisov, Dr. Gregorij Karbonarij, 189.

22 Vojaška zapora okuženega območja je bila že zgodaj običajen ukrep ob izbruhu kuge. Gl. npr. Kočevar, *Kužna epidemija leta 1631*, 471–88. Delo nam lahko služi tudi za ilustracijo primera kuge, ki ni prišla na Slovensko (neposredno) iz Osmanskega cesarstva.

23 O prvih vzpostavitev časovno omejenih kordonov na habsburško-osmanski meji Ostojčič, *Uspostava i funkcija sanitarnog kordona*, 14, 15.

namenom preprečevanja širitve kuge prepovedovale prehajanje meje mimo določenih vstopnih točk oziroma podrobneje predpisovale preventivne ukrepe, predvsem kontumac (karanteno) in očiščevanje (razkuževanje).²⁴

Nevarnost turških vpadov se je po njihovem porazu pred Dunajem leta 1683 zlagoma zmanjšala. S podpisom Karlovskega²⁵ in nato Požarevskega miru²⁶ je Vojna krajina izgubila velik del svojega osnovnega obrambnega pomena, čeprav je v 18. stoletju še prihajalo do avstrijsko-turških vojn.²⁷ Z vojaškega vidika je bila poslej pomembna predvsem kot mobilizacijski bazen, iz katerega so izdatno popolnjevali avstrijsko vojsko.²⁸ Oblast je zato vojaško ureditev na meji, ki je nastala kot obramba pred turško agresijo, spričo hude zdravstvene nevarnosti izkoristila za boj proti kugi. Vojaški kordon je dobil naloge stalnega sanitarnega kordona.²⁹ Kordon je v preteklosti dejansko že izvrševal zdravstveno obrambno vlogo s tem, da je preprečeval osmanske pohode, ki so zanašali okužbe v notranjost države. Prav tako je občasno že udeležan tudi formalne protiepidemične ukrepe. Z ustanovitvijo trajnega sanitarnega kordona so torej zgolj formalizirali ukrepe, ki so v omejenih časovnih obdobjih na habsburško-osmanski meji že obstajali, še posebej po sklenitvi Požarevskega miru, ko je nevarnost izbruha epidemij prinesla okrepljena čezmejna trgovina.³⁰

Ko je dobil vojaški kordon naloge stalnega sanitarnega kordona, se je težišče dokončno prevesilo. Tako lahko metaforično štejemo, da je *antemurale christianitatis* (branik krščanstva) postal *antemurale sanitatis* (branik zdravja).³¹

Učinkovito izgradnjo sistema zdravstvenega nadzora je omogočala prav obstoječa vojaška organizacija. Oblast je vojaški ustroj in njegovo infrastrukturo zgolj nadgradila, zdravstveni režim pa prilagodila strogemu hierarhičnemu sistemu vojaške uprave.³² Ta obsežen in zahteven projekt je bilo mogoče dokončati šele po podpisu Beograjskega

24 Omenjeni patent o zaščiti pred kugo iz leta 1710 je med drugim določal, da je treba med epidemijo na turški strani popolnoma ustaviti mejni promet. Prim. Borisov, Dr. Gregorij Karbonarij, 195. Kronološki in vsebinski pregled habsburške upravne sanitarne zakonodaje v: Wintersberger, *Von der Pestordnung zum Epidemiegesetz* in Macher, *Handbuch der kaiserl. königl. Sanität-Gesetze*.

25 Karlovski mir je bil sklenjen v Sremskih Karlovcih (danes Srbija). Več o njem in njegovih posledicah Dimić, *Veliki bečki rat*, 245–78.

26 Požarevski mir je bil podpisan leta 1718. Gl. Dimić, *Veliki bečki rat*, 277, 278.

27 O upravni reorganizaciji Vojne krajine Buczynski, *Pa to su samo Hrvati*, predvsem 11–75.

28 V povprečju je bil vsak peti vojak avstrijske vojske rekrutiran z območja Vojne krajine, čeprav je slednje predstavljalo le 10 % celotne površine monarhije, njeno prebivalstvo pa zgolj 4 % skupnega prebivalstva. – Buczynski, Kuga, kontumaci i karantena, 195. Prim. Rothenberg, *The Austrian sanitary cordon*, 17. Po navedbi *Hrvatske enciklopedije* (geslo Vojna Krajina) je v vojnah habsburških vladarjev sodeloval vsak dvanajsti prebivalec krajine, kar naj bi bilo petkrat več od deleža ostalih prebivalcev monarhije. Gl. tudi Valentić, *Bitne odrednice razvoja*, 18.

29 Že leta 1740 je cesar Karel VI. odobril odločitev, da se v Banatu postavijo stalne karantenske postaje (»perpetuirliche Kontumazen«). – Buczynski, Kuga, kontumaci i karantena, 196.

30 Gl. op. 23. Prim. Grmek, *Sanitarni kordon*. 457. Roksandić (Posavska krajina, 75) meni, da bi morali kordon ustanoviti že prej: »Prve mjere u vezi s uspostavom Sanitarnog kordona bile su, u biti, zakašnjele [...]«. O političnih in ekonomskih ciljih dunajskega dvora, ki naj bi bili resničen razlog za ustanovitev sanitarnega kordona, gl. zanimivo tezo v: Valentić, *Bitne odrednice razvoja*, 18–20.

31 V slovenski literaturi srečamo zbirno poimenovanje *antemurale christianitatis et sanitatis* za Vojno krajino npr. v: Borisov, Dr. Gregorij Karbonarij, 189.

32 Sanitetne komisije upravnih enot Krajine so vodili vojaški poveljniki, polkovniki ali generali. O tem Borisov, *Od ranocelnštva*, 75, 76.

miru (1739), ko se je meja ustalila na Savi in Donavi.³³ Do sredine šestdesetih let 18. stoletja so tako dodatno postavili vrsto več kot dva tisoč stražnih stolpov (t. i. čardakov), iz katerih so vojaki varovali mejo pred nezakonitimi prehodi. Kot čas končnega izoblikovanja enotnega in povezanega trdnjavskega sistema šteje leto 1765,³⁴ ker je bil šele po njem kordon zaprt po svoji celotni dolžini.³⁵ Za prestop meje oziroma vstop v državo so na glavnih prometnih poteh vzpostavili devetnajst prehodov, ki so jih opremili z objekti za izvajanje karantene, kjer so zdravniki in njihovi pomočniki pod vojaškim poveljstvom izvrševali stroge ukrepe proti širitvi kužne bolezni. Vsak prestop meje zunaj teh točk je bil strogo prepovedan in sankcioniran.³⁶

Osnovo uspešne preventive so sestavljali trije dejavniki, in sicer stalna kordonska mejna straža, ki je preprečevala nezakonit prehod meje, karantena z razkuževanjem in obveščevalna služba, ki je bdela nad izbruhi kuge v Osmanskem cesarstvu.³⁷ Slednja je bila zelo pomembna za pravočasno in ustrezno zaostroitev ukrepov glede prestopa meje.³⁸ Pri vzpostavljanju zdravstveno-nadzornega sistema na kopenski meji so oblasti pomagale izkušnje z varovanjem morske meje.³⁹

Za očeta zdravstvenega kordona velja Jožef I., formalno pa ga je kot stalno zdravstveno institucijo na meji ustanovil njegov brat in naslednik Karel VI. leta 1728.⁴⁰ Popoln ustroj je sanitarni kordon dosegel v času Marije Terezije, ki je leta 1770 izdala splošni zdravstveni pravilnik, naslovljen *Generale Normativum Sanitatis*.⁴¹ Čeprav je bil zasnovan za ozemlje celotnega cesarstva, se večina njegovih določb nanaša prav na sanitarni kordon Vojne krajine, kar kaže, da je bil slednji tedaj najpomembnejša zdravstvena ustanova v habsburški monarhiji.⁴²

33 Roksandič, Posavska krajina, 76.

34 Grmek, Sanitarni kordon, 458.

35 Prim. Lensky, Die österreichische Pestfront, 88. Borisov (*Od ranocelnništva*, 92, op. 93) piše, da je bil do leta 1752 del kordona od reke Une do Jadrana zaradi pomanjkljive zdravstvene organizacije »popolnoma insuficienten« in da je skozenj pronicala kuga na ozemlje avstrijske države »kakor uidejo ribe skozi natrgani del mreže«.

36 Z današnjega vidika bi lahko kordonski nadzor meje označili kot neke vrste sanitarno »železno zaveso«. Prim. Balázs in Foley, The Austrian success, 74.

37 Konkretno o varovanju meje, izvrševanju karantene in razkuževanju Buczynski, Kuga, kontumaci i karantena, 196–202. O obveščevalni službi Lensky, Die österreichische Pestfront, 91, 92.

38 Obveščevalna poročila niso bila vedno točna, viri so denimo razširili govorice o pojavu kuge, da bi prišlo do pomanjkanja dobrin in s tem dviga cen, ali pa so, nasprotno, indice za izbruh kuge prikrili, da bi skrajšali čas karantene. Gl. Rothenberg, The Austrian sanitary cordon, 20 in op. 30, kjer je citiran sekundarni vir iz leta 1787.

39 Gl. Balázs in Foley, The Austrian success, 87: »[...] public health authorities converted seaport quarantine regulations word-by-word to to the continental circumstances.«. Prim. Rothenberg, The Austrian sanitary cordon, 19, op. 23. Prim. tudi Ostojčič, Uspostava i funkcija sanitarnog kordona, 18. O sanitarnem varovanju meje v Avstrijskem primorju in njegovi primerjavi z beneško ureditvijo Bratož, Zamejevanje epidemij kuge, 313–31. Gl. tudi Jelić in Zorić, Dalmatinsko-bosanski sanitarni kordon, 33–66. Velnić, Organizacijsko i stvarno stanje odbrane od kuge, 67–72.

40 Ustanovitveni patent nosi naslov Sanitäts-Sachen.

41 Skupaj z drugimi sanitarnimi predpisi je natisnjen v viru (dostopnem tudi na spletu): *Codex sanitario-medicinalis Hungariae* (I, 821–71: izvirna nemška verzija, naslovljena *Generale Normativum Sanitatis*; II, 535–71: latinska verzija za Ogrsko, naslovljena *Generale Normativum in Re Sanitatis*). Prevod v hrvaški jezik: Horbec, *Zdravlje naroda*, 249–309.

42 Pregled njegove vsebine v: Keber, Zdravstvene reforme, 416–18. Zadnji zdravstveni zakon v Vojni krajini je bil Pest-Polizey-Ordnung für die k. k. österreichischen Staaten (1837).

Normativ je združil vsebino dotedanjih predpisov in jo še podrobneje definiral. Med drugim je vseboval določbe o varovanju in prehodu kordona, načinu izvajanja in dolžini karantene ter načinu razkuževanja stvari.⁴³

Karantena je za potnike, ki so prihajali iz Osmanskega cesarstva, trajala v nekužnih časih 21 dni, ob indicijah epidemije v Osmanskem cesarstvu se je podaljšala na 28 oziroma na 42 dni, če je bil izbruh bolezni potrjen. Kadar je do epidemije prišlo na zahodnem mejnem ozemlju Osmanskega cesarstva, torej v neposredni bližini habsburških dežel, so karanteno lahko podaljšali na 84 dni.⁴⁴ Po prestani karanteni je potnik dobil poseben dokument, neke vrste zdravniško spričevalo, ki mu je omogočilo nadaljevanje poti.

Pod vplivom novih znanstvenih spoznanj o inkubacijski dobi kuge in pod pritiskom slabih učinkov, ki so jih ukrepi imeli na ekonomijo ter nasploh na prebivalstvo, je Jožef II. leta 1785 reformiral karantenski čas. Popolnoma je ukinil običajno enaindvajsetdnevno karanteno, ki je prej veljala tudi v nekužnih obdobjih, osamitev v primeru indicij kužne bolezni je skrajšal na deset dni, tisto v času epidemije pa na enaindvajset dni.⁴⁵

Karantenski ukrepi so povzročali resne motnje v trgovini in včasih zaradi pomanjkanja uvožene hrane celo lakoto, zato je oblast leta 1768 uvedla institut raštelov.⁴⁶ To so bili posebej urejeni kraji, neke vrste sejmišča, kjer se je lahko trgovalo brez karantene. V nadzorovanem okolju je bilo kupcu in prodajalcu omogočeno komuniciranje, ne da bi vzpostavila fizičen stik, uradniki pa so skrbeli za prenos blaga in kupnine, ki so ju pred izročitvijo na predpisan način razkužili.⁴⁷

Temeljna kazenska zakonodaja 18. in 19. stoletja

Poleg omenjenih upravnih predpisov, ki so urejali organizacijo zdravstvene službe in ukrepe za preprečevanje širjenja kuge, je oblast izdajala tudi kazenske predpise. S sankcioniranjem kršitev sanitarnih zapovedi in prepovedi je skušala delovati predvsem preventivno in s tem dodatno zaščititi javno zdravje.

Kaznovalne določbe so bile v preteklosti uvrščene v različne sanitarne predpise, pogosto sprejete na hitro, za reševanje trenutne pereče kužne situacije (t. i. *ad hoc*

43 Opis določb glede postopkov izvajanja karantene in razkuževanja v: Balázs in Foley, *The Austrian success*, 81–87.

44 Prim. Balázs in Foley, *The Austrian success*, 86.

45 Grmek, *Sanitarni kordon*, 457. Podrobno o ozadju reform, ki jih je pod vplivom zdravnika in poznavalca kuge Adama Chenota uvedel Jožef II. – Lensky, *Die josephinische Reform*, 78–88.

46 Kordonska vojaška služba je bila za večinoma agrarno prebivalstvo Vojne krajine že sama po sebi težko breme, saj so morali na letni ravni v povprečju opravljati vojaško službo (v intervalih) do polovice leta. – Rothenberg, *The Austrian sanitary cordon*, 20. O hudih ekonomskih posledicah zaprtja meje gl. Buczynski, *Kuga, kontumaci i karantena*, 203. Buczynski, *Pa to su samo Hrvati*, 16. Leta 1710 npr. je oblast zaradi hudih epidemij bubonske kuge popolnoma prekinila mejni promet. – Gl. op. 24.

47 Grmek, *Sanitarni kordon*, 457, 458.

zakonodaja), nato pa je snov prešla v kazenske zakonike.⁴⁸ Potreba po inkriminaciji je izhajala iz ravnanj, to je storitev in opustitev, ki so ogrožala javno zdravje.⁴⁹ Predpisane sankcije za kršitev sanitarnih predpisov so ustrezale zakonodajalčevi oceni nevarnosti posameznega kaznivega dejanja. Ker je s kršitvijo večine predpisanih ukrepov proti širjenju kuge po takratnem naziranju grozila resna nevarnost prenosa in posledično epidemije te hude bolezni s pogostim smrtnim izidom, so bile tudi kazni dokaj drastične.

Ob tem je treba poudariti, da določeni ukrepi na meji, ki so jih zapovedovali kazenski zakoniki, niso imeli narave kazni in jih tako po vsebini ne moremo šteti v kazensko pravo. Kot tipičen tovrsten ukrep lahko štejemo zapoved stražarjem, naj na nezakonite prestopnike kordona brez milosti streljajo.⁵⁰ Tudi omenjena ureditev je imela, podobno kot kazenske sankcije, generalno preventiven, tj. splošno preprečevalen učinek, saj je bilo zaradi strahu pred puškino kroglo nezakonitih prehodov meje najverjetneje manj. Primarno pa so hoteli onemogočiti, da bi storilec s prestopom kordona mimo vstopnih točk prinesel v državo okužbo in s tem ogrozil zdravje prebivalcev.

V nadaljevanju analiziram najpomembnejše kazenske norme, ki so se nanašale na kršitve v povezavi s sanitarnim kordonom.

Kazenski zakonik za prestopnike sanitetnih in kontumačnih pravil (1766)

Marija Terezija je leta 1766 sprejela poseben Kazenski zakonik za prestopnike sanitetnih in kontumačnih pravil.⁵¹ V uvodu cesarica pojasnjuje, da je za zaščito zdravja pred kugo že sprejela sanitarne predpise, za zagotovitev še večje varnosti pred nesrečnim zlom kuge pa se je odločila, da bo proti kršilecem omenjenih pravil predpisala najstrožje kazni. V nadaljevanju po sklopih našteva posamezna dejanja, ki zajemajo kršitve kordonskih pravil na kopnem in morju, ter zanje predpisane kazni. Oglejmo si bistvo poglavitnih določb.

Izdelava in uporaba ponarejenih zdravstvenih dokumentov za prehod kordona z namenom izogiba karantenskim ukrepom ter pomoč pri tem sta se kaznovala s smrtjo z obešenjem. Enaka kazen je bila določena za kordonske uradnike in njihove pomočnike, ki bi čez kordon vedoma spustili osebe s ponarejeno prepustnico ali bi osebe ali živali predčasno odpustili iz karantene, in za tiste, ki bi za takšno dejanje vedeli, pa ga

48 Primer sanitarnega predpisa s kaznovalnimi določbami iz zgodnjega 18. stoletja je že omenjeni patent Karla VI. (Pest-Patent, Codex Austriacus, 608): »[...] als wollen Wir auch Deroselben, wider diejenige, so sich wider diese Unsere allergnädigste Patente, auch sonst in Contagions- Sachen ergangene Verordnungen, vergreiffen, in *criminalibus* die Erkenntniß *cum jure gladii* hiemit vollständig allergnädigst eingeräumt haben, dieselbe auch solches, *cum derogatione omnium Instantiarum*, frey und ungebunden exerciren solle.«. Macher (*Handbuch der kais. königl. Sanität-Gesetze*, 35, op. 2) navaja poznejši patent iz istega leta, ki je za kršilce predpisov o odvrcaanju kuge določal usmrnitev z ustrelitvijo (»Tod durch die Kugel«).

49 Na primer, podkupljivi stražarji in uradniki so omogočili tihotapcem, da so se izognili kontroli in ukrepom na sanitarni meji. – Rothenberg, *The Austrian sanitary cordon*, 20, z navedbo arhivskih virov v op. 29. O nekaj konkretnih primerih tudi Horbec, *Zdravlje naroda*, 117.

50 Gl. spodaj.

51 Strafgesetz für die Uebertreter der Sanität- und Kontumaz-Ordnungen.

ne bi prijavil v roku 24 ur. V vseh omenjenih primerih je bilo kazen treba izvršiti nemudoma, saj obsojeni ni imel pravice do pomilostitve. Smrt z obešenjem je grozila tudi tistim, ki bi se z napačno navedbo kraja začetka potovanja hotel ogniti kontumačnim ukrepom, in tistim, ki bi pripotovali v deželo ter bi se brez izrecnega dovoljenja še pred opravljenimi kontumačnimi obveznostmi družili z drugimi ljudmi.

Dveletno prisilno delo z izgubo obrti je bilo zagroženo gostilničarjem in lastnikom prenočišč, ki bi vzeli na stanovanje potnike brez ustreznih zdravstvenih dokumentov, pa tudi tistim, ki bi jih prevažali, jim kazali pot ali kako drugače pomagali.

Zakonik posebej zapoveduje, da nihče ne sme prečkati kordona mimo vzpostavljenih prehodov, brez opravljene karantene in pridobljenega zdravniškega dokumenta. Stražarjem naroča, naj tistega, ki bi v času povečane nevarnosti zaradi epidemije kuge skušal vstopiti v deželo po nedovoljeni poti, najprej opozorijo, da ga bodo ustrelili, če se ne bo vrnil na dovoljeno pot. Kadar se pozivu ne bi odzval ali bi hotel mejo prestopiti na silo, morajo takoj nanj streljati in ga ubiti, truplo pa nato sežgati in odstraniti. Njegovo morebitno blago ali živali je bilo treba podvreči predpisanemu čiščenju in zapleniti.

Če bi v času kužne nevarnosti in razglašeni kontumačnih ukrepov komu uspelo priti v deželo na nedovoljen način in brez zdravstvenega dokumenta, ga je bilo treba po kratkem zaslišanju takoj ustreliti. Enaka kazen je zadela tistega, ki mu je vedoma pomagal.

Za lažje kršitve obveznosti in navodil je kordonske uradnike zadela kazen petletnega prisilnega dela, za težje kršitve, ki niso predstavljale dejanskega stanu drugega kaznivega dejanja, pa kazen desetletnega prisilnega dela.

Posebej je zapovedano, da je treba vsa dejanja, ki jih določa omenjeni zakon, kaznovati tudi v času, ko nevarnost kuge ni razglašena, je pa zaradi povečanja varnosti odrejen kontumac.

Ureditev zaključuje določba, s katero cesarica izključuje možnost sklicevanja na pravno zmoto in zato določa, naj se zakonik objavi v vseh običajnih jezikih.

Constitutio Criminalis Theresiana (1768)

Kršitve sanitarnih predpisov je naslavljal tudi (splošni) kazenski zakonik Marije Terezije iz leta 1768 (t. i. Terezijana), ki pa je za razliko od Kazenskega zakonika za prestopnike sanitetnih in kontumačnih pravil uporabil blanketno normo.⁵² To pomeni, da zakonik ni predpisoval posameznih kaznivih dejanj zoper širjenje kužnih bolezni, ampak se je v posebnem paragrafu splošno skliceval na specialne predpise (t. i. stransko zakonodajo) tako glede opredelitev kaznivih dejanj kot tudi glede kazni zanje.⁵³

⁵² *Constitutio Criminalis Theresiana*, Art. 73, § 15.

⁵³ Za ponazoritev navajam normo (pri kateri zbudi dodatno pozornost dejstvo, da poleg kuge že omenja tudi druge nalezljive bolezni (»[...] zur Zeit der leidigen Pest, oder anderen ansteckenden Krankheiten [...]«): »Zdravstvena policijska ureditev in skupna deželna varnost sta (lahko) prekršeni [...] na različne druge načine, za kar se mora storilec kazensko preganjati glede na naravo hudobnega naklepa, nevarnost in škodljivost dejanja. [...] Za tovrstne zločine so sprejeli bodisi že naši slavni predniki bodisi mi sami posebne izčrpne kazenske zakone proti prestopnikom,

Blanketna norma je bila z nomotehničnega vidika smotrna, saj tako ni bilo treba širiti že tako obsežene snovi zakonika, hkrati pa je puščala odprta vrata posebnim pravilom, ki bi jih morebiti sprejeli v prihodnje. Kot temeljni predpis, ki je prihajal v poštev v okviru omenjene blanketne norme, lahko štejemo že omenjeni *Kazenski zakonik za prestopnike sanitetnih in kontumačnih pravil*, ki ga je cesarica izdala dve leti pred splošnim kazenskim zakonikom in ki je, kot smo videli, precej izčrpno opredelil kazniva dejanja, predvsem tista, povezana s kordonom, in kazni zanje.

Obči zakonik o hudodelstvih in njihovem kaznovanju (1787)

Kazenski zakonik Jožefa II. iz leta 1787⁵⁴ (Obči zakonik o hudodelstvih in njihovem kaznovanju, t. i. Jožefina) je – tako kot poprej že Kazenski zakonik za prestopnike sanitetnih in kontumačnih pravil iz leta 1766 – v posebnem členu zopet precej izčrpno naštel posamezna kazniva dejanja in kazni. Za razliko od tega zakonika, ki je pisan bolj v poučnem stilu, je Jožefina na višji nomotehnični ravni, obravnava pa isto snov, to je kršitev kontumačnih oziroma kordonskih institucij.

Kazniv je bil tisti, ki je z območja, proti kateremu je bila odrejena karantena ali vzpostavljen kordon, prišel v deželo po kopnem po poteh, ki niso bile vnaprej določene (kot dopustne), ali po morju, tako da se je izkrcal v nedovoljenih pristaniščih ali na nedovoljenih obalah (t. i. *Porti mortis*) ali je tja tovoril blago, kdor je prekršil kordon, ne da bi se javil pristojnim uradnikom, kdor se je v deželo vtihotapil s kužno sumljivega območja in je pri nadaljevanju poti navedel napačen kraj, iz katerega naj bi prišel, kdor je z nasvetom, vodenjem ali kako drugače pomagal, da so se osebe ali blago izognile označenim potem, kdor je ponaredil dokument za prečkanje kordona ali je pri tem sodeloval, kot tudi tisti, ki je vedoma uporabil bodisi nepravo prepustnico bodisi pravo, izdano na drugo ime, tisti, ki je pred potekom predpisanega časa pobegnil iz poslopja, kjer se je izvajala karantena, kdor se je pred koncem karantene brez soglasja nadzornika približal zdravi osebi in se z njo kakorkoli družil. Kazensko je odgovarjal tudi kordonski uradnik, ki je spusti osebe ali blago po nedovoljenih poteh ali po dovoljenih poteh, vendar brez obvezne karantene, ali je osebe odpustil iz karantene pred potekom predpisanega časa, ki je izdal zdravstveno prepustnico v nasprotju s predpisi in ki je omogočil prehod na podlagi ponarejene ali nezakonito uporabljene zdravstvene prepustnice. Kaznovati je bilo treba tudi tistega, ki je prevzel, prevažal ali tovoril osebe ali blago s sumljivih območij brez ustreznega zdravstvenega potrdila in brez prepustnice, in tistega, ki je v krajih, ki ležijo blizu kordona, vzel pod streho ali nudil zatočišče tujim osebam ali blagu brez zdravstvenega potrdila ali oblastnega

.....
kot so [...] tisti, ki v času nadležne kuge ali druge nalezljive bolezni ravna jo protipravno [...] ali na drug način ogrozijo zdravje (prevod M. K.).« Posebej je določeno, da je treba kaznovati tudi pomočnike. – Prav tam. Prim. Žepič, Zgodovinski pregled, 151. Žepič, »Pandemic Criminal Law«, 61.

54 Allgemeines Gesetzbuch über Verbrechen und derselben Bestrafung.

dovoljenja. Kazen je morala zadeti tudi tiste, ki so za kaznivo dejanje vedeli, pa ga niso prijavili, ter storilčeve pomočnike.⁵⁵

Vse omenjene inkriminacije so bile pozneje povečini dobesedno prevzete v Kazenski zakon proti kršitvam kužnih pravil, ki ga je leta 1805 izdal Franc II.⁵⁶

Zanimivo je, da Jožefina za ta izrecno opredeljena kazniva dejanja ne konkretizira kazni. Opravka imamo torej zopet z blanketno normo, vendar tokrat zgolj v delu dispozicije glede kazni. Vojaškemu sodišču, ki je izrecno pristojno v omenjenih zadevah, je zapovedano, naj storilca obsodi na podlagi zakonov, »ki jih bo treba sprejeti za varnost dednih dežel glede na stopnjo nevarnosti [epidemije]«. ⁵⁷ To pomeni, da je bila vrsta oziroma teža kazni, ki jo je izreklo vojaško sodišče, praviloma odvisna od epidemičnih okoliščin, v katerih je bilo dejanje storjeno.

Omenjena kazniva dejanja je zakon kvalificiral kot zločine proti splošnim zdravstvenim ustanovam (Verbrechen gegen die allgemeinen Gesundheits-Anstalten), ki so jih uvrščali med t. i. politične zločine (politische Verbrechen). Med slednje je zakon v § 27 prišteval tudi vsa ravnanja, za katera je storilec vedel, da so škodljiva zdravju ali bi zdravju vsaj lahko bila nevarna. Ker po zakonodajalčevih besedah vseh takih dejanj ni bilo mogoče naštet, navaja zgolj najobičajnejše: odmet mrtve živine v vodnjak, potok ali reko, kršitev sanitarnih predpisov v primeru živinske kuge, opustitev prijave znakov stekline pri svoji živini, nastavljanje ali kopanje pasti na javno dostopnem kraju.⁵⁸

Kot vidimo, je zakonodajalec temeljno pozornost posvetil določanju kaznivih dejanj s področja karantenskih ukrepov, ostale sanitarne kršitve pa je pokrnil z dispozicijo, ki je puščala odprta vrata sojenju po analogiji, kar za tisti čas ni bilo nenavadno.⁵⁹ Drugače kot pri kršitvah karantenskih ukrepov pa je za njih kazen specificiral. Storilcu je grozilo prisilno delo v okovih ali brez njih v trajanju, ki ga je bilo treba določiti glede na škodo, ki jo je povzročilo storilčevo ravnanje.⁶⁰

55 Prav tam, II, 3, § 25.

56 Gl. spodaj.

57 [...] nach den Gesetzen abzuurteilen, die zur sicherheit der Erbländer nach Werhältniß der Gefahr zu erlassen nöthig seyn werden [...]. – Prav tam, II, 3, § 26. Nekoliko drugače Žepič, Zgodovinski pregled, 151, 152. Žepič, 'Pandemic Criminal Law', 61, 62.

58 Allgemeines Gesetzbuch über Verbrechen und derselben Bestrafung, II, 3, § 27.

59 Že v 18. stoletju so mnogi teoretiki odklanjali sojenje po analogiji, in sicer v luči maksime »Nullum crimen nulla poena sine lege praevia«, ki je izražala zahtevo, da storilec ne sme biti kaznovan, če dejanje in kazen nista bila določena z zakonom, še preden je bilo dejanje izvršeno (t. i. načelo zakonitosti). Kljub temu se je sojenje po analogiji ohranilo še v 19. stoletje. Gl. spodaj.

60 Prav tam, II, 3, § 28.

Zakon o hudodelstvih in težkih policijskih prestopkih (1803) in Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih (1852)

V 19. stoletju sta bila izdana Zakon o hudodelstvih in težkih policijskih prestopkih Franca II. (1803)⁶¹ ter Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih Franca Jožefa I (1852).⁶² Slednji je bil dejansko le rahlo vsebinsko prilagojena oziroma razširjena izdaja prvega. Glede kužnih bolezni zakona zopet uvajata blanketno normo.⁶³ Čeprav sta nastala v skoraj polstoletnem razmaku, med njima pri urejanju omenjene problematike skorajda ni bistvenih razlik.⁶⁴ V okviru blanketnosti se na kršitve predpisov za zaježitev kužne nevarnosti sklicujeta skrajno široko. Kot podlaga blanketni normi prihajajo v poštev že obstoječi, splošno veljavni predpisi na tem specifičnem področju ali pa posebni predpisi, ki bodo izdani na podlagi trenutnih okoliščin.⁶⁵ Kot smo že omenili, je to razumljivo, saj so akutne razmere kužne nevarnosti, ki so se dostikrat pojavile nepričakovano, zahtevale tudi hitre, *ad hoc* sprejete ukrepe. Blanketnost velja tudi za določitev sankcije, saj ureditev napotuje na kazni, določene v omenjenih predpisih.

Zakon o hudodelstvih in težkih policijskih prestopkih izrecno določa, da je za obravnavo kršitev kužnih pravil pristojna oblast, ki upravlja vojaški kordon. Poleg tega se nanaša, vsaj po dikciji, zgolj na kršitve predpisov o kugi. Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih pa kljub naslovu, ki je omejen na kugo, v besedilu omenja še »druge nalezljive in za javno zdravje nevarne bolezni«.⁶⁶

Oba kazenska zakona sta vsebovala še nekaj specifičnih kaznivih dejanj: prikritje stvari umrlega za nalezljivo boleznijo, odtujitev stvari umrlega za nalezljivo boleznijo, pridržanje ali prodaja stvari, določene za uničenje, nakup ali pridobitev stvari, določene za uničenje, in prevzem službe doжилje kljub okuženosti s spolno ali drugo nalezljivo boleznijo.⁶⁷

61 Gesetz über Verbrechen und schwere Polizeübertretungen.

62 Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen.

63 Gesetz über Verbrechen und schwere Polizeübertretungen, § 147, Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen, § 393.

64 Podrobna pravna analiza in primerjava njunih kazenskih določil glede kužnih bolezni Kambič, Zgodovinski pregled, 156–60.

65 Za osvetlitev navajam besedilo § 147 (Gesetz über Verbrechen und schwere Polizeübertretungen): »Ker kršitev predpisov za preprečevanje kuge povzroča kvarne posledice za obče zdravstveno stanje in [ker] vsako odlašanje s protiukrepi povečuje nevarnost, je treba to zadevo v celoti predati Vojaškemu kordonu, ki naj storilca obsodi po že obstoječih splošnih odredbah o kužnem kordonu in kontumacu in po tistih, ki jih bo šlo za potrebne izdati posebej glede na trenutne okoliščine in čas.« (prevod M. K.).

66 Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen § 393: »Vergehen gegen die Pestanstalten: [...] Gefahr der Pest oder anderer ansteckender und für den allgemeinen Gesundheitszustand gefährlicher Krankheiten [...] «. V nemškem jeziku se izraz »Pest« v besednih zvezah, kot npr. »Pestanstalten« ali »Pestordnung«, nanaša na kugo. Norme, ki so nastale kot odgovor na kugo, pa so uporabljali tudi v primerih drugih kužnih bolezni (gl. zgoraj in spodaj). Z napredkom medicinske znanosti konec 18. in predvsem v 19. stoletju, so začeli nalezljive bolezni razločevati, zato so za nekatere posebno nevarne sprejemali specialna pravila (npr. zdravstveno-policijske predpise za koze in za ošpice), krovna pravila, ki so urejala splošno področje nalezljivih bolezni pa so poimenovali infekcijski redi (Infektionsordnungen). O pomenu terminov Zupanič Slavec, Kužne – nalezljive – infekcijske bolezni – zoonoze, 17–19.

67 O teh kaznivih dejanjih Kambič, Zgodovinski pregled, 160–64.

Kazenski zakon proti kršitvam kužnih pravil (1805)

Najpomembnejši predpis, ki je prihajal v poštev v okviru blanketne dispozicije obeh pravkar obravnavanih kazenskih zakonov, je bil Kazenski zakon proti kršitvam kužnih pravil, izdan leta 1805.⁶⁸ Sprejem tovrstnega predpisa je logična posledica uveljavitve kazenskega zakona Franca II. iz leta 1803, saj je slednji potreboval solidno moderno osnovo za svoj že omenjeni blanketni § 147. Čeprav je bil Kazenski zakon proti kršitvam kužnih pravil dedič miselnosti avtorjev kazenskopravnih sanitarnih norm iz druge polovice 18. stoletja, je kot eden temeljnih predpisov, na katerega so se nanašale blanketne norme, ostal v veljavi večji del 19. stoletja.⁶⁹

Kot pravi cesar v preambuli je zakon izdal z namenom, da se enotno določijo kazni za dejanja, povezana s kugo, ki so jih do tedaj urejali različni predpisi, in da se nasploh poenoti raznolika zakonodaja na tem področju. Štejemo ga lahko kot prispevek v prizadevanjih za centralizacijo boja proti kužnim boleznim, ki se je začel že v času Marije Terezije.

Zakon v uvodni določbi splošno ureja kršitev predpisov, sprejetih z namenom, da se na določenem ozemlju prepreči nevarnost nastanka oziroma širjenja kuge, ki je usodno ogrožala javno zdravje. Storilec je odgovarjal tako za naklep kot za malomarnost. Sklicivanje na pravno zmoto je bilo načeloma izključeno. Tako kot že po prejšnjih zakonikih, se za obsodbo ni zahtevalo, da bi kršitev kužnih pravil dejansko povzročila izbruh ali razširitev bolezni, ampak je zadostovala zgolj povzročitev nevarnosti njenega nastanka oziroma širjenja.⁷⁰

V nadaljevanju zakon ureja posamezna kazniva dejanja in zanje predpisuje kazni. Ugotovili smo že, da zakon v tem delu dobesedno povzema večino kaznivih dejanj iz § 25 Jožefine.⁷¹ Od nje se razlikuje po večji sistematiki pri razvrščanju kaznivih dejanj in po diferenciaciji predpisanih kazni.

Kot poglobitve kršitve določa nedovoljen prehod sanitarnega kordona, izogib karanteni, zanemarjanje službene dolžnosti glede kordona in karantene ter prikrivanje nevarnosti širjenja nalezljive bolezni.⁷² Za vsako od teh kršitev dalje predpisuje modalitete, to je možne načine izvršitve, in kazni zanje.

Za nedovoljen prehod kordona je odgovarjal (na primer) tisti, ki je prišel z območja, proti kateremu je bil vzpostavljen kordon, po nedovoljenih poteh, kdor je prekoraci kordon, ne da bi se javil pristojnim uradnikom, kdor se je vtihotapil z območja, ki je bilo sumljivo glede kužne bolezni, in je pri nadaljevanju poti navedel napačen kraj, od koder naj bi prišel, kdor je pomagal, da so se osebe izognile označenim potem,

68 Strafgesetz gegen die Uebertretungen der Pest-Anstalten. Primerjalna analiza njegovih uvodnih določil in podrobnejši prikaz vsebine Kambič, Zgodovinski pregled, 164–69. Prim. Keber, Kranjski obrambni mehanizem, 358, 359.

69 Drugi, z vidika blanketne dispozicije pomemben vir je bil leta 1851 izdan Splošni predpis za pomorsko sanitetno upravo (Allgemeine Reglement für die See-Sanitätsverwaltung), ki je urejal odvrčanje kužne nevarnosti z morske strani. Ker je bila Vojna krajina praviloma kopenska institucija, se v ta predpis ne spuščam.

70 Strafgesetz gegen die Uebertretungen der Pest-Anstalten, § 1.

71 Gl. zgoraj.

72 Strafgesetz gegen die Uebertretungen der Pest-Anstalten, § 2.

kdor je ponaredil dokument za prečkanje kordona ali je pri tem sodeloval in tisti, ki je vedoma uporabil ponarejeno prepustnico.⁷³

Za omenjene vsebinsko zelo pisane prestopke je zakon predpisoval težko ječo od pet do deset let, v primeru posebno obteževalnih okoliščin, med katere so šteli veliko nevarnost, škodljiv motiv, posebno zvižanost ali ponovitev, pa težko ječo od deset do dvajset let.⁷⁴ Zgolj v primerih, ko je do kršitve prišlo iz malomarnosti, kar ni bilo možno prav pri vseh inkriminacijah, in iz dejanja ni mogla slediti dejanska škoda, je bilo dopustno izreči kazen v krajšem trajanju, vendar so jo takrat smeli poostriti s tepežem.⁷⁵

Da bi preprečili okužbo, je bilo stražarjem izrecno zapovedano, naj streljajo na vsakogar, ki bi nedovoljeno prešel kordon in se na njihov poziv ne bi ustavil ali bi proti njim uporabil silo.⁷⁶

Za kaznivo dejanje izogibanja karanteni je odgovarjal (na primer) tisti, ki je pred potekom predpisanega časa pobegnil iz poslopja, kjer se je izvajala karantena, kdor se je pred koncem karantene brez soglasja nadzornika približal zdravi osebi, kdor je prevažal osebe ali blago iz sumljivih območij brez ustreznega zdravstvenega potrdila in brez prepustnice, kdor je v krajih, ki so ležali blizu kordona, nudil zatočišče tujcem brez zdravstvenega potrdila ali ustreznega oblastnega dovoljenja, kdor je skrival ali utajil stvari, ki bi morale biti podvržene čiščenju. Prav tako so za kršitev karantene odgovarjali vsi uradniki in njihovi sluge, zaposleni v karantenskih poslopih, ki bi s kršitvijo svojih službenih pravil utegnili povzročiti nevarnosti širjenja bolezni. Za omenjena dejanja so bile predpisane enake kazni kot za nedovoljen prehod kordona.⁷⁷

Službene dolžnosti je zanemarjal zlasti tisti uradnik ali zdravnik, ki ni posređoval naprej službenih naznanil in poročil, ki je pri svojem službenem delovanju sprejemal darila, ki je spustil osebe ali blago po nedovoljenih poteh ali po dovoljenih poteh, vendar brez obvezne karantene, ali je osebe odpustil iz karantene pred potekom predpisanega časa, prav tako tisti, ki je izdal zdravstveno prepustnico v nasprotju s predpisi, kdor je omogočil prehod na podlagi ponarejene ali nezakonito uporabljene zdravstvene prepustnice, pa tudi tisti, ki se je pri opravljanju svojega dela znašel v nevarnosti okužbe in si ni odredil karantene.⁷⁸

Kazni za dejanja v tem poglavju so strožje, ker gre za osebe, ki so nosilci funkcije ali določene službe. Kadar je bilo dejanje storjeno naklepno oziroma iz koristoljubja, so bili storilci lahko kaznovani s težko ječo od deset do dvajset let, v ostalih primerih pa s težko ječo od pet do deset let.⁷⁹

Za prikrievanje nevarnosti je odgovarjal vsak, ki je vedel za katerokoli od zgoraj navedenih dejanj in ga ni nemudoma naznanil najbližjemu oblastnemu organu.⁸⁰

73 Prav tam, § 3.

74 Prav tam, § 4.

75 Prav tam.

76 Prav tam.

77 Prav tam, § 6.

78 Prav tam, § 7.

79 Prav tam, § 8.

80 Prav tam, § 9.

Prikrivalec je bil lahko kaznovan z ječo od enega do deset let. V primeru posebno obteževalnih okoliščin, med katere so spadali podkupovanje, nevarna prikrita kršitev in ponovitev, je sodišče lahko izreklo kazen težke ječe v razponu od pet do deset let.⁸¹

Ker je pričujoči kazenski zakon določal samo poglavitne vrste prestopkov in njihove modalitete, je dalje zapovedoval, naj se ostala dejanja, ki niso izrecno določena, kaznujejo po analogiji.⁸²

V času hude nevarnosti širjenja epidemije ali, kot preberemo v § 12, kadar se kršitve kužnih pravil tako nevarno razširijo, da jih je treba zaustaviti s hitrim zastraševalnim ravnanjem, določa zakon uvedbo izrednega stanja, v katerem sodno oblast prevzame naglo vojaško sodišče. Kadar je kdo po razglasitvi izrednega stanja izvršil katerega od nasilnih ali težkih prestopkov nedovoljenega prehoda kordona in izogiba karanteni, je moral biti usmrčen z ustrelitvijo. Ostala dejanja so se tudi v času izrednih razmer kaznovala z običajnimi kaznimi.⁸³

Pritožba na sodbe v kužnih zadevah je bila načeloma dopustna, izvzete so bile le sodbe naglega sodišča.⁸⁴

Sklep

Kordon na habsburško-osmanski meji, vzpostavljen na začetku 18. stoletja in ukinjen leta 1872, je bil verjetno najdlje trajajoč in najbolj uspešen sanitarni kordon v zgodovini. Po njegovi vzpostavitvi se ni več zgodilo, da bi kuga množično prizadela prebivalstvo celih habsburških pokrajin oziroma dežel. Čeprav so po osmanskih pokrajinah na drugi strani velikega sanitarnega kordona vse do 19. stoletja razsajale epidemije kuge, je ta nevarna nalezljiva bolezen zahodno od kordona poslej izbruhnila samo občasno in na omejenih delih ozemlja, pozneje pa je povsem izginila.⁸⁵ Tako je absolutistični oblasti z učinkovito organizacijo uspelo rešiti številna človeška življenja. Za omenjeni uspeh sta bila v veliki meri zaslužna na eni strani strog vojaško-medicinski nadzor na meji, ki je temeljil na sanitarni zakonodaji, ustvarjeni na podlagi empiričnih dognanj o širjenju kuge, na drugi strani pa najverjetneje tudi strogo kazensko pravo. Slednje je sledilo velikemu pomenu, ki ga je oblast pripisovala sanitarnemu kordonu kot braniku javnega zdravja, zato se večina protiepidemičnih določb kazenskih zakonikov od sredine 18. stoletja dalje ukvarja prav s kršitvami kordonskih pravil o karanteni.

81 Prav tam, § 10.

82 Prav tam, § 11.

83 Prav tam, § 12.

84 Prav tam, § 13.

85 Nekateri avtorji, npr. priznani zgodovinar medicine Georg Sticker, so kordon dojemali kot neučinkovito sredstvo za boj proti epidemijam kuge, ker naj ne bi preprečeval prehoda podgan z bolhami, ki so bile glavne prenašalke te bolezni, drugi so temu oporekali z argumentom, da so bili glavni nosilci ter s tem prenašalci bolezni ljudje in njihove obleke, kjer so se skrivale kužne človeške bolhe. Gl. Rothenberg, *The Austrian sanitary cordon*, 17, 18, 23. Ostojčić, *Uspostava i funkcija sanitarnog kordona*, 24. Borisov, *Od ranocelništva*, 93, op. 125. Lensky, *Die österreichische Pestfront*, 104.

V prvi polovici 19. stoletja se je kot nova epidemična nevarnost pojavila kolera, ki pa je strogi režim sanitarnega kordona zaradi narave prenosa ni mogel zajezi. ⁸⁶

Habsburški sanitarni kordon, branik zdravja takratne Evrope, moremo torej upravičeno šteti za enega velikih pravnih, organizacijskih, infrastrukturnih in nenazadnje tudi humanitarnih dosežkov v zgodovini boja proti kužnim boleznim, iz katerega se morda še danes lahko kaj naučimo.

Viri in literatura

Literatura

- Balázs, Péter in Kristie L. Foley. The Austrian success of controlling plague in the 18th century: maritime quarantine methods applicated to continental circumstances. *Kaleidoscope history* 1, št. 1 (2010): 73–89.
- Baş, Göksel. *Ottoman Serhad Organization in the Balkans (1450s to early 1500s). Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts*. Ankara: Bilkent University, 2017.
- Borisov, Peter V.. Dr. Gregorij Karbonarij (Oglar, Voglar) de Wieseneegg (1651–1717) – zdravnik in diplomat. *Zgodovinski časopis* 51, št. 2 (1997): 187–204.
- Borisov, Peter. *Od ranocelništva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977.
- Bratož, Urška. *Bledolična vsiljivka z vzhoda: kolera v severozahodni Istri (1830–1890)*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales ZRS Koper, 2017.
- Bratož, Urška. Zamejevanje epidemij kuge v pristaniških mestih severnega Jadrana: primerjava med beneško Istro in Avstrijskim primorjem v 18. stoletju. *Povijesni prilozi* 32, št. 45 (2013): 313–31.
- Buczynski, Alexander. Kuga, kontumaci i karantena: epidemiološke mjere u Vojnoj krajini u 18. i 19. stoljeću. *Narodna umjetnost* 58, št. 1 (2021): 191–208.
- Buczynski, Alexander. *Pa to su samo Hrvati! Grada za povijest kantonske reorganizacije Vojne krajine 1787. godine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011.
- Čubrilović, Vasa (ur.). *Vojne Krajine u Jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699: Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 24. i 25. aprila 1986*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1989.
- Dimić, Žarko. *Veliki bečki rat i Karlovački mir: 1683–1699*. Beograd: VERZALpress, 1999.
- Gestrin, Ferdo. Gospodarstvo na slovenskem in Vojna krajina. *Zgodovinski časopis* 40, št. 4 (1986): 413–21.
- Golec, Boris. Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo. *Kronika* 70, izredna št. (2022): 41–78.
- Grmek, Mirko Dražen. Sanitarni kordon Vojne krajine. V: *Medicinska enciklopedija, knjiga V*, 457–58. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1961.

⁸⁶ O sanitarnem kordonu za zaščito proti koleri, ki je bil vzpostavljen leta 1831 na kranjsko-hrvaški meji na podlagi določil predpisa *Generale Normativum Sanitatis* iz leta 1770, izčrpno Keber, *Kranjski obrambni mehanizem*, 351–64. Keber, *Čas kolere*, 36–42. Ker ni bilo drugih predpisov, so torej za boj proti novo odkriti kužni bolezni uporabili kar tiste, namenjene boju proti kugi. Enako v primeru epidemije kolere na Dunaju leta 1830. Gl. Hiersche, Eibl in Holzinger, *Handbuch des Epidemierechts*, S, op. 38. O koleri v severozahodni Istri Bratož, *Bledolična vsiljivka z vzhoda*, posebno 155–83.

- Hiersche, Alexander, Kerstin Eibl in Birgit Holzinger. *Handbuch des Epidemierechts unter besonderer Berücksichtigung der Regelungen betreffend COVID-19*. Wien: MANZ'sche Verlags- und Universitätsbuchhandlung GmbH, 2020.
- Holjevac, Željko. Hrvatsko-slavonska Vojna krajina. V: Željko Holjevac in Nenad Moačanin. *Hrvatska povijest u ranome novom vijeku*. Zv. 2, 6–104. Zagreb: Leykam International, 2007.
- Horbec, Ivana. *Zdravlje naroda – bogastvo države. Prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015.
- *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65199>.
- Jelić, Roman in Ivan Zorić. Dalmatinsko-bosanski sanitarni kordon. V: Janko Vodopija (ur.). *Sanitarni kordon nekad i danas. Zbornik radova simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona, Zadar od 26. 10. – 28. 10. 1978*, 33–66. Zagreb: Interpublic, Zbor lječnika Hrvatske, Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba, 1978.
- Kambič, Marko. Zgodovinski pregled kazenskopravnih odzivov na širjenje nalezljivih bolezni. Slovenske dežele v 19. in začetku 20. stoletja. V: Damjan Korošec, Marko Kambič in Zvonka Zupanič Slavec (ur.). *Kazensko pravo in infekcijske bolezni*, 154–74. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 2023.
- Kaser, Karl. *Slobodan seljak i vojnik. Povojačenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535–1881)*, zv. I–II. Zagreb: Naprijed, 1997.
- Keber, Katarina. *Čas kolere: epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, 2007.
- Keber, Katarina. Kranjski obrambni mehanizem za zaščito pred prvo epidemijo kolere v Evropi. *Kronika* 53, št. 3 (2005): 351–64.
- Keber, Katarina. Zdravstvene reforme Marije Terezije in Gerarda van Swietna. V: Miha Preinfalk in Boris Golec (ur.). *Marija Terezija: med razsvetljenskim reformami in zgodovinskim spominom*, 407–20. Ljubljana: Založba ZRC, 2018.
- Kočevar, Vanja. Kužna epidemija leta 1631 na Kranjskem in njena razširjenost ob zgornjem toku reke Reke. *Kronika* 71, št. 3 (2023): 471–88.
- Kršev, Boris N.. Statuta Valachorum – pravna osnova nastanka Vojne granice – Krajine. *Civitas* 2 (2011): 129–48.
- Lensky, Erna. Die josephinische Reform der Seuchengesetzgebung. *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* 40, zv. 1 (1956): 78–88.
- Lensky, Erna. Die österreichische Pestfront an der k. k. Militärgrenze. *Saeculum* 82, zv. 8 (1957): 82–106.
- Milković, Kristina in Ivana Funda. The Militar Gränitz Rechten: An 18th-Century Legal Reform of the Military Frontier. *Historical contributions – Historische Beiträge* 37, št. 55 (2018): 255–82.
- Ostojčić, Nikola. Uspostava i funkcija sanitarnog kordona. *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, št. 16 (2022): 11–27.
- Pavličević, Dragutin (ur.). *Vojna krajina: povijesni pregled – historiografija – rasprave*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Centar za povjesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1984.
- Petrak, Marko in Kristina Milković Šarić. »Wie in unseren Erbländern« – krajiška prava (1745.) u kontekstu centralizacije i modernizacije u Vojnoj krajini. V: Drago Roksandić (ur.). *Hrvati i Srbi u habsburškoj monarhiji u 18. stoljeću. Interkulturni aspekti »prosvijećene« modernizacije*, 45–56. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2014.
- Petrić, Hrvoje. *Pogranična društva i okoliš. Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*. Samobor: Meridijani, 2012.
- Roksandić, Drago in Vedran Muić (ur.). *Vojna krajina u suvremenoj historiografiji: zbornik radova s međunarodnim sudjelovanjem*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, FF Press, 2021.
- Roksandić, Drago. Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine. *Ekonomska i ekohistorija* 3, št. 3 (2007): 62–82.

- Rothenberg, Gunther Erich. *Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881*. Wien in München: Herold, 1970.
- Rothenberg, Gunther Erich. The Austrian sanitary cordon and the control of the Bubonic plague: 1710–1871. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 28, št. 1 (1973): 15–23.
- Simoniti, Vasko. Doprinos Kranjske financiranju protuturske obrane u 16. stoljeću. V: Dragutin Pavličević (ur.). *Vojna krajina: povijesni pregled – historiografija – rasprave*, 205–13. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Centar za povjesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 1984.
- Simoniti, Vasko. *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.
- Simoniti, Vasko. *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.
- Steklasa, Ivan. Jurij Lenković. V: *Letopis matice slovenske*, 53–145. Ljubljana, 1895.
- Štih, Peter, Vasko Simoniti in Peter Vodopivec. *Slovenska zgodovina*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-INOR6GFF>.
- Štrumbl, Žarko. Uskoki na Slovenskem in v Žumberku. *Arhivi* 14, št. 1-2 (1991): 42–50.
- Travner, Vladimir. *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.
- Valentić, Mirko. Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini. V: Janko Vodopija (ur.). *Sanitarni kordon nekad i danas, Zbornik radova simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona, Zadar od 26. 10. – 28. 10. 1978*, 17–26. Zagreb: Interpublic, Zbor lječnika Hrvatske, Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba, 1978.
- Velnić, Vinko J. Organizacijsko i stvarno stanje odbrane od kuge na području mletačke Dalmacije polovinom 18. stoljeća. V: Janko Vodopija (ur.). *Sanitarni kordon nekad i danas, Zbornik radova simpozija održanog u povodu 250-te obljetnice Sanitarnog kordona, Zadar od 26. 10. – 28. 10. 1978*, 67–72. Zagreb: Interpublic, Zbor lječnika Hrvatske, Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba, 1978.
- Wintersberger, Jakob. *Von der Pestordnung zum Epidemiegesetz: Die Entwicklung der Seuchenbekämpfung aus rechtsgeschichtlicher Perspektive. Diplomarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Magister der Rechtswissenschaften im Diplomstudium Rechtswissenschaften*. Linz: Johannes Kepler Universität, 2021.
- Zajc, Marko. K zgodovini oblikovanja meje v Beli krajini. *Kronika* 58, št. 3 (2010): 631–46.
- Zajc, Marko. *Kje se slovensko neha in hrvaško začne: slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Zaninović, Joško. Kako je biskup, ban i vranski prior Petar Berislavić pribavio hrvatskoj naslov »predzide kršćanstva«. *Croatica Christiana periodica* 18, št. 33, (1994): 109–34.
- Zupanić Slavec, Zvonka. Kužne – nalezljive – infekcijske bolezni – zoonoze. V: Damjan Korošec, Marko Kambič in Zvonka Zupanić Slavec (ur.). *Kazensko pravo in infekcijske bolezni*, 17–19. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 2023.
- Žanić, Ivo. Simbolični identitet Hrvatske u trokutu raskrižje – predzide – most. V: Husnija Kamberović (ur.). *Historijski mitovi na Balkanu: zbornik radova*, 161–202. Sarajevo: Institut za historiju, 2003.
- Žepić, Vid. 'Pandemic Criminal Law' in Continental European Legal History. *Journal on European History of Law* 13, št. 2 (2022): 50–63.
- Žepić, Vid. Zgodovinski pregled kazenskopravnih odzivov na širjenje nalezljivih bolezni. Kontinentalna Evropa do konca 18. stoletja. V: Damjan Korošec, Marko Kambič in Zvonka Zupanić Slavec (ur.). *Kazensko pravo in infekcijske bolezni*, 127–54. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije, 2023.

Tiskani viri

- Allgemeine Reglement für die See-Sanitätsverwaltung, 13. Dezember 1851, R. G. Bl. Nr. 41.
- Allgemeines Gesetzbuch über Verbrechen und derselben Bestrafung, Patent vom 13. Jänner 1787, JGS 611.
- *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*, conguessit Franciscus Xav. Linzbauer, Tomus I. Budae: Typis Caesareo-regiae scientiarum universitatis, 1852–1856. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KlasszikusOrvosiKonyvek_315/?pg=0&layout=s.
- *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*, conguessit Franciscus Xav. Linzbauer, Tomus II. Budae: Typis Caesareo-regiae scientiarum universitatis, 1852. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KlasszikusOrvosiKonyvek_314/?pg=0&layout=s.
- *Constitutio Criminalis Theresiana* oder der Romisch-Kaiserl. zu Hungarn und Boheim etc. etc. Konigl. Apost. Majestat Maria Theresia Erzherzogin zu Oesterreich, etc. etc. peinliche Gerichtsordnung. Wien: Trattner, 1769.
- Contumaz und respective Reinigungs-Ordnung, wie solche, sowohl mit denen Persohnen, als in die Contumaz ankommenden Waaren, wie auch Brieffschaften gehalten werden solle, SÖG, 1731.
- *Generale Normativum Sanitatis*, Patent vom 2. Jänner 1770, ThGS 6/1152.
- Gesetz über Verbrechen und schwere Polizeübertretungen, Patent vom 3. September 1803, LI LA DS 100/1804/1.
- Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852 št. 117 drž. zakonika z dodanim tiskovnim zakonom z dne 17. decembra 1862 št. 6 d. z. in drugimi novejšimi zakoni kazenskopravnega obsega. *Zbirka avstrijskih zakonov v slovenskem jeziku. I. zvezek. Kazenski zakon*. Ljubljana: Društvo „Pravnik“, 1889.
- Macher, Mathias. *Handbuch der kaiserl. königl. Sanität-Gesetze und Verordnungen: mit besonderer Beziehung auf die innerösterreichischen Provinzen, in chronologischer Ordnung: mit einer sistematischen und alphabetischen Uebersicht: für politische und Sanität-Beamte, so wie für das gesammte Sanität-Personale, vorzüglich für Fisiker, Sanität- (Bezirks-) Kommissäre, Chirurgen und Apotheker [...]*. Graz: Jakob Franz Dirnböck; Laibach: Ignaz Alois Edlen v. Kleinmaier; Klagenfurt: Sigismund's Buchhandlung (E. Liegel), I. 1846, II. 1847.
- Militar Gränitz-Rechten Von Ihro Kaiserl. Königl. Majestät Für das Carlstädter- Und Varasdiner – Generalat Vorgeschieden im Jahr 1754. V: Ignaz De Luca, *Iustizcodex, II.*, 231–61. Wien, 1793.
- Pest-Patent, 14. August 1710, Codex Austriacus, Supplementum III, 604–08.
- Pest-Polizey-Ordnung für die k. k. österreichischen Staaten, I–III, V: *Medicinische Jahrbücher des kaiserl. königl. österreichischen Staates*, 24. Wien, 1838.
- Roksandić, Drago in Čedomir Višnjić (ur.). *Statuta valachorum: prilozi za kritičko izdanje* [prijevod izvornika Zrinka Blažević]. Zagreb: SKD Prosvjeta, 1999.
- Sanitäts-Sachen, 22. Oktober 1728, Codex Austriacus, Supplementum IV, 499, 500.
- Strafgesetz für die Uebertreter der Sanität- und Kontumaz-Ordnungen, Patent vom 25. August 1766, Macher, Handbuch der kaiserl. königl. Sanität-Gesetze, 85–90.
- Strafgesetz gegen die Uebertretungen der Pest-Anstalten, Patent vom 21. Mai 1805, 731 J. G. S.
- Strafgesetz über Verbrechen, Vergehen und Uebertretungen, Patent vom 27. Mai 1852, RG. Bl. 1852/117.

Dušan Kos*

Obnova mesta Kranj po požaru leta 1749**

IZVLEČEK

Avtor je raziskal posledice požara, ki je leta 1749 uničil večino mesta Kranj. Na podlagi številnih popisov škode in dopisov med mestnimi oblastmi, deželnimi in državnimi uradi je ugotavljal razloge za katastrofo (pomanjkanje vode v mestu), obseg škode, življenje meščanov med obnovo ter načrte in načine sanacije v obdobju dvajsetih let. Državne oblasti so le deloma sofinancirale obnovo s finančnimi dotacijami ter omejenimi davčnimi oprostitvami. Glavno breme so nosili prebivalci, zato je revitalizacija mesta trajala dolgo. Predvsem zaradi umanjka denarja pa že sicer zadolženo mesto kljub začetnim širokopoteznim idejam ni dobilo urbanistične in protipožarno ustrežnejše podobe, kot jo je imelo že v srednjem veku. Nekaj večjih sprememb v mestu je nastalo šele po novem velikem požaru leta 1811.

Ključne besede: Kranj, sreda 18. stoletja, požar, škoda, obnova, prebivalstvo

* Dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-Ljubljana, dusan.kos@zrc-sazu.si; ORCID: 0000-0001-8440-0949

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0437 *Podoba – Besede – Znanje. Življenje idej v prostoru med vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom 1400–1800* in raziskovalnega projekta J6-2575 *Ambicije, karierizem, pohlep in prevare: socialno-materialne strategije, prakse in komunikacija družbenih elit na Slovenskem v zgodnjem novem veku*, ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

THE RECONSTRUCTION OF KRANJ AFTER THE FIRE OF 1749

The author investigated the consequences of the fire that destroyed most of the town of Kranj in 1749. Based on numerous damage inventories and correspondence between the town authorities and regional and state offices, he determined the reasons for the disaster (lack of water in the town), the extent of the damage, life in the town during the reconstruction, and the plans and methods of rehabilitation over a period of twenty years. The state authorities only partially co-financed the renovation with financial grants and limited tax exemptions. The townspeople bore the majority of the burden, which is why the revitalisation of Kranj took a long time. Mainly due to the lack of money and despite the ambitious initial ideas, the town, which was already in debt, was not notably urbanised or improved in terms of fire prevention compared to the Middle Ages. Some of the more notable changes in Kranj did not take place until the aftermath of another disastrous fire in 1811.

Keywords: Kranj, the middle of the 18th century, fire, damage, reconstruction of the town, population

Andrej Studen se je od svojih raziskovalnih začetkov v drugi polovici 80. let prejšnjega stoletja veliko posvečal urbanizaciji, kulturi, vsakdanjemu življenju in socialni strukturi mest in meščanov v 18. in 19. stoletju. Čeprav je imel največ veselja z rodnim Celjem in Štajersko, pa so Andreja zanimale tudi tovrstne raziskave iz drugih regij, tudi iz gorenjskega Kranja.

Od srede 18. stoletja požari v večjih slovenskih mestih praviloma niso več povzročali katastrofalnih škod, so jih pa še naprej v protipožarno slabše nadzorovanih manjših mestih, trgih in predmestjih. V terezijanski dobi je imel na Slovenskem izjemno hude posledice požar v najpomembnejšem gorenjskem mestu, ki je izbruhnil 20. avgusta 1749 med četrto in peto popoldansko uro. To ni bil običajen mestni požar z omejenim obsegom, ki bi ga povzročila človeška nepazljivost pri ravnanju z ognjem v kuhinji ali neočiščen dimnik. V širši javnosti je kmalu zaokrožila govorica, da ga je na treh krajih hkrati zanetila mestna drhal med nemiri zaradi posledic gospodarske in finančne krize v Kranju.¹ Ali je šlo le za domnevo, ne vemo. Oblasti kasneje namreč niso iskale krivcev in sodnega epiloga ni bilo. Morda zaradi ukvarjanja s pomembnejšimi zadevami, morda v izogib vzbujanja hude krvi med prizadetim prebivalstvom.² Ta požar pa je bil tako velik, da je svetnik Reprezentance in komore za Kranjsko (od leta 1747 glavni državni oblastni urad v deželi) Franc Henrik baron Raigersfeld tistega večera

1 Na to je namignil celo tržaški notar Antonio Scussa v svojem dnevniku (Braun, *I Diari*, 355), domnevo pa leta 1786 ponovil Anton Friedrich Büsching v svetovnem leksikonu (Büsching, *Erdbeschreibung*, 250). Gl. Žontar, *Kranj*, 379.

2 V sicer redkih še ohranjenih kazenskih spisih Deželnega sodišča za Kranjsko ni sledu o procesiranju krivcev za kranjski požar. – SI AS 307, B Kazenski spisi, Najstarejši kazenski spisi, šk. 1.

skupaj lahko z več zijali iz svojega stanovanja na Mestnem trgu 17 v Ljubljani (bilo je prikladno visoko v njegovi palači) opazoval so požara, ki je uničeval dvaindvajset kilometrov oddaljeno mesto.³

Razlogi in obseg požara

Kranjčani so se vedno zavedali, da je mesto na visokem pomolu nad sotočjem rek Kokra in Sava požarno izjemno ogroženo. Po svežo vodo so od davnine morali hoditi v Kokro in Savo, saj so se v mestu na konglomeratnem pomolu lahko do leta 1770, ko so z vodno črpalko zagotovili stalno vodooskrbo, opirali le na zbiralnike deževnice na dvoriščih nekaterih hiš.⁴ Tudi zato so npr. že v 17. stoletju omejili rabo odprtega ognja oz. ognjišč v mestu: meščani niso smeli doma peči kruha, marveč so to lahko počeli le v javnih krušnih pečeh.⁵ Med ljudstvom pa je že dolgo veljal prastar rek, da je v mestu več vina kot vode: leta 1752 so komisarji v tem majhnem mestu našeli kar 33 vino-točev in tri pivovarne.⁶ (Mimogrede: približno toliko raznoraznih barov, gostilnic in podobnih lokalov je bilo v starem Kranju še pred sto leti in jih je še danes.) Ker so se tudi gasilci morali oskrbovati z vodo za gašenje iz obeh rek, leta 1749 niso imeli prav nobene možnosti za hitro omejitev velikega požara v mestu, kjer je bilo še veliko hiš lesenih oz. takih z lesenim nadstropjem; zlasti v predmestjih, a tudi na gospodarskih poteh med meščanskimi hišami in zadnjimi dvorišči.

Po zapisu v mrliški knjigi župnije Kranj naj bi pogorelo kar 290 poslopij v mestu in obeh predmestjih, umrlo pa dvajset oseb, starih med dvanajst in sedemdeset let. Žrtev bi bilo gotovo še več, če bi požar izbruhnil ponoči. Nesrečnike so pokopali naslednji dan na pokopališču ob župnijski cerkvi.⁷ Po podatkih kranjskega mestnega sveta v prošnji deželni kneginji Mariji Tereziji za ustanovitev komisije za preiskavo in pomoč so od skupaj 239 hiš v mestu in dveh predmestjih v komaj pol ure od zanetenja ostale cele le štiri mestne cerkve (župnijska cerkev sv. Kancijana in tovarišev, Roženvenska cerkev, cerkev sv. Fabijana, Boštjana in Roka na Pungartu ter špitalska kapela sv. Lenarta in sv. Antona), mestni špital, onstran obzidja pa kapucinski samostan in enajst lesenih koč v Savskem predmestju. Le od 20 do 24 hišnim lastnikom je uspelo delno rešiti premoženje, pogorele so baje tudi vse zaloge živil. Večine prizadetih stavb menda ni bilo mogoče popraviti.⁸

3 SIAS 730, knj. 165, *Diaria* 1746–1750, 570.

4 Poleg nedelujočega vodnjaka na današnjem Glavnem trgu (s konca 15. stoletja) je bilo še nekaj vodnjakov na dvoriščih hiš premožnih meščanov ter na dvorišču gradu Khislstein, ki pa so se napajali iz deževnice. Na problem mestne vodooskrbe je opozoril tudi Valvasor. – Valvasor, *Die Ehre*, XI, 111.

5 Žontar, *Kranj*, 171, 205, 238. Avguštin, *Kranj*, 52, 53, 55, 56, 75.

6 Valvasor, *Die Ehre*, XI, 111. SIAS 174, šk. 260, priloga št. 18. Leta 1786 so v mestu uradno – tj. obdavčeno – iztočili (prodali) 59.000 bokalov vina (83.190 l), 7740 bokalov žganic (10.913 l) in 6600 bokalov piva (9306 l). – Žontar, *Kranj*, 248.

7 SI NŠAL, ŽA Kranj, Mrliška knjiga 1733–1771, 102. V zapisu se omenja še 20 upepeljenih kmečkih hiš/pristav (*villas*).

8 Prepis poziva z dne 26. 8. 1749. – SIAS 6, šk. 98.

Slika 1: Matthaeus Merian: Veduta mesta Kranj, 1649, kolorirana grafika (najbrž iz let 1662–1672). Pogled na Kranj z jugozahoda

Vir: Merian, *Topographia*, 1649, s. p. Fototeka Gorenjskega muzeja, Kranj

Tožba o popolni katastrofi, žrtvah in škodi niti ni zelo pretirana, kot je bilo sicer običajno v starih kronikah in legendah, a tudi ne povsem točna. Gotovo so bile le delno poškodovane večje zidane meščanske hiše, predvsem na (današnjem) Glavnem trgu (ta je bil razmeroma prostran in dostopen za gašenje), ki z ohranjenimi gotskimi in renesančnimi arhitekturnimi elementi še danes pričajo o zgraditvi veliko pred letom 1749: npr. stara sodna (mestna) hiša (Glavni trg 2), Pavšlarjeva hiša (Glavni trg 18), mestni dvorci Khislstein (Tomšičeva 44), baronov Flödnig (»Petrčkova hiša«, Glavni trg 6) in meščanov Jugovicev (danes »stara mestna hiša« na Glavnem trgu 4), glavna (»cesarska«) mitnica (Tavčarjeva 35) ter še nekaj hiš v središču mesta in na obrobju.⁹ To je posredno razvidno tudi iz poročila, ki ga je za deželno kneginjo Marijo Terezijo 22. septembra 1749 sestavil baron Raigersfeld po predhodni preučitvi poročila gorenjskega okrožnega glavarja Antona Janeza barona Tauffererja z dne 10. septembra. Tudi Raigersfeldovo poročilo kot skoraj ali povsem nepoškodovane omenja župnijsko cerkev, mestno hišo, »zgornjo mitnico« pred mestom, šolo in več poslovnih lokalov (hiš), le malo poškodovano je bilo mestno obzidje.¹⁰ K manj poškodovanim objektom moramo dodati še »spodnjo« mitnico in tisto na mostu čez Savo. V resnici so mitnice in mestno hišo, kot bomo videli v nadaljevanju, v naslednjih dveh letih precej popravljali. Morda zaradi poškodovanosti v požaru ali pa le zaradi zanemarjenosti.

O obsegu požara posredno priča višina ocenjene škode: po prijavi 152 lastnikov hiš v mestu in obeh predmestjih so jo konec leta 1752 ocenili na 38.872 goldinarjev.

⁹ Gl. omembe in analizo posameznih hiš v: Avguštin, *Kranj*, 54, 68–72, 75, 77, 78.

¹⁰ SI AS 6, šk. 98. Podoben zapis z istim datumom je v zbirki prepisov poročil predsednika Reprezentance Janeza Seifrida grofa Herbersteina v SI AS 6, šk. 167, kodeks 1749/2.

Slika 2: Valentin Metzinger: Novo župnišče v Kranju, 1759, olje na platnu. Na levi so pokopališki zid, mežnarija in šola z lesenima nadstropjema in strehama (danes jih ni več); desno sta sadovnjak in pollesena hiša Gašperja Beje (danes Glavni trg 7).

Slika v kranjskem župnijskem uradu. - Hrani: Fototeka Gorenjskega muzeja, Kranj

To je bilo sicer celo nekaj tisočakov manj, kot je znašala ocenjena škoda v požaru 11. avgusta 1668, ko je baje pogorela tretjina poslopij (90) med Glavnim trgom in severnim robom mesta: v celoti 60 hiš in deset hlevov ter kostniška kapela, deloma še 20 hiš.¹¹ S pomočjo seznama, ki zajema le slabi dve tretjini zasebnih lastnikov hiš, povsem pa izpušča javne objekte, je mogoče približno rekonstruirati obseg požara ali vsaj epicentre. Lokacije na seznamu neomenjenih hiš namreč kažejo, da so se določeni mikropredeli izognili najhujšemu. To bi lahko veljalo za nekatere že omenjene hiše na Glavnem trgu ter osamele in vogalne hiše v sklenjenih vrstah hiš v obeh vzporednih stranskih ulicah ter za osamele hiše v predmestjih. Seveda pa neomenjanje tretjine hiš ne pomeni nujno njihove nepoškodovanosti.¹²

11 Osnutek dopisa Reprezentance knjigovodji Antonu Ksaverju pl. Marottiju z dne 14. 12. 1752 s seznamom pogo-relcev in škodnimi zahtevki (SI AS 6, šk. 98) ter Žontar, *Kranj*, 200, 201. Podobno velja za oceno škode v velikem požaru v Škofji Loki leta 1660 (Kos, Strast, 60–62). Zanimivo pa je, da je v spisih rektifikacijske komisije iz 50. let 18. stoletja večkrat zapisana drugačna letnica tega požara – 1683! – SI AS 174, šk. 260.

12 To je mogoče s pridržki storiti s povezovanjem podatkov s škodnega seznama iz leta 1752, iz popisa prebivalstva iz leta 1754, mestnega urbarja iz leta 1759, franciscskega katastra iz leta 1826 in identifikacij hišnih lastnikov v Žontarjevi mestni zgodovini. Nekaj lastnikov hiš s seznama iz leta 1752 ni mogoče zanesljivo lokalizirati.

Slika 3: Marko Layer: Izsek iz slike »Sv. Florijan gasi požar v Savskem predmestju«: pogled na dvorec Khislstein, Roženvensko cerkev in (pol)lesene hiše od mitnice na savskem mostu ter »pod mestnimi spodnjimi vrati« (današnja Vodopivčeva ulica), okoli leta 1772

Prednja platnica knjige pekovskega ceha iz leta 1772, zasebna last. - Hrani: Fototeka Gorenjskega muzeja, Kranj

Načrtovanje obnove in težavno iskanje sredstev

V deželni Reprezentanci, ki je bila zadolžena za požarno zaščito ter sanacije posledic požarov in naravnih nesreč,¹³ so se že nekaj dni po požaru začeli pogovarjati o pomoči pogorelcem in sistematični sanaciji. Obenem so bili v stalnih stikih z vladarico oz. osrednjo vlado (*Directorium in publicis et cameralibus*), ki je v njenem imenu obravnaval zadevo. (Vse dopise je podpisal predsednik Friedrich Wilhelm grof Haugwitz.) V načrtovanju sanacije mesta je bilo mogoče že zaznati postopke in cilje državno nadzorovanega in birokratsko vodenega projekta urbanistične prenovе, ki jo je finančno nadzorovala in usmerjala država – s poprejšnjo podreditvijo magistratov okrožnim glavarjem in vladi. Terezijanska politika pa je v tistih letih šele vzpostavljala svojo novo

13 V arhivu Deželnega glavarstva na Kranjskem so okrožnice in poročila o večjih požarih in naravnih nesrečah (poplavih in plazovih) v habsburških deželah v letih 1751–1783 (SI AS 7, šk. 17, mapa Publico-Politica F-3, št. 1; šk. 18, mapa Publico-Politica F-3, št. 2; šk. 22, mapa Publico-Politica F-9, št. 1 in 2). Za leta 1747–1775 je največ gradiva o požarih in protipožarnih ukrepih v Ljubljani v šk. 20, mapa Publico-Politica F-8, št. 1, 2, ter v šk. 21, mapa F-8, št. 3. Nekaj gradiva je še v arhivu Reprezentance in komore za Kranjsko (SI AS 6) v šk. 97.

državno finančno in upravno strukturo, zato velikih rezultatov v kratkem času še ni bilo mogoče pričakovati. Uspešnost so hromili počasno načrtovanje in odločanje, prelaganje odgovornosti med uradi, proračunske omejitve in pravne ovire ter nasprotovanje pomoči s strani nekaterih deželnih političnih deležnikov.

Predvsem zaradi pomanjkanja vode za gašenje v mestnem jedru ter urbanistične »iregularitete« (tj. preozkih ulic), kar bi se moralo nujno spremeniti,¹⁴ so v Reprezentanci v začetku razmišljali res širokopotezno – kar o preselitvi mestne naselbine bliže reki Savi. Mislili so na lokaciji pri starem župnišču cerkve sv. Martina na območju današnje železniške postaje ali še dlje na severozahodu, v bližini vasi Naklo. Po posvetu z okrožnim glavarjem Tauffererjem so ostali pri obstoječi lokaciji – predvsem zaradi prevelikih stroškov selitve in ugodne lege ob glavni deželni cesti na Koroško, bližine več rudnikov in kovačij, uveljavljenih tedenskih sejmov itd. Tauffererjeva argumentacija je bila tehtna: območje pri stari šmartinski cerkvi je preveč izpostavljeno poplavljanju Save. Preselitev v stran od deželne ceste in okoliških vasi bi gospodarsko škodovala mestu in erarju, oteževala premike vojaških enot, meščani bi se morali odpovedati svojim hišnim parcelam itd. Za nameček so na Gorenjskem zemljišča draga in pogorelci bi težko prišli do novih parcel, je Taufferer opozoril še na večno slovensko nepremičninsko resnico. To bi se sicer dalo deloma ublažiti, ker je na območju poleg Udenboršta (velik državni gozd med vasema Mlaka in Križe) ob deželni cesti še precej nekultiviranih zemljišč in dovolj tekoče vode, selitev pa ne bi bila težka, če bi država pomagala pogorelcem pri odkupu zemljišč.

Tako je kmalu prevladalo mnenje, naj se mesto in hiše obnovijo na starih temeljih; navsezadnje so cerkve, obzidje, nekaj gospodarskih lokalov in kapucinski samostan nedotaknjeni, selitev pa bi povzročila erarju preveč stroškov. Taufferer je še predlagal, da bi v mesto napeljali vodo iz Kokrice (gotovo je mislil na potok, in ne na istoimensko vas tri kilometre severno od mesta) in postavili osrednji vodnjak na Trgu (današnjem Glavnem trgu), kjer so bili tedaj še vidni ostanki starega vodnjaka in neuspešnih poskusov napajanja z vodo iz Save z začetka 17. stoletja. Za postavitve in financiranje novega vodnjaka na istem mestu je že pozno jeseni 1749 zaprosil kranjski mestni svet, Taufferer pa je Reprezentanci predlagal gradnjo dveh javnih vodnjakov.¹⁵ Vodnjak na Glavnem trgu, ki je bil najpomembnejša nova infrastrukturna pridobitev, so po zamisli in pod nadzorom vojaškega inženirja poročnika Alexandra pl. Thieryja začeli graditi naslednje leto in ga na mestne stroške dogradili do konca leta 1751.¹⁶ Vodnjak, ki se

14 Izrecno že v prvih obvestilih predsednika Reprezentance grofa Herbersteina okrožnemu glavarju Tauffererju (osnutek) in prepisu poročila kranjskega magistrata Mariji Tereziji z dne 26. 8. 1749. – SI AS 6, šk. 98.

15 Prepis vladaričinih resolucij z dne 20. 12. 1749 (SI AS 6, šk. 181) in 10. 5. 1750 (SI AS 6, šk. 182, fol. 134v) ter Herbersteinovo poročilo za vladarico z dne 29. 4. 1750, ki omenjata meščanske in Tauffererjeve predloge z dne 30. 3. 1750 (SI AS 6, šk. 168, kodeks 1750/1).

16 Novoizvoljeni mestni sodnik Jurij Čebulj, ki je prišel 5. 5. 1751 v Ljubljano k Raigersfeldu zaradi uradne prisega, je pojasnil, da bo »akvadukt« kmalu dosegel mesto: dotlej so položili že 1600 cevi iz borovega lesa (vsaka cev je bila dolga dve klafrti oz. 3,8 metra), skupaj torej 6080 metrov; manjkalo je še 150 cevi. Osem tesarjev je vsak dan izvrtalo 26 cevi, vsaka cev je stala deset soldov, skupaj bo strošek cevovoda torej približno 175 goldinarjev (brez stroškov za izkop kanala in drugega). Vodnjak, ki ga bo napravil kamnosek iz Škofoje Loke, bo stal 250 goldinarjev, inženir Thiery pa je imel dogovorjen pavšal v višini 300 goldinarjev (SI AS 730, knj. 166, *Diaria* 1751–1756, 72, 73). Trasa, tehnična izvedba in cena cevovoda pa danes nikakor niso jasne: če bi vodo zajeli na najbolj oddaljeni

je, sodeč po dolžini cevovoda, napajal iz potoka daleč od vasi Kokrica, v naslednjih dveh desetletjih nikoli ni dobro deloval. To se je zgodilo šele po udejanjenju projekta patra Gabrijela Gruberja leta 1770, ki je zagotovil zadovoljivo črpanje vode iz bližnje reke Save.¹⁷

Reprezentanca se je tako osredinila na novo urbanizacijo s širšimi ulicami in zidanimi hišami z opečnatimi strehami. Taufferer je predlagal, naj se prepove zidanje na starih temeljih, zlasti v obeh stranskih ulicah – Svinjski ulici na vzhodu (današnji Tavčarjevi) ter Konjski in Rožni na zahodu (današnji Tomšičevi) ter v njunih povezavah z osrednjim trgom oz. ulico (današnji Jenkova in Poštna ulica). Sposoben inženir naj bi izdelal načrte s širšimi in ravnimi ulicami. Za odstranjene objekte bi lastnikom dodelili zemljišča zunaj severnega obzidja pri kapucinskem samostanu. Drugam se mesto zaradi obzidja in strmih bregov ni moglo širiti.

Reprezentanca se je strinjala z glavarjevim predlogom, da poškodovanih zidanih hiš v preozkih ulicah nima smisla obnavljati, takoj pa naj obnovijo poškodovane javne zgradbe (cesarsko mitnico, hiši mestnega učitelja in pisarja); povsem naj se tudi prepreči gradnja lesenih hiš. Le pri predlogu o obveznem prekrivanju novih streh z opečno ali skrilasto kritino so imeli pomislek, ker dragi gradbeni materiali niso bili dostopni revnejšim meščanom.

Okrožni glavar je imel v mislih še gospodarske ukrepe, npr. ukinitve nekaj nepri- vilegiranih tedenskih sejmov v okoliških vaseh in vzpostavitev novih cehov, a je Reprezentanca ocenila, da je prvo v nasprotju z »deželno policijo«, drugo pa z državnim komerčnim načelom. (Cehe so v tistih letih že sistematično omejevali.) Deželni kneginji je raje predlagala, naj prebivalce in nove naseljence za deset let oprosti rednega davka in kontribucije, tujcem (obrtnikom profesionistom) pa omogoči brezplačno pridobitev meščanske pravice. Odločno, predvsem zaradi pravnih zadržkov, je odsvetovala dodelitev dohodka podružnične mitnice v Medvodah (letno 255 goldinarjev), ki je bila v lasti Kranja od leta 1728 (za obdavčitev tistih, ki bi se izognili kranjski mitnici na mostu čez Savo). Svetniki niso spregledali tistega, kar so notranjeavstrijske oblasti v Gradcu pred dvema desetletjema: vladarico so opozorili, da gre skozi medvoško mitnico tudi blago na škofjeloško ozemlje in drugam, ki sicer nikoli ne bi prečkalo kranjskih mitnic. (Leta 1728 so se trgovci takemu poskusu prisile že uprli z nasiljem.¹⁸)

Vlada, deželna kneginja in deželna Reprezentanca so se zavedale, da denarja za vse zamisli ni niti ga nikoli ne bo. Kranjčani so vladarico sicer prosili, da jim spregleda plačilo 1360 goldinarjev letnega vinskega daca, a jim je bila pripravljena izkazati milost le pri »požarnem davku«. S tem terminom ni bila mišljena uvedba izrednega davka za pomoč mestu, marveč vladarjeva arbitrarno določena izredna oz. enkratna

točki (na izviru Kokrice) in bi vodovod pripeljali do mesta v ravni črti, bi zadoščali le okoli štirje kilometri cevi, in ne kar 6,6 kilometra. Če bi vodo zajemali bližje mestu, pa še manj. Še manj razumljiva je cena. V Trstu so v skoraj istem času (septembra 1751) dokončali vodovod s tremi vodnjaki, ki je bil dolg le 3,8 kilometra (polovica cevi je bila lončena, polovica lesena). Ta projekt je po besedah vodje projekta Johanna Baptista pl. Haasa iz Idrije stal mesto skoraj 11.000 goldinarjev (SI AS 730, knj. 166, *Diaria* 1751–1756, 205). Morda pa vodovoda v Kranju nikoli niso dokončali?

17 Žontar, *Kranj*, 238.

18 Prav tam, 224, 225.

denarna pomoč, v 18. stoletju lahko pospremljena z začasno oprostitvijo plačila nekatereh rednih davkov. Pri požarnem davku in pomoči pri vseh naravnih nesrečah pa bi morali z okoli četrtno vsote nujno sodelovati tudi deželni stanovi,¹⁹ zato je vladarica k sodelovanju pri iskanju finančnih virov hotela prisiliti tudi dotlej povsem nezainteresirane kranjske deželne stanove. Že 29. oktobra 1749 jih je pozvala, naj pomagajo Kranjčanom v smislu predlogov, ki jih je pripravil svetnik Ministerialne bančne deputacije in Direktorija »in publicis et cameralibus« Anton Maria Stupan pl. Ehrenstein, ki se je tedaj mudil v Ljubljani zaradi nekih drugih zadev. Stanovi so mečkali in deželna kneginja je decembra 1749 poziv zaostрила z novo resolucijo, Reprezentanci pa čez nekaj dni še s svojim dekretom: kljub dani načelni obvezi stanovi o pomoči niso podali nobenega predloga, medtem ko je mesto obupno prosilo pomoči. Reprezentanca je zato od stanov še enkrat zahtevala predloge.²⁰ Pozive so izdajali na osnovi določil državne uredbe z dne 6. 10. 1748. Dolžnost opravljanja cenitve škode zaradi požarov in drugih naravnih nesreč ter epidemij na terenu je bila naložena okrožnim uradnikom. Okrožni glavar je njihovo poročilo poslal deželni Deputaciji (Reprezentanci), zadolženi, da s stanovi oblikuje mehanizem za pomoč. (Pomoč je bila glede na obseg škode predvidena v eno-, dvo- ali triletnih bonifikacijah.)²¹

Vladarica in Direktorij sta dotlej ugotovila, da gre pri (ne)sodelovanju več deželnih uradov za sistemsko težavo, in sta čez nekaj dni predpisala, kako naj v prihodnosti delujejo deželne oblasti v primerih sanacij posledic vseh naravnih nesreč: Reprezentanca se mora s stanovi dogovoriti o pomoči in nato poslati skupen predlog na Dunaj, nato pa naj uresničijo vladno odločitev. Raigersfeld je čez nekaj dni v imenu Reprezentance ta ukaz posredoval še deželnim stanovom.²² Ti so odgovorili šele čez dva tedna, češ da ne razpolagajo z nikakršnim finančnim skladom za primere, kot je kranjski – ne za posameznike, kaj šele za cela mesta. To sploh ni bilo res: prav stanovi so leta 1668 revnim pogorelcem v Kranju spregledali redni davek za tri leta v višini 1022 goldinarjev, potem ko jim je cesar Leopold I. odobril za 1500 goldinarjev požarnega davka.²³

Reprezentanca je na pogajanja s stanovskim poverjeniškim uradom (nekakšnim stalnim sekretariatom) poslala svojega pogajalsko najbolj taktnega in sposobnega svetnika Raigersfelda, a tudi on na pogajanjih ni slišal nobenega predloga. Stanovi so imeli dober izgovor: sami so morali leta 1749 in 1750 pomagati še drugim prizadetim v naravnih ujmah, tudi svojim (plemiškim) članom, a vsem ni bilo mogoče ugoditi drugače kot s spregledom davka za pogorelce za dve leti. Mestu Kranj, ki pa je dobilo državno podporo (požarni davek), zato niso mogli (hoteli) pomagati. Kranjčane so priporočili vladarici milosti, ki naj jim pomaga iz svoje blagajne ali iz sredstev za deželo Koroško, ki takih ujm ni doživela.²⁴ Reprezentanca je avgusta 1750, skoraj na

19 Osnutek Raigersfeldovega dopisa kranjskemu magistratu z dne 12. 12. 1749 (SI AS 6, šk. 98). O »požarnem davku« v 17. stoletju gl. Mensi, *Geschichte I*, 312–15.

20 Izvleček iz resolucije z dne 29. 10. 1749 in izvornik resolucije z dne 6. 12. 1749 ter dekret z dne 12. 12. 1749. – SI AS 6, šk. 98.

21 Priloga k patentu o vojaških komisijah v SI AS 1079, šk. 3a.

22 Izvornik resolucije z dne 20. 12. 1749 in osnutek Raigersfeldovega dopisa z dne 30. 12. 1749. – SI AS 6, šk. 98.

23 Žontar, *Kranj*, 201.

24 Prepis poročila za deželno kneginjo (izvod za Reprezentanco) z dne 25. 6. 1754. – SI AS 6, šk. 98.

obletnico požara, dvignila roke in deželni kneginji sporočila, da, kar se tiče stanov, Kranjčane prepušča njeni milosti oz. pomoči Ministerialne bančne deputacije z urbarialnim davkom.²⁵ Reprezentanca je stanove šele junija 1754 opomnila, naj si z lastnimi sredstvi čim prej ustvarijo sklad za pomoč revnim, iz njega pa naj jim nadomestijo tudi kontribucijo.²⁶

Deželna kneginja je še vedno pričakovala določitev finančnih temeljev sklada za pomoč, ki naj bi imel po njenem mnenju vsaj 12.000 goldinarjev. Za pridobitev tako visokih zneskov je Direktorij septembra 1750 imenoval komisijo v sestavi: deželni upravitelj Leopold grof Lamberg, Franc Karel grof Hohenwart in generalni prejemnik Janez Ignacij baron Apfalter, ki je delo končala decembra. Komisarji so predlagali, naj posebna komisija preuči finančno poslovanje mesta, po vzoru drugih mest naj se organizirata požarna družba in požarni sklad, kjer bi se zbiral denar. Vladarica je ukazala Reprezentanci, naj poročilu doda še izkaz o načinu regulacije mestnih dohodkov in izdatkov, s čemer bi bilo mogoče tudi črtati mestne dolgove, morebiten presežek pa uporabiti v korist mesta.²⁷ »Regulacija« je v tem primeru pomenila državni nadzor pri večanju dohodkov in okleščanju izdatkov oz. sekvester.

S tem se je iskanje denarja preusmerilo iz državnega/deželnega proračuna k finančnim zmožnostim mesta Kranj. V resnici je požar leta 1749 mesto zajel v najslabšem možnem trenutku oz. stanju. Deželna in državna politika sta prav tam trčili na večer in običajno težko rešljiv problem majhnih skupnosti: več kot stoletje trajajočo gospodarsko stagnacijo in (samo)upravljavsko zanikrnost, finančno korupcijo in samovoljo. Tudi zaradi naravnih nesreč vse od začetka 17. stoletja (požarov, poplav, kužnih bolezni) in posledičnih davčnih zaostankov, stroškov širitve in vzdrževanja prometne infrastrukture itd. mesto ni bilo sposobno sofinancirati obnove iz lastnih rednih prihodkov. Mestni svet je dotlej zastavljal svoje nepremičnine, verižil dolgove in se posledično vsakih nekaj let soočil z rubežem mestnih dohodkov. Računovodstvo je bilo neurejeno, niso izterjevali mestnih dolžnikov in imeli urbarja mestnih posesti itd. Že od leta 1717 je svet prepuščal svojim upnikom v večletni užitek mestne dohodke. Leta 1724 je mestna zadolžitev dosegla že skoraj 30.000 goldinarjev in deželni vicedom je izdelal sanacijski program: kar sam je imenoval vodilne mestne funkcionarje in objavil njihove poslovnike ter odredil način odplačevanja davčnih zaostankov. Po pritožbi meščanov je notranjeavstrijska vlada v Gradcu razveljavila te ukrepe, a poslala nova komisarja, ki sta od magistrata zahtevala račune o dolgovih. Ker tega niso storili, je vicedom leta 1728 spet uvedel prisilno upravo s komisarjem, ki je imenoval funkcionarje, oklestil izdatke in uredil zakupnine: do leta 1734 je uspel poplačati 10.000 goldinarjev dolgov in naredil načrt za poplačilo ostalih, ustvaritev presežka in izboljšanje življenjskih razmer. Meščani v notranjem mestnem svetu so se spet pritožili in leta 1737 uspeli odstraniti prisilno upravo. Odtlej so spet vladali enako nesposobno

25 Osnutek dopisa vladarici, ki ga je sestavil svetnik Jošt Vajkard grof Barbo z dne 22. 8. 1750. – SI AS 6, šk. 98.

26 Osnutek dekreta z dne 7. 6. 1754. – SI AS 6, šk. 98.

27 Izvirnik resolucije z dne 12. 9. 1750 in dva njena prepisa Reprezentance za komisijo ter resolucija z dne 30. 1. 1751. – SI AS 6, šk. 98; prepis prve resolucije je tudi v šk. 182.

kot prej: funkcionarji so si dvignili plače, samovoljno odmerjali davke, gojili korupcijo in nepotizem, izkoriščali in zanemarjali revne someščane, zapravljali mestni denar. Mestni dolg je spet rasel.²⁸

Tako leta 1749 nihče v Ljubljani in na Dunaju ni vedel, kakšne so realne mestne finance in sposobnost financiranja obnove. Reprezentanca je za ukazano že peto ali od leta 1704 kdove katero racionalizacijo kranjskih mestnih dohodkov in izdatkov imenovala komisarja Leopolda Livija Schwaba pl. Lichtenberga in glavarja Tauffererja. Šele septembra 1751 je ukazala tudi uradu deželnoestanovskih poverjenikov, naj zaslšijo zakupnike mestnih dohodkov. Predsednik poverjeniškega urada Kajetan Avguštin grof Wildenstein je čez nekaj dni obvestil deželno kneginjo o opravljeni preiskavi mestnih finančnih tokov ter zatrdil, da so zakupniki že predali svoje pravice. Medlo je opozoril, da že izvajana zaplemba mestnih dohodkov ne sme ovirati dela mitnice.²⁹

Šele po tem je lahko tudi Reprezentanca izdala svoje poročilo o kranjskih financah. Avtor, svetnik Henrik Jožef knez Auersperg, je vladarico obvestil o preiskavi in predlogih za uravnoteženje proračuna; glavna komisarja sta naračunala letnih dohodkov za 5314 goldinarjev, izdatkov pa za 5161 goldinarjev. Znotraj tega so bile najbolj sporne plače. Plačo mestnega sodnika (v obdobju požarne sanacije) so meščani npr. zvišali s 34 na 100 goldinarjev, mitničar pa je prejemal 40 goldinarjev, čeprav sploh ni bil meščan. Poleg njegove plače bi iz mestnih izdatkov kazalo izločiti tudi mestne dotacije za cerkve, cerkveno odvetništvo, plači za mestnega učitelja in cerkvenega organista (ker dela za Cerkev, ne pa za »publico«), za kar je magistrat v obdobju 1749–1751 izplačal kar 1905 goldinarjev in s tem zelo povečal mestni dolg.³⁰ Prihodke od 19 celih in ene petšestinske mestne hube in žitne desetine bi bilo treba dati v zakup na licitaciji ali kar naprodaj. Tako bi z dohodki iz zgornje, spodnje in mostne mitnice ter z vsem drugim lahko letni presežek spravili celo nad 2000 goldinarjev. Skratka: mestni dohodki bi se lahko povečali s skrbnejšo in varčnejšo upravo, pri čemer naj bi se magistrat izogibal samovoljnim izplačilom.³¹

Finančno stanje je bilo še slabše, kot sta iz starih predlog ugotovila izredna komisarja. Poročilo, ki ga je 28. 10. 1751 v Kranju podpisal rektifikacijski komisar Jožef Anton pl. Vermatti, je bilo bliže trdi resnici: mestne oblasti so mu zagotovile, da od someščanov med letoma 1749–1751 zaradi požara niso pobrale nič denarja iz naslova rednih davkov in kontribucije, zato je bilo tedaj realiziranih dohodkov za 2796 goldinarjev, izdatkov pa le za 1886 goldinarjev! V tistih dveh letih je šlo še dodatnih 1424 goldinarjev za popravilo mestne hiše in mitnice. Torej so realni letni izdatki v omenjenih letih dosegli okoli 2598 goldinarjev.³² Kranjski mestni svetniki so razumeli, da se jim obeta novo zategovanje pasu in so oktobra 1751 v Ljubljani svetnika Raigersfelda

28 Žontar, *Kranj*, 207, 222–34.

29 Osnutek dekreta za komisarja z dne 27. 2. 1751, osnutek dekreta za urad poverjenikov z dne 9. 9. 1751 in prepis poročila urada za deželno kneginjo z dne 11. 9. 1751. – SI AS 6, šk. 98.

30 Mesto je sicer že dolgo plačevalo tudi mestnega župana (ali oskrbnika), blagajnika, sindika, pisarja, bobnarja, sla, svetnike notranjega sveta, stražnike, vratarje, cerkovnike, oskrbnika kruharne in pastirje; precej pa je potrošilo tudi za razne redne nagrade, priložnostna darila in slavlja. – Žontar, *Kranj*, 205.

31 Prepis poročila z dne 24. 9. 1751. – SI AS 6, šk. 98.

32 SI AS 174, šk. 260, seznam D.

ustno prosili za posredovanje pri deželni kneginji za pomoč, mestni sodnik Jurij Čebulj pa nekaj mesecev pozneje še glede mitnice na savskem mostu.³³

Dunajski odločevalci so se s kleščanjem mestnih izdatkov seveda strinjali in mestu ukazali redno plačevanje kontribucije in davkov. Nekaj previdnosti so izkazali le pri spornih plačah, katerih pravno osnovo bi Reprezentanca morala pred črtanjem preveriti. Kasneje so plače ostale na seznamu, vendar so bile znižane.³⁴

Po teh zapletih je Dunaj le odobril izredno državno denarno požarno pomoč.³⁵ Ta je pod naslovom »požarni davek« skupaj znašala 4000 goldinarjev iz državnega kame-ralnega presežka. Višina je bila v skladu s požarnimi davki za deželnoknežja mesta,³⁶ izplačana pa naj bi bila v štiriletnih obrokih in po kvartalih (po 250 goldinarjev vsake tri mesece). Fond je polnil Kameralni carinski urad. Polovico vsote so namenili za plačilo kontribucije, polovico za dejansko škodo na hišah. Vsa pomoč je šla neposredno posameznikom, in ne mestu kot pravnemu subjektu. Poraba polovice pomoči za škodo je bila prepuščena hišnim lastnikom.

Zahtevke je konec leta 1752 najavilo 152 zasebnih lastnikov hiš v skupni višini 38.872 goldinarjev za neposredno škodo ter še za 527 goldinarjev hišnega davka in 609 goldinarjev kontribucije. Skupna škoda je pomenila desetkratno vsoto državne pomoči. Podeljene subvencije posameznikom so bile v skladu z določilom iz leta 1749, da nihče ne more dobiti več kot 100 goldinarjev, in so zato dosegale le približno od sedem do deset odstotkov (od šest do 70 goldinarjev) od prijavljene škode. Ta je znašala od 60 do 1100 goldinarjev na hišo, največ prijav pa je bilo med 100 in 400 goldinarjev. Okoli 80 hišnih lastnikov ni prijavilo škode, da bi izpolnili pogoj za prejem subvencije.³⁷ Med prijavitelji so bili tudi nekateri najpremožnejši meščani, ki pa strogo po dikciji deželnoknežjih resolucij niso mogli pričakovati subvencij – te naj bi dobili predvsem revni pogorelci.³⁸ Tudi javne zgradbe niso dobile subvencije iz tega fonda. Zlasti nekateri revnejši pogorelci (še) niso bili pripravljeni in sposobni obnavljati hiš. V mestih revni prebivalci niso bili vezani na nepremičnine (gostači jih niti niso imeli) in so bili bolj mobilni. Že po požaru leta 1668 so nekateri izjavljali, da se bodo raje izselili kot obnovili svoje hiše, zato je bilo pred požarom leta 1749 v mestu še vedno precej

33 SI AS 730, knj. 166, *Diaria* 1751–1756, 144, 242. Mitnica na mostu je bila po besedah mestnega sodnika do maja 1752 dana v zakup za letnih 1717 goldinarjev, po vladnih načrtih pa naj bi šla polovica dohodkov za popravila mostu, druga polovica pa za mestne potrebe (obnova mesta). – Prav tam, 243.

34 Mestni sodnik je spet prejemal le 34 goldinarjev, pisar 118 goldinarjev, blagajnik 60 goldinarjev, učitelj 20 goldinarjev, organist 25 goldinarjev, mežnar 3 goldinarjev, trije mestni čuvaji po 25 goldinarjev (nato 30) itd. (obračun mestnih izdatkov v letih 1764/65 v: SI ZAL KRA 2, šk. 1, a. e. 6).

35 Osnutek resolucije z dne 6. 11. 1751 in osnutek Auerspergovega obvestila o resoluciji kranjskemu magistratu z dne 19. 11. 1751. – SI AS 6, šk. 98.

36 Primeri požarne pomoči za štajerska mesta v 17. stoletju so v: Mensi, *Geschichte I*, 315 in *Geschichte III*, 56.

37 Osnutka dopisov Glavnemu računskemu uradu Reprezentance z dne 19. 11. 1751 in knjigovodji Antonu Ksaverju pl. Marottiju z dne 14. 12. 1752 s seznamom pogorelcev in škodnimi zahtevki ter osnutek poročila Reprezentance deželni kneginji z dne 27. 1. 1753 s seznamom upravičencev do podpore. – SI AS 6, šk. 98.

38 Na seznamu je ostalo sedem od štirinajstih premožnih mestnih podjetnikov (Matevž Benedičič, Martin Galle, Anton Forger, Janez Duller, Janez Karel Vizintin, Janez Kren, Jernej Pavlič), ki so prijavili med 400 in 1000 goldinarjev škode in so morali leta 1759 vplačati državno posojilo. Imena šestih najbogatejših meščanov, ki so tudi prijavili škodo (Marija Katarina Jugovic, Janez Andrej Krabat, Jurij Čebulj, Janez Peter Romaldt, Franc Simon Jugovic in Janez Viljem Hubenhoffer), pa je bilo kmalu črtanih s seznama. – Valenčič, Trgovina, 219.

zapuščenih hiš iz požara izpred osmih desetletij, katerih pravni status in namembnost sta bila spremenjena v vrtove.³⁹ Tudi leta 1749 so se nekateri raje izselili, kot pa da bi životali: npr. ugledni in premožni mestni sindik Jurij Mihelič, ki mu je Raigersfeld novembra 1749 podaril dvoje starih vrat, ki jih je Raigersfeld med prenovo že prej odstranil iz svoje ljubljanske hiše. Z Miheličem sta se poznala že od prej, jeseni 1749 in pozimi 1750 pa je bil sindik večkrat pri njem v Ljubljani. Aprila 1750 se je Mihelič z družino preselil v Ljubljano in stopil v službo k baronom Codellijem kot upravnik gospostva Turn ob Ljubljani. V njegovi za silo obnovljeni hiši na Svinjskem trgu 33 (tik pred Kokrškim mostom, ki je danes ni več; kasneje so jo imenovali »Podrtina«), pri kateri je ocenil 300 goldinarjev škode, so nato živeli le gostači.⁴⁰

Do maja 1753 je okrožni glavar Taufferer upravičencem proporcionalno po višini prijavljene škode izplačal 1486 goldinarjev, ne glede na njihove davčne dolgove (prisilnega poročila ni bilo).⁴¹ Mestne oblasti so od vladarice pričakovale tudi oprostitev plačila kontribucije in rednega davka za računsko leto 1749, saj so bili leta 1754 blagajni deželni stanov dolžni 2218 goldinarjev, še posebej, ker do leta 1751 niso pobrale od svojih meščanov nič iz naslova splošnih davkov in kontribucije. Stanovi niso bili tako uvidevni kot deželna kneginja. Na sodišče so vložili zahtevek za zaplembo mestnih dohodkov, saj so jim še leta 1754 meščani lahko plačali le za 653 goldinarjev davka in 836 goldinarjev kontribucije, stanovi pa so mestu določili za 899 goldinarjev davka in 1121 goldinarjev kontribucije. Mesto je moralo odšteti še 200 goldinarjev za vzdrževanje cest (planirali so le 150 goldinarjev) in višjih stroškov od načrtovanih je bilo za skoraj 300 goldinarjev.⁴²

Državne in deželne oblasti so delo končale leta 1755, ko so bili izplačani še zadnji obroki pomoči.⁴³ Tako zelo zamudno izplačevanje se tudi v naslednjih desetletjih, pravzaprav pa vse do danes, ni nič spremenilo. Pospešila ga ni niti državna uredba z dne 16. julija 1773, ki je po številnih pritožbah prizadetih o večletnih zaostankih določila vsaj to, da so morali okrožni uradi odtlej voditi časovnice naravnih nesreč in skladno z njimi pomoč izplačati lokalnim skupnostim.⁴⁴

39 Žontar, *Kranj*, 207, 222–34.

40 SI AS 730, knj. 165, *Diaria 1746–1750*, 626, 630, 735. *Gorenjske družine*, 279. Žontar, *Kranj*, 389.

41 Tauffererjevo poročilo z dne 23. 5. 1753 in prepis prošnje magistrata za deželno kneginjo z dne 30. 5. 1754. – SI AS 6, šk. 98.

42 Prepis prošnje magistrata za deželno kneginjo z dne 30. 5. 1754. – SI AS 6, šk. 98.

43 Do 10. 11. 1754 je okrožni glavar Taufferer poleg leta 1753 izplačanih 1486 goldinarjev nakazal v Kranj še 1245 goldinarjev (prepis poročila z dne 10. 11. 1754 s priloženim spiskom prejemnikov v SI AS 6, šk. 98).

44 *Theresianisches Gesetzbuch 1770–1773*, št. 1497, 608.

Obnavljanje hiš in življenje mestnega prebivalstva med obnovo

O številčnem in pravnem stanju mestnega nepremičninskega fonda, njegovi obnovi ter hišnih lastnikih in stanovalcih v letih 1751–1759 imamo več statističnih podatkov, ki pa so v mnogočem nejasni.

Še med davčno rektifikacijo leta 1751 in aprila 1752 so komisarji dvakrat prešteli nepremičnine in vsakič prišli do števila 200 lastnikov zasebnih hiš in požganin v mestu in še 47 v obeh predmestjih. Poleg teh so popisali še nepremičnine v lasti mesta in cerkvenih ustanov, ki so bile oproščene davkov.⁴⁵

Popis prebivalstva iz junija ali julija 1754 vsebuje podrobnosti o vseh mestnih družinah (s tem pojmom mislim na skupnost jedrne družine, stranskih sorodnikov in služinčadi) s skupaj 1467 prebivalci v 210 hišah, kar je bilo manj kot v 16. stoletju. S poudarjenimi rubrikami pa popis zavaja glede števila hiš in njihovih stanovalcev. S strogim upoštevanjem rubrik bi namreč našli le 101 naseljeno poslopje, število stanovalcev v posameznih hišah, ki po večini niso bile velike, pa bi bilo nenormalno visoko. Tako bi bilo iz rubrike o stanovalcih v majhni mitnici pri zgornjih mestnih vratih (danes poslopja ob Koroški cesti ni več) mogoče soditi, da je v njej poleg mitničarjeve družine (šestih oseb v dveh sobah s kuhinjo) živelo še osem družin s skupaj 32 člani v osmih sobah in petih kamrah z dvema kuhinjama v šestih gospodinjstvih.⁴⁶ Kar sedemnajst družin pogorelcev (enajst gospodinjstev) z 82 člani naj bi stanovalo v mitnici ob spodnjih mestnih vratih (danes Sejmišče 2) v enajstih sobah in enajstih kamrah skupaj z družino mitničarja (ena soba, ena kamra).⁴⁷ V graščini Khislstein naj bi poleg osemnajstčlanske družine lastnika Janeza Seifrida barona Apfaltrerja s služinčadjo (devet sob, pet kamr, dve kuhinji) živelo še enajst gostaških družin iz neposredne soseščine v šestih gospodinjstvih (enajst sob, štirinajst kamr, dve kuhinji) s skupaj 54 člani.⁴⁸ Rekord pa naj bi imela hiša dedičev Jerneja Pogačnika na mestnem trgu (danes Prešernova 6 in 8), kjer naj bi poleg štiričlanske družine duhovnika Janeza Nikolaja Pogačnika (v sobi, dveh kamrah s kuhinjo) v še dvanajstih gospodinjstvih živelo osemnajst gostaških družin z iste ulice s 101 članom – skupaj neverjetnih 105 oseb.⁴⁹ Podobnih primerov je v popisu še več, skoraj vedno pa je nehoteno zavažanje pri rubrikah, ki se začenjajo z »Gostači v hiši gospoda XY« (*Inwahrner in des XY Haus*). Očitno je sestavljavec popisa s tako rubriko meril le na prvo naslednjo družino v nadaljevanju, ne pa tudi na naslednje vse do nove rubrike. Imena vodij večine teh družin je namreč mogoče najti tudi na drugih seznamih, ki razkrivajo, da je šlo

45 SI AS 174, šl. 260, prilogi E iz 28. 10 1751, 177–217 in št. 2 iz 14. 4. 1752, 8–40.

46 *Gorenjske družine*, 277.

47 Prav tam, 281, 282.

48 Prav tam, 291, 292.

49 Prav tam, 289, 290.

za lastnike hiš, pri katerih so lahko stanovali tudi gostači brez hiš. Primerjava imen s franciscejskim katastrom iz leta 1826 omogoča tudi lokalizacijo teh hiš.⁵⁰

Le nekaj tednov mlajši je seznam lastnikov naseljenih zasebnih hiš v mestu in obeh predmestjih, ki ga je 6. septembra 1754 podpisal mestni sodnik Janez Peter Romaltd. Nosilci stanovanjske pravice po večini ustrezajo imenom v popisu prebivalstva, nekaj stanovalcev pa se je v vmesnih tednih zamenjalo. Seznam v mestu in obeh predmestjih izpričuje 213 hiš oz. hišnih lastnikov (*Hauser-Wohnungen*). Za vsako hišo je navedeno njihovo število stanovanjskih delov: vse hiše so skupaj premogle le 332 sob (*Zimmer*), 350 sobic ali kamr (*Cammer*), 134 kuhinj (*Küchl*) in le 32 obrtnih lokalov (*Gewölber*).⁵¹

V letih 1757–1759 je nastal seznam 70 meščanov brez hiš. Poleg nekaj hišnih lastnikov, ki očitno še niso niti za silo obnovili svojih hiš, vsebuje predvsem imena gostačev brez hiš, a z meščansko pravico.⁵² Najbrž je v tem času nastal tudi seznam 51 lastnikov s »slabimi hišami«, oproščenih davkov.⁵³ Osebe na obeh seznamih se omenjajo v popisu prebivalstva iz leta 1754, tako kot že omenjeni seznam oškodovancev iz leta 1752. Imena lastnikov vseh vrst nepremičnin v mestu in predmestjih, obrtnikov, davčnih zavezancev in prostih davkov vsebuje še izvleček mestnega urbarja iz leta 1759.⁵⁴

Soočenje teh seznamov razkriva nekaj kranjskih postkatastrofičnih bivanjskih vzorcev. Pogorelci so se na svoje stroške in ne oziraje se na ideje o preselitvi mesta takoj lotili obnove hiš in stanovanj, tako kot je bilo običajno pred uvedbo zbirokratiziranega gradbenega postopka – nedoumljivo hitro za današnjo z pravno-upravnimi standardi obremenjeno družbo. Hiše so praviloma obnavljali na starih temeljih – tako kot je bilo v navadi od davnine in je še danes. Priporočil o vzpostavitvi protipožarno ustrežnejšega uličnega rastra in ustreznih materialov (brez lesa za strehe itd.) že zaradi pomanjkanja denarja vsi niso mogli upoštevati. Oktobra 1751 je bilo še največ neobnovljenih hiš v stranskih ulicah (Svinjska, Mesarska, Roženvenska in Konjska ulica, Pungart), medtem ko so bile hiše v središču (Trg) obnovljene. Do aprila 1752 se je število popravljenih hiš povečalo, vendar je bila več kot polovica hiš v mestu še naprej oproščena hišnega davka.

Obnovljene hiše so bile različne po velikosti, odvisno od socialne strukture lastnikov, starih osnov in njihove lege. Posledica tega je bila stanovanjska stiska. Večina lastnikov je dotlej usposobila za bivanje eno ali dve sobi v hiši, morda še kakšno kamro, dve ali tri, v katerih se je stiskalo več družin. Niti svojih kuhinj vsa gospodinjstva (družine) niso imela. Več prostorov so pričakovano imele hiše na mestnem trgu (današnja Prešernova ulica in Glavni trg), kjer so vedno živeli premožnejši meščani.

50 To je za Kranj z novimi predmestji med obema vojnoma s pritegnitvijo drugih virov leta 1939 napravil že Josip Žontar. – Žontar, *Kranj*, 386–426.

51 SI AS 174, šk. 260, priloga št. 13, 278–95.

52 Prav tam, priloga št. 19. Hišna lastnika na tem seznamu sta bila le Jožef Layer in Janez Viljem Hubnerhoffer. Leta 1754 je njegovo hišo imela (morda mati) Katarina (*Gorenjske družine*, 290). K dataciji: seznam je podpisal mestni sodnik Janez Karel Vizintin, ki je imel to funkcijo v letih 1757–1759 (Žontar, *Kranj*, 230).

53 SI AS 174, šk. 260, nedatirana in nepodpisana priloga št. 22, 367, 368.

54 SI ZAL 2, šk. 1, a. e. 1.

Tako je npr. mestni sodnik Jurij Čebulj svojo hišo na Spodnjem Trgu (danes Glavni trg 18 – »Pavšlarjeva hiša«), ki – sodeč po ohranjenih renesančnih stavbnih elementih in fragmentih fresk znotraj hiše – ni bila zelo poškodovana, obnovil že leta 1750 brez kakršne koli državne subvencije.⁵⁵ V veliki hiši pa so leta 1754 živeli le on, žena in služkinja; hiša je sicer imela dve sobi, sedem kamr, kuhinjo, poslovni lokal in hlev. Daleč največ sob, po štirinajst, sta seveda imela dvorec Khislstein (v požaru najbrž le malo poškodovan) in povsem novo župnišče, ki ga je v reprezentativnem baročnem slogu dal zgraditi stari župnik Janez Jakob Schilling.⁵⁶ Vse to potrjuje besede mestnih svetnikov, da naj bi vsi lastniki do leta 1754 »vsaj na zunaj« spravili svoje hiše v dobro stanje. Toda precej novih in obnovljenih hiš v stranskih ulicah je bilo spet (pol)lesenih (npr. obnovljena mežnarija in šola; gl. sliko 2), zidana poslopja v celem mestu pa so še dolgo izpričevala arhitekturno neambicioznost in finančno podhranjenost večine investorjev. Tudi avtor opisa mesta v t. i. »jožefinski deželni izmeri« iz let 1784/85 je zapisal, da je večina hiš v mestu sicer zidanih, a je veliko teh le enonadstropnih.⁵⁷

Še dolgo po požaru je bilo 51 hiš v tako slabem stanju, da lastniki zanje niso plačevali davkov, čeprav so bile spet naseljene. Stale so v Kapucinskem predmestju (pri zgornjih mestnih vratih) 6, v Svinjski in Župniščni ulici (danes Tavčarjevi) 6, na Pungartu (danes Cankarjeva ulica in Trubarjev trg) 7, ob spodnjih vratih (danes Vodopivčeva ulica) 3, na mestnem trgu (danes Prešernova ulica in Glavni trg) 7, v Konjski in Rožni ulici (danes Tomšičevi ulici) 16. Pomenljivo je, da so njihovi lastniki prijavili razmeroma nizko požarno škodo (do 300 goldinarjev), le dva sta prijavila za 600 oz. 1000 goldinarjev škode.⁵⁸

Več družin je še vsaj pet let po požaru gostovalo v hišah lastnikov, ki pa so živeli v svoji drugi hiši.⁵⁹ V nasprotju s to dobrososedsko sliko je treba priznati, da nekateri lastniki obnovljenih ali skoraj nepoškodovanih hiš niso odprli vrat sosedom, čeprav so imeli dovolj prostora.⁶⁰ V nekaterih hišah so poleg meščanov brez svojih hiš (teh je bilo 70) začasno stanovali tudi lastniki sosednjih hiš, ki jih do leta 1754 še niso obnovili in so se precej kasneje vselili v svoje hiše.⁶¹ Oboji so imeli status meščanskih »gostačev«

55 Sodeč po podnapisu k mlajši freski sv. Florijana na hišnem pročelju: Heiliger Florian dv edler Held Dich hab ich zvm Havbschvztzer erwällt. Renovatvm primo 1750 ac itervm [poškodovano].

56 SI AS 174, šk. 260, priloga št. 13.

57 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 113. Gl. še Žontar, *Kranj*, 247. Avguštin, *Kranj*, 94, 95.

58 Matej Rakovec iz Rožne ulice (danes Tomšičeve) 600 goldinarjev in Janez Jernej Struppi s Trga (danes Prešernove ulice) 1000 goldinarjev. – SI AS 174, šk. 260, nedatirana priloga št. 22, 367, 368.

59 Tako je npr. šestčlanska družina lastnika Janeza Dulerja živela sama v hiši s tremi sobami, štirimi kamrami in tremi kuhinjami na današnji Prešernovi ulici, v drugi hiši na Pungartu z dvema sobama, eno kamrico in eno kuhinjo pa sta živeli dve gostaški družini z osmimi člani. – SI AS 174, šk. 260, priloga št. 13, zaporedni št. na seznamu 57 in 154. *Gorenjske družine*, 280, 289.

60 Poslopja cesarske mitnice na Svinjski ulici (danes Tavčarjeva 37), mestnih dvorcev meščanov Jugovicev s petimi sobami, šestimi kamrami in dvema kuhinjama na Trgu (danes Glavni trg 4) in Khislsteina z devetimi sobami, petimi kamrami in dvema kuhinjama na Rožni ulici (danes Tomšičeva ulica 44), župnišča s štirinajstimi sobami (Tavčarjeva ulica 43) in še nekatere zasebne hiše. – *Gorenjske družine*, 275–96. SI AS 174, šk. 260, priloga št. 13, zaporedne št. 51, 128, 171.

61 Taka sta bila npr. Franc Rubežnik iz spodnjega predmestja, ki je z družino začasno stanoval v hiši Janeza Peternela, in Jožef Layer s Konjske ulice (danes Tavčarjeva 22), ki je z družino živel v hiši Martina Poglajna na Prešernovi ulici. – *Gorenjske družine*, 283, 288.

(*burgerliche Inwahrner*), med njimi so bili celo štirje berači.⁶² Med njimi so bili tudi obrtniki, ki so najprej obnovili poslovne lokale, stanovali pa kot stalni gostači in bili zato označeni v popisu obrtnikov kot »unbehauste«.⁶³ Stalni gostači brez meščanstva pa so bili označeni le kot »gostači«. Nekaj jih je živelo tudi v poslopjih špitala in mestne hiše.

Pogorelci so v naslednjih letih zlagoma obnovili večino preostalih hiš, seveda s svojim denarjem in/ali z lastnim delom. Leta 1752 večina (182) zasebnikov v mestu še ni plačevala nepremičninskega davka (pač pa so imeli že določeno kontribucijo), nato so to vprašanje sistemsko uredili: do leta 1769 so obnovitelji uživali petletno oprostitvev vseh davkov, nato pa desetletno. Mestni urbar iz leta 1759 jih je sicer že vodil kot naseljene in zavezane davkom. Tedaj so našli še 62 »pogorišč« (*Brandstätten*), tj. hišnih parcel, ki so jih lastniki po požaru spremenili v vrtove in oddajali premožnim someščanom. Ker vsi lastniki niso imeli želje ali možnosti za pozidavo, so v letih 1756–1759 najemniki z njihovim dovoljenjem oz. kot novi lastniki sami pozidali 23 takih pogorišč,⁶⁴ v letih 1761–1780 pa še vsaj enajst.⁶⁵ Te novogradnje niso stale ob centralni mestni ulici (Mesarska in Trg, današnji Maistrov trg, Prešernova ulica in Glavni trg), marveč na skromnejšem severnem obrobju v zgornjem predmestju (danes Na Skali), v osrednjem predelu v Konjski ulici (danes Reginčeva in Tomšičeva), severovzhodnem delu (Svinjska ulica, danes Tavčarjeva), na že prej slabo poseljenem južnem predelu (Župniščna ulica, danes Cankarjeva in Tavčarjeva ulica) in Pungartu (danes Trubarjev trg), ob spodnjih mestnih vratih (danes Vodopivčeva in Cankarjeva ulica) in južno od Khislsteina (Roženvenska ulica in Rožna ulica, obe danes Tomšičeva). O tem pričajo tudi načrti mesta iz zadnje četrtine 18. stoletja, okoli leta 1809 in 1811, ki še vedno kažejo večje neposeljene komplekse (vrtove), zlasti južno od dvorca Khislstein.⁶⁶

Število naseljenih hiš v mestu in predmestjih se je do leta 1778 povečalo na 245, prebivalcev je bilo 1709. Blizalo pa se je leto 1811 in nov velik požar, zaradi katerega je mesto končno dobilo nekoliko modernejšo podobo.⁶⁷ Mestne ulice so namreč dotlej bile preozke za protipožarno zaščito kljub željam oblasti. Take so še danes, z izjemo po požaru leta 1811 razširjenega severnega vstopa v mesto (Mesarska ulica, danes Maistrov trg) in Glavnega trga (nekoč Trg), ki se je do začetka 19. stoletja razširil južno od župnijske cerkve po ukinitvi pokopališča ter poružitvi stare mežnarije in šole. Obe stranski vzporedni ulici, Konjska in Svinjska (danes Tomšičeva in Tavčarjeva), ter njuno nadaljevanje do Pungarta (Cankarjeva ulica) so ostali skoraj nespremenjeni.⁶⁸

62 SI AS 174, šk. 260, priloga št. 18.

63 Seznam iz leta 1752 v SI AS 174, šk. 260, 332–48.

64 SI ZAL 2, šk. 1, a. e. 1. SI AS 174, šk. 260, seznam novozgrajenih hiš od leta 1757 naprej.

65 SI AS 174, šk. 260, seznam novogradenj iz let 1761–1780.

66 SI AS 1068, načrti Kranja 2/97, 5/80 in 5/81. Avguštin, *Kranj*, 81.

67 Avguštin, *Kranj*, 85 sl.

68 SI AS 1068, načrt Kranja v Franciscejskem katastru (SI AS 176, L 121 Kranj, list 05). Gl. Avguštin, *Kranj*, 79–85.

Slika 4: Načrt mesta Kranj, 1808/09

Hrani: SI AS 1068, sign. 2_097

Legenda: **CB** – Cerkev sv. Boštjana, Fabijana in Roka. **CK** – Župnijska cerkev sv. Kancijana in tovarišev. **CMB** – Cerkev Matere Božje Rožnenske. **CM** – »Cesarska« mitnica. **FI** – Dvorec baronov Flödnig. **Ju** – Dvorec meščanov Jugovic. **Kh** – Dvorec Khislstein. **Ko** – Konjska ulica. **Ks** – Kapucinski samostan. **Me** – Mesarska ulica. **Mh** – Mestna hiša. **Mm** – Mitnica na savskem mostu. **Ms** – Mitnica pri spodnjih vratih. **Mz** – Mitnica pri zgornjih vratih. **Ro** – Rožna ulica. **Rž** – Rožnenska ulica. **Sm** – Savski most. **St** – Spodnji trg. **Sv** – Spodnja mestna vrata. **Sv** – Svinjska ulica. **Šp** – Mestni špital. **Vo** – Mestni vodnjak. **Zt** – Zgornji trg. **Zv** – Zgornja mestna vrata. **Žp** – Župnišče. **Žu** – Župniščna ulica.

Zidane hiše so bile izvorno obarvane rožnato, lesene hiše rumeno, javne zgradbe rdeče.

Meščani so takoj po požaru nadaljevali s svojim poklicnim delom. Po letu 1755 se je stabiliziralo mestno gospodarstvo, čeprav je mesto izgubilo večino dohodkov od mitnin v mestu in nekaterih davčnih, obrtnih in prometnih taks. Davčna rektifikacija leta 1754 je po navedbi mestnega sodnika Romaltda ugotovila, da je imelo mesto za 6079 goldinarjev dohodkov, izdatkov pa za 6180 goldinarjev.⁶⁹ Mestu pa še nekaj naslednjih let ni šlo dobro. Leta 1759 so meščani po dolgem usklajevanju le sestavili pravi urbar mestne posesti, hišnih lastnikov in urejene račune.⁷⁰ Med 1. majem 1764 in 30. aprilom 1765 je mesto izkazalo za 25.762 goldinarjev nominalnih prihodkov in 24.964 goldinarjev izdatkov. Toda na strani prihodkov in izdatkov je bilo upoštevanih tudi kumulativnih 20.407 goldinarjev iz naslova zarubljenih dohodkov oz. starih mestnih dolgov. Realno letno razmerje je bilo vendarle pozitivno, saj so se izdatki od leta 1754 precej zmanjšali (5355 : 4557).⁷¹ Vlada je mestnemu proračunu spet dodelila mitnico v Medvodah, obenem pa je zmanjšala pravice in večala dolžnosti mest: ločila je upravo mestnega zemljiškega gospodstva, financ, dobrodelnih ustanov in cerkva. To je Kranju koristilo, saj je po tem letu mestni dolg upadal.⁷² Vlada je tudi zato lahko že leta 1758 v obveznem državnem »posojilu« (dežela je morala plačati 42.850 goldinarjev), ki so ga morali plačati državni in deželni uradniki ter nekatere poklicne skupine (podjetniki, trgovci, nekateri obrtniki, rentniki, odvetniki, zdravniki), štirinajstim največjim kranjskim trgovcem naložila skupaj za 1050 goldinarjev davka; več so ga bili obvezani plačati le nekateri Ljubljancani in Škofjeločani.⁷³ Obnova mesta je bila vsaj na papirju uspešna.

69 Seznam v SI AS 174, šk. 260.

70 Mestne dohodke in izdatke so celo leto 1759 pregledovali v Ljubljani v uradu okrožnega glavarja in Reprezentance. Pri tem sta imela glavno besedo glavar Taufferer in svetnik Raigersfeld. – SI AS 730, f. 199, *Diaria 1758–1759*, 474, 499, 505, 507, 522, 561, 577.

71 Obračun mestnega blagajnika Martina Galleta v SI ZAL KRA 2, šk. 1, a. e. 6. Leta 1758 so pobrali 1882 goldinarjev v mitnici na savskem mostu, 782 goldinarjev v mitnici pri zgornjih mestnih vratih in le 115 goldinarjev v mitnici pri spodnjih vratih (urbar 1759 v SI ZAL KRA 2, šk. 1, a. e. 1). Toda od tega so morali del skupnih dohodkov izločiti, ker so bili zastavljeni – leta 1760 skupaj 1732 goldinarjev (obračun za leto 1760 v SI ZAL KRA 2, šk. 1, a. e. 2).

72 Žontar, *Kranj*, 207, 236–41, 247–53.

73 Valenčič, *Trgovina*, 217–19. Nad višino in dejstvom, da nekateri trgovci niso bili zajeti v razrezu posojila, se je delegacija Kranjčanov (tako kot tudi drugi obvezniki v deželi) decembra 1759 pritožila članu dvorne komisije Raigersfeldu, ki je sodeloval pri razrezu davka. Pritožniki so imeli drugačne podatke od uradnih; navedli so osem drugih trgovcev (in še dva, ki jih poznajo tudi uradni spiski) ter za kar 1150 goldinarjev davka. – SI AS 730, f. 199, *Diaria 1758–1759*, 593.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 6 – Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani.
 - SI AS 7 – Deželno glavarstvo na Kranjskem v Ljubljani.
 - SI AS 174 – Terezijanski kataster za Kranjsko.
 - SI AS 176 – Franciscejski kataster za Kranjsko.
 - SI AS 307 – Deželno sodišče v Ljubljani.
 - SI AS 730 – Gospostvo Dol.
 - SI AS 1068 – Zbirka načrtov.
 - SI AS 1079 – Zbirka normalij.
- SI NŠAL – Nadškofjski arhiv Ljubljana:
 - SI NŠAL, ŽA Kranj – Župnijski arhiv Kranj.
- SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI ZAL KRA 2 – Občina Kranj.

Objavljeni viri in literatura

- Avguštin, Cene. *Kranj. Naselbinski razvoj od prazgodovine do 20. stoletja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1999.
- Braun, Giacomo. *I diari di Antonio Scusa. 2: 1739–1749*. Trieste: Tipografia Lloyd Triestino, 1931.
- Büsching, Anton Friedrich. *Große Erdbeschreibung. 15. zv. Der Österreichische Kreis*. Brünn: Verlage der Kompagnie, 1786.
- Krampač, Tone idr. *Gorenjske družine v 18. stoletju*. Celje in Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, Slovenska Matica, Inštitut Karantanija, 2016.
- Kos, Dušan. Ko je strast še žgala Loko ... O mestnem požaru leta 1660, sojenju požigalcema ter njunem (ne)kaznovanju. *Loški razgledi* 61 (2014): 59–76.
- Mensi, Franz. *Geschichte der direkten Steuern in Steiermark bis zum Reigierungsantritte Maria Theresias. Zv. 1–3. Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark*, zd. 7, 9, 11. Graz in Wien: Styria, 1910, 1912, 1921–1936.
- Merian, Matthaeus. *Topographia Provinciarum Austriacarum: Austriae, Styriae, Carinthiae, Carnioliae, Tyrolis etc.* Franckfurt am Mayn; Matthaeus Merian, 1649.
- Rajšp, Vincenc idr. *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi, 4. zvezek*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Svetina, Anton. Prebivalci Kranja v letu 1754. *Zgodovinski časopis* 37, št. 4 (1983): 273–84.
- *Theresianisches Gesetzbuch 1770–1773*. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=tbgb&datum=1774&page=747&size=45>. Pridobljeno 26. 6. 2023.
- Valenčič, Vlado. Trgovina na Kranjskem v 18. stoletju. *Zgodovinski časopis* 48, št. 2 (1994): 217–30.
- Valvasor, Johann Weichard. *Die Ehre des Herzogthums Crain. Buch XI*. Nürnberg, Laybach, 1689.
- Žontar, Josip. *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.

Matevž Košir*

Veliki pregon**

IZVLEČEK

Razprava osvetli primer množičnega čarovniškega pregona. Začel se je leta 1661 z glavnim središčem v Hrastovcu. Nanj se navezujejo procesi, ki so izbruhnil desetletje kasneje in so se sočasno odvijali pred vsaj petimi sodišči. Obsojeni so bili namreč prisiljeni naznaniti imena številnih soudeleženih na čarovniških srečanjih, opisanih z vsakovrstnimi demon-skimi predstavami. Procesi so bili medsebojno povezani, vlekli pa so se tudi zaradi soočenj obtoženih. Naznanjenih je bilo več kot tistih, ki jim je bilo sojeno. Procesi so bili spodbujeni z vremenskimi ujmami in številnim je bilo sojeno šele takrat, ko je neurju sledil nov val procesov. Vlogo v procesih so imeli razumevanje vzroka nesreč, teorije zarote in številni akterji, na primer kmečko prebivalstvo, ki so ga prizadele nesreče in spremljali medsosedske spori, praznoverje in magija, kruti krvni sodniki s svojimi motivi in notranjeavstrijska vlada, pristojna za kazenski sodni aparat.

Ključne besede: čarovniški procesi, Slovenske gorice, čarovniški sabat, kazensko sodstvo, sodni stroški

* Dr., doc., vodja sektorja, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska ulica 1, SI-1000 Ljubljana, matevz.kosir@gov.si; Alma Mater Europaea, ECM, matevz.kosir@almamater.si

** Andreju v spomin in zahvalo za dolge debate od Medexa do Kazine, za znanstveno širino in zgodovinsko strast od študijskih let, ki so se nadaljevala in postala stalnica ob občasnem pisarniškem sosedstvu v stavbi Kazine, ter ob skupnem zanimanju za zgodovino kaznovanja in kriminala in nazadnje ob priložnostnem sodelovanju ob dveh razstavah.

ABSTRACT

THE GREAT PERSECUTION

The contribution sheds light on a mass witch trial that began in 1661 at the court in Hrastovec. It is related to proceedings initiated a decade later and taking place simultaneously in at least five courts. Those convicted were forced to list the names of many witchcraft meeting participants, which were described with all sorts of demonic imagery. The trials were thus interconnected and kept dragging on because of the confrontations between the accused. Despite the many mass trials, the number of the indicted even exceeded those that were actually put to trial. The proceedings were caused by weather storms, and many people were only tried when a new round of trials followed a storm. The trials were affected by the people's understanding of the causes of the disasters, conspiracy theories, and various actors such as the rural population affected by the disasters, neighbourly disputes, superstitions, belief in magic, cruel, bloodthirsty judges and their personal motives, and the Inner Austrian government in charge of the criminal justice apparatus.

Keywords: witch trials, Slovenske gorice, Witches' Sabbath, criminal justice, court expenses

Uvod

Seštevek cesarskega zakona, toče, besa ljudstva, zagrizenih sodnikov in fanatične notranjeavstrijske vlade so sabat in grmade. V obdobju čarovniških procesov na Slovenskem lahko identificiramo obdobja velikih pregonov. To so bila obdobja povezanih množičnih procesov, kjer je bilo obtoženih, sojenih in usmrčenih več deset oseb. Ta obdobja so bila lahko krajša, od dva do pet let, lahko pa so trajala celo desetletje. V takem valu procesov nam arhivski viri izrišejo mozaik usod, predstav, strasti in krutosti, ki nam ne govori le o kazenskih postopkih, ampak tudi o »mikrozgodovini« in zgodovini vsakdanjega življenja.

Poglobljene raziskave procesov v Evropi in pri nas pokažejo številne podobnosti ne le v obtožbah in postopkih, ampak tudi podobnost vzorcev pri nekaterih procesih, posebno pa še pri velikih pregonih. Odkar se je v Evropi pred več kot 40 leti začela sistematična analiza arhivskih dokumentov o čarovniških procesih, postaja vse bolj jasno, da gre v primeru čarovniških procesov za številne vzroke. Posebno veliki pregoni so sovpadli z obdobji slabih letin, vremenskih fenomenov, bolezni ter podobnih nesreč ipd. Pri teh pregonih je svojo vlogo odigralo prebivalstvo. Ponekod bi lahko govorili celo o protičarovniškem gibanju. Nesrečo je prebivalstvo razumelo kot nekaj, kar mora imeti jasen vzrok. Vzrok za nesrečo so ljudje našli v čarovniški zaroti. Eden največjih čarovniških pregonov v Evropi je sledil hudi zmrzali konec maja leta 1626,

ko so zmrznila celo drevesa. Začelo se je iskanje krivcev, ki so bili kmalu personalizirani. Zajel je območje od Turingije do Bavarske in Porenja, kjer je bilo v valu procesov od maja 1626 sežganih na tisoče oseb, obtoženih krivde za slabe klimatske razmere. Spodbuda za velik del teh procesov je prišla s strani prebivalstva, ki je zahtevalo, da se zatire čarovništvo, sicer npr. ne bodo plačevali dajatev in davkov. V nemški pokrajini Nassau je prišlo potem, ko je v obdobju med letoma 1629 in 1632 oblast dovolila oblikovanje lokalnih odborov za lov na čarovnice, do znatnega povečanja čarovniških procesov. Grofova pisarna je bila naenkrat poplavljenjena z zahtevki. Odbori so zbirali dokaze, a ti so večinoma temeljili le na izjavah, kdo je bil viden na čarovniškem sabatu.¹ Prebivalstvo in oblasti so se strinjale, da je čarovništvo kaznivo in da je zločinca treba kaznovati, za pregon pa je obstajal tudi pravni temelj, *Kazenski red cesarja Karla*. Raziskave o čarovniških procesih kažejo na njihovo kompleksnost, med drugim še na relacijo s poslabšanjem vremenskih razmer (t. i. »malo ledeno dobo«), katere jedro obsega obdobje med koncem 16. stoletja do zadnje tretjine 17. stoletja.

V naših deželah lahko identificiramo vsaj tri velike pregone, na Štajerskem s središči na področju Slovenskih goric in Prlekije (med letoma 1661 in 1662 ter med letoma 1671 in 1677) ter na Kranjskem v Poljanski dolini ob Kolpi (med letoma 1691 in 1699). Njihova značilnost je, da so se postopno širili kot požar.

Predpogoj za take procese sta bila cesarski zakonik, po katerem je bilo čarovništvo kazniv delikt, ter pripravljenost sodišč, da sodijo. Sem lahko prištejemo še praznoverje in prisotnost predstav o čarovniški zaroti ter miselnost zgodnjega novega veka. To velja tudi za slovenske dežele. Konkretnije so pri nas aktivno botrovali procesom trije akterji: krvni sodniki, prebivalstvo in notranjeavstrijska vlada, aktivnost pa je bila povezana z manjšimi in večjimi nesrečami, posebno neurji, ki so jim sledile čarovniške obtožbe, jeza prebivalcev pa je v posameznih primerih prerasla celo v nasilje, linčanje osumljenih in upor proti tistim, ki niso poskrbeli za pravočasno obsodbo krivcev za nesrečo. Obtožbe so bile lahko tudi posledica medsosedskih zamer. Obtožbe prebivalstva pa niso bile dovolj za pregon, dokler se niso združile z zagrizenostjo krvnih sodnikov. Ton pregonom je dajala notranjeavstrijska vlada, ki je bila vrhovna institucija, pristojna za kazenski sodni aparat, nadzor in nastavljanje krvnih sodnikov v notranjeavstrijskih deželah, kamor je spadala večina slovenskih dežel. Vlada je usmerjala delo sodišč tako v obdobju največjega razmaha, ko je izrazito spodbujala pregone, kot tudi v obdobju zatona procesov, ko jih je aktivno zavirala. Stičišče obtožb prebivalstva, zavzetih krvnih sodnikov in navodil vlade je spremenilo sodišča v kraje hudih sodnih umorov.

Zahteve s strani prebivalstva po sojenju so običajno posebno oživele v primeru neurij in toče. Iz obdobja čarovniških procesov poznamo tudi kmečke upore, ki so bili spodbujeni prav z zahtevo po sojenju osumljenim čarovništvu. Da je bilo protičarovniško razpoloženje med kmečkim prebivalstvom v naših deželah prisotno, še preden so se procesi pri nas zares razširili, nam pričajo zahteve upornih kmetov v slovenskem

1 *Encyclopedia*, 431.

kmečkem uporu leta 1515. Uporni kmetje so na taboru pri Konjicah sestavili pritožbo v dvanajstih točkah, naslovljeno na cesarja Maksimilijana I. V četrti točki so se pritožili, da sodna gospodstva izpuščajo tatove in čarovnice na svobodo za denar, vino, živino ali druge darove, zato le-ti nadalje povzročajo škodo. V zvezi s čarovništvom so se pritoževali predvsem nad ženskami, ki čarajo slabo vreme. O živosti teh predstav in zahtev, naslovljenih na oblast med prebivalstvom, nam pričajo tudi kasnejši arhivski dokumenti iz obdobja, ko so naše dežele zajeli protičarovniški pregoni. Kmetje so za binkošti 1635 v bližini Zavrča in 9. julija 1635 v bližini Veržerja sami sežgali tri ženske, ki so jih obdolžili, da so čarovnice in da so povzročile nedavno točo. Vlada je menila, da je treba take izpade ustaviti in krivce kaznovati, sodišča pa so v tej kočljivi zadevi oklevala nastopiti proti vodjem in so šele leta 1639 nastopila proti njim ter za pobudnika zahtevala smrtno kazen, za ostale pa sramotilni steber. Izid ni znan. Leta 1637 je bil nedaleč od Maribora pod obtožbo škodljivega čaranja s strani besnih kmetov ubit Martin Suhi.²

1661 – Hrastovec, Maribor

Leta 1661 je izbruhnil pregon, ki je sočasno potekal pred sodišči v Hrastovcu, Mariboru, na Ptuju in v Gornji Radgoni. Povezava med njimi je bila vzpostavljena s predstavo o skupnem čarovniškem sabatu, ki naj bi se ga udeleževali obtoženi. V obtožbah se prepletajo magične prakse, čaranje toče in seveda poleti na čarovniški sabat, največkrat na Rogaško goro.

Iz sodnega poročila za april leta 1661 izhaja, da je bila takrat pred sodiščem v Radgoni sežgana ženska, obtožena čarovništva. Bila je obsojena na sežig pri živem telesu, sodišče pa ji je okoli vratu milostno obesilo vrečko s smodnikom, ki jo je razneslo, ko jo je dosegel ogenj, zato je obtoženka hitreje umrla.³ Temu so sledili procesi pred deželskim sodiščem gospodstva Hrastovec. Junija 1661 so bile v Hrastovcu sojene Margareta Klajdič, Julijana, Apolonja in Marjeta Kolčič. Margareta je bila sežgana 22. junija, Apolonija 26. junija, Julijana pa je umrla v zaporu. Na tem sodnem procesu so se pokazale na eni strani vsakodnevne ljudske magične prakse, h katerim so se ljudje zatekali zaradi različnih medsosedskih in drugih sporov. Te prakse kažejo na vseprisotnost praznoverja. Margareta Klajdič in Julijana sta se zaradi mejnega spora s sosedom in spora s sodnim slugom proti njima poslužili magije. Med drugim sta soseda skušali začarati s šopom njegovih las. Lase sta zavrtali v drevo tiso s svedrom za izdelavo mrtvaških krst. Na podoben način sta želeli začarati še župana, a ker sta pomotoma zamenjali lase, naj bi zaradi te zamenjave namesto župana zbolela njegova žena.⁴ Začarane pa naj bi nato tudi pozdravili. Podobne magične prakse so bile pri nas

² Byloff, *Hexenglaube*, 76, 77.

³ Prav tam, 98.

⁴ Tratnik Volasko in Košir, *Čarovnice*, 202 sl. Byloff, *Hexenglaube*, 98 sl. Podrobneje Travner, Čarovniški procesi,

verjetno razširjene, saj so dokumentirane tudi v čarovniškem procesu pred sodiščem v Ortneku leta 1733.⁵

Sodišča pa tovrstna magija ni zelo zanimala. Bistvo obtožb je bilo čisto drugje. Lahko jih strnemo v en stavek: obtoženi naj bi čarali točo, začarali krave in popivali s hudičem, kar pa sta priznali šele potem, ko sta bili mučeni. Druženje s hudičem je dobilo v postopku podroben opis: bil je v podobi mladeniča v rdečem plašču s črno kapico. Z obtoženo je imel spolni odnos, ki ga je ta občutila v telesu kot led, hudič jo je popraskal s krempljem in odpeljal v goreči kočiji, ki so jo vleкли črni rogati konji. S kočijo so se odpeljali na Rogaško goro na čarovniški sabat, ki je bil videti kot satanska pojedina, ob kateri so »kuhali točo«. Obtoženi sta se z njimi odpeljali tudi na Ogrsko. Seveda do takšnih priznanj sodniku ni bilo težko priti, saj se je posluževal mučenja brez omejitev, ki ga je po njegovem ukazu izvajal rabelj. Večkrat je tudi soočil obtožene. Julijana, ki ni priznala tovrstnih početij, je umrla v zaporu 16. junija 1661. Krvni sodnik Volk Lovrenc Lampertič je v sodnem poročilu hladnokrvno zaključil, da je obtožena Julijana umrla zato, ker jo je zadavil hudi duh, ki si je želel zagotoviti njeno dušo. Drugo obtoženo, Margareto Klajdič, je sodnik potem, ko je dobil njeno priznanje, ukazal zadaviti in sežgati. Po sodnikovem mnenju pa bi si zaslužila še, da se jo vleče na morišče in ščiplje z žarečimi kleščami.

Lampertič je bil eden tistih krvnih sodnikov na Štajerskem, ki je vodil čarovniške procese na grozovit in brezobziren način. Izhajal je iz ptujske meščanske družine. Na Ptuj je opravljal pomembne funkcije, med drugim je bil leta 1655 izvoljen v notranji svet mesta Ptuj. Sumi se, da je v petdesetih letih stal tudi za denunciacijami čarovništva več ptujskih meščank pri notranjeavstrijski vladi. Dodatna motivacija krvnih sodnikov za širjenje procesov so bile dobre dnevnice, ki so jih dobili za vodenje procesov. Byloff ugotavlja, da se je sodnik Lampertič finančno okoriščal na račun čarovniških procesov, občasno pa tudi sodnik Pavel Šac.

Par tednov za tem, ko je bila v Hrastovcu usmrčena Klajdičeva, je bila v Zgornji Radgoni zaradi čarovništva usmrčena Jerica Šef iz Svetega Jakoba v Slovenskih goricah. Na zaslišanju je priznala, da je bilo »pobožnemu« hudiču, s katerim je občevala, ime Gregor. On jo je vedno, ko sta se dobila, vljudno pozdravljal: »Naj te Bog blagoslovi.« V procesu sta bili obtoženi tudi njeni dve sestri, ki so ju sodni hlapci odpeljali na sodišče v Hrastovcu.⁶

Procesi so dobili zagon potem, ko je 10. avgusta 1661 po Štajerskem pustošilo hudo neurje, ki so ga prebivalci pripisali čarovnicam. Neurje je povzročilo veliko škodo v okolici Ljutomera. Neurje so med drugim pripisali stari Urši Volvek (tudi Bolbek), katere hčere Jera Kupčič in Urša Černe (tudi Černič) sta bili že pred tem obtoženi čarovništva. Za Volvekovo, ki je bila precej zmedena, Byloff domneva, da je bila duševno bolna. Volvekovo je krvni sodnik Lampertič brez mučenja zaslišal v

Življenje, št. 15, 11. 10. 1929.

5 Košir, Magija in goljufija.

6 Byloff, *Hexenglaube*, 98.

prisotnosti zemljiškega gospoda v Hrastovcu grofa Erazma Friderika pl. Herbersteina. Stara in zmedena Volvekova je na zaslišanju brez mučenja med drugim izjavila, da jo je hudič z njeno krvjo zapisal na svoj seznam, ki ga je vodil na drevesnem listu. Krvni sodnik Lampertič, ki ni bil samo okruten, ampak tudi pretkan, je na tak način verjetno želel predvsem prepričati grofa v realnost čarovništva na gospodstvu, saj so procesi za gospodstvo sicer pomenili predvsem veliko finančno breme. Imetnik zemljiškega gospodstva grof Erazem Friderik pl. Herberstein se je sicer takrat ukvarjal z obnovo gradu. V obdobju med letoma 1655 in 1665 je namreč organiziral obsežne grajske prezidave, pozidan je bil severni baročni dvonadstropni trakt itd. Dela so bila izvedena po načrtih italijanskih mojstrov. Leta 1665 je dal grof Erazem Friderik Herberstein obnoviti tudi znamenje s črnim križem, ki naj bi ga šestdeset let pred tem postavil njegov ded v spomin na nesrečno ljubezen z Agato, ki je bila obglavljena pod obtožbo čarovništva.⁷

Na podlagi pričevanja Volvekove je sledil pravi plaz procesov. Volvekova je namreč naznanila več oseb, med drugim tudi štiridesetletno Magdaleno Ferk. Ferkova je bila zaradi obtožbe čarovništva zaprta v Hrastovcu že pred dvema letoma. Takrat je v nasilnem medsosedskega sporu zaradi dolgov in ograje sosedu, ki je zaradi dolga njenega moža za popito vino samovoljno izvedel rubež v njeni hiši, v besu zagrozila s čarovnijo, zato so jo zaprli. Duhovnik in grajski oskrbnik sta ji svetovala, naj pobegne, sicer bo izgubila življenje. Skočila je skozi okno in padla čez bastijon ter tako pobegnila. To se je zgodilo leta 1659. Potem ko jo je leta 1661 naznanila Volvekova, so jo avgusta 1661 ponovno zaprli. Prvič je bila zaslišana 18. avgusta, čez dva meseca 19. oktobra 1661 je priznala čarovništvo in naznanila številne sodelavce. Od 24. oktobra do 4. novembra je bila Ferkova v Hrastovcu soočena z desetimi ženskami in tremi moškimi. Vse je v soočenjih obtožila, da so sodelovali na čarovniških srečanjih oziroma pri drugih čarovnijah. Ena od soočenih oseb je bila iz Spuhlje, za viničarko Lucijo Tesalan pa je navedeno, da je bila njena družina iz Leobna. Na soočenjih je bil prisoten tudi predstavnik gradu Maribor.⁸ Volvekova je bila 27. oktobra prepeljana na sodišče v Mariboru, kjer je bila usmrčena. V čarovniškem procesu sta bili poleg Volvekove usmrčeni tudi dve njeni hčeri. V Hrastovcu so zaprli še Tesalanovo in proti njej začeli sodni postopek.

Magdaleno Ferk so usmrtili novembra 1661. 13. novembra 1661 je zaradi mučenja v zaporu umrla Marina Krejač. Podobno kot Julijano naj bi jo po mnenju sodišča zadavil hudič, saj je rabelj našel »na njeni levi dojki črn znak v velikosti dlani triletnega otroka«. ⁹ Grmade v Hrastovcu so gorele še naprej v pozni jeseni, ko je bilo zaradi čarovništva tam sežganih še osem oseb. 18. novembra sta bili sežgani Alenka Roter in Alenka Šauperl, ki ju je naznanila Marina Krejač. Vsaj od 9. do 17. decembra je bilo v Hrastovcu sojeno Simonu Kupčiču, ki ga je naznanila Urša Černe. Simon Kupčič je med drugim priznal, da je skupaj z drugimi čarovniški osebami

7 Grahornik, Herbersteini, 45 in 57.

8 Vuzem, *Čarovniški procesi*, 42 sl.

9 Byloff, *Hexenglaube*, 99.

10. avgusta 1661 povzročil hudo neurje in točo v Ljutomeru. Oba z ženo Uršo Kupčič, ki ji je bilo takrat tudi sojeno zaradi čarovništva, sta bila usmrčena. Kot čarovniške sodelavce je Simon navedel osem oseb, v soočenju pa je sodelovanja pri čaranju toče obtožil Alenko Trojner. Volvekova in Ferkova sta naznanili tudi Uršo Kolar, ta pa je v procesu naznanila številne druge, preden je 10. decembra 1661 končala na grmadi. Kolarjeva je slikovito opisala čarovniška srečanja in tudi kuhanje toče.¹⁰ Skupaj je pred sodiščem v Hrastovcu v letu 1661 izpričano umrlo več kot dvajset oseb, glede na slabo ohranjeno dokumentacijo pa je bilo žrtev gotovo še več. Proces ni predstavljen z vsemi podrobnostmi, imeni obtoženih in usmrčenih, ker je preobsežen, pač pa le kot primer množičnega pregona. Samo Urša Černe je naznanila 26 oseb, ki so spadale pod pristojnost petih deželskih sodišč. Černetova je izjavila tudi, da so vse ženske iz Dogoš čarovnice. Obtožba, ki je odigrala kasneje v procesih, ki so sledili, svojo vlogo. Procesi so se vleкли še v leto 1662, ko so pred mariborskim sodiščem sežgali dve osebi, ki sta se na sabatu družili z obtoženimi čarovništva iz gospostva Hrastovec.

Bistven element čarovniški procesov je bila predstava o druženju čarovniških oseb na čarovniškem sabatu. Predstava, ki je imela usodne posledice ne zaradi orgijastičnih opisov druženja, pač pa zato, ker so obtožene morale naznaniti osebe, ki so jih tam srečale.¹¹ V času največjih pregonov so tovrstne naznanitve sodišča vzela zares; čeprav so se sodni mlini včasih obračali počasi, so marsikdaj pospešila »lov« na naznanjene npr. neurja ali druge nesreče. Številnim naznanjenim v Hrastovcu leta 1661 je bilo sojeno šele leta 1673. Sodišča so si z iskanjem čarovniških soudeležencev s pridobitvijo naznanitev in soočenji vzela precej dela. Večkrat so sojene vozili na soočenja iz Maribora v Hrastovec in obratno. Z Uršo Černe so bili, preden je bila poslana na grmado, soočeni vsi, ki jih je naznanila v procesu, čeprav jih je bilo več kot dvajset. Sodni postopki so se posledično lahko precej vleкли. Pridobivanje naznanitev, iskanje čarovniških pajdašev in soočenja pa niso bili kaprica posameznih sodnikov, ampak je temeljitost sodnih postopkov v primeru čarovniških procesov poudarjala tudi notranjeavstrijska vlada v Gradcu. V 17. stoletju je notranjeavstrijska vlada v tem smislu večkrat intervenirala glede vodenja čarovniških procesov. Graške svetnike je na primer motila hitra smrt obtoženih čarovništva. Hitra smrt obtoženih je pri njih namreč sprožila sum, da skuša nekdo zaščititi čarovniške osebe in zato v sodnem postopku niso bile odkrite druge čarovnice in čarovniki. Dejansko se je to dogajalo v primeru čarovniških procesov proti meščankam, kjer so mestni sodniki v strahu, da bi se proces razširil, postopke zaključevali čim hitreje, preden bi obtožene lahko naznanile sodelavke. Tako so bili mestni sodniki na Ptujju zelo zadržani, ko so bile obtožene (so)meščanke ali (so)meščani, niso pa imeli problemov s sojenjem podložnikov. Naznanitve soudeležencev, ki so jih morali dati tisti, ki so priznali čarovništvo, so omogočale množične pregone, saj sodiščem ni zmanjkalo obtoženih. Vendar celo v primeru množičnih procesov je bilo naznanjenih več kot sojenih. Tak način vodenja postopkov pa je obenem širil

10 Travner, Čarovniški procesi, *Življenje*, št. 16, 18. 10. 1929.

11 Košir, Sabat, 132 sl.

strah, saj ni bilo jasno, kdo se bo jutri znašel pred sodiščem, kar je včasih doletelo tudi tiste, ki so širili tovrstne obtožbe.

Kot center satanskih rajanj so sojene na procesih leta 1661 največkrat omenjale Rogaško goro, sicer pa še druge kraje, kot je Lačenski vrh, in nekatera križpotja. Na čarovniški sabat naj bi po nekaterih izjavah zahajal tudi provincial ptujskih minoritov pater Sunič, ki naj bi ga velika lepa gospa, ki je bila hudičeva žena, z njegovo krvjo vpi-sala na svoj seznam. Z medsebojnimi naznanitvami in obtožbami so bili procesi pove-zani v »relacijsko mrežo«, katere skupna točka je bila predstava o udeležbi na sabatu.

1671–1675, Ljutomer, Gornja Radgona, Hrastovec, Haloze, Borl

Ljutomer

Leta 1671 se je pred ljutomerskim deželskim sodiščem sprožil čarovniški proces, ki je kmalu zajel tudi sosedna deželska sodišča. Proces je trajal nekaj let in je zahteval številne žrtve. Začel se je s tožbo zaradi obrekovanja. Tožbo so proti svojim sosedom sprožili Mihael Hork ter njegova žena Marina in njena sestra Jera Šerb. Notranjeavstrijska vlada je januarja 1671 zadolžila mestnega svetnika iz Radgone Johanesa Wendseisna za mnenje o tem procesu. Wendseisen je v tožbeni proces pri-tegnil veliko število prič, ki pa so vse nastopile proti Horku, češ da se udeležuje čarov-niškega sabata in podobno, zato je ukazal zapreti vse tri tožnike. Proti njim je uvedel sodni postopek z mučenjem. Za vodenje zaslišanj in torture je zadolžil znanega krv-nega sodnika Volka Lovrenca Lampertiča. Lampertič je od obeh tožnic dobil prizna-nje, da sta čarovnici, ter ju obsodil na smrt. 23. januarja 1672 ju je rabelj obglavil in sežgal. Horka, ki je bil stanoviten v svojem zanikanju obtožb in iz katerega Lampertič ni mogel izsiliti priznanja, pa je tako hudo in vztrajno mučil, da je 28. januarja 1672 izdihnil v zaporu po večurnih mukah na čarovniškem stolu. Lampertič pa je, kot obi-čajno, zapisal v svoje poročilo, da je hudič obtoženemu zavezal jezik in ga nato usmr-til.¹² Proces, ki priča o nevarnosti obtožb tudi za tožnike, pa se s tem ni končal, saj sta usmrčeni naznanili soudeležence na čarovniškem sabatu. Sodišče je nadaljevalo z njihovim iskanjem in zapiranjem.

Tako lahko v poročilu sodišča iz leta 1672 preberemo, da je bilo v Ljutomeru v triletnem mandatu sodnika Adama Šauberja zaradi čarovništva in tatvin sojeno 32 osebam, ki so bile tudi usmrčene. Aprila 1672 so bile zaradi čarovništva obsojene ljutomerska meščanka Eva Kristanc ter podložnice Barbara Lah iz Stročje vasi ter Eva Kranjc ali Slovenka in Margareta Seršen, obe iz Cvena. Meščanko Evo Kristanc krvni sodnik Lampertič zaradi njenega porekla ni mučil ter jo je le stežka obsodil na smrt,

¹² Byloff, *Hexenglaube*, 107.

in sicer le na obglavljenje z mečem, kar je Wendseisen ostro grajal. Junija 1672 je bilo v ljutomerskem zaporu zaradi čarovništva zaprtih že več kot 40 oseb. Od teh jih je bilo največ iz Stroče vasi. Zaprti so bili ves čas v enem prostoru, v katerem je vladal nepopisen smrad. Zaradi slabih razmer v zaporu so bili nekateri od teh, še preden jim je bilo sojeno, že »na pol« mrtvi, živeli pa so le od tega, kar so jim prinesli v ječo sovaščani. 25. junija 1672 je Wendseisen na smrt obsodil še šest ljudi, obtoženih čarovništva. Še vedno pa je bilo v zaporu zaradi čarovništva 38 oseb. Čarovniški procesi so se razširili še na sodišča v Borlu, Ormožu, Zavrču, na Ptuju, v Hrastovcu, Gornji Radgoni, Gleichenbergu na avstrijskem Štajerskem in na Hrvaškem. Obsojene so namreč naznačile čarovniške soudeležence iz vseh teh krajev. Wendseisen, ki je vneto podpiral širjenje procesov, je prišel zaradi svoje zagnanosti v spor z duhovščino, saj je ta izrazila pomisleke o krivdi obtoženih. Radgonski župnik, ki je spovedal več tam obsojenih, je pripravil obsojene, da so preklicali svoje obtožbe proti drugim osebam. Wendseisna je to spravilo v jezo. Med njim in radgonskim župnikom je prišlo do ostrega spora, v katerega se je vmešala tudi vlada. Wendseisen je zavzel stališče, da se spovedniku lahko omogoči dostop do sojenih šele potem, ko ti naznanijo imena vseh soudeleženih pri čarovništvu oziroma ne prej kot tri dni pred njihovo usmrтитvijo. Čarovniški proces v Ljutomeru je nadaljeval krvni sodnik iz Celja Pavel Šac, ki je 1. avgusta 1673 obsodil še šest žensk na obglavljenje in grmado. Tri obtožene, ki kljub hudemu mučenju niso ničesar priznale, pa je izpustil iz ljutomerske ječe, v kateri je ostalo še deset oseb, od katerih sta bili dve noseči. Vse te je Pavel Šac izpustil iz zapora ob podani prisegi. Običajno so prisegli, da se ne bodo maščevali in da se bodo na poziv ponovno zglasili na sodišču ipd. Oprostitev na sodišču ni prinesla prave varnosti za osumljene v lokalnem okolju. Leta 1675 so zaradi toče razjarjeni kmetje v Zavrču sami sežgali dve domnevni čarovnici. Ena od obeh je bila pred tem že zaprta zaradi suma čarovništva in nato izpuščena. Zaradi njene izpustitve so kmetje zagrozili, da bodo zažgali grad.¹³

Ljutomerski proces pa se s tem ni zaključil. Vedno znova so nesreče in neurja spodbudila nadaljevanje. Leta 1675 ga je nadaljeval krvni sodnik Janez Jurij Franc pl. Will, ko je sodil Mariji Cimer in sodelavkam, ki so bile vpletene v predhodne ljutomerske procese, vendar niso bile obsojene. Pl. Will je na smrt obsodil šestnajst obtoženih. Skupaj je samo v ljutomerskem procesu dokumentiranih 36 mrtvih, verjetno pa jih je bilo še več. Tudi v letu 1676 je bila zaradi čarovništva v Ljutomeru sežgana vsaj še ena oseba. Čarovniški procesi so za imetnika sodišča pomenili velike stroške. Imetnica deželskega sodišča grofica Konstnaca Formenia Radkhey je v svojem dopisu 16. julija 1673 izjavila, da se je pripravljena odpovedati deželskemu sodišču, ker ta tako veliko stane. Notranjeavstrijska vlada pa je šla grofici naproti in ji je zmanjšala sodne stroške. Sodni stroški za ljutomerske procese so samo v letu 1675 znašali več kot 303 goldinarje. Notranjeavstrijska vlada je grofici te stroške zmanjšala na 100 goldinarjev.¹⁴ Vlada se je obenem obrnila na sekavskega škofa s prošnjo, naj poskrbi, da bo tamkajšnja duhovščina s pridigami, veroukom, verskimi zapovedmi in drugim premagala nagnusno breme čarovništva.

13 Tratnik Volasko in Košir, *Čarovnice*, 212.

14 Prav tam.

Hrastovec

Ob širjenju procesov iz Ljutomera na druga sodišča so se vnela tudi »tleča tla« na gospodstvu Hrastovec, kjer so začeli soditi najprej tistim, ki so bili tam naznanjeni že leta 1661. Konec leta sta potekala znana procesa proti Urši Triplat in Marini Vukinec, zaprt pa je bil tudi Marinin mož Jurij Vukinec. Urša Černe je leta 1661 vse tri naznanila, da so sodelavci pri »hudičevi čarovniški umetnosti«.¹⁵ Marina in Jurij sta bila takrat pozvana na grad Hrastovec, kjer je Urša ponovila svoje obtožbe zoper njiju v soočenju v sobi za posle. Po soočenju s Černetovo sta se popoldan Marina in Jurij lahko vrnila domov.¹⁶ Byloff piše, da sta morala Jurij in Marina pred tem podati še prisego.¹⁷

Urša Triplat, ki je bila žena župana vasi Mučno, je imela osemdeset let. Na gospodstvu Hrastovec so jo zaprli 20. novembra 1673 in grof Herberstein je poklal krvnega sodnika Lampertiča. Čarovništva jo je leta 1661 poleg Černetove obtožila še ena oseba, usmrčena zaradi čarovništva, prav tako na gospodstvu Hrastovec. Prvi del procesa se je vrtel okoli njenih zelišč. 25. novembra so nadaljevali z lažjim mučenjem, nato pa so jo, ker ni priznala, posadili na čarovniški stol. Po hudem mučenju je priznala, kar je od nje zahteval sodnik, se pravi, da se je udeleževala čarovniškega sabata, kjer se je skupaj z ostalimi čarovniškimi osebami družila s hudičem. Glede spolnih odnosov s hudičem pa je izjavila, da je ta sicer hotel imeti odnose z njo, a jo je na koncu pustil pri miru, ker je »stara norica«. Opisala je še večkratno druženje na čarovniških srečanjih. Ker je 27. preklicala priznanje, jo je sodnik ukazal ponovno mučiti, nakar je istega dne ponovno potrdila obtožbe. Naznanila je več oseb. 29. novembra jo je sodnik Lampertič obsodil na smrt in grmado.¹⁸

1. decembra¹⁹ 1673 so Marino Vukinec (tudi Vukanec) in njenega moža Jurija na ukaz Friderika grofa Herbersteina privedli in zaprli na gospodstvu Hrastovec.²⁰ Najprej jo je zaslišal Jurij Šoster, upravnik deželskega sodišča gospodstva Hrastovec. Marina je bila stara 57 let; skupaj z možem sta živela v Vinički vasi, kjer je bila vinogradniška kočarica. Poleg izjave Urše Černe so Marino bremenile tudi izjave drugih prič, da naj bi bila čarovnica.

Na zaslišanju brez mučenja je Marina priznala, da je poznala Uršo Černe. Avgusta 1659 sta se v Vinički vasi sprli, ker je Urša obtožila Marino, da je njena krava na Uršinem vrtu napravila škodo. V resnici pa so bile tam le stopinje, podobne srninim. Nato sta se pobotali v pričo župana Lovrenca Zorca. Marina in Jurij sta bila skupaj z drugimi nato še nekoč pri Urši Černe na kolinah. Marina je dejala še, da je Uršo povabila k sebi domov, vendar se Urša ni več hotela družiti z njo, zaradi česar je bilo Marini »težko

15 »teufflischen hexerey kunst«

16 SI AS 1080, f. 15.

17 Byloff, *Hexenglaube*, 110.

18 SI AS 1080, f. 15.

19 Tako Byloff, *Hexenglaube*, 110 kot Travner, Čarovniški procesi, *Življenje*, št. 17, 25. 10. 1929 in tudi Košir (Tratnik Volasko in Košir, *Čarovnice*, 208) postavljamo proces v mesec februar. Podrobnejša preučitev izvirnih arhivskih dokumentov (SI AS 1080, šk. 12) pa je pokazala, da je bil dejanski mesec sojenja december. Manj jasen zapis meseca je zavedel vse tri avtorje.

20 SI ZAP, Graščina Hrastovec, šk. 3, 28.

pri srcu«. ²¹ Šoster kljub prigovarjanju iz Marine ni »izvlekel« nobenega priznanja.

Graščinski hlapci so 3. decembra preiskali Marinino hišo, v kateri so našli sumljive predmete. Osumljena Marina je morala Šosterju pojasniti, kje jih je dobila in čemu so služili. Domnevne »čarovniške predmete« so našli v njeni skrinji: korenine, kruh, staro mast, mozeg iz kosti, bel prah, črno svečo, lonček mazila in drugo. Marino je Šoster zaslišal najprej zlepa, nato pa tudi z mučenjem. Marina je izjavila, da je njen mož včasih prišel domov pijan in da je mogoče, da bi kdaj prišel v stik s čarovniško družbo, zato naj ga pokadijo z blagoslovljenim kadilom. Povedala je, da je kruh od neke stare ženske. Marina naj bi ji dvakrat dala kruh, februarja in junija. Mast ji je ostala od peke pustnih krofov, mozeg pa naj bi se uporabljal za ženske pri porodu. Bela zdravila naj bi dobila od neke desetnice. Star kos kruha, ki je izgledal kot pogača, je spekla pred dobrim letom, ko si je dala napraviti novo peč. Ko je bila stara trinajst let, je služila v Žetalah, kjer je izvedela, da je kruh, ki se prvič speče v novi peči, dobro sredstvo proti mrzlici. ²²

Črno svečo je, kot je razložila, uporabila ob krstu hčere Lucije, nato jo je nesla vsako leto za svečnico v cerkev, prav pa bi ji sveča prišla tudi, če bi kdo umrl, da bi mu jo dala v roke. Glede mazila, ki je bilo v majhnem lončku, je rekla, da ji ga je prinesel zet od svoje matere, ki živi v Zrkovcih. Mazilo je uporabljala pri zdravljenju oteklin. Pojasnila je tudi glede zelišča, imenovanega »Debbich«. Zelišče je dobila pred tremi ali štirimi leti od stare ženske, živeče v Razvanju. Zelišče naj bi bilo dobro za otroke. Glede treh denaričev (pfeningov), ki so bili povezani v majhen mošnjček, je rekla, da jih je dobila od iste beračice, ki ji je dala v hrambo tudi kruh. Ko je bila soočena z navedeno beračico, je ta to najprej zanikala, nato pa priznala. ²³

4. decembra ob pol petih popoldne je bila posajena na čarovniški stol.

5. decembra je bila Marina soočena z ženo Lovrenca Šmalca, ki naj bi se nekoč obrnila na osumljenko, ker so imeli njeni otroci vročino. Šmalčeva žena pa je dejala, da ni prava, ampak naj bi se na Marino obrnila le Šmalčeva sestra Jera, katere otrok je imel vročino. Jera naj bi Marino prosila tudi za določena zdravila.

6. decembra je bila z Marino soočena navedena Jera, sestra Lovrenca Šmalca. Ta pa je zanikala, da bi ji Marina kaj dala. Jera je dejala, da naj bi Marina dala njenemu možu kos kruha, ki pa ga je on dal v posodo, iz katere so jedli psi. Marina je menila, da naj bi mu dala kruh neka druga ženska, ki je prišla iz iste gorice, ne ve pa, kdo je ta ženska bila.

Istega dne je bil soočen z osumljenko Tomaž Ferlič, ker naj bi v svoji hiši slišal Marino pripovedovati, da naj bi snaha Adama Kocbeka, potem ko je opravila potrebo na kupu gnoja, kmalu zbolela in umrla. Marina naj bi izjavila, da je Kocbekova prišla med [H.] ²⁴ ženske. Dejala naj bi tudi, da bi morala Ježeva žena, ki je ležala bolna, tudi priti med take ženske. Marina je to Ferličevo izjavo najprej ovrgla. Izjavila naj bi le, da

21 SI AS 1080, šk. 12.

22 Travner, Čarovniški procesi, *Življenje*, št. 17, 25. 10. 1929.

23 SI AS 1080, šk. 12.

24 V sodnem poročilu (SI AS, šk.12) navedeno »unter die H. Weiber«. »H.« ima lahko v tem primeru dva pomena, »Hexe« ali »Heilige«. To lahko pomeni »čarovnice« ali pa »svete ženske«. Običajno se »H.« sicer uporablja za »Heilige«. Travner je H. prevedel kot čarovnice (Travner, Čarovniški procesi, *Življenje*, št. 17, 25. 10. 1929), vendar je sodni zapisnik dovolj dvoumen, da je tak prevod vprašljiv.

je dejala med divje ženske,²⁵ kasneje pa je Ferličevo izjavo vendarle potrdila. Njegovo izjavo je dopolnila s pojasnilom, da je na Dravskem polju običajno, da ljudje pridejo med take ženske, sodniku pa ni hotela razložiti, kakšne ženske naj bi to bile.

Istega dne je rabelj preiskal Marino, da bi preveril, če ima čarovniško znamenje. Na njenem telesu je našel dve sumljivi znamenji. Obe je precej globoko prebodel z iglo. Poročilo navaja, da je iz enega pritekla le kapljica krvi, iz drugega pa ni priteklo nič krvi. Po rabljevem mnenju znamenji sploh nista bili občutljivi. Ko je bila vprašana, če je čutila prebadanje, je odgovorila, da ga je dobro občutila, vendar je pretrpela, ker je telo grešno, zato je bila tiho.²⁶ Šoster je nato obdolženo Marino posadil na čarovniški stol in jo pustil tam.

Erazem Friderik grof pl. Herberstein je za nadaljevanje sojenja poklical krvnega sodnika Volka Lovrenca Lampertiča. Lampertič je prišel v Hrastovec 6. decembra zvečer in ukazal rablju, naj Marino odveže s čarovniškega stola. Lampertič je obtoženi namenil mirno noč in se lotil preučevanja sodnih spisov.²⁷ Byloff navaja, da naj bi Marina na čarovniškem stolu presedela že 48 ur, ko jo je z njega odvezal Lampertič.²⁸

Lampertič je potem, ko je preučil sodne spise, zaključil, da Marino bremenijo tako izjava Urše Černe kot tudi najdeni čarovniški predmeti in čarovniška znamenja, ki jih je odkril rabelj. Posebej pa je Lampertič povezal izjavo Černetove, da naj bi bile vse ženske v Dogošah čarovnice, z izjavo zaprte Marine Vukinec, ki naj bi te čarovnice²⁹ imenovala za svete žene.³⁰ Lampertič je nadalje ugotovil, da je s svojim kruhom proti mrzlici³¹ zdravila Marinko Šmalc in otroke Jere Dolenc. Lampertič je nato 7. decembra Marino Vukinec brez mučenja zaslišal o vsem, kar je ugotovil iz zapisnikov, ji predložil dokaze, da je čarovnica, vendar pa ni dobil od nje zelenega priznanja, zato jo je 7. decembra ob 8. uri zvečer ukazal posaditi na čarovniški stol. Zjutraj je sodnik skušal dobiti njeno priznanje, vendar je vztrajala v »popolnem zanikanju«.

8. decembra jo je Lampertič ukazal ponovno za vso noč posaditi na čarovniški stol. Ker je vztrajala, da je nedolžna, so postopek ponavljali še naslednje tri noči. 9. decembra jo je skušal Lampertič prepričati, naj prizna in se s tem reši nadaljnjih muk, vendar je Marina vztrajno zanimala čarovništvo. Od 9. decembra zvečer dalje je rabelj, preden je Marino posadil na čarovniški stol, na novo naostril sedež. Ker še vedno ni priznala, je Lampertič ukazal rablju, da ji je, ko jo je 10. decembra zvečer zvezal na čarovniški stol, obenem obul čevlje, v katere je zvečer dvakrat vlil razbeljen loj. Postopek z razbeljenim lojem je ponovil še dvakrat naslednje jutro in 11. decembra zvečer ter 12. decembra zjutraj, potem ko je celo noč preživela na čarovniškem stolu. Ker še vedno ni priznala, se je Lampertič 12. decembra zvečer odločil, da jo bo pustil še dlje na čarovniškem stolu. Obtožena je v šestih dneh presedela na čarovniškem stolu kar

25 *Wilde Weiber*

26 SIAS 1080, šk. 12.

27 Prav tam.

28 Byloff, *Hexenglaube*, 110.

29 *Hexen Weiber*.

30 *H[eilige] Weiber*.

31 Fieberbrot.

83 ur in bila mučena z razbeljenim lojem, vendar Lampertič od Marine še vedno ni dobil priznanja. Ker je bilo njeno fizično stanje verjetno precej slabo, se je Lampertič odločil, da ji bo pustil par dni za razmislek in jo pustil pri miru. Marina je zaradi hudega mučenja vse bolj izgubljala prisebnost. 18. decembra zjutraj je stražarju potožila, da celo noč ni imela miru, saj so ji hudiči črpali kri iz stopal v škatle in jo odnašali. 18. decembra je okoli enih popoldan k njej prišel Lampertič skupaj s špitalskim mojstrom oziroma ranocelnikom gospostva Hrastovec Primožem Rižnarjem iz Lenarta. Marina naj bi bila takrat po Lampertičevem mnenju še pri zdravem razumu. Zvečer ob sedmih je Marina dejala čuvajki, da je njen čas minil, da bo umrla nocoj okoli polnoči. Okoli devetih zvečer sta šla k njej Šoster in Rižnar. Pripovedovala jima je, da vidi veliko belih žensk po strehah in da bo kmalu pri njih. Onadva sta ji skušala odgnati te misli z duhovnimi sredstvi, z blagoslovljeno vodo, blagoslavljala sta jo s križem, ji dala piti krstno vodo in nato odšla. Ob deseti uri, ko je začela kričati, sta se vrnila. Marina je potožila, da je v zaporniški celici hudičev kot listja, med njimi velikih z groznimi svetlečimi očmi, ki se pretepajo, jo nadlegujejo, hodijo okrog in se prikažejo takoj, ko odideta. Ko sta ji to hotela izbiti iz glave, je še bolj prisegala, da je res. Ponovno sta uporabila duhovna sredstva. Skušala sta jo potolažiti, ona pa je tako kričala, da so se jima ježili lasje. Ko sta jo vprašala, če se boji hudobnih duhov, je to zanikala. Nato sta odšla. Opolnoči je začela še bolj kričati in divjati. Ob divjih krikih sta se vrnila v ječo ter jo škropila z blagoslovljeno vodo, vendar vse skupaj ni nič pomagalo. Skupaj so molili, a je obtoženka dejala, da to ne pomaga, ker je hudičev preveč. Marina je bledla, da je okoli nje vse polno hudičev, ki ji črpajo kri iz nog v lonec in si s krvjo nazdravljajo, hudičeva mati da jo vleče za lase, njeni otroci pa tekajo okrog. Obtožena je hotela od njiju, da zabodeta nagnusnega satana, ki stoji pri njej in jo hoče ubiti, in vpila, naj ga zabodeta. Prosila je, naj ostaneta pri njej, da je hudiči ne bodo še bolj mučili, onadva pa sta od groze odšla in naročila stražnici, naj čuje pri njej s prižgano svečo. Zjutraj sta se vrnila v ječo, stražnica ji je ponudila juho in vino, zmešano z blagoslovljeno vodo. Marina je ponovila opise tega, kako so jo celo noč mučili hudiči. Menila sta, da jo hudiči morda zato tako mučijo, ker ima zvezo z njimi, ona pa je to zanikala. Dejala je, da z njimi nima ničesar, razen da je morda koga od njih razjezila. Naenkrat pa je naredila ostuden in skrivljen obraz. Rižnar je šel po sodnika. Ko je prišel Lampertič, je ugotovil, da je še vedno pri zdravi pameti, nato pa, da je naenkrat umrla. Bil je 19. december 1673. Lampertič je 20. decembra 1673 napisal poročilo o procesu. Hladnokrvno je zaključil, da je bila Marina čarovnica in da so jo usmrtili hudiči. Hudobni duh naj bi onemogočil duhovno pomoč, prav tako naj bi obtoženki pomagal prenašati mučenje. Iz njene izjave, da jo mučijo hudiči, je zaključil, da je čarovnica, čeprav je ves čas to tajila.³² Morda je Lampertič pisal poročilo za notranjeavstrijsko vlado, v vsakem primeru pa je v svojem poročilu skušal po eni strani dokazati, da je postopal pravilno, po drugi pa, da ni dvoma, da je bila obtožena čarovnica, čeprav tega ni priznala. Je pa izvirno poročilo z Lampertičevim podpisom in pečatom ohranjeno v Arhivu Slovenije v Zbirki muzejskega društva, in ne v graškem arhivu, kjer bi verjetno pristalo, če bi ga Lampertič

32 Gradivo iz procesa proti Marini Vukinec (Vukanec) je bilo uporabljeno tudi na razstavah. – Studen, *Teater groze*.

Slika 1: Zadnja stran poročila o procesu proti Marini Vukinec z dne 20. decembra 1673 in z lastnoročnim podpisom in pečatom Volka Lovrenca Lampertiča

Vir: SI AS 1080, šk. 12, f. 15.

poslal v Gradec. Lampertič ni ukazal sežgati trupla, ampak je njeno truplo rabelj 19. decembra na skrivaj zakopal v gozdu. S tem je Lampertič zaključil proces.³³ Poročilo je Lampertič lastnoročno podpisal in zapečatil. To morda namiguje na to, da je obstajal dvom o njeni krivdi, saj bi jo sicer morali sežgati na grmadi. S procesov poznamo celo primere, ko so trupla domnevnih čarovniških oseb, ki so umrle v postopku ali bile že pokopane, izkopali in sežgali.

Byloff domneva, da je bilo v letu 1673 žrtev čarovniških procesov v Hrastovcu še več.³⁴

³³ Tratnik Volasko in Košir, Čarovnice, 208.

³⁴ Byloff, Hexenglaube, 110. Tratnik Volasko in Košir, Čarovnice, 209.

Po tragičnem koncu Marine Vukinec je bil v Hrastovcu še vedno zaprt in v sodnem postopku zaradi suma čarovništva njen mož Jurij Vukinec, vinogradniški kočar v Vinički vasi. Morda je na njegovo nadaljnjo usodo vplivalo trdovratno zanikanje njegove žene, morda kaj drugega, a je bil v sodnem postopku spoznan za nedolžnega in izpuščen. Tudi ni jasno, ali je sodni postopek proti njemu vodil Šoster ali Lampertič. 28. decembra 1673 je Jurij Vukinec podal prisego, zase in za svoje dediče, da bo takoj, ko bo imel možnost, plačal svoj del stroškov sodnega postopka v višini 25 goldinarjev in pol štrtina vina. To za vinogradniškega kočarja niso bili majhni stroški. Nadalje je prisegel, da bo v primeru, če bi bil ponovno poklican pred sodišče, tja takoj prišel. Prisego je podal na deželskem sodišču gospostva Hrastovec po običajnih klavzulah, kot priče pa so njegovo prisego podpisali in pečatili trije župani: Sv. Ruperta, Jablanc in Grušove.³⁵

V istem letu so potekali čarovniški procesi tudi na Borlu, kjer so bili usmrčeni Fabijan Vajda, Katarina Kranjc in Barbara Hubek, ki naj bi bile naznanjene na procesu v Ljutomeru.³⁶ Ti so julija 1673 naznanili, da so na sabatu na Rogaški gori srečali Marjeto Kraljič iz Haloz. Poleg tega naj bi skupaj z Marjeto, ko so leteli čez vinske gorice Gradišče, s točo potolkli vinograde. Posledično se je proti njej začel postopek pred sodiščem deželskega sodišča ptujskih minoritov, pod katerega je spadala obtoženka. Krvni sodnik Pavel Šac je obsodil Fabjana, Katarino in Barbaro na smrt. 12. julija 1673 so bili sežgani, čeprav je eden od treh zaradi mučenja umrl že prej.

Haloze, deželsko sodišče ptujskih minoritov

Zaradi navedenih obtožb so Marjeto Kraljič iz Haloz zaprli na deželskem sodišču ptujskih minoritov v Podlehniku. Nato so jo 8. julija prepeljali na sodišče gospostva Borl, kjer je bila soočena s Katarino Kranjec, Fabijanom Vajdo in Barbaro Hubek. Soočenja z Marjeto so potekala med 8. in 12. julijem. Vsi trije zaprti na Borlu so potrdili svoje obtožbe, da se je Marjeta Kraljič skupaj z njimi družila na čarovniškem sabatu in čarala točo, nato so jo prepeljali nazaj v Haloze. Šele 18. avgusta je krvni sodnik Pavel Šac začel s procesom proti njej. Ker Marjeta ni želela priznati obtožb s soočenj, se je krvni sodnik odločil poleg mučenja uporabiti tudi razna cerkvena sredstva. Kadili so jo z velikonočno svečo, nanjo so privezali relikviarij, piti je morala blagoslovljeno krstno vodo in vodo svetih treh kraljev. 18. avgusta so jo prvič mučili, vendar je priznala le, da je z dolgimi zagovori zdravila bolnike, ter ob tem na sodišču recitirala dva dolga zagovora. Naslednji dan so jo ponovno mučili, obenem pa so jo kadili s trikrat posvečenimi predmeti, ker so menili, da so jo čaravnice začarale in zato ne more priznati, da je ena izmed njih. 21. avgusta so jo ostrigli po celem telesu in jo žgali z gorečima svečama pod pazduho. Obenem so jo kadili z velikonočno svečo in posebno trikotno svečo, ki se je običajno prižgala na velikonočno soboto s posvečenim ognjem. Okoli vratu so ji

³⁵ Vuzem, *Čarovniški procesi*, 54.

³⁶ Byloff, *Hexenglaube*, 109.

obesili različne relikvije ter ji dali piti krstno vodo. S to blagoslovljeno vodo so jo tudi polivali, prav tako z vodo svetih treh kraljev. Ker nikakor ni hotela priznati in so menili, da ima »zavezan« jeziki, je krvni sodnik ukazal, naj jo rabelj posadi na čarovniški stol. Na njem je sedela kar 26 ur, preden je bila pripravljena dati kakšno izjavo. Izjavila je, da so imele čaravnice pri cerkvi sv. Trojice ali ob jezu ribnika pri zgornjem samostanu na Ptuju svoj deželni zbor. K njej je prišel mož v zeleni obleki z veliko glavo in ovešen s steklenimi črepinjami. Tam so presenetile Primoža Kosla, ki so mu ponudile pečene rakove škarje, vendar jih ni hotel.

Sodnik se je odločil, da bo obtoženko soočil z navedenim. 23. avgusta so pripeljali Primoža Kosla pred sodišče in ga zaslišali. On je pod prisego potrdil izjavo zaslišanke, da sta se srečala pri ribniku. V svoji izjavi pa je dogodek opisal bolj dramatično: da je preteklega leta neko nedeljo ponoči, okoli dneva, ko goduje sv. Jernej, pri zgornjem samostanu zagledal veliko skupino žensk in moških. V sredini je stal velik možki z debelo gorečo baklo. Imel je mogočne svetle oči, ki so sijale kot velike šipe. K Primožu je pristopila Helena (ki je bila že pokojna – verjetno sežgana zaradi čarovništva) in mu dejala, da o tem ne sme nikomur ničesar povedati, dokler bo živ. Če pa bi jih slučajno ponovno srečal, bo moral z njimi ali pa ga bodo ubili. Vodja shoda mu je dal pečene rakove škarje, nato pa ga je oklofotal. Pečene rakove škarje naj bi dobil v zameno za molk. V strahu je Primož takrat pomislil na Boga in ga prosil za pomoč. Takoj je potegnil močan veter in vse je izginilo. Isto družbo pa je srečal že pred tem, in sicer na binkošti na nekem križpotju, kjer je prepoznal Uršo Krešovko.

Krvni sodnik je rablju ukazal, naj obtoženo Marjeto ponovno posadi na čarovniški stol. Tam je nato presedela kar 36 ur. Nato jo je rabelj slečeno preiskal po celem telesu in – po svojem mnenju – pod kolenom našel dve čarovniški znamenji. Marjeta pa je trdila, da sta znamenji posledica pasjega ugriza. Nato so jo v mučilnici soočili z navedeno Uršo. Marjeta je bila od mučenja že tako izčrpana, da ni mogla ničesar izjaviti, Urša pa je nanjo kričala, naj prekliče obtožbe. Primož Kosel je v soočenju potrdil, da je videl obe skupaj (Marjeto in Uršo) s čarovniško družino poleg vodne brvi v spodnjem Lehniku. Ker je bila Marjeta očitno preveč izmučena, da bi še lahko sodelovala v sodnem procesu, je krvni sodnik v celjskem okrožju Pavel Šac, ki je vodil proces, sklenil proces zaključiti. Menil je, da obtoženo bremenijo izjave treh prič iz Borla, ki so svoje izjave potrdile s smrtjo na grmadi, ter da jo bremenita izjava Primoža Kosla ter njeno delno priznanje, zato jo je 25. avgusta 1673 obsodil na obglavljenje in sežig na grmadi. Stroški procesa so bili visoki in so znašali 136 goldinarjev, 25 krajcarjev in dva denariča. Vse te stroške so morali plačati dominikanski in minoritski podložniki.³⁷ Proces bi se moral nadaljevati proti Urši Krešovki, ki jo je bremenila Primoževa izjava, verjetno pa še proti drugim, vendar ptujski minoriti niso kazali zavzetosti za nadaljevanje procesov. Septembra 1673 so ptujski minoriti kot imetniki deželskega sodišča v Halozah prejeli ukaz notranjeavstrijske vlade v Gradcu. To je bil že drugi ukaz take vrste, ki so ga poslali iz Gradca. Vlada jim je ukazala, da morajo takoj ukrepati proti osebam, ki so bile naznanjene zaradi čarovništva, saj so prejeli informacije, da se take

37 SI ZAP, FKS šk. 29. SI ZAP, R-32. Tratnik Volasko in Košir, *Čarovnice*, 209.

Slika 2: Čarovniški sabat
(Hans Baldung Grien,
lesorez 1510)

Vir: Wikimedia Commons
v okviru projekta
Metropolitanskega muzeja
umetnosti

osebe nahajajo na ozemlju njihovega sodišča. Ukazala jim je, naj osebe privedejo in zaprejo ter njihov seznam pošljejo krvnemu sodniku. V nasprotnem primeru jim bo vlada odvzela deželsko sodišče.³⁸

Ormož, Celje

Val čarovniških procesov se je razširil tudi na deželsko sodišče v Ormožu, kjer je bilo v letu 1676 zaradi čarovništva sežganih šest žensk iz Velike Nedelje. Tudi leto 1677 v Ormožu ni minilo brez procesov. Takrat je tam potekal znan proces proti tržanki iz Središča, sedemdesetletni Doroteji Beda.³⁹ Od 16. aprila so jo mučili na natezalnici, ker pa krivde ni priznala, jo je 28. aprila krvni sodnik ukazal posaditi na čarovniški stol,

³⁸ StLA, IOR, Cop 1673-IX-35.

³⁹ Obširno o procesu Travner, Čarovniški procesi, *Življenje*, št. 19, 8. 11. 1929.

kjer je presedela več kot 24 ur. Za torturo je sodnik zaprosil dovoljenje pri notranjeavstrijski vladi, kar je prvi tak primer. Ob tem so na sodišču uporabili tudi vsa duhovna sredstva za izgon satana. Na čarovniškem stolu je bila mučena do 2. maja, ko so jo našli mrtvo. Krvni sodnik je seveda za njeno smrt obtožil hudiča, pri tem pa se je skliceval na vihar in tuljenje psov okoli gradu, kar naj bi po njegovem mnenju pomenilo, da je bila čarovnica in je imela pogodbo s hudičem. V času procesa je iz ormoškega zaporu pobegnilo več oseb, osumljenih čarovništva. Vmešala se je notranjeavstrijska vlada, ki je krvnemu sodniku Janezu Juriju Francu pl. Willu očitala, da je pustil umreti glavno čarovnico, medtem ko so ostale čarovnice ušle in bodo še naprej povzročale škodo. Vlada je vihar okoli gradu ob smrti obdolženke interpretirala kot peklenko veselje hudičev, ki so zmagali in imajo ormoško sodišče za norca, krvnega sodnika pa je v dokaj neprijaznem tonu pozvala, naj o procesu pošlje poročilo. Odgovor krvnega sodnika priča predvsem o klavnem položaju ormoških zapornikov. V zaporu ni bilo slug, zaporniki niso dobili nobene hrane in za njih se je skrbelo slabše kot za živino. Opozorila zemljiškim gospodom naj ne bi zalegla, saj so se ti predvsem pritoževali zaradi visokih stroškov sodnih procesov. Istega leta je smrt na grmadi v Ormožu doletela vsaj še eno osebo, osumljeno čarovništva, medtem ko sodba glede tretje osumljene ni znana. Krvni sodnik pl. Will je istega leta ukazal obglaviti še eno čarovnico v Šoštanju, notranjeavstrijska vlada pa je istočasno intervenirala še v Mariboru, kjer naj bi sodnik v Fali proti odkupnini 100 ducatov iz ječe izpustil Uršo Karnič, osumljeno čarovništva. Ta naj bi v hudem neurju padla z oblaka na zemljo. Uršo so ponovno ujeli in jo skupaj z Radigundo in njenim možem zaprli na deželskem sodišču v Mariboru. Radigunda je nato zaradi mučenja umrla v zaporu. Tudi Uršo so hudo mučili, po priznanju pa obglavili in sežgali. Procesi so se v letu 1677 razširili še na sodišča v Šentjurju in Celju. Posebno zanimiv v procesnem smislu je bil celjski proces. Krvni sodnik Pavel Šac je aretiral vedeževalko in zeliščarko Jero Brinovko in jo ukazal zapreti na celjskem gradu, kjer kljub mučenju pred grajskim sodiščem ni priznala čarovništva. Nato je moral Šac obtoženko predati mestnemu sodišču v Celju. Proces se je zelo zavlekel, vendar mestni sodnik Jurij Kunšperg ni našel suma čarovništva in jo je decembra 1678 obsodil na plačilo šestih srebrnih kron in izgon iz mestnega pomirja, notranjeavstrijska vlada pa je sodbo preklicala in zahtevala nadaljevanje procesa ter torture. V Celju so nadaljevali s procesom. Po dvajsetih urah sedenja na čarovniškem stolu brez njenega priznanja so jo v Celju v novi sodbi obsodili na sramotilni steber in izgon. Tudi s to sodbo notranjeavstrijska vlada ni bila zadovoljna. Ukazala je nadaljevati proces, naj jo ostrižejo, napravijo v zaporniško srajco, ter naj proces nadaljuje bolj izkušeni krvni sodnik Pavel Šac.⁴⁰

40 Byloff, *Hexenglaube*, 123.

Hrastovec 1685: Primer sodnih stroškov

Kaj vse so zajemali sodni stroški, nam priča dokument s sojenja proti Marjeti Avguštin, obsojeni zaradi čarovništva pred deželskim sodiščem gospostva Hrastovec. Sežgana je bila na grmadi 3. oktobra 1685.⁴¹

Tabela 1: Sodni stroški v čarovniškem procesu proti Marjeti Avguštin

OPIS	GOLDINARJI	KRAJCARJI	DENARIČI
za sluge deželskega sodišča za privedbo te osebe	1	30	
za prisotnost sodnih prisednikov na zaslišanjih osumljene brez mučenja po šest goldinarjev le tu (»alhero«)	2		
za 31 dni bivanja na gospostvu in v mestu; za vsak dan petnajst krajcarjev, skupaj	7	45	
stroški za sveče		15	
stroški za sodno palico ⁴²		6	
za kupljeno opremo		4	
za šest lotov kadila, ki je po 24 krajcarjev		6	
za mestnega sodnega slugo v navedem procesu dnevno štiri četrтинke vina po šest krajcarjev, kar znaša za šest dni 24 četrтинk; vsota	2	24	
enako za štiri vojake, skupaj s stražnikom, čuvajem, nosačem, hlapcem in voznikom 25 četrтинk vina po šest krajcarjev, kar skupaj znaša	2	30	
VSOTA	16	40	

41 Vuzem, *Čarovniški procesi*, 57 sl. SI ZAP, Zbirka dopolnilnih reprodukcij. SI ZAP, Gospostvo Hrastovec, šk. 3, o. 28.
42 Sodno palico je sodnik prelomil nad obsojencem ob smrtni obsodbi.

Tabela 2: Sodni stroški v čarovniškem procesu proti Marjeti Avguštin, drugi del

OPIS	GOLDINARJI	KRAJCARJI	DENARIČI
čuvaj obtožene osebe dnevno petnajst krajcarjev	1	30	
za duhovnika za obred pred usmrtnitvijo		15	
za mestnega voznika, da je z vozom prepeljal obsojeno na morišče		4	
enako za nosače		15	
za čuvaja in štiri vojake		30	
za postavitev ograje		6	
za grmado in vrv, kjer je bila obsojena usmrčena		15	
za tesarja, ki je nataknil vrv [na steber]		25	
za deske in žeblje		15	
les za pripravo grmade za obsojeno tri klafre po 45 krajcarjev, vsota	2	15	
slama za grmado, za eno kopico en goldinar in 30 krajcarjev, kot tudi slama za zapor, za stražo, skupaj z lesom za stražo in vojake	2	30	
potni stroški za krvnika za pot od doma in nazaj	4		
stroški za krvnika in njegovega hlapca, dnevno v gotovini skupaj dva goldinarja, za šest dni skupaj dvanajst goldinarjev; le-tu (»alhero«)	3		
za zaslišanje z mučenjem	2		
za iskanje čarovniških znamenj	1		
za striženje obtoženke	1		
za obtoženkinino srajco		45	
za delo pri pripravi grmade		45	
VSOTA	20	50	

Tabela 3: Sodni stroški v čarovniškem procesu proti Marjeti Avguštin, tretji del

Vir: Vuzem, Čarovniški procesi, 57 sl. SI ZAP, Gospostvo Hrastovec, šk. 3, 28.

OPIS	GOLDINARJI	KRAJCARJI	DENARIČI
za postavitev (vkop) stebra za obtoženko	1		
za tolažbo (za slovo od obtožene)		15	
za pritrditev (vezanje na steber)		15	
za pokončanje obsojenke z ognjem		45	
za kurjenje		10	
za zakop pepela	1		
za rabljevo sodno malico		15	
napitnina za rabljevega slugo		18	
VSOTA	3	58	

SKUPNA VSOTA je bila 40 goldinarjev in 38 krajcarjev.

Zanimivo, je da se nikjer izrecno ne omenjajo stroški za krvnega sodnika, zato lahko domnevamo, da je to le del procesnih stroškov. So pa stroški sicer primerljivi s stroški v podobnem čarovniškem procesu iz leta 1695, ki je potekalo pred deželskim sodiščem pri Sv. Trojici v Halozah. Tam so skupni stroški za eno sojeno znašali 37 goldinarjev in 47 krajcarjev. Za krvnega sodnika so bili stroški tudi leta 1695 obračunani še posebej in so znašali 6 goldinarjev in 45 krajcarjev.⁴³

Poljane 1691–1699

Največji dokumentiran pregon na Kranjskem se je vršil pred deželskim sodiščem gospostva v Poljanah (Predgrad ob Kolpi). Po številu sojenih, naznanjenih in usmrčenih, ki jih je bilo več kot 40, ter krutosti postopkov je povsem primerljiv s pregoni na Štajerskem. Prvi žrtvi procesa sta bili tisti, ki sta bili izpuščeni na predhodnem procesu. Povod, ki je sprožil pregon, pa je bilo hudo neurje s točo, ki je povzročilo veliko škodo. Kot sodnik je v procesih imel vidno vlogo Janez Jurij Hočevnar. Večja procesa na Kranjskem sta bila tudi v začetku 90. let 17. stoletja v Ljubljani in v začetku 18. stoletja v Krškem.⁴⁴

⁴³ Tratnik Volasko in Košir, *Čarovnice*, 184, 185.

⁴⁴ Prav tam, 236 sl.

Isti zakoni, isti akterji, enake nesreče – drugi časi, druge ideje

Razsvetljenske ideje so v 18. stoletju postopno krepile skeptičnost do čarovniških procesov, ki so v tem obdobju v Evropi doživeli svoj zaton.⁴⁵ Ta pa ni potekal povsem linearno niti povsod enako. Tudi na Slovenskem so bili čarovniški procesi v 18. stoletju vedno redkejši, čeprav ostajajo pravne osnove enake, kot so bile v 16. in 17. stoletju. Kritične glasove in nasprotovanja čarovniškimi procesom v Evropi poznamo skozi vse obdobje, vendar je bil vpliv nasprotnikov in kritičnih glasov na vodenje sodobnih procesov zelo omejen. Da se to spreminja, je bilo ponekod opazno že v 17. stoletju. Tovrstna skeptičnost se je širila posebno med izobraženci in elitami. Razsvetljenske ideje niso bile združljive s čarovniškimi procesi in z 18. stoletjem pride odprava čarovniških procesov na dnevni red političnega razsvetljenstva, ki ga v naših deželah sredi stoletja pooseblja cesarica Marija Terezija.

Pravni temelj za vodenje čarovniških procesov v naših deželah so bili še vedno *Kazenski red cesarja Karla V. (Constitutio Criminalis Carolina, 1532)* in na njegovi podlagi sprejeti deželni kazenski redi. Pri procesih v naših deželah se tudi v 18. stoletju še vedno kaže pomen vseh treh akterjev, ki so vpleteni v različnih kombinacijah: sodnikov, ki vodijo procese, lokalnega prebivalstva in notranjeavstrijske vlade v Gradcu. Nekateri sodniki pri nas so bili v začetku 18. stoletja še zavzeti za preganjanje ljudi, osumljenih čarovništva. Kot take lahko omenimo Janeza Jurija Hočevarja in Petra Lukrecija Apostolena, medtem ko so bili tisti, ki so jima sledili, do čarovništva že bolj zadržani. Med kmečkim prebivalstvom pa je bilo v 18. stoletju prepričanje o nevarnosti čarovništva, posebno o povezavi med neurji, točo in čarovništvom, še zelo živo in je vztrajalo celo potem, ko procesov ni bilo več. Notranjeavstrijska vlada, ki je v 17. stoletju še zavzeto spodbujala vodenje čarovniških procesov, je v 18. stoletju postala bolj zadržana in je začela s poskusi omejevanja čarovniških procesov. Vlada je začela z začetkom stoletja odločneje nastopati proti prekomerni samovolji sodnikov pri vodenju procesov. Tako je leta 1703 suspendirala in 1705 zaradi samovolje pri vodenju čarovniških procesov razrešila sodnika Janeza Jurija Hočevarja. Podobno je vlada intervenirala v čarovniških procesih v Borlu in Halozah, kamor je poslala dva komisarja – ta sta ostro kritizirala postopke in celo indice v navedenih procesih – sodniku Apostolenu pa leta 1702 v Halozah ni dovolila začeti novih čarovniških procesov. Na sploh so zaradi intervencij vlade procesi trajali dlje, se znašli v mrtvem teku, sodni stroški so se še bolj večali, zato so se zemljiški gospodje skušali izogibati procesom, kar je v 18. stoletju postalo še očitnejše. Leta 1711 je notranjeavstrijska vlada izdala pristojnim sodiščem navodilo, naj v primeru čarovniških procesov ravnajo bolj previdno, vsaj od leta 1739 pa je od sodišč redno zahtevala poročila o vodenju čarovniških procesov. O spremembah odnosa do čarovništva na sodiščih nam pričajo tudi milejše (denarne, sramotilne ipd.) kazni. Tako je bilo tudi v primeru čarovniškega

45 Košir, 18. stoletje, 15 sl.

procesa pred sodiščem v Ortneku leta 1733, kjer je krvni sodnik utemeljil sodbo tako: »To ni nikakor čarovništvo, pač pa preprost neuk kmečki mož ne premore razumevanja, kakšno odvisnost more imeti delujoči vzrok na zaželeni stvari.«⁴⁶

Zaključek

Zmanjševanje pripravljenosti za vodenje procesov s strani sodišč je občasno vodilo v konflikt oblasti s tistim delom podeželskega prebivalstva, ki je bil še vedno prepričan v realno nevarnost čarovništva. Ko je na področju Ortneka hudo pustošila toča, so ljudje zanj obdolžili osebo, vpleteno v čarovniški proces leta 1733, in še drugo, za kateri so verjeli, da imata zmožnost čaranja. Ljudski bes je bil tako hud, da so ju morale oblasti zapreti v graščino, da jima niso ljudje sodili sami.⁴⁷ O podobnem priča eden od zadnjih čarovniških procesov pri nas, ki se je začel leta 1745 v Metliki. Po neurju s točo je zemljiško gospostvo v Metliki zaprlo žensko, osumljeno čarovništva. Kmetje so proti njej zbrali kar 32 prič. Ker se je sojenje vlečlo, so kmetje zaradi počasnega sojenja zahtevali, naj jim izročijo čarovnico, se uprli, pri tem ubili upravnika zemljiškega gospostva in grajskega hlapca, krvni sodnik pa je pobegnil. Aprila 1746 je cesarica Marija Terezija ukazala vojski, naj odide v Metliko in zaduši kmečki upor, ki je temeljil na ljudskem praznoverju. V istem času kot v Metliki je sodišče v Gornji Radgoni zaradi čarovništva sodilo dvema ženskama in enemu moškemu. Proti njim so leta 1744 pričali številni, vendar je sodišče osumljene oprostilo. Ko pa je Veržej z okolico opustošilo neurje, so se prebivalci Veržeja in tudi vojvodinja grofica Eggenberg pritožili zaradi njihove izpustitve. Notranjeavstrijska vlada je popustila njihovim pritiskom in soglašala, da sodišče nadaljuje proces. Po 108 dneh ječe je moški umrl v zaporu, vlada pa sodniku ni več dovolila nadaljevati s procesom in mu je julija 1746 ukazala, naj osumljeni izpusti. Procesu je sledil spor med imetnikom sodišča in zemljiškim gospostvom o tem, kdo naj poravnava sodne stroške. To je bil zadnji dokumentiran proces v slovenskih deželah. Prepričanja in medsebojne obtožbe, povezane z magijo, pa srečamo na sodiščih še veliko kasneje, kar priča o trdovratnosti tovrstnih predstav. Poleg širjenja razsvetljen-skih idej so se v 18. stoletju izboljšale klimatske razmere, spremenilo pa se je tudi razumevanje nesreče. Nesreča ni bila več razumljena kot nekaj, za kar je nujno treba najti krivca, ampak je bila vedno bolj razumljena kot nesrečni slučaj.

⁴⁶ SI AS 1080, f. 14.

⁴⁷ Rajšp, Čarovniški procesi, 396.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1080 – Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko.
- SI ZAP – Zgodovinski arhiv Ptuj:
 - Gospostvo Hrastovec.
 - Zbirka dopolnilnih reprodukcij.
 - Zbirka rokopisov, R 32, FKS.
- StLA – Štajerski deželni arhiv v Gradcu/ Steiermärkisches Landesarchiv in Graz:
 - Innerösterreichischer Regierung (IOR).

Literatura

- Byloff, Fritz. *Hexenglaube und Hexenverfolgung in den österreichischen Alpenländer*. Berlin, 1934.
- Golden, M. Richard (ur.). *Encyclopedia of Witchcraft, The western tradition*, ABC – CLIO. Denver, CO; Oxford UK, 2006.
- Grahornik, Matjaž. Herbersteini na Hrastovcu. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 92 = n. v. 57, št. 2/3 (2021): 38–95.
- Košir, Matevž. 18. stoletje in čarovniški procesi na Slovenskem: 61. predavanje – 5. 10. 2023. *Bilten*, št. 15, (2023): 15–20.
- Košir, Matevž. Magija in goljufija ter tovarništvo med Trstom in Gradcem 1732–1734. *Kronika* 43, št. 1-2 (1995): 11–18.
- Košir, Matevž. Sabat v čarovniških procesih - evropski fenomen na Slovenskem od 16. do 18. stoletja. *Historični seminar II. [Glasovi]*, 123–42. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1997.
- Rajšp Vinko. Čarovniški procesi na Slovenskem. *Zgodovinski časopis* 42, št. 3 (1988): 389–97.
- Studen, Andrej. *Barbarstvo muk = The barbarism of torture: razstava mučilnih naprav od 16. do 18. stoletja = an exhibition of torture devices from the 16th to 18th century*. Ljubljanski grad, Kazemate, 7. maj–27. sep. 2015.
- Studen, Andrej. Fenomen mučenja človeškega telesa pri torturi in kot spektakel: poskus prikaza delovanja in učinkov kazenskega prava v Ljubljani v 16., 17. in 18. stoletju. *Problemi. Eseji* 25, št. 5 (1987): 41–51.
- Studen, Andrej. Gnusni teater: Nasilje nad človeškim telesom v 16., 17. in 18. stoletju. *Maska* 3, št. 4/5 (1993): 31–36.
- Studen, Andrej. Inscenirane usmrtitve. Spreminjanje kaznovanja s smrtjo od 16. do 20. stoletja. *Acta Histriae* 10, št. 1 (2002): 223–46.
- Studen, Andrej. *Rabljev zamah. K zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2004.
- Studen, Andrej. *Teater groze: stalna razstava mučilnih naprav od 16. do 18. stoletja*. Celje: Zavod Celea [2017].
- Tratnik Volasko, Marjeta in Matevž Košir. *Čarovnice, procesi, predstave, pregoni v evropskih in slovenskih deželah*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Travner, Vladimir. Čarovniški procesi na Slovenskem. *Življenje in svet, knjiga* 6, leto 3, št. 4–24 (1929).
- Vuzem, Manja. *Čarovniški procesi na gradu Hrastovec v letih 1661–1685. Diplomsko delo*. Univerza v Mariboru, 2014.

Aleksander Panjek*

Streha nad glavo. Kritine stanovanjskih in gospodarskih poslopij na Krasu sredi 18. stoletja**

IZVLEČEK

Prispevek obravnava v različnih strokah dolgoživo vprašanje o materialu, iz katerega so bile izdelane strešne kritine na kmečkih poslopih na Krasu, in o času prevlade ter zamenjave slame, skril in korcev med 16. in 19. stoletjem. V uvodnem delu povzema in prikaže interpretativno in kronološko ohlapnost obstoječe literature. V nadaljevanju se opre na pisna pričevanja in likovne upodobitve mest in vasi na Primorskem iz zgodnjega novega veka ter pokaže njihovo delno neskladje z obstoječimi interpretacijami in dvoumnost upodobitev. V osrednjem delu so prikazani in analizirani izvirni arhivski podatki, povzeti iz nepremičninskih transakcij med kmeti, ki vsebujejo informacije o vrsti in vrednosti strešnih kritin na sedemindvajsetih stanovanjskih in trinajstih gospodarskih poslopih v petnajstih krajih na Krasu sredi 18. stoletja. Večina teh hiš je bila prekrita s skrilami, večina gospodarskih poslopij pa s slamo. Izjemo predstavlja prevlada korcev na goriško-vipavskem koncu. S tem je podana zanesljiva časovna opora za nadaljnje raziskave.

Ključne besede: kmečka arhitektura, življenjski standard, Primorska

* Dr., redni profesor, Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem, Titov trg 5, SI-6000 Koper, aleksander.panjek@fhs.upr.si; ORCID: 0000-0001-8633-9010

** Članek je nastal v okviru internega raziskovalnega programa *Življenjski prostori Slovenije: preteklost – sedanjost – prihodnost* Inštituta za medkulturne študije Fakultete za humanistične študije, ki ga financira Univerza na Primorskem.

ABSTRACT

**A ROOF OVER YOUR HEAD.
ROOFING OF RURAL DWELLINGS AND OUTBUILDINGS IN THE KARST
(MID-18TH CENTURY)**

The contribution addresses the long-standing question of the roof covering materials for rural buildings in the Karst region and the chronology of the prevalence and replacement of straw, slates, and bent tiles from the 16th to the 19th century. The article first outlines the interpretative and chronological uncertainty of the existing literature. Next, it presents the early modern written testimonies and iconography of towns and villages in the Slovenian Littoral, demonstrating their partial discrepancy with the existing interpretations and the ambiguity of the relevant depictions. The central part of the article analyses the original archival data from real estate transactions between peasants, which contain information on the type and value of roof coverings on 27 residential and 13 outbuildings in 15 localities in the Karst region in the middle of the 18th century. Most of these houses were covered with slates, while most outbuildings were thatched, except for the Goriška-Vipava area, where bent tiles prevailed. These results provide a reliable timeline foundation for further research.

Keywords: rural architecture, standard of living, the Slovenian Littoral

Uvod

Znanstvena literatura različnih strok kraško hišo obravnava že več desetletij, pri čemer smo zgodovinarji doslej ostali bolj v senci tako slovenskih kot italijanskih geografov, etnologov, arhitektov, umetnostnih zgodovinarjev in drugih strokovnjakov. Pomemben mejnik na to temo predstavljata prispevka Marie Paole Pagnini iz leta 1966 in Ivana Sedeja iz leta 1969. Pagnini je na podlagi dotlej obstoječe literature (Murko, Dvorsky, Cvijić, Biasutti, Cumin, Melik in Nice) ter lastne terenske raziskave identificirala tri zaporedne razvojne faze hiše na Krasu. Po njenem mnenju je bila najstarejša oblika kamnite hiše na Krasu pritlična in pravokotnega tlorisa z dvokapno streho, ki je bila najprej prekrita s slamo in kasneje s kamnitimi skrilami. V naslednji fazi so hiše dobile nadstropje. V najnovejši fazi tradicionalne arhitekture so z uvedbo korčne kritine hiše dobile še pohodno podstrešje. Za razliko od skril, katerih teža zahteva strmo streho, so korci lažji in omogočajo manjši naklon ostrešja, zaradi česar je bilo mogoče dvigniti obodne nosilne zidove, tako da je podstrešje pridobilo na višini in uporabnosti.¹

¹ Pagnini, La casa rurale del Carso.

Sedej je bil precej drugačnega mnenja. Po njegovem »slovenska kmečka hiša na Krasu in v Primorju nasploh ne izvira iz kake prazgodovinske enocelične bunje, marveč ima vzor v visoko razviti stanovanjski arhitekturi staroselskih mest in vasi«. Na terenu je identificiral obstoj enonadstropnih stavb že v srednjem veku (Štanjel) in v prvi polovici 16. stoletja (Šmarje pri Sežani) ter zagovarjal tezo, da hiše na podeželju sledijo istim stilskim načelom kot mestne in plemiške, razlikujejo pa se po tem, da domačija ni prostorsko utesnjena, ima poudarjeno gospodarsko (kmetijsko) funkcijo in njeni naročniki so praviloma finančno manj močni, zato so tudi hiše skromnejše. Kraška hiša se s časom ne razvija toliko v višino kolikor v dolžino oziroma širino, saj gre za primer adicijske gradnje, pri kateri se v skladu s spreminjajočimi se potrebami lahko nove stavbe dodajajo ob obstoječe. »Izredna kompozicijska prožnost in komponibilnost kraške hiše pa ima za posledico slikovite in plastično izredno zanimive rešitve. Kraška domačija je organizem, ki je le redko sklenjen.« Ker so pri vsakem elementu v nizu zunanji zidovi nosilni, ima vsaka stavba svoj vhod v pritličju in v nadstropju, zaradi česar imata zunanje stopnišče in balkon (gank) neobhodno funkcijo povezave posameznih prostorov. Iz strukturnega vidika je Sedej identificiral dve spremembi skozi čas. »Šele v 18. in zlasti v 19. stoletju« se že v fazi gradnje uveljavi »mnogocelična zasnova«, pri kateri so »zidovi posameznih celic hkrati tudi nosilne stene in ne le predelni provizoriji iz šibja in blata«, kar omogoči pojav pročelij »z mnogimi okni, ki se nizajo v pravilnih oseh in višinah« in so povezani »z enotnim gankom – zunanjim hodnikom«. Druga sprememba je pomembnejša za temo tega prispevka. »Stavbne gmote so bile v času dobrih petih ali celo več stoletij konstanta, ki se je deloma spremenila v 17. in 18., predvsem pa v 19. stoletju z vpeljavo kritine iz korcev. Prej je prevladovala strma streha iz skrli pa tudi slame. Prav zato je bil videz teh hiš pred 19. stoletjem manj 'mediteranski', bolj prvinski in surov.« Kraške hiše so po Sedeju imele tršate kamnite strehe, »ki jih je Stele posrečeno imenoval 'prastrehe'«.² Zatem je k dokazom o zgodnjih primerih nadstropnih hiš dodal stavbno jedro domačije v Koprivi na Krasu, o čemer »je pričala letnica na kamnu nad ognjiščem – leta 1604«.³

Dve desetletji kasneje je Sedej, vedno na podlagi opazovanj stavb na terenu, dodal nekaj zanimivih interpretacij s krajinskega vidika, ki bi nas malenkost odvrnile s poti, ter nekoliko izostril kronologijo strešnih kritin. Na eni strani, čeprav so jo uporabljali že v prazgodovini in navkljub njenemu »arhaičnemu« videzu, kamnita kritina »pripada vsem slojem«, saj ima »na Krasu in v Istri tudi renesančni in celo baročni značaj – navsezadnje so s skrlami pokrite gotske cerkve, renesančne graščine in baročne kmečke hiše«. Z vidika kronologije je njegova izhodiščna teza ta, da so na Krasu »dolga stoletja živele v simbiozi kamnite, korčaste in slamnate strehe – vendar so začeli slamo na veliko opuščati že v 19. stoletju«. V 16. in 17. stoletju »so dajale ton krajinski sliki strme dvokapne kamnite in ob njih slamnate strehe«, ki pa so nastajale še v 18. in 19. stoletju, tako da sta verjetno »slama in kamnita kritina prevladovali prav do

2 Sedej, Kmečka arhitektura na Krasu, dobesečni navedki so s strani 3, 8 in 10.

3 Sedej, *Sto najlepših kmečkih hiš*, 222.

18. stoletja.«⁴ A hkrati s hipotezo o dolgi prevladi skrilnatih in slamnatih streh Sedej zagovarja tudi zgodnje pojavljanje korčnih kritin in iz njegovih besed je mogoče razumeti, da so se širile razmeroma hitro.

»Na Krasu in marsikje na Primorskem (predvsem v Istri) so se začeli uveljavljati korci že sorazmerno zgodaj, vsaj v 16. stoletju. Najprej seveda v mestih, na cerkvah in na graščinah – čeravno tudi v višjih družbenih sferah niso pozabili na kamnite plošče še v 19. stoletju. Kritina se je razširila iz mestnih središč – predvsem iz Kopra in Trsta in je hitro pokazala svoje prednosti. Gre za strešno kritino, ki potrebuje malce lažji strešni stol, lahko jo je obnavljati pa tudi izredno dobro se obnese ob burji, posebej če je streha, kot v Vipavski dolini, obtežena s kamni.«⁵

V bistvu gre pri Sedeju za vsaj na videz nekoliko protislovno interpretacijo, ki na eni strani zagovarja čim zgodnejši pojav korcev na podeželskih in kmečkih strehah in na drugi sobiva z verjetno prevlado skril in slame do vključno 18. stoletja. Kot žarišči širjenja korcev na podeželje pa vidi mesti Koper in Trst.

Odtlej so kraška hiša in nasploh arhitektura ter obrt in umetnost obdelovanja kamna pritegnili precejšen strokovni interes. Po arhitekturni tipologiji so kraško hišo definirali kot »kraško-sredozemski« tip, v katerem so opazne sorodnosti s furlansko ruralno arhitekturo, ali naravnost kot »kraško arhitekturo«, ki se je izoblikovala na stičišču med kranjskimi stilskimi vplivi in tistimi iz beneškega primorja. Za kraško kamnito arhitekturo je med drugim značilen vtis zlitosti s krajino.⁶ Peter Fister se je glede razvoja hiš na Krasu postavil nekako na pol poti med obe zgoraj omenjeni rekonstrukciji (Pagnini in Sedej). »Srednjeveško stavbarstvo se na Krasu ni začelo nanovo« in zlasti »male vaške cerkvice« so ohranjale značilnosti, »ki so jih dvigovale iz anonimnosti. Portale, okenske okvire, klesane konzole ipd. so (še vedno) izdelovali kot kvalitetne izdelke iz domačega, kraškega kamna in tako ohranjali znanje preteklih rodov kamnarjev in kamnosekov«. Po Fistrovem mnenju so bile stavbe na Krasu v srednjem veku »majhne, enocelične« ter so »prvotno [...] stale ločeno in jih je v 'ulične' nize povezalo šele 18. in 19. stoletje«. Med srednjim vekom in 18. stoletjem sta pretekli vsaj dve stoletji. Ljubo Lah je za zelo verjetne označil »domneve, da je povprečna kmečka hiša na Krasu že pred nekaj stoletji bila etažna stavba, ki je pod skupno streho združevala [...] 'hišo' kot osrednji bivalni del, štal, v nadstropju morda skedenj in kakšno mračno sobico«. Čas ostaja torej neopredeljen. Sicer je Lah gradil na konceptu adicijske gradnje in predstavil kompleksnejšo sliko razvoja od posamezne hiše do členjenega niza stavb okoli dvorišča.⁸ Če naj potegnemo kak sklep, je ta, da ni pravega soglasja niti gotovosti o tem, kdaj so se v kmečki arhitekturi na Krasu pojavile etažne stavbe. Več je strinjanja o konceptu adicijske gradnje kot sistema gradnje ter

4 Prav tam, 24, 32 in 204.

5 Prav tam, 33.

6 Pagnini, *La casa rurale del Carso*. Fister, *Arhitektura na Krasu*. Lah, *Naselbinska in stavbna dediščina*, 260–71. O kraški hiši in uporabi kamna v spontani arhitekturi tudi Ciglič, *Kamniti svet*. Renčelj, *Kras: kamen in življenje*.

7 Fister, *Arhitektura na Krasu*, 256, 257.

8 Lah, *Naselbinska in stavbna dediščina*, navedek s strani 266.

o tem, da so se daljši obulični nizi stavb in velike domačije pojavili z 18. stoletjem. Da pa ni mogoče govoriti o pomanjkanju znanja v gradbeništvu med krajani kraških vasi v stoletjih novega veka, je prepričljivo dokazal zlasti Božidar Premrl, kar seveda ne izključuje sodelovanja zunanjih mojstrov.⁹

Stanje raziskav

Splošno znano dejstvo je, da so v preteklosti na Krasu soobstajale tri vrste kritin, ki smo jih že omenili, to so slama, kamnite skrile in opečnati korci. Večje vprašanje predstavlja kronologija, to je umestitev soobstoja in zaporedja oblik v natančnejša časovna obdobja. Sedejevo kronologijo, da je vpeljava kritine iz korcev pojav 17. in 18., predvsem pa 19. stoletja ter da je pred tem prevladovala skrilnata streha, »pa tudi iz slame«, smo že videli. Po Fistrovem mnenju so bile v srednjem veku »strehe pretežno krite s kamnitimi ploščami ali slamo, bile so strme«. Spremembo je prinesel šele »čas baroka«, ko so »dotedanje s kamnitimi ploščami in slamo prekrute strehe začeli pospešeno nadomeščati z enovito opečno kritino – s kraškimi korci, prvotno položenimi na opečne plošče z značilno belo obarvanimi vogali«. Na Krasu naj bi do te spremembe prišlo po Valvasorju, ker ta omenja le kamnite in slamnate kritine.¹⁰ S tem Fister pojav korcev na kraških hišah v bistvu datira v 18. stoletje. Obenem srečamo mnenje, da so vse tri oblike obstajale hkrati in da ne bo držalo, da je klasična oblika kraške strehe samo kamnita, temveč so bile strehe pokrite tudi s kopi (korci) in slamo, vendar brez opredelitve obdobja.¹¹ Po drugi strani imamo mnenje, da se je kritina »spreminjala od slamnate in skrilnate do korčaste«, z natančnejšo časovno opredelitvijo, po kateri so se »prve korčaste strehe [...] pojavile že v 17. stoletju«, vendar brez navedbe vira. Naško Križnar navaja tudi, da je bil »zgodovinar Simon Rutar mnenja, da so se korci pojavili precej bolj zgodaj«. Lah piše, da so bila naselja na Krasu v 16. in 17. stoletju »razpoznavna predvsem po strmih, dvokapnih, kamnitih strehah, med katerimi je bilo tudi veliko slamnatih«. Meni, da je opečnata kritina s korci pomenila »pravo razvojno revolucijo« in naj bi se začela »uveljavljati že sorazmerno zgodaj, vsaj v 16. stoletju«, čeprav najprej v mestih, na cerkvah in gradovih, nato pa se je »razširila iz mestnih središč – predvsem iz obalnih mest«. K doslej znanemu je dodal zanimivo ugotovitev, da je za izdelavo strehe iz korcev potrebnega manj lesa za tramove kot v primeru skril, ker so te težje.¹³

9 Omenil bom le najnovejše delo, in sicer Premrl, *Nesmrtni kamen*, v katerem so navedena vsa relevantnejša dela istega avtorja na to temo.

10 Fister, *Arhitektura na Krasu*, 256, 258.

11 Kernel, *Kamnolomstvo in kamnoseštvo*, 16, 17, pri čemer se opira na Sedeja, *Sto najlepših kmečkih hiš*.

12 Križnar, *Odlomki iz materialne kulture*, 14. Križnar, *Etnografska podoba Krasa*, 219.

13 Lah, *Naselbinska in stavbna dediščina*, 267. Enako Renčelj in Lah, *Kraška hiša in arhitektura*, 103.

Tabela 1: Pojav korčnih kritin na Krasu po mnenju različnih avtorjev

Vir: Gl. besedilo.

Avtor	Čas
Sedaj (1969)	17., 18. in predvsem 19. stol.
Sedaj (1989)	vsaj 16. stol. (najprej mesta, cerkve in graščine)
Fister	18. stol.
Križnar	17. stol.
Lah	16. stol. (cerkve in gradovi)
Premrl	konec 18. stoletja

Zaključki avtorjev, ki so se preizkusili v oblikovanju kronološkega orisa pojavnosti različnih strešnih kritin na Krasu, se med seboj ne skladajo, časovni razpon med njimi je širok tri stoletja in več (tabela 1). Izhodiščna ugotovitev je, da obstoječe znanje sloni na strokovnem opazovanju in analizi ohranjenih objektov, sklepanja in interpretacije starejših strokovnjakov pa se prenašajo iz roda v rod avtorjev, ki jih povzemajo in redkeje nadgrajujejo. Skupna značilnost večine obstoječe literature na temo strešnih kritin na Krasu je hkrati ta, da ne sloni na uporabi pisnih virov.

Izjema je vsaj Premrl, čigar poskus časovne umestitve strešnih kritin na Krasu je privedel do precej drugačnega rezultata, saj je »zlato dobo« skrilnate strehe postavil v 18. stoletje. »Največ skrilnatih streh« je po njegovem mnenju »nastalo v 17. in 18. stoletju«. V 17. stoletju je evidentiral, da je večina cerkva imela skrilnato streho, medtem ko naj bi v 18. stoletju »naraščal predvsem delež stanovanjskih in gospodarskih stavb« s to kritino, čeprav naj bi tedaj bile »številnejše sočasne slamnate strehe«. Tudi Premrl zagovarja stališče, da so kamnite kritine obstajale ne le ob slamnatih, temveč tudi ob opečnatih, in sicer »v širšem stavbnem tkivu vaških naselij kot v sklopu ene domačije ali celo na istem objektu«. Na podlagi odsotnosti omembe opečnatih kritin v Terezijanskem katastru iz srede 18. stoletja in njihove prisotnosti v Franciscejskem iz dvajsetih let 19. stoletja sklepa, »da se je korčna kritina, ki se je že prej v večji meri uporabljala na Vipavskem, v Furlaniji in v Trstu, začela postopoma uveljavljati in širiti tudi po Krasu nekako ob koncu 18. stoletja«. ¹⁴ Avtor soglaša tudi z uveljavljenim zaporedjem slama, skrile, korci. »Slama je bila, zgodovinsko gledano, najstarejša in bila je še dolgo daleč najbolj razširjena. Postopoma je odstopala mesto skrilnati kritini, vendar je še dolgo sobivala z njo. Mlajša opečna kritina, ki so jo izdelovali v opekarnah na obrobju Krasa, na primer v Vipavski dolini in Furlaniji, je postopoma nadomeščala slamnato kritino in je začela konkurirati skrilnati kritini.« ¹⁵

14 Premrl, *Kamnita strešna kritina*, 60, 61.

15 Prav tam, 61.

Pričevanja sodobnikov

Zaporedje slama, skrile, korci sem usvojil tudi sam v nekaterih svojih delih.¹⁶ Za naš namen je mogoče navesti še nekaj pričevanj sodobnikov v pisni in likovni obliki. V drugi polovici 17. stoletja je Valvasor zapisal, da »imajo [Kraševci] velike vasi in večinoma zidane hiše, nekatere strehe na njih so pokrite s ploščatimi kamni.«¹⁷ Stoletje kasneje je vodja policije v Trstu Pittoni (1786) beležil, da so na območju tržaške občine »skoraj vsi kmečki domovi grajeni s suhim zidom: kvaliteta in oblika kamnov delata zidove trdne in prebivalci naselij jih znajo oblikovati s posebno ume tnostjo«. V preteklosti so bile po njegovem skoraj vse strehe slamnate, medtem ko so bile tedaj zaradi širjenja »nekaj malega bogastva« na podeželje hiše po vaseh in zlasti v predmestnih naseljih že »skoraj vse prekrите s skrilami ali korci«. »V predmestnih naseljih, zlasti v Škednju, Križu in na Proseku [slednja se nahajata na Krasu], lahko opazimo številne zidane hiše, ki se zdijo prej gosposke kot kmečke.« Pittonijevo poročilo proti koncu 18. stoletja izrecno omenja lokalno kamnoseško in zidarsko znanje ter prekrivanje streh skoraj izključno s skrilami in korci, medtem ko naj bi v preteklosti bilo obratno, saj naj bi močno prevladovale slamnate kritine.¹⁸ To se sklada z Valvasorjem, po katerem so sto let poprej le »nekaterе strehe« imele kamnito kritino, in hkrati s Premrlovo okvirno kronologijo.

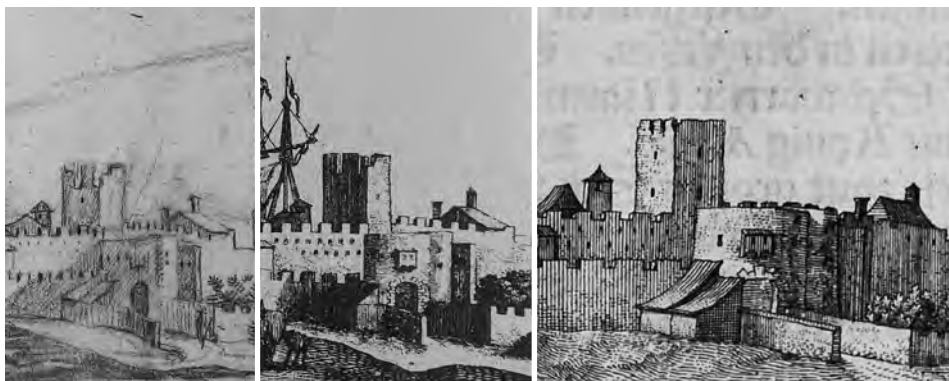
Lahko si poskusimo pomagati z likovnimi viri. Na barvni risbi Doberdoba in presihajočega jezera z bližnjimi naselji v Dolu (Valon) ob cesti med Gorico in Štivanom, ki jo je z nekaj dvomov mogoče datirati v 16. stoletje, imajo vse hiše redeče obarvano streho, kakor tudi cerkve in goriški ter devinski grad, kar bi lahko razumeli kot korčno kritino. Na barvni upodobitvi obmejnega naselja Štivan pri Devinu iz leta 1651 so vse strehe ravno tako rdeče obarvane, a so v tem primeru podobno obarvani tudi zidovi stavb in pol mejnega mostu, s čimer je beneški avtor poudaril pripadnost habsburški strani.¹⁹ Nekaj desetletij poznejše Valvasorjeve upodobitve niso povsem jasne in se v nekaterih primerih ne skladajo z različnimi verzijami, nastalimi med začetnimi skicami (1678–1679) in tistimi, objavljenimi v Slavi vojvodine Kranjske (1689). V primeru vasi Škocjan tako skica kot bakrorez kljub razlikam v upodobitvi kažeta strme strehe, ki bi jih bilo mogoče razumeti kot skrilnate, ker so strme in so na hišah enake kot na cerkvi. V Devinu je za grajskim obzidjem videti le dve strehi naselja, in sicer cerkveno z zvonikom in streho ene od hiš. V tem primeru imamo kar tri različne upodobitve iz Valvasorjevih del: skico, prvo objavljeno verzijo iz topografije (1679) in tisto iz Slave. Na skici je edina hišna streha položna in ima vitek visok dimnik, kar kaže na opečnato kritino. V topografiji je podobna, le nekoliko manj položna in dimnik je odebeljen, medtem ko je v Slavi streha iste hiše strma, da izgleda skrilnata, dimnik pa je kratek in čokat (iste razlike je videti na strehi cerkve; slika 1). V Senožečah je manj razlik

¹⁶ Panjek, *Kulturna krajina*. Panjek, Staro jedro Devina.

¹⁷ Rupel in Reisp, Valvasorjevo berilo, 73, 74, 204.

¹⁸ Panjek, *Kulturna krajina*, 27, 28.

¹⁹ Prav tam, 118 in 122.

Slika 1: Različne upodobitve streh v Devinu po Valvasorju, 1678–1689

Vir: Valvasor, *Topografija – Skicna knjiga*. Valvasor, *Topographia ducatus Carniolae*. Valvasor, *Die Ehre*

med verzijami, so pa na vseh treh upodobitvah poleg strmejših dvokapnic prikazane tudi položnejše in štirikapne strehe, tako da bi lahko sklepali na soobstoj skrilnatih, opečnatih in nenazadnje slamnatih streh. V Trstu so v Slavi strehe večinoma položne, a na Reki so strmejše.²⁰ Slednje se ne sklada s stoletje mlajšo podobo Reke, kakor jo je narisal Clobucciarich (1579), saj so na njej vse strehe rdeče obarvane in položnejše.²¹ Navedena neskladja napeljujejo k opreznosti pri sklepanju na podlagi tovrstnega likovnega gradiva, saj nam očitno ne more dati nedvoumnih informacij, temveč namige možnega, ki jih je koristno dopolniti s pisnimi viri.

Nenazadnje ravno pisni viri, ki jih navajamo v nadaljevanju, oporekajo korcem v mestih ob jadranski obali v 16. stoletju. Dva opisa hiš v istrskih mestih umeščata postopno uveljavljanje korčne kritine v prvo polovico 17. stoletja in hkrati poudarjata šibko proizvodnjo tovrstnega gradbenega materiala. Ob nastopu škofovske službe v Kopru leta 1653 je o tem mestu Bonifacio zabeležil, kako »strešnikov, korcev, opek in apna [verjetno je mišljena apnena malta, op. A. P.] tod ne izdelujejo; vse to prihaja iz Pirana v majhnih količinah, ne posebno kakovostno, za nameček pa še drago. Vse hiše so zato grajene iz velikih blokov peščenjaka, grobo klesanih z velikim dletom«. ²² Drug škof, Tommasini iz Novigrada, ki je preminul leta 1654, je opisal Istro v času pred sredino 17. stoletja. Glede urbanih naselij, pri čemer je izrecno omenil Trst, Koper, Piran, Rovinj, Vodnjan, Motovun in Buje, je navedel sledeče:

»Ker nimajo veliko žganega kamna, namesto tega uporabljajo surovega in vsak kamen, ki ga izkopljejo iz zemlje [...], zato delajo zelo debele zidove. Samo v Piranu in v Kopru so dve ali tri peči za korce, planete, opečne plošče in apneno malto [*tavelle, quadrelli e calcina* ...] in nad kritinami so nedolgo nazaj uvedli korce iz žgane gline, ki so jih prej izdelovali iz

²⁰ Valvasor, *Topografija – Skicna knjiga*. Valvasor, *Topographia ducatus Carniolae*. Valvasor, *Die Ehre*.

²¹ Schögl-Ernst, Leideck in Medved, *Johannes Clobucciarich*, 24.

²² Darovec, *Stari krajepisi Istre*, 156.

plošč živega kamna, na tanko lomljenih v nekaterih krajih, in te je videti na vseh starinskih hišah in tudi cerkve so prekrile s temi kamnitimi strešniki.«²³

Ob tem je lahko zanimivo navesti, kako je Ljubljana v 16. stoletju premogla mestne opekarne, v katerih so poleg opek raznih oblik izdelovali tudi strešnike, ki so bili ploščate oblike in zaokroženi na spodnji stranici, torej opečnate bobrovce (Dach Ziegel in Halben Dach Ziegl). V 18. stoletju sta delovali dve mestni opekarni, ki sta v obdobju 1736–1766 v povprečju letno izdelovali okoli 300.000 zidakov in 90.000 strešnikov, proti koncu stoletja pa so se jima pridružile še zasebne.²⁴

Če se vrnemo na Kras, je na tlorisu Devina, nastalem kmalu po potresu leta 1690, v naselju mogoče naštetih 21 običajnih stavb ter cerkev, samostan in stolp. Pripisi na sami risbi pri le sedmih stanovanjskih in gospodarskih poslopjih (tretjini) navajajo slamnato kritino: izmed teh so štiri opredeljene kot hlevi, še dve drugi sta verjetno bili gospodarski poslopji. Pri ostalih ni navedbe kritine, kar očitno pomeni, da ni bila slamnata. Mogoče je sklepati, da so bile leta 1690 stanovanjske hiše v Devinu večinoma prekrile s kamnito ali korčno streho, na kar nakazujejo že omenjene Valvasorjeve upodobitve, gospodarska poslopja in hlevi pa s slamo.²⁵

Slika 2: Strehe v Gorici, K. Merian, 1649–1650 (detajl po Pillon, *Gorizia, un viaggio nel tempo*, 128)

Hrani: Biblioteca Civica di Gorizia

Manj dvomnosti srečamo med upodobitvami streh v Gorici. Kasper Merian je sredi 17. stoletja (okoli 1649 ali 1650) tako na mestnih hišah na grajskem griču znotraj obzidja kot na tistih pod njim skoraj vse strehe narisal kot položne dvokapnice (čeprav sta dve do tri tudi bolj strmo zarisani), pri čemer ima ena stavba celo frčade (skrajno levo na sliki 2).²⁶ Zelo malo dvomov poraja razbiranje risb o prizorih iz tedaj polpretekle zgodovine in kronike mesta Gorice, ki jih je proti koncu življenja (v prvih letih 18. stoletja) izdelal rojeni Goričan Giovanni Maria Marusig. Strehe tako verskih kot posvetnih mestnih stavb so upodobljene z razločnimi obrisi korcev in so rdeče akvarelno obarvane, kar velja zlasti za njegovo delo o goriških cerkvah, samostanih,

²³ Tommasini, *De' Commentari storici-geografici*, 55.

²⁴ Slokar, *Zgodovina ljubljanskih opekarn*, 40, 41.

²⁵ Panjek, *Staro jedro Devina*, 478, 479.

²⁶ Pillon, *Gorizia, un viaggio nel tempo*, 128.

Slika 3: Strehe v Štanjelu (A), Braniku (B) in Taboru nad Dornberkom (C), G. Capellaris, 1752 (detajli po Panjek, Človek, zemlja, kamen, 19 in 59 ter Panjek, O mejnosti Goriške, 169)

Hrani: Musei Provinciali di Gorizia

šolah in drugih pomembnejših stavbah (1706). Zanesljivo delujejo tudi Capellarisove upodobitve Štanjela, Branika in Tabora nad Dornberkom iz leta 1752 (slika 3). V Štanjelu je videti večinoma strme (skrilnate) strehe, medtem ko jih je v Braniku in Taboru nad Dornberkom narisal položne in so na njih razvidni obrisi korcev. Za vipavski prostor je Valvasorjeve in Capellarisove upodobitve (1678–1679 in 1752) že primerjala Ledinek Lozej in ugotovila, da je na novejših risbah »naklon nekaterih streh položnejši, v Gradišču [ob Soči] so celo štirikapnice, najverjetneje krite s korci, druge ostajajo strme in krite s škrlami«, čeprav so pri Valvasorju kraji v zgornji, pri Capellarisu pa v spodnji Vipavski dolini.²⁷

Na podlagi doslej navedenega je mogoče izluščiti nekaj ugotovitev. Obstoječa literatura ne soglaša ne glede časa, kdaj sta se skrilnata in korčna kritina pojavili v kmečki arhitekturi na Krasu, ne glede obdobja in hitrosti medsebojnega izpodrivanja in niti glede smeri, od koder naj bi se uporaba korcev širila na Kras. Lah njihovo žarišče vidi v obmorskih mestih, Premrl pa na Vipavskem in v Furlaniji.

²⁷ Ledinek Lozej, Raziskave stavbarstva, 221.

Na osnovi navedenih pisnih in likovnih pričevanj je mogoče skleniti sledeče. Na eni strani se potrjuje vtis, da je številčnost neslamnatih kritin na Krasu v 17. v 18. stoletju naraščala. Na drugi pa je videti, da je vsaj v naseljih središčnega pomena na obrobju Krasa (Štanjel, Senožeče, Branik, Tabor Dornberk) mogoče locirati zgodnejšo prevlado skrilnatih ali opečnatih streh, in sicer v drugi polovici 17. stoletja ali najkasneje do njegovega konca, zagotovo pa sredi 18. stoletja. Propulzivna vloga obalnih mest pri širjenju korčne kritine na podeželje vsaj v prvi polovici in do sredine 17. stoletja ne deluje prepričljivo, posebej ne z vidika proizvodnje in ponudbe materiala. Za Trst, Koper in Piran je namreč mogoče sklepati, da se je v prvi polovici 17. stoletja šele pričel proces uvajanja korčnih kritin na novogradnjah in ob prenovah. Starejši stavbni fond, tako posvetni kot cerkveni, je še sredi 17. stoletja bil prekrit s kamnitimi skrilami. Drugačne razmere nam daje slutiti gradivo o Gorici, kjer so mestne stavbe v drugi polovici 17. stoletja in zanesljivo v prvih letih 18. prekrite s korci. Splošnejša ugotovitev pa je, da nam primanjkuje zadovoljivega števila zanesljivih virov, ker tematika enostavno še ni dovolj raziskana (tabela 2).

Tabela 2: Omenjene pisne navedbe in likovne upodobitve strešnih kritin 1579–1786

Vir: Gl. besedilo.

Leto (vir)	Slama	Skrile	Korci
16. stoletje (risba Doberdoba)			Doberdob in okolica (?)
1579 (Clobucciarich)			Reka (rdeče strehe – ?)
1649–1650 (Merian)			Gorica
1651 (beneška risba)			Štivan (rdeče strehe – ?)
Pred 1654 (Tommasini)		istrska mesta, starejše stavbe	istrska mesta, novejše stavbe in kritine
1653 (Bonifacio)			Koper, dostopni v manjših količinah
1678–1679 (Valvasor slike)	?	Škocjan, Senožeče, Devin (?), Trst (?)	Senožeče, Devin (?), Trst (?)
1689 (Valvasor, pisno)	Večina na Krasu	manjšina na Krasu	
1706 (Marusig)			Gorica
1690 (risba)	Devin (gospodarska poslopja)	Devin (stanovanjske stavbe?)	Devin (stanovanjske stavbe?)
1752 (Capellaris)		Štanjel	Branik, Tabor Dornberk
1786 (Pittoni)	Manjšina (Trst – okolica in Kras)	večina	večina

Kaj lahko povemo novega o strehah na kmečkih poslopijih na Krasu

V arhivu devinskega gospostva in glavarstva je ohranjenih več sto zapisov iz sredine 18. stoletja o kupoprodajah, dedovanjih in drugih transakcijah kmečkih nepremičnin.²⁸ Med temi je najti tudi stavbe in v 40 primerih zapisi navajajo njihovo strešno kritino. Primeri so iz obdobja med letoma 1748 in 1756 in pokrivajo dober del takratnega devinskega gospostva, saj zajemajo prostor med črtama Tomaj–Komen–Vižintini v Dolu v notranjosti ter Prosek–Nabrežina–Jamlje v bližini morske obale. Zastopanih je skupaj petnajst vasi. Opozoriti velja, da podatki ne predstavljajo nikakršnega statističnega vzorca, ki bi bil zanesljivo reprezentativen, saj je njihov nabor plod naključja, po katerem so se ravno te stavbe znašle v nepremičninski transakciji v času, za katerega so se dokumenti ohranili. Poleg tega informacije ne pokrivajo vsega Krasa in tudi ne vseh vasi v gospostvi ali na zajetem območju, pri čemer so nekatere vasi zastopane z več primeri, druge pa samo s po enim. Kljub temu je prednost podatkov v tem, da kot stranke v transakcijah nastopajo pripadniki revnejših in premožnejših kmetov, s tem pa tudi stavbe različne kakovosti, čeprav razmerja v realnosti ne poznamo.

Ne glede na povedano, skupek 40 primerov za to obdobje in sklenjeno območje ni ravno zanemarljiv in ima to prednost, da nudi neko sinhrono sliko stanja v točno določenem času slabega desetletja (1748–1756). Za vseh 40 zajetih poslopij razpolagamo s podatki o kraju, kjer so se nahajali, o njihovi stanovanjski ali gospodarski namembnosti ter o kritini (slama, skrile, korci). V večini primerov vir navaja tudi ocenjeno vrednost strehe, vendar je le za nekatere izmed njih navedena tudi površina kritine, kar je pogoj za izračun vrednosti po merski enoti in s tem za zanesljivejšo opredelitev razlike v vrednosti med oblikami kritine.

Pri večini stanovanjskih stavb v našem naboru (skupaj 27) je bila strešna kritina skrilnata (59 %), sledile so slamnate (26 %) in korčne strehe (15 %). Pri gospodarskih poslopijih (skupaj trinajst) je slika povsem obratna, saj jih je bila ogromna večina prekritih s slamo (85 %). To so bili hlevi in ena pritlična lopa. Le dve sta imeli skrilnato kritino in sta predstavljali izjemo tudi glede namembnosti, saj je šlo za klet s skednjem (v Brjah) in klet s podstrešjem.

Ker so bile strehe stavb za gospodarske namene in posebej hlevov skoraj vse prekrita s slamo, je zastopanost različnih vrst kritin v prostoru smotrna samo za poslopja za stanovanjsko rabo. V ta namen smo obravnavani prostor razdelili na štiri območja, in sicer: južno notranje oz. tomajsko območje (vasi ali župe Tomaj, Skopo, Vrhovlje, Krajna vas), severno notranje oz. komensko območje (Brestovica, Brje, Gorjansko, Klanec), priobalno oz. nabrežinsko območje (Gabrovec, Mavhinje, Nabrežina, Prosek, Salež) ter območje Dola ob prometnici med obalo v Štivanu in goriško-vipavsko ravnico (Jamlje, Vižintini). Stanovanjske hiše s skrilnato kritino najbolj prevladujejo na komenskem (v sedmih od devetih primerov), a tudi na tomajskem (v šestih od devetih

28 AST, AITA, šk. 195.1/2, f. 6, 7, 11, 12, 13.

primerov) in na nabrežinskem območju (v štirih od šestih primerov) ni bilo bistveno drugače. V vseh primerih so preostale hiše imele slamnato kritino, takih je bila torej četrтина do tretјina. Iz te slike izstopa samo območје Dola ob cesti proti Gorici, kjer so bile vse štiri zabeležene hiše prekrите s korci.

Tabela 3: Strešne kritine stanovanjskih poslopјj (n = 27) po območјih in vaseh (1748–1756)

Vir: gl. opombo 28.

Območje	Vas	Stanovanjska stavba	Strešna kritina		
			Korci	Skrile	Slama
Tomajsko območje	Krajna vas	hiša s podstrešjem in kletjo		1	
		kuhinja		1	
		kuhinja		1	
	Skopo	hiša		1	
		hiša		1	
		hišica			1
		hiša s pečjo			1
	Tomaj (župa)	hiša		1	
Vrhovlje	hiša			1	
Komensko območje	Brestovica	hiša			1
	Brje	hiša (<i>mirišče</i> = ruševina)		1	
		hiša		1	
		hiša		1	
		hiša			1
	Gorjansko	hiša		1	
		hiša		1	
	Klanec pri Komnu	hiša		1	
		hiša		1	
Nabrežinsko območje	Gabrovec	hiša		1	
		hiša		1	
	Nabrežina	hiša		1	
	Prosek	hiša			1
	Salež	hiša in kuhinja			1
Goriško območje	Jamlje	hiša	1		
	Vižintini	hiša	1		
		hiša	1		
		hiša	1		
Skupaj			4	16	7

Iz našega vzorca 27 stanovanjskih stavb se tako izriše slika Krasa sredi 18. stoletja, v kateri prevladujejo hiše s skrilnato kritino, z izjemo območja Dola, kjer so bile kritine korčne. Tudi če izvzamemo to območje, je bilo drugod hiš s slamnato streho le 30 odstotkov. Sklenemo lahko, da je prevladujoči vzorec takrat bil hiša s skrilnato streho in hlev s slamnato. Strehe s korci so bile značilne za goriški konec (tabela 3).

Nazadnje bomo nekaj besed namenili razmerju med vrednostmi različnih strešnih kritin, kakor jih je mogoče izluščiti iz našega sicer omejenega vzorca šestnajstih transakcij, pri katerih razpolagamo tako s površino strehe kot z ocenjeno vrednostjo. V zapisih cenitev streh srečamo različne dikcije, saj je lahko navedena in ocenjena streha brez specifikacij razen kritine, drugje strešna kritina »s pripadajočim lesom« brez omembe tramovja, spet drugje pa »z lesom« in posebej ocenjenimi tramovi. Ker je težko verjeti, da bi iz ocene vrednosti strehe izpustili nosilno leseno konstrukcijo, smo upoštevali, da je ostrešje zajeto, tudi ko ni izrecno omenjeno. V primerih, ko je tramovje ocenjeno posebej, pa smo po isti logiki njegovo vrednost prišteli k vrednosti kritine.

Strehe so bile prav gotovo različne kakovosti in starosti. Mejne vrednosti posameznih vrst kritin so se prekrivale, tako da je najdražja slamnata streha bila nekoliko vredna več od najniže ocenjene skrilnate. Po drugi strani sta bili najvišje ocenjeni skrilnati strehi ocenjeni enako kot najdražji korčni strehi. Pri slamnatih in skrilnatih strehah je videti velik razpon med najnižjo in najvišjo vrednostjo, kar je mogoče pripisati dotrajanosti manj vrednih, pri korčnih pa je razpon bistveno manjši, kar gre morda pripisati manjšemu številu primerov. Kljub temu povprečne vrednosti kažejo, da je bila slamnata kritina najcenejša, sledili sta ji skrilnata in korčna kritina. V povprečju je skrilnata streha res bila cenejša od korčne, a posamezni podatki opozarjajo na to, da razlika vendarle ni bila velika in da je bila kakovostna skrilnata streha enakovredna korčni (tabela 4). Na tej podlagi postane toliko jasnejši razlog, zakaj so kmetje na Krasu svoje hleve raje prekrivali s slamo. Nasprotno pa lahko podvomimo v to, da je bilo odlašanje prehoda s skrilnate na korčno kritino oziroma izbira med obema pogojena le z razlogi finančne narave, saj tu predstavljeni izračuni kažejo, da je njuna vrednost zelo podobna. Upoštevajoč konstrukcijske značilnosti lahko sklepamo, da so bili sami korci nekoliko dražji od skril, zato pa je bilo ostrešje pri skrilnati kritini dražje od tistega, ki ga je zahtevala korčna.

Tabela 4: Vrednosti strešnih kritin (n = 16) na Krasu v beneških lirah na kvadratni korak* (1748–1756)

Vir: gl. opombo 28.

Primeri in povprečje	Slamnata kritina	Skrilnata kritina	Korčna kritina
1	0,9	3,0	6,0
2	2,2	3,0	8,0
3	2,5	4,9	8,5
4	3,0	6,0	8,5
5	3,5	6,0	
6		8,5	
7		8,6	
Povprečna vrednost	2,4	5,7	7,8
Razmerje povprečnih vrednosti	1	2,4	3,3

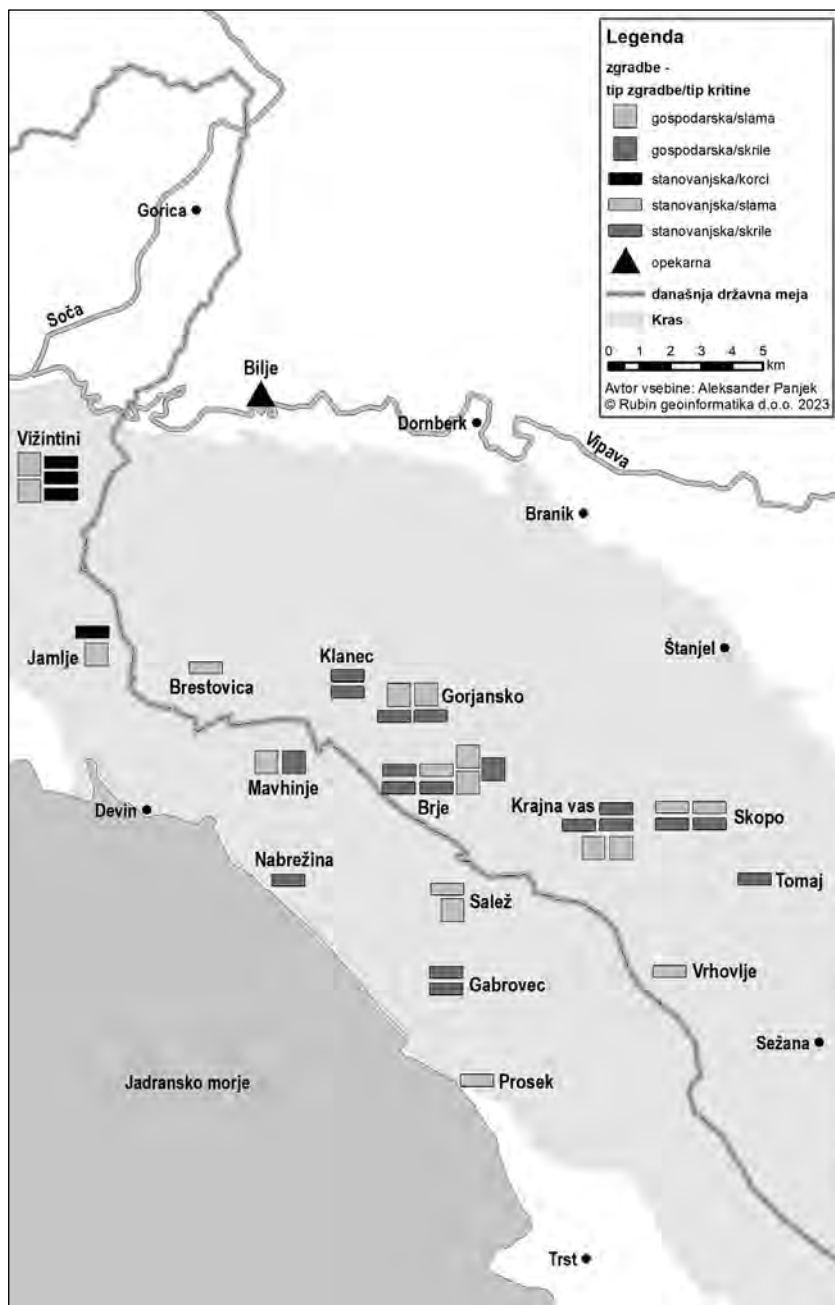
* Z mersko enoto »korak« prevajamo izvirnik »passo«, ki je dolžinska mera (1,70245 m), a je lahko, kot v našem primeru, tudi ploščinska (2,898336 m², čeprav se v literaturi zasledi tudi 3,02 m²).

Zaključki

Navkljub previdnosti, s katero je treba razumeti reprezentativnost našega vzorca 40 kmečkih stavb v petnajstih vaseh na Krasu zaradi njegove nesistematičnosti in le parcialnega pokrivanja prostora, nam vseeno nudi bistveno trdnješo podlago za sklepanja in interpretacije od doslej obstoječih. Njegova druga prednost je v zanesljivi dataciji, ki omogoča natančno časovno umestitev prikazanega stanja v sredino 18. stoletja.

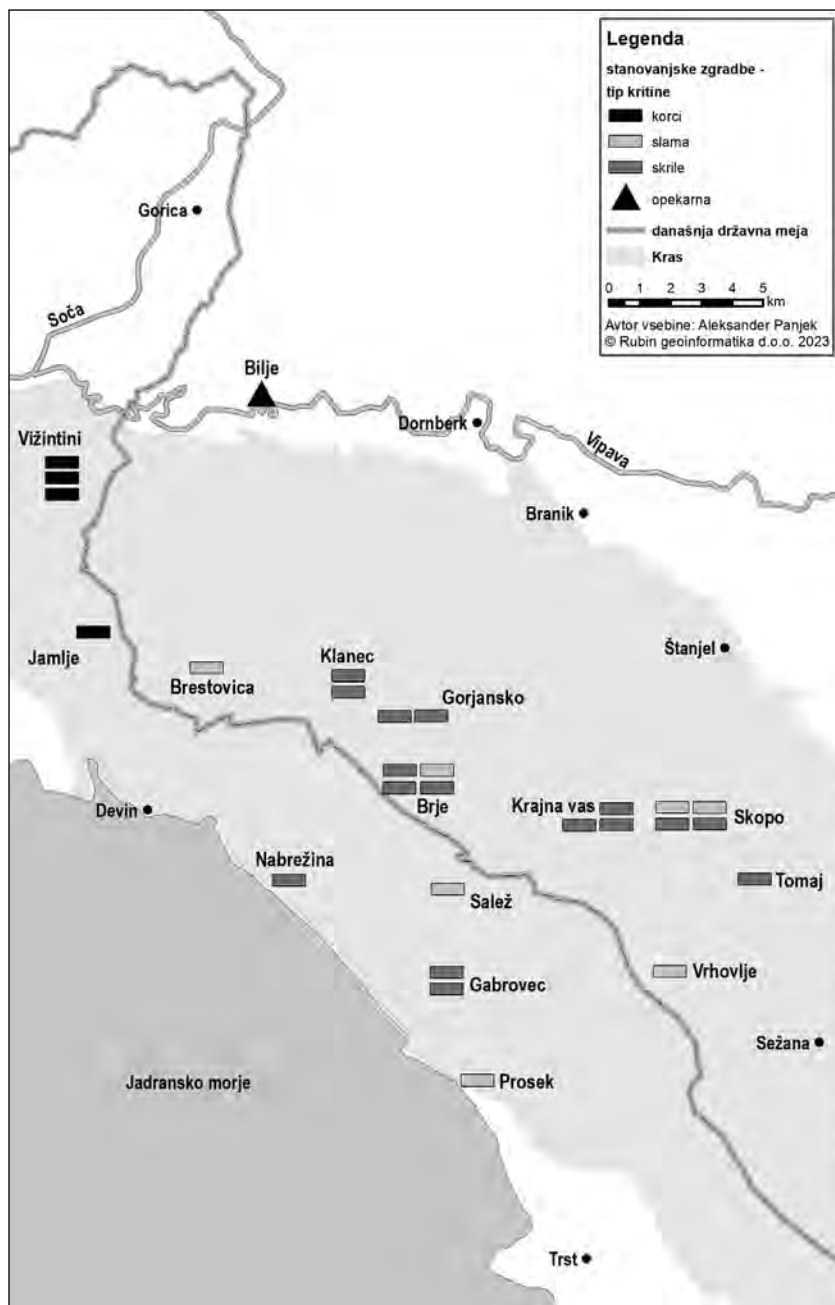
Osnovna ugotovitev je prav gotovo ta, da so bili hlevi in druga gospodarska poslopja na Krasu praviloma prekri s slamo. Enako značilnost je mogoče razbrati iz osem-deset let mlajšega Franciscejskega katastra in tudi iz šest desetletij starejše upodobitve tlorisa Devina, zato lahko slamnato kritino gospodarskih poslopij razumemo kot značilnost kraške kmečke arhitekture najmanj med zadnjimi desetletji 17. in prvimi desetletji 19. stoletja.

To precej pripomore k razumevanju pričevanj sodobnikov, ki govorijo o prevladi slamnatih streh. Čeprav ni vsako gospodinjstvo premoglo posebne stavbe za hlev in druge gospodarske dejavnosti, so bila gospodarska poslopja razmeroma številna. V našem vzorcu jih je tretjina (trinajst od 40). Če jim prištejemo še stanovanjske stavbe s slamnato kritino, ki jih je v našem vzorcu od 25 do 30 odstotkov, se nam sestavi krajinska podoba, v kateri slamnate strehe prevladujejo nad drugimi vrstami kritine in popotniku ali opazovalcu ustvarijo vtis, da so na Krasu kmečke stavbe večinoma prekrite s slamo (slika 4). A kot je mogoče razbrati iz naših primerov, sredi 18. stoletja prevlada slamnatih streh ni bila močna (okoli 60 %).

Slika 4: Prevlada slame: razširjenost vrst kritin na stanovanjskih in gospodarskih poslopih (1748–1756)

Vir: avtorica zemljevida Nataša Kolega – Rubin Geoinformatika d.o.o., avtor vsebine Aleksander Panjek

Slika 5: Prevlada skril in osredotočenost korcev: razširjenost vrst kritin samo na stanovanjskih poslopijih (1748–1756)

Vir: avtorica zemljevida Nataša Kolega – Rubin Geoinformatika d.o.o., avtor vsebine Aleksander Panjek

To, da so bila gospodarska poslopja prekrita s slamo, nas hkrati opozarja, da je treba za preučevanje materialnih bivalnih pogojev v vsakdanjem življenju kraškega kmečkega človeka, kolikor so vezani na streho nad glavo, pozornost namenjati kmečkim stanovanjskim poslopijem, in ne streham nasploh, zato niso merodajni niti splošen pogled na prostor, kot smo pravkar ugotovili, niti strešne kritine graščin, cerkva in tiste v bližnjih mestih, ki nam lahko povedo le to, katere kritine in v kolikšni meri so bile v nekem času v rabi v širšem prostoru in s tem teoretično možne na kmečkih strehah.

Štiri hiše v Dolu pri Doberdobu, prekrite s korci, predstavljajo štirinajst odstotkov vseh hiš, za katere razpolagamo s podatki o strešni kritini, vendar na tem območju v resnici ni bilo toliko domačij, da bi tvorile tolikšen delež v okviru devinskega gospostva, kaj šele celotnega Krasa, zato je to območje med našimi primeri prezastopano in po vsej verjetnosti izkrivlja podobo pogostosti korčnih kritin, ki je bila verjetno v resnici na ravni gospostva in nasploh Krasa redkejša. Posledično nam korčne kritine v Vižintinih in Jamljah povedo zlasti nekaj drugega, in sicer, da so bile sredi 18. stoletja strehe hiš, prekrite s korci, zelo pogoste in verjetno prevladujoče le na zunanjem robu kraške planote na goriški strani. Tako ugotovitev potrjujeta tudi Capellarisovi upodobitvi Branika in Dornberka (1752), ki sta povsem sočasni z našimi podatki in prikazujeta naselji z zelo podobno geografsko lego na stičišču Krasa in spodnje Vipavske doline. Istočasno je v neposredni bližini izpričano tudi delovanje opekarne v Biljah, od koder so leta 1758 »pripeljali korce za pokritje strehe cerkve sv. Marka v Vipavi«. ²⁹ Prisotnost opekarne v tej okolici ni bila novost 18. stoletja. Leta 1624 je namreč med viri dohodka gospostva Rihemberk navedena tudi opekarna (Ziegelütten), ki je morala biti dokaj velik obrat, saj je plačevala kar 36 goldinarjev letnih dajatev (to je znesek, ki ustreza tedanji vrednosti skoraj dveh hektolitrov pšenice, kar pomeni 250 dnevnih obrokov belega kruha). Žal ni navedeno, kje je stala, a je gospostvo Rihemberk imelo zemljiško posest tudi v neposredni bližini Bilj, na primer v Vrtojbi, Šempetru in drugih bližnjih naseljih. ³⁰ Ker v starejšem popisu dohodkov tega gospostva opekarna ni navedena, lahko njen nastanek pogojno umestimo v obdobje med letoma 1572 in 1624. Spodnja Vipavska dolina oziroma okolica Gorice je torej bila območje z daljšo tradicijo proizvodnje korcev, ki je očitno delovala kot žarišče uporabe in širjenja korčnih kritin v okolici. Koliko je bilo temu tako že v zgodnjem 17. stoletju in posebej na kmečkih strehah, še ni mogoče reči, a prav gotovo drži za sredino 18. stoletja, ko imamo izpričan pas korčnih kritin na ljudskih strehah od Branika čez Dornberk do Jamelj. Ker Devinsko gospostvo, iz katerega izvirajo naši podatki, ni segalo na druge dele Krasa, povedano ne izključuje drugih možnih središč proizvodnje opeke in žarišč širjenja korcev sredi 18. stoletja, kakor je mogoče razumeti Pittonija glede okolice Trsta.

Na podlagi prikazanih podatkov je mogoče sklepati, da je bila večina hiš na obravnavanem območju Krasa sredi 18. stoletja prekrita s skrilami (slika 5) in da je prevladujoči vzorec predvideval skrile na stanovanjskem in slamo na gospodarskem poslopiju. Ker posneto stanje odslikava stavbe in kritine, ki so nastale v desetletjih poprej, lahko s

29 Premrl, *Kamnita strešna kritina*, 61.

30 Panjek, Gospostvo in skupnost Rihemberk.

precejšnjo gotovostjo menimo, da so bile skrile na kraških hišah pravilo že pred sredino 18. stoletja ali so to postale najkasneje do tedaj. Poleg tega je treba upoštevati izjemo prevlade korcev na goriško-vipavskem koncu in ne gre izključiti takih primerov tudi drugje. Nenazadnje je tu socialni dejavnik, ki je vseskozi ostal neizrečen – že na podlagi predstavljenih razlik v vrednosti med različnimi kritinami si lahko predstavljamo, da so pripadniki revnejših slojev kmečkega prebivalstva v večji meri in dlje časa obdržali slamnato streho nad glavo. Za starejša obdobja pa bodo potrebne nove raziskave, saj je na osnovi obstoječih pričevanj, upodobitev in interpretacij težko sestaviti zadovoljivo in prepričljivo sliko.

Viri in literatura

Arhivski viri

- AST, ATTA – Archivio di Stato di Trieste:
– Archivio Torre Tasso Antico.

Literatura

- Ciglič, Zvona. *Kamniti svet*. Koper: Pokrajinski muzej, 1993.
- Darovec, Darko (ur.). *Stari krajepisi Istre*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1999.
- Fister, Peter. Arhitektura na Krasu. V: Andrej Kranjc (ur.). *Kras: pokrajina, življenje, ljudje*. 251–60. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1999.
- Kernel, Davor. *Kamnolomstvo in kamnoseštvo na Krasu*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2003.
- Križnar, Naško. Etnografska podoba Krasa. V: Andrej Kranjc (ur.). *Kras: pokrajina, življenje, ljudje*, 217–49. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1999.
- Križnar, Naško. Odlomki iz materialne kulture na Krasu. V: Zorko Harej (idr.). *Kamnita hiša: tipi in oblike*. Trento: Luigi Reverdito Editore, 1984.
- Lah, Ljubo. Naselbinska in stavbna dediščina Krasa. V: Andrej Kranjc (ur.). *Kras: pokrajina, življenje, ljudje*, 260–71. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1999.
- Ledinek Lozej, Špela. Raziskave stavbarstva in bivalne kulture Vipavske doline. Pregled poglavitnih virov in literature pred drugo svetovno vojno. *Traditiones* 35, št. 1 (2006): 219–45.
- Pagnini, Maria Paola. La casa rurale del Carso Triestino. *Atti del Museo di Storia Naturale – Trieste*, Vol. XXV, Fasc. 5, št. 5 (1966): n. 5, 107–37.
- Panjek, Aleksander. *Človek, zemlja, kamen, in burja. Zgodovina kulturne krajine Krasa*. Koper: Založba Annales, 2006.
- Panjek, Aleksander. Gospodstvo in skupnost Rihemberk v dinamičnem 16. stoletju. V: Miha Preinfalk (ur.). *Grad Rihemberk*. Ljubljana, Založba ZRC [v tisku].
- Panjek, Aleksander. *Kulturna krajina in okolje Krasa. O rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Panjek, Aleksander. O mejnosti Goriške grofije v baroku – gospodarski in družbeni pogled. V: Ferdinand Šerbelj (ur.). *Barok na Goriškem / Il Barocco nel Goriziano*, 167–71. Nova Gorica: Goriški muzej, 2006.

- Panjek, Aleksander. Staro jedro Devina v zgodnjem novem veku. Začarana risba iz arhiva. *Kronika* 63, št. 3 (2015): 475–93.
- Pillon, Lucia (ur.). *Gorizia, un viaggio nel tempo. L'immagine del Castello dal nostro secolo alle origini*. Gorizia: Edizioni della Laguna, 1995.
- Premrl, Božidar. *Kamnita strešna kritina stavb na Primorskem – II Aplikativna raziskava*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije Restavratorski center, 2005.
- Premrl, Božidar. *Nesmrtni kamen in njegovi mojstri v gornji Vipavski dolini in okolici*. Ljubljana: Založba ZRC, 2022.
- Renčelj, Stanislav in Ljubo Lah. *Kraška hiša in arhitektura Krasa med očarljivostjo in vsakdanom*. Koper: Libris, 2008.
- Renčelj, Stanislav. *Kras: kamen in življenje*. Koper: Libris, 2006¹.
- Rupel, Mirko in Branko Reisp (ur.). *Valvasorjevo berilo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
- Schögggl-Ernst, Elisabeth, Markus Leideck in Marko Medved (ur.). *Johannes Clobucciarich – Leben und Werk*. Rijeka in Graz: Državni arhiv u Rijeci in Steiermärkisches Landesarchiv, 2022.
- Sedej, Ivan. Kmečka arhitektura na Krasu. V: *Kraška hiša: vodnik po razstavi*, 3–10. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 1969.
- Sedej, Ivan. *Sto najlepših kmečkih hiš na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 1989.
- Slokar, Ivan. Zgodovina ljubljanskih opekarn od leta 1732 do 1860. *Kronika* 8, št. 1 (1960): 40–50.
- Tommasini, Giacomo Filippo. De' Commentari storici-geografici della Provincia dell'Istria libri otto con appendice. Di Monsig. Giacomo Filippo Tommasini Vescovo di Cittanuova. *L'Archeografo Triestino. Raccolta di opuscoli e notizie per Trieste e per l'Istria*, Vol. IV (1837): 1–563.
- Valvasor, Janez Vajkard. *Topografija Kranjske 1678–1679 (Skicna knjiga)*. Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu. Ur. Jože Gostiša in Branko Reisp. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001.
- Valvasor, Janez Vajkard. *Topographia ducatus Carniolae Moderna. Bogenšperk na Kranjskem 1679*. Faksimilirana izdaja. Ur. Branko Reisp. Ljubljana in München: Cankarjeva založba – Rudolf Trofenik, 1970.
- Valvasor, Johann Weikard. *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*. Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.

Bojan Cvelfar*

»Ta schlehten volk tega ferdirbanega cajta!« Celjski nemški časopis *Deutsche Wacht* o Ivanu Dečku

IZVLEČEK

Žalitve in napadi na slovenske someščane so bili na prelomu iz 19. v 20. stoletje stalnica časopisa celjskih Nemcev Deutsche Wacht. Eden od najbolj izpostavljenih je bil tudi v tem pogledu odvetnik Ivan Dečko. Prispevek izpostavlja dva značilna dogodka, v katerih je odigral glavno vlogo. Prvi so državnozborske volitve leta 1901, ko se je v mestni kuriji uspešno zoperstavil nemškemu protikandidatu Josefu Pommerju, drugi pa »afera Kosem« o oškodovanju blagajne okrajnega zastopa, ki je sovpadala s predvolilnim bojem za volitve v okrajni zastop leta 1904. Na trenutke so se v časopisu Deutsche Wacht brez milosti izživljali tudi nad Dečkovo nesrečno boleznijo.

Ključne besede: Ivan Dečko, Deutsche Wacht, slovensko-nemški nacionalni boji, Celje

ABSTRACT

"THE BAD PEOPLE OF THESE ACCURSED TIMES!". *DEUTSCHE WACHT*, A GERMAN NEWSPAPER IN CELJE, ABOUT IVAN DEČKO

At the turn of the 19th to the 20th century, insults and attacks on Slovenian citizens were a regular feature of the Celje German newspaper Deutsche Wacht. Also in this respect, one of the most prominent individuals was the lawyer Ivan Dečko. The article highlights two

* Dr., vodja oddelka za družbene dejavnosti, Mestna občina Celje, Trg celjskih knezov 9, SI-3000 Celje, bojan.cvelfar@celje.si

characteristic events in which he played a major role. The first example took place during the 1901 national elections, when he successfully opposed the German candidate Josef Pommer in the urban curia, while the second was the so-called "Kosem Affair", which involved damages to the coffers of the district representation and coincided with the pre-election campaign for the 1904 district representation elections. Sometimes, the Deutsche Wacht even mercilessly mocked Dečko's unfortunate illness.

Keywords: Ivan Dečko, Deutsche Wacht, Slovenian-German national struggles, Celje

Na tak način se je celjski nemški časnik *Deutsche Wacht*¹ pošalil iz slovenščine, ki da jo govorijo štajerski vendi ali vindišarji, kot so jih imenovali. Da seveda nimajo svoje kulture, svojega jezika, da tudi največji štajerski slovenski rodoljubi doma za štirimi stenami raje govorijo nemško ... Večkrat navajajo tudi primere s Kranjske, češ da tam, v osrčju slovenstva, ni kaj bistveno drugače. Ljubljanski dopisnik namreč poroča, da je v eni od ljubljanskih gostiln, kjer se je nahajala tudi slovenska čitalnica, naročil v nemščini, a mu je natakarica zabrusila: »Tu se ne govori nemško, kar slovensko!« Ko je nato povprašal za jedilni list, naj bi dobil naslednji odgovor: »Imamo šupo, čisto šupo, griskokerlne, melnokerlne pa nudelce. Potem imamo svinska prata, kälberna prata pa salata in restane herdäpfelne.« Ko se je odločil za »griskokerlne in restane herdäpfelne«, je še povprašal po hišnem hlapcu in naj bi mu vrla natakarica odgovorila: »Hlapec nima ceita, je v furhausu pa tepiche ausklopfa!«²

Seveda so takšni in podobni zapiski z današnje perspektive lahko zelo zabavni. Takrat pač niso bili. Od žalitev in posmehovanja na nivoju celotnega slovenskega življa so bili še bolj boleči napadi in žalitve, ki so bili uperjeni v posameznike, predvsem slovenske narodne voditelje. Tako celjski nemški časnik takratnega vodjo slovenskih klerikalcev Ivana Šušteršiča striktno imenuje dr. Žlindra,³ medtem ko viteza Huga Berksa striktno naslavlja z »nemški državni vitez«, zanj pa po slovenskem primeru izumi celo novo skovanko »Slovensškutar«.

Celjske narodne voditelje v časopisu *Deutsche Wacht* največkrat naslavljajo z »die Cillier Pervaken« ali »Dečko, Sernec e tutti quanti«, gospodarstvenika Mihaela Vošnjaka »Hmeljev Miha«, veleindustrialca Petra Majdiča »Seefahrer« (ker je z avtomobilom pri Reki zapeljal v morje),⁴ politika Ivana Dečka največkrat kar z »dr. Zguba« ...

1 *Deutsche Wacht* je bil nemški časopis, ki je izhajal v Celju med letoma 1883 in 1919. Nastal je s preimenovanjem časopisa *Cillier Zeitung* (1848, 1876–1883), ki je ponovno pod tem imenom izhajal med letoma 1919 in 1929.

2 *Deutsche Wacht*, 3. 4. 1904, št. 27, priloga.

3 Naprednjaki so ga namreč obtoževali politične korupcije, sleparstva in dobičkarstva z umetnimi gnojili. – *Novice*, 10. 5. 1901.

4 *Deutsche Wacht*, 25. 8. 1901, št. 68, 4.

Tabela 1: Kakšna je bila Dečkova »popularnost« med celjskimi Nemci, kaže pogostost pojavljanja njegovega imena v nemškem časniku *Deutsche Wacht*:

Vir: *Deutsche Wacht*, 1900–1908

Leto	Prva stran	Naslov članka	Članek
1900	11	2	15
1901	10	2	10
1902	14	3	9
1903	2	-	5
1904	12	5	9
1905	2	6	8
1906	-	-	-
1907	-	-	4
1908	-	1	-
Skupaj	51	19	60

Odnos celjskega nemštva do Ivana Dečka, ki jim je vseskozi od svojega prihoda v Celje pa do prerane smrti zagotovo predstavljal najbolj boleč trn v peti, bom skozi tiskane črke nemškega lokalnega časnika v nadaljevanju prikazal na dveh značilnih primerih iz časa, ko je bil Dečko na vrhuncu svoje politične moči.

Primer št. 1: Volitve v državni zbor 1901

V petek, 11. januarja 1901, so bile volitve v državni zbor. V mestni kuriji sta se na Celjskem udarila nemški liberalni kandidat Josef Pommer in slovenski Ivan Dečko.

Obetal se je zanimiv in negotov boj. *Deutsche Wacht* je z Dečkovo kandidaturo svoje zvesto bralstvo seznanil že 11. oktobra 1900, torej tri mesece pred volitvami, na prvi strani in s posmehljivim naslovom: »Iwan der – Elegante« ter nadaljeval: »Das Ungeahnte wird Ereignis! Dr. Iwan Dečko ist Reichsrathscandidat für das Cillier Städtemandat.«⁵

Neposredno pred volitvami je isti časnik poročal, da sta oba kandidata drug proti drugemu bolj ostro nastrojena kot ponavadi in da stare delitve, ki so proizvedle že zelo uveljavljeni gesli »svoji k svojim« in »svobodnjaki proti klerikalcem«, enostavno niso več zadoščale. Seveda je bil to zelo napet čas, čas po odprtju slovenskega Narodnega doma ter nemških napadov in izgrediv ob obisku čeških študentov leta 1899, spomini, na katere so bili seveda še zelo sveži.⁶

⁵ *Deutsche Wacht*, 11. 10. 1900, št. 81, 1.

⁶ *Deutsche Wacht*, 10. 1. 1901, št. 3, 3.

Dan pred volitvami je celjski nemški časopis Dečka tendenciozno označil za »zagrizenega sovražnika Celja, ki podpihuje vse Slovence«. Njegova življenjska naloga naj bi bila poniževati in zasmehovati Celje ter iz Narodnega doma njegovim prebivalcem groziti z revolverji – in to v prisotnosti predstavnikov pristojnih krajevnih uradov. Tako so pozivali vse nemške volivce v Celju in okolici, da je njihova častna dolžnost, da se zagotovo udeležijo volitev in glasujejo za nemškega kandidata Josefa Pommerja, saj bi le tako lahko računali na zanesljivo zmago proti zapriseženemu sovražniku nemške kulture in običajev. S tem bi zadali poraz Dečku in njegovim najtesnejšim tovarišem, ki naj bi v njihovo miroljubno mesto prinesli velik nemir, neslogo in sovraštvo.⁷

Nemški list nagovarja tudi slovenske someščane. Slovenskega kandidata Dečka opisuje kot brezobzirnega, srditega sovražnika Celja, kot predrznega in brutalnega uničevalca miroljubnega sožitja vseh meščanov. Njegova kandidatura naj bi pomenila posmeh Celju, saj je mestu strastno napovedal vojno. Hkrati jih opozarja, da se bodo v primeru nudenja podpore Dečku identificirali z njim in njegovim sovraštvom do mesta. V naslednjem stavku pa že grozi, da Celjani tega njihovega sovraštva ne bodo več mirno požirali in da se mora vsak slovenski prebivalec Celja, ki bi volil Ivana Dečka, zavedati, da se bo moral odpovedati dosedanjemu prijateljskemu poslovanju z Nemci, od katerega naj bi bil popolnoma odvisen. Kateri so ti, ki si bodo to dovolili, pa da bo itak javno objavljeno v njihovem časniku. Slednje so v *Deutsche Wachtu* tudi storili – še več, objavili so tudi imena tistih, ki sploh niso šli na volišče. Članek pa časnik zaključí z znanim geslom: Kdor ni z nami, je proti nam!⁸

Številka na dan pred volitvami je bila seveda posvečena predvsem obema kandidatoma, tako da se je Ivan Dečko omenjal skorajda na vsaki strani. Med novicami in komentarji so namesto s presledki prostor zapolnili z zanimivimi, z nemškega gledišča retoričnimi vprašanji o slovenskem kandidatu in tako opozarjali svoje bralce na njegov značaj. Takšni »mednaslovi« so se razpredali čez celoten stolpec, natisnjeni so bili z večjimi odebeljenimi črkami, da so še bolj izstopali med gotico, so jih natisnili v latini. Vsebina teh zapisov, ki bi jih danes v računalniškem jeziku najlažje označili kot »bannerje«, je bila seveda zelo provokativna in sama po sebi pove dovolj:⁹

- Ali lahko smatramo zgrbančenega razsipnega pisarja dr. Dečka za resničnega ljubljenca naroda?
- Zakaj je dr. Dečko svojo vilo »Livada« poimenoval po podeželskem dvorcu ruskega carja?
- Zakaj bi dr. Dečko dopustil na Celjane streljati z revolverji?
- Zakaj je dr. Dečko svoja predvolilna zborovanja imel skupaj z renegatom Berksom in sokrivcem Žičkarjem?
- Zakaj je dr. Dečko za oblikovanje velikoslovenskega ozemlja in razkosanje dežele Štajerske?
- Imajo panslavisti druge namene?
- Si zasluži dr. Dečko nadimek dr. Zguba?

7 Prav tam.

8 *Deutsche Wacht*, 13. 1. 1901, št. 4, 3, 4.

9 *Deutsche Wacht*, 10. 1. 1901, št. 3, 2, 3.

Kar polovico zadnje strani zavzema vzorec »pravilno« izpolnjene glasovnice, seveda za Josefa Pommerja, drugo polovico pa nekakšni opozorili, zapisani z ogromnimi črkami, ki naj bi dokazovali protidržavno in proticeljsko delovanje slovenskega kandidata. Prvo se glasi: »Warum ließ dr. Dečko und die slovenische Parteileitung den Narodni dom zur Aerger aller Cillier nicht beleuchten, als es sich um die Ehrung des Kaisers handelte?« Drugo pa: »Cillier Hausbesitzer! Durch die Hetzpolitik des dr. Dečko und seiner Helfershelfer sollen in Cilli die Häuser, sowie Grund und Boden entwerthet werden. Wer wagt es, einem solchen Manne die Stimme zu geben?«¹⁰

Po navedbah časopisa *Deutsche Wacht* so si Slovenci tudi kupovali glasove. V potrditev tega list navaja primer slovenskega hišnega posestnika Oblaka, ki naj bi nagovarjal svojega najemnika čevljarja Perka, češ da ga bo v primeru, če bo glasoval za slovenskega kandidata, oprostil plačila ene mesečne najemnine. *Vahtarica* je takšno domnevno ravnanje slovenske strani označila kar za terorizem.

Epilog: v kmečki kuriji je sicer prepričljivo zmagal slovenski kandidat vitez Hugo Berks (dobil je namreč kar 249 od 268 glasov), volitve v mestni kuriji pa so se le izšle po željah nemške strani, vendar z veliko manjšo razliko, kot so pričakovali. V mestih Celje in Brežice ter trgih Laško, Vojnik, Vitanje, Konjice, Rogatec je zmagal nemški kandidat Josef Pommer, v Sevnici, Kozjem, Šoštanju, Šmarju, Žalcu, Vranskem, Mozirju, Ljubnem in Gornjem Gradu pa Ivan Dečko (v zadnjih petih savinjskih trgih nemški kandidat ni prejel niti glasu). Skupno je bil rezultat 725 glasov proti 642 za Josefa Pommerja. Torej je Ivanu Dečku zmanjkalo le 83 glasov, kar je bil v primerjavi s prejšnjimi volitvami odličen rezultat – leta 1891 je Slovincem zmanjkalo 95, leta 1897 pa kar 142 glasov.¹¹

Tega napredka so se ustrašili tudi celjski Nemci,¹² zato so Ivana Dečka in njegove volivce v svojem časniku žalili tudi po volitvah. Ne le da so vse tudi poimensko natančno navedli, pač pa so statistično prikazali tudi njihov izvor. Po teh navedbah naj bi za Ivana Dečka glasovala le dva pristna Celjana, 63 Štajercev od drugod, 40 Kranjcev, šest Hrvatov, dva Čeha, en Rom in en volivec neznanega izvora. Poanta vsega tega je bila prikazati Celje kot izključno nemško mesto, Celjane kot Nemce, Slovence pa kot nekakšne pritepence.

Primer št. 2: Afera Kosem

Ta primer je zanimiv že zaradi samega trenutka, ko se je zgodil. Gre namreč za afero, ki je izbruhnila pred volitvami v okrajni zastop leta 1904. Umazana predvolilna kampanja, ki je bila osredotočena predvsem na to temo, bi se brez težav lahko primerjala z nekaterimi najbolj razvpitimi v samostojni Sloveniji.

¹⁰ *Deutsche Wacht*, 10. 1. 1901, št. 3, 8.

¹¹ *Deutsche Wacht*, 13. 1. 1901, št. 4, 2–4.

¹² Gl. Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 244.

Že 9. februarja 1904 je časnik celjskih Slovencev *Domovina* poročal: »Za nemške in nemškutarske časnike je Kosemova afera mastna pečenka. Z uprav kanibalsko slastjo glodajo mastno kost, katero jim je Kosemova nepoštenost vrgla pred gladno žrelo. Avše mislijo, da je Kosemova lumparija slovenstvo v celjskem okraju kar v prah pomendrala. Lažejo torej in kvasijo, da se kar kadi in smrdi, in čudno le, da še najdejo kostrune, ki vse od konca do kraja verjamejo.«¹³

Pojdimo po vrsti. Blagajnik okrajnega zastopa Josip Kosem je namreč več let pretkano potvarjal račune in si tako neupravičeno prisvojil, kot se je na koncu izkazalo, zajetno vsoto – 42.904 krone. Za to dejanje je bil obsojen in strpan v zapor – torej je dobil zaslužen kaznen. Denarja pa v celoti ni mogel vrniti, ker je trdil, da ga je »sam zase porabil, da od tega denarja nič ni domu prinesel, da ga je navadno skril v predalu v pisarni okrajnega zastopa in ga porabil za ženske in za pijačo ter da žena o vsem tem ni nič vedela«.¹⁴

Vodilna moža celjskega okrajnega zastopa sta tedaj bila načelnik Josip Sernec in njegov namestnik Ivan Dečko. Seveda sta prav ta dva postala tarči nemške strani in nemškutarjev, na križ so ju pribijali zaradi njune objektivne odgovornosti in zahtevali, da zaradi svojega malomarnega ravnanja in preblagega nadzora odgovarjata ter poplačata nastalo škodo iz lastnega žepa.

Še več vetra v jadra so celjski Nemci in njihovo trobilo *Deutsche Wacht* dobili s pojavom dopisa višje inštanice, Štajerskega deželnega odbora (ki so ga mimogrede označevali kar za sodbo), da morata preostalo škodo v višini 26.649 kron in 61 vinarjev ter tudi komisijjskih in revizijskih stroškov 499 kron in 90 vinarjev poravnati slovenska prvaka.

V več številkah tega nemškega časnika so se razpisali, kako obsodba Kosma s strani kazenskega sodišča pomeni hkrati obsodbo »poglavarjev« Serneca in Dečka. Kako sta slovenska prvaka s svojim nevestnim ravnanjem okrajni zastop spravila v bankrot. Kako da je bila sodba do Kosma milostna, ker da je bil le žrtev neverjetnih, nezaslišanih in brezvestnih dolžnosti, ki sta mu jih naložila okrajna odbornika Sernec in Dečko. Kosem je vsem na oči izvedel goljufijo in tatvino, medtem ko sta Sernec in Dečko še enkrat več vzela svojo nadzorno dolžnost polovičarsko ter naj bi tako olajšala njegovo nečedno početje. Dopis deželnega odbora so si razlagali kot poziv celjskemu okrajnemu zastopu, naj pokritje skupne škode okrajnega sklada izterja od obeh vodilnih funkcionarjev, in sicer s tožbo. In kot so zapisali v časniku *Deutsche Wacht*, je v tem grmu tičal zajec.

Vladajoča slovenska večina v okrajnem zastopu se je že na zadnjem skupnem zasedanju izjasnila, da Sernecu in Dečku s tem naj ne bi povzročali sivih las ter da bodo nastalo škodo raje prevzeli na ramena »misera contribuens plebs«, torej okrajne prebivalce, tako da bodo enostavno povišali dajatve. Slovenski okrajni zastopniki pa naj bi prebivalstvo vlekli za nos s civilno tožbo proti Kosmovi ženi, od katere naj bi izterjali preostalo škodo. Seveda so pri časopisu *Deutsche Wacht* hitro ocenili, da za kaj takega

13 *Domovina*, 9. 2. 1904, št. 11, 59.

14 *Domovina*, 1. 4. 1904, št. 26, 147, 148.

obstaja zelo majhna verjetnost, v kar naj bi bili prepričani tudi gospodje tožniki.¹⁵

Nato celotna zgodba začne dobivati smisel – predvolilno konotacijo. Namreč, *Deutsche Wacht* na podlagi nje začne graditi perfidno nemško predvolilno kampanjo. Zapišejo, da bodo volitve, ki so pred vrati, dale odločitev, kdo bo poravnal narejeno škodo: v primeru nemške zmage bi okrajni odbor oba dejanska krivca (Serneca in Dečka) postavil na odgovornost pred deželni odbor, v nasprotnem primeru pa jo bodo prevzeli na delovne ljudi, na pleča davkoplačevalcev. In ne samo to, Sernec in Dečko naj bi imela namen prebivalstvo obremeniti še z novimi davki. Vse skupaj zaključijo s pomenljivim stavkom, namenjenim kmečkemu prebivalstvu celjskega okraja: »Nur die allerdümmsten Kälber wähle sich die Metzger selber!«¹⁶

Civilni senat celjskega okrožnega sodišča je 28. marca 1904 obravnaval tožbo, ki jo je v zadevi »Kosem« pripravi celjski okrajni zastop proti Mariji Kosem. *Vahtarica* je seveda to tožbo označila za zlonamerno in sramotno, kot nepotrebno nadlegovanje sodišča s strani Serneca in njegovega tovariša Dečka, da bi s tem prikrila svojo odgovornost in malomarnost v nadzorovanju dela tajnika Josipa Kosma. Okrajni zastop je zastopal kar Sernec sam, obtoženko Marijo Kosem pa dr. Stepischnegg.

Kot je poročal *Deutsche Wacht*, je Sernec, ki naj bi ga tako ali tako prevečala slab vest, moral ponovno poslušati zase zelo neprijetne reči. Ko človek prebira to poročilo, se kar ne more znebiti občutka, da sta v bistvu tožena stranka bila Sernec in Dečko, kajti Marija Kosem naj bi ju na finančne malverzacije svojega soproga večkrat opozarjala, a njenih trditev nista preverjala, še več, Sernec naj bi po njenem pričanju v nekem trenutku nadležno svarilko dobesedno brcnil skozi vrata.

Sernec ni mogel dokazati, da je bila Marija Kosem lastnica več hranilnih knjižic, vse skupaj je na glavo postavilo pričanje ravnatelja celjske mestne hranilnice, Gustava Rostoka, in sestre Josipa Kosma, tudi Marije Kosem, kasneje poročene Šmarčan. Ostale priče so opozarjale zlasti na razsipno in razkošno življenje zakoncev Kosem, toda tudi na to, da je obtožena živela zelo varčno, marljivo delala in skrbno upravljala z lastnino.

Iz mariborskega zapora so pripeljali tudi njenega moža Josipa Kosma. Ljudje so njegovo pričanje pričakovali z zelo veliko nestrpnostjo in napetostjo. Na zaslišanju se je kaj hitro prelevil v žrtev ter začel navajati, da je Sernec že z njegovim predhodnikom Čermakom grdo ravnal in ga na koncu vrgel na cesto (Čermak se je v resnici sicer upokojil). Sernec naj bi ga nadiral kot živino in sploh z njim ravnal kot s sužnjem v Afriki. Vzel naj bi mu vso dostojanstvo. V tem obupu je prišel na idejo, da bo pač potrpel, dokler bo šlo. Ko pa v tej službi ne bo več zdržal, bo zanalasč izostajal z dela. V vsem tem obupu se je navsezadnje tudi odločil, da bo vzel denar, ki naj bi ga v celoti porabil za pijančevanje, lahke ženske, ki naj bi jim kupoval tudi razna draga darila. Po njegovih ironičnih navedbah naj bi ogromno denarja porabil tudi za slovenska narodnostna slavlja. Seveda *Vahtarica* poroča, da je ta izjava zelo potrla Serneca, tako da je sploh ni poskušal ovreči, pač pa z nekaj besedami odvrnil, da tako ali tako o tem nima mnenja.

15 *Deutsche Wacht*, 31. 1. 1904, št. 9, 1; 10. 4. 1904, št. 29, 1, 2; 8. 5. 1904, št. 37, 1, 2.

16 *Deutsche Wacht*, 31. 1. 1904, št. 9, 1.

Po njegovi seveda zelo medli zaključni besedi naj bi dr. Stepschnegg še enkrat predstavil obravnavane dokazne materiale ter poudaril vso nepravilnost in neprimernost obtožbe. Po daljšem posvetovanju je predsedujoči senata c. kr. deželni sodni svetnik g. Katzianschitz popolnoma zavrnil obtožbo ter tožniku naložil plačilo postopka.¹⁷

V času do volitev v okrajni zastop se Dečkovo ime praktično v vsaki številki pojavi na prvi strani. Seveda se iz njega predvsem norčujejo ter znova in znova ponavljajo njegovo moralno obvezo, da naj skupaj s Sernecom poplačata nastali primanjkljaj v okrajni blagajni. V enem takih zapisov so prepričani, da mora Dečko res delati z vsemi štirimi po cele dneve, da sili svoje pisarniške uradnike garati in opravljati tlako od zgodnjih jutranjih ur do poznega večera ter da skuša s tem preprečiti grozečo katastrofo, namreč poraz na volitvah. Zaključijo, da sicer to Dečko počne samovoljno. Bori se proti Nemcem, kot da gre njemu in Sernecu za glavo, se na vse kriplje trudi, da bi ponovno lahko igral »ljudskega zastopnika«, za kar bodo konec koncev morali plačati navadni ljudje. In še enkrat ponovijo, da ima pisarniško osebje pri Dečku resnično od pisanja boleče prste in od hoje obrušene pete – toda ne zaradi Dečkovega domoljubja, pač pa, ker je to njegova državljanska dolžnost, s tem pa si tudi uspešno polni vrečo z denarjem.¹⁸

Toda za nemške protagoniste je neposredno pred volitvami v okrajni zastop prišlo neprijetno presenečenje – njihov predvolilni adut se je sesul kot hišica iz kart. Celjska *Domovina* je namreč na prvi strani svojim volivcem z velikimi črkami sporočila: »27.159 K 51 vinarjev, za katere je Kosem oškodoval okrajno blagajno, **je plačanih** (podčrtano). Tista mastna kost, s katero so se 'nemški' Celjani že leto dni mastili, je zglodana in jim je pala iz strupenega žrela. Celjski okraj ne trpi nobene škode. Dr. Sernec in dr. Dečko sta vložila po Kosmu poneverjeno vsoto pri okrajni blagajni, ne da bi bila vezana ali primorana.«¹⁹

Vahtarica seveda o tem molči, ne zapiše niti črke, okrajni zastop pa tudi po volitvah ostane v slovenskih rokah. Ta »dogodljaj pri okrajnem zastopu celjskemu« zelo podrobno opisuje Josip Sernec v svojih spominih.²⁰

Brez milosti tudi o Dečkovi bolezni

Nemški časnik se je od časa do časa razpisal tudi o Dečkovi nesrečni bolezni. Prva notica o tej temi se pojavi 29. junija 1904, ko *Deutsche Wacht* poroča, da se dr. Ivan Dečko nahaja v psihiatrični ustanovi v Eggenbergu: »Herr dr. Ivan, der sich derzeit in Eggenberg bei Graz abkühlt ...«²¹ 3. julija istega leta pa na prvi strani med drugim omenja, da namestnik predsednika okrajnega zastopa Ivan Dečko ne more več

¹⁷ *Deutsche Wacht*, 31. 3. 1904, št. 26, 4, 5.

¹⁸ *Deutsche Wacht*, 1. 5. 1904, št. 35, 1.

¹⁹ *Domovina*, 13. 5. 1904, št. 37, 215.

²⁰ Josip Sernec, *Spomini*, 75, 76.

²¹ *Deutsche Wacht*, 27. 6. 1904, št. 52, 3.

opravljati svoje dolžnosti. Izvedeli da so, da se je že pred mesecem dni mudil na graški psihiatrični kliniki, kjer ga je pregledal dr. Müller; govorice, ki so se širile, da je moral iti v ta zavod že pred meseci, pa da se zdijo zelo verjetne.²²

Nekakšen rezime vseh njegovih tegob, ki so ga zadele v zadnjem času in ki naj bi bile vzrok za njegovo bolezen, so si privoščili avgusta istega leta: »Zdi se, da velikega vodjo celjskih Slovencev zadnje čase spremlja velika smola. Najprej neumna zgodba s Kosmom, nato neprijeten nalog deželnega odbora, nato zlonameren proces proti Kosmovi ženi, ki je pomenil popoln poraz in veliko stroškov. Komajda je bilo to mimo, je moral poravnati zapitek lastnih »bratov« v Narodnem domu, nato je prišla potratna zgodbica s Prešernovimi slikami. Seveda ni nobeno čudo, da človek postane živčen in kot pobesneli Roland (legendarni francoski srednjeveški junak) na jeklenem konjičku (kolesu) sopiha sem ter tja in na njem vozi otroke.²³

Februarja 1905 je zaslediti kratko notico, v kateri bralcem sporočajo, da Dečko bolega na živcih, da se zato že nekaj časa nahaja v sanatoriju pri Gradcu in da so njegovi privrženci zelo zaskrbljeni.²⁴

V naslovu članka se *Deutsche Wacht* aprila 1905 sprašuje *Kje je dr. Ivan Dečko?* in nadaljuje v svoji zabavljaški maniri. Svojemu bralstvu namreč sporoča, da je štajerska odvetniška zbornica sporočila, da obolelega celjskega odvetnika Dečka začasno nadomešča Josip Karlovšek. Nato pa, da so slišali, da se Dečko že dva meseca nahaja v graškem sanatoriju. »Po famozni zgodbi o stavbni parceli za slovensko gimnazijo, ki je dvignila toliko prahu, smo lahko videli voziti se skozi mesto majhnega odvetnika z omenjenim imenom le v zaprtem vozu, seveda zaradi veliko prahu. Kmalu zatem je napravil vse. Njegov tovariš in sodelavec, nemški državni vitez Berks iz 'gradu' Blagovna, pa je enostavno postal predsednik proti prašne zveze.«²⁵

Pod naslovom *Črna zgodba* pa julija 1907 *Deutsche Wacht* sporoča:

»Odvetniku dr. J. Dečku je bila te dni končno razglašena blaznost, odvzeta mu je bila pravilna sposobnost, odrejeno pa je bilo tudi zaprtje njegove odvetniške pisarne. Ob tej priložnosti je c. kr. državno namestništvo izdalo obvestilo in glede na okoliščine zaukazalo krvno preiskavo. To pomeni, da se morajo podvzati uradi, ki so pristojni za razglasitev skrbništva nad blazneži. V primeru Dečko se je dolga leta čakalo, čeravno je bilo sodno priznано, da je dr. Dečko bil že dolgo časa na duhu bolan.«²⁶

Ob njegovi smrti je v celjskem nemškem časniku izšla le skopa novička, da je umrl vodja celjskih Slovencev Ivan Dečko.²⁷

Za zaključek naj še predstavim karakteristične izjave »pomembnih sodobnikov«, kot jih je poimenoval in objavil *Deutsche Wacht* na prvi strani 23. novembra 1902, da

22 *Deutsche Wacht*, 3. 7. 1904, št. 53, 1.

23 *Deutsche Wacht*, 17. 8. 1904, št. 66, 3, 4.

24 »Dr. Decko befindet sich, wie wir erfahren, zur Zeit in einem Sanatorium in Graz. Er soll an Nervenzerüttung leiden, die seinen Angehörigen Grund zu großer Besorgnis ist.« – *Deutsche Wacht*, 23. 2. 1905, št. 16, 4.

25 *Deutsche Wacht*, 23. 4. 1905, št. 33, 5.

26 *Deutsche Wacht*, 22. 7. 1907, št. 58, 4. O tem gl. tudi Studen, Žalosten konec slovenskega rodoljuba.

27 »Dr. Ivan Dečko. Gestern ist in Graz der ehemalige Advocat Dr. Ivan Dečko gestorben. Er war bekanntlich der Führer der steierischen Slovenen.« – *Deutsche Wacht*, 4. 11. 1908, št. 89, 4.

bi še bolj razjezil svoje bralce in pokazal na slovansko nekultiviranost. Kar polovica teh je prišla iz ust Ivana Dečka, kar po svoje kaže na njegovo pomembnost in popularnost. Poleg zelo znanih izjav:

- Josipa Serneca, »da je Celje najbolj zanikrno mesto v Avstriji« (ki jo je izrekel kot namestnik deželnega glavarja v sodni dvorani),
 - Augusta Seynala: »Vi nemške svinje,« (ki jo je izrekel kot češki državni poslanec v državnem zboru)
 - in slovenskega kaplana na Remšniku: »Psom in Nemcem vstop prepovedan,«
- je tako Ivan Dečko prispeval kar tri:

- »Štajerski zakon o okrajnih zastopih je zakonita lopovščina« (kot slovenski deželni poslanec v štajerskem deželnem zboru),
- »Držite gobec!« (kot slovenski deželni poslanec v štajerskem deželnem zboru),
- »Na nemške meščane bomo streljali z revolverji« (kot slovenski deželni poslanec v celjskem Narodnem domu ob obisku čeških študentov).²⁸

Tako kot Ivan Dečko so se vse globoko zarezale v celjsko in slovensko zgodovino.

Viri in literatura

Literatura

- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Sernec, Josip. *Spomini*. Celje: Osrednja knjižnica, 2003.
- Studen, Andrej. Žalosten konec slovenskega rodoljuba. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 81=46, št. 1 (2010): 29–37.

Periodični tisk

- *Deutsche Wacht*, 1900–1904, 1905, 1907, 1908.
- *Domovina*, 1904.
- *Novice*, 1901.

²⁸ *Deutsche Wacht*, 23. 11. 1902, št. 94, 1.

1.01

DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.64.1.08>

Dragica Čeč*

Starostniki na podeželju v 19. stoletju**

IZVLEČEK

S pomočjo individualnih študij primerov in analize diskurza na Kranjskem skuša članek preseči obstoječe teorije, ki starejše na podeželju večinoma umeščajo v večgeneracijske družine. S preučevanjem prenosa premoženja, zaposlitvenih možnosti posameznikov brez premoženja, zakonskih strategij, ovir in dinamik ter zagotavljanja oskrbe starejših družinskih članov na podeželju se razkrivajo različne strategije, identitete in konfiguracije v življenjskih strategijah in načinih preživljanja starejših na podeželju, ki presegajo dominantno v družino orientirano perspektivo. S poudarkom na zapletenem prepletanju dinamik lastnine, strategij preživetja in kolektivne solidarnosti ta članek osvetljuje večplastno življenje starejših na podeželju.

Ključne besede: starost, podeželje, mešana ekonomija dobrodelnosti, ekonomija priložnosti

ABSTRACT

THE ELDERLY IN THE COUNTRYSIDE DURING THE 19TH CENTURY

Based on individual case studies and employing discourse analysis in Carniola, this study endeavours to transcend the existing theories that predominantly place the rural elderly within multigenerational familial structures. By delving into the intricacies of property

* Dr., višja znanstvena sodelavka, Inštitut za zgodovino, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Garibaldijeva ulica 1, SI-6000 Koper, dragica.cec@zrs-kp.si; ORCID: 0000-0003-3955-0563

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-2572 Kulturno-zgodovinski vidiki staranja: izkušnje, reprezentacije, identitete, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

transfer, the employment possibilities of individuals lacking assets, marital strategies, obstacles and dynamics, and the provision of care for elderly family members in rural areas, a nuanced understanding emerges. The present research reveals diverse strategies, identities, and configurations in the lifestyles and livelihoods of the rural elderly, which extend beyond conventional family-centric perspectives. By emphasising the intricate interplay of property dynamics, survival strategies, and communal solidarity, this article sheds light on the multifaceted life of the elderly in the countryside.

Keywords: old age, rural areas, mixed economy of welfare, "economy of makeshifts"

Preživljanje starosti na podeželju predstavlja velik metodološki izziv tudi še v 19. stoletju. Problematična je že definicija prehoda v starost, torej kdaj je nekdo dojet kot »star«. Starost, definirana kot kronološka, kulturna ali funkcionalna, se je med družbenimi skupinami precej razlikovala. V splošnem lahko zapišemo, da so delovna nezmožnost, psihična in umska šibkost ter fizični izgled¹ najprej določili, kdaj so koga dojemali kot starega in kdo se je dojemal kot star, saj gre predvsem za prepletanje kulturnega in funkcionalnega dojemanja starosti. A sama meja označevanja nekoga kot »starajočega se« je bila odvisna tudi od integracije posameznika v skupnost, vključno z njegovimi vedenjskimi vzorci, od vključitve v družino, njegovih ekonomskih okoliščin in nenazadnje načina življenja. Funkcionalna starost je nastopila, ko nekdo ni mogel več opravljati določenega dela oziroma delati toliko, da bi se bil sposoben preživeti, zmanjševanje funkcionalnosti pa je bilo povezano s fizičnimi lastnostmi telesa, vključno z vedenjskimi in kognitivnimi sposobnostmi. V smislu kulturnega dojemanja starosti je bil posameznik star, ko je »izgledal« ali se obnašal kot star po normah, izkušnjah in prepričanjih, ki jih je določila neka skupnost ali družbena skupina. Meja starosti je bila zelo dolgo nedefinirana, jasno so jo določile šele birokratske definicije, ki so določale določene pravice ali zahtevale določene obveznosti (popisi prebivalstva, sistemi (pokojninskega) zavarovanja). Iz številnih debat² o vprašanju določanja meje oziroma prehoda v to obdobje v življenju je vsaj do poznega 19. stoletja imela najmanj vpliva na samopercepcijo in na kolektivno dojemanje starosti kronološka starost, medtem ko sta bila oba druga kriterija veliko pomembnejša.

Raziskovanje življenja kmečkih podslojev je še težje kot raziskovanje vsakdana velikih in srednjih kmetov, kjer je vprašanje res bolj usmerjeno v načine gospodarjenja s kmetijami v poznem življenju in kjer prevladujejo tri možnosti: samostojno gospodarjenje, deljeno gospodarjenje z dedičem in prehod v preživetek (in v redkih primerih preselitev). Vsekakor se pri iskanju življenjskih izkušenj slednjih ne smemo zadovoljiti z določenimi izhodišči, da ohranjeni viri ne dajejo dovolj kvalitetnih informacij, ki jih potrebuje postmodernistično interpretiranje zgodovine.³ Ker za podeželje ne

1 Pa še v tem primeru gre za različne fizične percepcije telesa, kot opozarja Bratož, Staro telo, 102–12.

2 Prim. Thane, Social Histories. Neumann, Introduction. Ehmer, Alter. Ehmer, 'Life Stairs'.

3 Johnson, Historical, 1–18.

razpolagamo z natančnejšimi popisi posameznikov, ki so vključeni v neko formalizirano pomoč, niti z njihovimi osebnimi pričevanji, kar velja še za večino 19. stoletja, je iskanje dojemanja starosti in praks solidarnosti in tudi negativnih odzivov skupnosti odvisno od naključnih življenjskih zgodb, ki so postale del javnega diskurza, sodnih obravnav, kjer so tiste, v katere so starostniki vstopali kot priče ali v katerih so reveži nastopali kot storilci ali žrtve kaznivih dejanj, pogosto metodološko precej zahtevne. Starostniki so lahko nastopali kot priče dejanj tretjih oseb, a so v takšnih primerih sodniki posebej opozarjali na »kvaliteto« priče ter na umske in mentalne sposobnosti starostnika kot priče. Zaradi omejenosti omenjenega prispevka bo tudi ta opozoril zgolj na nekatere probleme preživljanja starosti na podeželju, in sicer na izpostavljenost vlogi družine in na vprašanje medgeneracijske solidarnosti ter na nekatere pojavne oblike obeh.

Medgeneracijska solidarnost kot temelj skrbi za starejše

Ob odsotnosti ali privilegiranosti institucionalne oskrbe starostnikov (zelo malo oskrbovancev v obstoječih socialnih institucijah) v redkih urbanih okoljih se je bila velika večina starostnikov prisiljena preživljati v t. i. mešani ekonomiji dobrodelnosti.⁴ Obenem pa je država prenesla večino bremena oskrbe tistih, ki niso bili sposobni lastnega preživetja, na najnižje stopnje organizacije, in sicer na skupnost – zemljiško gospostvo, zaradi razdrobljenosti teh do leta 1848 na župnije in pa na skupnosti, mesta ter družbene skupine (plemstvo, cehe, bratovščine). Večina institucionalnih sistemov oskrbe je zajela zanemarljiv delež starostnikov.⁵ Zemljiška odveza in družbene spremembe leta 1848 so oskrbo določile v okviru občine. Ne glede na dolžnost oskrbe in organizacijsko/upravno organiziranost ter ogromne stroške je bila oskrba pogosto nezadostna. Na eni strani so bili posamezniki prisiljeni preživeti v »mešani ekonomiji dobrodelnosti«, po drugi strani pa so njihove prakse kljub jasni potrebi (pomanjkanje fizičnih, mentalnih moči⁶) kriminalizirali. Hkrati so obnavljali podobo samozadostnih večgeneracijskih družin/rodbin, ki poskrbijo za svoje ostarele, ki so jo še dodatno spodbujale romantične predstave meščanske družbe druge polovice 19. stoletja. Tudi del študij o zgodovini mešane ekonomije dobrodelnosti, zlasti v povezavi z vzpostavitvijo posebne institucionalne oskrbe revnih, nekritično sledi ideji, da je v južnejših delih katoliške Evrope (Italiji, Franciji) skrb za ostarele ostala predvsem v domeni večgeneracijske družine.⁷ Kulturnim praksam oskrbe v starosti v okviru spreminjajočih se oblik družine – družinskega gospodinjstva so med drugim dali zagon teologi, tudi protestantski, ki so razumeli poroke vdovcev kot garancijo za starost, v kanonskem pravu pa se je izpostavljala predvsem dolžnost poročne vzdržnosti vdov, ki so imele

4 King, Welfare, 42–65.

5 Prim. Čeč, Reforme. Čuček, Beseda. Studen, Stari, onemogli.

6 Prim. Čeč, Podobe starosti. Bratož, »Kruha in dela«.

7 Prim. van Leeuwen, van Nederveen Meerkerk in Heerma van Voss, Provisions.

otroke (torej dediče).⁸ Praksa sodnih odzivov na medgeneracijske konflikte v okviru policijske pristojnosti in dolžnosti deželskih in pozneje krajevnih sodišč sicer kaže, da se je od podeželskega prebivalstva – podložnikov pričakovalo, da bodo dostojno in skladno z moralnimi normami skrbeli za svoje starše, še posebej v primerih, ko so jim ti pogodbeno predali premoženje, in v primeru, če je šlo za velike kmetije,⁹ to pa kažejo tudi pogodbeni določila in sodni sklepi, po katerih so od prevzemnikov premoženja zahtevali materialno, simbolično in religiozno oskrbo starejših. Da so sodišča dojemala materialne, čustvene in fizične zlorabe potomcev in »nasilje« kot kršenje pogodbenih določil in kot moralni prekršek, potrjujejo sodne zahteve po spoštovanju pogodb v primeru sporov. Kršitelje so v primerih pogostejših konfliktov ali hujših oblik nasilja kaznovali z denarnimi kaznimi, ki so bile namenjene tudi religioznim ustanovam, ali v hujših primerih z zapornimi kaznimi.¹⁰ A navkljub varuštvo oblasti so lahko bili medgeneracijski konflikti tako hudi, da so posameznika, pa tudi zakonske pare, otroke, ki niso bili dediči, mačehe in drugo sorodstvo prisili k odhodu s kmetij. S temi konflikti so lahko bile povezane tudi značajske in vedenjske spremembe starostnika. Te spremembe niso bile povezane samo z degenerativnimi spremembami posameznika, lahko so jih povzročili tudi njihovi konfliktni odnosi v neposredni okolici in majanje določenih socialnih vezi v skupnosti. Konflikti so lahko bili povezani z zmanjševanjem fizičnih moči in s kroničnimi boleznimi. Po drugi strani pa je bilo tudi oblastem jasno, da samozadostne kmetije pogosto niso sposobne preživeti ostalih ostarelih (samskih, ovdovelih) članov družine, ki so svoje preživetje večino odrasle dobe našli izven kmečke družine in gospodarstva, v katerem so se rodili.

Mit in moralno normo o večgeneracijskih solidarnostnih družinah odražajo tudi pravljice. V tistih, ki vključujejo starostnike, je bil prisoten moralni opomin, da morajo starši poskrbeti za svoje otroke.¹¹ Še M. Ramšak je ugotavljala, da so zelo pogoste pravljice, v katerih nastopajo ostareli starši in nehvaležni sin v srednjih letih, ki se želi rešiti bremena oskrbe očeta. Zanimiva je okoliščina, da pravljice ne tematizirajo dolžnosti oskrbe staršev,¹² ampak zgolj očeta, čeprav se je že v 18. stoletju na podeželju razširila tudi praksa t. i. »redlose heyrath abredt«, po kateri sta bila zakonca, če sta ostala brez otrok, upravičena do dedovanja vsega premoženja po umrlem zakoncu. Morala sta le plačati nujne deleže otrokom iz prvega zakona v primeru porok vdovcev in morebitnim bratom in sestrām umrlega,¹³ lahko pa je pogodba vsebovala tudi preživitev staršev. Nekoliko nejasen primer poročnega dogovora med Jurijem Sodjo in Mino Breznik iz leta 1772 mogoče celo vključuje preživitev Minine tašče iz prvega zakona.¹⁴ Drugi najpogostejši tip pripovedk je motiv pretkanih starostnikov, ki z zvijačami otroke prisilijo v podporo. Zdi se, da pravljice opozarjajo na kulturne in politične pritiske, ki

8 Kos, *Zgodovina morale*, 1, 156.

9 Čeč, Preživitek. Prim. Velkova, *Practice*, 232–55.

10 Prim. Čeč, Preživitek. Kačičnik Gabrič, Preživitek.

11 Ramšak, *Starost*, 37.

12 Prav tam.

13 Kos, *Zgodovina morale*, 1, 154.

14 Prav tam.

so najbolj zaznamovali podeželske elite – gre za zahtevo skupnosti, da posamezniki poskrbijo za svoje starše – in na prisotnost številnih sporov zaradi medgeneracijskih trenj in nasilja, ki so nastajali iz tega razmerja in so bila del vsakdanjih obravnav patrimonialnih¹⁵ in nato krajevnih sodišč.¹⁶ Drugih odnosov s starostniki v pripovedkah ni najti, v pravljici literaturi so tako vsaj redki, če ne povsem odsotni motivi staranja nekdanjih hlapcev in dekel kot tistih sorodnikov, ki so ostali kot delovna sila v gospodinjstvih, s katerimi so bili biološko povezani – torej stricev in tet ali neporočenih hčera, ki so ostale skupaj z ostarelimi starši in so se najpogosteje preživljale kot dni-narke. Tudi del podeželskega prebivalstva, ki se je primarno ukvarjal z neagrarnimi viri preživetja (obrtniki, kramarji, tovarniki), pa tudi odsluženi vojaki in dninarji so bili bolj izpostavljeni revščini v starosti in tudi odsotnosti sorodstvenih mrež. Pomenljiva je v časopisu objavljena novica o umorjenem več kot 70 let starem vdovcu, mizarju, v kateri je bilo posebej zapisano, da je »sam skrbel zase« (!). Njegov morilec je moral biti berač, so dodali, saj so na tleh našli srajco, polno uši, in raztrgano beraško suknjo, zato so sklepali, da »je moral hudodelnik biti kak vlačugar ali planšar«.¹⁷

Ostareli hlapci in dekle ter neporočeni bratje in sestre so v prvi polovici 19. stoletja, ko imamo več gradiva sodne provenience, ki razkriva življenjske zgodbe posameznikov, predstavljali velik problem večjih kmečkih posesti. Ker so se poročne pogodbe s predajo posesti in preužitkom sklepale že v prvi polovici 19. stoletja pred okrajnimi gospodskami, so skladno z občim državljskim zakonikom uradniki poskrbeli, da so bile vanje vpisane tudi zahteve po oskrbi opravilno nesposobnih sorodnikov v srednjih letih. Neporočeni bratje in sestre so včasih ostajali v hišnih gospodinjstvih tudi, če jim glavni dedič ni mogel izplačati dednih deležev. V določenih primerih so v gospodinjstvih ostajale tudi nekatere neporočene hčere, da so skrbela za ostarele starše. V gospodstvu Bled je bilo tudi prisotno fužinarstvo, obenem pa je bil tudi precej razširjen preživitek tako med kmeti kot med kajžarji. V tem gospodstvu je leta 1735 tožila Urša Kapus Magdaleno Golec, ki ji je bila že 17 let dolžna štiri goldinarje kot plačilo dekle za celoletno delo. A za razumevanje družinskih dinamik je bolj pomembna dejstvo, da je bil brat Urše Kapus skupaj s svojo materjo gostač pri Magdaleni, ki naj bi ji od zasluženega zneska dela, ki ga je zaslužila kot dekla, odtrgal en goldinar, čeprav so imeli posli praviloma brezplačno stanovanje pri delodajalcu in so po obstoječem pravu in ideologiji »celotne hiše« predstavljali del delodajalčevega gospodinjstva. Preostali denar naj bi dobila Uršina mater, a Urša o tem ni nič vedela, mati pa je medtem že umrla. Omenjeni primer opozarja na dve okoliščini – na prehod nekaterih vdov v gostaštvo (torej spremembo bivališča) po smrti moža, še posebej, če je šlo za drugo in pogosto precej mlajšo ženo vdovca, a hkrati tudi na prisilo starajočih staršev, da so nekateri otroci ostale v gospodinjstvu kot tisti, ki so skrbeli zanje. Urša poleg službe dekle sicer ni skrbela tudi za svojo mater, s katero je živel njen brat, a so del njenega zaslužka porabili za plačilo gostajstva matere in brata.¹⁸ Četudi so se mnoge hčere, ki

15 Prim. Čeč, Preživitek.

16 Kačičnik Gabrič, Preživitek, 63–76.

17 *Slovenski narod*, 23. 12. 1875, 3, Berači morilci.

18 SI AS 721, K 34, 1735, 761.

so ostale v gospodinjstvu s starajočimi se starši ali enim izmed njih, preživljale z občasnimi dninarskimi deli, je Urša pri lastnikih kajže, kjer je bila gostačka, stopila v formalno delovno razmerje kot dekla. Izkazalo pa se je, da je imela Magdalena še druge gostaške družine in da so tudi drugi gostači svoje hčere dali za dekle najemodajalki. Drugi gostač, Primož Lukanc je bil pri Magdaleni gostač 21 let in je za najemnino plačeval štiri goldinarje in 54 krajcarjev na leto.¹⁹ V tem primeru je najemodajalka Magdalena Golec manjši del svojega dolga odslužila z dnino pri svojem gostaču, poleg tega pa tudi ni plačala celotnega zaslužka dekli - hčeri gostača.²⁰

Preživljanje starosti na podeželju je cenejše

Meščanska družba je ustvarila še več mitov o preživljanju starosti na podeželju. Tudi prepričanje, da je preživljanje starosti na podeželju cenejše, je do neke mere povezano s predstavo o solidarnih večgeneracijskih hišnih skupnostih.

Tega motiva ne zasledimo samo v javnem diskurzu, ampak tudi v obravnavah ubožne oskrbe (npr. med uradniki in prostovoljci, ki so skrbeli za ubožno oskrbo v Ljubljani), saj je že v prvi polovici 19. stoletja najti kar nekaj primerov, ko za določene prejemnike podpore zapišejo, da so se odselili na podeželje, ker je tam življenje cenejše, oziroma da se poleti preživljajo z dinarskimi deli, pozimi pa beračijo »po podeželju«.²¹ Poleg tega se v mestnem upravnem diskurzu, posebej v Ljubljani, v 18. stoletju in nato še v 19. stoletju vedno znova reproducira podoba revežev, ki živijo v okolici mesta, so upravno (in socialno) podložni drugim pravnim entitetam, a predstavljajo ekonomsko, vedenjsko, zdravstveno, moralno breme ljubljanskim mestnim oblastem.²² Fenomen odsotnosti starih ljudi (pa tudi vdov in vdovcev) med gostači v Mežici – kjer je bila razširjena neagrarna dejavnost (fužinarstvo) in so gostači predstavljali zlasti delavce v tej gospodarski panogi – ki se nanaša na 70. leta 19. stoletja, S. Sovič razlaga z odhodom v socialne institucije²³ oziroma z vrnitvijo delavcev na podeželje, s tem pa reproducira ravno te stereotipne podobe.²⁴ Odsotnost ostarelih med gostači v Mežici je najprej verjetno povezana s samim virom, ki je beležil zgolj delavce v železarskih obratih in izključuje vse, ki so izstopili iz delovnega razmerja, omejeno pa lahko dokazuje tudi veliko povpraševanje po gostaških nastanitvah med delavci v mežiških obratih in posledično višje cene stanovanja na eni strani, na drugi strani pa zaradi specifične družbene strukture prebivalcev omejene možnosti občasnih del, ki so pomenila pomemben vir zaslužka za starajoče se (nekdanje) delavce. Ostareli delavci so verjetno, če so imeli nekaj privarčevanih sredstev, iskali cenejše gostaške nastanitve

19 SIAS 721, K 34, 1735, 774.

20 Prav tam.

21 SI ZAL LJU 508, šk. 12.

22 Prim. Čeč, Revščina.

23 Omenjeno tezo povsem ovrže definicija ubožnic, ki je veljala tako konec 19. stoletja kot še leta 1939, ki opredeli oskrbovance zavodov kot ostarele reveže brez sorodnikov ali kot preveč onemogle, da bi po občini iskali podporo, kot tudi leta 1851 neobstoječa mreža občinskih in deželnih ubožnic. – Studen, Stari, onemogli, 194, 195.

24 Sovič, Families and households, 170.

v okolici, kjer so imeli tudi priložnost, da so del najemnine plačali z lastnim delom in z delom svojih samskih otrok. Vsekakor je treba demografske podatke primerjati z naključnimi indici o vsakdanjih praksah gostačev.²⁵

Problem starostnega beraštva

Da so ostareli, ki so ostali brez družinskih in mnogih drugih socialnih vezi, predvsem trajno delovno nezmožni ali delno dela zmožni ljudje, predstavljali velik politični problem, potrjuje večstoletno ukvarjanje z mobilnim delom prebivalstva.²⁶ Dokazuje ga tudi izrazito negativen medijski diskurz o beračih v 19. stoletju,²⁷ na podlagi katerega je bila narejena tudi večina zgodovinskih študij o beraštvu v 19. stoletju.²⁸ A v teh delih je komponenta starosti praviloma spregledana. Tudi v etnološkem gradivu je v prvi fazi ukvarjanja z revščino spregledan element kategorije starosti.²⁹ Izrazito negativno predstavljanje beraštva pogosto zamegli različna slabo plačana priložnostna dela v t. i. ekonomiji priložnosti, ki jih je družba nudila predvsem ljudem, ko so se jim zmanjševale fizične moči. Mednje sodijo kot bolj moška dela pripravljanje kuriva, skrb za kurjavo, dela pri cerkvah, pokop mrtvih, kot bolj ženska dela pa čuvanje otrok, gospodinjstva dela in dela na vrtu, preja in priprava volne, pletenje in krpanje.

Da je bila revščina mnogokrat sestavni del življenjskega cikla in je lahko posameznika najbolj obremenila ravno v starosti, opozarja tudi Anton Aškerc: »Mestna ubožna hiša, v kateri najdejo na stare dni zavetja tisti meščani obojega spola, ki jim nemila usoda ni dopustila, da bi si bili v krepkih letih zagotovili brezskrbno bodočnost ...«³⁰ Prav zato je na mestu hipoteza nizozemskih sociologov, ki se sicer v veliki meri osredotoča na analizo bogatih urbanih okolij, da je bila institucionalna oskrba starostnikov povezana s srednjim slojem in urbano populacijo.³¹

Verjetno je bilo takšno tudi mnenje večine podeželskega prebivalstva, ki se je zavedalo preteče odvisnosti od sorodnikov (redkeje plačanih hlapcev in dekel ali gostačev) ali skupnosti v primeru delne ali popolne delovne nezmožnosti. Zelo redko so takšni reveži/berači – kot v primeru nekaterih institucij v evropskem prostoru – ohranili poklicne identitete, s katerimi so se preživljali večino srednjega življenjskega obdobja. Obenem pa je bilo splošno razširjeno tudi prepričanje, ki ga je v kritiki »penzijonistov«³² z A. Aškercem delil J. Alešovec, glede delavcev, ki so se postarali v službi: »Kajti kdor je toliko časa zvesto in marljivo služil, da je opešal in zavoljo viših let pri vsi dobri volji ni več za rabo, tak je zaslužil, da na stara leta skrbi zanj tisti, kteremu je posvetil najlepša leta.«³²

25 Prim. Hren Medved, Revno, 45.

26 Prim. Čeč, Reveži. Studen, *Neprilagojeni*. Stariha, »Z nobenim delom«.

27 Prim. Židov, Časopisi o beračih, 50, 51.

28 Prav tam. 53.

29 Prav tam, 49.

30 Aškerc, Socialni pregled – Mestna ubožnica, 121.

31 Prim. van Leeuwen, van Nederveen Meerkerk in Heerma van Voss, Provisions.

32 Alešovec, *Ljubljanske slike*, 88, 89.

Po drugi strani pa se je v izrazito nenaklonjenem javnem diskurzu o »starostnem zavarovanju« v konservativnem časopisu ravno od podeželskih dopisnikov pojavila ideja »naravne dolžnosti« človeka, da poskrbi za čas starosti.³³ Verjetno takšno mnenje ni bilo najbolj razširjeno, saj M. Ramšak³⁴ ugotavlja, da so informatorji sami začeli pripovedovati o beračih (saj o njih raziskovalci niso neposredno spraševali) kot o delu podeželskega vsakdana. Na Koroškem so o starejših beračih v strukturiranih vprašalnikih raziskovalci dobili informacije v sklopu odgovora na vprašanje o nedelu.³⁵ Povezovanje beračev z nedelom je lahko povezano z njihovo delovno nezmožnostjo, a so jo raziskovalci pogosteje povezali z invalidnostjo in zelo redko s starostjo. M. Ramšak za območje Pohorja opozarja na prisotnost izredno negativnih konotacij pri opisovanju starostnikov,³⁶ saj so okolje poleg ostarelih članov družine zaznamovali ostareli gozdi delavci, ki so doživeli visoko starost in so z omejeno sposobnostjo lastnega preživljanja obremenjevali lokalno ekonomijo. Ker je bilo delo v gozdu fizično intenzivno, so delavci postali prej trajno nesposobni za opravljanje tega dela in pogosto tudi omejeno sposobni ali nesposobni lastnega preživetja (lahko pa tudi preživetja družine, če jo imeli), njihova delovna invalidnost pa je bila opazna in se je ohranila v pravljični literaturi.³⁷ Po dostopnih demografskih podatkih so ne glede na dejstvo, da so revni in tisti, ki so imeli fizično intenzivno delo, prej umrli,³⁸ ti živeli relativno dolgo.

Ljubiteljski zbiralec etnološkega gradiva s konca 19. stoletja Gašper Križnik iz Motnika je v svojih etnografskih zapisih ponavljal v javnih medijih razširjeno mnenje, da tisti, ki delajo, ne morejo biti revni in da je vsak odgovoren za svojo starost. To mnenje potrjuje o tudi javni odziv na sliko *Berača s cerkvico* slikarja Petra Žmitka, ki so ga opredelili kot »starega moža«.³⁹ Upodobitev »socialne realnosti« podeželja je bila privlačna ravno zaradi zgodbe osrednjega lika: »Rajni berač Poc [...] je delal cerkvice, [...] lične stavbice [...]. Pozabil ni posebno zvončka, na katerega je zvonil in klical ljudi skup, da so [...] mu vrgli v klobuk kaj okroglega ali ponudili za usta kaj gorkega.«⁴⁰ Na drugi strani umetniška analiza istega dela opozarja na že stoletja prisotne negativne stereotipe o drugem podeželskem prebivalcu – revežu: »Žmitkova slika je barvna simfonija slovenskega uboštva, ki hodi na božja pota in propada.«⁴¹

V političnih sporih in ob iskanju novih možnosti za pridobivanje volivcev po spremenjeni volilni zakonodaji ob prvem poskusu uvedbe splošnega pokojninskega (takrat imenovanega) starostnega zavarovanja so na podeželju opozarjali na berače kot na velik problem, ki naj bi ga rešil prav ta zakon. V svojih argumentih v prid uveljavitve starostnega zavarovanja je bil problem starostnega beračenja eden od osrednjih

33 Miklavčič, Žalostne razmere kmečkega stanu.

34 Ramšak, Berači, 81–89.

35 Prav tam, 85.

36 Prav tam, 38.

37 Ramšak, Starost, 39.

38 Prim. Bratož, Staro telo. Bratož, 'Kruha in dela'.

39 Prijatelj, Moderna manira, 75.

40 Prav tam, 76.

41 Prav tam, 75.

argumentov J. A. Kreka.⁴² Ta je stroške, ki jih imajo občine z oskrbo beračev (tudi odgoni) na Kranjskem, ocenil na pol milijona kron na leto in večino stroškov povezoval prav z oskrbo starostnikov.⁴³ V kratkem, a ostrem diskurzu, ki se je razvil ob vprašanju uvedbe univerzalnega starostnega zavarovanja, so liberalni politiki izpostavili skupine prebivalstva, ki so bile v starosti prej izpostavljene revščini: »Kmetje, ki so po lastni krivdi, ali po nezgodah prišli na kant, [...] zasebniki, užitarji, obubožani kajzarji in posebno vsled dela in starosti onemogli posli.«⁴⁴ Tudi plačevanje prispevkov za starostno zavarovanje za hlapce in dekle, še eno rizično skupino v starosti, je bilo eno od pomembnih vprašanj, na katerih so se lomila politična kopja na Kranjskem. Kot odgovor na kritike, da zelo malo ljudi dopolni starost, ko se začne starostno zavarovanje, je Krek navrgel še drugo okoliščino o pojemanju fizičnih moči med podeželskim prebivalstvom: »Prijetelji, zavarovanje je za starost in onemoglost; dokler si kdo še more sam zaslužiti, česar mu je treba, ne potrebuje preskrbnine.« Dodal je še: »Koliko je samostojnih kmetov pri 65 letih?«⁴⁵

Padec v revščino kot posledice starosti in zavest o minevanju/staranju

Meja med beračenjem in drugimi načini preživetja v starosti je bila med različnimi družbeni sloji na podeželju zelo nejasna.⁴⁶ Na splošno zavest o ekonomski in eksistenčni negotovosti med podeželskim prebivalstvom, ki je bila povezana z nesrečami in starostjo, opozarja še en Križnikov opis: »Ko sedaj žandarji in občinski policaji popotne in tuje prijemajo, pravi narod, da to ni pošteno, ker beraška palica vsakega čaka.«⁴⁷ A. Aškerc je pri ocenjevanju pomena nove ljubljanske ubožnice menil, da so redki starostniki, ki so si »čisto sami krivi, da so ubožci«.⁴⁸ Eden najstarejših poznanih ljudskih pevcev, berač Vodovnikov Juri (1791–1858), je v pesmi, s katero je predstavljal svoje življenje, poudaril dva splošno razširjena motiva življenjskih rizikov, ki sta lahko posameznika pahnila v revščino – pozno poroko (v pesmi je poudaril, da se je zaradi vojaške službe zelo pozno poročil in zato ostal brez otrok) ter hitro fizično onemoglost zaradi fizično intenzivnega dela⁴⁹ – saj je bil kot tesar zelo zgodaj nesposoben opravljati poklic in delo, s katerim se je preživiljal, ko so ga odpustili od vojakov.⁵⁰

Da je bilo beračenje starostnikov zlasti na majhnih kmečkih gospodarstvih na Dolenjskem pogosto, družbeno sprejeto in običajno, opozarja tudi H. Tuma. V starosti

42 Domoljub, 7. 1. 1909, 1, Veselo znamenje. Krek, Nekaj naših ran.

43 Krek, *Starostno zavarovanje*, 23.

44 Slovenski narod, 24. 2. 1909, 2, Socializem v teoriji in praksi.

45 Krek, *Starostno zavarovanje*, 22. Nov davek, 14.

46 Zeitlhofer, Alter, 85.

47 Polec, Križnikovi, 30.

48 Aškerc, Socialni pregled – Mestna ubožnica, 121.

49 Prim. Bratož, Staro telo.

50 Cvetko, *Jest sm Vodovnik*, 15.

je beračila tudi njegova babica.⁵¹ Tudi v Bohinju so določene stare berače, predvsem na podlagi njihovega zunanje izgleda, dojemali kot preživitkarje, ki jih niso mogle preživljati njihove kmetije, a so se v ljudskem spominu ohranili predvsem prevaranti.⁵²

Pomemben dejavnik pri nezmožnosti zagotavljanja preživetja v starosti so bile ekonomske okoliščine glavnega vira preživetja v odrasli dobi, pa tudi fizične in mentalne okoliščine, čas osnovanja družine ter njena velikost. Verjetno je bila poroka Matjaža Gornika (sodeč po številu otrok in izjavah prič, da se je poročil pred nekaj leti) z mlajšo vdovo zagotovo odločitev, ki jo je sprejel tudi zato, bi si zagotovil neko varnost v starosti, ki sta jo po morali in ideologiji, delno pa tudi v realnem življenju predstavljala imetje in sorodstvo.⁵³ Zagotovo so bili največjemu riziku revščine v starosti izpostavljeni tisti, ki se nikoli niso poročili: hlapci, dekle, dninarji in delavci v (pred) industrijskih obratih, potujoči obrtniki in kramarji. A tudi pozne prve poroke, torej ko so bili posamezniki že v poznih tridesetih ali štiridesetih letih, so seveda zmanjševale število otrok, povezane so bile tudi z rizikom, da noben otrok ne bo dočakal odraslosti in da torej ne bo nikogar, ki bi skrbel za preživele ostarele starše. Obenem je takšna družina zapadla v krizo zaradi starostne nezmožnosti, ko so bili otroci še mladoletni in zato omejeno opravilno in ekonomsko sposobni, starši pa so se že soočali z bistveno zmanjšano delovno storilnostjo in delno ali popolno odsotnostjo dohodkov. Takšna je bila usoda družine 60-letnega Lovrenca Križaja iz Godešiča pri Škofji Loki, ki so ga sodni uradniki označili kot »smrtno bolnega«. Imel je dva mladoletna otroka, starejši Anton je bil star manj kot dvajset let. Družino so označili za berače, oče pa je domnevo potrdil z opisom, da živi od pomoči dobrih »ljudi«. Anton je kradel svojemu stricu Jakobu Križaju, prav tako gostaču, staremu 56 let, ki očitno bratu in sorodnikom v stiski ni hotel pomagati. Nečakova tatvina je bila tako visoka in stričev gmotni položaj toliko boljši, da je z nakradenim denarjem kupil tako hrano kot obleko.⁵⁴ Čeprav pri revnih družinah ni bilo tako pogosto, bi lahko v istem času v eksistenčno odvisnost padli tudi starši tega pozno poročenega para, če bi slučajno živeli blizu.

Kako so ekonomske okoliščine vplivale na družino in kako hitro se je ta znašla v stiski, priča tudi življenje Jakoba Klofute z Jesenic. Družino je osnoval šele, ko si je kupil hišo in več let po tem, ko se je v kraju preživljal kot kovač. Pri sedeminpetdesetih letih je leta 1836 oče štirih mladoletnih otrok po 28 letih dela v kraju zapadel v hudo revščino. Svojo obrt je namreč opravljal tako, da je imel v najemu Peternavovo kovačnico, v letih 1816 in 1817 pa se je ukvarjal tudi s trgovino z živili in obogatel. Kupil je hišo, a je plačal samo pol kupnine. Ko je zapadel rok za plačilo druge polovice, dolga ni zmožl poravnati, zato so mu hišo zarubili in prodali, s čimer je izgubil 300 goldinarjev. Soseska mu je pri gosposki, ki je na njegovo prošnjo odločala o ustanovitvi novega kovaškega obrata, dvakrat preprečila, da bi dobil dovoljenje, da bi si zgradil svojo kovačnico in tako zmanjšal stroške z najemom. Najemnina je njegov zaslužek tako zmanjšala, da je po odvzemu glavnega vira zaslužka – kovaštva, »živel v tako veliki

51 Tuma, *Iz mojega življenja*, 36.

52 *Naš voča*, 299.

53 SI AS 307, 1825, 398. Krajo je storil leto pred tem.

54 SI AS 307, 1823, 222.

revščini, da je bil 'kos kruha in kozarec žganja' več dni njegova edina hrana«. Kovačnica mu je bila odvzeta, ker ni bil več sposoben zaslužiti toliko, da bi plačal najemnino in si hkrati zaslužil toliko, da bi preživel. V takšnih razmerah je živel vsaj dva meseca. Ob oceni njegovega fizičnega stanja v sodnem procesu so sodniki sicer menili, da je izredno šibek, a da je še mogoče pričakovati izboljšanje.⁵⁵ Razmere v družini so bile tako hude, da je bil v hiši, ko je storil zločin, sam, saj so si otroci preživetje že iskali drugje. Izguba kovačnice in edinega vira preživetja je Jakoba pognala v okoliščine, v katerih si ni znal pomagati. Obenem je za svojo stisko krivil okolico - skupnost, zato je z zločinom hotel svojim sosedom pokazati, kako je živeti v najhujši revščini. Ko so mu med obravnavo prebrali njegove izjave, je večkrat padel v jok in prosil, da ga z ozirom na njegove družinske okoliščine mileje kaznujejo.

Drugo strategijo preživetja družin predstavljajo primeri, ko so vdove ostale upraviteljice kmetij. Takšno prakso ovdovalih žensk predstavlja poroka prej omenjenega Matjaža Gornika iz Grahovega na Notranjskem, podložnega gospostvu Hošperk.⁵⁶ Gornik se je v Žirovnico preselil po poroki z vdovo Margareto in postal upravitelj četrtninske hube umrlega Valentina Rebka. Ko se je priženil na ženino kmetijo, je bil postavljen zgolj za varuha otrok iz Margaretinega prvega zakona. Z vdovo je imel še štiri svoje otroke, ki so bili pri Gornikovih sedemdesetih letih še nedoletni, torej se je priženil v starosti okoli 50 let. Sosedje so bili prepričani, da se je Gornik, odkar se je na ženini kmetiji ukvarjal s prodajo volov in furmanstvom, »odvadil dela« ter navadil pijančevanja in je za vdajanje pijači zapravil vse svoje premoženje. Očitno je bil precej robusten moški, dobre fizične konstitucije, saj je uradni sodni zdravnik še za sedemdesetletnika zapisal, da je sposoben težkega dela in posta, obenem pa lahko takšna zdravniška opredelitev fizičnih sposobnosti zaprtega odgovori na vprašanje, zakaj si je neimenovana vdova izbrala za moža precej starega moškega. Pri sedemdesetih letih je bil zaradi domnevnega pijančevanja preganjan s kmetije, na kateri sta zagospodarila pastorka in njen mož, zato so ga oblasti označile kot moškega brez premoženja, ki se preživlja z dninarskim delom. Sodni proces je sicer razkril, da se je v nasprotju s prepričanjem oblasti o njegovih fizičnih močeh ukvarjal z drobnim kramarstvom, ki je bila ena od možnosti za preživetje v ekonomiji priložnosti, ki so se je pogosteje posluževali posamezniki, ki niso bili sposobni več opravljati težkih fizičnih del. Ko je predal kmetijo, se je moral preživljati kot hlapec, je povedal v prvem zaslišanju sodnikom, kmalu pa se je odpravil v Zagreb, kjer naj bi zbiral kramo in beračil.⁵⁷

55 SI AS 307, 1835, 1258.

56 SI AS 307, 1825, 398. Krajo je storil leto pred tem.

57 Prav tam.

Značilnosti solidarnosti na podeželju

Skrb za reveže – pogosto starostnike in redkeje druge berače je bila na podeželju del čustvovanja, ki ga je vzpostavila karitasa, a so prakse skozi stoletja postale⁵⁸ zelo ritualizirane. Zagotovo je postal del kmečkih podslojev (kajžarjev in gostačev, nekdanjih poslov) v starosti oziroma že s pešanjem fizične moči deloma odvisen od solidarnosti skupnosti,⁵⁹ kot v spominih in političnih govorih opozarjata J. Krek in H. Tuma. Na splošno v evropskem prostoru velja, da se je v t. i. mešani ekonomiji dobrodelnosti večina dobrodelnih ustanov financirala s prostovoljnimi prispevki, torej s solidarnostjo skupnosti. A medsosedska solidarnost je imela svoje ekonomske, kulturne in čustvene meje.⁶⁰ V štirih primerih storilcev kaznivih dejanj v dveh desetletjih 19. stoletja so zaslišanja prič, ki so opredeljevale življenje zločinca, ki je sodil med reveže in ostarele, pokazale, kako omejena je bila vaška solidarnost tudi v primeru starostnikov, ki so zagrešili zločine, in kako negativno se je okolica obnašala do njih, četudi z njimi niso bili neposredno v konfliktu ali oškodovani.

Na medsosedsko solidarnost so najprej vplivali integracija posameznika v skupnost in njegovi medsosedski odnosi. Kako pomembni so lahko bili v ekonomiji dobrodelnosti medsosedski odnosi, ki so se gradili skozi desetletja sobivanja, kaže življenje že omenjenega Matjaža Gornika iz Grahovega. V sodnem procesu, ki razkriva njegovo življenje, so ga značajsko označili kot »dobrega, odkritosrčnega in pomirjenega«, zato so bili sodniki prepričani, da je spore med obema zakoncema povzročila prepirljivost Gornikove žene. Konflikti so bili tako hudi, da je pri triinšestdesetih letih Matjaž Gornik prvič zapustil svojo ženo in odšel s kmetije. Delo, stanovanje, hrano in nekaj obleke je dobil pri svojem sosedu, kjer je vodil njegove posle. Tega je poznal že »od mladih let«. Socialne mreže in dober družbeni ugled so Gorniku omogočili, da je bogat sosed, ki je »zelo dobro živel,« zelo dobro skrbel tudi zanj. Življenje na tuji kmetiji, pretirana zloraba alkohola in izguba premoženja pa so slednjič botrovali njegovemu beraštvu.⁶¹ Čeprav je socialno mrežo, ki jo je imel, Matjaž Gornik uničil ravno s krajom, ki jo je storil sosedu, in se zdi, da je prej veljal za dobrega in zanesljivega delavca in da mu je ravno ta značajska karakteristika olajšala vzdrževanje socialnih odnosov, medsosedski odnosi pogosto niso bili tako harmonični, kot jih kaže ta primer. Posamezniki, ki so se v skupnost priselili tako kot Gornik, pogosto niso bili deležni enake obravnave in solidarnosti kot domačini. Pomen soseske pri iskanju zetov iz drugih vasi, problem prihoda tujcev zaradi prodaje kmetij in problem njihove integracije v sosesko omenja še G. Križnik ter opozarja na probleme, ki jih lahko predstavljajo prišleki v sosesko.⁶² Zaradi določenih okoliščin so se med njimi hitreje razvili hujši konflikti – npr. zaradi koriščenja določenih pravic ali zaradi omejevanja prošenj ali celo načinov preživetja

58 Polec, Križnikovi, 29.

59 Prim. Čeč, Donacije. Čeč, Srce vsakega.

60 Prim. tudi *Naš voča*, 226, 227.

61 SI AS 307, 1825, 398. Kraj je storil leto pred tem.

62 Polec, Križnikovi, str. 29.

posameznika, zlasti če je šlo za podeželske obrtnike v delovno intenzivnih poklicih, kot je bilo to v primeru kovača Jakoba Klofute.⁶³ Posebej negativno so bile podeželske skupnosti nastrojene proti migrantom in prišlekom, še posebej, če so se priženili na kmetije svojih žena. Prvo omenjen Gornik se ni odselil daleč, saj so ga poznali člani skupnosti, iz katere se je odselil, pa tudi člani tiste skupnosti, v katero se je priselil. A vendarle so bili v svojih izjavah pred sodiščem prepričani, da je njegove (negativne) značajske spremembe – lenobo in nagnjenost k pretiranemu uživanju alkohola – povzročila ravno poroka. Zelo negativno so bili v skupnosti sprejeti tudi posamezniki, ki so se okoristili s tujo nesrečo, kot na primer jeseniški kovač Jakob Klofuta, ki je v letih zelo hude lakote 1816 in 1817 s prodajo živil zaslužil toliko, da je lahko takoj plačal polovico hiše. Sodniki so v protokol posebej dodali, da mu izjave njegovih vaščanov, da je zanemarjal delo, ne morejo biti v breme, saj je treba upoštevati njegovo »visoko starost«, obenem pa tudi njegovo telo kaže, da ni več sposoben težkega dela in – posledično – da ni več sposoben v celoti zagotoviti lastnega preživetja. Zastopali so torej povsem nasprotno mnenje kot zaslišane priče.⁶⁴ Skupnost ni sprejemala niti vedenjsko problematičnih posameznikov, posebej, če so bili nevarni okolici. Preživitkar Valentin Ceglar iz Zgornje Šiške, ki naj bi iz jeze požgal svoje nekdanje imetje, je na sodišču ob preklicu prvotnega priznanja opozoril tudi, da so bili mladi sosedje izrazito negativno nastrojeni proti njemu in da so ga zato obtožili požiga. V sodni oceni njegove osebnosti pa so zapisali, da je umsko že precej šibek.⁶⁵

Negativen odnos soseske, skupnosti in neposredno odrekanje solidarnosti se kaže pri poudarjanju odsotnosti dveh vrednot – dela⁶⁶ in zmernosti. Omenjanje dela namreč pogosto nastopa tudi v funkciji solidarnosti. Ko so brate Gregorja Zupančiča na sodišču vprašali, zakaj ne spoštujejo pogodbe, po kateri bi morali svojemu opravično nesposobnemu bratu nuditi stanovanje, hrano in obleko, so se sklicevali na bratovo odklanjanje dela v domačem gospodarstvu.⁶⁷

Konflikte in odhod iz skupnosti ter posledično preživljanje tudi z beračenjem starostnikov so sprožali tudi družinski spori: spori med zakoncema in medgeneracijski spori, ki jih ni bilo tako malo, na kar opozarjajo številni primeri civilnih tožb pred patrimonialnimi sodišči, včasih pa je prišlo tudi do hujših in tragičnih izbruhov nasilja, ki so se končali z zločini: z uničenjem premoženja (tudi s požigi), hujšimi telesnimi poškodbami, uboji in umori. Vzroki medgeneracijskega nasilja so bili zelo kompleksni, lahko so nastali zaradi prisilnih porok,⁶⁸ strahu potomcev zaradi domnevno neprimerne gospodarjenja njihovih očetov z imetjem, ki jim je bilo obljubljeno s poročnimi pogodbami, ponovnega poročanja vdovcev in prisotnosti otrok iz različnih zakonov, tveganega vedenja (zlasti pijančevanja) in bremen, ki so jih s poroko dobili in so bila vezana na preostale dediče. Že v času pred jožefinskimi reformami naj bi veljalo, da

63 SI AS 307, 1835, 1258.

64 Prav tam.

65 Stariha, Bledi kot zid, 34. SI AS 307, 1843, 2362.

66 Na pomen dela kot pomembne meščanske vrednote je opozoril Studen, Človek mora delati.

67 SI AS 307, 1825, 377.

68 Kos, *Zgodovina morale*, 1, 196–200.

je prevzel kmetijo po intestatnem pravu najmlajši sin ali najmlajša hčerka, a D. Kos opozori, da se iz ženitnih pisem vidi, da je kmetijo prevzel prvi poročeni sin ali hči,⁶⁹ kar je lahko daljšalo obdobje podpore ostarelih staršev ali čakanja na prevzem kmetije in s tem morebitnih konfliktov, ki so v takšnih razmerjih nastajali.

Na drugi strani so bili starostniki – reveži, ki so občasno prihajali v podeželske skupnosti, praviloma označeni kot berači. V različnih fazah leta (in potreba po dodatnem delu v podeželskem ritmu dela) so se takšni ljudje preživljali na različne načine, praviloma pa ne z delom, ki so ga opravljali v delovno najbolj aktivni fazi življenja, a bolj kot so jim pojemale fizične moči, manj so zaslužili s takšnimi deli in bolj so bili odvisni od pomoči skupnosti. Gašper Križnik je v svojem opisu beračev sicer zapisal, da (tujim) beračem, ki gredo od hiše do hiše, vedno dajo darove. Obenem je posebej opozoril na eno okoliščino, ki je bila popolnoma v nasprotju z diskurzi in podobami, ki so jih slikali javni mediji v tem času: »Ne zameri se jim posebno, če kateri med njimi kaj uzima, kar se redko zgodi.«⁷⁰ Da je šlo pri beračih, ki jih opisuje in so torej prihajali v Motnik, očitno za starejše posameznike, pričata dva povezana zapisa: prvi je opisoval okoliščino, da so nekateri berači skrbni in varčni in da zbirajo doto za svoje hčere tako kot bogati kmetje, in drugi, da so gostači, ki imajo svoj dom.⁷¹ Brez »doma« ostanejo samo tisti berači, ki preveč razkošno živijo, je še dodal G. Križnik. Tudi časopisni diskurzi so občasno opozarjali na splošno prepričanje, da je treba beračem nekaj dati in da berači posebej naslavljajo religiozna čustva posameznikov. A obenem so takšne prakse javni mediji obsojali: »Berači znajo tako moliti, da kdor tacega ne pozna, bi mislil, da bo vse duše iz vic rešil; ako mu ne daš, kolne in upije, da se daleč razlega, ker si domišljuje, da mu moraš dati dar.«⁷²

Določene skupnosti so se organizirale tako, da so za svoje »pristojne« ostarele in druge delovno nezmožne posameznike zahtevale oskrbo od vseh delovno aktivnih hiš, obseg pomoči določene kmetije/hiše z gospodarsko dejavnostjo pa je bil odvisen od premoženjskega stanja (torej od velikosti posesti in števila nepreskrbljenih članov gospodinjstva). Realne omejitve takšnih praks posredno opisuje prav Gašper Križnik. Poudaril je, da v Motniku niso imeli »domačih« beračev, ker so že vsi pomrli. A da so bili »zapisani pri fari« in da so za njihovo oskrbo zbirali sredstva pri maši na dva največja praznika: božič in veliko noč.⁷³ V opisu ni omenil vsakodnevne oskrbe od hiše do hiše, kar verjetno pomeni, da so tako kot dolenjski berači tudi motniški beračili po drugih občinah, kar pa je bilo po veljavni zakonodaji skozi celotno 19. stoletje prepovedano. Na problem oskrbe v podeželsko občino pristojnih beračev priča še en zapis v časopisu in odgovor lokalnih oblasti naj. Predstavniki podeželske elite so namreč javno kritizirali število beračev in »vlačugarjev« v občini Polhov Gradec. Lokalne oblasti so kritike javno zavrnil, češ »da so varnostne razmere popolnem zadovoljive, in da je vsak klatež, katerega žandarmerija vidi, prijet in uveden in dotič-

69 Prav tam, 151.

70 Polec, Križnikovi, 30.

71 Prav tam.

72 Židov, Časopisi o beračih, 48, cit. po: *Rokodelske novice* iz leta 1883.

73 ŠZ, 1/35.

nej oblastniji oddan. [...] Vendar se tu ali tam kak domač siromak nahaja, se to ne more popolnoma odpraviti, dokler občine svojih oskrbovalnic za uboge nimajo«. ⁷⁴ Pred zemljiško odvezo ni najti primera, da bi zemljiško gospostvo oziroma okrajna gosposka preganjala beračenje znotraj zemljiškega gospostva oziroma okrajne gosposke, četudi je bil zakon iz leta 1754 že povsem jasen, da spada revež tja, kjer se je rodil. Pri zelo veliki fevdalni razdrobljenosti je bilo določanje, kdo je dolžan poskrbeti za posameznika, precej težko. Ker zemljiška gospostva niso preganjala beračev, pristojnih v različne župnije znotraj zemljiške gospostva, je bil prostor, kjer so lahko beračili posamezniki, večji. V spremenjenih pravno-upravnih okvirih je bila iz odpravljenih zemljiških gospostev obveznost oskrbe revnih prenesena na majhne občine, s čimer se je prostor, kjer so posamezniki lahko legitimno beračili, izjemno zmanjšal, s tem pa se je povečal tudi pritisk na lokalno skupnost, ki je morala preživljati pristojne reveže.

Solidarnost na podeželju je bila tudi zelo ritualizirana. Ko so dolenskega odsluženega vojaka Gašperja Lavreta, ki so ga v blejskem gospostvu zaprli zaradi nedovoljenega beračenja, na zaslišanju spraševali, pod kakšno pretvezo je zbiral darove, je rekel, da je prosil za »božji dar«, in posebej poudaril, da se je pred prejetim darom »zahvalil«. Čeprav se je izdajal za romarja, so ga v nasprotju z njegovim ostarelim beraškim sopotnikom zaprli. Med vrsticami se da sklepati, da večino leta takšno ritualno beračenje ni bilo mogoče. Berači so se morali znajti s prevarami, omenjeni Gašper Lavre ⁷⁵ pa je priznal, da se je pretvarjal tako za romarja kot za pogorelca. V skupnostih takšni prevarantski »mladi in močni« moški seveda ne bi dobili podpore, saj se je pričakovalo, da bodo v mešani ekonomiji dobrodelnosti takšni ljudje zaposleni, pogosto kot pomožna delovna sila, s čimer si bodo zagotavljali preživetje vsaj v delu leta, ko je kmečko gospodarstvo zaznamovalo intenzivno delo, zato so ga verjetno tako hitro zajeli in odgnali. Velik odmev med meščanstvom je v 70. letih 19. stoletja doživel sodni primer prevaranta Antona Petovarja, ki je s pretvezo, da bo gradil samostan, nekakšno ubožnico za ostarele ljudi na podeželju, zbral toliko denarja, da si je kupil zemljišče in zgradil hišo. Med žrtvami Antona Petovarja je bilo več samskih oseb, ki so bile zaradi svoje starosti, s starostjo povezanih bolezni ali zavedanja, da bodo lahko kmalu izgubili svoj glavni vir dohodka, veliko bolj dovzetni za Petovarjeve utopične zgodbe o samostanu, ki bi jim nudil zaščito v starosti in ob onemoglosti. Petovar je dobro presodil religiozna čustva, pa tudi kolektivne strahove določenih družbenih skupin, ki so bile bolj izpostavljene rizikom revščine v starosti. Žrtve njegovih prevar dokazujejo, da so bile posebej ranljive nekdanje dekle, še posebej, če so bile že deloma delovno nezmožne. Te so zanj zbirale denar z beračenjem. Liberalni meščanski diskurz se je čudil okoliščini, da mnogi »neumni« podeželjani niso želeli vračila Petovarju podarjenega denarja, četudi je šlo za prevaro. Spet drugi so sicer zahtevali vračilo denarja, a so na sodišču izjavili tudi, da si ga ne smejo prilastiti nazaj in da ga bodo namenili istemu namenu kot prvič – kot božji dar. ⁷⁶ Predstavljeni primeri prevar opozarjajo tudi, da je šlo v mnogih

⁷⁴ *Slovenski narod*, 12. 9. 1879, 3, Iz Polhovega Gradca.

⁷⁵ SI AS 721, K 41, 407–409.

⁷⁶ *Slovenski narod*, 31. 5. 1873, 3, Iz Doba: Papež ujet in zaprt. *Slovenski narod*, 19. 8. 1874, 2–4, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar. *Slovenski narod*, 20. 8. 1874, 2, 3, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar. *Slovenski narod*, 22.

primerih za ritualizirano beračenje, ki je bilo povezano z žetvijo in spraviom različnih vrst letnine, novoletnim koledništvom in ritualnim obdarovanjem ob nekaterih drugih praznikih ali povezanih z rituali prehoda (molitev beračev ob umrlih) ali molitev na splošno. Gašper Križnik opozarja tudi na ritualno darovanje posebnega kruha na vse svete, 1. novembra, ki so ga bili deležni tako člani gospodinjstva (zaposleni) kot berači, pa žanjice ajde in torbarji. Berači naj bi v zameno za prejeti dar še posebej molili za duše umrlih.⁷⁷ To naj bi bila tudi naloga tistih oskrbovancev njegovega samostana, ki bi popolnoma opešali in ne bi bili več sposobni delati. Med Križnikovimi zapisi v Štrekljevi zbirki je ohranjen še en zapis, ki kaže na pomen darov beračem in nevarnosti, ki lahko nastanejo zaradi odrekovanja le-teh. Gre za zgodbo o kovaču, ki izgubi vse, kar je imel, ker je odrekel nekaj kapljic vina »beračema iz nebes« sv. Petru in Kristusu.⁷⁸ Navkljub številnim prepovedim beračenja in prenočevanja tujcev (pogosto beračev) so takšne prakse na podeželju ostajale, N. Židov recimo opozarja tudi na posebne prostore v »kmečki« hiši in gospodarskih poslopih, ki so bili namenjeni popotnikom – pogosto beračem.⁷⁹ Meščanski diskurz se je v kritiki zločina Antona Petovarja usmeril zlasti v vraževerje in ritualno darovanje, medtem ko je povsem prezrl drugo okoliščino: problem oskrbe delovno nezmožni ljudi v starosti.

Sklep

Prispevek je predstavil, kako so določena ekonomska in demografska obnašanja ter družinske okoliščine vplivale na izkušnje starosti in kako so lahko ekonomske, kulturne in nenazadnje pravne omejitve vplivale na posameznikove odločitve, da niso bili sposobni akumulirati niti malo premoženja, ki bi jih obvarovalo prve krize (osebne in družinske) in prvega padca pod eksistenčni minimum zaradi pojejanja fizičnih moči pri postopnem staranju. V mnogih primerih se je družina pokazala kot tista, ki kljub prevladujočim meščanskim stereotipom ni bila sposobna nuditi socialne varnosti. Kljub obstoječim hipotezam in prevladujočim vzorcem je poskušal prispevek s pomočjo virov predstaviti konkretne življenjske stiske, ki so bile povezane s starostjo, in tudi izrazito stereotipno predstavljanje posameznikov na podeželju, ki jim ob odsotnosti institucionalnih in privatnih virov, ki bi jim nudili določeno pomoč in del preživetja, ni preostalo veliko drugih možnosti kot izkoriščanje slabo plačanih priložnostnih del (t. i. »economy of makeshifts«) in starostno beračenje. Njihove prakse lahko presežejo običajne diskurze v časopisu,⁸⁰ ki obravnavajo revščino in katerih namen je demonizacija beračenja in postopaštva, saj predstavljajo mobilno

8. 1874, 3, Rimski romar: Petovar. *Slovenski narod*, 22. 8. 1874, 3, Anton Petovar. *Slovenski narod*, 23. 8. 1874, 2, 3, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar. *Slovenski narod*, 25. 8. 1874, 2, 3, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar. *Slovenski narod*, 27. 8. 1874, 2, 3, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar. *Slovenski narod*, 28. 8. 1874, 2, 3, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar. *Slovenski narod*, 29. 8. 1874, 5–7, Izpred porotnega sodišča: Rimski romar.

77 ŠZ 1/14. Tudi za godove je bila navada (ki pa je niso spoštovali vsi), da so nekateri dali dal voščiteljem (ŠZ 1/28).

78 ŠZ, 3/111.

79 Prav tam, 50, 51.

80 Za 19. stoletje izvrstno analizo opravi Židov, Časopisi o beračih.

prebivalstvo kot policijski problem (nevarnost javni varnosti, zasebnemu premoženju, šibkemu socialnemu ravnovesju in življenju), moralni problem (brezdelje) in nevarnost javnemu zdravju (nalezljive bolezni, posebej ob epidemijah kolere, jetike, črnih koz).⁸¹ Številni zapisi opozarjajo, da so se na podeželju mimo pravnih, kulturnih in političnih pritiskov razvili številni mehanizmi ritualnega beračenja, ki jih izrazito negativni (tudi zastraševalni) javni diskurzi in oblastne prakse (kazensko preganjanje tujih beračev) niso mogli ogroziti. Sicer so izhajali iz ideje krščanske karitas, a so se razvili v povsem samostojne ritualne prakse. Obenem se staranje v revnih družinah in pri revnih posameznikih pogosto pokaže kot precej brezizhoden problem, v primeru žrtev Antona Petovarja pa tudi kot življenjska negotovost, ki je bila zelo dolgo prisotna v življenju posameznika, že v aktivni fazi njegovega življenja. Staranje so v mnogih primerih posebej revnejši posamezniki dojemali kot rob življenjske in socialne eksistence, po drugi strani pa je vendarle nekaterim posameznikom (vdovam, ljudskim godcem, zabavljacem, ženskam) omogočalo določeno samostojnost, kar nenazadnje kaže stik populacije s starostnimi berači.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 307 – Deželno sodišče v Ljubljani.
 - SI AS 721 – Gospostvo Bled.
- SI ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI ZAL LJU 508 – Mesto Ljubljana, institut za mestne reveže, 1798–1892.
- ŠŽ – Rokopisna zapuščina Karla Štreklja (Inštitut za slovensko narodopisje).

Literatura

- Alešovec, Jakob. *Ljubljanske slike: podoba ljubljanskega sveta pod drobnogledom*. Popravljen ponatis iz Slovenca. V Ljubljani, 1879.
- Aškerc, Anton. *Socialni pregled. Ljubljanski zvon* 20, 1900, št. 2, 157–65, Mestna ubožnica v Ljubljani.
- Bratož, Urška. »Kruha in dela«: o reševanju socialnih vprašanj v Istri in Trstu 19. stoletja. *Annales* 32, št. 4 (2022): 547–58.
- Bratož, Urška. Staro telo: medicinski pogled 19. stoletja. 10. *Istarski povijesni biennale: Corpus, Carnalitas* ---, 102–14. Poreč, Pula, Pazin: Zavičajni muzej Poreštine, Sveučilište Jurja Dobrile, Filozofski fakultet, Državni arhiv, 2023.
- Cvetko, Igor. *Jest sem Vodovnik Juri: o slovenskem ljudskem pevcu: 1791–1858*. Ljubljana, Slovenske Konjice: Partizanska knjiga, Kulturna skupnost občine, 1988.

81 Prim. Čeč, Revez glede političnih konotacij beraštva.

- Čeč, Dragica. »Srce vsakega je treba pripraviti za dejavno udejanjanje zapovedi ljubezni do bližnjega«. Začetki sistemske oskrbe revnih in pomen kulture osebne dobrotelčnosti. V: Andrej Studen (ur.). *Pomislil na jutri*, 37–70. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Čeč, Dragica. Donacije Janeza Nepomuka Kalistra – tržaškega 'self-made mana' – in njegove vdove Marije v meščanski kulturi darovanja. *Annales* 33, št. 1 (2023): 101–24.
- Čeč, Dragica. Funkcije preživitka in družbena realnost preživitkarjev. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 62, št. 2 (2023): 31–44.
- Čeč, Dragica. Podobe starosti v začetku 19. stoletja. V: Mojca Šorn (ur.). *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*, 11–33. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Čeč, Dragica. Reforme na področju reševanja socialnih vprašanj v 18. stoletju. V: Miha Preinfalk in Boris Golec (ur.). *Marija Terezija: Med razsvetljskimi reformami in zgodovinskim spominom*, 363–406. Ljubljana: Založba ZRC, 2018.
- Čeč, Dragica. Revščina kot grožnja družbenemu redu v 18. stoletju. *Acta Histriae* 24, št. 2 (2016): 291–312.
- Čuček, Filip. Beseda, dve o ptujski hiralnici. V: Ivan Smiljanić (ur.). *Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini*, 101–13. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022.
- Ehmer, Josef. Alter und Generationenbeziehungen im Spannungsfeld von öffentlichem und privatem Leben. V: Josef Ehmer in Peter Gutschner (ur.). *Das Alter im Spiel der Generationen. Historische und Sozialwissenschaftliche Beiträge*, 15–50. Wien, Köln, Weimar: Böhlau 2000.
- Ehmer, Josef. The 'Life Stairs': Aging, Generational Relations, and Small Commodity Production in Central Europe. V: Tamara Hareven (ur.). *Aging and Generational Relations over the Life Course*, 53–74. Berlin, Boston: De Gruyter, 1996.
- Hren Medved, Alenka. Revno trško in podeželsko prebivalstvo Laškega v 19. stoletju. V: Ivan Smiljanić (ur.). *Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini*, 27–47. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2022.
- Johnson, Paul. Historical readings of old age and ageing. V: Paul Johnson in Pat Thane (ur.). *Old Age from Antiquity to Post-Modernity*, 1–18. London, New York: Routledge, 1998.
- King, Steven. Welfare Regimes and Welfare Regions in Britain and Europe, c.1750s to 1860s. *Journal of Modern European History* 9, št. 1 (2011): 42–65.
- Kos, Dušan. *Zgodovina morale, 1. Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.
- Kos, Dušan. *Zgodovina morale, 2. Ljubezenske strasti, prevare, nasilje in njihovo kaznovanje na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2016.
- Krek, Janez Evangelist. Nekaj naših ran. *Domoljub*, 1. 4. 1909, 241, 242.
- Krek, Janez Evangelist. *Starostno zavarovanje kmečkega ljudstva*. Ljubljana: samozaložba, 1909.
- Križnik, Gašper. *Prazniki v letu: Vsi sveti, verne duše. s. n., 1800–1900*. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-3OVIPEC1>. Pridobljeno 5. 10. 2023.
- Lampe, Evgen. Naše slike. *Dom in svet*, 17, 1904, št. 1, 58.
- Miklavčič, Francišek. Žalostne razmere kmečkega stanu. *Domoljub*, 22. 4. 1909, 298.
- *Naš voča so včas zapodval: bohinske pravljice*. Ljubljana: Kmečki glas, 1993.
- Neumann, Christian Alexander. Introduction. Old Age before Modernity. V: Christian Alexander Neumann (ur.). *Old Age before Modernity: Case Studies and Methodological Perspectives, 500 BC-1700 AD*, 1–30. Heidelberg: Heidelberg University Publishing, 2023.
- *Nov davek za kmeta ali socialno zavarovanje*, 1909.
- Pančur, Andrej. Družinske in bivanjske razmere starejših na Dolenjskem 1869: analiza popisov prebivalstva. V: Mojca Šorn (ur.). *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*, 163–92. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Polec, Janko. Križnikovi odgovori na vprašanja v Bogiščevem 'Naputku' [separat]. Ljubljana: [s. n.], 1945.
- Prijatelj, Ivan. Moderna manira in Žmitkov Poc. *Ljubljanski zvon*, 24, 1904, št. 1, 73–76.

- Ramšak, Mojca. Berači in odnos do njih na avstrijskem Koroškem v prvi polovici 20. stoletja. *Etnolog* 12 (2002): 81–89.
- Ramšak, Mojca. Starost in staranje v pohorski pravljici prozi. V: Mojca Šorn (ur.). *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*, 35–44. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Remec, Meta. Začetki pokojninskega zavarovanja kmetov: od preživitka do zakona o pokojninskem in invalidskem zavarovanju. V: Mojca Šorn (ur.). *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*, 77–104. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Simič, Vladimir in Gorazd Makarovič. Preživitek. V: *Slovenski etnološki leksikon*, 472. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.
- Sovič, Silvija. Families and households of the poor: The 19th-century Slovenian gostači. *The History of the Family* 10, št. 2 (2005): 161–82.
- Stariha, Gorazd. »Z nobenim delom se ne pečajo le z lažnivo beračijo«: odgon kot institucija odvrčanja nezaželenih. *Zgodovina za vse* 14, št. 1 (2007): 37–76.
- Stariha, Gorazd. Bledi kot zid lazijo pogorelci po vasi brez doma, brez obleke, brez živeža! O maščevalnih požigih v predmarčni dobi. *Zgodovina za vse* 23, št. 2 (2016): 27–39.
- Studen, Andrej. Človek mora delati za svojo srečo! Pretekla razpravljanja o delu s poudarkom na drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja. V: Andrej Studen (ur.). *Pomisli na jutri: O zgodovini (samo) odgovornosti*, 9–36. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012.
- Studen, Andrej. *Neprilagojeni in nevarni. Podoba in status Ciganov v preteklosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Studen, Andrej. Stari, onemogli, neozdravljivo bolni. Paberki iz zgodovine hiralnice Vojnik (1892–1959). V: Mojca Šorn (ur.). *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*, 193–212. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2017.
- Thane, Path. Social Histories of Old Age and Aging. *Journal of Social History* 37, št. 1 (2003): 93–111.
- Troyansky, David. *Aging in World History*. New York, London: Routledge, 2015.
- Tuma, Henrik. *Iz mojega življenja: spomini, misli, izpovedi*. Ljubljana: Tuma, 1997.
- Van Leeuwen, Marco H.D., Elise van Nderveen Meerkerk in Lex Heerma van Voss. Provisions for the elderly in northwestern Europe: an international comparison of almshouses, sixteenth–twentieth centuries. *Scandinavian Economic History Review* 62, 1 (2014): 1–16.
- Velková, Alice. Inheritance Practice and the Elderly in Central Europe: The Example of Western Bohemia, 1700–1850. V: Thane Path, Silvia Sovič in Paolo Viazzo (ur.). *The History of Families and Households: Comparative European Dimensions*, 232–55. Leiden, Boston: Brill, 2015.
- Vošnjak, Josip. Dolgost človeškega življenja. *Ljubljanski zvon* 9/1, 1889, 28–34.
- Zeitlhofer, Hermann. Arbeit und Alter in ländlichen Gesellschaften der Frühen Neuzeit. Die Erwerbstätigkeit im Alter zwischen eigenem Besitz und den Zwängen einer "Ökonomie des Auskommens". *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte / Economic History Yearbook* 1 (2008): 32–55.
- Zeitlhofer, Hermann. *Besitzwechsel und sozialer Wandel. Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Böhmerwald, 1640–1840*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2014.
- Židov, Nena. Časopisi o beračih na Slovenskem v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. *Etnolog* 22, št. 1 (2012): 45–64.

Periodični tisk

- *Domoljub*, 1909.
- *Slovenec*, 1903.
- *Slovenski narod*, 1873–1785, 1789, 1909.

Meta Remec*

»Kako postanemo stari?« Hrepenenje po mladosti, zdravju in dolgem življenju v 19. in 20. stoletju**

IZVLEČEK

Prispevek obravnava spremembe v dojemanju starosti in staranja od konca 18. stoletja naprej, ko se je naraven in samoumeven proces, ki je vodil do neizbežne smrti in prehoda v večnost, začel medikalizirati, patologizirati in je postal problem, za katerega je bilo treba najti rešitev. Metode, s katerimi naj bi si podaljševali življenje in se borili proti tegobam staranja, so ostajale skoraj nespremenjene od Hipokrata in Galena naprej, le da so ljudje poleg zdravega življenjskega sloga ter izogibanja razvadam in pregreham lahko vplivali na potek staranja tudi s hitro in zanesljivo pomočjo (psevdo)znanosti, ki je vzbujala veliko optimizma in upanja. V prispevku prikažem najbolj odmevne medicinske in kirurške metode, ki so obljublale podaljševanje življenja in večno mladost, dvomljive pripravke zdravilcev, ki so se med ljudmi širili po zaslugi oglaševanja, izpostavim pa tudi specifičnost informacij, ki so bile na voljo slovenskemu bralcu.

Ključne besede: makrobiotika, staranje, dolgoživost, dr. Serge Voronoff, staranje žensk

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, meta.remec@inz.si; ORCID: 0009-0007-5461-7267

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-2572 Kulturno-zgodovinski vidiki staranja: izkušnje, reprezentacije, identitete ter raziskovalnega programa P6-0280 Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije, ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

**"HOW TO GET OLD?"
LONGING FOR YOUTH, HEALTH, AND LONGEVITY
IN THE 19TH AND 20TH CENTURY**

The article discusses the changes in the perception of old age and ageing since the end of the 18th century when this phenomenon transformed from a natural and self-evident process leading to imminent death and transition to eternity to a problem for which a solution had to be found through medicalisation and pathologisation. The methods for prolonging life and tackling the issues involved in ageing have remained almost unchanged since Hippocrates and Galen, except that at the beginning of the 20th century, in addition to a healthy lifestyle and the avoidance of vices, it also became possible to influence the course of aging with the help of various (pseudo-)scientific methods that aroused a great deal of optimism and hope. The article describes the most popular medical and surgical methods promising life extension and eternal youth, the dubious preparations of healers that spread thanks to advertising, and points out the specific nature of the information available to Slovenian readers.

Keywords: macrobiotics, ageing, longevity, Dr Serge Voronoff, ageing women

Uvod

Ljudje nikoli v zgodovini niso bili sprijaznjeni s svojo minljivostjo. Kot edina bitja na planetu, ki so si spodobna postavljati eksistencialna vprašanja in se zavedajo lastne smrtnosti in neizbežnosti konca bivanja na tem svetu, so rešitev iskali v veri in prepričanju, da se s smrtjo pravzaprav nič ne konča, da gre zgolj za prehod v novo stanje in novo bivanje, ko naj bi se pravo življenje šele začelo, pa tudi v stapljanju posameznika z okoljem in civilizacijo, ki bo živela dlje in gradila na temeljih, ki jih je postavil umrljiv posameznik. Posameznik je bil tako vedno odgovoren višji sili, Bogu, ki mu je vdahnil življenje, družbi oziroma skupnosti, ki ji je pripadal, z rastočim individualizmom druge polovice 20. stoletja pa tudi novi »sekularizirani religiji«, ki časti zdravje, lepoto in večno mladost.¹

Dosedanje raziskave so pokazale, da so se odnos do staranja ter filozofska in medicinska misel na to temo od antike do 19. stoletja zelo malo spreminjali: opazujemo lahko podobna vrednotenja in celo podobne metode (samo)pomoči.² Kot vedno prisotna tema se je pojavljalo tudi vprašanje odnosa med dolgim in srečnim življenjem

1 Boia, *Forever Young*, 7, 173.

2 Small, *The Long Life*, 2.

ter prav tako razprave o tem, zakaj naj bi si vsak želel doseči starost. Ves čas lahko tako spremljamo soobstoj dveh nasprotujočih si misli, da staranje ni zlo, temveč čas vrhunca človekovih sposobnosti, hotenj, aspiracij, na drugi strani pa je prepričanje, da je staranje čas zmanjšane aktivnosti, ko nastopita fizično opešanje in skorajšnja smrt.³

Poplava člankov in priročnikov na temo zdravja in dolgega življenja, pa tudi avtorji sami, ki so propagirali revolucionarnost svojih metod, vzbujajo napačen občutek, da se je hrepenenje po dolgem življenju rodilo konec 18. stoletja in doživelo razcvet v desetletjih potem. Korenine teh prizadevanj pa dejansko segajo precej dlje v zgodovino, saj lahko njihove začetke najdemo že pri Hipokratu in Galenu, njune ideje pa so se nato po piscih iz 12. stoletja in renesansi prenesle vse do razsvetljenstva. Gre za ideje, ki so bile torej vedno prisotne, za katere pa se zdi, da jih je nato vsako obdobje odkrilo na novo in (re)interpretiralo v skladu z vsakokratno miselnostjo in doktrino. Povečevanje zdravja, lov za večno mladostjo in marginalizacija starosti, staranja in umiranja v 19. in 20. stoletju so bili povezani s prehodom od usmerjenosti v posmrtno življenje k prizadevanju za zemeljsko srečo, kar pa ne pomeni, da je prišlo do izključitve morale, temveč nasprotno. Medicina in morala sta ostali tesno povezani, zato sta bila fizično in duševno pešanje, ki sta veljala za sestavni del staranja, pogosto še vedno predstavljena kot kazen za neposlušnost.⁴ Svetost in dolgoživost sta šli z roko v roki.⁵

V pričujočem prispevku se osredotočam na dojemanje starosti in staranja od konca 18. stoletja naprej in izpostavljam specifičnost informacij, ki so bile na voljo slovenskemu bralcu. Iz dosedanjih socialno-zgodovinskih raziskav tega obdobja izhaja, da naj bi se prizadevanja za odrešitev v posmrtnem življenju pod vplivom vse bolj očitne sekularizacije in laicizacije zahodne družbe umikala prizadevanjem za srečo v tem, zemeljskem življenju. Iz naravnega in samoumevnega procesa, ki je vodil do neizbežne smrti in prehoda v večnost, se je staranje medikaliziralo, patologiziralo in postalo problem, za katerega je bilo treba najti rešitev. Na podlagi poljudnih priročnikov in nasvetov v časopisju, ki so bili osrednji predmet raziskave, pa je mogoče trditi, da ta prelom na Slovenskem ni bil tako drastičen kot v bolj laiciziranih družbah. Bolj kot o zamenjavi enega cilja z drugim, torej večnega življenja z zdravjem, dolgim življenjem in užitki na tem svetu, je na Slovenskem mogoče govoriti o stapljanju obeh. Metode, s katerimi naj bi si podaljševali življenje in se borili proti tegobam staranja, so ostale skoraj nespremenjene od metod, s katerimi naj bi bilo mogoče doseči zveličanje, vrednote, ki so bile podstat vsega, pa prav tako. Še celo v 20. stoletju so s pomočjo natančno predpisanih prehranskih režimov periodičnega postenja in prečiščevanja, pravil glede gibanja, dela in osebne higiene ter predvsem izogibanja razvadam in pregreham tako teologi in moralisti kot tudi zdravniki in drugi avtorji priročnikov podaljševali življenjsko dobo, ohranjali telesno zdravje, kot tudi reševali umrljivo dušo.⁶

3 Prav tam, 4–8.

4 Cole, *The Journey of Life*, 8, 9, 96. Cole, Edwards, *The 19th Century*, 250. Boia, *Forever Young*, 43, 57. Small, *The Long Life*, 2. Gilleard, *Aging*, 189–215.

5 Boia, *Forever Young*, 43, 46, 47 in 57. Lorand, *Staranje*, 139.

6 Small, *The Long Life*, 2. Cole, *The Journey of Life*, XII. Troyansky, *The 18th Century*, 175. Gl. npr. Prelog, *Makrobiotika*, 1864. Simonič, *Kako postanemo stari*, 1893. Lorand, *Staranje*, 1930. Vedenik, *Kako si ohranimo*, 1918.

Zimzeleni nasveti za dolgo in zdravo življenje

Priročniki, ki so obravnavali zdravstvene tematike, zdravo prehrano in pravičen življenjski slog, so izhajali že pred razsvetljenstvom, pri čemer dolgoživost še ni bila izpostavljena kot primarni cilj.⁷ Podobne ideje so tematizirali številni avtorji od 15. stoletja dalje.⁸ Še v 19. stoletju je bilo med ljudmi trdno zasidrano prepričanje, da je zdravje mogoče ohranjati z nadzorom intenzivnosti vzdraženja in porabe energije. Hufeland je npr. uporabil starodavno metaforo o sveči, ki izgoreva in ki naj bi bila simbol omejene količine življenjske sile, dane na voljo vsakemu posamezniku: porabo slednje naj bi bilo mogoče pospešiti ali upočasniti, posameznikova odgovornost pa je bila, da s svojo svobodno voljo vpliva na to, da bo njegova energija trajala kar najdlje.⁹ Ta teorija je bila tako razširjena, da so nekateri avtorji izdelali celo lestvico stopenj vzdraženj oziroma izgorevanja življenjske sile in dajali terapevtska navodila, kako na pravilen način vzdraženje tudi zmanjšati, le redki pa so, tako kot Hufeland, odločno izražali optimistično prepričanje, da je bilo vitalno energijo mogoče tudi krepiti – da ne gre le za zalogo energije, ki se zgolj troši. Ker se vitalna energija torej tudi regenerira, je življenje mogoče tudi podaljšati.¹⁰ Optimistični pisci 18. stoletja so bralcem obljubljali celo, da jim bo popolno upoštevanje njihovih navodil prineslo ne samo zaustavitev procesa staranja, ampak celo regeneracijo in obraten proces, ki naj bi nastopil v najvišji starosti, ko naj bi ljudem ponovno zrasli zobje in lasje. Če so ljudje torej želeli v polnosti izkoristiti čas, ki jim je na Zemlji dan od Boga, naj bi sledil predvsem glavnemu načelu: zlati sredini v vsem.¹¹

Ob prehodu iz predmoderne v moderno znanost o telesu in staranju v 19. stoletju so ideje, ki so se naslanjale na Galenovo tradicijo, izginile iz uradne medicine, ne pa tudi iz poljudnih priročnikov, kjer ostaja vera v ravnovesje in zmernost še vedno trdno zasidrana.¹² Procesi pomlajevanja in podaljševanja življenja ob koncu 19. in v 20. stoletju tako spadajo v tri kategorije, ki niso bile vedno povsem ločene med sabo: medicinske in kirurške metode, ki naj bi temeljile na znanstvenih dognanjih, nove znanstvene oziroma psevdoznanstvene metode, ki so vzbujale veliko optimizma in upanja, obskurne tehnike in pripravki različnih mazačev in vedno aktualne tehnike (npr. kopeli, postenje, redno odvajanje, zmernost).¹³ V priročnikih lahko zasledimo sezname prijateljev in sovražnikov dolgega življenja, ki se v obravnavanem dvestoletnem obdobju skoraj ne spreminjajo. Primerjava nasvetov Hufelanda in Loranda npr.

7 Durante, *Il tesoro della sanità*, 1614. Magner, *A History of Medicine*, 345. Troyansky, *Aging in World History*, 44.

8 Gilleard, Renaissance, 190–93. Gl. npr. Cornaro, *L'arte di vivere*, 1905. Durante, *Il tesoro della sanità*, 1614. Bacon, *The History of Life*, 1638. Santorio, *De statica medicina*, 1614. Cheyne, *An Essay*, 1724. Hecker, *Therapia generalis*, 1789. Brown, *The Elements of Medicine*, 1804. Hufelnad, *Die Kunst*, 1797.

9 Canguilhem, *Normalno in patološko*, 36. Rey, *L'anima*, 196, 233, 234. Gilleard, Renaissance, 198.

10 Canguilhem, *Normalno in patološko*, 37. Unna, *A Draft*, 281. Ta teza se je med avtorji priročnikov izjemno ukoreninila. Še tik pred drugo svetovno vojno lahko zasledimo misel, da bolj kot je izgorevanje energije počasno in skromno, dlje bo življenje trajalo. Gl. Pitkin, *Življenje se prične s štiridesetimi*, 18.

11 Hufeland, *Die Kunst*, 77–81, 200–04. Boia, *Forever Young*, 95.

12 Katz, *Disciplining Old Age*, 30–33.

13 Cole, *The Journey of Life*, 179.

pokaže skoraj popolno ujemanje, čeprav je med njima več kot sto let razlike, saj oba poudarjata pomen zmernosti, čistoče, zdravega bivalnega okolja, izogibanja popivanju, kajenju in prenašanju ter pomen srečnega zakona.¹⁴ Starost sama po sebi še ni veljala za bolezen in patološko stanje, bralce naj bi bilo treba zgolj podučiti, kako naj upravljajo z lastnimi telesi in svojim umom. Ne samo zmernost in življenje na podežlju, pomembni naj bi bili tudi duševni mir, srečen zakon, skromnost, zadovoljstvo s tem, kar imajo, in obenem upanje in vera v boljši jutri.¹⁵

Avtorjem priročnikov je bilo skupno tudi optimistično prepričanje o pomenu izobrazbe in osveščanja ljudi ter o možnostih izboljšav tako na ravni posameznika kot na ravni družbe.¹⁶ Ne gre torej toliko za revolucionarnost in prelomnost idej, temveč bolj za to, komu so bili ti priročniki za samopomoč namenjeni in kdo je bil sploh vreden pozornosti piscev.¹⁷ Glavne novosti tega obdobja so bili obrat k širšim ljudskim množicam in poskusi sestaviti sistem obče veljavnih, znanstveno preverjenih, zanesljivih pravil in navodil, ki bi jih lahko sprejeli in izpolnjevali vsi in ne bi bila dosegljiva zgolj eliti oziroma meščanskemu sloju.¹⁸ Opazna je torej demokratizacija: dolgo življenje je dostopno vsem in je pravica vseh, tisti, ki živijo v pomanjkanju, so še celo v prednosti, saj ni nevarnosti, da bi se prenajedali, prenažirali z mesom in posegali po drugih »strupih«.¹⁹

V tradicionalnih nasvetih za dolgo življenje, ki so privzgjajali občutek odgovornosti posameznika do lastne usode, pa tudi do širše okolice, so se prizadevanja za večno življenje zčila s prizadevanji za dolgo in zdravo življenje. Postavlja se torej vprašanje, v kolikšni meri lahko v tradicionalni družbi 19. in prve polovice 20. stoletja sploh govorimo o »materialističnem« pogledu na človeka. Morala je ostala trdno zakoreninjena na področju medicine, meje med telesnim in moralnim pa so bile povsem zabrisane. Zdravje telesa naj bi bilo, tako kot prej večno življenje, odvisno tudi od spoštovanja moralnih norm. Medicina in zdravljenje torej nista bila edina zaslužna za zdravo življenje, povsem enako pomembna sta bila tudi morala in razum, ki naj bi človeka vodila do spoštovanja družbenih pravil. Stroga moralna drža in dolžina življenja sta bili torej neločljivo povezani.²⁰

14 Hufeland, *Makrobiotik*, 355, 386–88, 272–82, 284–86. Lorand, *Staranje*, 139, 140.

15 Prelog, *Makrobiotika*, 113. Hufeland, *Makrobiotik*, 230–35, 247, 269–72, 358–61, 425–33, 236–41. Lorand, *Staranje*, 24, 139–93.

16 Katz, *Disciplining Old Age*, 36–39. Gilleard, *Renaissance*, 190.

17 Pfeifer, *Medizin der Goethezeit*, 96–127. Gilleard, *Renaissance*, 195.

18 Katz, *Disciplining Old Age*, 36.

19 Boia, *Forever Young*, 66.

20 Biscuso, *Dialogo*, 4. Rey, *L'anima*, 196, 252.

Vera v (psevdo)znanost

Medikalizacija starosti v 18. in 19. stoletju je bila del širših premikov, ki so izhajali iz sekularizacije evropske kulture, in poskusov prenovе človeka in sveta. Vzroki za staranje in telesni propad naj bi bili sicer biološki, vendar pa naj staranje le ne bi bilo popolnoma predeterminirano – tako kot npr. puberteta, ki se pod vplivom razvoja in hormonov začne neodvisno od naše volje. Človek je z zdravim življenjskim slogom lahko vplival na naravo procesa staranja, pomembna novost pa je bila, da je tokrat prvič imel še izhod v sili: lahko je računal na hitro in zanesljivo pomoč znanosti. Širijo se optimizem in idealizem ter vera v nove metode, ki bodo zanesljivejše, hitrejše in dostopne vsem.²¹ Raziskovalci so se poskušali prebiti neposredno do korenine problema z reševanjem človeških strukturnih pomanjkljivosti. Znanost in medicina sta dopolnjevali prevzgojo in ponujali vse več metod, ki naj bi človeka preoblikovale na fizični ravni. Cilj je bilo ustvarjanje novega človeka, drugačnega od krhkega, šibkega, minljivega sužnja strasti in razvad.²²

Vera v znanost je bila tako vseobsegajoča, da se nič ni zdelo nemogoče.²³ Terapevtski nihilizem prve polovice 19. stoletja in prepričanje, da ni mogoče ničesar storiti proti težavam, ki jih je s seboj prinašalo staranje, sta precej hitro zdrsnila v pozabo. Ljudi poskušajo izobraziti, da bi znali ločevati med simptomi, ki so del normalnega staranja, in tistimi, ki so del patološkega procesa, ki ga je mogoče preprečiti in vsaj upočasniti, če ne celo zaustaviti, predvsem pa naj bi s pomočjo izobrazbe ločevali med produkti resničnega znanstvenega napredka in šarlatani, ki izkoriščajo naivnosti ljudi, ki so v obupu posegali po »zlatih tinkturah, zvezdnih soleh, kamnih modrosti, eliksirjih življenja, elektriki in živalskem magnetizmu«. ²⁴ Tak pogled na starost je zamenjal kronološko razmejitev, ki so jo upodabljali s stopnicami življenjskih obdobij, ki naj bi bila vnaprej razdeljena in determinirana in proti katerim se ni bilo mogoče boriti. Vedelo se je, da se življenje konča s smrtjo, in proti temu ni bilo mogoče storiti nič, mogoče pa je bilo vplivati na vse, kar se je dogajalo vmes.²⁵

21 Boia, *Forever Young*, 42, 102, 103 in 158. Small, *The Long Life*, 237.

22 Boia, *Forever Young*, 8, 9.

23 Prav tam, 104.

24 Grdina, *Od baročne do predmarčne Kranjske*, 551, 552. Cole, Edwards, *The 19th Century*, 244. Hufeland *Makrobiotik*, 191–93. Ideja o živalskem magnetizmu temelji na tezah, ki jih je v poznem 18. stoletju postavil italijanski fiziolog, anatom in fizik Luigi Galvani (1737–1798), ki je eksperimental z žabjimi kraki in postavil temelje elektrokemije. Galvani je poskušal dokazati, da živalsko tkivo vsebuje (do tedaj prezrto) vitalno silo, ki aktivira živce in mišice, in jo je poimenoval »živalska elektrika« oz. »živalski magnetizem«. Verjel je, da je dokazal obstoj nove sile, ki je oblika elektrike, ter jo postavil ob bok »naravni elektriki«, ki jo povzročajo bliski, in »umetni elektriki«, ki jo je mogoče ustvariti s trenjem ustreznih teles. – Grdenić, *Zgodovina kemije*, 571.

25 Cole, Edwards, *The 19th Century*, 244–46. Thane, *The 20th Century*, 280. Van Oven, *On the Decline of Life*, 1853.

Žleze, hormoni, zdravilni ekstrakti

Za medicino postane staranje neizbežen patološki proces, bolezen z jasnimi simptomi, kot so upočasnitev prebave, pešanje organov, krhanje kosti in zob, izpadanje las in izgubljanje mišične mase. Vse to naj bi jasno kazalo na neizogibno telesno pešanje in razpadanje ter postopno regresijo oseb, ki so bile nekoč dejaven del družbe, s časom pa so namesto vrelcev modrosti postale napol infantilni osebk, ki niso sposobni poskrbeti sami zase.²⁶

Medicinske publikacije začnejo identificirati bolezni, ki naj bi bile značilne za zadnje življenjsko obdobje, in ločujejo med prezgodnjim, patološkim in normalnim ali fiziološkim staranjem. Prezgodnje staranje naj bi bilo jasen znak, da sta osveščanje in prevzgoja zatajila, k sreči pa naj bi z novimi znanstvenimi pristopi lahko dosegli izboljšanje, če že ne popolne ozdravitve, seveda ob pogoju, da človek nato spozna svoje zmote in spretni svoj življenjski slog.²⁷ Prvi znaki staranja naj bi se pri človeku navadno pokazali med 40. in 45. letom in naj bi bili povezani s hormonskimi spremembami – pri mnogih ljudeh naj bi se pokazali že precej prej, celo pred tridesetim letom, kar vsekakor ni bilo naravno. Debelost, sivi lasje, obrazne gube, krčenje dlesni, gnili zobje, polni zobnega kamna, izpadanje las in izsušena koža so bili pridobljeni in izzvani simptomi. Še bolj zaskrbljujoče naj bi bilo dejstvo, da se je skupaj s fizičnimi znaki spreminjalo tudi dušeno stanje: nervoznost, pozabljivost, zmedenost, nevrastenija, histerija – veliko od teh simptomov naj bi bilo znak nepravilnega delovanja ščitnice.²⁸

V skladu s temi teorijami se je vzrok staranju skrival v povsem specifičnih delih človeškega telesa. Bilo je biološko, povsem otipljivo in dokazljivo. Porušeno hormonsko ravnovesje in nepravilno delovanje spolnih žlez sta bila identificirana kot prava vzrok staranja, postavljalo pa se je vprašanje, zakaj je do degeneracije žlez sploh prišlo. Staranje in bolezen sta tako v osnovi še vedno kazen: otroci alkoholikov in sifilitičnih staršev naj bi zaostajali v rasti in razvoju in imeli starikav videz, ker so si njihovi starši ščitnico okvarili s sifilisom, tuberkulozo in alkoholizmom in nato okvaro prenesli tudi na otroke, le rešitve teh težav so bile bolj otipljive in jasne in vse bolj instantne.²⁹ Na tržišču se je posledično pojavila množica izdelkov, ki naj bi olajšali simptome staranja in ga zavrli, ki naj bi zagotovili trdnejše zdravje in mladostnejši izgled, starejši pa postanejo odlična tržna niša.³⁰ Trg preplavijo različni bazični praški, ki naj bi spodbujali prebavni trakt, različni prehranski dodatki na podlagi rastlinskih (npr. kvasni pripravki) ali živalskih izvlečkov.³¹ Moderne metode: arzen, ki naj bi ravnal gube na obrazu, podaljševal delovanje ženskih jajčnikov, preprečeval histerijo in nevrastenijo, pa tudi jod, ekstrakt iz ščitnice, ekstrakti iz živalskih jajčnikov, posebno svinjskih za

26 Cole, Edwards, *The 19th Century*, 244. Troyansky, *Aging in World History*, 69. Lorand, *Staranje*, 33. Cole, *The Journey of Life*, 68.

27 Lorand, *Staranje*, 29. Van Oven, *On the Decline of Life*, 120–207. Troyansky, *The 18th Century*, 192.

28 Lorand, *Staranje*, 7.

29 Prav tam, 12, 23, 34.

30 Cole, *The Journey of Life*, 67.

31 Prav tam. Stark, *The Cult of Youth*, 87–95.

starajoče se ženske ter tiste, ki so jim jajčnike morali odstraniti, naj bi uspešno odlagali proces menopavze. Učinkovine tablet, ki naj bi povrnila vitalnost, so bile do odkritja vitaminov in njihove funkcije v telesu navadno izdelane iz živalskih tkiv, kot so npr. ekstrakti iz živalskih testisov, iz svinjskih ledvic in trebušne slinavke. Moškim naj bi rešitev težav prinesli posušeni in zmleti bikovi prašniki in prostata, ženskam kravji jajčniki in mlečne žleze, obema spoloma pa naj bi koristili zmleti volovski možgani.³²

Moški so revolucionarne znanstvene pripravke predvsem zauživali, ženske pa so produkte nanašale tudi na kožo. Kreme z radijem, obkladki z vulkanskim blatom, radioaktivnim muljem, hormoni in uporaba radioaktivnosti znotraj domačih zidov niso bili dosegljivi le ženskam v ameriških velemestih, ampak sredstva, po katerih so v medvojnem obdobju posegale tudi slovenske ženske.³³

Transfuzije, elektrika, transplantacije

V poljudnih priročnikih, časopisnih nasvetih in reklamnih rubrikah so se pojavljali izrazi, kot so mikrobi, vitamini, hormoni, transplantacija, spolni hormoni in radiologija.³⁴ Ob metodah, ki so hitro padle v pozabo, kot je bila npr. uporaba kloroforma, ki naj bi ljudi zazibal v stanje, globlje od spanca, v katerem bi procesi potekali počasneje, staranje bi se upočasnilo, biološki potencial pa naj bi se celo obnavljal, je mogoče opaziti tudi take, ki so bile deležne večje pozornosti in so veljale za »zveličavne« skozi daljše časovno obdobje.³⁵ Ena od takih je bila zagotovo ideja o transfuziji krvi, s katero so eksperimentirali že v 17. stoletju. Vse do 19. stoletja so se posluževali izključno transfuzij živalske krvi in pričakovali prenos temperamenta in energije živali darovalke na opešanega pacienta. Zelo dolgo torej niso razmišljali o darovanju krvi med ljudmi in niso poznali zapletov ob nezdržljivosti krvnih skupin, zaradi česar so bile posledice takih poskusov pogosto usodne. Princip je bil jasen: infuzija mlade, sveže krvi naj bi pomladila organizem. Hufeland je navdušen nad to možnostjo.³⁶

Posebno poglavje med kvaziznanstvenimi kirurškimi metodami predstavljajo poskusi dr. Serga Voronoffa in njegove transplantacije testisov in jajčnikov živalskih darovalcev v človeško telo.³⁷ Moškim naj bi bilo mogoče testise transplantirati s precej enostavnim posegom, težava so bili le darovalci. Le kje naj bi namreč našli mladeniče, ki bi darovali testise, da bi starejše moške vračali desetletje ali več nazaj? Rešitev, ki se je ponujala, je bila za takratno javnost šokantna – Voronoff je upanje polagal v primate, zlasti šimpanze, ki naj bi bili najbližje človeku.³⁸

32 Stark, *The Cult of Youth*, 59, 86. Lorand, *Staranje*, 126, 127.

33 *Žena in dom*, 1. 2. 1931, 83, Za negovanje obraza. *Žena in dom*, 1. 2. 1932, 82, Revmatizem. *Žena in dom*, 1. 11. 1931, 426, Za negovanje obraza. *Žena in dom*, junij 1934, 208, Prava lepota. *Žena in dom*, marec 1933, b.s., Skrivnost moje mladostne lepote. *Žena in dom*, 1. 11. 1931, 440, Prava lepota.

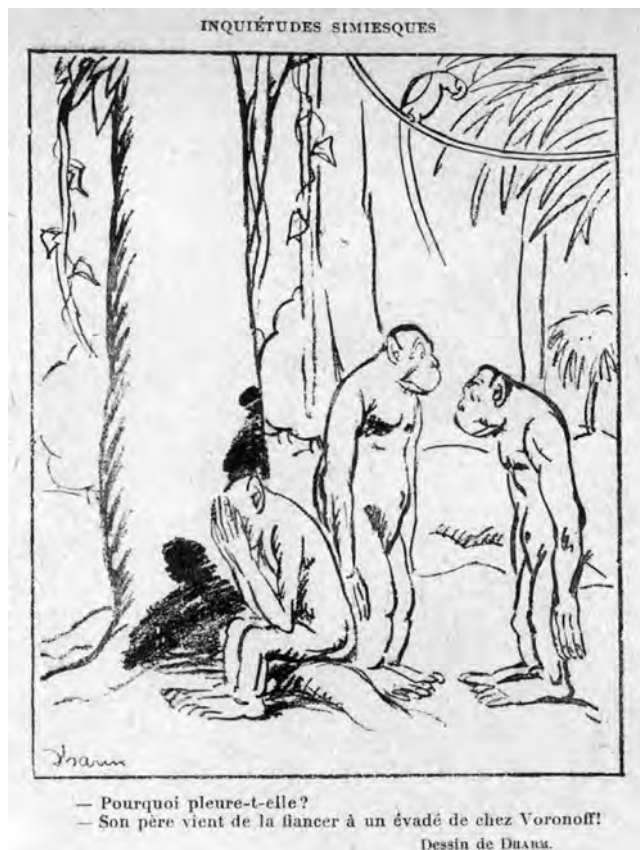
34 Boia, *Forever Young*, 127.

35 Prav tam, 116.

36 Prav tam, 78, 79.

37 Prav tam, 133, 137.

38 Prav tam, 134.

Slika 1: »Zakaj se joče?«
»Oče jo je obljubil v zakon
enemu, ki je pobegnil
Voronoffu.«

Vir: *Le Rire*, 4. 11. 1922, avtor
ilustracije Georges Simon -
Dharm (1881–1937)

Voronoff je »prostovoljce« za svoje poskuse presajanja živalskih žlez v človeško telo najprej iskal med ljudmi z zmanjšano sposobnostjo presojanja. V enem od svojih prvih poskusov na ljudeh, izvedenem leta 1913, je Voronoff presadil šimpanzovo ščitnico francoskemu dečku, ki ga je opisal kot »usmiljenja vrednega imbecila«. V naslednjih nekaj mesecih je opazil, da je fant pridobil na teži in višini, normalizirale pa naj bi se tudi njegove duševne sposobnosti. Voronoff pa se ni ustavil pri ščitnici, saj je bil prepričan, da bi s presaditvijo testisov dosegel še opaznejše rezultate. Verjel je, da slednji nimajo zgolj vloge pri razmnoževanju, temveč da vplivajo tudi na človekove kosti, mišice, živce in psihološki razvoj. Med letoma 1917 in 1926 je Voronoff svojo teorijo preizkusil na živalih in opravil več kot 500 presaditev na ovnih, kozah, ovcah, konjih in bikih. Po njegovih opažanjih so starejše živali, ki so jim bila presajena moda mlajših živali, ponovno pridobile izgubljeno moč. Leta 1920 je Voronoff izvedel prvo presaditev testisov 74-letnemu senilnemu moškemu, ki ni mogel zavrnuti presaditve opičjega organa. Operacijo je izvedel tako, da je testis opice razrezal na trakove, široke nekaj centimetrov in debele nekaj milimetrov, tkivo pa je nato pritrdil v pacientovo mošnjo. Verjel je, da bo tankost vzorcev tkiva omogočila, da se bo tuje tkivo popolnoma spojilo s človeškim tkivom. Trdil je, da njegov postopek moškemu ni le vrnil

mladostne energije in moči, ampak ga je tudi ozdravil senilnost in mu izboljšal spomin, zato je domneval, da bi operacija lahko koristila tudi ljudem z določenimi duševnimi boleznimi, kot je shizofrenija. Na mednarodnem kongresu kirurgov v Londonu leta 1923 je Voronoff navdušil zbrane goste s svojo na videz prelomno rešitvijo staranja in njegovo »zdravljenje« je nemudoma postalo izjemno priljubljeno, zlasti seveda med elito. Kar 45 kirurgov je začelo uporabljati Voronoffove tehnike v različnih državah, kot so ZDA, Italija, Rusija, Brazilija, Čile in Indija. Med letoma 1920 in 1940 je bilo operiranih približno 2000 ljudi, od teh 500 v Franciji. Da bi zadostil potrebe po vse večjem povpraševanju, je Voronoff odprl celo opičjo farmo, svojih operacij pa ni omejeval na moške. Tudi ženskam v menopavzi je ponujal presaditve opičjih jajčnikov v upanju, da jim bo povrnil mladost. Rezultati naj bi bili pri ženskah sicer nekoliko manj navdušujoči, poseg pa zapletenejši, kljub temu pa je poročal, da je opravil presaditev pri 48-letni Brazilki, ki je v nekaj mesecih po operaciji izgubila šestnajst kilogramov, pridobila na mišični masi, njena koža pa je postala prožnejša, dve leti po operaciji pa naj bi se pomladila na raven 35-letnice.³⁹

Voronoff je postal svetovno znana osebnost in novice o njegovih operacijah so segle v vse kote sveta, predvsem zahvaljujoč tiskanim medijem, ki so o njem poročali najprej z velikim občudovanjem in upanjem, sčasoma pa predvsem s posmehom. Izjemno zanimanje za revolucionarne metode »opičjega zdravnika« lahko zasledimo tudi v številnih domačih in izseljenskih tiskanih medijih.⁴⁰ Voronoffa sprva večinoma opevajo in navajajo, da bodo ljudje po njegovi zaslugi živeli delovno in spolno aktivno kar 140 let,⁴¹ poročajo, da je lov šimpanzov za Voronoffa v Afriki zaradi izjemnega povpraševanja potekal »na debelo« in da bodo 70 in 80 let stare ženske lahko spet rojevale.⁴² Ženske naj bi se nad njegovimi metodami tako navduševale, da za moške skoraj ni imel več časa, saj naj bi si vse šestdesetletnice želele spet biti mlade in vitalne, kot so bile pri dvajsetih. Vse skupaj bi znalo biti prava nočna mora za moške, saj naj bi ti »presneti babji mlini« na tak način mleli in mleli v nedogled. Avtor članka opozarja, da bo še mnogo »prepirov zaradi teh ženic«, ki so očitno na pohodu in so jim moški le s težavo še kos.⁴³

Postopki dr. Voronoffa naj bi bili le ena od metod, ki so bile sprva ustvarjene v »prave«, terapevtske namene, nato pa so se izrodile, ko so jih začele uporabljati ženske v namene pomlajevanja. Podobno naj bi se zgodilo tudi z uporabo elektrike, ki je bila sprva obetajoče sredstvo podaljševanja življenja in obetajoča terapija, ki naj bi nadomeščala izgubljeno in iztrošeno energijo, z električnimi impulzi stimulirala tkiva,

39 Voronoff, *Life*, 1920. Lellouch in Segal, *Gerontology*, 425–34. Medvedev, *The Past and the Future*, 201–13.

40 Gl. npr. *Edinost*, 25. 8. 1920, Ali se more človek pomladiti. *Goriška straža*, 18. 8. 1926, 4, Učenjak ali slepar. Trauner, Problem pomladitve, 158. *Amerikanski Slovencov Glász*, 8. 7. 1927, 1, 125 lejtdo zsvieli lüdjé vu friskom zdrávji i blájzsensztvi. *Marburger Zeitung*, 31. 5. 1925, 3, Professor Voronoff und der indische Affenkultus. *Marburger Zeitung*, 13. 3. 1927, 2, Interview mit Prof. Voronoff. *Mariborer Zeitung*, 6. 10. 1929, 3, 4, Die Äffin, die Frau wurde. *Slovenski dom*, 4. 11. 1943, 4, Dolgost življenja našega je kratka. *Maribore Zeitung*, 22. 7. 1930, 3, Die »Drei-Drüsen. Menschen« der Zukunft. *Mariborer Zeitung*, 25. 9. 1934, 5, Steinachs Verjüngungsmethode – eine Irrlehre.

41 *Jutro*, 13. 12. 1925, 3, Obisk pri dr. Voronovu. *Kmečka moč*, 7. 8. 1927, 6, 125 let bodo živeli lüdjé v zdravji i blaženosti.

42 *Tabor*, 4. 8. 1923, 3, Stare mamice bodo še lahko rodile.

43 *Enakopravnost*, 24. 7. 1920, 3, Dr. Serge Voronoff. *Razgled*, 158, Ali je kajenje pri ženskah dopustno?.

Slika 2: »Servisna delavnica Voronoff – dodatna oprema in rezervni deli«

Vir: *Le Rire*, 2. 6. 1923, avtor ilustracije Edmond Bouchard - Miarko (1889–1924)

odstranjevala nečistoče iz kože ter s tem ponovno omogočala njeno dihanje, stimulirala ponovno rast las, pa tudi odstranjevala arterijski plak v žilah, raztapljala krvne strdke, naredila stene žil bolj prožne, koristila oslabelemu srcu, pospešila pretok po žilah, spodbudila delovanje jeter, ledvic in pljuč itd.⁴⁴ Pomlajevanje je sledilo pozneje, ko so metodo posvojile ženske. Povpraševanju na tržišču so hitro sledili razni sanatoriji, ki so se iz antituberkuloznih ustanov prelevili v centre dobrega počutja in pomlajevanja. Tak primer je bil sanatorij v Ormožu, ki ga je leta 1927 ustanovil dr. Otmar Majerič z namenom, da bo zdravil revmatska obolenja, že kmalu pa je ponujal tudi elektroterapijo, terapijo z radijem in knajpanje. V sanatoriju je imel aparat s 450.000 volti napetosti, ki naj bi pacientom nudil blagodejne učinke »visokofrekvenčnega elektromagnetnega polja« ter zdravil kronična revmatska obolenja, išias, aterosklerozo, bolezni želodca in živcev, glavobole ter ženskam pomagal pri ginekoloških težavah. Posebej za dame

⁴⁴ Stark, *The Cult of Youth*, 106, 118–34.

je bila uvedena tudi metoda, ki jim je z električno masažo oblikovala telo in mišice, jih krepila in jim izboljševala odpornost proti boleznim. Postopek zdravljenja je vključeval poseben prehranski režim, sončenje in telesne vaje, UV-obsevanja, kopeli rok ali/in nog z elektrolizo ter elektroterapijo. Dele telesa, ki so jih želeli preoblikovati, so gladili s posebno stekleno palico, ki je bila del naprave, ki je delovala na osnovi »Teslovega transformatorja«. ⁴⁵ Pomlajevanje žensk je tako zahtevalo razvoj posebnih metod, ki jih moški niso potrebovali, in je postalo posebna znanstvena disciplina.

Ponarejena mladost: ženske

V 19. stoletju je bila pričakovana življenjska doba tako za moške kot za ženske okrog 40 let. Ženske so umirale zaradi zapletov v nosečnosti in ob porodih, moški zaradi delovnih nesreč, oboji pa zaradi nalezljivih bolezni. Razmerja med spoloma so se drastično spremenila v generacijah, rojenih po letu 1880, ko so poglaviti razlog za smrt postale kronične degenerativne bolezni. ⁴⁶ Kdaj ženske torej prehitijo moške v dolgoživosti? Pomemben naj bi bil prispevek zmanjševanja števila porodov in s tem povezane smrtnosti, vendar so že takratni pisci iskali še druge razloge za ta pojav. Morda ženske živijo bolj zdravo? Bolje skrbijo zase? Manj posegajo po pijači? Manj kadijo, bolj zdravo jedo? So bile torej ženske tiste, ki so ponotranjile vse nasvete za zdravo življenje iz 19. stoletja? ⁴⁷

Pisci, ki so se ukvarjali z vprašanjem dolgoživosti v 19. stoletju, o ženskem staranju skorajda ne govorijo, vsi nasveti so v bistvu namenjeni moškim. ⁴⁸ Vsi prvaki v dolgoživosti so moški. Dolgoživost je stvar moških, pripada moškim in je smiselna samo za moške. Ženska ni bila predmet teh razprav, saj so priznavali preprosto dejstvo, da naj bi ženske dosegale nižjo starost že od biblijskih očakov naprej. Interpretacija tega dejstva je bila izrazito mizogina. Aristotel je ženske označeval za nepopolna bitja, za moške z napako, s pomanjkljivostjo, Biblija pa je to hierarhijo še jasneje zapisala: Eva je bila ustvarjena iz Adamovega rebra. Aristotel je bil prepričan, da je narava dolgoživost prihranila za moške, ker so ti bolj vroči, ženske pa hladne in vlažne, kar naj bi dokazovalo njihovo šibkost. Razlogov za krajšo življenjsko dobo žensk niso iskali v življenjskih okoliščinah, načinu prehrane, temveč v prirojeni šibkosti in manjvrednosti žensk. ⁴⁹

Ženske tudi v 18. in 19. stoletju ostajajo odrinjene, in to kljub pojavu statistike, ki je nedvomno dokazovala, da so ženske dosegale višjo povprečno starost od moških. Med prvaki dolgoživosti pa naj bi vendarle obstajali samo moški, kar naj bi bil dokaz o njihovi fizični in intelektualni premoč in večvrednosti. ⁵⁰ Zdi se, da so pisci v zadregi, saj

⁴⁵ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, 667. Korpič, *Iz zapuščine dr. Otmarja Majeriča*.

⁴⁶ Ostan, *Gender, Aging and Longevity*, 1711, 1712.

⁴⁷ Boia, *Forever Young*, 172. Brown Blackwell, *The Comparative Longevity*, 3.

⁴⁸ Katz, *Disciplining Old Age*, 39.

⁴⁹ Boia, *Forever Young*, 24, 39, 40, 77.

⁵⁰ Prav tam, 94 in 105.

se dejstvo, da so ženske živele dlje, nikakor ni skladalo z idejo, da so moški vzdržljivejši in popolnejši. Kako je bilo torej mogoče, da so šibkejše in manj razvite ženske živele dlje?⁵¹ Zadovoljiva razlaga, ki so jo bili pripravljeni sprejeti, je v bistvu potrjevala žensko manjvrednost. Ženske naj bi živele dlje, ker počasneje porabljajo svojo vitalno energijo – porabijo manj energije za rast, saj so manjše od moškega, živijo manj intenzivno, so manj fizično in intelektualno aktivne, manj obremenjene, z manj skrbmi.⁵²

Takšno mišljenje je bilo v ljudeh trdno zasidrano še tik pred drugo svetovno vojno. Ko današnji bralec prebira knjižno uspešnico Walterja Pitkina iz leta 1932 *Življenje se prične s štiridesetim letom*, v katerem avtor trdi, da se resnično, kakovostno, globoko življenje začne po 40 letu, ne zazna, da vse to velja le za moške, vse dokler ne pride do posebnega poglavja, v katerem avtor analizira, ali to velja tudi za ženske. Če je za moške očitno večalo, da so desetletja po dopolnjenem 40. letu starosti vrhunec znanja, modrosti, vedenja, za ženske to očitno ni bilo tako. Delavke in pripadnice nižjega sloja si niso mogle obetati nič drugega kot le boj za preživetje in čakanje na smrt. Kaj pa po mnenju avtorja ostane meščanskim ženskam med 40. in 50. letom, potem ko otroci odrastejo, možje pa so še vedno delovno aktivni? Ženske naj bi se zgolj še dolgočasile, zapravljale čas, se ukvarjale z nesmiselnimi projekti. Njihovo bivanje nima več pravega smisla. Še v slabšem položaju naj bi bile ženske, ki so študirale in ki so svoje življenje posvetile službi. Ženske, ki so si ustvarile družine, so nekaj radosti užile vsaj prej, izobraženke pa so pred štiridesetim letom obremenjevale posledice za ženske nesmiselne vzgoje in izobrazbe, brazgotine, ki so jih pridobile v času šolanja, po štiridesetem letu pa so se samo še postarale kot vse ostale. Ženske svoj vrhunec dosežejo z izpopolnjevanjem v najlepši umetnosti – gospodinjstvu, ko se poročijo in ko imajo otroke, po 40. letu pa delujejo izgubljeno.⁵³

Vidni znaki staranja pri ženskah so bili sicer podobni tistim pri moških: »zgodnja osivelost, debeluharstvo brez čezmernega uživanja hrane«, izrazitejša pa naj bi bile zgubnost, utrujenost, izguba spomina kot posledica nerednih menstruacij ali popolnega izostanka le-te. Ženske postanejo občutljive na mraz, zabuhle, nervozne, mogoče pa bi jim bilo pomagati z dodajanjem »svežih preparatov iz ščitne žleze«, ki naj bi odstranili tudi druge nevšečnosti, kot so neredno bitje srca, nespečnost, močno potenje.⁵⁴ Vsi dejavniki, ki so bili škodljivi za moške in so jim povzročali prezgodnje staranje, so bili še toliko bolj uničujoči za ženske, ki naj bi bile zaradi prirojene šibkosti organizma še toliko bolj občutljive za vse negativne zunanje vplive. Med dejavnike, ki naj bi najbolj uničujoče vplivali na mladosten videz in zdravje in po katerih so posegale takratne ženske, so uvrščali tobak. Grda razvada, po kateri naj bi v preteklosti posegale predvsem ženske na Orientu in jugu, se je širila tudi v naše kraje, z njo pa »mlahave in vele poteze« na obrazih žensk. Množica prezgodaj postaranih žensk z nezdravo

51 Ostan, *Gender, Aging and Longevity*, 1711, 1712.

52 Brown Blackwell, *The Comparative Longevity*, 16, 17.

53 Pitkin, *Življenje se prične s štiridesetim*, 53, 54.

54 Lorand, *Staranje*, 198.

belorumenkasto poltjo je bila dokaz, da so bili ljudje slepi in gluhi za nasvete strokovnjakov in da so se raje ravnali po modi, da se niso želeli odrehati užitkom, tudi če jim je to očitno škodilo – pri ženskah je bilo to še toliko bolj presenetljivo, saj naj bi bilo pričakovano, da bodo že zaradi svoje prirojene nečimrnosti bolje skrebele za lasten izgled. Tobak naj bi škodoval tudi moški ščitnici, žensko pa naj bi uničil do te mere, da je ni mogoče obuditi. Škodljiv naj bi bil za odraslo zrelo žensko, še toliko bolj pa za odrasčajoča dekleta, ki se pod vplivom tobaka lahko nepravilno razvijejo, postanejo neplodne: nespamet in otroška nepremišljenost imajo torej lahko uničujoče posledice za celotno družbo. V to akcijo naj bi se vključili vsi – država, duhovniki in šola – in skupaj nastopili proti zdravstvenim in moralnim posledicam.⁵⁵ Ženske so zaradi svoje prirojene šibkosti bolj občutljive na zrak, ki ga vdihujejo, zato opozarjajo pred nevarnostmi pasivnega kajenja: moške bi se morali zavedati, da s kajenjem usodno ogrožajo življenja svojih žena.⁵⁶

Ženske so se starale zaradi nezadostne prehrane: ženske revnejših slojev zato, ker so se bile prisiljene hraniti nezadostno, neredno in enolično, ženske višjih slojev pa zaradi nečimrnosti, hujšanja in želje po vitkem pasu za vsako ceno. Niso se zavedale, da so gladka in napeta lica odvisna od količine maščob v njih in da hujšanje izjemno postara človeka. Ženske v želji po vitkosti krepijo telesno aktivnost na prostem, svojo polt izpostavljajo soncu in se zato starajo še hitreje. Lica se zgubajo, tkiva se povesijo in že imamo prej cvetoče dekle, ki sedaj izgleda kot starka. Ženskam, ki jim zdravnik ni diagnosticiral debelosti, ampak strdajo le zaradi spremenjenih lepotnih idealov, bi hujšanje morali nujno prepovedati in preprečiti, saj shirana ženska nikakor ne more opravljati svoje osnovne naloge, to je rojevanja. Ženske preveč posegajo po sladkem, po izdelkih iz žit, premalo pa po beljakovinski hrani: še vedno so prisotna prepričanja, da mora levji delež mesa pripadati moškemu v družini, za žensko pa naj bi bilo povsem ustrezno, če bi se hranila z močnikom. Ženskam so življenje krajšali tudi kronično zaprtje, proti kateremu svetujejo klistiranje, uničeni zobje, kronično pomanjkanje železa in pogosto načrtno prizadevanje za bledoličnost. Zdravim, rdečim, cvetočim licem se posmehujejo kot znaku podeželjskosti, kmečkosti in zaostalosti.⁵⁷

Začne se znanstveno preučevanje staranja in hormonskih sprememb v ženskem telesu: med avtorji prevladuje prepričanje, da je pri moških mogoče doseči zaustavitve in celo preobrat v procesu staranja, pri ženskah pa v najboljšem primeru obnovo mladostnega videza, kar pa ne pomeni nujno tudi podaljšanja njihovega življenja.⁵⁸ Z dodajanjem spolnih hormonov naj bi staranje pri moškem zavrla in celo vzpostavila prejšnje stanje ter obudila ali podaljšala plodnost, pri ženskah pa naj to ne bi bilo mogoče, saj naj ženskih tkiv ne bi bilo mogoče obuditi. Presaditve jajčnikov so dajale manj opazne in navdušujoče rezultate, pomladitev ženske je bila manj drastična, manj opazna, plodnost se jim ni povrnila.⁵⁹

55 Prav tam, 197–99.

56 Van Crowninshield Smith, *The Ways of Women*, 137.

57 Lorand, *Staranje*, 201–03, 205–07.

58 Stark, *The Cult of Youth*, 14–16, 38.

59 Boia, *Forever Young*, 132, 133, 136.

Življenje je lahko krajšal še en moderen fenomen: preprečevanje zanositve kot posledica sebičnosti, ki je bila v prejšnjih stoletjih popolnoma neznana. Ljudje potomcev niso dojemali več kot svete dolžnosti, ampak kot breme. Izogibanje božjemu načrtu je bilo ogrožajoče za oba spola. Moški, ki so predčasno prekinili spolni odnos ali uporabljali kondom, so tvegali nevrastenijo, motnje v erekciji ali celo popolno impotenco,⁶⁰ izrazito negativno pa se je to odrazilo tudi na ženskah. Tako ravnanje proti naravi, proti rodnosti, je narava močno kaznovala. Za ta dejanja je človeka kaznovala z boleznimi, ki niso »spacile le telesa, pač pa so ogrožale tudi duha in segale celo v nasledstvena pokolenja«. Vse to škoduje živčnemu sistemu in drugim organom ter povzroča zgodnje staranje žensk. Dolgo je ostalo v veljavi prepričanje, da je ženska pasivna sprejemnica pri spolnem odnosu in da vsaka oblika kontracepcije prekinja naravni cikel in žensko peha v nevrastenijo, histerijo, pa tudi v raka in motnje v delovanju srca.⁶¹ Spolni organi imajo svojo funkcijo – tudi če popolnoma zakrniijo, ni v redu – dokaz so neporočena dekleta, ki se začnejo starati že pred tridesetim letom, na bradi in na zgornji ustnici pa se jim začenjajo pojavljati dlake: če se poroči, ponovno vzcveti, vsi ti znaki staranja in moške poteze izginejo, zakon je pomlajevalno sredstvo. Tudi moškim, ki so dolgo vzdržni, se moda skrčijo, vzdržnost slabo vpliva na živce.⁶²

Ženske bi lahko živele še precej dlje, če ne bi že v mladosti pri vzgoji naredili veliko nepopravljivih napak: neprimerna prehrana, ki ni prilagojena potrebam odraščajočega in razvijajočega se deklškega telesa, šolsko delo, ki dekleta dvojno pohablja: sili jih v ure in ure sedečega položaja, ki povzroča deformacije hrbtenice in medenice, zaradi česar dekleta nato težje rodijo, ustvarja pa tudi izumetničene ženske, ki se oddaljujejo od svoje osnovne naloge, deformirajo svoja telesa v imenu lažnega podaljševanja mladosti, vitkost in lepote – vse to krajša življenjsko dobo žensk.⁶³

»Mojstrice v pretvarjanju«

Susan Sontag je zapisala, da je bilo staranje od nekdaj manjša travma in manj globoka rana za moškega kot za žensko. Moškim je bilo staranje vedno »dovoljeno«, pritiski na ženske, da »ostanejo« mlade in »izgledajo« mlado, pa naj bi bili vedno precej bolj izraziti kot na moške.⁶⁴ Gojenje lepote v obravnavanem obdobju ni veljalo za »neresno«, ampak za »dolžnost« in »vrlino«. Lepotna kultura je bila več kot le ličenje, vključevala je pravilno prehrano, telesno vadbo, čistočo in zdravje, zato je negovanje lepote pomenilo ohranjanje zdravja in podaljševanje življenja.⁶⁵ Ločnica med hvalevredno lepотно kulturo in nečimrnostjo, ki je lahko postala tudi žebelj v krsti,

⁶⁰ Lorand, *Staranje*, 141–93.

⁶¹ Prav tam, 209, 210.

⁶² Lorand, *Staranje*, 110.

⁶³ Van Crowninshield Smith, *The Ways of Women*, 39–41, 52.

⁶⁴ Sontag, *The Double Standard of Ageing*, 73.

⁶⁵ Zweiniger-Bargielowska, *The Making of a Modern Female Body*, 303. Remec, *Vaša dolžnost je, da ste lepe*, 9–32.

je bila sicer tanka, saj so bile ženske nagnjene k »uporabi tujega perja«, zato da bi preslepile moške, in so v imenu mladostnosti in vitkosti stradale, uporabljale steznike, tesne modrčke, prikrivale nosečnosti, pritiskale jetra in druge notranje organe ter si jih tako trajno okvarile. Prav tako hude naj bi bile posledice uporabe šminke, barv za lase in ličil s svincem. Ženske so za razliko od moških slabše presojale, bile bolj naivne, prej so nasledle lažnim prerokom, zato jih je bilo lažje pretentati.⁶⁶

Ženske postanejo mojstrice v pretvarjanju, da so mlade. Skrivati znajo svoja leta, barvajo si lase, prikrivajo gube, sramujejo se svojih starajočih se teles.⁶⁷ V časopisju se je pojavljalo vse več nasvetov, kako prikriti svojo starost: videz naj bi bil odvisen od polti, zob in las. Razpravljajo o škodi, ki jo lahko povzroča dnevno umivanje z milom, svetujejo uporabo različnih tinktur (npr. Benzoove tinkture), alkalične zobne vode, sode bikarbone, različnih antiseptičnih sredstev ter »vodikovega prekisa«, ki naj bi bil vesplošno uporaben.⁶⁸ Ženske osveščajo, katere so njihove šibke točke, na katere se morajo še posebej osredotočiti. Tak je bil zlasti okrogel in viseč trebušček, proti kateremu se je bilo treba boriti tako zaradi lepote kot tudi v imenu zdravja in dolgega življenja. Bil je posledica (pre)številnih porodov, deformacije notranjih organov, pa tudi dokaz požrešnosti, neprimerne prehrane in posledica premalo gibanja.⁶⁹ Enako pomembna naj bi bila navodila, kako ohraniti prsi v času menopavze, ko se sicer skrčijo in posušijo: poučujejo jih o tehnikah masaže, pomagalo naj bi tudi navidezno dojenje otrok. Ženske so na stara leta plačevale za dejstvo, da so se v mladih letih bolj ukvarjale z izgledom in premalo z zdravjem, pile škodljive zvarke, ki so jim poškodovale notranje organe, mučile svoja telesa, jih bodisi stradale bodisi neprimerno hranile s premalo beljakovinami in preveč sladkorja ter posegale po škodljivi kozmetiki, ki je bila sama po sebi povod za hitrejšo staranje: ličila so pogosto vsebovala svinec, ki je škodil notranjim organom, zlasti ledvicam in črevesju. Ženske so si torej iz nečimrnosti same krajšale življenje.⁷⁰

Kaj je o staranju in podaljševanju življenja lahko izvedel slovenski bralec?

Razprave o podaljševanju življenja se med slovenskimi avtorji začnejo pod vplivom preвода oziroma priredbe Hufelandove *Makrobiotike*, za katero je poskrbel zdravnik Matija Prelog in je izšla leta 1864. Vsebinsko Hufelandove knjižne uspešnice je prilagajal, ji kaj dodajal in jo cenzuriral glede na lastno presojo o tem, kaj prebivalstvo mora in sme vedeti. Skoraj popolnoma je cenzuriral poglavje o negativnih vplivih masturbacije na dolgoživost ter zelo skrajšal vsebine v zvezi s spolnostjo in

⁶⁶ Lorand, *Staranje*, 139, 140.

⁶⁷ Boia, *Forever Young*, 178.

⁶⁸ Lorand, *Staranje*, 129, 130. Šorn, *Oglaševanje kozmetike*, 141–62.

⁶⁹ Lorand, *Staranje*, 130, 131, 137, 138. Uhliř, *Moderna kozmetika*, 1931.

⁷⁰ Lorand, *Staranje*, 199, 200, 207, 208. Van Crowninshield Smith, *The Ways of Women*, 84, 85, 114, 355.

spolnimi boleznimi, saj je bilo Prelogu pomembno, da je knjiga napisana tako, »da se sme vsakemu mladeniču brez skerbi v roke dati«. ⁷¹ Hufelandove ideje je smiselno povzemal, poenostavljal in jih tako še približal domnevno neukemu slovenskemu bralcu. S primeri ljudi iz slovenskega prostora, ki so dosegli izjemno starost (iz Svetega Jurija ob Ščavnici, Pohorja, Jarenine in drugih štajerskih krajev, ki naj bi doživeli tudi do 109 let), je želel slovenskemu bralcu dokazati, da sanje o dolgem življenju niso zgolj oddaljen sen. Kot Slovani, ki so odpornejši od Germanov in Romanov, ter kot kmetje, ki uživajo blagodejnost življenja na podeželju, fizičnega dela in gibanja na svežem zraku, naj bi imeli največje možnosti za doseg izjemne starosti. ⁷²

Pri slovenskih avtorjih, ki obljublajo podaljševanje življenja in »doseganje najvišje starosti«, se jasno odlikava popolna pripadnost slovenskega prostora in takratnih izobražencev katoliški morali. Izražajo namreč predvsem skrb za moralne odklone, ki se jih vsi po vrsti lotevajo zadržano in v skladu z zaroto molka, ki je bila značilna za 19. stoletje. Celotni redki slovenski pisci z medicinsko izobrazbo (npr. Herman Vedenik, še zlasti pa Jurij Simonič) so izražali prepričanje, da naj bi bila medicina preveč osredotočena na diagnoze in simptome in premalo na človeka v celoti. Večkrat naj bi delala škodo človeku že s tem, da je bolezen namesto z razumnim zdravljenjem poskušala zatreti z vsemi sredstvi, pozabljala pa je na pomen samoopazovanja, trdne volje ter preventive. S preveč agresivnim zdravljenjem je človeka pogosto tako izčrpala, da je na koncu vseeno klonil, zdravnik pa se nato ni vprašal, zakaj je bolezen sploh nastala. ⁷³ Pozornost naj bi bilo treba namenjati predvsem preventivi in prevzgoji, da bi s praktičnimi in dosegljivimi metodami preprečili, da bi medicino sploh potrebovali. V svojih delih so propagirali naravno zdravljenje in celo aktivno odvrčali ljudi od medicine in od poseganja po pripravkih iz lekarn, saj so bili prepričani, da »več bolnikov pomrje, kateri se dajo o medicincev lečiti, kakor pa onih, kateri se nedado lečiti, ampak to skrb prepustijo materi naravi sami«. Podobno je seveda veljalo za teologe (npr. za Antona Martina Slomška, Karla Robido, Jurija Mateja Trunka, Janeza Volčiča), ki so jasno zagovarjali stališče, da morata biti morala pred zdravjem in duša pred telesom. ⁷⁴

Stališča, ki jih izražajo, skoraj v celoti sledijo tradicionalnim idejam o zmernosti na vseh področjih življenja. Opevajo delavnost, svarijo pred posledicami prekomernega pitja alkohola, še zlasti žganja, ter ponujajo skoraj identične premisleke o pomenu uravnotežene in skromne prehrane z malo mesa za dolgo in zdravo življenje. ⁷⁵ Delijo si teze o pomembnosti počitka, gibanja, brzdanja strasti, duševnega miru, higiene telesa in snage bivališč ter svarijo pred posledicami preveč mehkužne vzgoje v otroštvu, nezmernosti ter poseganja po razvadah. Starejšim svetujejo, kako si s prehrano, rednim odvajanjem, pravilnim žvečenjem ter izogibanjem kavi in alkoholu podaljšati zadnje

71 Prelog, *Makrobiotika*, 10.

72 Prav tam, 36, 62, 222–33.

73 Hufeland, *Makrobiotik*, 443, 444.

74 Katz, *Disciplining Old Age*, 47. Polajnar, »Pfuj! To je gerdo!«, 13. Simonič *Kakó postanemo stari?*, 215. Boia, *Forever Young*, 79.

75 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, 71, 82–84. Vedenik, *Kako si ohranimo ljubo zdravje*, 1918. Studen, Tudi Christoph Wilhelm Hufeland, 2007.

ure na Zemlji, vendar istočasno jasno izražajo misel, da je treba zadnje dni preživeti v ponižnosti, vdanosti v božjo voljo in hvaležnosti za vsak dan življenja in za preizkušnje in trpljenje, ki jim ga je Bog namenil v zadnjih dneh. Za poštenega človeka, ki je v življenju spoštoval Božje postave, naj bi bila starost zlato obdobje, ko obkrožen z ljubečo družino žanje sadove svojega dela in čaka na srečanje s Stvarnikom.⁷⁶

V medvojnem obdobju so bili slovenski bralci predvsem po zaslugi prevodov del iz angleščine, francoščine in nemščine povsem seznanjeni z najnovejšimi dognanji in idejami o starosti, staranju in podaljševanju življenja. Prevodi del Arnolda Loranda, Walterja Pitkina, Reinholda Gerlinga,⁷⁷ Paula Adama⁷⁸ in drugih so bili izdani skoraj neposredno za izvirniki, vse pomembnejšo vlogo pri osveščanju pa je prevzemalo časopisje, zlasti žensko, ki je s članki, pa tudi reklamnimi rubrikami osveščalo in širilo nove vzorce obnašanja. Še v 19. stoletju so bili namreč mladi tisti, ki so posnemali starejše v oblačilni kulturi, govorjenju in obnašanju, da bi izgledali odrasli in čim starejši. V 20. stoletju pride pod vplivom medijev in poljudnih publikacij do preobrata. Pri starosti trideset let naj bi napočil zadnji čas, da začne človek skrivati svojo starost, saj ohranjanje mladostnosti in svežine, ciljev in volje do življenja ni bilo več samoumevno, ampak naj bi bilo predvsem stvar trdne volje in motivacije.⁷⁹

Pisci so se vse pogostejše spraševali, kaj ta vse številčnejša vojska sivolasih mladeničev pomeni za narod, ki mu je grozilo, da bo ravno na predvečer velikega svetovnega spopada postal narod starcev. Pri večini avtorjev, tudi slovenskih, je bil občutek ogroženosti zaradi padanja rodnosti in staranja prebivalstva zelo izražen. Le kako naj bi bili zadovoljni, ko pa se je delež generacije mladih in produktivnih kar naprej zmanjševal v primerjavi s številom »starih beteznežev, arteriosklerotikov in srčnih bolnikov, revmatičarjev in na raku obolelih, ki splošno ne morejo biti več aktivni člani družbe«?⁸⁰

Slovenski avtorji prevzamejo nacionalistični diskurz o dolgoživosti, ki je svaril pred povečevanjem bremen na plečih mlajše generacije in porabljanjem dragocenih virov za oskrbovanje vegetirajoče množice starostnikov namesto za razvoj.⁸¹ S prevodi del angleških, nemških in ameriških avtorjev so se ob koncu tridesetih let širila tudi vprašanja, ali je smiselno podaljševati življenje kar vsem povprek in ali ne bi morali razmisliti, kdo je takega podaljševanja vreden in kdo ne.⁸² Spraševali so se, ali ne bi bilo bolje in pravičnejše, če bi se usmerjali v podporo rodnosti in številčnim družinam, preprečevanje splavov in kontracepcije, pa tudi v reševanje problema revščine in številnih prezgodnjih smrti, ki bi jih bilo z lahkoto mogoče preprečiti z nekaj vložki v sanitarne reforme, čisto pitno vodo in dosegljivost zdravniške oskrbe, kot pa posameznikom podaljševati zadnja leta življenja za vsako ceno.⁸³

76 Kržič, *Osmero blagov na svetu*, 20–26, 134–45, 152–65. Simonič, *Kakó postanemo stari?*, 52, 58, 169. Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, 84, 85.

77 Gerling, *Dekleta, katera niso za zakon*, 1929.

78 Adam, *Zablode ljubavnega življenja*, 1929.

79 Stark, *The Cult of Youth*, 2.

80 Bonač, *Naši temeljni življenjski problemi*, 125–27. Watts, *Epidemics and History*, 147. Zalokar, *O ljudskem zdravju*, 3.

81 Cattani, *Igiene del matrimonio*, 273, 274. Boia, *Forever Young*, 107.

82 Boia, *Forever Young*, 100.

83 Katz, *Disciplining Old Age*, 70, 72–75, 140–42. Boia, *Forever Young*, 115. Pirc, *Rast naroda*, 1940, 1–18. Pirc, *Asanacija Lukovice*, 1926. Zalokar, *O ljudskem zdravju*, 1918. Bonač, *Naši temeljni življenjski problemi*, 125–27.

Zaključek

Starost se tiče vseh, je širši fenomen od zgolj zdravstvenih simptomov in odseva celoten spekter socialnih in ekonomskih problematik. Odseva vrednote in odpira vprašanja, kaj je dobro življenje, kaj je sreča, kaj naj bi človek dosegel v življenju, komu je človek odgovoren, kaj je naravno in kaj ni, kaj je normalno in kaj patološko, kakšna je vloga religije v javnem življenju, vprašanja o ekonomskem razvoju, razvoju državnih institucij, o družinskih razmerjih in trenjih, trgu dela, pokojninskem sistemu, razvoju medicine, samoodgovornosti, o vlogi psevdoznanosti, poljudnega tiska in alternativnih metod, o mestu znanosti v družbi in še bi lahko naštevali. Vprašanja v zvezi s starostjo in staranjem so odpirala dileme, v kolikšni meri človek določa kvaliteto lastnega bivanja v vsakem od življenjskih obdobj, koliko je odvisno od naše volje, naših odločitev in izbir, od naše moči, da se odločamo pravilno, in do kakšne mere smo, kot je trdila Simone de Beauvoir, istočasno subjekti z željami, sposobnostnim, strahovi, upanji, kot tudi objekti ravnanj drugih ljudi, ujeti v zgodovinska in družbena dogajanja, na katere nimamo vpliva.⁸⁴

Ljudje so bili stoletja dolgo neprestano v stiku s smrtjo, ki je redno zahtevala tudi življenja otrok in mladih, bila je del vsakdana in stalnica v življenju. Najprej se je umaknila v intimo, nato pa v posebne institucije, saj ljudje s smrtjo preprosto niso več želeli imeti opravka. Ljudje ne želijo več umirati niti več zbolevati, edina religija postane zdravje.⁸⁵ Ob hitrem razvoju znanosti tradicionalne metode ne izginejo, nasprotno: vtis o linearnem razvoju, o stopnjah v razvoju medicinske misli, o dokončnosti prelomov, ki naj bi si sledili stoletje za stoletjem, je napačen. Dejansko gre za soobstoje idej in za polfonijo pristopov: zmernost pri hrani in spolnosti, voda in njeni zdravilni učinki so bili kljub vedno novim znanstvenim dognanjem še kako aktualni tudi v 20. stoletju, le da avtorji zatrjujejo, da gre za znanstveno dokazljiva dejstva. Metode, ki so se stoletja pojavljale v priročnikih, dobijo (psevdo)znanstveno osnovo in se mešajo s spoznanji o hormonih, vitaminih, radioaktivnosti in še čem.⁸⁶

Ko je napredek na področju medicine, prehranjenosti, javne higiene in delovnih pogojev v 20. stoletju končno uresničil prizadevanja piscev preteklih stoletij in je vse več ljudi začelo dosegati visoko staro, to presenetljivo ni bilo dojeto z navdušenjem. Vse večji delež starostnikov v družbi je bil dojet s tesnobo, zaskrbljenostjo, kot znak propadanja družbe.⁸⁷ Poleg tega so bili ljudje razočarani tudi zato, ker so upali, da se bo raztegnilo obdobje mladosti, dejansko pa se je podaljševalo obdobje nekoristne in vegetirajoče starosti. Kot pri Swiftovem delu *Guliverjeva potovanja*, kjer nesmrtni preživijo obdobje mladosti in ostanejo za večno ujeti v starosti z vsemi boleznimi, dolgčasom in obupom, je podaljševanje življenja pomenilo predvsem podaljševanje

⁸⁴ Small, *The Long Life*, 11, 12.

⁸⁵ Boia, *Forever Young*, 171. Thane, *The 20th Century* 263.

⁸⁶ Boia, *Forever Young*, 119. Pitkin, *Življenje se prične s štiridesetimi*, 61.

⁸⁷ Thane, *The 20th Century*, 263. Pitkin, *Življenje se prične s štiridesetimi*, 57–60.

zadnjega obdobja življenja.⁸⁸ Sodobna medicina je starostnika vse uspešneje ohranjala pri življenju, ni pa znala podaljšati mladosti in plodnega obdobja, zato se je porajalo vprašanje, zakaj podaljševati življenje ljudem, ki so nesrečni, osamljeni, bolehní, v bolečinah in popolnoma nekoristni za družbo.⁸⁹ Kaj je torej ostalo od Platonovih in Aristotelovih časov, ko so se starosti veselili, ker je bil to čas, ko je bila mogoča prava, globoka sreča, ki izvira iz globokega razumevanja sveta, sprejemanja lastnega mesta v svetu, iz miru v duši in modrosti? Slednjo je bilo mogoče doseči v starosti zlasti zato, ker naj bi bil to čas, ko opeša želja po spolnosti, ljudje končno niso več sužnji strasti in lahko res notranje bogatijo: ker se ostale funkcije telesa upočasnjujejo, se vsa energija seli v um – vse, kar so prej ljudje trošili za strasti, gre sedaj v modrost.⁹⁰

Je staranje torej proces propadanja ali krona bivanja, vrhunec modrosti, moralnosti, kot je trdil Cicero?⁹¹ Kdor živi dolgo, ima čas doživeti veliko lepega, narediti veliko dobrega – ali to ne odtehta težkih trenutkov zaradi starosti pred smrtjo? Kratko življenje je pač kratko v vsem, v izkušnjah, doživetjih, morda v bolečini, vendar tudi v sreči. Od koga ali česa je odvisno, ali bo pri človeku prevladalo veselje ali optimizem, cinizem, skopuštvó in kako bo interpretiral dogodke, ki jih je doživel?⁹² Razprave o staranju so bile v bistvu razprave o tem, kako živeti, o vrednotah, ki naj bi z bližanjem koncu prihajale vedno bolj v ospredje: kaj je dobro življenje, kako živeti, za kaj se splača živeti, kaj je sreča, kako jo doseči, kaj je bistvo našega obstoja, ali se splača žrtvovati za karkoli in predvsem, ali se splača biti star.⁹³ Seneka ob tej dilemi trdi, da človek ni nikoli tako star, da ne bi upal na vsaj še en dan življenja, vendar ob dilemi, ali naj bo življenje daljše ali intenzivnejše, izbere slednje. Življenje, kot pravi, je kot gledališka igra: ne ocenjujmo ga na podlagi trajanja, temveč na podlagi pečata in sporočila, ki nam ga je pustilo.⁹⁴ Misel, ki se nas tudi danes še kako dotakne.

88 Boia, *Forever Young*, 101.

89 Prav tam, 158.

90 Small, *The Long Life*, 9, 10, 26 in 53.

91 Boia, *Forever Young*, 32.

92 Small, *The Long Life*, 56 in 61.

93 Prav tam, 266 in 272.

94 Boia, *Forever Young*, 29–31.

Viri in literatura

Literatura

- Adam, Paul. *Zablode ljubavnega življenja*. Zagreb: Neva, 1929.
- Bacon, Francis. *The History of Life and Death*. London: Humprey Mosley, 1638.
- Biscuso, Massimiliano. Leopardi: Dialogo di un Fisico e di un Metafisico. Arte di prolungare la vita o arte della felicità?. *Filosofia italiana* 2 (2006): 1–14. www.giornaledifilosofia.net/public/filosofia-italiana/pdf/saggi/Leopardi_Hufeland.pdf.
- Boia, Lucian. *Forever Young. A Cultural History of Longevity*. London: Reaktion books, 2004.
- Bonač, Ivo. Naši temeljni življenjski problemi. *Zdravje, priloga prerodu* 16, št. 11-12 (1940): 125–27.
- Brown Blackwell, Antionette Louisa. *The Comparative Longevity of the Sexes Read Before the American Association for the Advancement of Science*. Philadelphia, 1884.
- Brown, John. *The Elements of Medicine*. Portsmouth: Treadwell, 1804.
- Canguilhem, Georges. *Normalno in patološko*. Ljubljana: ŠKUC: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1987.
- Cattani, Giuseppe. *Igiene del matrimonio*. Milano: Hoepli, 1929.
- Cheyne, George. *An Essay on Health and Long Life*. London: Strahan, 1724.
- Cole, Thomas A. in Claudia Edwards. The 19th Century. V: Pat Thane (ur.). *A History of Old Age*, 211–62. London: Thames&Hudson, 2005.
- Cole, Thomas R.. *The Journey of Life. A Cultural History of Aging in America*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Cornaro, Luigi. *L'arte di vivere a lungo: discorsi su la vita sobria*. Milano: Treves, 1905.
- Durante, Castore. *Il tesoro della sanità: nel quale s'insegna il modo di conservar la sanità, & prolungar la vita, et si tratta della natura de' cibi, & de' rimedii de' nocumenti loro*. Benetke: Lucio Spineda, 1614.
- Gerling, Reinhold. *Dekleta, katera niso za zakon: opomini in nasveti*. Zagreb: Neva, 1929.
- Gilleard, Chris. Aging and the Galenic Tradition: a Brief Overview. *Ageing & Society* 35, št. 3 (2015): 489–511.
- Gilleard, Chris. Renaissance Treatises on »Successful Ageing«. *Ageing & Society* 33, št. 2 (2013): 189–215.
- Grdenić, Drago. *Zgodovina kemije*. Ptujška Gora: In obs medicus, 2007.
- Grdina, Igor. Od baročne do predmarčne Kranjske. V: Fran Viljem Lipič (ur.). *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*, 551–83. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.
- Hecker, August Friderich. *Therapia Generalis oder Handbuch der allgemeinen Heilkunde*. Berlin: Christian Friderich Himbürg, 1789.
- Hufeland, Christoph Wilhelm. *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*. Jena: Academische Buchhandlung, 1797.
- Hufeland, Christoph Wilhelm. *Makriobiotik oder die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*. Stuttgart: A. F. Macklot, 1826. <https://openlibrary.org/books/OL23317003M/Makriobiotik>.
- Katz, Stephen. *Disciplining Old Age: the Formation of Gerontological Knowledge*. Charlottesville: University Press of Virginia, 1996.
- Korpič, Nevenka. *Iz zapuščine dr. Otmarja Majeriča*. <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/iz-zapuscine-dr-otmarja-majerica/>. Pridobljeno 15. 1. 2024.
- *Krajevni leksikon dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.
- Kržič, Anton. *Osmero blagrov na svetu ali Dolga pridiga za kratkočasno življenje*. Celovec: Družba sv. Mohora, 1887.

- Lellouch, Alain in Alain Segal. Contribution à l'histoire de la gérontologie et de l'endocrinologie du début du XXème siècle: le Docteur Voronoff (186–1951) et ses essais de rajeunissement par les greffes animales. *Hist Sci Med* 35, št. 4 (2001): 425–34.
- Lorand, Arnold. *Staranje: njegovi vzroki in zdravljenje s higijeničnimi pravili in primernimi leki*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1930.
- Magner, Lois N.. *A History of Medicine*. Boca Raton: Taylor&Francis, 2005.
- Medvedev, Zhores A.. The Past and the Future of Experimental Gerontology. *Archives of Gerontology and Geriatrics* 9, št. 3 (november-december 1989): 201–13.
- Ostan, Rita, Daniela Monti, Paola Guerresi, Mauro Bussolotto, Claudio Franceschi in Giovannella Baggio. Gender, Aging and Longevity in Humans: an Update of an Intriguing/Neglected Scenario Paving the Way to a Gender-specific Medicine. *Clinical Science* 130 (2016): 1711–25.
- Pfeifer, Klaus. *Medizin der Goethezeit. Christoph Wilhelm Hufeland und die Heilkunst des 18. Jahrhunderts*. Köln, Weimar, Dunaj: Böhlau Verlag, 2000.
- Pirc, Ivo. *Asanacija Lukovice: spomenica ob otvoritvi zdravstvenega doma v Lukovici*. Ljubljana: Drž. Higijenski zavod kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, 1926.
- Pirc, Ivo. *Rast naroda in nazadovanje rojstev v Sloveniji: prispevek k populacijskemu problemu*. Ljubljana: [Leonova družba], 1940.
- Pitkin, Walter Boughton. *Življenje se prične s štiridesetim letom*. Ljubljana: Žena in dom, 1940.
- Polajnar, Janez. »Pfuj! To je gerdo!« *K zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2008.
- Prelog, Matija. *Makrobiotika ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podolžati / spisal veči del po C. Hufelandu Matija Prelog*. Maribor: [samozal.], 1864.
- Remec, Meta. »Vaša dolžnost je, da ste lepe«: oglaševanje pripomočkov za urejen zunanji videz v priročnikih in ženskem časopisju na začetku 20. stoletja. V: *Med državo in trgov: cikli in prelomi v zgodovini*, 9–32. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Rey, Roselyne. L'anima, il corpo e il vivente. V: Mirko Grmek (ur.). *Storia del pensiero medico occidentale. Dal Rinascimento all'inizio dell'Ottocento*, 195–257. Rim: Laterza, 1996.
- Robida, Karel. *Domači zdravnik v navadnih boleznih človeka / poleg Hufelanda, Rusta, Tissota in drugih sostavil K. Robida*. Celovec: J. Leon, [1854].
- Santorio, Santorio. *De statica medicina*. Benetke: Polo, 1614.
- Simonič, Jurij. *Kakó postanemo stari?: vodilo po katerem se doseže najvišja starost: neobhodno potrebna knjiga in svetovalec za vsacega, kdor želi biti in ostati zdrav*. Bistrica: [samozal.], 1893.
- Small, Helen. *The Long Life*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Sontag, Susan. The Double Standard of Ageing. V: Vida Carver in Penny Liddiard (ur.) *An Ageing Population*. Milton Keynes: Open University Press, 1978.
- Stark, James F.. *The Cult of Youth: Anti-Aging in Modern Britain*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
- Studen, Andrej. Tudi Christoph Wilhelm Hufeland je bil Lipičev vzornik. *Zgodovinski časopis* 61, št. 3-4 (2007): 501–07.
- Šorn, Mojca. Oglaševanje kozmetike v Jutru in Slovencu (1939–1945). V: *Od prvih oglasov do interneta: k zgodovini oglaševanja na Slovenskem*, 141–62. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- Thane, Pat. The 20th Century. V: Pat Thane (ur.). *A History of Old Age*, 263–300. London: Thames&Hudson, 2005.
- Trauner, Leo. Problem pomladitve. V: *Razgled*, št. 8 (1927/1928): 158.
- Troyansky, David G.. *Aging in World History*. New York, London: Routledge, 2015.
- Troyansky, David G.. The 18th Century. V: Pat Thane (ur.). *A History of Old Age*, 175–210. London: Thames&Hudson, 2005.
- Trunk, Jurij Matej. *Bodi svoje sreče kovač!: nauki za vsakdanje življenje*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904.

- Uhliř, Hugo. *Moderna kozmetika: negovanje in varovanje lepote z naravnimi sredstvi: z mnoŹino praktiĉnih in cenениh navodil in receptov*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1931.
- Unna, Yvonne. A Draft of Kant's Reply to Hufeland: Key Questions of Kant's Dietetics and the Problem of Its Systematic Place in His Philosophy. *Kant Studien* 103, řt. 3 (2012): 271–91.
- Van Crowninshield Smith, Jerome. *The Ways of Women in Their Physical, Moral and Intellectual Relations*. New York: Jewett&Co., 1873.
- Van Oven, Bernard. *On the Decline of Life in Health and Disease, Being an Attempt to Investigate the Causes of Longevity: and the Best Means of Attaining a Healthful Old Age*. London: Churchill, 1853.
- Vedenik, Herman. *Kako si ohranimo ljubo zdravje*. Celovec: DruŹba sv. Mohorja, 1918.
- Volĉiĉ, Janez. *Domaĉi zdravnik: kratek navod, si zdravje uterditi in Źivljenje podaljšati*. Celovec: DruŹba sv. Mohora, 1874.
- Voronoff, Serge. *Life: a Study of the Means of Restoring Vital Energy and Prolonging Life*. New York: E. P. Dutton & Company, 1920.
- Watts, Sheldon. *Epidemics and History: Disease, Power and Imperialism*. New Haven; London: Yale University Press, 1999.
- Zalokar, Alojz. *O ljudskem zdravju: poglavja iz socialne medicine*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1918.
- Zweiniger-Bargielowska, Ina. The Making of a Modern Female Body: Beauty, Health and Fitness in Interwar Britain. *Women's History Review* 20, řt. 2 (2011): 299–317.

Periodiĉni tisk

- *Amerikanski Slovencov Glász*, 1927.
- *Edinost*, 1920.
- *Enakopravnost*, 1920.
- *Goriška straŹa*, 1926.
- *Jutro*, 1925.
- *Kmeĉka moĉ*, 1927.
- *Le Rire*, 1922–1923.
- *Marburger Zeitung*, 1925, 1927.
- *Mariborer Zeitung*, 1929, 1930, 1934.
- *Slovenski dom*, 1943.
- *Tabor*, 1923.
- *Žena in dom*, 1931–1934.

Alenka Hren Medved*

Vpliv gradnje Južne železnice na demografski razvoj Laškega

IZVLEČEK

Laško je bilo v začetku 19. stoletja srednje velik trg s slabimi prometnimi povezavami, kjer so prebivali obrtniki, ki so se poleg svoje obrti ukvarjali tudi s kmetijstvom. Železniška povezava, ki jo je Laško dobilo leta 1849, je skupaj s cesto Celje–Zidani Most pomenila prvo sodobno prometno povezavo. Boljša prometna povezanost kraja je spodbudila njegov gospodarski razvoj. Raziskava se osredotoča na demografsko analizo prebivalstva Laškega in njegove okolice v letih 1845–1848, ko je skozi trg potekala gradnja Južne železnice. Glavni vir predstavljajo krstne, poročne in mrliške knjige župnije Laško. Množica delavcev, ki so gradili Južno železnico, je v Laško prinesla obilo nemira, novih priložnosti za zaslužek lokalnega prebivalstva in epidemijo pegastega tifusa. Slednja je izbruhnila med delavci, ki so gradili železniško progo, in se nato razširila tudi med lokalno prebivalstvo.

Ključne besede: demografija, gradnja Južne železnice Dunaj–Trst, Laško, 19. stoletje

ABSTRACT

THE INFLUENCE OF THE SOUTHERN RAILWAY'S CONSTRUCTION ON THE DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF LAŠKO

At the beginning of the 19th century, Laško was a medium-sized market town with poor transport links, inhabited by artisans. Together with the road from Celje to Zidani Most, the railway connection that reached Laško in 1849 represented the first modern

* Dr., bibliotekarka z doktoratom, Osrednja knjižnica Celje, Muzejski trg 1a, SI-3000 Celje, alenka.hren.medved@knjiznica-celje.si

transport connection. The town's improved transport connectivity stimulated its economic development. The present research, primarily based on the church registers of the Laško parish, focuses on the demographic analysis of the Laško population during the period when the southern railway was being constructed (1845–1848). The large number of construction workers building the southern railway brought plenty of unrest, new opportunities for the local population, and an epidemic of spotted typhus to the town. The latter broke out among the construction workers and spread among the local population.

Keywords: demography, construction of the Southern Railway between Vienna and Trieste, Laško, the 19th century

Uvod

19. stoletje je bilo obdobje, ko se je v mestih in trgih na območju današnje Slovenije začel proces modernizacije ali prehoda iz tradicionalne, predindustrijske družbe v moderno družbo. Pri razvoju Laškega iz polagrarnega trga v mesto z razvito industrijo in turizmom so bistveno vlogo odigrali posamezni modernizacijski sunki. Najpomembnejši dejavnik za modernizacijo Laškega so bila brez dvoma bogata nahajališča premoga, ki so ga začeli v bližnji okolici Laškega izkopavati konec 18. stoletja. Na novo razvijajoči se premogovniki v Laškem in Zasavju so bili tudi razlog, da je bila skozi Laško speljana trasa Južne železnice. Dobra prometna povezava je Laško povezala s svetom in postavila osnove za kasnejši gospodarski razvoj kraja, katerega pomemben del sta predstavljala pivovarna, ki se je sredi 19. stoletja prelevila iz obrtnega v industrijski obrat, in zdravilišče, ki se je razvilo kmalu po odprtju Južne železnice. Modernizacija je vplivala tudi na življenje prebivalstva v Laškem in njegovi bližnji agrarni okolici.

Laško je sredi 18. stoletja imelo 64 hiš, kar ga je uvrščalo med srednje velike trge na Štajerskem.¹ Bližnja okolica trga je bila v 18. stoletju pretežno agrarna, prevladovala so predvsem srednje velike (polovične in četrtinske) kmetije in kajžarije.² Okoli leta 1820 se je število prebivalcev Laškega že precej povečalo, saj je Laško štelo že 144 hiš, v katerih je prebivalo 545 prebivalcev.³ Med tržani so v tistem času prevladovali obrtniki. To je Laško uvrščalo med večje trge na Spodnjem Štajerskem in s tem tudi na Slovenskem, saj je bilo povprečno število hiš v trgih in mestih na Slovenskem sredi 18. stoletja 61,9.⁴ V celjskem okrožju je bilo sredi 18. stoletja povprečno število hiš v trgih 55,7, v mestih pa 122,3.⁵

1 Curk, Slovenska Štajerska, 6, 8.

2 Prav tam, 4.

3 Schmutz, *Historisch Topographisches Lexicon*, 230.

4 Golec, *Družba*, 625.

5 Prav tam, 627.

Laško je bilo v začetku 19. stoletja sedež gospodstva, okraja in deželskega sodišča. V njem so poleg maloštevilnih uradnikov prebivali obrtniki in nekaj trgovcev, ki so se poleg obrti ukvarjali tudi s kmetijstvom za lastne potrebe.

V začetku 19. stoletja so bile prometne povezave, ki so vodile skozi trg, še zelo slabe, primerne le za pešačenje ali ježo. Šele v letih 1815–1816 so zgradili sedanjo cesto Celje–Zidani Most, v okviru katere so leta 1826 ponovno zgradili most v Zidanem Mostu.⁶

Laško je v 19. stoletje stopilo kot trg z bornimi prometnimi povezavami. Prebivalci so se poleg trgovine in obrti ukvarjali tudi s kmetijstvom. Prve večje spremembe sta v Laško prinesli izgradnja Južne železnice in marčna revolucija leta 1848, ki ji je sledila zemljiška odveza. Železnica je skupaj s cesto Celje–Zidani Most pomenila prvo sodobno povezavo Laškega v svet. Dobre prometne povezave pa so spodbudile gospodarski razvoj celotnega območja.

Metodologija

Pričujoča raziskava obsega demografsko analizo trškega in vaškega prebivalstva Laškega v prvi polovici 19. stoletja s posebnim ozirom na leta 1845–1848, ko je skozi Laško potekala gradnja proge Južne železnice. Geografsko je raziskava omejena na samo trško naselbino in njene bližnje vasi (Marija Gradec, takratni Sv. Krištof, Šmihel, Kuretno in Rečica), skozi katere je potekala gradnja. Glavni vir podatkov za raziskavo so predstavljale krstne, poročne in mrliške knjige Župnije Laško. Raziskava obsega podatke tako o celotnem prebivalstvu v omenjenem vzorcu kot tudi ločeni analizi delavcev, ki so v letih od 1845 do 1848 gradili železniško progo in so svoje sledi pustili v krstni, poročni in mrliški knjigi Župnije Laško.

Gradnja železniške proge Dunaj–Trst

Leta 1836 je med ljudi, ki so živeli na območju današnje Slovenije, prispela novica o gradnji t. i. Južne železnice Dunaj–Trst. Na Slovenskem so ljudje novico sprejeli z navdušenjem. Gradnjo sta pozdravili tudi Kranjska in Štajerska kmetijska družba. Seveda pa ni manjkalo skeptikov, ki so dvomili o koristih gradnje železnice. Toda na splošno je med ljudmi še vedno vladal optimizem. Meščani so nestrpnost pričakovali prihod vlaka v svoja mesta in si od tega že obetali velike gospodarske koristi. Tudi kmetje so bili optimistični, saj so pričakovali, da bodo svoje proizvode lahko prodali hitreje in bolje kot prej. Na žalost pa se njihova pričakovanja niso uresničila, saj je bilo

6 Rybář, Pregled zgodovine, 23.

Slika 1: Železniška proga med Rimskimi Toplicami in Zidanim Mostom

Hrani: Osrednja knjižnica Celje

kmetijstvo na Slovenskem takrat premalo razvito in predvsem premalo konkurenčno v primerjavi z evropskim kmetijstvom. Upravičeno zaskrbljeni so lahko bili številni gostilničarji, ki so imeli svoje gostilne ob takratnih cestah, kmečki prevozniki, kovači in tovarniki, saj je železnica predstavljala veliko grožnjo dotedanjim oblikam tovarnega in potniškega prometa. Osem let kasneje, leta 1844, je bila speljana železniška proga do Gradca, januarja 1845 pa so že začeli graditi celjsko železniško postajo. Leto kasneje, 27. aprila 1846, je bila opravljena prva poskusna vožnja z vlakom od Maribora do Celja, dva meseca kasneje pa je bila proga Gradec–Celje že odprta za javni promet. Že pred tem so nadaljevali gradnjo železniške proge Celje–Zidani Most. V sklopu te proge je bil v Zidanem Mostu zgrajen železniški most čez Savinjo.⁷ Sprva so železniško progo nameravali graditi po trasi od Maribora čez Dravograd, Ravne, Slovenj Gradec in nato čez Trojane do Ljubljane, a so se zaradi nahajališč premoga in njegovega cenekega transporta, ki ga je ponujala železniška povezava, odločili železniško progo zgraditi čez Celje po dolini Savinje in Save do Ljubljane (takratna oblast je dala prednost zasavskim nahajališčem premoga pred razvojem železarske industrije na Ravnah).⁸

⁷ Cvirn in Studen, *Ko vihar dirjajo hlaponi*, 5–17.

⁸ Pirkovič, *Južna železnica*, 13.

Železniški delavci so v Laško prišli že leta 1845 in so tam ostali do leta 1848.⁹ Nastanjeni so bili na železniški postaji, po različnih hišah, v hiši številka 63, ki se je nahajala na levem bregu Savinje tik ob reki, so imeli svojo bolnišnico, druga bolnišnica železničarskih delavcev pa se je nahajala izven trga v graščini v Marija Gradcu. Delavci so najpogosteje prihajali s Češke in Moravske ter iz severne Italije. Nekaj pa jih je bilo tudi s Hrvaške, iz Istre, z Ogrske, Kranjske, Štajerske, iz Salzburga in s Saške.¹⁰ Za celotno karavano tujih delavcev, ki so sodelovali pri gradnji Južne železnice, je bilo značilno, da so veliko večino predstavljali nekvalificirani delavci iz Padske nižine, še posebej iz Benečije.¹¹ Takšna množica delavcev iz tujine je v tako majhen kraj prinesla precej nemira in predvsem nereda, saj ti ljudje po navadi sploh niso imeli nobenih osebnih dokumentov in se je tako med njimi lahko skrivalo veliko sumljivih oseb.¹² Nesreče, utopitve in nepojasnjene smrti so bile med delavci, ki so gradili železniško progo, pogoste. Povsod po krajih ob železnici se je dogajalo, da so delavci kradli poljske pridelke in sadje. To je šlo tako daleč, da so denimo v Zasavju morali nastaniti vojake, ki so skrbeli za red in mir med železničarskimi delavci.¹³ Gradnjo železniške proge so vsepovsod s pridom izkoristili domačini, obrtniki so imeli polne roke dela s popraviljanjem oblačil in čevljev, gostilničarji so imeli polno gostov, kmetje so lahko vse svoje pridelke prodajali delavcem, hkrati pa povečali svoje dohodke s prevozom kamnja.¹⁴

Večina železničarskih delavcev je bila samska, med njimi je bilo tudi veliko žensk, zato je v tem obdobju precej naraslo število nezakonskih rojstev v župniji. Te nezakonske matere so bile samske železničarske delavke.¹⁵ Smrtnost med železničarskimi delavci je bila velika, saj so bili pri delu izpostavljeni raznim nesrečam, poleg tega pa so živeli v prenatrpanih barakah, kjer so vladale slabe higienske razmere. Zaradi tega je med njimi prišlo do izbruha epidemije tifusa, ki se je najprej pojavil v železničarski bolnišnici v Marija Gradcu, nato pa tudi med delavci v Laškem.¹⁶ Zaradi epidemije so v barako v Laškem preselili vse delavce, ki so oboleli za tifusom.¹⁷ Tako za tifus kot tudi za druge kužne bolezni je bilo značilno, da so izbruhnile povsod tam, kjer so bili ljudje primorani živeti v slabih higienskih razmerah, k izbruhu kužnih bolezni pa so dodatno pripomogli še pomanjkanje vode in hrane ter posledična izčrpanost.¹⁸ V Laškem je med železniškimi delavci izbruhnil pegasti tifus, ki je bil sicer pogost med vojaki, v zaporih in taboriščih, prenašale pa so ga gvantne uši, ki so se zadrževale na oblačilih.¹⁹

9 Knjižnica Laško, Domoznanski oddelek, Karel Rustja, Zgodovina železnic, tipkopis (dalje Rustja, Zgodovina železnic).

10 Rustja, *150 let*, 18.

11 De Bade, *Evropa v gibanju*, 98, 99.

12 Cvirn in Studen, *Ko vihar dirjajo hlaponi*, 19.

13 Prav tam, 19, 20.

14 Prav tam, 17. Rustja, *150 let*, 19.

15 Hren Medved, *Družina v Laškem*, 88.

16 Hren, *Trg Laško*, 83.

17 Rustja, *150 let*, 18.

18 Zupanič Slavec, *Zgodovina zdravstva*, 68.

19 Prav tam.

3. januarja 1849 je iz Celja v Laško pripeljal prvi delovni vlak, iz Laškega v Zidani Most pa je prvi delovni vlak peljal pol leta kasneje, 3. julija 1849.²⁰ 18. avgusta 1849 je bila proga Celje–Ljubljana otvorena.²¹ V Laškem in tudi v ostalih krajih ob železnici so svečano okrasili železniško postajo in njeno okolico, saj se je med ljudmi razširila vest, da bo progo otvoril sam cesar. Na koncu je namesto cesarja, ki je zbolel, progo otvoril nadvojvoda Albreht, a veselje ljudi ni bilo zato nič manjše. Nadvojvoda Albreht se je skozi Laško le peljal, postanek pa je vlak naredil v Zidanem Mostu, kjer so na mostu čez Savinjo postavili obeliske, okrašene z zastavami. Tam je nadvojvodo pozdravil novomeški glavar z množico lokalnega prebivalstva.²²

Južna železnica je prinesla nov veter v prostorski razvoj mest in trgov ob njej.²³ Na eni strani so ob železniški progi zrasle imenitne ulice z reprezentančnimi stavbami in prestižnimi stanovanji, na drugi pa industrijski objekti.²⁴ Brez železniške proge Dunaj–Trst bi si danes Laško delilo usodo razvojno odrinjenih in od glavnih prometnic ločenih kozjanskih trgov, kot so Planina pri Sevnici, Pilštanj in Podsreda.²⁵ S prihodom prvega vlaka se je v Laškem začel hiter gospodarski vzpon. Skupaj z vlakom je leta 1849 Laško dobilo tudi pošto.²⁶ Boljša prometna povezava s cesto in železnico je v te kraje pripeljala številne bogate ljudi, ki so svoj denar investirali v razvoj gospodarstva v kraju. Tako so se razvili zdravilišče v Laškem, pivovarna in premogovnik. Omenjena podjetja so prebivalcem Laškega dajala delo in kruh vse do današnjih dni.

Vpliv gradnje Južne železnice na demografski razvoj Laškega

Slovenija je bila vselej področje majhnih mest in trgov. Tudi na Spodnjem Štajerskem je bilo veliko trgov, ki so še v drugi polovici 19. stoletja šteli manj kot 300 prebivalcev (Ptujška Gora, Pilštanj, Lemberg).²⁷ Laško je sredi 18. stoletja imelo 64 hiš, kar ga je uvrščalo med srednje velike trge na Štajerskem.²⁸ Bližnja okolica Laškega je bila v 18. stoletju pretežno agrarna, prevladovala so predvsem srednje velike (polovične in četrtinske) kmetije in kajžarije.²⁹ Okoli leta 1820 se je število prebivalcev Laškega že precej povečalo, saj je Laško štelo že 144 hiš, v katerih je prebivalo 545 prebivalcev.³⁰

20 Rustja, *Zgodovina železnic*.

21 Rustja, *150 let*, 20.

22 Cvirn in Studen, *Ko vihar dirjajo hlaponi*, 22, 23.

23 Pirkovič, *Južna železnica*, 15.

24 Prav tam, 17.

25 Rustja, *150 let*, 104.

26 Rustja, *Zgodovina železnic*.

27 Melik, *Središča*, 7.

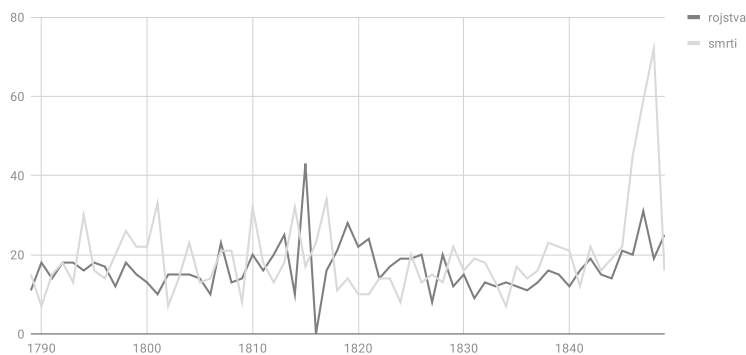
28 Curk, *Slovenska Štajerska*, 6, 8.

29 Prav tam, 4.

30 Schmutz, *Historisch Topographisches Lexicon*, 230.

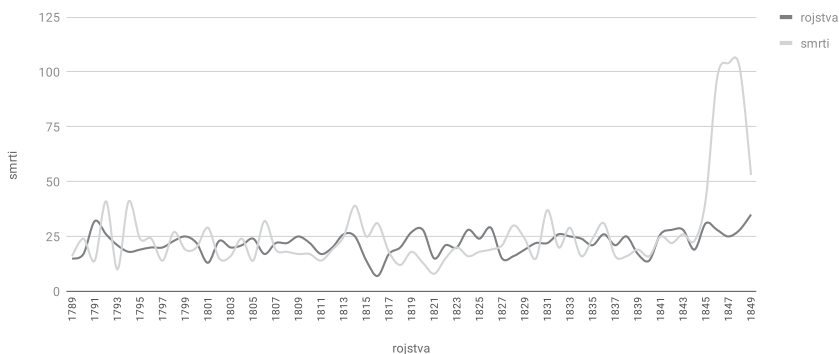
Grafikon 1: Razmerje med številom rojenih in umrlih prebivalcev Laškega v letih 1789–1849

Vir: NŠAM/0079, Krstne matične knjige, 1785–1796, 1796–1825, 1826–1850

Grafikon 2: Razmerje med številom rojenih in umrlih prebivalcev v okoliških vaseh v letih 1789–1849

Vir: NŠAM/0079, Krstne matične knjige, 1785–1796, 1796–1825, 1826–1850

Iz grafov je razvidno, da je za prvo polovico 19. stoletja v Laškem in okoliških vaseh značilna precejšnja stagnacija prebivalstva, celo upadanje. Naravni prirastek je še posebej negativen za trg Laško, ki beleži pozitiven naravni prirastek le v dvajsetih letih 19. stoletja. Vse kaže na to, da so težkemu vojnemu in povojnemu obdobju z lakoto in pomanjkanjem sledila leta izboljšanja gospodarskih razmer, ki so se odražala v porastu števila rojstev.

Podobne trende rasti prebivalstva so beležili tudi drugod na Štajerskem, saj je v letih 1804–1816 opazno splošno upadanje števila prebivalstva. Razlog za stagnacijo ali upadanje števila prebivalstva je splošna stabilnost prebivalstva v Evropi, ki je začelo rasti šele v drugi polovici 18. stoletja, pri tem pa so slovenske dežele nekoliko zaostajale in se je prebivalstvo pri nas začelo povečevati šele po letu 1818.³¹ Od vseh slovenskih

31 Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem*, 43.

dežel je najnižjo rast prebivalstva beležila Štajerska. Na Štajerskem je bila smrtnost zelo visoka, rodnost pa zelo nizka. V primerjavi s Srednjo in Zgornjo Štajersko je bila rodnost v Spodnji Štajerski precej višja.³² Posamična leta pomanjkanja v prvem desetletju 19. stoletja in lakote v letih 1815–1817 so na primeru Laškega in izbranih okoliških vasi precej bolj opazna na podeželju, saj je to v omenjenem obdobju beležilo višji negativni prirastek kot trg. Razloge za to lahko iščemo predvsem v izredno slabih vremenskih razmerah za kmetijstvo. Na manjšo kmetijsko produkcijo pa je vplivala tudi večja odvisnost podeželskega prebivalstva od zemlje, saj se je zaradi posledic vojne, natančneje velikih rekrutacij in s tem pomanjkanja delovne sile, agrarna produkcija zmanjšala, kar je povzročilo zadnjo večjo lakoto.³³ Poleg Štajerske je od slovenskih dežel velik upad prebivalstva v začetku 19. stoletja beležila tudi Koroška.³⁴ V letih 1806–1820 se je število prebivalstva na Štajerskem z 813.113 zmanjšalo na 777.926 prebivalcev.³⁵

V štiridesetih letih je bilo Laško skupaj z vsemi obravnavanimi vasmi deležno gospodarske spodbude, ki jo je v naše kraje prinesla gradnja Južne železnice. Da pa ta ni bila tako svetla, kot se je najprej zdelo, dokazuje velika smrtnost v letih 1840–1849. V Laškem in še posebej vaseh, kot so Marija Gradec, Sv. Krištof, Šmihel in Debro, se je v tem obdobju mudila truma delavcev, ki so sodelovali pri gradnji železnice. Delavci so bili izčrpani, delovne nesreče so bile pogoste, za nameček pa je med njimi leta 1845 izbruhnila epidemija tifusa, ki se je razširila tudi med domače prebivalstvo. Trajala je vse do leta 1848 ter zahtevala 224 življenj, 155 železniških delavcev in 69 domačinov.

Tudi sicer je bila smrtnost med delavci, ki so gradili železnico, precej visoka, saj je v letih 1845–1848 na območju Laškega in okoliških vasi umrlo kar 274 delavcev, od tega je bilo 246 moških in 28 žensk. Med vzroki smrti so prevladovale predvsem jetika, vodenica in vročica, nekaj pa je bilo tudi utopitev v Savinji. Izbruh epidemije tifusa in velika splošna umrljivost med železniškimi delavci kažeta na to, da so bile splošne bivanjske in delovne razmere teh ljudi izredno slabe. Tifus je okoli leta 1845 pustošil tudi drugod po Slovenskem.³⁶

Kot je bilo že navedeno, se je v karavani nahajalo tudi nekaj žensk, ki jim je v Laškem in okolici uspelo dvigniti stopnjo rodnosti, pa čeprav na račun nezakonskih rojstev. V letih 1845–1848 se je na območju Laškega, Debra, Marija Gradca in Šmihela rodilo kar devetnajst otrok, katerih matere so bile delavke, ki so sodelovale pri gradnji železnice. Največ (osem) jih je prihajalo s Češke in Moravske, preostale pa so prihajale iz Benečije, z Ogrskega in s Kranjskega. O zelo slabi oskrbi teh ljudi zgovorno pripoveduje tudi podatek, da so kar tri železniške delavke otroka povile popolnoma same, brez pomoči drugih, oziroma v krstni knjigi babica, ki bi pomagala pri porodu, ni navedena.

Matere so v veliki večini primerov izbrale za botre svojih otrok kar svoje nadrejene iz železniške karavane, slaba polovica krščencev pa je svoje botre dobila med domačini.

32 Prav tam, 47.

33 Prav tam, 42.

34 Prav tam, 41.

35 Kudler, Steiermarks Volkszahl, 124.

36 Zupanič Slavec, Epidemije, 203.

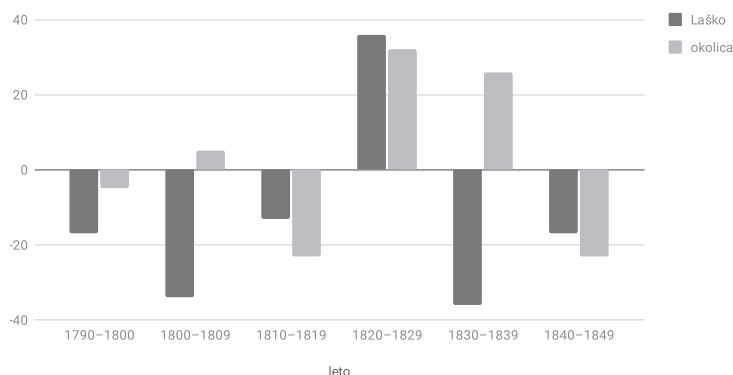
Oskrba novorojenčkov in otrok železničarskih delavk je bila zelo slaba. O tem zgovorno priča podatek, da je med smrtnimi primeri železniških delavcev tudi osem otrok do petega leta. Sicer pa je bila povprečna starost umrlih železniških delavcev 36,5 leta.

Gradnja Južne železnice je kratkoročno in tudi dolgoročno dodobra spremenila demografske kazalce v Laškem in okolici. Zaradi velikega vpliva prisotnosti delavcev, ki so gradili Južno železnico, je treba še posebej kazalce o smrtnosti in nezakonskih rojstvih jemati z določeno mero kritične presoje.

Če pri kazalcih rodnosti in smrtnosti odštejemo število smrti železničarskih delavcev, dobimo precej omiljeno sliko prej zelo velike mortalitete, ki pa je še vedno višja od natalitete v tem desetletju, kar gre deloma pripisati tudi epidemiji tifusa, ki je zahtevala življenja 69 domačinov.

Grafikon 3: Naravni prirastek v Laškem in okolici brez smrti železničarskih delavcev v letih 1790–1849

Vir: NŠAM/0079, Krstne matične knjige, 1785–1796, 1796–1825, 1826–1850

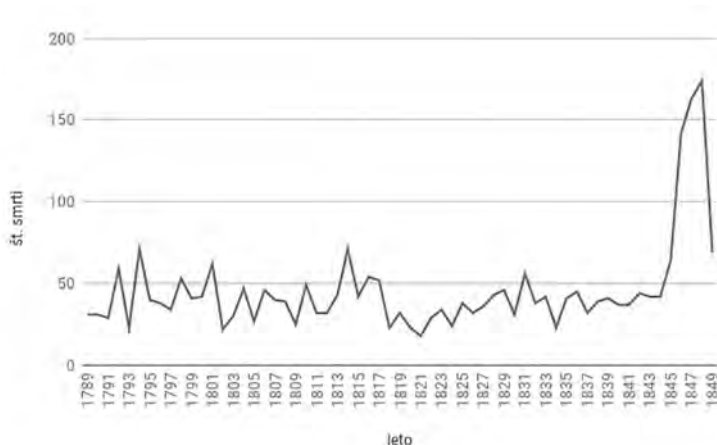

Podatki o naravnem prirastku za Laško in okolico, v katerih niso zajete smrti železniških delavcev, še vedno kažejo na to, da je bila rast prebivalstva na podeželju večja od rasti prebivalstva v trgu. Tako je Laško v obravnavanem obdobju imelo pozitiven naravni prirastek le v dvajsetih letih 19. stoletja, medtem ko je podeželska okolica trga kar tri desetletja beležila pozitivno rast prebivalstva. Skupni naravni prirastek v letih 1789–1849 pa se med obema vzorcema zelo razlikuje. V Laškem je umrlo 81 ljudi več, kot se jih je rodilo; medtem pa so v okoliških vaseh beležili rahlo rast prebivalstva. Glede na podatke iz ljudskih štetij se je število prebivalcev v Laškem v celi prvi polovici 19. stoletja gibalo med 500 in 545 prebivalci, zato je morale Laško svoj demografski primanjkljaj nadomestiti s priseljevanjem prebivalstva.

Poleg ostalih vzrokov smrti so v 19. stoletju v slovenskih deželah ljudi pestile tudi številne sezonske lakote in epidemije. Še posebej sta izstopali epidemiji kolere in tifusa. Epidemija kolere, ki je na Slovenskem v 19. stoletju zahtevala mnogo življenj, je Laško in njegovo bližnjo okolico na srečo obšla, je pa Laško in bližnji Marija Gradec med gradnjo Južne železnice leta 1847 močno prizadela epidemija pegastega tifusa,

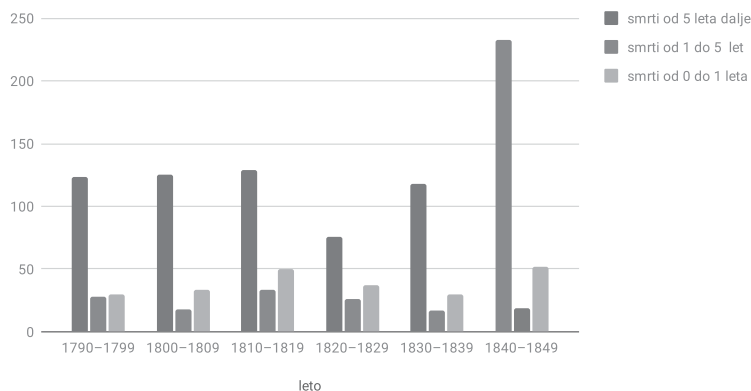
Grafikon 4: Število smrti v Laškem in okoliških vaseh v letih 1789–1849

Vir: NŠAM/0079, Mrliški matični knjigi, 1785–1825, 1826–1855

Grafikon 5: Število smrti v Laškem glede na starostne skupine v letih 1790–1849

Vir: NŠAM/0079, Mrliški matični knjigi, 1785–1825, 1826–1855

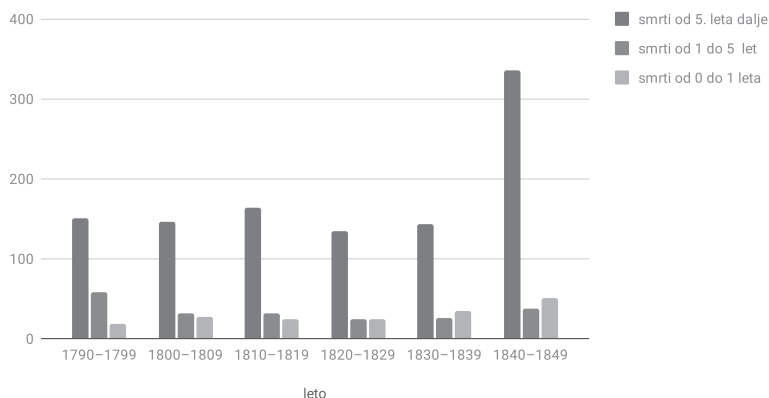
o kateri smo že govorili. Epidemija je izbruhnila med železniškimi delavci in zahtevala tudi nekaj življenj domačinov. Podobna epidemija pegastega tifusa je leta 1850 izbruhnila v Mariboru, ravno tako med železniškimi delavci.³⁷

V letih 1845–1849 je smrtnost v Laškem in okolici močno narasla, razlog za tako skokovit porast števila smrti je bil že omenjeni izbruh tifusa. Poleg omenjene epidemije tifusa je na vsem Štajerskem prišlo do več izbruhov kužnih bolezni, ki pa Laškega niso občutneje prizadele. Višja smrtnost na prelomu iz 18. v 19. stoletje je bila posledica turbulentnega obdobja, ki so ga zaznamovale francoske vojne, veliko pomanjkanje in še lakota med letoma 1816 in 1817, ki je bila posledica klimatskih sprememb, ki so povzročile več slabih letin zapored.

³⁷ Macher, *Medizinisch-statistische Topografie*, 147.

Grafikon 6: Število smrti v okoliških vaseh glede na starostne skupine v letih 1790–1849

Vir: NŠAM/0079, Mrliški matični knjigi, 1785–1825, 1826–1855

Grafikon smrti po desetletjih kaže, da se nihanja smrtnosti otrok in odraslih po posameznih desetletjih ujemajo, razen v štiridesetih letih, ko je epidemija tifusa prizadela skoraj izključno odraslo populacijo.

Četudi je bila v omenjenih letih smrtnost dojenčkov povečana, med vzroki smrti ni videti kakšnega posebnega trenda množičnega umiranja za eno vrsto bolezni.

Pri odraslih število smrti ni nikoli preseglo 26 smrti letno. Izjema je bila le že večkrat omenjena epidemija tifusa.

Število smrti je bilo v okoliških vaseh glede na posamezna desetletja izpostavljeno manjšim nihanjem kot v trgu. Izredno velik porast števila smrti pa je povzročila velika epidemija tifusa, ki je okolico prizadela še v nekoliko večji meri kot sam trg, saj je bilo žarišče epidemije v okoliškem naselju Marija Gradec.

Število nezakonskih rojstev je bilo vse do dvajsetih let 19. stoletja razmeroma nizko in se v daljšem časovnem obdobju ni spreminjalo. Večja letna nihanja števila nezakonskih rojstev so opazna predvsem v okolici Laškega, kjer po več let zapored niso zabeležili nobenega nezakonskega rojstva. V drugi četrtini 19. stoletja se je število nezakonskih rojstev počasi povečevalo in svoj višek doseglo v letih 1845–1849. Vzrok za tako veliko povečanje nezakonskih rojstev sta bili uvedba ženitnih dovoljenj leta 1820 in že omenjena gradnja Južne železnice.

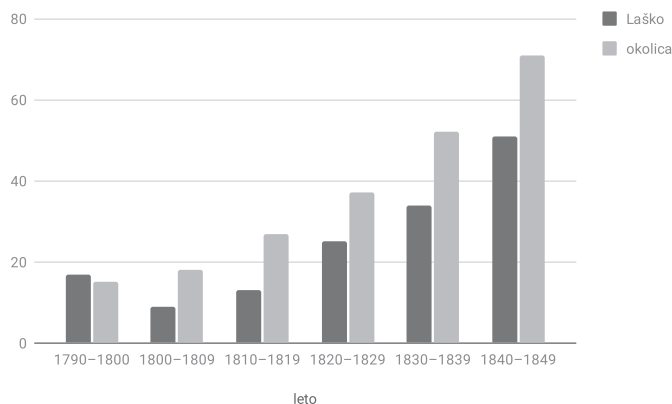
V nasprotju z Laškim, kjer se je število nezakonskih rojstev med gradnjo železnice močno povečalo, je imela ta različen vpliv na število nezakonskih rojstev v drugih krajih, skozi katere je potekala. Tako na primer v Župniji Trnovo na ilirskobistriškem gradnja Južne železnice ni bistveno vplivala na število nezakonskih rojstev.³⁸

Pregled gibanja nezakonskih rojstev po desetletjih nazorneje prikazuje trend njihove rasti v Laškem in njegovi okolici. Opazno je, da je bilo v Laškem število nezakonskih rojstev v zadnjem desetletju 18. stoletja večje kot v prvih dveh desetletjih

38 Škrli Počkaj, Prebivalstvo, 138.

Grafikon 7: Rast nezakonskih rojstev v Laškem in okoliških vaseh v letih 1790–1849

Vir: NŠAM/0079, Krstne matične knjige, 1785–1796, 1796–1825, 1826–1850

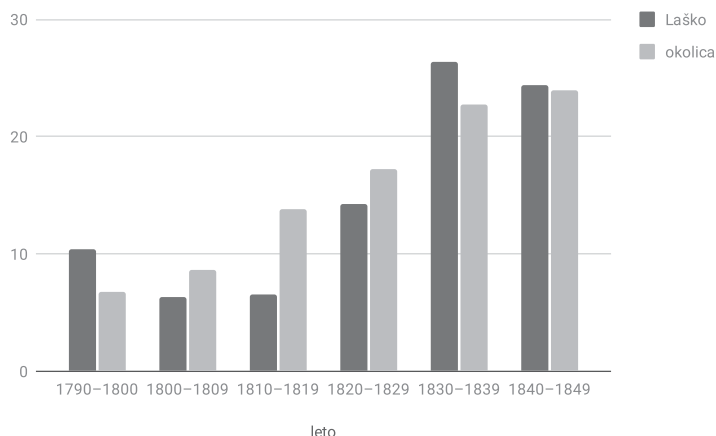
19. stoletja, v okoliških vaseh pa je opazna konstantna rast števila nezakonskih rojstev, ki je tako kot v Laškem svoj višek doživela med gradnjo Južne železnice.

Število nezakonskih rojstev v Laškem v prvih dveh desetletjih 19. stoletja ni opazneje naraslo, a če pogledamo podrobneje, je število nezakonskih rojstev v Laškem malce naraslo leta 1812, v okolici pa je število nezakonskih rojstev opazno naraslo v letu 1813. Zanimivo je, da je bil delež nezakonskih rojstev v Laškem že v tridesetih letih 19. stoletja enako velik kot desetletje kasneje, ko je, kot že omenjeno, demografsko sliko Laškega precej popestrila gradnja Južne železnice.

Da so samske železničarske delavke, ki so v Laškem rodile kar devetnajst otrok, močno zvišale povprečje nezakonskih rojstev, govori tudi grafikon 8, ki ponazarja odstotek nezakonskih rojstev, neupoštevajoč nezakonska rojstva železničarskih delavk.

Grafikon 8: Odstotek nezakonskih rojstev v Laškem in okoliških vaseh glede na vsa rojstva, izvzemši rojstva železničarskih delavk, v letih 1790–1849

Vir: NŠAM/0079, Krstne matične knjige, 1785–1796, 1796–1825, 1826–1850

Življenjske usode delavcev, ki so v Laškem gradili progo Južne železnice

Železničarski delavci, ki so v Laškem in njegovi okolici gradili železniško progo Celje–Zidani Most, so svoje sledi pustili v matičnih knjigah Župnije Laško. Bodisi se je njihovo bivanje v Laškem tragično končalo ali pa so v Laškem s poroko ali rojstvom otroka odprli novo poglavje v svojem življenju. Če se odpravimo po sledih njihovih zapisov, ugotovimo, da se le-ti pojavljajo tako v rojstnih kot poročnih in mrliških matičnih knjigah.

Matične knjige razkrivajo, da je bilo med delavci manjše število delavk. Nekatere od njih so v času svojega dela in bivanja na območju Laškega povile otroka. V krstni matični knjigi je bilo v letih 1845–1948 zabeleženih devetnajst rojstev nezakonskih otrok, ki so se rodili samskim železničarskim delavkam. Od tega je več kot polovica (enajst) železniških delavk rodila v okoliških vaseh ob železniški progi. Bivanjske in higienske razmere železniških delavcev so bile zelo slabe. O tem zgovorno priča tudi podatek, da je le pri sedmih od devetnajstih porodov prisostvovala izprašana trška babica (izšolana poklicna babica), tri železniške delavke pa so rodile same, brez pomoči.

Na podeželju je bilo tudi sicer v navadi, da porodnicam pri porodu ni pomagala izprašana babica, ampak katera od sovaščank, ki je že imela izkušnje s porodom. Razlog za tako majhno prisotnost izprašane babice je tudi ta, da sta v obravnavanem obdobju na območju celotnega okraja Laško delovali le dve izprašani babici.³⁹ Tudi t. i. neizprašane babice, ki sicer niso imele formalne izobrazbe, je duhovnik vpisal v matično knjigo, kamor je pribeležil, da je bila babica neizprašana. Praznina v kategoriji, kamor bi moral duhovnik vpisati ime babice, zgovorno priča, da so železniške delavke po vsej verjetnosti rojevale same oziroma ob sebi niso imele izkušenih žensk. Popolnoma sama je samska delavka na železnici Elizabeta Wollena s Češke sedmega julija 1845 v vasi Debro v bližini Laškega rodila hči Marijo. Hči so krstili še isti dan, mati si je za botra svoje hčere izbrala železniškega delavca Mathiasa Gladerja in njegovo ženo Evo. Malo več kot mesec dni kasneje se je v župnijskem uradu v Laškem zglasil tudi Marijin oče, železniški delavec Joseph Schwarz, ki je v prisotnosti dveh prič priznal očetovstvo.⁴⁰

Nastanitve za delavke in delavce, ki so gradili železniško progo, so bile zelo slabe, ravno tako lahko predvidevamo, da je bila zelo slaba tudi skrb za novorojene otroke. Na splošno je veljalo, da je bila zaradi slabše nege, prehrane in drugih dejavnikov smrtnost otrok, še posebej nezakonskih, zelo visoka.⁴¹ Takšna je bila tudi usoda Katarine Moshin, nezakonske hčere delavke na železnici Marije Moshin s Češke. Katarina je umrla triindvajsetega decembra 1847 v Šmihelu številka osem. Duhovnik je kot razlog smrti navedel oslovski kašelj. Katarina je bila ob smrti stara eno leto in tri

39 Macher, *Medizinisch-statistische Topografie*, 583.

40 Krstna knjiga 1826–1850, 205.

41 Hren Medved, *Edina budiłka*. Rožman, *Peč*, 45–56, 102–137.

mesece.⁴² Primer smrti enoletne Katarine lahko osvetlimo tudi z drugega zornega kota. Podatki iz matičnih knjig razkrivajo, da je Katarina vse svoje kratko življenje preživela na istem naslovu in se z materjo ni selila. Bila je tudi ena redkih, ki se je rodila ob prisotnosti izprašane trške babice.⁴³

Največ železničarskih delavk, ki so svoje otroke rodile v Laškem, je izviralo s Češke (osem), preostale pa so izhajale še iz Šlezije, Benečije, z Madžarske, Kranjske (Novo mesto, Kamnik) in Štajerske (Šentilj). V začetku 19. stoletja je največ ženske delovne sile v habsburški monarhiji migriralo s Češke, Moravske, iz Šlezije ter tudi z Madžarske, iz Galicije in Bukovine.⁴⁴

Podatki o botrih otrok, ki so se rodili železničarskim delavkam, razkrivajo njihove socialne povezave med karavano železničarskih delavcev in lokalnim prebivalstvom. V matičnih knjigah je bilo pri krstih otrok železničarskih delavk zabeleženih skupno sedemindvajset botrov, od tega jih je šestnajst izviralo iz vrst železničarskih delavcev, preostali pa so izvirali iz vrst lokalnega prebivalstva. Šlo je predvsem za skupinovodje na Južni železnici, obrtnike in kmete. Botri so bili po družbeni lestvici praviloma eno stopnjo višje od nezakonskih mater krščencev. O tem govori tudi že omenjena zgodba nezakonske hčere Katarine Moshin iz Šmihela številka osem. Njena botra sta bila Anton Ružička, furman na Južni železnici, in njegova žena Katarina.⁴⁵

Bežne sledi so železničarski delavci in delavke pustili tudi v poročnih knjigah Župnije Laško. V času gradnje Južne železnice so se v Laškem poročili trije pari, povezani z gradnjo železnice. Novembra leta 1847 sta se v Laškem poročila Wencel Pribil, petindvajsetletni skupinovodja na Južni železnici s Češke, in Ana Benak, devetindvajsetletna vdova po železničarskem delavcu s Češke.⁴⁶ Štiri mesece kasneje, marca 1848, se jima je rodil sin Alojzij.⁴⁷ Datuma poroke in rojstva sina razkrivata, da sta se zakonca poročila »zaradi ljubezni«, saj je bila Ana na dan poroke že noseča.

Ravno tako se je leta 1848, štiri leta po rojstvu nezakonskega sina, meščanska hči Marija Smodej iz Laškega poročila s skupinovodjo pri Južni železnici Mihaelom Miklavčem iz Celja. Ob poroki je ženin štiriletnega sina pozakonil. Oba zakonca sta bila ob poroki stara 30 let.⁴⁸

Največ podatkov o železniških delavcih nam razkrivajo mrliške matične knjige. Zaradi same narave dela, ki je bilo zelo nevarno, so bile delovne nesreče precej pogoste. Slabe higienske razmere v karavani delavcev so privedle do že omenjenega izbruha tifusa, ki se je razširil tudi na lokalno prebivalstvo. V letih 1845–1848 je v Laškem in okoliških vaseh umrlo 274 železniških delavcev, od tega je bilo 28 delavk. Največ železničarskih delavcev je prihajalo s Češke, iz Furlanije in Benečije, precej pa je bilo delavcev s Hrvaške, Kranjske in Spodnje Štajerske. V drugi polovici 19. stoletja je kar

42 Krstna knjiga 1826–1850, 229, Mrliška knjiga 1826–1855, 239.

43 Prav tam.

44 Hahn, Nowhere, 109.

45 Krstna knjiga 1826–1850, 229.

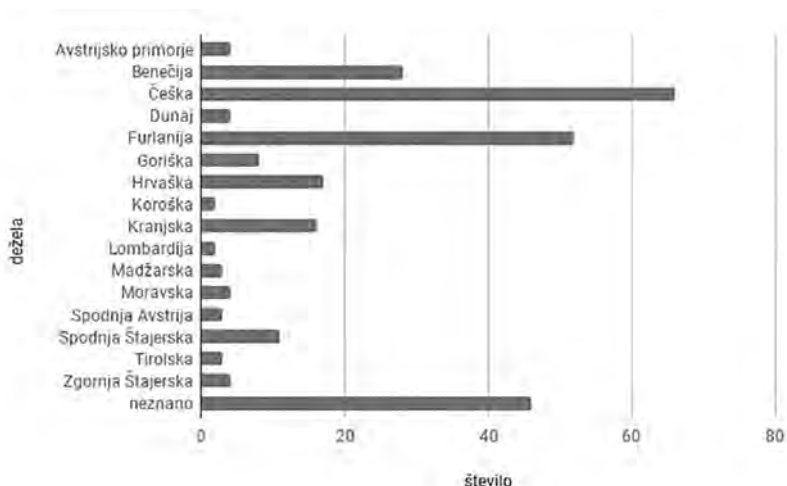
46 Poročna knjiga 1836–1854, 85.

47 Krstna knjiga 1826–1850, 266.

48 Poročna knjiga 1836–1854, 94. Krstna knjiga 1826–1850, 192.

Grafikon 9: Poreklo umrlih delavcev, ki so gradili Južno železnico

Vir: NŠAM/0079, Mrliška knjiga, 1826–1855

trinajst odstotkov vseh prebivalcev severne Italije sezonsko migriralo v druge predele habsburške monarhije in tudi izven njenih meja, kjer so opravljali sezonska dela v gradbeništvu.⁴⁹ V letih 1872–1915 je 895.000 Furlanov našlo sezonsko delo v gradbeništvu v Avstrijskem cesarstvu.⁵⁰

Podatki iz mrliške knjige kažejo na to, da so nekatere delavke imele s seboj tudi svoje otroke. V mrliški knjigi je bilo zabeleženih kar dvajset smrti otrok, starih do dvanajst let. Od tega je bilo trinajst primerov smrti otrok, ki so umrli ob rojstvu ali mesec dni kasneje. Pri dojenčkih, ki so umrli takoj po rojstvu, je bil kot razlog smrti naveden prezgodnji porod, dva sta bila mrtvorojena. Ena od njih je bila tudi samska delavka Marija Kolar iz Samoborja na Hrvaškem, ki je tridesetega julija 1847 v Marija Gradcu številka devet prezgodaj rodila mrtvega dečka.⁵¹

Na prezgodnji porod otrok in mrtvorojenost sta zagotovo imela velik vpliv težaško delo in slabe življenjske razmere delavk, ki so gradile železnico. Leta 1847 je umrla tudi komaj mesec dni stara Uršula, nezakonska hči samske delavke na železnici Lucije Žoher.⁵²

Ostali primeri smrti otrok so bili otroci železniških skupinovodij ali inženirjev, ki so, kot kaže, v Laškem prebivali skupaj s svojimi družinami. Ena takšnih družin je bila družina Johana Ružičke, ki je v času gradnje Južne železnice skozi Laško stanovala v Šmihelu. V družini je trinajstega decembra 1847 za posledicami vodenice umrla triletna Neža Ružička.⁵³

49 Steidl, *Migration Patterns*, 75.

50 Prav tam.

51 Mrliška knjiga 1826–1855, 247. Krstna knjiga 1826–1850, 219.

52 Prav tam, 233.

53 Mrliška knjiga 1826–1855, 236.

Odsotnost starejših otrok kaže na to, da so železničarske delavke svoje otroke kmalu po porodu dale v rejo in jih niso imele pri sebi. Za delovno aktivne nezakonske matere je bilo značilno, da so kmalu po porodu dale svojega otroka v rejo, saj so le tako lahko nadaljevale delo, od katerega je bilo odvisno njihovo in otrokovo preživetje.⁵⁴ Nekatero so svoje otroke dale v rejo že takoj po porodu in so za njih skrbele do jilje. Spet druge so otroke obdržale pri sebi do njihovega prvega rojstnega dne (ta čas se je po navadi ujemal z obdobjem dojenja otroka) in so jih nato proti plačilu oddale v tako imenovano neformalno rejništvo starejšim ženskam, ki so skrbele za več nezakonskih otrok hkrati.⁵⁵

Zelo širok je bil tudi starostni razpon železničarskih delavcev, ki so umrli v Laškem. Najmlajši je štel petnajst, najstarejši pa 70 let. Povprečna starost železničarskih delavcev, glede na podatke iz mrliške knjige, je bila 36,5 leta. Štirideset delavcev je bilo starih med petnajst in enaindvajset let, kar je predstavljalo šestnajst odstotkov vseh umrlih železničarskih delavcev. V Laškem se je končala tudi kratka življenjska pot delavca Antona Schepuga iz Zagreba. Petnajstletni Anton je umrl za posledicami vodenice.⁵⁶

V devetnajstem stoletju je bilo še posebej za otroke iz revnejših slojev značilno, da so se že po dopolnjenem sedmem letu starosti preživljali sami kot posli,⁵⁷ otroci med petnajstim in štiriindvajsetim letom pa so po takratni zakonodaji spadali med mladostnike.⁵⁸ V Laškem je med delavci, ki so gradili železniško progo, pet mladostnikov umrlo za posledicami nesreče, štirje so se utopili v Savinji, šestnajst pa jih je umrlo za posledicami okužbe s pegastim tifusom. Zanimivo je dejstvo, da so bili mladostniki edine žrtve delovnih nesreč in utopitev v Savinji. V mrliški knjigi namreč za področje Laškega in njegovo bližnjo okolico ni nobenega zapisa o delovni nesreči ali utopitvi med odraslimi železničarskimi delavci. Mladoleten je bil tudi sedemnajstletni Anton Zannola iz italijanske province Belluno, ki so ga avgusta 1847 našli utopljenega v Savinji.⁵⁹

Največ železničarskih delavcev (143) je v Laškem umrlo za posledicami okužbe s pegastim tifusom, ki sicer na Spodnjem Štajerskem ni bil zelo pogost. Pegasti tifus je nalezljiva bolezen z visoko temperaturo, glavobolom, bolečinami v mišicah, izpuščajem, povečano vranico, prizadeto pa je tudi osrednje živčevje. Pegasti tifus povzročajo mikroorganizmi, ki jih prenašajo bele uši, te pa prebivajo na človeških oblačilih.⁶⁰ Prvi primeri pegastega tifusa so se pojavili junija 1845 med železničarskimi delavci, ki so bili nastanjeni v graščini v Marija Gradcu. V letu 1846 se je bolezen razširila tudi med železniškimi delavci, ki so bili nastanjeni v Laškem številka 63, kjer so imeli začasno bolnišnico.⁶¹ Tega leta je za posledicami tifusa v Laškem in okoliških vaseh tudi umrlo največ ljudi, 59 delavcev, ki so gradili Južno železnico, in trideset domačinov. Tifus je

54 Čeč, *Življenjske usode*, 10–71.

55 Čeč, *Pravni položaj in življenjske usode*, 226, 227.

56 Mrliška knjiga 1826–1855, 223.

57 Čeč, *Pravni položaj in življenjske usode*, 227.

58 Prav tam, 219.

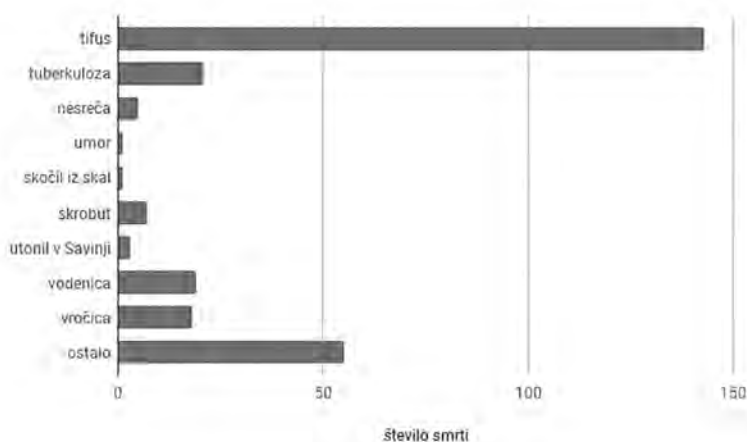
59 Mrliška knjiga 1826–1855, 222.

60 *Termania*, geslo tifus.

61 Franciscejski kataster: SI AS 177/C/F/C494/s/PT. SI AS 177/C/F/C175/s/PT.

Grafikon 10: Razlog smrti med delavci, ki so gradili Južno železnico

Vir: NŠAM/0079, Mrliška knjiga, 1826–1855

tako med delavci kot tudi med lokalnim prebivalstvom vztrajal vse do leta 1848, ko se je gradnja železniške proge skozi Laško končala. Med pogostimi razlogi za smrt so bile tudi tuberkuloza, vodenica in vročica.

Da je bilo delo železničarskih delavcev izjemno nevarno, dokazujejo tudi pogoste delovne nesreče s smrtnim izidom. Nesreče so se najpogosteje zgodile pri razstreljevanju skal, štirje mladi delavci pa so umrli zaradi utopitve v Savinji. 17. junija 1846 se je na delovišču pod Šmihelom pri razstreljevanju skal smrtno ponesrečil Nicolo Candolino iz Furlanije, ki je bil star osemnajst let.⁶²

Kot je bilo že omenjeno, so bile nepojasnjene smrti med delavci, ki so gradili železniško progo, pogoste, zato so kasneje v Zasavju poleg delavcev nastanili tudi vojake, ki so skrbeli za red in mir.⁶³ V Laškem so v času gradnje železniške proge našli dva umorjena delavca.

30. novembra 1846 so zjutraj v Laškem našli umorjenega Nicolo Coleria, dvaindvajsetletnega železničarskega delavca iz Furlanije. Zaradi nepojasnjenih okoliščin je bila narejena sodna obdukcija.⁶⁴

Gradnja železniške proge skozi Laško je bila zaradi neugodne lege skozi ozko rečno dolino zelo zahtevna in nevarna. Železniška proga je bila zgrajena na skalnatih pobočjih tik ob rečni strugi. O tem pričajo tudi zgoraj naštet primeri nesreč, veliko število utopitev, predvsem mladih delavcev, lahko pripišemo tudi temu, da so bili mladi fantje neplavalci.

62 Mrliška knjiga 1846, 181.

63 Cvirn in Studen, *Ko vihar dirjajo hlaponi*, 19, 20.

64 Mrliška knjiga 1846, 193.

Zaključek

Gradnja železniške proge je bila brez dvoma eden največjih dogodkov, ki so zaznamovali Laško in njegove prebivalce v prvi polovici 19. stoletja. Poleg nove moderne prometne povezave s preostalim svetom in predvsem gospodarskega napredka, ki ga je le-ta spodbudila v Laškem, pa je Laščane zaznamovala tudi velika množica tujcev, ki so tri leta prebivali v Laškem. Velika množica delavcev iz vseh delov monarhije je dodobra pretresla trg, ki je takrat štel malo več kot 500 prebivalcev. Najbolj je seveda Laščane in okoliške prebivalce zaznamoval izbruh pegastega tifusa, ki je zaradi velike smrtnosti med lokalnim prebivalstvom zavrl njegovo rast. Na račun porok med delavci in lokalnim prebivalstvom ter nezakonskih otrok delavk, ki so gradile železniško progo, se je rahlo dvignila tudi rodnost. Vsekakor pa velja, da so Laščani in delavci, ki go gradili železniško progo, med seboj predvsem veliko sodelovali. Laščani so lahko v času gradnje železniške proge s prevozništvom in prodajo svojih pridelkov in izdelkov prišli do dodatnega zaslužka, sodelovali pa so tudi na drugih področjih. Tako je takratni okrajni zdravnik Urban Žnideržič pomagal mnogim železniškim delavcem, ki so bili žrtve nesreč in kužnih bolezni. Zgodba govori o tem, da so mu ti v zahvalo za njegovo hišo izklesali kamnit obok z zdravniškimi oznakami.⁶⁵

Viri in literatura

Arhivski viri

- Knjižnica Laško, Domoznanski oddelek:
 - Karel Rustja, Zgodovina železnic, tipkopis.
- NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor:
 - Dekanija Laško, Župnija Laško (NŠAM0079):
 - Krstne matične knjige 1785–1796, 1796–1825, 1826–1850.
 - Mrliške matične knjige 1785–1825, 1826–1855.
 - Poročne matične knjige 1785–1835, 1836–1854.
- Osrednja knjižnica Celje:
 - Slikovno gradivo.
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 3000 – Zbirka digitalnih kopij zemljiških katastrov 19. stoletja, Franciscejski kataster.

Literatura

- Bade, Klaus. *Evropa v gibanju*. Ljubljana: Založba /*cf., 2005.
- Curk, Jože. Slovenska Štajerska v popisu iz leta 1754. *Kronika* 35, št. 1-2 (1987): 4–8.
- Cvirn, Janez in Andrej Studen. *Ko vihar dirjajo hlaponi: k socialni in kulturni zgodovini železnice v 19. stoletju*. Ljubljana: Slovenske železnice, Železniški muzej, 2001.

⁶⁵ Maček, *Laško skozi stoletja*, 224.

- Čeč, Dragica. Pravni položaj in življenjske usode revščini izpostavljenih otrok na koncu 18. in v začetku 19. stoletja. V: Aida Škoro Babič idr. (ur.). *Zgodovina otroštva*, 217–30. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.
- Čeč, Dragica. Življenjske usode poslov. *Zgodovina za vse* 19, št. 1-2 (2012): 56–81.
- Golec, Boris. *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja. Doktorska disertacija*. Ljubljana, 1999.
- Hahn, Silvia. »Nowhere at home?« Female migrants in the nineteenth-century Habsburg Empire. V: Pamela Sharpe (ur.). *Women, Gender and Labour Migration: Historical and Global Perspectives*, 108–26. London, New York: Routledge, 2001.
- Hren Medved, Alenka. »Edina budilka je detece moje, ki sanje spodi kadar koli zapoje. Dovolj je le jok, dovolj droben stok – o Bog! pa iz postelje vrže te majhen otrok«, prva leta družinskega življenja Johanna Gabriela Seidla v Celju 1829–1832. *Zgodovina za vse* 23, št. 2 (2016): 15–26.
- Hren Medved, Alenka. Družina v Laškem v predmarčni dobi. *Zgodovina za vse* 18, št. 1 (2011): 84–100.
- Hren, Alenka. *Trg Laško v prvi polovici 19. stoletja v luči franciscejskega katastra in matičnih knjig. Diplomsko delo*. Ljubljana, 2011.
- Kudler, Joseph. Steiermarks Volkszahl in den Jahren 1819 und 1820 nebst vergleichenden Rückblicken auf frühere Jahre. *Steiermärkische Zeitschrift* 1, št. 1 (1821): 116–53.
- Macher, Mathias. *Medizinisch-statistische Topografie des Herzogthumes Steiermark*. Graz: Ferstl Buchhandlung, 1860.
- Maček, Jože. *Laško skozi stoletja*. Laško: Celjska Mohorjeva družba, 2013.
- Melik, Vasilij. Središča, provinca, meščani. V: Tatjana Badovinac in Rolanda Fugger Germačnik (ur.). *To in ono o meščanstvu v provinci*, 5–9. Celje: Pokrajinski muzej, 1995.
- Pirkovič, Jelka. Južna železnica in razvoj mest na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja. *Kronika* 35, št. 1-2 (1987): 13–22.
- Rožman, Irena. *Peč se je podrla: kultura rojstva na slovenskem podežlju v 20. stoletju*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004.
- Rustja, Karel. *150 let proge Celje–Ljubljana*. Ljubljana: Slovenske železnice, Železniški muzej, 1999.
- Rybář, Miloš. Pregled zgodovine Laškega do l. 1941. V: Jože Maček (ur.). *Laški zbornik*, 9–40. Laško: Knjižnica Laško, 2002.
- Schmutz, Karl. *Historisch Topographisches Lexicon von Steyermark*. Graz: Kienreich, 1822–1823.
- Steidl, Annemarie. Migration Patterns in the Late Habsburg Empire. V: Günter Bischof in Dirk Rupnow (ur.). *Migration in Austria*, 69–88. University of New Orleans Press, 2017.
- Škrl Počkaj, Sonja. *Prebivalstvo župnije Trnovo v 19. stoletju skozi matične knjige in zapisnike duš. Magistrsko delo*. Koper, 2011.
- Zupanič Slavec, Zvonka. Epidemije na Slovenskem. V: Stane Granda in Barbara Šatej (ur.). *Množične smrti na Slovenskem: zbornik referatov*, 200–11. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999.
- Zupanič Slavec, Zvonka. *Zgodovina zdravstva in medicine na Slovenskem. Medicina skozi čas, javno zdravstvo, farmacija*. Ljubljana: Slovenska matica, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2017.
- Zwitter, Fran. *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Znanstveno društvo, 1936.

Spletni viri

- Tifus. *Termania – Slovenski medicinski slovar*. <https://www.termania.net/slovarji/slovenski-medici-slovar/5541552/tifus>. Pridobljeno 1. 10. 2023.

Miran Aplinc*

Šoštanj v luči modernizacije življenja: higienizacija in elektrifikacija

IZVLEČEK

Šoštanj po dosežkih modernizacije ni zaostajal za drugimi središči na Slovenskem. Prva pobuda za modernizacijo večjih mest je bila težnja po čiščenju ulic zaradi higienizacije ter preprečevanja nalezljivih in smrtnih bolezni, predvsem kolere, kasneje pa se je pojavila tudi težnja po razsvetljavi ulic. Izgradnja javnega vodovoda in kanalizacije je v Šoštanju bistveno prispevala k modernizaciji in higienizaciji bivanja ter podobe trga in mesta od leta 1911 naprej. Izgradnja železniške proge Celje–Velenje leta 1891 je odločilno vplivala na razvoj industrije ter izboljšala transportne poti in potovalne navade prebivalstva. Danes je Šoštanj znan po proizvodnji električne energije (TEŠ), a prvi poskusi uporabe električnega toka segajo že v zadnja desetletja 19. stoletja. Vsi naštetí vplivi modernizacije so z zgodnjo elektrifikacijo odločilno vplivali na razvoj obrti in industrije v Šaleški dolini.

Ključne besede: Šoštanj, modernizacija, higienizacija, vodovod, elektrifikacija

ABSTRACT

ŠOŠTANJ IN THE LIGHT OF THE MODERNISATION OF LIFE: HYGIENISATION AND ELECTRIFICATION

Šoštanj kept up with other towns in Slovenia when it came to its modernization achievements. The first initiative for the modernization of larger towns was the wish to clean the

* Dr., muzejski svetovalec, Muzej Velenje, Muzej usnjarstva na Slovenskem, Primorska cesta 6h, SI-3325, miran.aplinc@guest.arnes.si; ORCID: 0009-0005-1382-4548

streets for the sake of hygiene and the prevention of infectious and fatal diseases, especially cholera. Later, street lighting came into play. The construction of the public water supply and sewage system in Šoštanj greatly contributed to the modernization and the hygiene of living conditions as well as the image of the square and the town. The construction of the Celje–Velenje railway line in 1891 had a decisive influence on the development of industry. It also improved transport routes and people's travel habits. Today, Šoštanj is known for the production of electricity (TEŠ), but the first attempts to use electric current date back to the last decades of the 19th century. All the aforementioned influences of modernization had a decisive influence on the development of trade and industry in Šalek Valley.

Keywords: Šoštanj, modernization, sanitation, plumbing, electrification

Vprašanja higienizacije

Vprašanja higienizacije, ki so jih v večini evropskih mest reševali že vsaj pol stoletja prej, so v mestih na Slovenskem ostajala nerešena vse tja do konca 19. stoletja. Predstava o umazanih, blatnih cestah je bila nekdanj v trgih in mestih na Slovenskem nekaj povsem samoumevnega. To predstavo dopolnjujejo stranišča na štrbunk, ki so bila na hodnikih (gankih) ali kar zunaj na dvorišču in jih je uporabljalo več stanovincev, pa nočne posode in posode za umivanje (lavorji), vrči za vodo, ravnanje z odpadki ter slabo zgrajene greznice, neurejena kanalizacija, vodnjaki za pitno vodo, javna kopališča, pokopališča, dvorišča za klanje živali in predvsem vlažna stanovanja.¹ Higienске razmere se vse do 90. let 19. stoletja niso bistveno razlikovale od srednjeveških. Izboljšanje je bilo odvisno od razvoja in ureditve novih sanitarnih naprav, kot sta vodovod in kanalizacija.² Ob napredku znanosti so kmalu nastajale prve zamisli o možnosti preprečevanja nalezljivih bolezni z neposrednimi posegi in asanacijo okolja. Sledile so pobude za večjo čistočo mesta, odlaganja odpadkov, odvajanje odpadnih voda in oskrbo z vodo, saj so vzroke za pojav bolezni iskali v neposrednem okolju. Pri tem pa je bil interes za skupno dobro neredko pomešan tudi z manj plemenitimi ekonomskimi interesi.³ Sredi 19. stoletja so končno doumeli, da so za izboljšanje razmer potrebni odločni ukrepi, vendar so se po mestih in trgih zanje odločali zelo različno.⁴ Pozornost je bila dolgo namenjena zgolj urbanim središčem, vaškemu okolju se vsaj sprva niso posvečali. Prvi poskusi modernizacije večjih mest so se začeli z razsvetljavo ter čiščenjem ulic zaradi higienizacije in preprečevanja nalezljivih in smrtnih bolezni.⁵ Podeželje se je spremembam vztrajno upiralo in tako postalo simbol zaostalosti,

1 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 127. Studen, *K zgodovini celjskega bivanjskega vsakdanjika*, 99.

2 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 37.

3 Remec, *Podrgni, očedi, živali otrebi*, 44.

4 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 127. Studen, *K zgodovini celjskega bivanjskega vsakdanjika*, 99.

5 Studen, *Ko zabolijo nosnice*, 173–86.

revščine in bolezni.⁶ Prebivalstvo na deželi je poduke⁷ za čiščenje bivališč in okolice dojemalo kot izgubo časa in vdor v svoj ustaljen način življenja. Pri tem je bilo razširjeno mnenje, da umazanija kožo varuje pred vplivi ter da pranje umazane obleke povzroča le obrabo.⁸

Slovenci po Bleiweisu besede za stranišče niso poznali in se za tako pridobitev niso kaj prida zanimali.⁹ Tako se razmere niso izboljšale vse do časa po prvi svetovni vojni.¹⁰ »Gospod se povsod lahko pere, umiva, gladi in kodra, kolikor hoče, pri kmetih pa bi bilo to čisto odveč.«¹¹ Takšno stanje je bilo podkrepljeno v patriarhalnih odnosih med spoloma in odnosu do higiene. »[T]am, kjer je pri hiši dec, se mora videti, kje hodi.« Ženske, ki so pospravljale, so se pogosto jezile, a ni nič pomagalo. »Vsak pošten kmet v svojem življenju požre voz gnoja, pa da naj zato ne sitnarimo po nepotrebnem.«¹² »Kakor hitro je oče zaslutil, da je [žena] poribala tla, se je razburil, da bodo deske zaradi vode pričele gniti. Potem je z umazanimi čevlji premeril hišo po dolgem in počez.«¹³ Snažnost kmečkemu človeku pritiče le ob posebnih priložnostih, ko sta dopustna bahavost in gizdavost usmerjeni navzven v prestižen namen. Alenka Puhar je izpostavila prvine vrednostnega sistema, po katerem je bilo vse podrejeno gospodarstvu in pridobitnosti, torej so bila najpomembnejša poljska dela in oskrba živine, nato kuha in šele nato pospravljanje, pranje in higiena.¹⁴ Tem razmeram se je, podobno kot Pirc veliko kasneje, posvečal tudi šoštanjski učitelj Peter Musi.¹⁵ Tako je ob vprašanju, zakaj kmetje v poljedelstvu tako malo pridelajo, na Prvi razstavi in kmetijski seji v Šoštanju novembra 1851 izpostavil pomen gnojenja.

»Naj bo gnoj prava zlata ruda, ki pa se večidel po kmetih za vogli raznaša in dvoriše z njim ognjušava. Kar zelo neradi pogrešamo, je malo kje vpeljeno, to so straniša (sekreti), ki bi vunder naj važniši tovarna (fabrika) bile. [...] Poskrbeti je torej, da je pri vsaki hiši obokana kuhinja in zidan dimnik, da ogenj v streho ne šine; pa tudi, da je pri vsakej hiši na primerjenim prostoru straniše, da bo snažno okoli hiš in se zlata ruda ne uničuje.«¹⁶

Podobno se tudi Slomšku ni zdelo zaman v poučnih spisih pisati o živalih v hiši, čistoči obleke, pripravi postelje in pranju posteljnine ter o osebni higieni.¹⁷ Tudi Janko

6 Remec, *Podrgni, očedi, živali otrebi*, 126.

7 *Novice: kmetijske in rokodelske novice*, 25. 9. 1844, št. 39, 155, Vstraniše. *Novice: kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 30. 4. 1851, št. 18, 83, Kako si več in boljšiga gnoja napraviti.

8 Remec, *Podrgni, očedi, živali otrebi*, 124.

9 *Novice: kmetijske in rokodelske novice*, 25. 9. 1844, št. 39, 155, Vstraniše.

10 Pirc, *Asanacija naselja*, 41.

11 Puhar, *Prvotno besedilo življenja*, 94.

12 Miklavčič, *Ogenj, rit in kače niso za igrače*, 311.

13 Prav tam.

14 Puhar, *Prvotno besedilo življenja*, 95, 96.

15 *Novice: kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 19. 11. 1851, št. 47, 238 in 242, Perva razstava in kmetijska seja u Šoštanji. Hvalil je bratovščino sv. Floriana in solidarnost posestnikov šoštanske fare v primerih požarov in v ta namen predlagal denarne prispevke.

16 *Novice: kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 19. 11. 1851, št. 47, 242, Perva razstava in kmetijska seja u Šoštanji.

17 Puhar, *Prvotno besedilo življenja*, 97.

Sernec je pisal o pomenu snažnosti.¹⁸ Vedno pa je bilo mogoče poiskati izgovor, zakaj se je dobro izogniti pranju recimo obleke.

Marija Makarovič je ob raziskavi v vaseh Bele Vode, Zavodnje, Šentvid, Skorno in Šoštanj ugotovila, da so se ljudje tedaj oblačili v popreproščeno obleko, izdelano na podlagi tedanje oblačilne mode, ki je v oblačenju kmečkega prebivalstva dobila krajevne različice. V Belih Vodah so ženske k praznji obleki na nogah nosile najprej iz domače lanene ali bombažne preje (rjave ali bele) pletene nogavice in čevlje na vezalke – punčuhe. Fantje in moški so bili obuti bodisi v visoke čevlje na vezalke bodisi v nagubane škornje, pokriti pa s klobukom, ki je imel pogosto okrog oglavja svetlejši trak.¹⁹ Revnejše ženske so imele po navadi le eno žensko krilo, zato so na novo pazile, zakaj kakor hitro je bilo oprano, ni bilo več novo, ampak ponošeno, zato so ga nosile neopranega več let. Na vasi je predstavljala higiena znamenje nečimrnosti in povzpetništva, razen morda ob praznikih. V mestih je bilo v tem smislu bolje ne glede na sloj, še vedno pa je bilo veliko varčevalcev, ki so svetovali: »Jaz sem na novega leta srajco oblekel, na svečnico jo bom okrog obrnil in obrneno do pusta nosil.«²⁰ Pranje je na poseben način predstavljalo razslojevalni element, saj so se s tem morali ukvarjati tisti z dna družbene lestvice ali družinske hierarhije. S propadom tradicionalne kmečke noše je povezan upad smrtnosti, a so se tudi proti temu vrstili nostalgичni odmevi. Varčnost in trpežnost pa sta bili vseeno pomembnejši od udobja.²¹

Prizadevanje za higienizacijo podeželja je postalo pomembno za izboljšanje zdravstvenega stanja na deželi, kjer so živele štiri petine prebivalstva (nalezljive bolezni, umrljivost dojenčkov, tuberkuloza). Za izboljšanje stanja (asanacijo) so bili predvideni izsuševanje, greznice, gnojišča, pitna voda itn. Prvi ukrepi so bili, seveda v odvisnosti od geografskega položaja, usmerjeni v zagotavljanje pitne vode v trgih in mestih, manj pa na podeželju.²² Še večji je bil problem odpadnih voda.²³ Pot do sprememb je bila dolga. Po prvi svetovni vojni sta se zavest in stanje počasi začeli spreminjati,²⁴ glavno gonilo asanacijskih projektov med obema vojnoma pa je bil Higieniski zavod, ustanovljen leta 1923 v Ljubljani.²⁵ Pirc je kot temeljno nalogo asanacije podeželja videl preskrbo s pitno vodo, regulacijo odstranjevanja človeških in živalskih fekalij, stanje in ureditev bivalnih in delovnih okolij, problem navad prebivalstva in končno zdravniško oskrbo.²⁶ Z ustanovitvijo Higienškega zavoda je na Slovenskem nastala osrednja ustanova, ki je skrbela za higienizacijo. Konec leta 1936 je bilo v Sloveniji že 175 vodovodov, ki so preskrbovali 355 naselij in 252.653 prebivalcev, kar je predstavljalo

18 *Besednik*, 25. 1. 1871, št. 2, 8, *Nauk o gospodinjstvu*.

19 Makarovič, Drobci o oblačenju kmečkega prebivalstva v okolici Velenja, 96–99.

20 Puhar, *Prvotno besedilo življenja*, 100.

21 Prav tam, 102.

22 Semič 1898.

23 Studen, *Modernizacija načina življenja*, 495, 506. Kobilica in Studen, *Volja do dela je bogastvo*, 21, 41. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 47.

24 Pirc, *Asanacija naselja*, 41.

25 Studen, *Modernizacija načina življenja*, 500.

26 Pirc, *Asanacija naselja*, 8, 9.

Slika1: Pogled na Glavni trg v Šoštanju, začetek 20. stoletja

Hrani: MUS, Šoštanj, šk. 1.

6,7 % naselij ali 13,1 % prebivalstva.²⁷ Nekateri okraji so presegli povprečje Slovenije. Slovenjegraški okraj je spadal med tiste s slabo vodooskrbo.²⁸

Za doseganje rezultatov je bil potreben organiziran in širok pristop k asanaciji. Na Slovenskem se je začelo z letom 1924, ko se je Ministrstvo za narodno zdravje odločilo izvesti asanacijo v določenem številu vzorčnih vasi (Lukovici pri Domžalah) po načelu, da prebivalstvo ukrepov ne bi razumelo samo kot ukaz, temveč da bi samo uvidelo prednosti. Učinek je bil zaradi samovolje manjši, saj je prebivalstvo odločalo na temelju trenutnega dobička, resignacije itn.²⁹ Morda na tem mestu drugim raziskovalcem prepustimo vprašanje zgodovine čistoče kot procesa civiliziranja ali naravnega vzgiba, vprašanje obleke kot pripomočka za ohranjanje zdravja ali vzroka za njegovo pogubo, vprašanje zmernosti, varčnosti in drugih meščanskih vrednot, zdrave prehrane in razvad, alkohola, tobaka in kajenja ter spolnosti in pogledamo, kako je bilo v Šoštanju.

27 Prav pomanjkljiva oskrba z vodo je bila vzrok za pojav griže in tifusa.

28 Studen, *Modernizacija načina življenja*, 495, 506. Gl. tudi Kobilica in Studen, *Volja do dela je bogastvo*, 21, 41. Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 47.

29 Remec, *Podrgni, očedi, živali otrebi*, 131, 138.

Značaj smotrno urejene skupnosti

V mestih in trgih je bil napredek tudi zaradi načina razmišljanja prebivalstva počasen. Ulice so bile makadamske, dvigala sta se prah in umazanija, česar niso mogli preprečiti niti z rednim škropljenjem z vodo. Vsakdo bi lahko kaj naredil za izboljšanje razmer, pereč problem pa so predstavljali odpadki, saj so jih v Ljubljani odmetavali kar v komunske uličice in v Ljubljano,³⁰ podobno stanje je bilo tudi v Šoštanju.

V tridesetih letih 20. stoletja je imel Šoštanj konjederca, vinskega trgovca, branjevece, mešetarje, dve poklicni babici itn., občina pa je imela voz s konjsko vprego za škropljenje cest zaradi prahu, mrliški pogrebni voz, enega »policaja« in nočnega čuvaja. Dimnikar Fuks je bil spoštovan, saj je bilo od njegovega vestnega dela in nasvetov odvisno, ali bo hiša varna pred požarom. Omenjeni so tudi ubožna hiša, brzojavni in poštni urad, orožniška postaja (komandir in trije orožniki) in okrajno sodišče z zaporom. V spominu Šoštanjčanov se je to »cehovsko« urejeno mesto skozi stoletja razvijalo in utrjevalo značaj smotrno urejene skupnosti.³¹ In sobota je bila po tradiciji dan, ko se je spodobilo pospraviti del pred hišo, ki je bil viden z ulice. Splošni navadi sta bili pometanje in grabljenje dela ceste pred hišo ali obrtnim lokalom.³² Velika pridobitev je bila tudi mostna tehtnica pri Senici.³³ Tudi odročno sejmišče pod gradom je občina prestavila na novo lokacijo, bliže železniški postaji.³⁴

Centralna kurjava je sicer izum Rimljanov, vendar je bila v novejši obliki uporabljena šele v 20. stoletju. Štedilnik na trdo kurjavo (sparherd) je predstavljal osrednjo, vendar zaradi svojega pomena premalo cenjeno iznajdbo iz srede 19. stoletja. Štedilnik je prevzel vlogo ognjišča oziroma lončene peči. Prednosti so bile v izkoristku in varčnosti pri porabi kurjave ter zajemanju dima, ki se je odvajal skozi dimnik, ki je s tem postal del kuhinje novejše večstanovanjske hiše in modernega etažnega stanovanja.³⁵ V Šoštanju so v obravnavanem obdobju v meščanskih stanovanjih za ogrevanje uporabljali krušne in lončene peči. Za kuhanje so uporabljali štedilnik na trdo kurjavo, ki je bil v zimskem času edini vir ogrevanja delavskega stanovanja.³⁶

Modernizacija življenja Šoštanja je predstavljala tudi področje urejanja pranja umazane obleke, perila itn. Šoštanjske gospodinje in perice so vse do začetka 20. stoletja postavljale perilnike na reki Paki, ki pa v tem času še ni bila regulirana. Še vedno pa je bilo v uporabi tudi zastarelo in odročno perišče pod Pustim gradom. Težak dostop in izpostavljenost vremenskim neprilikam sta spodbudila občino, da je ob Brišnikovem vodnem kanalu, ki je vodil do žage in mlina, postavila javno perišče, kar je ustrezalo tudi okoliškim kmetom in sejmarjem.³⁷ Ta preprosta stavba je bila lesena, krita z opeko

30 Prav tam, 108.

31 Žmavc, *Otok Walcheren*, 28.

32 Maks Dvornik, 2004.

33 MV, Zalar, *Spomini na preteklo dobo*, 1. zv., 116.

34 Prav tam.

35 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 125.

36 Vlado Kojc, 2012.

37 MV, Zalar, *Spomini na preteklo dobo*, 1. zv., 116.

in odprta proti vodi, na betonskih tleh pa je bilo dvanajst lesenih perilnikov.³⁸ Seveda je bila za tisti čas, vsaj za Šoštanj, moderna pridobitev dobro sprejeta in uporabljana vse do časa druge svetovne vojne. Novembra 1944 je ob letalskem napadu »Titovcev« na Šoštanj omenjeno pokrito perišče ob rečnem rokavu v bližini predvojnega hotela Jugoslavija zadela letalska bomba.³⁹

Ravnanje z odpadnimi vodami v Šoštanju

Vodovod in kanalizacija sta prispevala k modernizaciji in higienizaciji bivanja, zato sodita med največje tehnične in socialne dosežke 19. stoletja.⁴⁰ Posledično sta obe novosti omogočili ureditev modernih angleških stranišč z vodnim izplakovanjem, vendar le premožnejšim meščanom.⁴¹ O higieni »drugih nemarnih« Slovencev priča članek v *Novicah* leta 1844, češ da še imena za stranišče nimajo.⁴² Eno glavnih žarišč nevarnih epidemij so bile prav greznice. V Ljubljani so leta 1872 odpadki še vedno »padali v odprte greznice, da je dehtelo daleč naokrog, in ker so bile te greznice izvečine slabo izdelane, se je redka nesnaga iz njih kaj lahko razlezla po zemlji«. Dodaten problem je predstavljalo izpraznjevanje, saj so jih odvažali kmetje iz okolice, »ko so za to imeli voljo in čas«. Zaradi tega so oblasti določile režim odvažanja grezničnih odpadkov, razkuževanja⁴³ in kaznovanja kršiteljev, vendar je bilo razkuževanje leta 1890 odpravljeno, saj naj bi bil razkuženi gnoj za polje prej škodljiv kot koristen. Veliko hiš še vedno ni imelo urejenih greznic. Odpadne vode so bile speljane kar v slabo pretočne obcestne kanale ali »komunske uličice«. Leta 1898 se je mestnemu vodovodu v Ljubljani po modernejših tehnoloških prijemih pridružil še sistem kanalizacije. Leta 1910 je bilo na kanalizacijo priključenih 32 % hiš, preostali so še vedno ravnali po starem.⁴⁴

Kanalizacija tudi v Šoštanju ni bila prioriteta vse do tridesetih let 20. stoletja.⁴⁵ Prebivalci so v veliki meri še vedno uporabljali stranišča »na štrbunk«, ki so bila izven hiš, stranišča v hišah pa so bila redkost. Odpadne vode iz stranišč so se stekale v greznico, ki so jo imeli pri nekaterih hišah, pri drugih pa kar v obcestne jarke, kar je seveda povzročalo negotovanje sosedov, saj se je v ozračje razširjal neznosen in sila neprijeten vonj.⁴⁶ Okoliški kmetje so, ko so imeli čas, odvažali odplake iz greznic, če so le-te bile zgrajene pri hiši. Pogosto pa so bile odplake speljane kar v obcestni jarek in naravnost v reko Pako. Iz teh kanalov se je ob slabem vremenu razširjal neznosen smrad.⁴⁷

38 Prav tam.

39 Aplinc, *Letalstvo v Šaleški dolini do konca druge svetovne vojne*, 82.

40 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 125.

41 Studen, Slovinci dobimo besedo stranišče, 271.

42 *Novice: kmetijske in rokodelske novice*, 25. 9. 1844, št. 39, 155, Vstraniše.

43 Železna galica in karbolna kislina.

44 Studen, Ulice so smrdele kot gnojne jame, 244.

45 Benčič, *75 let oskrbe z vodo v Šaleški dolini*, 25.

46 Studen, Slovinci dobimo besedo stranišče, 271. SI ZAC 60, Občina Šoštanj 1920, Splošne zadeve.

47 Maks Dvornik, 2004.

V Graščini, ki je imela več nadstropij, so bila med obema vojnama na obeh koncih hodnika skupna stranišča na štrbunk.

»Imela so veliko, široko cev, v katero bi majhen otrok zlahka padel in pristal v greznici. Zato so otroci v Graščini dolgo časa uporabljali kahlice, ki so jih mame pridno praznile. Na dvorišču sta bili dve veliki greznici, ki so ju praznili dvakrat na leto – spomladi in jeseni. Takrat so konji do Graščine privlekli velike pločevinaste sode. Delavci so odmaknili velike kamnite pokrove nad greznicama in gnojevko zajemali s posodami, ki so bile pritrjene na dolge lesene kole. Delo je pogosto trajalo po cele tri dni. Takrat si matere nismo upale spustiti otrok na dvorišče, niti nekaj dni po koncu del ne, saj je bilo vse okrog greznic polito z gnojevko.«⁴⁸

V času med obema vojnama je bil na ožjem območju Šoštanja kanalizacijski sistem zgrajen le v manjšem obsegu, tako da so bile v sistem zajete le kanalske vode iz posameznih hiš, z izlivom v reko Pako.⁴⁹ V ta sistem je bilo zajeto le ožje mestno jedro, medtem ko v ostalih naseljih v dolini takšnega sistema ni bilo. Mesto Šoštanj je imelo tudi svojo pokopališko službo, ki pa je prenehala delovati z letom 1961, ko so bile ukinjene dotedanje pokopališke uprave Šoštanj, Velenje in Šmartno ob Paki.⁵⁰

Boj za čisto pitno vodo

Občina Šoštanj trg je že leta 1890 skušala reševati težave oskrbe z vodo.⁵¹ Po denarnih zavodih je uspela zagotoviti polovico sredstev, a jim zaradi »premajhne podjetnosti in strankarskih zdrah« težav ni uspelo rešiti.⁵² Omenjeni prvi poskus v Šoštanju ni zaostajal za drugimi mesti na Slovenskem. Tudi v Ljubljani, Kranju, Radovljici in Mariboru so se v osemdesetih letih zaradi vodovoda podobno vrteli »kakor mačka okoli vrele kaše«.⁵³ Tako so tudi Šoštanjčani morali vodo še vedno zajemati iz studenca pod Pustim gradom, ko je bila voda iz vodnjakov onesnažena in nepitna in je je bilo premalo. Seveda so se ljudje kar naprej pritoževali. Konec 19. stoletja je bila v Šoštanju oskrba s pitno vodo še vedno urejena s pomočjo »zabitih« vodnjakov.⁵⁴ Reka Paka v tem času še ni bila regulirana, zato je pogosto poplavljala in s tem povzročala težave glede kvalitete in količine podtalnice. Tako so bili tržani ob poplavih prisiljeni iskati čisto pitno vodo v potoku na obrobju trga pod Pustim gradom.⁵⁵ Po nekaj neuspehih

48 Konovšek, *Izgini noter, če ti je življenje drago!*, 25.

49 Benčič, *75 let oskrbe z vodo v Šaleški dolini*, 25.

50 Prav tam.

51 Aplinc, *Stanovati v Šoštanju*, 16.

52 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, 79.

53 Studen, *Ljubljanski vodovod in vodovodno vprašanje*, 146.

54 To je 5–6 metrov dolga cev, zabita v zemljo do podtalnice, ki so jo črpali na površje s pomočjo ročne črpalke.

55 Vlado Kojc, 2014.

poskusih so v Šoštanju le sledili zgledu razvitejših mest,⁵⁶ v katerih je vodovod ob pitni vodi omogočil tudi ureditev prvih angleških stranišč in kopalnic. S tem je proces higienizacije močno vplival na modernizacijo norm vedenja, ravnanja in mentalitete, ki jih je zahteval mestni način življenja, in na novo podobo mesta, mesta 20. stoletja.⁵⁷

Spričo ponavljajočih se težav s pitno vodo se je mestni odbor pod vodstvom župana dr. Frana Mayerja leta 1928 odločil za izgradnjo javnega vodovoda v Šoštanju. Omenjeni župan je za izgradnjo vodovoda uspel pridobiti kredit pri Oblastni posojilnici v Celju v višini 1.730.000 dinarjev. K zbiranju sredstev so pritegnili mnoge zainteresirane Šoštanjčane, med njimi je bil tudi lastnik tovarne usnja v Šoštanju Franc Woschnagg, ki je za izgradnjo vodovoda prispeval visoka denarna sredstva. Po izgradnji vodovoda so v tovarni vodo uporabljali kot tehnološko vodo, medtem ko so požarno vodo črpali iz reke Pake.⁵⁸ V postopku predelave kože v usnje je namreč kakovost vode zelo pomembna. »Najboljše gornje usnje so izdelovali ob mehkih vodah, za podplatno usnje pa je bila trda voda prikladnejša.«⁵⁹

Preostala sredstva za izgradnjo vodovoda so vložili obrtniki, trgovci in ostali premožni meščani Šoštanja. Julija leta 1930 so bile razpisane ponudbe za dela pri izgradnji vodovoda in najugodnejši ponudnik je bilo gradbeno podjetje UNION gradjevinsko i trgovinsko A. D. Beograd, zastopnik izvajalca pa podjetje Rumpel, d. d. Gradbena dela so začeli 21. julija 1930 in uspešno končali že 29. novembra 1930.⁶⁰ Vsa zidarska, gradbena in zemeljska dela za izgradnjo vodovoda je prevzel zidarski mojster Martin Kumer iz Šoštanja z večjo skupino 120 delavcev. Cevovod vodovoda so gradili od zajetja na Raspodovnikovem posestvu v Belih Vodah do vodohrana na Goricah nad Šoštanjem v dolžini 8445 m. Dela na vodovodu so bila v glavnem končana do 29. novembra 1930. Skupni stroški izgradnje vodovoda so znašali 2.156.912,33 din.⁶¹

Na seji občinskega zastopa 31. decembra 1930 je bil tudi za današnji čas izjemen gradbeni dosežek končan, določena pa sta bila še vodarina in vodni red.⁶² Koncesijo za upravljanje je po končani izgradnji vodovoda dobil šoštanjski klepar Zelič, z vodnim virom na Raspodovnikovem posestvu pa je še vedno gospodarila Občina Šoštanj.⁶³ V tem času je mesto štel 1300 prebivalcev, a je bila le polovica hiš oskrbovana z vodo iz novozgrajenega vodovoda. To stanje se kljub kasnejšemu posodabljanju omrežja ni spremenilo vse do konca druge svetovne vojne. V bolj oddaljenih hišah so zato še vedno uporabljali vodnjake in so v primeru onesnaženja podtalnice morali čisto vodo še vedno iskati v višje ležečih izvirih.⁶⁴

56 Kamnik 1888, Ljubljana 1890, Maribor 1902, Škofja Loka 1902, Maribor 1902, Celje 1908, Radovljica, 1908, Kranj 1911.

57 Studen, *Stanovati v Ljubljani*, 31–54.

58 Aplinc, *Stanovati v Šoštanju*, 18.

59 Mali, *Priročnik za usnarje*, 13.

60 Občina Šoštanj, Album fotografij G. Rumpel A. D. iz leta 1931.

61 Aplinc, *Stanovati v Šoštanju*, 18.

62 SI ZAC 60/35/10, Poimenovanje ulic in trgov v Šoštanju.

63 Pretok na izviru je znašal 7 l/s, vodohram na Goricah pa je imel 150 m³.

64 Rudi Ravljen, 2010. Vlado Kojc, 2010.

V tem času poraba vode iz vodovoda še ni bila merjena z merilnimi števci, zato je bila pristojbina zaračunavana kar pavšalno na iztok, to je vodovodna pipa, angleško stranišče ali kopalnica. Slednjih je pa bilo v vsem Šoštanju le kakšnih dvajset. Mesečna pristojbina za vodo je znašala tri dinarje na iztok.⁶⁵ Seveda pa je bila kopalnica redkost, kar je veljalo tudi za Ljubljano (1910), saj je bilo le 6,1 % stanovanj opremljenih s kopalnico.⁶⁶

V tridesetih letih 20. stoletja je bil Šoštanj s tem pomembnim dosežkom higienizacije v slovenjegraškem okraju eno prvih mest z vodovodom. Še leta 1938 je bilo v tem okraju le 5,5 % prebivalcev oskrbovanih z vodo iz vodovodov, pri čemer je bil ta odstotek celo nižji, kot je bilo povprečje banovine (13,1 %), in zelo nizek v primerjavi z Radovljico (55,3 %).⁶⁷

Električna luč zasveti tudi v Šoštanju

V preteklosti je prebivalstvo svoja bivališča razsvetljevalo kar s preprosto trsko, kasneje pa je z uporabo petroleja svetloba postala dobrina, ki je spreminjala življenjski ritem družine. Vse do leta 1861 je bila tudi Ljubljana razsvetljena z oljem, nakar je prišlo do uvedbe novosti, to je plinske razsvetljave. V ta namen je istega leta začela delovati plinarna.⁶⁸ Z odkritjem električnega toka in novimi izumi je prišlo na področju razsvetljave znova do velikih sprememb.

Razvoj znanosti je podjetne posameznike spodbudil k uporabi naprav za proizvodnjo in izrabo električnega toka. V Šaleški dolini so električno energijo pridobivali že konec 19. stoletja. To je primerljivo z drugimi okolji, kot je Maribor, kjer je zasvetila prva električna luč leta 1883, dve leti kasneje tudi v zdravilišču Laško. Na Slovenskem za prvi poskus uporabe električnega toka velja delovanje prve javne hidroelektrarne v Škofji Loki in nekaj let kasneje še v Ljubljani.⁶⁹ Na Slovenskem je elektrifikacija vplivala na dotedanji način življenja, vendar počasneje kot v svetu. Razvoj pa je bil hiter, saj je leta 1890 delovalo sedem elektrarn, na prelomu stoletja že 35, deset let kasneje pa jih je bilo že 125. Zaradi potreb po energiji so lastniki industrijskih obratov postavljali lastne energetske naprave za razsvetljavo in tudi za pogon, medtem ko so bile pred koncem 19. stoletja le tri javne elektrarne, do razvoja pa je prišlo šele med obema vojnama.⁷⁰

Tudi v Šoštanju so bili posamezniki, ki so uvajali nove izume s področja elektrotehnike. Začetki uporabe električnega toka segajo v devetdeseta leta 19. stoletja, in sicer so jo začeli uporabljati v tovarni usnja K. K. Privat Blankleder-Fabrik Franz

65 SI ZAC 60/35/10, Vodovodni red mestnega vodovoda Šoštanj. Maks Dvornik, 2004.

66 Studen, Ljubljanski vodovod in vodovodno vprašanje, 146.

67 Baš in Pirc, *Socialni problemi slovenske vasi*, 16. Odstotek prebivalcev, oskrbovanih z vodovodom, je bil posredno povezan s pojavom tifusa in griže.

68 Studen, Ljubljana dobi plinsko razsvetljavo, 43.

69 Ljubljanska mestna elektrarna leta 1897.

70 Studen, V Mariboru je zasvetila prva električna luč, 394.

Woschnagg. V jubilejnem zborniku največje industrije dvojne monarhije leta 1898, ki je bil izdan ob 50. obletnici vladanja cesarja Franca Jožefa, je bila tovarna poimenovana Lederwerke Franz Woschnagg & Söhne, Schönstein.⁷¹ V 80. letih 19. stoletja je tovarna usnja dosegala velike uspehe in postajala vse bolj priznana tudi na mednarodnem tržišču, kar je lastnika vzbudilo, da je v proizvodnjo uvajal najnovejše izume znanosti in tehnike. Franz Xaver Woschnagg je leta 1880 širil podjetje in v proizvodnjo uvedel nove stroje, v tovarno pa speljal dotok vode iz bližnje reke Pake. Za pogon strojev so zgradili manjšo elektrarno, v katero je bila vgrajena parna turbina s 35 KM in dva parna stroja s po 50 KM ter električni dinamo za razsvetljavo, pri čemer je višek pare služil za ogrevanje. Za pogon 20 strojev v tovarni je bila v uporabi velika transmisija, kasneje so za pogon uporabljali velike elektromotorje, ki so po transmisijah gnali posamezne stroje v proizvodnji.⁷² Že na začetku 20. stoletja pa je v tovarni usnja prišlo do težav z zagotavljanjem zadostne količine električne energije. Po poročanju časopisa Štajerc je leta 1906 prišlo v tovarni do velikega požara, v katerem je zgorelo »6.000 izgotovljenih kož, 2 parna stroja s kotli, ena dinamo-mašina za razsvetljavo, 1 turbina in cela vrsta pomožnih mašin. Škode je [bilo] za 650.000 kron«.⁷³

Do leta 1915 je bila tovarna usnja po požaru že obnovljena in med drugim je lastnik zaradi potrebe po električni energiji postavil močnejšo elektrarno, ki je bila potrebna za pogon strojev in razsvetljavo. Zgrajena je bila večja termoelektrarna s parnim kotlom Babkop z močjo 368 kW in generatorjem z močjo 500 kVA ter napetostjo 525 V. Za razsvetljavo so uporabljali napetost 125 V. Energije, ki so jo proizvedli v tej elektrarni, niso uporabljali za potrebe Šoštanja.⁷⁴

Pridobivanje električne energije je cenejše kot pridobivanje energije s pomočjo premoga. Potrebe po električni energiji pa so bile v Woschnaggovi tovarni zaradi obnove in širitve proizvodnje vse večje, zato je bila predvidena izgradnja manjše hidroelektrarne na reki Paki v Penku pri Mešiču. Februarja 1914 je bil na Dunaju za naročnika izdelan projekt za hidroelektrarno. Iz načrta je razvidno, da so načrtovali moč 500 kW, kanal s padcem enega metra (po Seherju 4,35 m) in pretokom 3 m³/s. Tri leta kasneje, februarja 1917, je bil projekt na Dunaju potrjen.⁷⁵ 16. maja 1917 je celjski časopis *Deutsche Wacht* poročal, da namerava tovarnar Franz Woschnagg zgraditi vodno elektrarno na reki Paki. Lokacija je bila v Penku na parceli 122/9.⁷⁶ Z gradnjo elektrarne pa ni bilo nič, na projekt sta močno vplivala prva svetovna vojna in kasnejši razpad Avstro-Ogrske monarhije.

Ko je Woschnagg leta 1925 kupil Dvorec Gutenbüchel, je želel elektriko tudi tam. Ker pa elektrike ni bilo mogoče speljati iz tovarne, je na potoku Pečovnica v bližini bivše Miklavžinove kovačije postavil manjšo vodno elektrarno. Leta 1929 je Woschnagg zgradil betonski jez, za dovajanje vode so uporabili betonske cevi in vodni

71 *Die Gross-Industrie Oesterreichs*, 380, 381.

72 Prav tam; objavljeno v Aplinc, *Vošnjaki*, 63, 64.

73 *Štajerc*, 25. 11. 1906, št. 24, 3, Požar v Šoštanju.

74 Seher, *Zgodovina premogovnika Velenje*, 372.

75 Aplinc, *Vošnjaki*, 64. MUS, šk. 2, Načrti HE Penk. Ustni vir: Ana in Maks Dvornik, 2002. Zapis hrani avtor.

76 Seher, *Zgodovina premogovnika Velenje*, 373.

bazen (osem kubičnih metrov). Pri elektrarni je bila dosežena petmetrska višinska razlika in voda je padala na turbinsko kolo, ki je poganjalo dinamo. V stavbi dimenzije pet krat sedem metrov je bilo nad strojnico manjše stanovanje za strežnika Franca Jelena iz Savinjske doline. Presežke energije so celo oddajali v tovarno usnja. Elektrarna naj bi delovala do leta 1938, ko je bil Gutenbüchel priključen na javno električno omrežje.⁷⁷

V bližnji Topolšici sta tedanja lastnika tamkajšnjega termalnega kopališča dr. Gustav von Huttern in dr. Konrad Bertsche dala leta 1904 montirati dinamo 10 kW in 115 V, ki ga je gnala turbina, nameščena na potoku Toplica. Naprava je služila izključno potrebam kopališča.⁷⁸ Zdravilišče je ob električni napeljavi imelo tudi rentgenske naprave in vodovod.⁷⁹

Pri Naraksovem jezu na reki Paki, kjer danes stoji del termoelektrarne Šoštanj, sta od leta 1902 do 1908 delovali elektrarna (vodni in parni pogon) in tovarna usnja. Ivan Vošnjak, lastnik novozgrajene tovarne z imenom Tovarna za usnje in elektrarna, je dal za pogon zgraditi električno napravo, ki sta jo sestavljala vodna turbina z 80 KM (59 kW) in parni stroj s 35 KM (26 kW). Dinamo (enosmerni tok dvakrat 150 V, 60 kW), ki ga je dobavila dunajska tovarna Nitzkerl & Co. Inzersdorf, je poganjala predvsem vodna turbina, po potrebi pa tudi parni stroj moči 60 KW in napetosti dvakrat 150 V. Ta elektrarna je bila v tistem času dosežek tehnologije, saj je imela v sušnem obdobju kombinirano uporabo vodnega in parnega pogona. Omenjena elektrarna pa ni proizvajala električnega toka le za potrebe tovarne usnja Ivana Vošnjaka, ampak je že od vsega začetka z električnim tokom oskrbovala tudi trg Šoštanj. Po zgledu iz Velenja so se Šoštanjčani obrnili na Vošnjaka, da bi jim pomagal priti do električne razsvetljave.⁸⁰ Električni vod je bil vzpostavljen od novozgrajene tovarne ob Paki do trga in posameznih hiš.⁸¹ O tem velikem dogodku je leta 1902 pisal tudi časopis *Domovina*: »Električno razsvetljavo v Šoštanju so slovesno otvorili Šoštanjčani na Silvestrov večer. Nagovor je imel gospod deželni poslanec Ivan Vošnjak.«⁸²

S tem dosežkom modernizacije je trg Šoštanj stopil ob bok drugim mestom na Slovenskem. Za tiste čase je bil to dosežek tehnike in elektrarna je električno energijo odjemalcem v trgu tudi prodajala.⁸³ Podatki iz leta 1910 navajajo okoli 400 priključenih žarnic in en elektromotor.⁸⁴ Oskrba Šoštanja z električno energijo pa ni bila zanesljiva predvsem v zimskem času, ko je reka Paka, ki teče skozi mesto, zamrznila. Takrat so Šoštanjčani spet uporabljali stare petrolejke ali sveče.⁸⁵ O tem je šoštanjski kronist Franc Hribernik zapisal, da so takrat žarnice v trgu le bolj »dremale kot svetile«.⁸⁶ Leta 1912 je bila v trgu zgrajena tudi javna razsvetljava. Občina se je s tovarno

77 *Deutsche Wacht*, 16. 5. 1917, št. 39, 4.

78 Razvoj elektrifikacije Slovenije, 50. Šterbenk in Ževart, *Termoelektrarna Šoštanj*, 48.

79 Hudales, *Bolnišnica Topolšica 90 let*, 43.

80 Seher, *Zgodovina premogovnika Velenje*, 372.

81 MUS, TUŠ, šk. 3, Načrt električnih vodov iz Agrarije do mesta.

82 *Domovina*, 6. 1. 1903, št. 2, Električno razsvetljavo v Šoštanju so slovesno otvorili Šoštanjčani na Silvestrov večer. Nagovor je imel gospod deželni poslanec Ivan Vošnjak.

83 MUS, TUŠ, šk. 2, Račun za električni tok.

84 Razvoj elektrifikacije Slovenije do leta 1945, 50. Šterbenk in Ževart, *Termoelektrarna Šoštanj*, 42, 43. Aplinc, Vošnjaki, 45.

85 Polanz, *Zlato žito*, 9. MV, Zalar, Spomini na preteklo dobo, 1. zv., 115.

86 Hribernik, *Mesto Šoštanj*, 179.

Nickerl & Co. pogajala za cene električnih luči višine pet metrov. Cena za obločnice je bila 250 K.⁸⁷ Leta 1908 je prenehala delovati tovarna Ivana Vošnjaka in v njenih prostorih je začela delovati kemična tovarna, elektrarna pa je delovala še vse do leta 1927, ko je bila skupaj s prostori kemične tovarne, ki je prenehala z delovanjem, preurejena v delavsko kolonijo, imenovano Agrarija.⁸⁸ S tem je bilo omrežje v Šoštanju priključeno na novo Termoelektrarno Velenje, ki je začela delovati prav leta 1927.⁸⁹ Po letu 1918 je uporaba električnega toka postajala vse bolj vsakdanja zadeva in tudi v Šoštanju je prihajalo do sprememb, najprej je sledil telegraf in leta 1919 še telefon. Omenjene naprave majhnih moči so delovale vsaka zase, saj takrat še ni bilo električnega omrežja.

Elektrika v Velenju

Franc Skaza, lastnik žage in valjčnega mlina pri Velenju, je na reki Paki pri Velenju leta 1891 postavil vodno kolo in ga obremenil z dinamom s 7,8-kW močjo pri nape-
tosti 230 V. Električnega toka pa ni uporabljal le za lastne potrebe, ampak je leta 1892
zgradil nizkonapetostno omrežje do Velenja, na katero je bilo po podatkih iz leta 1910
priključenih kar 180 žarnic.⁹⁰ Leta 1901 je Skaza vodno kolo nadomestil s turbino 16,5
KM (okoli 11 kW) proizvajalca Leobersdorfer Maschinenfabrik von Ganz & Co ter
Francisovo turbino (13,5 PS, 230 V) proizvajalca Ausführung elektrischer Anlagen
Könitz & Klinger – Graz. Elektrarna je delovala vse do leta 1927, ko je začel z dobavo
elektrike velenjski premogovnik. Elektrarna je odtlej delovala za domače potrebe dru-
žine Skaza vse do leta 1946.⁹¹

Leta 1915 je Franc Skaza mlajši na potoku pod Dobračem, ki se izteka v Pako,
postavil manjšo elektrarno (dinamo 10 kW) za domače potrebe. Na reki Paki je bila še
ena manjša elektrarna, ki je poganjala Rakovo žago in razsvetljevala gostilno pri žele-
zniški postaji. Druga pa je bila elektrarna lesnega trgovca Hermana Golla. Leta 1934
je pri Velenju kupil zemljišče in zgradil manjšo elektrarno na parni pogon, v kateri je
kuril lesne odpadke.⁹²

87 SI ZAC 60, Občina Šoštanj 1912, šk. 1, Nickerl & Co.

88 Razvoj elektrifikacije Slovenije do leta 1945, 50. Gl. tudi Šterbenk in Ževart, Termoelektrarna Šoštanj, 42, 43. Aplinc, Vošnjaki, 45.

89 Razvoj elektrifikacije Slovenije do leta 1945, 50. Gl. tudi Šterbenk in Ževart, Termoelektrarna Šoštanj, 56, 105–107.

90 Razvoj elektrifikacije Slovenije, 50. Gl. tudi Šterbenk in Ževart, Termoelektrarna Šoštanj, 51.

91 Seher, Zgodovina premogovnika Velenje, 370, 371.

92 Prav tam, 374.

Prva termoelektrarna v Velenju

Takratni lastnik velenjskega premogovnika Daniel von Lapp je leta 1904 za rudniške potrebe postavil industrijsko toplotno elektrarno, ki je imela parni stroj moči 130 kW (Breitfeld & Danek na Češkem) ter generator 100 kW, 530 V (Franc Pichler, Weitz blizu Gradca).⁹³ *Deutsche Wacht* je avgusta 1908 poročal, da je Lapp nameraval postaviti še večjo termoelektrarno,⁹⁴ iz katere bi z električnim tokom oskrboval bližnje in bolj oddaljene kraje in mesta, kot so Celje, Celovec, Maribor in Gradec. Načrtov ni uspel uresničiti zaradi prezgodnje smrti leta 1910, njegovi pravni nasledniki pa so rudnik prodali avstrijskemu državnemu erarju.⁹⁵ Leta 1913 se je uprava rudnika lotila posodabljanja elektrarne in kupila nov generator (120 kW, AEG Union) ter parni stroj (30 kW, White, Child & Beney) za pogon agregata (dinamo) za pridobivanje enosmernega toka. Nova posodobljena termoelektrarna je začela delovati leta 1914.⁹⁶

Po prvi svetovni vojni je novi lastnik velenjskega premogovnika postalo ministrstvo za gozdove in rudnike, ki je leta 1923 pripravilo program za gradnjo kalorične elektrarne. Leta 1927 je na račun vojne odškodnine, ki jo je Jugoslaviji morala plačati v vojni poražena Nemčija, rudnik pričel z gradnjo prve faze elektrarne z dvema turboagregatoma po 1250 kVA, 5250 V Brown Boveri (BBC) in dvema Kruppovima kotloma po deset ton pare na uro. Gradnja je bila zaključena jeseni 1929. Poizkusno obratovanje se je pričelo 17. oktobra, redna proizvodnja pa 26. oktobra 1929. Električne energije niso imeli le za lastno porabo, saj so jo Kranjske deželne elektrarne (KDE) kupovale od rudnika po ceni 0,35 dinarjev za kWh za dobo deset let. Rudnik je oskrboval z elektriko tudi rudnik Zabukovica v Savinjski dolini, zato je velenjska elektrarna postajala vse pomembnejši dejavnik v slovenskem prostoru. Po sklenitvi pogodbe med velenjskim rudnikom in KDE oktobra 1929 so KDE prevzele celotno elektrifikacijo na tem področju in takoj pričele z gradnjo zveznega 60-kV daljnovoda Velenje–Podlog–Črnuče ter z etapno gradnjo razdelilne postaje v Podlogu pri Šempetru v Savinjski dolini. Vzporedno s tem so KDE gradile napajalne daljnovode Velenje–Dobrna (1930), 5-kV DV Šoštanj–Topolšica (1931) ter 20-kV DV Podlog–Celje (1932) in DV Žalec–Zabukovica. To je omogočilo priklop omrežij žalske in šempetrske elektrarne ter rudnika Zabukovica na velenjsko elektrarno. Medtem je rudnik Velenje pričel z gradnjo tretjega agregata, 5250 kW, ki je pričel obratovati oktobra 1934. Letna zmogljivost velenjske elektrarne je znašala 30 milijonov kWh.⁹⁷

93 Prav tam, 377.

94 *Deutsche Wacht*, 22. 8. 1908, št. 68, 3.

95 *Razvoj elektrifikacije Slovenije do leta 1945*, 59.

96 Seher, *Zgodovina premogovnika Velenje*, 378, 379.

97 *Razvoj elektrifikacije Slovenije do leta 1945*, 105–07.

Zaključek

Šoštanj po dosežkih modernizacije ni zaostajal za drugimi središči na Slovenskem. Prva pobuda za modernizacijo večjih mest je bila težnja po čiščenju ulic zaradi higienizacije ter preprečevanja nalezljivih in smrtnih bolezni, predvsem kolere, kasneje pa tudi po razsvetljavi ulic. V prispevku je obravnavano vprašanje higienizacije, natančneje vprašanje pitne vode in ravnanja s komunalnimi odplakami, ter vprašanje elektrifikacije. Za izboljšanje in ureditev so bile predvidene greznice, izsuševanje, gnojišča, pitna voda itn. Prvi ukrepi so bili, seveda v odvisnosti od geografskega položaja, usmerjeni v zagotavljanje pitne vode v trgih in mestih, manj pa na podeželju. Izgradnja javnega vodovoda leta 1931 in kanalizacije je v Šoštanju veliko prispevala k modernizaciji in higienizaciji bivanja ter k podobi trga in mesta od leta 1911.

Razvoj znanosti je podjetne posameznike spodbudil k uporabi naprav za proizvodnjo in izrabo električnega toka. V Šaleški dolini so električno energijo pridobivali že konec 19. stoletja. V 90. letih so v tovarni usnja K. K. Privat Blankleder-Fabrik Franz Woschnagg postavili termoelektrarno za pogon strojev in razsvetljavo. Leta 1902 je Ivan Vošnjak zgradil novo tovarno in elektrarno (termo in vodni pogon), ki je proizvajala elektriko za pogon strojev in razsvetljavo. Tega leta je bil iz elektrarne v trg Šoštanj speljan električni vod, ki je s tem dobil elektriko. S tem dosežkom modernizacije je trg Šoštanj stopil ob bok drugim mestom na Slovenskem. Za tiste čase je bil to dosežek tehnike in elektrarna je električno energijo odjemalcem v trgu tudi prodajala. V Topolšici sta lastnika termalnega zdravilišča leta 1904 postavila manjšo elektrarno za razsvetljavo. Ko je tovarnar Franc Woschnagg leta 1925 kupil Dvorec Gutenbüchel, je na potoku Pečovnica v bližini bivše Miklavžinove kovačije postavil manjšo vodno elektrarno za lastne potrebe.

Tudi v bližnjem Velenju so beleženi prvi poskusi uporabe električnega toka. Franc Skaza, lastnik žage in valjčnega mlina pri Velenju, je na reki Paki pri Velenju leta 1891 postavil vodno kolo in ga obremenil z dinamom. Elektriko je uporabljal za pogon žage in razsvetljavo, leta 1892 pa je zgradil električni vod do Velenja, ki je s tem dobilo električni tok. Leta 1915 je Franc Skaza mlajši na potoku pod Dobračem, ki se izteka v Pako, postavil manjšo elektrarno za domače potrebe. Lesni trgovec Herman Goll je leta 1934 pri Velenju kupil zemljišče in zgradil manjšo elektrarno na parni pogon, v kateri je kuril lesne odpadke. Električni tok je uporabljal za pogon žage in razsvetljavo. Takratni lastnik velenjskega premogovnika Daniel von Lapp je leta 1904 za rudniške potrebe (za potrebe premogovnika) postavil industrijsko toplotno elektrarno. Leta 1927 je na račun vojne odškodnine Jugoslaviji rudnik pričel z gradnjo prve faze elektrarne. Gradnja je bila zaključena jeseni 1929. Poizkusno obratovanje se je pričelo 17. oktobra, redna proizvodnja pa 26. oktobra 1929. Po izgradnji daljnovoda je elektrarna postala del širšega elektroenergetskega sistema.

Elektrifikacija je na Slovenskem vplivala na dotedanji način življenja, sicer počasneje kot v svetu, razvoj pa je bil hiter. Lastniki industrijskih obratov so zaradi potreb po energiji postavljali lastne energetske naprave za razsvetljavo in tudi za pogon.

Po drugi strani so pred koncem 19. stoletja obratovalle le tri javne elektrarne, do hitrejšega razvoja pa je prišlo šele med obema vojnama. Vsi našteti vplivi modernizacije so z zgodnjo elektrifikacijo odločilno vplivali na razvoj obrti in industrije v Šaleški dolini.

Viri in literatura

Arhivski viri

- MUS – Muzej usnjarstva na Slovenskem:
 - TUS – Tovarna usnja Šoštanj.
- MV – Muzej Velenje:
 - Zalar Zalka, Spomini na preteklo dobo, 1. zv.
- Občina Šoštanj:
 - Album fotografij G. Rumpel A. D. iz leta 1931.
- SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje:
 - SI ZAC 60 – Občina Šoštanj.

Literatura

- Aplinc, Miran. *Letalstvo v Šaleški dolini do konca druge svetovne vojne*. Šoštanj: Muzej Velenje, 2016.
- Aplinc, Miran. Stanovati v Šoštanju. V: *Zbornik 2011–2012*, št. 14, 2017, 7–44.
- Aplinc, Miran. *Vošnjaki: industrialci iz Šoštanja*. Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005.
- Baš, Franjo in Ivo Pirc. *Socialni problemi slovenske vasi, 1. zvezek*. Ljubljana: Socialno ekonomski institut, 1938.
- Benčič, Milka (ur.). *75 let oskrbe z vodo v Šaleški dolini – od štirne in gašperja do Komunalnega podjetja Velenje, d. o. o.* Velenje: Komunalno podjetje Velenje, 2006.
- *Die Gross-Industrie Oesterreichs, Festschau zum glorreichen fünfzigjährigen Regierungsjubiläums S. M. des Kaisers Franz Josef I., dargebracht von den Industriellen Österreichs, 1898 Band 3.*
- Fras, Stanislav in Boris Valenčič (ur.). *Razvoj elektrifikacije Slovenije: do leta 1945*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1976.
- Hribnik, Franc. *Mesto Šoštanj – zgodovinski opis*. Šoštanj: Občina, 1998.
- Hudales, Jože. *Bolnišnica Topolšica 90 let*. Topolšica: Bolnišnica, 2009.
- Kobilica, Katarina in Andrej Studen. *Volja do dela je bogastvo: mikrozgodovinska študija o ljubljanskem stavbnem podjetniku Matku Curku (1885–1953) in njegovi družini*. Ljubljana: Nova revija, 1999.
- Konovšek, Tjaša. *Izgini noter, če ti je življenje drago! Preživetje v okupiranem Šoštanju med drugo svetovno vojno. Diplomsko delo*. Ljubljana, 2015.
- Makarovič, Marija. Drobci o oblačenju kmečkega prebivalstva v okolici Velenja: od konca 19. stoletja do 1. svetovne vojne. V: *Folklornik: glasilo Javnega sklada RS za kulturne dejavnosti, namenjeno poustvarjalcem ljudskega izročila* 1, št. 8 (2012): 96–99.
- Mali, Tone. *Priročnik za usnjanje*. Ljubljana: Ministrstvo za industrijo in rudarstvo LRS, 1947.
- Miklavčič, Milena. *Ogenj, rit in kače niso za igrače*. Žiri: Jutri, 2013.
- Ivo Pirc. Asanacija naselja. V: Ivo Pirc in Franjo Baš. *Socialni problemi slovenske vasi. Zv. 1*, 5–69. Ljubljana: Socialno ekonomski institut, 1938.
- Polanz, Ludwig. *Zlato žito: Kruh je moje življenje*. Schwandorf: samozaložba, 2003.

- Puhar, Alenka. *Prvotno besedilo življenja: oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*. Zagreb: Globus, 1982.
- Remec, Meta. *Podrgni, očedi, živali otrebi: higiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Seher, Anton. *Zgodovina premogovnika Velenje, 1. knjiga*. Velenje: Premogovnik Velenje, 1995.
- Studen, Andrej. K zgodovini celjskega bivanjskega vsakdanjika v predmarčni dobi. V: Andreja Rihter (ur.). *Iz zgodovine Celja: 1780–1848. Odsevi preteklosti; 1*, 89–106. Celje: Muzej novejšo zgodovine Celje, 1996.
- Studen, Andrej. Ko zabolijo nosnice: razmišljanje o straniščih in smradu v dolgem 19. stoletju. *Ekonomski in ekohistorijski list* 6, št. 6 (2010): 173–86. <http://hrcak.srce.hr/file/92034>. Pridobljeno 23. 2. 2015.
- Studen, Andrej. Ljubljana dobi plinsko razsvetljavo. V: Janez Cvirn (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja. Knj. 2: 1861–1883*, 43, 44. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Studen, Andrej. Ljubljanski vodovod in vodovodno vprašanje nekaterih drugih mest. V: Janez Cvirn (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja. Knj. 3: 1884–1899*, 146. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Studen, Andrej. Modernizacija načina življenja: [gospodarski in socialni razvoj 1918–1941]. V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 495–506. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Studen, Andrej. Slovenci dobimo besedo stranišče. V: Janez Cvirn (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja. Knj. 1: 1800–1860*, 271. Ljubljana: Nova revija, 2001.
- Studen, Andrej. Stanovati v Ljubljani: socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno. Ljubljana: ISH – Institutum studiorum humanitatis, 1995.
- Studen, Andrej. Ulice so smrdele kot gnojne jame. V: Janez Cvirn (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja. Knj. 2: 1861–1883*, 244, 245. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Studen, Andrej. V Mariboru je zasvetila prva električna luč. V: Janez Cvirn (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja. Knj. 2: 1861–1883*, 394. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Šterbenk, Emil in Mojca Ževart. *Termoelektrarna Šoštanj: 50 let luči za Slovenijo*. Šoštanj: Erico, Termoelektrarna, 2006.
- Žmavc, Janez. *Otok Walcheren: mladost v mojem Šoštanju*. Slovenj Gradec: Cerdonis: Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005.

Periodični tisk

- *Besednik: kratkočasen in podučen list za slovensko ljudstvo*, 1871.
- *Deutsche Wacht*, 1908, 1917.
- *Domovina*, 1903.
- *Novice: kmetijske in rokodelske novice*, 1844.
- *Novice: kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 1851.
- *Štajerc*, 1906.

Ustni viri

- Dvornik, Ana in Maks, 2002. Zapis hrani avtor.
- Dvornik, Maks, 2004. Zapis hrani avtor.
- Kojc, Vlado, 2012. Zapis hrani avtor.
- Ravljen, Rudi, 2010. Zapis hrani avtor.

Urška Bratož*

Natrpana domovanja in druge grožnje zdravju: razprave o higienizaciji v Avstrijskem primorju ob koncu 19. stoletja**

IZVLEČEK

V prispevku je opazovan diskurz, ki se je v Avstrijskem primorju (zlasti v Trstu) spletal okrog razprav o higienizaciji in asanaciji urbanega prostora. Pri tem so izpostavljeni od konca 19. stoletja naraščajoč družbeni pomen higiene v najširšem smislu, zavedanje o pomenu bivanjskih pogojev v urbanem prostoru ter vpliv socialnih okoliščin na otroško umrljivost. Slednja je bila namreč eden ključnih medicinskih, higienskih, moralnih in političnih argumentov za prikaz pomanjkljivih prizadevanj na področju zdravstvene preventive ter hkrati podlaga za širjenje modernih, z napredkom povezanih (meščanskih) idej, tudi skozi imperative, ki so naslavljali materinsko nego. Poleg tega je kvantitativni del analize podobno kot za Trst tudi za Koper vsaj deloma pokazal, da je bil velik delež smrti med otroki do petega leta starosti verjetno povezan prav s socialno deprivacijo tako z vidika higiene in prehrane kot profilakse in medicinske kurative.

Ključne besede: higienizacija, bivanjske razmere, otroška umrljivost, Trst, Koper, 1870–1914

* Dr., znanstvena sodelavka, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, Garibaldijeva ulica 1, SI-6000 Koper, urska.bratoz@zrs-kp.si; ORCID: 0009-0005-5047-3572

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-3121 *Desetletje dekadence. Državljanstvo, pripadnost in brezbriznost do države na severno-jadranskem mejnem območju, 1914–1924*, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstveno-raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

CROWDED DWELLINGS AND OTHER THREATS TO HEALTH: HYGIENISATION DEBATES IN THE AUSTRIAN LITTORAL AT THE END OF THE 19TH CENTURY

The following paper observes the discourse developing in the Austrian Littoral (especially in Trieste) around the debates regarding hygienisation and urban sanitation. It highlights the growing social importance of hygiene in its broadest sense since the end of the 19th century, the awareness of the importance of living conditions in urban areas, and the impact of economic circumstances on infant mortality. The latter represented one of the crucial medical, hygienic, moral, and political arguments to demonstrate the lack of efforts in health prevention and the foundation for the spread of modern, progress-related (bourgeois) ideas, also through the imperatives addressing maternal care. Moreover, the quantitative part of the analysis for both Trieste and Koper indicates that the considerable proportion of deaths among children under five years of age was probably related to social deprivation, also in terms of hygiene, nutrition, prevention, and health care.

Keywords: hygienisation, living conditions, infant mortality, Trieste, Koper, 1870–1914

Uvod

V enem od svojih predavanj je Foucault dejal, da se je v 19. stoletju tudi pod vplivom liberalizma pojavil nekakšen vseprisoten dražljaj nevarnosti, ali z njegovimi besedami: »Izginili so jezdec apokalipse in, nasprotno, nastopile, nastale, vdrle so vsakdanje nevarnosti, ki jih nenehno oživlja, reaktualizira, spravlja v obtok nekaj, kar bi lahko imenovali politična kultura nevarnosti 19. stoletja, ki pa se kaže na raznolike načine.«¹ Eden od teh naj bi bile tudi kampanje v zvezi z boleznimi in higieno, ki so nastajale kot posledica različnih vrst nevarnosti, ki jih je prinašalo življenje v tistem času. V tem opažanju zlahka prepoznamo številne kolektivne strahove, ki so prevečali tedanjo družbo, čeprav seveda ne vseh njenih segmentov v enaki meri: strahove pred umazanimi telesi in prostori, pred natrpanimi revnimi stanovanji, pred zdravju nevarnim smradom, pred širjenjem nalezljivih bolezni idr.

1 Foucault, *Rojstvo biopolitike*, 67.

Vprašanje je zelo široko, saj posega na področje higienizacije,² ki je razmah doživljala tudi zaradi odziva na večje epidemije, zlasti kolere,³ pod tem pojmom pa se je »skrivalo široko polje družbene prevzgoje, v katero so bili zasidrani novi standardi mestne higijene, povezani z ravnanjem z lastnim telesom in z boleznimi, pa tudi s sanacijo mestnega prostora«.⁴

Vendar pa bo v tem prispevku poudarek predvsem na enem segmentu tega vprašanja, in sicer na otroški umrljivosti kot kazalniku »neuspešne asanacije« mestnega prostora in nezadostnega prizadevanja za infiltriranje modernih, z napredkom povezanih idej med širše družbene plasti. Namen prispevka je tako razgrniti širšo sliko prizadevanj za izboljšanje bivanjskih in življenjskih pogojev v urbanem prostoru, in sicer na primeru Trsta ob koncu 19. stoletja, ki se je v času svoje ekonomske moči soočal s številnimi izzivi zaradi naraščanja mestne populacije in obenem proletarizacije ter s slabimi bivanjskimi razmerami, v katerih je živelo delavstvo. Da bi eden ključnih argumentov zdravnikov, higienikov in oblastnikov – visok delež otroške umrljivosti – dobil tudi oprijemljivejšo numerično podlago, bo podan prerež podatkov za Trst, na primeru Kopra pa krajša analiza vzrokov smrti pri otrocih. S pomočjo različnih virov se bo skušalo podkrepiti tezo, da je na visoko stopnjo umrljivosti med otroki odločilno vplivala socialna deprivacija tako z vidika higijene in prehrane kot profilakse in medicinske kurative.

Pogoji za bivanje v urbanem prostoru

Konec 70. let 19. stoletja so v Trstu razmišljali o predlogih za celostno ukrepanje na ravni urbanih bivanjskih razmer, ki bi prispevali k zmanjšanju bolezni in s tem stroškov za medicinsko oskrbo.⁵ Ko je bilo leta 1880 objavljeno poročilo posebne komisije tržaškega Društva za napredek (*Società del progresso*),⁶ katere namen je bil preučiti »najprimernejše ukrepe za izboljšanje higienskih razmer v mestu, s posebnim poudarkom na stanovanjih in vzreji otrok iz revnega sloja«,⁷ so si v Trstu v povezavi z visoko otroško umrljivostjo postavljali vprašanja, ali imajo otroci v mestu res slabše pogoje preživetja kot drugod, morda zaradi prirojenih ali podedovanih bolezni, ter tudi, ali je ta umrljivost povezana z nalezljivimi oziroma epidemičnimi boleznimi, vendar je bila ta hipoteza ovržena.⁸ Pisci poročila so tako iskali posebne razloge, ki naj bi pojasnjevali

2 Ta zajema tako telesno kot prostorsko higieno, tako zasebni kot javni prostor ter obenem odpira raznolike teme (stanovanjske razmere, vprašanja komunalne infrastrukture, prostorske in telesne higijene ...), ki jih je v svojih številnih delih tako pronicljivo obdelal Andrej Studen; npr. Za zdravje je potrebna, Ko zabolijo nosnice, Smrdelo je ..., *Stanovati v Ljubljani*, mnoge vidike pa je osvetlila tudi Meta Remec (*Podrgni, očedi*).

3 O tem gl. npr. Bratož, *Bledolična vsiljivka*. Keber, *Čas kolere*. Studen, *Epidemije kolere*.

4 Studen, »Samoumevna« čistoča, 312.

5 Buzzi, *Processi verbali*. Gl. tudi Remec, *Podrgni, očedi*, 49.

6 Nastalo je leta 1868 kot politično združenje italijanskih liberalcev, ki so bili naklonjeni iredentističnim idejam in združitvi Trsta z Italijo (gl. npr. Ličen, *Meščanstvo v zalivu*, 123).

7 »... provvedimenti più atti a migliorare le condizioni igieniche della città, con ispeciale riflesso alle abitazioni ed allevamento dei bambini della classe povera.« – *Provvedimenti*, 1.

8 Prav tam, 7.

situacijo: kopičenje prebivalstva in nezdrava stanovanja v najrevnejših mestnih četrtih; veliko zanemarjanje, ki spremlja vzgojo otrok revnega razreda in njihovo zdravljenje med pogostimi boleznimi, ter nenazadnje pomanjkanje tistih ustanov, »katerih dobrine danes vsa velika in civilizirana mesta zagotavljajo za uspešno vzgojo otrok revnega razreda«. Ti dejavniki naj bi vplivali zlasti na visoko umrljivost v starostni skupini od ena do pet let, na splošno (ne starostno ali spolno pogojeno) umrljivost⁹ pa naj bi imela vpliv vsaj še pomanjkanje pitne vode in posledično njena omejena uporaba za higienske namene ter pomanjkljiv sistem kanalizacije.¹⁰

Problematika počasne higienizacije mesta je bila v Trstu pereča še tudi na prelomu iz 19. v 20. stoletje;¹¹ posebej slabo naj bi na zdravje otrok vplivalo bivanjsko okolje. To pa, kakor so ugotavljali, ne more biti ustrezno, če na primer družina živi v majhnem prostoru, kjer ima za osem oseb le dve postelji, pri čemer je ena namenjena petim otrokom, druga pa staršem in najstarejšemu otroku.¹² Tako je tudi tržaški zdravnik dr. Arturo Castiglioni¹³ (ki je imel pri svojem delu neposreden stik z revnimi okolji) zapisal, da so bolniki pogosto primorani »bivati s štirimi ali petimi otroki v bedni sobi, bodisi v kleti ali na podstrešju, kjer se morajo skoraj plaziti po rokah in kolenih, da ne udarijo z glavo ob tramove«. ¹⁴ Ta tesna stanovanja je opisoval kot »zapore, zavetišča, pesjake«, v katerih vladajo umazanija, vlaga, zatohlost in tema.¹⁵ Tudi Attilio Fruehbauer se je strinjal, da natrpana stanovanja težje ustrezajo kriterijem higiene kot prostornejša: na podlagi popisnih podatkov iz leta 1890 je želel predstaviti prenaseljenost v Trstu, pri čemer je (upoštevajoč kriterije Francoza Bertillona, po katerih se stanovanja označijo kot prenatrpana, če ima posameznik na voljo »manj kot pol sobe«) ugotavljal, da je v mestu prenatrpanih 49,6 % enosobnih bivališč, v posameznih predelih (zlasti na obrobju, npr. S. Anna, Sv. Jakob, Sv. Ivan, Frned, Rojan) pa so ti deleži lahko dosegali tudi 50 % in več, podobno je veljalo za dvosobna.¹⁶

Predel ožjega mestnega jedra, kjer je živel revnejše prebivalstvo, je bila predvsem Città vecchia (Staro mesto), medtem ko je na mestnem obrobju v več predelih živel delavstvo, denimo pri Sv. Jakobu in v Rocolu,¹⁷ hkrati pa so bili to tudi predeli, kjer so večji davek terjale nalezljive bolezni, denimo kolera.¹⁸ Tudi splošne vrednosti umrljivosti po četrtih so izkazovale specifično socialno strukturo. Ob iztekanju 19. stoletja se

9 Castiglioni, *La mortalità*, 57.

10 *Provvedimenti*, 7. O potrebah po asanaciji mestne higiene v Trstu gl. npr. Braulin, *La questione*.

11 Gl. Marcus in Pattay, *Le condizioni*. Do razpada Avstro-Ogrske tako na tržaški občini ni prišlo do sprejetja urbanističnega načrta niti ni dovolj energično potekalo vzpostavljjanje osnovne infrastrukture, denimo vodovoda; gl. Žerjal, *Ljudska gradnja*, 603.

12 Marcus in Pattay, *Le condizioni*, 4.

13 Castiglioni (1843–1905) je bil tržaški pediater in filantrop ter direktor prvega Morskega hospica, ki je uvajal helio- in talasoterapije za otroke s škrofulozo (primarno tuberkulozo vratnih bezgavk), od leta 1897 pa je bil tudi predsednik Društva prijateljev otrok; gl. Braulin, *La questione sanitaria*, 30.

14 Castiglioni, *La mortalità*, 28, 29.

15 Predlagal je, da bi pristojne komisije pregledale revne četrti in ocenile, katera stanovanja so (glede na »znanstveno določena pravila higiene«) neprimerna za bivanje, določiti pa bi bilo treba tudi maksimalno število stanovalcev na posamezno enoto, a bi to morali upoštevati tudi sobodajalci. - Prav tam, 42.

16 Fruehbauer, *Le condizioni*, 26. Prim. Panjek, *Gradnja in stanovanja*.

17 De Giava in Lustig, *Relazione*. Žerjal, *Ljudska gradnja*.

18 Gl. Bratož, *Bledolična vsiljivka*.

je umrljivost na 1000 prebivalcev po tržaških četrtih sicer zniževala; če je bila vrednost okrog 30 in več v desetletju 1880–1890 dosežena v predelih *Barriera vecchia*, *Città vecchia*, *S. Anna*, *Frned*, *Rojan*, *Sv. Ivan*, *Sv. Jakob*, *Prosek*, *Bazovica*, je bila ob začetku novega stoletja tako izrazita le še pri zadnjih treh, čeprav je ostajala dokaj visoka tudi v prej omenjenih predelih.¹⁹

Družbeni pomen higiene in higiena kot družbeni označevalec

Stanovanjski pogoji sicer niso bili edini dejavnik, ki je vplival na zdravje ljudi, saj je higiena v najširšem smislu zajemala še druge vidike vsakdanjega življenja – od skrbi za čistočo telesa in prostora do prehrane itd. Da je skrb za zdravje prebivalstva ena ključnih družbenih prioritet, ni bilo dvoma. Hkrati je higienizacija predstavljala tudi enega od označevalcev napredka; ko je posebna komisija v Kopru konec 19. stoletja opravljala obhod po mestu, je med svojimi ugotovitvami podala mnenje, da so ponekod bivanjsko-higienske razmere »povsem nezdružljive z zahtevami higiene in idejami napredka«. ²⁰ O družbenem pomenu higiene je razpravljal tudi Vincenzo De Giaxa,²¹ ki je sicer sledil idejam britanskega politika Benjamina Disraelija, da je izboljšanje javnega zdravja družbena tema, ki bi morala biti pred vsemi ostalimi. Zdrava bivališča, čista pitna voda, ustrezna živila, zdrav zrak so pogoji, ki prispevajo k zdravju in dobrobiti človeka, se pa na podlagi higienskih pogojev presoja tudi pozicijo in pomembnost naroda. Če namreč statistike kažejo na upadanje prebivalstva, se izgublja tudi narodov zgodovinski pomen, zapiše. Interes države, da ima številčno populacijo, je v prvi vrsti pogojen s fizičnim razvojem njenih prebivalcev – »vse, kar se aktivira za izboljšanje sanitarnih razmer, je tudi podlaga za veličino in sijaj nekega naroda«. ²² Koristi javne higiene naj bi bile različne – od izboljšanja vrste (pravzaprav v evgeničnem smislu) do zmanjšanja obolevnosti ter podaljševanja življenja oziroma manjšanja prezgodnje umrljivosti. ²³ To je bilo mogoče doseči v okviru zasebne sfere ali v okviru institucij, ki so jim bili otroci zaupani v oskrbo.

Da je zagotavljanje ustreznih institucij v Trstu pomanjkljivo, je bilo denimo leta 1880 zapisano v že omenjenem poročilu, kjer so bile k ustanovam za dobrobit otrok štete tiste, namenjene dojenčkom, otroški vrtci ter otroške bolnišnice. ²⁴ V mestu je bila v tem času ena sama ustanova za dojenčke (namenjena otrokom revnih mater, ki

¹⁹ *L'amministrazione*, 57, podobno pa ugotavlja Castiglioni, *La mortalità* za leto 1876.

²⁰ SI PAK KP 7, t. e. 249, a. e. 2315/XIV.

²¹ De Giaxa (1848–1928) je bil na Dunaju izobražen istrski zdravnik, ki je (v času ene od epidemij kolere) deloval kot protomedik v Trstu, bil pa je tudi profesor za higieno v Pisi in Neaplju – *Treccani*.

²² De Giaxa, *Teoria generale*, 71.

²³ Prav tam, 73.

²⁴ Otroška bolnišnica v Trstu (S. Vito, kasneje premeščena) je obstajala od leta 1856. Leta 1891 je imela na voljo 24 postelj, kasneje se je njihovo število povečalo na 74. – Bevilacqua, *Ospedali della Trieste*.

odhajajo na delo), otroški vrtci (ki so sprejemali otroke iz revnih družin, stare od tri šest let) so bili štirje (javni) s skupno kapaciteto za 600 otrok, kar ni zadostovalo. Po tem viru je bilo v mestu več kot 7500 otrok, starih od tri do pet let, od katerih naj bi jih vsaj polovica pripadala revnejšim slojem. Poleg tega naj bi bile številne od teh ustanov preveč oddaljene za mnoge prebivalce, kar je predstavljalo težavo predvsem ob zimskem mrazu.²⁵ Od medicinskih ustanov sta bili v mestu le dve, ki sta sprejemali revne bolne otroke vseh starosti,²⁶ vendar so bili v eni otroci pomešani z odraslimi pacienti (civilna bolnišnica), otroška bolnica pa je premogla le osemnajst postelj.²⁷ Zaradi vsega naštetega je bil podan predlog za vzpostavitev dodatne ustanove, namenjene dojenčkom, ter za izgradnjo novega vrtca. Obenem je komisija Društva za napredek predlagala uvedbo medicinskega nadzora tako za javne kot zasebne vrtce, in sicer tedensko (ne več na mesečni ravni) za javne, za zasebne pa na dva tedna.²⁸

Hkrati je bila podana tudi pobuda za združenje, katerega namen naj bi bil »z vsemi močmi ter najprimernejšimi in najrazličnejšimi sredstvi spodbujati uspešno vzgojo otrok revnega razreda« v mestu²⁹ – to je bilo Društvo prijateljev otrok (*Società degli amici dell'infanzia*), ki je bilo naposled res ustanovljeno leta 1884.³⁰ Njegove glavne naloge, kakor so bile predvidene v začetni pobudi, pa naj bi bile: dodeljevanje subvencij revnim in pomoči potrebnim družinam, ki imajo bolne otroke in ki bi po zdravniškem potrdilu ljubeče skrbele zanje; brezplačno razdeljevanje oblačil otrokom tistih revnih staršev, ki na podlagi potrdila učiteljic civilnih otroških vrtcev bolje skrbijo za čistočo svojega telesa in oblačil, ter tudi bolnim otrokom, ki brez vsega zapustijo civilno ali otroško bolnišnico; razdelitev letnih denarnih nagrad, ki bi se podelile tistim materam iz revnih družin, ki bodo glede na ekonomske in higienske razmere, v katerih se nahajajo, uspešnejše pri vzgoji svojih otrok ali pri negi v času bolezni, s čimer bodo »pripravile ali ohranile zdrave ali krepke državljane, koristne za državo«.³¹ Že v 70. letih 19. stoletja pa je Castiglioni na podoben način predlagal denarne nagrade za ženske, ki bi ustrezno skrbele za otroke in tako ohranile ter pripravile »zdrave in domovini koristne državljane«.³²

Pomen otroškega zdravja za družbo – in državo – je (p)ostajal velik. Priznavanje, da ima družba določene odgovornosti glede ureditve nekaterih sistemskih rešitev

25 *Provvedimenti*, 11, 12. Prim. tudi Castiglioni, *La mortalità*, 45, 46.

26 Otroke, mlajše od pet let, naj bi sicer sprejemala šele od leta 1872. – Castiglioni, *La mortalità*, 51.

27 *Provvedimenti*, 12. Castiglioni je bil mnenja, da otroci potrebujejo tudi poseben oddelek v okviru splošne bolnišnice; namreč, otroška bolnišnica naj se ne bi želela ukvarjati z revnimi otroki, v civilni bolnišnici pa so bili hospitalizirani otroci razporejeni po različnih oddelkih, zato naj bi jih matere nerade puščale v nego. Tam tudi ni bilo enoposteljnih sob za izolacijo ob nalezljivih boleznih, kar bi sicer koristilo predvsem nižjim slojem, ki doma ne morejo zagotoviti osamitve od zdravih družinskih članov. – Prav tam, 50–52.

28 *Provvedimenti*, 13.

29 Prav tam, 1.

30 O tem v Beltram (*Ortopedska bolnišnica Valdoltra*). Društvo je otrokom iz tržaške občine krilo okrevanje v Valdoltri, kjer je od leta 1904 delovalo okrevališče za zdravljenje tuberkuloznih in slabotnih otrok; o otroških okrevališčih Avstrijskega primorja gl. Kavrečič, *Bolni otroci na okrevanju*.

31 *Provvedimenti*, 15, 16.

32 »... a quelle madri della classe indigente, che avranno allevati i loro bimbi nel miglior modo possibile, in rapporto alle condizioni in cui versano, e che avranno in tal guisa conservato e preparato, cittadini sani ed utili alla patria« . – Castiglioni, *La mortalità*, 4, 5.

(npr. glede razpoložljivosti institucij, namenjenih negi otrok in otročnic, seveda pa tudi glede socialnih mehanizmov za preprečevanje revščine ter higienizacijskih ukrepov ...),³³ je spremljal tudi imperativ po odgovornosti posameznikov (staršev), da omogočijo otrokom zdrav razvoj. Prav v tem polju pa se je ustvarjal prostor za vznikanje dihotomij »mi – drugi«, ki ga je mogoče prepoznati v moraliziranju glede higiene, to pa je prihajalo s strani meščanstva in je bilo namenjeno nižjim slojem, »tistim delavskim in revnim slojem, ki iz malodušja ali slabe kulture popolnoma zanemarjajo higienske in sanitarne predpise, ne da bi pomislili na higienske posledice za svoje otroke in otroke drugih«.³⁴

Castiglioni je bil do njihovega domnevnega odnosa do otrok posebej kritičen: zlasti trpeči otroci iz nižjih slojev naj bi bili breme za svoje starše, celo do tolikšnih skrajnosti, da tak »človek veliko manj obžaluje smrt otroka kot smrt vola ali konja«.³⁵ Seveda je bila takšna trditev pretirana, a ob odsotnosti glasov z družbenega dna meščanski pogled ostaja tisti prevladujoči element, ki je – po odločni diferenciaciji od drugih razredov – opazno oblikoval tedanji družbeni diskurz. V drugi polovici 19. stoletja je srednji – meščanski razred še posebej krepil distanciranje od nižjih slojev,³⁶ eno od polj distinkcije pa je v tem času vsekakor tudi čistoča kot kulturna vrednota, ki »označuje socialne pozicije, socialne razlike, socialne dolžnosti«.³⁷

Težko bi zanikali, da so tudi nasveti, priročniki, napotki o dobrem materinjenju ter nosečnosti (ki jih je narekovala medicinska znanost) poudarjali dolžnosti matere, ki so bile v tem kontekstu smatrane kot pomembne tudi v političnem oziroma nacionalnem smislu.

»Kaj je za mlado mater najdragocenejša stvar? Njen otrok! Zato je zelo žalostno, da ta ne ve, kako skrbeti zanj; ne more mu pomagati v kritičnem trenutku in niti ne pozna vseh stopenj njegovega razvoja. Pa vendar se je kot mlado dekle učila zgodovine, geografije, kemije in morda tudi grščine, latinščine in logaritmov, ne ve pa niti, kdaj naj bi njenemu otroku zrasli prvi zobje, ne ve, kako naj ga povije ali doji. To je zelo žalostno!«³⁸ sta trdila E. Marcus in G. Pattay, ko sta pisala o zgledu Švice, kjer je bilo ob izteku 19. stoletja izobraževanje iz higiene že obvezno, posebej za ženske – s takim ozaveščanjem o higieni pa bi se po njunem mnenju lahko izognili škodljivim pred-sodkom, čistoča hiš bi bila večja, veliko manj pa bi bilo otroških smrtnih žrtev zaradi bolezni in zdravstvenih zapletov.

33 En vidik reševanja teh vprašanj je bila tudi izgradnja socialnih stanovanj – o tem (za primere Trsta in Kopra) npr. Žerjal, *Ljudska gradnja*. Panjek, *Gradnja in stanovanja*. Marchigiani, *Dall'edilizia sociale*. Žerjal, Čebon Lipovec, *Società cooperativa*.

34 »... quelle classi operaie e povere, le quali, o per apatia, o per deficiente coltura, trascurano del tutto le norme igienico-sanitarie, senza riflettere alle conseguenze sanitarie che ne possono derivare per i propri bambini e per quelli degli altri« (Marcus in Pattay, *Le condizioni*, 16). O meščanskih imperativih glede higiene gl. Remec, *Podrgni, očedi*.

35 Castiglioni, *La mortalità*, 56.

36 Gl. npr. Kocka, *The Middle Class*.

37 Studen, »Samoumevna« čistoča, 296. Gl. tudi Ličen, *Ravnanje z odpadki*.

38 »Qual'è la cosa più cara ad una giovane madre? Il suo bambino! Adunque è ben triste, ch'essa non sappia allevarlo; non possa soccorrerlo al momento critico e non conosca nemmeno tutte le fasi del suo sviluppo. Eppure essa ha, da fanciulla, imparato storia, geografia, chimica e forse greco, latino e logaritmi e non sa nemmeno quando al suo bambino dovrebbero spuntare i primi denti, non conosce come lo debba fasciare o allattare. È ben triste!« – Marcus in Pattay, *Le condizioni*, 17, 18.

Zakaj so umirali otroci v Primorju?

Po podatkih za Koper, ki so bili na podlagi matičnih knjig analizirani še pred prvo svetovno vojno³⁹ je bilo tu v obdobju 1880–1899 na 100 umrlih 25,6 dojenčkov do enega leta starosti, 23,5 pa otrok od enega do desetega leta starosti, medtem ko je bilo denimo mladih med 20 in 30 let 8,47 na 100 umrlih.⁴⁰ V primerjavi z obdobjem od 1850 do 1871 je šlo le za rahel upad.

Številke si je mogoče ogledati tudi v ožjih časovnih segmentih, ki jih razgrinjajo zdravstvena poročila občine Koper za posamezna leta. V desetletju 1878–1888, ko so podatki dokaj konsistentni, je umrljivost otrok mogoče pogledati še podrobneje, saj je kategorija, ki zajame tiste med enim in desetim letom starosti, preširoka in premalo povedna. Tudi sočasne razprave so se zavedale pomena ločevanja najmlajših otrok na podskupine (novorojenčki do enega leta, otroci od enega do petega leta starosti), saj so bile med umrljivostjo le-teh velike razlike. V sodobnih študijah je ta argument seveda splošno sprejet; posamezne faze zgodnjega otroštva (neposredno po rojstvu, med dojenjem, med in po odstavljanju) naj bi bile obravnavane ločeno, saj so podvržene različnim dejavnikom tveganja.⁴¹ Doba do prvega dopolnjenega leta starosti naj bi bila v največji meri biološko-genetsko pogojena, v obdobju odstavljanja (torej po prenehanju dojenja) pa se običajno zaznava močnejši vpliv družbeno-ekonomskih dejavnikov (otrok je namreč dovzetnejši za različna tveganja od zunaj).⁴² V tej fazi je v interpretacijo otroške umrljivosti smotrno vključiti razne okoljske in socialne dejavnike; med temi so npr. bivanjski pogoji, prehranjenost, ekonomska situacija, vključenost žensk v (fizično) delo ter njihova skrb za lastno zdravje in zdravje otroka, razširjenost medicinskih znanj v določenih okoljih, predsodki in ljudska verovanja, povezana s porodnimi praksami ter nego novorojenčka, različne oblike asistenc in dovzetnost za institucionalizirano zdravstveno oskrbo nosečnic, porodnic, otročnic in otrok, zdravstveni normativi, uvajanje novih profilaktičnih in kurativnih metod ipd.⁴³

Koprski zdravstvena poročila tako kažejo, kako velik delež so predstavljale predvsem smrti otrok, starih med nič in pet let. Številke za občino Koper pričajo, da je bil ta delež za posamezna leta (kjer je to na podlagi razpoložljivih podatkov mogoče ugotoviti) v obravnavanem desetletju običajno višji od 35 %, ⁴⁴ znašal pa je lahko tudi več kot 45 % smrti na letni ravni.⁴⁵ Na grafu 1 so te vrednosti prikazane posebej za

39 Benussi, Frammento demografico. Za pojasnila glede metodoloških vrzeli tega dela gl. Kalc, Prebivalstvo Kopra (tu je podana tudi demografska analiza popisnih in župnijskih virov za Koper); omeniti velja, da avtor demografski prehod (postopno padanje stopnje natalitete ter nazadovanje smrtnosti) postavlja prav v čas 70. let 19. stoletja.

40 Benussi, Frammento demografico, 1021.

41 Derosas, Infant mortality, 66.

42 Prim. Manfredini in Pozzi, Mortalità infantile.

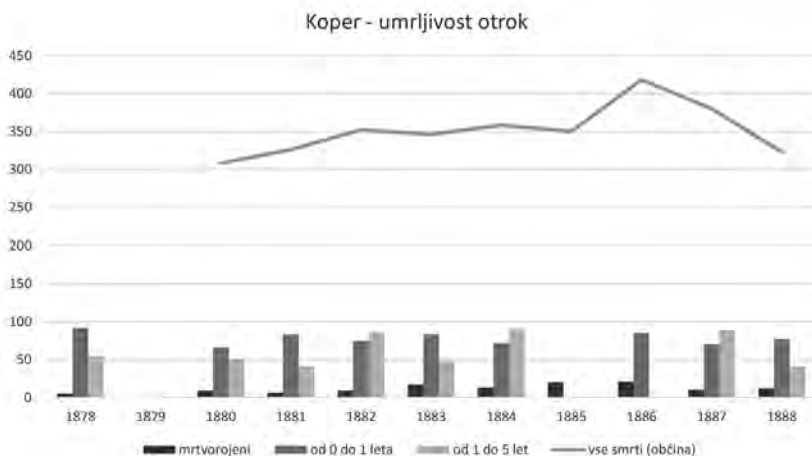
43 Derosas, Infant mortality.

44 Nič manjši pa ni bil niti tik pred iztekom 19. stoletja (SI PAK KP 7, t. e. 274, a. e. 63/XIV). Za analizo otroške umrljivosti v zgodnjem 19. stoletju gl. Kalc in Krmac, La mortalità. Za širšo sliko in komparativne podatke v zvezi z otroško umrljivostjo na ravni dežel v okviru Avstrijskega cesarstva v sredini 19. stoletja gl. npr. Dalla-Zuanna in Rossi, Comparisons.

45 SI PAK KP 299, t. e. 9; SI PAK KP 7, t. e. 179, št. 768; t. e. 197, a. e. 964; t. e. 203, a. e. 1025; t. e. 208, št. 1207; t. e. 216, št. 1004/XIV; t. e. 220, št. 927/XIV; t. e. 224, št. 903/XIV; t. e. 229, št. 185/XIV. *L'Unione*, 25. 2. 1879, Mortalità di Capodistria nel 1878.

Graf 1: Umrljivost otrok v Kopru (1878–1888)

Vir: SI PAK KP 299, t. e. 9. SI PAK KP 7, t. e. 179, št. 768; a. e. 964; t. e. 203, a. e. 1025; t. e. 208, št. 1207, t. e. 216, št. 1004/XIV; t. e. 220, št. 927/XIV; t. e. 224, št. 903/XIV; t. e. 229, št. 185/XIV. *L'Unione*, 25. 2. 1879, Mortalità di Capodistria nel 1878

dojenčke, stare do enega leta, in otroke med prvim in petim letom starosti, pri čemer je videti, da je neonatalna umrljivost pogosto presegala tisto v starejši skupini otrok.

V bližnjem Trstu so bile številke še bolj skrb zbujajoče. V petletju med 1875 in 1879 je skupno umrlo 22.592 ljudi, od katerih je bilo novorojenčkov do prvega leta 6309, otrok od dopolnjenega prvega do petega leta starosti pa 4740. Proporcionalno gledano (na 1000 prebivalcev) je prva starostna skupina v Trstu zajemala 10,6 promila (za primerjavo, na Dunaju osem promilov), druga pa 5,3 promila (na Dunaju štiri).⁴⁶ Med letoma 1877 in 1879 je v skupini od ena do pet let umrlo 73 na 1000 živih otrok, medtem ko je to število v skupini med pet in deset let znašalo le štirinajst na 1000 živih otrok.⁴⁷

Če je v tem obdobju v oči zbadla visoka stopnja otroške umrljivosti v Trstu v primerjavi z drugimi evropskimi mesti, v začetku 20. stoletja niso bili več tako zaskrbljeni; umrljivost novorojenčkov (ki je v absolutnih vrednostih prikazana v spodnji tabeli) naj ne bi opazno odstopala od drugih urbanih središč.⁴⁸ Umrlji dojenčki do prvega leta starosti naj bi predstavljali okrog 25 % vseh smrti oziroma 20,8 na 100 živorojenih otrok, ta vrednost pa je bila desetletje pred tem še višja (22,4).⁴⁹ Otroci med prvim in petim letom starosti naj bi v letu 1900 predstavljali 14,3 % vseh smrti (oziroma 32,1 na 1000 živih), leto zatem 12,4 (oziroma 39,5 na 1000 živih), leta 1902 pa 15,6 % (oziroma 42,2 na 1000 živih), to pa je bilo vseeno bistveno manj kakor na primer v obdobju med 1891 in 1894, ko je bilo umrlih otrok v tej starostni

46 *Provvedimenti*, 4.

47 Prav tam, 6.

48 *L'amministrazione*, 49.

49 Prav tam, 50.

skupini kar 69 na 1000 živih. Vzroke smrti so uradna poročila pripisovala predvsem infekcijskim boleznim, vključno s tuberkulozo, ki je bila močno prisotna, ter »akutnim boleznim« respiratornih organov.⁵⁰

Tabela 1: Umrli po starostnih skupinah v Trstu

Vir: *L'amministrazione*, 49

leto	0–1 mesec	1 mesec–1 leto	1–5 let	5–10 let
1900	365	891	698	129
1901	409	682	566	123
1902	415	788	745	124

Čeprav podatki iz cerkvenih registrov niso vselej primerljivi z uradnimi statistikami (med drugim zato, ker vsebujejo zapise smrti tudi za prebivalce okoliških krajev, župnij oziroma občin, ki so umrli v mestu), pa lahko ponudijo vpogled v natančnejše vzroke smrti, ki so jih navajali ob umiranju otrok.

Med letoma 1883 in 1885 (gre tudi za obdobje, ko ni bila prisotna nobena opaznejša epidemija, ki bi sliko otroške in splošne umrljivosti seveda spremenila) so denimo v Kopru beležili okrog 37 % smrti otrok do prvega leta starosti, ki so umrli zaradi oslABLjenosti⁵¹ (*debilitas, debilitas / debolezza congenita*, tudi *marasmus*) oziroma slabih pogojev v nosečnosti (zato je sem prištet tudi rahitis), okrog 12 % zdravstvenih stanj, ki so prizadela dihala (sem so všteti bronhitis, oslovski kašelj, krup in davica), dobrih 22 % smrti je bilo domnevno povezanih z napačno prehrano (*enterite, gastroenterite, convulsiones ...*), 8,8 % z »eklampsijo«, 6,5 % s tetanusom novorojenčkov (*trismus*), približno 5,5 % pa s tuberkuloznimi obolenji (tuberkuloza, *consumptio, tabes, škrofuloza*).⁵²

Pri otrocih po dopolnjenem prvem letu do vključno petega leta starosti pa so obolenja dihal zajemala 31,8 %, eklampsija 3,5 %, prehransko pogojena stanja 14,4 %, oslabelelost 23,7 %, tuberkulozna obolenja pa okrog 4 %. Žal pa iz matičnih knjig ni razvidna socialna struktura, ki bi lahko osvetlila povezavo z določenimi vzroki smrti. Vsaj teoretično je pripadnost določeni družbeno-ekonomski kategoriji gotovo vplivala na dostop do virov, zlasti prehrane, na izpostavljenost okužbam, osebno higieno, vpetost v delo, na značilnosti bivališč, vključno s prisotnostjo (ali odsotnostjo) ogrevanja, ter na razna druga življenjska tveganja.⁵³ Vsi ti dejavniki so tvorili skupek okoliščin, ki so na različne načine lahko prispevale k večji obolevnosti in umrljivosti otrok.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Pri smrtih dojenčkov so v obdobju 1883–1888 ti vzroki zajemali od 30 do več kot 50 %. – SI PAK KP 7, t. e. 203, a. e. 1025; t. e. 208, št. 1207; t. e. 216, št. 1004/XIV; t. e. 220, št. 927/XIV; t. e. 224, št. 903/XIV; t. e. 229, št. 185/XIV.

⁵² ŠAK, Knjiga umrlih Koper 1875–1899. V tem obdobju je v matično knjigo vpisanih 257 smrti, vendar so bili pri izračunu izzvzeti mrtvorajeni (41).

⁵³ Manfredini in Pozzi, *Mortalità infantile*, 132.

Socialne okoliščine in možne povezave z umrljivostjo

Številne smrti otrok v Kopru, ki so bile – posebej v prvem mesecu življenja – pripisane prirojeni oslabeledosti (*debolezza congenita*),⁵⁴ naj bi bile posledica »nehigienskih in prehranskih razmer njihovih mater« in pogosto tudi »alkoholizma njihovih očetov«. ⁵⁵ Pri tem so pisci tovrstnih razprav s prstom kazali tudi na starše, ki naj bi nosili velik del odgovornosti za zdravje svojih otrok. To je bilo tudi tisto zanemarjanje med nižjimi sloji, o katerem so poročale omembe bosih in na pol golih otrok, prepuščenih tržaškim ulicam, ter visokega deleža otrok, ki umirajo brez kakršnekoli medicinske asistencе. ⁵⁶ Ali pa težke razmere, o kakršnih je govoril Castiglioni, ko je opisoval nezdrava stanovanja, v katerih so zaprti otroci, ker morajo njihove matere delati, ⁵⁷ ter nenazadnje pomanjkljiva telesna higiena, ko naj otroška telesa »tudi po več tednov ne bi imela stika z vodo, kaj šele z milom«. ⁵⁸

Drugi vidik tega vprašanja je bila zagotovitev ustreznih pogojev za še nerojenega otroka. Matere naj bi namreč že v času nosečnosti stremele k temu, da se bo otrok razvijal v zdravem telesu in se bo naposled rodil živ (kar še zdaleč ni bilo samoumevno) ⁵⁹ in zdrav. Zdravje matere v času rojstva otroka in pred njim, prehrana novorojenčka itd. so bile vsekakor ključne spremenljivke, ki so bile pomembne za preživetje otroka; poslabšanje materinega zdravja je lahko na primer vodilo v mrtvorojenost ali umrljivost novorojencev, manjša prisotnost matere (običajno zaradi dela) in posledično posluževanje prilagojenega načina prehranjevanja otroka (umetno mleko, dojilje – plačano dojenje, prehitro odstavljanje) pa sta lahko prispevala k zgodnji umrljivosti. ⁶⁰ Podobni so bili tudi argumenti zdravnikov, ki so od poznega 19. stoletja analizirali rast otroške umrljivosti in med drugim promovirali dojenje, ki so mu pripisovali poseben pomen.

54 Zgodovinarji ugotavljajo, da se je otroško atrofijo oziroma oslabeledost in nezrelost povezovalo z dedno predispozicijo, ki je izhajala iz anomalij ali bolezni staršev, zlasti matere (denimo sifilis, tuberkuloza idr.), v splošnem pa bodisi s pomanjkanjem, v katerem so živeli starši, bodisi je šlo za matere, ki so se nezadostno prehranjevale in delale praktično do poroda (Manfredini in Pozzi, *Mortalità infantile*, 133). V Trstu podatki za obdobje od 1902 do časa med obema vojnama kažejo, da je bila umrljivost zaradi prirojene oslabeledosti najvišja v predelih Barriera vecchia, Sv. Jakob in Città vecchia; gl. Luzzatto Fegiz, *La popolazione*, 100.

55 *L'amministrazione*, 49, 50. O obubožanih ženskah in otrocih, ki so na različne načine žrtve alkoholiziranih očetov, pišeta tudi Marcus in Pattay, *Le condizioni*, 7. Za problematiko alkoholizma na Slovenskem, protialkoholnega gibanja in s tem povezanih diskurzov gl. predvsem Studen, *Pijane zverine*.

56 *Provvedimenti*, 9, 10. V letu 1876 je Castiglioni zabeležil dokaj poven podatek, da v Trstu med 2240 umrliimi otroki (do petega leta starosti) ni bil niti 1 % takih, ki so umrli v bolnišnici. – Castiglioni, *La mortalità*, 61.

57 Castiglioni, *La mortalità*, 29.

58 Prav tam, 31.

59 Še v začetku 20. stoletja je bila mrtvorojenost prisotna v visokem deležu. Kategorija *espulsi morti* – ki je zajemala tako mrtvorjene otroke (kot taka je bila obravnavana smrt plodu po šestem mesecu nosečnosti, ki je nastopila pred, med ali neposredno po porodu) kot tudi splave (smrt plodu do šestega gestacijskega meseca) – je v Trstu denimo kazala takšno sliko: leta 1900 je bilo skupaj mrtvorojenosti in splavov šest na 100 rojstev, podobno tudi v dveh naslednjih letih (*L'amministrazione*, 26). V Kopru je bilo tik pred koncem 19. stoletja (1899) deset mrtvorjenih otrok (čeprav verjetno niso vštet splavi), živorojenih otrok pa je bilo v tem letu zabeleženih 416. – SI PAK KP 7, t. e. 274, a. e. 63/XIV. ŠAK, Knjiga krščenih Koper 1889–1901.

60 Pozzi in Rosina, *Quando la madre*, 154. Prim. Manfredini in Pozzi, *Mortalità infantile*, 133, 134.

Pierpaolo Luzzatto Fegiz, ki je sicer na pragu 30. let 20. stoletja ugotavljal, da se je v Trstu otroška umrljivost na prelomu iz 19. v 20. stoletje zmanjšala za okrog 40 %, je vzroke za smrti najmlajših otrok delil na več skupin, pri čemer se prva (kamor sodi prirojena slabotnost) pripisuje otrokom do petega leta starosti, nanjo pa vplivajo predvsem pogoji med nosečnostjo – prehranjenost, zdravje in starost staršev. Posebni skupini tvorita na eni strani tuberkuloza in sifilis, na drugi pa respiratorne in infekcijske bolezni, medtem ko naj bi napake pri hranjenju otrok, npr. pomanjkljivo dojenje, prehitro odstavljanje zaradi dela ali nove nosečnosti, ki so bile pogoste med revnejšimi sloji, vplivale na umrljivost zaradi driske in enteritisa.⁶¹

Alojz Valenta je v svojem babiškem učbeniku (1886) odločno zapisal: »Ako je mati zdrava, je njena sveta dolžnost, da otroka sama doji, sicer ni vredna lepega imena in sreče, da je mati. Otrok ima pri materi živež, kateri je njemu najprimerniši; to ohrani otroku življenje in dobro zdravje.«⁶² Podobnega mnenja je bil tudi pisec priročnika za (slovenske) matere, Štefan Kočever (1882),⁶³ njunim delom pa so sledile tudi časopisne objave, na primer:

»Umrljivost otrok v prvem letu je izvanredno velika, in največ bolezni izvira iz slabe, napačne hrane. Kakšno hrano pa moramo otroku v prvem letu dajati? Narava daje nam na to prav natančen odgovor. Edina in nenadomestljiva hrana za novorojenca je materino mleko, in vendar je na tisoče mater, ki otroku iz popolnoma neopravičenih vzrokov te edino prave hrane ne privoščijo. Statistično je pa dokazano, da izmed 100 otrok, ki dobivajo naravno hrano, umrje jih le 10 do 17, in izmed 100 otrok, katerim dajejo umetno hrano, umrje jih 82 do 90. Oziraje se na te številke, moramo izreči sodbo, da vsaka mati, koja brez pravega vzroka telesne slabosti ali zdravniško dokazane nesposobnosti svojemu otroku naravno hrano zabranjuje, je kriva ropa nad lastnim otrokom, kojega nikdar ne more poravnati.«⁶⁴

O negi otrok je bilo v tedanjem časopisju na Slovenskem veliko napisanega, iz številnih objavljenih vrstic pa je mogoče razbrati prav nagovarjanje k dojenju.⁶⁵ Te tendence so se (v kontekstu zaščite otrok, ki je predstavljala garancijo za napredek in obstoj naroda) okrepile po prvi svetovni vojni.⁶⁶

Najboljša in najprimernejša hrana za otroke je materino mleko, se je leta 1877 ob opisovanju umrljivosti tržaških otrok strinjal tudi Castiglioni, zato naj vsaka mati, ki ima ustrezne higienske pogoje, svojega otroka doji, namesto da bi ga zaupala plačani oskrbi tujke ali se, kar je še huje, zatekla k umetnemu hranjenju. Obsoja »tiste

61 Luzzatto Fegiz, *La popolazione*, 65–67.

62 Valenta, *Učna knjiga*, 102.

63 »Ako je mati zdrava, njeno mleko najbolj ugaja novorojencu, torej se ne more materam dosti nasvetovati, da same dojijo.« (Kočever, *Slovenska mati*, 18) O Kočeverjevem delu gl. tudi Studen, Kočeverjeva Slovenska mati.

64 Dimnik, *Domača vzgoja*.

65 To gre seveda pripisati pogosti praksi posluževanja plačanih dojilj, ki so v drugi polovici 19. stoletja postale dostopna in običajna praksa tudi za delavske sloje; gl. npr. Puhar, *Prvotno besedilo*.

66 Cergol Paradiž, *V otihi deci*. V primorskih krajih so po priključitvi k Italiji pa prizadevanja kulminirala v načelih fašistične populacijske in pronatalistične politike (ko je bilo odklanjanje dojenja celo sankcionirano z odtegotvovanjem podpor); o tem gl. npr. Bratož, *Providence*.

matere, ki se kljub temu, da so jim zagotovljeni vsi zahtevani pogoji, le zaradi udobja, nečimrnosti, pretirane ljubezni do užitkov ali drugih nič manj obsojanja vrednih razlogov« odločijo, da otroka ne bodo dojile,⁶⁷ saj je umrljivost pri takih otrocih veliko večja, dejanska nezmožnost mater, da dojijo, pa veliko redkejša, kakor se sicer pogosto predpostavlja⁶⁸ – če je v zadnjih letih naraslo število mater, ki ne dojijo, nadaljuje Castiglioni, pa gre to pripisati predvsem »slabim navadam žensk«. ⁶⁹ Teh očitkov pa niso bile deležne tiste ženske (iz delavskega razreda), ki so bile zaradi socialnih razmer primorane pustiti svoje otroke v varstvu, medtem ko so delale (Castiglioni – kot zdravnik sicer predstavnik italijanske elite – navaja primere okoliških peric, krušaric, prodajalk in delavk v tovarnah/skladiščih), temveč tiste, ki so to storile iz lastnega samoljubja. Zanimivo je sicer, da so bile prav perice s koprskega in tržaškega podeželja, nasprotno, s strani slovenskega časopisja (pri katerem je bil v ospredju predvsem nacionalni motiv) pogosto grajane zaradi »zanemarjanja gospodinjiskih in materinskih dolžnosti«, saj naj bi se z oddaljitvijo od doma, z opraviлом, ki jim je vzelo veliko časa (in z opravljanjem dela za premožno mestno prebivalstvo italijanske narodnosti) odpovedale vestnemu izvrševanju vloge žene in matere.⁷⁰

Ob kongresu za varstvo otrok in mladine avstrijskih dežel, ki je leta 1907 potekal na Dunaju, kjer so delegati iz posameznih dežel poročali o stanju v državi,⁷¹ je izšel tudi povzetek poročila glede »primorske zanemarjene mladine«, v katerem je mogoče prebrati:

»Da je tržaška mladina tako zanemarjena, povzroča pač v veliki meri, ker so prisiljeni stariši, delavci in delavke, da prepuščajo otročiče brez vodstva in nadzorstva. Tudi stanovanja vplivajo na pokvarjenost tržaške mladine. Ne glede na starost in spol stanujejo ljudje po ozkih luknjah, kjer otroci vidijo stvari in čujejo govorice, ki bi jim morale ostati skrite. Otroci izgube sramežljivost in tudi na njihovo zdravje vpliva to neugodno. V eni postelji leže ne ravno redko poleg starišev otroci, po dva, po trije in to tudi taki, ki so že stari nad deset let.«⁷²

Strah pred moralno izprijenostjo je šel z roko v roki z revščino; razprave, ki so razglabljale o higienskih ukrepih, so običajno izpostavljale tudi pomen duševne (nравstvene) vzgoje otrok in mladine, v medicinskem diskurzu pa je bila neprisotnost mater povezana predvsem z neustreznim hranjenjem otrok. Mnogoštevilne smrti dojenčkov zaradi zdravstvenih težav na prebavilih so sprožale nemalo razprav.

67 Castiglioni, *La mortalità*, 24, 25.

68 Prav tam, 38.

69 Prav tam.

70 Na primer: »Ako perica dan za dnevom obrača vso svojo skrb le na perilo, na ta pičli dobiček, ako popolnoma zanemari vse leto in vse svoje življenje lastno hišo in premoženje, svoje otroke in svojega moža, mora ona zgubiti vso veljavo kakor gospodinja i mati ter postane le delalka pri hiši. Otroci žive, kakor zapuščene sirote, brez vsaciga nadzora in varstva, ker oče dela ves dan v mestu, mati pa pri potoku, in mladi se smejo klatiti kder jim ljubo. Prvo in glavno odgojo dobiva otrok le od svoje matere in od nje je večjidel duševni njegov razvoj; tukaj pa se mati prav malo briga za svoje otroke, ker perilo je nje glavni kapital.« – *Edinost*, 3. 3. 1880.

71 O tovrstnih prizadevanjih na Kranjskem gl. Cergol Paradiž, V oteti deci, 267.

72 *Družinski prijatelj*, 9. 3. 1907, Primorska zanemarjena mladina. Za razliko od mestnega tržaškega okolja pa naj bi bili otroci v Istri prepuščeni sami sebi predvsem zato, ker so morali pasti živino.

Otroški enteritis (*enterite infantile*) so v tistem času povezovali »s hudimi ponavljajočimi se napakami pri dojenju in prehrani dojenčkov. Zaradi očitnih razlogov (higien-ska vzgoja in poklic mater) je pogostejši v revnejših slojih. [...] slabši življenjski pogoji revnih mater med nosečnostjo, primanjkljaji pri dojenju in potreba po prezgodnjem prenehanju dojenja zaradi dela ali nove nosečnosti ... so ključni vzroki.«⁷³ Dejansko je šlo najverjetneje za zaplet ob hranjenju otrok s polnomastnim kravjim mlekom, pri čemer je – zaradi nezmožnosti dojenčkov, da tako mleko prebavijo – prišlo do hudega draženja črevesja, driske in močnih krčev.⁷⁴

Zaplet je lahko preprečilo vsaj redčenje kravjega mleka, ki so ga uporabljali za prehrano dojenčkov. Slovenski porodničarji so imeli glede tega različna priporočila. Štefan Kočevar je v svojem priročniku za matere svetoval mešanje (prekuhanega!) mleka z vodo, in sicer za enomesečne dojenčke v razmerju 3 : 1, za dvo- in trimesečne 1 : 1, za štirimesečne pa 2 : 1,⁷⁵ za razliko od njega pa je Alojz Valenta v svojem priročniku (ki je bil sicer tudi del učnega gradiva za slovensko govoreče babice v babiški šoli v Trstu⁷⁶) že v tretjem mesecu za dojenčke priporočal nerazredčeno kravje mleko.⁷⁷ Vsekakor lahko domnevamo, da so bili pri hranjenju, ki je nadomeščalo dojenje, v praksi različni načini, od katerih so bili lahko mnogi za otroke tudi usodni.

Ni pa povsem jasno, kaj je v koprskih cerkvenih registrih druge polovice 19. stoletja predstavljala oznaka *ecclampsia* (tudi *eclampsia*, *spasimo*, *eclampsia nutans*), ki je zabeležena pri otrocih, in sicer večmesečnih dojenčkih. Tudi pri tem zapletu v medicinskih priročnikih beremo o krčevitem gibanju: »Prizadeti dojenčki in otroci sklanjajo glavo in rahlo nagnejo telo naprej, kar se ponavlja zelo hitro, včasih dvajsetkrat, petdesetkrat in celo stokrat, nato pa preneha in se ponovi, tudi večkrat v 24 urah. Med napadom je otrok videti prestrašen, vendar se takoj, ko gibi prenehajo, vrne popolna zavest.«⁷⁸ Morda bi tudi v tem primeru lahko šlo za prehransko pogojen zaplet.

Na drugi strani pa je bil pogost vzrok smrti seveda tudi tetanus novorojenčkov (*tetanus neonatorum*), ki ga povzroča enterotoksin, izločen iz bakterije *Clostridium tetani* (odkrite leta 1889) in vpliva na možgane, hrbtenjačo in živčevje, zato se pri obolelem pojavljajo tonični krči mišic čeljusti, zatilja, hrbta in trebušne stene, lahko tudi dihalnih mišic, glasilk in mišic sapnika.⁷⁹ To nevarno stanje je (kot »čeljustni krč«) opisal tudi Valenta.⁸⁰ V koprskih virih je tetanus mogoče prepoznati pod oznako *thris-mus* (oziroma *trismus*, *trismo*), ob odsotnosti preventivnih metod, pa tudi neustrezne obporodne oskrbe, je bilo njegovo pojavljanje seveda pogosto.

73 Luzzatto Fegiz, *La popolazione*, 66. Po Castiglioniju je pogostosti tega zapleta botrovalo zapoznelo iskanje zdravniške pomoči. – Castiglioni, *La mortalità*, 21, 22.

74 V drugih deželah se je za ta zaplet uporabljalo druge izraze, najpogostejše fraz./fras. O tem gl. Urlep, *Današnji pogled*. Keber, *Socialno-zdravstveni položaj*. Dolenc, *Zagovori*, 183.

75 Kočevar, *Slovenska mati*, 30.

76 Gl. Borisov, *Ginekologija*. Kovačič, *Porodna babica*, 76.

77 Valenta, *Učna knjiga*, 114.

78 »I bambini ed i fanciulli che ne sono affetti inchinano la testa e piegano il corpo leggermente in avanti, movimento che si ripete con grande rapidità, talvolta venti, cinquanta ed anche cento volte, per quindi cessare. e poi ritornare, anche più volte nelle 24 ore. Durante l'attacco, il bambino sembra spaventato; ma non si tosto terminano i movimenti, torna la perfetta conoscenza.« – West, *Lezioni sulle malattie*, 209.

79 Urlep, *Današnji pogled*, 39.

80 Valenta, *Učna knjiga*, 260, 261. Prim. West, *Lezioni sulle malattie*, 187.

Zaključek

V prispevku je bil opazovan predvsem diskurz, povezan z otroško umrljivostjo, ki se je v Avstrijskem primorju (zlasti v Trstu) spletal okrog razprav o higienizaciji in asanaciji urbanega prostora. Čeprav so deloma na te iniciative vplivale tudi nalezljive bolezni, ki so se v 19. stoletju pojavljale v epidemični obliki, to ni bil prevladujoč vzrok za visoko smrtnost otrok, posebej v prvem letu življenja ter od dopolnjenega prvega do petega leta starosti. Na visoko stopnjo umrljivosti med otroki je tudi v začetku 20. stoletja namreč opazno vplivala socialna pripadnost tako z vidika higiene in prehrane kot profilakse in medicinske kurative. Strah pred kopičenjem revnega prebivalstva v tesnih stanovanjih, pred širjenjem bolezni, umiranjem otrok je bil izražen tudi v razočaranjih nad nezadostno asanacijo mestnega prostora in neuspešnim infiltriranjem modernih, z napredkom povezanih (meščanskih) idej med širše plasti prebivalstva. Prizadevanja za izboljšanje bivanjskih in življenjskih pogojev v urbanem prostoru, ki so bila večinoma zgolj teoretična, pa niso imela podlage le v filantropskih, ampak tudi (ali predvsem) v ekonomsko in politično podkrepljenih motivih.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper:
 - SI PAK KP 7 – Občina Koper.
 - SI PAK KP 299 – Rodbinski fond Gravisi.
- ŠAK – Škofijski arhiv Koper:
 - ŠAK – Knjiga krščenih Koper, 1889–1901.
 - ŠAK – Knjiga umrlih Koper, 1875–1899.

Literatura

- Beltram, Vlasta idr. *Ortopedska bolnišnica Valdoltra, 1909–2009*. Ankaran: Ortopedska bolnišnica Valdoltra, 2009.
- Benussi, Bernardo. Frammento demografico. V: *Miscellanea di studi in onore di Attilio Hortis*, 985–1021. Trieste, 1910.
- Bevilacqua, Claudio. *Ospedali della Trieste passata. Dalla Signoria dei Vescovi a quelli degli Asburgo*. Trieste: Luglio, 2015.
- Borisov, Peter. *Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1995.
- Bratož, Urška. "Provvidenze, dirette a potenziare le forze vitali della popolazione italiana": stiske ljudi in fašistična socialna politika v Izoli med obema vojnama. *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, št. 3 (2021): 170–89.

- Bratož, Urška. *Bledolična vsiljivka z Vzhoda: kolera v severozahodni Istri (1830–1890)*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales ZRS Koper, 2017.
- Braulin, Flavio. *La questione sanitaria nella Trieste di fine '800: i caratteri antropologici della medicina ospedaliera sul Litorale austriaco*. Milano: Franco Angeli, 2002.
- Buzzi, Luigi. *Processi verbali sul sistema costruttivo e dispositivo delle nostre abitazioni in relazione all'igiene*. Trieste: Società d'ingegneri ed architetti, 1879.
- Cergol Paradiž, Ana. »V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo« - skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji. V: Aida Škoro Babić idr. (ur.). *Zgodovina otroštva*, 266–77. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.
- Dalla-Zuanna, Gianpiero in Fiorenzo Rossi. Comparisons of infant mortality in the Austrian Empire Länder using the Tafeln (1851–54). *Demographic Research* 22 (2010): 813–62.
- Derosas, Renzo. Infant Mortality Broken into Pieces: a Case Study on Venice in Mid-Nineteenth Century. V: *Società Italiana di Statistica, Atti della XLI Riunione Scientifica*. Università di Milano - Bicocca 5-7 giugno 2002. Sessioni plenarie e specializzate, 65-76. Padova: CLEUP, 2002.
- Derosas, Renzo. The joint effect of maternal malnutrition and cold weather on neonatal mortality in nineteenth-century Venice: An assesment of the hypothermia hypothesis. *Population Studies* 63, št. 3 (2009): 233–51.
- Dolenc, Milan. *Zagovori v slovenski ljudski medicini ter zarotitve in apokrifne molitve*. Ljubljana: Institut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 1999.
- Foucault, Michel. *Rojstvo biopolitike: kurz na Collège de France: 1978–1979*. Ljubljana: Krtina, 2015.
- Kalc, Aleksej in Dean Krmac. La mortalità infantile nell'Adriatico nord-orientale: spunti di ricerca per il primo Ottocento (1816–1850). V: *Filii, filiae položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*, 224–38. Poreč: Zavičajni muzej Poreštine; Pazin: Državni arhiv; Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, 2011.
- Kalc, Aleksej. Prebivalstvo Kopra v 19. stoletju v luči popisnih in župnijskih virov. *Acta Histriae* 20, št. 3 (2012): 485–504.
- Kavrečič, Petra. Bolni otroci na okrevanju v zdraviščih Avstrijskega primorja. V: Aida Škoro Babić idr. (ur.). *Zgodovina otroštva*, 491–500. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.
- Keber, Katarina. *Čas kolere: epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- Keber, Katarina. Socialno-zdravstveni položaj rudarskih otrok premogovnika Leše pri Prevaljah v 19. in v začetku 20. stoletja. V: Aida Škoro Babić idr. (ur.). *Zgodovina otroštva*, 450–62. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.
- Kocka, Jürgen. The Middle Classes in Europe. *The Journal of Modern History* 67, št. 4 (1995): 783–806.
- Kovačič, Kristina. Porodna babica šantla Ana iz okolice Trsta in njena zapuščina. *Etnolog: glasnik Slovenskega etnografskega muzeja* 7=58, št. 1 (1997): 71–85.
- Ličen, Daša. *Meščanstvo v zalivu: društveno življenje v habsburškem Trstu*. Ljubljana: SH, Založba ZRC, 2023.
- Ličen, Daša. Ravnanje z odpadki kot orodje družbene razlike. V: Dan Podjed idr. (ur.). *Nevidno življenje odpadkov*. Ljubljana: Založba ZRC, 2022.
- Manfredini, Matteo in Lucia Pozzi. Mortalità infantile e condizione socio-economica. Una riflessione sull'esperienza italiana fra '800 e '900. *Revista de Demografía Histórica-Journal of Iberoamerican Population Studies* 22, št. 2 (2004): 127–56.
- Marchigiani, Elena. *Dall'edilizia sociale a quella popolare: un rapporto complesso tra filantropia, economia e politica. Trieste 1872–1917. Guida all'architettura*. Trieste: MGS Press, 2007.
- Panjek, Aleksander. Gradnja in stanovanja v Trstu: gospodarska gibanja in socialna vprašanja v Trstu 1890–1913. *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006): 79–96.
- Pozzi, Lucia in Alessandro Rosina. Quando la madre lavora: industrializzazione e mortalità infan-

tile nelle province lombarde dall'unità alla grande guerra. V: Lucia Pozzi in Eugenia Tognotti (ur.). *Salute e malattia fra ,800 e ,900 in Sardegna e nei paesi dell'Europa mediterranea*, 153–77. Sassari: EDES.

- Puhar, Alenka. *Prvotno besedilo življenja*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2004.
- Remec, Meta. *Podrgni, očedi, živali otrebi: higiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Studen, Andrej. »Samoumevna« čistoča telesa nekoč in danes. V: Georges Vigarello. *Čisto in umazano: telesna higiena od srednjega veka naprej*, 291–313. Ljubljana: Založba /*cf., 1999.
- Studen, Andrej. Epidemije kolere in njihov vpliv na večjo higieno mest. V: Jože Ciperle idr. (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja: 1: 1800–1860*, 217–18. Ljubljana: Nova revija, 2001.
- Studen, Andrej. Ko zabolijo nosnice. Razmišljanje o straniščih in smradu v dolgem 19. stoletju. *Ekonomski i ekohistorijski časopis za gospodarsko povijest i povijest okoliša* 6, št. 1 (2010): 173–86.
- Studen, Andrej. Kočevarjeva Slovenska mati: podučna knjižica za matere in porodnice iz leta 1882 kot izhodišče za nekatera širša socialno- in kulturnozgodovinska razmišljanja. V: *Štefan Kočevar – rodoljub slovenski*, 123–37. Celje: Zgodovinsko društvo, 2006.
- Studen, Andrej. *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2009.
- Studen, Andrej. Smrdelo je kot kuga: k zgodovini higienskih razmer v Ljubljani pred prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse* 1, št. 1 (1994): 44–57.
- Studen, Andrej. *Stanovati v Ljubljani: socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljancev pred prvo svetovno vojno*. Ljubljana: ISH, 1995.
- Studen, Andrej. Za zdravje je potrebna snažnost: razpravljanje o nasvetih za telesno higieno v 19. stoletju na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 2 (2005): 19–29.
- Urlep, France. Današnji pogled zdravnika splošne medicine na Lipičevo prakso in njegove bolnike. V: Fran Viljem Lipič. *Bolezni Ljubljancev, ki jih je leta 1828 opazoval Fran Viljem Lipič, doktor medicine, poprej zdravnik ordinarij mesta Ljubljana, sedaj na univerzi v Padovi redni profesor medicinske prakse*, 31–47. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2007.
- Žerjal, Borut in Neža Čebren Lipovec. Società cooperativa per la costruzione di case in Capodistria. *Annales. Series historia et sociologia* 26, št. 1 (2016): 53–66.
- Žerjal, Borut. Ljudska gradnja v Trstu 19. stoletja. *Kronika* 67, št. 3 (2019): 601–14.

Periodični tisk

- *Družinski prijatelj: poučno zabavni list za slovenske družine*. Trst, 1904–1909.
- *Edinost: glasilo slovenskega političnega društva tržaške okolice*. Trst, 1876–1928.
- *L'Unione: cronaca Capodistriana bimensile*. Koper, 1874–1881.

Spletni viri

- DE GIAXA, Vincenzo. Dizionario Biografico degli Italiani - Volume 36 (1988). https://www.treccani.it/enciclopedia/vincenzo-de-giaxa_%28Dizionario-Biografico%29/. Pridobljeno 30. 10. 2023.

Tiskani viri

.....

- Aa. Vv. *Provvedimenti per migliorare le condizioni igieniche della città, con speciale riflesso all'allevamento dei fanciulli della classe povera*. Trieste: Società del progresso, 1880.
- Castiglioni, Arturo. *La mortalità a Trieste e le sue cause speciali*. Trieste: Appolonio, 1877.
- De Giava, Vincenzo. *Teoria generale della igiene pubblica*. Trieste: Caprin, 1882.
- Dimnik, Jakob. Domača vzgoja. *Učiteljski tovariš* 29, 15. 2. 1889, št. 4, 52–54.
- Fruehbauer, Attilio. *Le condizioni delle abitazioni a Trieste al 31 dicembre 1890 ed il problema dei quartieri minimi. Studio di statistica demografica*. Trieste: Il Municipio, 1902.
- Kočevan, Štefan. *Slovenska mati. Podučna knjiga materam, kako naj sebe in svoje otroke zdrave obvarjejo*. Ljubljana, 1882.
- *L'amministrazione comunale di Trieste nel triennio 1900–1902*. Trieste: Il Municipio, G. Caprin, 1903.
- Luzzatto Fegiz, Pierpaolo. *La popolazione di Trieste (1875–1928)*. Trieste: La editoriale libraria, 1929.
- Marcus, Emilio in Gracco Pattay. *Le condizioni igienico sanitarie di Trieste: cenni popolari*. Trieste: Werk, 1900.
- Valenta, Alojz. *Učna knjiga za babice o porodoslovji*. Ljubljana: Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1886.
- West, Carlo. *Lezioni sulle malattie dell'infanzia e fanciullezza*. Milano: Vallardi, 1869.

Ivan Smiljanić*

»Obravnava, kakoršna še ni bila v Ljubljani«: finančna afera Terezije Aristoteles leta 1874**

IZVLEČEK

Prispevek obravnava finančno afero soproge lesnega trgovca Terezije Aristoteles v Ljubljani v 70. letih 19. stoletja. Aristoteles se je zadolžila pri eni od ljubljanskih mešetark, ki so za visoke obresti posredovale pri izposoji denarja, pridobljenega od posojilodajalcev. Pri tem se je Aristoteles močno zadolžila in posegla po prevarah, da bi si izposodila še več denarja. Ko je bilo njeno početje razkrito, je februarja 1874 sledil odmeven sodni proces pred ljubljanskim sodiščem, ki je pritegnil obilo zanimanja ne samo Ljubljančanov, ampak tudi slovenskega in avstrijskega tiska predvsem zaradi dejstva, da je bila večina vpletenih storilk in žrtev ženskega spola. Javno mnenje ni bilo naklonjeno ne Aristoteles ne oškodovanim posojilodajalcem, ki so obveljali za izkoriščevalce, prežeče na ljudi v stiski. Aristoteles in njena mešetarka sta bili obsojeni na dvoletno zaporno kazen.

Ključne besede: Terezija Aristoteles, mešetarjenje, finančna goljufija, Deželno sodišče v Ljubljani, Avstro-Ogrska.

* Dr., Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, ivan.smiljanic@inz.si; ORCID: 0000-0001-8202-8338

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta P6-0280 *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

“A TRIAL LIKE NO OTHER IN LJUBLJANA”: THE FINANCIAL AFFAIR OF TEREZIJA ARISTOTELES IN 1874

The contribution presents the financial affair of a wood merchant's wife, Terezija Aristoteles, in Ljubljana in the 1870s. Aristoteles took a loan from one of Ljubljana's female brokers who, for steep interest rates, mediated the borrowing of money obtained from moneylenders. In doing so, Aristoteles got heavily into debt and resorted to fraud to keep borrowing increasing sums of money. Once her actions were revealed, a high-profile trial at the Ljubljana Court followed in February 1874, attracting a lot of interest not only from the Ljubljana citizens but also from the Slovenian and Austrian press, mainly because most of the perpetrators and victims involved were female. The public opinion did not favour either Aristoteles or the aggrieved moneylenders, who were seen as exploiters preying on those in need. Aristoteles and her broker were sentenced to two years in prison.

Keywords: Terezija Aristoteles, brokering, financial fraud, Regional Court in Ljubljana, Austria-Hungary

Uvod

Slovenske dežele se v 19. stoletju niso mogle pohvaliti s posebej obsežnim gospodarskim razvojem. Prostor je bil v daleč največji meri agrariziran, redki industrializacijski poskusi pa so bili bolj v nemških kakor slovenskih rokah, saj je Slovencem manjkalo premožen meščanski sloj, ki bi si lahko privoščil večje investicije. Tudi ko so se narodnjaški politiki lotevali ustanavljanja slovenskih gospodarskih ustanov, sta neizkušenost in pohlepnost zlahka vodili v propad. Svarilni zgled je bila zadeva Prve občne zavarovalne banke Slovenije, ustanovljene leta 1871 s skupnim trudom predstavnikov tako katoliške kot liberalne provenience, vendar so bili njeni načrti preveč ambiciozni in njeni stroški preveliki, da bi lahko dosegla kakršenkoli uspeh, zato je bila 1876 na nesrečo in sramoto slovenskega tabora likvidirana. Izguba že tako skromnega slovenskega kapitala je bila še bolj boleča, če jo je povzročil tujec, kot v primeru afere ljubljanske banke Kranjska eskomptna družba, ki jo je vodil bančnik italijanskega rodu Jožef Zenari. Bankir je poneveril zajetno vsoto iz vlog slovenskih bančnih vlagateljev in je storil samomor, ko je bila goljufija leta 1884 odkrita.

Zavarovalna banka Slovenija in Jožef Zenari sta bila v časopisju deležna burnih odzivov, vendar nista bila najzgodnejša primera dramatičnega gospodarskega poloma. Ta naziv gre aferi Terezije Aristoteles, ki je pozornost ljubljanske javnosti

in slovenskega tiska zbujala leta 1874. Afera še ni bila natančneje predstavljena v slovenskem zgodovinopisju, z izjemo zapisa, ki ga je za *Slovensko kroniko XIX. stoletja* pripravil Andrej Studen.¹

Blišč in beda Terezije Aristoteles

Terezija (nem. Theresia) Aristoteles, z dekliškim priimkom Dietz, se je rodila leta 1826 bodisi v Regensburgu, kot je zabeleženo v domovinskem listu, bodisi v Münchnu, kot so kasneje poročali časnikarji ob zagotavljanju, da je njeno življenje »romantično, a jako skrivnostno«. Bavarka je že pri osmih letih izgubila starše in v mladosti naj bi se preživljala kot gledališka igralka, nato pa je odpotovala v tedaj rusko Odeso, kjer je pri aristokratski družini sedem let delala kot učiteljica. Leta 1851 je tam dobila prvega otroka, sina Pavla. Pozneje je delala kot guvernanta na Dunaju in v Salzburgu. Prav v Salzburgu je spoznala trgovca z lesom Jožefa Aristotelesa iz Trsta, rojenega leta 1817, ter dobila drugega sina Jožefa leta 1857. Preselila sta se v Ljubljano, kjer sta se poročila in kjer se jima je leta 1860 rodila hči Lucija. Družina je stanovala v stavbi na naslovu Kapucinsko predmestje 74, kasneje Tržaška cesta 23.² Par je očitno naletel na finančne težave, saj sta bili junija 1865 organizirani prisilni dražbi njunega premoženja, ki ju je zahteval podjetnik Lukas Tavčar zaradi neodplačanega dolga 200 goldinarjev.³

Na začetku 70. let je Jožef Aristoteles postal trgovski posrednik v Trstu, zato je vodenje ljubljanske trgovine predal ženi. Od nje je zahteval natančno vodenje vseh izdatkov. Približno leta 1871 ali 1872 se je primerilo, da je soproga pri izračunu zagrešila napako v višini 60 goldinarjev. Napako je skušala prikriti tako, da si je manjkajoči denar izposodila. Odločitev je imela daljnosežne posledice, saj je z njo stopila »na ono polzko pot, koja jo je pripeljala do sodnijskega odra«.⁴

Terezija Aristoteles se je obrnila na uradniško vdovo Ano Riesner, imenovano Rižnarca, pripadnico razvejane ljubljanske mreže mešetak (šlo je namreč predvsem za ženske), ki so postranski zaslužek služile kot posrednice med posojilodajalci in posojilojemalci – točneje med posojilodajalkami in posojilojemalkami, saj so tudi ti skupini v glavnem predstavljale ženske. Mešetarke so iskale osebe, ki so bile pripravljene posoditi denar in biti za to nagrajene z obrestmi. Glede na to, da je posojilodajalec lahko računal na okoli 5 % mesečnih obresti, so mnogi posojali tudi zajetne vsote. Na drugi strani so do mešetak sami pristopali ljudje, ki so potrebovali kratkoročno posojilo, vendar si denarja niso želeli izposojati javno, vsem na očeh. Posojilojemalec je podpisal menico, s katero se je obvezal v določenem roku poplačati ne le izposojeno vsoto in visoke obresti, ki so šle posojilodajalcu, temveč je bil dolžan plačati tudi provizijo

1 Studen, *Ženski polom*, 271, 272.

2 *Slovenski narod*, 1. 3. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

3 *Laibacher Zeitung*, 29. 5. 1865, 302, Exekutive Fahrnissen-Feilbietung. *Tagespost*, 27. 2. 1874, 9, Laibach, 25. Februar.

4 *Slovenec*, 3. 3. 1874, 4, Iz sodnijske dvorane.

mešetarki, ki mu je posojilo priskrbela. Provizija je običajno segala med 3 in 5 %, zato je bilo mešetarjenje lukrativna – z drugega zornega kota pa oderuška – dejavnost. Ker so mešetarke upnikom izplačevale obresti, se dolžniki in upniki najpogosteje niso nikoli osebno spoznali.

Ko je Terezija Aristoteles stopila v stik z Ano Riesner, je imela slednja že poldrugo desetletje izkušenj z mešetarjenjem. Svoji stranki je Riesner priskrbela posojilo 100 goldinarjev, ki bi ga morala Aristoteles odplačati skupaj s petimi goldinarji obresti in prav toliko goldinarji provizije za posredništvo. Mesec dni kasneje je menica zapadla, toda Aristoteles ni imela denarja za odplačilo zneska, obresti in provizije. Riesner ji je omogočila, da se ponovno zadolži pri njej z novo menico za 100 goldinarjev pod istimi pogoji. Zgodba se je naslednji mesec ponovila in Aristoteles je zapadla v spiralo novih in novih posojil. Sprva ji ni bilo težko dobivati novih posojil; svoji mešetarki Riesner je zagotavljala, da je izposojeni denar namenjen moževi lesni trgovini, ki je veljala za solidno in dobičkonosno dejavnost. Ne glede na to so obresti, ki so segale od 10 do 12 goldinarjev na mesec, odžirale vse večje vsote. Aristoteles se je morala začeti dodatno zadolževati pri drugih ljubljanskih mešetarkah. Poleg pri mešetarki Riesner si je denar izposojala še s posredovanjem Fani Richter, Marije Comelli, Kristine Čimžar, Flore pl. Gariboldi in Antonije Izatič.⁵ Zlasti Izatič, sicer soproga ravnatelja pomožnega urada ljubljanskega deželnega sodišča, je veljala za neke vrste glavno mestno mešetarko.

Drsenje Terezije Aristoteles v vse globlje dolgove je trajalo celi dve leti. Kot je pričala sama, je morala dve tretjini vsega denarja, ki ga je prejela, porabiti za odplačevanje obresti in provizije mešetarkam. V obupu je poskušala denar dobiti tudi z igranjem loterije in z zavarovanjem pri različnih društvih, da bi lahko zastavljala svoje zavarovalne police. Kljub vsemu temu pa so mešetarke na menice, ki jih je podpisovala Aristoteles, vse težje dobivale posojila od sumničavih upnikov. To je bil znak za alarm, saj je bila prevara tik pred odkritjem. V stiski se je pojavila ideja, da bi menice ponarejali. Med poznejšim sodnim postopkom sta Aristoteles in Riesner idejo za goljufijo pripisovali ena drugi, tako ali drugače pa sta pri ponarejanju sodelovali obe. Aristoteles je od takrat naprej na lažne menice podpisovala izmišljena imena ali osebe, ki o tem niso vedele ničesar, vendar so bile v očeh upnikov bolj kredibilen kreditojemalec kot ona sama. Poleg tega je še vedno upala na morebiten zadetek na loteriji in na dediščino, ki bi prišla od moževe sestre,⁶ bogate neomožene trgovke Lucije Hörmann iz Trsta.

Goljufijo je prekinila smrt Antonije Izatič, ki je 5. julija 1873 umrla zaradi krvavitve v pljučih, stara 48 let.⁷ Z njeno smrtjo je Aristoteles izgubila svojo glavno preskrbovalko denarja. Izkazalo se je, da je Izatič kljub mešetarjenju umrla zadolžena, zato je ljubljansko deželno sodišče nad njeno zapuščino 16. julija razglasilo stečaj.⁸ Med postopkom je bila dokončno razkrita tudi prevara dvojice Aristoteles-Riesner. Jasno je postalo, da med upniki ni več nobenega zaupanja v Aristoteles, tako da ji niso ponujali

5 Slovenski narod, 27. 2. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta. *Laibacher Zeitung*, 27. 2. 1874, 324, Aus dem Gerichtssaale. *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 4. 3. 1874, 72, 73, Ženski polom v Ljubljani pred sodnijo.

6 Slovenski narod, 27. 2. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

7 *Laibacher Zeitung*, 12. 7. 1873, 1120, Verstorbene.

8 *Laibacher Zeitung*, 19. 7. 1873, 1162, Concurs-Eröffnung.

novih sredstev, stari upniki pa so začeli vloženi kapital terjati nazaj. Konec julija 1873 je zadolženost postala znana tudi Jožefu Aristotelesu, ki o ženinem zadolževanju do takrat ni vedel ničesar. Terezija Aristoteles, ki se obsega dolgov ni zavedala, je skupaj z Ano Riesner pred besnimi upniki zbežala na Bled, kjer naj bi resno razmišljali o samomoru z utopitvijo v jezeru.⁹ Ena od prič je kasneje trdila tudi, da je Aristoteles videla na Ježici, kako se je že skoraj šla utopit v Savo, a si je premislila.¹⁰ Neka posojilodajalka je 6. avgusta sodišču podala poročilo o goljufiji in zadeva je prišla pod drobnogled sodnih organov. Aristoteles in Riesner sta bili aretirani in priprti v zaporu na Žabjeku. Dva od oškodovanih upnikov sta zahtevala, naj se nad premoženjem Terezije Aristoteles razglasi stečaj.¹¹ Ljubljansko sodišče je zahtevi ugodilo 7. oktobra 1873. O pomenu, ki ga je afera do takrat dobila v Ljubljani, priča dejstvo, da je bil za stečajnega upravitelja izbran ugleden pravnik, pristaš slovenskega narodnobuditeljskega gibanja in nekdanji ljubljanski župan dr. Etbin Henrik Costa. Stečajni sodnik je postal Franc pl. Gariboldi,¹² kar bi utegnilo predstavljati navzkrižje interesov glede na to, da je bil domnevno v sorodu z eno od omenjenih mešetark, Floro pl. Gariboldi.

Ker sta bili osumljenki obtoženi tudi goljufije, je bila pred ljubljanskim sodiščem pozimi naslednje leto uvedena kazenska obravnava. Prav »sodsko obravnavanje proti po Ljubljani jako znani gospé Tereziji Aristoteles«¹³ (četudi je bila Aristoteles do nedavnega povsem neznana) je pritegnilo obilo zanimanja, saj se ni pogosto zgodilo, da Ljubljančanka poneveri celih 34.373 goldinarjev. Senzacija, kakršne mesto še ni videlo, se je lahko pričela.

»Obravnava, kakoršna še ni bila v Ljubljani«¹⁴

Zgodovinska pričevanja kažejo, da Ljubljančani in Ljubljančanke ob izrednih dogodkih niso izkazali posebne sramežljivosti, temveč so radovedno obiskovali prizorišča takšnih in drugačnih škandalov, zločinov, nesreč ter javnih usmrtitev. Igralec Anton Cerar – Danilo je v svojih spominih omenil mladostne reminiscence na konec 60. let 19. stoletja, ko so številne afere, vključno z gospodarskimi propadi, kot neka-kšne sejemske atrakcije pritegovalle pozornost meščanov:

»Velika radovednost pa je gnala Ljubljančane na Grad okoli [18]68. leta, kjer so obesili na 'gavge' nekega krvoločnega, doma iz Vipavske doline. Baje je svoji materi odgriznil nos. In samo enkrat se je neki mladi fant v Šelenburgovi ulici ustrelil v srce radi neuslišane ljubezni. Drugi nesrečnež je bil gledališki frizer – pri Jurešiču poleg 'Šušarskega' mosta.

9 *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 4. 3. 1874, 73, Ženski polom v Ljubljani pred sodnijo.

10 *Slovenski narod*, 28. 2. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

11 *Laibacher Zeitung*, 28. 2. 1874, 329, 330, Aus dem Gerichtssaale.

12 *Laibacher Zeitung*, 9. 10. 1873, 1626, Concurs-Eröffnung.

13 *Slovenski narod*, 27. 2. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

14 *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 4. 3. 1874, 72, Ženski polom v Ljubljani pred sodnijo.

Na sveti večer se je zaprl s svojo ljubico v trgovino in je pozabil plin zapreti in se je z dekletom vred zadušil. Ko pa je bil prvi konkurz [stečaj, iz nem. Konkurs] v Ljubljani pri 'Plavi kugli' na Mestnem trgu, smo hodili gledat 'štempelje', s katerimi so bila vrata zapečateni kakor skale pri Božjem grobu v cerkvi sv. Jakoba. To so bile senzacije za Ljubljano in ob takih prilikah se je vse trlo po mestu kakor pri Šenklovskih procesijah.«¹⁵

Stanje ni bilo prav nič drugačno ob izbruhu afere Aristoteles. Staroslovenske *Novice* so v razvpitosti afere videle nekakšno potrditev ljubljanskega kozmopolitizma, češ da se tovrstne afere dogajajo samo v metropolah: »Tedad tudi Ljubljana, in ne samo Dunaj, ima škandalozno pravdo.«¹⁶ To je potrdil tudi začetek sodnega postopka, ko je »[p]red deželno sodnijo [...] čakala velika množica ljubljanskega radovednega občinstva.«¹⁷ »Pravda ta zanima Ljubljančane jako,« je poročal *Slovenski narod*, »ker ne samo, da je bila prvi dan sodiščna sobana v pravem smislu natlačeno polna poslušalcev, tudi pred poslopjem deželnega sodišča in v veži je stalo več nego 400 ljudi, posebno žensk, ki so zijali.«¹⁸ Velik interes Ljubljančank za proces potrjuje tudi navedba, »da je, kakor slišimo, kakih 30 Evinih hčerk pri sodnji vprašalo, ali smejo pravdo poslušati priti, pa se jim ni dovolilo.«¹⁹ Problemi so nastali zaradi nejasnosti glede veljavnosti starega ali novega kazenskega zakonika glede vprašanja, ali ženske kot opazovalke sploh lahko prisostvujejo sodnemu procesu. Na koncu jim je to bilo dovoljeno.²⁰ Večji problem kot zakonodaja je predstavljalo število zainteresiranih, saj je bilo v vseh treh dneh sojenja obiskovalcev tako veliko, da so jih morali biriči poditi s sodišča in je v sodni dvorani kljub zimskemu času vladala neznosna vročina.²¹ V dvorani se je namreč lahko zbralo zgolj okoli sto ljudi, prostora za novinarje pa je bilo še manj.²²

Mreža mešetark v Ljubljani do takrat še ni bila deležna pozornosti tiska, afera pa jo je potisnila v središče javnega zanimanja, kar je povzročilo obilo zgražanja nad »pijavkami« in »vampirji«, ki prežijo na ljudi v stiski. Afera pa je pritegnila tudi druge predstavnike iste branže. *Novice* so se kritično izrazile, da je obravnavo spremljalo »jako veliko občinstvo, med njim lepo število tako imenovanih pijavk ali oderuhov.«²³ *Slovenec* se je strinjal, da je obravnavi prisostvovalo veliko ljudi, ki se sodišča sicer na široko ognejo, zdaj pa so jih privedli »poželjivost do dobička, kamnitna neobčutljivost, trdosrčnost in ledeno neusmiljenje«, da bi videli prvovrstno senzacijo, namreč »v sodnijskih kleščah žensko, ki je deloma po krivdi ljudi njihove vrste tako daleč zabredla, da je zadela ob kazensko postavbo.«²⁴

Aristoteles se je prvi dan sojenja, 25. februarja 1874, na sodišču pojavila oblečena v elegantno črno obleko. Sodni postopek je vodil deželni svetnik Anton Rome,

15 Cerar, *Spomini*, 37, 38.

16 *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 25. 2. 1874, 63, Danes se pri deželni sodnji.

17 *Slovenski narod*, 26. 2. 1874, 3, Pravda zoper 'gospo' Aristoteles.

18 *Slovenski narod*, 27. 2. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

19 *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 25. 2. 1874, 63, Danes se pri deželni sodnji.

20 *Laibacher Tagblatt*, 24. 2. 1874, 3, Zufolge mehrseitiger Anfragen.

21 *Slovenski narod*, 3. 3. 1874, 4, Dva ženska ljubljanska Plahta.

22 *Slovenski narod*, 4. 3. 1874, 3, Pri zadnjem kazenskem obravnavanju.

23 *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 4. 3. 1874, 72, Ženski polom v Ljubljani pred sodnijo.

24 *Slovenec*, 3. 3. 1874, 4, Iz sodnijske dvorane.

tožilec je bil odvetnik Franc Kočevar. Osumljenki sta imeli svoja branilca: 54-letno Ano Riesner je zagovarjal dr. Anton Rudolf, 47-letno Terezijo Aristoteles pa dr. Julij Kozjek iz Gradca, ki je imel dvomljiv sloves hvalisavega branilca številnih težkih zločincev. V slovenskem tisku je bila njegova podoba narisana v izdatno temnih barvah, ker je bil narodni odpadnik, »Slovenec po rodu pa Velikonemec po duhu«.²⁵

Prva je govorila Aristoteles. Njen nastop je po oceni poročevalcev izražal samozavest, govorila je mirno in z izbranim besednjakom. Pojasnila je svojo plat zgodbe in povedala, da nima nikakršnih prihrankov, prav tako naj ne bi nobenega premoženja imel niti njen mož. Jožef Aristoteles je družino preživel le s tem, kar je sproti zaslužil, obenem pa mu je morala pri tem pomagati že omenjena sestra Lucija Hörmann. Zatem je nastopila Ana Riesner, ki je zatrdila, da je imela svojo klientko za pošteno žensko in da je verjela njenim zagotovitvam, da bo denar vložen v lesno trgovino. Obžalovala je dan, ko jo je spoznala, češ da je bila to »njena največja nesreča, ki jo je pripravila v ječo na Žabjek«, saj ji je prej šlo mešetarjenje »zmirom prav dobro, dokler te nesrečne ženske Aristoteles nij bilo, ki je jej kazala pooblastilo od svojega moža, da jej je morala verjeti«.²⁶ Ko je bila povprašana, zakaj je pomagala ponarejati menice, se je branila s prozornim izgovorom: »Nijsem vedela, da se to ne sme.«²⁷

Večino tridnevnega sodnega procesa je predstavljalo zaslišanje prič. Kljub časopisnim navedbam, da je bilo zaslišanih 23 prič, poročila kažejo, da jih je bilo še enkrat toliko, četudi ta številka vključuje tudi priče, ki iz različnih vzrokov niso osebno nastopile, temveč so prebrali njihove izjave. Štiri petine zaslišancev je bilo žensk, med njimi štiri plemiškega rodu, pet prič pa je bilo mešetark; pogojno lahko mednje štejemo tudi predstavnika stečajne mase Antonije Izatič. Poklici prič kažejo, da so bile oškodovanke v glavnem pripadnice nižjih in srednjih slojev (učiteljica, kuharica, dekla, gostilničarka, šivilja, cvetličarka), najpogosteje pa so bile opredeljene glede na poklice svojih (živih ali pokojnih) soprogov (uradnik, bolnišnični oskrbnik, poročnik, železniški delavec, krojaški pomočnik, mitničar, bibliotekar, trgovski agent, blagajnik, pisar). Moški oškodovanci so bili v glavnem trgovci, posamezniki pa tudi vojaki, železničarji, čevljarji, učitelji. Iz (pomanjkljivih) podatkov izhaja, da so bili oškodovanci različnih starosti, saj jih je bilo dvanajst v tridesetih letih, štirje so bili v štiridesetih, deset v petdesetih letih, trije pa so bili starejši od 60 let; najstarejši oškodovanka je bilo 72 let. Kar se tiče vsot denarja, ki so jih priče zahtevale od Aristoteles, je najpodrobnejše poročilo podal *Laibacher Zeitung*. Po njegovem seznamu sodeč je 44 oseb – med njimi celo Ana Riesner – od osumljenke skupaj terjalo 34.373 goldinarjev. Večina terjatev upnikov je bila nižjih od 1000 goldinarjev, nekatere pa so segle bistveno višje. Med upnicami je rekorderka Flora pl. Gariboldi s 4700 goldinarjev težko terjatvijo, med moškimi pa ljubljanski trgovec Franc Schmitt z 2000 goldinarji.²⁸

Iz pričevanj izhaja, da so tako rekoč vse upnice in upniki pristali na posojanje svojega trdo prisluženega denarja v želji po obogatitvi na račun obresti, sledeč takrat

25 *Slovenec*, 28. 9. 1875, 3, Nemški naravoslovci.

26 *Slovenski narod*, 27. 2. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

27 *Slovenski narod*, 28. 2. 1874, 3, 4, Dva ženska ljubljanska Plahta.

28 *Laibacher Zeitung*, 28. 2. 1874, 329, Aus dem Gerichtssaale.

razširjenemu geslu o visoki donosnosti brez tveganja (nem. höchste Fruktifizierung ohne Risiko). Žena bolniškega strežnika Gabrijela Kremžar je ob vprašanju, kaj jo je napeljalo k posojanju denarja, prostodušno priznala: »Mislim pač, da visoki interesi.« Poslušalstvo se je zasmejalo.²⁹ Nekateri previdni in skeptični upnice so morale mešetarko po več mesecev ali celo let prositi, prepričevati in mehčati, da bi od njih dobile denar. Številne so za to dvignile varno naložen denar, kar so nato grenko obžalovale.

Sodišče je zanimalo, kako so priče prišle v stik z obema osumljenkama. Nekateri so Terezijo Aristoteles spoznale po Ani Riesner, druge po naključju, na ulici ali v trafiki. Nekateri je sploh nikoli niso osebno spoznale. Mešetarki Fani Richter in Flora pl. Gariboldi sta sami šli do Aristoteles in ji ponudili denar, ker sta ji zaupali in ker sta verjeli, da je premožna. Ena od oškodovank, mitničarjeva žena Urška Črnič, je bila celo krščenka Ane Riesner, a ji je botra vseeno izročila ponarejeno menico. Priče so v glavnem posojale denar Tereziji Aristoteles, ker so verjele njenim zagotovilom o investiranju denarja v lesno trgovino ali priporočilom mešetark. Aristoteles je očitno dajala vtis poštene ženske, ki je znala diskretno namigovati na svojo materialno preskrbljenost, denimo tako, da je upnicam, ki so jo obiskale na domu, kazala (lažna) opolnomočenja svojega moža, bankovce visokih apoenov³⁰ in dragocen klavir, ki naj bi bil delo dunajskega dvornega izdelovalca. Nekaterim je celo razlagala, da potrebuje denar za nakup konjev in kočije za svojo premožno svakinjo.³¹

Trenutek, ko so upnice in upniki spoznali, da so bili ogoljufani, je bil za mnoge skrajno boleč. Terezija Polc iz Tržiča je pričala, da je njen brat posodil Tereziji Aristoteles zajetno vsoto, in kmalu po razkritju naj bi ga prevara tako prizadela, da je umrl.³² Nekateri so se med sojenjem znesli nad Aristoteles. Ljubljanska gostilničarka Jožefa Petrovčič ji je zabrusila: »Vi lažete! Sram naj vas bo, vi goljufinja, vi!«³³ Bibliotekarjeva vdova Marija Kosmač je med pričanjem opazila, da se ji Aristoteles smeji, in ji je jezno rekla: »Da[,] le smijajte se, ko ste poštene ljudi odrli.«³⁴ Še najostreje se je Aristoteles med sojenjem sporekla z mešetarko Marijo Comelli, katere mož je bil nekoč Aristotelesov poslovni partner.

Opazovalci procesa in časopisje niso pokazali veliko razumevanja do oškodovanih upnikov. Čudili in smejali so se njihovi pogoltnosti, naivnosti, nerazumevanju postopka mešetarjenja in nepripravljenosti na tveganje, ki ga takšna investicija prinaša. Nekateri priče so pričakovale, da bodo izgubljeni denar prejele tukaj in zdaj, med samim procesom. Poleg tega so številni upniki kljub goljufiji od Aristoteles vendarle prejeli svoj vložek in del obresti, tako da po javnem mnenju niso imeli pravice jadikovati nad izgubo. Celokatoliški tisk je s precej jedkim cinizmom pisal o »dobrosrčnih« upnikih, ki so za kuliso karitativnosti lagodno živeli od obresti. Tega so se očitno zavedali tudi nekateri upniki, ki se zaradi sramu niso prikazali na sojenju niti niso zahtevali

29 *Slovenski narod*, 27. 2. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

30 *Slovenski narod*, 28. 2. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

31 *Laibacher Zeitung*, 28. 2. 1874, 329, Aus dem Gerichtssaale.

32 *Slovenski narod*, 28. 2. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

33 *Slovenski narod*, 3. 3. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

34 *Slovenski narod*, 1. 3. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

povračila. Na rob nekaterim pričam, ki so objokane pripovedovale, da so izgubljeni denar krvavo zaslužile, je tisk pripomnil, da so brez težav posojale denar po oderuških obrestih.³⁵

Zgolj občasno so se zgodbe upnikov iskreno dotaknile poslušalcev. *Slovenec* je priznal: »So pa tudi med pričami nekatere revice[,] ki so, zapeljane po velikih jim obljubljenih obrestih, izročile svoj 'krvavo' zaslužen denar goljufici. Nekatere jokaje pripovedujejo[,] kako težko jih je zadela ta zguba, in te so res usmiljenja vredne. Pa kdo jim bo pomagal?«³⁶ Mednje sodi železniški čuvaj in oče sedmih otrok Janez Brajdič, ki je pričal, da sta z ženo trudoma prihranila 300 goldinarjev, nato pa je po nasvetu znanca, ki naj bi živel zgolj od obresti svojih posojil, predal vse prihranke Ani Riesner, ki jima je obljubila popolno varnost investicije. »In vidite, gospod prvosednik, nadaljuje mož, jokaje se, izgubila sva vendar vse.«³⁷

Na sojenju so nastopile tudi priče iz gospodinjstva Aristotelesovih. Hlapec Jožef Gorišek je pričal, da Terezija Aristoteles ni sodelovala pri moževi lesni trgovini in da je živela skromno, vendar je veliko igrala loterijo. Prebrali so zapisnik hišne oskrbnice, ki je potrdila gospodaričino skromno življenje in dodala, da ima v lasti samo dve obleki in šest srajc. (V Trstu so pred sodišče poklicali tudi Lucijo Hörmann, vendar ni želela povedati ničesar.) Največ zanimanja je med občinstvom povzročil prihod Jožefa Aristoteles v sodno dvorano, ki žene ni hotel niti pogledati. Kot mož osumljenke se je lahko pričanju izognil, kar je tudi storil in odšel. Prebrali so zapisnik njegovega pričevanja, po katerem do nedavnega o ženinem zadolževanju in goljufiji ni vedel ničesar.³⁸

Ko so priče 27. februarja sklenile svoja pričevanja, je sledil enourni govor tožilca Kočeverja. Ta je sodno obravnavo označil za »v socialnem, ekonomičnem in fiziološki ozirom zanimivo«, saj se je v Ljubljani prvič zgodilo, da »je prišlo nenaravno hlepenje po hitrem bogastvu pred sodnijo, in tu se je odkrilo brezobzirno, tu se bode tudi kaznovalo, upajmo v svarilo drugim, ki morebiti še dendenes upajo priti k bogastvu po enakem potu«. Čudil se je dejstvu, da sta goljufnji lahko nakopili takšno vsoto denarja, po drugi strani pa mnogi poštene kmetje in obrtniki ne morejo dobiti niti majhnega posojila. Okrcal je tudi zapeljane upnike, ki bi jim moralo biti jasno, da mamljive obljube ne morejo biti resnične. V sklepu je predlagal petletno zaporno kazen za osumljenki (po zakonodaji je Aristoteles in Riesner grozilo med pet in deset let zapor), vendar je sodišču priporočil, da v obzir vzame olajševalne okoliščine in izreče kazen, nižjo od zakonsko predpisane. Sledil je nastop branilca Kozjeka, ki je trdil, da je treba osumljenkama soditi v skladu s časom, v katerem ženske dobivajo vse več pravic, tudi v gospodarstvu, kar prispeva k takšnim ekscesom. Za nesrečo je okrivil pohlepne upnice in mešetarke. Tisk je Kozjekov nastop ocenil slabo, češ da je s čustvenim govorom, v katerega je vpletel tudi nekaj nepotrebnih političnih opazk, nagovarjal bolj poslušalce kot pa odločevalce v sodnem postopku. Drugi branilec Rudolf je zanimal, da je Riesner sodelovala pri goljufiji, in prosil za milostno sodbo. Kmalu zatem je

35 *Slovenski narod*, 28. 2. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

36 *Slovenec*, 14. 3. 1874, 4, Iz sodnijske dvorane.

37 *Slovenski narod*, 3. 3. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

38 *Slovenski narod*, 1. 3. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

sodišče sprejelo sodbo: Aristoteles in Riesner sta bili obsojeni na dve leti težke ječe s strogim postom vsak mesec, ki sta jo takoj nastopili. Obsojenki sta nad razmeroma milo kaznijo izrazili zadovoljstvo.³⁹ »Tako se je končala pravda, ktera je za Ljubljano sicer karakteristična, nikakor pa ne slavna,« je sklenil *Slovenec*.⁴⁰

Podoba sojenja, kot se kaže v časopisju, kaže precejšnjo stopnjo kritične distance poročevalcev. Novinarji so bili seveda kritični do prevare, ki sta jo izvedli Aristoteles in Riesner, vendar tudi do upnic in mešetark, ki so se skušale okoristiti z visokimi obrestmi ali provizijami in so nato na sodišču tožile nad težko usodo, ki jih je doletela. Prav tako je negativno prikazana množica vsiljivo radovednih opazovalcev procesa, med katerimi je bilo, po prepričanju tiska, veliko podobnih izkoriščevalcev. Negativna je bila tudi ocena zagovornikov obeh osumljenk, zlasti Kozjeka, na katerega je bil slovenski tisk apriorno alergičen kot na pripadnika nemškega liberalnega tabora. Opozoriti velja, da afera Aristoteles, za razliko od številnih drugih slovenskih afer te dobe, ni dobila političnega predznaka; po ustaljeni navadi so pripadniki različnih prepričanj ob aferah eden drugemu očitali krivdo in si odgovornost podajali kot vroč kostanj, vendar tokrat česa takšnega ni zaznali. Edina, ki sta si zagotovila naklonjenost tiska, sta bila pravični tožilec Kočvar ter sodnik Rome, ki je zapleten postopek dobro vodil in izkazal seznanjenost s primerom. Primer Aristoteles je bil torej zgodba, v kateri so vsi nastopajoči – razen tistih, ki poosebljajo sodno pravico – negativci.

Afera Aristoteles – časopisna senzacija

Morda je prav moralna oporečnost vseh v prevaro vpletenih strani prispevala k temu, da je zgodba pritegnila pozornost javnosti in prerasla v časopisno afero, eno prvih na Slovenskem. Najpodrobnejše poročilo o zadevi Aristoteles je v štirih nadaljevanjih objavil mladoslovenski liberalni dnevnik *Slovenski narod*, ki je začel izhajati leta 1868. V času afere ga je urejal književnik Josip Jurčič, ki je bil tudi odgovoren za selitev sedeža časopisa iz Maribora v Ljubljano leta 1872, leto dni pred afero pa je časopis spremenil v prvi slovenski dnevnik. Nekoliko krajši povzetek sojenja, prav tako natisnjen v štirih delih, je objavil osrednji katoliški list *Slovenec*, ki je takrat izhajal šele nekaj mesecev. Četudi se je časopis običajno izogibal senzacionalističnemu poročanju, je tokrat bralcem najavljal, da bodo o sojenju »najmikavnejše reči povedali«.⁴¹

Izmed nemškega časopisja na Slovenskem je o procesu najobširneje poročal *Laibacher Zeitung*, uradni list ter osrednji časopis slovenskega nemštva, ki je izhajal že od zadnje četrtine 18. stoletja.⁴² V času afere ga je urejal Ignac pl. Kleinmayr iz znane ljubljanske založniško-tiskarske rodbine. Drugi nemški časopis, ki je objavil identično

39 *Slovenski narod*, 3. 3. 1874, 3, 4, Dva ženska ljubljanska Plahta. *Laibacher Zeitung*, 3. 3. 1874, 346, Aus dem Gerichtssaale. *Laibacher Zeitung*, 4. 3. 1874, 352, Aus dem Gerichtssaale.

40 *Slovenec*, 14. 3. 1874, 4, Iz sodnijske dvorane.

41 *Slovenec*, 26. 2. 1874, 4, Sodnijska obravnavo.

42 Žigon, *Nemško časopisje*, 22, 23, 32, 33.

poročilo kot *Laibacher Zeitung*, je bil *Laibacher Tagblatt*, list nemških liberalcev in nemškutarjev s precej krajšo tradicijo, saj je prva številka izšla leta 1868.⁴³ V času afere ga je urejal šestindvajsetletni tiskar in založnik Otomar Bamberg. Slovenski liberalni tisk o obeh nemških časopisih in njunih stališčih ni imel dobrega mnenja, kar kažeta priljubljena vzdevka zanj, »Lajbaherica« in »Ljubljanski butelj«.

Afera Aristoteles je presegla slovenske okvire in je imela precej odmeva v avstrijskem tisku. Vrsta časopisov je bolj ali manj obširno poročala o nevsakdanji goljufiji, običajno v rubrikah, posvečenih zanimivejšim primerom z domačih in tujih sodišč, in brez posebnega komentarja. Ne preseneča, da je veliko prispevkov objavil graški tisk. *Grazer Zeitung*, ki je imel tudi vlogo štajerskega uradnega lista, je o zadevi Aristoteles že v času sojenja objavil obširno poročilo,⁴⁴ ki ga je povzel celo *Laibacher Tagblatt*, in poročanje zaokrožil s podobno obširnim poročilom o poteku procesa in sodbi.⁴⁵ Tudi liberalni graški dnevnik *Tagespost* je sodnemu postopku posvetil zajetno poročilo v štirih nadaljevanjih, ki naj bi ga napisal ljubljanski dopisnik,⁴⁶ medtem ko se je katoliški *Grazer Volksblatt* omejil le na kratki notici.⁴⁷ O Aristoteles so lahko brali tudi na Tirolskem, saj je o njej poročal *Innsbrucker Nachrichten*.⁴⁸ Nenavadno močan odmev je sodni proces dosegel v tisku cesarske prestolnice. Osrednji časopis dunajskega liberalnega meščanstva *Neue Freie Presse*⁴⁹ je objavil po graškem *Tagespost* povzeto poročilo⁵⁰ ter kratko sporočilo o sodbi, prejeto po telegramu.⁵¹ Od leta 1848 izhajajoč liberalni dnevnik *Die Presse* je objavil dopisnikovo poročilo iz Ljubljane.⁵² Oglasil se je tudi nemški nacionalistični liberalni *Deutsche Zeitung*, glavni tekmeč *Neue Freie Presse*.⁵³ Lastne prispevke so objavili vodilni katoliški listi, kot so *Gemeinde-Zeitung*, ki so ga brali predvsem trgovci in malomeščani,⁵⁴ *Das Vaterland*, ki je natisnil krajše poročilo v paketu z drugimi novicami iz Ljubljane,⁵⁵ in nedavno ustanovljeni *Neuigkeits-Welt-Blatt*.⁵⁶

Od Ljubljane najbolj oddaljen odmev zadeve Aristoteles, ki je trenutno dokumentiran, je zapis v augsburškem *Allgemeine Zeitungu*, osrednjem časopisu združene Nemčije. Omenjena je v satiričnem potopisu po Kranjskem obskurnega književnika Arnolda Wellmerja. Wellmer omenja obsojenko nenavadno lepega imena, ki si je

43 Prav tam, 52–54.

44 *Grazer Zeitung*, 27. 2. 1874, 3, 4, Laibach, 25. Februar.

45 *Grazer Zeitung*, 2. 3. 1874, 3, 4, Laibach, 27. Februar.

46 *Tagespost*, 19. 2. 1874, 9, Schwindel in Frauenkreisen. *Tagespost*, 27. 2. 1874, 9, Laibach, 25. Februar. *Tagespost*, 28. 2. 1874, 6, Laibach, 26. Februar. *Tagespost*, 1. 3. 1874, 6, Laibach, 27. Februar.

47 *Grazer Volksblatt*, 1. 3. 1874, 3, Ein Schwindelprozess gegen Frauen. *Grazer Volksblatt*, 4. 3. 1874, 4, Die Laibacher Schwindlerinnen.

48 *Innsbrucker Nachrichten*, 21. 2. 1874, 482, 483, Schwindel in Frauenkreisen.

49 Paupié, *Handbuch*, 144–50.

50 *Neue Freie Presse*, 20. 2. 1874, 2, Schwindel in Frauenkreisen. *Neue Freie Presse*, 26. 2. 1874, 8, Schwindel in Frauenkreisen.

51 *Neue Freie Presse*, 28. 2. 1874, 2, Laibach, 28. Februar.

52 Paupié, *Handbuch*, 135–38. *Die Presse*, 28. 2. 1874, 4, Laibach, 28. Februar. *Die Presse*, 3. 3. 1874, 3, 4, Laibach, 2. März.

53 Paupié, *Handbuch*, 157, 158. *Deutsche Zeitung*, 24. 4. 1874, 6, Laibach, 21. Februar.

54 *Gemeinde-Zeitung*, 22. 2. 1874, 12, Schwindel vornehmer Frauen. *Gemeinde-Zeitung*, 5. 3. 1874, 13, Der Frauenprozess in Laibach.

55 Paupié, *Handbuch*, 95, 96. *Das Vaterland*, 3. 3. 1874, 2, Laibach, 28. Februar.

56 *Neuigkeits-Welt-Blatt*, 22. 2. 1874, 9, Ein Frauenprocess. *Neuigkeits-Welt-Blatt*, 3. 3. 1874, 12, Schwindelnde Frauen.

sposojala denar od revnega meščanstva in s tem sprožila afero, pred katero se skriva tudi München, kar je najverjetneje namig na afero Spitzeder, ki jo bomo omenili v kratkem. »No, država bo Tereziji Aristoteles dve leti nudila brezplačno prenočišče in brezplačno hrano za 706 dni. Preostalih 24 dni bodo dnevi strogega posta, vsak mesec eden ...«⁵⁷

Neobičajnost afere Aristoteles je torej pritegovala zanimanje številnih časnikov, ki so si pri njenem razlaganju pogosto pomagali s sklicevanjem na pretekle sorodne dogodke in osebe, s čimer naj bi bralci lažje doumeli naravo ljubljanske goljufige. Nekateri so zgodbo skušali tolmačiti kot posledico gospodarske krize, ki je izbruhnila 9. maja 1873 z zlomom dunajske borze. Krizo je povzročilo preveč množično ustanavljanje delniških družb v času ekonomske blaginje t. i. ustanoviteljskega obdobja (nem. Gründerzeit), ki niso bile podprte z dovolj kapitala in ki so se pri poslovanju, predvsem pri kupovanju zemljišč in nepremičnin, obnašale špekulativno ter trošile denar lahkovernih vlagateljev. Z Dunaja se je kriza razširila po Evropi in ZDA ter za sabo puščala sled bankrotov, strmoglavljenih vrednosti delnic in krčenja proizvodnje, zato je pogosto obravnavana kot prva večja mednarodna kriza. Njene posledice so se vlekale še dve desetletji in z njo se je končalo obdobje laissez-faire, saj so se države oklenile protekcionizma. Na Slovenskem kriza predvsem zaradi skromnega obsega podjetniškega sektorja ni imela močnega vpliva. Posledice naj bi se še najbolj odrazile v psihološkem smislu, saj so že tako redke slovenske vlagatelje prestrašile pred investicijami v nove projekte.⁵⁸ Seveda Terezije Aristoteles ne moremo neposredno povezati s krizo, saj si je začela denar izposojati že pred njenim izbruhom, kljub temu pa so časnikarji namigovali, da je bilo obnašanje Ljubljančanke simptom lahkomiselnosti, pogoltnosti in dekadence ustanoviteljskega obdobja, ki so vodile v katastrofalen polom. Na to je v zaključnem govoru na sojenju opomnil tudi tožilec Kočever, ki je trdil, da je primer »le majhen epilog k veliki tragediji, ki se je igrala meseca maja na Dunaji, tudi tam se je hlepenenje po nenaravnem bogastvu polastilo najvišjih in najnižjih krogov.«⁵⁹ Novice so ob tem pokritizirale nemški liberalizem, ki je s svojo politiko prostega trga in nebrzdanega bogatenja pripeljal do krize (konservativni tisk je krizo v splošnem dojemal kot božansko kazen za prevlado brezbožnega judovskega liberalizma)⁶⁰ ter dosegel, da se je odpravila zakonodaja, ki je sankcionirala previsoke obresti, kar je omogočilo tudi afero Aristoteles. »Dandanes sme vsak ljudi oderati, kakor mu drago in od 100 gld. zahtevati na mesec 5, 10 ali 50 gold. procentov. Živela odertija – pod krilom postave!«⁶¹

Razen s splošno gospodarsko klimo je tisk skušal razložiti fenomen Aristoteles tudi s posameznimi primeri finančnih goljufov. V avstrijskem tisku, denimo v *Die Presse*, lahko najdemo oznake, ki Aristoteles opredeljujejo kot »malo Spitzeder« (nem. Klein-Spitzeder). Gre za referenco na Adele Spitzeder, katere afera je nekaj mesecev prej odmevala po vsej Evropi. Spitzeder, ki je živela v Münchnu in kariero začela kot igralka – oboje predstavlja zanimivo paralelo z življenjem Terezije Aristoteles –,

57 Wellmer, *Dem Frühling entgegen!*, 1351.

58 Vodopivec, *Velika gospodarska kriza*, 28–31.

59 *Slovenski narod*, 3. 3. 1874, 3, 4, Dva ženska ljubljanska Plahta.

60 Zajc in Polajnar, *Naši in vaši*, 48–52.

61 *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 4. 3. 1874, 73, Ženski polom v Ljubljani pred sodnijo.

je leta 1869 odprla banko *Spitzedersche Privatbank*, v kateri je pod krinko pobožne in karitativne katoličanke orkestrirala eno prvih, če ne prvo Ponzijevo shemo v ekonomski zgodovini, saj je stare vlagatelje izplačevala z vložki novih vlagateljev. Prevara je trajala do leta 1872, ko je bila Spitzeder, do takrat že najbogatejša ženska na Bavarskem, razkrinkana, banka pa zaprta. Dimenzije prevare so bile osupljive, saj je več kot 30.000 vlagateljev skupaj izgubilo vsoto, ki bi, preračunano v današnjo valuto, dosegla 400 milijonov evrov. Ker Ponzijeve sheme formalno še niso bile nezakonite, je bila junija 1873 pred sodiščem obsojena na skoraj štiri leta zapora za nepravilno računovodstvo in nemarno upravljanje z denarjem vlagateljev.⁶² Razvpita afera je odmevala tudi v slovenskem (predvsem nemškem) tisku.

Tudi *Slovenski narod* je v naslovu svojega poročila o sodnem postopku, *Dva ženska ljubljanska Plahta*, citiral nedavno afero. Četudi je mamljivo sklepati, da naslov namiguje na naplahtane upnike, gre v resnici za sklic na avstrijskega vojaka in uradnika Johanna Baptista Plachta, katerega škandalozen primer finančne goljufije je le nekaj tednov pred sodnim procesom Aristoteles polnil stolpce avstrijskega časopisja. Leta 1872 je na Dunaju vzpostavil svoje podjetje, s katerim je na podoben način kot Spitzeder izvedel Ponzijevo shemo: od vlagateljev, ki so bili predvsem iz nižjih slojev, je prejemal denar, za katerega je obljubil, da bo investiran in bo vlagateljem prinesel 15-ali 20-odstotne obresti. Prav on si je izmislil prej omenjeno frazo o visoki donosnosti brez tveganja, ki je bila bahavo natisnjena v njegovih oglasih. V resnici je pridobljeni denar porabil za kockanje. Leta 1873 ga je razkrinkal borzni zlom, nekaj dni kasneje pa je sodišče uvedlo stečajni postopek.⁶³ Izkazalo se je, da je Placht nakopičil orjaški dolg 2,8 milijona goldinarjev, vendar je sodišče kot olajševalno okoliščino vzelo v obzir pogoltnost vlagateljev. Februarja 1874 je bil obsojen na šest let zapora, vendar ga je cesar Franc Jožef leta 1877 pomilostil.⁶⁴ Ker je tudi slovenski tisk o Plachtovem sojenju obširno poročal, ne preseneča, da je Terezija Aristoteles zgolj dva tedna kasneje zbudila marsikatero asociacijo na dunajskega goljufa. – Na koncu je tudi ime same Terezije Aristoteles napredovalo do sopomenke za prevaro, saj je *Slovenski narod* ob poročanju o neki češki finančni aferi konec marca 1874 zapisal, da je šlo za »[a]ristotelovsko«⁶⁵ početje.

Tisk je torej skušal pojasniti zadevo Aristoteles s sklicevanjem na gospodarsko krizo, na Adele Spitzeder in Plachta, vendar je afero vseeno obdajala avra še neznanega in do takrat nevidenega. Šlo je za prvo večjo finančno afero v Ljubljani, vendar je v primerjavi z obsegom dolgov iz drugih afer šlo za razmeroma benigne izgube. Kaj je bil pravzaprav element zgodbe, ki je javnost in tisk najbolj vznemirjal? Zakaj je sodni proces pritegnil toliko opazovalcev in zakaj je tisk o njem izdatno poročal ter navajal, da gre za »kazenski postopek, edinstven v kroniki mesta Ljubljane, ki meče čudno luč na družbene in finančne razmere tega majhnega mesta«⁶⁶ Pregled časopisja pokaže,

62 Nebel, Adele Spitzeder.

63 Innsbrucker Nachrichten, 27. 5. 1873, 1487–88, Das Börsencomptoir Placht.

64 Neuigkeits-Welt-Blatt, 28. 9. 1877, 3, Placht: der 'höchste Fruktifizierer' – begnadigt.

65 Slovenski narod, 21. 3. 1874, 3, Aristotelovsko.

66 Neue Freie Presse, 26. 2. 1874, 8, Schwindel in Frauenkreisen.

da sta sodobnike fascinirala in šokirala predvsem dva elementa afere: da je bila večina vpletenih akterjev žensk in da je šlo v nemajhni meri za pripadnice višjih slojev. Kot so zapisale *Novice*: »Zatoženki, priče in poškodovani, – vse to je skoro brez izjemka ženskega spola in – kar dela pravdo še bolj zanimivo – iz tako imenovanih 'boljših in omikanih' krogov.«⁶⁷ Afera je rušila ustaljena prepričanja, ki so jih Slovenci imeli o ženskah, še posebej pa o ženskah iz višjih razredov.

Tako slovenski kot avstrijski tisk sta poudarjala, kako neobičajna je situacija, da se morata zaradi finančne goljufije pred sodiščem zagovarjati dve ženski, da so priče v glavnem ženske iz srednjih ter višjih slojev in da so bile za spremljanje procesa najbolj zainteresirane ženske. Da bi proces naredil še bolj atraktiven, je nemški tisk pretiraval pri opisovanju družbenega statusa Aristoteles in Riesner, češ da izhajata tako rekoč iz aristokratskih krogov (nem. *vornehmen Kreisen*). Vsekakor pa je bilo časopisje enotno v oceni, da gre za »ženski postopek najnovejše vrste«, ⁶⁸ kot ga na Kranjskem še ni bilo.

V slovenskem tisku z začetka sojenja je mogoče opaziti trend, da so pri opisovanju prič iz višjih slojev uporabili besedo »'gospé'«, postavljeno v narekovaje,⁶⁹ kot bi novinarji želeli povedati, da oškodovanke sicer pripadajo eliti, vendar si naziva zaradi svoje izkoriščevalskosti ne zaslužijo. Zaradi tega je bilo sojenje po zagotovilu *Novic* »jako drastična slika Ljubljanskih socijalnih razmer, kajti gospé iz 'boljših krogov' so pripovedovale, kako so se dale zapeljati po velikih obrestih«. ⁷⁰ Nemara najostrejša kritika sploh ni prišla iz ljubljanskega tiska, temveč iz liberalne goriške *Soče*:

»Negnušno je bilo videti pri končnem obravnavanju lepe, mlade elegantne gospe, pripovedovaje, da je je 'amor sceleratus habendi' [bolestna strast do premoženja, iz Ovidovih *Metamorfoz*] zapeljal, da so denar proti visokim obrestim posojale; negnušno je bilo slišati priče, pripovedujoče, da so za par posojenih stotakov samo na obrestih dobile izplačan kapital s poštenimi interesi vred, pa so vendar še zahtevale, da se jim tudi kapital izplača. Po javnem mnenju večina prič zasluži, da bi bile poleg Aristotelesovke sede le na zatožni klopi.«⁷¹

Tovrstno pridobitništvo med ženskami je bilo na Slovenskem pojav, ki se je z afero Aristoteles prvič prikazal na svetlem in je požel ostre odzive. Satirični časopis *Brencelj*, blizu konservativnemu staroslovenskemu taboru, je v rubriki, ki naj bi jo v ljubljanskem narečju pisala služabnica premožne Ljubljančanke, okaral oškodovanke za pohlepnost, vendar bi bila služabnica pripravljena isti greh spregledati, če bi se afera odvila v moškem krogu.

»K' je bla tista frava [gospa, iz nem. Frau] Aristotlovka te dni pred rihto v procés zavolj petruga goljživih dolgov, se je pokazal, de so tud naša frava per njih dnarje imel in še precéj velik, zato, k' je strašne činže [obresti, iz nem. Zinsen] al vontrese plačvala, dokler je kej

67 *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 4. 3. 1874, 72, Ženski polom v Ljubljani pred sodnijo.

68 *Laibacher Tagblatt*, 20. 2. 1874, 3, Schwindel in Frauenkreisen.

69 *Slovenski narod*, 25. 2. 1874, 3, Pred tukajšno sodnijo.

70 *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 4. 3. 1874, 73, Ženski polom v Ljubljani pred sodnijo.

71 *Soča*, 5. 3. 1874, 3, V Ljubljani 4. marcija.

dnarja imela. [...] Jest jim na vso moč prvošim, če so kej zgubli per Aristotlovk, sej so na to vižo že drugih dost odrli, k' imajo zmirej kej tisteh bekselnov [menice, iz nem. Wechsel] v rokah. [...] Če že moški s takim dnarjam vohrnujejo, ni toko za zamert; ženske pa, posebno take, katerih možje imajo dost zaslužka al psoldenge, b' ne smele se pečat s tako vohrnijo. Al je to kršansk?⁷²

Podobna stališča je mogoče prebrati v katoliškem *Slovencu*, ki je ocenil, da so se vse ženske, ki so se na tak ali drugačen način udeležile sojenja, izneverile svoji ženskosti in vsemu, kar družba pričakuje od njih kot žensk.

»Dobrovoljni in galantni pisatelji in pesniki vsih civiliziranih narodov slavé žensko kot boljšo polovico človeškega rodu, nji pripisujejo večo mero blagih, nježnih lastnost, njenemu srcu večo občutljivost, usmiljenost, milost, mehkost, sploh vse, kar je v stanu sladiti življenje človeško. In mi tem pisateljem in pesnikom radi verjamemo, čeravno nas lastne skušnje mnogokrat nasprotno učé. [...] Take in morda še drugačne misli so nas obhajale, ko smo gledali podobo dvorane deželne sodnije ljubljanske ravno minule dni. Podoba, ki se nam je tu kazala, je pač pravi pamflet na sodbo žensko bitje občudovajočih ali slavečih pesnikov in pisateljev, kajti ako bi kdo sodil vse ženstvo po tem, kar je v sodnijski dvorani opazoval na posameznih njegovih zastopnikih, bi pač ne mogel drugače, kakor tužen dati slovó misli, da je žensko bitje obdano s še tako tanjko pajčevino poezije, če se tudi prišteva tako imenovanim omikanim ali višim krogom.«⁷³

Morda pa pogled v liberalni tisk pokaže nekaj več razumevanja do žensk, vpletenih v afero? Ne, ravno nasprotno. Vzemimo *Slovenski narod*, ki je v šestdelnem podlistku *Postna premišljevanja* satirično seciral kulturni boj na Slovenskem. Polovico podlistkov je napisal liberalni politik in književnik Janko Kersnik, med njimi tudi tistega, ki omenja Terezijo Aristoteles.⁷⁴ Avtor *Jare gospode* je ocenil, da so ženske na sojenju razbile idealizirano predstavo o vlogi in funkciji žensk v (slovenski) družbi.

»Pa naj govori še kdo za žensko emancipacijo! Pa naj se še kdo pritožuje, da žene in gospodičine pri nas niso tako svobodne, tako enakopravne, kakor mi – gospodje tega stvarjenja! [...] [P]odrl [se mi je] pri kapucinadi [moralizirajoči govor] Kozjakovi in pri lepem govoru državnega pravdnika g. Kočevarja ves lepi sanj o ženski emancipaciji, v katerega so me bili zazibali razni ženski posvetni in trcijalski glasovi, ki so prevladovali v dvorani. – Čudna, v istini čudna je bila družba, ki je stala one dni v raznih poslovihi pred ljubljanskimi sodniki. Idealist, ki le o ženskih idealih sanjari, bi bil našel tu celo lekarno za svojo bolezen. Vsi ženski stanovi skoro so bili zastopani po lepih in nelepah eksemplarih, – naivnost in prebrisanost, gizdavost in trcijalstvo – vse, vse se je bilo sešlo k zadnjemu aktu tragikomične drame: 'Aristoteles & Comp.'. Kje si, ti godec Preširnov, ki si pel o ženskih: Da one same nam ur'jo roké,

⁷² *Brencelj*, 1874, št. 1–3, 6, Rešpehtarjova kuharica.

⁷³ *Slovenec*, 3. 3. 1874, 4, Iz sodnijske dvorane.

⁷⁴ Kersnik, *Zbrano delo*, 499–504. Jurčič, *Zbrano delo*, 540.

Da one same nam glave vedré [sklepna verza Ženske zvestobe];
ali bi bil ti pač ponovil to svojo hvalo pri onem tridnevem prizoru? Skoraj, vsaj komur se
tu nij glava zvedrila, temu se ne bo – ni denes, ni jutri – nikdar!«⁷⁵

Tovrstni pogledi so bili v tem obdobju nekaj običajnega. Ženska emancipacija se na Slovenskem v času afere Aristoteles še ni pričela, javna mnenja v podporo žensk pa so bila redka;⁷⁶ za ilustracijo: leta 1874 je bila Marica Nadlišek Bartol stara sedem let, Zofka Kveder pa se ni še niti rodila. Vidni katoliški in liberalni predstavniki so glede žensk gojili podobna, do pridobivanja političnih pravic skeptična ali povsem negativna prepričanja. »Ženska utegne biti dobra gospodinja, dobra mati, za kar jo je Bog vstvaril, za drugo pa v obče nikjer ne velja,«⁷⁷ je pisal *Slovenec*, za *Slovenski narod* pa so bili zametki ženskega gibanja, ki so prišli z Zahoda, »čudni« in »nezreli klici«. ⁷⁸ Tudi bodoči prvak liberalcev, še ne tridesetletni Ivan Tavčar, je leta 1880 zapisal: »Kaj bode ženska o svobodi govorila? To je pač tako, kakor če bi knez Bismark vstal ter pate tično govoril o koristi tega ali onega kuhinjskega orodja.«⁷⁹ Zavračanje emancipacije je temeljilo na psevdoznanstvenih razlagah, pri katerih je prednjačil priznani patolog, anatom in predsednik avstrijske akademije znanosti Carl baron pl. Rokitsansky. Akademik ni skrival svojega kategorično odklonilnega stališča do emancipacije,⁸⁰ ki ga je med drugim utemeljeval z »ugotovitvijo«, da so možgani žensk tri- do štirikrat lažji od moških možganov.⁸¹ Domnevno znanstveni argumenti so se pojavljali tudi v slovenskem tisku, denimo pri trditvah, da ženske ne bi smele prevzeti poučevanja vseh šolskih predmetov, saj »ženski spol uže od nature nij za to odločen«, ker nimajo potrebne telesne moči niti duševne pripravljenosti za tak poklic: »Ali so mar ženske res tako potrpežljive dušice? Ha, ha! Pa pustimo to!«⁸²

Zaključek

Če verjamemo poročanju tiska, je bila Ljubljana pod vplivom senzacionalnega procesa zoper Terezijo Aristoteles še dober mesec dni po njegovem zaključku.⁸³ Mešetarjenje je za nekaj časa zastalo. Časopisje je zadovoljno ugotavljalo, da je proces razkril, kdo so glavne oderuhinje, ki se jim bodo zdaj lahko vsi izognili.⁸⁴ In res, že med sojenjem je Flora pl. Gariboldi povedala, »da je pri ljudeh vse zaupanje zgubila

75 *Slovenski narod*, 8. 3. 1874, 1, Postna premišljevanja.

76 Vodopivec, Kako so ženske, 35–38.

77 *Slovenec*, 25. 5. 1878, 2, Šola nekdaj in sedaj.

78 *Slovenski narod*, 25. 5. 1869, 1, Malo poglavje o naših ženskih.

79 Dr. J. T., Cesar Jožef, 1.

80 *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 18. 8. 1875, 278, Iz Dunaja.

81 *Slovenski narod*, 4. 1. 1873, 4, Možgani pri ženskih.

82 G., O naših učiteljicah, 1, 2.

83 *Tagespost*, 10. 4. 1874, 9, Laibach, 9. April.

84 *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 4. 3. 1874, 73, Ženski polom v Ljubljani pred sodnijo.

ter da se zdaj z mešetarjenjem ne more nič zaslužiti«. ⁸⁵ Zastoj pa je bil le kratkotrajen. Konec leta je časopisje že jezno poročalo o ponovnem vzponu »ženskih vampirjev«, ki zahtevajo visoke provizije. ⁸⁶

O tem, kaj se je dogajalo s Terezijo Aristoteles po zaključku postopka, je znanega le malo. Njen soprog Jožef Aristoteles je umrl 5. oktobra 1876, star 59 let, zaradi srčne napake. ⁸⁷ Družina še vedno ni imela sreče s financami, saj je sin Pavel Aristoteles, ki je prav tako postal lesni trgovec, leta 1880 moral organizirati prisilno dražbo svojega premoženja, da je poplačal neki dolg. ⁸⁸ Njegova mati je umrla leta 1899. Njeni smrti je časopisje namenilo le kratko notico: »75-letna Terezija Aristoteles je umrla nagle smrti. Zvečer je še večerjala se slastjo, zjutraj pa so jo našli mrtvo v njeni postelji.« ⁸⁹

Afera Aristoteles je dogodek, ki ni imel dolgoročnega vpliva v slovenski zgodovini in je sčasoma utonil v pozabo, vendar omogoča zanimiv vpogled v slovensko družbo na začetku 70. let 19. stoletja. Afera ni bila politična, zato je v nasprotju z ustaljeno navado slovenski tisk ni slikal črno-belo, temveč je negativno prikazal kar vse vpletene strani: ene kot goljufe, druge kot izkoriščevalce in tretje kot vsiljive radovedneže. Afera je namesto na političnega posegla na globlji nivo, saj je družbi zastavila vprašanja o položaju žensk in o tem, kaj je ženskam dovoljeno in kaj jim ni oziroma kaj se zanje spodobi in kaj ne. Četudi tega ni neposredno omenil noben časnikar, je za poročanjem o sojenju, ki je pogosto imelo ironične, jedko satirične ali šaljive tone, mogoče zaslutiti tudi skrb zaradi pojava do takrat neznanega sveta mešetarjenja in poslovnih goljufij med ženskami. Aristoteles je s svojo precedenčno goljufijo nehote vplivala na način, na katerega je slovenska javnost gledala na ženske. Vsekakor ni dosegla izboljšanja javnega mnenja o ženskah, uspelo pa ji je pri vcepljanju spoznanja, da so ženske sposobne samostojno in premišljeno storiti tudi dejanja, ki jim jih še včeraj nihče ne bi pripisal.

Viri in literatura

Literatura

- Cerar – Danilo, Anton. *Spomini*. Ljubljana: samozaložba, 1930.
- Dr. J. T. Cesar Jožef v našem nemškem gledališči. *Slovenski narod* 13, 1880, št. 278, 1, 2.
- G. O naših učiteljicah. *Slovenski narod* 8, 1875, št. 148, 1, 2.
- Jurčič, Josip. *Zbrano delo: deseta knjiga*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Kersnik, Janko. *Zbrano delo: peta knjiga*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1952.
- Nebel, Julian. *Adele Spitzeder: der größte Bankenbetrug aller Zeiten*. München: Finanz Buch Verlag, 2017.

⁸⁵ *Slovenski narod*, 28. 2. 1874, 3, Dva ženska ljubljanska Plahta.

⁸⁶ *Laibacher Tagblatt*, 17. 12. 1874, 3, Weibliche Vampyre.

⁸⁷ *Laibacher Tagblatt*, 6. 10. 1876, 3, Verstorbene.

⁸⁸ *Laibacher Zeitung*, 18. 2. 1880, 328, Exekutive Fahrnis-Versteigerung.

⁸⁹ *Edinost*, 27. 4. 1899, 3, Drobne vesti.

- Paupié, Kurt. *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848–1859: Band I: Wien*. Wien, Stuttgart: Wilhelm Braumüller, 1960.
- Studen, Andrej. Ženski polom pred sodnijo v Ljubljani. V: Janez Cvirn (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja: 1861–1883*, 271, 272. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Vodopivec, Peter. Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje: prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848–1900). *Zgodovina za vse* 1, št. 2 (1994): 30–44.
- Vodopivec, Peter. Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci. *Prispevki za novejšo zgodovino* 39, št. 2 (1999): 25–38.
- Wellmer, Arnold. Dem Frühling entgegen!. *Allgemeine Zeitung*, 1874, št. 89, 1351.
- Zajc, Marko in Janez Polajnar. *Naši in vaši: iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2012.
- Žigon, Tanja. *Nemško časopisje na Slovenskem*. Ljubljana: Študentska založba, 2001.

Periodični tisk

- *Brencelj*, 1874.
- *Das Vaterland*, 1874.
- *Deutsche Zeitung*, 1874.
- *Die Presse*, 1874.
- *Edinost*, 1899.
- *Gemeinde-Zeitung*, 1874.
- *Grazer Volksblatt*, 1874.
- *Grazer Zeitung*, 1874.
- *Innsbrucker Nachrichten*, 1873–1874.
- *Laibacher Tagblatt*, 1874–1876.
- *Laibacher Zeitung*, 1865–1880.
- *Neue Freie Presse*, 1874.
- *Neuigkeits-Welt-Blatt*, 1874, 1877.
- *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 1874–1875.
- *Slovenec*, 1874–1878.
- *Slovenski narod*, 1869–1874.
- *Soča*, 1874.
- *Tagespost*, 1874.

Marija Mojca Peternel*

Rudolf Kirbisch – kavarnar in gorohodec (1854–1901)

IZVLEČEK

V središču pričujočega prispevka so družbene aktivnosti v Gradcu rojenega Rudolfa Kirbisha, ki je s svojim delovanjem sooblikoval življenje v Ljubljani konec 19. stoletja. Predvsem na podlagi časopisnih virov smo poskušali konstruirati delovanje njegove slaščičarne na Kongresnem trgu in njegovo delo v Nemškem in avstrijskem planinskem društvu (Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein DuOeAV), v katerem je aktivno sodeloval do svoje smrti.

Ključne besede: zgodovina 19. stoletja, Nemško in avstrijsko planinsko društvo (Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein DuOeAV), časopisi

ABSTRACT

RUDOLF KIRBISCH – COFFEE MAKER AND MOUNTAINEER (1854–1901)

The following article focuses on the social activities of Graz-born Rudolf Kirbisch, whose activities contributed to life in Ljubljana at the end of the 19th century. Based primarily on newspaper sources, we have attempted to envision the activities of his confectionery shop in Congress Square and his efforts in the German and Austrian Alpine Society (Deutscher

* Dr. docentka, Oddelek za germanistiko z nederlanistiko in skandinavistiko, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, I-1000 Ljubljana, mojca.peternel@guest.arnes.si

und Oesterreichischer Alpenverein DuOeAV), in which he was actively involved until his death.

Keywords: the 19th century, German and Austrian Alpine Society (Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein DuOeAV), newspapers

Kdo je bil Rudolf Kirbisch?

Javno delovanje Rudolfa Kirbischa smo lahko sestavili skoraj izključno s pomočjo virov, pretežno časopisov, saj njegovih biografskih podatkov ni bilo zaslediti v razpoložljivih biografskih leksikonih.

Omembe Kirbischeve kavarne na Kongresnem trgu se v literaturi pojavijo v začetku 20. stoletja,¹ a oglasi s konca sedemdesetih let 19. stoletja izpričujejo njen obstoj že pred tem. V njih je bil Kirbisch konec 19. stoletja naveden kot hišni posestnik na Kongresnem trgu št. 8,² kjer je bila tudi slaščičarna. Kot je znano, so bili ljubljanski gostilničarji po narodnosti v glavnem domači ljudje, kavarnarji pa tujci.³ Kljub temu pa bi glede na podatek, da zlasti na območju današnje Podravske regije skoraj 500 oseb nosi ta priimek,⁴ vendarle lahko zapisali, da gre za potomca slovenskih prednikov, ki so se v 19. stoletju preselili v Gradec.⁵

Kdaj se je v Gradcu rojeni Rudolf Kirbiš preselil v hišo na Kongresnem trgu oziroma kdaj je postal hišni posestnik, ne vemo, gotovo pa ne pred letom 1877, saj ga v *Zapiskniku hiš deželnega glavnega mesta ljubljanskega* ne najdemo. V stolpcu *razvedno* je pod številko 8 (nova ni bila navedena) na Kongresnem trgu namreč zapisan lastnik Franjo Kollman.⁶ Kljub temu pa bi glede na številne oglase v *Laibacher Tagblattu* in *Slovenskem narodu* lahko upravičeno sklepali, da je na omenjenem naslovu odprl kavarno že leta 1876. Domneva ne temelji le na številčnosti oglasov, ki so bili verjetno nujni za njen zagon in prepoznavnost. Pomembna je bila tudi njihova vsebina, saj je denimo v oglasu s konca oktobra 1876, objavljenem v *Laibacher Tagblattu*, javno naznanil, da se v njegovi »trgovini da kupiti tudi tople pijače (čokolado, čaj punč ...)«.⁷

Kirbisch pa v Ljubljani ni bil znan samo kot slaščičar. Bil je močno družbeno angažiran in njegov prispevek k sooblikovanju takratnega javnega življenja v mestu ni bil majhen. Aktivno je namreč sodeloval v številnih tamkajšnjih nemških društvih.

1 Vrhovnik, *Gostilne v stari Ljubljani*, 33.

2 *Dillinger's Reisezeitung*, 1. 4. 1901, št. 10, 12.

3 Brglez, *Gostilne na Kongresnem trgu*, 194. Ovsec, *Spremna beseda*. O Kongresnem trgu gl. Mihelič, *Kongresni trg*. Valenčič, *Oblikovanje Ljubljane*, 141–52.

4 *Republika Slovenija*, Statistični urad.

5 O Slovencih v Gradcu gl. Granda, *Graška Slovenija 1848/1849*, 45–84.

6 *Häuser-Verzeichnes der Landeshauptstadt Laibach*, 13 in 55. O tem gl. Valenčič, *Oblikovanje Ljubljane*. O številčenju ulic gl. Valenčič, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*, 51–60.

7 *Laibacher Tagblatt*, 31. 10. 1876, št. 250; 2. 11. 1876, št. 251; 6. 11. 1876, št. 254.

Najdemo ga med člani moškega zbora Filharmonične družbe⁸ in Slovenske matice,⁹ dve leti (1888 in 1889) je bil tudi predsednik Ljubljanskega kolesarskega kluba.¹⁰ Kot zapisano, je bil v društvih dokaj aktiven, zato ni čudno, da se je maja 1888 udeležil teka na 2000 metrov ljubljanskega biciklističnega kluba, kjer pa – glede na rezultat – ni dosegel vidnih uspehov.¹¹ Kot bomo videli v nadaljevanju, je bil precej dejaven član Nemškega in avstrijskega planinskega društva.

Kibisch je ob vsem delu in dejavnostih očitno tudi rad potoval, saj ga najdemo na seznamu tujcev v Celovcu, kjer je bival leta 1880 v hotelu Sandwirth skupaj s soprogo in svakinjo.¹² Verjetno je bil to njegov priljubljen hotel, saj je v njem prenočeval še spomladi leta 1884¹³ in poleti leta 1894.¹⁴

Razlog Kirbischeve široke angažiranost se je morda skrival v tihi slutnji svoje pre-zgodnje smrti. Očitno je bil šibkega zdravja, saj ga večkrat najdemo na seznamu gostov različnih toplic. Tako denimo na Solnograškem (Bad Aussee) leta 1894¹⁵ in med 12. ter 14. junijem 1894 v Spodnji Avstriji (Gmünd).¹⁶ Nenazadnje je bil v toplicah na Bledu, kjer je oktobra 1901 umrl. V mrliški knjigi je 24. julija 1901 kot razlog za smrti 47-letnega Kirbiša navedeno »otrpljenje srca«.¹⁷

V osmrtnici, ki jo je objavil tudi *Laibacher Zeitung*, sta bila pod žalujočimi navedena le soproga in družina, tako da ne vemo, ali je imel kaj otrok. Pogreb je bil v petek 26. julija ob šesti uri, maša zadušnica pa v frančiškanski cerkvi.¹⁸ Naslednjega dne je bila objavljena podobna osmrtnica v istem časopisu v imenu društva DuOeAV.¹⁹ Vsebinsko enako osmrtnico je skupaj s kratkim dopisom 29. julija centrala DuOeAV iz Innsbrucku poslala glavnemu odboru Kranjske podružnice, v kateri z bolečino sprejema izgubo uglednega člana. Ob tem je naprošala, naj podružnica v imenu centralnega odbora društva posreduje sožalje celotni družini.²⁰ Dan po pogrebu se je zahvalila Kirbischeva soproga tako Filharmonični družbi kot DuOeAV za vso izkazano pozornost, za prvo pomoč pa tudi zdravilišču na Bledu.²¹

Kirbischevo članstvo v različnih društvih je bilo razlog, da je njegova smrt v tisku precej odmevala.²² Tako je v njegov spomin že 28. julija daljši dopis objavil Gratzter

8 Kuret, Kronika Ljubljanske filharmonične družbe, 123. O tej družbi gl. Kuret, *Ljubljanska filharmonična družba*.

9 Vovko, Članstvo Slovenske matice v Ljubljani, 455.

10 *Gedenkblatt des Laibacher Bicycle Club, aus Anlass des Feiers seines fünfjährigen Jubiläums*, nepaginirano, Club Ausschusse,

11 *Allgemeine Sport Zeitung* 17. 5. 1888, 535.

12 *Klagenfurter Zeitung*, 14. 9. 1880, št. 210, 1740.

13 *Klagenfurter Zeitung*, 9. 3. 1884, št. 58, 502.

14 *Klagenfurter Zeitung*, 20. 6. 1894, št. 138, 1342.

15 *Cur- und Fremden-Liste des Badeortes Aussee*, 1894, št. 1.

16 *Fremden-Liste, Gmunder Curliste*, št. 4.

17 NŠAL, Mrtvaška knjiga Marijinega oznanjenja v Ljubljani, 86.

18 *Laibacher Zeitung*, 25. 7. 1901, št. 168, 1403, Osmrtnica.

19 *Laibacher Zeitung*, 26. 7. 1901, št. 169, 1411, Osmrtnica.

20 AAI, Sektion Krain Schriftverkehr 252.102 1898–1911, 24: Parte für Rudolf Kirbisch, langjähriger Kassier der S. Krain (gestorben 24. 7. 1901).

21 *Laibacher Zeitung*, 27. 7. 1901, št. 170, 1417, Zahvala.

22 *Deutsche Stimmen, Beilage zu Nr. 213 des Gratzter »Tagblattes«*, 4. 8. 1901, št. 64, nepaginirano, Rudolf Kirbisch †. *Innsbrucker Nachrichten*, 2. 9. 1901, št. 200, 5, Jahresbericht des D. u. Oe. Alpenvereins. *Deutsche Stimmen, Beilage zu Nr. 331 des Gratzter »Tagblattes«*, 30. 9. 1901, št. 98, Philharmonische Gesellschaft.

Tagblatt, v katerem neimenovani avtor poleg razloga in kraja smrti piše o Kirbischevih osebnostnih lastnostih in predvsem o širokem družbenem delovanju.²³ Glede na njegove zasluge in delo v Kranjski podružnici Nemškega in avstrijskega planinskega društva (*Deutscher und Oesterreichischer Alpenverein DuOeAV*) je bilo pričakovati, da bo v njegov spomin objavljen tudi daljši zapis v osrednjem glasilu omenjenega društva. V zapisu se je neimenovani avtor Kirbischa spominjal prav po njegovi angažiranosti in delavnosti: »Gospod Kirbisch, energičen in hkrati vedno vesel človek, je bil neutrujen delavec, ki je v upravnem odboru Kranjske podružnice storil zares zelo veliko. Kot zvest obiskovalec občnega zbora centralnega združenja je pogumni mož zagotovo postal znan širšemu krogu ljudi.«²⁴ Besede neznanega pisca označujejo Kirbischevo zagnanost ne samo na regionalni ravni v okviru delovanja Kranjske podružnice, njegov aktivizem je bil znan tudi na ravni društva DuOeAV, katerega delovanje je segalo globoko v takratni nemški prostor.

Kirbiševa slaščičarna

Kot omenjeno, je zgodba o Kirbischevi slaščičarni nastajala predvsem na podlagi oglasov, ki so bili v letih 1867–1877 precej številčni v nemškem in slovenskem ljubljanskem tisku tistega časa. V slaščičarni je bilo poleg tort²⁵ mogoče kupiti slastne krofe²⁶ in »frišne rumenjake«, ki jih je oglaševal tako v nemškem *Laibacher Tagblatu*²⁷ kot v *Slovenskem narodu*.²⁸ Številni oglasi v omenjenem obdobju so bili močna reklama, ki je bila verjetno nujna za začetek delovanje kavarne. Tako lahko denimo samo v letu 1877 spremljamo oglase vse leto, ki so se pojavljali v času pomembnejših praznikov. Kot že omenjeno, je za pusta vabil na krofe, za veliko noč pa je ponujal še potice in pisanice.²⁹ Sledili so oglasi za posebne dobrote in darila ob birmi,³⁰ od začetka decembra do božiča pa je »priporočal svojo obilno zalogo slaščic«.³¹ Očitno se je vse skupaj izplačalo in je imel precej uspeha ter posledično dela, saj je že poleti 1876 v slaščičarni iskal tudi vajenca.³²

Kot izpričujejo oglasi, so se v Kirbischevi kavarni vsaj v začetnem obdobju organizirali posamezni dogodki. Tako je na primer v božičnem času konec leta 1876

23 *Deutsche Stimmen aus Krain, Treist und Küstenland. Beilage zu Nr. 206 des 'Grazer Tagblattes', Organes des Deutschen Volkspartei für die Alpenländer*, 28. 7. 1901, št. 63.

24 *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1901, št. 15, 185, R. Kirbisch.

25 *Laibacher Tagblatt*, 17. 3. 1877, št. 63. *Slovenski narod*, 22. 3. 1877, št. 65.

26 *Laibacher Tagblatt*, 20. 1. 1877, št. 16; 22. 1. 1877, št. 17; 23. 1. 1877, št. 18; 9. 2. 1877, št. 32; 10. 2. 1877, št. 33; 12. 2. 1877, št. 34.

27 *Laibacher Tagblatt*, 17. 2. 1877, št. 39; 20. 2. 1877, št. 41; 21. 2. 1877, št. 42; 22. 2. 1877, št. 43; 23. 2. 1877, št. 44.

28 *Slovenski narod*, 18. 2. 1877, št. 39; 20. 2. 1877, št. 40; 22. 2. 1877, št. 42; 23. 2. 1877, št. 43; 24. 2. 1877, št. 44, 25. 2. 1877, št. 45.

29 *Laibacher Tagblatt*, 29. 3. 1877, št. 72; 30. 3. 1877, št. 73; 31. 3. 1877, št. 74; št. 75.

30 *Laibacher Tagblatt*, 17. 5. 1877, št. 112. *Slovenski narod*, 18. 5. 1877, št. 112; 19. 5. 1877, št. 113.

31 *Laibacher Tagblatt*, 1. 12. 1877, št. 277. *Slovenski narod*, 1. 12. 1877, št. 275.

32 *Laibacher Tagblatt*, 14. 8. 1876.

Slika 1: Oglas za Kirbischevo slaščičarno

Vir: *Deutscher Kalender für Krain*, nepaginirano

organiziral »veliko razstavo«. ³³ Tudi sicer so v slaščičarno meščani radi zahajali in v njej našli sladko tolažbo. Udeleženci ponesrečenega plesa v maskah konec januarja 1877 v tamkajšnjem gledališču so se z veseljem odpravili v Kirbischevo slaščičarno in »si tam popravili okus«. ³⁴ Poleg tega je Kirbisch s svojimi slaščicami sodeloval na javnih prireditvah, februarja 1877 je bil prisoten na plesu tamkajšnjega pevskega društva. ³⁵ Slednje je bilo pravzaprav pričakovati, saj je bil tudi sam njegov član.

Kirbischeva slaščičarska ponudba je bila torej precej pestra. Kupcem so bile ob že omenjenih slaščicah na voljo poleg lastnih proizvodov še razne čokoladne dobrote iz Pariza, Dunaja, Berlina, Stuttgarta. Odlične slaščice so bile iz Pariza in Italije, še posebej pa je priporočal domače orehove potice z medom. Oglase za »prave kranjske potice« je bilo najti v različnih časopisih onstran Karavank: *Dillinger's Reisezeitung*, ³⁶ *Pester Lloyd* ³⁷ in *Deutsches Volksblatt*. ³⁸

³³ *Laibacher Tagblatt*, 16. 12. 1876, št. 288; 18. 12. 1876, št. 289; 19. 12. 1876, št. 290. *Vereinigte Laibacher Zeitung*, 16. 12. 1876, št. 288, 2332.

³⁴ *Laibacher Tagblatt*, 29. 1. 1877 št. 23.

³⁵ *Laibacher Tagblatt*, 9. 2. 1877, št. 32, Sängerbäll.

³⁶ *Dillinger's Reisezeitung*, 10. 1. 1892, št. 2, 10; 1. 4. 1901, št. 10, 12.

³⁷ *Pester Lloyd*, 12. 12. 1893, št. 296; 22. 3. 1894, št. 71.

³⁸ *Deutsches Volksblatt*, 14. 12. 1895, št. 2496, 15.

V kavarni ni bilo mogoče kupiti samo slaščic, ampak tudi »konzerve za lovce in turiste« (slika 1).³⁹ Da je Kirbisch želel poskrbeti tudi za takratne gorohodce, je povsem razumljivo, saj je bil sam navdušen obiskovalec gorskega sveta in aktiven član Kranjske podružnice DuOeAV.

Poleg oglasov v *Laibacher Tagblattu* in *Slovenskem narodu* leta 1877 je bilo tudi pozneje najti reklamo za Kirbischevo kavarno tostran⁴⁰ in onstran Karavank: v vodiču po kavarnah *Illustrierte Sport Zeitung*⁴¹ ali vodniku po kavarnah v *Gratzer Tagblattu*.⁴² V slednjem je bilo praktično vsak mesec najti njegove oglase v obdobju 1898–1900. Številni oglasi pa niso širili le glasu o Kirbischevi slaščičarni in kavarni, ampak tudi o Ljubljani. Lahko bi zapisali, da sta se posredno z njimi širila reklama in vedenje predvsem o osrednjem delu takratnega slovenskega prostora.

Kirbiševo delovanje v Nemškem in avstrijskem planinskem društvu

V DuOeAV je Rudolf Kirbiš predstavljal enega od dveh stebrov Kranjske podružnice omenjenega društva, saj je kot prvi blagajnik v vodstvenem odboru sodeloval deset let (1890–1901). V društvu pa ni samo pobiral članarine oziroma prijavnin, na primer za udeležbo na večdnevem zborovanju centrale društva DuOeAV leta 1895.⁴³ V njegovi hiši je Kranjska podružnica omenjenega društva imela svoj prostor. Kot je navedeno v letnem poročilu za leto 1900, je bilo sobno pohištvo iz borovega lesa (cemprina), in sicer sta bili dve knjižni omari, v katerih je bilo knjižnično gradivo, sejna miza s pisalnim priborom, deset udobnejših stolov (Sessel). K ostali opremi so spadali arhivska omara, v kateri so bili arhiv, izvodi publikacije *Mitteilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, štampiljke društva ipd., miza z reliefom štajerskih Alp, na steni je bila pritrjena deska z obešalnimi kljukami, umivalnik, tri slike s slavnosti ob odprtju koč (Dežmanove in Cojzove koč) in slika s prvega vodniškega tečaja v Mojstrani. Na stenah so bile še dve sliki bivakov, uokvirjena razglednica in tabla. V društveni sobi so bili še luč, nahrbtnik planinske reševalne postaje z nosili, škatlja povojev in dve reševalni vrvi.⁴⁴

S Kirbischevo smrtjo je podružnica morala poiskati nov prostor za sestanke, kar izpričujejo kasnejši sezname stroškov, priloženi letnim poročilom. Od leta 1902 dalje se je namreč med izdatki društva začela pojavljati rubrika *Vereinszimmer*, v kateri so bili navedeni stroški društva, ki so vedno znašali nekaj nad 100 kron.⁴⁵

39 *Deutscher Kalender für Krain*, nepaginirano. Vrhovnik, Gostilne v stari Ljubljani, 33.

40 *Deutscher Kalender für Krain*, nepaginirano.

41 *Illustrierte Sport Zeitung* 17. 6. 1897, št. 37, 9, Hotelführer, Restaurants und Cafes.

42 *Grazer Tagblatt*, 25. 4. 1897, št. 141, Wegweiser für Hotels, Cafes und Restaurants. *Grazer Tagblatt*, 30. 5. 1897, št. 149, 12, Wegweiser für Hotels, Cafes und Restaurants.

43 *Laibacher Zeitung*, 15. 7. 1895, št. 159, 1390, Deutscher und österreichischer Alpenverein.

44 BAB, Jahresbericht über das Jahr 1900 in Deutscher und österreichischer Alpenverein, Section Krain in Laibach 1874 bis 1901. *Festschrift zur Feier des zwanzigjährigen Bestehens seit der Neugründung im Jahre 1881*, 19.

45 AAI, Section 'Krain' des DuOeAV, Jahresbericht 1903 (31. 1. 1904).

Kot zapisano, je bil Kirbisch v okviru omenjenega društva precej aktiven. Skrbel je za denarne zadeve, ob tem pa se je udeleževal tudi otvoritev planinskih koč. 16. avgusta 1896 je denimo ob slovesni otvoritvi adaptirane Deschmannove kočice za udeležence tudi kuhal. Očitno je bila to ne le njegova strast, ampak so bile jedi tudi okusne. Drugače si verjetno ne bi zaslužil omembe v novici o omenjenem dogodku, objavljeni v časopisu *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*. V njej je bilo namreč med drugim zapisano, da so udeleženci »precej uživali« v dobrotah izpod kuharske žlice Rudolfa Kirbischa.⁴⁶

Kirbischeva ljubezen do kuhanja je prišla do izraza v času prvega vodniškega tečaja na Slovenskem v Mojstrani leta 1894.⁴⁷ Trinajst bodočih planinskih vodnikov je namreč poleg obveznih učnih ur v prostem času pod vodstvom Rudolfa Kirbischa pridobivalo »bogata« kuharska znanja.⁴⁸

V okviru Kirbischevega delovanja v DuOeAV gre zagotovo izpostaviti še knjižnico, ki je bila v njegovi hiši. Kdaj točno se je odprla, ne vemo, a glede na oglas iz leta 1876 je bil v kavarni že od samega začetka prostor, v katerem se je lahko prebiralost številne revije in dnevnike.⁴⁹ Glede na ugodne pogoje bi lahko sklepali, da je tam začela knjižnica delovati vsaj od Kirbischevega članstva v glavnem odboru Kranjske podružnice naprej, torej od leta 1890 dalje, morda celo prej. Za njo je po vsej verjetnosti skrbel Kirbisch sam, saj je pod zapisi v zvezi s knjigami v letnih poročilih navadno njegov podpis.

Glede na razpoložljivost oziroma ohranjena letna poročila lahko nekaj podatkov izvemo o delovanju knjižnice. Tako na primer za leto 1897 beremo, da je bila knjižnica malo obiskana oziroma uporabljana,⁵⁰ v naslednjem letu, leta 1898, je knjižnica dobila številne knjige.⁵¹

Iz leta 1901 obstaja tudi popis gradiva, ki ga je uredil dr. jurist August von Plachki,⁵² od leta 1900 tudi član vodstvenega odbora Kranjske podružnice.⁵³ V uvodu dvanajststranske knjižnice je navedena lokacija knjižnice v Kirbiševi hiši, dostopna vsem članom društva DuOeAV, ki so ključke lahko dobili v kavarni. Da bi zagotavljali obstojnost knjižnice, je bilo izposojene knjige treba vrniti znotraj štirih tednov, vsekakor do konca tekočega leta. V nasprotnem primeru so bile nove knjige kupljene na stroške uporabnika. V nadaljevanju sledi podroben seznam knjig in ostalega knjižnega gradiva.⁵⁴ K slednjemu sodijo v poseben poglavju zapisani naslovi časopisov, zbornikov itd. ter drugo gradivo. V seznamu knjig je naštetih 183 enot, med katerimi najštevilčnejšo skupino predstavljajo

46 *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1896, št. 16, 201, 202, Eröffnung des erweiterten Deschmannhauses und des neuen Urataweges am Triglav.

47 Roschnik, Führerlehrgang in Mojstrana, 83, 84.

48 Prav tam, 83.

49 *Laibacher Tagblatt*, 31. 10. 1876, št. 250; 2. 11. 1876, št. 251; 6. 11. 1876, št. 254.

50 BAB, Auszug aus dem Jahresbericht über das Jahr 1897.

51 BAB, Auszug aus dem Jahresbericht über das Jahr 1898.

52 Dr. August Plachki je bil jurist in avtor dela *Die Deutschen in Untersteiermark. Geschichte und Schicksal des steirischen Unterlandes*. Najdemo ga na seznamu Staats-Gymnasium zu Klagenfurt leta 1886, v katerem piše, da je izhajal iz Mährisch-Schönberg in Mähren. – *Anerkennung*.Net.

53 Peternel, »Ljubiteljem kranjskih Alp!«, 227.

54 *Bücher-Verzeichnis*.

jubilejni zborniki podružnic DuOeAV (23). Na seznamu je po pričakovanjih najti vodnike in druga pomembnejša dela s področja takratne turisticke.⁵⁵ Med njimi je gotovo najstarejša Scopolijeva *Flora carniolica* iz leta 1772.⁵⁶ Med ostalimi omenimo Baumbachovega *Zlatoroga*,⁵⁷ Bebberov *Katechismus der Meteorologie*,⁵⁸ Czornigove separate iz časopisa *Zeitschrift des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins – Die deutsche Sprachinsel Sauris in Friaul*,⁵⁹ Vossovo *Versuch einer Geschichte der Botanik* v dveh delih⁶⁰ in Urbasovo predavanje o orografskih značilnostih Kranjske iz leta 1874.⁶¹

Med periodiko najdemo 24 naslovov časopisov, večinoma nemških, a tudi italijanskih, denimo *Rivista alpina italiana*.⁶² Na seznamu drugega gradiva najdemo različne vrste zemljevidov, po številu pa izstopajo specialne karte (21) in razgledi (Rundschau) z različnih vrhov (21).⁶³

Knjižnico so vsako leto dopolnjevali tudi s podarjenimi knjigami pokojnih članov.⁶⁴ Stare knjige Deschmannove koč in koč na Golici je glavni odbor leta 1903 poslal v centralno knjižnico v Münchnu.⁶⁵ Po sklepu vodstvenega odbora Kranjske podružnice so knjige lahko podarjali, denimo leta 1898 so jih podarili šoli v Beli Peči (Weissenfels). Šlo je za več zvezkov dela *Atlas der Alpenflora*, ki je izšlo v založbi društva DuOeAV.⁶⁶

V letnih bilancah lahko opazujemo tudi dinamiko financiranja knjižnice. Tako je v letu 1897 bilo za namene knjižnice porabljenih 7,95 fl.,⁶⁷ že naslednje leto pa 140,04 fl.⁶⁸ Med dobljenimi podatki izstopata dve leti, in sicer leto 1900, v katerem je bilo v knjižnico vloženih 334,20 fl.,⁶⁹ in 1909, ko so stroški knjižnice bili 359,76 fl.⁷⁰ Najmanj denarja je bilo poleg omenjenega leta 1897 vloženega še leta 1899 (81 fl.)⁷¹ in 1905 (78,2 fl.)⁷². Sicer so se stroški gibali med 100 in 200 fl.

Usoda knjižnice oziroma knjig ni znana. Kot zapisano, se je vodstveni odbor Kranjske podružnice DuOeAv po Kirbischevi smrti moral preseliti, verjetno tudi knjižnica. O njeni poti po letu 1919, ko se je zgodila nova politična stvarnost, lahko le uganemo. 24. maja 1919 je sklep deželne vlade (Oddelek za trgovino in obrt) določil, »da se vsa imetja društva 'Deutscher Oesterreichischer Alpenverein' v območju Slovenije

55 Prav tam, 4–9.

56 Scopoli, *Flora Carniolica* VI, na seznamu v knjigi *Bücher-Verzeichnis*, 8.

57 Baumbach, *Zlatorog – eine Alpensage*, na seznamu v knjigi *Bücher-Verzeichnis*, 4.

58 Bebber, *Katechismus der Meteorologie*, na seznamu v knjigi *Bücher-Verzeichnis*, 4.

59 Karl Czoernig von Czernhausen von, na seznamu v knjigi *Bücher-Verzeichnis*, 5.

60 Voss, *Versuch einer Geschichte der Botanik in Krain*, na seznamu v knjigi *Bücher-Verzeichnis*, 9.

61 Urbas, *Die oro- und hydrographischen Verhältnisse Krain's*, na seznamu v knjigi *Bücher-Verzeichnis*, 9.

62 *Bücher-Verzeichnis*, 9, 10.

63 Prav tam, 10–12.

64 AAI, Section 'Krain' des DuOeAV, Jahresbericht 1901 (15. 1. 1902).

65 AAI, Section 'Krain' des DuOeAV, Jahresbericht 1903 (31. 1. 1904).

66 BAB, Auszug aus dem Jahresbericht über das Jahr 1898. *Atlas der Alpenflora*. 3 Leinenkassetten mit 5 Bänden Tafeln.

67 BAB, Auszug aus dem Jahresbericht über das Jahr 1897.

68 BAB, Auszug aus dem Jahresbericht über das Jahr 1898.

69 BAB, Jahresbericht 1900.

70 BAB, Jahresbericht 1909.

71 BAB, Auszug aus dem Jahresbericht über das Jahr 1898.

72 BAB, Jahresbericht 1905.

stavi pod posebno nadzorstvo in sekvester. Sekvestrom se imenuje g. Makso Hrovatin, tiskar v Ljubljani, kateremu je naročeno, da ima takoj popisati sekvestrirano imetje in popis z okroglo ceditvijo vrednosti semkaj doposlati«. ⁷³ Vprašanje, ali so knjige ob prepovedi društva DuOeAV prišle pod sekvester ali so bile morda celo uničene, ostaja odprto. Dejstvo o dokaj velikem obsegu knjižničnega gradiva pa ostaja.

Sklep

Rudolf Kirbisch je bil vse prej kot samo lastnik slaščičarne oziroma kavarne na Kongresnem trgu v drugi polovici 19. stoletja. Njegova kavarna je obiskovalcem nudila precej pestro izbiro domačih in tujih slaščic. Bila je tudi prostor, kamor so po večernih prireditvah zahajali ljubljanski meščani.

Kirbisch je bil močno angažiran član takratne ljubljanske družbe, saj ga najdemo v različnih nemških društvih v Ljubljani. Bil je član Filharmonične družbe, »alpenvereina« in Kolesarskega kluba, v katerem je bil tudi predsednik. V omenjenih društvih Kirbisch ni bil le član na papirju, ampak je v njih precej aktivno sodeloval. Njegova široka družbena aktivnost torej takratnega javnega življenja v Ljubljani ni bogatila samo s slaščicami. Poleg prispevka, ki ga je nudil v lokalnem okolju, je zlasti z delovanjem v DuOeAV močno prispeval k odpiranju takratnega slovenskega prostora globoko v današnji skupni evropski prostor. Oglasi njegove slaščičarne, natisnjeni v številnih časopisih tudi onkraj Karavank, so posredno širili tudi glas o kranjskem dežel-nem središču in o takratnem slovenskem prostoru.

Viri in literatura

Arhivski viri

- AAI – Archiv Alpenverein Innsbruck:
 - AAI – OeAV SE 252.103 (24. 5. 1919).
 - AAI – Section 'Krain' des DuOeAV, »Jahresbericht 1901« (15. 1. 1902).
 - AAI – Section 'Krain' des DuOeAV, »Jahresbericht 1903« (31. 1. 1904).
 - AAI – Sektion 'Krain' Schriftverkehr 252.102 1898 – 1911, 24: Parte für Rudolf Kirbisch, langjähriger Kassier der S. Krain (gestorben 24. 7. 1901).
- BAB – Bundesarchiv Berlin:
 - BAB – Section 'Krain' des DuOeAV, Auszug aus dem Jahresbericht über das Jahr 1897.
 - BAB – Section 'Krain' des DuOeAV, Auszug aus dem Jahresbericht über das Jahr 1898.
 - BAB – Section 'Krain' des DuOeAV, Jahresbericht 1900.
 - BAB – Section 'Krain' des DuOeAV, Jahresbericht 1905.
 - BAB – Section 'Krain' des DuOeAV, Jahresbericht 1909.

73 AAI, OeAV SE 252.103 (24. 5. 1919).

- NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana:
 - NŠAL – Mrtvaška knjiga Marijinega oznanjenja v Ljubljani, 1. 1. 1899 – 31. 1. 1909. Ljubljana: Dekanijski urad, 5. 2. 1900.

Literatura

- Baumbach, Rudolf. *Zlatorog – eine Alpensage*. Leipzig: A.G. Liebeskind, 1896.
- Bebbber, Wilhelm Jacob Van. *Katechismus der Meteorologie*. Leipzig: Verlagsbuchhandlung J. J. Weber, 1893.
- Brglez, Alja. Gostilne na Kongresnem trgu v Ljubljani. *Monitor* 13, št. 2 (2011): 183–203.
- Czoernig von Czerhausen Karl von. *Die deutsche Sprachinsel Sauris in Friaul. Separat-Abdruck aus der Zeitschrift des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*. München, 1881.
- *Festschrift zur Feier des zwanzigjährigen Bestehens seit der Neugründung im Jahre 1881*. Laibach: Selbstverl. der Section Krain des deutschen und österreichischen Alpenvereines. Laibach: Ig. V. Kleinmayr & Bamberg, 1901.
- *Gedenkblatt des Laibacher Bicycle Club, aus Anlass des Feiers seines fünfjährigen Jubiläums*. Laibach: Buchdruckerei R. Millitz, 1890.
- Granda, Stane. Graška Slovenija 1848/1849. *Zgodovinski časopis* 28, št. 1/2 (1974): 45–84.
- Kuret, Primož. Kronika Ljubljanske filharmonične družbe 1899/1907. *Muzikološki zbornik* 51, št. 1 (2015): 115–28.
- Kuret, Primož. *Ljubljanska filharmonična družba: 1794–1919: kronika ljubljanskega glasbenega življenja v stoletju meščanov in revolucij*. Ljubljana: Nova revija, 2006.
- Mihelič, Breda. *Kongresni trg z Zvezdo – spomenik urbane umetnosti zgodnjega 19. stoletja*. Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2001.
- Ovsec, Damjan. Spremna beseda. V: Boris Kuhar. *Dobra meščanska kuhinja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2007.
- Peternel, Marija Mojca. »Ljubiteljem kranjskih Alp!«: kranjska podružnica Nemškega in avstrijskega planinskega društva. Ljubljana: Založba Univerze, 2023.
- Plachki, August. *Die Deutschen in Untersteiermark. Geschichte und Schicksal des steirischen Unterlandes*. Graz: Verlag der Alpenland-Buchhandlung Südmark, 1928.
- Scopoli, Joannis Antonii. *Flora Carniolica VI: Exhibens Plantas Carnioliae Indigenas*. Bibliopolae Vindobonensis: Impensis Ioannis Pauli Krauss, 1772.
- Urbas, Viljem. *Die oro- und hydrographischen Verhältnisse Krain's: Vortrag, gehalten in der Section Küstenland am 19. Januar 1874*. München: s. n., 1874.
- Valenčič, Vlado. Oblikovanje Ljubljane v prvi polovici 19. stoletja. *Kronika* 14, št. 3 (1966): 141–52.
- Valenčič, Vlado. *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*. Ljubljana: Partizanska knjiga, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1989.
- Voss, Wilhelm. *Versuch einer Geschichte der Botanik in Krain (1774 bis 1883)*. Laibach: Buchdruckerei von Ig. V. Kleinmayer & Fed. Bamberg, 1884.
- Vovko, Andrej. Članstvo Slovenske matice v Ljubljani do prve svetovne vojne. V: *Otorepčev zbornik*, 447–64. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Vrhovnik, Ivan. *Gostilne v stari Ljubljani: popravljene in pomnožene ponatis iz Jutra 1926*. München: Trofenik, 1977.

Periodični tisk

- *Allgemeine Sport Zeitung*, 1888.
- *Cur- und Fremden-Liste des Badeortes Aussee*, 1894.
- *Deutsche Stimmen aus Krain, Treist und Küstenland*. Beilage zu Nr. 206 des 'Grazer Tagblates', Organes des Deutschen Volkspartei für die Alpenländer, 1901.
- *Deutsche Stimmen Treist und Küstenland*, Beilage zu Nr. 213 'Grazer Tagblates', 1901.
- *Deutsche Stimmen*, Beilage zu Nr. 331 des Gratzter »Tagblattes«, 1901.
- *Deutsches Volksblatt*, 1895.
- *Dillinger's Reisezeitung*, 1892, 1901.
- *Fremden-Liste, Gmunder Curliste*, št. 4.
- *Grazer Tagblatt*, 1897.
- *Illustrierte Sport Zeitung*, 1897.
- *Innsbrucker Nachrichten*, 1901.
- *Klagenfurter Zeitung*, 1880, 1884, 1894.
- *Laibacher Tagblatt*, 1876, 1877.
- *Laibacher Zeitung*, 1895, 1901.
- *Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins*, 1894, 1896, 1901.
- *Pester Lloyd*, 1893, 1894.
- *Slovenski narod*, 1877.
- *Vereinigte Laibacher Zeitung*, 1876.

Spletni viri

- Mährisch-Schönberg in Mähren. <https://forum.ahnenforschung.net/showthread.php?t=10976>. Pridobljeno, 23. 11. 2023.
- Republika Slovenija, Statistični urad. <https://www.stat.si/ImenaRojstva/sl#/names?lastname=Kirbi%C5%A1>. Pridobljeno 1. 12. 2023.

Tiskani viri

- *Atlas der Alpenflora. 3 Leinenkassetten mit 5 Bänden Tafeln*. Ur. Hartinger in Deutscher in Österreichischer Alpenverein.
- *Bücher-Verzeichnis*. Ur. August v. Plachki. Laibach: Buchdruckerei Ig. v. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1901.
- *Deutscher Kalender für Krain*. Laibach: Ig. von Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1896.
- *Häuser-Verzeichnes der Landeshauptstadt Laibach*. *Zapisniku hiš deželnega glavnega mesta ljubljanskega*. Laibach: Druck und Verlag von Ig. Kleinmayr & Fedor Bamberg.

Nataša Henig Mišič*

Vloga šivalnega stroja v socialni in gospodarski zgodovini vsakdanjega življenja v 19. in prvi polovici 20. stoletja**

IZVLEČEK

Članek obravnava vlogo šivalnega stroja v ekonomski in socialni zgodovini. Najprej se osredotoča na dolgotrajno razvojno pot, tržne in oglaševalske prijeme, ki so omogočili, da je šivalni stroj našel mesto v vsakdanjem življenju ljudi. Drugi del prispevka se osredotoča na slovensko ozemlje, razvoj izobraževalnega sistema in posledično na razvoj poklica šivilje.

Ključne besede: šivalni stroj, šivilja, oblačilna obrt, izobraževanje, gospodinjstvo, avstro-ogrška monarhija, Kraljevina SHS/Jugoslavija, podjetje Singer

ABSTRACT

THE ROLE OF THE SEWING MACHINE IN THE SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY OF EVERYDAY LIFE IN THE 19TH AND THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

The article focuses on the sewing machine's role in economic and social history. First, it examines the long development and the marketing and advertising techniques that enabled the sewing machine to find a place in people's everyday lives. The second part of the article

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, natasa.henig@inz.si; ORCID: 0000-0003-4889-5061

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280 *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije*, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

explores the Slovenian territory, the development of the education system, and, consequently, the development of the seamstress profession.

Keywords: sewing machine, seamstress, dressmaking craft, education, housekeeping, Austro-Hungarian Monarchy, Kingdom of SCS/Yugoslavia, Singer Company

Uvod

Šivalni stroj predstavlja predmet, ki je znan in razširjen po vsem svetu. Niso redki ljudje, ki imajo zelo žive spomine na svoje babice ali mame, ki so veliko časa preživele za mizo s šivalnim strojem. Čeprav je bilo najprej mišljeno, da ga bodo rabili v šiviljskih delavnicah, se je stroj zelo hitro po iznajdbi, že v drugi polovici 19. stoletja, začel uporabljati doma. V vsakdanjiku ženske je predstavljal velik napredek v smislu, da so obleke hitreje šivale in hkrati pridobile nekaj časa v primerjavi z ročnim šivanjem. Kljub temu je imela diferenciacija v zgodnji fazi le kratkotrajen vpliv. Šele ko se je to spremenilo v normativ, se je pokazalo, da jim vsakdanjega življenja vseeno ni olajšal. V spremenjenih okoliščinah, ko je bilo žensko delo večinoma znotraj gospodinjstva, je lastnina šivalnega stroja pripomogla k relativno višjemu statusu žensk, ki so ga imele v posesti. Gre za čas, v katerem niso vsi imeli možnosti lastništva šivalnih strojev.

Šivalni stroj je bil prvo množično označeno »potrošniško« blago in je bil globalno razširjen že pred letom 1914. V času zelo močnega trenda, da se jasno ločita delovno mesto in dom, je bil šivalni stroj prva naprava, ki je prinesla industrijsko revolucijo v dom. Predstavljal je prvi vzdržljiv tehnološko zapleten gospodinjski aparat, ki je našel prostor najprej na trgu v Severni Ameriki, kmalu zatem se je razširil v Evropi, sledili sta Indija in Južna Amerika.¹ Šivalni stroj se je tudi na Slovenskem pojavil v drugi polovici 19. stoletja. Trgovina s šivalnimi stroji se je hitro razcvetela, trgovci pa so jih dobavljali iz Združenih držav Amerike, Nemčije, Italije in drugih delov Avstro-Ogrske.

Šivalne stroje so najprej uporabljali proizvajalci oblačil v svojih delavnicah, vendar so izdelovalci strojev hitro spoznali, da največji potencial predstavlja trg milijonov družin. Ena od glavnih težav je bilo vprašanje, ali in kdaj si družine lahko privoščijo nakup stroja. Želja žensk, da bi imele stroj, je hitro postala dejavnik, na katerega je bilo treba računati, čeprav je razmeroma malo žensk imelo dovolj finančnih sredstev za nakup. Šele z organizacijo oglaševalnih kampanj za distribucijo najprej v Združenih državah Amerike, potem tudi po vsej Evropi ter z uvedbo sistema nakupovanja stroja na obroke so bile počasi odpravljene glavne ovire. Vstop šivalnega stroja na trg domače uporabe je imel daljnosežne posledice.²

¹ Papastefanaki, *Sewing at Home*, 74.

² Putnam, *The Sewing Machine*, 278. Papastefanovski, *Sewing at Home*, 78.

Številne zgodovinske študije so se do sedaj osredotočale na šivalni stroj. Obravnavale so ga s perspektive gospodarske in poslovne zgodovine, zgodovine tehnologije, dela migracij, zgodovine spolov – zlasti v Združenih državah Amerike in v zahodni Evropi. Veliko razprav je posvečenih nastanku stroja, tehnologiji, množični proizvodnji in razvoju oglaševalskih in tržnih strategij. V okviru poslovne zgodovine (business history) je treba opozoriti na narejene študije strategij trženja, ki se jih je posluževalo multinacionalno podjetje Singer.³ V okvirih družbene in kulturne zgodovine so posebnega značaja raziskava ženskega dela kot kombinacije plačanega in neplačanega dela v oblačilni obrti in razširjenosti dela na domu ter raziskave zdravstvenega položaja in politike za delavce v oblačilni industriji. Nove raziskave poudarjajo vpliv spola na oblikovanje trgov dela, na delovna razmerja in delitev dela ter poročajo o prisotnosti žensk v podjetjih in v različnih sektorjih formalnega ali neformalnega gospodarstva.⁴ Kljub temu še vedno obstajajo vrzeli, ki jih je treba zapolniti, ter veliko vprašanj čaka na odgovore. Vprašanja, ki se nanašajo na delo na domu, sestavo dohodkov gospodinjstva, strategije družin za vstop na trg dela, delo žensk na domu in v okvirih družinskih podjetij, so le nekatera izmed njih.

Raziskovanju razvoja šiviljstva in predvsem šivalnega stroja v slovenskem zgodovinopisju se je posvečala Katarina Kobe-Arzenšek, ki je obravnavala tehnične vidike pojava in razvoja šivalnega stroja. Raziskovala je oglaševalne tehnike v slovenskem časopisju in delo trgovcev, ki so ponujali šivalne stroje na slovenskem ozemlju v drugi polovici 19. in prvih desetletjih 20. stoletja. Oblačilno obrt oziroma industrijo je obravnavala Sabina Ž. Žnidaršič v knjigi z naslovom *Ora et labora – in molči ženska!* Opozorila je na položaj žensk na Kranjskem in v okvirih svoje analize posebej izpostavila položaj šivilj. Estera Cerar pa je prikazala pomen mehanizacije procesa šivanja ter na kratko orisala uveljavitev šivalnega stroja na Slovenskem. Nekaj več je bilo napisanega o tekstilni industriji; o položaju delavk in njihovih usodah je pisala Nina Vodopivec v knjigi *Tu se ne bo nikoli več šivalo*.⁵

Pomembno je omeniti slovensko časopisje iz druge polovice devetnajstega in prve polovice dvajsetega stoletja, ki ponuja obilo različnih oglasov, v katerih so ljudem na različne načine poskušali približati uporabo šivalnih strojev. V tem kontekstu se pojavlja vprašanje, kako je šivalni stroj in z njim manjša poraba gospodinjkega časa vplivala na nadaljnji razvoj prostora, ki so ga takrat lahko zavzele ženske. Gre tudi za čas, ki se je z novo pridobitvijo v delu gospodinjstva uporabil za druge namene. Zanima nas vpliv, ki ga je imel šivalni stroj ne samo v domeni žensk kot uporabnic, ampak tudi širše v okviru socialnega dogajanja, v katerem je takrat imel pomembno vlogo v gospodinjstvu. Vpogled v gospodinjstva dela in dela v okvirih doma, v katera večinoma spadajo šiviljska opravila žensk kot dopolnilna dejavnost za pridobitev finančnih sredstev, je zelo težko pridobiti na podlagi neposrednih virov, zato bo v

3 Davies, *Peacefully Working*, 299–325. Godley, *Selling the Sewing Machine*.

4 Npr. Coffin, *Credit, Consumption and Images*, 749–83. Burman, *The Culture of Sewing*. Papstefanovski, *Sewing at Home*, 74–95.

5 Kobe-Arzenšek, *Prispevek k zgodovini*, 338–44. Kobe-Arzenšek, *Ponudba šivalnikov*, 301–10. Žnidaršič-Žagar, *Ora et labora*. Vodopivec, *Tu se ne bo nikoli več šivalo*.

prispevku uporabljena obrtna statistika, ki sta jo sistematično zbirala državni uradni statistični urad Avstro-Ogrske in Zbornica za trgovino, obrt in industrijo na Kranjskem ter kasneje v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Šivalni stroj za vsakogar

Prvi zabeleženi patent za katerokoli komponento šivalnega stroja je bil podeljen v Londonu leta 1755. Kljub temu je trajalo približno pol stoletja, da je bil razvit praktičen in uporaben šivalni stroj. Na evropskih tleh je bila v izgradnji šivalnika v ospredju Velika Britanija s prvo tovrstno patentno registracijo. Že v prvi polovici 19. stoletja je v tem pogledu izpuščala iz rok vajeti ter na prehodu v drugo polovico tega stoletja prepuстила končno vodstvo Združenim državam, vsestransko uspešnim v uvajanju iznajdb v prakso. Zasluga, pridobljena s prispevkom v izgradnji mehanizma, je otoški deželi ostala še naprej neokrnjena.⁶

Za razliko od mehanizacije tekstilne industrije, za katero je bila potrebna razmera preprosta uporaba mehanske moči za dejanje roke, pri šivanju stroj ni mogel učinkovito podvojiti gibov človeške roke. Namesto preproste zamenjave ročnega šivanja se je razvil popolnoma nov postopek. Ta je vključeval dve niti, nove šive, igle z ušesom na glavi, podajalno napravo in nadzor napetosti niti.⁷ To so bili razlogi, zakaj se je mehanizacija v šivanju začela dokaj pozno. Šele ogromne količine strojno proizvedenega tekstilnega blaga, ki ga je bilo treba predelati naprej v končne izdelke, so posledično vplivale na začetek razmišljanja ter uvajanja izboljšav tudi v šivanju. S standardizacijo mer in števil ter razvojem konfekcije oblačila niso več izdelovali po meri. Konfekcijo je bilo moč kupiti v trgovinah in salonih, industrijsko izdelana oblačila pa so postala cenejša in dostopnejša. Kot pri večini iznajdb je tudi razvoj šivalnega stroja potekal istočasno v različnih državah. Vsak izum zase je bil pomemben, kot se je pokazalo, tudi del širše sestavljanke, vendar je trajalo precej časa, da se je oblikovala celovita rešitev.⁸

Pojav šivalnega stroja kot trajnega »potrošniškega« blaga v petdesetih letih 19. stoletja je predstavljal epizodo ključnega pomena v zgodovini množične proizvodnje. Medtem ko so ure kot funkcionalni in istočasno okrasni elementi že vstopile v gospodinjstva, se je šivalni stroj počasi uveljavljal kot prvi gospodinjški aparat, ki je nadomestil delovno silo. Njegov potencial je postal očiten šele postopoma. Predpogoj, da so vstopili v domove, je bil ta, da so jih ženske sprejele kot nujno potreben aparat. Zapleteno razmerje med domačim in komercialnim šivanjem je imelo velik vpliv na izumitelje, ki so razvijali in izpopolnjevali šivalni stroj. Prvi šivalni stroj z iglo s koničastim očesom je izdelal Walter Hunt v New Yorku med letoma 1832 in 1834, vendar ni

6 Kobe-Arzenšek, Prispevek k zgodovini šivalne naprave, 513, 515.

7 Barm, "If I Didn't Have My Sewing Machine", 30.

8 Cerar, Šivalni stroj, 447, 448.

Slika 1: Šivalni stroj
podjetja Singer

Vir: *Inserati iz Ljubljanskega
zvona*, 1. 8. 1882, 62

nikoli patentiral svojega izuma. To je storil šele Elias Hower ml. leta 1846, ko je prejel prvi patent v Združenih državah Amerike za šivalni stroj s ključavnico. Njegov stroj ni bil brez funkcionalnih pomanjkljivosti. Kljub temu je uspel leta 1846 dokazati, da njegov stroj lahko naredi pet šivov v času, ki je potreben za en ročno izdelan šiv.⁹

Večino tehničnih in funkcionalnih težav so odpravili drugi izumitelji tekom naslednjih dveh desetletij. Stroj podjetja Singer, patentiran leta 1851, je začel uporabljati nožno ročico in je sprostil obe roki za delo z blagom med šivanjem. Sčasoma je podjetje Singer pridobilo patent za stroj, ki je omogočal šivanje ukrivljenih in ravnih šivov. Ti so bili lahko izdelani v poljubni dolžini brez ponovnega nastavljanja, lomljenja in gubanja šiva. Podjetje Wheeler in Wilson je kmalu začelo izdelovati majhne, lahke stroje, primerne za lahke tkanine in zlasti za uporabo v gospodinjstvu. Stroj je bil poleg tega cenejši, hitrejši in lažji za uporabo, zahteval je manj servisnih posegov kot drugi stroji na trgu.¹⁰

Na evropskih tleh so poleg začetne iniciative v Veliki Britaniji pomembno vlogo v razvoju šivalnega stroja imeli nemški konstruktorji v drugi polovici 19. stoletja. Max Gritzner iz Durlacha na Badenskem, uspešen podjetnik, kvalificirani tehnik in nadarjen izumitelj, je leta 1879 patentiral dvakratno obračajoči se zajemalec blaga. Drugi izumitelj, enako pomemben, je bil J. Kayser iz Kaiserlauterna. Kayser je leta 1882 uvedel mehanizem za cikcak vbod, model z nihajočim igelnim drogom v kombinaciji z dovodom blaga, kar je še danes temeljni princip za tovrstne šivalnike in nekatere stroje za vezenje.¹¹

9 Putnam, *The Sewing Machine*, 269. Barm, "If I Didn't Have My Sewing Machine", 31.

10 Prav tam, 32.

11 Kobe-Arzenšek, *Prispevek k zgodovini šivalne naprave*, 513.

Prvi večji razmah v proizvodnji šivalnih strojev se je zgodil med letoma 1858 in 1859 in je bil posledica deloma nadaljnega razvoja konfekcijske industrije in standardizacije velikosti oblačil. Na nadaljnji razvoj so gotovo vplivale spremembe v načinu izdelave šivalnih strojev. Ključnega pomena je bil prenos nadzora nad izdelovanjem na podjetnike, ki so začeli razvijati monopol. Do poznih petdesetih let 19. stoletja so stroje izdelovali strojniki oziroma mojstri in krojači, vsak stroj je bil sestavljen iz nekompatibilnih posameznih delov. Vsak ročno izdelan stroj je bil drugačen, sestavni deli vsakega stroja so lahko ustrezali samo stroju, za katerega so bili izdelani, saj noben del ni bil popolnoma enak. Pri takšnem načinu proizvodnje je izdelava vsakega stroja trajala dolgo, stroški dela so bili visoki zaradi odvisnosti od visoko usposobljenih mojstrov, popravila pa omejena in otežena.¹²

Kapitalska širitev je zahtevala preoblikovanje sistema proizvodnje, zmanjšanje stroškov ter iskanje novih potencialnih trgov, ki bi spodbudili prodajo. Zanimanje za izpopolnjevanje mehanizmov se je naprej poglobljalo in širilo, izdelovanje strojev pa se je preselilo iz skromnih delavnic v tovarniške prostore. Šele vzpostavitev sistema zamenljivih delov je proizvajalcem omogočila znatno znižanje cen šivalnih strojev. Lahko zaključimo, da so trije dogodki v industriji izdelovanja strojev dodatno omogočili nadaljnji razvoj in širitev: začela se je proizvodnja strojev za tovarne, narejen je bil stroj za domačo uporabo, imenovan »kombinacija«, in izoblikovali so se novi prodajni in marketinški pristopi.¹³

Standardizacija oblačilne industrije

Zgodovina oblačilne industrije je v ostrem nasprotju s tipično tekstilno paradigmo industrializacije. Za razliko od tekstilne industrije, ki je centralizirala proizvodnjo, je oblačilna industrija ostala v veliki meri decentralizirana. Vendar tudi zgodovina oblačilne industrije ni sledila preprosti unilinearni poti razvoja.¹⁴ Na primer, v slovenskem časopisu *Kmetijske in rokodelske novice* najdemo opis sprememb pri odevanju ter pomen krojaškega poklica: »moderni obleki se odpirajo nezadržno nova pota in na čast rokodelstvu se mora reči, da nobena stvar ni bolj pospešila demokratizacije človeške družbe, kakor razvoj in razširjanje novodobne obleke. Vsled teh okoliščin je krojaška obrt postala za milijone ljudi eno najvažnejših sredstev pridobivanja.«¹⁵

V času med letoma 1830 in 1880 je bila izdelava oblačil spremenjena in »revolucionirana«. Del tega procesa je bil razvoj šivalnega stroja. Na tisoče patentov je bilo podeljenih od leta 1846 do leta 1895. Kot že omenjeno, izum šivalnega stroja je sledil spremembam v izdelavi oblačil in razvoju tekstilne industrije. Sprejetje stroja in

12 Barm in Klepp, "If I Didn't Have My Sewing Machine", 32, 34.

13 Kobe-Arzenšek, Prispevek k zgodovini šivalne naprave, 515. Barm in Klepp, "If I Didn't Have My Sewing Machine", 32, 34.

14 Barm in Klepp, "If I Didn't Have My Sewing Machine", 38, 39.

15 Kunc, O poklicu in o vzgoji v rokodelstvu, 403.

opredelitev njegove uporabe nista bila rezultat le tehnološkega razvoja, ampak tudi tržne tehnike in prodajne strategije podjetij, ki so ga izdelovala. Tehnološke spremembe so sledile spremembam, kot so povečanje ponudbe delovne sile, zmanjšanje stroškov dela in preoblikovanje obrtnega dela. Tudi oblačila so postala blago, ki je pritegnilo kapitalske naložbe. Vključitev krojaških mojstrov v izdelavo konfekcije je spremenila delovni proces in poskušala znižati stroške proizvodnje. V zgodnji fazi razvoja oblačilne industrije so proizvodna orodja ostala praktično enaka kot pri izdelavi oblačil po meri. Pomembna orodja so še vedno bili škarje in igle. Pred šivalnim strojem je bil edini dodatek merilni trak, ki so ga začeli uporabljati leta 1820. Ta je predstavljal tudi prvi korak k standardizaciji krojaških metod. Osebni pristop so počasi nadomestila standardizirana pravila ter postopki za merjenje in pripravo. Na ta način je bilo mogoče ponoviti oziroma uporabiti enake, standardizirane mere, ki so bile zaradi izdelave papirnatih vzorcev dostopne vsakemu krojaču. Standardizirane mere so omogočile prvo podrobnejšo delitev dela v oblačilni industriji: ločitev tistih, ki so risali, in tistih, ki so izrezovali kroje. Čeprav je rezanje ostalo kvalificirano delo, so delavci zdaj izrezovali oziroma sledili vzorcu, ki ga je narisal nekdo drug. Razvoj standardiziranih mer za oblačila ni le odpravil potrebe po usposobljenih krojačih po meri za vsako posamezno stranko, temveč je omogočil tudi množično proizvodnjo oblačil za neznane kupce in množično distribucijo ter prodajo v maloprodajnih trgovinah.¹⁶

Tržni prijemi in oglaševalne strategije

Do leta 1870 so proizvajalci šivalnih strojev razvili široko paleto tržnih tehnik, vključno z oglaševanjem v dnevnem časopisju, ponudbo nakupa strojev na obroke, prodajo od vrat do vrat, ponudbo brezplačnih tečajev za usposabljanje strank, dodatnimi popusti in različnimi ugodnostmi. V okviru tega je bil primarni cilj približati šivalni stroj domači uporabi.¹⁷ Eden glavnih argumentov je bil ta, da je šivalni stroj odlična naprava, ki prihrani delo in čas. Nagovarjali so predvsem ženske. V *Oglasniku*, prilogi časopisa *Kmetijske in rokodelske novice*, je bil že leta 1871 objavljen naslednji citat: »Dobra šivna mašina je dobrota hišni gospodinji, ona jej delo olajša in oddih pripusti.«¹⁸ Na račun stroja in osvoboditve od mučnega ročnega šivanja so lahko imele več prostega časa za sebe in tudi za družino. V resnici se je izkazalo, da stroj sploh ne prihrani časa, ampak je, tako kot pri drugih tako imenovanih napravah za varčevanje z delom za dom, samo povečal pričakovanja. Ženske so s šivalnim strojem lahko izdelovale bolj dovršena oblačila z več različnimi šivi, zavihki, obrobami in naborki kot ženske, ki so še vedno uporabljale ročno šivanje. Razkošno ilustrirane modne revije, namenjene ženskam, so postavile nove standarde, medtem ko je razvoj industrije

16 Barm in Klepp, "If I Didn't Have My Sewing Machine", 25, 28, 29.

17 Prav tam, 37.

18 *Oglasnik*, 22. 3. 1871, 3, Šivalne mašine.

papirnatih vzorcev v šestdesetih letih 19. stoletja zagotovil praktično pomoč za spremljanje novih modnih trendov.¹⁹

Proizvajalci šivalnih strojev so začeli s ciljem pospeševanja prodaje ponujati možnost enostavnega odplačevanja na obroke. Ta način je bil posebej namenjen moškim in ženskam delavskega razreda, ki so si zelo težko privoščili nakup stroja v enkratnem znesku. Eno prvih podjetij je bilo podjetje Singer, ki je leta 1897 oglaševalo plačilo v »gotovini in na kredit«, v naslednjih letih tudi plačevanje na obroke v majhnih zneskih, kar je v praksi pomenilo najem stroja, ki je postal last kupca šele z zadnjim odplačanim obrokom. Isto podjetje je posebej poudarjalo svoje »demokratično in civilizacijsko poslanstvo: zagotoviti tehnologijo strankam *skromne sreče*«. Uveljavitev posojilnega sistema je bila ključna za razvoj trga za manj premožne člane družbe, v prvi vrsti delavce s skromnejšimi dohodki. Razmerja med mehanizacijo oblačilne industrije in širjenjem šivalnega stroja na različne trge je bilo večplastno, novo kreditno poslovanje podjetij in trgovcev je predstavljalo le enega od faktorjev v teh odnosih. Do konca 19. stoletja so nekateri opazovalci poročali, da so se šivalni stroji začeli pojavljati tudi v revnih gospodinjstvih in oddaljenih ruralnih krajih, kar je bilo mogoče zaradi omenjenih tržnih in oglaševalnih tehnik, še posebej zaradi prizadevanj agentov, ki so hodili tudi v bolj oddaljene kraje.²⁰

V letih pred prvo svetovno vojno je imel šivalni stroj za ženske delavskega razreda dvojni pomen. Na eni strani je simbolično predstavljal sodobno gospodinjstvo in dostop do novih, modernih in zelo zaželenih dobrin. Na drugi strani je bil del načrta in doprinosa skupnim družinskim dohodkom, brez katerih bi bil omenjeni dostop praktično nemogoč.²¹

Oglaševanje šivalnih strojev na Slovenskem

Natančen podatek, kdaj je bil šivalni stroj prvič pripeljan v slovenske kraje, ni ohranjen, ampak, kot je ugotovila Estera Cerar, prvi članek v slovenskem časopisju, v katerem se nahaja tekst, posvečen šivalnemu stroju, je bil objavljen leta 1863.²² V Kmetijskih in rokodelskih novicah so opozarjali, da bodo gospodinjne prihranjen čas lahko uporabile za druge obveznosti ter da »matere bodo sebe in svoje otroke lahko bolj izobraževale, ter podpirale domačo in narodno blagost«. ²³ Avtor članka je poudaril, da je stroj koristen ne samo gospodinjam, šiviljam in modistkam, temveč tudi različnim obrtnikom, kot so krojači, čevljarji, klobučarji, krznarji, oziroma vsem, ki delajo s šivankami.²⁴ Nekaj let pozneje so bili objavljeni tudi prvi oglasi. V prilogi

19 Barm in Klepp, "If I Didn't Have My Sewing Machine", 37.

20 Papstefanovski, *Sewing at Home*, 82, 83. Coffin, *Credit, Consumption and Images*, 752, 756, 757.

21 Coffin, *Credit, Consumption and Images*, 783.

22 Cerar, *Šivalni stroj*, 454.

23 *Kmetijske in rokodelske novice*, 23. 12. 1863, 408, Šivalni stroj ali šivne mašine.

24 Prav tam.

Kmetijskih in rokodelskih novic, Oglasniku, iz leta 1871 lahko najdemo na isti, zadnji strani dve različni ponudbi. Vincenc Woschnagg se je oglaševal kot zastopnik podjetja Hower in je imel dve trgovini, eno v Ljubljani ter drugo v Trstu.²⁵ Woschnagg je bil tudi lastnik tovarne perila, ki jo je ustanovil leta 1872, v kateri je uporabljal stroje znamke Wheeler in Wilson.²⁶ Druga ponudba je izjemno zanimiva, ker jo je podpisala Karolina Rudholzer, edina ženska med številnimi trgovci in mehaniki, ki so se pojavljali v časopisnih oglasih v nadaljevanju. Trgovina, ki jo je zastopala v oglasu, se je nahajala na Kongresnem trgu v Ljubljani, v svoji ponudbi pa je imela stroje različnih proizvajalcev, in sicer Hower, Wheeler & Wilson, Singer ter Grover in Baker. Oglas Karoline Rudholzer vsebuje več podatkov. Ponudba je bila namenjena za »šivarje, čevljarje, sedlarje in klobučarje«, ²⁷ vključevala je tudi brezplačno izobraževanje. Razvidne so tudi cene, ki so se gibale od 58 goldinarjev za najcenejši do 100 goldinarjev za najdražji stroj proizvajalca Hower.²⁸

Razne baže te dni prejete

šivalne mašine

Poduk zastonj.

Porokstvo za 6 let.

N ä h m a š i n e n

najboljše sorte in najlepše napravljene
za šivarje, čevljarje, sedlarje in
klobučarje.

Howe-ve	po 58, 90 in 100 gld.
Wheeler in Wilsonove	„ 60, 70 in 85 „
Singer-jeve	„ 80 in 85 „
Grover-jeve in Bakerjeve	„ 70 in 85 „
Jones-ove čevljarske cilind- mašine	130 „
Ročne mašine	22 „

(64—1) priporoča

Karolina Rudholzer,
na kongresnem trgu št. 25 poleg gledišča.

Slika 2: Oglas Karoline Rudholzer

Vir: *Oglasnik*, 22. 3. 1871, 3

25 *Oglasnik*, 22. 3. 1871, 3, Šivalne mašine.

26 Cerar, Šivalni stroj, 454.

27 *Oglasnik*, 22. 3. 1871, 3, Razne baže te dni prejete šivalne mašine.

28 Prav tam.

Približno v enakem času so se v časopisih *Ljudski glas*, *Ljubljanski zvon* in *Slovenski narod* začeli pojavljati oglasi Franca Dettela. Franc Dettel je bil trgovec in zastopnik ameriških proizvajalcev. Enako kot Woschnagg in Rudhlozerjeva je deloval v Ljubljani.²⁹ Leta 1882 je ponujal stoje znamk Hower, Wheeler & Wislon in Singer. Kupci so lahko stroj kupili tudi na mesečne obroke od štiri do pet goldinarjev. Dettel je bil prepričan, da je na tak način »mogoče lahko kupiti danes tako v ceno potrebni šivalni stroj«. ³⁰ Imel je tudi razvejano mrežo agentov, ki so prodajali stroje po deželi in so poleg tega kupce tudi poučevali šivanje in uporabo stroja.³¹ V 20. stoletju je na podoben način deloval še en trgovec, in sicer Ignacij Vok, ki je leta 1913 odprl »specializirano trgovino« v Ljubljani. Oglaševal je predvsem stroje podjetja Pfaff. Enako kot skoraj vsi trgovci v obravnavanem času je tudi Vok ponujal brezplačen pouk šivanja, vezenja in celo krpanja perila in nogavic.³² Iz ohranjenih blagajniških knjig iz tridesetih let 20. stoletja je razvidno, da je imel nekaj podružnic v Novem mestu, Celju in Mariboru ter vrsto agentov, ki so prodajali šivalne stroje in kolesa v Dravski banovini.³³

Katarina Kobe-Arzenšek je naredila analizo oglaševanja šivalnih strojev v časopisu *Slovenski narod* med letoma 1868 in 1920. Podatke je zbrala o 26 različnih trgovcih, podjetnikih in mehanikih. Večina jih je delala oziroma imela trgovino v Ljubljani, le nekateri v drugih krajih, kot so Maribor, Celje, Novo mesto in Gorica. Pri njeni analizi izstopa le Fran Tschinkel, ki je imel poleg trgovine v Ljubljani še podružnico v Kočevju.³⁴ Pomembne so njene ugotovitve o podjetju Singer Co. Podjetje je bilo registrirano leta 1901 in je delovalo do začetka prve svetovne vojne ter je v tem času zasedalo osrednje mesto med oglaševalci šivalnikov. Ljubljanski Singer Co. je podobno kot podružnice v drugih delih sveta ostal zvest obsežnim propagandnim in poučnim zapisom. V njih se je precej ponavljalo, kar je bila po besedah Kobe-Arzenšek očitna težnja po večji psihološki učinkovitosti. Kljub temu so v oglasih vedno prisotni novi podatki, ki govorijo o nadaljnjih uspehih poslovanja. Podjetje iz Ljubljane je ustanovilo mrežo podružnic po celotni Kranjski, tako imenovane filiale je imelo v Postojni, Kočevju, Kranju in Novem mestu. Podobno kot individualni trgovci se je tudi Singer Co. posluževal dela agentov za približevanje izdelkov potencialnim kupcem.³⁵

Predstavljeni oglasi ponujajo zaključek, da so tudi na Slovenskem uporabljali enake marketinške prijeme kot v Združenih državah in drugih delih Evrope. Trgovci, uradni zastopniki proizvajalcev šivalnih strojev in podjetja so se prilagajali kupni moči prebivalstva ter se kupcem poskušali približati z omogočanjem kupovine na obroke ali najemanjem strojev, kar je bilo predvsem namenjeno šibkejšim članom družbe. Poleg tega so s pomočjo mreže agentov prodirali tudi v bolj oddaljene kraje v deželi.

29 Kobe-Arzenšek, Ponudba šivalnih strojev, 132.

30 *Inserati iz Ljubljanskega zvona*, 1. 8. 1882, 62, Fran Dettel.

31 *Ljudski glas*, 1. 10. 1882, 8, Šivalni stroji. *Inserati iz Ljubljanskega zvona*, 1. 8. 1882, 62, Fran Dettel.

32 Kobe-Arzenšek, Ponudba šivalnikov v oglasih, 306.

33 SI AS 480, šk. 2, Krajevni register za stroje. 1936.

34 Kobe-Arzenšek, Ponudba šivalnih strojev, 132. Kobe-Arzenšek, Ponudba šivalnikov v oglasih, 302.

35 Kobe-Arzenšek, Ponudba šivalnikov v oglasih, 304.

Šivilje na Slovenskem

V članku z naslovom *Ženske v poklicu*, objavljenem v časopisu *Slovenska gospodinja*, je bila zelo nazorno prikazana potreba po temeljnem razmisleku in spremembi tradicionalne dekliške vzgoje. Avtorica je predvsem opozorila na škodljivost pogledov določenih slojev prebivalstva na vključevanje mladih deklet na trg dela. Za njo je bilo nesprejemljivo to, da so poklici – šivilje, učiteljice, poštne upraviteljice – predstavljeni kot nujno zlo. Zagovarjala je idejo o svobodni izbiri poklica ter da si ženske lahko poiščejo službo zunaj svojega gospodinjstva. Sprememba dekliške vzgoje je bila pri tem ključnega pomena.³⁶ Na podlagi predstavljenega lahko vidimo, da so bili nasprotujoči si pogledi še vedno zelo aktualni v prvem desetletju 20. stoletja.

Kljub temu se je šivanje kot obrt in poklic začelo uveljavljati proti koncu 19. stoletja. Ženske so šele v tem obdobju pridobile možnost za samostojno opravljanje dela v različnih obrteh, med drugim tudi v šiviljstvu. Za tako imenovane rokodelske obrti je bilo treba pridobiti ustrezno izobrazbo, ki je bila razvidna iz spričevala o zaključnem izpitu. Dolgo časa je bila krojaška obrt, ki je vključevala strokovno usposabljanje, domena moških. Ženske so se v okviru tradicionalnega generacijskega prenosa znanja učile šivati, plesti, vesti in skrbeti za domače perilo, učile so se krpanja oblek in prekrojevanja. Glavni predpogoj za to spremembo je bila posodobitev obrtne zakonodaje, ki je omogočila ženskam, da so samostojno vodile delavnice in zaposlovale pomočnice ter vajenke.³⁷ Na splošno je do največje spremembe obrti prišlo z novo obrtno zakonodajo leta 1859. Dokončno je bila odpravljena monopolizacija tržišča in opravljanje obrti je postalo v večini primerov svobodno.³⁸ Šivanje in usposabljanje za delo na šivalnih strojih je postalo del rednega učnega načrta v dekliških šolah, kot sta bili na primer Državna ženska obrtna šola³⁹ in Mestni dekliški licej v Ljubljani.⁴⁰

Na podlagi podatkov o izobraževanju ter analizi uradnih državnih statističnih podatkov o poklicih lahko pridobimo vpogled v razvoj poklica šivilje na Slovenskem. Čeprav je bila ženska v splošni percepciji družbenega reda posvečena družinski sferi in zadolžena predvsem skrbi za otroke, dom in gospodinjstvo, je bilo pri določenih nižjih družbenih slojih nujno usklajevanje z gospodarskim udejstvovanjem. Možnost za zaposlitev izven doma, ki je prinesla stalen in stabilen priliv dohodkov, je počasi spreminjala socialno in gospodarsko vlogo žensk. Za žensko delo je dolgo časa veljalo, da predstavlja zgolj podporno dejavnost in je bilo posledično tudi drugotnega pomena.⁴¹ Pri tem je treba žensko delo razumeti kot zaposlitev oziroma plačano pridobitno delo, ki se je praviloma opravljal izven doma in je predstavljalo nasprotje neplačanemu delu v gospodinjstvu.

36 Dobova, *Ženske v poklicih*, 68.

37 Cerar, *Šivalni stroj*, 454.

38 Lazarevič, *Obrt*, 18.

39 *Spominski zbornik Slovenije*, 191.

40 Macher, VI. *izvestje Mestnega dekliškega liceja*, 17, 19, 33.

41 Lazarevič, *Gospodarska dejavnost žensk*, 9, 10, 15.

Vendar je treba poudariti, da poklicna statistika in številke ne ponazarjajo ženske pridobitnosti v celoti.⁴²

Neposredni podatki o zastopanosti in razširjenosti pridobitnega ženskega dela na domu v okviru obravnavane tematike so zelo težko izsledljivi. Oglasi v časopisih nam ponujajo informacije zgolj o delovanju trgovcev, njihovih agentov in mehanikov, ne vsebujejo pa dejanskih podatkov o njihovih strankah, ki so res kupile in uporabljale stroj doma. Poklicna statistika pogosto ne razkriva posebnih gospodarskih informacij za ženske – soproge, hčerke, sestre ali druge članice družine. Kljub temu so ženske velikokrat sodelovale pri obrtni ali trgovski dejavnosti, organizirani na družinski osnovi ali izven nje.⁴³ Med temi oblikami so se zagotovo pojavljale dejavnosti v okvirih šiviljstva kot obrti oziroma poklica.

Za razvoj šiviljstva so bile ključnega pomena obrtne šole. V Ljubljani je delovala Umetno-obrtna šola, ki je bila leta 1911 prestrukturirana in preimenovana v Žensko obrtno šolo. Od takrat dalje je delovala v okviru Državne obrtne šole, v času po prvi svetovni vojni je bila del Tehniške srednje šole. Šola je imela tri oddelke, in sicer za šivanje perila, za izdelovanje obleke in za vezenje. Naloga teh oddelkov je bila, da dekleta praktično usposobijo za opravljanje poklica. Izobraževanje je trajalo dve leti z možnostjo podaljšanja še za dodatno leto praktičnega »ateljskega tečaja za aboslventinje«. Med pomembne predmete so spadali krojno risanje, krojenje in šivanje oblek ter praktični pouk. Zaključno spričevalo oddelka za šivanje oblek je imelo enko vrednost kot pomočniško pismo po zaključenem pomočniškem izpitu, kar je omogočalo opravljanje šiviljskega poklica za izdelovanje otroških in ženskih oblek. Poleg rednega pouka je šola ponujala specialne dodatne in večerne tečaje.⁴⁴ Poleg Ženske obrtne šole so dekleta imela priložnost obiskovanja praktičnega pouka in usposabljanja za delo na šivalnih strojih v Mestnem dekliskem liceju v Ljubljani. Licej je v šolskem letu 1912/13 imel pet šivalnih strojev, ki so jih uporabljali kot učila pri predmetu ročna dela v tretjem letniku.⁴⁵

Poleg šolskega izobraževanja za razvoj obrti na splošno je bilo pomembno delovanje Urada za pospeševanje obrti v Ljubljani kot državne ustanove. Prve pobude in ideje o ustanovitvi takšni ustanove so prišle z Dunaja že na prelomu iz 19. v 20. stoletje, ampak je bil urad dokončno ustanovljen šele leta 1910. V okviru nove države – Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev – je bil Urad za pospeševanje obrti preoblikovan v podružnico Državnega zavoda za pospeševanje obrti in industrije iz Beograda. Do nove strukturne spremembe je prišlo z letom 1929, ko je bil spet preoblikovan v samostojen urad v okviru banovinske uprave. Kljub realizaciji številnih tečajev je delovanje urada po letu 1922 začelo pešati. Zaradi tega je Zbornica za trgovino, obrt in industrijo leta 1928 ustanovila svoj zavod za pospeševanje obrti. Novi zavod je do konca leta 1939 pripravil povprečno 25 do 30 tečajev na letni ravni, na katerih

42 Studen, Dobra meščanska gospodinja, 91. Kalc, O vidnosti in nevidnosti ženskega dela, 37.

43 Prav tam, 30, 31.

44 SI AS 63, šk. 3, Državna obrtna šola v Ljubljani: Ženska obrtna šola; Učni načrt Ženske obrtne šole na Tehniški srednji šoli v Ljubljani, 1921. Hojan, Ema Arko, 470.

45 Macher, VI. izvestje Mestnega dekliskega liceja, 17, 19, 33.

je sodelovalo med 600 in 700 udeležencev. Obe organizaciji sta skrbeli za strokovno izobraževanje obrtnikov, vajencev in pomočnikov.⁴⁶

V zadnjih desetletjih 19. stoletja in v prvem desetletju 20. stoletja so »ženskim« poklicnim skupinam v industriji in obrti pripadale tekstilna industrija in obrt, papirna in usnjarska industrija in obrt, lesna industrija in obrt, živilska industrija in obrt, industrija in obrt pijač, sladil, prenočevanj ter oblačilna obrt. V poklicni skupini oblačilna industrija in obrt so bile ženske zastopane predvsem v treh od osmih poklicih, in sicer kot izdelovalke perila, krojačice in šivilje in izdelovalke oblek ter popravljavke oblačil in oblek.⁴⁷

Sabina Ž. Žnidaršič je v knjigi *Ora et labora – in molči ženska!*, v kateri je analizirala statistične podatke iz poklicne statistike Avstro-Ogrske, ugotovila, da je bila oblačilna obrt na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in Koroškem, kot tudi na celotnem slovenskem ozemlju ena od najmočnejših panog glede na število vseh aktivnih. Podobno je bilo tudi na Primorskem in Goriškem, kjer je oblačilna obrt zaposlovala relativno več ljudi kot v drugih deželah. Kljub temu je prav oblačilna obrt, čeprav najmočnejša neagrarna panoga v vseh slovenskih deželah, imela najbolj skromno rast zaposlenih. Po letu 1890 je njihovo število povsod padalo. Šele pri zadnjem popisu prebivalstva, ki ga je naredila avstro-ogrška monarhija, je bilo opazno skromno povečanje.⁴⁸

Natančnejši pregled poklicne statistike pokaže, da so ženske v letu 1890 v veliki večini pripadale poklicni skupini izdelovalcev perila, približno 78 % vseh žensk je bilo v oblačilni obrti. Število v tej skupini se je drastično zmanjšalo pri naslednjem popisu, ko je doseglo le 5 % vseh žensk. Pri zadnjem popisu leta 1910 se je odstotek rahlo zvišal na 14 %. Istočasno se je leta 1900 močno povečalo število žensk v poklicni skupini krojačev, šivilj in izdelovalcev oblek. Njihovo število se je potem za odtenek zmanjšalo na račun drugih dveh skupin. V skupini, ki se je ukvarjala s popravili perila in oblek, se je delež gibal med 10 % in 25 %. Na splošno se je stanje izboljšalo leta 1910, ko so se absolutne številke povišale.⁴⁹ Treba pa je poudariti, da je bilo za pridobitne žensk v poklicnem razredu industrije in obrti značilno, da so bile dejavne v poklicnih skupinah, povezanih z manipulacijo raznih vrst blaga, kot tudi to, da so opravljale le manjši del poklicev.⁵⁰

Zbornica za trgovino, obrt in industrijo je tudi v času Kraljevine Jugoslavije zbirala podatke od obrtnih združenj, med drugim združenj krojačev in krojačic. Ohranjeni so podatki za leto 1934, ko je 48 različnih združenj poslalo svoje podatke. V omenjenem letu jih je imelo status obrtnika, ki je opravljal krojaško ali šiviljsko dejavnost, 6164. Od teh je imela status mojstra/mojstrice dobra polovica ali 52 %, preostalih 48 % jih je bilo razdeljenih med pomočnike in pomočnice (20 %) ter vajence in vajenke (28 %). V okviru spolne strukture so bili mojstri in mojstrice približno enakomerno razdeljeni, za slaba dva procenta je bilo več krojačev. Večja razlika je bila pri pomočnikih.

46 Spominski zbornik Slovenije, 194. Lazarevič, Temeljne razvojne poteze, 21.

47 Fisher, *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo*, 114, 115.

48 Žnidaršič, *Ora et labora*, 162.

49 Berufstatistik, 31. 12. 1890, 72; 31. 12. 1900, 103; 31. 12. 1910, 44.

50 Žnidaršič, *Ora et labora*, 162

V tej kategoriji je bilo 59,1 % moških in 40,9 % žensk. Vajenke in vajenci so predstavljali edino kategorijo, v kateri je bilo zastopanih več šivilj kot krojačev, in sicer 31,3 % moških, v primerjavi z 69,7 % žensk.⁵¹

Veliki problem v obdobju gospodarske krize tekom tridesetih letih 20. stoletja je bilo povečanje števila obrtnikov, ki so delali na črno. V tem času so različna združenja obrtnikov oblačilnih strok redno poročala o porastu tako imenovanega šušmarstva. Številni obrtniki so iskali rešitev iz slabega položaja, predvsem zaradi visoke davčne obremenitve. V velikem številu so se izpisali iz obrtnega registra. V letu 1934 je Združenje obrtnikov oblačilnih strok v Ljutomeru poročalo o dvajsetodstotnem zmanjšanju uradno registriranih obrtnikov. Padec števila zaposlenih je spremljal tudi petindvajsetodstotni padec cen izdelkov. Vzrok za slab položaj krojaške in šiviljske obrti so videli v konfekcijskem podjetju Tivar ter v trgovcih, ki so nabavljali blago pri šušmarjih po izjemno nizkih cenah. V Sloveniji se je s šušmarstvom ukvarjalo na tisoče ljudi oziroma skoraj polovica uradno registriranih obrtnikov. Ta pojav ni bil nov, oblast se je soočala s podobnimi problemi tudi v prejšnjih obdobjih. V tridesetih letih se je obseg dela na črno povečal do te mere, da je resno ogrozilo položaj uradno prijavljenih obrtnikov. Oblast je sicer večkrat prisluhnila težavam obrtnikov, ampak v resnici ni dosledno preganjala tistih, ki so kršili pravila. V poročilu omenjenega združenja je bilo zapisano, da je bilo ovađenih 135 obrtnikov oblačilne obrti, od tega jih je bilo 75 % dejansko kaznovanih, preostali četrtini niso mogli dokazati kršitev. Oblast je sicer prisluhnila obrtniškim težavam in jemala na znanje tožbe obrtnih združenj, ki so v imenu obrtnikov terjala dosledno preganjanje šušmarstva, vendar ni kazala velike vneme pri zatiranju, ker se je z delom na črno tudi blažilo socialne stiske ne tako majhnega dela prebivalstva.⁵²

Zaključek

Iznajdba šivalnega stroja v sredini 19. stoletja je v veliki meri zaznamovala socialno in gospodarsko zgodovino širom sveta. Razvojna pot je bila dolgotrajna, vendar je stroj zelo hitro našel svoje mesto tako v krojaških delavnicah kakor tudi v domovih ljudi. Pri tem je imel pomembno vlogo zasuk pri podjetnikih, ki so prevzeli skrb za proizvodnjo in tudi oglaševanje. Ko je bila premagana glavna prepreka, visoka cena izdelave, je šivalni stroj postal prvi hišni aparat, ki je industrializacijo prinesel v domove. Široko uporabo stroja je bilo mogoče vpeljati le takrat, ko so predvsem ženske odkrile potencial in začele izražati željo po nakupu. Takrat je šivalni stroj vstopil na trg domače uporabe.

51 SIAS 448, šk. 152-2, Število mojstrov in pomočnikov po strokah, 1935; Seznam vajencev po strokah, 1935.

52 SIAS 448, šk. 152-2, Združenje obrtnikov oblačilnih strok v Ljutomeru, 27. 10. 1935. Lazarevič, Temeljne razvojne poteze, 24, 25.

Na slovenskem se je šivalni stroj pojavil že v šestdesetih letih 19. stoletja in se je zelo hitro razširil med različnimi podjetniki, predvsem trgovci, ki so na različne načine poskušali izkoristiti potencial novega izuma. Čeprav so bili oglasi na začetku namenjeni širši publiki, so se kot ciljna publika zelo hitro začele pojavljati ženske. Z izjemo Karoline Rudholzer je bila trgovina s stroji v moški domeni. Poleg prodaje so se trgovci ukvarjali tudi z manjšimi popravili, ker so neredko opravljali tudi poklic mehanikov. Neredko so imeli v ponudbi poleg šivalnih strojev še kolesa in tipkarske stroje. Oglaševalne tehnike so bile enake kot v drugih državah, tudi sistem odplačil na obroke je odigral pomembno vlogo pri približanju izdelka potrošnikom.

V času avstro-ogrske monarhije so imele ženske vidno vlogo v oblačilni obrti na celotnem slovenskem ozemlju. Podatki kažejo podobno sliko tudi v času Kraljevine SHS/Jugoslavije, čeprav so bile rokodelske obrti v tridesetih letih v globoki krizi in zatonu. Za nove naraščaje v oblačilni obrti so skrbeli na več različnih načinov. Do izobrazbe so lahko prišli v okviru šolskega sistema ali v okviru dela Urada za pospeševanje obrti, ki je redno organiziral krojaške tečaje. Razlika je bila le v tem, da so v šolah deklice pridobivale tudi splošno izobrazbo, tečaji pa so bili namenjeni izpopolnjevanju že usposobljenih krojačev in šivilj, ki so že opravljali svoj poklic. Šivalni stroj je zaznamoval življenje tudi na Slovenskem, o tem priča poklicna statistika. Poklic šivilje je šel tudi skozi nekaj razvojnih poti. S spremembami v zakonodaji so ženske pridobile možnost opravljati poklic šivilje samostojno, kasneje so lahko imele svoje modne salone. Velika gospodarska kriza tridesetih let 20. stoletja, visoke davčne obveznosti in razvoj konfekcijske proizvodnje so globoko zaznamovali oblačilno obrt.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 63 – Pokrajinska uprava za Slovenijo, Oddelek za prosveto in vere.
 - SI AS 448 – Zbornica za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani, 1850–1948.
 - SI AS 480 – Ignacij Vok Ljubljana (1932–1945).

Literatura

- Barm, Ava in Susan E. Klepp. "If I Didn't Have My Sewing Machine...": Women and Sewing Machine Technology. V: Joan M. Jensen in Sue Davidson (ur.). *A Needle, a Bobbin, a Strike*, 20–59. Philadelphia: Temple press, 2018. <https://www.jstor.org/stable/j.ctv941x68.6>. Pridobljeno 21. 9. 2023.
- Burman, Barbara (ur.). *The Culture of Sewing: Gender, Consumption and Home Dressmaking*. Oxford: 1999.
- Cerar, Estera. Šivalni stroj – revolucija v izdelavi oblačil. *Šolska kronika* 20(44), št. 3 (2011): 446–63.

- Coffin, Judith C.. Credit, Consumption and Images of Women's Desires: Selling the Sewing Machine in Late Nineteenth Century France. *French Historical Studies* 18/3 (1994): 749–83. <https://www.jstor.org/stable/286691>. Pridobljeno 28. 9. 2023.
- Davies, Robert D. "Peacefully Working to Conquer the World:" The Singer Manufacturing Company in Foreign Markets, 1854–1889. *Business History Review* XLIII, št. 3 (1969): 299–325.
- Fischer, Jasna. *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo: družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Godley, Andrew C.. "Selling the Sewing Machine Around the World: Singer's International Marketing Strategies, 1850–1920." *Enterprise & Society*, 7 (2006): 266–314.
- Hojan, Tatjana. Ema Arko, Marija Vehar in Alojzija Kristl Novak – učiteljice na oddelku Ženska obrtna šola na Državni obrtni šoli v Ljubljani. *Šolska kronika* 20, št. 3 (2011): 464–72. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-S40PGB6H>. Pridobljeno 24. 11. 2023.
- Kalc, Aleksej. O vidnosti in nevidnosti ženskega dela. Viri in metodološka vprašanja. V: Nina Vodopivec (ur.). *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, 29–37. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Kobe-Arzenšek, Katarina. Ponudba šivalnih strojev v oglasih časopisa Slovenski Narod v drugi polovici 19. stoletja (1868–1900). *Tekstilec* 29, št. 4 (1986): 132.
- Kobe-Arzenšek, Katarina. Ponudba šivalnikov v oglasih časopisa Slovenski Narod v prvih dveh desetletjih 20. stoletja. *Tekstilec* 32, št. 9 (1989): 301–10.
- Kobe-Arzenšek, Katarina. Prispevek k zgodovini šivalne naprave v besedi in sliki (drugo nadaljevanje). *Tekstilec* 35, št. 11–12 (1992): 502–16.
- Kobe-Arzenšek, Katarina. Prispevek k zgodovini šivalne naprave v besedi in sliki (prvo nadaljevanje). *Tekstilec* 34, št. 9 (1991): 338–44.
- Lazarevič, Žarko. Gospodarska dejavnost žensk in gospodarsko zgodovinopisje. V: Nina Vodopivec (ur.). *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, 9–18. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Lazarevič, Žarko. Temeljne razvojne poteze v obrti od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. V: *Obrt v našem kraju*, 16–28. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, 1998.
- Papastefanaki, Leda. Sewing at Home in Greece, 1870s to 1930s. A Global History Perspective. V: Malin Nilson, Indrani Mazumdar in Silke Neunsinger (ur.). *Home-Based Work and Home-Based Workers (1800–2021)*. E-book (PDF): Brill, 2022. <https://www.jstor.org/stable/10.1163/j.ctv29sfvdz.12>. Pridobljeno 21. 9. 2023.
- Putnam, Tim. The Sewing Machine Comes Home. V: Barbara Burman (ur.) *The Culture of Sewing. Gender, Consumption and Home Dressmaking*, 269–84. Oxford, New York: Berg, 1999.
- Studen, Andrej. Dobra meščanska gospodinja. Ideološki pogledi na žensko delo v dobi meščanstva. V: Nina Vodopivec (ur.). *Žensko delo: Delo žensk v zgodovinski perspektivi*, 89–102. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Vodopivec, Nina. *Tu se ne bo nikoli več šivalo: doživljanja izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021.
- Žnidaršič-Žagar, Sabina. *Ora et labora – in molči ženska!: pregled demografije dežele Kranjske in pri-dobitnost žensk v desetletjih 1880–1910*. Ljubljana: Založba /*cf., 2000.

Objavljeni viri

- *Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1890 im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern. Kärnten und Krain*. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1894.
- *Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern. Kärnten und Krain*. Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1904.

- *Berufsstatistik nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 im Reichsrate Vertretenen Königreichen und Ländern. Kärnten und Krain.* Wien: Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1915.
- Macher, Ivan. *VI izvestje Mestnega deklinškega liceja v Ljubljani in z njim združenih oddelkov.* Ljubljana: Mestni deklinški licej, 1913.
- *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije.* Ljubljana: »Jubilej«, 1939.

Periodični tisk

.....

- Dobova, Mila. Ženske v poklicih. *Slovenska gospodinja* 3, 1907, št. 9, 68, 69.
- *Inserati iz Ljubljanskega zvona*, Fran Dettel, 1. 8. 1882, 62. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-4K62J9CX>. Pridobljeno 5. 10. 2023.
- *Kmetijske in rokodelske novice*. Šivni stroji ali šivne mašine, 23. 12. 1863, 408. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-MDXYTU06>. Pridobljeno 3. 10. 2023.
- Kunc, M. O poklicu in o vzgoji v rokodelstvu. *Kmetijske in rokodelske novice* 56, 1898, št. 41, 403, 404. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-15TSRMPE>. Pridobljeno 2. 10. 2023.
- *Ljudski glas*. Šivalni stroji, 1. 10. 1882, 8. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-40XJPUNW>. Pridobljeno 22. 11. 2023.
- *Oglasnik*. Razne baže te dni prejete šivalne mašine, 22. 3. 1871, 3. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-3RY8W4ZW>. Pridobljeno 5. 10. 2023.
- *Oglasnik*. Šivalne mašine, 22. 3. 1871, 3. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-3RY8W4ZW>. Pridobljeno 5. 10. 2023.

Filip Čuček*

»Ako bi tekla Savinja ali Voglajna blizu Gradca, bili bi že davno z deželnim denarjem regulirani.« Reka Savinja, poplave in regulacije konec 19. stoletja**

IZVLEČEK

Zaradi taljenja snega in nalivov je bila »planinska« Savinja v preteklosti precej poplavna. Prve resnejše regulacije na reki so se pričele v začetku 19. stoletja, sistematično pa v drugi polovici stoletja. Po prvi obsežnejši regulaciji med Mozirjem (Prihovo) in Levcem (1876–1893) so strugo poravnali in s tem pospešili rečni tok. Reka je postala hitrejša tudi v nižjem delu in je s seboj prinašala prod vse do mesta ob Savinji. Toda za časa Avstrije Savinje v Celju niso regulirali.

Ključne besede: poplave, regulacije, reka Savinja, deželni zbor, Celje, Savinjska dolina

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, filipc@inz.si

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa št. P6–0280 *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

"IF THEY FLOWED NEAR GRAZ, THE SAVINJA OR VOGLAJNA RIVERS WOULD HAVE LONG BEEN REGULATED USING REGIONAL FUNDS." THE RIVER SAVINJA, FLOODING, AND REGULATIONS AT THE END OF THE 19TH CENTURY

Due to snowmelt and heavy rainfalls, the "mountainous" river Savinja was prone to flooding. The first serious attempts at regulating it started in the early 19th century and more systematically in the second half of the century. After the first extensive regulation between Mozirje (Prihova) and Levec (1876–1893), the riverbed was straightened, and the flow accelerated. The river also became faster in its lower part, carrying sediments all the way to Celje. However, in Celje, the river Savinja was not regulated during the Austrian period.

Keywords: floods, regulation, the river Savinja, Provincial Assembly, Celje, Savinja Valley

Reka Savinja, levi pritok Save, v praktično celotnem toku izrazito hudourniška, ima dežno-snežni režim s prvim viškom pretokov v jesenskih mesecih zaradi večje količine padavin in zmanjšane evapotranspiracije ter drugi višek v spomladanskih mesecih zaradi taljenja snega. Glavni nižek je v poletnih mesecih zaradi višjih temperatur in povečane evapotranspiracije, drugi nižek v zimskem času zaradi snežne retinence. Izvira v Kamniško-Savinjskih Alpah, teče skozi Zgornjo in Spodnjo Savinjsko dolino ter se pri Zidanem Mostu izliva v Savo. V Celju, najnižji točki Spodnje Savinjske doline, tvori eno največjih sovođenj v Sloveniji, saj se z leve strani Savinji pridružita Ložnica s pritoki Pirešica, Sušnica in Koprivnica ter Voglajna s Hudinjo. Po dolžini je šesta najdaljša reka v Sloveniji (dobrih 100 kilometrov) in najdaljša, ki v celoti teče po slovenskem ozemlju. Večji levi pritoki so Ljubnica pri Ljubnem, Paka pod Letušem, Ložnica in Voglajna v Celju ter Gračnica pod Rimskimi Toplicami. Glavni desni pritoki so Lučnica v Lučah, Dreta v Nazarjih, Bolska pod Preboldom in Rečica v Laškem.¹

Zaradi taljenja snega in nalivov je bila »planinska« Savinja s pritoki v preteklosti precej poplavna. V zgornjem toku je imela močan padec, ki se je v dolini zmanjšal. Reka si je s številnimi meandri utirala pot skozi prodnate nanose (prav tako pritoki), po prvi obsežnejši regulaciji med Mozirjem (Prihovo) in Levcem (1876–1893) pa je postala hitrejša tudi v nižjem delu in s seboj prinašala prod vse do mesta ob Savinji.² Okrožni urad Celje se je vse od začetka 19. stoletja ukvarjal s Savinjo in njenimi pritoki. Čiščenje struge, gradnjo nasipov in utrjevanje bregov so morali vse do srede 19. stoletja

1 Prim. Zorn, Poplave, 530, 531. *Savinja*.

2 Prim. Pristovšek, Regulacijski problemi, 217, 218.

prevzemati prizadeti posestniki, načrte pa je izdeloval okrožni (kasneje okrajni) inženir. Toda delo je počasi napredovalo, dela so bila zgolj zasilne narave, tako da pri večjih poplavih niso bila prav posebej učinkovita. Savinjska dolina se je dejansko soočala z letnimi poplavami. *Kmetijske in rokodelske novice* so sredi stoletja poročale, da poplava »mesto Celje z njegovo okolico skoraj vsako leto enkrat ali celo dvakrat zadene, [...] sicer majhna in pohlevna Savinja« pa da »silno naraste, svoje bregove prestopi ter se na daleko in široko po vsej dolini razlije«. V prvi polovici stoletja so mesto (in širšo dolino) prizadele obilnejše poplave v letih 1805, 1807, 1814,³ 1820, 1824, 1833 in 1847. Do začetka regulacije nad Celjem so večje poplave prizadele območje še v letih 1850, dvakrat leta 1851, 1852, 1867, 1868, 1870 in dvakrat leta 1876, potem v letih 1877 in 1878, nato pa še v letih 1885, 1887, 1888, 1895, 1899, 1900, 1901, 1905, 1906 in 1909.⁴

Regulacija nad Celjem (1876–1893) v graškem deželnem zboru

Štajerski deželni zbor se je z vprašanjem regulacije Savinje pričel temeljiteje ukvarjati sredi 60. let. Celjski okrajni predstojnik in poslanec Johann Lichtenegger je konec leta 1865 zadevo problematiziral v Gradcu. Menil je, da je treba s sanacijo začeti že pri Ljubnem, saj da se lesna trgovina in splavarjenje pričneta že tam, ne pa šele v Mozirju. Hudourniška Savinja je do Ljubnega »pretekla« že okrog 30 kilometrov večinoma po soteski s strmimi in deloma skalnatimi nabrežji, težave pa je povzročala med Ljubnim in Mozirjem v dolžini okrog deset kilometrov. Zaradi ravnih in nizkih bregov je tukaj reka pogosto prestopila in poplavlja polja ter travnike. Poplavno območje je merilo slabih 400 metrov v širino. Do Ljubije je bilo nabrežje zdaj nizko, zdaj visoko, zato so poplave območje manj prizadele, proti Letušu pa povečini visoko in skalnato. Od Letuša proti Preboldu so bili bregovi spet nizki, visoki od pol metra do meter, in so v dolžini slabih 20 kilometrov povzročali številne težave. Tukaj je Savinja, ker je imela številne stranske rokave, naredila največ škode, poplavljala pa je okrog pol kilometra v širino. Do Celja je reka merila še približno petnajst kilometrov, kjer je poplavljala večinoma levi breg v širini slabih 300 metrov. Območje, ki je bilo zaradi poplav najbolj prizadeto in praktično neuporabno, je v gornjegrajskem okraju merilo 750 oralov (cca. 400 hektarjev), v vranskem okraju 1565 oralov (okrog 900 hektarjev), v celjskem okraju pa 705 oralov (400 hektarjev), skupaj torej 3020 oralov (slabih 1700 hektarjev) površin, kjer je bilo treba, tako Lichtenegger, izvesti nujna regulacijska dela (sicer je širše poplavno območje Savinje v tem delu zajemalo vsaj dva- do trikrat

3 Drugi viri sicer navajajo leto 1813. – *Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 3. 1. 1852, 1, Premišljevanje, kako se prihodnjič povodnjim ubraniti.

4 Janko Orožen sicer napačno navaja 1910. – Orožen, *Zgodovinski pregled regulacije*, 15–18. Prim. Zorn, *Poplave*, 534, 535.

večje območje). Uničevalna reka je najbolj prizadela lesne trgovce, saj je bila plovba mogoča zgolj spomladi in jeseni (pa še to zgolj občasno ob normalnem vodostaju), medtem ko je bila višina vode v ostalih dveh letnih časih prenizka.⁵

Finančni odbor je konec januarja 1866 obravnaval Lichteneggerjev predlog. Poročevalec Warmuth Karnitschnigg je takoj pojasnil, da državni zakon o vodah še sploh ni sankcioniran, da so kljub osnutkom še zmeraj veljala določila vodne policije z začetka stoletja in da Savinja kot plovna reka (v finančnem smislu) spada pod državo (oziroma pod prizadete posestnike oziroma pod tiste, ki imajo od regulacije določeno korist). Tozadevno se je odbor v bistvu izmikal kakršnikoli finančni obveznosti. Poročevalec je navajal, da Savinja torej ni v deželni pristojnosti, da reka ni v interesu dežele, da Lichteneggerjev predlog ne predvideva konkretnih rešitev, da je pomanjkljiv, da skratka ni jasno, katera dela so nujna, katera pa ne. Karnitschniggu (oziroma odboru) je ugovarjal slovenski poslanec Radoslav Razlag, češ da lesarstvo, nekoč zelo živa panoga na Vranskem in v Gornjem gradu, zaradi nizkega vodostaja Savinje propada, regulacija pa da je vsekakor deželna zadeva, saj da gre za vitalne interese Spodnje Štajerske.⁶

Konec oktobra 1866 je Johann Schmirger,⁷ profesor gozdarstva na graški tehnični visoki šoli, opozarjal, da pri regulaciji Savinje ne gre zgolj za gradnjo nasipov in brežin, pač pa da je potrebno obširno pogozdovanje na obeh straneh reke. V obširnem poročilu je navajal, da je krivda za čedalje pogostejše in obilne poplave v sečnji gozdov, saj da ob večjih nalivih več ne ustavljajo hudourniških pritokov, ki se zlivajo v Savinjo, ta pa potem (tudi brez naravne pregrade) poplavi okolico. Po njegovem bi bilo treba neposredno okolico Savinje (poleg gradnje nasipov in poglobitve struge) izsušiti in pogozditi, siceršnjo sečnjo nekoliko omiliti, območje pa znova kultivirati. Čez slab mesec (22. novembra) je deželni odbor, seznanjen s Schmirgerjevim mnenjem, v svojem poročilu »spoznal«, da je zadeva vendarle v interesu dežele in da je treba pripraviti tehnični elaborat ter začeti z deli. Odbor se je strinjal, da je težava tudi v sečnji, saj je letno iz Savinjske doline odplulo okrog 4000 splavov, polnih hlodovine, da je zadeva torej večplastna in da zgolj regulacija ne bo zadostovala.⁸

Medtem je bil leta 1869 sankcioniran državni zakon o vodah (Reichswassergesetz);⁹ Štajerska je deželni zakon potrdila leta 1872.¹⁰ Regulacija Savinje je v tem času nekako »obtičala« med deželnim zborom in vlado. Celjski župan in poslanec Josef Neckermann je oktobra 1874 opozarjal, da je Savinja sicer res že deset let »prisotna« v poročilih deželnega odbora, toda odbor je v pogajanjih z vlado dosegel zgolj izdelavo tehničnih operatov in osnutka stroškov z načelno razdelitvijo kvot. Zavlačevanje

5 StLA, Stenographisches Protokoll über die 9. Sitzung des steiermärkischen Landtages. I. Landtags-Periode. IV. Session, 18. Dezember 1865, 110–12.

6 StLA, Stenographisches Protokoll über die 19. Sitzung des steiermärkischen Landtages. I. Landtags-Periode. IV. Session, 25. Jänner 1865, 384–86.

7 Schmirger (Schmierger), Johann.

8 Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steiermärkischen Landtages, L.T.Z. 23. V. 1866, 3–6. Zur L.T.Z. 23. V. 1866, 16–19. Prim. Stremayr, *Die Landesvertretung von Steiermark, 1861–1866*, 118–21.

9 Pairhuber, *Die Landesvertretung von Steiermark, II. Theil, 1867–1871*, 95–98.

10 Almer, *Die entwicklungsgeschichtliche Darstellung*, 77–79, 85, 86.

z regulacijo in izdelava vedno novih operatov seveda nista prinašala nobenih koristi, saj niso bila narejena nobena konkretna dela, medtem ko je reka poplavljala naprej, zato je v interpelaciji zahteval, da se dela med Ljubnim in Celjem nemudoma pričnejo. Namestnik Kübeck mu je odgovoril, da je osnutek zakona tako rekoč izdelan, vladni predlog pa da bo odbor kmalu prejel¹¹ (čez nekaj dni je resolucijo, v kateri je ponovil Neckermannove zahteve, vložil še slovenski poslanec Ferdinand Dominkuš).¹²

V naslednji sesiji aprila 1875 se je Neckermann spet oglasil, saj se je izdelava obljubljenega zakona ponovno zavlekla, zato je naglašal, da na drugi strani Savinja in njeno pustošenje nikoli ne čakata in da naj vlada vendarle pohiti ter zakon predloži že v tekoči sesiji.¹³ Prvega maja je Dominkuš prebral še peticijo celjskega okrajnega zastopa, ki je zahteval takojšen začetek regulacije, gradnje nasipov in ostalih varovalnih objektov. Podprl ga je Josip Vošnjak, ki je prav tako že izgubljal potrpljenje. Desetletno »men-canje« je bilo vsekakor preveč, zato je tudi on terjal, da se z deli nemudoma začne, še sploh ob dejstvu, da je reka vse bolj ogrožala tudi Celje. Tudi deželni zbor je uvidel nujnost regulacije Savinje in soglasno potrdil začetek del.¹⁴

Toda spet je preteklo leto dni, ko je poročevalec deželnokulturnega odbora Carl Gleispach vendarle predstavil vladni predlog osnutka zakona o regulaciji Savinje. V zadnjih letih so se poplave okrepile, poplavno območje je obsegalo že več kot 3600 oralov (dobrih 2000 hektarjev), trpeli pa so rečna okolica (travniki, njive), lesna trgovina, splavarski in cestni promet, žage, mlini itd. Prvotni predlog od Ljubnega dolvodno je bil zaradi slabe finančne situacije (zlom dunajske borze leta 1873 je imel daljnosežne posledice, tako da je država finančno breme – slabih 150.000 goldinarjev – v večji meri »prevalila« na deželo) ovržen, v predlogu pa je bila predvidena nekoliko krajša trasa od Mozirja (Prihova) do Celja. Kljub temu je odbor menil, da ne gre več zavlačevati z deli, saj da se bo gradnja medtem podražila, od države pa se tudi ni nadejal večjega finančnega vložka. Nujnost regulacije je ponovno izpostavil Josef Neckermann, še posebej po spomladanski poplavi, ki je zopet prizadela prebivalce na poplavnem območju (predvsem na načrtani trasi Mozirje–Celje).¹⁵

Deželni zakon o regulaciji Savinje je bil 13. junija 1876 le sankcioniran. Določena je bila delovna doba desetih let (1877–1887) in odobrena vsota 146.700 goldinarjev (od tega tretjina država, dve tretjini dežela, prizadeti okraji in občine pa vsak po šestino). Konec avgusta je na »teren« prišla posebna komisija za oceno škode, ki so jo zaradi poplav trpeli okraji (Gornji Grad, Šoštanj, Vransko, Celje) in občine. Komisija je določila poplavno območje (dobrih 1600 hektarjev), ga ocenila (dobrih 235.000 goldinarjev), na podlagi tega pa okrajem in občinam dodelila višino kvot.¹⁶

11 StLA, Stenographisches Protokoll über die 11. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IV. Landtags-Periode. IV. Session, 5. Oktober 1874, 126, 127.

12 StLA, Stenographisches Protokoll über die 13. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IV. Landtags-Periode. IV. Session, 8. Oktober 1874, 163.

13 StLA, Stenographisches Protokoll über die 6. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IV. Landtags-Periode. V. Session, 13. April 1875, 32.

14 StLA, Stenographisches Protokoll über die 17. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IV. Landtags-Periode. V. Session, 1. Mai 1875, 276, 277.

15 StLA, Stenographisches Protokoll über die 17. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IV. Landtags-Periode. VI. Session, 7. April 1876, 308–11.

16 Orožen, Zgodovinski pregled regulacije, 17, 18.

Dela na Savinji so tako stekla. Toda že kmalu so se pojavile težave, ki jih je deželni odbor pripisoval neukrotljivi Savinji. Junija 1880 je deželnokulturni odbor poročal, da opravljena dela niso zadovoljiva, da primanjkuje finančnih sredstev, da reka na že reguliranih delih spet poplavlja. V resoluciji je izpostavil slabo vodenje in da je projekt tudi sicer slabo načrtovan in nesistematičen ter zahteval pospešitev zastavljenih del. Tudi Josef Neckermann je zavrnil navajanje deželnega odbora glede neukrotljivosti reke in vzrok za neuspeh iskal v napačnem projektiranju, nesistematičnosti, v nesposobnem vodstvu in slabi tehnični izvedbi. Navajal je, da so četrta milje nad Celjem (pri Levcu) strugo regulirali, jo izravnali in bregove utrjevali s porfirjem, kamnino, ki zaradi svoje poroznosti in hitre drobljivosti za to nikakor ni primerna. S tem, tako Neckermann, niso naredili nobene zaščite, poplave da so iste kot poprej, bregovi da so prenizki, da pa je treba narediti širšo in globljo strugo. Manjkali so ustrezni odvodni kanali, premer struge je bil preozek, v bistvu je ocenil, da je bila situacija slabša, ob poplavah se je vedno znova ustvarjala nova struga, najbolj ogroženo pa je bilo Celje. Z Neckermannom se je strinjal Ferdinand Dominkuš, češ da so pri Levcu zožili strugo, kar je vodilo ob vsakem večjem nalivu do katastrofalnih razmer v mestu ob Savinji. Izvedba je bila nekoliko boljša pri Žalcu, ker je bil uporabljen boljši material, ustrežnejše kamenje pa da je bolje zavarovalo nabrežje.¹⁷

Zaradi vsega naštetega je deželni zbor septembra 1881 potrdil nov osnutek zakona (izšel je v začetku decembra), ki je delovno dobo skrajšal, tako da je bila zaključena konec leta 1884.¹⁸ Pred začetkom nove delovne dobe (1885–1889) je slovenski poslanec Mihael Vošnjak zahteval povečanje sredstev,¹⁹ nekaj dni kasneje je povečanje sredstev in nadaljevanje regulacij potrdil tudi deželni zbor.²⁰ Tako je bilo zagotovljenih 300.000 goldinarjev, od tega je država prispevala 40 %, dežela 40 %, okraj in občine pa 20 %.²¹

Po letu dni je Dominkuš ocenjeval, da dela tečejo bolje kot v prvi dobi,²² kljub temu pa so se kmalu pojavile peticije (npr. od občine Petrovče v začetku leta 1888), da občina in okolica od regulacije nimajo še ničesar, da sicer plačujejo prispevek, reka pa v isti meri kot prej ogroža posestva, in zahtevali so pospešitev del.²³ Tudi Mihael Vošnjak s potekom ni bil najbolj zadovoljen. Ob koncu druge delovne dobe je ocenil, da regulacija kljub povečanju sredstev nikakor ni zaključena. Josef Neckermann je bil podobnega mnenja; razen tega je bil posebej zaskrbljen, saj je poplava zaradi hitrejšega toka v zgornjem delu reke precej prej (pet do šest ur) dosegla Celje.

17 StLA, Stenographisches Protokoll über die 10. Sitzung des steiermärkischen Landtages. V. Landtags-Periode. II. Session, 28. Juni 1880, 142–48.

18 Orožen, Zgodovinski pregled regulacije, 17.

19 StLA, Stenographisches Protokoll über die 14. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VI. Landtags-Periode. I. Session, 1. October 1884, 204, 205.

20 StLA, Stenographisches Protokoll über die 18. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VI. Landtags-Periode. I. Session, 4. October 1884, 315–18.

21 Orožen, Zgodovinski pregled regulacije, 17.

22 StLA, Stenographisches Protokoll über die 13. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VI. Landtags-Periode. II. Session, 16. Dezember 1885, 150–53.

23 StLA, Stenographisches Protokoll über die 20. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VI. Landtags-Periode. IV. Session, 12. Jänner 1888, 250.

Podobno oceno je podal slovenski poslanec Josip Sernec in zahteval nadaljevanje del. Izpostavil je številne napake ob gradnji; rečna nabrežja so bila v Petrovčah precej prenizka, ob nalivih se je ustvarjala nova struga, nasipi pa so v bistvu ojačali poplave, ne pa ščitili neposredne okolice. Reka ni bila dovolj globoka, nanosi gramoza so strugo dvigovali, problem je bil spet v slabem materialu, poleg tega pa so imele občine številne težave z zagotavljanjem sredstev.²⁴

Ob glasni kritiki je deželni odbor novembra 1889 potrdil predlog glede nadaljevanja regulacije na trasi Mozirje–Celje.²⁵ Župan Neckermann je ponovno opozarjal, da je najbolj ogroženo Celje, in zahteval dela tudi pod Celjem, istočasno pa si je (v času poostrenih nacionalnih razmer) privoščil še nacionalno opazko (češ da se slovanske povodnje Celje lahko ubrani samo, povodnje Savinje pa ne).²⁶ Vmes je ponovno minilo leto dni, ko se ni delalo nič. Novembra 1890 je deželni zbor v obširni razpravi le obravnaval osnutek zakona. Slovenski poslanec Fran Radej je predlagal, da se inundacijsko območje znova premeri, saj je ponekod prišlo do sprememb, občine pa da še zmeraj plačujejo enake kvote. Sernec in Vošnjak sta želela, da se občine manj obremenijo, saj da so bile prezadolžene. Prav tako sta izpostavila slabo opravljena dela, nasipi da spodbujajo poplave, ne pa varujejo pred njimi. V zgornjem toku hitra reka se je v spodnjem delu razlivala in ogrožala Celje.²⁷

Nov zakon je izšel šele avgusta 1891 (za dobo 1891–1893) in predvidel vsoto 120.000 goldinarjev. Medtem so se številne občine pritoževale nad slabo izvedenimi deli, saj so bile ob poplavah precej prizadete. Dela so v nadaljevanju potekala do leta 1893, ko so prispeli do Levca. Z regulacijo so strugo poravnali in pospešili tok. Toda v zgornjem delu doline se je reka zasidrala v laporne plasti pod prodom, voda je upadla, studenci so začeli usihati, situacija pa je bila precej neugodna za Celje, saj se je material, ki ga je reka nosila, ustavljal v celjskem »ovinku«, zaradi dviga talne vode in gladine pa je bila možnost poplav večja.²⁸

24 StLA, Stenographisches Protokoll über die 21. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VI. Landtags-Periode. VII. Session, 15. November 1889, 226–29.

25 StLA, Stenographisches Protokoll über die 25. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VI. Landtags-Periode. VII. Session, 19. November, 323.

26 StLA, Stenographisches Protokoll über die 8. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VII. Landtags-Periode. I. Session, 30. October 1890, 46.

27 StLA, Stenographisches Protokoll über die 15. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VII. Landtags-Periode. I. Session, 13. November 1890, 116–22.

28 Orožen, Zgodovinski pregled regulacije, 17, 18.

Savinja do prve svetovne vojne

Zaradi tega je Celje tudi po koncu več kot desetletje in pol trajajočih regulacij trpelo poplave. Že jeseni 1893 (25. in 26. septembra) je zaradi močnih nalivov visoka voda Savinje in pritokov poplavlila mestni park, ki se je spremenil v jezero (Savinja je bila visoka še sredi novembra, a na srečo brez večje škode).²⁹ V začetku maja leta 1894 je bila voda dva metra čez normalno stanje, mestni park je bil ponovno ogrožen, toda voda je upadla in mu tokrat prizanesla. Glede na ponavljajoče se nevarnosti se je novembra v Celju mudil namestnik Kübeck in se z mestnim vodstvom pogovarjal glede nadaljnjih ukrepov oziroma regulacije.³⁰ Konec oktobra 1895 je Savinja spet narasla in poplavlila, k temu so pa prispevali še pritoki Voglajna, Ložnica in ostali. Mestna okolica je bila v celoti pod vodo, ki je ustvarila jezero, pod vodo so bili tudi mestni park, Glazija, na več mestih je bila državna cesta poplavljenjena in neprevozna. Poplava je zalila nižja stanovanja v mestu, dvorišče hotela Strauss, več ulic, Savinja pa je bila polna tramov in ostalega materiala. Na Bregu so iz izolirnice komaj rešili petnajst pacientov. Strah je bil precejšen, saj je šlo za eno dotedanjih večjih poplav.³¹ Celje je bilo pač

»stočišče mnogih strug in kot najnižji kraj doline mora od povodnjij največ trpeti. Vsi naši potočki, viri in jarki odpeljavajo vodo proti mestu. Savinja ima pri mestu preplitvo strugo tako, da namestu, da bi se izlivala naše Ložnica, Sušnica, Koprivnica, Voglajna s Hudinjo in Bezovičnico – dobavljajo še ob povodnji celo vodo čez savinjsko strugo«.³²

V začetku februarja 1897 so slovenski poslanci v deželnem zboru vložili zahtevo po čiščenju struge nad Celjem in pozivali, naj se dela izvrši čim prej, po možnosti poleti, ko je vodostaj nizek.³³ Tudi deželnokulturni odbor je pozval deželni odbor, da je regulacija Savinje (in Voglajne) v mestu posebnega pomena in nujna, saj da dosedanja vzdrževalna dela niso prinesla nikakršnega napredka.³⁴ Medtem je reka poplavljala naprej; sredi junija 1898 je obilno deževje dvignilo gladino vode nad normalno stanje, poplavilo je spodnji del mestnega parka, tako da so bile zelenice in poti spet pod vodo. Podobno se je zgodilo sredi oktobra, zraven pa sta bregove prestopili še Voglajna in Hudinja. Reka in pritoki so povzročili veliko škode, saj je bil vodostaj tri metre nad normalnim stanjem.³⁵

29 Cvirn, Thomas Fürstbauer, I. del, 231, 232.

30 Prav tam, 234.

31 Prav tam, 238.

32 *Slovenski gospodar*, 14. 11. 1895, 393, Iz Gorenje Hudinje pri Celju.

33 StLA, Stenographisches Protokoll über die 9. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. I. Session, 8. Februar 1897, 82. Stenographisches Protokoll über die 12. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. I. Session, 12. Februar 1897, 105, 106.

34 StLA, Stenographisches Protokoll über die 23. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. II. Session, 14. Februar 1898, 306. Stenographisches Protokoll über die 18. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. III. Session, 19. April 1899, 209, 210.

35 Cvirn, Thomas Fürstbauer, I. del, 247, 248.

Nova uničujoča poplava je mesto ob Savinji prizadela konec junija 1900. Ob pol štirih zjutraj je meščane presenetil izredno visok vodostaj, Savinja je bila namreč štiri metre nad normalnim stanjem. Pod vodo je bil mestni park v celoti, številne površine in objekti so bili uničeni, kopalne shrambe poškodovane ali porušene, mestne kleti večinoma zalite. Savinjska dolina se je v dolgem pasu spremenila v jezero, novice o poplavih so prihajale iz Mozirja (pa tudi širše iz Šoštanja in Vitanja, kjer sta umrli dve osebi). Takšne poplave sodobniki niso pomnili že desetletja. Namestnik Clary je že čez dober teden prispel v Celje, da se na lastne oči prepriča o škodi.³⁶

Čez dobro leto, sredi septembra 1901, se je zgodba ponovila. Celodnevni dež je povzročil visoke vode, ki so v celoti prestopile bregove. V Celju so bili pod vodo park, Otok, del mesta, v Šoštanju je poplavlila Paka. Če so celjski meščani mislili, da je tisto leto konec poplav, so se pošteno ušтели. Čez dva meseca je mesto prizadela najhujša poplava po letu 1851. Dvodnevno deževje je ob sedmi uri zjutraj povzročilo rapiden dvig vode, ki je najprej poplavlila mestni park in Otok, kasneje dele mesta (bregove so prestopili tudi vsi pritoki). Poplava je porušila več brvi, prekinila prometne povezave, pod vodo so bili Wokaunov trg, Giselina cesta in Karolinška ulica, Zavodna je bila odrezana od mesta, pod vodo so bila dvorišča v Vrtni ulici, Guggenmosova hiša, zalita so bila nižja stanovanja. Še bolj kot mesto je bila prizadeta mestna okolica; celotna Savinjska dolina je namreč izgledala kot jezero z majhnimi otočki.³⁷

Čez dva dni, 18. novembra, se je glede ukrepov zaradi visoke vode sestal mestni svet in zahteval dokončno regulacijo Savinje skupaj s pritoki od Celja navzgor. Župan Gustav Stiger je hitro urgiral in na namestništvo poslal zahtevo po tehničnih strokovnjakih in takojšnjem začetku regulacijskih del. Naslednji dan je prispel namestnik Clary in si ogledal škodo v Celju ter Savinjski dolini, 23. novembra pa sta državnozborska poslanca Walz in Derschatta regulacijo in podporo za prizadeto prebivalstvo predlagala v državnem zboru.³⁸

Poplava takšnih razsežnosti je seveda okrepila zahteve po regulaciji v Celju in neposredno nad njim. Maja 1902 je voda ponovno grozila in poplavljala, a k sreči daleč od poplave leto poprej.³⁹ V specialni proračunski debati glede vodogradenj je graški finančni odbor pozival deželni odbor, naj po zadnji poplavi vendarle regulira Savinjo in prepreči poplave v Celju ter neposredno nad mestom. Celjski poslanec Moritz Stallner je poročal, da Savinja letno poplavlja, da se je v državnem zboru sicer dosegla pomoč ob poplavih, da pa naj podobno stori tudi deželni zbor in odobri dela nad mestom, saj da poplave povzročajo vedno več škode in terjajo velika denarna sredstva.⁴⁰ Medtem je 1. avgusta 1903 Savinja skupaj s pritoki ponovno narasla in proti poldnevu poplavlila mesto. Zvečer je bil vodostaj reke skoraj tri metre nad normalnim stanjem in le Voglajni, ki tokrat ni »podivjala«, je šla zahvala, da se ni ponovilo leto 1901.⁴¹

36 Cvirn, Thomas Fürstbauer, II. del, 213, 214.

37 Prav tam, 221, 222. Cvirn, Velika povodenj, 76–80.

38 Več gl. Cvirn, Velika povodenj, 76–80.

39 Cvirn, Thomas Fürstbauer, II. del, 224.

40 StLA, Stenographisches Protokoll über die 28. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. VI. Session, 23. Juli 1902, 486.

41 Cvirn, Thomas Fürstbauer, II. del, 233.

»Zjutraj je bila Savinja še majhna, da bi jo lahko prebredel, ali okrog poldneva je bila že tolika, da je že skoraj prestopila bregove. Okrog šeste ure je bil že mestni park na nekaterih krajih v vodi. Voda je kar vidoma naraščala. Edina sreča je bila, da je dež že popoldne prenehal, kajti drugače bi bilo Celje gotovo preplavljeno. [...] Raztrgala je narasla voda most pri Letušu in v Mozirju. Bati se je bilo, da odnese tudi brv v mestni park, kajti hlodje in drugo lesovje je s tako silo udarjalo ob brv, da je malo manjkalo, da je ni izpodbilo. Zadnji čas bi res že bil, da se izvede prepotrebna regulacija Savinje, drugače bo ob količkaj večjem deževju Celje in okolica zopet pod vodo.«⁴²

Slovenski poslanci so jeseni ponovno zahtevali reguliranje Savinje in pritokov v Celju.⁴³ Ivan Dečko je v svojem govoru poudaril, da je situacija v Celju izredno neugodna, saj je mesto na najnižji točki Savinjske doline. Ker je bila desna stran reke hribovita, se je reka razlivala na levo, v samem mestu so se Savinji pridružili še pritoki (Vogljajna, Hudinja itd.), kar je predstavljalo veliko množino vode, mesto pa je dejansko bilo le malce nad strugo. Spomladi in jeseni so bile redno poplave, ki so mesto spremenile v jezero in povzročile prometni kaos. Vse to, tako Dečko, je pomenilo pravo katastrofo za Celje, še hujša poplava kot leta 1901 pa bi mesto dobesedno uničila. Reka je bila v zgornjem delu pravilno regulirana in hitrejša, zato pa je s seboj nosila material in ga odlagala v Celju.⁴⁴

Njegovo izvajanje je podprlo tudi slovensko časopisje.

»Naši potoki in naše reke so v največjem neredu in kar se s strani dežele in države za izboljšanje teh razmer stori, je skrajno mačehovsko neznatno. Ako bi tekla Savinja ali Vogljajna blizu Gradca, bili bi že davno z deželnim denarjem regulirani. [...] Vsled predloga dr. Ivana Dečko sklenil je deželni zbor v seji preteklo soboto, da se naroča deželnemu odboru, da stopi v dotik z vlado in isto opozori, da se poglobljenje struge Savinje pri Celju ne da nič več odlagati, ako se hoče ogniti kaki katastrofi.«⁴⁵

Pritožbe glede visoke vode in nenehnih poplav so prihajale še s »terena«. Na Lavi v celjski okoliški občini so neugodne razmere nastale tudi

»vsled stavbe velenjske železnice. Železniški nasip se je tu zelo visoko nasipal. Vsled tega vodovje Ložnice ni moglo odtekati, ampak je potok pri mostu izstopil iz struge ter je voda odtekala ob desni strani nasipa, valila se proti Lavi, ter tamkaj poplavlila stanovališča in gospodarska poslopja in delala veliko škodo. Vsled tega stoji v hlevih in v sobah voda včasih pol metra visoko. Te povodnji se vsako leto dvakrat do trikrat spomladi in v jeseni ponavljajo. Zlasti jesenske povodnji so za prebivalstvo strašna nesreča, ker stanovanja popolnoma premočijo, tako da se do prihodnjega poletja nikdar dobro ne posušijo. Glavni vzrok teh povodnji je pa preozki predor skozi železniški nasip na Lavi.«⁴⁶

42 *Domovina*, 4. 8. 1903, 2, Povodenj.

43 StLA, Stenographisches Protokoll über die 11. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. I. Session, 6. Oktober 1903, 234, 244.

44 StLA, Stenographisches Protokoll über die 14. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. I. Session, 13. Oktober 1903, 306, 307.

45 *Domovina*, 3. 11. 1903, 1, Deželni zbor in uravnavna naših rek in potokov.

46 *Domovina*, 10. 11. 1903, 1, Predlog.

Te navedbe so se potrdile že čez nekaj dni, ko je poplava »zopet strašno škodo povzročila. Že jutraj ob 3 uri je bilo vse po koncu; voda je vedno naraščala. Ljudje so bili v najhujši nevarnosti zaradi živine, svinje so morali na podstrešja nositi. Zato pa prosimo c. kr. oblast, da naj se vendar enkrat potruži, da nas reši iz teh nesreč in kaj ukrene. Kar smo imeli stelje, nam je vse voda poplavlila. Kriva je seveda železnica, ki vodo ovira, da se ne more odtekatı.«⁴⁷ Savinja je ponovno grozila še decembra, ko sta dež in taljenje snega vodostaj dvignila na skoraj tri metre, a se je stanje proti večeru vendarle umirilo.⁴⁸

Oktobra leta 1904 je bilo podobno. Dež je povzročil visoko vodo na Savinji in pritokih, tako da sta bila Glazija in okolica pod vodo. Poplava je uničila travnike in polja, voda pa je zalila nižja stanovanja.⁴⁹ »Dne 11. in 12. t. m. smo imeli precej hudo povodenj. Savinja je deloma izstopila in postrašila prebivalce v mnogih hišah na levem bregu nad Celjem.«⁵⁰ Ponoči je »Voglajna nenadoma začela izlivati iz svoje struge kalno valovje. V Gaberjih je udrla v nekatere hiše in poplavlila pota, ravnotako je pred teharskim mostom udarila črez bregove in se ulila pod železniški most, da je bilo nemogoče hoditi po cesti.«⁵¹ Na Lavi je zaradi železniškega nasipa ponovno nastal jez, zaradi česar visoka Ložnica ni mogla odteči, posledično pa je bila celotna Lava pod vodo.⁵² K sreči je na Solčavskem snežilo, tako da je tam velik del vode zamrznil in vsa količina in pritekla do Celja.⁵³

Slovenski poslanci so se nemudoma zavzeli za regulacijo pri Celju in opozarjali, da mestu grozi velika nevarnost oziroma uničenje, če se slučajno ponovi leto 1901 (ali 1851, ko je vodostaj vode segal pet metrov nad normalnim stanjem). Voda je v zadnjih tridesetih letih neprestano naraščala; če je bila v sedemdesetih letih ob poplavah višina vode dva metra in pol, je bila pred prelomom stoletja že tri metre in pol, v letih 1900 in 1901 pa štiri metre oziroma čez. V tem času se je povečalo inundacijsko področje, poplavlilo je vso okolico, onemogočen je bil promet itd. Regulacija je bila torej življenjskega pomena za Celje, saj regulacija Mozirje–Levec, zaključena pred dobrimi desetimi leti, pač ni dala zadovoljivih rezultatov. Navajali so, da se razne študije izdelujejo že nekaj let, da ministrstva pošiljajo številna poročila, da pa se ne zgodi nič oprijemljivega, čeprav je bilo za Savinjo porabljenih že več kot 1.100.000 kron. Zadevo je z mrtve točke sicer premaknil inženir Josef Steinbach, ki je naredil posnetek in nivelacijo reke od Mozirja do Zidanega mosta, zaradi mačehovskega odnosa oblasti pa so se dela ponovno ustavila.⁵⁴

Novembra 1905 je obilno deževje v Zgornji Savinjski dolini znova ogrozilo Celje. Enajstega novembra ob štirih jutraj je Savinja s pritoki prestopila bregove, hitro vse

47 *Domovina*, 20. 11. 1903, 3, Iz Lave.

48 Cvirn, Thomas Fürstbauer, II. del, 235.

49 Prav tam, 238.

50 *Domovina*, 18. 10. 1904, 3, Celje in povodenj.

51 *Domovina*, 11. 10. 1904, 2, Povodenj.

52 *Domovina*, 14. 10. 1904, 2, Interpelacija.

53 *Domovina*, 18. 10. 1904, 3, Celje in povodenj.

54 StLA, Stenographisches Protokoll über die 28. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. II. Session, 10. November 1904, 554–58.

poplavlila in dopoldan še naraščala, tako da je segla do višine tri metre in sedemdeset centimetrov nad normalnim stanjem. Savinjska dolina se je ponovno spremenila v jezero. Mestni park, travniki in vrtovi na levem bregu reke so bili poplavljeni, zalilo je Otok v celoti, mestne kleti in več ulic. Na Lavi so morali reševati govedo, uničeni so bili tudi pašniki.⁵⁵ Celjska *Domovina* je takoj urgirala in osvetlila celoten historiat (ne) aktivnosti glede regulacije po letu 1901. Očitno so se »predramili« tudi v deželnem zboru, ki je sklenil v Celje poslati tehnično službo za ureditev hidrotehničnih del na Savinji in izdelavo načrtov za znižanje vodostaja (oziroma razširitev struge) njenih pritokov.⁵⁶ Z zadevo je bilo seznanjeno še notranje ministrstvo, ki je predvidelo tudi nadaljevanje (oziroma dopolnitev) del na odseku Mozirje–Celje.⁵⁷

Podobno stanje je bilo tudi novembra naslednje leto.⁵⁸ Kot že tolikokrat poprej se je z deli ponovno zavlačevalo (oziroma se je delalo mnogo premalo). Deželnokulturni odbor (poročevalec ptujski župan Josef Ornig) je marca 1907 navajal mnenje odbora, da je treba nadaljevati z deli pred, v in za Celjem, saj da Hudinja, Voglajna in Ložnica ne zmorejo odvajati svoje presežne vode v Savinjo, vse to pa uničuje okolico in onesnažuje pitno vodo (studence in podtalnico). Odbor je bil sklepčen, da je treba Savinjo in pritoke poglobiti, da voda ne bo več uničevala mesta. Regulacija, ki jo je ocenjeval na slabe tri milijone kron, je bila pač nujna; z njo torej ni bilo več mogoče odlašati.⁵⁹ Čez dva meseca, maja, in potem še oktobra istega leta, je bila Savinjska dolina spet pod vodo. Jeseni je po obilnem deževju reka segla dva metra in sedemdeset centimetrov nad normalnim stanjem. K sreči so mestu tokrat prizanesli pritoki, tako da park ni bil poplavljen, toda reka je s seboj nosila veliko lesa iz zgornjega toka in ogrožala mestne brvi ter mostove.⁶⁰

Konec leta 1909 je Celje ponovno prizadela velika poplava.

»Že od leta 1901 sem ni bilo take povodnji v Celju, kakor je ravno sedaj. [...] Kako nevarna da je Savinja, se razvidi iz njenega rapidnega naraščanja v zadnjih dneh. Deževalo je delj časa in že je prestopila bregove in daleč prek poplavlila vse ozemlje. Pri vsaki povodnji so skoro vedno najbolj prizadete Zavodnje pri Celju in tudi mesto samo. [...] Visoki valovi so nesli s seboj les, vejevje, izruvano drevje, poljedelsko orodje, drva, tudi živali itd. V mestu je v bližini Savinje po vseh nižjih kletih voda. [...] Vsega tega bi ne bilo, ako bi se pričela Savinja že enkrat regulirati.«⁶¹

Podobni pozivi po regulaciji reke v Celju so se vrstili, saj je bila situacija za mesto res neugodna. Toda graški deželni zbor očitno ni imel »posluha« za Spodnjo Štajersko.

55 Cvirn, Thomas Fürstbauer, II. del, 244.

56 *Domovina*, 14. 11. 1905, 1, 2, Regulacija Savinje, Voglajne in Hudinje končno zagotovljena.

57 StLA, Stenographisches Protokoll über die 23. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. III. Session, 24. November 1905, 601.

58 SI ZAC 24, t. e. 52, leto 1910, 1907, 1906, Tehnično poročilo za reguliranje Savinje in njenih pritokov pri Celju, Ueberschwemmungstabelle.

59 StLA, Stenographisches Protokoll über die 21. Sitzung des steiermärkischen Landtages. IX. Landtags-Periode. IV. Session, 20. März 1907, 306.

60 Cvirn, Thomas Fürstbauer, II. del, 249, 251.

61 *Straža*, 24. 12. 1909, 4, Velika povodenj.

»Nemški poslanci še vedno odklanjajo, kaj storiti za zanemarjeni Spodnji Štajer. Niti regulacije Drave nočejo vzeti v program [...], o drugih vprašanjih pa nočejo že celo nič slišati.«⁶² Čeprav je posebna deželna komisija do leta 1906 izdelala projekt za regulacijo Savinje v celjski kotlini, »dozorel« pa je do leta 1911,⁶³ so z deli zavlačevali. Še februarja 1914 je nova »ekipa« slovenskih poslancev z Antonom Korošcem na čelu zahtevala regulacijo Savinje in pritokov, saj se nič ni premaknilo naprej. Vode so pač še zmeraj praviloma poplavljalne spomladi in jeseni, zato je bila njihova zahteva več kot utemeljena, še posebej zato, ker so bili projekti že davno izdelani.⁶⁴ Toda prva svetovna vojna (med vojno je bilo sicer najhuje februarja in oktobra 1915 ter januarja 1917, ko je voda segala čez tri metre nad normalo)⁶⁵ je prekinila z »avstrijskimi« prizadevanji na reki Savinji, razpad dvojne monarhije pa je problem prenesel v novo državo.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje:
 - SI ZAC 24 – Mestna občina Celje (1850–1918).

Literatura

- Almer, Daniela. *Die entwicklungsgeschichtliche Darstellung des Wasserwirtschaftsrechtes im europäischen Kontext. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades einer Doktorin der Rechtswissenschaften.* Karl-Franzens- Universität Graz: Rechtswissenschaftliche Fakultät, 2015.
- Cvirn, Janez. Thomas Fürstbauer: Kronika mesta Celja 1892–1907, I. del. V: *Celjski zbornik*, 227–60. Celje: Skupščina občine Celje, 1990.
- Cvirn, Janez. Thomas Fürstbauer: Kronika mesta Celja 1892–1907, II. del. V: *Celjski zbornik*, 211–54. Celje: Skupščina občine Celje, 1991.
- Cvirn, Janez. Velika povodenj v Celju. *Kronika* 33, št. 1 (1985): 76–80.
- Orožen, Janko. Zgodovinski pregled regulacije Savinje in njenih pritokov. *Kronika* 4, št. 1 (1956): 15–20.
- Pairhuber, Johann. *Die Landesvertretung von Steiermark, II. Theil, 1867-1871.* Graz: Leykam-Josefsthall, 1872.
- Pristovšek, Blaž. Regulacijski problemi Savinje. *Kronika slovenskih mest* 1 (1934): 217–21.
- *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steiermärkischen Landtages.* Erste Landtagsperiode, V. Session vom 19. November bis 22. Dezember 1866. Graz: Leykam's Erben, 1866.
- Stremayr, Carl. *Die Landesvertretung von Steiermark, 1861–1866.* Graz: Leykam's Erben, 1867.
- Zorn, Matija. Poplave – stalnica v Spodnji Savinjski dolini. *Kronika* 65, št. 3 (2017): 529–40.

62 Straža, 20. 9. 1911, 2, Dež. zbor štajerski.

63 Pristovšek, Regulacijski problem, 219.

64 StLA, Stenographisches Protokoll über die 23. Sitzung des steiermärkischen Landtages. X. Landtags-Periode. II. Session, 26. Februar 1914, 715.

65 SI ZAC 24, t. e. 52, leto 1910, 1907, 1906, Tehnično poročilo za reguliranje Savinje in njenih pritokov pri Celju, Ueberschwemmungstabelle.

Periodični tisk

- *Domovina*, 1903–1905.
- *Slovenski gospodar*, 1895.
- *Straža*, 1909.

Spletni viri

- *Savinja* - *Wikipedija, prosta enciklopedija*. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Savinja>. Pridobljeno 5. 7. 2011.
- *Schmirger (Schmierger), Johann*. https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Schmirger_Johann_1829_1888.xml. Pridobljeno 7. 7. 2022.

Tiskani viri

- StLA - Steiermärkisches Landesarchiv:
 - Stenographische Protokolle über die Sitzungen des steiermärkischen Landtages:
 - I. Landtags-Periode, IV. Session.
 - IV. Landtags-Periode, IV., V., VI. Session.
 - V. Landtags-Periode, II., Session.
 - VI. Landtags-Periode, I., II., IV., VII. Session.
 - VII. Landtags-Periode, I. Session.
 - VIII. Landtags-Periode, I., II., III., VI. Session.
 - IX. Landtags-Periode, I., II., III., IV. Session.
 - X. Landtags-Periode, II. Session.

Darja Mihelič*

Cigan ima črne oči, pri njem so kratke noči**

IZVLEČEK

Prispevek najprej predstavlja podobo Romov v slovenskem ljudskem, v prvi vrsti pesemskem izročilu. To vsebuje domišljajske opise in prigode, ki pripadnikom romske etnične skupine pripisujejo zloveščo нрав, a tudi neustavljivo, skrivnostno privlačnost, v njem pa je najti še podatke o različnih plateh vsakdanjega življenja Romov. Te sta v 19. stoletju, iz katerega izvira tudi večina pritegnjenega ljudskega slovstva, kot posebno etnično in družbeno skupino preučevala in o njih pisala slovenska razumnika, zgodovinarja Ivan Steklasa in Janez Trdina. Njuna zapažanja se delno ujemajo, delno pa odstopajo od tistih, ki so se izoblikovala med ljudstvom.

Ključne besede: Romi, cigani, slovensko ljudsko izročilo, Ivan Steklasa, Janez Trdina

* Dr., redna profesorica Univerze v Ljubljani in Univerze na Primorskem, znanstvena svetnica ZRC SAZU v pokoju, Murnikova ulica 18, SI-1000 Ljubljana, mihelic@zrc-sazu.si.

** Od 6. do 8. oktobra 2005 je Znanstveno raziskovalno središče Koper Univerze na Primorskem v sodelovanju z Zgodovinskim društvom za južno Primorsko, Univerzo Ca' Foscari iz Benetk in Fakulteto za humanistične študije Koper pripravilo mednarodni interdisciplinarni znanstveni sestanek Retorike deviantnosti: Kriminalci, izobčenci in devianti skozi zgodovino. Z Andrejem Studnom sva redno sodelovala tako v programskem odboru pri oblikovanju vsebine tega in več drugih koprskih simpozijev kot tudi kasneje z referati na teh prireditvah. Tema mojega referata je bila Cigani v slovenskem ljudskem izročilu (Mihelič, Cigani), pri čemer sem izhajala predvsem iz objave slovenskih ljudskih pesmi Karla Štreklja (Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi I–IV*). Andrej je svoj prispevek na simpoziju (Studen, *Zlo pijančevanja*, 2005) objavil v članku (Studen, *Zlo pijančevanja*, 2007) in ga 2009 nadgradil s knjigo *Pijane zverine*. Kasneje se je lotil tudi segmenta romske problematike.

ABSTRACT

NIGHTS ARE SHORT WITH THE BLACK-EYED GYPSY

The contribution presents the image of the Roma in the Slovenian folk (especially poetic) tradition, which consists of imaginative descriptions and stories that attribute an ominous character but also an irresistible, mysterious attraction to the members of the Roma ethnic group. It also contains information on the various aspects of these people's everyday life. In the 19th century, from which most of the examined folk literature originates, the Slovenian intellectuals and historians Ivan Steklasa and Janez Trdina studied and wrote about the Roma as a separate ethnic and social group. Their observations partly coincided and partly diverged from those that had emerged among the common people.

Keywords: the Roma, Gypsies, Slovenian folk tradition, Ivan Steklasa, Janez Trdina

Faktografija o Romih, ljudsko izročilo in njegova povédnost za zgodovinarja

Romi, некоč imenovani Cigani, so pripadniki nomadskega ljudstva, ki izvira iz severozahodne Indije, od koder so se od začetka 10. stoletja razselili po Evropi, Bližnjem vzhodu, Ameriki in celo Avstraliji. Na Balkan so se priselili čez Grčijo. Literatura o tej etnični skupini je obsežna,¹ sistematično jo predstavlja tudi Wikipedija. Etnična oznaka Cigan (Gipsy, Gitano, Zigeuner, Zingaro itd.) se v sodobnem času v evropskih jezikih in tudi v slovenskem zlasti zaradi slabšalnega prizvoka opušča, nadomešča jo vzdevek Rom.²

1 Stanje objav pred pol stoletja je razvidno iz: Andrejič, *Prilog bibliografiji*. Sodobnejšo bibliografijo o Romih objavlja: Štrukelj, *Tisočletne podobe*, 315–22, aktualno pa Mlakar, *Skrivnostni tujec*, 212–32. Med starejšimi slovenskimi avtorji velja omeniti delo Steklasa, *Cigani*.

2 V zadnjih desetletjih je bil pri nas kot predmet antropoloških, etnoloških in obravnav zgodovinarjev izpostavljen zlasti (odklonilen) odnos neromskega okolja do »drugačnih« Romov. Tak odnos družbe do te etnične skupine v 18. in 19. stoletju je osvetlil tudi Andrej Studen v članku in monografiji *Neprilagojeni in nevarni* (2015). Na dojemanje Romov s strani zunanjih, neromskih opazovalcev je bilo osredotočenih več del in raziskav (Jezernik, *Zakaj pri nas žive Cigani*. Glogovič, *Slovenci o Romih*. Bajda, *Cigani v slovenski literaturi*. Esih, *Podoba Romov*), izpostaviti pa velja zlasti monografijo Anje Mlakar izpred nekaj let (*Skrivnostni tujec*, 140–76). Ob obravnavi romske problematike (temeljna dela: Štrukelj, *Romi na Slovenskem*. Štrukelj, *Tisočletne podobe*. Brizani-Traja, *Le ostanite*) je nekaj avtoric in avtorjev namenilo pozornost prikazu romske etnične skupine v slovenskem ljudskem izročilu (zlasti Štrukelj, *Tisočletne podobe*, 255–61, ki zbirno predstavlja izbor poglobitvenih objav, zgodb, smešnic, rekov, pesmic o Ciganih v dnevnikih, revijah in leposlovju od 19. do druge polovice 20. stoletja), nekateri so se nanj tudi osredotočili (Kunej in Serec Hodžar, *Jaz bi rad cigajnar bil ...*). – Kot svoj obolos k tej tematiki, ki se ji je posvečal tudi Andrej, in v njegov spomin namenjam svoj dopolnjen referat izpred slabih dveh desetletij.

V Sloveniji živijo Romi na Dolenjskem in v Beli krajini, v Prekmurju in na Gorenjskem. Na Dolenjsko in v Belo krajino so prišli iz obmejnih hrvaških krajev, v Prekmurje z Madžarske, medtem ko so se na Gorenjskem naselili Romi iz plemena Sinti, ki je živel v Nemčiji. Prekmurski in gorenjski Romi so se v veliki meri prilagodili družbenemu okolju in se vanj vključili, medtem ko dolenjski in belokranjski še vedno živijo v veliki meri na svoj ustaljen način v lastnih skromnih zaselkih, ločeni od ostalega prebivalstva. Tradicionalni poklici Romov na Slovenskem so bili še do desetletij po drugi svetovni vojni kovaštvo, mazanje ilovnatih in lesenih hiš, muziciranje, vedeževanje in napovedovanje prihodnosti, nabiranje zdravilnih zelišč, neredko so prosjali ter občasno kradli. V Prekmurju so se ukvarjali s svedrarstvom in pletarstvom, v Prekmurju in na Gorenjskem so bili potujoči brusarji in dežnikarji, na Dolenjskem drobilci kamenja in konjski mešetarji. Potujoči ciganski brusarji in dežnikarji so ponujali svoje storitve tudi v večjih slovenskih mestih.³

Skrivnostni Romi so s svojim videzom, vedenjem in nomadskim načinom življenja zbudili pozornost tudi pri snovalcih slovenskega ljudskega slovstva. Večina slovenskih ljudskih pesmi je bila zapisana v 19. stoletju; predstave svojih ustvarjalcev, ki jih pesmi zrcalijo, pa segajo v neopredeljiv – stoletje ali več – starejši čas in s tem postajajo vir podatkov za zgodovinarja. Ta se pri raziskavah preteklosti ne omejuje le na klasične zgodovinske pisne vire, kot so listine, kronike in letopisi, ampak dopolnjuje svoje vedenje tudi s podatki iz materialnih in ustnih virov ter ostalin in pisnih stvaritev, ki si jih raziskovalno »lastijo« druga področja. Njegovo poznavanje preteklosti dopolnjuje tudi ljudsko slovstvo. Čeprav avtor ljudske pesmi ali pripovedi ni imel za cilj opisovati verodostojnih dejstev in dogodkov, je iz besedil ljudskega slovstva mogoče sklepati na stvarne pojave, dogajanje in njihovo doživetje v preteklosti. Zgodovinar se v ljudskem slovstvu ne osredotoča na jezik, izvor, tradicijo, obliko, verz, melodijo,⁴ ampak skuša v pripovedi in besedišču najti namige o konkretnih dogodkih ali razmerah v zvezi z raziskovano tematiko. Iz izročila skuša izluščiti podobo nekdanje realnosti, kakor tudi njeno doživetje s strani (so)oblikovalcev besedil.

Prvotni stvaritelji raznih oblik ljudskega slovstva so anonimni. Njihov cilj ni bil umetniški, literaren, ampak sporočilen, pogosto poučen. Poduk ima namen sooblikovati pravila in načela človeškega vedenja, zato sklepamo, da zlasti pesmi s tovrstno vsebino ni sestavljala neuka oseba. Besedila pogosto predstavljajo zgled oziroma življenjsko vodilo in vključujejo nauk v obliki slabe izkušnje za tiste, ki se navodila ne bi držali. Skušala so vplivati na ravnanje skupnosti, uravnavati sobivanje ljudi in uvajati kolektivni življenjski red. Z enostavnim besediščem in izražanjem so nagovarjale preproste ljudi. Vsebinsko besedil gre razumeti kot analogijo preteklih pojavov in dogodkov, ne kot opis konkretne realnosti, čeprav je pripoved lahko odmev resničnega dogodka. Na čas nastanka besedil je mogoče sklepati le redko: posredno iz vsebine, kadar besedilo omenja kronološko opredeljive razmere, dogodke ali osebe. Prvotno

3 Štrukelj, *Obrit in drugi viri*.

4 Kumer, *Vloga, zgradba, slog*.

besedilo so preprosti naslovniki prevzeli in ga ustno predajali iz roda v rod. Bilo je fluidno v prostoru in času. Doživljalo je difuzijo ter se prilagajalo razmeram, predstavam in govoru okolja.

Romi se sami ponašajo z lastnimi pravljicami, povedkami in pesmimi,⁵ ki na njim svojski način predstavljajo njihovo lastno videnje njih samih in drugih, medtem ko jih slovensko ljudsko izročilo dojema od zunaj kot zagonetne tujce, pogosto s strahom, ki poraja odpor, a včasih tudi občudovanje in naklonjenost. V nadaljevanju bomo skušali ugotoviti, kaj o Romih v preteklosti sporoča slovensko ljudsko slovstvo. Glavni deli, ki ju bomo pritegnili v pretres, sta objava slovenskih ljudskih pesmi Karla Štreklja in zbirka Slovenske ljudske pesmi.⁶ V prispevku bežno navajamo tudi nekaj paberkov o Romih iz starejšega pripovednega ljudskega slovstva.⁷

Kot antipod podobi Romov v zavesti preprostih ljudi, ki jo odraža ljudsko izročilo, bomo osvetlili njihovo videnje v očeh dveh zgodovinarjev – intelektualcev 19. stoletja: Ivana Steklasa in Janeza Trdine. Literarizirano delo slednjega⁸ o »ciganih« je že pritegnilo pozornost, manj pa njegovi bolj avtentični dnevniški zapiski s terena iz sedemdesetih let 19. stoletja.⁹

Romi v ogledalu slovenskega ljudskega pesemskega izročila

V zvezi z Romi vsebuje slovensko ljudsko slovstvo številne opazke ter posredne podatke. Starejše ljudsko izročilo, ki zrcali pogled na Rome v preteklosti, sodobnega vzdevka Rom ne pozna in to etnično skupino naslavlja s »cigani« z malo začetnico,¹⁰ brez negativnega podtona, kot ga sicer zasledimo v besednih zvezah slovenščine, ki jih povzema *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ). V njem so – ob objektivni opredelitvi pojma cigan¹¹ – navedene številne besedne zveze, povezane s cigani. Večina med njimi je slabšalna, npr. »pravili so, da cigani kradejo otroke«, »tolpa ciganov«, »laže kot cigan«; primerjava »je tak cigan« pomeni, da je zanemarjeno oblečen, »pri nas je kot pri ciganih« pa, da je vse v neredu; cigan je »zvit, lahkomiseln, malopriden človek«. »Ciganico (tj. ciganko) so obdolžili, da je ukradla kokoš«, »ciganka prosi po hišah«, ciganski je »nestalen, nemiren«. Ciganija je »revno, zanemarjeno bivališče, stanovanje ali poslopje«, ciganiti pomeni »potepuško živeti, goljufati, odirati«

5 Wlisočki, *Märchen und Sagen*. Hermann (ur.), *Ethnologische Mitteilungen*: passim. Groome, *Gypsy Folk Tales*. Kopernicki, *Textes tsiganes*. Đorđević, *Ciganske*. Uhlik (ur.), *Ciganske priče* [Ciganske pravljice]. Livijen, *Vragovedke*. Vižintin, *Slovenske romske pravljice*. Objave do 2016 navaja Kledzik, *La literaturaki Romengi*.

6 Slovenske ljudske pesmi I–V (dalje SLP).

7 Kocbek (ur.), *Pregovori*. Šašel, *Bisernice*. Šašel, *Slovenski pregovori*.

8 Trdina, *Zbrano delo* 6–11.

9 Štabi in Kramberger (ur.), *Podobe prednikov I* (zvezki 1–7), *II* (zvezki 8–17), *III* (zvezki 18–26) (v nadaljevanju znotraj besedila: knjiga, zvezek/številka odstavka).

10 Temu v nadaljevanju sledi tudi ta prispevek.

11 »pripadnik iz Indije priseljenega ljudstva, navadno brez stalnega bivališča« - SSKJ I, 250.

(nekoga »ociganiti«). Opisane besedne zveze kažejo na odklonilen odnos izobraženih avtorjev leposlovnih del, revij, časopisov, poljudnoznanstvenih del in šolskih knjig, iz katerih je povzeto besedišče SSKJ do vsega, povezanega z besedo »cigan«.

Običajni ljudje so pripadnike te etnične skupine dojemali kot popotne tujce, drugačne od sebe. Ljudsko izročilo o njej se je ohranilo na Gorenjskem, Primorskem, Koroškem, Štajerskem, Dolenjskem in v Prekmurju. Osvetluje zlasti fizične značilnosti in izgled njenih pripadnikov, njihov značaj in vedenje ter njihov način življenja, preživljanja in premoženjskega stanja. Vzdevek »cigan«, »cigajnar« sam po sebi v besedilih ljudskega slovstva nima negativnega prizvoka.

Opisi zunanosti ciganov omenjajo njihovo temno polt (»črn cigan«). V pesmih večkrat srečamo omembo, da so cigani črnega obraza, kar je redko povezano z grdoto (»Oj ti grd črn cigan« – *Slovenske ljudske pesmi* (dalje SLP) I, 1, št. 65/27), a bistrega, lepega, luštnega, zaljubljenega pogleda, ki je prevladal nad neprilичnim obrazom (»Obraza je ries gerdiga, | pa je pogleda liepšega« – SLP I, 1, št. 65/8; »Obraza res ni lepega, | pa je pogleda luštnega« – SLP I, 1, št. 65/19). Črnim očem ciganov pripisujejo pesmi hipnotično moč, za katero naj bi bila zlasti dovzetna mlada dekleta.

Razširjen je motiv ljudske pesmi, ko ciganski snubec osvoji krčmarjevo ali županovo¹² hčerko.¹³ Zgodba se navadno začne ob druženju, kjer cigani kujejo načrte o tatinskih in osvajalskih pohodih k dekletom. Pod lipo je (ob mizi) zbranih ducat črnih¹⁴ ciganov: »Okol ciganov je dvanajst, | črnih ciganov je dvanajst« (SLP I, 1, št. 65/11), »Pod lipco miza rumena, | okoli nje ciganov dvanajst, | črnih ciganov glih dvanajst« (Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi* (SNP) I, št. 136. SLP I, 1, 65/5). Vasi naj ne bi zapustili, dokler ne bi v njej omrežili in pridobili dekleta: »Ne gremo prej/ popred iz (š)te vasi, | da se na ženska pridobi / da se no dekle pridobi« (SLP I, 1, št. 65/9, 10). Eden od njih se napoti snubit dekle – županovo ali gostilničarjevo hčerko.

Župan ciganskega snubca prijazno pričaka in mu napije s četrtinko vina: »Nasiť te Bog, č(e)rni cigan!« (Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2). – V ljudskem izročilu črni ciganski zapeljivec praviloma zvabi s seboj krčmarjevo hčerko. Po prvih dveh zdravicah se mu ta še upira in se do njega vede nesramno žaljivo, ponujeno vino izpljune ali zlije stran, po tretjem kozarcu pa ne več. Najprej »Grdo ga je pogledava, | ... | tega cigana črniga« (SLP I, 1, št. 65/1) in se izgovarjala: »Sram te nej bo, čarən cigan«, »Oj sram te bod, črn cigan« (SLP I, 1, št. 65/15, 16), »Oj ti čern cigan, | oj, kak je mene piti sram!« (SLP I, 1, št. 65/9) in ga zavračala: »Oj ti grd črn cigan, | saj dosti lepših fantov mam!« (SLP I, 1, št. 65/27). Po tretjem kozarcu vina pa je »prav lepo ga pogledala, | se malo mu nasmejala« (Štrekelj, SNP I, 133. SLP I, 1, 65/2)¹⁵ in pomislila: »Res je obraza črnega, | pa je pogleda bistrega«, »Reis ja ubraza črnega, | ja pa pogleda bistrega«, »Ubraza je reis črniga, | pogleda je pa bistriga«,

12 Župan mu napija z vinom, dogajanje pa se nadaljuje ob pijači, ki jo cigan plačuje (!) (Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2), zato gre verjetno tudi v tem primeru za gostilničarjevo, in ne za županovo hčerko. Podobno velja za inačice pesmi, ko si cigan prikarta natakario, ki naj bi bila županova (!) hčerka. - SLP I, 1, št. 66/1, 2, 4.

13 Namesto cigana znamita dekle s seboj tudi lajnar in Jelengar. - Štrekelj, SNP I, št. 137, 138. SLP I, 1, št. 64/2, 1.

14 Izbrani so navedki z omembo črne polti.

15 V enem primeru (SLP I, 1, 65/14) celo »cigana je poljubila«.

»Obraza je res črnega, | očesa pa zaljubljenega«, »Obraza je res črnega, | pogleda je pač luštnega«, »Če je obraza črnega, | je pa pogleda lepega« (SLP I, 1, št. 65/12, 14, 17, 18, 25, 27). Potem pa: »Še cigan jo črno pogledal je: | Alenčici se koj dobro zdi« (Štrekelj, SNP I, št. 134. SLP I, 1, št. 65/3) in dekle je obšla zapeljiva misel: »Cigan ima črne oči, | pri njem so/bodo kratke noči« (Štrekelj, SNP IV, št. 135. SLP I, 1, št. 65/4). Popustilo je: »Čakaj, čakaj, črn cigan, | jest grem vprašat stare matere.«¹⁶ – »Mat, al b' vzela cigana črniga?« (SLP I, 1, št. 65/1). Krčmarica je hčerko svarila pred snubcem: »Snoč si imela sedemnajst snubačev, | ... | nicoj pa črnega cigana« (Štrekelj, SNP I, št. 134. SLP I, 1, št. 65/3) in jadikovala: »Rajma, rajma, Nežica, | ki si cigana špegala!« (Štrekelj, SNP I, št. 136. SLP I, 1, št. 65/5) in ji ženina odsvetovala: »Nikar cigana črniga«. Hči pa je ni poslušala in je odšla »s tem ciganam črnim preč« (SLP I, 1, št. 65/1) ob turobnem ometu: »Prej si bla hčera birtova, | zdej boš cigana črniga« (SLP I, 1, št. 65/9).¹⁷ Temnopolt, a za deklet privlačen je bil tudi cigan, ki si je prikartal mlado natakario. Vprašala je mater: »Al wzamem cgana za moža? | Reis ja ubraza črnega, | ja pa pogleda bistrega« (SLP I, 1, št. 66/6).

Cigane ljudsko izročilo opisuje kot umazane, oblečene v slaba, razcapana oblačila ter bosih nog, kar pa deklet ni motilo: »Oj mati! Ni gorših (lepših, op. av.)¹⁸ ljudi, | ko so cigani vmazani!« (Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2). Podobno kot cigani je bil oblečen tudi lajnar, ki je prelepo igral in prepričal deklet, da je šlo z njim: »Če imam suknjo stergano, | pa imam doma židano« (Štrekelj, SNP I, št. 137. SLP I, 1, št. 64/2). Cigan, ki je prišel snubit županovo hčerko, je imel za to priložnost na sebi barvito oblačilo, v žepu pa zlatnik: »Je segel v svoj pisan aržat, | prinesel vun je rumen zlat« (Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2). Tudi ciganski snubec krčmarjeve hčerke je potegnil cekin iz »židanega aržeta« (SLP I, 1, št. 65/15). Cigani naj bi – po analogiji pesmi o dragoncih – nosili rdeče hlače: »Jaz bi ràt cigajnár büu, | ardéčá 'lačá nöman« (Štrekelj, SNP IV, št. 7514), rdečo kapo: »Jaz bi rad cigajnar/lutrajnar bil, | pa rdeče kape nimam/nemam« (Štrekelj, SNP IV, št. 7516 in 7517). Ljudska pesmica o ciganskem goslarčku pa opisuje njegovo borno opravo: »Ni imel nič suknje, | a v klobuku luknje, | v trdem snegu bos, | kakor v grmu kos.«

Cigani so se v očeh ljudskega pevca med seboj družili, se pod lipo prijetno pogovarjali in rajali (SLP I, 1, št. 65/9, 14, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27), »špilali« (SLP I, 1, št. 65/10), hodili po gostilnah, popivali¹⁹ in osvajali dekleta. Po ljudskem pesemskem izročilu so se vedli samozavestno, kar je razvidno iz njihovega podjetnega izbora županove ali krčmarjeve hčerke za nevesto in iz ravnanja ob njenem zapeljevanju. Cigan, ki je prišel snubit županovo hčer, je možato odgovoril na županovo zdravico: »Bog žegnaj vam, oče župan!« (Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2). V gostilni je postavljajško zakotalil po mizi zlatnik in pustil preostanek za napitnino (SLP I, 1, št. 65/1, 16), potem pa brezsravno napijal ter vztrajno osvajal in snubil

16 V kamniški inačici se je krčmarjeva hčerka obrnila na očeta, sicer vselej na mater. – SLP I, 1, 65/16.

17 Refren pri inačici iz Luč na Štajerskem je: »Preljubi moj cigan, | kako je mene sram!« – SLP I, 1, 65/10.

18 V pesmi se uporablja tako pridevnik gerd, gerši v smislu grd, grši, kot primernik gorši v smislu lepši.

19 Zbadljivka omenja, da so zapili ves izkupiček od kovanja »brumbic«. – Štrekelj, SNP IV, št. 7743.

izbrano dekle. Samozavesten izgled ciganov ponazarja tudi primerjava v ljudskem reklu: »Gre pokonci kakor cigan v Zagrebu«. ²⁰

Cigani naj ne bi držali dane besede, kar ponazarja izraz »Ciganjska nevera« (Štrekelj, *SNP I*, št. 272). Spremljal jih je – ne povsem neupravičen – sloves, da so nagnjeni k laganju in goljufanju. Ciganski snubec se v pesmi hvali izbranki: »Jaz imam zidanih devet gradov, | desetega mi pa zidajo« (Štrekelj, *SNP I*, št. 134. *SLP I*, 1, št. 65/3) ²¹ in ji obljublja: »Po štacunah boš špancirava, | tolerje boš preštevala. | Jest imam štacune tri, | le eno lepši kakor dve. | Ena je iz čistiga zlata, | druga je iz čistiga srebra, | treka škrlata tanciga, | k ni v cel Ljubljani taciga« (*SLP I*, 1, št. 65/1). Opisani lastnosti ciganov neusmiljeno in neprizanesljivo izrabljajo ljudski pregovori in reki: »Laže kot cigan«, »Pogaja se po ciganski, plača po moški«, »Ciganska pogodba – moška plača«, ²² ki so v svojih prisposodobah lahko še bolj grobi: »Denarja ima več ko ciganska družina grehov«, ²³ »Sili kakor cigan v pekel«. ²⁴

Opisi ciganov, ki jih je oblikovalo ljudsko izročilo, so bolj naklonjeni moškim kot ženskam. Do ciganke sta surovi rekli: »Ciganka nima obraza, toda polno torbo« in »Pijavka – ciganka«. ²⁵ Ljudske pesmi so v izrazju mnogo milejše in manj obsojajoče. Svrijo dekle, kaj jo čaka po odhodu s ciganom. Imela naj bi bolhe (»Prej si po cimrah pometala, | zdaj boš pa bovhe pojala!« - *SLP I*, 1, št. 65/10), zadimljena (»Do zdaj si bla vsa židana, | zdaj bodeš pa zadimljena«), nepočesana (»Do zdaj si bla nakravžlana, | zdaj bodeš pa razkuštrana«), golonoga: (»Do zdaj s nosila najlontke, | zdaj bodeš pa gole noge«). Obuta naj bi bila v lesene cikle (»Do zdaj s nosila šulance, | zdaj boš lesene cikle«. - *SLP I*, 1, št. 66/9) ali v čevlje iz svinjske kože, mnogo trše od tistih iz mehkega kozličkovega usnja (»Zdej si nosila čevlčke, | oj čevlčke kozličkove, | zdej bodeš pa prešičkove«. - *SLP I*, 1, št. 65/13).

Čez rame naj bi ciganske ženske tovorile bisage in malhe (»Zdej boš nosila mavhičce«. - *SLP I*, 65/13). Ko je odhajala od doma, si je ciganova nevesta iz treh laktov (po slabih 80 cm) platna ali prta sešila tri mavh(c)e (Štrekelj, *SNP I*, št. 133, 136. *SLP I*, 1, št. 65/1, 2, 5, 7, 9, 12). V motivu ljudske pesmi, pri katerem je star cigan pri kartah priigraval mlado natakario, gostilničarjevo hčerko, naj bi se tej obetal, da bo z novorojenim sinčkom hodila po svetu »z bisago zad, z bisago spred« (*SLP I*, 1, št. 66/9). Bisage naj bi cigani uporabljali tudi za prenašanje otrok, kot v pesmi: »Cigani gredo, | v rjavih bisagah | otroke neso«. ²⁶ Dekleta, ki so se odločila zapustiti dom in oditi s ciganom, so se oskrbela s tremi malhami za hrano: zaseko, slanino (»(de)beli«, »masten«, »smrdljiv« špeh), meso, (»r(u)men«) maslo, mok(ic)o (»belico«, »belo«, »sorščino«, »všeničino«), (»rumeno«) pšenico, pšeno (»všen rmen«, »ušen(ček) rmen«, »uš(i)en rumen«), bel kruh in drugo (Štrekelj, *SNP I*, št. 133. *SLP I*, 1, št. 65/2, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 25, 27, št. 66/7). Ostalo imetje so nosila v večjih ali manjših

²⁰ Kocbek (ur.), *Pregovori*, 56.

²¹ Podobno je zatrjeval lajnar: »Pa imam domá devet gradov ...« - Štrekelj, *SNP I*, št. 137. *SLP I*, 1, št. 64/2.

²² Kocbek (ur.), *Pregovori*, 111, 146, 30.

²³ Šašel, *Slovenski pregovori*, 102.

²⁴ Kocbek (ur.), *Pregovori*, 164.

²⁵ Prav tam, 30 in 144.

²⁶ *Tristo narodnih*, 10.

culah, »(ciganskih) pu(i)nk(ə)lčkih« (SLP I, 1, št. 65/15, 22, 25, 26; št. 66/2, 4, 5, 6, 8). Ciganka naj bi imela tudi glasbilo – ciganske citre (»Prej si nosila litrčke, | zdaj boš nosila citrčke«, »Do zdaj s nosila litrce, | zdaj boš ciganske citrce«. - SLP I, 1, št. 66/7, 9) – in nanj igrala (»Prej si z dnarci cvenkala, | zdaj boš na citre brenkala«. - SLP I, 1, št. 66/2. »Prej si z glažkam/glažki trinkala, | zdaj boš na citre / s citram brenkala«. - SLP I, 1, št. 65/25, št. 66/4, 6, 8).

Ciganski otroci, sicer označeni žaljivo kot »pamži« (SLP I, 1, št. 65/16), so v pesmih opisani prikupno, a vselej gre za fantke: na zeleni praproti rojeni sinek naj bi bil kodrast (»kravžlest« - SLP I, 1, št. 66/9). Ciganček v splošno znani pristrčni pesmici je opisan naklonjeno kot očarljiv in nadarjen, čeprav združuje vse dobre (!) lastnosti svojih rojakov: je vranječrn, škrtasto droben in gibčen, bister, bogat, vendar slabo oblečen in bosonog brez vrhnjega oblačila in s preluknjanim klobukom; prelepo igra na gosli, ljudje pa ga imajo radi in ga obdarujejo: »Prišel je ciganček, | sajast kakor vranček, | majhen kakor škrt, | gibčen pa bogat. || Ni imel nič suknje, | a v klobuku luknje, | v trdem snegu bos, | kakor v grmu kos. || Eno pa le znal je, | goslice igral je, | milo in lepo, | kakor malokdo. || In ljudje so znali, | da je umen mali, | stekli so domov, | poiskat darov. || Šel je proč ciganček, | sajast kakor vranček, | majhen kakor škrt, | gibčen pa bogat.«

Stvaritelji ljudskega izročila so zaznali ciganski nomadski način življenja, ki se je odvijalo po gozdovih, logih in gmajnah. Pesemska prisposoba gostilničarja ob slovesu s hčerko, ki se je namenila oditi s ciganom, je bila: »Cigan ima devet gradov, | pa ne vé, it' kam domov; | in tisti je najlepši grad, | ki nima ne oken ne vrat« (Štrekelj, SNP I, št. 135. SLP I, 1, št. 65/4). Dekletu, ki je odšla s ciganom, so svareče napovedovali: »Zdaj boš s cigani vandrala« (SLP I, 1, št. 66/9), »Zdej boš po gmajni/gmajnah / po gozdu vandrava/vandrala« (SLP I, 1, št. 65/15, 16, 22), »Boš zdaj po borštih bandrala« (Štrekelj, SNP I, št. 133. SLP I, 1, št. 65/2), »Zdej boš po cest/gmajnc/go(j)zd / v lok' ma(r)širala« (SLP I, 1, št. 65/10, 26, št. 66/4, 5, 6), »Zdaj pa (se boš) po gojzd potikala« (SLP I, 1, št. 65/14), »Zdaj boš po leso/gmajnah/gojzdih jamrala« (SLP I, 1, št. 65/9, 13, 18), »Zdej boš po gmajnci jokala« (SLP I, 1, št. 65/17, 20). Tudi njeno prenočišče naj bi bilo poslej pod milim nebom: »Zdaj boš po guojzdu bivala« (SLP I, 1, št. 65/25), »Zdaj boš pa v goš kvartirala« (SLP I, 1, št. 66/7), »Zdaj boš spala v/ na gmajnici« (SLP I, 1, št. 65/18, št. 66/2, 3, 9), »Zdaj si ležala v postelji, | zdaj boš pa v temnem lesovju«, »Sinoč si spala na bejli postelji, | necoj boš pa u gojzdecu«, »Snuč sem ležâ na bel' blazin, | nicoj pa na zelén planin« (Štrekelj, SNP I, št. 133, 135, 136. SLP I, 1, št. 65/2, 4, 5), »Do zdaj s ležala v postelji, | zdaj bodeš pa na praproti« (SLP I, 1, št. 66/9). Nagajiva rima, namenjena ciganom, ki omenja naravo, pa je: »Ala brate, | nà zelene trate!« (Štrekelj, SNP IV, št. 7748).

Kot ciganova žena naj bi mladenka poslej kuhala v gozdu (»Zdaj moraš v gozdu kuhati«. - SLP I, 1, št. 65/7), medtem ko je doslej kuhala v peči (»Doslej si v pjači kuhala«. - SLP I, 1, št. 65/25). Namesto da bi skubla domače piščance, naj bi poslej kradla kokoši (»Prej si pšeta pulila, | zdaj boš pa kure kradila«. - SLP I, 1, št. 65/10). Ciganska hrana naj bi bila priskutna, sestavljali naj bi jo mačke, masten špeh, umazan

kruh in črn »šepuh«: »Zdej si pekla pratico, | zdej boš pekla mačico« (*SLP I*, 1, št. 65/18), »Poprej si jedla beli kruh, | zdej boš pa jedla masten špeh« (*SLP I*, 1, št. 65/14), »Do zdaj si jedla beli kruh, | od zdaj boš pa jedla črn šepuh« (*SLP I*, 1, št. 66/1), »Prej si jeidla beili kruh, | zdaj boš pa jeidla umazan kruh« (*SLP I*, 1, št. 66/6). Na kurjenje ciganov v naravi namiguje ljudska pesem »Tà dim, tà dim, | tu se pogače pečeju, | tam se črni cigani mečeju« (Štrekelj, *SNP IV*, št. 7803).

Noč s cigani naj bi bile kratke in burne (»Cigan ima črne oči, | pri njem so/bodo kratke noči«. - Štrekelj, *SNP I*, št. 135. *SLP I*, 1, št. 65/4). Imeli naj bi veliko otrok, ki so se rojevali na prostem (»Boš tam v zeleni praproti | rodila sinčka kravžlestga«. - *SLP I*, 1, št. 66/9). Dekletu z otrokom se je obetalo drugačno življenje: »Zdej je pela pišuka, | zdej bo pa tekla zibuka«²⁷ (*SLP I*, 1, št. 65/18), »Prej si dnarce števala, | zdej boš povojčke zvijala« (*SLP I*, 1, št. 65/17). »Ulan sem štela tolarčke | ... | letas pa vijem povojčke« (*SLP I*, 1, št. 65/12). »Do zdaj s nosila litrčke, | zdaj boš pa mlade cigančke« (*SLP I*, 1, št. 66/3). Dekleta, ki so odšla s cigani, naj bi se čez leto dni vrnila že z dvema otrokoma (»Ob let okrog pervandrara, | na ram pernesla pamža dva«. - *SLP I*, 1, št. 65/16), v sedmih letih pa naj bi rodila že pet sinov (»Boš bandrala celih sedem let, | da boš imela sinkov pet«. - Štrekelj, *SNP I*, št. 133. *SLP I*, 1, št. 65/2). Ljudski pevec pa je za cigansko (!) nevesto in njen naraščaj sestavil naslednje rime: »Drevi so jo poprosili, | v torek so jo poročili, | v sredo jim je porodila, | v četrtek so ga okrstili, | v petek so mu svete dali: | ako neče krasti, | Bog mu ne daj rasti« (Štrekelj, *SNP IV*, št. 7747). Stvarna razlaga bi bila, da se je dekle (ciganka) poročilo tik pred porodom. Nasvet novorojencu, ki so ga dan prej krstili, da mu bo usoda naklonjena le, če bo kradel, pa zbadljivo namiguje na tatinsko naravo ciganov. Glede ciganskega družinskega življenja pa je mnogo bolj od ljudske pesmi surov in nespodoben ljudski rek: »Ko bi se ljudje ne ženili, bi se svet spremenil v cigansko zgonišče«.²⁸

Podatki o dejavnosti ciganov, ki jih posreduje ljudsko izročilo, so dokaj realistični. Iz bežne omembe, da se pod lipo zbirajo cigani »in vsak svoj piskerc imajo« (Štrekelj, *SNP I*, št. 133. *SLP I*, 1, št. 65/2), je razvidno, da so se ukvarjali z izdelovanjem loncev. Poleti naj bi brusili sekire (Štrekelj, *SNP I*, št. 7324), kovali naj bi glasbila – kovinske bobne druml(jic)e (»brumbe«, »brunde« – Štrekelj, *SNP IV*, št. 7743, 7745, 7746) na razžarjenem ognjišču, kjer eden kuje, drugi razpihuje ogenj, tretji pa izdelek prodaja. Po eni inačici naj bi prodajali »iglce« (Štrekelj, *SNP IV*, 7744). Poleg cigančka, ki je igral na goslice, in ciganskih žensk, ki so igrale na citre, namiguje na cigansko muzikalno dejavnost tudi šaljiva pesem o mesarju, ki je delil kose zaklane krave in namenil pljuča ciganu, da bi jih imel za dude (»dudaš« – Štrekelj, *SNP IV*, 8651). Nekajkrat se omenjajo kot imetniki konja (oz. voza): cigan »nevesto na konjče posadi« (Štrekelj, *SNP I*, št. 135. *SLP I*, 1, 65/4). Še bolj je glede tega zgovorno reklo »Vsak cigan hvali svojega konja« (ali »svoja kola«).²⁹ Za ciganskimi vozovi, ki so jih vlekli konji, so, sodeč po reklu »Tudi cigan ima včasih dobrega psa«, ³⁰ najbrž tekli psi.

27 Zibelka je prisposoda za materinstvo.

28 Kocbek (ur.), *Pregovori*, 102.

29 Prav tam, 198.

30 Prav tam, 186.

Preživljali so se s pridelki, ki so jih pridobili od kmetov (»Tukaj ... ne boš nič drugja devova, | drugja kot kmete tirjava«. - *SLP I*, 1, št. 65/1) in tudi z beračenjem (»Eden prosi, | ... | tretji celo fehtajo«. - Štrekelj, *SNP IV*, št. 7744). Ciganke naj bi bile vešče prerokovanja (»šloganja«) in vedeževanja (kot pravi reklo: »Brez ciganke se nič ne ve«). Ljudi naj bi pogosto pretentale. Beračile so za kruh (tako v zbadljivki »Ena prosi, | ena nosi, | tretja vse sproti je«. - Štrekelj, *SNP IV*, št. 7743), enako kot pozimi cigani (»Po zimi kruha prosijo«. - Štrekelj, *SNP IV*, št. 7324). Ciganom ni bila tuja kraja (nasvet novorojenčku je bil: »Ako neče krasti, | Bog mu ne daj rasti!« - Štrekelj, *SNP IV*, št. 7747). Cigani, ki so se zbrali pod lipo, so se posvetovali, kam bi šli zvečer krast (»na rop« - Štrekelj, *SNP I*, št. 133; *SLP I*, 1, št. 65/2, 15). V splošnem pa je bilo njihovo življenje siromašno, na kar namigujejo tudi reki: »Jé tako (malo), kakor bi ciganu belega kruha dal«, »Zmeraj o tem govori kakor cigan o belem kruhu«, »Smeje se kot cigan belemu kruhu« ali »Vesel kakor cigan, kadar sekirico najde«.³¹

Po drugi strani pa ciganski snubec deluje kot premožen. V več primerih se šopiri s cekinom. Cigan, ki je prišel snubit županovo hčerko, je iz žepa potegnil »rumen zlat« (Štrekelj, *SNP I*, št. 133. *SLP I*, 1, št. 65/2), ciganski zapeljivec »segu je v aržet židani, | prnesu je vun rumen zwat« (*SLP I*, 1, št. 65/15), v drugem primeru je »na mizo vrgu rmen cekin« (*SLP I*, 1, št. 65/16). Tudi cigan, ki je pri kartah priigral mlado natakario, je bil petičen, čeprav nje to ni veselilo:³² »Grem pa rajši praprot žet, | kot pa ciganu ckine štet« (*SLP I*, 1, št. 66/4), »Al rajši grem pa praprot žet, | kot pa s ciganom dnarce štet« (*SLP I*, 1, št. 66/9).³³ Bratje, ki so rešili sestro Alenčico pred zlobnim ciganskim ženinom, so ga obesili, potem pa se polastili njegovega imetja (»Vse premoženje mu vzamejo | in z veseljem domu gredejo«. - Štrekelj, *SNP I*, št. 134; *SLP I*, 1, št. 65/3).

Ljudska domišljija je širila tudi strahove pred cigani z izmišljenimi pripovedmi. Cigani naj bi bili za doto pripravljeni celo ubiti ženo ali več žena, ki bi jih obesili (Štrekelj, *SNP I*, št. 134. *SLP I*, 1, št. 65/3)³⁴ ali utopili: »Nocoj boš pa že špiža ribija« (Štrekelj, *SNP I*, št. 135. *SLP I*, 1, št. 65/4), »Poprej s bla žena cganova, | zdaj boš pa špiža ribjeva. | Prime jo, oj za lase | in vrže jo v globok morje« (*SLP I*, 1, št. 65/14) ali: »Ko prideta do ene vode, | prime jo za vrh glave | in vrže jo v zelen morje. | Prej s bla hčerka birtovska, | zdej boš pa špiža ribijska« (*SLP I*, 1, št. 65/27). S cigani so kaj radi strašili otroke, da bi jih pripravili k ubogljivosti: »Če se ne umivaš, | cigana se boj, | sicer te zaloti | in vzame s seboj«.

Ljudje niso želeli, da jih enačijo s cigani: »Ako smo tudi črni, nismo cigani«, »Dasi sem črna, nisem ciganka«.³⁵ Iz obeh rekov sta razvidna stigma črne polti in odklonilno dojemanje okolja do ciganov. Ženitni drug, ki mu je družica izročila šopek, ji je oponesel: »Al' si ti zgirana, | al' si pijana, | da si obcirala | tajga cigana!« (Štrekelj, *SNP I*, št. 5288).

31 Prav tam, 65, 207, 168, 192.

32 Tudi Kate, ki ji je veter odnesel naglavno lepoticje, pa se ji je zareklo: »Ki bi meni to donesel, | ja bi verna njeg'va bila« in ji je izgubljeno prinesel nazaj »cigančiček Ograncičček«, je tarnala nad svojo usodo. - Šašelj, *Bisernice II*, 204, 205.

33 Cigan je izbranki obljubljal: »Tolerje boš preštevava«. - *SLP I*, 1, št. 65/1.

34 Podobno ravnanje so pripisovali lajnarju (Štrekelj, *SNP I*, št. 137. *SLP I*, 1, 64/2) in Jelengarju (Štrekelj, *SNP I*, št. 138. *SLP I*, 1, 65/1).

35 Kocbek (ur.), *Pregovori*, 16, 40.

O ciganih govorijo tudi mnoge pripovedke in pravlјice, ki so vsebinsko zelo pestre. Številni so v njih opisi »konkretnih« ciganskih prevar, goljufij, tatvin, vragolij in bistrih domislic, razkrivajo pa bolj kot ne negativne lastnosti ciganov. Jedrnat povzetek objav tovrstnih besedil daje Pavla Štrukelj,³⁶ med starejšimi zbiralci, ki so objavljali tako gradivo, pa sta opazna zlasti Ivan Šašel³⁷ in Lojze Zupanc.³⁸ Dve zgodbi o ciganih iz gradiva Karla Štreklja je objavila Monika Kroepej.³⁹

Cigani v članku Ivana Steklase

Zgodovinar Ivan Steklasa⁴⁰ je leta 1890 sintetično – zaokroženo opisal Rome – »cigane« kot nomadsko ljudstvo, ki že stoletja neustaljeno živi v Evropi, zato nima lastne zgodovine, o njih pa pripovedujejo njihov jezik, povesti in pesmi. Imenujejo se različno, najbolj razširjeni imeni sta rom in sinto, ljudje pa jih imenujejo cigani. Po legendi, ki se je v 15. stoletju razširila v nemških deželah, naj bi izvirali iz Egipta, kjer naj bi odklonili gostoljubje Jezusu na begu pred Herodom. Na Ogrskem se je razširilo izročilo, da so križanemu Jezusu populili žeblje iz rok in nog ter mu pobrali oblačilo. Ena pripoved trdi, da jih je papež obsodil na sedemletno potovanje, ker so se odvrnili od krščanstva. Iz njihovega jezika, telesnih značilnosti in iz njihovih pripovedk pa je razvidno, da so iz Indije. V Evropo naj bi prišli okrog leta 1000. Selitve so jim prirojene, spodbuja pa jih tudi odnos drugih ljudstev do njih. Delili naj bi se na trinajst vej: grški (balkanski), romunski, ogrski in hrvaški, češki, nemški, poljski in litvanski, ruski, finski, skandinavski, italijanski, baskijski, angleško-škotski, španski. Steklasa opiše cigane po deželah, njihovo bližnje poreklo, čas prihoda in odnos oblasti in okolja do njih. Večina evropskih ciganov je v njegovem času živela v Turčiji, Romuniji in na Ogrskem. Ogrski naj bi pribežali z Balkana pred Turki. Bili so kovači, orožarji, konjederci, krvniki, zlasti pa so bili priljubljeni kot godci. Pod turškim gospodvom naj bi se navadili krasti, ropati, požigati in prezirati smrt. Za časa Marije Terezije in Jožefa II. so jih skušali ustaliti in krščansko vzgojiti, prepovedali so jim poroke, njihove otroke pa predajali krščanskim družinam. Vabili so jih med vojake, rokodelce, poljedelce in jim prepovedali beračenje, a s skromnim uspehom. Steklasa (76) povzema pisanje neke gospe o njih: »Otroke sem oblekla, da ne hodijo po njihovi navadi goli okoli [...]. Stari delajo, dokler za njimi stojiš, prav pridno; komaj pa se obrneš, že se vsedejo [...]. Klobuka na glavi pa črevljev na nogah ne morejo tudi po zimi trpeti. [...] obleko prodadó ali pa izgubé [...], jedó vse, tudi mrcino, čeravno že grdo smrdi. [...] Njihovo življenje je prav živinsko, postave jim niso svete«. Izdajali so se za katoličane, bili pa so vraževerni, vere niso ne razumeli ne spoštovali.

36 Štrukelj, *Tisočletne podobe*, 255–61.

37 Šašel, *Bisernice*.

38 Zupanc, *Belokrajinske pripovedke*. Zupanc, *Svirel povodnega moža*. Zupanc, *Velikan Nenasit*. Zupanc, *Zaklad na Kučarju*. Zupanc, *Sto belokranjskih*.

39 Kroepej, *Pravlјica in stvarnost*, 194, 195, 223, 224.

40 Steklasa, *Cigani*.

Steklasa opiše tudi videz (77–78) in lastnosti ciganov: Po izgledu so srednje visoke postave, lepe rasti, gibčni in žilavi, večinoma suhi. Glava je srednje debelušna, podolgovata, čelo nizko, obraz širok, včasih okrogel ali podolgovat. Nemirne oči so črne ali rjave z močnimi obrvmi. Nos je debelejši kot pri Evropejcih, usta so široka, nosijo brke in brado, črne goste lase pa v kodrastih kitah. Roke imajo kratke, noge pa dolge. Redki so beli, večinoma so rjavo zagoreli, včasih črno-rjavi. Opisovalcem se ne zdijo lepi, še posebno grde so žene, od tod rek: grda kot ciganka. Glavnika in mila ne poznajo. Oblačijo, kar dobijo od drugih, včasih so razcapani, njihovo spodnje perilo je umazano. Radi imajo pisana rdeča in zelena oblačila. Moški nosijo klobuk ali so gologlavi, dekleta so gologlava, žene pa se pokrivajo. Ženske se rade lišpajo, nosijo uhanе in verižice s srebrnim denarjem. Dojenčke nosijo v vrečah na hrbtu ali ob strani. Otroci so do desetega leta goli. So nadarjeni in ročni, a se ne marajo učiti. Kraja otrok je redka, saj imajo lastnih dovolj.

Po naravi so bistri in spretni, iznajdljivi in premeteni, lažnivi, prepirljivi in zamerljivi, drzni in prevzetni, spretni vohuni, kot vojaki pa slabi. Delajo neradi. So šegavi, a okrutni do živine, ciganski otroci pa radi mrcvarijo male živali – ježe, žabe, ptice. Njihov jezik je pomešan z besedami drugih ljudstev. Imajo prirojen posluš, brez not igrajo na gosli in bas. Steklasa omenja več godcev, ki so se uveljavili na tujem (86–87).

Potujejo z lojtrniki, ki jih vlečejo suhi konji. Živijo v ilovnatih, s slamo kritih bajatih, popotni cigani živijo v šotorih, pred katerim si zakurijo in kuhajo. Pri njih je vse umazano. So nezmerni in požrešni. Jedo vse, zlasti mrhovino; ni pa verjetno, da bi jedli človeško meso. Pijejo vodo, žganje imajo rajši od piva in vina, vsi kadijo pipo. Dobro prenašajo vročino in mraz, ne marajo pa vetra. Utrjenost proti slabemu vremenu jim je prirojena, otroke pa privajajo nanj. Živijo dolgo, zbolevalo predvsem zaradi nesnage. Zdravijo se sami z žafranom, čebulo in žganjem.

Očetove zapovedi mora ubogati vsak član družine.⁴¹ On sam spoštuje le svojega očeta in zlasti mater. Stare žene vsi čislajo in sprašujejo za nasvet. Ženin mora za nevesto staršem plačati. Poroko s pojedino priredijo najraje na sejmski dan, brez duhovnika. Čeprav imajo svoje otroke radi, ne skrbijo za njihovo vzgojo, ampak jih spodbujajo, da prosjačijo, lenarijo in kradejo. So praznovorni in strahopetni. Verjamejo v znamenja in slutnje, vero pa menjavajo. Otroke dajo tudi po večkrat krstiti.

Ukvarjajo se⁴² z muziciranjem, kovaštvom, orožarstvom, izpiranjem zlata, rezbarijo iz lesa, včasih so piskrovezci, opekarji in zidarji, redko dninarji in delavci na polju. Nepoštena opravila, ki jih opravljajo, so: goljufija in sleparija pri razlaganju sanj in kart, prerokovanje,⁴³ iskanje zakladov itd. Nepošten posel je mešetarjenje, posebno s konji. So tudi mazači pri boleznih, iztrebljajo miši in podgane. Slovijo kot tatovi, razbojništvo in uboji pa so pri njih redki. Ženske prodajajo lesene žlice, prosjačijo in kradejo. Slovenci jih ne marajo.

41 Nad družinami so bili poglavarji, vojvode in četniki.

42 Najuglednejši so bili godci, sledili so jim izpiralci zlata, opekarji, lesorezci in nižji godci. Pod njimi so bili kovači, še nižje dninarji in poljedelci, najnižje pa klateži, tatje, mazači in goljufi (80, 81).

43 Zlasti nevarne naj bi bile ciganke s svojimi vražarijami (80).

Steklasa z navedbo primerov opozori, da imajo cigani svoje pregovore, ljudske pesmi, napeve za ples in več pripovedk, iz katerih sta razvidni njihova prebrisanost in iznajdljivost. Zaključi pa z mislijo, da »cigan pri vsej svoji zapuščenosti vendar še ni tako propadel, da se iz njega ne bi mogel izobraziti koristen član društva, ko bi se dal le naseliti. [...] Bog daj, da bi mu bila prihodnost milejša [...], saj je tudi njega Bog stvaril po svoji podobi«.

Cigani v beležkah Janeza Trdine

Zgodovinar in pisatelj Janez Trdina v vlogi izobraženega zunanjega opazovalca opisuje Rome, ki jih naslavlja s cigani, v svojih dnevniških zapisih, zabeleženih na Dolenjskem med letoma 1870 in 1879. Poglobi se v njihov izvor iz Indije in tudi citira tedaj aktualno literaturo v zvezi z njimi.⁴⁴ Predstavi svoje zapažanje o njihovem štetju in besedišču (*I*, 2/št. 142, 147). Opozori, da so cigani na Kranjskem po 19. členu domovinskega zakona s 3. decembra 1863 pravi občani z domovinsko pravico. Slovenski Narod je 20. junija 1879 navedel, kje se nahajajo⁴⁵ (*III*, 25/št. 18).

Trdinova zapažanja se v veliki meri ujemajo in dopolnjujejo podobo ciganov v ljudskem slovstvu, le da so konkretnjejša, cigani pa v njih stopijo iz anonimnosti, dobijo imena in so opisani dokumentalistično – realistično.⁴⁶ Trdina je opazil, da se povezujejo v skupine ali »ciganske druhalice«. Na Dolenjskem naj bi eno vodil oče pop Miha Brajdič, sicer pa je v Krškem živel družina Jurkovič, majhna kolonija pa v Mirni Peči (*I*, 2/št. 89). Tuji cigani na Štajerskem so tedaj znali nemško⁴⁷ in slovensko. Imenitnejša »sodrga tega naroda« naj bi bili »Egiptarji« (*I*, 2/št. 101). Skupine ciganov so si bile med seboj sovražne (*I*, 5.2/št. 232), k čemur so pripomogle tudi slabe izkušnje: enemu od Brajdičevih je egiptarska nevesta, ki je menda živel z očetom po zakonsko, pred svatbo pobegnila z aro (*III*, 25/št. 31).

Cigansko življenje, ki ga razkrivajo Trdinovi zapiski, je bilo skromno. Včasih so taborili v gozdu (*I*, 5.2/št. 183). Pri Stranjski vasi so imeli domačijo na srenjski zemlji (*III*, 25/št. 20). Brajdiči so pozimi vzeli v najem hišo pri potoku Petelincu, ki je bila sicer prazna (*III*, 25/št. 29). V bivališčih, kjer so živeli kak dan, je za cigani ostal »grozen smrad«, da je bilo treba vse poribati in osnažiti (*I*, 5.2/št. 104). Skrb za higieno ni bila njihova vrlina.

Njihov vsakdanji jedilnik je bil boren. Osnovni sestavini sta bili krompir in moka, ki so ju nosile ciganke v vrečah (*I*, 5.2/št. 108). Za pripravo hrane so si mast naberačili po hribih. Trdina jih je videl jesti krompir in mlade, na pol oskubljene ptiče, pečene

⁴⁴ Vambéry, *Die Zigeuner in der Türkei*. Paspates, *Études sur les Tschingianés*. Grellmann, *Die Zigeuner*. Pott, *Die Zigeuner*. Trdina je navedel, da se v novejšem času s preučevanjem ciganskega jezika ukvarja Franc Miklošič (*II*, 8/št. 1).

⁴⁵ V Jaršah v kamniškem okraju jih je bilo pet, v Zgornjih Gameljnah sedem, v Rajnušah v novomeškem okraju 34, v Osivnici na Kočevskem dvajset in v Brezniku v črnomeljskem okraju osem (*Slovenski Narod* [4]).

⁴⁶ Zlasti člani družine Brajdič.

⁴⁷ Nemško je znal tudi Miha Brajdič (*I*, 2/št. 89).

na masti. »Hrustali so jih z glavami in črevi vred, kar cele« (I, 2/št. 222). Pač pa so si na Trdinovo presenečenje nemški (štajerski) cigani za zajtrk kuhali kavo (I, 2/št. 112). Z žvečenjem (»čikanjem«) tobaka naj bi se cigani obvarovali kač (I, 2/št. 89). Bili so nevešči zdravilci: če bolnemu ni odleglo, naj bi mu stopili za vrat in ga zadušili (II, 13/št. 172).

Ciganske družine so bile številčne. Pop Miha (Brajdič) je imel trinajst otrok, od tega šest hčerk (I, 2/št. 89). Zakonca sta si bila pri ciganih naklonjena (I, 2/št. 142). Cigani so imeli radi svoje otroke (I, 5.2/št. 100). Pobegli cigani so se žandarju, ki je s šibo zagrozil njihovim otrokom, takoj prostovoljno predali (I, 5.2/št. 232). Družina je bila patriarhalna. Ko se je žena Mihovega sina Ceneta vnovič poročila, je morala svojega sina pustiti pri Mihi (I, 5.2/št. 232).

Cigani so se družili na prostem, pri čemer so mladi in stari, ženske in moški glasno peli.⁴⁸ Moški so nabirali dračje, ženske so kurile in kuhale. Eni so poležavali, drugi pa so napol goli stali na soncu. Otroci so se podili okrog, se smejali in oponašali žvrgolenje ptic (I, 2/št. 89). Ob drugi priliki so Mihovi cigani pred krčmo na trati pili in peli (tudi v zboru) in kadili pipo. Ciganke so imele v dveh vrečah orodje, posodo in hrano. Na konjih so bili naloženi prtljaga, čutare in drugo. Možje so nosili torbe (I, 5.2/št. 108).

Trdina opiše tudi cigansko svatbo, svate s šopki za klobuki, glasbo na citre, ples, petje v nemškem, italijanskem, ciganskem in tudi slovenskem jeziku. Nevesta je že imela otroka. Skuhali in spekli so mnogo piščancev, le malo drugega mesa. Pop je pridigal o neločljivosti zakona (III, 25/št. 29). Pri ciganih naj bi se poročala tudi brat in sestra (II, 13/št. 135). Pod Ljubnim pa se je ciganska dekla spečala z gospodarjem, ki je moral zato plačati njenemu očetu (III, 26/št. 19).

Preživljali so se na različne načine. Cigan se je pohvalil, da lahko zasluži »nekaj z delom, nekaj z goljufijo in nekaj pa, kakor se more« (I, 2/št. 225). Marsikateri cigan je bil v poštenu službi: Mihova hči je služila pri družinah v Novem mestu, nato v Ljubljani (I, 2/št. 89). Cigan Matiček je bil marljivejši od drugih pòslov in dninarjev (I, 2/št. 89). Mihov sin Matia se je zaposlil pri kamniškem konjedercu (I, 7/št. 62). Tuji cigani, ki so se pripeljali na vozovih, so iskali dela – kovaškega in kotlarskega (II, 10/št. 128). Peter Brajdič je leta 1829 ali 1830 pridobil najprej bivanjsko, nato pa lastniško pravico nad kovačnico (II, 13/št. 24).

Cigani so bili spretni pri reji in negi konj, ki so jih tudi prodajali (I, 5.2/št. 100). Za iztržek od ukradenega blaga so si ob veliki noči kupili »mrho«, ki se je v njihovih rokah prelevila v bistrega konjička. Včasih je imel vsak cigan svojega konja, včasih vsi skupaj enega (I, 5.2/št. 174). Cigani so imeli mnogo psov, nekaj lepih (I, 5.2/št. 108), dosti pa velikih, besnih in nevarnih. Zlasti naj bi režali na otroke, ki so šli v cerkev ali šolo (I, 2/št. 240).

V delokrog ciganov sta sodila tudi prerokovanje in muziciranje. Nemški (štajerski) cigani so hodili v mesto, kjer so godli ali privzdigovali karte in prerokovali (I, 2/št. 112). Štajerska ciganka je prerokovala grajski dekli v Zalogu, gospodar pa ji ni dovolil,

48 Cigani so peli tudi slovenske pesmi z divjim napevom (I, 5.2/št. 104). Mlada ciganka je nebeško pela, marsikje pa je – kot ugotavlja Trdina – primanjkovalo dobrih cerkvenih pevk (I, 5.1/št. 155).

da bi »šlogala« tudi njegovi bolni ženi (*I*, 2/št. 101). Pri tujih ciganih, ki so marca 1972 prišli do Krke s sedmimi vozovi in šotori, je »baba prerokovala ljudem« in jim izdatno zaračunala (*II*, 10/št. 128). »Kamničani« so znali dobro gósti, Brajdiči pa ne (*I*, 5.2/št. 232). Muzikalno nadarjenost so pokazali tudi ob pogrebih. V Zagrebu so cigani pokojnemu ginljivo zaigrali v slovo (*III*, 25/št. 16).

Pomemben vir dohodkov ciganov je bila tatvina. Ukradeno blago so prodajali pod ceno in ga z lahkoto spravili v promet (*I*, 2/št. 89). Kupčevali so v gostilnah (*I*, 2/št. 89), po hišah so prodajali železje: verige, srpice, žeblje, vile (*I*, 2/št. 155). Nemški (štajerski) cigani so kradli kokoši s trnkom, na katerega so nataknili košček kruha (*I*, 2/št. 124, 138). Preiskava okrožne sodnije v Novem mestu je pokazala, da so bili gorenjski in dolenski cigani med sabo povezani in so vzajemno prodajali ukradeno blago (*III*, 21/št. 36). Tuji cigani, ki so se pripeljali na vozovih, so za jamstvo, da ne bodo kradli, županu ponudili 600 florintov (*II*, 10/št. 128).

Cigani naj bi predrzno kradli, dokler jih ne bi okoličani nagnali (*I*, 5.2/št. 232). Do tatvin in neredov je prihajalo zlasti ob sejmih (*II*, 10/št. 27). Mihov sin Vincenc (Brajdič) je v Karlovcu na trgu ukradel konja, zato so ga zaprli⁴⁹ (*I*, 2/št. 89; *I*, 5.2/št. 108). Zaprti so bili tudi drugi Mihovi sinovi (*I*, 2/št. 89). Brajdiče so žandarji prijeli, ker so poceni kupili ukradenega konja od drugih ciganov, ujeli pa so tudi pravega tatu (*I*, 2/št. 246, 249). Cigani kraj niso tajili, trdili pa so, da jim ukradeno pripada, ker gospodar ni terjal predmeta nazaj (*I*, 2/št. 89). Tudi konja cigan ni ukradel, ampak je konj odnesel njega (*I*, 2/št. 89). Tiste, ki so z njimi sklepali posle, so znali opehariti: ciganka je gospodarja, ki je ciganom na up prodal mast, zvabila v ciganski tabor, češ da bo tam dobil denar. Tam je zagnala vik in krik in cigani so ga pregnali brez plačila (*III*, 26/št. 19).

Cigani so redko beračili, so pa »dedci in babe« prosili za košček smotke (*I*, 2/št. 89). Ciganka naj bi takoj po porodu že prosila za »čik« (*II*, 13/št. 135). Ciganke so bile spretnе v beračenju (*I*, 2/št. 222), prosile so v krčmi za kruh in drugo (*I*, 5.2/št. 108). Beračili so tudi nemški (štajerski) cigani (*I*, 2/št. 112). H krstnim botrom pa naj cigani ne bi hodili niti beračit, kaj šele krast, pač pa so dali novorojence večkrat (!) krstiti v bližnjih cerkvah zaradi krstnih daril (*II*, 13/št. 135). Cigani so sicer hodili v cerkev pogosteje kot ciganke, a naj bi bili počasne pameti. Ciganke so nosile v cerkev blagoslovit »žegen« (*I*, 2/št. 89, 155).

Vojaščini so se cigani skušali izogniti: dva cigana sta si v ta namen odrezala prste (*I*, 2/št. 142), eden pa se je delal gluhega (*I*, 2/št. 155). Trdina je videl štiri brez prstov (*II*, 13/št. 136). Pri vojakih je bilo nekaj Mihovih sinov, drugi sin je bil brez roke, imel pa je vojaško odlikovanje (*I*, 5.2/št. 108). Sicer pa so ciganski rekruti izvrstno peli, čeprav so zavijali »nekako divje« (*I*, 2/št. 155).

O izgledu odraslih ciganov se Trdina ne opredeljuje, pač pa opisuje privlačnost njihovih otrok. Njegovo pozornost je zbudil »mal, prezal ciganček rdečih lic in kodraste, okrogle Ježuškove glave«, ki je kadil iz pipe, razgrajal in se prilizoval očetu⁵⁰ (*I*, 5.2/

49 Miha je trdil, da so ga zaprli zaradi pretepa.

50 To je bil Mihov vnuk Jurček ali Juraj, sin zaprtega Ceneta (*I*, 5.2/št. 174).

št. 108). Sicer pa naj bi bili ciganski otroci (»pankrti«) utrjeni, saj so tudi v hudem mrazu tekali goli okrog (*I*, 5.2/št. 100). Cigani so bili ob druženju ob sončnih dneh pomanjkljivo oblečeni (*I*, 2/št. 89), ob drugih, podobnih prilikah pa so celó nosili v mestih ukradene klobuke s peresi⁵¹ (*I*, 5.2/št. 108). Ob prazničnih priložnostih so bile ženske lepo oblečene. Tiste iz klana Mihe Brajdiča so imele novo koteninasto opravo in lepo opletene lase (*I*, 5.2/št. 183). Ko se je – po običaju – ob postu poročila, je Mihova najmlajša hči prišla na veliko nedeljo v cerkev lepo oblečena: nosila je krilo, obšito z baržunom, na glavi in okrog ramen pa novo in čisto⁵² volneno ruto (*I*, 2/št. 89). Med tujimi cigani, ki so prišli na vozovih, ni bil noben raztrgan, »dedci« so imeli debele srebrne gumbe in vžigalnik s srebrno bunko (*II*, 10/št. 128).

Po značaju so bili cigani previdni in nezaupljivi. Pop Miha naj bi spal z odprtimi očmi, da mu ne bi kdo ukradel denarja, ki ga je imel pritrjenega na golo kožo (*I*, 2/št. 222). Ko jim krčmar ni poravnal celotne kupnine za dva konja, so v strahu, da jih bo zastrupila, od krčmarice zahtevali, naj pred njimi poizkusi vsako jed (*I*, 5.2/št. 174; *I*, 6/št. 19). Tudi prodajalcu cajnic, ki jih je skušal ogoljufati za konja, se niso pustili pretentati (*II*, 8/št. 155).

Pop Miha je bil med cigani najbolj omikan in pameten. Vpričo njega ni bilo tepeža. Poskrbel je tudi za vrnitev ukradenih predmetov (*I*, 2/št. 89; *II*, 8/št. 155). Ko je prišel z mladoporočeno hčerko in še enim ciganom v krčmo, so se vedli spodobneje od mnogih Dolenjcev (*I*, 2/št. 89). Hči je kadila, cigan je pobiral s tal cigare in jih čikal (*I*, 2/št. 89). Tudi Mihov sin in žena sta se v krčmi lepo vedla, ona si je obrisala usta, preden je pila (*I*, 2/št. 142). Ko je pop Miha vrnil več, kot je bil dolžan, ni terjal vračila razlike (*I*, 2/št. 224).

Cigani so bili odprtih rok: žejnim potnikom so radi postregli z vodo (*I*, 5.2/št. 183), piti so dajali beračem, pijačo pa so ponujali tudi drugim (*I*, 5.2/št. 174; *I*, 6/št. 19). Pred krčmo so pili in ogovarjali Hrvatice (*I*, 2/št. 225), v krčmah pa so tudi kartali (*I*, 2/št. 89). Občasno pa je ciganom prekipelo. Ko je gospodinja s pretvezo odslovila nemške cigane, ki so iskali prenočišče, jo je stara ciganka nahrulila in preklela hišo (»brlog lažnjivih bab« – *I*, 2/št. 138). Kot pretepač je slovel Mihov sin Cene Brajdič, ki je bil tudi zaprt (*II*, 8/št. 159).

Trdina je izpostavil vdanost ciganov pijači: po njegovem naj bi bili največji pijanci tatovi in cigani. Pop Miha je sam odsvetoval poroko z lastnim sinom, češ da je pijanec in bo »vse zapravlil« (*I*, 2/št. 225). Cigani so nekdanj pili po beznicah ob Bršljskem potoku. Že zgodaj zjutraj so zapili po pet ali šest florintov, posebno če so prodali kakega konja (*I*, 5.2/št. 100). Po dobrem poslu so prišli že navsezgodaj zjutraj pit k Cilindru (*I*, 5.1/št. 155). V bršljski krčmi so do sedmih zjutraj popili že trinajst »firkeljnov« (*III*, 21/št. 63). Peter Brajdič in drugi cigani so glasno proslavljali pri Parkeljnu v Pr[ečni]? (*I*, 5.2/št. 144). Pijančevali so tudi ciganski rekruti (*I*, 2/št. 155). Praznik Matere Božje Angelske iz Porziuncole (2. avgusta 1871) je spremljalo pijančevanje romarjev. Tudi cigani so bili tam, že zgodaj zjutraj naslednjega dne so pekli in se mastili s »pridobljenim« plenom (*II*, 8/št. 254).

51 Miha je imel za klobukom pavovo pero.

52 Zdi se, da rute običajno niso bile čiste.

Trdina je verjel, da nemiren duh žene cigane, da se vračajo k svojim: navedel je primer cigančice, ki jo je vzgojila neromka, in njene sestre, ki je služila v dobri hiši (I, 5.1/št. 93). Obe sta odšli k ciganom – enako kot dve drugi ciganki z bogato doto (III, 25/št. 29).

Sklepna ugotovitve

Slovenske ljudske pesmi razpršeno in razdrobljeno povzemajo praktično vse bistvene značilnosti življenja pripadnikov romske etnične skupine pred poldrugim stoletjem in prej: od izgleda, značaja, vedenja do načina življenja in dejavnosti. Obravnavajo jih posplošeno, cigan v njih nima imena. A čeprav nastopa kot posameznik, se zdi, da pooseblja entiteto skupine. Cigan je v ljudski pesmi – če odmislimo namišljene, nestvarne strašljivke – prikazan dokaj realistično, redko ponižujoče (ciganski otrok je npr. »pamž«), s kančkom skrivnostnosti, a tudi privlačnosti moških (!) v otroških in mladeniških letih. Ciganom je namenjenih tudi nekaj hudomušnih zbadljivk. Za razliko od pesmi pa so pregovori in reki do ciganov, zlasti žensk, neusmiljeni in surovi. O njih ne omenjajo nič pozitivnega, ampak poudarjajo predvsem tiste njihove značajske in vedenjske lastnosti, ki jih je okolica obsojala.

Opisa razumnikov Ivana Steklase in Janeza Trdine, zgodovinarjev, ki sta v 19. stoletju posvetila pozornost romski etnični skupini, se sicer med seboj razlikujeta po osnovni zasnovi njunih del: Ivan Steklasa je priobčil sintetično študijo *Cigani*, Janez Trdina pa je zapustil dnevniške zapise, v katerih so omenjene tudi zanimivosti, ki jih je zaznal ali izvedel o okoliških dolenjskih ciganih. Dognanja in opažanja obeh avtorjev so si podobna in uskladjiva s podobo ciganov v slovenskem ljudskem izročilu.

V korektnem Steklasovem pregledu, ki celovito prikazuje romsko etnično skupino skozi njeno zgodovino do 19. stoletja, je zaznati avtorjevo osebno kritično stališče, ki ga je gojil do njenih pripadnikov. Pri njih najde in poudari mnogo graje vrednih lastnosti, ob katerih pa kot pozitivni omeni njihovo glasbeno nadarjenost in ustvarjalnost v obliki njihovega ljudskega izročila. Prostodušno tudi zapiše, da Slovenci ciganov ne marajo.

Trdinovi dnevniki se glede prikaza Romov ujemajo s Steklasovimi ugotovitvami, čeprav niso splošni, ampak so konkretni in geografsko osredotočeni predvsem na okolje Dolenjske. Posebnost teh zapisov je v stvarnih podrobnostih, ki so izzvale avtorjevo pozornost. V besedilu stopijo posamezne osebe in ciganske družine iz anonimnosti. Trdina gleda nanje zviška, opiše njihovo življenje, vedenje, ravnanje ter njihove vrago-rije. Njegov odnos do njih je zvedavo dobrohoten. Tudi besed »ciganiada«, »dedci in babe«, »druhal«, »sodrga«, »pankrt«, ki jih uporablja zanje, ne gre razumeti osebno žaljivo ali neprijateljsko. Iz njegovih zapisov pa je razvidno, da je bilo tedanje dolenjsko okolje do Romov nestrpno. Ko se je cigan sodnemu predsedniku pritožil, da je

predolgo v preiskovalnem zaporu, so po Trdinovi zabeležki kmetje vzkipele, češ »[z] daj pa še kdo reci, da se najde pri sodbi pomoč zoper tiste, ki nam škodo in nadlego delajo – vsaki ve, da so vsi cigani tatovi in malopridneži!« (I, 5.1/št. 55).

Viri in literatura

- Andrejič, Ljubomir. Prilog bibliografiji o Ciganima. *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu* 33 (1970): 209–70.
- Bajda, Barbara. *Cigani v slovenski literature. Diplomsko delo*. Ljubljana, 2006.
- Brizani-Traja, Imer. *Le ostanite, Romi gredo!*. Celovec: Mohorjeva, 2000.
- Đorđević, Tihomir. Ciganske pripovetke i naše narodne pesme. *Naš narodni život* 8 (1933): 2–17.
- Esih, Tina. *Podoba Romov v izbranih pripovednih delih Janeza Trdine in Ivana Cankarja = The depiction of gypsies in the selected narrative works written by Janez Trdina and Ivan Cankar. Diplomsko delo*. Maribor, 2014.
- Glogovič, Stanka. *Slovenci o Romih. Stereotipi in predsodki o Romih/Ciganih v drugi polovici 19. stoletja in v začetku 20. stoletja. Diplomsko delo*. Ljubljana, 2002.
- Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb. *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch ueber die Lebensart und Verfassung Sitten und Schicksahle dieses Volks in Europa nebst ihrem Ursprunge*. Dessau, Leipzig, 1783.
- Groome, Francis Hindes. *Gypsy Folk Tales*. London: Horst and Blackett, 1899.
- Hermann, Anton (ur.). *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn. Illustrierte Monatsschrift für die Völkerkunde Ungarns und der damit in ethnographischen Beziehungen stehenden Länder, IV.* (1895).
- Jezernik, Božidar (ur.). *Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi. Narativne podobe Ciganov/Romov*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2006.
- Kledzik, Emilia. La literaturaki Romengi buči ande Poljska angla thaj pala lengo bêsłjarimos pe zor. *RomArchive*. <https://www.romarchive.eu/rom/literature/literature-countries-and-regions/literatur-in-polen/>. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Kocbek, Fran (ur.). *Pregovori, prilike in reki*. Ljubljana: Anton Trstenjak, 1887.
- Kopernicki, Izidor. *Textes tsiganes, contes et poesies. Teksty cygańskie 2*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1930.
- Kropelj, Monika. *Pravljica in stvarnost. Odsev stvarnosti v slovenskih ljudskih pravljicah in povedkah ob primerih iz Štrekljeve zapuščine*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1995.
- Kumer, Zmaga. *Vloga, zgradba, slog slovenske ljudske pesmi*. Ljubljana: Založba ZRC, 1996.
- Kunej, Rebeka in Anja Serec Hodžar. »Jaz bi rad cigajnar bil ...«. *Podoba Ciganov v slovenskem ljudskem pripovedništvu in pesništvu*. V: Božidar Jezernik (ur.). *Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi: narativne podobe Ciganov/Romov*, 67–100. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, 2006.
- Livijen, Jože. *Vragovedke. Ciganske pravljice*. Murska Sobota: Franc-Franc, 2012.
- Mihelič, Darja. Cigani v slovenskem ljudskem izročilu. *Glasnik ZRS Koper* 10, št. 6 (2005): 38–40.
- Mlakar, Anja. *Skrivnostni tujec in demonski sovražnik. Drugi in drugost v slovenski slovstveni folklori*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019.
- Paspates, Alexandros Georgios. *Études sur les Tschingianés*. Constantinople: A. Koroméla, 1870.
- Pott, August Friedrich. *Die Zigeuner in Europa und Asien. Ethnographisch-linguistische Untersuchung, vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache, nach gedruckten und ungedruckten Quellen. 1. Einleitung und Grammatik*. Halle: Heynemann [u.a.], 1844.
- *Slovar slovenskega knjižnega jezika. 1: A–H*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- *Slovenske ljudske pesmi 1*. Zmaga Kumer idr. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.

- *Slovenske ljudske pesmi* 2. Zmaga Kumer idr. Ljubljana: Delo, 1981
- *Slovenske ljudske pesmi* 3. Marko Terseglav idr. Ljubljana: »Jože Moškrič«, 1992.
- *Slovenske ljudske pesmi* 4. Marjetka Golež idr. Ljubljana: »Jože Moškrič«, 1998.
- *Slovenske ljudske pesmi* 5. Marjetka Golež Kaučič idr. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.
- *Slovenski narod*, 12, št. 139, 20. 6. 1879.
- Steklasa, Ivan. Cigani (Narodopisna črtica. Spisal J. Steklasa). *Slovenske večernice za pouk in kratek čas* 44 (1890): 68–89.
- Studen, Andrej. Neprilagojeni in nevarni cigani. Izsek iz zgodovine kontaminacije, gnusa in prezira v 18. in 19. stoletju. *Acta Histriae* 23, št. 1 (2015): 97–112.
- Studen, Andrej. *Neprilagojeni in nevarni. Podoba in status Ciganov v preteklosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Studen, Andrej. *Pijane zverine. O moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2009.
- Studen, Andrej. Zlo pijančevanja in hudodelstvo. *Glasnik ZRS Koper* 10, št. 6 (2005): 70–73.
- Studen, Andrej. Zlo pijančevanja in hudodelstvo. K moralni zgodovini hudičeve nadloge – žganjepivcev in kriminalcev – v 19. stoletju. *Acta Histriae* 15, št. 1 (2007): 115–26.
- Šašel, Ivan. *Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada I, II*. Rudolfovno: Katoliško tiskarsko društvo v Ljubljani, 1906, 1909.
- Šašel, Ivan. Slovenski pregovori in reki. *Etnolog* 17 (1944): 102–07.
- Štabi, Snežana in Kramberger, Igor (ur.). *Podobe prednikov. Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870–1879* [27 zvezkov rokopisa v 3 knjigah]. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS, Knjižnica revolucionarne teorije, 1987.
- Štrekelj, Karel (ur.). *Slovenske narodne pesmi I*. Ljubljana: Slovenska matica, 1895–1898.
- Štrekelj, Karel (ur.). *Slovenske narodne pesmi II*. Ljubljana: Slovenska matica, 1900–1903.
- Štrekelj, Karel (ur.). *Slovenske narodne pesmi III*. Ljubljana: Slovenska matica, 1904–1907.
- Štrekelj, Karel (ur.). *Slovenske narodne pesmi IV*. Ljubljana: Slovenska matica, 1908–1923.
- Štrukelj, Pavla. Obrt in drugi viri za prežvljanje pri Ciganih v Sloveniji. *Slovenski etnograf*, 21–22 (1968–1969): 73–100.
- Štrukelj, Pavla. *Romi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.
- Štrukelj, Pavla. *Tisočletne podobe nemirnih nomadov. Zgodovina in kultura Romov v Sloveniji*. Ljubljana: Družina, 2004.
- Trdina, Janez, *Zbrano delo 6–11*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1954–1958.
- *Tristo narodnih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.
- Uhlík, Rade (ur.). *Ciganske priče*. Sarajevo: Džepna knjiga, 1957 [*Ciganske pravljice*. Prev. Niko Kuret]. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1959.
- Vambéry, Hermann. Die Zigeuner in der Türkei. *Globus. Illustrierte Zeitschrift für Länder- und Völkerkunde* 18 (1870): 279–81.
- Vižintin, Marijanca Ajša. Slovenske romske pravljice. *Otrok in knjiga* 39, št. 83 (2012): 145–57. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-06DGCXV4>. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Wlisoeki, Heinrich v. *Märchen und Sagen der Transsylvanischen Zigeuner*. Berlin: Nicolaische Verlags-buchhandlung R. Stricker, 1886.
- Zupanc, Lojze. *Belokrajinske pripovedke*. Ljubljana: Učiteljske tiskarne, 1932.
- Zupanc, Lojze. *Sto belokranjskih*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
- Zupanc, Lojze. *Svirel povodnega moža in druge belokrajinske pripovedke*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1944.
- Zupanc, Lojze. *Velikan Nenasit: belokrajinske pripovedke*. Ljubljana: Murenček, 1944.
- Zupanc, Lojze. *Zaklad na Kučarju*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1956.

Rok Stergar*

»Ni več mogoče zdržati!« Prehrana avstro-ogrskih vojakov na avstrijsko-italijanski fronti**

IZVLEČEK

Prehrana vojakov na bojišču je bila vedno velik izziv za oskrbovalno in podporno vejo vojske. Zaradi neustrezne hrane so bili vojaki fizično šibki, a tudi malodušni. Oskrba avstro-ogrskih vojakov na avstro-italijanski fronti večinoma ni zadostila potrebam, zato so bili pogosto lačni, še posebej po letu 1916. Analiza dnevnikov, spominov in pisem vojakov omogoča vpogled v njihove izkušnje in identifikacijo različnih dejavnikov, ki so nanje vplivali.

Ključne besede: Avstro-Ogrska, Italija, prva svetovna vojna, avstrijsko-italijanska fronta, vojaške izkušnje, hrana

* Dr., izr. prof., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI 1000 Ljubljana, rok.stergar@ff.uni-lj.si; ORCID: 0000-0003-3453-576X

** Članek je nastal v okviru infrastrukturnega programa P6-0235 *Slovenska zgodovina*, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Zahvaljujem se Etiennu Boisseriju, Jitiju Hutečki, Nicolaiu Eberholstu, Michalu Janiku, Jerneju Kosiju in Tamari Scheer za nasvete, posredovane vire ali ker so mi kolegialno dovolili vpogled v svoje še neobjavljene tekste. Prav tako se za koristne pripombe zahvaljujem vsem, ki so sodelovali v razpravi na konferencah, kjer sem predstavljal predhodne verzije tega članka.

Deli razprave temeljijo na mojem že objavljenem članku *L'expérience des soldats austro-hongrois sur le front austro-italien*.

ABSTRACT

"WE CAN'T TAKE IT ANYMORE!" THE NUTRITION OF AUSTRO-HUNGARIAN SOLDIERS ON THE AUSTRO-ITALIAN FRONT

The nutrition of soldiers on the battlefield has always represented a great challenge for the supply and support branch of the military. Inadequate food left soldiers physically weak but also dispirited. The food supply for the Austro-Hungarian soldiers on the Austro-Italian front mostly failed to keep up with the demand, so they were often hungry, especially after 1916. An analysis of the soldiers' diaries, memoirs, and letters provides an insight into their experiences and identifies the various factors that affected them.

Keywords: Austria-Hungary, Italy, World War I, Austro-Italian front, soldiers' experiences, food

Uvod

Ob koncu aprila 1918 je avstro-ogrski vojak Jakob Prešern, ki je bil s svojo enoto nekje na Tridentinskem, v dnevnik zapisal: »Obup raste in raste in kmalu bo dorastel do skrajnosti. [...] klobčič črnega sukanca [...] sem zamenjal za liter fižola. Križ pa je petdeset cigaret zamenjal za kilogram koruzne moke. Zdaj kuhava fižol in polento. Križ je tako sestradan, da je drobil surov fižol in ga grizel kot bombone, zraven pa lizal surovo moko. Grobo sem ga moral odpoditi, češ, da je to na prazen želodec zelo nezdravo.«¹

Prešern in njegov tovariš Križ nikakor nista bila edina vojaka habsburške armade, ki sta se v zadnjih mesecih vojne srečevala s katastrofalno lakoto. Nasprotno, dnevniki, pisma in spomini so polni podobnih zapisov. Obseg katastrofe dobro ilustrira tudi podatek, da je bila ob koncu prve svetovne vojne, jeseni 1918, povprečna teža avstrijskega vojaka le malo nad 50 kg, po nekaterih podatkih pa celo nekoliko manj.² Vojaki so bili, z besedami Karla Krausa, »shujšani kot okostnjaki« in so bili »s svojimi razcapanimi uniformami, raztrganimi čevlji in umazanim spodnjim perilom ... na prvi pogled videti kot skupina bolnih in razcapanih beračev«.³ Oskrba s hrano, vojaškim materialom in vsem drugim je skoraj povsem odpovedala in vojaki, podčastniki in častniki avstro-ogrske armade so bili v veliki meri prepuščeni svoji iznajdljivosti.

1 Prešern, *Vojak 1915–1918*, 343.

2 Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 220, 359.

3 Kraus, *Die letzten Tage der Menschheit*, 641.

Od začetka vojne do prvih bojev na avstrijsko-italijanski fronti

V večini evropskih armad je bila oskrba s hrano v drugi polovici 19. stoletja v celoti integrirana v vojaške strukture in profesionalizirana. V istem obdobju je velike izboljšave prinesel tudi tehnološki razvoj. Uveljavitev železniškega transporta je pomembno poenostavila oskrbo armad na daljše razdalje in zato vojske niso bile več tako odvisne od lokalne oskrbe in vodnega transporta. Do velikih sprememb je prišlo pri konzerviranju hrane. Že pred sredo 19. stoletja so se pojavile pločevinke, prav tako kondenzirano mleko in mleko v prahu ter nekateri drugi industrijsko predelani in konzervirani prehranski proizvodi, ki so bistveno olajšali oskrbo, saj so se zaloge manj kvarile.⁴

Vse to je v začetku 20. stoletja armadam omogočilo, da so bodočo vojno pričakovale s precejšnjim zaupanjem v dobro delovanje sistema prehranske oskrbe vojakov. To je veljalo tudi za avstro-ogrskega, saj je bil skrbno načrtovan, njegovo delovanje pa je bilo v miru stalno preizkušano. Vojska je skrbela za posodabljanje opreme; med drugim je leta 1909 kupila več tisoč mobilnih kuhinj, da bi vojake razbremenile časovno zamudnega večernega pripravljanja hrane. Poskrbljeno je bilo tudi za čas neoptimalnega delovanja sistema, saj so enote imele zaloge, ki naj bi zadostovale za slab teden bojevanja.⁵ Zadnjo, tako imenovano železno rezervo so vojaki nosili s seboj. Znameniti dunajski skladatelj in violinist Friedrich Kreisler se spominja, da je v prepolnem nahrbtniku nosil konzervirano meso, riž, kavni ekstrakt, prepečenec in sol ter sladkor.⁶ Kadet iz Zagreba, Stjepan Kolander, je v svoj dnevnik zapisal malo drugačen in s količinami opremljen opis rezervnega obroka: 200-gramska mesna konzerva, 46-gramska konzerva kave, 200 gramov prepečenca in 30 gramov soli. K obroku je sodilo še 18 gramov tobaka.⁷

A tehnološki razvoj, izpopolnitev železniškega omrežja, skrbno načrtovanje in vse drugo ni moglo rešiti problema oskrbe na krajše razdalje, ki se je močno zaostрил z eksponentnim povečanjem armad in prav takšnim povečanjem potreb po vojaškem materialu in hrani ter pijači za ljudi in živali. Za ilustracijo: nemški korpus, ki je štel približno 35.000 vojakov, je mesečno potreboval okrog 450 ton mesa, 660.000 štruc kruha, 85 ton masti in 33 ton kave. Obenem so za konje potrebovali še 3200 ton ovsu in 1800 ton sena. Za transport teh ogromnih količin so potrebovali približno 1000 železniških vagonov.⁸ Medtem ko so železnice za silo dohajale rast potreb po oskrbi na večje razdalje, taktična oskrba še ni doživela tehnološke revolucije, ampak je temeljila

4 Keegan, *A History of Warfare*, 301–15. van Creveld, *Supplying War*, 82–108, 111, 112. O vojaški logistiki pregledno tudi Lynn, *Feeding Mars*.

5 Wagner, *Die k.(u.)k. Armee*, 560–67.

6 Kreisler, *Four Weeks in the Trenches*, 13. Gl. tudi Wagner, *Die k.(u.)k. Armee*, 567.

7 Zapis za 29. september 1914 v: Kolander, *Sa ratišta*.

8 Herwig, *First World War*, 280, 281.

na delu ljudi in živali, zato se je taktična mobilnost enot od vojn za nemško združitev do začetka 20. stoletja celo zmanjšala.⁹

Težav z logistiko, ki so se začele, takoj ko so se enote oddaljile od železnice, so se vojske zavedale in jih poskušale reševati. Avstrijski generali so jih nameravali omiliti predvsem z lokalno oskrbo, saj bi se tako zmanjšala potreba po transportu. Velik delež hrane za vojake in živali naj bi pridobili v neposredni bližini bojišča, in sicer s prostovoljno ali prisilno prodajo in z zaplembami. Toda kmalu po začetku spopadov se je pokazalo, da je bilo takšno načrtovanje povsem nerealno, saj potrebnih količin ni bilo mogoče ne kupiti ne zapleniti.¹⁰ Poleg tega je lokalno oskrbovanje s seboj prinašalo konflikte s civilnim prebivalstvom, ki iz razumljivih razlogov ni bilo navdušeno nad izginjanjem svojih zalog.¹¹

Ob mobilizaciji težave sicer še niso izbruhnile ali pa se to ni zgodilo povsod. Za to je bila vrsta razlogov. Eden je bil gotovo ta, da se je mnogo vojakov in častnikov v vojašnice odpravilo s svojo zalogo hrane. Še pomembneje je bilo, da so bila vojaška skladišča polna, enote pa so bile še na območjih mobilizacije in koncentracije, tako da je sistem večinoma dobro deloval, zato ne preseneča, da številna pričevanja habsburških vojakov iz obdobja mobilizacije izpričujejo precejšnje zadovoljstvo s hrano, in sicer tako s kvaliteto kot s količino. Podoben položaj je bil v drugih armadah in v začetnem obdobju vojne so se nekateri britanski vojaki celo zredili, podobno je slabo leto kasneje veljalo za italijanske. Vzrok sicer ni bila le dobra in obilna hrana v vojski, ampak tudi slaba prehranjenost velikega dela vojakov v civilnem življenju. Redni in z mesom bogati obroki so bili za revne mobilizirance ali prostovoljce zato pomembna pridobitev.¹² Tudi za Avstro-Ogrsko velja, da je bil pred vojno velik delež prebivalstva slabo, celo nezadostno prehranjen. Avtor ene redkih raziskav, ki sicer zajema le področje današnje Slovenije, a je rezultate z nekaj previdnosti mogoče aplicirati na druge dele habsburške monarhije, ugotavlja: »[M]ogoče [je] sklepati, da so (razen zgornjih družbenih plasti) v vseh ozirih zadostno prehrano imeli le na velikih kmetijah; ostalo prebivalstvo pa se je večinoma hranilo nezadostno glede na potrebne gradbene in energetske snovi; del prebivalstva je živel v hudem pomanjkanju in kroničnem stradežu.«¹³ Za vse te je bil vpoklic sprememba na bolje!

Nazadnje je bilo za začetek vojne značilno tudi množično obdarovanje vojakov s hrano. Raziskovalci so vojno navdušenje že zdavnaj precej relativizirali, a ga je bilo v prvih tednih vseeno dovolj, hrane pa tudi, tako da je odhode prvih enot na fronto praviloma zaznamovala obilica hrane.¹⁴ Častnik 17. pehotnega polka, Franz Dobnik, je ob odhodu iz domače garnizije v svoj dnevnik stenografiral: »Ob 10:58 dopoldne odhod

9 Van Creveld, *Supplying War*, 112, 113. O vojaški logistiki, ki je temeljila na delu živali, podrobneje Davie, *The Economics and Logistics of Horse-Drawn Armies*.

10 Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 204–07.

11 Borodziej in Górný, *Forgotten Wars*, 87–89. Dornik, *Occupation*.

12 Duffet, *The Stomach for Fighting*, 77. Wilcox, *Tra testo e corpo*, 34–36.

13 Makarovič, *Prehrana v 19. stoletju*, 157.

14 O vojnem navdušenju v Avstro-Ogrski gl. Herwig, *First World War*, 33–37. Watson, *Ring of Steel*, 53–103. Cornwall, *The Spirit of 1914 in Austria-Hungary*. Cole, Horejs in Rybak. *When the Music Stopped*.

iz Ljubljane ob veliki udeležbi civilistov. Vojake sta pogostili dežela Kranjska in mesto Ljubljana.«¹⁵ Podobnih zapisov je cela množica. Vendar na drugi strani nekateri viri že govorijo o slabi in pomanjkljivi hrani, v posameznih primerih je zaradi tega prišlo do manjših nemirov.¹⁶ A vzroka sta verjetno bila predvsem težavno navajanje na vojaško hrano in množično skupinsko prehranjevanje. Včasih je bilo godrnjanje zaradi slabe hrane predvsem simptom težavnega prilagajanja na življenje v vojski.

Vsekakor so se resnejše težave pokazale že ob premiku enot na bojišče, pozneje so se le še stopnjevale. Kljub temu da so imele enote mobilne kuhinje, so med premiki po nepotrebnem izgubljale veliko časa z večurnimi pavzami za hrano. Še huje je bilo, da ob začetku ofenzive na balkanskem bojišču vse oskrbovalne kolone niso dosegle načrtovanih položajev.¹⁷ Po prečkanju srbske meje in z oddaljevanjem od železniških postaj so se težave samo še povečevale, saj so se enote premikale po težavnem terenu z izredno slabo prometno infrastrukturo. Več dni so ostajale brez pijače in sveže hrane ter so bile odvisne od rezerve, ki so jo vojaki nosili s seboj. Prav izčrpanost, ki je bila tudi posledica pomanjkljive oskrbe s hrano, je bila med ključnimi razlogi za poraz na Cerski planini in s tem za neuspeh prve avstro-ogrske ofenzive v Srbijo.¹⁸

Podobna je bila situacija na vzhodnem bojišču. Oskrbovalne kolone in mobilne kuhinje so s težavo dohajale pehoto, tako da so bili vojaki prisiljeni pojesti železno rezervo oziroma so bili lačni. Neki rezervni častnik je v svoj dnevnik 14. decembra 1914 zapisal: »Medtem ko je predvčerajšnjim prišel tren za nami šele ob 12. uri ponoči, so včeraj okoli polnoči prišle za nami samo kuhinje, ostali tren pa šele danes popoldne,« in dodal: »Moštvo ni včeraj jedlo ničesar. Le zjutraj je dobilo kavo in isto tudi zvečer.« Dva dni pozneje pa je napisal: »Vojaki grejejo svoje konzerve na ognjih, kajti naše kuhinje so ostale v blatu daleč za nami.«¹⁹

S podobnimi težavami so se v prvih mesecih vojne, ko je bilo bojevanje mobilno, soočale vse armade. Količine materiala, ki ga je bilo treba prepeljati, so bile namreč ogromne. Ena pehotna divizija je dnevno potrebovala okrog 40 ton prehranskega materiala, kar je od 50 do 100 vozov.²⁰ Poleg tega je bilo treba na fronto dostaviti še vse ostalo, kar je bilo potrebno za učinkovito bojevanje. Kjer je bilo cestno omrežje v slabem stanju in je bilo cest malo, je pratež hitro zatrpal vse poti. Dnevniki, pisma in spomini vojakov pričajo, da se je na Balkanu in na vzhodu to dogajalo skoraj vsak dan. Zdravnik Otto Hawlina, rezervni stotnik, je tako 13. septembra 1914 zapisal: »Zaradi zastojev prateža se pomikamo zelo počasi in pogosto zelo dolgo čakamo na poti,« 17. septembra: »Cele ure stojimo na cesti, ki jo je zatrpal pratež,« in 19. septembra: »Vendar spet neskončni zastoji s pratežem.«²¹

15 Franz Dobnik, [Vojni dnevnik].

16 Kučera, Entbehrung und Nationalismus, 126. Wisthaler, *Karl Außerhofer*, 54.

17 Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 119, 129. Schindler, Disaster on the Drina, 162. Standardna študija avstro-ogrske mobilizacije je sicer: Stone, *Die Mobilmachung der österreichisch-ungarischen Armee*.

18 Schindler, Disaster on the Drina, 171, 176.

19 Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, 31–33.

20 Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 205.

21 Hawlina, Galicija 1914. Petru Hawlini se zahvaljujem, ker mi je odstopil prevod dnevnika, ki je v privatni lasti.

Nezadostnost taktične logistike, ki je v največjem delu še vedno temeljila na delu ljudi in živali, je bila v takšnih situacijah očitna. Oskrba se je močno upočasnila ali povsem ustavila in kratko so potegnili vojaki, saj je bil za vojsko na prvem mestu vojni material, nato krma in šele nazadnje prehrana za vojake. Že v prvih mesecih vojne so se avstro-ogrski vojaki občasno znašli v situacijah, ko so morali poseči po železni rezervi ali improvizaciji, včasih pa so bili tudi lačni. Sławoj Felicjan Składkowski, kasnejši poljski ministrski predsednik, med vojno pa zdravnik v poljski legiji, se je spominjal, kako so lačni legionarji nekje v Galiciji začudeni kmetici pojedli droben krompir, s katerim je želela nahraniti prašiče.²² Toda to so bile razmeroma kratkotrajne težave, ki so se običajno razrešile, ko se je položaj na bojišču nekoliko umiril. Othmar Panesch, dunajski čevljar, je v času avgustovske ofenzive v Srbijo v dnevnik nekajkrat zapisal, da on in njegovi soborci ves dan niso pojedli nič ali le kos vojaškega kruha, ob koncu septembra, ko se je položaj na bojišču umiril, pa si je zabeležil, da je bila hrana obilna.²³

Odprtje fronte z Italijo

Do vstopa Italije v vojno, ko se je na jugozahodni meji Avstro-Ogrske odprla nova fronta, se je položaj stabiliziral. V delovanje sistema oskrbe s hrano so že bile vgrajene pridobljene izkušnje, frontne črte so se ustalile. Izzivi seveda niso izginili, bili pa so obvladljivi. Na avstrijsko-italijanskem bojišču, ki je bilo v nasprotju s pričakovanji pesimistov precej statično, je vojska postopoma zgradila obsežno transportno infrastrukturo, ki je vključevala ceste, tovarne žičnice in bojiščne železniške proge.²⁴

Toda po drugi strani so nekatere specifične jugozahodnega bojišča močno oteževale tako oskrbo s hrano in pijačo kot tudi transport vsega drugega. Predvsem na Krasu, kjer so bili spopadi najbolj intenzivni, je oskrbo oviralo pogosto in močno obstreljevanje. Bilo je precej intenzivnejše od tistega, s kakršnim so se avstro-ogrske armade srečevale na vzhodu in na Balkanu. Po tem ko je izkusil boje na Debeli griži v okolici Gorice, je Hans Pölzer zapisal, da je bila vzhodna fronta v primerjavi s tem pravi raj.²⁵ Ni torej presenetljivo, da je oskrba v glavnem potekala pod zaščito noči. Kot se spominjajo med drugim številni vojaki s Češke, so Italijani poskušali to preprečiti z uporabo reflektorjev in svetilnih raket.²⁶ Dostava je bila zato počasna, in ko je hrana prišla do vojakov na položajih, je bila pogosto hladna. »Nosači so prišli okrog polnoči in prinesli kavo, juho in govedino, vse je bilo mrzlo,« se je spominjal Tirolec Josef Pölzleitner.²⁷

22 Borodziej in Górny, *Forgotten Wars*, 88.

23 Trauner in Fahrner, *Kriegstagebücher*, 144, 146, 187.

24 Schaumann, *Die Bahnen zwischen Ortler und Isonzo*. Frizzera in Casna, *Il trasporto su fune*.

25 Pölzer, *Drei Tage am Isonzo*, 7. Anekdotično mnenje sovпада s podatki o pojavnosti postravmatskih stresnih motenj (t. i. shell shock), ki so se pri avstro-ogrskih vojakih v veliko večji meri pojavljale na italijanskem bojišču. – Leidinger in Moritz, *Nervenschlacht: »Hysterie«, »Trauma« und »Neurosen« am Beispiel der Ostfront*, 167.

26 Gl. analizo spominov čeških vojakov gl. Boisserie, *Le combat et la mort sur le Carso*.

27 Pölzleitner, *Berge wurden Burgen*, 26.

Na vseh bojiščih, tudi na avstrijsko-italijanskem, je prihajalo do načrtnega obstrelejanja kuhinj ali dostopnih poti in frontnih jarkov v času obrokov,²⁸ zato včasih oskrbe niti ponoči ni bilo mogoče spraviti do vojakov na prvi frontni liniji. Vojak iz Galicije, ki se je boril nekje na Krasu, je zapisal: »Bila so tudi taka obdobja, da po tri dni nismo nič jedli, ker so po poti umrli ti, ki so šli po hrano, ali pa je bilo obstreljevanje tako gosto, da nisi mogel pokazati glave.«²⁹ Podobnih pričevanj je mnogo in govorijo tudi, da je bila služba nosačev na najbolj izpostavljenih delih fronte izredno tvegana, saj so bili redno cilj nasprotnikovega ognja. Eden izmed vojakov, ki je nekaj časa moral nositi hrano na bojno linijo na Škabrijelu, je pozneje zapisal: »Prostovoljno, zase, jo ne bi šel iskat nikoli v takem času, rajši bi ostal tudi cel teden brez nje.«³⁰

Učinkovitost obstreljevanja komunikacijskih poti, po katerih sta do vojakov prihajali hrana in druga oskrba, je bilo sicer mogoče zmanjšati z vkopavanjem in pokrivanjem. Topografske in terenske raziskave kažejo tudi, da je bilo na gorskem terenu položaje in komunikacijske poti mogoče dobro skriti s pametno uporabo razgibanega terena.³¹ Toda na Krasu je bilo izkoriščanje terena, ki ni imel mnogo uporabnih značilnosti, težavno, še bolj pa je bilo problematično vkopavanje, saj so bila tla kamnita. Vojaki na prvi liniji in tisti, ki so jim prinašali oskrbo, so zato v začetku imeli zelo malo zaščite, izboljšala se je šele s sistematično izgradnjo utrjenih pozicij s pomočjo mehanizacije.³²

S težavo sta se morali soočiti obe vojskujoči se strani in na bojišču je zato včasih prišlo do neformalnih premirij. Živi in pusti živeti (live and let live) je bila maksima, ki je marsikdaj veljala tudi na avstrijsko-italijanski fronti. Aurel Popp, transilvanski slikar, ki se je na italijanski fronti bojeval s honvedi, je v pismu ženi poročal, da se je nepretrgano obstreljevanje na njegovem odseku fronte običajno prekinilo v času večernega obroka.³³ Zlasti na izpostavljenih gorskih položajih, kjer so si nasproti stale manjše skupine vojakov ali celo posamezniki in je bila zato kontrola častnikov manjša, so vojaki pogosto našli način sobivanja, ki je zmanjšal tveganja na obeh straneh. Vojak Andrej Zlobec v spominih opisuje, kako je s svojimi italijanskimi nasprotniki redno komuniciral, ko je bil sam v opazovalnici na znameniti Col di Lani. Italijanski vojaki so ga celo vabili, naj z njimi karta za hrano, česar si vendar ni upal storiti.³⁴ Seveda pa so bile ad hoc »pavze za kosilo« in druge prilagoditve odvisne od številnih dejavnikov in neformalni dogovori so bili zelo krhki.³⁵

Drugi dve okoliščini, ki sta močno oteževali oskrbo na avstrijsko-italijanski fronti, sta bili vreme in geografija. Obe sta seveda določeno vlogo igrali tudi na drugih frontah;

28 Duffet, *The Stomach for Fighting*, 121.

29 Cit. pri Janik, *Front Soczy w relacjach i wspomnieniach Polaków*. Gl. tudi Triska, *The Great War's Forgotten Front*, 31.

30 Lampič, *Moja pot v svetovni vojni*, 77.

31 Mlekuž, Košir in Črešnar, *Landscapes of Death and Suffering*, 136, 137, 140.

32 Musner, *Soldatenalltag im Krieg*, 286–88.

33 Virag, *The Italian Front in the Vision of the Artist Aurel Popp*, 223.

34 Zlobec, *V viharju prve svetovne vojne*, 137–41.

35 Duffet, *The Stomach for Fighting*, 120–23. Thompson, *The White War*, 149–51. Za neformalna premirja na vzhodni fronti gl. Borodziej in Górny, *Forgotten Wars*, 107, 108. Klasična študija sobivanja nasprotnikov na zahodni fronti je Ashworth, *Trench Warfare 1914–1918*.

deževje je ceste v Galiciji pogosto spremenilo v komaj prehodno blato, nič boljša ni bila situacija na srbski fronti, mraz in sneg nista bila težava le v Alpah in Dolomitih, ampak tudi v Karpatih in na ravninah vzhodne fronte.³⁶ Toda avstrijsko-italijanska fronta je v nekaterih ozirih vendar izstopala. Predvsem bojevanje v visokogorju, v Dolomitih so se vojaki bojevali tudi nad 3000 metri, je oskrbo s hrano postavljalo pred velike izzive. V ekstremnih pogojih, ko se je zaradi višine in mraza poraba energije močno povečala in je bila zato potreba po hrani in pijači večja, je bila dostava težavna v vseh letnih časih in v vsakem vremenu, medtem ko je bila v slabem vremenu, posebno ob močnem sneženju, nemogoča. V Alpah in Dolomitih pa je snežilo pogosto, občasno celo v poletnih mesecih, in po podatkih meritev je bilo v letu 1916 padavin nadpovprečno veliko.³⁷ Takrat so bile posadke na izpostavljenih mestih več dni odrezane od oskrbe in odvisne od rezerv, ki so bile sicer prav zaradi muhastega vremena večje, a včasih kljub temu niso zadostovale in so vojaki stradali. To je povečevalo možnost poškodb, predvsem ozeblin, in bolezni ter krhalo moralo.³⁸ Eden izmed vojakov, ki je lačen doživel junijski sneg in mraz v trdnjavi Forte Cherle na višini 1445 m je svoje občutke strnil: »Fental bi se če bi človek tako rad ne živel.«³⁹ V takšnih situacijah so si vojaki in častniki izboljševali razpoloženje in preganjali mraz ter lakoto tudi s pomočjo vina in žganih pijač, kar pa je bil zasilen ukrep v nasprotju z moderno medicinsko doktrino in ni mogel prinesiti dobrih rezultatov, zlasti ne v visokogorju.⁴⁰ Toda večina vojakov, podčastnikov in častnikov se je verjetno strinjala z Josefom Pözlleitnerjem, ki je opis nočnega obračuna s steklenico jajčnega likerja zaključil z mislijo: »Ah, saj frontnega vojaka ne zanima, ali je stvar zdrava ali ne.«⁴¹

Problem je bila tudi vročina, ki je v povezavi s pomanjkanjem vode na kraškem odseku avstrijsko-italijanske fronte povzročala ogromne težave. Kup pričevanj govori o vplivu hude poletne vročine na počutje vojakov, ki so le redko dobili dovolj pijače. Mark Thompson navaja avstro-ogrskega častnika, ki je zapisal, da je vroče sonce sušilo drevesno listje in travo ter vojaške čutarice, jeziki so ob pomanjkanju vode in druge pijače otekali.⁴² Analiza poljskih virov pokaže, da so vojaki dnevno dobivali le od pol do enega litra vode, in sicer za pitje in osebno higieno, ki so se ji običajno odpovedali.⁴³ Razumljivo je, da so se vojaki zaradi hude žeje zatekali k improvizaciji in so v obupu pili tudi vodo, ki očitno ni bila primerna za pitje, zato je prihajalo do epidemij nalezljivih bolezni.⁴⁴ Pomanjkanje vode ni bilo značilno le za Kras, čeprav je bilo tam najbolj očitno, težava se je pojavljala tudi v visokogorju, kjer vode ni bilo povsod dovolj in

36 Za zimsko bojevanje v Karpatih gl. Tunstall, *Blood on the Snow*.

37 Keller, 'The Mountains Roar', 266. Podatki meritev so dostopni pri HISTALP. Žigi Zwitteru se zahvaljujem za opozorilo na to izredno koristno bazo podatkov.

38 Hämmerle, *Opferhelden? Vergara, Nature's Tragic Role*. Keller, 'The Mountains Roar', 265, 266. Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 219, 220.

39 Luthar, »O žalosti niti besede«, 162.

40 Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 221, 222.

41 Pözlleitner, *Berge wurden Burgen*, 59.

42 Thompson, *The White War*, 108.

43 Janik, *Front Soczy w relacjach i wspomnieniach Polaków*.

44 Musner, *Der Verdammte Karst*, 109. O bojih na Krasu gl. tudi Musnerjevo monografijo *Die verletzte Trommel*.

tudi dostaviti jo je bilo zelo težko.⁴⁵ Pijačo in hrano – seveda tudi vse ostalo – je bilo na visokogorske položaje največkrat mogoče prinesiti le na hrbtih ljudi in živali, saj motorni transport praviloma ni bil mogoč, zato je v gorah prihajalo do ad hoc rešitev, ki niso bile vedno optimalne. Častniški sluga Otta Galliana, ki je proti koncu vojne služil na tirolski fronti, je kavo kuhal z deževnico, nabrano na dnu granatnega kraterja, pri čemer ga ni motilo, da je bil krater sredi vojaškega pokopališča. Ko je Gallian podvomil v smotrnost te izbire, mu je sluga mirno pojasnil, da mu kava doslej očitno ni škodila, torej ni posebno verjetno, da bi mu škodila v prihodnje.⁴⁶

Splošno pomanjkanje

Lakota in žeja, čeprav včasih zelo hudi, sta bili v začetnih mesecih spopadov običajno kratkotrajni. Končali sta se po umiritvi bojov, ko je bila oskrba spet mogoča, ali ob prestavitvi s fronte v zaledje. Poleg tega je pomagala tudi izgradnja infrastrukture; ob že omenjenih vkopanih ali zakritih oskrbovalnih linijah je bil na Krasu postopoma zgrajen vodovod, ki je precej olajšal oskrbo z vodo.⁴⁷ Čeprav so bili avstro-ogrski vojaki na vsej fronti, ki je potekala od Švice do Jadranskega morja, pogosto lačni in žejni, najdemo v dnevnikih, pismih in spominih tudi zapise, ki govorijo o dobri in obilni hrani ali celo o pravih pojedinah. Tu zlasti izstopajo zapisi častnikov, ki so bili na več načinov privilegirani. Imeli so boljšo oskrbo, večinoma tudi svoj denar, poleg tega so za njihovo oskrbo skrbeli oficirski slugi. Rezervni častnik Franc Rueh je tako s Tirolske svoji ženi pisal: »Naredili smo si prav lepo sobo, v kateri ima nekaj oficirjev svojo ‚Off[iziers] messe‘. Sedimo pri pogrnjeni mizi, pijemo kavo iz porcelanastih skledic, vino iz lepih kozarcev. Seveda dobimo vsega le predpisano porcijo – ali imamo dovolj in pa – kar tudi ni zadnje – v lepi obliki.«⁴⁸ A tudi zapisi običajnih vojakov vsebujejo odlomke, ki govorijo o zadostni in dovolj kakovostni hrani.

S trajanjem vojne se je pojavila težava, ki je bila v primerjavi z vremenom, geografijo in celo intenzivnimi spopadi dosti težje rešljiva. Pravzaprav se je sčasoma pokazalo, da je nerešljiva. V Avstro-Ogrski so se namreč že ob koncu leta 1914 pojavili prvi problemi pri oskrbi s hrano.⁴⁹ V nadaljevanju vojne se je položaj le še zaostroval, saj proizvodnja hrane ni zadostovala za pokritje potreb, upravljanje sistema je bilo silno pomanjkljivo, uvoz je bil skoraj povsem onemogočen. Civilno prebivalstvo je že leta 1916 marsikje trpelo hudo lakoto, zlasti v večjih mestih, kjer dodeljene kvote niti približno niso pokrivale minimalnih potreb posameznikov.⁵⁰ V zadnjih treh vojnih letih

45 Hämmerle, *Opferhelden?*, 174.

46 Gallian, *Monte Asolone 1918*, 84, 85.

47 Musner, *Der Verdammte Karst*, 105, 106.

48 Rueh, *Moj dnevnik: 1915–1918*, 131.

49 Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 143, 144.

50 Watson, *Ring of Steel*, 348–59. Pregledno in kratko tudi Langthaler, "Food and Nutrition (Austria-Hungary)". Za Dunaj gl. izvrstno študijo primera: Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, za Ljubljano gl. Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani*.

se je vidno poslabševala tudi preskrba vojske, ki je bila sicer prioriteta. Michal Janik, poljski zgodovinar, ki je analiziral spomine vojakov iz Galicije, ugotavlja, da »od leta 1916 vsa poročila enoglasno navajajo, da so vojaki vedno slabše oskrbljeni in da jih tare lakota«, podobne so ugotovitve drugih avtorjev in potrjuje jih moja analiza virov.⁵¹ Leta 1916 je bilo celo »izboljšano« kosilo, ki so ga na fronti postregli za cesarjev rojstni dan, »nekam skromno«.⁵² K lakoti ni prispevalo samo pomanjkanje hrane, kar je bilo vsekakor ključno, ampak tudi naraščajoče težave s transportom. Prav tako je bilo vse več problemov s preobremenjeno opremo za pripravo hrane, saj je ni bilo mogoče zamenjati, ker je primanjkovalo tako surovin kot delovne sile.⁵³

Armada se je s temi izzivi poskusila soočiti na različne načine. V neposrednem zaledju fronte se je vojska občasno lotila pridelovanja hrane, kar je pripomoglo k boljši oskrbi in zmanjševalo potrebo po transportu. Poleg tega so poskušali zaloge čim boljše izkoristiti. Med drugim so začeli uporabljati živalske dele, ki bi sicer končali kot klavni odpadki, iz njih so delali klobase, goveji in prašičji sečni mehurji ter osrčniki pa so bili uporabni kot vrečke za tobak ali grelci za noge.⁵⁴ Vse večjo vlogo v prehranjevanju so dobili različni nadomestki. Podatki za leto 1916 govorijo o 60-odstotnem deležu nadomestkov pri krušni moki; uporabljali so vse mogoče, od krompirja in kostanja do slame in žaganja. Vojna kava je vsebovala običajno cikorijo, pa tudi sladkorno peso, želod in krompirjeve olupke.⁵⁵ Ukaz iz septembra 1917 prča, da je vojska kot nadomestek za jajca uporabljala tudi protein, pridobljen iz goveje krvi. Poveljstvo 16. korpusa je podrejenim enotam razlagalo, da je serumski albumin mogoče uporabiti »namesto jajc za pripravo testa za običajne močnate jedi, jajčne testenine in fino pecivo, kakor tudi za vezivo za mleto meso in klobase«. Poleg tega, so dodali, »iz krvnega proteina lahko pripravimo tudi cvrtje, in sicer se v tem primeru priporoča, da krvni protein raztopimo v mleku in dodamo nekaj jajčnega barvila ali pa v vodi raztopljen krvni protein zmešamo z enakim deležem jajc«.⁵⁶ Vojaki so morali nadomeščati tudi tobak, ki je bil priljubljeno sredstvo za blaženje občutka lakote. Julija 1916 je eden vojakov v svoj dnevnik zapisal: »Kadim čaj iz jagodnih listov, zavit v stranišni papir.«⁵⁷

Prav tako je bila važna samoiniciativnost vojakov in častnikov. Poleg nakupov in pošiljk od doma je postalo vse pomembnejše nabiranje sadja in divje zelenjave, vojaki so lovili živali. Seveda so tudi ropali polja in zaloge civilistov. Jan Tríska, dunajski Čeh, ki je bil jeseni leta 1917 s svojo topniško baterijo v Zgornjem Posočju, je bil eden številnih, ki so vojaške obroke dopolnjevali s krompirjem z bližnje njive.⁵⁸

Vse to je očitno pomanjkanje lahko le omililo, ni pa ga moglo odpraviti. Jakob Prešern je dan po veliki noči leta 1916 napisal: »Preživljamo praznike, zraven pa

51 Janik, *Front Soczy w relacjach i wspomnieniach Polaków*. Hämmerle, *Opferhelden?*, 174. Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 217–19.

52 Popper, *Quer durch den Krieg*, 161.

53 Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 209.

54 Prav tam, 222, 223.

55 Franc, *Bread from Wood*. Vojir, *Ersatz Lebensmittel im Ersten Weltkrieg in Österreich*.

56 *Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv*, Neue Feldakten, XVI. Korps 2180, povelje št. 163, 20. september 1917.

57 Trendl, *Meine Erinnerungen*.

58 Triska, *The Great War's Forgotten Front*, 53.

stradamo. Včeraj ni bilo ne kruha ne kosila, pač pa so nam dovolili, da za kosilo lahko pojemo vsak po eno rezervno porcijo prepečenca in eno celo konzervo.« Teden kasneje je dodal še: »Vsak tretji dan dobivamo dnevno porcijo kruha za dan nazaj, zraven pa še po 5 dekagramov prepečenca. Enako vsak tretji dan nekaj govedine, ostale dni pa žvečimo konzerve.«⁵⁹ Pomanjkanje hrane je precej zmanjšalo razlike med vojaki in podčastniki ter častniki. Častniki so skoraj do konca ohranili privilegije, vendar v praksi niso več pomenili prav dosti. Tik pred začetkom 12. soške bitke je eden izmed njih napisal: »[Z]večer pred napadom sem kot oficir dobil košček smrdljive klobase, za kruh pa koruzne drobtine, ki sem jih lovil po žepu.«⁶⁰ Ni torej presenetljivo, da so vojaki v pričakovanju nemško-avstrijske ofenzive veliko razmišljali o hrani. Obet bogatega plena – da je bila italijanska vojska precej bolj oskrbljena, je bilo znano – je bil odlična motivacija. Walter Herburger, vojak tirolskih cesarskih lovcev, je v svoj dnevnik 23. oktobra 1917 zapisal, da jih je poveljnik čete pred začetkom napada pozval k pogumu, vendar so oni razmišljali o italijanskih kuhinjah in nahrbtnikih, polnih kruha in konzerv.⁶¹ Miloš Vauhnik, rezervni častnik v 47. pehotnem polku, v svojih spominih piše: »Niso bili potrebni nobeni navduševalni nagovori generalov ali drugih častnikov. To je bila ofenziva obupancev, ki so komaj čakali, da se pošteno najedo in napijejo.«⁶²

Od prodora v Padsko nižino do konca vojne

Ko je ofenziva uspela bolj od vseh načrtov, so se uresničila tudi pričakovanja lačnih avstro-ogrskih vojakov. Jan Triska se je napotil na zapuščene položaje italijanske vojske in s tovarišem sta od tam privlekla vreče krompirja.⁶³ Na zaloge so se z velikim entuziazmom vrgli tudi drugi. Walter Herburger in njegovi tovariši so v vasi blizu Bovca naleteli na italijanske kuhinje z ravno kuhano polento in »neko vrsto golaža«. »Žlice in vilice niso bile potrebne, za to so poskrbele kar roke,« je zapisal.⁶⁴ Josef Pölzleitner in njegovi vojaki so si iz zapuščenih italijanskih zalog pod Col di Lano skuhali rižev juho in meso in si razdelili vino iz kleti, naslednje jutro pa po dolgem času spet pili pravo kavo. Čez nekaj dni so v zasedenem Agordu občudovali polne police lokalne trgovine, kjer je bil na voljo tudi pravi tobak.⁶⁵ Z nekaj teatraličnosti je dogajanje opisal Vauhnik: »Sestradano avstrijsko vojaštvo se je namesto na zasledovanje Italijanov vrglo na skladišča živil in polne kleti vina. Nobeno povelje ni moglo zadržati vojakov, ki so iskali samo, kje bi bilo kaj za v usta. [...] Prašiči so od gladu krulili ali

59 Prešern, *Vojak 1915–1918*, 101, 102.

60 Vauhnik, *Pe – Fau*, zv. 1, 116

61 Zapis za 23. oktober 1917 v: Herburger, *Sieg oder Tod im Alpenrot*.

62 Vauhnik, *Pe – Fau*, zv. 1, 116.

63 Triska, *The Great War's Forgotten Front*, 61.

64 Zapis za 24. oktober 1917 v: Herburger, *Sieg oder Tod im Alpenrot*.

65 Pölzleitner, *Berge wurden Burgen*, 140, 141, 148, 149.

najpresunljiveje cvilili, ko so jim vojaki kratkomalo z noži pri živem telesu izrezali kos mesa.«⁶⁶ Nekontrolirano nažiranje je imelo takšne razsežnosti, da je povzročalo prebavne težave in upočasnilo zasledovanje umikajoče se italijanske vojske.⁶⁷

Ampak obdobje obilja se je končalo razmeroma hitro. Po zaustavitvi spontanega plenjenja so zasedbene oblasti poskušale iz zasedenih ozemelj izveči čim več, vendar je bila prehrana množice vojakov, domačinov in stotisočev italijanskih vojnih ujetnikov prevelik zalogaj. Zaloge so bile hitro izčrpane.⁶⁸ Pričakovanih rezultatov ni prinesel niti mir z Rusijo, upanje na dobavo ukrajinskega žita je bilo večinoma prazno.⁶⁹ Pomanjkanje je zdaj v polni meri prizadelo tudi vojake, čeprav je imela vojska pri oskrbi še vedno prednost. Medtem ko bi po ocenah na dan potrebovala 219 vagonov hrane, jih je vojska jeseni 1917 dobila le 112.⁷⁰ Na kratko povedano: vojaki so bili lačni, marsikje so stradali. Karl Außerhofer, vojak, ki je služil nekje na Tirolskem, je v svoj dnevnik v januarju 1918 napisal: »Lačen kot volk. Dobil ½ litra vina, kruh zelo majhen in od 20. [januarja] naj bi 3 možje dobili 1 kruh. Ni več mogoče zdržati.«⁷¹ Rezervni častnik iz Karlovca, Radovan Švrljuga, je v svoj dnevnik zapisal, da so vojaki njegove enote v istem času dobili po 23 gramov kruha na dan, in potožil, da je tudi oficirsko kosilo postajalo vse skromnejše in so pogosto manjkale slaščice.⁷² Celo častniki poveljstva 6. armade, nastanjeni v Vittoriju Venetu, so pred koncem vojne za kosilo dobivali le nekaj »vodene juhe, mikroskopski košček mesa, nekoliko prikuhe« in tanek kos kruha.⁷³ Le še redki vojaki in častniki so bili zadovoljni s hrano, trenutkov, ko so se vsaj nekateri lahko pohvalili s polnim želodcem, je bilo vse manj. Zdravniški pomočnik Alois Dolejši, ki je februarja 1918 v dnevnik zapisal: »Moje življenje je krasno, tako bi hotel živeti do konca vojne, pa četudi bi trajala še tri leta,« je bil velika izjema.⁷⁴

Paketi od doma so postali še dragocenejši, vojaki so se razveselili že kosa kruha, še pomembnejša je postala samooskrba. Kupiti ni bilo mogoče skoraj ničesar, zato so vojaki predvsem menjavali, kradli, nabirali in lovili. Precej razširjena praksa je bil ribolov z eksplozivom.⁷⁵ Vojak Križ, ki smo ga spoznali na začetku članka, je v mlakah ob Adiži lovil žabe, nabiral zelišča in kradel solato z vrtov.⁷⁶ Poleg tega so vojaki ujeli kakšno srno, nabirali sadje, tudi če je bilo nezrelo in je povzročalo prebavne težave, prav je prišel, kot piše v nekih spominih, tudi »košati kostanj nad jarkom, od katerega je zreli sad padal k nam.«⁷⁷ Pri marsikomu so padli vsi predsodki in vojaki so jedli tudi pse in mačke. Tik pred koncem vojne so, je zapisal eden izmed njih, »pospravili precej

66 Vauhnik, *Pe – Fau*, zv. 1, 123.

67 Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 508.

68 Prav tam, 522, 523. Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 280.

69 Watson, *Ring of Steel*, 497, 498. Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 279.

70 Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 279.

71 Wisthaler, *Karl Außerhofer*, 56.

72 Gržina in Stipančević, *Student na bojištu*, 83.

73 Vauhnik, *Pe – Fau*, zv. 1, 138.

74 Hutečka, *Muži proti ohni*, 54, 55.

75 Hameršak, *Tamna strana Marsa*, 510. O vlogi paketov, ki so potovali v obe smeri in včasih postali osnova pravih malih »družinskih podjetij«, gl. Hutečka, »Tukaj ni nič novega«.

76 Prešern, *Vojak 1915–1918*, 337.

77 Lampič, *Moja pot v svetovni vojni*, 64. O sadju in prebavnih težavah gl. Popper, *Quer durch den Krieg*, 231.

psov, nekega dne pa posebno velikega. [...] Prav velik čebriček je bilo samega mesa, ki se je pozneje kuhal in pražil v naših loncih«. ⁷⁸ Nekdo drug je v svojih spominih zapisal: »Pse so naši vojščaki svobodno pobijali in si jih pripravljali kot dodatek k nezadostni menaži. Mačka pa se drži bolj doma in često je bilo treba zvijače, da si jo pahnil v nesrečo.« ⁷⁹ Navsezadnje so posamezni vojaki jedli tudi mrhovino. Jan Triska opisuje, kako so njegovi tovariši februarja našli zmrznjeno kravo, ki je tam verjetno ležala vse od jeseni, jo skuhalo in kljub obupnem vonju pojedli. ⁸⁰ Toda vsa iznajdljivost je lakoto lahko le omilila, preprečiti je ni mogla.

Obupna prehranska situacija ni ostala brez posledic. Vojaški upori v letu 1918, kakor so bili povezani z vplivi oktobrske revolucije, prizadevanji za mir in kipečimi nacionalizmi, so bili tudi upori lačnih vojakov. ⁸¹ Predvsem so prehranska katastrofa, pomanjkanje oblačil, širjenje bolezni, tudi španske gripe, ter neuspeh ofenzive čez Piavo skupaj s političnim nemirom v notranjosti države v zadnjih mesecih vojne povzročili zlom morale na italijanskem bojišču. Po umiku na levi breg Piave je Josef Robert Werner, artilerijski častnik, v svoj dnevnik zapisal: »Imam grozen občutek, da bi to utegnili biti naša zadnja ofenzivna bitka, kot da je bil tu pokopan napadalni duh te stare, junaške armade.« ⁸² Kar je zavezniška propaganda neuspešno poskušala doseči vsa leta vojne, se je začelo dogajati: vojaki so množično zapuščali svoje enote in se niso vračali z dopusta. Sestradena in napol gola armada v Italiji se je sesuvala. ⁸³ Armadno vodstvo je še poskušalo omejiti nezadovoljstvo vojakov in je med drugim oktobra 1918, ko je država pred seboj imela manj kot mesec obstoja, končno napovedalo izenačitev vojaške in častniške prehrane. Ukrep bi morda učinkoval nekaj let prej, v zadnji jeseni vojne pa je bil prepozen. Prav tako so imeli minorne učinke poskusi motiviranja vojakov s patriotično propagando. Vodja Urada za obrambo pred sovražno propagando, Egon von Waldstätten, je spomladi samokritično ocenil, da delo njegovih podrejenih ne more biti zelo uspešno, saj so možje »s praznimi trebuhu manj dojemljivi za še tako privlačne besede«. ⁸⁴ Pokazalo se je, da se ni motil rezervni častnik Kurt Popper, ki je že 18. avgusta 1915 v svoj dnevnik zapisal, da »gre tudi vojaška ljubezen do cesarja skozi želodec«. ⁸⁵ Prepričljive niso bile niti primerjave s položajem civilne populacije v zaledju. Res so civilisti stradali, toda ukazi o seznanjanju vojakov s položajem civilnega prebivalstva so dosegli malo. Premnogi avstro-ogrski vojaki niso verjeli, da si z zaledjem v vsem delijo usodo, ampak so bili prepričani, da se vsem godi bolje kot njim. ⁸⁶ Predvsem pa so bili v velikem delu apatični in zato nedovzetni za kakršnokoli propagando.

78 Lampič, *Moja pot v svetovni vojni*, 95. Gl. tudi Hameršak, *Tamna strana Marsa*, 511.

79 Gaberc-Gaberski, *Brez slave*, 184.

80 Triska, *The Great War's Forgotten Front*, 71.

81 Watson, *Ring of Steel*, 495, 496, 511. Hutečka, *Muži proti ohni*, 54. Plaschka, *Phänomene sozialer und nationaler Krisen in der k. u. k. Marine 1918*.

82 Werner, *Kriegstagebuch*, 120.

83 Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 405–15. Watson, *Ring of Steel*, 538. Hutečka, *Muži proti ohni*, 49, 50. Musner, *Soldatenalltag im Krieg*, 307, 308, 325, 326.

84 Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 283.

85 Popper, *Quer durch den Krieg*, 54.

86 Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 598.

Sklep

Čisto brez učinka ukrepi armadnega vodstva niso bili, navsezadnje vojska kljub vsemu ni povsem razpadla, ampak se je borila do podpisa premirja. Toda učinkovitost avstro-ogrskih armad v severni Italiji je bila zaradi pomanjkanje hrane močno prizadeta. Vojaki so bili tako fizično kot psihično izčrpani, manjkalo jim je kakršnekoli motivacije za nadaljevanje bojevanja. Poročila s fronte so govorila o prestradanih in razcapanih vojaki, ki so ob vesteh o nemiru v zaledju postali povsem apatični in tudi v zaledju so se civilisti pogovarjali o vojaki, ki so od lakote zbolevali ali celo umirali.⁸⁷

Razpad avstro-ogrske armade v severni Italiji, ki je kulminiral z zadnjo italijansko ofenzivo, je bil torej tudi posledica izrazito slabe oskrbe s hrano, ki se je vlekla že nekaj let. Seveda lakota ni bila edini vzrok, toda bila je zelo pomemben. Navsezadnje so po začetku zadnjega umika mnogi vojaki najprej začeli s plenjenjem preostalih zalog hrane. Jakob Prešern, vojak z začetka članka, je 30. oktobra 1918 v svoj dnevnik zapisal: »Brez pomisleka stopim bliže in pomagam pri plenitvi. Preskrbim se z mesnimi konzervami, kavo, moko in marmelado za najmanj tri dni.«⁸⁸

Gotovo drži, da je bila glede oskrbe s hrano Avstro-Ogrska ves čas vojne v objektivno neugodnem položaju. Doma pridelane količine niso bile zadostne, rekviriranje na zasedenih ozemljih manka ni moglo nadomestiti, čeprav je bilo včasih tako temeljito, da je povzročilo lakoto civilnega prebivalstva. Uvoz zaradi uspešne antantne blokade ni bil mogoč. Prav tako je res, da so težave imele tudi druge države centralnih sil, celo Nemčija. Tudi nemški vojaki so bili ob koncu vojne lačni in so ropali lastne oskrbne vlake.⁸⁹ Primerjava z Nemčijo pa vendar pokaže, da je prehransko krizo v avstro-ogrski armadi očitno povzročila tudi neoptimalna organizacija oskrbe. Načrtovanje je bilo pomanjkljivo, predvsem pa je bil nezadosten in prepozen odziv na prve znake resnejšega pomanjkanja.

Rezultat tako neadekvatnega pristopa k oskrbi vojske s hrano je bilo sesutje morale na vseh frontah, tudi avstrijsko-italijanski. Rezultat je bilo tudi trpljenje vojakov in častnikov, rezultat so bile bolezni in številne smrti. Podhranjeni vojaki so bili namreč bolj dovzetni za vrsto bolezni, epidemije je povzročalo tudi prehranjevanje z oporečno hrano. Bojevanje avstro-ogrskih vojakov na avstrijsko-italijanski fronti, ki je trajalo od spomladi leta 1915 do jeseni leta 1918, za veliko večino ni bilo strašna izkušnja le zaradi srditih bojov, mraza, snega in plazov, ampak tudi zaradi pomanjkanja hrane in lakote.

87 Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, 406–08. Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, 329.

88 Prešern, *Vojak 1915–1918*, 414. Gl. tudi Popper, *Quer durch den Krieg*, 236–38.

89 Watson, *Ring of Steel*, 52.

Viri in literatura

Literatura

- Ashworth, Tony. *Trench Warfare 1914–1918: The Live and Let Live System*. Houndmills, London: Macmillan, 1980.
- Boisserie, Étienne. Le combat et la mort sur le Carso dans les récits de guerre tchèques. V: Giovanni L. Fontana in Marco Mondini (ur.). *Soldati e quotidianità della guerra*, 31–43. Ospedaletto (Pisa): Pacini editore, 2019.
- Borodziej, Włodzimierz in Maciej Górny. *Forgotten Wars: Central and Eastern Europe, 1912–1916*. Prev. Jasper Tilbury. Cambridge, New York, NY: Cambridge University Press, 2021.
- Brandauer, Isabelle. *Menschenmaterial Soldat: Alltagsleben an der Dolomitenfront im Ersten Weltkrieg 1915–1917*. Innsbruck: Golf, 2007.
- Cole, Laurence, Marlene Horejs in Jan Rybak. When the Music Stopped: Reactions to the Outbreak of World War I in an Austrian Province. *Austrian History Yearbook* 52 (2021): 147–65.
- Cornwall, Mark. The Spirit of 1914 in Austria-Hungary. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015): 7–21.
- Cornwall, Mark. *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. Houndmills, London, New York: St. Martin's Press, 2000.
- Davie, Hugh G. W. The Economics and Logistics of Horse-Drawn Armies. *British Journal for Military History* 7, št. 1 (2020): 21–45.
- Dornik, Wolfram. Occupation during and after the War (Austria-Hungary). V: Ute Daniel idr. (ur.). *1914–1918-Online International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität Berlin, 2021. <https://doi.org/10.15463/ie1418.11507>. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Duffet, Rachel. *The Stomach for Fighting: Food and the Soldiers of the Great War*. Manchester, New York: Manchester University Press, 2012.
- Franc, Martin. Bread from Wood: Natural Food Substitutes in the Czech Lands during the First World War. V: Rachel Duffet, Ina Zweiniger-Bargielowska in Alain Drouard (ur.). *Food and War in Twentieth Century Europe*, 73–83. Farnham: Ashgate, 2011.
- Frizzera, Francesco in Andrea Casna. Il trasporto su fune: L'uso di teleferiche dalla costruzione dei forti al rifornimento capillare dell'esercito austro-ungarico (1885–1918). V: Gustavo Corni (ur.). *Preparare la guerra: Logistica e militarizzazione del territorio in Alta Valsugana*, 113–43. Curcu Genovese, 2018.
- Hameršak, Filip. *Tamna strana Marsa: Hrvatska autobiografija i Prvi svetski rat*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.
- Hämmerle, Christa. Opferhelden? Zur Geschichte der k. u. k. Soldaten an der Südwestfront. V: Nicola Labanca in Oswald Überegger (ur.). *Krieg in den Alpen: Österreich-Ungarn und Italien im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, 155–80. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2015.
- Healy, Maureen. *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Herwig, Holger H. *First World War: Germany and Austria-Hungary, 1914–1918*. London, New York: Bloomsbury Academic, 2014.
- Hutečka, Jiří. Muži proti ohni: Motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války, 1914–1918. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016.
- Hutečka, Jiří. 'Tukaj ni nič novega!' Komunikacijske strategije in dinamika spolov v družinskem dopisovanju med prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse* 27, št. 1 (2020): 16–38.
- Janik, Michał. Front Soczy w relacjach i wspomnieniach Polaków, neobjavljen referat s simpozija *W Galicji i nad Soczą: Polacy i Słoweńcy na frontach I wojny światowej*, Krakov, 29. –30. maj 2014.
- Keegan, John. *A History of Warfare*. London: Pimlico, 1994.

- Keller, Tait. 'The Mountains Roar': The Alps during the Great War. *Environmental History* 14, št. 2 (2009): 253–74.
- Kraus, Karl. *Die letzten Tage der Menschheit: Tragödie in fünf Akten mit Vorspiel und Epilog*. Wien, Leipzig: Verlag "Die Fackel" [1922].
- Kučera, Rudolf. Entbehrung und Nationalismus: Die Erfahrung tschechischer Soldaten der österreichisch-ungarischen Armee 1914–1918. V: Bernhard Bachinger in Wolfram Dornik (ur.). *Jenseits des Schützengrabens: Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext*, 121–38. Innsbruck, Wien, Bozen: Studienverlag, 2013.
- Langthaler, Ernst. "Food and Nutrition (Austria-Hungary).“ V: 1914–1918-online: *International Encyclopedia of the First World War*. Ute Daniel idr. http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/food_and_nutrition_austria-hungary. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Leidinger, Hannes in Verena Moritz. Nervenschlacht: 'Hysterie', 'Trauma' und 'Neurosen' am Beispiel der Ostfront 1914–1918. V: Bernhard Bachinger in Wolfram Dornik (ur.). *Jenseits des Schützengrabens: Der Erste Weltkrieg im Osten: Erfahrung – Wahrnehmung – Kontext*, 157–78. Innsbruck, Wien, Bozen: Studienverlag, 2013.
- Luthar, Oto. »O žalosti niti besede«: Uvod v kulturno zgodovino velike vojne. Ljubljana: Založba ZRC, 2000.
- Lynn, John A. *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*. Boulder: Westview Press, 1993.
- Makarovič, Gorazd. Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf* 33/34 (1988/1990): 127–205.
- Mlekuž, Dimitrij, Uroš Košir in Matija Črešnar. Landscapes of Death and Suffering: Archaeology of Conflict Landscapes of the Upper Soča Valley, Slovenia. V: Birger Stichelbaut in Dave Cowley (ur.). *Conflict Landscapes and Archaeology from Above*, 127–45. Abdingdon, New York, Routledge, 2016.
- Musner, Lutz. Der Verdammte Karst – Mikroräume des Ersten Weltkriegs an der Isonzo-Front. V: Michael Geyer, Helmut Lethen in Lutz Musner (ur.). *Zeitalter der Gewalt: Zur Geopolitik und Psychopolitik des Ersten Weltkriegs*, 93–116. Frankfurt, New York: Campus, 2015.
- Musner, Lutz. *Die verletzte Trommel: Der Krieg im slowenischen-triestinischen Karst 1915–1917*. Wien: new academic press, 2014.
- Musner, Lutz. Soldatenalltag im Krieg. V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, zv. 11/1/1: *Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Helmut Rumpler (ur.), 285–330. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016.
- Plaschka, Richard Georg. Phänomene sozialer und nationaler Krisen in der k. u. k. Marine 1918. V: Richard Georg Plaschka. *Nationalismus – Staatsgewalt – Widerstand: Aspekte nationaler und sozialer Entwicklung in Ostmittel- und Südosteuropa*, 334–49. München: R. Oldenbourg Verlag, 1985.
- Rauchensteiner, Manfred. *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz, Wien, Köln: Böhlau, 1997.
- Schaumann, Walther. *Die Bahnen zwischen Ortler und Isonzo 1914–1918*. Wien: Bohmann, 1991.
- Schindler, John R. Disaster on the Drina: The Austro-Hungarian Army in Serbia, 1914. *War in History* 9 (2002): 159–95.
- Stergar, Rok. L'expérience des soldats austro-hongrois sur le front austro-italien: le problème du ravitaillement en vivres. V: Giovanni L. Fontana in Marco Mondini (ur.). *Soldati e quotidianità della guerra*, 13–30. Ospedaletto (Pisa): Pacini editore, 2019.
- Stone, Norman. Die Mobilmachung der österreichisch-ungarischen Armee 1914. *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 16 (1974): 67–95.
- Šorn, Mojca. *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020.

- Thompson, Mark. *The White War: Life and Death on the Italian Front 1915–1919*. London: Basic Books, 2009.
- Tunstall, Graydon A. *Blood on the Snow: The Carpathian Winter War of 1915*. Lawrence, Kansas: University Press of Kansas, 2010.
- van Creveld, Martin. *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2004.
- Vergara, Mauricio Nicholas. Nature's Tragic Role at the Alpine Front during World War I: The Consequences. *Journal of Advanced Military Studies* 13, št. 1 (2022): 37–56.
- Virag, Paula. The Italian Front in the Vision of the Artist Aurel Popp from Satu Mare. *Acta Musei Napocensis: Historica* 51 (2014): 216–25.
- Vojir, Franz. Ersatz Lebensmittel im Ersten Weltkrieg in Österreich. V: Herbert Matis, Juliane Mikoletzky in Wolfgang Reiter (ur.). *Wirtschaft, Technik und das Militär: Österreich-Ungarn im Ersten Weltkrieg*, 253–84. Wien; LIT Verlag, 2014.
- Wagner, Walter. Die k.(u.)k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung. V: Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch (ur.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, zv. 5: Die bewaffnete Macht*, 142–633. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1987.
- Watson, Alexander. *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918*. New York: Basic Books, 2014.
- Wilcox, Vanda. Tra testo e corpo: l'esperienza fisica della Prima guerra mondiale negli scritti dei soldati. *Memoria e Ricerca: Rivista di Storia Contemporanea*, št. 38 (2011): 25–40.

Objavljeni in neobjavljeni avtobiografski viri

- Dobnik, Franz. [Vojni dnevnik], tipkopisni prepis. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Nachlaß Dobnik (B/1365:1).
- Gaberc-Gaberski, Vinko V. *Brez slave: spomini na svetovno vojno*. [Celje]: samozaložba, 1935.
- Gallian, Otto. *Monte Asolone 1918*. Salzburg: Österreichischer Milizverlag, 1999.
- Gržina, Hrvoje in Mario Stipančević. *Student na bojištu: Dnevnički i fotografski zapisi Radovana Švrlljuge 1916. –1918*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2023.
- Hacin, Janko. *Vsi ti mladi fantje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2002.
- Hawlina, Otto. Galicija 1914: Vojni zapiski od junija 1914 do januarja 1915, neobjavljen rokopis. V privatni lasti. Kopijo hrani avtor.
- Herburger, Walter. Sieg oder Tod im Alpenrot: Meine Kriegserlebnisse im Weltkrieg 1914–1918, Feldzug gegen Italien, neobjavljen rokopis. Dnevnik hrani Stadtarchiv Dornbirn in je bil dalj časa dostopen na spletu, vendar povezava ne deluje več. Kopijo hrani avtor.
- Kolander, Stjepan. Sa ratišta, neobjavljen rokopis. <http://www.bezrumanemasturma.hismus.hr/wwi/Knjiga%20I.htm>. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Kreisler, Fritz. *Four Weeks in the Trenches: The War Story of a Violinist*. Boston, New York: Houghton Mifflin, 1915.
- Lampič, Rudolf. Moja pot v svetovni vojni, neobjavljen tipkopis. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-ASOGCWT2>. Pridobljeno 16. 1. 2024.
- Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*. Ur. Goran Schmidt. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- Pölzer, Hans. *Drei Tage am Isonzo: Verfaßt in Rottenmann 1916*. Salzburg: Österreichischer Milizverlag, 1993.
- Pölzleitner, Josef. *Berge wurden Burgen: Erzählungen eines Frontkämpfers*. 1934. Salzburg: Österreichischer Milizverlag, 2015.
- Popper, Kurt. *Quer durch den Krieg: (Aufzeichnungen eines Sechserjägers) 1914–1918*. Prag: samozaložba, 1937.
- Prešern, Jakob. *Vojak 1915–1918*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014.
- Rueh, Franc. *Moj dnevnik: 1915–1918*. Ur. Igor Villfan. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.

- Trauner, Karl-Reinhart in Franz Leander Fahrner (ur.). *Kriegstagebücher: Wie Soldaten den Ersten Weltkrieg erlebten*. Wien: Institut für Militärethische Studien, 2020.
- Trendl, Alfred. *Meine Erinnerungen vom September 1911 bis November 1916*, tipkopisni prepis. V privatni lasti. Kopijo hrani avtor.
- Triska, Jan F. *The Great War's Forgotten Front: A Soldier's Diary and a Son's Reflections*. Boulder, New York: East European Monographs, 1998.
- Vauhnik, Miloš. *Pe – Fau: Spomini*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1988–89.
- Werner, Josef Robert. *Kriegstagebuch: Ein Salzburger im 1. Weltkrieg, 1916–1918*. Ur. Harald Gredler. Salzburg: Österreichischer Milizverlag, 2014.
- Wisthaler, Sigrid. *Karl Außerhofer – Das Kriegstagebuch eines Soldaten im Ersten Weltkrieg*. Innsbruck: Innsbruck University Press, 2011.
- Zlobec, Andrej. *V viharju prve svetovne vojne*. Ur. Dušica Kunaver. Ljubljana: samozaložba, 2010.

Spletni viri

- *HISTALP: Historical Instrumental Climatological Surface Time Series of the Greater Alpine Region*. <http://www.zamg.ac.at/histalp/dataset/station/csv.php>. Pridobljeno 16. 1. 2024.

Marko Štepec*

Preživetje v strelskih jarkih in v zaledju: med pomanjkanjem in kaznovanjem

IZVLEČEK

Izkušnja prve svetovne vojne je bila travmatska tako za vojake v strelskih jarkih kot za civiliste, ki so v zaledju doživeli delovno mobilizacijo, vojno izčrpavanje, pomanjkanje in lakoto. Ob srečanju s topografijo strelskih jarkov in strategijami preživetja, ki so določale vojni vsakdan, se je ustvarjal do takrat neznan svet predstav z novimi hierarhijami, pravili in besediščem. S pojmi totalna mobilizacija in militarizacija družbe lahko označimo vpliv vojne na človeške odnose in mišljenje. Vojno-propagandni uradi so ustvarjali podobe nasprotnikov in vzpodbujali iskanje notranjih sovražnikov. Z vrsto ukrepov so bile v zaledju bojišče ukinjene ali omejene številne pravice in vojaško sodstvo je dobilo pristojnosti nad civilisti. Po sklenjenem premirju so se množice vojakov vračale domov in skupaj s civilnim prebivalstvom pospravljale ruševine, ki niso bile le materialne.

Ključne besede: prva svetovna vojna, soška fronta, strelski jarki, zaledje, militarizacija, spomin

* Dr., zgodovinar, muzejski svetnik, Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, Celovška cesta 23, SI-1000 Ljubljana, marko.stepec@guest.arnes.si

ABSTRACT

SURVIVING IN THE TRENCHES AND THE HINTERLAND: BETWEEN DEPRIVATION AND PUNISHMENT

World War I was not only traumatic for the soldiers in the trenches but also for civilians who experienced labour mobilisation, war attrition, deprivation, and hunger in the hinterland. After encountering the topography of the trenches and the survival strategies that determined everyday life during the war, a completely new, previously unknown world of perceptions involving new hierarchies, rules, and vocabulary was created. Concepts like the total mobilisation and militarisation of society illustrate the impact of the war on human relations and reasoning. War Propaganda Offices shaped the image of the enemies and encouraged the search for internal opponents. In the hinterland, many people's rights were abolished or diminished through a series of measures. The Military Court was given jurisdiction over the civilians. After the armistice, masses of soldiers returned home, and together with the civilian population, they started cleaning up the ruins that were not only material.

Keywords: World War I, Isonzo Front, trenches, hinterland, militarisation, memory

Izkušnja prve svetovne vojne je bila travmatska tako za tiste, ki so doživeli strelske jarke in ujetništvo, kot za civiliste, ki so v zaledju doživljali lakoto, pomanjkanje, begunstvo in smrt svojcev, zato ni nenavadno, da velja za enega od prelomnih dogodkov 20. stoletja in dolgotrajno izhodiščno točko družinskega spomina in kolektivne memorije. Pri tem ne gre le za spomin na osebno ali skupinsko izkušnjo vojne, ampak je v evropskem prostoru vplivala na oblikovanje modela, kako se spominjati padlih in vojn nasploh. Vsako obdobje in skupnost si oblikujeta svojo predstavo, »represzentacijo« preteklosti. Osebna izkušnja v vsej svoji celovitosti v tem procesu oblikovanja komemorativnih praks in državne memorije nikoli ni povsem vključena, zato praviloma ostaja odprta in neulovljiva, presežni tujek osmišljanja in ustvarjanja skupinskega pomena in spomina. Spomin na izkušnjo slovenskih vojakov avstro-ogrske armade je bil v Kraljevini SHS in poznejši Jugoslaviji kljub množici spomenikov padlim vojakom, ki so bili postavljeni do začetka druge svetovne vojne, prepuščen veteranski skupnosti in ujet v polje družinskega spominjanja.¹ Prav tako je bila iz italijanskega kolektivnega spomina, ob vsej mitologizaciji vojne, odrinjena v pozabo izkušnja italijanskih vojakov v avstro-ogrski vojski iz Trsta in Tridentinskega. »Ni se smelo vedeti, da so se tisoči Italijanov častno bojevali za Avstrijo. In dogajalo se je, da so naše, ki so se po končani vojni vrnili s fronte ali iz ruskega ujetništva, karabinjerji opominjali, naj

¹ Štepec, *The Heritage of the Soča Front*, 214–33.

ne govorijo o tem, kar so doživeli, nekatere pa so celo poslali v prevzgojna taborišča v srednjo in južno Italijo.«² Podobno je študija o soški fronti v kolektivni memoriji prebivalcev Zgornjega Posočja razkrila, da je italijanska država kljub vzorni skrbi za avstro-ogrska pokopališča vzpostavljala neko drugo memorijo, »s katero, se prebivalci v zgornjem Posočju niso mogli in hoteli identificirati«.³ Pri tem lahko povzamemo, da imajo osebne izkušnje veliko skupnega, saj se predstave o vojni med seboj pogosto ne razlikujejo, so tipske in jih praviloma beremo kot skupinske izkušnje, ki jim lahko sledimo v ohranjenih spominskih in dnevniških drobcih in tudi v pozabah, neizrečenem in samocenzurah.

V evropskem prostoru se je ohranila obsežna zapuščina pisem,⁴ dnevnikov⁵ in spominskih zapisov. Z njimi so vojaki skušali ohranjata spomin na doživeto in obenem s pisanjem premagovati travmatično vojno izkušnjo. Za slovensko ohranjeno dediščino lahko potrdimo, da je njen precejšen del nastal brez namena objave in da so pisci s svojim pisanjem premagovali tudi nerazumevanje okolice. Franc Rueh, vojak kranjskega 17. pehotnega polka, ni omenjal svojega vojnega dnevnika niti svojcem.

»Tudi naš stari oče ni nikoli niti z besedico omenil dnevnikov ali albuma s fotografijami. K pisanju jih je (pisce dnevnikov op.a.) gnala notranja potreba. Pisali so jih zato, da so se vsaj nekoliko otresli more, ki jih je tlačila, ker so morali sodelovati pri ubijanju, dejanju, ki je v normalnih razmerah v nasprotju z vsemi človeškimi vrednotami. Stari oče je pisal dnevnik s svinčnikom v majhne beležke, ki jih je lahko stalno nosil s seboj.«⁶

V ohranjeni pisni zapuščini, h kateri lahko vsaj deloma štejemo tudi leposlovje,⁷ ki nastaja vse do danes, so se oblikovale skupne predstave o »veliki« vojni, ki presegajo omejitve državnih memorij, vojnih zavezništov in nadzorovanega sovraštva, davno spočetega v vojno propagandnih uradih. Za razliko od arhivskega gradiva se je v zapisih oblikoval in ohranil spomin na posledice vojne in bojnih taktik, ki je vključeval vojakov odnos do preživetega, njegova čustva in predsodke. Ob srečanju s topografijo strelskih jarkov in strategijami preživetja, ki so določale vojni vsakdan na obeh straneh nikogaršnje zemlje, ločene z bodečimi žicami, trupli in granatnimi kotanjami, se je ustvarjal do takrat neznan vojni imaginarij s svojimi pravili, novim besediščem in posebnostmi. Nekajletna priklenjenost vojakov različnih generacij v mrežo povezovalnih jarkov, bojnih črt, obrambnih linij, zalednih sistemov in povsem drugačne organizacije življenja, kot so je bili vajeni nekoč, je ustvarila nov predstavní svet, ki je bil drugačen od poznanega, ki je nastajal pred njihovimi očmi v nasprotju z znanimi modeli, obrazci in vrednotami. Kako pravzaprav razumeti nove razmere, osmisлити ruševine in razpad

2 Rumiz, *Kot konji, ki spijo stoje*, 21.

3 Klavora, *Soška fronta v kolektivnem spominu*, 108, 109.

4 Witkop (ur.), *German Students' War Letters*.

5 Palmer in Wallis, *A War in Words*.

6 Vilfan, *Predgovor*, 7.

7 Lah, *Velika vojna*.

vrednot, skupaj s hierarhijami, ki so jih določale in varovale. Kako se jih spominjati? Jih preprosto zamolčati ali o njih pripovedovati?

Vojeslav Mole ni bil osamljen, ko je v svoji zbirki poezije iz vojnega ujetništva citiral verz iz Dantejevega Pekla o teži doživetega in strahu ter ob tem zapisal, da so »še tako veren opis slednjič vendarle samo približne besede; kar pa smo tam preživljali, je bilo življenje intenzivno in strašno v svoji nagi grozoti. Duševna reakcija na vse, kar se je godilo okrog nas in z nami, je bila seveda pri vsakem posamezniku iz teh stotisočev najnesrečnejših žrtev svetovne vojne drugačna.«⁸ Maks Simončič je pisal o ponavljajočem se prekletstvu: »To, kar doživljamo sedaj, se bo vlekle za nami kakor prekletstvo in mi vsi, kar nas je tukaj, se tega nikoli ne bomo popolnoma otresli. Mogoče bo vse to kajboljšalo življenje onim, ki pridejo za nami, mogoče, toda ne verjamem.«⁹ To so bile osrednje skupne predstave o pozicijski vojni, ki so vojake povezovale onkraj običajnih identitetnih meja in so bile vezane na »pekel«¹⁰ in »peklenskost« življenja v strelskih jarkih ter izpolnjevanje zapovedanih ukazov kot edinega načina preživetja. Danes lahko razumemo, kje je v resnici bil vojak Jože Tronkelj, ki si je 14. junija 1915 zapisal v svojo beležnico: »Grozno, kaj sem v tem času prestal je težko opisat. Če bi kdo dobil kedaj ta papir v roke, bo lahko uganil kje sva bila.«¹¹ Bil je v strelskih jarkih skupaj z generacijo vpoklicanih vojakov, ki so, podobno osamljeno kot on, v svoje drobne beležnice zapisovali svoje vtise o vojni in se borili za svoj lastni spomin in proti pozabi.

Prva v slovenščino prevedena knjiga o izkušnji strelskih jarkov po končani vojni je bil roman z naslovom *Ogenj* in podnaslovom *Dnevnik desetnije* Henrija Barbussa, ki je prvič izšel v francoščini leta 1916. Knjigo je prevedel Anton Debeljak in je bila bralcem na voljo v knjigarnah leta 1921. Nekateri so jo brali tudi v razširjenem nemškem prevodu in njen izhodiščni imaginarij, okrepljen s številnimi lokalnimi »zgodbami« in fotografskimi podobami vojne, se je ohranil vse do danes in vplival na poznejše vojno leposlovje. V svoji knjigi, posvečeni »spominu tovarišev padlih poleg mene v Crouyju in na višini 119«, je o jutranjem prebujanju v strelskem jarku sredi vojne pokrajine zapisal:

»Zemlja! Pušča se polagoma prikazuje brezkončna in polna vode pod dolgo brezupnostjo jutranje zore. Mlake, lijaki, katerim ostra burja poznega jutra ščiplje in krotoviči vodo; sledovi začrtani po četah in nočnih sprevodih preko teh neplodnih polj, ki so prekrizana s kolesnicami blestečimi kakor jekleni tiri v siromašni svetlobi; kupi blata, kjer štrle tupatam polomljeni koli, izvinjene kobile v podobi X, naviti, zakrivljeni svežnji žice slični grmom. Zastran njihovih glenastih sipin in njihovih luči bi dejal: čezmerno sivo platno, ki plove po morju, mestoma potopljeno. Ne dežuje, vendar vse je mokro, prepojeno, izprano, strto in bledikasta luč se zdi, da se cedi. Razločuješ, dolge mrežaste jarke, kjer se grmadi ostanek moči. To je strelni zakop. Dno mu je tlakovano z lepko plastjo, od katere se noga pri vsakem

8 Mole, *Tristia ex Siberia*.

9 Simončič, *Galicija*, 78.

10 Pölzer, *Trije dnevi pekla na Soči*.

11 MNZSZ, ZOPD AŠ 226. Tronkelj, *Zapisi* 15. 3. 1915–21. 6. 1915.

koraku odlepi z mlaskom in ki smrdi okoli slednjega kritja, zavoljo nočne scaline. Odprtine same, če se mimogrede skloniš nadnje, zaudarjajo tudi kakor usta. Vidim sence vstajati iz teh prostranih lukenj in gibljejo se ogromne spačen gruč: pravcati medvedje, ki štopatajo ter brundajo. To smo mi.«¹²

Roman je bralcem skupaj s polemikami ob izidu, ki so dvomile v njegovo idejno in umetniško moč, še pred njegovim izidom v slovenščini predstavil Henrik Tuma v tržaški reviji *Njiva*.¹³

Leto pozneje je pisatelj in vojni veteran 2. gorskega strelskega polka Ivan Matičič v knjigi *Na krvavih poljanah* s podnaslovom *Trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka* opisal jutro na bojišču:

»Tudi noč je bila brezkončna. Rili smo v razpaljeno in trdo zemljo, ruvali kamenje, kopali si luknje in utrjevali svoj bedni položaj, ker ogroženi smo bili od vseh strani, celo od zadi je treskalo v nas tam nekje od morja. Neprenehoma so se svetile rakete pred nami, od strani pa nas je razsvetljeval žaromet, ki je svetil tam od Furlanije, ogenj je trajal vso noč, proti jutru je odnehal nekoliko ur, da smo zadremali, trudni strti. Zopet je vstal dan, vroč, krvav, dolg kot večnost. Ždeli smo po luknjah, molčali, čakali ... Najhujši je bil molk in večno pričakovanje. Ko trešči granata levo, desno ali za hrbet, pričakuješ, da trešči druga čez minuto že vate.«¹⁴

Knjigo je podobno kot Henri Barbusse posvetil »bratom trpinom, katerih trpljenje je bilo brezmejno, katerih križeva pot je bila brezkončna [...], ki so se zgrudili, brezplodno izkrvaveli, ki trohne v neblagoslovljeni zemlji, pozabljeni neslavni,« in v njej ohranjal spomin na slovensko vojno izkušnjo, na življenje v strelskih jarkih.

Na obeh straneh prve bojne črte so bile bivalne razmere izjemno slabe. Vojaki so bili utrujeni, neprespani, umazani in razcapani. Na bojišču so ostajala nepokopana trupla, razmnožile so se uši in podgane.

»Dobro pomnimo vsi gališke uši in druge skokice ..., ampak podgane na soški fronti. Zagrizle so se v naš kruh, onesnažile moko, načele meso, odgrizovale konzerve, telečnjake, škornje obleko. Po jarkih in kavernah so nam postale zvesta družba. Za grizljaj kruha si se moral boriti s podgano ... Hujša kakor Lah in drugi sovražniki nam je bila ta nadloga. Vojak sem bil, pogumen, pa me ni sram povedati, kako sem se tresel pred podganami.«¹⁵

V strelskih jarkih so se zato širile bolezni, med njimi kolera in tifus. Celotno bojišče je prekrival zadušljiv vonj eksplodiranih granat in primanjkovalo je pitne vode. Vonj razpadajočih trupel se je mešal z zadušljivim vonjem eksplodiranih granat. V strelskih jarkih so se širile bolezni, med njimi kolera in tifus. Obrambni položaji so bili v začetku bojov le zasilno utrjeni in hitro zgrajeni, zato so nudili slabo zaščito pred

12 Barbusse, *Ogenj. Dnevnik desetnije*, 11.

13 Tuma, *Izza velike vojne*, 54–72.

14 Matičič, *Na krvavih poljanah*, 45, 46.

15 Bonač, *Noči groze*, 88.

silovitim topniškim obstreljevanjem. Vojaki so se podnevi v izpostavljenih zaklonih čim manj premikali, da ne bi izdali svojih položajev. Razmere pri Hudem Logu v času osme italijanske ofenzive je opisal Ivan Matičič: »Kako je vse smrdelo! Po mrličih, po nesnagi, po trohnobi in mrhovini. Kako je ležalo vsevpred in počez razmetano, vse blatno, okrvavljeno! Jarki so bili že stari, dobro utrjeni, a sedaj, ko je šla preko njih osma bojna vihra, so bili razsuti, razdejani. Trebalo je bilo delati z vso naglico in si utrjevati položaj, ker kdo ve, kaj pride jutri ali že nocoj!«¹⁶ V strelskih jarkih na prvi bojni črti, kjer so posamezne vojaške enote običajno morale zdržati od dva do tri tedne, je bilo oteženo redno preskrbovanje s hrano. V bojih so bile poleg topništva uporabljene vse vrste orožja, tudi bojni plini, metalci plamenov in zažigalne granate. Velika težava sta bili tudi preskrba z vodo in žeja, saj je na kamnitem in od sonca razžarjenem Krasu primanjkovalo vode. Vojak Josip Prelesnik se je spominjal, kako je skozi Kostanjevico prišel na doberdobski kras in ob tem zapisal: »Vročina je bila jako huda, vode pa je primanjkovalo.«¹⁷ Kljub zastraženim vodnjakom in prepovedjo pitja nečiste vode so, sodeč po številnih pričevanjih, vojaki pili nečisto in okuženo vodo, zaradi česar so se širile številne nalezljive in nevarne črevesne bolezni. Vojaške oblasti so organizirale gradnjo kraških vodovodov in se na vse načine trudile, da bi dovžali vodo, ki je nikoli ni bilo dovolj. Frontna črta soškega bojišča je v severnem delu potekala po visokogorju, kjer je poleg drugih težav prav tako primanjkovalo vode kot na celotnem soškem bojišču.

Ofenzive so se na soškem bojišču običajno začenjale z nekajurno ali nekajdnevno topniško pripravo. Izkušeni vojaki so se, razen mrtvih straž, umaknili s prve bojne črte v kaverne in bližnja kritja. Ko se je topniški ogenj preusmeril na nasprotnikovo zaledje, je to bil znak za vojake, da so se vrnili v prvo bojno črto. Sledili so juriši pehote čez vmesno polje, prepredeno z žičnimi ovirami, ki so jih posebni oddelki v zaščitnih oklepih in s škarjami za žico predhodno odstranjevali. Nasprotnik je napadalca skušal ustaviti z ognjeno točo izstrelkov iz strojnic pušk in topov, minometalcev in metalcev plamena. Če je napadalcem uspelo priti do nasprotnikovih položajev, so jih tam pričakali od topovskega obstreljevanja povsem zblazneli vojaki s puškami, bajoneti, gorjačami in nabrušenimi lopatkami. Ob vsej sodobni tehnologiji se je v teh trenutkih pokazalo skrito barbarsko bistvo vojne. Umrljivost med vojaki je bila izjemno visoka in preživeli so težko čakali na zamenjavo in odhod s prve bojne črte. Ponoči so z žičnimi ovirami prepredeno bojišče osvetljevali reflektorji in vojaki so utrjevali porušene zaklone, vezali presekane telefonske kable in kopali kaverne. Številni med njimi so bili ranjeni ali so trpeli za psihičnimi boleznimi, ki so bile posledice šoka. V zaledje so odhajali skozi razvejan sanitetni sistem vojaških bolnišnic: od prevezovalšč in sanitetnih postaj do dobro organizirane mreže vojnih bolnišnic. Pomembno sanitetno središče z vojno bolnišnico in pomembna železniška povezava sta bila v Štanjelu, kjer so ranjenci in bolniki dobili nujno zdravniško oskrbo, težje primere pa so potem poslali naprej proti Ljubljani in drugim mestom monarhije.¹⁸

16 Matičič, *Na krvavih poljanah*, 113.

17 Kobariški muzej, Josip Prelesnik, Spomini, Rokopis.

18 Šimac in Keber, *Patriae ac Humanitati*.

Kraji na območju bojev na Krasu, na Goriškem in v zgornjem Posočju so bili povsem razdejani in izropani, vojaki – tako napadalci kot branilci – pa povsem izčrpani. Pokrajina je bila strahotno uničena in posledice na človeški psihi so bile grozljive. Splošna značilnost pozicijske vojne so bili kot večnost dolgi dnevi in strelski jarki, kjer so vojaki ždeli po luknjah in čakali. Franc Arnejc, vojak koroškega 7. pehotnega polka, je 10. oktobra 1917, štirinajst dni pred prebojem italijanske bojne črte, v strelskih jarkih nad bovško kotlino zapisal: »Začelo je deževati in zelo pritiska mraz. Z vsem smo oskrbljeni zelo slabo, ker je tu preveč vojaščine in ni mogoče zadosti potrebščin pripeljati za nami. Trpimo veliko lakote in še to, kar dobimo, je popolnoma neslano, ker kuhinja ne dobi soli. Ne vemo ali to delajo nalašč ali je res nimajo. Že 14 dni je tako. Komaj čakamo, da bi šli naprej, da bi bili rešeni na ta ali oni način.«¹⁹ Erwin Schrödinger, dunajski fizik in vojak na soškem bojišču, si je v svoj dnevnik zapisal pomenljivo misel:

»Res je obupno: ljudje se navadijo na vojno. Res ne vem, ali že danes ni takih, ki jih bolj pekli vprašanje: kako bomo zdržali mir? Kakor pa ono drugo: kako vojno? Kajti tukaj je treba odpraviti prevrat celega ljudstva. Prevrati pa se nikoli kar tako ne povrnejo nazaj. Katere bojazni za prihodnost po vojni so zrasle v nas takoj na začetku. Odrinili smo jih, ko smo videli, da je vojno precej lažje prenašati, kot smo mislili. Ali to ni bila huda utvara? Ali zato enako velja za prihajajoči mir?«²⁰

Razmišljamo o vojni v industrijski dobi, ko so vojake z vlaki množično vozili na prvo bojno črto in potem preživele vračali skozi razuševalnice, vojaška zabavišča, bolnišnice in dopuste v zaledje in potem ponovno na bojišče. Čeprav je bilo zaledje povsem spremenjeno in se je pomanjkanje poznalo na vsakem koraku, je marsikoga razlika med vsakdanjim življenje v zaledju in strelskem jarku razočarala. Vojaki so s svojimi izkušnjami vojne in smrti pogosto ostajali osamljeni in med civilisti nerazumljeni. Še najboljše so jih razumeli vojni tovariši, s katerimi so si delili cigarete, vodo, hrano, življenje in v skrajnih razmerah oblikovane vrednote.

Leta 1929 je izšel po izpovedni vrednosti eden najbolj cenjenih in prevajanih vojnih romanov, ki ga je napisal Erich Maria Remarque, *Na zahodu nič novega*. V slovenščino ga je mnogo pozneje, leta 1966, prevedel Janko Moder. Junak romana, oblikovan po pisateljevi vojni izkušnji, je iz strelskih jarkov odšel v zaledje na 17-dnevi dopust, o katerem beremo: »Dopust sem si zamišljal drugače. Pred enim letom je tudi v resnici bilo drugače. Gotovo sem se medtem tudi sam spremenil. Med danes in tistikrat je cel prepad. Takrat še nisem poznal vojne, ker smo tičali na bolj mirnem odseku. Zdaj pa vidim, da sem postal bolj razkrojen, čeprav se tega nisem zavedal. Kar ne najdem se več tu kakor, da sem v tujem svetu.«²¹ A niso le strelski jarki spremenili vojakov, ampak tudi v zaledju, kjer je potekala preskrbovalna vojna za preživetje, so se spremenili civilisti in njihova življenja so bila vse manj prepoznavna predvojnimi navadam.

19 Arnejc, *Od Dnestra do Piave*, 78.

20 Schrödinger, *Vojni dnevnik 1915*, 38.

21 Remarque, *Na zahodu nič novega*, 92, 93.

Omenjeni Remarqueov junak je spremljal sestro v klavnico, da bi tam dobila kakšno kost: »To je velik priboljšek in ljudje se že zjutraj postavijo v vrsto in čakajo. Marsikdo omedli. Nisva imela sreče. Tri ure sva vsak nekaj časa čakala, potem se je pa vrsta razšla. Zmanjkalo je kosti.«²² Vojna se je po dolgih letih »brezumnega obstreljevanja med frontnimi jarki« s številnimi žrtvami, ranjenci in invalidi ter delom v tovarnah streliva in drugje v industriji ob vsesplošni lakoti in pomanjkanju spremenila v vojno izčrpavanja in je »pri vseh družbenih slojih odločilno spremenila območje izkušenj in horizonte pričakovanj«.²³

Vojna je zaostрила razmere na notranjepolitičnem področju. Ko se je začela, so oblasti skušale utišati kritične glasove, narodne zahteve in notranja nasprotja med narodi večnarodne monarhije. Parlament je prenehal z delom in javno življenje je preglasila vojno-državna propaganda. Politične stranke in njihovi privrženci so želeli nastale razmere izkoristiti za prevlado in utrjevanje lastnih pozicij. V državi se je iskalo sovražnike, »srbofile«, vohune in nasprotnike monarhije. Pričakovanje, da bo moč orožja razrešila nakopičena evropska nasprotja, ki ga je spodbujala vojna propaganda, je bilo značilno za zgodnje poletje 1914. Skupno podlago patriotizma v večnarodni državi je propaganda skušala okrepiti s preusmeritvijo na zunanje nasprotnike monarhije. Časopisni članki so bili kmalu polni vojnega hujskaštva in zapisov o nasprotnikih, ki so ogrožali življenjske interese monarhije. Osamljeni glasovi mirovnikov so utihnili in vojni krediti naj bi zagotavljali, da bo v kratkotrajni vojni dosežena zmaga. Želje se niso izpolnile, vojna je na bojiščih zahtevala vse večji krvni davek in kmalu povzročila splošno izčrpanost v zaledju, ki je razkrilo drugačno vojno resničnost. Vojaška cenzura je nadzorovala časopise, korespondenco in obvestila z bojišč. Vse bolj militarizirana državna uprava pa je ustvarjala podobo sovražnikov in pogoje za preganjanje političnih nasprotnikov. Potlačena narodna nasprotja in politične napetosti pa so živeli naprej in se v novih razmerah sčasoma vse bolj zaostrovali. Vse to je vplivalo na oblikovanje stereotipov in predsodkov, ki so se širili med prebivalci in ostali ohranjeni v različnih dnevniških in spominskih zapisih. »Verolomni sovražnik«, italijanski napadalec, ki je v časopisih postal »zahrbtni Lah«, ki je »prelomil zvestobo« z zaveznikom, je v slovenskem prostoru v hierarhiji sovražstva z napadom na Avstro-Ogrsko hitro prehitel slovanske nasprotnike s »severnega« in »južnega« bojišča ter postal v zaledju soškega bojišča glavni sovražnik domovine.²⁴ »Zato ne preseneča, da je maja leta 1915, po vstopu Italije v vojno, prišlo v nekaterih krajih, zlasti pa v Trstu, do silovitih protiitalijanskih demonstracij. Izgredniki so med drugim polili Verdijev spomenik s črnilom, populili drevesa, ki so rasla okrog njega, ter se znašali nad italijansko lastnino.«²⁵

Spremembe, ki jih je prinesla vojna, so segale na vsa področja življenja širom monarhije. Na primeru omejevanja točenja alkohola in sprememb delovnega časa gostinskih lokalov v času vojne lahko spremljamo spreminjanje ustaljenih predvojnih navad. Že avgusta 1914 so začele pristojne oblasti omejevati odpiralni čas gostinskih

22 Prav tam, 94, 95.

23 Studen, »Nespodobno oblečene ženske«, 91.

24 Stergar, Slovenci in Italijani v času prve svetovne vojne, 148–56.

25 Prav tam, 152.

lokalov. Tako je ljubljanski mestni magistrat razglasil, da so lahko gostilne odprte do 22. ure, kavarne do polnoči in žganjarne do 19. ure²⁶ oziroma v zimskem času z enournim zamikom. Od oktobra 1914 so morale biti prodajalne žganih pijač (t. i. žganjarne) ob nedeljah in praznikih zaprte, ob sobotah in v dnevih pred prazniki pa od 17. ure naprej. V navedenem času se tudi v drugih gostinskih lokalih, razen natančno določenih izjem, ni smelo prodajati žganih pijač.²⁷ Vojakom je bilo prepovedano obiskovanje vseh gostilniških in krčmarskih obratov (kavarn, izkuhov) po 20. uri. Prepoved ni veljala za enoletne prostovoljce in za prehodne vojaške obiskovalce gostinskih prostorov, ki so bili dostopni »izključno s kolodvorskega perona«.²⁸ Zaradi nespoštovanja omejitev se je prej kot v dveh tednih prepoved premaknila z 20. na 18. uro z zaostrenimi kaznimi, ki so za lastnike predvidevale do 14-dnevno zaporno kazen oziroma odvzem obrtne pravice.²⁹ Odredba je aprila 1915 vsem lastnikom gostinskih in kavarniških lokalov z grožnjo stroge kazni prepovedovala »vsako dajanje žganih opojnih pijač beračem, bodisi proti plačilu ali zastonj«.³⁰ Isto leto je izšlo več ukazov deželnega predsednika o omejevanju »zlorabe alkohola« in preprečevanju pijančevanja.³¹ Poseben razglas o »utesnitvi točenja piva« je septembra 1916 predvideval časovne omejitve pri prodaji piva.³² Med izjemami pri omejitvah obiskovanja lokalov in strežbe po 19. uri so bili vojaki, ki so opravljali težka dela ali so prihajali z nočnimi vlaki in so imeli za to ustrezna potrdila in dovolilnice. Slednjim je bil v Ljubljani dovoljen vstop v kolodvorsko restavracijo in hotel Južni kolodvor.³³

Del omejitev je bil vezan na varčevalne ukrepe in prehrabeno krizo, ki se je po letu 1915 stopnjevala in je prizadela tudi gostinsko ponudbo. Tako je razglas marca 1916 sporočal, da se sme »z ozirom na okolnost, da je treba kar največ varčevati s sladkorjem,« vsaki prodani kavi, čaji in čokoladi »pridevati le po 2 ali k večjemu 3 kocke sladkorja.«³⁴ Prepovedi se je aprila istega leta pridružila omejitev prodaje mleka in mlečnih pijač v ljubljanskih kavarnah in gostilnah od »9. ure 30 minut dopoldne do 7. zvečer«. Prepoved, ki je bila povezana s širšo prehrabeno problematiko zaledja in organizacijo živilskih kart, je veljala tudi za »posušeno« in »kondenzirano« mleko. Napis o omejitvah je moral biti v lokalih obešen ali nabit na zelo vidno mesto.³⁵ Varčevanje z razsvetljavo in kurjavo je februarja 1917 v mestih povzročilo skrajšanje večernega odpiralnega časa gostinskih lokalov za eno uro.³⁶ Od spomladi 1917 je bila v kavarnah in gostilnah prepovedana prodaja tobaka in tobačnih izdelkov.³⁷

26 MNSZS, ZRP, Razglas št. 15.561, 15. 8. 1914.

27 MNSZS, ZRP, Razglas št. 13.970, 17. 10. 1914.

28 MNSZS, ZRP, Razglas št. 20.498, 4. 11. 1914.

29 MNSZS, ZRP, Razglas št. 21.126, 14. 11. 1914.

30 MNSZS, ZRP, Razglas št. 6322, 26. 4. 1915.

31 MNSZS, ZRP, Razglas, 23. 5. 1915; Razglas, 18. 6. 1915; Razglas št. 20.375, 7. 8. 1915.

32 MNSZS, ZRP, Razglas št. 14.733, 27. 9. 1916.

33 MNSZS, ZRP, Razglas št. 16.298, 25. 10. 1916.

34 MNSZS, ZRP, Razglas št. 4029, 13. 3. 1916.

35 MNSZS, ZRP, Razglas št. 1676, 1. 4. 1916.

36 MNSZS, ZRP, Razglas št. 2489, 17. 2. 1917.

37 MNSZS, ZRP, Razglas št. 11.392, 19. 4. 1917.

V času vojne so v zaledju nastali razvejan birokratski aparat in različne državne centrale, ki so v tesnem sodelovanju z vojaškimi oblastmi organizirale gospodarstvo, prehrano, promet, zbiranje surovin in druga področja življenja. Število uradov se je izjemno povečalo – od vojnopreskrbovalnih do vojnopošt nih – nesluteno so posegli v civilna družbena razmerja in jih militarizirali. Med njimi je imel pomembno vlogo osrednji vojnotiskovni urad, ki je skrbel za distribucijo novic, vojno propagando in cenzuro. Vanj so bili mobilizirani številni znani avstro-ogrski pisatelji, pesniki in slikarji, pisali so vojna poročila in osmrtnice. Z novo besedno zvezo »totalna mobilizacija«, enim od številnih pojmov, ki jih v besednjak prispeva prav vojna, lahko označimo moč vojnega posega v celovitost družbenih odnosov in predstav. V mestih v zaledju so bojni duh krepili različni dobrodelni dogodki, koncerti in projekcije. Dogodki so bili posebej pogosti med prazniki, v božičnem času in ob cesarjevih dneh, a varčevalni ukrepi so jim sčasoma jemali veliko zunanega blišča. Na njih so običajno zbirali prostovoljne prispevke za različne dobrodelne namene in pomoči. Takšen je bil tudi velik projekcijski večer v zvezi z vojaškim koncertom godbe domačega 17. pehotnega polka v soboto, 19. decembra 1914, ob osmih zvečer v Mestnem domu v Ljubljani. Predvajali so čez 100 »barvastih slik« z vseh bojišč svetovne vojne v letu 1914. »*Ker pri predstavi sodelujoči brezplačno stavijo svojo službo na razpolago se ves dohodek porabi za božična darila ranjenim in bolnim vojakom v tukajšnjih bolnicah.*«³⁸ Časopisi so redno poročali o obiskih prestolonaslednika in poznejšega cesarja Karla, ko je obiskal »svoje vojake« ob Soči, »tolažil ranjence« in se osebno prepričal, da italijanska »armada vojvode Aosta še vedno buta ob trdno zaprta vrata, skozi katera vodi pot v Trst«.³⁹ Za spodbujanje patriotizma in občutka pripadnosti skupnim ciljem so bili pomembni cesarjeva »očetovska« podoba in s tem povezani cesarjevi dnevi.

Politično življenje je zamrlo, kritični glasovi so utihnili in naraščalo je ovaduštvo.

»Medvojna vojaška vohunska dejavnost med domačim prebivalstvom ter njene posledice gotovo predstavljajo temnejšo plat sobivanja prebivalstva slovenskih dežel in avstrijske armade. V zaostrenih razmerah so na dan prišle vse predvojne zamere in vojska je v vojni očitno videla dobrodošlo priložnost za poravnavo starih računov. Vojaški vrh je vojne razmere, ki so vedno naklonjene ribarjenju v kalnem, ob asistenci civilnih oblasti izkoristil in vojska se je vse bolj vključevala v vodenje države,«⁴⁰

je zapisal zgodovinar Rok Stergar. Ozračje militarizacije, v katerem so bile zaprte in procesirane številne osebe, je v dnevniku opisal Fran Milčinski: »Po gostilnah in kavarnah šepet. Če gresta dva po cesti, se ozreta, kdo vzad.«⁴¹ V zaledju so razglasi svarili pred sumljivimi ljudmi, poostril se je nadzor nad prebivalstvom in

38 MNSZS, ZRP, Plakat, št. 2854, 1914.

39 Slovenec, št. 193, 24. 8. 1917.

40 Stergar, *Politični cilji slovenske inteligence*, 21, 22.

41 Milčinski, *Dnevnik*, 28.

preganjanje vohunov je postalo sestavni del vojnega imaginarija. Tednik *Tedenske slike* je objavil zapis:

»Ti *špijoni* stikajo in vohunijo po državi, uničujejo mostove, železnice, fotografirajo utrdbe, zažigajo skladišča in celo smodnišnice. Nekateri mečejo bombe, streljajo na državnike in generale ter zastrupljajo vodnjake in vodovode. Ni se čuditi, ako razjarjena množica zasačenega *špijona* na mestu pobije ali obesi, namesto, da bi ga – kar bi bilo koristneje – izročila policiji. Sovraštvo proti *špijonom* je torej opravičeno in vsako sredstvo, s katerim se sovražna *špijonaža* uničuje, je razumljivo in opravičljivo.«⁴²

»Zvečer so orožniki gnali tri francoske *špijone* na Brdo. Bili so preprosti cigani, eden izmed njih otrok.«⁴³ Januarja 1915 so se pojavili razglasi, ki so svarili pred vohunkami:

»Sovražno tujezemstvo se za ogleduška opravila dostikrat poslužuje po železnici samcat potujočih, navidezno čisto nesumljivih žensk. Te *špijonke*, prav dostikrat mlade, fletne in elegantno oblečene osebe, silijo med vožnjo v bližino vojaških čet, skušajo dognati, odkodi da so transporti in kam gredo, kateri vojni oddelki da so to, kako je izvežbano nadomestno moštvo, skušajo prisluškovati pogovorom, sploh zbirati vojaške podatke, katerih izdaja utegne za našo armado imeti najškodljivejše posledice.«

Javnost se je opozorilo, da je

»>nepoklicanim‘ prepovedano dajati kakršnekoli vojaške informacije, da je svariti pred neprevidnim govorjenjem vpričo neznancev in da je vsakogar, vojaka ali nevojaka, brezpogojna dolžnost, sumljive osebe brez odloga naznaniti (poveljništvu kolodvora, železniškemu osebju, policijskim organom) oziroma jim, če bi bežale, to preprečiti in jih izročiti prvi civilni ali vojaški gosposki.«⁴⁴

Politični zaporniki, vohuni in državljani sovražnih držav so napolnili vojaške zapore na Ljubljanskem gradu. O tem, koliko je bilo med političnimi zaporniki žensk iz slovenskih dežel, ni natančnih podatkov. Na Gradu naj bi bilo na primer aprila 1916 zaprtih 21 žensk, med katerimi so prevladovale Tržačanke. Sicer pa je bila med bolj znanimi slovenskimi zapornicami Ljudmila Pivko iz Maribora, ki je bila v preiskovalnem zaporu v Pragi, kasneje na Dunaju, in je bila zaprta zaradi svojega moža Ljudevita Pivka, ki je pri Carzanu prebegnil na italijansko stran in v skladu s svojimi narodnimi idejami, po katerih je imel avstro-ogrsko državo za glavnega nasprotnika Slovencev in Slovanov, odprl italijanski vojski del bojne črte. V zaledju je dobil sloves najbolj znanega vojnega izdajalca. Skupaj s sestro, očetom in štirimesečno hčerko so jo zaradi preiskave proti Ljudevitu Pivku in suma sodelovanja pri moževi veleizdaji zaprli v

42 *Tedenske slike*, 30. 9. 1914, št. 8, 3.

43 Milčinski, *Dnevnik*, 25.

44 MNZS, ZRP, Razglas, št. 5/Mob, Pozor, 1915.

preiskovalni zapor. V spominih ga je opisala: »Večja soba je, štiri postelje s slamnjacami in na njih zložene odeje, visoko zgoraj okna, močno zastražena, pa mizica, pri vratih umivalnik, na njem dva vrča z vodo; vse razsvetljuje nekakšna brleča svetloba od stropa – plin tam gori, brez žarnice, motno.«⁴⁵ Zapori in zasliševanja so bili za Ljudmilo Pivkovo izjemno naporni in ponižujoči: »Sledilo je temeljito pregledovanje obleke, ali ni kje kaj skritega – nož, papir, svinčnik. Enako je storila z menoj. Ti pregledi so bili tako ponižujoči. A treba je stati, lepo mirno, premagati jok od jeze, sramu in ponižanja. V rokah sem držala Vero (štirimesečno hčerko) in bila mi je tako težka.«⁴⁶ Preiskovalni sodnik je med zadnjimi zaslišanji želel pojasnilo, kakšen je bil njen odnos z možem in ali sta se v družinskem življenju prepirala in predvsem, »kdo je v takem primeru popustil«. Ljudmila Pivko je spoznala, da hoče vedeti, »kdo je močnejši in kdo uboga, kdo ima večji vpliv«, in je odkrito odgovorila, da »sem bila v takem primeru vselej jaz tista, ki sem popustila.«⁴⁷ Njeni odgovori so bili za še vedno prevladujoč patriarhalni obrazec, po katerem naj bi žena povsem sledila, če že ne ubogala svojega moža, povsem ustrezni. Sodna preiskava se je sicer nadaljevala, Ljudmila Pivko in njeni sorodniki pa so bili izpuščeni na prostost.

Situacija je bila podobna v zaledju vseh v vojno vključenih strani s številnimi lokalnimi posebnostmi. Tisk je povsod širil sovražstvo do zunanjih sovražnikov in v javnosti se je spodbujalo iskanje notranjih sovražnikov, ki so obenem postali »grešni kozli« za nakopičene težave. Med njimi je to postalo tudi 53.000 Nemcev, ki so živeli na britanskem otočju, kar je bila takrat največja priseljska skupnost, takoj za irsko in judovsko. Do vojne so bili spoštovani člani lokalnih skupnosti, potem pa so postala moteča že njihova nemška imena, ki so bila pri marsikom edini preostali element identitete. Številni so bili med vojno internirani in po vojni deportirani, tako da jih je po koncu vojne ostalo le še 22.000.⁴⁸ V Nemčiji se je širila »anglofobija«, ki se je od poletja 1914 spremenila v dolgotrajno kulturno vojno, ki jo je propaganda ob podpori številnih izobražencev spretno spreminjala v pomembno zaledno orožje.⁴⁹ Njene odmeve lahko prepoznamo v karikaturah, časopisnih člankih in protibritanskih čustvih, ki so spremljali novice z bojišč in množično umiranje vojakov. Le slutimo lahko njen vpliv, ki je preživel daleč v povojni čas in je postal podlaga nestrpnosti v obdobju med obema vojnama.

Z vrsto ukrepov, ki so bili sprejeti, so bile ukinjene ali omejene številne pravice in vojaško sodstvo je v vrsti primerov dobilo pristojnosti nad civilisti. Po vstopu Italije v vojno je slovenske dežele posebej prizadela razglasitev za »območje armade na bojišču«, ki je civiliste podredila pristojnosti vojaških naglih sodišč. Poziv vojaških oblasti, ki je svaril pred italijanskimi vohuni, je državljanom sporočal, da sta »italijanska vlada in vojaštvo že tedaj, ko je bila Italija še naš ‚zaveznik‘, po celi naši državi razprostrla mreže svojega vohunstva«. Ob tem je v pozivu zapisano, da »čeprav so skoraj

45 Pivkova, Avstrijske ječe, 668, 669.

46 Prav tam, 682.

47 Prav tam, 706.

48 Emden in Humphries, *All Quiet on the Home Front*, 54.

49 Stibbe, *German Anglophobia and the Great War*.

vsi količakaj sumljivi ljudje sedaj spravljani na varno, je vendarle mogoče, da se nahajajo po naših deželah od Italije plačani ljudje, ki bodo skušali Italijanom v prid vohuniti in jim o vojaških dogodkih v naši deželi poročati«. To je uradno potrjevalo obsežno protivo-hunsko dejavnost in z njim povezan plaz aretacij sumljivih ljudi v prvem letu vojne. Potencialni vohuni so polnili zapore in izgnanska taborišča v zaledju, kot sta bila Mittergrabern in Wagna, sicer bolj znana po taborišču za begunce. Sumljiv je bil vsak, ki je spraševal, kako močne in kako sestavljene so naše čete in kam korakajo vojaki, ali se je »plazil okoli vojaških utrd, skladišč, smodnišnic, vojašnic« ali »postopal v bližini železniških prog«. Vse takšne ljudi, »ki se vedejo sumljivo«, je bilo nujno takoj naznaniti »županstvu, župnim uradom, orožnikom ali pa vojaškim poveljstvom«. ⁵⁰ »Naši listi so že poročali, kako so slovenski Rezijanci pomagali Lahom na Goriškem. Prebivalstvo naj se zato tudi po slovensko govorečih ljudeh ne da premotiti. Tudi ti so lahko vohuni in tem nevarnejši, ker se jih po njih govorici lahko ima za domače.« Pozvalo se je županstva, naj bodo posebej pozorna na »lonceveze, krošnjarje, brusače, postopače, lajnarje, begunce itd., ki hodijo po občini«. Župane se je tudi opozorilo, da so »zglasilni predpisi sedaj po naših krajih sila strogi«, da se mora vsakdo »izkazati s primerno legitimacijo, vsakdo se mora zglasiti, če pride od zunaj v občino«. In seveda, da je treba »te predpise brezobzirno izvajati«, ker le tako se »bodo morebitni vohuni kaj hitro izsledili«. V vojni resničnosti in splošnem sumničenju zato ni bila nič nenavadna zabeležka z dne 8. junija 1915, da so »v Gor. Vasi ustrelili naši Štefana Soviča po domače Tišlarjev, roj. 1849, ki je baje delal na polju, misleči, da je italijanski špijon. Pokopali so ga baje na Gor. Polju«. ⁵¹ Pri tem so vojaške oblasti opozarjale, da bolj ko je čvrsta in nepopustljiva obramba na soškem bojišču, bolj skušajo »podli in bojazljivi Italijani za hrbotom naše armade škodo delati, kjer bo le mogel. Tu pa se mu bomo uprli mi, pazili na vse sumljive ljudi, na njih vedenje in govorico, ter zvesto vse sporočili na pristojno mesto ali pa jih celo sami prijeli. Naša armada, naša država nam bo hvaležna za vsako še tako malo novico in za vsako pomoč.« ⁵² Armadno poveljstvo je 10. junija 1915 izdalo svarilo, v katerem je zapisano, da poškodovanje telefonskih, telegrafskih in železniških objektov pride pod pristojnost naglih vojaških sodišč in da bodo vsi taki prestopki kaznovani »z brezobzirno strogostjo«. Oktobra 1915 je bilo svarilo ponovljeno.

»Da se preprečijo takšni zločinski napadi že vnaprej, se delajo občine odgovorne, da se državne in vojaške telegrafske in telefonske proge v obsegu občinskih mej ne poškodujejo. Občine imajo torej skrbeti samostojno, da se te proge zadostno stražijo. Če bi poškodovale civilne osebe take proge ali katero železniško progo, ležečo med občinskimi mejami, in bi se ne mogel najti storilec, se bo naložila dotični občini visoka denarna kazen. Če bi te odredbe ne zadostovale, bi morali izbrati talnike, ki bi bili podvrženi vojaški oblasti.«

50 MNSZS, ZRP, Poziv, št. 4419/Mob., 1915.

51 Bajt, Kanal ob Soči, 41.

52 MNSZS, ZRP, Poziv, št. 4419/Mob., 1915.

Pri tem je pozval tudi prebivalstvo, »ki je itak patriotično«, da bo »iz lastnega nagiba« skušalo preprečiti zločinske napade in da bo vojaškemu poveljstvu »naznanilo vohunstvo, o signaliziranju v korist sovražniku ali o drugih zločinih proti vojni sili«. ⁵³ V primeru naznanitve je bila prijavitelju obljubljena nagrada v vrednosti od 100 do 500 kron, če se je izkazalo, da je naznanilo utemeljeno.

Posledice so se v zaledju pokazale na vse večjem številu obsojenih pred vojaškimi sodišči na najostrejše kazni na podlagi obtožb, sumničenj in obsodb, ki pogosto niso bile dovolj utemeljene in človeško upravičene. Streljanja so izvajali na Suhem bazarju v Ljubljani. Dr. Ivan Robida, ki je bil kot mrliški oglednik navzoč ob dvanajstih usmrtitvah, je o tem zapisal, ⁵⁴ da je bilo pri zadnjih »eksekucijah« v Ljubljani »po sto in več gledalcev, ki so po Golovških gričih udrli proti morišču«. O njih je dobil vtis, da so tisti,

»ki so prisostvovali prvim usmrtitvam, zunanje bolj razburjeni kot obsojenec sam. Nekateri so bili smrtno bleđi, prepadeni, od slabosti znojni, tudi omedlelo jih je nekaj. Sočutja, sotrpjenja, po mimiki sodeč, pa sem na obrazih vendar le malo opazil. A videl sem tudi pritajene solze. Več pa je bilo napete pozornosti ali tudi nekakšne neprijetne zadrege, kakršne kaže obraz, če si zašel v mučno situacijo, o kateri si želiš, da je bo čim prej konec. Pa tudi brez brutalnosti in prezirljivih nasmeškov ni šlo, in fotografov ni manjkalo skoraj nikoli.« ⁵⁵

Vojaško sodišče v Ljubljani je delovalo na temelju razglasitve hitrega sodstva za Kranjsko z dne 16. marca 1915. Časopisi o procesih in ustrelitvah obsojencev niso poročali do leta 1916. Seveda pa so šele politične spremembe, ki jih je sprožil cesar Karel s ponovnim sklicem dunajskega parlamenta, omogočile ukinjanje zakonodaje, ki je ob začetku vojne povečevala pristojnost vojaških sodišč. Razglasitev amnestije za politične zapornike je bila v zaledju soškega bojišča sprejeta z velikim odobravanjem.

11. novembra 1918 je bilo sklenjeno premirje, orožje na evropskih bojiščih je utihnilo, Avstro-Ogrska je razpadla. Glavnina avstroogrskih vojakov, naveličanih vojne, pa se je vračala domov v nove države in skupaj s civilnim prebivalstvom pospravljala ruševine, ki niso bile le materialne. Pričakovanja pisca v priljubljubljenem slovenskem ilustriranem časopisu *Tedenske slike*, da bo zgodovinarjem pisanje o vojni zelo olajšano, saj »se zbirajo vse tiskovine, zasebna pisma vojakov in drugo«, se niso uresničila tako kmalu, kot je pričakoval. Ob tem je dodal, da »gotovo izide po vojni cela vrsta ‚spominov‘, ki jih spišejo in izdajo ne le prvi državniki, poveljniki, razni častniki, časnikarji in pisatelji vojaki nego tudi priprosti vojaki in državljanje« in da »takrat zvemo vso resnico«. ⁵⁶

53 MNSZS, ZRP, Razglas, št. 890/Mob. 11. 10. 1915.

54 Robida, Spomini na Suhi Bazar, 9.

55 Prav tam, 25.

56 *Tedenske slike*, 30. 6. 1915, št. 24, 4.

Viri in literatura

Arhivski viri

- Kobariški muzej:
 - Josip Prelesnik, Spomini. Rokopis.
- MNSZS, – Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije:
 - ZOPD – Zbirka osebnih predmetov in dokumentov.
 - ZRP – Zbirka razglasov in plakatov.

Literatura

- Arnejc, Fran. *Od Dnestra do Piave*. Celovec: Družba Sv. Mohorja, 1970.
- Bajt, Anton. *Kanal ob Soči. V dnevniku občinskega tajnika Antona Bajta*. Kromberk: Goriški muzej, 2006.
- Barbusse, Henri. *Ogenj. Dnevnik desetnijske*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1921.
- Bonač, Fran. Noči groze. V: *Bojevniki: Spomini vojnihi veteranov prve svetovne vojne*. Ljubljana: Karantanija, 2014.
- Emden, Richard. Humphries, Steve. *All Quiet on the Home Front, An Oral History of Life in Britain during the First World War*. South Yorkshire: Pen & Sword Military, 2017.
- Klavora, Marko. Soška fronta v kolektivnem spominu zgornjega Posočja. V: Marko Štepec (ur.). *Take vojne si nismo predstavljali*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2014.
- Lah, Andrijan. *Velika vojna. Evropsko romanopisje o 1. svetovni vojni v slovenskih prevodih*. Ljubljana: Forum 7, 2020.
- Matičič, Ivan. *Na krvavih poljanah. Trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1922.
- Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*. Ur. Goran Schmidt. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- Mole, Vojeslav. *Tristia ex Siberia*. Ljubljana: Nova založba, 1920.
- Palmer, Svetlana in Sarah Wallis. *A War in Words, The First World War in Diaries and Letters*. London: Simon & Schuster Ltd, 2003.
- Pivkova, Ljudmila. Avstrijske ječe. V: Ljudevit Pivko. *Proti Avstriji 1914–1918, 661–707*. Maribor: Založba Obzorja, 1991.
- Pölzer, Hans. *Trije dnevi pekla na Soči*. Ljubljana: Karantanija, 2011.
- Remarque, Erich Maria. *Na zahodu nič novega*. Ljubljana: Delo, 2005.
- Robida, Ivan. Spomini na Suhi Bajar I. 1915/16. *Kronika slovenskih mest* 2, 1935, št.1.
- Rumiz, Paolo. *Kot konji, ki spijo stoje*. Ljubljana: Modrijan, 2016.
- Schrödinger, Erwin. *Vojni dnevnik 1915*. Šempeter pri Gorici: Založba Univerze v Novi Gorici, 2018.
- Simončič, Maks. *Galicija. Spomini padlega vojaka*. Ljubljana : [s. n.], 1935.
- Stergar, Rok. Politični cilji slovenske inteligence. Nekaj drobcev o vohunih in vojakihi. *Zgodovina za vse* 5, št. 1 (1998): 21–29.
- Stergar, Rok. Slovenci in Italijani v času prve svetovne vojne. V: Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (ur.). *Velika vojna in Slovenci*, 148–56. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Stibbe, Mathew. *German Anglophobia and the Great War 1914–1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Studen, Andrej. »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih, kakor nekda po kači govori«. V: *Stiplovškov zbornik*, 89–102. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.

- Šimac, Miha in Katarina Keber. *Patriae ac Humanitati*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2011.
- Štepec, Marko. The Heritage of the Soča Front and Collective Memory. V: Uroš Košir, Matija Črešnar in Dimitrij Mlekuž (ur.). *Rediscovering the Great, Archeology and Wenduring Legacies on the Soča and Eastern Fronts*, 214–33. Routledge, 2019.
- Tuma, Henrik. *Izza velike vojne*. Nova Gorica: Branko, 1994.
- Vilfan, Igor. Predgovor. V: Franc Rueh. *Moj dnevnik 1915–1918*, 7–8. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.
- Witkop, Philipp (ur.). *German Students' War Letters*. University of Pennsylvania Press, 2002.

Periodični tisk

- *Slovenec*, 1917.
- *Tedenske slike*, 1914, 1915.

Dragan Matić*

Alkohol in kri v Miličih jeseni 1914

IZVLEČEK

Med prvo svetovno vojno je avstro-ogrška armada v sodelovanju s pomožnimi enotami (šuckori) v Bosni in Hercegovini zagrešila številne zločine nad civilnim prebivalstvom. Ukazi in navodila, ki sta jih izdajala vrhovno poveljstvo in vojna uprava, so bili podlaga za justične in izvensodne umore. Postopek pred naglim sodiščem je bil povsem poenostavljen, kmalu pa tudi ta ni bil več obvezen, pač pa je bilo prepuščeno prosti presoji posameznega poveljnika, da samostojno izvaja »pravo silobrana v vojni« (Kriegsnotwehrrecht) brez sodelovanja sodnika. Stotnik Alfonz Svetek je jeseni 1914 opravljal funkcijo etapnega štacijskega poveljnika v Miličih, po vojni pa je bil deležen obtožb, da je ukazal številne usmrčitve bosanskih Srbov. Dokumenti iz sodnega spisa razkrivajo strašljive metode in številčnost usmrtitev, o katerih je odločal kot pravi gospodar nad življenjem in smrtjo.

Ključne besede: prva svetovna vojna, Bosna in Hercegovina, vojni zločin, izvensodne usmrčitve

ABSTRACT

ALCOHOL AND BLOOD IN MILIČI IN THE AUTUMN OF 1914

During World War I, the Austro-Hungarian Army, in cooperation with its auxiliary units (Shukor), committed numerous crimes against the civilian population in Bosnia and Herzegovina. The orders and instructions issued by the High Command and the War Administration represented the basis for judicial and extrajudicial killings. The

* Dr., sekretar – znanstveni sodelavec, Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana, dragan.matic@gov.si; ORCID: 0009-0007-6808-1221

procedure before the summary court was utterly simplified. Soon, however, even this was no longer compulsory. Instead, the independent application of the "law of force in war" (Kriegsnotwehrrecht) without the involvement of a judge was left to the discretion of the individual commander. After the war, Captain Alfonz Svetek, who served as a stage commander in Milići in the autumn of 1914, was accused of ordering many executions of Bosnian Serbs. The documents from the court file reveal the gruesome methods and the number of executions he decided on as a true master of life and death.

Keywords: World War I, Bosnia and Herzegovina, war crime, extrajudicial executions

O fenomenu terorja, ki ga je Avstro-Ogrska med veliko vojno načrtno izvajala nad svojimi lastnimi državljani, v prvi vrsti iz vrst pripadnikov slovanskih narodov, je bilo že precej napisanega. Kljub temu pa avstrijski zgodovinar Hans Hautmann navaja:

»[T]rije veliki zločini so se zgodili med prvo svetovno vojno: grozodejstva Nemcev v Belgiji, turški genocid nad Armenci in izgredi avstrijskega vojaštva nad Rutenci in Srbi. Prav zadnje imenovani pokol pa ima dvomljiv sloves, da je med vsemi ostal najmanj znan ... Ko primerjamo instrumentarij izrednih razmer, uvedenih v vojskujočih državah, ugotovimo, da je bil ta »meč« v Avstriji najbolj nabrušen. Nikjer, niti v caristični Rusiji, ni imel režim na voljo tako široke palete izjemnih ukrepov kot tu.«¹

Oblasti so vojaški teror uvedle z derogiranjem ustavnih pravic oziroma državljan-
skih pravic, poljubnim omejevanjem svobode izven okvira predpisanih postopkov in uvedbo pristojnosti vojaških sodišč nad civilisti. O tem, ali je šlo za ukinitve ustavnih pravic po legalni ali nelegalni poti (parlament je bil pri odločanju o tem izključen), mnenja med avstrijskimi zgodovinarji niso povsem enaka. Martin Moll trdi, da je bilo sklicevanje na izjemne odredbe, uvedene zaradi vojne (ki jih je omogočal 14. člen Temeljnega zakona o zastopstvu države v povezavi z 20. členom Temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov), formalnopravno legalno. Za krajši čas je bila namreč pristojnost vojnih sodišč nad civili že uvedena na določenih območjih monarhije v prejšnjih epizodah, kot sta bili npr. hercegovska vstaja leta 1882 in aneksijska kriza na robu vojne s Srbijo 1908/09.²

Med slovenskimi zgodovinarji gre seveda izpostaviti Janka Pleterskega, ki v svoji objavi virov o preganjanju Slovencev med prvo svetovno vojno ugotavlja, da so bile z izjemnimi zakonskimi ukrepi in cesarskimi uredbami konec julija 1914 ukinjene temeljne osebne pravice: osebna svoboda, nedotakljivost stanovanja, pisemska tajnost, svoboda združevanja, zborovanja, izražanja mnenj in svoboda tiska. Porotna

1 Hautmann, Die Verbrechen, 1.

2 Moll, Oesterreichische Militärgerichtsbarkeit, 301 in 305, 306.

sodišča so bila odpravljena, civilisti, ki so bili obtoženi političnih zločinov, pa postavljeni pred vojno sodišče. V zaledju fronte je bil uveljavljen režim območja armade na bojišču, kjer je bilo razglašeno naglo sodišče po določilih za bojišče, ki je veljalo tudi za civilne osebe. Grof Polzer Hoditz, vodja kabineta cesarja Karla, je o tem kasneje izjavil naslednje: »Visoki vojaški poveljniki so se jeli takoj ravnati po krilatici boja Nemcev proti Slovanom in imeli so moč to krilatico tudi otipljivo izraziti. Škoda, ki jo je povzročila avstrijska justica v vojni, je naravnost nepregledna.«³

Kako je izgledal pravi pekel, ki se je za bosanske Srbe odprl po izbruhu vojne v podobi vsakovrstnih pregonov, zapiranj, internacij (zlasti v taboriščih v Aradu in Dobouju), sodnih in izvensodnih justifikacij, zločinov, ki so jih izvajale tako civilne oblasti kot avstrijska soldateska skupaj s pomožnimi enotami, pretežno sestavljenimi iz bosanskih muslimanov (t. i. šuckori – Schutzkorps), je obširneje opisal Vladimir Ćorović v svoji Črni knjigi.⁴ Ivo Banac navaja, da je po letu 1911 nastopila muslimansko-hrvaška zvestoba Avstro-Ogrski, ki je potem trajala tudi med prvo svetovno vojno in rezultirala v »gadnih« (grdih) napadih na srbsko premoženje in v številnih primerih versko motiviranih umorov. Tako naj bi v prvi svetovni vojni avstro-ogrške oblasti internirale 5500 Srbov, od katerih naj bi jih v taborišču Arad umrlo med 709 in 2200, okrog 460 naj bi jih bilo obsojenih in usmrčenih zaradi obtožb, da podpirajo sovražnika, 5200 srbskih družin pa naj bi prisilno izselili.⁵ Zdi se, da so te številke v resnici še dosti višje, saj se pri tem npr. ni upoštevalo izvensodnih justifikacij, niti internacijskega taborišča Doboj, v katerem je samo v začetku leta 1916 zaradi nalezljivih bolezni umrlo 8000 internirancev.⁶ Novejše raziskave avstrijskih in nemških zgodovinarjev navajajo število 30.000 srbskih civilnih žrtev na balkanskem bojišču, od katerih naj bi večina podlegla terorju avstrijske soldateske prav na območju Bosne in Hercegovine.⁷

Ćorović v svoji knjigi opozarja, da so bila razkritja o zločinih nad južnimi Slovani v veliki meri obelodanjena v interpelacijah Jugoslovanskega kluba s prvopodpisanim Antonom Korošcem.⁸ Izmed množice interpelacij, ki so postavljale ogledalo avstro-ogrskim državnikom in zahtevale pravico za žrtve ter kaznovanje zločincev, je za naš prispevek zanimiv sveženj kar 41 interpelacij Jugoslovanskega kluba, vložen 15. januarja 1918 pod številko 1967/I. Interpelacije so se v nanašale na delovanje vojnih oblasti, v glavnem v Bosni in Hercegovini.⁹ Med njimi je posebej pomembna »Interpelacija poslanca dr. Korošca in tovarišev zaradi ugotovitve krivcev za umore in justične umore na Jugovzhodu«, ki je obsegala več kot trinajst strani in se je začela s slikovitim uvodom: »Z mobilizacijo se je za Jugoslovane začelo preganjanje po zgledu na Bartolomejsko noč. Iz tega se je razvila grozovita strahovlada, ki traja že tri leta in je v marsikaterem smislu preseгла ‚dela‘ Robespierrea.« Poslanci Jugoslovanskega kluba

3 Pleterski, *Politično preganjanje*, 5–7.

4 Ćorović, *Patnje Srba*, 24–36.

5 Banac, *Nacionalno pitanje*, 342.

6 Hautmann, *Die österreichischen Kriegs- und Humanitätsverbrechen*, 60. Prim. tudi Paravac, *Dobojski logor*.

7 Hautmann, *Die österreichischen Kriegs- und Humanitätsverbrechen*, 58, 59.

8 Ćorović, *Patnje Srba*, 33.

9 Anfrage des Abgeordneten Dr. Korošec und Genossen an die Gesamtregierung.

so dalje v tekstu utemeljevali zahtevo po suvereni jugoslovanski državi z žrtvami tisočih Jugoslovanov, ki sta jih zakrivila vojno ministrstvo in vrhovno poveljstvo. Poleg ostalih zločinov je interpelacija nadrobneje razčlenjevala, kako se je z ukazi in navodili, ki sta jih izdajala vrhovno poveljstvo in vojna uprava, pripravila podlaga za justične in izvensodne umore. Že v prvem mesecu vojne je vrhovno poveljstvo izdalo ukaz o formalni poenostavitvi »vojnega kazenskega postopka« (Feldverfahren). Z njim se je vojaške pravosodne funkcionarje opozorilo, da od pristojnega poveljnika ni več treba pridobiti privolitve za začetek postopka pred naglim sodiščem, »če je ta nadrejeni preveč oddaljen in če se zdi, da je hitra izvedba naglega sodišča zaradi odvrčalnega/zastraševalnega učinka upravičena«. S tem je bil odstranjen zadnji nadzor nad uvedbo naglega sodišča. Zakon je namreč predvidel, da se naglo sodišče skliče šele potem, ko vojni tožilec dobi ukaz pristojnega poveljnika, v katerem je nadrobno obrazložena obtožnica, poveljnik pa je pred tem dolžan preveriti, ali je v danem primeru glede na zakonska določila postopek pred naglim sodiščem sploh dopusten. Ker je bila vojaška justica čedalje bolj preobremenjena, so kmalu uvedli pooblaščenca (prokuriste), ki so večinoma nadomestili častnike – vojaške pravnike. Ti naj bi izvajali postopke pred naglim sodiščem, vendar se je kmalu izkazalo, da jih je dosti premalo. Sledilo pa je še nadaljnje strašljivo poenostavljanje »sodnega postopka«, in sicer v obliki ukaza vrhovnega poveljstva z naslovom: »Rasche Justiz, Kriegsnotwehr!« (tj. Hitro sodstvo v silobranu v vojni!) Ukaz je odredil, da izvajanje postopka »pred naglim sodiščem oz. na bojišču« v primeru sovražnega odnosa lokalnega prebivalstva ni več v pristojnosti pravosodnih častnikov, pač pa lahko poveljniki posameznih enot samostojno izvajajo »pravo silobrana v vojni« (Kriegsnotwehrrecht) brez sodelovanja sodnika. S tem ukazom je bila pristojnost vojnih sodišč ukinjena, če je poveljnik neke enote po lastni presoji ocenil, da je drža lokalnega prebivalstva sovražna. Tisti med častniki, ki so bili krvoločni, so dobili proste roke, saj izgovorov za domnevno ali stvarno sovražno držo prebivalstva ni bilo težko najti. Vedeli so namreč, da jih ne bodo klicali na odgovornost oziroma prav nasprotno – verjeli so, da bodo z razkazovanjem strogosti in gorečnosti nadrejenim všeč. Skratka: ukaz je dovoljeval, da se ljudi usmrti, brez da bi o tem odločal sodnik – pomenil je dovoljenje za umor. Interpelacija je izpostavljala:

»[N]emočnemu in nedolžnemu jugoslovanskemu prebivalstvu se je z enim ukazom vrhovnega poveljstva vzelo varstvo, ki pripada vsakemu zločincu, tudi morilcu in roparju. Morilca in roparja se ne sme dotakniti – ona dva pripadata sodišču. Jugoslovane pa se lahko ubija po lastni presoji in želji ... Celo za primer upora je naglo sodišče po vojaškem kazensko-procesnem redu predvideno kot skrajni ukrep. In kako je sodstvo v vojnem pravu silobrana (Kriegsnotwehrrecht) utemeljeno? Če je pristojni poveljnik oddaljen, si (pri sestavi naglega sodišča) pomaga s pooblaščencom pravosodnega častnika. Če tudi tega ni v bližini, nastopi pravo silobrana v vojni, vsak sodni postopek je izključen in žrtev je brez nadaljnega usmrčena ... In tako so nešteti državljani v Bosni, Hercegovini in Slavoniji bili umorjeni, ker je – ko ni pravosodnega častnika v bližini – Jugoslovane dovoljeno moriti po lastni presoji: to je pravo silobrana v vojni! Jugoslovanske dežele – zlasti Bosna, Hercegovina in Srem, so postale ogromna klavnica, ki sta jo za slovansko klavno živino

postavila vojno ministrstvo in vrhovno poveljstvo ... S tem ko se je lastne državljane jemalo za talce, je bila pričeta državljanska vojna. Ta vojna se je začela v pričakovanju, da bo napadeno ljudstvo poseglo po zakoniti samoobrambi, da bi se potem to tolmačilo kot veleizdaja in upor oz. vstaja, pripravljena v sodelovanju s sovražnikom. S tem bi se opravičilo izredne državne ukrepe, katerih poglobiten namen je bil, da se Jugoslovane temeljito iztrebi in na opustelih področjih, kjer so nekoč bivali, ustvari Südmarko – po zgledu ravnanja saškega cesarja proti polabskim Slovanom ... To naj bi bila zahvala ljudstvu, ki je stoletja predstavljalo okop pred osmansko povodnjijo.«¹⁰

Družinska tradicija vojskovanja za cesarja in monarhijo

V spominih na svoje vojskovanje ob okupaciji Bosne in Hercegovine leta 1878, katere se je udeležil kot rezervni poročnik 17. pešpolka, je Anton Svetek poleg opisa bitk in pohodov prikazal tudi svoj odnos do tamkaj živečih prebivalcev. Njegove vrstice odražajo precej vzvišeno pokroviteljstvo in določeno naklonjenost do bosanskih kristjanov, zlasti Srbov, ki so jih osvobajali izpod turškega jarma:

»Druga slika v bitki je bil sivolasec bošnjaški Srbin. Ta dobrovoljček je čutil prav neprijetno posledke svoje lahkomišljenosti. Donašal nam je med bitko pravi Samarijan v mehu hladne pitne vode. Tudi meni je poslužil in jako sem mu bil hvaležen, da mi je ugasil žejo. Srčni starček se ni bal iti do prvih vrst bojne vrste, za žvižganje krogelj je imel gluha ušesa ... Za nekaj časa ga privedo zvezanega trije vojaki. Prišedši do mene pade na kolena milo proseč: 'Gospodine! Ukaži, da me ovi askeri ne usmrtijo, jaču opet tirati dobro vodu.' 'Što si radil?' vprašam ga. 'Za boga, nista, šta bi htelo biti vam u štetu,' odgovori mi obupani starček. Podčastnik in načelnik straže mi potem povesta, da je polkovni zdravnik ujetniku preiskal žepe in pri njem našel tri 'fišeke' (patrone) ter nekoliko starega smodnika, zavitega v kosec platna ... 'Mogoče,' mislim si, 'da je starec zvita lisica, a res je tudi, da nam je v hudi žeji postrezal z dobro vodo, torej nam služil v prid. Napišem listič, na katerem potrdim, da sivolasec ves čas svojega bivanja med nami ni storil ničesar sumnjivega, da pa nam je vodo noseč pripovedoval mnogo zanimivih rečij o sovražniku, kar sem, ako se zahteva, pripravljen osebno potrditi. Ta listič dam Bošnjaku, ki mi v znamenje hvaležnosti poljubi plaščni rob. Odvedo ga potem v glavno stanišče. Pozvedel sem pozneje, da so siromaka stoprav po dolgotrajnem zaporu v Travniku izpustili.«¹¹

Iz zapisov Antona Svetka je videti, da so mu bili dosti manj všeč bosanski muslimani, ki jih poimenuje Turki (na enem mestu omenja npr. »vstanek zatirane raje proti kruti turški hijeni«). Med drugim je to razvidno iz njegovega opisa neke hišne preiskave, ko prostodušno razlaga, kako so ga – bolj kot morebiten uboj civilista, kateremu

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Svetek, *Spomini*, 668.

je vdrl v hišo in mu grozil s požigom – skrbele nevšečne formalnosti ob preiskavi, ki bi temu sledila:

»Mož preplašen ni vedel kaj storiti. Očita mi z ostro besedo nezakonitost pohoda in zahteva od nas pojasnila in opravičenja, ker se drzemo siloma vlomiti v harem. Hladnokrvno, toda odločno ga zavrnem in mu razjasnim v kratkih besedah, da je pač on gospodar haremov in vsega, kar je v koči, samo orožja ne, katero ima spravljeno ... Ko na tleh ležeči ženski čujeta resno žuganje, začneta jokajoči se kričati s pretrganim glasom. 'Hočete ščititi' zavpijem srdito, 'neču nijedne štete raditi v kuči, a kažu vam, da izbacnem Turčina i zapalim mu kuču, kad mi ne preda oružja ...' ... Reči moram, da početkom sam nisem vedel, kako bi uredil preiskovanje, da bi se ne teknili žlahtnega ženstva, in kako bi se ognil zahtevanju, da imata ženski odložiti zunanje povoje. Položaj je bil zame in zlasti za ženstvo jako resen, delo za nas preopasno. Razdraženi Turek, Bog ve, če bi se ne spustil vame! Uboj bi bil neizogiben in nasledek – dolga, neprijetna preiskava pred vojno gosposko ...«¹²

Kakorkoli, leta so minevala, tradicija zvestega vojskovanja za cesarja in monarhijo pa se je prenesla na naslednjo generacijo – 36 let za očetom Antonom, se je na vojevanje v Bosno odpravil njegov sin Alfonz Svetek, aktivni stotnik 54. pešpolka. Alfonz, kolikor je znano, ni objavljajl spominov, se pa je ohranilo kar nekaj pričevanj iz dveh sodnih procesov zoper njega, iz katerih je razvidno, da je bil bosanskim Srbom bistveno manj naklonjen kot oče.

Zver v človeški podobi

19. aprila 1919 je na naslovnici *Slovenskega naroda* izšel članek Rasta Pustoslemška z naslovom V imenu pravice. Po nekoliko patetičnem, moraliziranju polnem uvodu je Pustoslemšek navedel:

»Imam v rokah 'izkaz o obešenih in ustreljenih osebah' v Milićih leta 1914. Navedene so tu po tekočih številkah te-le žrtve: 1. Vasiljević Maksim; 2. Obradović Jovan; 3. Milinković Milorad; 4. Zugić (Nešić) Pero, vsi iz Dervente; 5. Madžerović Gajo; 6. Madžerović Pavle; 7. Madžerović Pero; 8. Petrović Simeun, vsi iz Vasilja; 9. Milić Vaso iz Milićev, vsi obešeni; 10. Kovačević Marko iz Dervente; 11. Grkić Pero; 12. Mišić Miladin in 13. Mišić Gjoko, vsi iz Milićev, ustreljeni. Vsi ti so bili ovađeni, da so srbski vohuni, in postavljeni pred vojno sodišče. Kako so vojna sodišča leta 1914. sodila v Bosni, Hercegovini in v Galiciji, je znano vsemu svetu. Vkljub temu to vojno sodišče, dasi je uvedlo najnatančnejšo preiskavo, ni našlo na obtožnicah niti sence kake krivde. Vsi so bili oproščeni in puščeni na svobodo. V Milićih je bil takrat poveljnik stotnik Svetek, rodом Slovenec s Kranjskega. Temu stotniku sodba vojnega sodišča ni bila po volji, zato je dal na svojo pest po posebni patrulji poloviti vse one, ki so srečno utekli vojnemu sodišču, ter zaukazal svojim podrejenim

¹² Prav tam, 730, 731.

organom, da naj napravijo ž njimi kratek proces ter jih spravijo na oni svet. Ta okrutnost in krvoččnost je osupnila celo podrejene vojake in orožnike, ki so sicer kaj malo pristopni človeškemu čutilom in navajeni se slepo pokoriti vsakemu migljaju svojih zapovednikov. Na usta orožnika Heršaka so naprosili stotnika Sa, naj ustavi obešenje, češ da se sme obešati samo zločince, ne pa pravičnih in nedolžnih ljudi. In kaj je odgovoril gospod stotnik? 'Zapovednik sem jaz in nihče drug. Zaukazujem, da se moje povelje takoj izvrši!' Ukazu so se pokorili in padle so žrtve, na katerih niti krvavo vojno sodišče ni našlo niti sence krivde! Bratje Joca, Pavle in Ilija Zalović so bili osumljeni, da so podpirali srbske komite, ko so leta 1914. prvič vpadli v Bosno. Orožništvo je proti njim uvedlo najstrožjo preiskavo in dognalo, da niso zagrešili ničesar takega, da bi se moglo proti njim postopati. Navzlic temu je stotnik Svetek dal svoji patrulji dne 11. septembra 1914 vse tri brate prijeti ter jih privesti v Miliće, kjer bi naj bili obešeni. Toda vodja ondotne orožniške postaje se je temu uprl ter se pritožil proti krivičnemu obešanju nedolžnih ljudi naravnost na poveljujočega generala. Ta pritožba je imela ne samo ta uspeh, da so bratje Zalovići utekli gotovi smrti, marveč da so se postavile meje tudi divjanju očitno perverznega stotnika. Končno še jeden slučaj. Orožnikom v Džilah je privedla neka madžarska patrulja 14letnega dekleta in 55letno njeno babico z ukazom stotnika S-a, da se naj nemudoma usmrtita, češ, da sta dajali znamenje sovražniku na Kovačić Brdu. Orožniki so stvar znova preiskali in se prepričali, da ste revici docela nedolžni. Da jima rešijo življenje, so javili stotniku S-u., da je bila justifikacija izvršena, v resnici pa so siroti skrili pri Vaši in Triši Zaloviću, v Džili, kjer sta ostali v skrivališču, dokler ju ni lani spasila srbska vojska. Mož, ki ima na vesti te težke zločine, ki je dal streljati nedolžne ljudi kakor zajce, je Slovenec, je naš rojak. V dušo me je sram. Ne vem, kje je sedaj ta zver v človeški podobi, toda on živi sredi med nami in zavzema ugledno socialno stališče. Ne hlepim po osveti, to čustvo mi je tuje, to pa pravim, ako je kdo zaslužil eksemplarično kazen, zaslužil jo je v najvišji meri ta krvolok. Med poštenimi Slovenci, med častitimi Jugoslovani zanj ni več mesta!«¹³

24. aprila 1919 je v *Slovenskem narodu* izšla notica, da je stotnik Alfonz Svetek, »ki je dal leta 1914 pomoriti več naših ljudi v Bosni kljub temu, da jih je bilo krvavo sodišče oprostilo«, aretiran. Dva dni za tem, 26. aprila 1919, so v istem časopisu objavil popravek Svetkovega odvetnika Franca Frlana, ki je zanikal zgornje obtožbe in sporočil, da je Svetek vložil zahtevo za kazensko preiskavo zoper Pustoslemška, obenem pa zaradi napada na svojo čast prosil častniško aprobativno komisijo (ki je preverjala ustreznost bivših avstrijskih častnikov za sprejem v vojsko kraljevine SHS), da poda svoje stališče o tej zadevi. Komentar uredništva *Slovenskega naroda* ob tej objavi je bil: »Ali Svetek res še ni pod ključem? Prosimo tako uradnega pojasnila!«

Ni jasno, ali so te časopisne objave vplivale na dejstvo, da je bil istega dne Alfonz Svetek povabljen na razgovor na ljubljansko policijo, nakar so ga na zahtevo državnega tožilca zadržali v preiskovalnem zaporu, in sicer na podlagi členov 175/2,3 in 180 kazenske pravnega reda (begosumnost ter možnost vplivanja na priče; obvezno pridržanje zaradi zagrožene kazni nad 10 let zaporu). Istočasno se je na predlog Državnega tožilstva v Ljubljani zoper njega začela kazenska preiskava zaradi umora 13 oseb, ki

13 Pustoslemšek, V imenu pravice.

naj bi jih v Miličih dal od jeseni 1914 do pomladi 1915 kot etapni štacijski poveljnik »postreljati oz. pobesiti«. V okviru preiskave je preiskovalni sodnik zaprosil vojaške, sodne in civilne oblasti v Bosni za gradivo (morebitne zapisnike zaslišanj, vložene obtožnice itd.) in informacije, obenem pa je po Deželni vladi oziroma predstavnstvu Kraljevine SHS na Dunaju zahteval dokumentacijo iz »Feldgerichtsarchiva«, ki se je nanašala na sodni proces zoper Alfonza Svetka iz let 1914/15. Izpostavilo se je namreč, da je bil stotnik Svetek že v sodni preiskavi pred avstrijskim vojaškim sodiščem, in sicer zaradi zlorabe oblasti oziroma samovolje. Preiskovalni sodnik je prosil predstavnstvo Kraljevine SHS na Dunaju tudi za naslove oseb, ki so Svetku poveljevale: podmaršala pl. Lenza, podmaršala Felixa Andriana in generala Komma, saj se je Svetek zagovarjal tudi s tem, da je vedno ravnal na podlagi povelj svojih nadrejenih. Poleg navedenega je preiskovalni sodnik prosil tudi častniško »aprobativno« komisijo v Ljubljani za vse dokumente v zvezi s prošnjo Alfonza Svetka, da se ga sprejme v vojsko kraljevine SHS. Svoje prošnje za dokumente in podatke je preiskovalni sodnik označil kot zelo urgentne z navedbo, da se za preiskavo zelo zanima Deželna vlada, kot tudi celotna slovenska javnost, medtem ko je obdolženec v preiskovalnem zaporu.¹⁴

11. julija 1919 so z Dunaja prispeli prepisi dokumentov iz sodnega spisa, ki se je nanašal na proces zoper stotnika Svetka pred sodiščem 16. korpusa¹⁵ – ljubljanski preiskovalni sodnik jih je kasneje poslal Okrožnemu sodišču v Tuzli. Okrožno sodišče v Tuzli pa je ljubljanskemu preiskovalnemu sodniku 17. junija 1919 poslalo dokumente iz preiskovalnega spisa zoper nekdanjega finančnega stražarja Jaroslava Rataja: prijavo, predlog državnega tožilca za preiskavo in zapisnike zaslišanj. Kot se je izkazalo, je bil Jaroslav Rataj, ki se je v preiskovalnem zaporu v Tuzli nahajal že od 5. aprila 1919, desna roka stotnika Svetka – večino zločinov v Miličih sta izpeljala skupaj. Že 25. maja 1919 je Okrožno sodišče v Tuzli zahtevalo izročitev Alfonza Svetka, in sicer zaradi samovoljne justifikacije – hudodelstva umora več prebivalcev v Miličih, zahtevo pa je 14. junija 1919 ponovilo. V utemeljitvi zahteve po izročitvi se je poudarilo, da je pravilno, da se Svetku sodi v Tuzli, saj so bili zločini, za katere se ga preganja, storjeni na območju Okrožnega sodišča v Tuzli, storil jih je v tesnem sodelovanju z v Bosni živečim Jaroslavom Ratajem, zato je nujno (tudi z vidika potrebe, da se oba obdolženca medsebojno soočita), da se postopek združi in izvaja pred enim sodiščem, vrhu vsega pa so vse priče, ki jih je treba zaslišati, z območja Okrožnega sodišča v Tuzli oziroma živijo v Bosni.¹⁶

Nekaj dni pred izročitvijo bosanskim sodnim oblastem pa je Alfonz Svetek izjavil, da se mu je zdravstveno stanje poslabšalo ter da ni sposoben hoditi. Preiskovalni sodnik je zato naročil, da ga pregleda sodni izvedenec dr. Plečnik, ki je po natančni preiskavi izjavil, »da gre za perineuritičen napad, ki jih je Svetek kot alkoholičar in luetik že večkrat imel, da se mu je pa stanje že izboljšalo in da je preostala samo še neka slabost v nogah, ki pa ni velika«. Zdravnik je menil, da Svetek sicer »radi oslabelosti

14 SIAS 307, Spisi o kazenski stvari zoper Alfonza Svetka, fol. 12 in 12b.

15 Prav tam, fol. 18–19 in 23–24, prepisi iz spisov »EN° 41 Feldgericht der 58 I.T.D. ex 1915«.

16 Prav tam, dopis z dne 26. 5. 1919 Okrožnega sodišča v Tuzli Deželni vladi v Ljubljani z zahtevo po izročitvi Alfonza Svetka.

nog in njegove telesne teže« ne more dolgo hoditi, da pa je primeren za železniški transport, če se poskrbi, da se ne bo vozil v gneči. Preiskovalni sodnik je zato zaprosil policijsko ravnateljstvo v Ljubljani, da pri jetniški upravi prevzame Svetka in ga transportira v Bosno. Pri tem je preiskovalni sodnik še zapisal, da po njegovi oceni Svetek svojo bolezensko stanje prikazuje slabše kot je v resnici, saj upa, da se ga bo izpustilo iz zapore, da bi »tako lahko utekel preteči kazni, posebno sedaj ko dohaja vedno več obtežilnega materiala proti njemu. Treba bo torej preskrbeti vse potrebno, da ne ubeži po poti.«¹⁷

Skupaj z Alfonzom Svetkom so 18. junija 1919 v Tuzlo poslali tudi vso dokumentacijo. Alfonz Svetek je marca 1920 umrl v zaporu v Tuzli še pred koncem kazenskega postopka.¹⁸

Stotnik Alfonz Svetek pred avstrijsko vojno justico

Ko je preiskovalni sodnik Deželnega sodišča v Ljubljani leta 1919 zaprosil za dokumente iz »Feldgerichtsarchiva«, je pri tem izpostavil, da je preiskava pred avstrijskim vojnim sodiščem potekala, ker je Svetek »dal samolastno justificirati nekaj domačinov, ki so bili od prekega soda (Truppenstandrecht) oproščeni« in da je bil »preiskan po psihiatrih, ki so izjavili, da za svoja dejanja ni odgovoren in nato je bilo postopanje proti njemu ustavljeno«. Pregled dokumentov, zaslišanj in ugotovitev, ki jih je jeseni 1914 zbral vojaški preiskovalni sodnik, podpolkovnik – auditor dr. Hermann Allendorf, lahko strnemo na naslednji način.

25. septembra 1914 je v Miličih zasedalo naglo sodišče v sestavi: predsedujoči stotnik Beil, člani – ritmojster Spielmann, ritmojster Schütz, podpolkovnik Schmutz, zdravniški pomočnik Otto Mayer, poročnik Petrovič. Obtoženi so bili: Gajo Madjarević, Pavle Madjarević, Radoslav Dukić, Krsto Madar in Pavle Madar. Prva dva sta se pred sodiščem znašla zaradi razširjanja veleizdajalskih, državni sovražnih vesti, preostali trije zaradi vodenja srbskih enot, ki so vdrle v Bosno.

Oba Madjarevića je prijavil Redžo Ramić iz Dervente, ki je poslušal pogovor med njima in Mehmedom Dedićem, prodajalcem tobaka. Naglo sodišče je dejansko stanje glede zločinov Madjarevićev povzelo takole:

»Gajo je 22. 9. šel k Mehmedu po tobak, z njim je bil njegov bratranec Pavle Madjarević. Tega je Mehmed poklical, da bi ga zaščitil pred prodirajočimi Srbi, s čimer se je Pavle strinjal. Pavle je zahteval tobak, Mehmed ga ni hotel dati, saj je tobak erarska last. Nato je Pavle izjavil, da letos ne bo treba oddajati tobaka, saj prihaja novo cesarstvo, vse bo prosto in vsak bo lahko kadil, kolikor bo hotel. Srbi so že zasedli Rogatico in Višegrad, zdaj bodo

17 Prav tam, fol. 12f–12g, dopis preiskovalnega sodnika Policijskemu ravnateljstvu v Ljubljani z dne 18. 6. 1919.

18 Prav tam, fol. 25–38, predlog zagovornika dr. Franc Frlana, odvetnika v Ljubljani za odmero stroškov in kazenski zadevi Vr VIII 529/19 zoper lastno stranko; zabeležka dne 23. 3. 1919.

še Sarajevo, nakar bodo imeli vso Bosno. Sploh bodo prišli Rusi od zgoraj, Srbi z vzhoda, Črnogorci z juga. V dveh urah bodo Srbi že tukaj. Oba Madjarevića tajita te izjave. Priča Reddscha Ramić iz Dervente je bil prisoten in potrjuje ta pogovor, Mehmed pa pove, da je slišal, da je bilo govora o tobaku, Rogatici in Višegradu, kaj točno, pa ne ve, ker slabo sliši. Sodba: Gajo Madjarević se obsodi na sodno preiskavo zaradi sodelovanja pri razširjanju državi sovražnih govoric – enoglasno. Pavle Madjarević na smrt z obešanjem – s tremi glasovi, dva glasa za sodno preiskavo.«¹⁹

26. septembra 1914 je predsednik naglega sodišča stotnik Raimund Beil poslal poveljstvu 16. korpusa telegram, da je sinoči pol ure pred polnočjo naglo sodišče obso-dilo pet srbskih kmetov, in sicer štiri na sodno preiskavo, enega pa na smrt z obešanjem. Pet srbskih kmetov je nato stotnik Beil čez noč v varstvo predal etapnemu poveljniku stotniku Svetku. Zgodaj zjutraj mu je stotnik Svetek povedal, da je ponoči dal na svojo odgovornost tri od njih obesiti – Gaja in Pavla Madjarevića iz Vižinj in Pera (verjetno je bila to ista oseba, ki se je prej navedla kot Pavle op. a.) Madarja. Potem ko je zasedalo naglo sodišče in sprejelo sodbo (stotnik Svetek ni bil prisodnik tega sodišča oziroma pri sojenju ni sodeloval), so bili ti ljudje stotniku Svetku izročeni izrečno le v varstvo.

28. septembra 1914 je preiskovalni sodnik podpolkovnik Allendorf zaslišal sto-tnika Svetka.

»Alfons Svetek c.kr. stotnik, rojen 27. 3. 1879 v Ljubljani, ta čas aktivni stotnik pehotnega polka št. 54, etapni štacijski poveljnik v Milićih, je potem, ko je bil opomnjen, da mora govoriti resnico, navedel:

Pri mojem prvem obhodu okolice Milićev, ki se razteza do Nivićev, so me srbski prebivalci trikrat obstreljevali v hrbet. Poročila, ki so izvirala s strani zanesljivih častnikov (med njimi nadporočnik Zorec), so govorila o tem, da Srbi tukajšnje turško prebivalstvo masakrirajo, pobijajo in jim celo spolne organe vtikajo v usta.

Naglo sodišče, sklicano 25. 9., je le v enem primeru izreklo smrtno obsodbo. Ker pa sta ostala dva Srba, po navedbah zaslišanih Turkov, bila v svaštvu z obešenim, je obstajala nevarnost, da se bodo ostali (srbski) prebivalci v okolici maščevali s pokoli. Turek Debić me je med dajanjem izjave o napredovanju Srbov vprašal, ali je Krsto Madjarević na prostosti, saj se je bal, da bo skupaj s svojim sorodstvom pobit, če ga bo Madjarević videl, da nekaj izjavlja. Neki ogrski častnik mi je pripeljal približno 19 let starega fanta s sporočilom, da ga je ta obstreljeval, in me je prosil, naj ga dam obesiti, saj on mora nazaj v bitko. O usmrtnitvi sem obvestil stotnika Beila. Priznam, da mi je bilo izročenih pet oseb – štirje v pridržanje, eden za izvršitev usmrtnitve. V zvezi s Krstom Madjarevićem navajam, da je šele po drugem dnevu po bitki pri Nurićih dostavil poročilo, da so tam bile srbske enote. Imel je dovolj časa, da bi to pravočasno sporočil, Srbi so se namreč krepčali v njegovi hiši. Dodajam tudi, da je pri tem naglem sodišču tolmač zelo slabo prevajal in okoliščine sodišču predstavil na veliko blažji način, kot se je zgodilo v resnici. Dalje navedem še, da o postopku naglega sodišča na bojišču nisem nič vedel (verjetno v smislu kako poteka – op. a.).«

19 Prav tam, fol. 19, prepis zapisnika naglega sodišča v Milićih z dne 25. 9. 1914

Ob tem velja pripomniti, da ni povsem jasno, kako se je v pričevanju stotnika Svetka znašel Krsto Madjarević, saj ni bil obtožen pred naglim sodiščem niti justificiran ob tej priliki. Morda je mislil na Krsta Madarja (ni povsem jasno, ali so avstrijski vojni organi v zapisnikih občasno zamešali ta dva priimka – op. a.). Prav tako ni razvidno, kaj naj bi imela omemba usmrtitve 19-letnega mladeniča s tem, o čemer je podpolkovnik Allendorf stotnika Svetka spraševal. Nekoliko si je te nelogičnosti mogoče razložiti iz navedb v uradnem poročilu preiskovalnega sodnika podpolkovnika Allendorfa, ki je o Svetku zapisal, da je zmedeno in nemarno uradoval oziroma na poveljstvo pogosto pošiljal napačne podatke in dokumente:

»c. kr. Sodišče poveljstva 16 korpusa

Uradno poročilo

Po zaslišanju kapitana Svetka je prišlo do prekinitve v preiskavi, saj preiskovalni sodnik ni mogel zaslišati stotnika Beila.

Odredba za uradno preiskavo še ni bila izdana. Tehtala se je namreč možnost, da bi se naznanilo (zoper stotnika Svetka) umaknilo, saj je vojaško sodišče v Milićih spadalo v področje vojnega prava v izjemnih razmerah in je zunaj pristojnosti častnikov za sodno službo, kot tudi zaradi tega, ker se razlaga stotnika Svetka, da naj bi (ustrezno) ravnal pod pritiskom – saj so Srbi takrat ravno zasedli Srebrnico – ni zdela neverjetna.

Naslednje okoliščine pa so vzbudile upravičen dvom o verodostojnosti odgovornega oz. upravičenega ravnanja stotnika Alfonsa Svetka:

Ko se je podpisani kot preiskovalni sodnik 5. 11. zaradi zaslišanj v zvezi s preiskavo zoper popa Sava Dangića mudil v Milićih in je tam prenočeval, da bi naslednji dan nadaljeval zaslišanje, je ugotovil, da so pripombe posameznih častnikov, ki so svojčas službovali v Drinjači – da je stotnik Svetek pijanec – potrjene s tem, da je stotnik Svetek tega večera spil več šalic čaja, ki so bile močno okrepljene z rumom oz. konjakom. Takrat je Svetek tudi razlagal o pokolih, ki naj bi jih Srbi izvedli nad Turki. Potem ko je podpisani v to podvomil oz. označil kot pretiravanje, je Svetek pri tem vztrajal in trdil, da je vse res. Nasploh je stotnik Svetek pri vsaki priložnosti močno izpostavljал svoje sovraštvo do tam živčih Srbov in v pristojnosti zdravnika bi bilo, da ugotovi, ali ni ta način razmišljanja, ki bi ga lahko skoraj označili kot krvoločnega, odraz bolnega stanja.

Posebej pa je domnevo, da stotnik Svetek tega (= izdati ukaza o usmrtitvi civilistov, op. a.) ni mogel storiti v normalnem duševnem stanju, zbudilo dejstvo, da je na telegrafske in telefonske zahteve, ki so se nanašale na določen primer, venomer dajal pojasnila in dokazni material, ki se je nanašal na povsem drugo zadevo, ne pa na ono, za katero je bil zaprosen. Ni domnevati, da je do teh nesporazumov prišlo zaradi pogosto pomanjkljivih telegramov. Dalje je stotnik Svetek na ukaz poveljstva korpusa, da je treba Gaja in Pavla Madjarevića odpeljati in izročiti določenim vojaškim oblastim, sporočil, da je povelje izpolnil, kasneje pa se je izpostavilo, da sta bila oba Madjarevića na njegovo povelje – ki je bilo v nasprotju s poveljem štacijskega poveljnika stotnika Beila – obešena oz. usmrčena.

Zaradi tega je podpisani preiskovalni sodnik pristojnemu poveljniku vnovič poslal vlogo, naj se kazenska zadeva zoper stotnika Svetka zaradi zločina zlorabe službenih pooblastil predloži sodišču armadnega etapnega poveljstva. Usmrtitev civilistov, ki jo je 26. 9. letos

ukazal stotnik Svetek, se nedvomno ne da opravičiti z vojnim silobranom (Kriegsnotwehr). Po navedbah nekega zdravnika, ki se je mudil prejšnji mesec v Miličih, naj bi bil stotnik Svetek v resnici kronični alkoholik.

Valjevo, 22. novembra 1914, preiskovalni sodnik dr. Allendorf, podpolkovnik – avditor«²⁰

Domneve preiskovalnega sodnika, podpolkovnika Allendorfa, je čez dva dni potrdilo pričevanje predsednika naglega sodišča v Miličih, stotnika Beila:

»c. kr. Sodišče poveljstva 16. korpusa

Zapisnik zaslišanja, sestavljen v Valjevu 24. 11. 1914 s stotnikom Raimundom Beilom.

Po opominu, da mora govoriti resnico, je priča izpovedala naslednje:

Ime mi je Raimund Beil, rojen v Olmützu 10. 2. 1877, rimokatolik, samski, poklicni častnik, c. kr. stotnik pri artilerijskem polku št. 37.

V zvezi z mojim telegrafskim naznanilom z dne 26. 9. 1914 hočem predstaviti potek dogodkov, kot so se dejansko zgodili.

Takrat sem bil štacijski poveljnik v Miličih, kjer je moja baterija tri dni počivala. 25. 9. je tekom dne patrolja finančne straže pripeljala pet ljudi v tamkajšnje štacijsko poveljstvo, in sicer na podlagi ustnega naznanila nekega Turka. To so bili naslednji srbski kmetje: Gajo Madarević, Pavlo Madjarević, Radoslav Dukić, Krsto Madar in Pavlo Madar iz vasi Višnjica, okraj Vlasenica.

Takoj se je sestalo naglo sodišče, ki ga je sestavljalo 5 častnikov in jaz sem mu načeloval. Obtoženi so deloma tajili, da so vodili Srbe, deloma pa trdili, da so bili v to prisiljeni zaradi grožnje z orožjem. Naglo sodišče je obsodilo:

- Gaja Madjarevića na sodno preiskavo zaradi razširjanja veleizdajalskih, državi nevarnih govoric;
- Pavla Madjarevića na smrt z vrvjo zaradi veleizdaje (s tremi glasovi za in dvema proti);
- Radoslava Dukića na sodno preiskavo zaradi vodenja Srbov;
- Krsto Madarja na sodno preiskavo zaradi vodenja Srbov (4 glasovi za, eden za smrtno obsodbo);
- Pavla Madarja na sodno preiskavo zaradi vodenja Srbov (enoglasno).

Zatem je bilo naglo sodišče razpuščeno in pet ujetnikov sem osebno predal etapnemu štacijskemu poveljniku stotniku Svetku z opozorilom, da naj tem ljudi nič ne stori, saj nadaljnja odločitev v zvezi z njimi pripada poveljstvu korpusa. Stotnika Svetka sem posvaril, saj sem vedel, da je vse Srbe na tem področju označeval za veleizdajalce in jih je sovražil, saj naše vojake zahrbtno morijo in bi zato vsakega od njih najraje obesil. Naslednji dan sem navsezgodaj izvedel, da je stotnik Svetek ponoči tri od petih ujetnikov dal obesiti, brez da bi bil zato pooblaščen.

Ostala dva sta bila izročena poveljstvu korpusa v Drinjači, telegrafsko sem poslal naznanilo o tem dogodku.

20 Prav tam, fol. 24; prepis poročila preiskovalnega sodnika, podpolkovnika Allendorfa, o stanju preiskave na dan 22. 11. 1914 skupaj s prepisom telegrama stotnika Beila poveljstvu korpusa z dne 26. 9. 1914 in prepisom zapisnika zaslišanja Alfonsa Svetka, stotnika 54. pehotnega polka, poveljnika etapne postaje (Etappenstationskommandant) v Miličih z dne 28. 9. 1914 (zadnja dva dokumenta na fol. 19).

Rad bi še navedel, da je stotnik Svetek na mene naredil vtis alkoholika, kar sicer na zunaj ni bilo posebej opazno, je pa na njegovo sposobnost ukrepanja neugodno vplivalo. Posebno je bilo to razvidno na dan zasedanja naglega sodišča, ko je obravnava trajala od petih popoldne do četrta na polnoč – stotnik Svetek je medtem spil več vina kot običajno, kar sem tudi opazil in ga zato opomnil, da ne bi kaj ukrenil zoper ujetnike. S tem v zvezi me je pomiril in odšel sem spat. Njegovo stanje na ta večer ni bilo povsem opito, vendar tudi ne povsem normalno. Ko sem šel spat – spim v prvem nadstropju finančne vojašnice – je ostal stotnik Svetek v telefonski sobi in si je dal privedi tri ujetnike, ki jih je obravnaval. Mogoče je, da je še dlje ostal pokonci in popival.

Raimund Beil, stotnik

Karl Funk narednik, zapisničar

Hermann Allendorf, podpolkovnik avditor kot preiskovalni sodnik²¹

Na podlagi zgornjih poizvedb podpolkovnika Allendrofa se je stotnik Svetek znašel v sodni preiskavi pred vojaškim sodiščem 59. pehotne divizije, in sicer zaradi zlorabe uradnih oziroma službenih pooblastil. V začetku maja 1915 ga je to sodišče poslalo na opazovanje v garnizijsko bolnišnico št. 25 v Sarajevu in od nje zahtevalo izvedensko mnenje, saj se je pojavil dvom v Svetkovo normalno duševno stanje. Ugotovitve iz izvedenskega mnenja psihiatrov (ti Svetka, kot je razvidno iz dokumenta, niso zdravili, pač pa le opazovali z namenom izdelave strokovnega mnenja), ki so ohranjene v obliki obsežnejšega poročila, se ne sme ne citirati niti povzemati, saj je tako odločila Arhivska komisija.²² Toliko pa naj bo dovoljeno navesti, da Svetek svojih dejanj v razgovorih z zdravniki ni obžaloval. Že iz prejšnjih dokumentov, ki niso nastali pri »izvajalcu zdravstvene dejavnosti«, pa smo izvedeli, da so psihiatri menili, da Alfonz Svetek za svoja dejanja ne more odgovarjati. Sodni postopek zoper njega je bil tako ustavljen 26. maja 1915.

Pričevanja finančnega stražnika Jaroslava Rataja o dejavnostih stotnika Alfonza Svetka v Milićih

31. decembra 1919 je osem oseb po občinskem narodnem svetu v Milićih vložilo prijave zoper nekdanjega finančnega poveljnika Jaroslava Rataja. Prijave so ga obtoževale, da je bil nalogodajalec za umore civilistov oziroma da je napeljeval stotnik Alfonza Svetka, da je izdajal ukaze o justifikaciji. Navedbe sorodnikov žrtev in očitvidcev ter Ratajeve izjave pričajo, kako so pripadniki avstrijske vojske, zaščitnih enot (»šuckora«) in njim pridruženi »militarizirani« uradniki dejansko izvajali »vojno pravo v izrednih razmerah«.

²¹ Prav tam, fol.18.

²² Odločba Arhivske komisije št. 0120-8/2023-3341-5 z dne 18. 7. 2023.

Med drugim je bilo v prijavi zoper Rataja navedeno:

Krsto Madjarevič iz Vlasinja:

»[K]o je septembra 1914 nas pet (mene, Pera, Gaja in Pavla Madjareviča ter Radosava Djukića) en financar in pet šuckorjev prignalo v vojašnico, mi je Rataj rekel: ‚Štrik ti sledi takoj, tebi in tvojim bratom!‘. Zatem nas je odvedel k stotniku (Svetku) in mu rekel: ‚Tu je knez, ki je sprejemal sovražnika in ki ga je treba obesiti!‘. Nato mi je stotnik takoj potisnil revolver pod grlo, mi pri tem opsoval srbskega boga in kralja Petra ter rekel: ‚Ne živiš dlje od pet minut!‘. Rataj je nato nekaj govoril s stotnikom v nemščini, nakar je stotnik rekel: ‚Štrik!‘. Nato je pristopil Mehmed Dedić in rekel: ‚Prosim pokorno, jaz bom prisegel stokrat, da Krsto Madjarevič ni nič kriv, ker je v tem času bil v moji hiši.‘. Nato so me vrnili v zapor, ostale pa so odgnali in obesili.«²³

Milivoj Madjarevič iz Vlasinja:

»Ko so me privedli v vojašnico 27. oktobra 1914, sta pred mano stopila Rataj in stotnik Svetek. Stotnik je rekel Rataju: ‚Je to tisti Madjarevič, ki ga že dolgo iščemo?‘, nakar mu je Rataj odvrnil: ‚Je, njegovega očeta sem obesil tukaj, mislim, da bom verjetno tudi njega.‘. « (Pavle Madjarevič, obešen 25. 9. 1914 – op. a.).

Kasneje je Milivoj Madjarevič bil oproščen pred vojnim sodiščem, vendar ga Rataj in Svetek nista pustila na prostost, pač pa je na njun ukaz štiri leta odležal v vojaškem zaporu v Tuzli in Gradiški. Milivoj Madjarevič je dalje pričal tudi o naslednjem primeru:

»15. septembra 1914 je Rataj šel s patroljo desetih vojakov na obhod in v gozdu pri kozah naletel na 80-letnega Simeuna Petrovića. Vprašal ga je, kaj tam dela, nakar mu je starec odvrnil, da čuva koze. Rataj mu je pregledal torbo in v njej našel štiri prazne tulce od nabojev. Na vprašanje zakaj rabi tulce je odgovoril, da iz njih dela 'muštike' (ustnike za cigarete op. a.). Rataj ga je zvezal in odgnal v Bare in naslednji dan so ga obesili. Obro Cvjetković iz Vrtače je gledal, kako so ga obesili.«²⁴

Mihajlo Matić:

»13. septembra sem bil v hiši Alekse Jakšića, ko je prijahal Rataj na zelenem konju in mi zaklical: 'Mihajlo, pridi ven!' Bal sem se iti ven, vendar sem moral. Nato mi je Rataj rekel: 'Ali me vidiš, Mihajlo, ali izgledam kot paša?' Odgovoril sem mu: 'Hvala Bogu gospod, seveda!' Nato mi je Rataj rekel: 'Če imaš voljo, pojdi in si oglej (obešenega – op. a.) kneza Maksima Vasiljevića, kako je izplazil jezik in kliče: Ba, ba!' Zatem je Rataj odšel v Podgoro in tam isto razlagal soprogi Joke Jakšića.«²⁵

23 Prav tam, prepisi iz sodnega spisa Okrožnega sodišča v Tuzli – »Prijava protiv bivšeg finansijskog starješine Rataja u Milićima« (Prijava zoper bivšega finančnega starešino Rataja v Milićih), K. št. 2483/19.

24 Prav tam.

25 Prav tam.

Stana Krsmanović je pričala, da jo je ob neki priliki, ko je prišla služiti v vojašnico, Rataj nagovarjal, naj gre pogledat neko žensko, ki je bila obešena. Ko je šla tja pogledat, je videla neznano žensko, ki je ležala že tri dni mrtva in je vsa potemnela.

Djordje Milić:

»Okrog male gospe (= malega šmarna) je moj oče Vaso Milić odnesel na hrbtu okrog 20 ok žita v mlin. Madžari so ga prestregli in odgnali v vojašnico, kjer je po sodbi Rataja in stotnika Svetka bil obešen. Če stotnik Svetek ni poznal mojega očeta, ga je Rataj zelo dobro poznal. Rataj je zelo dobro vedel, kje je naša hiša in kje potekajo vojni spopadi oz. da je naša hiša od spopadov zelo oddaljena ter da moj oče ni mogel biti sumljiv. Obešen je nedolžen in zato krivim najbolj Rataja.«²⁶

Stana Vuković:

»Moj mož Obrad je šel k prvemu sosedu, da ga zaprosi, da nam naredi kad. Madžari so ga odgnali v vojašnico, kjer je bil po ukazu Rataja in Svetka obešen. Bil je nedolžen, Rataj ga je poznal kot mirnega in poštenega človeka – kot takega bi ga lahko predstavil stotniku, da bi se lahko vrnil domov.«²⁷

Stjepan Blažević, gostilničar iz Dervente in nekdanji rezervni žandarski »Zugsführer«:

»Leta 1914 sem bil kot rezervni žandarmerijski starešina dodeljen finančni vojašnici v Miliće. Takoj sem opazil, da je Rataj slab človek. S prijavitelji je sam delal zapisnike in jih nato nosil v podpis stotniku Svetku. Ob teh priložnostih je tudi tepel ljudi, jaz sem ga ob neki priložnosti opomnil, da tega ne sme početi. Pri obsodbah je bil vedno vprašan za mnenje in prepričan sem, da je za smrtno obsodbe najbolj kriv on, saj je poznal ljudi, stotnik pa ga je za posameznike spraševal, kakšni so. Nekega dne je v vojašnico prišel Hasan Arapović – Avdić iz Dervente in mi rekel, da je obesil že šest Vlahov in bo še sedmega – Maksima Vasiljevića. Jaz sem ga oklofotal, on pa je šel k Rataju na zapisnik. Ko je kasneje bil knez Maksim Vasiljević prigan, so ga privedli pred stotnika, vendar so ga takoj vrnili. Dva vojaka sta ga spremljala, eden poddesetnik pa je nosil vrv – za njimi je šel Rataj, in ko je bil blizu mene, je rekel: »Pridi Blažević, da vidiš, kako ti bom obesil kneza!« Jaz sem odšel za drvarnico, oni pa so ga odgnali in obesili.«²⁸

V predlogu Državnega tožilstva v Tuzli, da se za Jaroslava Rataja odredi preiskovalni zapor, je navedeno, da je

»v drugi polovici leta 1914 dal privedi stotniku Svetku šest moških (Pera, Gaja in Pavla Madjarevića, Obro Cvetkovića, Maksima Vasiljevića in Obrada Vukovića) in eno neznano žensko ter jih obtožil, da sovražni srbski vojski na različne načine nudijo pomoč. Na ta

26 Prav tam.

27 Prav tam.

28 Prav tam.

način je želel pripraviti stotnika Alfonza Svetka, da navedene osebe usmrti, kar je ta v resnici z ukazom vojakom, da obesijo navedene osebe, tudi storil, tako da je nastopila smrt navedenih (zločin naročenega umora po čl. 209 in 210/3 kazenskega zakona) ... v istem obdobju je privedel Kosto Madjareviča in ga predstavil stotniku Svetku z besedami: 'Tu imate kneza, tega je treba prvega z zgornjega konca Dervente ubiti, saj doma gosti sovražnike!' (zločin po čl. 126 kazenskega zakona)«²⁹

V nadaljevanju je predlog za preiskovalni zapor (poleg zgornjih utemeljitev) obsegal še Ratajeve grožnje različnim osebam v smislu, da je treba vse Srbe v Avstriji iztrebiti, pobiti in pobesiti, naštet pa so bila tudi nezakonita pridržanja in zapiranja.

Jaroslav Rataj se je na zaslišanjih branil na ta način, da je obtožbe zanikal, jih prikazoval kot plod maščevalnosti zaradi njegovega opravljanja službe ali pa je odgovornost valil na stotnika Svetka.

Poudarki iz Ratajevih navedb na zaslišanjih, ki so se nanašala na »poslovanje« stotnika Svetka, so naslednji:

Jaroslav Rataj, carinski uslužbenec, 36 let, rojen v Prahaticah na Češkem, živi v Bosanski Rači, ima dokončanih pet razredov osnovne šole, poročen, brez otrok.

Julija 1913 je nastopil finančno službo kot poveljnik postaje, pri tem je imel poseben nadzor nad srbsko propagando; posebna navodila je dobil od okrožnih oblasti v Tuzli v zvezi z nadzorom nad izstopajočimi srbskimi državljani. Dobil je nalogo od »okrožnika« (okrajni glavar?) Barona, da službeno potuje čez ves svoj rajon in preveri razpoloženje prebivalstva s posebno nalogo, da naj pazi, kdo izvaja srbsko propagando, ter da naj prijave o tem pošilja na Kotarski urad v Vlasenico. Od začetka 1914 je bil, kot tudi vsa finančna straža, militariziran in podrejen postajnemu poveljniku v Vlasenici.

Kapetan Svetek ga je pozival k sebi, ko ni imel pisarja ali ko česa ni razumel, ker ni popolnoma obvladal srbohrvaščine. Rataj posebej navaja proces pred sodiščem v Travniku proti štirim pripadnikom »šuckora« in Svetku, saj jim je ta dal nalog, da se ubije štiri srbske kmete, kar so tudi izvršili.

Leta 1914 so bile v dveh mesecih trikrat vzpostavljene fronte v njegovem rajonu – Svetek je takrat izdal nalog kmetom, da nihče ne sme iz hiše, saj bo v nasprotnem primeru kot veleizdajalec postavljen pred vojno sodišče. Kmete, ki tega niso upoštevali, je vojaštvo vodilo v finančno vojašnico, in sicer v pisarno stotnika Svetka, kjer so se pisale prijave po njegovem nareku. Rataj je na zapisnik izjavil: »V Miličih je bilo ustanovljeno vojaško sodišče – obešali so ljudi, ki so bili zaslišani, vendar so obešali tudi ljudi, ki jih sodišče ni obravnavalo niti niso bili zaslišani. Obsodbe brez zaslišanja pred sodiščem je izrekal stotnik Svetek, kar bom v nadaljnjem zaslišanju posebej navedel!« Obešanja so izmenično izvajali neki madžarski »Zugsführer«, neki poddesetnik in neki narednik. Rataj je zatrjeval, da je bil dva- ali trikrat prisoten pri obešanjih, pri sodnih obravnavah in justifikacijah srbskih kmetov, ki so jih vodili na vešala, vendar

29 Prav tam. Predlog Državnega odvetništva v Tuzli z dne 2. 4. 1919, da se zoper Jaroslava Rataja odredi preiskovalni zapor, K št. 2483/19.

ga predhodno niso vprašali za mnenje. Pri zaslišanjih so bili poleg obtoženih prisotni tudi muslimani, ki so obtožene prijavili.

Ob predložitvi prijave Krste Madjarevića iz Visiljana je Rataj izjavil naslednje:

»Zelo dobro se spomnim tega dogodka, čeprav ne morem točno navesti, kdo jih je točno privedel v vojašnico. Takoj ko so jih privedli, so jih pripeljali pred stotnika Svetka, kaj se je tam z njimi dogajalo, ne vem. Lahko le navedem, da me je potem Krsto Madjarević s sklenjenimi rokami prosil, naj se zasliši Mehmed Dedić iz Pomola, in če on potrdi njegovo krivdo, potem se strinja, da se ga naj takoj obesi. Na to prošnjo sem takoj obvestil stotnika Svetka, ki je ukazal, da se Krsta Madjarevića pridrži, ostale pa odžene – kam so jih odvedli, mi ni znano. Potem ko je Krsto Madjarević bil izročen poveljstvu v Drinjači, je od tam naslednji dan prišel v nadzor neki nadporočnik – avditor, ki se je tudi pri meni zanimal, ali mi je kaj znanega o bratih Madjarevićih. Jaz sem odgovoril nikalno. Kasneje sem izvedel, da so brate Madjarević odgnali okrog dva kilometra proč od vojašnice in jih tam usmrtili.«³⁰

Na vprašanje, ali je stotnik Svetek pil: »Da, računam, da je, dokler je zaloga vina trajala, dnevno spil dva litra vina in 16 čajev z rumom.«³¹

Na vprašanje, zakaj ni posredoval, ko je videl, da stotnik Svetek v pijanem stanju nepooblaščen sodi in izreka smrtne kazni: »Jaz leta 1914 kot podčastnik nisem smel karkoli pripomniti, ker bi na mene planil ves častniški zbor; to, da je stotnik Svetek pil, je bilo dobro znano vsem častnikom, celemu častniškemu zboru.«³²

Glede prijave Milivoja Madjarevića o usmrtitvi nekega starca:

»Spomnim se, da je okrog 24. septembra 1914 vojaška patrulja stotniku Svetku pred finančno vojašnico v Milićih pripeljala zelo starega kmeta. Stotnik Svetek me je vprašal, ali kaj vem o njem, jaz sem odgovoril nikalno. Starec je na hrbtu nosil vrečo koruze, ker je šel v mlin, da bi jo dal mlet. Stotnik Svetek me je nato poklical na dvorišče in mi v nemščini rekel, da bo tega starca obesil. Potem ko sem temu ugovarjal, mi je odvrnil: 'Vojaki poročajo, da je žalil njegovo veličanstvo cesarja in zato ga je treba obesiti.' Ko sem ugovarjal, da se človeka ne sme obesiti, saj postopek ni pravilen, se stotnik Svetek ni dal pregovoriti, ampak je ponovil: 'Er wird aufgehängt!' Starca je nato nek madžarski narednik obesil 150 korakov od naše vojašnice, vendar pri obešanju nisem bil prisoten.«

Na vprašanje, katere priče so bile povabljene, da bi se dokazalo dejanje, zaradi katerega so bili ljudje obešeni:

»V navedenem primeru stotnik ni hotel zasliševati nikogar, ampak se je zanašal na izjave vojakov; na temelju izjav vojakov je ljudi obsojal na vešala.«³³

30 Prav tam. Prepis zaslišanj obtoženega Jaroslava Rataja, ki so bila izvedena na Okrožnem sodišču v Tuzli med 14. 2. in 3. 5. 1919 s strani preiskovalnega sodnika Kneževića, K št. 2483/19.

31 Prav tam.

32 Prav tam.

33 Prav tam.

Na vprašanje, ali je pri sodbah, ki jih je izrekal stotnik Svetek, kakorkoli sodeloval:

»Stotnik Svetek je samostojno izrekal obsodbe, brez mojega sodelovanja. Najboljši dokaz je proces, ki je potekal pred Okrožnim sodiščem v Travniku leta 1915 zoper štiri pripadnike <šuckora, katerim je stotnik Svetek ukazal, naj štiri srbske kmete odpeljejo proti Vlasenici in jih po poti ubijejo.«³⁴

Na vprašanje, koliko častnikov je prisostvovalo obešanjem:

»Koliko točno, ne vem, več jih je bilo prisotnih, vendar poudarjam, da stotnik Svetek nikoli ni bil prisoten pri obešanjih! Jaz sem bil prisoten dva ali trikrat v primerih, ko je obsodbo izreкло vojno sodišče – enkrat, ko so obesili tri avstrijske vojake (zaradi kraje), enkrat pa, ko so obesili tri kmete iz Srebrnice. Ljudi se je obešalo v razdalji 150 korakov od vojašnice na razna drevesa v gozdu.«³⁵

Na vprašanje: Vi ste navedli, da ste delali po ukazu? Ali vam je znano, da stotnik Svetek ni imel te oblasti, da ljudi obsoja na smrt?

»Jaz sem to vedel, vendar jaz njegovih ukazov v tem smislu nisem izvajal. Jaz sem samo prevajal prijave v nemščino in jih pošiljal na vojno sodišče. Če sem koga moral privedi, sem svojim podrejenim ukazal, naj ga privedejo. S strankami sem sestavljal prijave in to na njihov predlog ali predlog stotnika Svetka. Stotnik Svetek je smrtne obsodbe izvrševal svojevolično, vendar jaz tega nisem vedel, saj sem bil prisoten le, ko je stotnik Svetek obsodil na smrt nekega starca, čemur sem nasprotoval.«³⁶

Zaključek sodnega procesa zoper Jaroslava Rataja žal ni znan, arhivsko gradivo Okrožnega sodišča v Tuzli ni ohranjeno.

Družina poskusi rešiti Alfonza Svetka

Po smrti Antona Svetka je v začetku leta 1921 njegova vdova – Berta Svetek, rojena Rainer, tovarnarjeva hči iz Beljaka – prišla v spor s pokojnikovim zagovornikom, odvetnikom dr. Francem Frlanom, zaradi zahtevane povrnitve odvetniških stroškov. Frlan je Deželnemu sodišču v Ljubljani poleg stroškovnika poslal spremen dopis, v katerem je navedel: »Pri odmeri naj se upošteva, da je bil zagovor zelo težak, da so se dela izvršila sporazumno in po naročilu zakonskih Alfonza in Berte Svetek in tudi konferiralo in poizvedovalo po njiju naročilu pri sorodnikih in svaštvu, kakor tudi izven države.«³⁷

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam, fol. 25–31; vloga odvetnika dr. Franca Frlana na Deželno sodišče v Ljubljani za odmero stroškov v kazenski zadevi »zmrlega stotnika Alfonza Svetek« skupaj s seznamom/obračunom izvršenih odvetniških storitev.

Iz priloženega seznama odvetnikovih opravil je razvidno, da sta poleg žene v prid Alfonza Svetka večkrat skušala posredovati oče Anton Svetek (katerega spomine na leto 1878 v Bosni smo delno predstavili na začetku razprave) in njegov brat, ki mu je bilo prav tako ime Anton. Oče Anton Svetek je bil član odbora Mestne hranilnice Ljubljanske v obdobju 1892–1912 in eden od njenih treh ravnateljev med letoma 1905 in 1912. Tako je npr. leta 1903 soodločal pri izbirnem natečaju za gradnjo hranilnične nove stavbe na današnji Čopovi ulici. Bil je tudi avtor službene pragmatike za hranilnično uradništvo in pokojninskega pravilnika.³⁸ Brat Anton pa je bil državni uslužbenec, zaposlen v davčnih uradih, sicer pa znan glasbenik in skladatelj.³⁹ Pomagati so poskusili na različne načine. Po posvetovanjih z odvetnikom sta oba Antona takoj po pridržanju Alfonza Svetka posredovala pri predsedniku Deželne vlade Janku Brejcu in poverjeniku za notranje zadeve Golji z namenom, da bi Alfonza spustili na prostost. Odvetnik se je takoj tudi angažiral v pogovorih s preiskovalnim sodnikom, da bi pospešil preiskavo, pridobival je akte avstrijskega vojaškega sodišča iz leta 1916, da bi dokazal, da je bil v tem primeru oproščen, interveniral pa je tudi pri ravnatelju jetnišnice, da je lahko Alfonz dobival hrano od doma oziroma staršev. Zdi se, da so se sorodniki skupaj z odvetnikom posebej posvetili poskusom, da bi dokazali, da je bil Alfonz pri svojih dejanjih neprišteven, saj so se na »konferencah« posvečali razpravam o njegovem duševnem stanju v času od njegove mladosti do bivanja v Miličih. Takoj je npr. odvetnik Frlan 20. maja 1919 opravil sestanek z Berto Svetek »radi slaboumnosti stotnika Svetka in radi sestave predloga«, o čemer je naslednji dan razpravljal tudi s samim Alfonzom. Kasneje so še večkrat razpredali in iskali olajševalne okoliščine v njegovem duševnem in fizičnem zdravju. Potem ko je bil Alfonz premeščen v Tuzlo, se je odvetnik ukvarjal z iskanjem tamkajšnjega ustreznega odvetnika – zastopnika, sestavil pa je obširno poročilo za podpredsednika vlade dr. Korošca, ki ga je Alfonzov brat odnesel s seboj z namenom, da prosi za posredovanje. Odvetnik je urejal tudi dovoljenja za pot Berte Svetek v Tuzlo.

Zanimivo je, da odvetnik po navodilih družine Svetek tudi ni opustil naporov, da bi Alfonz kot častnik dobival plačo (»gažo«). Tako je npr. 7. maja 1919 v njegovem imenu naslovil tozadevno prošnjo na vojaško intendanco v Ljubljani. Prav tako je sredi junija 1919 poskušal intervenirati pri predsedniku Deželnega sodišča v Ljubljani, da bi Alfonza Svetka prestavili v Deželno bolnišnico v Ljubljani, že po deportaciji Alfonza Svetka v Tuzlo pa se je v vojaškem justičnem referatu sestajal z majorjem Vargaronom glede pravnega akta iz leta 1915 oziroma 1916, s katerim je bil kazenski postopek ustavljen. O vsem tem je odvetnik Frlan julija 1919 obveščal Svetkovega odvetnika Peleša v Tuzli in mu pošiljal nove dokaze o Svetkovem duševnem stanju in alkoholizmu. Avgusta 1919 se je zvrstilo več sestankov, na katerih sta ravnatelj Anton Svetek in Berta Svetek z odvetnikom razpravljala, kako bi dosegli ustavitev postopka – še vedno so poskušali z intervencijo pri podpredsedniku vlade Korošču in »justičnemu« ministrstvu. Septembra 1919 pa se je odvetnik sestal z očetom Antonom in ženo Berto

38 Prelovšek, Poslopje Mestne hranilnice, 43. Zupan, 50 let Mestne hranilnice, 64 in 87.

39 Svetek, Anton (1875–1919).

glede avdiencie pri regentu – prestolonasledniku Aleksandru z namenom, da bi pri njem izprosili »spregled kazenskega postopka milostnim potom«. Vsi ti napori pa so ostali neuspešni. Po smrti Alfonza Svetka je odvetnik zaradi morebitne pokojnine skušal dobiti potrdilo, da je bil kazenski postopek še pred njegovo smrtjo ustavljen.⁴⁰

Sklep

Opisani primer je le kamenček v grozljivem mozaiku terorja avstro-ogrske soldateske nad civilnim prebivalstvom med veliko vojno. Kolikšno je bilo dejansko število žrtev Alfonza Svetka, ne bomo nikoli izvedeli, saj sodni spis o njegovem procesu pred Okrožnim sodiščem v Tuzli žal ni ohranjen. Ne glede na to pa je jasno, da je brutalen ukaz vrhovnega poveljstva dal »pooblastilo« za obešanje civilistov po lastni presoji v roke osebi, ki jo je vodilo krvoločno sovraštvo. Tako ukaz kot njegova izvedba bi po današnjih merilih veljala za vojni zločin, po takratnih merilih pa je šlo »zgolj« za umore. Stotnik Alfonz Svetek je moč, da gospodari nad življenjem in smrtjo, jemal resno, jo pogosto rabil in se navadil, da sam po lastni presoji obsoja srbske civiliste na smrt. V konkretnem primeru pa je storil »napako«. Premila sodba vojaškega naglega sodišča ga je očitno frustrirala, da jo je samovoljno »popravljal« in ravnal kot običajno: ljudi poslal na vešala. Sledil je postopek pred avstrijskim vojaškim sodiščem, ki se je prekinil oziroma rezultiral v ugotovitvi, da Svetek zaradi svojih osebnostnih motenj za svoja dejanja ne more odgovarjati. Ta Svetkova »napaka«, ki je najkasneje 26. maja 1915 (ko je bil upokojen) prekinila njegovo izvrševanje »prava silobrana v vojni«, pa je bila le del njegove grozljive krvave bilance, saj je na oni svet spravil še veliko več civilistov. Samo v pričujočem prispevku smo našli 28 civilnih oseb, ki jih je stotnik Svetek »obravnava« samostojno ali ob asistenci finančnega stražnika Rataja – od tega se mu je pripisovalo usmrtitev vsaj 17 oseb. Zanimivo je, da sta pred avstrijsko vojno justico dejansko potekala (vsaj) dva postopka zoper Alfonza Svetka – poleg zgoraj opisanega tudi (po pričevanju finančnega stražnika Rataja) proces zaradi ukaza pripadnikom »šuckora«, da štiri srbske kmete usmrtijo na poti v Vlasenico. Zanimiva je tudi navedba, da stotnik Svetek nikoli ni prisostvoval usmrtitvam svojih žrtev oziroma se z neposrednimi posledicami svojih ukazov ni želel soočiti. Nenazadnje pa je v tej krvavi zgodbi zanimiva podrobnost, da so v razponu 36 let – tako leta 1878 kot leta 1914 – prazni tulci za naboje v torbah srbskih starcev avstrijske častnike močno vznemirjali.

40 Vse navedbe o poskusih družine, da bi spravili Alfonza Svetka iz zapora imajo vir v seznamu navedenem pod opombo 37.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 307 – Deželno sodišče v Ljubljani, Reg. III, Vr. VIII 529/19.

Literatura

- Banac, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus, 1988.
- Ćorović, Vladimir. *Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svetskog rata 1914–1918. godine*. Beograd: Janus, 2002.
- Hautmann, Hans. Die österreichischen Kriegs- und Humanitätsverbrechen im Ersten Weltkrieg – Eine Bilanz. V: Elke Renner, Hans Hautmann in Peter Malina. *Bildungsanlass Erster Weltkrieg*. Innsbruck: Studien Verlag, 2015.
- Hautmann, Hans. Die Verbrechen der österreichisch-ungarischen Armee im Ersten Weltkrieg und ihre Nicht-Bewältigung nach 1918, Referat auf der 'German Studies Association' – Tagung in Atlanta/USA 10. Oktober 1999. https://www.klahrgesellschaft.at/Referate/Hautmann_Atlanta.pdf. Pridobljeno 15. 1. 2024.
- Moll, Martin. Österreichische Militärgerichtsbarkeit im Ersten Weltkrieg – 'Schwert des Regimes'? *Mitteilungen des steiermärkischen Landesarchivs*, Folge 50, 51. https://www.landesarchiv.steiermark.at/cms/dokumente/11683551_77969250/af2d6dd3/301%20bis%20356%20aus%20Mitteilungen%2050-51-%C3%96sterreichische%20Mil%C3%A4rgerichtsbarkeit%20im%20Ersten%20Weltkrieg.pdf. Pridobljeno 15. 1. 2024.
- Paravac, Dušan. *Dobojski logor, hronika o austrougarskom logoru interniraca u Doboju 1915–1917*. Doboj: Glas komuna, 1990.
- Pleterski, Janko. *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročili vojaške in vladne komisije*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1979.
- Prelovšek, Damjan. Poslopje Mestne hranilnice ljubljanske. *Kronika* 24, št. 1 (1976): 43–47.
- Zupan, France. *50 let Mestne hranilnice ljubljanske*. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1939.

Spletni viri

- *Svetek, Anton (1875–1919) - Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi633399/>. Pridobljeno 15. 1. 2024.

Tiskani viri

- Anfrage des Abgeordneten Dr. Korošec und Genossen an die Gesamtregierung, betreffend militärische und bosnisch-herzegowinische Angelegenheiten, Haus der Abgeordneten – 53 Sitzung der XXII. Session am 22. Jänner 1918, 5293–5343. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=s&pa&datum=0022&size=45&page=10109>. Pridobljeno 15. 1. 2024.
- Pustoslemšek, Rasto. V imenu pravice. *Slovenski narod*, 19. 4. 1919.
- Svetek, Anton. *Spomini na okupacijo Bosne*. Ljubljanski zvon, 1888.

Andrej Rahten*

Diplomatske (stran)poti Antona Novačana**

IZVLEČEK

Članek obravnava diplomatsko delovanje celjskega odvetnika, literata in politika Antona Novačana (1887–1951). Na podlagi arhivskega gradiva in spominskih virov je predstavljeno Novačanovo konzularno delovanje v različnih krajih, še zlasti pa v romunskem obdonavskem pristaniškem mestu Brăili, Kairu in v Celovcu, kjer je lahko od blizu opazoval naraščanje nacistične moči. Ovrednoteni so tudi Novačanovi pogledi na jugoslovansko politiko med drugo svetovno vojno, ko je našel zatočišče na Bližnjem vzhodu.

Ključne besede: Anton Novačan, diplomacija, politika, Jugoslavija, druga svetovna vojna

ABSTRACT

ANTON NOVAČAN'S DIPLOMATIC (SIDE)WAYS

The article deals with the diplomatic activities of the Celje lawyer, writer, and politician Anton Novačan (1887–1951). Based on archival materials and memorial sources, Novačan's consular activities in various places are presented, especially in the Romanian Danubian port city of Brăila, Cairo, and Klagenfurt, where the expansion of the Nazi power

* Dr., redni profesor, znanstveni svetnik, Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor in Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, andrej.rahten@um.si; ORCID: 0009-0005-0584-619X

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0138 (A) *Preteklost Severovzhodne Slovenije med srednjo Evropo in evropskim jugovzhodom*, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

can be closely observed. Novačan's outlook on Yugoslav politics during World War II, when he found refuge in the Middle East, is also evaluated.

Keywords: Anton Novačan, diplomacy, politics, Yugoslavia, World War II

Uvod

Med slovenskimi diplomati v kraljevi jugoslovanski diplomaciji je bil prav posebna pojava odvetnik, literat in politik Anton Novačan (1887–1951), rojen v Zadobrovi pri Celju. Kot beremo v članku izpod peresa Franceta Koblarja v *Slovenskem biografskem leksikonu*, je izhajal iz številčne družine, v kateri se je rodilo kar deset otrok. Osnovno šolo je končal v Celju, v četrtem razredu nižje gimnazije je padel iz grščine, nato pa je po večkratnih menjavah šol na Hrvaškem končno leta 1908 uspel maturirati v Varaždinu. V naslednjih letih je veliko potoval, od Prage in Pariza do Münchna in Moskve. Tudi med prvo svetovno vojno je pogosto menjal bivališče, bil je nekaj časa celo zaprt, največkrat pa se je mudil v Pragi, kjer je tudi promoviral iz prava. Med prevratom na prehodu iz habsburške monarhije v novo državo se je znašel v Zagrebu, kjer je bil imenovan za člana osrednjega odbora Narodnega veča Slovencev, Hrvatov in Srbov. Zadolžen je bil »za akcijo v okupiranih krajih«, ki so jih zasedli Italijani, o svojem delovanju pa je moral poročati Franu Vodopivcu kot namestniku predsednika Pisarne za zasedeno ozemlje.¹ Novačan je bil po ustanovitvi nove države dejaven na številnih področjih. Čeprav je bil pri svojih poklicnih izzivih pogosto nestanoviten, pa je vendarle interes za službovanje v kraljevi diplomaciji postal stalnica v njegovem življenju. Novačanovo diplomatsko dejavnost je pred skoraj štirimi desetletji ob izdaji Celjanovih spominov na drugo svetovno vojno v temeljnih črtah opisal že Bruno Hartman, ki je izbrskal marsikatero zanimivo podrobnost iz njegovega službovanja v različnih državah.² V tem prispevku bo Hartmanova življenjepisna pripoved dopolnjena z arhivskimi viri, ki še niso bili pritegnjeni v raziskave.

Jugoslovanske državnopravne dileme mladega politika

V slovenskem tisku prvič naletimo na omembo Novačana v kontekstu konzularne kariere v začetku leta 1920, ko je javnost izvedela za večji niz slovenskih uradniških imenovanj v diplomatskem aparatu Kraljevine SHS: Stanko Majcen je postal pisar I. razreda na zunanjem ministrstvu, Ivan Perne na poslaništvu v Atenah, Vladimir Rybář

1 NUK Ms 1645, Vodopivčevo pismo Novačanu, brez datuma.

2 Hartman, Veliko kolo, 351–64.

v Bruslju, Ljudevit Koser v Varšavi in Vladimir Kavčnik v Kairu. Pravcata slovenska diplomatska trdnjava je bila takrat Praga, kjer je jugoslovansko predstavništvo vodil Ivan Hribar, ki so se mu v začetku leta 1920 pridružili kot tajnik V. razreda Srečko Brezigar, kot pisarja I. razreda pa Zdravko Wigele in Anton Novačan.³ A od Prage se je moral nadobudni diplomat zaradi spora s Hribarjem kmalu posloviti.⁴ Konec oktobra 1920 je bil sprejet Novačanov izstop iz državne službe.⁵ Kasneje je v svojem življenjepisu kot razlog navedel željo, da se posveti političnemu delu.⁶ V državno službo se bo impulzivni Celjan še vračal, a jo vedno znova tudi na različne načine zapuščal. Ob pogostem menjavanju funkcij v diplomatskem aparatu se je naučil številnih jezikov: obvladal je francoščino, nemščino in češčino, znal pa se je sporazumevati tudi v ruščini, poljščini, italijanščini in angleščini.⁷ Iz njegovih dnevniških zapiskov je razvidno, da je francoščino, ki je bila takrat še vedno ključni diplomatski jezik, dobro obvladal. To pa ne pomeni, da je bil osebno vedno zadovoljen s svojim nivojem znanja. V začetku junija 1931 je, denimo, po pogovoru, ki ga je imel kot konzul z dvema Armenkama, zapisal: »Razgovor vsakdanji. Govoril sem zelo slabo francosko.«⁸

Znano je, da je bila Novačanova ambicioznost precejšnja, z načrti na številnih področjih delovanja je pogosto prehitel samega sebe. Nekoč je zapisal: »Delati – to je vse. Edina rešitev je delo!«⁹ Že v ustanovnih letih jugoslovanske države se je preizkusil tudi na politični sceni, vendar ni napravil kakšne impresivne kariere.¹⁰ Tudi v notranji politiki je namreč pogosto spreminjal svoja stališča, pogosto se je sprl s političnimi zavezniki. Prijatelji so mu menda prigovarjali, naj se raje drži literature.¹¹ Sprva je slovel kot zapriseženi republikanec in se je na političnem prizorišču povezal s Stjepanom Radićem, voditeljem stranke hrvaških kmetov, ki je dolgo prav tako nastopala pod republikansko zastavo. V ustanovni dobi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev so Radićevi privrženci poskušali dobiti mednarodno podporo za oblikovanje hrvaške kmečke republike. Pri tem je nekaj časa sodeloval tudi Novačan. Konec pomladi 1919 je bil namreč v skupini Ljudevita Kežmana, ki je želela z italijansko podporo predstaviti hrvaške narodne zahteve na pariški mirovni konferenci.¹² Skupaj z Radićem je nato Novačan nasprotoval sprejetju Vidovdanske ustave v konstituenti, razšel se je tudi s politiki Samostojne kmetijske stranke, ki so podprli vladni centralistični načrt.¹³ V političnih nastopih sta bili za oba značilni precejšnja vihravost in retorična drznost, a

3 Slovenec, 6. 1. 1920, 4, Dnevne novice.

4 Hartman, Veliko kolo, 356.

5 AJ 334/179, potrdilo zunanjega ministrstva o Novačanovem delu v državni službi, 2. 4. 1924. Zahvaljujem se dr. Aleksandri Gačić, ki mi je pomagala pridobiti zanimivo diplomatsko gradivo iz Arhiva Jugoslavije v Beogradu.

6 AJ 334/179, Novačanov življenjepiš za zunanje ministrstvo, 13. 6. 1930.

7 AJ 334/179, Novačanov dosje uslužbenca, rubrika XIV – znanje tujih jezikov.

8 NUK Ms 1645, Dnevniške zabeleške, 15. 1. 1931.

9 NUK Ms 1645, Dnevniške zabeleške, 12. 7. 1925.

10 Prim. Grdina, Kratka zgodovina, 77–95. Berberih-Slana, Stjepan Radić, 37–60.

11 Hartman, Veliko kolo, 355.

12 KLA 684, šk. 2, policijsko poročilo o aretaciji Ljudevita Kežmana, Heinricha Morpurga, Alberta Kornitzerja, Vladimirja Mačka in Antona Novačana v Zagrebu, 21. 6. 1919.

13 NUK Ms 1645, pismo Bogumila Vošnjaka Novačanu, 12. 2. 1921.

kmalu se je pokazalo, da kljub programski sorodnosti nista mogla dolgo shajati skupaj. Prav tako je tudi res, da je hrvaški tribun za sabo potegnil množice kmečkih privrženec, Novačan pa se je skozi politične vihre prebijal dokaj osamljen.

Novačan si je med drugim dopisoval tudi s prvakom srbskih agrarcev Mihailom Avramovićem, ki je sodeloval pri njegovem celjskem glasilu *Naša vas*.¹⁴ Iz njune korespondence sledi, da je bil Novačan že takrat v dvomih, ali je s svojo politično usmeritvijo izbral pravo pot. Avramović ga je moral namreč večkrat spodbujati, naj bo vendar miren in vztrajen.¹⁵ Pohvalil je mojstrski stil in vsebino *Naše vasi*, pri čemer ga je tolažil, naj se ne da zmesti od napadalcev ter naj ohrani mirnost in dostojanstvenost.¹⁶ Avramović je vedel za Novačanove simpatije do hrvaškega kmečkega gibanja, a je bil sam glede ciljev slednjega bolj skeptičen, češ da Radićevih pogledov na družbeno ureditev ne razume.¹⁷ Novačan je poskušal krmariti med obema, a si je prislužil še očitke hrvaškega tribuna o srbofilskih stališčih. Odgovor *Naše vasi* je bil odločen: »Nam Slovencem so Hrvati ravno tako dragi in mili kakor Srbi, Zagreb (brez Judov) ravno tako ljubimo kakor Beograd (brez cincarjev).«¹⁸ Glavna Novačanova programska zahteva je bila slovenska republika v okviru jugoslovanske konfederacije (vključno z Bolgari), v kateri bi vladali kmetje po združenem programu.¹⁹ A spomladi 1922 se je Avramovićevo navdušenje nad Novačanovim podeželskim gibanjem precej ohladilo. Zmotila ga je Celjanova odločitev, da oblikuje lastno agrarno stranko in ponudi sodelovanje vsem ostalim strankam v državi. Prav tako se ni strinjal z Novačanovo oznako, da naj bi bila Avramovićeva stranka zgolj glavna predstavница srbskega kmeta, saj je srbski prvak nasprotoval delitvi kmečkega stanu na »plemena«.²⁰ Novačan pa se je naposled razšel tudi z Radićem, razlog naj bi bil v hrvaških ambicijah po podreditvi Prekmurja in nekaterih vzhodnih slovenskih občin.²¹

S propagiranjem republikanske ideje je Novačan med drugim vzbudil tudi pozornost izseljenskega pisatelja Louisa Adamiča, ki je bil tudi naročnik njegovega glasila *Naša vas*.²² V pismu, ki ga je napisal Novačanu sredi septembra 1922 v kalifornijskem San Pedru (sicer delu Los Angelesa), je Adamič izrazil precejšen dvom, ali bi bilo republikanski model možno uveljaviti na ozemlju celotne Jugoslavije. Povod za pismo je bila odločitev jugoslovanskih oblasti, da ustavijo izhajanje *Naše vasi*,²³ Adamič pa je Novačana poskušal potolažiti z ugotovitvijo, da je »reakcija« močna povsod, tudi v Združenih državah Amerike. Po Adamičevem mnenju naj bi bilo v ZDA manj svobode v družbenem življenju kot v Veliki Britaniji, na Švedskem ali Norveškem, čeprav so monarhije. V pismu Novačanu je izrazil razumevanje za monarhistična čustva Srbov,

14 NUK Ms 1645, Avramovićevo pismo Novačanu, 26. 1. 1922.

15 NUK Ms 1645, Avramovićeva pisma Novačanu, 27. 11. 1921, 4. 2. 1922 in 3. 3. 1922.

16 NUK Ms 1645, Avramovićevo pismo Novačanu, 18. 11. 1921.

17 NUK Ms 1645, Avramovićevo pismo Novačanu, 4. 2. 1922.

18 *Naša vas*, 19. 1. 1922, 3, Domače vesti.

19 *Naša vas*, 4. 5. 1922, 1, Živela slovenska republika.

20 NUK Ms 1645, Avramovićevi pismi Novačanu, 18. 3. in 24. 3. 1922.

21 Hartman, Veliko kolo, 357, 358.

22 NUK Ms 1645, Adamičevo pismo uredništvu Novačanovega glasila, 1. 2. 1922.

23 Prim. *Republikanec*, 2. 12. 1922, 1, Pravo republikanstvo.

ker »da obožujejo osebnosti[,] okoli katerih je zgodovina ovila vence hrabrosti in slave, kot je slučaj kralja Petra, po komur je sedanji kralj podedoval vse[,] kar ni stari vzel s seboj v grob«. Sicer je pohvalil Novačanovo republikansko gibanje kot »gotovo hvalevredno«, ni pa mu pripisoval odločilnega vpliva za takojšnjo spremembo miselnosti ljudi. Njegova naloga naj bi bila tako dolgoročnega značaja, bila naj bi »razširati svetlobo« ideje, predvsem v smislu informiranja o značilnostih republikanstva, »seznaniti bi bilo treba zlasti inteligenco, dijaštvo, in sploh misleče ljudi«. Adamič je Novačanu odsvetoval radikalno nastopanje, češ »da zastopniki vladajočega sistema ne bodo prenašali surovih osebnih napadov«, spremembe naj bi bilo treba doseči postopoma.²⁴

Monarhistično spreobrnjenje in konzularna zdolgočasenost

Očitno si je Novačan Adamičeve nasvete dobro zapomnil. Že naslednje poletje, v začetku avgusta 1923, se je po avdienci pri kralju Aleksandru opredelil za monarhijo Karađorđevićev. Svoje državnopravno prepričanje je spremenil v zameno za diplomatsko službo. Konec istega leta je bil imenovan za tiskovnega atašea na poslaništvu v Varšavi. Njegova mesečna plača je znašala 1200 francoskih frankov.²⁵ Toda že spomladi leta 1925 so se mu na zunanjem ministrstvu zaradi škandala, ki ga je povzročil v javnosti, zahvalili za sodelovanje. Zaljubljen je bil v poljsko plemkinjo Wando Rogowsko, zaradi katere je še za pol leta podaljšal bivanje na Poljskem.²⁶ S sklepom zunanjega ministra Momčila Ninčiča z dne 10. aprila 1925 je bil odpuščen iz državne službe.²⁷

Slika 1: Anton Novačan kot tiskovni ataše v Varšavi

Hrani: Domoznanski oddelek Osrednje knjižnice Celje

24 NUK Ms 1645, Adamičevo pismo Novačanu, 18. 9. 1922.

25 AJ 334/179, dopis oddelka za tisk zunanjega ministrstva Novačanu, 6. 12. 1923.

26 Hartman, Veliko kolo, 358.

27 AJ 334/179, Ninčičev sklep o razrešitvi Novačana, 10. 4. 1925.

Po odhodu iz diplomacije se je Novačan preživljal predvsem kot odvetnik, tik pred razglasitvijo šestojanuarske diktature 1929 je odprl odvetniško pisarno v Celju.²⁸ Na literarnem področju pa so ga označevali za »najmarkantnejšega sodobnega poeta slovenske vasi«. Znano je, da ga je skoraj obsesivno zanimala tudi usoda grofov Celjskih, imel se je celo za potomca enega od njihovih nezakonskih sinov.²⁹ Bogumil Vošnjak, ki je prav tako nihal med politiko in diplomacijo, je »tega celjskega grofa« nekoč označil za »političnega norca«.³⁰ Ljubljanska premiera Novačanove drame *Herman Celjski* je v začetku maja 1928 požela pozitivne kritike, v liberalnem dnevniku *Jutro* so z izbranimi besedami pozdravili »novačansko silen korak naprej« v razvoju slovenske zgodovinske drame. Šlo naj bi za »produkt slovenske širine«, ki naj bi se videl »kakor srednjeveški grad na skali«. V intervjuju, v katerem je v luči krstne uprizoritve *Hermana Celjskega* iskreno pojasnil svoje videnje pomena slavne rodbine za slovensko zgodovino, je poudaril, da je sledi o njej iskal praktično povsod, kjer je deloval, v Zagrebu, Beogradu, Budimpešti, Pragi in Varšavi. Menil je, da so Celjski bojevali »véliki boj za državno samostojnost ozemlja današnje Jugoslavije«, čemur naj bi bila podrejena tudi njihova ženitvena politika: »Iz Celja so se pletle niti na jug in vzhod, do Jadrana in v Bosno, v Zeto in Srbijo Jurja Brankovića.« Potegnil pa je tudi vzporednice s sodobnostjo, ko je ugotavljal, da so političnim ciljem Celjskih »nasprotovale vse tiste sile, ki nam nasprotujejo še danes«.³¹ Ambiciozno zastavljene trilogije, s katero bi poleg Hermanove opisal tudi Friderikovo in Ulrikovo usodo, mu mi uspelo dokončati.³²

V prvi polovici tridesetih let je Novačan politično deloval v krogu unitaristične in kralju zveste Jugoslovanske nacionalne stranke, v kateri so imeli od Slovencev ključno vlogo Albert Kramer, Ivan Pucelj in Drago Marušič.³³ Politično si je bil blizu tudi z Albinom Prepeluhom, ki je ob nastanku nove države stal na avtonomističnih pozicijah. Vse so v dvajsetih letih družile simpatije do Radičevega gibanja in nasprotovanje Slovenski ljudski stranki Antona Korošca. Kot je razvidno iz Prepeluhove korespondence, pa njihovo zavezništvo ni bilo posebej trdno.³⁴

V diplomacijo se je Novačan vrnil spet s kraljevim posredovanjem. Jeseni 1930 je bil imenovan za konzula v romunskem obdonavskem pristaniškem mestu Brăili. Zamenjal je Savo Spasojevića, eksekvaturu mu je podelil romunski kralj Karel II., ki je prav tisto leto zasedel prestol.³⁵ Na podlagi korespondence je mogoče sklepati, da mu je z dobro besedo na dvoru pomagal pridobiti konzulsko mesto takratni minister

28 AJ 334/179, Novačanov življenjepis za zunanje ministrstvo, 13. 6. 1930.

29 Hartman, Veliko kolo, 352.

30 Gačić, *Bogumil Vošnjak*, 314.

31 ASBL OMAN, časopisno gradivo o Novačanovi literarni dejavnosti.

32 Hartman, Veliko kolo, 367, 368.

33 NUK Ms 1645, Šveglova pisma Novačanu, 31. 3. 1930, 28. 7. 1930 in 9. 2. 1931.

34 Prim. SIAS 2077, t. e. 3, Prepeluhovi pismi Puclju, 6. 8. 1928 in 15. 9. 1932; Pucljevo pismo Prepeluhu, 31. 8. 1932.

35 ANR PJB, nota jugoslovanskega poslaništva v Bukarešti romunskemu zunanjemu ministrstvu o imenovanju Novačana za konzula, 10. 10. 1930; dopis romunskega notranjega ministrstva prefekturi v Brăili o podelitvi eksekvature Novačanu, 14. 11. 1930. Hvaležen sem nekdanjemu diplomatskemu kolegu Marcelu Koprolu, ki mi je pomagal priskrbeti diplomatske dokumente iz Bukarešte.

v beograjski vladi Ivan Švegel.³⁶ Slednji se je lahko pohvalil z bogatimi diplomatskimi izkušnjami že iz habsburške monarhije, ko je služboval kot cesarski in kraljevi konzul predvsem v ZDA in Kanadi. Novačan je sodil v krog prijateljev, ki so bili na njegovem znamenitem gorjanskem posestvu Wilsonia vedno dobrodošli.³⁷ Ko je postal član vladnega kabineta Petra Živkovića, je Novačana obveščal tudi o svojih ministrskih obveznostih, pri čemer ni pozabil poudariti, da mora sedeti »noč in dan« pri reševanju aktov, in to brez pomoči uradnikov.³⁸ Novačana in Švegla je družilo tudi zanimanje za zgodovino Celjskih. Med ministrovanjem v Beogradu se je Švegel domislil, da bi v prestolnici postavil »spomenik slavnemu sinu slovenske savinjske doline, grofu Ulrihu Celjskemu«, ki naj bi bil žrtev zveze med »madžarskimi Hunyadijevci« in »dunajsko mafijo«. ³⁹ Iz svojega parka na Bledu je vzel bronasti kip ženske v naravni velikosti, ki moli, imenovan *Molitva*, katere avtor je bil znani hrvaški kipar Frano Kršinić.⁴⁰ Podstavek kipa pa je opremil z napisom, o katerem se je posvetoval z Novačanom. V pismu celjskemu prijatelju je Ulrika označil za »enega prvih zagovornikov jugoslovan-ske zveze«. ⁴¹ Končna verzija, napisa na spomeniku, se je nato skoraj v celoti skladala s predlogom, ki ga je Švegel predstavil Novačanu.

Prijateljstvo z nečakom slavnega barona Josefa Schwegla potrjuje tudi fotografija Novačanove poroke 9. junija 1930 z Jožefo (Pepušo) Mahne v Vojniku. Obred je vodil znani duhovniški pisatelj Fran Saleški Finžgar, ki na skupinski fotografiji stoji v sredi za zakoncema, Švegla pa so posadili na častno mesto ob Novačanu.⁴² Zakon s precej mlajšo soprogo je bil očitno dinamičen, kar je razvidno iz enega od dnevniških zapis- skov, nastalega dobrega pol leta po poroki: »Danes sva z ženo ostala popoldne sama v živem razgovoru – in zopet enkrat – brez prepira.« ⁴³ O odnosu med zakoncema zna- čilno priča tudi Novačanov komentar neke Pepušine opazke na njegov račun: »Žena je narurna ovira vsakega napredka.« ⁴⁴ V njej je dolgo videl otroka: »Ona je otrok, visi na meni vsa kakor goba na vrbi, jaz sem ji vse na svetu.« Po poldrugem letu zakona, ko sta živela skupaj v Braili, se je končno nehal spraševati, ali je imeti ženo pri opravljanju diplomatske funkcije »breme«. Zapisal je: »Tako pač mora biti.« ⁴⁵ Sčasoma se je njegova navezanost na soprogo povečala, a otrok nista imela.

V času Novačanovega službovanja v Romuniji je štel konzularni zbor v Braili kakšnih ducat članov. Poleg Jugoslavije so imele tam svojega konzula še Belgija,

36 SIAS 2077, t. e. 3, Novačanovo pismo Prepeluhu, 23. 6. 1931.

37 NUK Ms 1645, Šveglovo pismo Novačanu, 11. 8. 1929; Šveglovo navodilo oskrbnici Wilsonie Slavi Lotar, 12. 7. 1929.

38 NUK Ms 1645, Šveglovo pismo Novačanu, 28. 7. 1930.

39 Prim. Smiljanić, *Spomenik*, 450–472.

40 ASBL OMIŠ, Šveglova avtobiografija.

41 NUK Ms 1645, Šveglovo pismo Novačanu, 25. 2. 1931.

42 Rahten, *Med Kakanijo in Wilsonio*, 228.

43 NUK Ms 1645, Dnevniške zabeležke, 15. 1. 1931.

44 NUK Ms 1645, Dnevniške zabeležke, brez datuma.

45 NUK Ms 1645, Dnevniške zabeležke, 31. 12. 1931.

Češkoslovaška, Danska, Francija, Grčija, Italija, Nemčija, Nizozemska, Norveška, Portugalska, Švedska in Velika Britanija. Jugoslovanski konzulat je imel sedež na Bolintineanujevi ulici 15.⁴⁶ O svojih kolegih v konzularnem zboru večinoma ni imel najboljšega mnenja, značilen je njegov opis trebušastega belgijskega častnega konzula, češ da je »pivopijec – jajcajedec – babojebec«.⁴⁷ Sprva se je Novačan v Bräili kar dobro počutil. Švegla je zalagal s kaviarjem, minister pa mu je pošiljal cigarete.⁴⁸ Toda kmalu se je začel dolgočasiti. Kako monotono je bilo tamkajšnje diplomatsko življenje, beremo v pismu njegovega naslednika Ivana Božiča: »Vi veste[,] da zakon inercije ima dve strani. V Bräili to pomeni inercijo v pravem smislu besede. Tukaj je vse inertno, okolina, mesto, življenje, vse ...« Jugoslovani, službujoči na konzulatu, so si kratili čas z ladijskimi izleti ter »z vincem in paprikašem« preganjali vsakdanjo monotonijo. Včasih so ponoči s cigansko godbo zaplesali tudi kakšen tango ali boston.⁴⁹

Novačan je v Bräili postajal vedno bolj nezadovoljen. Če je še prvi mesec službovanja pisal, da se je »rešil za nekaj časa v inozemstvo«, kjer bo lahko opravil »nekaj svojih čisto idealnih literarnih zadev«, mu to kmalu ni več zadostovalo.⁵⁰ V enem od pisem Prepeluhu se je pritoževal, da si v Romunijo sploh nikoli ni želel, ampak je »zagorel v idealnem hrepenenju po širokem svetu, po Ameriki«. Tam je namreč »nameraval posvetiti zadnja leta svoje mladosti z intenzivno pridobitvijo angleške kulture in z veliko akcijo med našimi emigranti za domovino«. Namesto tega pa je dobil Bräilo – »gnusno balkansko gnezdo trgovine in prostitucije«. Želel je odstopiti že v začetku mandata, a si tega ni drznil iz spoštovanja do kralja, jezo pa je zato stresal na gorenjskega rojaka: »Vse preveč je zijalo Švegelj razklopotal okrog o mojem konzulatu, medtem ko je na tihem v Beogradu delal na tem, da se mi da 'najmanje', češ, saj bo itak zadovoljen. No pa tudi Šveglju pride čas do živega – in mi smo tisti, ki bomo pisali historijo teh zadnjih let.« Novačanovo nezadovoljstvo je bilo celo tako močno, da je Prepeluhu zameril, ker se je udeležil »Švegljevega večera«, se pravi poslovilne večerje pred odhodom za poslanika v Argentino.⁵¹ Novačan se je tudi pritoževal, da se mu nihče več ne oglasi. Še zlasti ga je razjezilo, da je Kramer ob neki priložnosti obiskal Bukarešto, a ga kljub zgolj štiriurni oddaljenosti ni imel časa obiskati v Bräili. Po Novačanovem mnenju bi se morali Slovenci tukaj zgledovati po Srbih, »ki so lojalni, celo na najvišjih mestih[,] in ne poznajo človeka le takrat, kadar ga 'nucajo'«. Tudi za Švegla je napisal, da se mu oglasi redko, a »je nazadnje le še najboljši«.⁵²

46 Constantin, Biografia puțin cunoscută a lui Jack Corbu.

47 NUK Ms 1645, Dnevniške zabeleške, 15. 1. 1931.

48 NUK Ms 1645, Šveglovo pismo Novačanu, 9. 2. 1931.

49 NUK Ms 1645, Božičevo pismo Novačanu, 10. 4. 1933.

50 SI AS 2077, t. e. 3, Novačanovo pismo Prepeluhu, 11. 1. 1931.

51 SI AS 2077, t. e. 3, Novačanovo pismo Prepeluhu, 23. 6. 1931.

52 SI AS 2077, t. e. 3, Novačanovo pismo Prepeluhu, 7. 5. 1931.

Slika 2: Stavba nekdanjega jugoslovanskega kraljevega konzulata v Braili

Hrani: Arhiv Studia diplomatica Slovenica

Očitno so Novačana razni spori v diplomatskih krogih prizadeli. 1. avgusta 1931 je zapisal: »Udarili so me po srcu.«⁵³ Tri tedne kasneje je v svojem dnevniškem zapisu že nervozno čakal na odpoklic: »Zvečer v družbi – pusto. Zdi se mi[,] da ne ostanemo dolgo več v Braili. Čim prej – tem bolje. Samo odtod!«⁵⁴ Ob koncu leta je bil že povsem obupan. Zapisal je: »Minulo leto je bilo najdaljše, najhujše in najmanj plodno leto v mojem življenju.« Konzulskega imenovanja sploh ni štel za nagrado, ampak kot nekakšno kazen, stranpot v svojem življenju: »Prišel sem v Brailo kot izgnanec. Tega čustva se nisem mogel otresti vse leto.« Depresija je porazno vplivala tudi na njegovo delovno motivacijo: »Delati nisem mogel. Mislim še manj.« Samokritično je obžaloval, ker ni prišla do izraza njegova siceršnja ustvarjalnost: »Storil nisem ničesar. Napisal nič, dasi sem zeval dolgočasje. Bojim se edino še, da se ne pogreznem popolnoma v vsakdanjost.« Samokritično je ugotavljal, da se ga je polastila lenoba, v brezdelju pa se je tudi močno zredil, na trebuhu je menda dobil »štiri prste masti«. Vse leto je upal, da ga bodo na ministrstvu premestili drugam, najprej v San Francisco, a so tja poslali drugega kandidata. Dobil pa je med obiskom Beograda obljubo, da bo lahko odšel v Celovec.⁵⁵

53 NUK Ms 1645, Dnevniške zabeležke, 1. 8. 1931.

54 NUK Ms 1645, Dnevniške zabeležke, 22. 8. 1931.

55 NUK Ms 1645, Dnevniške zabeležke, 31. 12. 1931.

Od Kaira do Celovca

Novačan v Celovcu ni videl zgolj še ene konzularne funkcije, ampak odgovorno poslanstvo: »Zasajal sem. Sto tisoč je naših še tam v jarmu, brez poguma, da bi se uprli, preden poginejo. Ali jih je mogoče rešiti še?« Ne samo, da ga je skrbela usoda koroških sonarodnjakov, zavedal se je tudi zahtevnosti položaja Slovencev na Primorskem, kjer »ginejo naši pod perfidnim Italijanom«. Bil pa je tudi kritičen do razmer v Jugoslaviji, kjer »tavamo v gospodarskih in idejnih krizah«. Še posebej naj bi to veljalo za Slovence: »Slovenstvo in njega obstoj je v krizi.« Grožnjo je videl predvsem v zagovornikih jugoslovanskega unitarizma, pri čemer ga je skrbela usoda slovenščine, saj so jo nekateri želeli degradirati na raven narečja: »Naš književni jezik dijalekt? Naj Srbohrvatarji in Hrvatoserbi pometejo najprej pred svojim pragom.« Komentar slovenskega literata je bil odločen: »Mi pišemo že štiristo let v enem vedno bolj razvijajočem se književnem jeziku, oni pa pišejo še danes v treh pravih dijalektih in se ne morejo še zediniti na eno pisavo, latinico ali cirilico.«⁵⁶

V Braili je Novačan zdržal samo do marca 1932, ko ga je nadomestil Božič.⁵⁷ Bil je prestavljen v Kairo, kar je komentiral z besedami: »Srečen sem in zadovoljen!«⁵⁸ To je bila tudi zadnja zamenjava na konzulskem mestu v Braili, saj je Jugoslavija spomladi 1934 konzulat ukinila.⁵⁹ Kot je razvidno iz enega od pisem, ki jih je Novačan prejel od Božiča, se je moral slednji od funkcije posloviti, ker je vlada ponovno odprla konzulat v Bratislavi. Po njegovem mnenju je bila s tem tamkajšnji jugoslovanski koloniji narejena »velika škoda«, zlasti »ladje in trgovina bodo trpele veliko radi tega, ker [j]im je konzulat bil od velike pomoči.«⁶⁰

Po odhodu iz Romunije se je torej Novačan odpravil v Egipt, kjer je začel delati kot odpravnik poslov na kraljevem poslaništvu v Kairu.⁶¹ Iz tega obdobja se je ohranilo v diplomatskem arhivu pismo Rusinje Antoinette Kossowka, zavarovalne agentke, ki se je 15. februarja v Egiptu poročila z jugoslovanskim državljanom Vertagom. Slednji jo je menda osvojil s svojim leporečjem in obljubami, da iz tujine pričakuje precejšnjo vsoto denarja. V pismu, ki ga je napisala zunanjemu ministru Bogoljubu Jevtiću, se je ruska agentka pritožila, da je že dan po poroki spoznala, da jo je Vertag prevaral in da se je želel zgolj dokopati do njenih prihrankov. Zanj se je začel pravi »pekel«, mož ni hotel prijeti za nobeno delo, obnašal pa se je baje tudi nemoralno. Naposled ga je nesrečna Antoinette že komaj po enem mesecu poroke zapustila. Za zaščito je zaprosila Novačana, ki pa se je po njenem pričevanju postavil na stran jugoslovanskega rojaka in ji celo ukazal, da se mora vrniti domov v roku petih dni. Ker ni ubogala, je o

⁵⁶ NUK Ms 1645, Dnevniške zabeležke, 23. 1. 1931.

⁵⁷ ANR PJB, nota jugoslovanskega generalnega konzulata prefekturi v Braili o zamenjavi Novačana z Božičem, 29. 3. 1932.

⁵⁸ NUK Ms 1645, Dnevniške zabeležke, 13. 3. 1931.

⁵⁹ ANR PJB, nota jugoslovanskega konzulata prefekturi v Braili o vladni odločitvi o zaprtju konzulata, 24. 5. 1934.

⁶⁰ NUK Ms 1645, Božičevo pismo Novačanu, 17. 4. 1934.

⁶¹ NUK Ms 1645, Šveglovo novoletno voščilo Novačanu, 29. 12. 1932.

tem obvestil policijo, ki jo je privedla na postajo in tam zadržala v priporu. V obupu se je obrnila na Jevtića, da bi jo zaščitil pred »zlorabo oblasti« in »paradoksalnim arbitriranjem« Novačana, vendar iz ohranjene dokumentacije ni razvidno, kako se je afeta končala.⁶²

V Kairu je Novačan ostal samo do poletja 1933. Novembra istega leta je bil namreč postavljen za konzula v Celovec, kjer je nastopil službo konec januarja 1934.⁶³ V očeh dunajskih oblasti si je prislužil precej negativnih točk zaradi simpatiziranja s Hitlerjevimi ambicijami. Avstrijska policijska poročila so namreč ugotavljala, da se v zakotnih točilnicah druži z notoričnimi nacionalsocialisti. Menda je pripovedoval, da mu je v Berlinu sam propagandni minister Joseph Göbbels potisnil v roke svinčnik, češ naj napiše svoje zahteve na Koroškem.⁶⁴ V avstrijskih obveščevalnih krogih je zato veljal za »strašnega škodljivca«, nad njim pa se je kralju Aleksandru pritožil celo britanski poslanik v Beogradu Neville Henderson. Kralj je kontroverznega konzula označil za »neumnega, a dobro mislečega«. ⁶⁵ Kmalu so se tudi po Ljubljani začele širiti informacije o konzulovih simpatijah do prihajajočega »novega reda«, zato je svojega »dragega kuma« pred zlonamernimi govoricami moral braniti tudi Švegel.⁶⁶ Očitno Novačanu te govorice niso škodile, morda celo nasprotno: 10. aprila 1935 je bil imenovan za generalnega konzula.⁶⁷ Verjetno mu je pri tem pomagala vnema pri preganjanju ustaških skupin. Prav po Novačanovem prihodu se je namreč okrepila jugoslovanska obveščevalna dejavnost o delovanju ustašev v Avstriji, kar so ugotavljali tudi na beljaškem policijskem komisariatu.⁶⁸

Kratkotrajna vrnitev v politiko in konzularno delo v Bariju

V Jugoslaviji, kjer je javnost 9. oktobra 1934 doživela šok zaradi marsejskega atentata na kralja Aleksandra, so se medtem bližale volitve. Švegel je sicer spodbujal Novačana, naj se jih udeleži, a sam na njih ni želel nastopiti.⁶⁹ Da ne bi pozabil, komu je dolžan hvaležnost za imenovanje v Kairu, je celjskega prijatelja spomnil, da je bil za to zaslužen nihče drug kot »blagopokojni kralj« osebno.⁷⁰ Novačanova nagnjenost k ekscesom pa očitno ni bila ravno v sozvočju z njegovim diplomatskim poslanstvom. Na majskih volitvah leta 1935 ga je tako spet potegnilo v politiko. Novačanu se je

62 AJ 334/179, pismo Antoinette Kossowke (poročene Vertag) zunanjemu ministru Jevtiću, 19. 10. 1932.

63 AJ 334/179, depeša jugoslovanskega konzulata v Celovcu zunanjemu ministrstvu o Novačanovem nastopu službe, 26. 1. 1934.

64 Nečak, *Avstrijska legija*, 51, 52.

65 Suppan, *Jugoslawien*, 425.

66 NUK Ms 1645, Šveglovo pismo Novačanu, 30. 9. 1934.

67 AJ 334/179, ukaz kraljevih namestnikov o imenovanju Novačana za generalnega konzula v Celovcu, 10. 4. 1935.

68 Rahten, *Zadnji slovenski legitimist*, 70.

69 NUK Ms 1645, Šveglovo pismo Novačanu, 27. 2. 1935.

70 NUK Ms 1645, Šveglovo pismo Novačanu, 9. 2. 1935.

tokrat uspelo prebiti v beograjsko skupščino, kjer je kot član Jevtičevega kluba obtičal v opoziciji. Švegel mu je čestital z besedami, da so v opoziciji lahko srečni, ker imajo v svojih vrstah »tako hrabrega in dostojnega člana«, ki naj bi bil povrh še »pravi potomec Celjanov«. ⁷¹ Švegel je pohvalil Novačana, da je ohranil načelnost, ker ni »hotel izdati gospoda, na katerega listo« je prisegel, čeprav je »videl lumpe na desno in levo, spredaj in zadaj«. ⁷²

Novačan, ki se je res imel za potomca grofov Celjskih, sicer v beograjski skupščini ni zdržal dolgo. Spomladi 1938 je bil imenovan za generalnega konzula v Bariju. ⁷³ A tudi v italijanskem pomorskem mestu ni bil zadovoljen. Imel je srečo, ker je imel v pomočniku zunanjega ministra Ivu Andriću sorodno pisateljsko dušo. Njuno prijateljstvo je izviralo še iz zagrebških časov, o čemer priča izvod Andrićeve knjige *Ex Ponto* s posvetilom »mom dragom drugu« iz leta 1918, ki je ohranjen v Osrednji knjižnici Celje. ⁷⁴ V enem od pisem je znameniti literat na delu v diplomaciji slovenskemu kolegu zaupal, da mu je sicer Beograd ljub, vendar mora opravljati službo, ki je težka in naj bi postajala vse težja. Novačanu je obljubil pomoč, da bo lahko odšel v Bratislavo. ⁷⁵

Toda zaradi bližajočih se decembrskih skupščinskih volitev se je dogovarjanje o premestitvi zavleklo. Andrić je v pismu prosil kolega, naj potrpi še kak mesec, saj naj bi po koncu volilne gneče lahko premier Stojadinović hitreje reševal kadrovske zadeve. Ob koncu je Andrić Novačanu namenil še velik kompliment, da je njegov stari, nespremenjeni in nezamenljivi spoštovalec, ki naj bi z velikim interesom pričakoval plodove njegove samote v Bariju v obliki popolnih in poglobljenih književnih del: »Dosada je takodje jedna od muza.« ⁷⁶

Vojne vihre in razočaranja

Tik pred začetkom druge svetovne vojne, 8. julija 1939, je Novačan naposled predal posle svojemu nasledniku v Bariju. ⁷⁷ Nato je živel v Beogradu, po aprilski vojni menda zaradi strahu pred celjskimi Nemci. Ko je Josip Vidmar pripotoval v Beograd, da bi si izposloval dovoljenje za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze, ga je Novačan nagovoril, da skupaj zapustita državo. A ga ni prepričal, pa tudi sam je zapustil Beograd šele junija 1942, ko mu je neki šentjurski znanec nemškega porekla uredil potno dovolilnico za Bolgarijo. Čez Turčijo je 6. julija pripotoval v Jeruzalem in iskal priložnosti za sodelovanje s kraljevo vlado v emigraciji. ⁷⁸ Tu pa so ga čakala

⁷¹ NUK Ms 1645, Šveglovo pismo Novačanu, 16. 7. 1935.

⁷² NUK Ms 1645, Šveglovo pismo Novačanu, 17. 8. 1935.

⁷³ AJ 334/179, ukaz kraljevih namestnikov o imenovanju Novačana za generalnega konzula v Bariju, 26. 3. 1938.

⁷⁴ Zahvaljujem se Srečku Mačku iz Osrednje knjižnice v Celju za pomoč pri iskanju citiranega izvoda.

⁷⁵ NUK Ms 1645, Andrićevo pismo Novačanu, 29. 8. 1938.

⁷⁶ NUK Ms 1645, Andrićevo pismo Novačanu, 19. 11. 1938.

⁷⁷ AJ 334/179, depesha jugoslovanskega konzulata v Bariju zunanjemu ministrstvu, 8. 7. 1939.

⁷⁸ Novačan, Jeruzalemski dnevnik, 358–60.

velika razočaranja. Najprej se je izkazalo, da so bili čeki, ki jih je kupil z zlatom pozimi 1941/1942 »od raznih tipov v Beogradu«, neveljavni. Tako je ostal povsem brez premoženja, saj so nacisti zasegli njegovo lastnino v Celju. Povrhu pa ga je dala vlada Slobodana Jovanovića konec leta 1942 zapreti in strpati v palestinsko taborišče v Latrunu, od koder so ga izpustili šele po 240 »strašnih dneh« konfinacije.⁷⁹ To je menda predlagala jugoslovanska kraljeva obveščevalna služba, ki so ji zaupniki Draže Mihailovića posredovali namig, da je Novačan zapustil Beograd v sumljivih okoliščinah. Sumili so ga, da je nemški agent. Izpuščen je bil šele konec avgusta 1943 in se je mesec dni kasneje preselil v Kairo.⁸⁰

Novačan je postajal do jugoslovanske kraljeve vlade vedno bolj kritičen.⁸¹ Menil je, da je to »vlada impotentnih starcev«, ki »sedi na kahlicah in ‚upravlja‘ nekaj posla-ništev in konzulatov in zapravlja zlato našega naroda brez kontrole, kakor se starcem poljubi«. V njegovih očeh naj bi bila to »vlada, ki se hermetično zapira in igra vlogo predstavnice Slovencev, Hrvatov in Srbov, ne da bi se vprašala, kako ti Slovenci in Srbi gledajo na njo, še manj, kaj želijo in hočejo«. V svojem dnevniku ji je name-nil naslednjo sodbo: »Ta vlada zasluži vešala!«⁸² Zlasti ga je motil vpliv načelnika Slovenske ljudske stranke Mihe Kreka, ki je dolgo časa v emigrantski vladi predsta-vljal Slovence. A ko se je kralj Peter II. s krogom najožjih svetovalcev odločil, da se hrvaško-srbskih zaostrovanj loti po jugoslovansko-unitarističnem receptu pokojnega očeta Aleksandra, in postavil uradniško vlado pod vodstvom Božidarja Purića, je med strankarskimi prvaki z ministrskega položaja ta odnesla tudi Miho Kreka. Za tolažbo je dobil diplomatsko funkcijo v rangi poslanika in bil postavljen za zastopnika kraljeve Jugoslavije v zavezniškem sosvetu za Italijo.⁸³ Novačan, ki si je po tihem verjetno želel podobno funkcijo, je v dnevniku pikro zapisal: »Dr. Krek je postal ambasador. Torej, ta pa voditelj!«⁸⁴

Vpliv Britancev na jugoslovansko zunanjo politiko je še naprej ostajal odločilen, kar je bilo čutiti tudi v mali slovenski koloniji v Kairu.⁸⁵ Primorski politik Ivan Rudolf je menil, da bodo Slovenci po vojni lahko izbirali med dvema opcijama: ali postanejo britanski dominion ali pa se priključijo Sovjetski zvezi. Takšno razmišljanje je Novačan v dnevniku 16. februarja 1944 zavrnil:

»Jasno je, da bo Rusija imela po tej vojni, nolens volens, svojo veliko politično besedo v Evropi. Jasno je, da se bo treba odločiti; vsem narodom Evrope stopi to pred oči: ali za vzhod ali zahod! Slovenci smo ravnokar na črti takšne razmejitve. Toda angleški dominon? Zakaj ne velika, federativna Jugoslavija? Zakaj postavljati sploh to vprašanje? Saj smo še v Jugoslaviji, ki je de iure po mednarodnem pravu še

79 AJ 334/179, Novačanov dopis jugoslovanskemu poslaništvu v Washingtonu, 30. 10. 1943.

80 Novačan, *Jeruzalemski dnevnik*, 361.

81 Rahten, *Kraljevi ali maršalovi diplomati?*, 565.

82 Novačan, *Jeruzalemski dnevnik*, 62.

83 Žebot, *Neminljiva Slovenija*, 325, 326.

84 Novačan, *Jeruzalemski dnevnik*, 279.

85 Rahten, *Kraljevi ali maršalovi diplomati?*, 568.

živa! Ali ni najbolje, da se strnemo vsi okrog mladega kralja in da ne premišljujemo, kako, kaj in kam?!«⁸⁶

Novačan, ki je obtičal v Kairu, je postajal vedno bolj nestrpen.⁸⁷ Živel je v prepričanju, da sta z Izidorjem Cankarjem, ki je med vojno funkcijo jugoslovanskega poslanika v Buenos Airesu zamenjal z Ottawa, nekakšna konkurenta za visoko funkcijo: »Pamet mi pravi, da ne pridem v poštev, vendar mi domišljija (domišljavost) ne da miru. Izidor Cankar ali jaz? Seveda je Cankar močnejši.«⁸⁸ Vlada je 17. julija 1944 sprejela sklep, da je treba nadaljevati z »reorganizacijo in čiščenjem« v zunanjem ministrstvu.⁸⁹ A novačenje za vodilna diplomatska mesta se je nadaljevalo brez Novačana. To je razvidno tudi iz pisma iz obupa Cankarju 1. avgusta 1944. Uvodoma mu je zaupal, da ne dvomi o njegovih »dobri volji, sposobnosti in veliki ljubezni za nesrečno domovino«. V njem je videl naslednika umrlega slovenskega državnika Antona Korošca, nekdanjega prvaka Slovenske ljudske stranke, »ki je bil več, kakor smo ga cenili«. Nato je izrekel kritiko emigrantske politike: »Naša emigracija že tri leta zanemarja celo severno Slovenijo. Še omenijo včasih Koroško, o Štajerski in Prekmurju, o naših zahtevah po novih mejah na severu – nič!« Pritoževal se je, da njegov glas ni upoštevan: »Krek je bil tu, govoril sem z njim, pa je kar hitro opravil. Jaz sem edini inteligent Slovencev s severa v emigraciji.« Odločilni faktorji naj bi spregledovali dejstvo, da je bil skupščinski poslanec, »prvi predsednik prve slov[enske] republikanske stranke in prvi federalist«. Zahteval je »najmanj mesto pomočnika – Slovenca v zunanjem ali pa mesto poslanika v Kairu ali v Vatikanu«. Cankarja je zaprosil za podporo: »Pričakujem, da boste Slovenec, da boste Cankar, tak, kakor smo Vas cenili, tudi v mojem vprašanju. / ... / Zdaj gre za več, gre za ostanke naše krvi, gre za naš obstanek.«⁹⁰ Novačan si je želel predvsem v prestolnico Stalinove države, kar je razvidno iz pisma Cankarju čez dva dni: »Pošljite me v Moskvo! Jaz osebno poznam mnogo ruskih ljudi, vse Slovence, ki so tam, jaz bi si upal in mislim, edini jaz bi mogel povedati Rusom vse tisto, česar Srb ali Hrvat kar sam povedati ne more, ne sme.«⁹¹ Cankar je pismi sicer prejel, a pri maršalu posredoval verjetno ni, čeprav je za to dobil kmalu priložnost.

Ob koncu druge svetovne vojne je Novačan pristal v Trstu, kjer se mu je po posredovanju Josipa Vidmarja po petih letih pridružila tudi soproga.⁹² A v domovino si kljub Vidmarjevemu prigovarjanju zaradi komunistov ni upal. V Rimu je nekaj časa poskušal ustanoviti novo politično formacijo, Jugoslovanski demokratski center, vendar kot protiutež skupini Mihe Kreka. Za takšno zamisel ni uspel pridobiti somišljenikov, Vošnjak mu je celo očital »pomanjkanje takta« in se je čudil, kako je lahko nekdo

86 Novačan, *Jeruzalemski dnevnik*, 259.

87 Rahten, *Kraljevi ali maršalovi diplomati?*, 570.

88 Novačan, *Jeruzalemski dnevnik*, 289.

89 Selinič, *Promene*, 99.

90 SI AS 1660, t. e. 6, Novačanovo pismo Cankarju, 1. 8. 1944.

91 SI AS 1660, t. e. 6, Novačanovo pismo Cankarju, 3. 8. 1944.

92 Hartman, *Veliko kolo*, 362.

s takšnimi lastnostmi sploh slovenski diplomat.⁹³ Ob prebiranju Novačanovih vtisov o delu na različnih funkcijah v tujini se zdi, da je v diplomaciji videl zanimive izzive, a ni zmogel nikoli dovolj vztrajnosti, da bi pri tem pustil trajnejši pečat. Tega se je zavedal tudi sam, ko je nekoč zapisal: »Kjerkoli sem že bil, povsod sem hrepenel stran, drugam, obetajoč si, da bo tam na zaželenem mestu meni bolje, da bom tam odrešen.«⁹⁴ Novačanov zadnji beg v tujino se je končal 22. marca 1951 v Argentini.

Viri in literatura

Arhivski viri

- AJ – Arhiv Jugoslavije:
 - AJ 334/179 – Dosje Antona Novačana.
- ANR – Arhivele Naționale ale României:
 - ANR PJB – Prefectura județului Braila.
- ASBL – Arhiv Slovenskega biografskega leksikona:
 - ASBL OMAN – Osebna mapa Antona Novačana.
 - ASBL OMIV – Osebna mapa Ivana Švegla.
- KLA – Kärntner Landesarchiv:
 - KLA 684 – Nachlass Martin Wutte.
- NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana:
 - NUK Ms 1645 – Rokopisni oddelek, Zapuščina Antona Novačana.
- Osrednja knjižnica Celje:
 - Domoznanski oddelek.
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1660 – Osebna zbirka Izidorja Cankarja
 - SI AS 2077 – Zbirka Albina Prepeluha.
- Studia diplomatica Slovenica.

Literatura

- Berberih-Slana, Aleksandra. Stjepan Radić in republikansko gibanje v Sloveniji. Od nastanka Kraljevine SHS do volitev v Narodno skupščino leta 1923. *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 1 (2005): 37–60.
- Gačić, Aleksandra. *Bogumil Vošnjak. Politik in diplomat*. Ljubljana: Založništvo Jutro, 2017.
- Grdina, Igor. Kratka zgodovina Slovenske zemljoradniške in Slovenske republikanske stranke Antona Novačana. *Zgodovinski časopis* 43, št. 1 (1989): 77–95.
- Hartman, Bruno. Veliko kolo brez osi. V: Bruno Hartman (ur.). *Anton Novačan. Jeruzalem – Kairo. Spomini 1942–1945*, 351–70. Ljubljana: Slovenska matica, 1986.
- Nečak, Dušan. *Avstrijska legija II*. Maribor: Založba Obzorja, 1995.

⁹³ Gačić, *Bogumil Vošnjak*, 314, 317.

⁹⁴ NUK Ms 1645, Dnevniške zabeležke, 31. 12. 1931.

- Rahten, Andrej. *Anton Korošec. Slovenski državnik kraljeve Jugoslavije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2022.
- Rahten, Andrej. Kraljevi ali maršalovi diplomati? Politične dileme in opredelitve slovenskih diplomatov na prehodu iz monarhistične v komunistično Jugoslavijo. *Annales* 24, št. 4 (2014): 563–76.
- Rahten, Andrej. *Med Kakanijo in Wilsonio. Poklicne in politične preizkušnje Hansa Schwegla alias Ivana Švegla*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2018.
- Rahten, Andrej. Zadnji slovenski legitimist ali zgodba o mednarodnem prevarantu z Vrha nad Laškim. Dosje Alojza Novaka v arhivskem gradivu prve avstrijske republike. *Zgodovina za vse* 29, št. 2 (2022): 65–75.
- Selinić, Slobodan. Promene u diplomatskim predstavništvima Jugoslavije 1944–1946. *Istorija* 20. veka 30, št. 3 (2012): 95–108.
- Smiljanić, Ivan. Spomenik Ulriku II. Celjskemu v Beogradu in njegova usoda. *Zgodovinski časopis* 71, št. 3-4 (2017): 450–72.
- Suppan, Arnold. *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Außenpolitik im europäischen Umfeld*. Wien, München: Verlag für Geschichte und Politik – Oldenbourg Verlag, 1996.
- Žebot, Ciril. *Neminljiva Slovenija. Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije*. Ljubljana: Megallan, 1990.

Spletni viri

.....

- Constantin, Cristian. Biografia puțin cunoscută a lui Jack Corbu, un Vice-Consul Britanic la Brâila (1880–1938)/The little known Biography of Jack Corbu, a British Vice-Consul to Braila (1880–1938). <https://www.proquest.com/docview/1657549639>. Pridobljeno 3. 7. 2023.

Irena Selišnik*

Iskanje nove poduhovljenosti: nova duhovna gibanja in prakse na Slovenskem med letoma 1850 in 1941**

IZVLEČEK

V članku je predstavljen razvoj novodobne duhovnosti na Slovenskem in še zlasti pojav spiritualizma in teozofije. Spiritualizem se je pojavil v zadnjih desetletjih 19. stoletja, zaradi njegove razširjenosti pa mu je kmalu sledilo tudi nasprotovanje katoliškega kroga. Modernizacijo Kranjske je spremljal tudi pojav nekaterih drugih alternativnih praks, kot je bilo denimo vegetarijanstvo, ki ga je večina prebivalcev in tudi zdravniških avtoritet sprejemala z globokim nezaupanjem. Pod vplivom številnih člankov iz ameriškega in angleškega zgodovinopisja, ki raziskujejo nastanek novih verskih gibanj, je v članku naslovljeno tudi vprašanje razširjenosti nove duhovnosti, članek pa poskuša tudi odgovoriti, ali je mogoče v tem pogledu preslikati razmerje med podeželjem in mestom na intenzivnost razširjenosti nove duhovnosti ter ali so bile vse ezoterične ideje enako priljubljene.

Ključne besede: duhovnost, teozofija, spiritualizem, 19. stoletje, obdobje med obema vojnama, meščanstvo

* Dr., docentka, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana, irena.selisnik@ff.uni-lj.si; ORCID: 0000-0002-8834-8735

** Članek je nastal v okviru programa P6-0235 *Slovenska zgodovina*, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

**THE SEARCH FOR A NEW SPIRITUALITY:
NEW SPIRITUAL MOVEMENTS AND PRACTICES IN THE SLOVENIAN
TERRITORY BETWEEN 1850 AND 1941**

The following article explores the development of modern spirituality in the Slovenian territory, especially the emergence of spiritualism and theosophy. Spiritualism emerged in the last decades of the 19th century and soon encountered resistance from Catholic circles due to its considerable expansion. The modernisation of Carniola was also accompanied by the emergence of other alternative practices, such as vegetarianism, which was received with profound suspicion by the majority of the inhabitants as well as the medical authorities. Influenced by numerous articles from American and English historiography that examine the emergence of new religious movements, the present contribution will also address the question of the spread of the new spirituality, try to answer whether it is possible to attribute the relationship between the countryside and the cities to the differences in this regard, and determine whether all esoteric ideas were equally popular.

Keywords: spirituality, theosophy, spiritualism, the 19th century, interwar period, middle class

Leto 1848 ni zaznamovalo zgodovinskega razvoja zgolj z brstečo pomladjo narodov, ko so vzniknili številni nacionalni programi, ki so določili razvoj ljudstev v naslednjih stoletjih, ali z nastankom *Komunističnega manifesta*, pač pa je leto 1848 predstavljalo tudi rojstvo drugega pomembnega gibanja, ki je popestrilo življenje prebivalcev Evrope in Severne Amerike, spiritualizmom. Dogodek v letu 1848, ko naj bi sestro Fox začeli komunicirati z nepojasnjeno entiteto v svoji hiši, je zaznamoval nastanek ideje, ki je domnevala, da se lahko duše umrlih sporazumevajo z živimi s pomočjo medija oziroma posrednika, ki naj bi posedoval posebne lastnosti. Množičnost gibanja je sicer treba umestiti v širši kontekst družbenih razmer, ki ne pojasnjujejo zgolj uspeha spiritualizma, pač pa tudi vzpon in razmah okultizma. Ta pojav je konec 19. stoletja podrazumeval vso zanimanje za nadnaravne pojave in različne skupine ter gibanja, ki so se razmahnila po Evropi. V kontekstu okultizma je zlasti izstopalo teozofsko gibanje, ki ga je ustanovila Helena Petrovna Blavatsky (1831–1891) in iz katerega je kasneje izšla novodobna duhovnost.¹ V tem kontekstu tudi Kranjska in druge s Slovenci poseljene dežele Avstro-Ogrske niso bile izjema, tudi sem so iz zahodne Evrope prihajale zamišli H. P. Blavatsky in Annie Besant (1847–1933). Tako se je na Slovenskem pojavilo mnogo navdušencev nad spiritizmom in oblikovali so se prvi krožki teozofov, vanje so bili vključeni tudi nekateri znani Slovenci in Slovenke. V članku bom tematizirala

1 Salmi, *Nineteenth-Century Europe*, 138.

in poskušala rekonstruirati začetke gibanj, ki jih povezujemo z duhovnostjo, nasprotovanje katoliškega kroga, pa tudi pojav nekaterih drugih alternativnih praks, kot je bilo denimo vegetarijanstvo, ki ga je večina prebivalcev in tudi zdravniških avtoritet sprejemala z globokim nezaupanjem. Pod vplivom številnih člankov iz ameriškega in angleškega zgodovinopisja, ki raziskujejo nastanek novih verskih gibanj, bom v članku nasloвила tudi vprašanje razširjenosti nove duhovnosti in poskušala odgovoriti, če je mogoče v tem pogledu preslikati razmerje med podeželjem in mestom na različnost v razširjenosti nove duhovnosti, ter ugotavljala ali so se vse ezoterične ideje širile z enako priljubljenostjo.

Ezoterika in okultizem v 19. stoletju

Izvor *new agea* ali novodobne duhovnosti, ki naj bi bil sicer fenomen šestdesetih let 20. stoletja, je pravzaprav treba iskati že v devetnajstem stoletju. Izhaja iz angleškega teozofskega gibanja in antropozofskega izročila² ter iz bogate zahodne ezoterične tradicije, ki verjame, da je bistvo ali notranje jedro resnične duhovnosti skrito pod površjem tradicionalne religije.³ Definiranje *new agea* sicer ni lahko delo, saj ga različni avtorji zelo različno definirajo: prvi kot neodvisne verske skupine, nekateri ga tako povezujejo že z Williamom Blakom (1757–1827), ki je v Veliki Britaniji kritiziral tradicionalne verske poglede, drugi ga vidijo zgolj kot stvar hipijevskega gibanja, tretji vlečejo vzporednice z začetki homeopatije, vzhodne religije, pojavljanjem angelov, kanaliziranjem.⁴ V pričujočem članku tako ne bom uporabljala termina *new age*, saj ga tudi sama bolj razumem v smislu, kot ga uporablja Wouter Hanegraaff, ki ga loči od termina zahodne ezoterike in *new age* razume predvsem kot sodoben fenomen, ki pa ima svoj izvor v 19. stoletju.⁵ Zahodna ezoterika sicer pokriva celo vrsto tokov in idej, oblikovanih že med 15. in 18. stoletjem, pod vplivom sekularizacije razsvetljenstva pa so postale te ideje še bolj radikalne. 19. stoletje je tako proizvedlo še bolj radikalno mešanico tradicionalne ezoterike in modernega racionalizma ter znanstvenih idej in posledično rojstvo okultizma, ki naj bi ga najbolje označeval termin sekularna ezoterika, v katerem naj bi se povezovala duhovnost in znanost s sekularizacijo in modernostjo.⁶

V tem kontekstu izredno pomembno ločnico predstavljajo obdobje druge polovice 18. stoletja in prva desetletja 19. stoletja, ko sta gibanji razsvetljenstva in romantike oblikovali nove, modernistične verzije zahodne ezoterike. V devetnajstem stoletju tako vznikne okultizem, ki po Hanegraaffu nima popolnoma nič z okultnimi vedami, kot sta alkimija ali vedeževanje s kartami, pač pa gre za okultno filozofijo, teozofijo in

2 Bertoncel, *New Age*, 7. Hanegraaff, *New Age Religion*, 10. Chryssides, *Defining the New Age*, 6.

3 Hanegraaff, *New Age Religion*, 292.

4 Chryssides, *Defining the New Age*, 6.

5 Hanegraaff, *The New age Movement*, 42.

6 Hanegraaff, *New Age and Secularization*, 294.

iluministične tokove ter transcendentalizem.⁷ Hkrati se je v tem obdobju pod vplivi romantike pojavilo tudi zanimanje za vzhodne kulture in njihova verska prepričanja. Posledica je bil romantičen pogled na Indijo, ki jo je na prelomu 20. stoletja najbolj poosebljala ideja reinkarnacije, ki pa nasprotno kot pri vzhodnih religijah izven Evrope ni imela negativnega pomena, možnost mnogih življenj je bila v Evropi razumljena kot pozitivna obljuba. Mnogi koncepti iz vzhodnih religij so tako dobili tudi nove pomene. Zadnja sestavina novih tokov v duhovnosti naj bi bila psihologizacija religije, vera naj bi se skrivala v mislih, toda to teozofe ni vodilo k ateističnim zaključkom, saj naj bi um imel sveto dimenzijo.⁸

Slednje sestavine razvoja nove duhovnosti bomo srečali tudi v novih duhovnih krožkih, ki so se formirali na Slovenskem, 19. stoletje je dodalo nekaj povsem novega tradicionalni zahodni ezoteriki, predvsem pa se je pojavila nova ezoterična kozmologija v povezavi z znanstveno kozmologijo.⁹ Vse to vsaj delno potrjuje opažanja, značilna za anglosaksonski prostor, da je obdobje med obema vojnoma treba razumeti tudi kot ključno obdobje za poznejši vzpon new agea na Slovenskem.¹⁰

Spiritualizem

Pred spiritualizmom in teozofijo je obstajal mezmarizem, nastop Franza Antona Mesmerja (1734–1815) je postal senzacija, na številnih odrih in predavanjih je utemeljeval t. i. živalski magnetizem in z nastopi na Dunaju in nato v Parizu v času francoske revolucije poskrbel za novo modo, ki se je širila po evropskih prestolnicah. Franz Anton Mesmer je bil prepričan, da naj bi bile bolezni le posledica napak v pretoku nevidnega fluida, in posledično razvil zdravljenje s transom in hipnozo.¹¹ Ker svojega načina zdravljenja v Parizu ni mogel dokazati kot nespornega, je privrženca proti koncu štiridesetih in petdesetih let zato začel izgubljati.

Čeprav so na Slovenskem s pomočjo njegove metode zdravili še globoko v 19. stoletju, med zdravilce z njegovo metodo je denimo sodil tudi Čudodelnik s Primskovega, Jurij Humar (1819–1890).¹² Mesmer je sicer razlagal svoj način zdravljenja kot nekaj, kar je del narave in kar je povsem možno pojasniti v kontekstu znanosti (ali v kontekstu elektrike ali v biološkem smislu).¹³ Idejam Mesmerja je sledilo tudi spiritualistično gibanje, ki je svojo legitimnost črpalo prav iz svojih interpretacij Mesmerjevega fenomena in z njim dokazovalo nevidno prisotnost duha.

7 Hanegraaff, *The New Age Movement*, 43.

8 Prav tam, 46.

9 Bertoncel, *New Age*, 9.

10 Sutcliff, *The Origins of 'New Age'*, 51.

11 Bertoncel, *New Age*, 10.

12 Žurga, *Čudodelnik iz Primskovega*, 5.

13 Franklin, *Spirit Matters Occult Beliefs*, 31.

Trans medija je tako spominjal na Mesmerjev trans, obračanje mize in fluid, po katerem je komuniciral duh, je spiritualistično gibanje prav tako črpalo iz Mesmerjeve tradicije.¹⁴

Spiritualistično gibanje se je v ZDA razvijalo z neverjetno hitrostjo. Potem ko sta sestri Fox po eni izmed interpretacij na družinski podeželski domačiji želeli prestrašiti svojo mamo, kot je ena izmed sester kasneje zapisala v svojih spominih, je vest o nepojasnjenih dogodkih hitro zaokrožila med člani vaške skupnosti. Sestri naj bi se naučili oponašati zvoke, ki so sprva prestrašili celotno družino, razen očeta, ki je ostal nekoliko skeptičen in je zvoke pojasnjeval s škripanjem desk. Po nekem zelo glasnem večeru, kjer naj bi z ženskim delom družine komunicirala neznana entiteta, je mama poklicala na pomoč še skeptično sosedo, glas o čudnih pripetljajih se je raznesel po vsej vaški soseski. In vaška srenja se je odločila, da bo dogodkom prišla do dna. Če naj bi res šlo za neznano entiteto, ki naj bi bila duh umrlega krošnjarja, pokopanega ob hiši, naj bi to vaščani tudi dokazali z izkopom trupla. Nameri vaščanov je nato preprečil spomladanski dež in na svoje vprašanje niso dobili odgovora. Vest o čudnih dogodkih se je začela širiti še dlje po podeželju in v hišo so začeli prihajati številni obiskovalci. Medtem je nastal tudi pamflet izpod peresa odvetnika E. E. Lewisa, ki je dogodke natančno popisal in jih pojasnjeval z nadnaravnim. Tedaj pa se je tretja sestra iz družine Fox začela spraševati, ali ne gre pri teh dogodkih za uresničevanje napovedi preroka Andrewa Jacksona Davisa (1826–1910) in Emanuela Swedenborga (1688–1772), mistika iz osemnajstega stoletja; avtorja sta sporočala, da je materialni svet zgolj senca duhovnega. Mrtvi, je napovedoval Davis, naj bi bili v dnevnem stiku z živimi in ta resnica naj bi se kmalu razodela. So torej dogodki na domačiji Fox napovedovali novo dobo?¹⁵

Spiritualistično gibanje se seveda ne bi uspelo tako uveljaviti, če v Združenih državah Amerike (ZDA) ne bi obstajala kriza religije, ljudje pa so pospešeno iskali nove odgovore na izzive časa. V sredini 19. stoletja sta se dogajali pospešena industrializacija in urbanizacija. V mesta so se priseljevali številni novi migranti, v soseskah pa so prevladovali slabi zdravstveni pogoji, številne epidemije bolezni in visoka smrtnost novorojenčkov. Po drugi strani se je razmahnilo potrošništvo, tradicionalne religije kot kalvinizem pa s svojim puritanizmom niso nudile ustrezne utehe.¹⁶ V ZDA se je tako pojavilo drugo veliko versko prebujenje, ki je zaznamovalo transformacije religij med letoma 1795 in 1835. Tudi zato so v tem obdobju ali malo po njem vzniknili ne zgolj spiritualizem, pač pa tudi mormonizem ali Cerkev Jezusa Kristusa svetih iz poslednjih dni in Krščanska znanost.¹⁷ Legitimnost je spiritualizem našel tudi v že omenjenim Andrewem Jacksonom Davisom, znanim tudi kot »John the Baptist of Modern Spiritualism«, ki je postal utemeljitelj nove religije, ko so začele sestre Fox spiritualizem predstavljati javnosti. Na osnovah mezmerizma, ki ga je dobro poznal, in Swedenborga je postal govornik in glavni organizator številnih spiritualističnih skupin, hkrati pa je poudarjal, da za spiritualizem obstaja tudi povsem empirična razlaga.

14 Prav tam, 33

15 Stuart, *The Fox Sisters*.

16 Prav tam

17 Todd, *Talking to the Other Side*.

Spiritualizem se je v kratkem spremenil v svetovni fenomen, izhajati so začeli specializirani časopisi, prave zvezde so postali nekateri spiritualni mediji, javne seanse so se dogajale po vseh evropskih velemestih. Novice o spiritualističnem dogajanju so se preko nemških pristanišč širile po Evropi, od petdesetih let dalje pa je spiritualizem vse bolj postajal resen fenomen, s katerimi so se ukvarjali učenjaki in evropska elita in ki se seveda ni izognil habsburški monarhiji. Že leta 1854 je madžarski plemič grof Ferencz Szápáry (1804–1875) objavil dvodelno knjigo *Table-Moving Somnambulisch – Magnetische Traumdeutung*, v kateri je združil svoje poznavanje živalskega magnetizma z novim gibanjem obračanja miz. Constantin Delhez pa je v letu 1863 prevedel delo Allana Kardeca *Le livre des esprits* iz leta 1860, ki je definiralo spiritizem, hkrati je ustanovil prvo spiritistično društvo v Avstriji in urejal prvi spiritistični časnik v habsburški monarhiji med letoma 1866 in 1872.¹⁸ V njem se je oglasil tudi v Ljubljani rojeni Joseph Heinrich Stratil (1794–1877), ki je veljal za starostno spiritističnega gibanja v monarhiji.¹⁹

Pri tem velja omeniti, da nekatera strokovna literatura loči dva termina, spiritualizem, ki naj bi se ukvarjal zlasti s tistim, kar naj bi bilo mogoče fizično preveriti oziroma znanstveno dokazati (zlasti na seansah), in spiritizem, ki se je zanašal na prisotnost sporočil iz »duhovnega sveta«, utemeljeval je prepričanje o realnosti duhovnega sveta in se ukvarjal z duhovnim in filozofskim sistemom razumevanja sveta.²⁰ Primere obeh smeri seveda najdemo tudi na Slovenskem. V kontekstu spiritualizma lahko beremo o izkušnji Josipa Vošnjaka (1834–1911), ki se je s tem fenomenom srečal relativno zgodaj, že leta 1852. Kot študent na Dunaju je obiskoval druženja, na katerih so poskušali izvesti tudi seanse, ki pa niso bile uspešne.²¹ Pri tem zagotovo ni bil edini Slovenec. Josip Breznik (1886–1954) je bil sicer pol stoletja mlajši, kot dijak pa se je tudi on ukvarjal s spiritualističnimi seansami, kar kaže na to, kako dolgo so bile zanimive.

»Med dijaki je vzbudil zanimanje „spiritizem“. Tudi jaz sem pripadal takemu krožku. Trinožno mizico smo imeli pri prijatelju Šlambergerju Tonetu. Vsako nedeljo smo se zbirali ob 5h jutraj: Šlamberger njegovi dve sestri, Franc Kacin (ki je bil najboljši medij) in jaz ter klicali duhove in skušali dobiti odgovore na razna vprašanja. Prav strah me je bilo, ko sem že ob pol 5h še v temi odhajal iz Žolarija na te seanse.«²²

S spiritualističnimi seansami naj bi se ukvarjala tudi družina Ipavec.²³ Spiritualistične seanse pa so našle svoje mesto tudi v tedanji beletristiki, kar kaže na to, da so se avtorji tovrstnih srečanj udeleževali in jih očitno dobro poznali.

18 Mulacz, *History of Parapsychology*.

19 Rozman in Boldin, *Na valovih*, 43.

20 Prav tam, 95.

21 Vošnjak, *Spomini*, 41.

22 Škoro Babić in Košir, *Spomini*, 25.

23 Grdina, *Med kraljestvom*, 76.

V svojih romanih jih omenjata Alojz Kraigher (1877–1959) (*Kontrolor Škrobar*)²⁴ in Josip Vošnjak (1834–1911) (*Pobratimi*),²⁵ seanse v medvojnem obdobju pa omenja tudi Vladimir Bartol (1903–1967) (*Čudež na vasi*),²⁶ pravzaprav je o tem celo predaval na ljubljanskem radiu.²⁷ Koliko je šlo pri teh seansah za radovednost in zabavo, ki je tudi v ZDA bila pomemben del zanimanja za spiritualizem in seanse, se lahko zgolj sprašujemo. Zagotovo pa spiritualizem na Kranjskem ni bil zgolj duhovno gibanje ali versko gibanje kot v ZDA, pač je vseboval veliko elementov popularne zabave, radovednosti, potrošništva in kulture slavnih, kar sicer najdemo povsod, kjer je bilo gibanje prisotno. Zasebne seanse tako niso ponujale zgolj verske ali duhovne izkušnje, pač pa so bile tudi lahkotna večerna zabava.²⁸ Igor Grdina spiritualizem razume tudi v kontekstu izraza modernosti, na valovih optimizma naj bi jadrjala nova duhovnost 19. stoletja, ki pa je v monarhiji, kot trdi, ostala omejena na ožje kroge elit.²⁹ In res so bile sprva seanse značilne za meščanske elite, ki so bile zaverovane v napredek in nenehno širjenje človeškega razumevanja sveta, vendar pa bomo seanse, bolj ko se približujemo prvi svetovni vojni, našli tudi na podeželju, in to ne le med podeželskim meščanstvom, temveč celo med kmeti. Zmago Šmitek piše, da naj bi se med prvo svetovno vojno spiritualistične seanse pojavljale tudi v škocjanski in robski fari, na Rašici, Kompoljah, v Grosupljem. Vaščani so se zbirali ob enajstih ponoči ob trinožnih mizicah, polagali nanje roke in klicali duhove.³⁰ Pavla Hočever (1889–1972) v svojih spominih piše, kako je bila premeščena v majhno vas Zagozdac ob Kolpi v Beli krajini, tudi tam naj bi »se bavili s hipnotiziranjem in špiritiziranjem«.³¹ Seanse so namreč v sebi nosile demokratičen značaj, kdorkoli jih je namreč lahko organiziral in zato ni potreboval dovoljenja ali prisotnosti nobene avtoritete, hkrati so lepo odgovarjale ljudski religioznosti, o zelo pestrem in raznolikem naboru ljudi, ki se je z njimi ukvarjal, pa govorijo tudi historiografske raziskave od drugod.³² Tudi Šmitek je ugotavljal, da nobena od »tajnih večšin« ni postala tako razširjena na Slovenskem kot spiritualizem, o čemer so poročale tudi *Kmetijske in rokodelske novice*.³³

24 Kraigher, *Kontrolor Škrobar*, 299. Nekdaj je že bila njegova hiša znana zaradi teh večerov; takrat jih je prirejala gospa. Ljubimkalo je z nekim sodnim adjunktom; spiritizem jima je pripravil mnogo sestankov. Vedno je bilo treba kaj odločiti, kaj vprašati, kaj poskrbeti; adjunkt je bil voditelj, Berta medij. Miza se je dvigala in skakala, se smejala, jokala, plesala in udarjala. Tolklo in pokalo je v lesu; noga je udarjala in po številu udarcev so sestavljali črke, besede, stavke. Duhovi so se pojavljali kot dvomljive sence, nevidne roke so se dotikale udeležencev, skrivnostne sapice so popihavale in pošumevale. Berta je bila oddelila v kotu sobe s črnim zagrinjalom poseben kabinet, kakršen je bil v navadah pri strokovnjaških sejah. Kot medij je ležala večkrat tam na otomani, da se je laže pogreznila v najgloblji trans, kadar je hotela izzvati kak važnejši pojav duhov ali duha v osebi. Njen mož je moral spremljati dogodke tiho in pobožno z igranjem na klavir – a – prikazni navadno ni bilo nobenih. Nekoč pa je nekdo odgrnil zastor in prižgal bengalično vžigalico. Videli so kar dva fantoma v kabinetu, dobro materializirana, kakor živa.

25 Vošnjak, *Pobratimi*.

26 Šmitek, *Klic daljnih svetov*, 180.

27 Bartol, *Spiritizem na Notranjskem*.

28 Natale, *Supranatural Entertainments*. Natale, *Spiritualism Exposed*.

29 Grdina, *Med kraljestvom in republiko*, 70.

30 Šmitek, *Klic daljnih svetov*, 181.

31 Hočever, *Pot se vije*, 53.

32 Protehero, *From Spiritualism to Theosophy*, 199.

33 Šmitek, *Klic daljnih svetov*, 181.

Katoliška cerkev in njeni predstavniki so sicer tovrstni praksi močno nasprotovali. V daljši študiji v *Domu in svetu* iz leta 1889 je spiritizem predstavil že J. Janežič. Tam je spiritizem opredelil kot smer, ki se ukvarja s tem, »v kaki zvezi so med seboj živi ljudje in duše rajnih ter drugi duhovi, in kako občujejo«. ³⁴ V svoji študiji *O spiritizmu* je predstavil, kako izgledajo seanse, kdo so mediji, kakšen je bil nastanek spiritizma, kdo so pomembni akterji na tem polju in teorijo oziroma verski sistem, ki naj bi stal za njim, spiritizem pa je seveda ostal kriva vera. ³⁵ Spiritizem naj bi bil po Janežiču prevara ali goljufija, plod domišljije, nepojasnjena magija ali delo hudobnih duhov, nepojasnjene naravne sile ali le nekaj, kar je psihičnega izvora in izvira iz posrednikov (medijev). ³⁶ Aleš Ušeničnik (1868–1952) se je s spiritizmom na več mestih ukvarjal v *Katoliškem obzorniku*, najbolj sklenjena študija pa je bila verjetno tista iz leta 1904. V njej je zapisal, da je spiritizem lahko zgolj prevara, delo demonov ali izraz nezavednega oziroma duševno abnormalnega. ³⁷

Toda zakaj je spiritizem na Slovenskem vendarle bil splošno sprejet in zakaj so ga ljudje kljub nasprotovanju katoliške cerkve izvajali? Iz istih razlogov kot v ZDA. 19. stoletje je bilo doba velikih tehničnih izumov; če je mogoče povezati dva kontinenta s telegrafijo, zakaj bi ne bilo mogoče povezati svetov živih in umrlih? In celo Ušeničnik uporabi primerjavo Julija Bessmerja o telepatiji z analogijo brezžične telegrafije, medtem ko Janežič piše o tem, kako je naloga spiritistov podobna nalogi električnega stroja, ki prinaša brzozjavna sporočila po svetu. ³⁸ V dobi velikih tehničnih odkritij je vladalo neomejeno zaupanje v napredek znanosti.

Vstop v teozofijo

Članki o parapsiholoških pojavih, spiritizmu in misticizmu so torej pri nas izhajali že pred prvo svetovno vojno, nekateri posamezniki pa so bili močno vpeti v spiritistično gibanje v mednarodnem okviru. Sem lahko zagotovo štejemo grofico Adelmo von Vay (1840–1925), spiritistko, ki je svoje članke objavljala v avstrijskih, madžarskih, nemških ter francoskih, pa tudi angleških spiritističnih časopisih in je bila del t. i. »spiritualistične internacionale«. ³⁹ Verjela je v reinkarnacijo in bila ena prvih podpornic teozofskega gibanja, ki je bila v direktnih stikih tudi z njegovo ustanoviteljico Heleno Blavatsky. ⁴⁰ Njeno delo na Slovenskem sicer ni imelo posebnega odmeva v javnosti, je pa zato bila prepoznana kot pomembna spiritistka na Hrvaškem, kjer jo

³⁴ Janežič, O spiritizmu.

³⁵ Prav tam, 221, 258.

³⁶ Janežič, O spiritizmu.

³⁷ Ušeničnik, Spiritizem, 71.

³⁸ Prav tam, 67. Janežič, O spiritizmu, 88. Rein, Mind Reading.

³⁹ Rozman in Boldin, *Na valovih*, 81.

⁴⁰ Prav tam, 195.

tako kot na Slovenskem predvsem omenjajo kot »nekatoliško madžarsko spiritistko«, kljub temu so bile njene knjige zelo brane.⁴¹

Pripadnikom teozofskega gibanja pa se niso križale poti na Slovenskem le prek stikov z Adelmo von Vay, v letu 1895 je Arnold Rikli (1823–1906) ustanovil na Bledu dokaj nekonvencionalno zdravilišče, v katerem so se srečevali pripadniki teozofskega gibanja s celotnega sveta. Med drugim naj bi obiskala zdravilišče tudi prva predsednica teozofskega gibanja v Rusiji, prav v njem pa naj bi se s teozofijo že leta 1889 seznanil tudi Edvard Šerko (1882–1959 /1960), ko je v njem srečal glavnega tajnika nizozemskega teozofskega društva. Šerko je najprej postal član teozofskega društva v Adyaru, kasneje pa še društev na Dunaju, v Berlinu in Gradcu. Šerko naj bi organiziral tudi prvi redni neformalni krožek, v katerem so se srečevali simpatizerji teozofije pred prvo svetovno vojno tudi v Ljubljani.⁴² V njem sta bila poleg njega še Ivan Podlesnik in Anton Kristan,⁴³ nekateri avtorji pa omenjajo, da naj bi krožek štel še sedem posameznikov.⁴⁴ Ivan Podlesnik bo kasneje teozofijo tudi predstavil v reviji *Čas*, vendar pa bo v tem članku mladostniško navdušenje že zamenjal skepticizem, članek bo sklenil: »To ni filozofija, ampak sanjarija in pa, če hočete, malo poezije. Eksotično cvetje je, prenešeno tam od vzhoda, kjer gori vroče sonce, kjer ni zime, kjer so mehke noči ob tihih rekah, ki na njih cvete beli lotus. To je vera od naslad življenja utrujenih ljudi, ki so malokdaj bojevali težke boje samozatajevanja in bi radi z reinkarnacijami ubežali glasom o prihodnji sodbi.«⁴⁵

Sicer naj bi se s teozofijo preko zanimanja za vzhodne religije spogledoval tudi Anton Aškerc (1856–1912).⁴⁶ Po mnenju Evgena Jarca naj bi vstopali v teozofijo posamezniki, ki so bili zaradi dokazanih prevar razočarani nad spiritualizmom.⁴⁷ Voditelji katoliške cerkve so sicer teozofiji celo bolj nasprotovali kot spiritizmu, saj so menili, da je s svojimi nauki direktno nasprotna krščanstvu, teozofi naj bi se sploh motili, ko so razglašali, da bo krščanski nauk v Evropi nadomestil teozofičen budizem.⁴⁸ Prve članke, ki opozarjajo na zmote teozofije, lahko beremo v *Zgodnji Danici* že v sedemdesetih letih,⁴⁹ srečamo pa omembe teozofije tudi v drugih kontekstih, npr. v črni kroniki.⁵⁰

Med pripadnike teozofskega gibanja pred prvo svetovno vojno lahko štejemo tudi Pavla Turnerja (1842–1924), Otona Župančiča (1878–1949) in celo Ivana Cankarja (1876–1918), ki naj bi bil zagovornik reinkarnacije.⁵¹ Teozofija naj bi se širila zlasti med intelektualci.⁵² Prav tako velja omeniti tudi Almo Karlin, ki naj bi se seznanila s

41 J. R., Spiritizmu, 1–4. Janežič, O spiritizmu, 259.

42 Rozman, Beginnings of theosophical movement in Slovenia. Šmitek, Klic daljnih svetov, 183.

43 Podlesnik, Anton Kristan, 3.

44 Rozman, Archives, 25.

45 Podlesnik, Iz teozofije.

46 *Slovenec*, 24. 4. 1902, 1, Zmedeni.

47 Jarc, Teozofična družba, 88, 89.

48 Somrek, Darine (Charismata) sv. Duha, 146.

49 K., Hartmanova, 34.

50 Omenja se Franz Schumi, ki je proti koncu svojega življenja trpel za duševno boleznijo. – *Rdeči prapor*, 4. 12. 1909, 3, Kje so psihiatri?.

51 Šmitek, Klic daljnih svetov, 182. Gradnik, *Zbrano delo*, 451.

52 Krivic, Kako si je razlagati, 155.

teozofijo med svojim bivanjem v Londonu.⁵³ Župančič naj bi se tako za okultno začel zanimati v času, ko je pri neki nemški grofici leta 1908 urejal knjižnico.⁵⁴ Po prvi svetovni vojni pa je teozofija doživela nov preporod. Leta 1921 je Šerk z Antonom Zajcem ustanovil pripravljeni odbor Jugoslovanskega teozofskega društva, napisal je brošuro, s katero naj bi širil vedenje o teozofiji, ki je izšla v 500 izvodih, kmalu pa je začel izhajati tudi bilten *Ezoterična pisma*. Leta 1923 je jugoslovanska oblast potrdila pravila društva Teozofske družbe v Ljubljani, vendar pa večjega zanimanje za društvo ni bilo, v njega naj bi bilo včlanjenih od 20 do 25 oseb. Kmalu je bila v Zagrebu ustanovljena loža Teozofskega društva in nato še Jugoslovansko teozofsko društvo. So se pa po slovenskem ozemlju ustanovljale neformalne skupine privrženecv, denimo v Celju, petnajst privrženecv teozofije naj bi kasneje svoje delovanje tudi formaliziralo,⁵⁵ in Mariboru. V drugi polovici tridesetih let so člani društva pospešeno prevajali ključne tekste v slovenščino,⁵⁶ hkrati pa se je na Slovenskem nahajal tudi krog antropozofov, v katerem so delovali Alojz Gradnik (1882–1967) in Miran Jarc (1900–1942) ter Martin Kojc (1901–1978).⁵⁷

Razliko med teozofijo in antropozofijo je pojasnil A. Gradnik v smislu, da teozofijo zanimajo skrivnosti kozmosa, antropozofijo pa skrivnosti človeka in njegova povezanost z višjimi svetovi. Poleg vidnega sveta naj bi obstajal nadnaravni svet, ki ni viden ljudem, in v njem naj bi bivala individualna bitja brez telesa. Spiritizem in okultizem so imeli pripadniki medvojnega teozofskega gibanja za nekoliko vulgarnega, verjeli pa so, da v vsakem človeku biva jasnovidnost, ki jo lahko le-ta izostri.⁵⁸ Med teozofi je bilo tudi precej vegetarijancev, npr. Matija Jama (1872–1947) ali E. Šerko, ki naj bi se med študijem več let hranil le s sadjem in se izogibal žensk.⁵⁹ Vegetarijanstvo so sicer slovenski zdravniki obsojali, Vošnjak je verjel, da je bilo recimo le-to krivo za smrt njegovega kolega, ki naj bi bil sprva pri jedi in pijaci zmeren, nato pa naj bi postal vegetarijanec. »Vegetarijanska hrana mu je želodec tako pokvarila in oslabila, da nobene jedi ni več mogel prebaviti. In umrl je pred svojim časom, ko bi po svojem zdravem telesu še lahko dočakal višje starosti,«⁶⁰ je zapisal Vošnjak. Vendarle pa je v tem obdobju Rikli že zdravil z vegetarijansko prehrano, ki je bila sestavni del terapij na Bledu, saj naj bi se družba preobjedala. V Angliji je bilo prvo vegetarijansko društvo ustanovljeno leta 1847, tedaj je vegetarijanstvo zamenjalo dotedanji izraz pitagorejska dieta,⁶¹ gibanje se je hitro širilo v ostale države Evrope. V Rusiji je vegetarijanstvo zelo populariziral Lev Tolstoj (1828–1910) s svojim delom *Prvi korak*. Tolstoj je poudarjal neetični in nemoralni vidik ubijanja živali, v Veliki Britaniji pa je George Bernard Shaw (1856–1950) vegetarijanstvo hvalil zaradi ekonomskih in zdravstvenih vidikov.

53 Trnovec, Kolumbova hči, 22.

54 Župančič, Spomini na Otona, 23.

55 *Jugoslovan*, 31. 8. 1930, 5, Teozofi v Celju.

56 Šmitek, Klic daljnih svetov, 184.

57 Prav tam, 185.

58 Gradnik, *Zbrano delo*, 450–52.

59 Šmitek, Klic daljnih svetov, 183.

60 Vošnjak, *Spomini*, 141.

61 Spencer, *Vegetarianism*, 230.

Leta 1913 je bilo na Češkem in Moravskem že dvanajst vegetarijanskih restavracij, na Dunaju šest in v Budimpešti ena.⁶² Na Kranjskem novi pristopi k prehrani niso bili tako popularni, kako je izgledalo biti vegetarijanec v Ljubljani še v medvojnem obdobju, pa tudi lahko ugotovimo iz spominov. »[K]o je prišel k nam na obisk domov, mu je moja mama pripravila veliko skledo solate, v tej skledi je sicer pomivala posodo, polno zelene solate z ogromno česna in kruhom, kar je bila njegova poglavitna hrana.«⁶³ Prevladovala je podoba vegetarijanca, ki je popoln abstinent od tobaka in alkohola, z ženskami pa komunicira zgolj s pomočjo listkov.⁶⁴

V obdobju med obema vojnama se je med Slovenci razširilo tudi zanimanje za budizem, izšlo je delo Josipa Suchya (1869–1941) *Uvod v budizem*, že pred prvo svetovno vojno pa tudi krajši članek Josipa Vidmarja (1895–1992) na to temo. Prav tako so nekaterim člankom, objavljenim pred prvo svetovno vojno, na temo hinduizma sledili že prvi prevodi verskih tekstov po njej.⁶⁵ V tem obdobju so se izvajala tudi že javna predavanja o teozofiji, nad čimer pa seveda niso bili najbolj navdušeni katoliški časopisi.⁶⁶

V medvojnem obdobju se je tako večalo število pristašev teozofskega gibanja, vegetarijanstva, število okultistov, vse te »čudake« je sicer javnost trpala v isti koš, kot podobno misleči ljudje pa so se prepoznavali tudi sami. V mariborskem časopisu so tako objavili oglas, kjer so vabili k ustanovitvi istega društva, kjer bi se srečevali vegetarijanci, okultisti in teozofi.⁶⁷ Vendarle pa število teozofov na Slovenskem v tistem času ni presegalo 100–150 ljudi. To so bili v glavnem inženirji, uradniki in učitelji.⁶⁸ Teozofija namreč ni premogla tiste spektakularnosti, ki je v 19. stoletju angažirala širše množice za spiritualizem. Sicer je naslavljala vprašanje jasnovidnosti,⁶⁹ bližnje usode človeštva⁷⁰ in spregovorila o Lemuriji,⁷¹ toda številčnejšega odziva ni bilo. Mogoče je še največ prahu dvignila trditev tedanje voditeljice teozofskega gibanja Annie Besant, da se bo v bližnji prihodnosti začela druga svetovna vojna apokaliptičnih razsežnosti, ki pa jo lahko prepreči le prihod novega mesije, ki ga je predstavila javnosti.⁷²

Teozofska društva so bila del eklektične in pluralistične organizacije, ki je v medvojnem obdobju v glavnem promovirala vzhodnoazijske religije in versko enotnost, kar v zgodnjih letih teozofskega društva še zdaleč ni bilo tako pomembno. Šele ko se

62 Judson, *The Habsburg Empire*, 360.

63 Stanonik, *Bela Ljubljana*, 243.

64 *Zarja*, 20. 11. 1911, 3, Nebesa na zemlji.

65 Šmitek, *Klic daljnih svetov*, 172.

66 *Slovenec*, 12. 9. 1930, 5, Kaj pa je tega treba bilo!.

67 *Mariborski večernik „Jutra“*, 15. 3. 1930, 5, Oglas.

68 Šmitek, *Klic daljnih svetov*, 184.

69 *Jugoslovan*, 12. 9. 1930, 4, Celjski teozofi.

70 *Jugoslovan*, 11. 9. 1930, 4, Teozofsko predavanje.

71 *Jutro*, 22. 6. 1926, 6, Poročila o tajinstvenem otoku.

72 *Slovenec*, 31. 1. 1926, 8, Teozofski mesija. *Jutro*, 10. 11. 1925, 6, Mesija se vrača na Zemljo. *Tabor*, 31. 1. 1926, 5, Popoldansko kramljanje.

je leta 1878 Helena Blavatsky odpravila v Indijo, je teozofija dobila vzhodnoazijski pridih.⁷³ Hkrati pa so v teozofskih društvih zelo pogosto živele tudi radikalne ideje, včasih povezane s socialnimi reformami, česar na Slovenskem sploh ne srečamo.⁷⁴

Zaključek

Spiritualizem je bil na Slovenskem izredno popularen, in čeprav se katoliška cerkev s tovrstnimi praksi ni strinjala, se je zanimanje za seanse, ki so bile najpopularnejši del spiritualizma, širilo. Pred razkritjem vrste prevar je bil spiritualizem razumljen kot ena izmed možnosti novega razvoja znanosti. Nasprotno zanimanje za teozofijo ni bilo tako razširjeno, saj naj bi zahtevalo sistematičen študij »visokih tekstov«, kar je zmogla le peščica navdušencev, prav tako pa tudi bolj ljudski aspekti teozofije niso zbudili večje pozornosti. Začetki nove duhovnosti na Slovenskem tako sodijo v širši primerjalni kontekst zahodne Evrope, čeprav v nekaterih segmentih odstopajo od splošnih gibanj, zlasti nova duhovna gibanja na Slovenskem niso vsebovala socialno-reformatorskih idej, zagotovo pa so zagotovila kontinuiteto za pojav novih duhovnih gibanj v dvajsetem stoletju. In čeprav je bila kontinuiteta po koncu druge svetovne vojne nekoliko pretrgana in je tako utonila v pozabo, bi prav zato mnogo aspektov razvoja duhovnih gibanj v 19. stoletju in na začetku 20. stoletja morali precej bolj podrobno raziskati.

Viri in literatura

Literatura

- Bertoncelj, Mojca. New age in zahodna kultura. *Bogoslovni vestnik* 63, št. 1 (2003): 7–27.
- Chryssides, George D. Defining the New Age. V: James Lewis in Daren Kemp (ur.). *Handbook of New Age*, 1–24. Leiden: Brill, 2007.
- Franklin, Jeffrey. *Spirit Matters Occult Beliefs. Alternative Religions, and the Crisis of Faith in Victorian Britain*. New York: Cornell University Press, 2018.
- Grdina, Igor. *Med kraljestvom in republiko duhov*. Ljubljana: inštitut za civilizacijo in kulturo, 2013.
- Hanegraaff, Wouter J. New Age and Secularization. *Religions in the Disenchanted World* 47, št. 3 (2000): 288–312.
- Hanegraaff, Wouter J. *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. New York: State University of New York Press, 1998.
- Hanegraaff, Wouter J. The New Age Movement and Western Esotericism. V: James Lewis in Daren Kemp (ur.). *Handbook of New Age*, 25–50. Leiden: Brill, 2007.

⁷³ Prothero, From Spiritualism to Theosophy, 198.

⁷⁴ McCann, Vanguard of the New Age, 45, 21, 32

- Judson, Pieter. *A Habsburg Empire. A New History*. Cambridge in London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
- McCann, Gillian. *Vanguard of the New Age: The Toronto Theosophical Society, 1891–1945*. Montreal, London in Ithaca: McGill-Queen's University Press, 2012.
- Mulacz, Peter. History of Parapsychology in Austria. Notes for a History of Parapsychological Developments in Austria. *Paper The Parapsychological Association, 43rd Annual Convention, Proceedings of Presented Papers* (2000). https://www.academia.edu/37938688/History_of_Parapsychology_in_Austria_Notes_for_a_History_of_the_Development_of_Parapsychological_Studies_in_Austria_from_1848_to_our_times.
- Natale, Simon. Spiritualism Exposed: Scepticism, Credulity and Spectatorship in End-of-the-century America. *European Journal of American Culture* 29, št. 2 (2010): 131–44.
- Natale, Simone. *Supernatural Entertainments: Victorian Spiritualism and the Rise of Modern Media Culture*. University Park: Penn State University Press, 2016.
- Prothero, Stephen. From Spiritualism to Theosophy: "Uplifting" a Democratic Tradition Religion and American Culture. *A Journal of Interpretation* 3, št. 2 (1993): 197–216.
- Rein, Katharina. Mind Reading in Stage Magic: The "Second Sight" Illusion, Media, and Mediums. *communication +1*, 4, št. 1 (2015). <https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1040&context=cpo>. Pridobljeno 17. 1. 2024.
- Rozman, Anton in Aleksandra Boldin. *Na valovih duha. Adelma von Vay in Carolina Corner. Moj obisk Štajerske*. Ljubljana: Buča, 2023.
- Rozman, Anton. Archives of the Theosophical Society in Slovenia & Yugoslavia. *Fota Newsletter of the Friends of the Theosophical Archives* 9 (2020): 24–29. http://hypatia.gr/fota/images/newsletter/Fota_Newsletter_09.pdf. Pridobljeno 17. 1. 2024.
- Salmi, Hannu. *Nineteenth-Century Europe. A Cultural History*. Cambridge: Polity, 2008.
- Spencer, Colin. *Vegetarianism: A History*. New York in London: Grub Street, 2016.
- Sutcliff, Steven. The Origins of 'New Age' Religion Between the World Wars. V: James Lewis in Daren Kemp (ur.). *Handbook of New Age*, 51–75. Leiden: Brill, 2007.
- Šmitek, Zmago. *Klic daljnih svetov. Slovenci in neevropske kulture*. Ljubljana: Založba Borec, 1986.
- Todd, Jay Leonard. *Talking to the Other Side: A History of Modern Spiritualism and Mediumship: A Study of the Religion, Science, Philosophy and Mediums that Encompass this American-Made Religion*. New York: iUniverse, Inc, 2005.
- Trnovec, Barbara. *Kolumbova hči. Življenje in delo Alme Karlin*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 2015.

Periodični tisk

- Bartol, Vladimir. Spiritizem na Notranjskem. *Ilustracija* 1, št. 12 (1929): 394, 395.
- J. R. Spiritizmu. *Zagrebački katolički list*, 14. 10. 1875, 1–4.
- Janežič, J. O spiritizmu. *Dom in svet* 2, 1889, 22–24; 44–46; 87–90; 109–11; 151–53; 191–93; 220, 221; 235–37; 258–64.
- Jarc, Evgen. Teozofična družba. *Čas* 2, 1908, št. 1-2, 88, 89.
- *Jugoslovan*, 1930–1931.
- *Jutro*, 1920–1945.
- K., Hartman-ova filozofija nesvestega. *Zgodnja Danica*, 2. 2. 1877, 34, 35.
- Krivic, Radovan. Kako si je razlagati stavek: vera je privatna stvar vsakega posameznika. *Omladina* 7, 1911, št. 10-12, 153–58.
- *Mariborski večernik Jutra*, 1927–1941.
- Podlesnik, Ivan. Anton Kristan. *Jugoslovan*, 26. 7. 1930, 3.
- Podlesnik, Ivan. Iz teozofije. *Čas* 2, 1908, št. 4-5, 209–21.
- *Rdeči prapor*, 1905–1911.
- *Slovenec*, 1873–1945.

- Somrek, Josip. Darine (Charismata) sv. Duha. *Voditelj v bogoslovnih vedah* 6, 1903, št. 1, 129–48.
- *Tabor*, 1920–1927.
- Ušeničnik, Aleš. Spiritizem. *Katoliški obzornik* 8, 1904, št. 1, 47–71.
- *Zarja*, 1911–1915.

Spletni viri

.....

- Rozman, Anton. Beginnings of theosophical movement in Slovenia. *Theosophical library – TKBAK*. <https://www.jivatma.si/en/teozofija/teozofija-na-slovenskem/zacetki-teozofskega-gibanja-v-sloveniji/>. Pridobljeno 17. 1. 2024.
- Stuart Rubin, Nancy. *The Fox Sisters: Spiritualism's Unlikely Founders*. <http://www.historynet.com/the-fox-sisters-spiritualisms-unlikely-founders.htm>. Pridobljeno 17. 1. 2024.

Tiskani viri

.....

- Gradnik, Alojz. *Zbrano delo. Peta knjiga. Pisma. Pogovori s pesnikom Gradnikom (1954). Dodatek*. Ljubljana: Litera, 2008.
- Hočevar, Pavla. *Pot se vije*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1969.
- Kraigher, Alojz. *Kontrolor Škrobar*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1950.
- Stanonik, Marija. *Bela Ljubljana. Zgodbe iz slovenske prestolnice*. Ljubljana: Kmečki glas, 2001.
- Škoro Babič, Aida in Matevž Košir. *Spomini Josipa Breznika od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenija, 2014.
- Vošnjak, Josip. *Pobratimi*. Ljubljana, 1889.
- Vošnjak, Josip. *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.
- Zupančič, Ani. *Spomini na Otona*. Ljubljana: Forma 7, 2019.
- Žurga, Janez. *Čudodelnik s Primskovega. Jurij Humar 1819–1890*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1969.

Jurij Perovšek*

Slovenski pogled na spiritizem v dobi meščanstva

IZVLEČEK

O spiritizmu, njegovem pojavu, razvoju in značilnostih so na Slovenskem v dobi meščanstva precej pisali, večkrat predavali in pozorno spremljali literaturo, ki je o njem izhajala v svetu. Na Slovenskem so ga dobro poznali. Prerez tedanje družbe in politike pokaže, da je zanj veljalo vsesplošno in večinsko odklonilno ter zasmehovalno stališče. Nanj so gledali kot na praznoverje, prevaro, znamenje psihične oporečnosti, fantazmagorijo, nedokazane pojave, prazno vero in zmoto. Katoliški avtorji so ga označili za nasprotnika vere ter sovražnika človeškega in božjega. Na liberalni strani so menili, da se ljudje k njemu zatekajo zaradi socialnih stisk, komunisti pa so v spiritizmu videli nevaren strup za delovno ljudstvo, ki mu izpodkopava razredno zavest. Spiritizmu so bili najbolj naklonjeni v rudarskih revirjih.

Ključne besede: spiritizem, slovenski pogled, doba meščanstva, negativno vrednotenje, rudarski revirji

ABSTRACT

THE SLOVENIAN OUTLOOK ON SPIRITUALISM IN THE AGE OF THE BOURGEOISIE

During the bourgeois era in Slovenia, a lot was written about spiritualism, its appearance, development, and characteristics. Many lectures were given, and the literature about it, published throughout the world, was followed closely. It was well known in Slovenia, and

* Dr., znanstveni svetnik, emeritus, Andraž nad Polzelo 398, SI-3313 Polzela, jurij.perovsek@gmail.com

a cross-section of the contemporaneous society and politics reveals that the general opinion about it was mostly disapproving and derisive. It was perceived as superstition, deception, a sign of psychological depravity, phantasmagoria, unproven phenomena, blind faith, and as simply wrong. Catholic authors characterised it as contrary to religion and hostile to humanity and God. The liberals believed that people resorted to spiritualism because of social hardships, while the communists saw it as a dangerous poison for the working people, which could undermine their class consciousness. Spiritualism was most favoured in the mining areas.

Keywords: spiritualism, the Slovenian outlook, bourgeois age, negative valuation, mining areas

Uvod

Pokojni kolega in prijatelj dr. Andrej Studen je v svojem delu odkrival vrsto novih zgodovinsko-pisnih obzorij, ki jih na Slovenskem do njegovega prelomnega spoznavanja raznovrstnih poti človekovega bivanja nismo dobro poznali. Če prezgodnja smrt ne bi ustavila njegovega raziskovalnega duha, bi se v svojem prikazovanju manj zaznavnih prostorov preteklosti mogoče ustavil tudi pri spiritizmu in odzivanju nanj na Slovenskem. Svoj prispevek smo pripravili v spomin in poklon njegovemu zgodovinarskemu iskanju, pri čemer nas je pritegnil fenomen spiritizma v času do druge svetovne vojne. Preden predstavimo svoja dognanja o omenjenem vprašanju, pa naj opozorimo na naslednje zanimivo naključje.

Ko sva s kolegico doc. dr. Ireno Selišnik v razgovoru po spominskem znanstvenem in strokovnem srečanju ob desetletnici smrti kolega prof. dr. Janeza Cvirna 14. septembra 2023 v Ljubljani razpravljala o posameznih raziskovalnih poljih, ki so pritegnila najino pozornost, sva presenečena ugotovila, da sva se odločila za isto temo, s katero bova sodelovala v pričajučem zborniku – spiritizem. In to na Slovenskem v času od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. Lahko rečemo: popolno naključje. In tako naključje očitno ni osamljeno. Podobno se je npr. zgodilo ameriški pisateljici Elizabeth Gilbert, pri nas znani zlasti po delih *Jej, moli, ljubi* in *Pečat stvarjenja*.¹ V svoji *Veliki čarovniji*² poroča, da je njo in romanopisko Ann Patchett »obiskala« ista ideja o romanu, katerega zgodba je postavljena v brazilski pragozd v šestdesetih letih 20. stoletja. To sta pisateljici ugotovili v enem od svojih razgovorov, potem ko sta se spoznali in postali prijateljici. Elizabeth zaradi nekaterih nepredvidenih okoliščin in drugega romana, ki ga je medtem napisala, svoje ideje ni uresničila. Ann pa jo je.³

1 V izvirniku *Eat, Pray, Love in The Signature of All Things*.

2 V izvirniku *Big Magic: Creative Living Beyond Fear*.

3 Plod Patchettine ideje je roman *State of Wonder*, ki je izšel leta 2011.

Irena Selišnik in podpisani sva jo tudi in idejo, ki naju je nagovorila, sva obravnavala vsak na svoj način. O spoznanjih pričujoče obravnave sporočajo naslednje strani.⁴

O spiritizmu v »dolgem« 19. stoletju

Slovenci so za spiritizem (vzpostavljanje stika z duhovi) izvedeli kmalu po njegovem pojavu v Združenih državah Amerike. Leta 1852 je zanj prvič slišal kasnejši liberalni politik, pisatelj, dramatik in zdravnik dr. Josip Vošnjak.⁵ Štiri leta zatem mu je stric, župnik pri sv. Martinu na Pohorju, zaupal, da ga je ob svoji smrtni uri obiskal duh prijatelja, župnika v sosednji župniji. Pred tem je bil pri Vošnjakovem stricu na obisku ob praznovanju njegovega godu. Ko sta ob slovesu trčila s kupicama vina, je prijateljeva počila v njegovi roki in se na tleh razbila. Prijatelj je v tem videl napoved svoje smrti. In res je po prihodu domov umrl ter se, kot je ugotovil stric, obenem, le malo bolj bled, prikazal pred njim. Podobno se je smrt napovedala tudi stricu. Ko je leta 1864 zbolel, je po nekaj dneh poslal po Vošnjaka. Po pregledu je ostal pri njem, stric pa je, čeprav je proti večeru začutil bolečine v prsih, z njim želel izpiti kupico vina. A tiste, iz katere je navadno pil, mu kuharica ni postavila na mizo. Na vprašanje, zakaj, je odgovorila, da jo je v omari našla razpočeno na dve polovici, čeprav se je ni nihče dotaknil. Stric je tedaj tiho dejal, da ga kliče prijatelj, in ukazal, naj pokličejo kaplana. Pokazala so se znamenja pljučnega endema. Po kaplanovem prihodu in zadnjih besedah očenaša je umrl.⁶

Vošnjak se je opazno zanimal za spiritizem,⁷ zato je bil prepričan, da bodo naši duhovi po smrti »mirno in veselo plavali po neskončnem prostoru, gledali čudeže stvarjenja na neštevilnih zvezdah, plavali dalje in dalje proti središču in izvoru vesoljnosti, večnemu Bogu, dokler nas *on*, morda šele po milijonih let, ne spozna vrednih, zreti v njegovo sveto obličje«. ⁸ O spiritizmu, prikaznih in duhovih je tudi predaval v ljubljanskem pisateljskem društvu. Petega novembra 1881 je prebral spis o izkušnji svojega strica in njegovi smrti ter ga nato objavil v *Ljubljanskem zvonu*.⁹ Enaindvajsetega novembra 1885 je v društvu ponovno govoril o mističnih prikaznih človeškega duha in spiritizmu.¹⁰ Spiritizmu, hipnotiziranju in somnambulizmu (mesečnosti) je več strani namenil še v svojem romanu *Pobratimi*, ki je izšel leta 1888 (i. e. 1889).¹¹

Spiritističnega vidika Vošnjakovega romana v javnosti niso dobro sprejeli. Mecen, publicist in vzgojitelj dr. Pavel Turner je v svoji oceni *Pobratimov* zapisal, da »vsakteri

4 O pojavljanju in delovanju idej ter Gilbertini izkušnji o njihovih »potovanjih« gl. Gilbert, *Velika čarovnija*, 34, 39–44, 48–50, 52, 53.

5 Vošnjak, *Spomini*, 40.

6 Vošnjak, O prikaznih in duhovih, 340–50.

7 Prim. Melik, *Slovenci 1848–1918*, 438.

8 Vošnjak, *Spomini*, 154.

9 Vošnjak, O prikaznih in duhovih, 340–50.

10 *Slovenski narod*, 20. 11. 1885, 3, Zabavni večer pisateljskega društva.

11 Vošnjak, *Pobratimi*, 35–43, 151–69. Roman je ponovno izšel leta 1992. V tej izdaji gl. 48–56 in 181–202.

misticizem kakor spiritizem le za goli izrodek človeške fantazije, bolestnih živcev in za humbuk (sleparijo – op. av.) zmatra«. ¹² Še neposrednejši je bil teolog, filozof, podvodja v ljubljanskem semenišču in urednik literarne revije *Dom in svet* dr. Frančišek Lampe. Sodil je, da »ne moremo z nramnega stališča nikakor odobravati, da opisuje pisatelj toliko spiritizem«. Imel ga je za dvomljivo zadevo in opomnil, da je udeleževanje pri spiritističnih sejah ali »seansah« po katoliški cerkvi prepovedano. Stiki z duhovi so prazna vera in torej proti prvi božji zapovedi. ¹³ Kulturni filozof, pisatelj in literarni zgodovinar dr. Fran Celestin je v svojem knjižnem poročilu spiritizem in podobne prakse označil za nezdrave in neustvarjalne pojave, ki kvarijo živce. ¹⁴ Pisatelj, katoliški kulturni filozof in profesor bibličnih ved na bogoslovnem učilišču v Gorici dr. Anton Mahnič pa je Vošnjaku očital, da je s tem, kar je »nažveplal« v romanu, želel prekriti svoje »bogotajne« in brezbožne nauke. »Ker spiritisti hočejo spiritizem poistovetiti s krščanstvom, da, smatrati ga za višo dopolnitev krščanstva (seveda krščanstva framasonskega, brez dōgem in vere) namenja najbrže tudi dr. Vošnjak sē spiritističnim krščanstvom osrečiti Slovence; to seveda bi bilo pred vsem za nižje ljudstvo, mej tem ko bi omikancem vso vero nadomeščal Schopenhauerjev pesimizem.« ¹⁵ Mahnič je Vošnjakov roman ocenil kot prvi resni poizkus, da bi spiritizem, »to staro bedarijo«, v moderni obliki uveljavili v slovenski literaturi. ¹⁶ Zanj je bil gnilo jabolko liberalizma, ki se je vtepel v naše slovstvo in javno življenje, in če nočemo, da »okuži kar je še zdravega v našem ljudstvu, v mladini, vrzimo je (liberalizem – op. av.) hitro od sebe, bodi njegov olupke še tako naroden«. ¹⁷ Za Vošnjakov spiritizem ni imel razumevanja tudi pesnik, prevajalec in urednik Anton Aškerc. V pismu Vošnjaku 11. februarja 1902 je sicer izjavil, da nima pravice podirati njegovih nazorov, a zanj je »spiritizem vrhunec neslanosti in abotnosti«. Tako kot »takozv. spiritizem razlaga osebno posmrtno življenje in razne komedije z duhovi in, dušami, je pust nezmisel. To je pač sedaj, moda'«. – »Spiritizem – brrrr!« Po Aškercvem prepričanju je bil »nekaka umstvena dekadenca sedanjega rodu. Mundus vult decipi – ergo! ... (*Mundus vult decipi, ergo decipiatur* – Svet hoče biti varan, torej naj bo varan – op. av.)«. ¹⁸

Vošnjak ni bil edini, pri katerem je spiritizem vzbudil zanimanje. V literarni obliki se ga je leta 1905 dotaknil tudi socialnodemokratski politik in pisatelj Etbin Kristan. V povesti *Počena srca*, ki je izhajala od oktobra do konca decembra 1905 v *Rdečem praporu*, je opisal spiritistično predstavo in razgovor, ki se je nato od priznavanja do odklanjanja spiritizma razvil med njenimi gledalci. ¹⁹ Na spiritizem so bili pozorni tudi drugi. V avstrijski dobi se mu je posvetilo več predavateljev – decembra 1883 v Katoliškem društvu v Ljubljani prošt dr. Anton Jarec, 16. marca 1884 v mariborski čitalnici podvodja deškega semenišča v Mariboru dr. Ivan Mlakar,

12 Turner, Optimizem in pesimizem, 2.

13 Lampe, Pobratimi, 30.

14 Celestin, Pobratimi, 244–47.

15 Mahnič, Pobratimi, 422.

16 Prav tam, 421.

17 Prav tam, 424.

18 Aškerc, *Zbrano delo*, 8, 125, 126.

19 Kristan, *Počena srca*: dalje, 1, 2. Kristan, *Počena srca*: konec, 2.

12. decembra 1885 v akademskem društvu Slovenija na Dunaju medicinec Josip Panjič, 21. decembra 1898 in 4. januarja 1899 na »prijateljskem večeru« v Ljubljani profesor moralne teologije na ljubljanskem bogoslovju dr. Ivan Janežič, 13. decembra 1906 v Leonovi družbi v Ljubljani prefekt in katehet na Škofijski gimnaziji v Šentvidu nad Ljubljano dr. Josip Demšar, novembra 1910 v Slovenskem katoliškem izobraževalnem društvu Straža na Dunaju medicinec Anton Torkar in 20. novembra 1911 v podružnici Slomškove zveze za kamniški okraj lektor na frančiškanskem bogoslovnem učilišču v Kamniku dr. Gvido Rant.²⁰ Poleg tega je časopisje poročalo o spiritizmu v preteklosti (na Kitajskem) in v letih 1901–1903 ter 1916 o njegovem širjenju na Hrvaškem in v Nemčiji.²¹ Opozarjali so na znane osebe, ki so mu bile privržene (enega najpomembnejših pesnikov hrvaškega romantizma in generala Petra Preradovića),²² in tiste, ki so ga odločno odklanjale (na kemika Dmitrija Ivanoviča Mendeljejeva, nemškega cesarja Viljema II.).²³ Predstavili so tudi življenjsko pot slovenskega fizika, dopisnega člana Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu ter izrednega profesorja teoretične fizike na graški univerzi dr. Simona Šubica, ki je obravnaval spiritizem, opozorili pa še na njegove pojave na Slovenskem – leta 1902 v Celju in 1916 v Šoštanju. V poročilu o spiritizmu v Celju so poudarili, da ni razširjen le med preprostim ljudstvom, pač pa najbolj med inteligenco.²⁴ V javnost je leta 1902 našla pot tudi novica o spiritističnem sestanku na Hrvaškem, ki je zadeval Slovence. Na njem naj bi priklicali dr. Janeza Bleiweisa. »Resno trdijo spiritisti,« je zapisal *Slovenec*, »da je duh rajnkega gospoda, ki je v svojem življenju imel pač pametnejšega opravka, prijel za pero in svoj lastnoročni, ali bolje lastnodušni podpis zabeležil na papir. Seveda sta potem tudi Stanko Vraz in Peter Preradović morala ubogati zapoved.«²⁵

Na Slovenskem so bili dobro seznanjeni z razvojem ter literaturo, ki je v svetu in monarhiji izhajala o spiritizmu.²⁶ Pisali so tudi, kako potekajo spiritistični sestanki, in

20 *Slovenec*, 20. 12. 1883, 1, 2, V katoliškem društvu. *Slovenski gospodar*, 20. 3. 1884, 92, Iz Maribora. *Slovan*, 5. 2. 1887, 47, Letno poročilo akad. društva »Slovenija« na Dunaju. *Slovenec*, 22. 12. 1898, 2, 3, Predavanje; 5. 1. 1899, 3, Prijateljski večer; 13. 12. 1906, 6, Predavanje »Leonove družbe»; 14. 12. 1906, 4, Leonova družba; 3. 12. 1910, 4, Slovensko kat. izobraževalno društvo »Straža« na Dunaju; 18. 11. 1911, 5, Podružnica Slomškove zveze za kamniški okraj.

21 *Slovenski narod*, 19. 9. 1884, 2, Kitaj in njegove naprave; Ušeničnik, Novo solnce, 267, 268. *Slovenski narod*, 13. 1. 1902, 3, Spiritizem v Zagrebu. *Slovenec*, 10. 2. 1902, 2, Na Nemškem; 8. 4. 1902, 3, Spiritizem na Hrvaškem; 18. 7. 1902, 3, Iz Zagreba; 7. 5. 1903, 4, Proti »Hrvatski Straži«. *Straža*, 20. 3. 1916, 3, Spiritizem.

22 Vamberger, Petar Preradović, 357. – F –, Petar Preradović, 143. *Slovenski narod*, 18. 3. 1918, 1, Petar Preradović. – n –, Peter Preradović, 202. – Avtor I. P. je leta 1894 opozoril še na druge znane zagovornike spiritizma – kemika Aleksandra Mihajloviča Butlerova, zoologa in pisatelja Nikolaja Petroviča Wagnerja ter pisatelja Aleksandra Aksakova. (I. P., Mendeljejev, 454.) Botanik in zdravnik Fran Dolšak pa je leta 1907 v svojem prispevku o spiritizmu opozoril na pisatelja Walterja Scotta in Viktorja Hugoja, dramatičarko Viktorijo Sardou, matematika, logika in filozofa Augusta de Morgana, astrofizika in psihologa Johanna Karla Friedricha Zöllnerja, astronoma Camilla Flammariona, geologa Thomasa Doutona Russella, fizika Johna Tyndalla in Williama Crookesa, fizika in psihologa Gustava Theodorja Fechnerja, kemika in fizika Humphryja Davyja, paleontologa, zoologa in arheologa Johanna Andreasa Wagnerja, antropologa Enrica Ferrija, kriminologa in frenologa Cesara Lombroso ter naravoslovca Maximiliana Pertyja in Alexandra von Humboldta. (Dolšak, Prof. Lapponi, 40.) Že leta 1889 je Ivan Janežič opozoril tudi na tedaj slavne spiritistične medije v Ameriki in Evropi. (Janežič, O spiritizmu, 89.)

23 I. P., Mendeljejev, 454. *Slovenec*, 13. 2. 1902, 3, Cesar Viljem II. in spiritizem.

24 Šubic I., Simon Šubic, 744–48. *Slovenski gospodar*, 29. 5. 1902, 5, Iz domačih krajev. *Straža*, 20. 3. 1916, 3, Spiritizem.

25 *Slovenec*, 8. 4. 1902, 3, Spiritizem na Hrvaškem.

26 Janežič, O spiritizmu, 45, 46, 87–90, 109, 151, 221, 235, 236, 258, 260, 261. Ušeničnik, Ali moderno svetovno

pojavih, do katerih naj bi na njih prihajalo: spiritisti sedijo okrog mize s položenimi dlanmi na njej, med njimi je prisoten medij, ki stopi v stik z duhom, zbrani se z njim dogovorijo o načinu medsebojnega sporazumevanja, dogajanje obsega plešoče mize, trkanje, praskanje, škripanje, pokanje in razne druge glasove, premikanje in dvigovanje predmetov, levitacijo medija, sproženje kompasnih igel, prehajanje kovancev skozi zaprte škatle, samodejno igranje glasbil, skozi mizno ploščo samozapisana besedila na črtalniku, pritrjenem pod njo, pojavljanje in izginjanje svetlobnih in drugih teles ter predmetov, prikazovanje in razblinjanje človeških teles ali njihovih posameznih delov in drugih podob, prejemanje sporočil iz sveta duhov v govorni in pisni obliki, njihovo fotografiranje, ustvarjanje parafinskega modela roke duha in ugibanje misli.²⁷

Spiritizmu sta se podrobno in obsežno posvetila Ivan Janežič ter predavatelj dogmatike in sociologije na bogoslovnem učilišču v Ljubljani, filozof ter teolog dr. Aleš Ušeničnik. Janežič je v razpravi (verjetno v za tisk pripravljenih predavanjih decembra 1898 in januarja 1899 na »prijateljskih večerih« v Ljubljani), ki je v osmih nadaljevanjih leta 1889 izšla v *Domu in svetu*, predstavil spiritizem, nazore njegovih privržencev, širitev spiritizma, njegovo izvajanje in pojave, ki naj bi jih vzpodbujal. Obravnaval je tudi vprašanje vidnega in nevidnega (duhovnega) sveta, reinkarnacije, četrte dimenzije (štiriobmernega prostora) in verskih nazorov spiritistov. Opozoril je, da spiritisti tajijo ali napačno razlagajo stare krščanske resnice. Spiritizem je bistveno nasproten razodeti veri in je njen smrtni sovražnik. Je kriva vera, poganstvo, ki je bila obsojena že takrat, ko je Bog dajal svoje zapovedi. Cerkev mora njegove krive nauke obsoditi, če hoče varovati resnico. Tisti, ki verjame v spiritizem, je krivoverec.²⁸

Po Janežiču je bil spiritizem mračna krajina. V njegovih pojavih je poleg tistih, ki se jih z natančnim spremljanjem lahko razloži z naravnimi silami in domišljeno presojo ter tako ovrže, priznaval tudi neki močnejši zunanji vpliv. Pripisoval ga je višjemu razumnemu bitju. V tem je videl delovanje hudobnih duhov, saj pojavov, za katere znanost ne more najti druge razlage, ne more ustvariti nihče drug kot (hudobni) duh. Božje razodetje v Svetem pismu namreč potrjuje, da lahko zli duhovi povzročajo take pojave, kakršne vidimo v spiritizmu. Janežič je poudaril, da je enciklika iz leta 1856 (izdal jo je Pij IX.), ki govori o magnetizmu, obsodila tudi spiritizem, zato ne more noben katoličan brez greha obiskovati spiritističnih sestankov in tam klicati duhov ali poslušati njihova razodetja. »Oklenimo se resnice, ki nam prodira iz solčnih krogov vere in pameti, pustimo pa mračne sence spiritizma!« Spiritizem je delo teme, delo sovražnika človeškega in božjega.²⁹

Tako kot Janežič je na spiritizem gledal tudi Ušeničnik. V njem je videl satanovo delo, ki se ga je ta poslužil, da z njim v prid materializma ovrže vero v nadnaravni svet.³⁰ Sicer je menil, da je spiritizem psihološki problem – »obsega kos ljudske psihologije«

.....
naziranje, 12. Ušeničnik, *Der Kampf um die Seele*, 188, 189. Ušeničnik, *Almanah*, 172, 173. Ušeničnik, *Spiritizem*, 47–71. Dolšak, Prof. Lapponi, 38–41. Grivec, *Neumrljivost duše*, 246. O hipnotizmu, 296.

27 Janežič, O spiritizmu, 88–90, 109–11, 151–53, 191, 192. Ušeničnik, O spiritizmu, 49–52.

28 Janežič, O spiritizmu, 22–24, 44–46, 87–90, 109–11, 151–53, 191–93, 220, 221, 235–37, 258–60.

29 Prav tam, 260–64.

30 Ušeničnik, *Nekaj poglavij*, 135.

– in je dvomil v resničnost njegovih pojavov.³¹ Spiritizmu je posvetil posebno razpravo, v kateri je predstavil njegov razvoj, značilnosti spiritističnih srečanj in pojave, ki jih spremljajo. Opozoril je na primere spiritističnih prevar, tu pa dopustil, da se vsega kot sleparstva ne more ovreči. A če naj bi kdaj bilo v spiritizmu kaj nadnaravnega, naj bi to bilo zaradi vpliva duhov, ki ljubijo duševno temo. Vendar še nobenega spiritističnega pojava niso trdno dokazali kot dela nadnaravnih sil. Sklenil je, da krščanstvo ne potrebuje nobenih dvomljivih »nadaravnih« pojavov, najmanj pa goljufivih in neumnih pojavov spiritizma. »Vedrojasna osebnost Jezusova in njegova človeškomila čuda so tako visoko nad glumaško naravo spiritizma kakor čisto, solčno nebo nad mrkim svetlikanjem kalužnega barja!«³² Naravni »metafizični nagon« sta po Ušeničnikovem globokem prepričanju tudi pri modernem človeku lahko potešili le prava vera in Cerkev.³³

Spiritizmu na Slovenskem niso bili naklonjeni. Razen na katoliški so ga odklanjali tudi na liberalni idejnopolični strani.³⁴ To so pokazali že njeni odzivi na Vošnjakove *Pobratime* (Turner in Celestin sta pripadala liberalnim oziroma svobodomiselnim krogom, enako tudi Aškerc). Na obeh straneh so našli vrsto negativnih oznak o spiritističnem gibanju. Nekatere so se ujemale z že navedenimi. Spiritizem so imeli za vraževerje, modno ošabnost, prevarantstvo in grobo materialistično verovanje v posmrtno življenje.³⁵ V najboljšem primeru naj bi bil zabavni dogodek.³⁶ Sicer naj bi bil Slovincem tuj.³⁷ V njem so videli temno polje zagonetnih in nedokazanih pojavov.³⁸ Opozarjali so, da ima kvarne posledice za duševno zdravje ter fizično, moralno in versko življenje.³⁹ Menili so, da pri spiritizmu obstaja celo povezanost z »enakospolno perverzno«.⁴⁰ Na katoliški strani so opozorili, da se je razširil tudi kot odziv na materializem,⁴¹ tam, kjer je najmanj pozitivne vere v božje razodetje, v resnice svete katoliške cerkve, pa je največ prazne vere, največ vere v vraže.⁴² Spiritisti nasprotujejo katoliškemu čudežu, a se ne morejo primerjati z različnostjo, neomejenostjo in nedoločljivostjo njegovega obsega. Nastopa v fizični in intelektualni naravi, na Zemlji, na morju, na nebu, na ljudeh in živalih, na sto in sto načinov, neodvisno od vsakih naravnih moči in katerihkoli pogojev.⁴³ V časopisu se je našlo tudi opozorilo, da je spiritizem obsodil še papež Leon XIII.⁴⁴ Poročali so še o vrsti razkritih spiritističnih prevar.⁴⁵ Med njimi je izstopala

31 Ušeničnik, Ali moderno svetovno naziranje, 12. Ušeničnik, Ali tiči v hipnotizmu, 54.

32 Ušeničnik, Spiritizem, 47–71.

33 Pirc, Aleš Ušeničnik, 99.

34 Prim. Melik, *Slovenci 1848–1918*, 438.

35 *Slovenec*, 20. 12. 1883, 1, 2, V katoliškem društvu; 21. 2. 1884, 1, Cesarjevič Rudolf in spiritisti. Rakež, Nekaj o novem »svetovnem« jeziku, 471. *Slovenski gospodar*, 29. 5. 1902, 5, Iz domačih krajev. Zorec, Dvakrat pri špiritistih, 189–201. *Slovenski narod*, 20. 8. 1910, 5, Med spiritisti. Ninčič, Prorokovanja, 4. Krivic, Kako si je razlagati, 155.

36 *Slovenski narod*, 17. 9. 1906, 4, Uferini v hotelu »Union«.

37 *Slovenski narod*, 8. 10. 1894, 2, Slovensko gledališče.

38 Samotar, Nekoliko misli: konec, 2. Dolšak, Prof. Lapponi, 41. Grivec, Neumrljivost duše, 246.

39 *Edinost*, 23. 6. 1900, 2, Žalostno. *Slovenski gospodar*, 29. 5. 1902, 5, Iz domačih krajev. *Slovenec*, 14. 12. 1906, 4, Leonova družba.

40 Terseglav, Seksualno vprašanje, 441.

41 Jarc, Teozofska družba, 88.

42 *Slovenec*, 20. 12. 1883, 3, V katoliškem društvu.

43 Samotar, Nekoliko misli: X. Samotar, Nekoliko misli: konec, 1.

44 *Soča*, 12. 9. 1906, 1, »Protikatoliški tisk«.

45 Ušeničnik, Spiritizem, 52–58, 60, 61, 70. *Slovenski narod*, 20. 8. 1910, 5, Med spiritisti.

prevara, ki sta jo slovečemu mediju Harryju Bastianu 11. februarja 1884 na Dunaju dokazala cesarjevič Rudolf in nadvojvoda Janez baron Hellenbach.⁴⁶ Na Slovenskem so se lahko seznanili tudi s sklicevanjem na spiritizem, ki se ga je poslužil znani avtor pustolovskih romanov in indijanaric Karl May, da bi pred svojo ženo opravičil zakonsko nezvestobo. Ženi je postal nezvest na potovanju v Bolzano, kjer je bil v družbi njene spremljevalke. Da bi svoje dejanje lažje prikril, ji je razložil, da so spremljevalki duhovi njenih staršev na tajnem sestanku naročili, naj z njim prebije več tednov. Ker je ženo že v prejšnjih letih pripravil, da je začela verjeti v spiritizem, ni ugovarjala njegovim razlagi. May se je s spremljevalko odpravil po svoje in se ločil. Kasneje se je z nekdanko ženo srečal na sodišču, ker jo je tožil zaradi razžalitve časti.⁴⁷ Prvine spiritizma so bile prisotne tudi v znanih predstavah Vodiške Johance (Ivanke Jerovšek) leta 1913, ki naj bi imela »čudežna« videnja in znamenja Kristusovega trpljenja na svojem telesu. V vodiškem župnišču so bili romarji priče njenih krvavečih trpljenjskih ekstaz. Ob tem je razlagala, da zaznava razna preroška videnja, trdila, da zmore v ekstatičnem stanju videti v onostranstvo, zlasti v vice, ter da se lahko sporazumeva z dušami umrlih. Njihovim svojcem je naročala, kaj morajo storiti, da jih bodo iz vic rešili. Po Johančinim napotkih so morali zmoliti določeno število rožnih vencev, prejeti obhajilo in plačati za maše.⁴⁸ Kasneje se je izkazalo, da so bili njeni »čudeži« sleparija.⁴⁹

Med poročili o spiritističnih prevarah je gotovo vzbudil dobro voljo članek, ki ga je leta 1910 objavil *Slovenski narod*. Poročal je o obisku mladih radovednih londonskih aristokratinj pri tedaj slovečem spiritističnem zakonskem paru. Ob polnoči so obiskale samotno vilo, kjer so jih napotili v sprejemno dvorano. Tu si jih je spiritistka ogledala in končno izjavila, da tako nališpanih in posvetnih dam nikakor ne more spustiti v svetišče duhov. Zahtevala je, naj pridejo ob kaki drugi priložnosti v preprosti obleki in brez nakita. Potem jim šele lahko pokaže onostranski svet, ki mora vsakogar očarati. Slednjič so se dame z njo sporazumele, da v predsobi odložijo vse dragocenosti, ure, prstane in drugo in poleg tega tudi drago gornjo obleko. Spiritistka jih je nato zaprla v posebno sobo ter jim naročila,

»naj se za pol ure zatope v sveto premišljevanje. Toda tiste pol ure nikakor ni hotelo biti konec, in mlade dame so premišljevale že o vseh drugih stvareh kakor pa o nadzemskih duhovih. Začele so tudi trkati na vrata, sprva tiho, pozneje tudi bolj krepko, toda živa duša se ni oglasila. Solnce je bilo že precej visoko, ko se je zunaj vile stoječemu strežaju zazdelo čakanje že preneumno. Šel je v vilo, ki se mu je zdela popolnoma zapuščena. Slednjič je vendarle prišel do sobe, v kateri so ihte mlade aristokratinje. Toda soba je bila zaklenjena in treba je bilo poiskati ključavničarja. Ko je ključavničar sobo odprl, nudil se je žalostno smešen prizor. Mlade aristokratinje vse obupane in v sami spodnji obleki ... Posredovalca med duhovi in med ljudmi sta izginila, z njima pa tudi krasna obleka in dragocenosti.

46 *Slovenec*, 21. 2. 1884, 1, 2, Cesarjevič Rudolf in spiritisti. Ušeničnik, Spiritizem, 52, 53. Dolšak, Prof. Lapponi, 40.

47 *Straža*, 4. 10. 1909, 3, Karl May. *Slovenski narod*, 5. 10. 1909, 3, Karel May – spiritist.

48 *Globočnik*, *Vodiški čudeži*, 11, 19, 23.

49 Prav tam, 28.

Ta dogodek je povzročil v Londonu mnogo smeha. Najlepše je pa še to, da spiritističnega parčka ne bodo preganjali, ker ga nobena od prizadetih aristokratinj ne bo ovadila, kajti vsaki je ležeče na tem, da njeno ime ne pride v javnost.«⁵⁰

V avstrijski dobi so nasprotovanje spiritizmu izrazili tudi na druge načine. Avtor V. C. je leta 1892 v *Domu in svetu* obžaloval, da je bil Petar Preradović privrženec spiritizma.⁵¹ Leta 1901 in 1909 je *Slovenski narod* objavil črtici ruskega pisatelja Antona Pavloviča Čehova in slovenskega pisatelja ter prevajalca Vladimirja Levstika, v katerih sta predstavila vero v spiritizem kot slepilo,⁵² leta 1902 pa je *Slovenec* opozoril na knjigo, ki jo je v Zagrebu proti »spiritistiški maniji« objavil Maksimilijan Horman.⁵³ Zanimivo pa je zvenel članek, ki ga je klasični filolog, kulturni delavec in od leta 1917 vodja ljubljanske izpostave dunajskega Korrespondenzbureauja France Kobal spomladi 1918 objavil v *Slovenskem narodu*. Pisal je o članku, ki ga je v tistem času prebral v češki spiritistični reviji *Posel záhrobní (Posmrtni sel)* iz leta 1904. Revijo mu je izročil češki vojak. Z nejevero jo je vzel v roke. Vprašal se je, ali je to poizkus, da bi ga pridobili za spiritizem? »Brezuspešen trud. Koliko razprav in razmotrivanj sem že čital o spiritizmu in okultizmu, a še nisem šel med njih vernike.« Sprva je površno in malomarno listal po reviji, dokler ni prišel do članka, ki mu ga je nasvetoval vojak. Pričel ga je brati, sprva bežno, potem vedno pozorneje in s preudarkom. Ko je članek prebral, se je zamislil. »Pojavila se je pred mano uganka, s katere rešitvijo pa se jaz ne nameravam baviti. Naj jo rešijo čitatelji.«⁵⁴

Članek je napovedal začetek svetovne vojne okoli leta 1914, velik spopad med štirimi vladarji in veliko prelivanja krvi, zlasti v Evropi, izgubo mnogih prebivalcev in imetja v Nemčiji in Avstro-Ogrski ter pojav velikih prevratov v človeštvu. Na zahodu, v Ameriki, vznikne velika svetloba. Končno nastopi nov čas, narodi odložijo orožje. Napočila bo zlata doba. »Čitajoče občinstvo naj sedaj ugane,« je zaključil Kobal, »ali so pisci zgoraj navedenih prorokovanj res zrl v bodočnost, ali so ugibaje o bodočih dogodkih slučajno zadeli resnico!«⁵⁵ S tem vprašanjem so se v zadnjem letu monarhije na Slovenskem še enkrat spomnili na spiritizem.

50 *Slovenski narod*, 20. 8. 1910, 5, Med spiritisti.

51 V. C., Peter Preradović, 485.

52 Prim. Čehov, Strašna noč, 1. Levstik, Doživljaj prepovedane ideje, 1.

53 *Slovenec*, 18. 7. 1902, 3, Iz Zagreba. Horman, *Spiritizam*.

54 Kobal, Proroštva, 4.

55 Prav tam.

Med svetovnima vojnama

Na spiritizem so bili pozorni tudi v času med svetovnima vojnama. Negativno mnenje o njem ter njegovo vrednostno in fenomenološko tolmačenje sta se ohranila, novo pa je bilo, da so se mu pridružili tudi v marksističnem taboru.⁵⁶ V katoliškem je padel tudi očitke, da svobodomislec ne nasprotujejo spiritizmu.⁵⁷ Sicer pa so še naprej poročali o širjenju spiritizma po svetu, njegovih prevarah in znanih osebnostih, ki so mu bile privržene (»oče« Sherlocka Holmesa pisatelj Conan Doyle, izumitelj Thomas Edison, astronom in pisatelj Camille Flammarion, fizik in izumitelj Oliver Lodge, alvarski maharadža, botanik Josef Velenovsky, psiholog in filozof William James, pariški kardinal Ernest Dubois), in o tistih, ki so ga odločno zavračale (fiziolog Charles Richet).⁵⁸ Omenimo naj, da je liberalno *Jutro* leta 1925 menilo, da bi bilo za Doylea in njegova dela bolje, če bi umrl pred desetimi leti, torej prej, preden se je spiritizem

56 *Slovenec*, 1. 3. 1921, 2, Verski pojavi; 4. 3. 1928, 12, Katolicizem in spiritizem; 30. 10. 1928, 9, Spiritisti; 18. 7. 1931, 6, Spiritizem, vzrok ločitve; 20. 1. 1939, 5, Kaj veš o »spiritualnih molitvah«?. Albreht, Nekaj o vražah, 8. Albreht, Nekaj o vražah: konec, 4, 5; Ušeničnik, Filozofija okultizma, 185–87. Duhovi »z onega sveta«, 1168. Borko, Spiritizem, 37–40. Zorec, Spiritisti, 322–25. Travner, Čarovništvo, 75. Travner, Vampirji, 427. *Domovina*, 25. 12. 1929, 25, Na križ pribita ženska. *Slovenski narod*, 7. 3. 1931, 5, Rentgenova slika fantoma. Breclj, O zdravstvu, 296. *Naprej*, 21. 2. 1924, 2, Špiritizem na smrtni postelji. *Jutro*, 20. 12. 1925, 8, Conan Doyle in vedeževalka. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 3. 4. 1933, 4, Spiritizem in znanost. *Delavska politika*, 28. 5. 1930, 2, Ali nasprotuje vpeljevanje trupel v krematorijih krščanski veri; 13. 10. 1938, 3, Spiritizem in telepatija.

57 *Slovenec*, 15. 11. 1935, 1, Samo še dva tabora!.

58 *Jutro*, 19. 4. 1925, 9, Conan Doyle; 1. 5. 1925, 5, Telefon za duhove; 7. 6. 1925, 8, Camille Flammarion umrl; 13. 9. 1925, 7, Pariško pismo; 17. 9. 1925, 5, Kongres v Parizu; 20. 12. 1925, 8, Conan Doyle in vedeževalka; 15. 10. 1926, 6, Svetovni kongres spiritistov; 23. 11. 1926, 10, Pobrizgani duh; 10. 6. 1933, 6, Spiritisti v Češkoslovaški; 31. 12. 1933, 15, Goslač maharadže iz Alvare; 28. 4. 1938, 7, Dr. Josef Velenovsky in njegov »psihizem«. *Jutro: ponedeljska izdaja*, 3. 4. 1933, 4, Spiritizem in znanost. *Slovenski narod*, 12. 7. 1925, 3, Naš novi roman; 5. 7. 1929, 4, O parapsihologiji kot moderni vedi; 4. 12. 1929, 1, Avtentičnost okultnih pojavov; 17. 7. 1939, 4, Conan Doyle in londonski spiritisti. *Slovenec*, 7. 8. 1925, 5, Spiritistična cerkev v Londonu; 13. 1. 1928, 6, Nekaj o spiritizmu; 26. 9. 1929, 2, Ob spominu na velikega kardinala; 13. 12. 1935, 6, »Država duhov« je propadla; 21. 10. 1937, 6, Ne išči žene med spiritisti!; 30. 9. 1938, 6, Plavalasi ženski medij, ki je imel 400.000 din v hranilnici, je izgnan. *Slovenski gospodar*, 14. 10. 1931, 2, Priznanje znanega spiritista. A. D., Charles Richet, 26. – Na znane osebnosti, ki so priznavale resničnost spiritističnih pojavov (Aksakov, jezuit Georg Bichlmair, kiparka Juliette Alexandre Bisson, fiziolog in biokemik Filippo Bottazzi, parapsiholog Ernesto Bozzano, jasnovidec Herbert Denis Bradley, vitalist, higienik ter raziskovalec psihičnih pojavov Hereward Carrington, parapsiholog A. N. Chowrin, psiholog in inženir William Jackson Crawford, Crookes, Doyle, biolog in filozof Hans Driesch, okultist in magnetist Hector Durville, Flammarion, zgodovinar Johann Christoph Gatterer, zdravnik Gustav Geley, pisatelj Stefan Grabiński, biolog in zoolog Karl Gruber, filozof in teolog Konstantin Gutberlet, mag in jezuit Carlos Marie de Heredia, psiholog James H. Hyslop, parapsiholog Willy K. Jaschke, teolog Wilhelm Kaesen, telepat in jasnovidec Naum Kotik, psiholog Rudolf Lambert, Lodge, Lombroso, raziskovalec okultizma August Friedrich Ludwig in Mager, zdravnik Hans Malfatti, dominikanec Theodor Maynage, psihiater Enrico Morselli, pesnik in filolog Frederic William Henry Myers, filozof Julian Ochorowicz, psiholog in filozof Traugott Konstantin Oesterreich, hamburški trgovec Hinrich Ohlhaver, psiholog Heinrich Passaro, filozof in pisatelj Karl von Prel, psiholog John Godfrey Raupert, zdravnik, fiziolog in nobelovec Charles Robert Richet, škof v Paderbornu Wilhelm Schneider, psihoterapevt in parapsiholog Albert von Schrenck-Notzing, jezuit Herbert Thurston, oftalmolog in parapsiholog Rudolf Tischner, pisatelj Waldemar von Wasielewski, zgodovinar Friedrich Zurbonsen), kot na tiste, ki so jih zanikale (psiholog Richard Baerwald, filozof Jakob Bappert, psiholog Julius Beßmer, teolog Norbert Brühl, filozof Max Dessoir, nevrolog in psihiater Walter von Gulat-Wellenburg, nevrologinja in filozofinja Mathilde von Kemnitz, kulturni zgodovinar Carl von Klinkowstroem, psiholog Alfred Lehmann, nevrolog in psiholog Albert Moll, teolog Anton Seitz), je opozoril tudi Lambert Ehrlich (Ehrlich, Spiritizem, 136–38).

razširil v Angliji.⁵⁹ Vsekakor je bil zanimivejši, ko je še pisal detektivske romane.⁶⁰ Sicer pa je poročalo še o mednarodnem spiritističnem kongresu 6. septembra 1925 v Parizu in Doylovi udeležbi na njem⁶¹ ter objavilo obvestilo o načrtovanem svetovnem kongresu spiritistov novembra 1926 v Budimpešti.⁶²

V poročilih o širjenju spiritizma po svetu je bil zanimiv podatek o njegovem gibanju na Češkoslovaškem. *Jutro* je pisalo, da je doživelo silen razmah. Na kongresu češkoslovaških spiritistov 4. in 5. junija 1933 v Pragi se je zbralo toliko odposlancev iz celotne države, »da je le redkokdaj kakšna popularna politična stranka ob času svojega največjega razmaha zbrala v Pragi na svojem shodu toliko ljudi, kakor to spiritistično zborovanje«. *Jutro* je ugotavljalo, da je treba vsako gibanje, ki tako učinkuje na množice,

»smatrati za znak časa, a če bi si hoteli razložiti ta znak, bi našli morda najboljšo oporo v dejstvu, da je najti največ spiritistov v najubožnejših slojih ali v ozemljih, kjer ljudje s težkim telesnim delom ne pridejo sicer do gmotnega blagostanja, pač pa v dušne težave. Povsod tam, pišejo listi, kjer je čedalje težje sprijazniti se s trodimenzionalnim svetom, išče človek v svojih mukah pribežališča v zasanjanem in izfantaziranem svetu četrte dimenzije. Tako je spiritizem smatrati kot akt duševne samopomoči tistih malih ljudi iz ljudstva, ki se čutijo – morda čisto upravičeno – razočarane in izdane po intelektualizmu, zlasti političnem.«⁶³

Ob gornjem pogledu na družbeni značaj spiritizma je liberalna revija *Življenje in svet* že v dvajsetih letih podala širšo oceno njegove prisotnosti na Češkoslovaškem. Pisala je, da je spiritistov »na Češkem več nego vernikov marsikatero velike cerkve. Najdeš jih med vsemi družabnimi razredi, med bogatimi enako kot med reveži. Žive v strogo omejenih društvih sami zase, ne meneč se za javno mnenje, zasmeh in zbadljivke so jim prav tako malo mar kot simpatije. Le zdaj pa zdaj pronikne kakšna skrivnostna vest in tedaj vse uprav blazni.«⁶⁴ Posebej občudovana je znamenita medijka Maria Silbertova iz Gradca, ki je znana tudi v severnem delu Slovenije. Ko se je konec novembra in v začetku decembra 1927 zadrževala v Pragi, je vzbudila splošno pozornost.

»Nobena vladna ostavka, nikak politični preobrat, nobena fašistovska ali boljševiska vzbuna ne more ljudi tolikanj vznemiriti in zapustiti v javnosti takega vtiska, kakor ena ali dve privatni seansi stare gospe iz Gradca. Ljudje se dobesedno podijo za časopisne vesti o nji; listov se proda trikrat več nego po navadi. Skratka: Praga nori za mističnimi senzacijami, vendar pa bodi povedano: nič manj od Dunaja, Berlina ali Pariza.«⁶⁵

59 *Jutro*, 19. 4. 1925, 9, Conan Doyle.

60 *Jutro*, 20. 12. 1925, 8, Conan Doyle in vedeževalka.

61 *Jutro*, 13. 9. 1925, 7, Pariško pismo; 17. 9. 1925, 5, Spiritistični kongres v Parizu.

62 *Jutro*, 15. 10. 1926, 6, Svetovni kongres spiritistov.

63 *Jutro*, 10. 6. 1933, 6, Spiritisti v Češkoslovaški.

64 Duhovi »z onega sveta«, 1168, 1169.

65 Prav tam, 1170.

Revija je Silbertovi namenila tudi poseben članek, v katerem je slovenski spiritist, ki jo je obiskal, predstavil njeno življenje, seanse in spiritistične pojave.⁶⁶ Uredništvo je k članku pristavilo, da je po njegovem mnenju spiritizem prazna vera in zмотa.⁶⁷

O zmotah in usodnih odločitvah, h katerim je posameznike napeljal spiritizem, so večkrat poročali. Strašljive so bile novice o samomorih, storjenih z namenom, da bi nato dokazali možnost zveze med umrlim in s tem predhodno seznanjeno živo osebo, in t. i. samomorih iz radovednosti, samomorih, storjenih zato, da bi izvedeli, kakšno je življenje po smrti.⁶⁸ Pisali so tudi o predhodnem dogovoru med slavnim iluzionistom Harryjem Houdinijem in njegovo ženo, ki sta se dogovorila, da bosta po njegovi smrti ostala v spiritistični zvezi. Ko je umrl, si je nato žena vrsto let zaman prizadevala, da bi do zveze prišlo, a se ji to ni nikoli posrečilo.⁶⁹ S spiritizmom so povezovali tudi ljubezenske tragedije s smrtnim izidom.⁷⁰ V Angliji pa naj bi izvedli uspešen spiritistični poizkus. Neki medij naj bi pomagal odkriti ostanke slovite Glastonburyske opatiје, kjer so domnevno pokopali bajeslovnega kralja Arturja.⁷¹

Med zanimivostmi, o katerih so poročali v zvezi s spiritizmom, je leta 1933 sodilo tudi poročilo *Slovenca* o prošnji Elizabete Elek iz severne Vojvodine, da bi ji izdali obrtni list za klicanje duhov. Tega obrtna oblast v Subotici ni mogla storiti, ker po zakonu spiritizem ni bil naveden kot obrt. Proti tej odločitvi se je Elekova pritožila na bansko upravo Donavske banovine, a je *Slovenec* menil, da s pritožbo ne bo uspela.⁷² Veliko slabše naj bi se spiritizmu pisalo v Nemčiji, kjer naj bi ga po prihodu na oblast nacisti nameravali najstrožje prepovedati.⁷³ Časopisje je objavljalo še prispevke, ki so smešili spiritizem ali na smešenje opozarjali.⁷⁴ Dvajsetega avgusta 1930 pa je *Jutro* objavilo članek, ki je postregel s precej nenavadno zgodbo. Duh, s katerim naj bi bil v stiku neki za spiritizem vnet avstrijski grof, je grofu naročil, naj na spiritistični sestanek povabi rusko begunko, gospo N. iz Ljubljane, in ženo nekega v mednarodnih krogih zelo vplivnega zunanјega ministra. Grof je naročeno izpolnil in obe gospe sta ga obiskali na njegovem domu. V izbrani družbi so poklicali duha. Gospe N. je sporočil, da ima posebno poslanstvo. V Rusiji bo namreč v bližnji prihodnosti prišlo do velikih dogodkov. Mednarodne razmere, v katerih bo udeležen tudi omenjeni zunanji minister, bodo pospešile Stalinov padec. Vojna letala bodo z bombami zasula njegovo bivališče in tako bo končal tedanji diktator. Odrešenik, ki mu je bila namenjena vodilna vloga v teh dogodkih, je tedaj živel v begunstvu. Po članku sodeč naj bi se nahajal v Ljubljani. Duh ni povedal njegovega imena, ga je pa opisal:

66 Gajski, *Tajne življenja*, 166–68.

67 Prav tam, 166. Borko, *Spiritizem*, 40.

68 *Edinost*, 10. 2. 1921, 1, Zanimiv znanstveni poizkus. *Jutro*, 6. 2. 1927, 8, Usodna radovednost.

69 Spiritizem je prevara, 30.

70 *Slovenski narod*, 3. 9. 1929, 3, Spiritizem vzrok ljubavne tragedije.

71 *Edinost*, 15. 5. 1921, 4, Spiritizem v službi znanosti.

72 *Slovenec*, 5. 11. 1933, 5, Obrtni list za klicanje duhov.

73 *Kmeti list*, 6. 12. 1933, 8, Spiritizem.

74 *Slovenec*, 15. 4. 1926, 6, Mariborsko gledališče. Bernard, *Spiritisti*, 4.

»To je plavolas mladenič visoke postave s pravilnimi potezami, lepim nosom in plamtečimi preroškimi očmi. V svoji izredni skromnosti ne sluti svojega visokega poslanstva. Gospa N. ga mora poiskati, ali vsaj poskrbeti za razširjenje duhovih vesti. Čim bodo dosegle izvoljenega, se bo ta zavedel svoje naloge. Po razodetju bo dobil izreden vpliv in zbral sredstva, da strmoglavi sovjete.«

Rusija bo rešena in dosegla bo izredno blagostanje. Imela bo velik mednarodni vpliv, njena kultura in jezik se bosta razširila po vsem svetu. Zgodba naj bi v poletnih tednih krožila med ljubljanskimi Rusi. *Jutro* je članek sklenilo s pripombo, da bo po kongresu svete alianse v Ljubljani leta 1821 »torej naše mesto zopet odločno poseglo v rusko zgodovino!«⁷⁵

Med vojnama so o spiritizmu še vedno tudi predavali in spremljali literaturo o njem.⁷⁶ Največ se mu je posvečal teolog, etnolog in profesor primerjalnega veroslovja na Teološki fakulteti v Ljubljani dr. Lambert Ehrlich. V letih 1927–1928 in 1936 je pripravil več predavanj o spiritizmu. Enajstega novembra 1927 je predaval na prosvetnem večeru Prosvetne zveze v Ljubljani, 15. januarja 1928 v unionski dvorani v Ljubljani, 3. februarja 1928 v Mariboru in 15. novembra 1936 na srečanju župnijske univerze na Dolu pri Hrastniku.⁷⁷ O spiritizmu sta leta 1929 predavala tudi pisatelj in filozof dr. Vladimir Bartol⁷⁸ in profesor psihologije na zagrebški univerzi dr. Ramiro Bujas – Bartol 18. maja 1929 na Radiu Ljubljana, Bujas pa 3. decembra 1929 v Zvezi kulturnih društev v Ljubljani.⁷⁹

Poleg predavanj o spiritizmu in okultizmu je Ehrlich leta 1928 v *Bogoslovnem vestniku* objavil tudi dve obsežnejši, izrazito apologetski razpravi.⁸⁰ Zasnoval ju je v temeljnih poljih svojega znanstvenega dela – etnologiji in primerjalnem veroslovju.⁸¹ Predstavil je razvoj spiritizma, njegove značilnosti in pojave ter ocenil, da je njihov velik del prevara. Ostane pa precejšnje število duhovnih in telesnih pojavov, ki jih ne moremo zanikati v imenu znanosti. Ehrlichovo mnenje je bilo: *Non liquet* (Ni jasno).⁸² Moderni spiritizem zanj ni bil »poseben problem zase, ampak [...] samo majhen in morda neznaten izrezek iz kolosalnega fenomena, ki stalno spremlja zgodovino človeka«, zato se ne moremo omejiti samo na fenomene zadnjih desetletij.

75 *Jutro*, 20. 8. 1930, 6, Odrešenik Rusije iz Ljubljane.

76 O literaturi o spiritizmu sta pisala Aleš Ušeničnik in Lambert Ehrlich (Ušeničnik, O spiritizmu, 61, 62. Ušeničnik, Filozofija okultizma, 185–87. Ehrlich, Spiritizem, 123, 124, 136–38, 140–48).

77 *Slovenec*, 9. 10. 1927, 7, Prosvetni večeri Prosvetne zveze; 10. 11. 1927, 4, Spiritizem in okultistične vede; 13. 1. 1928, 6, Nekaj o spiritizmu; 19. 11. 1936, 7, Duhovi so se zmotili. *Jutro*, 4. 2. 1928, 3, Spiritizem in cerkvena veda.

78 Da je bil pisatelj in avtor znanega romana *Alamut* (prvič objavljen leta 1938) doktor filozofskih znanosti, je manj znano. Bil je doktorand prof. dr. Franceta Vebra, na temo *O faktorjih, ki omogočajo živim organizmom smoteno reakcijo na zunanje vtise (in s tem ohranitev individua in vrste)* pa je doktoriral leta 1925. (O Bartolovem filozofskem študiju in doktoratu gl. Cindrič, *Od imatrikulacije do promocije*, 97–106. Virk, Disertacija Vladimirja Bartola, 99–115.)

79 *Slovenec*, 17. in 18. 5. 1929, 7, Programi Radio-Ljubljana. *Slovenski narod*, 2. 12. 1929, 2, Okultizem in znanost; 4. 12. 1929, 1, Avtentičnost okultnih pojavov.

80 Dolenc, Ehrlich – apologet in veroslovec, 212.

81 Juhant, Lambert Ehrlich, 222.

82 Ehrlich, Spiritizem, 123–48.

Upoštevati je treba vse ustrezno gradivo, da se lahko problem postavi v znanstveno točni obliki. Taka postavitev in sintetična razlaga spiritizma je možna samo v luči zgodovine, primerjalnega veroslovja, etnologije in teologije.⁸³ V teološkem pogledu pa se je treba zavedati, da je racionalna religija Logosa, ki jo je vzpostavil Kristus, »brez-pogojno in neusmiljeno odklonila vse kompromise z okultnimi iracionalnimi verstvi; krščanski apologeti so se namreč postavili brez izjeme na stališče, da za vsemi temi kultu tičijo pravi demoni, [...] v krščanstvu ni več mesta za iracionalni okultizem; samo sporadično se še vtihotaplja.«⁸⁴

»Revirska posebnost«

Ostane nam še opozorilo na slovenski spiritizem med vojnama. Bil je sorazmerno opazen. Leta 1919 so ga izvajali na Notranjskem in Dolenjskem (v Robu, na Rašici, v Kompoljah, na Javorju in v Srnjaku,⁸⁵ leta 1928 so poročali o njegovem pojavu v Ljubljani,⁸⁶ leto kasneje je posebej o spiritizmu na Notranjskem v že omenjenem predavanju govoril Bartol,⁸⁷ v letih 1938 in 1939 pa so poročali o spiritizmu med Mariborčani in okoli Brestanice.⁸⁸ Največ pozornosti pa je vzbudil spiritizem v rudarskih revirjih. Močno se je razširil v Trbovljah, Hrastniku in Zagorju, o čemer so v drugi polovici dvajsetih let in v tridesetih letih večkrat poročali časopisi vseh barv.

Spiritizem v revirjih je vzbujal vsesplošno obsodbo. Ta je temeljila v idejnih in političnih načelih, ki so vodila poglede na »revirsko posebnost«. Nanjo so najprej opozorili v katoliškem idejnem prostoru. Leta 1926 je *Slovenec* poročal, da se je v zadnjih letih ta »nadloga« v Trbovljah precej razpasla; umrlih ne puste pri miru.⁸⁹ Javlja se tam, kjer je miselnost ljudi diferencirana po modernih nazorih in se more uspešno izrabiti za boj proti Cerkvi. Tako oceno je pred uprizoritvijo svoje farne ljudske igre *Spiritisti* 21. in 22. januarja 1939 v Mariboru podal dramatik, publicist in kaplan v Koprivnici Davorin Petančič. Hkrati je v »spiritualnih molilcih« po revirjih in v mestih videl dokaz, da se človek ne počuti dobro ob brezverskem idolu 20. stoletja.⁹⁰ Zanimivo je bilo tudi *Slovenčevo* poročilo o odzivu dolskih spiritistov, ko so izvedeli, da bo v njihovem kraju, najbrž prav zaradi »revirske posebnosti«, o spiritizmu predaval Lambert Ehrlich. Šlo je za njegovo predavanje 15. novembra 1936 na Dolu pri Hrastniku.

83 Prav tam, 149. Gl. tudi Ehrlich, Okultizem, 265, 266.

84 Ehrlich, Okultizem, 280.

85 O mizici v Javorjah, ki je prihodnost napovedovala.

86 *Slovenec*, 30. 10. 1928, 9, Spiritizem.

87 *Slovenec*, 17. in 18. 5. 1929, 7, Programi Radia-Ljubljana.

88 *Slovenec*, 30. 9. 1938, 6, Plavolasi ženski medij, ki je imel 400.000 din v hranilnici, je izgnan; 20. 1. 1939, 5, Kaj veš o »spiritualnih molilcih?«. *Delavska politika*, 13. 10. 1938, 3, Spiritizem in telepatija.

89 *Slovenec*, 20. 7. 1926, 5, Spiritizem.

90 *Slovenec*, 17. 1. 1939, 7, Špiritisti v Mariboru; 20. 1. 1939, 5, Kaj veš o »spiritualnih molilcih«?

»Spiritisti so bili vsled tega razburjeni in so vprašali svoje ‚duhove‘, kaj naj naredijo. Dobili so odgovor, da predavatelj sploh ne bo mogel govoriti proti njim. To se je razvedelo med ljudmi in nastalo je za predavanje velikansko zanimanje, vsak je hotel biti priča, ko bodo ‚duhovi‘ vzeli govorniku besedo. Društvena dvorana na Dolu še ni bila nikoli tako polna ko prejšnjo nedeljo. Predavatelj g. prof. dr. Ehrlich iz Ljubljane je nastopil in govoril ob grobni tišini. Govoril je nad dve uri o spiritizmu in niso ga motili ne ljudje ne duhovi. Prvi uspeh je bil, da je sploh govoril. Bilo je pa tudi temeljito predavanje o spiritizmu, da so se ljudem odprle oči, da spiritizem ne bo nihče več resno jemal.«⁹¹

Kolikor poznamo človeško ravnanje, je bila *Slovenčeva* ocena, vsaj deloma, verjetno vprašljiva, poleg tega pa je imelo prepričanje o obstojnosti spiritizma v revirjih trdno podlago tudi pri liberalcih in komunistih. *Jutro* je novembra 1927 poročalo, da se je spiritizem v Trboveljski dolini razširil v takem obsegu, da bo morala nastopiti oblast.⁹² Ko je januarja 1928 sresko poglavarstvo v Laškem o tem uvedlo preiskavo, je približno deset žena v navzočnosti sreskega poglavarja 16. januarja v Trbovljah izvedlo spiritistično seanso. *Jutro* je pisalo, da se je vsem »bralo na obrazih, da trdno verujejo v to, kar se dogaja na sejah«. Po petnajstih minutah sta dve od zbranih žena po krčevitem tresenju posredovali izjavi dveh trpečih duhov. Sreski poglavar je nato seanso prekinil in jih v dobrohotnem tonu podučil, da je vse samo njihova domišljija in naj bodo pametne in ne uničujejo svojega zdravja. »Žene so priznale, da imajo slične seje po dvakrat na teden. Na vse prisotne je napravila seja silno mučen vtis. Vsem so se smilile žene, ki so trdno uverjene, da občujejo z duhovi, opravljajo s tem dobro delo in da služijo Bogu.«⁹³

Posebna pa je bila novica o trboveljskem grobarju, ki so ga ponoči v mrtvašnici zasačili pri kuhanju človeške glave v loncu, pokritem z lopato. Grobar naj bi odkopal neki grob in mrliču odrezal glavo, nato pa grob spretno zopet zasul. O grobarju so pravili, da ni čisto pri pravi pameti. *Jutro* je menilo, da se je »verjetno [...] duševno omejenega grobarja poslužil nekdo, ki bi rad prišel do mrtvaške glave, hoteč jo vporabiti v bogve kakšne namene«. – »Mnogo se govori, da so naročili glavo spiritisti, ki so jo hoteli uporabiti pri svojih nočnih sestankih.«⁹⁴

Konec dvajsetih let je avtor »Ami.« v *Jutru* poročal tudi o »sekti« spiritistov na območju Hrastnik–Trbovlje–Zagorska dolina–Šentlambert–Čemšeniška planina; del rudarjev je ob trdem delu in v težkih življenjskih razmerah našel uteho v spiritizmu.

»Ta mu odkriva in sugerira življenje po smrti, življenje, kjer bo nehalo vse garanje kjer bo toplo in brezskrbno. O koliko fantomov mu odkriva spiritizem in vsi so taki, da mu lajšajo bedno tužitje in ga navajajo s upanjem na plačilo onkraj vseh težav. [...] Na onem svetu se obetajo članom krožkov razne udobnosti, celo dobra mesta in službe. O nekem ranjkem govore, najbrže le šaljivci, da je za šoferja ka-li, vozi menda celo samega Boga po raju.«

91 *Slovenec*, 19. 11. 1936, 7, Duhovi so se zmotili.

92 *Jutro*, 8. 11. 1928, 5, Spiritizem.

93 *Jutro*, 18. 1. 1928, 3, Spiritistična seja v navzočnosti sreskega poglavarja. Gl. tudi Ehrlich, Spiritizem, 130.

94 *Jutro*, 11. 12. 1927, 3, Mrtvaško glavo kuhali v loncu.

»Ko lega mrak v (Zagorsko – op. av.) dolino,« je pisal »Ami.«, »se podajo spiritisti obojega spola na sednice. Danes na ‚Šoht‘, jutri na Repnik, potem v Lebring, v Zavine, Št. Lambert, Zagorje ali kakor se že pravi vsem shajališčem. Nihče nepoklicanih nima dostopa.« Napačno pa bi bilo misliti, da se spiritističnih srečanj udeležujejo le delavski sloji, vmes so zastopane tudi nekatere druge (socialne) plasti doline. Pozno ponoči se razhajajo s srečanj in se utrujeni naslednji dan podajo vsak na svoje delo. »Ami.« ni hotel spiritizma pobijati, imel pa ga je za praznoverje. Obsojajoče pa se je odzval na govorice o navajanju otrok k spiritizmu. Mladino naj pustijo pri miru, sicer bodo vzgajali breme, ki bo v nadlogo vsem. Ker je spiritizem posledica slabih socialnih razmer, sta sredstvo boja proti njemu izboljšanje gmotnega položaja in več prosvete v srca.⁹⁵ O spiritizmu v rudarskih revirjih je *Jutro* pisalo tudi kasneje.⁹⁶

Na komunistični strani so se na spiritizem v revirjih odzvali z razredno ostrino. Pridržali so si njegovo izključno kritiko, saj naj se – kar ni bilo res – zanj na katoliški in liberalni strani ne bi dosti menili. Dekalisti (komunisti, ki so v javnosti nastopali po izpeljanki iz naslova enega od svojih legalnih glasil *Delavsko-kmetijski list*) pa so sodili, da je skrajni čas tudi javno in vsepovsod nastopiti proti spiritizmu, ki je nevaren strup za ljudstvo.⁹⁷

»Kivešlob« (Bol(j)ševik), ki je opozarjal na spiritizem v rudarskih revirjih, je poudaril, da se je med rudarji tako močno razširil zaradi velikih odpuščaj in znižanja plač, s katerim jih je Trboveljska premogokopna družba potisnila v največjo revščino in lakoto. Večina rudarskih žena in mož, ki so se podali na to pot, je iskala tolažbo v spiritizmu.

»Izgubili so zaupanje v duhovščino in meščanske poslance in odrešenike in ker režim zatira razredno gibanje in zatira vsako svobodno besedo, ni nič čudnega, če so zapustili razredni boj, in se obrnili na duhove. *To je nesreča za rudarsko ljudstvo, velika zmota in strup, ki grozi, da bodo rudarji še dolgo časa tavalili v temi in prenašali udarce Trboveljske družbe. Saj duhovi niso in ne bodo prinesli nobenega povišanja plač in nobenega niti najmanjšega kosa kruha lačnim otrokom stradajočih rudarskih družin.*«⁹⁸

Spiritizem ljudem zapira oči in jim jemlje razredno zavest.

»NAMESTO DA BI SE ORGANIZIRALI V RUDARSKO STROKOVNO ORGANIZACIJO, SE VPISUJEJO V ŠPIRITISTIČNE KROŽKE; NAMESTO DA BI HODILI NA SESTANKE IN SHODE, HODIJO NA ŠPIRITISTIČNE SEJE; NAMESTO DA BI SE DRŽALI NAUKOV KARLA MARKSA IN LENINA V BOJU PROTI TRBOVELJSKI DRUŽBI IN KAPITALIZMU, KLIČEJO DUHOVE NA POMOČ«,

95 Ami., Spiritistična sekta v zagorski dolini, 5, 6.

96 *Jutro*, 29. 11. 1931, 5, Bajke o zagorskem strahovalcu.

97 Kivešlob, Spiritizem, 2.

98 Prav tam.

je nadaljeval Bol(j)ševik.⁹⁹ Ker kapitalizmu in državi ni bil nevaren, spiritizma tudi niso preganjali. Laški sreski poglavar je spiritistke v Trbovljah pustil pri miru. Ne v Zagorju ne v Trbovljah in ne v Hrastniku jih žandarji niso zasledovali, kot se to vsak dan godi komunistom. Če bi bil spiritizem nevaren, bi duhovščina grmela s prižnic, nastopila naj bi (tedaj že prepovedana) protikomunistična Orjuna, v Beogradu pa bi predsednik jugoslovanske vlade, notranji minister in načelnik katoliške Slovenske ljudske stranke dr. Anton Korošec že poskrbel, da bi mu stopili na prste.¹⁰⁰ – »NE ŠPIRITIZEM, PAČ PARUDARSKA STROKOVNA ORGANIZACIJA BO POMAGALA! NE ŠPIRITIZEM, PAČ PA RAZREDNI BOJ JE PRAVA POT! NE V ŠPIRITIZMU, TEMVEČ V DELAVSKO-KMEČKI REPUBLIKI JE REŠITEV LJUDSTVA!« je pribil Bol(j)ševik. »Najboljši odgovor na vse vere in vse duhove pa bo, da organiziramo izstopanje iz katoliške cerkve in ustanovimo Zvezo proletarski svobodomislecev.« Spiritizem pa bo izginil tako, kot je prišel – kot zmota in kot bolezen, saj nas kapital ne bo pustil vedno tako pri miru.¹⁰¹

A ni bilo tako. V Trbovljah, morda tudi v širšem revirskem okviru, je bil spiritizem tako utrjen, da so ga izvajali še po drugi svetovni vojni. Na to v »slovenski knjigi mrtvih« slikovito opozarja raziskovalec vzporednih svetov in poznavalec zasmrtja Pavel Matej Rak.¹⁰²

Zaključek

Na Slovenskem je bil v dobi meščanstva spiritizem najbolj prisoten v rudarskih revirjih. Tu so mu bili posebej naklonjeni, s strani javnosti pa je, kot smo jo poimenovali, »revirska posebnost« doživela največ obsodb. Razen v krajih in pri posameznikih, ki jih je spiritizem pritegnil, razumevanja zanj ni bilo. Prerez tedanje družbe in politike pokaže, da je za spiritizem veljalo vsesplošno in večinsko odklonilno ter zasmehovalno stališče. Nanj so gledali kot na praznoverje, prevaro, znamenje psihične oporečnosti, fantazmagorijo, nedokazane pojave, prazno vero in zmoto. Katoliški avtorji so vseeno dopuščali, da določenih duhovnih in telesnih pojavov v imenu znatnosti ne morejo zanikati, a poudarili, da gre tu za delo demonov oziroma hudobnega duha. Spiritizem so označili za nasprotnika vere ter sovražnika človeškega in božjega. Odklanjali so ga z vidika neomejenosti in nedoločljivosti katoliškega čudeža in opozorili, da je krščanstvo odklonilo vse kompromise z okultizmom. Na liberalni strani so zapisali, da se ljudje k njemu zatekajo zaradi socialnih stisk, komunisti pa so v njem videli nevaren strup za delovno ljudstvo, ki mu izpodkopava razredno zavest. Sicer so spiritizem na Slovenskem dobro poznali. O njegovem pojavu, razvoju in značilnostih

99 Prav tam.

100 Prav tam.

101 Prav tam.

102 Rak, *Prehod duš*, 11–18.

so precej pisali, večkrat predavali in pozorno spremljali literaturo, ki je o njem izhajala v svetu. V teoretskem, vrednostnem in dejavnem pogledu so v meščanski dobi sledili času. Spiritizem je kot ena od mejnih praks spremljal življenje slovenskega človeka od druge polovice 19. stoletja dalje, družbena in politična sprememba po drugi svetovni vojni pa ponuja nov izziv za preučevanje tega vprašanja.

Viri in literatura

Literatura

- – F –. »Petar Preradović.« *Dom in svet* 4, 1891, št. 3, 143.
- – n –. Peter Preradović. *Čas* 12, 1918, št. 3-4, 201–03.
- (Lampe, Frančišek). »Pobratimi.« *Dom in svet* 2, 1889, št. 1, 28–30.
- (Mahnič, Anton). »Pobratimi.« *Rimski katolik* 1, 1889, št. 4, 416–24.
- (Samotar). Nekoliko misli z Lurdskega potovanja: X. *Slovenski narod* 15, 1887, št. 192, 1, 2.
- A. (Ibreh), I. (van). Nekaj o vražah in raznih skrivnostnih pojavih v življenju. *Domovina* 10, 1927, št. 2, 6–8.
- Albreht, Ivan. Nekaj o vražah in raznih skrivnostnih pojavih v življenju: konec. *Domovina* 10, 1927, št. 3, 4, 5.
- Ami. Spiritistična sekta v zagorski dolini. *Jutro* 10, 1929, št. 300, 5, 6.
- Aškerc, Anton. *Zbrano delo: osma knjiga: Pisma I.* Ur. Vlado Novak. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1997.
- Bartol, Vladimir. *Alamut: roman*. V Ljubljani: Modra ptica, 1938.
- Bartol, Vladimir. *O faktorjih, ki omogočajo živim organizmom smotreno reakcijo na zunanje vtise (in s tem ohranitev individua in vrste. Doktorska disertacija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1925.
- Bernard, Tristan. Spiritisti. *Ponedeljski Slovenec* 6, 1933, št. 24, 4.
- Borko, Božidar (Ignotus). Spiritizem in sodobna znanost. *Življenje in svet* 2, 1928, št. 2, 37–40.
- Breclj, A. (nton). O zdravstvu v preteklosti in sedanjosti. *Čas* 33, 1939, št. 10, 291–300.
- Celestin, Fr. (an). Pobratimi. *Ljubljanski zvon* 9, 1889, št. 4, 244–47.
- Cindrič, Alojz. *Od imatrikulacije do promocije: doktorandi profesorja Franceta Vebra na Oddelku za filozofijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v luči arhivskega gradiva 1919–1945*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- *Cvirnov dan: spominsko znanstveno in strokovno srečanje ob desetletnici smrti prof. dr. Janeza Cvirna*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani: Filozofska fakulteta in Inštitut za novejšo zgodovino, 14. septembra 2023.
- Čehov, A. (nton). Strašna noč. *Slovenski narod* 34, 1901, št. 122, 1.
- D. Iz literarnega sveta: Charles Richet. *Življenje in svet* 10, 1936, št. 2, 26.
- Doba času. *Posel záhrobní: spiritický časopis věnovaný záhadám duševním* 4, 1904, 74 in sl.
- Dolenc, Bogdan. Ehrlich – apologet in veroslovec. V: Edo Škulj (ur.). *Ehrlichov simpozij v Rimu*, 209–20. Celje: Mohorjeva družba, 2002.
- Dolšak, Fr. (an). Prof. dr. med. Lapponi. *Čas* 1, 1907, št. 1, 38–41.
- Duhovi »z onega sveta«. *Življenje in svet* 1, 1927, št. 48, 1168–71.
- Ehrlich, Lambert. Okultizem v grških orakljih in misterijih. *Bogoslovni vestnik* 8, 1928, št. 3-4, 265–80.
- Ehrlich, Lambert. Spiritizem. *Bogoslovni vestnik* 8, 1928, št. 2, 123–49.
- G. (rivec), F. (ran). Neumrljivosti duše. *Čas* 12, 1918, št. 5, 246.

- Gajski. Tajne življenja: obisk pri slavnem mediju Mariji Silbertovi. *Življenje in svet* 2, 1928, št. 6, 166–68.
- Gilbert, Elizabeth. *Big Magic: Creative Living Beyond Fear*. New York: Riverhead Books, 2015.
- Gilbert, Elizabeth. *Eat, pray, love: One Woman's Search for Everything Across Italy, India and Indone-sia*. New York: Riverhead Books, 2006.
- Gilbert, Elizabeth. *Jej, moli, ljubi*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2014.
- Gilbert, Elizabeth. *Pečat stvarjenja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2014.
- Gilbert, Elizabeth. *The Signature of All Things: a novel*. New York: Viking, 2013.
- Gilbert, Elizabeth. *Velika čarovnija: opustimo strah in živimo ustvarjalno*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2017.
- Globočnik, Damir. *Vodiški čudeži: zgodba o Vodiški Johanci*. Radovljica: samozal., 1999.
- Horman, Maksimilijan. *Spiritizam: promatran po priznanjima najglasovitijih spiritista: konferencije što jih je držao u Zagrebu (1902.)*. Zagreb: »Antun Scholz«, 1902.
- I. P. Demeter Ivanovič Mendeljejev. *Dom in svet* 7, 1894, št. 15, 453, 454.
- Janežič, Ivan (J.(anez)). O spiritizmu: kritična studija. *Dom in svet* 2, 1889, št. 1, 22–24; 1889, št. 2, 44–46; 1889, št. 4, 87–90; 1889, št. 5, 109–11; 1889, št. 7, 151–53; 1889, št. 9, 191–93; 1889, št. 10, 220, 221; 1889, št. 11, 235–37; 1889, št. 12, 258–64.
- Jarc, Evgen. Teozofska družba. *Čas* 2, 1908, št. 1–2, 88, 89.
- Juhant, Janez. *Lambert Ehrlich, prerok slovenskega naroda*. V Celovcu: Mohorjeva družba; Celje: Društvo Mohorjeva družba; Celjska Mohorjeva družba; Gorica: Goriška Mohorjeva družba; Medvode: Društvo Združeni ob Lipi sprave: Ljubljana: Teološka fakulteta, 2022.
- Kivešlob (Bol(j)ševik). Špiritizem v rudarskih revirjih. *Enotnost* 3, 1928, št. 31, 2.
- Kobal, France (R. P.). Proroštva, ki se izpolnjujejo?. *Slovenski narod* 51, 1918, št. 73, 4.
- Kristan, Etbin. Počena srca: dalje. *Rdeči prapor* 8, 1905, št. 50, 1, 2.
- Kristan, Etbin. Počena srca: konec. *Rdeči prapor* 8, 1905, št. 52, 1–3.
- Krivic, Radovan. Kako si je razlagati stavek: vera je privatna stvar vsakega posameznika. *Omladina* 7, 1911, št. 10–12, 153–58.
- Levstik, Vladimir. Doživljaj prepovedane ideje. *Slovenski narod* 42, 1909, št. 267, 1.
- Melik, Vasilij. *Slovenci 1848–1918: razprave in članki*. Maribor: Litera, 2002 [i. e. 2003].
- Ninčič, Niko. Prorokovanja, ki se ne izpolnjujejo. *Slovenski narod* 51, 1918, št. 78, 4.
- O hipnotizmu. *Čas* 12, 1918, št. 6, 296.
- Patchett, Ann. *State of Wonder*. London: Bloomsbury Publishing; New York: Harper Perennial, 2011.
- Pirc, Jožko. *Aleš Ušeničnik in znamenja časov: katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do srede 20. stoletja*. Ljubljana: Družina, 1986.
- Rak, Pavel Matej. *Prehod duš: slovenska knjiga mrtvih*. Ljubljana: Aura, 2005.
- Rakež, Jožef. Nekaj o novem »svetovnem« jeziku. *Ljubljanski zvon* 9, 1889, št. 8, 471–80.
- Samotar. Nekoliko misli z Lurdskega potovanja: konec. *Slovenski narod* 15, 1887, št. 193, 1, 2.
- Spiritizem je prevara. *Življenje in svet* 13, 1939, št. 1–2, 30.
- Š.(ubic), I.(van). Prof. dr. Simon Šubic. *Ljubljanski zvon* 23, 1903, št. 12, 744–48.
- Terseglav, Franc. Seksualno vprašanje. *Čas* 1, 1907, št. 10, 433–45.
- Travner, Vl.(adimir). Čarovništvo in čarovniški procesi. *Življenje in svet* 3, 1929, št. 3, 75–77.
- Travner, Vlad.(imir). Vampirji in vampirski procesi. *Življenje in svet* 6, 1932, št. 16, 425–27.
- Turner, Pavel (Ahasverus). Optimizem in pesimizem in dr. Vošnjakov roman »Pobratimi«. *Sloven-ski narod* 21, 1888, št. 295, 1, 2.
- U.(šeničnik), A.(leš). Almanah. *Katoliški obzornik* 5, 1900, št. 2, 168–74.
- U.(šeničnik), A.(leš). Der Kampf um die Seele. *Katoliški obzornik* 4, 1900, št. 2, 188, 189.
- U.(šeničnik), A.(leš). Filozofija okultizma. *Čas* 23, 1929, št. 4, 185–87.
- U.(šeničnik), A.(leš). Novo solnce. *Katoliški obzornik* 5, 1901, št. 3, 267, 268.
- Ušeničnik, A.(leš). O spiritizmu. *Čas* 21, 1927, št. 1, 61, 62.

- Ušeničnik, Aleš. Ali moderno svetovno naziranje zadovolji duha in srce?. *Katoliški obzornik* 3, 1899, št. 1, 1–17.
- Ušeničnik, Aleš. Ali tiči v hipnotizmu kaj nadnaravnega?. *Katoliški obzornik* 7, 1903, št. 1, 49–55.
- Ušeničnik, Aleš. Nekaj poglavij iz mistike o satanu. *Katoliški obzornik* 1, 1897, št. 2, 127–36.
- Ušeničnik, Aleš. Spiritizem. *Katoliški obzornik* 8, 1904, št. 1, 47–71.
- V. C. Peter Preradović. *Dom in svet* 5, 1892, št. 11, 481–85.
- Vamberger, M.(ijo). Petar Preradović. *Slovan* 4, 1887, št. 23, 355–58.
- Virk, Tomo. Disertacija Vladimira Bartola in Vebrova filozofija. V: Marko Uršič (ur.). *Pozabljena generacija filozofov: zbornik razprav s simpozija »O življenju in delu doktorandov Franceta Vebra« na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 2015*, 99–155. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016.
- Vošnjak Josip. *Pobratimi*. Ljubljana: A.(nton) Trstenjak, 1889.
- Vošnjak Josip. *Pobratimi*. Ljubljana: Prešernova družba, 1992.
- Vošnjak, Josip. O prikaznih in duhovih. *Ljubljanski zvon* 2, 1882, št. 6, 340–50.
- Vošnjak, Josip. *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.
- Z.(orec), I.(van). Dvakrat pri špiritistih. *Katoliški obzornik* 10, 1906, št. 2, 189–201.
- Zorec, Ivan, Spiritisti. *Življenje in svet* 2, 1928, št. 11, 322–25.

Periodični tisk

.....

- *Delavska politika*, 1930, 1938.
- *Domovina*, 1929.
- *Edinost: glasilo političnega društva »Edinost« za Primorsko*, 1900, 1921.
- *Jutro*, 1925–1928, 1930, 1933, 1938.
- *Kmetški list*, 1933.
- *Naprej: glasilo Socialistične stranke Jugoslavije*, 1924.
- *Rdeči prapor: glasilo jugoslovanske socialne demokracije*, 1905.
- *Slovan*, 1887.
- *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 1883, 1884, 1887, 1898, 1899, 1902, 1903, 1906, 1910, 1911, 1921, 1925–1929, 1931, 1933, 1935–1939.
- *Slovenski gospodar: list ljudstvu v poduk*, 1884, 1902, 1931.
- *Slovenski narod*, 1884, 1885, 1888, 1894, 1901, 1902, 1909, 1910, 1918, 1925, 1929, 1931, 1939.
- *Soča*, 1906.
- *Straža: neodvisen politični list za slovensko ljudstvo*, 1909, 1916.

Spletni viri

.....

- *O mizici v Javorjah, ki je prihodnost napovedovala*. <https://trobla.velike-lasce.si/si/kolumna-3/685-o-mizici-v-javorjah-ki-je-prihodnost-napovedovala>. Pridobljeno 1. 11. 2023.

Borut Batagelj*

Smučanje in podobe spola v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja

IZVLEČEK

Smučanje (in šport nasploh) je v svojih pionirskih letih na prehodu v 20. stoletje na Slovenskem prepoznan predvsem kot polje utrjevanja patriarhalne družbene ureditve. Smučarski svet so sprva obvladovali povsem moški krogi, ki so postopoma medse spuščali tudi ženske, kar kaže na to, da je bilo smučanje za ženske odprta oblika udejstvovanja. Toda ženska prisotnost v smučanju je bila omejena in zaznamovana tudi s tradicionalnimi pričakovanji in predsodki družbe. Posamezne smučarske oblike, kot na primer tekmovalni smučarski tek na dolge razdalje, tek ali smučarski skoki, so se povsem utrdili kot gradniki družbenih podob kreiranja in gojenja moškega spola in športa, po drugi strani pa so bile predvsem alpske discipline za žensko veliko bolj sprejemljive. Ženske podobe smučanja so bile po drugi strani močno zaznamovane predvsem z iskanjem zmernosti v udejstvovanju, njihov poudarek je bil na zunanji podobi (modi), krogi, ki so narekovali razvoj smučanja na Slovenskem, pa so žensko videli predvsem v vlogi vzgojiteljice.

Ključne besede: smučanje, zgodovina športa, podobe spola

* Dr., arhivski svetovalec, Zgodovinski arhiv Celje, Teharska cesta 1, SI-3000 Celje, borut.batagelj@zac.si

ABSTRACT

SKIING AND THE IMAGES OF GENDER DURING THE 1920s AND 1930s

During its pioneering years at the turn of the 20th century, skiing in Slovenia, much like sports in general, was primarily recognised as a field in which the patriarchal social order was being consolidated. Thus, the skiing world was initially dominated by men, though the gradual inclusion of women shows that skiing was not an exclusively male activity. However, the presence of women in skiing was limited and defined by traditional societal expectations and prejudices. Individual forms of skiing – such as competitive cross-country skiing, long-distance running, or ski jumping – became completely established as building blocks of social images that characterised and cultivated the male gender, while, on the other hand, alpine disciplines in particular were much more acceptable for women. The female images of skiing were strongly associated mainly with the search for moderation in these activities and the external image of the participants (fashion). Meanwhile, the circles that dictated the development of skiing in Slovenia saw women primarily in the role of educators.

Keywords: skiing, sport history, gender images

Moderne študije spolov ne bi smele enačiti zgodovine spolov le z žensko zgodovino, četudi so se vsebine, s katerimi so se doslej ukvarjale, bile predvsem ženske. Namesto da bi se take študije osredotočile na konstruite družbene vloge tako moškega kot ženskega spola, se slednje pri nas še vedno pogosto ukvarjajo predvsem z zgodovinsko instrumentalizacijo diskriminacije žensk, ki je pogojena s sodobnim angažiranim bojem za enakopravnost. Seveda legitimnosti boju za pravičnejši položaj ženske v sodobni družbi nikakor ne gre oporekati, toda ko raziskujemo preteklost skozi perspektive konstruiranja družbene podobe spolov, moramo jemati v obzir in raziskovanje ne le ženske vloge in podobe, ampak tudi vse druge. Posebej na področju zgodovine športa gre tu izpostaviti kreiranje moških podob, saj se šport kaže v svoji zgodovini predvsem kot polje, ki je konstruiralo najprej in prvenstveno moške podobe identitete, in v veliki meri je tako šport posledično utrjeval patriarhalno ureditev družbe. Šele v zadnjih desetletjih prihaja do tega, da vloga, pozornost in položaj ženske v športu postopoma postajajo bolj enakopravni ter se temu posveča tudi raziskovanje preteklosti. Toda tudi na področju športne zgodovine gre zaslediti primere, ko se na ženski šport gleda samo kot na v zgodovini zatirano dejavnost, namesto da bi se položaj ženskega športa vedno vrednotil in osvetlil v konkretnem historičnem kontekstu. Na polju obče zgodovine so se, »sprovocirane« od poplave ženskih feminističnih študij, tako pred časom že začele pojavljati tudi razne zgodovinske analize

moškosti¹ oziroma njihovih družbenih podob. Skozi daljše časovne loke se namreč moške vloge – primerljivo z družbenimi vlogami ženskega spola – izkazujejo prav tako kot nestanovitne oziroma spreminjajoče. Slovenska zgodovina športa je šele na začetku poti, da se približa vrednotenju družbene vloge spolov na sodobnejši način, tako kot se s problemom – sicer tudi razmeroma kratek čas – že ukvarjajo zahodne zgodovine in predvsem sociologije športa.²

Izhodišča za podrejeni in strožje nadzorovani položaj ženske v športu – obenem pa tudi v smučanju – koreninijo v zgodovinskem karakterju modernega športa, ki je izrazito patriarhalen in deluje kot vzdrževalec moške hegemonije. Tako kot se bom kasneje dotaknil zgodovinskega položaja ženske v smučanju, sem se torej dolžan vsaj malo obregnuti tudi ob položaj podob moškosti v smučanju. Smučanje je bilo namreč pri moških soudeleženo pri konstruiranju njihove vloge in obratno, podobe moškosti so zelo zaznamovale smučanje v obdobju, ki ga članek obravnava.

Smučanje lahko namreč v prvi vrsti prepoznamo predvsem kot prostor kreiranja moške identitete. Zasnežen neokrnjen gorski svet, nevarni tereni, raziskovanje in odkrivanje odmaknjenih prostranstev, predvsem pa izpostavljena želja po tveganju, včasih celo izzivanju usode, so bili v podobah preteklosti rezervirani za moška doživetja. Obvladovanje izzivov, preizkušanje novotarij, drznost, vztrajnost, moč, tehnično znanje so bili, zato ker gre pri smučanju za šport na prostem, še toliko bolj izpostavljena moška domena. Izpostavljeni primeri in podobe preteklosti bi lahko iskali primerjavo tudi v nekoliko bolj raziskanem in v slovenski kulturi izpostavljenem planinstvu in alpinizmu.

Moškosti se posameznik priučuje skozi odraščanje, skozi svoje zrelo obdobje pa se od njega pričakuje, naj bi te podobe moškosti gojil. Tipičen način gojenja moškosti je tako zaznati že od začetkov moderne smučarske dobe pri nas, ko so se moški skozi oblike druženja formirali v nekakšne enklave, ki so gojile podobe, ki naj bi ustrezale moškosti. Tipičen primer takšnega »doing gender« so bile že prve smučarske družčine pri nas, med njimi gozdarji, vojaki ali planinci, npr. drenovci, ki so se prvih smučarskih poskusov lotevali v letih pred prvo svetovno vojno. Seveda ne smemo v teh razmišljanjih predaleč v smislu, da bi razne družčine, kot so bili drenovci, motiviralo izključno kreiranje moških podob, ampak gre zgolj za modele, ki so odražali in predvsem utrjevali elemente moškosti. Drenovce ocenjujemo kot vztrajne in drzne, saj so iskali nevarnost v do tedaj skoraj nepoznanem svetu (gorah pozimi, kraških jamah ...), kar gre prepoznati kot enega ključnih elementov zamišljene moške narave. Pravega moškega namreč od ženske ne loči le biološki spol, ampak predvsem njegov »družbeni spol« – njegova narava. Podoben primer izrazito moške smučarske družbe so bili tudi pionirji smučanja na Trnovski planoti v devetdesetih letih 19. stoletja, povečini vsi gozdarji in lovci. Še boljši primer gojenja moškosti v »enkлавah« v bolj urbanih središčih pa so bili številni športni klubi ali pa posebej njihovi ožji odbori, ki so bili v praksi docela moški geto. Hkrati so bili slednji tudi polje, kjer so moški nadzorovali

1 Schmale, *Geschichte der Männlichkeit in Europa*. Hanisch, *Männlichkeiten*.

2 Prim. Dunning, *Sport als Männerdomäne*, 473–502.

in tudi dozirali ženski šport. Takšna moška družabna okolja so krepila solidarnost in tovarištvo, inscenirala podobe moškosti ter poskušala ohranjati žensko na varni razdalji, kar pa seveda poenostavljeno ne pomeni, da so bili ti moški krogi povsem proti ženskemu športnemu udejstvovanju.

Ustrezajoč podobam ženskosti in moškosti so se v smučanju, ki je bil do žensk gotovo eden bolj odprtih športov, gojile različne discipline, ki so bolj ali manj ustrezale naravi spolov. Kot tipično moške discipline so se – izključno zato, ker so ustrezale karakterjem moškosti – tako uveljavile predvsem vztrajnostni tek, smučarski skoki, do neke mere tudi smuk. Slednje discipline, izžarevajoče moč, drznost, agresivnost, vztrajnost, borbenost ipd., so postavljale na preizkus moškost, ženske pa so se zato držale na varni razdalji. Smučarski skoki kot moški otok so posamezniku spričo naraščajoče javne pozornosti pomenili tudi možnost javne uveljavitve in popularnosti. Skozi smučarske skoke so se pri nas sprva samopotrjevali, kasneje pa javno uveljavili številni mladi fantje, v katerih bi lahko ob slikanju njihove javne podobe v sodobnih medijih z lahkoto našli več elementov ljudskih junakov. Smučarski skoki so številnim mladeničem ponudili okolje, kjer so si pridobivali podobe moškosti in se v njih dokončno prepoznali. Pregled smučarske biografske literature – žal je te le malo – bi zagotovo dokazal šport tudi kot iniciacijo v moškost v najširšem pomenu besede. Iz spominov Petra Florjančiča lahko prepoznamo, da so mu smučarski skoki pomenili celo nekakšno vstopnico v prve resne spolne izkušnje.³ Preko uveljavljajočega se smučarskega skakalca, sicer še naivnega mladeniča, ki se je ob robu blejske skakalnice spoznal z občudovalko, sicer starejšo damo, se je ob »čajankah« na njenem domu prav v svojem skakalnem obdobju razvil v osebo, ki je (oziroma hoče skozi svoj spomin tako podobo izpostaviti) zaživela v svoji pridobljeni in tudi občudovani identiteti moškosti. Če si na tem mestu dovolim včasih nerodne paralele s sodobnostjo, naj izpostavim, da so posebej smučarski skoki še do nedavnega zelo izrazito izkazovali polje moške dominacije in so se kot taki predvsem skozi prizadevanja po enakopravni vključitvi ženskih tekmovalcev pokazali kot tema, ki je bila v javnosti nadpovprečno izpostavljena z razmišljanjem in argumentacijo o potrebi po enakopravni obravnavi spolov v mednarodnih športnih tekmovanjih.⁴

V nasprotju z »mačističnimi« smučarskimi disciplinami pa so se po drugi strani izdvojile tudi discipline, ki so bolj ustrezale podobam ženske. Sprva sicer ni bilo kaj prida izbirati, saj se je kot glavna smučarska tekmovalna disciplina uveljavil smučarski tek. Ženske so v njem tekmovali že na prvem državnem prvenstvu v Bohinju leta 1921, a – razumljivo – na veliko krajši razdalji kot moški. Tekmovalo je le pet tekmovalk, njihovo število pa do leta 1927 ni kaj prida naraslo, kasneje je celo zastalo, tako da se je začel razvoj ženskega tekmovalnega smučanja v začetku tridesetih let 20. stoletja praktično na novo. Leta 1927 je po državnem prvenstvu tedaj najboljša smučarka Minca Rabič zbolela, kar naj bi prestrašilo njene kolegice, istočasno pa se je

3 Marinček, *Skok v smetano*.

4 Šimovec, Boja skakalk. Smučarske skakalke so uradno nastopile na prvem tekmovanju na smučarskih letalnicaš leta 2023. Od leta 2014 pa so šele vključene v tekmovanja na olimpijskih igrah.

Jugoslovanska zimskošportna zveza tudi povsem osredotočila na nastope moških na olimpijskih igrah v St. Moritzu 1928 in obenem žensko tekmovalno smučanje povsem porinila na stranski tir.⁵ Po sezoni 1928/29 so se v okviru državnih prvenstev popolnoma opustila ženska tekmovanja v smučarskem teku. Poslej jih tudi niso smatrali več za ženskam primerno obliko tekmovanja.⁶ V tekmovalnih pravilnikih je smučarski tek za ženske sicer še obstajal (proga ni smela biti daljša od pet kilometrov),⁷ a se je vedno manj gojil. V nasprotju s tem pa je smučarski razvoj v alpske discipline končno obetal, da ženski ponudi njeni naravi ustrezajočo disciplino – slalom. Sicer so ženske poslej še vedno kdaj tekmoval v teku na krajših razdaljah,⁸ a je alpsko smučanje s slalomom, veleslalomom, deloma pa tudi s smukom smučarkam končno ponudilo formo družbeno popolnoma sprejemljivega zimskošportnega udejstvovanja. Na najvišjem nivoju, torej na državnem prvenstvu, so smučarke prvič tekmoval v alpski kombinaciji na Rožci v sezoni 1938/39. Toda število tekmovalk tudi proti koncu tridesetih let 20. stoletja sploh ni naraslo. Leta 1939 so bila na seznamu verificiranih tekmovalcev Gorenjske zimskošportne podzveze med 62 imeni le tri ženska,⁹ na območju Mariborske zimskošportne podzveze pa jih je bilo isto leto med 196 imeni le devet.¹⁰ Razvoj ženskega smučanja tako nikakor ne gre soditi zgolj skozi perspektivo tekmovanja, saj je vzporedno potekalo družbeno uveljavljanje ženskega smučanja skozi več poti in smeri.

Tekmovanja so kot element moškosti bila v sodobnih pričakovanjih predvsem moška domena, ženska pa se je smučanja morala lotiti na način, ki je ustrezal pričakovani podobi njene naravi. S konceptom smučanja, ki je bilo prilagojeno ženski, so se strinjale tudi smučarke same. Olga Virens je bila ostra zagovornica ženskega načina ukvarjanja s smučanjem.

»Gojiti moramo predvsem one smučarske discipline, ki niso v nasprotju z žensko konstitucijo. To je predvsem smuk in slalom in pa prirejanje tečajev in izletov. Me želimo in moramo obvarovati svojo ženskost in vsaka naravno čuteča žena bo to svojstvo čuvala in spoštovala, kajti nobena stvar tako žalostno ne učinkuje kakor robata športnica, ki svojim prvenstvom na ljubo zataji svojo ženskost. Naš cilj je bolj dalekosežen in bolj idealen. In za doseg tega cilja se žena mora udejevovati aktivno v smučarstvu, ker je to utemeljeno že v njeni naravi sami.«¹¹

5 Splošno o izvorih modernega olimpizma kot sredstva gojenja moških vrednot Carpentier in Lefèvre, *The modern Olympic Movement*, 1112–27.

6 »... žena naj ne teče dolgih tekov, kvečjemu 1, 2 do 6 km in to samo izvežbane ...« – SI ZAL LJU 282, t. e. 3, a. e. 29, Referat Predaliča (nedatirano, 1936).

7 FŠ, JZŠZ, Seznam verificiranih tekmovalcev, Gorenjski zimskosportni podsavez, 1. 1. 1939.

8 Npr. v Kamniku: Kos, Smučarski praznik v Kamniku. Posameznice kot Zdenka Ažman pa so tekmoval v teku tudi na mednarodnih sokolskih tekmah.

9 FŠ, JZŠZ, Seznam verificiranih tekmovalcev, Gorenjski zimskosportni podsavez, 1. 1. 1939.

10 FŠ, JZŠZ, Seznam verificiranih tekmovalcev na območju mariborski zimskosportni podsavez, (nedatirano, 1939).

11 Virens, *Žena v našem smučarstvu*, 50–54.

Gojenje smučanja je torej moralo biti podrejeno višjim ciljem, posebej skrbi za naraščaj, dom in družino. Žena, ki sicer hoče postati enakopravna moškemu in tudi smuča – sporoča neki drugi članek – »naj nikdar ne pozabi, da je / ... / edino in vedno le – ženska / ... /, naj tudi na smučeh ne izgubi svojih ženskih posebnosti, ker sicer zgubi del svojega bistva«. ¹² Četudi se je smučanje smatralo kot eden izmed najbolj primernih športov za žensko, naj torej v njem nikakor ne pretirava. K zmernosti gojenja ženskega športa, ki je izhajalo iz nalog ženskega »prvinskega življenjskega poklica«, ¹³ je pozival tudi Ivo Kermavner: »Kdor je proti zmernemu sportnemu udejstvovanju deklet in žena, ta je tudi sovražnik zdravega rodu.« ¹⁴ Drago Ulaga pa je zapisal, da so človeštvu bolj potrebne žene, ki skrbijo za dom in družino, kot pa one, katerim je šport začetek in konec, vse drugo pa le potrebno zlo. Če nimajo časa za bolno mater, hišna opravila, so to nezdravi primeri, ki jih uspehi v športu ne morejo opravičiti, dodaja. ¹⁵ Z zdravstvenega in družabnega momenta je bilo torej zelo pomembno, da ženska goji šport, toda kateri šport naj goji in do katere meje, o tem so si bila mnenja deljena. Smučanje je, kot rečeno, spadalo med športe, ki so bili med najbolj družbeno sprejemljivimi.

Kot pomembna stopnica v smislu obravnavanj razvoja spolnih razmerij v slovenski smučariji je bila postopna osamosvojitve žensk, ko so se pričele v okviru smučarskih in športnih klubov organizirati same. Stane Predalič, ki je sicer bil zanimivega mnenja, da se je smučanje med ženskim spolom razvilo »bolj iz mode«, je zagovarjal organiziranje samostojnih klubskih damskih odsekov. ¹⁶ S tem naj bi ženska prevzela nase tudi na smučarskem polju svojo zamišljeno funkcijo vzgojiteljice. Že leta 1932 je Smučarski klub Ljubljana formiral damsko sekcijo, a je ta slabo delovala, dokler je niso prevzele ženske same. Glavna naloga sekcije je bila smučarsko izobraziti ženske, da bodo prevzele vzgojo mladih. Iz vrst Smučarskega kluba Ljubljana so tako izšle tudi prve zvezne smučarske učiteljice. Aktivna vključitev žensk v smučarske institucionalne kroge je imela tudi nalogo, da pomete s skepsio številnih staršev, ki niso hoteli svojih otrok zaupati vzgoji v klubske tečaje. Ženske so tako nase prevzele velik del odgovornosti, da s športom »dvignejo narod zdravstveno, moralno in etično«. ¹⁷

Moški so jih v tem poslanstvu podpirali. Gotovo pa so težje gledali na posameznice, ki so delovale bolj individualistično in niso sprejemale svojega poslanstva zgolj v kalupu matere, družice in vzgojiteljice. Posameznice, ki so štrlele iz zamišljenega povprečja ženskih podob, so se morale spopasti z veliko mero predsodkov, ki so se jim težko ognile in so jih deloma premagale le s tem, da so se dokazale kot nadpovprečno sposobne in vztrajne, a tudi trmaste in svojeglave. Med podobami ženskosti v prvi polovici 20. stoletja še ni bilo docela običajno, da bi ženska potovala na vlaku brez spremstva, kaj šele, da bi se npr. dve ženski sami odpravili na večdnevno smučarsko

12 *Prijatelj*, 8. januar 1934, nepaginirano, Žena in smučanje.

13 Breclj, *Ob viru življenja*, 208.

14 Kermavner, *Sport in dekle*.

15 Ulaga, *Knjiga o sportu*, 34, 35.

16 SI ZAL LJU 282, t. e. 3, a. e. 29, Referat Predaliča, (nedatirano, 1936).

17 Virens, Žena v našem smučarstvu, 50–54.

turo po slovenskih hribovskih zasneženih brezpotjih. Mira Marko Debelak in Fanny Susan Copeland sta tako na smučarski turi z Menine na Veliko planino vzbujali po hribovskih vaseh »pravcato senzacijo. Iz hiš je privrelo vse prebivalstvo moškega spola, da si ogleda ‚junaški‘ ženski, ki sta brez moškega spremstva pod večer namenjeni v gore«. ¹⁸ S tem sta »junakinji« s prevzemanjem tradicionalnih podob moškosti rušili ustaljene spolne predstave in formirali nastavke za novo vzpostavitev razmerja med moškim in ženskim spolom. Odločna ženska se ni pustila več omejevati, tudi njej je namreč lahko smučanje – tako kot moškemu – ponudilo novo možnost skušanja svo-bode in avanture ter doživljanje narave iz prve roke. ¹⁹ Smučanje se tako kaže v svoji aktivni vlogi tudi kot zaznaven »indikator v procesu ženske emancipacije«. ²⁰ Toda četudi so bile ženske v gorah pozimi le redka prikazen, to spet ne pomeni, da jih tam ni bilo. Nasprotno, našli bi jih kar nekaj, a spet v tipično ženski vlogi. Prerez branja najrazličnejših opisov gorskih postojank namreč razkriva, da so bile ženske zelo pogosto oskrbnice (ne le kuharice) v različnih kočah, kar torej – četudi v nekih povsem novih razmerah – še vedno ustreza zamišljeni vlogi ženske, ki naj bi »sladkala« moški svet.

Smučanje se je med ženskami širilo precej nenadzorovano in je bilo v veliki meri odraz komercializacije športa. Ženski so se odprla vrata v smučanje predvsem z razvojem turizma. Nova potrošniška kultura, ki ni izbirala po spolu, ampak se je kvečjemu nanj orientirala s posebno strategijo, je v boju za čim učinkovitejši denarni profit v vrtnec posrkala tudi žensko. Vonj denarja pa se na tradicionalne spolne vloge ni oziral, smučanje se je s tehnološkim napredkom opreme, didaktičnimi poenostavitvami učenja, prekipjavajočo željo po gibanju na svežem zraku in nastavljanju gorskim sončnim žarkom ter z modo zelo približalo sodobnim ženskam. Ženske so smučanju dale novo dimenzijo lahkotnosti in šika. Pri ženski zgolj smučanje samo ni bilo več tako v ospredju kot pri moškem. Sicer je žensko smučanje zagotovo v sebi nosilo veliko elementov športnega izziva, toda zelo močan je bil predvsem družabni element. Smučanje je postopoma pridobivalo tudi pridih ženskosti, kar se je pokazalo predvsem v zunanjih znakih. »Ko se ženska odloči za smučanje, gre najprej h krojaču,« naj bi že nekoč veljalo kot nepisano pravilo. ²¹ Kreiranje podob spolov skozi smučanje se je tako na zunaj še najbolj kazalo v obleki. Slednja je tudi odražala karakter spola, a je vendar zaradi okoliščin izvajanja smučarskih aktivnosti morala biti najprej funkcionalna in praktična. Podobno kot v kolesarstvu, s katerim so se morale ženske najprej soočiti in premagati estetske, moralne in tudi zdravstvene zadržke, ²² je tudi pri smučanju stopilo v ospredje vprašanje hlač. Kot kaže nekaj ohranjenih fotografij s samih začetkov modernega smučanja pri nas na Snežniku, v Ljubljani, Bohinju ipd., so tam ženske smučale v dolgih krilih. Toda krila so za smučanje zelo nepraktična, nerodna, ob začetniških smučarskih vragolijah tudi precej nepredvidljiva, zato se je moral oblačilni kodeks v smučanju spremeniti. Medtem ko so bloška kmečka dekleta na

18 Copeland, S smučmi z Menine na Veliko Planino, 4–7.

19 Pfister, Gracefully and elegantly downhill, 223–39. Pfister, Von Skihasen, 147–58.

20 Batagelj, Šport in ženska, 27–42.

21 Trenker in Luther, Wintersportfibel, 113.

22 Batagelj, »Ali naj dame kolesarijo?«, 40–53.

smučeh bila še vedno oblečena v krila s predpasniki, so meščanke krilo kmalu opustile. Že Rudolf Badjura se v specializiranem smučarskem priročniku *Smučar* zavzema za to, da se ženska oprema ne razlikuje od moške, kar pomeni tudi glede glavnega vprašanja – vprašanja hlač. Toda hlače naj smučarka nosi le med smučarskimi aktivnostmi, ko pa pride v javni lokal, ko je na poti ali hodi do vežbališča, naj nosi »lahno krilo na gumb«.²³ Podobnega mnenja je bila še tik pred drugo svetovno vojno tudi modna priloga katoliškega lista *Slovenec*, ko o nošnji hlač med ženskami že dolgo ni bilo več nobenega dvoma, a – spet – le med smučanjem, ne pa recimo v kavarni ali na obiskih. »Mislimo, da zaradi ženskih smučarskih hlač ne bo nihče vihal nosu. Vse o svojem času in na svojem mestu. Nismo za to, da bi ženske hodile v hlačah po mestni promenadi, za ,hec', zaradi spogledovanja!«²⁴ Varuhi javne morale so se torej oglašali, kar po drugi strani gotovo pomeni, da so smučarke v vedno večjem številu po smučanju »pozabile« povezniti čez hlače lahko krilo. Ženska, ki se je na prelomu 20. stoletja osvobodila korzeta, je v dvajsetih in tridesetih letih preko novih kulturnih idealov, ki so nasproti izumetničenosti postavljali svobodo gibanja in nove lepote ideale, še bolj svobodno zadihala. Svet tudi ni ostajal več tako ostro deljen na moški in ženski kot poprej, saj so se po mestih že začele oblikovati mešane skupinice prijateljev, ki so poleti in pozimi skupaj odhajali v gore. Ena izmed takšnih skupinic se je oblikovala v okviru Turistovskega kluba Skala, kjer so posameznice v športnih dosežkih postavljale nove mejnike.²⁵

Smučanje, ki je ostajalo ovito v tople zimske obleke, sicer ni tako izrazito odkrivalo novih telesnih lepotnih idealov – tako moških kot ženskih – a v vizualiziranih podobah fotografij in tujih filmov lahko zaslutimo novo lepотно atmosfero in sproščenost. Moške podobe v smučanju so bile nasproti ženskim gotovo bolj uniformirane. Osnova moškega (deloma tudi ženskega) smučarskega oblačila je bila sprva omejena na prevzemanje norveškega smučarskega kroja,²⁶ ki je bil zapovedano temno modre barve. Sprva je moška smučarska obleka bolj spominjala na vojaško z v škornje zataknenimi jahalnimi hlačami, kar mimogrede celo v zunanjih znakih ustreza paradigmi, da se je šport (telovadba) razvil v 19. stoletju kot most med militarizmom in moškostjo.²⁷ »Norveško smučarsko uniformo« je kot uradni smučarski jugoslovanski dres sprejela tudi Jugoslovanska zimskošportna zveza. Jeseni 1926 je v priporočilih za nakup smučarske opreme priporočila zveza tak dres tudi smučarskim začetnikom: »Obleka jugoslovanskih smučarjev je norveški dres iz temnomodrega suknja. Blago mora biti gosto, impregnirano, specialno smučarsko, kvalitetno, vsako modro blago še zdaleko ni smučarko blago. Kdor si ne nabavi dresa, naj ima tako blago, ki ga pri kretnjah

23 Badjura, *Smučar*, 21. Takšna praksa je bila drugod v srednji Evropi očitno prisotna že dalj časa. V Nemčiji naj bi se okrog leta 1909 pojavil model smučarskih hlač (nekakšnih »špichoz«), čez katere je ženska poveznila krilo. – Michelis, »Großstadtsitten« und »hosenträgende Sportweiber«, 49–67.

24 *Slovenec*, 28. 1. 1940, *Smučarke*.

25 Npr. Mira Marko Debelak Deržaj in Pavla Jesih. Gl. njuna portreta v: Šelih (ur.), *Pozabljena polovica*, 376–79, 396–99.

26 Schellerer, *Ski-Lauf-Steg Alpen*, 73–89.

27 Schmale, *Geschichte der Männlichkeit*, 181.

ne ovira ... »²⁸ Uniformiranost po norveškem smučarskem zgledu se je kasneje prenesla tudi na klubske drese. Na črno-belih fotografijah smučarjev Smučarskega kluba Ljubljana lahko vidimo, da so slednji nosili temne puloverje (najverjetneje temno modre) z belim V izrezom, ki so bili praktično identični puloverjem, ki so jih nosili norveški smučarji s fotografij v Planici. Ker so bili med slednjimi tudi člani kluba iz Kongsberga, so ti nosili na prsih belo črko K, člani Smučarskega kluba Ljubljana pa so si na prsa prišili črko L. Smučarski dres naših skakalcev je tako na eni strani namigoval na vzore ter po drugi strani med enako oblečenimi fanti krepil pripadnost (moški) skupnosti. Kot eden značilnih moških simbolov skakalcev pa so bile še frfotajoče hlače. Slednje so vizualno in glasovno publiki sugerirale drznost in junaštvo smučarskih letalcev. Podobe družbenih spolnih narav je tako moč zaznati tudi med moško oblačilno prakso. Moška smučarska moda je bila sicer veliko bolj preprosta kot ženska, a je bila po svojih znakih prav tako sporočilna. Ženske podobe mode so se bolj ukvarjale z detajli, ki na prvi pogled bolj vzbujajo opazovalčevo pozornost. Ženske so bile v tem vedno spretni, a hkrati tudi omejene z obtožujočo in prav nič svobodomiselno percepcijo okolja. Žensko smučarsko modo je namreč slovensko okolje, v katerem urbani oziroma zimskoturistični centri niso bili tako mondeni, bolj držalo pri modi, ki je morala biti predvsem praktična in prav nič glamurozna. Ženska je v svoji pozornosti do tega, da je smučala »s čim manj napora«²⁹ in da je ostajala koketna in graciozna, svojo smučarsko izražanje ženstvenosti iskala kvečjemu v izbiri oziroma kombinaciji različnih barv. Toda celo to je marsikoga zmotilo: »Pri športu je glaven le šport, pustimo zatorej vse tiste pisane šale in čepice, s katerimi se osvaja moški svet! Tudi šminko, črtalo in pripravo za manikiranje pustimo doma! Vse to deluje v naravi kot neresnica in popačenost. Tudi ne obiskujete smučarskih tečajev in zimskošportnih krajev zaradi flirtanja, ampak edino in zgolj zaradi – smučanja.«³⁰

Viri in literatura

Arhivsko gradivo

- FŠ – Fakulteta za šport:
 - JZŠZ – Gradivo Jugoslovanske zimskošportne zveze.
- SI ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI ZAL LJU 282, Športni klub Ilirija Ljubljana.

28 FŠ, JZŠZ, Navodilo JZŠZ smučarjem za začetnikom za nakup potrebne opreme (nedatirano, domnevno november 1926).

29 Allen, »With a Minimum of Fatigue«, 117–23.

30 Smuk 1, 1940, št. 2, 1, Žena in smučanje.

Literatura

- Allen E., John B. »With a Minimum of Fatigue«: Women's Skiing before World War I. *The 2nd FIS Ski Historical Conference*, 117–23. Lahti: City Museum, 2001.
- Badjura, Rudolf. *Smučar: smuška teorija in praksa za začetnike in izvežbane*. Ljubljana: Ig. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1924.
- Batagelj, Borut. »Ali naj dame kolesarijo?«: kolesarke in žensko telo na prehodu iz 19. v 20. stoletje. *Zgodovina za vse* 11, št. 2 (2004): 40–53.
- Batagelj, Borut. Šport in ženska na Slovenskem do druge vojne. V: *Frauen. Männer*, 27–42. Klagenfurt: Drava, 2007.
- Breclj, Anton. *Ob viru življenja*. Celje: Družba Sv. Mohorja, 1938.
- Carpentier, Florence in Jean Pierre Lefèvre. The modern Olympic Movement, women's sport and the social order during the inter-war period. *The International Journal of the History of Sport* 23, št. 7 (2006): 1112–27.
- Copeland, Fanny S. S smučmi z Menine na Veliko Planino. *Planinski vestnik* 33, 1933, 4–7.
- Dunning, Eric. Sport als Männerdomäne. Anmerkungen zu den sozialen Quellen männlicher Identität und deren Transformationen. *Norbert Elias in Eric Dunning, Sport und Spannung im Prozeß der Zivilisation*, 473–502. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003.
- Hanisch, Ernst. *Männlichkeiten: Eine andere Geschichte des 20. Jahrhunderts*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2005.
- Kermavner, Ivo. Sport in dekle. *Slovenec*, 25. 3. 1933.
- Kos, R. Smučarski praznik v Kamniku. *Slovenski narod*, 14. 3. 1932.
- Marinček, Edo. *Skok v smetano: izumitelj Peter Florjančič pripoveduje o svojem življenju*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
- Michelis, Bärbel. »Großstadtunsitten« und »hosenträgende Sportweiber«. V: *Skilauf – Volkssport – Medienzirkus: Skisport als Kulturphänomen*, 49–67. Stuttgart: Kohlhammer, 2005.
- Pfister, Gertrud. Gracefully and elegantly downhill ... Women and the sport of skiing in Germany (1890–1940). V: Matty Goksøyr, Gerd von der Lippe in Kristen Mo (ur.). *Winter Games, warm traditions*, 223–39. Lillehammer: The Norwegian Society of Sports History, The International Society for the History of Physical Education and Sport, 1994.
- Pfister, Gertrud. Von Skihasen und Damenläufen – Frauen im Skisport vor dem Ersten Weltkrieg. V: Gerd Falkner (ur.). *Internationale Skihistoriographie und deutscher Skilauf*, 147–58. Planegg: Deutscher Skiverband, 2005.
- *Pravila in tekmovalni pravilniki Jugoslovanskega zimsko-sportskega saveza*. Ljubljana: Jugoslovanski zimsko-sportni savez, 1929.
- Schantz, Otto. The Olympic Ideal and the Winter Games. Attitudes Towards the Olympic Winter Games in Olympic Discourses – from Coubertin to Samaranch. <http://www.coubertin.ch/pdf/schantz.pdf>. Pridobljeno 30. 5. 2007.
- Schellerer, Désirée. Ski-Lauf-Steg Alpen. Vom Norwegeranzug bis zur Jethose. V: Christian Maryška (ur.). *Schnee von Gestern. Winterplakate der Österreichischen Nationalbibliothek*, 73–89. Wien: Holzhausen Verlag, 2004.
- Schmale Wolfgang. *Geschichte der Männlichkeit in Europa (1450–2000)*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2003.
- Šelih, Alenka (ur.). *Pozabljeni polovica*. Ljubljana: Založba Tuma, 2007.
- Šimovec, Miha. Boja skakalk za enakopravnost še daleč ni konec. *Delo*, 25. 1. 2021. <https://www.delo.si/sport/zimski-sporti/boja-skakalk-za-enakopravnost-se-zdalec-ni-konec/>. Pridobljeno 1. 11. 2023.
- Trenker, Luis in Luther Carl J. *Wintersportfibel oder die Kunst vergnüglich durch den Winter zu kommen*. Berlin: F. W. Peters Verlag, 1940.
- Ulaga, Drago. *Knjiga o sportu*. Celje: Mohorjeva, 1934.
- Virens, Olga. Žena v našem smučarstvu. *Ob 10-letnici: 1928–1938*, 50–54. Ljubljana: Smučarski klub, 1938.

Periodični tisk

- *Prijatelj*, 1934.
- *Smuk* (= priloga *Skavta*, glasila *Stega skavtov kralja Matjaža Litija*), 1940.

Ana Cergol Paradiž*

Neporočene matere med normami in prakso**

IZVLEČEK

V habsburški monarhiji je civilne pravice nezakonskih mater in otrok od leta 1811 najpomembneje določal avstrijski Občni državljanski zakonik. Po slednjem nezakonski otroci niso imeli enakih pravic kot zakonski. Kljub temu je bil zanje dolžan skrbeti nezakonski oče. Vendar ostaja odprto vprašanje, do katere mere se je to dokaj napredno načelo ODZ uresničevalo tudi v praksi. Kako pogosto so nezakonske matere, v kolikor očetje niso hoteli sodelovati pri preskrbi otrok, iskale pravico na sodišču? In kako pogosto so potem dosegle priznanje očetovstva in izterjavo elementov? Pričujoči prispevek odgovore na navedena vprašanja razišče s pomočjo študije primera stotih ohranjenih skrbstvenih sodnih spisov, ki so nastali v okviru Okrajnega sodišča v Rakeku, Okrajnega sodišča v Ložu in Okrajnega sodišča v Cerknici med letoma 1899 in 1945 ter še nekaj civilnopravnih spisov.

Ključne besede: nezakonske matere, habsburška monarhija, Kraljevina SHS, nezakonski otroci, sodišča

* Dr., docentka, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani; Marie Curie postdoktorska raziskovalka na Univerzi v Københavnu, Ana.CergolParadiz@ff.uni-lj.si; ORCID: 0000-0002-6054-497X

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-4602-Materinstvo in reproduktivna politika v 19. in 20. stoletju, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

UNMARRIED MOTHERS BETWEEN NORMS AND PRACTICE

In the Habsburg Monarchy, the civil rights of illegitimate mothers and children were primarily regulated by the Austrian Civil Code of 1811. Under this code, illegitimate children did not enjoy the same rights as legitimate ones. Nevertheless, the illegitimate father was obligated to provide for them. The extent to which this progressive principle in Austrian law was practically implemented remains uncertain. This study investigates the frequency with which illegitimate mothers pursued legal recourse when fathers refused financial responsibility for their children. Additionally, it examines how often these mothers successfully obtained paternity recognition. The paper addresses these inquiries by analysing one hundred preserved custody court files from the District Courts in Rakek, Lož, and Cerknica between 1899 and 1945, alongside other relevant civil law documents.

Keywords: illegitimate mothers, Habsburg Monarchy, Kingdom of SCS, illegitimate children, courts

Uvod

Kljub vsesplošnemu prepričanju, da je še v obdobju pred drugo svetovno vojno nezakonske matere in njihove otroke vselej doletela tragična usoda, da so bile njihove izbire skrajno omejene in družbena stigmatizacija veselj prisotna, da jih državne oblasti niso štitele pred propadom ter da tudi od nezakonskih očetov v večini niso dobivale pomoči, študije iz različnih predelov Evrope vendarle kažejo nekoliko bolj zapleteno pripoved.¹

Vpliv družbene stigmatizacije se je razlikoval glede na geografsko okolje. Dobro je npr. znano, da je bila družbena obravnava nezakonskih mater in otrok v določenih predelih Severne Evrope blažja kot pa v Južni Evropi in na Balkanu, v okviru bivše habsburške monarhije pa na Koroškem npr. blažja kot na Kranjskem. Odnos do samskih mater se je tudi spreminjal skozi čas in glede na samo številčnost pojava v določeni regiji² ter glede na svetovnonazorsko usmerjenost avtorjev in avtoric, ki so o tem javno izražali svoja mnenja. Kakor ugotavlja Britta McEwen, se sistemska zaščita mater in otrok, ki so jo npr. po prvi svetovni vojni uvajali na »rdečem Dunaju« v Avstriji, ne bi udejanjila, če ne bi v predhodnih desetletjih različni akterji, med njimi predvsem ženska društva, vse bolj odločno nasprotovali njihovemu javnemu zasramovanju. Tudi slovenska ženska društva so od začetka dvajsetega stoletja vse bolj odločno zagovarjala

¹ Vermeesch, The legal agency, 51–73.

² Mitterauer, *Ledige Mütter*. Žnidaršič-Žagar, *Nezakonske matere*, 57–63.

zaščito materinstva.³ Tako se je stigma sramote od nezakonskih mater in otrok počasi premestila na posameznike in tudi institucije, ki jim niso nudili potrebne pomoči.⁴ Postopoma se je izgrajevala čustvena kultura, ki je omogočala, da so nezakonske matere vsaj do določene mere imele možnost različnih izbir in avtonomnega delovanja.⁵

Možnosti, ki so jih v posameznih okoljih imele nezakonske matere, so bile tudi ali predvsem odvisne od specifičnega zakonodajnega okvira, ki je opredeljeval njihov položaj. V habsburški monarhiji je civilne pravice nezakonskih mater in otrok od leta 1811 najpomembneje določal avstrijski *Občni državljanski zakonik* (odslej *ODZ*). Po 155. členu *ODZ* nezakonski otroci niso imeli enakih pravic kot zakonski. Niso imeli pravice do prevzema očetovega priimka, ne pravice do dedovanja očetovega imetja, pač pa le materinega. Kljub temu je bil zanje dolžan skrbeti nezakonski oče. V drugem desetletju 20. stoletja, zlasti v času prve svetovne vojne, so avstrijske oblasti uvedle nekaj novih regulativ, ki so izboljševale položaj nezakonskih mater. Dodalo se je npr. »določilo, po katerem je lahko tudi samo sodišče sprožilo sodno ugotavljanje očetovstva«. Poleg tega je bil nezakonski oče otroka »zavezan povrniti materi stroške poroda in pa stroške njenega vzdrževanja za prvih šest mesecev po porodu«. ⁶ Avstrijska zakonodaja, ki je na dobršnem delu slovenskega ozemlja veljala tudi v obdobju med obema vojnoma, je tako nezakonskim materam vsaj na papirju omogočala, da od nezakonskih očetov iztržijo alimente, če niso že drugače nameravali skrbeti zanje. To zakonodajno načelo jih je zagotovo postavljalo v boljši položaj kot nezakonske matere v številnih drugih evropskih državah, npr. Franciji ali Srbiji, kjer jim je civilno pravo celo prepovedovalo, da bi poimensko navajale nezakonskega očeta, kaj šele, da bi od njega zahtevale pomoč.⁷ Vendar ostaja odprto vprašanje, do kolikšne mere so se dokaj napredna načela *ODZ* uresničevala tudi v praksi. Kako pogosto so nezakonske matere, v kolikor očetje niso hoteli sodelovati pri preskrbi otrok, iskale pravico na sodišču? In kako pogosto so potem dosegle priznanje očetovstva in izterjavo elementov? Pričujoči prispevek bo odgovore na navedena vprašanja poskušal poiskati s pomočjo študije primera stotih ohranjenih skrbstvenih sodnih spisov, ki so nastali v okviru Okrajnega sodišča v Rakeku, Okrajnega sodišča v Ložu in Okrajnega sodišča v Cerknici med letoma 1899 in 1947 in še nekaj civilnopravnih spisov.⁸ Tovrstna obravnava bo predvidoma presegla predvidevanja in ocene, ki jih je v obravnavanem času glede položaja nezakonskih mater in otrok podajal javni diskurz in jih je kasneje povzemalo tudi slovensko zgodovinoписje. Z analizo govora obravnavanih v sodnih dokumentih bodo osvetljene namreč strategije in motivacije ter življenjske razmere »malih ljudi«. Orisani bodo predsodki in omejitve, s katerimi so se tedaj na kranjskem podeželju spopadale nezakonske matere in njihovi otroci.

3 Verginella, *Slovenka*. Leskošek, *Zavrtnjena tradicija*. Žnidaršič-Žagar, *Ženski so pa vzrasle*.

4 McEwen, *Shame, Sympathy*, 100–20. McEwen, *Outsider Bodies*, 177–91.

5 Vermeesch, *The legal agency*.

6 Žnidaršič-Žagar, *Nezakonske matere*, 57–63.

7 Prav tam. Leskošek, *Zavrtnjena tradicija*.

8 SI ZAL CER 3, t. e. 8, 12, 29, 31, 32. SI ZAL CER 4, t. e. 47–61, 77, 156, 158, 159. SI ZAL CER 5, serija 1, t. e. 10, 14; serija 2, t. e. 1, 2; serija 8, t. e. 23, 24; serija 9, t. e. 6; serija 15, t. e. 22 (1899–1947).

Predstavljeno bo, v kolikšni meri so bili le-ti deležni sistemske zaščite in kako motivirana so bila v obravnavanem obdobju skrbstvena sodišča, da nezakonske otroke rešijo vsaj pred finančno negotovostjo.

Od rojstva do sodne obravnave

Do kolikšne mere primeri, ki so jih obravnavala sodišča, zrcalijo življenjske poti nezakonskih mater? Je bila v t. i. sirotinske knjige vpisana večina nezakonskih otrok okraja? Vpis je potem po tedanjih predpisih namreč neposredno vodil v postopek za pridobitev varuha oziroma po letu 1914 lahko tudi varuhinje, ki se je med drugim lahko (in se vi večini primerov vsaj v obravnavanem času tudi je) zavzel oziroma zavzela za ukrepanje v odnosu do nezakonskega očeta. Vpise nezakonskih otrok v krstni knjigi za Lož za obdobje od leta 1906 do leta 1920 sem primerjala z vpisi v ohranjenih sirotinskih knjigah in sodnih spisih.⁹ V tem obdobju je bilo v krstno knjigo za Lož (Stari trg pri Ložu)¹⁰ vpisanih 42 nezakonskih otrok, vsaj 33 od teh je bilo v istem kraju potem vpisanih v sirotinsko knjigo,¹¹ običajno so vpis oblasti uredile dober mesec dni po rojstvu. Težko je sklepati o natančnih razlogih, zaradi katerih preostala četrтина (devet otrok), krščenih v istem okolju, ni potem tam dosegla sodne obravnave. Morda ni v nekaterih primerih nezakonskega rojstva sodnim oblastem naznanil samo župnik, kot priča primer matere, ki je rodila že leta 1889. V veri, da bo o nezakonskem rojstvu sodišče obvestil sam župni urad, je potem leta čakala na poziv, leta 1910 je nato sama rojstvo naznanila oblastem.¹² Za vsaj tri otroke od devetih, nenavedenih v sirotinski knjigi, nadalje vemo, da so umrli nekaj dni do nekaj mesecev po rojstvu in so lahko zato izostali iz postopka. Pri vsaj dveh so se starši poročili takoj po rojstvu. Nekatero nezakonsko matero so lahko takoj po rojstvu otroka preselile in vpise uredile drugje, tako kot so nezakonske matere iz drugih krajev šele nekaj časa po rojstvu in krstu lahko vpise uredile v Ložu. V pregledani loški sirotinski knjigi namreč zasledimo občutno število vpisov nezakonskih otrok, ki niso bili krščeni tukaj.¹³ Čeprav je pregledani vzorec majhen, precejšnje ujemanje med vpisi v krstni in sirotinski knjigi pripelje do relativno zanesljivega sklepa, da je od leta 1906 v obravnavanem okolju večina bodisi nezakonskih mater bodisi varuhov ali pristojnih oblasti vsaj poskusila poiskati možnost sistemske zaščite za nezakonske otroke. Povečano zanimanje je med drugim tudi posledica prvega kongresa za zaščito mladine avstrijskih dežel iz leta 1907, ki je po vseh deželah habsburške monarhije spodbudil organizacijo društev za otroško zaščito

9 Zaradi slabše ohranjenosti virov teh vprašanj ni bilo mogoče preveriti na celotnem vzorcu, pač pa le za leta in okraj z ohranjenim celotnim skrbstvenim vpisnikom (t. i. sirotinsko knjigo). To je bila sirotinska knjiga za Lož z vpisi med letoma 1906 do 1921, krstno knjigo (ki pokriva podobno geografsko regijo) pa smo imeli na voljo za obdobje do leta 1920.

10 Krstna knjiga/Taufbuch, 1897–1920.

11 SI ZAL CER 4, t. e. 158, Sirotinska knjiga, 1906–1921.

12 SI ZAL CER 4, t. e. 54, P 15/10 (Ludvik Lavrič), Okrajno sodišče Lož, odd. 1, 17. 5. 1910, 1.

13 SI ZAL CER 4, t. e. 158, Sirotinska knjiga, 1906–1921.

in posebnih skrbstvenih sodišč, ki so sedaj večje napore vložila v tej smeri. V slovenskem prostoru se je v tem oziru tedaj angažiral zlasti Fran Milčinski.¹⁴ Kljub vsem prizadevanjem skrbstvenih organov, pa je problem predstavljala počasnost ukrepanja. Matere se potrebovale pomoč takoj, postopki pa so se lahko zavlekli v mesece ali leta, kakor v Slovenki leta 1901 piše Marica Nadlišek Bartol:

»[V] Avstriji [nima] nezakonska mati nobene moči nasproti očetu svojega otroka, dokler otrok ni na svetu; nima nikake pravice do podpore pred porodom. Ako bi tudi dozadnjega trenutka pred težko uro mogla delati in si služila kruh, po porodu je brez vsake pomoči. Če z otrokom ne umre prve dni od lakote, postavi sodišče varuha, ki ima tožiti očeta za vzdrževanje otroka. Pomisliti treba o tem, da stanuje varuh le tedaj v bivališču matere, ako je ista polnoletna; če še ni stara 24 let, postavijo njenemu otroku varuha tam, kamor je pristojna, t. j. kjer je bil doma nje oče ali pa, če je nezakonska hči, njena mati. Da taka oddaljenost znatno ovira brzo rešitev [...], je umevno. Dokler se ne najde očeta in pravočasno ne iztoži alimentov, preide zopet več mesecev, in ves ta čas je uboga ženska brez vsake pomoči. Takšni so avstrijski zakoni v resnici, tako jih razlagajo najvišja sodišča, in tisti, ki so hoteli uporabiti neke paragrafe našega občega državlanskega zakonika v korist in varstvo mater in otrok v najkritičnejši dobi (§§ 22, 166. 269, 274l), so o tem propadli.«¹⁵

Tudi zato se je začetna stiska nezakonskih mater prevečkrat končala, kako pojasnjuje citirana avtorica, z dejanjem detomora.¹⁶ A tudi, če so otroci preživeli najzgodnejšo dobo, je vprašanje, do kolikšne mere so bili poskusi oblasti, da bi jih zaščitila, dolgoročno uspešni – pogledjmo v nadaljevanju.

Ko mati ne želi (nadalje) ukrepati

V vsaj tridesetih od vseh obravnavanih primerov (torej v 30 %) se je postopek pred sodiščem zaključil tako, da nezakonske matere same niso sprožile sodnega postopka proti nezakonskim očetom. V večini so na ta način nezakonske matere ravnale zato, ker so si obetale poroko, s čimer bi bili njihovi otroci (praviloma) tudi pozakonjeni, ali so živele v dolgotrajni izvenzakonski skupnosti z nezakonskim očetom. In res, obravnavani primeri beležijo vsaj 24 tovrstnih porok in kasnejših pozakonitev ali kohabitacij.¹⁷ Praviloma je odlaganje poroke na čas po rojstvu otroka izhajalo iz takratnih gospodarskih prisil in konsideracij. Nekateri nezakonski očetje so čakali, da bi podedovali kakšno premoženje ali pa se je rojstvo otroka pripetilo v njihovi odsotnosti, ki je bila posledica dela v tujini, vojaške službe, prestajanja zaporne kazni ali – v obdobju druge

14 Cergol Paradiž, *V oteti deci*, 266–77.

15 Nadlišek-Bartol, *O detomrih*, 218–20.

16 Glede tematike detomora gl. Šelih, *Ženske, kazensko pravo*. Čeč, *Nasilne detomorilke*. Cvirn, *Najdenišnice*.

17 Metod Dolenc je leta 1913 za Slovenski pravnik navajal, da je posebno veliko tovrstnih »konkubinatov« v industrijskih krajih. Pri tovrstnih trajnih zvezah je prišlo redko do težav in pravnih na sodišču. – Dolenc, *O pravnih*, 15.

svetovne vojne – sodelovanja v odporiškem gibanju. Nekatere od teh odsotnosti so se nato časovno občutno zavlekle. Tako se je tudi zgodilo v primeru, ki ga je leta 1924 vodilo Okrajno sodišče v Ložu. Marija G. 25-letna posestniška hči, je rodila hčerko Angelo. Od nezakonskega očeta Josipa P., 28-letnega posestnikovega sina, si je obetala poroko, takoj ko bi prišel iz Francije, kjer je služil kruh. Na njegove dobre namere v povezavi s poroko je kazalo tudi dejstvo, da ji je od tam za otroka večkrat poslal »kak frank«. Njegova odsotnost se je zaradi dobrega zaslužka sicer zavlekla, vendar se je naposled dve leti kasneje primer zaključil s poroko in Angelino pozakomitvijo.¹⁸ Janez U. pa je sedel v zaporu, ko je Helena Turk v letu 1904 povila sina. Janez je očetovstvo iz zapora priznal, obljubil poroko in izjavil, da se »izroči že sedaj omara za obleko, katero ima pri sestri Mariji U. [...], svojemu nezakonskemu sinu«. ¹⁹ V primeru Sonje K., rojene decembra 1942, so bili razlogi za odsotnost očeta, 29-letnega kovaškega mojstra Franca M., še bolj zagonetni. Po rojstvu otroka se ni o njem nič več vedelo. Nezakonska mati, 28-letna gostilničarjeva hčerka, je oblastem z zaskrbljenostjo priznala, da se je M. »sprva izjavljala zadovoljnega v poroko [...] potem pa se je odmikal [...], ker so sedaj preslabi časi«. ²⁰ Toda M. je izginil zato, ker so ga oblasti zaprle in kasneje tudi poslale v internacijo v Visco pri Vidmu (iz virov ni razbrati, zakaj). V internaciji je M. potem izpovedal, da priznava očetovstvo in tudi da želi Ivano poročiti. ²¹ Ko se je potem neznano kdaj vrnil iz internacije, je to obljubo tudi izpolnil, Sonja je bila pozakonjena, paru pa so se rodili še drugi otroci. ²²

V drugih primerih je bil razplet podobnih zgodb o odsotnih očetih bolj tragičen, sploh v času druge svetovne vojne. Sodišče v Rakeku je npr. obravnavalo primer Jožeta M., rojenega, ko je njegov nezakonski oče, Jože M., sodeloval v odporiškem gibanju. Oče se v takih razmerah ni želel poročiti, vendar je v pisnih obljubljal zakon, takoj ko se bodo razmere umirile. Vendar nesrečni nezakonski oče tega ni dočakal, saj je prej padel v boju. Materi pa so njegova pisma po vojni vsaj služila kot dokaz očetovstva. Tako je otrok lahko po umrlem nezakonskem očetu dobil invalidsko podporo in hkrati je po njem tudi podedoval premoženje. ²³ Pred letom 1945 dedovanje po nezakonskem očetu, kot že omenjeno, ni bilo urejeno z zakonom. V skladu z novimi »pridobitvami narodno osvobodilne borbe« se je to spremenilo in so lahko dedovali po očetu tudi nezakonski otroci. ²⁴ V takojšnjih povojnih letih imamo številne skrbstvene spise, ki urejujejo to vprašanje, torej posmrtno prepoznanje očetovstva, ki je vodilo potem v možnost dedovanja. V vseh pregledanih tovrstnih primerih se je postopek

18 SI ZAL CER 4, t. e. 61, P 7/24 (A. G.).

19 SI ZAL CER 4, t. e. 50, P 45/4 (J. T.), C. Kr. okr. Sodišče v Ložu, 2.

20 SI ZAL CER 3, t. e. 30, P 1/43 (S. K.), Giud. Distr. – Okrajno sodišče, Cerknica, 17. 2. 1943.

21 SI ZAL CER 3, t. e. 30, P 1/43 (S. K.).

22 *Družinsko drevo – Družinsko drevo M.* – MyHeritage

23 SI ZAL CER 5, t. e. 23, T 99/46 (J. M.).

24 SI ZAL CER 5, serija 1, t. e. 10, 14. serija 2, t. e. 1, Narodna vlada za Slovenijo, Predmet: matični vpisi nezakonskih otrok, 5. 9. 1945.

končal v korist nezakonskih otrok,²⁵ vendar bi za zanesljivejše zaključke potrebovali večji vzorec.

V nekateri primerih matere in varuhi niso opustili sodnega pregona zato, ker so si obetali poroko, pač pa jih je od nadaljnjih ukrepov odvrglo poznavanje splošnega gmotnega stanja, pa tudi značajskih lastnosti nezakonskega očeta. Tako so verjeli, da ne bi s tožbo popolnoma nič dosegli. Marija K. je npr. glede nezakonskih očetov svojih dveh otrok izpovedala, da je »oče sedaj 11-letnemu Metodu ... Janez M., posestniški brat iz Baške police, kateri nima nikakega premoženja, ter je sedaj v Ameriki. Nezakonski oče 4-letnemu Josipu je pa Janez P., hlapec pri Zakrajšku na Vrhniki, kateri tudi nima nikakega premoženja, in se ju ne bi izplačalo tožiti.«²⁶ Varuh omenjenih otrok je menil podobno ter še dodal, da P. še za svoje zakonske otroke ne skrbi in jih zato vzdržujejo Zakrajškovi, zato je prosil sodne oblasti podpore, s katero bi se starejšega Metoda dalo na delo h kakšnemu poštenemu gospodarju, »ker zastoj ne bode nihče otroka hotel imeti, ker hodi še v šolo.«²⁷ V vzorcu beležimo tudi primere, ko so nezakonske matere iz drugih razlogov zavračale pomoč nezakonskih očetov oziroma poroko z njimi. Amalija U., 31-letna izučena babica, je leta 1945 sodnim oblastem samo povedala: »[I]mena nezakonskega očeta za enkrat ne navedem, ker bom sama skrbela za otroka.«²⁸ Podoben materin odziv beležimo že leta 1909, če verjamemo besedam nezakonskega očeta Filipa K.:

»Priznavam se očetom otroka ... dokler je bila K. (nezakonska mati) še tu, v Opatiji, živela sva skupaj i skrbel sem za mater i otroka [...] in [...] smo se vže dogovorili, da se v jeseni poročiva. Nekaj časa sem bil bolan, brez službe in zatorej ji nisem mogel ničesar poslati. Koj ko sem ozdravel in pričel znova služiti, pisal sem jej, da-li potrebuje kaj denarja, na kar mi je odgovorila, da njej ne treba mojega denarja, naj ga raje porabim za moje priležnice. Od tedaj, t.j. kake 3 mesece mi ni v obče nič pisala, tako da ne vem, kaj bo z najino ženitvijo, do katere sem še vedno pripravljen. Otrokova mati živi, kakor rečeno, pri svojem očetu, ki je knjigovodja, pri nekej tvrdki in s svojo mesečno plačo od 140 K krasno izhaja. Jaz dobivam mesečno plačo od 90 K.«²⁹

V navedenem primeru je torej nezakonska mati zaradi dobrega finančnega položaja lahko zavrnila poroko z moškim, s katerim ni želela več vzdrževati ljubezenskega razmerja. Tudi morebitna družbena stigmatizacija je ni odvrnila od tega, da bi se odločila za življenjsko pot, ki je bila za ženske, sploh iz meščanskih slojev, nekonvencionalna. Čez dobri dve leti je Marija s svojo hčerko še vedno živela v Sarajevu, med tem se je poročila s ključavničarjem Jožefom T.. Po poizvedovanju loškega skrbstvenega sodišča naj bi mati in krušni oče za deklico dobro skrbela.³⁰ Krušni očetje niso veseli izkazovali

25 Npr. SI ZAL CER 5, serija 1, t. e. 6, G 111/47 (V. M.); serija 1, t. e. 6, G 119/47 (J. M.); serija 8, t. e. 23, T 99/6 (J. M.).

26 SI ZAL CER 4, t. e. 51, P 11/5 (M. K.), C. K. Okrajno sodišče Lož, 2. 5. 1905.

27 SI ZAL CER 4, t. e. 51, P 11/5 (M. K.), Obljubovanje v varstveni stvari, 20. 6. 1905, 1, 2.

28 SI ZAL CER 5, serija 15, t. e. 22, Vs 13/45 (U. J.), Uradni zaznamek, 3.

29 SI ZAL CER 4, t. e. 53, P 4/8 (O. K.), Zapisnik o ročištu, 18. 11. 1908.

30 SI ZAL CER 4, t. e. 53, P 4/8 (O. K.).

take naklonjenosti do svojih pastork in pastorjev. Primer, ki ga je obravnavalo loško okrajno sodišče leta 1913, ne priča samo o izmikanju nezakonskega očeta, ampak tudi o zlorabah s strani krušnega očeta, zaradi česar je otroka naposled k sebi vzela materina sestra.³¹ Kakor je poročal Milčinski v Pedagoškem letopisu že leta 1908, je tovrstno nasilje s strani krušnih očetov v naših krajih predstavljalo resen in obsežen problem.³²

Priznanje očetovstva

Če so se matere ali varuhi oziroma varuhinje odločile, da bodo ukrepale, je v varstvenem postopku sledilo poizvedovanje o kraju bivanja nezakonskega očeta in o njegovem premoženjskem stanju. Nezakonski oče je bil potem povprašan, če prizna očetovstvo. V primerih, ko so vprašani očetovstvo priznali (in niso nameravali nezakonske matere poročiti), sta običajno sledili poravnava in določitev mesečne višine alimentov glede na dotičnikovo premoženjsko stanje. Med pregledanimi skrbstvenimi primeri se jih je 25 (25 %) zaključilo s tovrstnim razpletom, k njim se podrobneje vrnemo v nadaljevanju razprave. V 38 primerih pa do tovrstnega pripoznanja ni prišlo bodisi zato, ker se morebitnega nezakonskega očeta ni dalo nikakor izslediti (dvanajst primerov), bodisi zato, ker slednji očetovstva ni priznal (26). Med »neizsledljivimi« morebitnimi očeti ponovno srečamo predvsem vojake in orožnike ter sezonske delavce, ki so v kraju nezakonske matere prebivali zgolj začasno. Posebno so se seveda tovrstni primeri namnožili v času obeh vojn, pa tudi v obdobju med obema vojnoma jih zasledimo nekaj. Za nezakonske matere in otroke je posebno slab razplet sledil v slučajih, ko so se nato morebitni nezakonski očetje preselili na jug Kraljevine Jugoslavije, npr. v Srbijo. Srbski državljanski zakonik (*Srpski građanski zakonik*) namreč v nasprotju z ODZ ni predvideval iskanja očetovstva,³³ tako se zdi, da so oblasti na osnovi te zakonodaje, čeprav je šlo za spočetje v slovenskih krajih, hitro opustile poskuse izterjanja alimentacije. Tako nakazuje primer, ki ga je npr. obravnavalo loško okrajno sodišče. V kraju Kozarišče se je leta 1923 rodila Viljema B.. Njena mati Marija, 32-letna delavka, je takoj povedala, da je nezakonski oče otroka Franc P., 26 let star orožnik, za katerega se je kasneje ugotovilo, da se nahaja v Beogradu, kjer so ga oblasti vprašale, če prizna očetovstvo. P. je izjavil, da očetovstva ne prizna, ker da je nezakonska mati v tistem času, kakor se je »prepričal, prejemale v svoje stanovanje še zraven (njega) [...] ljubavnika žandarma Alojzija G.«³⁴ Marija je odnose z drugimi moškimi zanimala. Oblasti so kljub temu primer začasno zaključile s pripombo: »[D]anes se je zglasila nezakonska mati Marija B. in se jej je povedalo, da se ne more nezakonskega očeta prisiliti, da plačuje za otroka, ker ni priznal očetovstva, zato ker v Srbiji se ne more tega storiti.«³⁵

31 SI ZAL CER 4, t. e. 56, P 1/13.

32 Milčinski, Prvi avstrijski shod, 60–71.

33 Žnidaršič-Žagar, Nezakonske matere, 57–63.

34 SI ZAL CER 4, t. e. 61, P 9/23 (V. B.), Salušanje, 13. 7. 1923.

35 SI ZAL CER 4, t. e. 61, P 9/23 (V. B.), Uradni zaznamek, 6. 10. 1923.

Varuh je potem v naslednjih letih poročal, da je otrok živel pri mami, ki je hodila na dnino v graščino Snežnik, živela sta v hudem pomanjkanju. Leta 1932, torej slabo desetletje kasneje, so oblasti ponovno poizvedovale po nezakonskem očetu, toda viri kažejo, da je bilo poizvedovanje ponovno neuspešno.³⁶

Če so oblasti očeta izsledile in očetovstva ni priznal, je potem običajno, kot je bilo že poudarjeno, sledila sodna obravnava. Med 26 tovrstnimi primeri v vzorcu se jih je 22 razpletlo (vsaj uradno) v korist nezakonskega otroka z določitvijo alimentacije ali (če sta obe strani tako sporazumno sklenili) enkratne poravnave, v preostalih štirih primerih izid tožbe ni znan. Morebitni nezakonski očetje so se na obravnavi običajno izgovarjali, da so imele matere v času razmerja odnose še z drugimi moškimi. Kot kažejo pregledani viri, tovrstne očetove trditve niso posebno vplivale na razplet obravnave. Tako nakazuje tudi sodni spis, ki je med letoma 1929 in 1942 nastal na Okrajnem sodišču v Rakeku. Popisuje zgodbo Justine Z. in njenih treh otrok. Justina je prvič rodila leta 1929, ko je bila stara 20 let. Kot nezakonskega očeta je v tem primeru navedla Nikola M., graničarja iz Srbije. M. je spolno občevanje z Justino priznal, vendar naj bi slednjega opravila v zameno za protiplačilo, v kritičnem času pa naj bi z njo spolno občevali, ponovno za denar, še drugi vojaki. M. se je nato kmalu izselil v Srbijo, kjer je bil sodni pregon, kot že rečeno, nemogoč. Pri drugem otroku, rojenem leta 1931, je Justina kot očeta navedla Franca G., 21-letnega posestnikovega sina, in tedaj mornarja II. klase pri I. četi pomorskega arzenala. Tudi slednji je trdil, da ji je za spolne usluge plačal in da so k njej prihajali tudi drugi moški (kar je bilo zelo verjetno glede na pretekle navedbe). S tožbo so oblasti počakale, da se je Gornik vrnil iz vojske. Leta 1934 je sledila sodna obravnava, po kateri so Gorniku določili 120 din mesečne alimentacije. Izgovarjanje na razmerja z drugimi moškimi torej ni imelo velikega vpliva na razplet sodbe, če je obtoženi hkrati priznal, da je z nezakonsko materjo vendarle spolno občeval. Leta 1942 je Justina rodila tretjega otroka. Tokrat je kot očeta navedla vojaka Reimunda L. iz Sardinije, ki je očetovstvo zanikal, razplet nadaljnjih dogodkov pa zaradi pomanjkanja virov ni poznan.³⁷

Nekaterih toženci se po drugi strani obravnav sploh niso udeleževali. Imamo celo primer, ko je na tovrstno razpravo namesto nezakonskega očeta brez pooblastila prišla njegova žena, vendar oblasti niso upoštevale ne njenega pričevanja ne zastopstva.³⁸ Najbolj pogumni toženci pa so se na obravnavah poskusili izmuzniti s trditvijo, da z materjo tožnika sploh niso imeli spolnih odnosov.³⁹ Sodišče v Ložu je npr. leta 1905 presoјalo o tem, ali je oče Mateja Ž., ki ga je marca istega leta poročila dekla Marija, še nepolnoletni Janez U.. U. je trdil, da naj bi si Marija vse skupaj izmislila. Res je imel z njo ljubezensko razmerje in ji je tudi obljubljal poroko, ampak spolnih odnosov bojda nista imela, vrh tega pa naj bi bil v kritičnem času v Ameriki. Poleg tega naj bi mu Marija priznala, da je oče njenega otroka posestnik,

36 SI ZAL CER 4, t. e. 61, P 9/23 (V. B.).

37 SI ZAL CER 3, t. e. 29, P 11/29 (J., I. in J. Z.).

38 SI ZAL CER 4, t. e. 77, P 35/40 (M. H.).

39 Dolenc ocenjuje, da je običajno spolno občevanje z materjo zanikala polovica obtožencev (Dolenc, O pravih, 227), v izbranem vzorcu je bilo tovrstnih primerov občutno manj.

pri katerem je delala. Marija pa je zatrjevala, da je z U. vendarle enkrat spolno občevala, in sicer prav na noč pred njegovim odhodom v Ameriko. On pa naj bi se ji po prihodu domov izgovarjal, da po enem samem intimnem stiku ne bi prišlo do nosečnosti. Marijino različico zgodbe je nato potrdila tudi gostilničarka Terezija P., ki je toženca in njegovega brata v svoji krčmi slišala govoriti, da oče otroka ni nihče drug kot prav Janez. Sodišče je naposled pritrdilo nezakonski materi in U. (oziroma njegovim skrbnikom) poleg drugih dotlej nastalih stroškov dosodilo šest kron mesečne preživitnine.⁴⁰

Še bolj zagonetna in protislovna je podobna sodna obravnava, ki jo je leta 1943 vodilo sodišče v Cerknici. Konec leta 1940 se je rodila deklica Jožefa. Njena nezakonska mati Alojzija, mladoletna hči posestnika, je kot očeta navedla Jožeta L., ki pa je bil že 4. novembra istega leta ustreljen na italijanski meji, za seboj pa je pustil lepo premoženje. Janez M., oče nezakonske matere in varuh Jožefe, je nato tožil starša pokojnika z namenom, da izterja alimentacijo. Nezakonska mati se je vmes poročila z drugim moškim in dogovorili so se, da bo za nezakonskega otroka tako ali tako skrbel sam varuh (torej dedek) skupaj z ženo. Sledilo je zbiranje pričevanj različnih vpletenih, ki je bilo polno nasprotij. Tožena sta trdila, da njun sin ni imel razmerja z Alojzijo M.. Pred smrtjo naj bi bil celo dve leti zaročen z drugo mladenko, s katero pa se je vselej obnašal dostojno in od nje ni zahteval spolnega občevanja, tudi na splošno naj bi se kazal kot »krščansko vzgojen mladenič«.⁴¹ V nasprotju pa naj bi, kakor sta trdila L. in njune hčerke, Alojzija veljala od vselej za »fantovsko dekle«.⁴² S fanti naj bi se videvala že pri svojih rosnih trinajstih letih, v zadnjem obdobju pa naj bi k njej ponoči prihajali vojaki. Razmerje naj bi imela tudi z moškim, ki je pač kmalu zatem postal tudi njen mož. Lakšana nista pozabila pripomniti, da naj bi na Alojzijin pomanjkljiv moralni čut dodatno kazalo tudi dejstvo, da se je nosečnosti poskušala rešiti pri mazaču P.,⁴³ ki je v času razprave že sedel v zaporu zaradi splava. Vrh vsega je ljubezenska pisma »pisarila celo nekemu muslimanu«.⁴⁴ Janez M. je nasprotno trdil, da je njegova hčerka pošteno dekle. S pokojnim L. naj bi se videvala na skrito zato, ker ga ji je zaradi slabega slovesa sam oče branil. L. naj bi se namreč ukvarjal s sumljivimi posli, predvsem tihotapstvom. Vojaki pa naj bi po izpovedi Janeza in njegove žene v njihovo hišo tako kot v mnoge druge v tistem okolišju prihajali zato, da bi se ogreli in spili kak čaj, nujna hčerka pa naj bi se ob teh priložnostih vselej obnašala dostojno in sramežljivo. Bodoči mož ji je res dvoril, vendar naj bi se to dogajalo v času, ko je bila že noseča. Sodni spor potem ni doživel (znanega) epiloga. V času vojnih razmer so težko pritegnili na obravnavo vse priče. Varuh Janez M. je nato predlagal poravnavo v svojo škodo »radi izrednih razmer, radi ohranitve miru in prijateljstva med sosedi«, ⁴⁵ vsaka stran naj bi samo poravnala sodne stroške,

40 SI ZAL CER 4, t. e. 51, P 33/5 (M. Ž.).

41 SI ZAL CER 4, t. e. 77, P 61/43 (J. M.), Dokazni predlog, 5. S. 1942, 2.

42 Prav tam.

43 Družina Permozer je bila v obravnavanem obdobju v Cerknici res znana po tem, da se je ukvarjala s tedaj nelegalnimi splavi, za več gl. Drnovšek, Če bi vsi vstali, 81–100.

44 SI ZAL CER 4, t. e. 77, P 61/43 (J. M.), Dokazni predlog, 5. S. 1942, 3.

45 SI ZAL CER 4, t. e. 77, P 61/43 (J. M.), Okrajno sodišče v Starem trgu, 13. 3. 1943.

s čimer so se L. strinjali. Toda skrbstveno sodišče je poravnavo zavrnilo, ker bi ta »škodovala koristim nedoletne tožnice«. ⁴⁶ Kako so v nadalje sklenili, ni znano. ⁴⁷

Če je v navedeni zgodbi zaplet povzročila prezgodnja smrt nezakonskega očeta, ga je v drugem premeru povzročila prezgodnja smrt nezakonske matere. Leta 1931 je 25-letna Marija rodila deklico Ireno. Kot očeta je takoj po rojstvu navedla skladiščnika Jožefa V., ki ga oblasti niso mogle izslediti. Tri leta zatem je Marija umrla, varuštvo nad triletno Ireno pa je prevzela pokojničina mati Terezija, ki je takoj oblastem povedala, da oseba, ki ga je njena umrla hčerka navedla kot nezakonskega očeta, sploh ne obstaja. V resnici naj bi bil njen ljubimec Ivan P., sin trgovca, pri katerem je Marija pred časom delala kot trgovska pomočnica. Ivan naj bi prosil umrlo Marijo, naj ga ne izda, v zameno ji je občasno pod izmišljenim imenom pošiljal denar za otroka. Ker se potem po Marijini smrti ni več oglasil, se je Terezija odločila za tožbo. Ivan je sprva vse zanikal, vendar je potem tekom razprave svojo vpletenost priznal. Sprva je plačeval 250 din preživnine, nato pa predlagal enkratno odpravnino v vrednosti 27.474 din. ⁴⁸

Tudi po drugi svetovni vojni oblasti nezakonskim očetom niso popuščale in so v vseh pregledanih primerih dosodile v korist nezakonskega otroka. Sta se pa sam diskurz in sama sodna preiskava občutno spremenila. ⁴⁹ Opisovanje spolnih razmerij je nekoliko izgubilo na moralnih konotacijah, izrazje je postalo bolj tehnično, postopek se je medikaliziral. Takšen je tudi primer, ki ga je leta 1946 obravnavalo sodišče v Rakeku, ki poleg postopka v primeru dokazovanja očetovstva posredno opiše dejanje posilstva v nezavesti, ki je v skladu z duhom časa ostajalo nekaznovano. Silva D., uradnica v Ljubljani, je tožila Franca K. a zaradi plačevanja preživnine za svojo nezakonsko hčerko. Fran K. je spolno združitev priznal, vendar se je izgovarjal, da »do izliva semena v nožnico ni prišlo, ker da je bil preje moten«. ⁵⁰ Silva pa je izpovedala,

»da se je s tožencem spoznala [...] nekako v juliju 1945. Dne 28. avgusta je potem prišla na Bled, kjer se je zdravila v okrevališču KNOJ-a v hotelu Evropa. [...] [V] nedeljo ji je postalo slabo in [...] je odšla v svojo sobo. Tedaj, da je pristopil k njej toženec in jo vprašal, če je pripravljena na spolno občevanje. [...] Na to ona ni pristala in odšla v svojo sobo, ker ji je postalo še slabše, si je slekla gornjo obleko ter se vlegla na posteljo, kjer je omedlela. [...] [Nato] jo je predramil iz omedlevice sunek na prsa, [...] ugledala je nad seboj obtoženca, a se ga ni mogla otresti, ker je bila še slaba ter [...] je tako prišlo med njima do dovršenega spolnega odnosa.« ⁵¹

Sodišče je svojo razsodbo v korist nezakonske matere oprlo tudi na izvide preiskave krvi, ki ga je opravil Inštitut za sodno medicino na Medicinski fakulteti v

46 SI ZAL CER 4, t. e. 77, P 61/43 (J. M.), Sklep, 22. 6. 1943.

47 SI ZAL CER 4, t. e. 77, P 61/43 (J. M.).

48 SI ZAL CER 3, t. e. 29, P 6/32 (P. I.).

49 Tovrstne primere v povojnem obdobju raziskuje Tanja Buda. - Buda, Socialnodelovna obravnava žensk, ki so same skrbele za otroke, v socializmu.

50 SI ZAL CER 5, serija 8, t. e. 23, T 102/46 (D. A.), Sodba, 1.

51 SI ZAL CER 5, serija 8, t. e. 23, T 102/46 (D. A.), Sodba, 1, 2.

Ljubljani, »kjer se je ugotovilo, da ima nezakonska mati krvno skupino D, njena hči tožnica skupino A ter toženec kot domnevni oče skupino A in je mnenje inštituta, da na podlagi gorenjih krvnih skupin ni mogoče izključiti toženca kot očeta nedoletne tožnice«. ⁵² K. je tako dosodilo 200 din preživnine, nizko vsoto je utemeljilo na osnovi plač nezakonske matere in očeta. Mati je imela namreč višjo, poleg tega je za hčerko dobivala še »rodbinsko doklado v vrednosti 175 din«. ⁵³

Alimentacije, rubeži in enkratne poravnave

Obravnavana skrbstvena sodišča so med letoma 1899 in 1946 skupno pozvala k plačevanju alimentov 47 očetov. V 25 primerih so očetje, kot že poudarjeno, takoj pristali na sodno poravnavo, v 22 primerih pa je sodišče enak razplet doseglo s tožbo.

V času pred prvo svetovno vojno, med letoma 1899 in 1914, se je višina preživnine gibala med 6 in 14 K. ⁵⁴ Določili so jo na podlagi premoženja in plače nezakonskega očeta. Delavci (brez drugega premoženja) so tako okoli 7% ⁵⁵ svoje mesečne plače porabili za vzdrževanje nezakonskih otrok. Tovrstni zneski seveda niso mogli kriti potreb odrasčajočega otroka in številne nezakonske matere so, kljub preživnini, če niso imele drugih resursov, živele v hudem pomanjkanju. Metod Dolenc je v znanstvenem članku, objavljenem leta 1913 v Slovenskem pravniku, pripomnil, da so sodišča raje določala nižje preživnine ⁵⁶ zato, da se ne bi očetje izmikali plačevanju, kar se je, kot bomo videli v nadaljevanju, pogosto dogajalo.

V času prve svetovne vojne se je višina preživnine gibala med 10 in 15 K. V takojšnjem povojnem obdobju se je zaradi inflacije povzpela na vsote med 60 in vse do 300 K. Po uvedbi dinarjev se je gibala med 100 in 250 din. Delavcem brez premoženja so odtegovali okvirno devetino plače za alimentacijo. V času druge svetovne vojne, ko je območje obravnavanih sodišč prišlo pod Italijo, se je višina preživnine gibala okoli 200 lir. Po drugi svetovni vojni, med letoma 1945 in 1947, pa se je gibala med 150 in 500 din.

Z odredbo o plačevanju preživnine se sicer tegobe nezakonskih mater v večini še niso končale. Samo manjši delež očetov (devet) je redno plačeval svoj odrejeni delež. V vsaj sedmih primerih nezakonske matere niso prejemale preživnine, ker so očetje izginili neznano kam oziroma so se uspešno izgovarjali, da nimajo nikakršnega imetja. ⁵⁷

52 SI ZAL CER 5, serija 8, t. e. 23, T 102/46 (D. A.), Sodba, 2.

53 Prav tam.

54 Milčinski navaja v letu 1908 nekoliko višje zneske, od 12 do 18 K. – Milčinski, Prvi avstrijski shod.

55 Dolenc navaja za graško prakso, ki je predvidevala 10–12 % čistih mesečnih dohodkov delavcev po odbitku za bolniško blagajno in med eno četrtino in eno tretjino denarnih dohodkov poslov. – Dolenc, O Pravdah, 231.

56 Dolenc navaja prakso ravnateljstva graške najdenišnice, ki od očetov terja 5–7 K preživnine, od obrtnikov pa 10–12 K preživnine.

57 O tovrstnih primerih je že leta 1908 v Pedagoškem letopisu pisal tudi Fran Milčinski: »Po zakonu bi moral plačevati oče, ali navadno je nezakonski oče istega stanu, kakor mati; oba revna. Ako imata oba zaslužek in se zavedata svojih dolžnosti napram otroku, se pač z lepim pogodita tako, da si delita v stroške otrokove oskrbe. Ako se pa oče brani

Tako je bilo tudi v primeru, ki ga je leta 1936 vodilo sodišče v Cerknici. Tistega leta se je Mariji K., 24-letni posestniški hčeri in Ludviku Š., rodila hčerka Gabrijela. Ludvik je očetovstvo priznal, vendar je hkrati trdil, da preživnine ne more plačevati, saj nima premoženja. Ko naj bi dedoval po očetu, pa naj bi Marijo poročil. Leta 1938 mu je sodišče dosodilo 100 din preživnine, ki pa je ni plačeval, med drugim tudi zato, ker je vmes za nekaj časa zaradi druge zadeve prestajal zaporno kazen. Kljub temu je še vedno trdil, da je pripravljen »tako poročiti nezakonsko mater, če oče da svoji hčeri, nez. materi, primerno doto«. ⁵⁸ Kmalu se je Mariji in Ludviku rodil še drugi nezakonski otrok, ki pa ga je mati kmalu dala v rejo. ⁵⁹

Petnajst očetov je preživnino plačevalo neredno in so bili potrebni nenehni rubeži. ⁶⁰ A nekatere matere pri tem niso popuščale. Takšen je tudi primer, ki ga je vodilo loško sodišče od leta 1923 do leta 1940. Leta 1923 je 37-letna Alojzija Š. rodila dečka Ivana. V času poroda je bila poročena, vendar je mož že leta prebival v Ameriki, zato so Ivana oblasti obravnavale kot nezakonskega. Ker Alojzija ni dobila nikogar, ki bi ji pomagal, je varuštvo prevzela sama. Kot očeta je navedla Ivana F., 34-letnega pripravnika finančne kontrole, ki je tedaj že prebival v Prekmurju. F. se je v svoji izjavi za sodišče kot mnogi drugi izgovarjal, da je imela Alojzija razmerja še z drugimi moškimi, naposled pa je resignirano pripomnil: »[K]er pa si je izbrala ravno mene in me navedla kot nezakonskega očeta, mi ne preostane drugega, da vzamem to sicer po mojem prepričanju nezasluzeno breme nase.« ⁶¹ Sledila je poravnava, po kateri je obljubil, da bo materi plačeval 100 K preživnine, na višjo preživnino ni pristal, saj je »nezakonska mati [...] posestnica in kot takšna pač k vzdrževanju otroka tudi sama lahko nekaj prispeva«. ⁶² F. potem alimentacije ni redno plačeval, zato jo je mati večkrat izterjala s pomočjo rubeža/izvršbe, ki je bila izvedljiva, saj je prvi pač dobival plačo od države. Leta 1925 je nato Alojzija predlagala 50 din mesečne alimentacije, saj so F. zvišali plačo. Tedaj je mesečno prejemal 800 din. F. je na višjo alimentacijo pristal. Nato so sledile nove izvršbe do leta 1929, ko je Alojzija zahtevala 100 din preživnine, vendar ji je F. tokrat ugovarjal. Med tem se je poročil in postal oče dveh zakonskih otrok, za katere je pravil, da jih »ne more prepustiti življenju navadnega delavca ali ničvrednega postopača že iz stališča, ker [je] državni uslužbenec in če bi se pustil v takšno mizerno stanje glede obleke, obutve kakor tudi hrane, bi izgubil kot vršilec dolžnosti starejšina oddelka F. K. popolnoma avtoriteto in ugled pri narodu kakor pri nadrejenih oblasteh«. ⁶³ Sodišče je kljub temu sklenilo, da mu pri 1733 din mesečne plače

očetovstva – najrajši tačas, kadar dvomi o svoji izključni krivdi – ga ne prisili k izpolnjevanju nobena sodba.« – Milčinski, Prvi avstrijski shod.

58 SI ZAL CER 3, t. e. 31, S 8/36 (K. G. in L.), Zglasi se Š. L., 30. 11. 1938.

59 SI ZAL CER 3, t. e. 31, S 8/36 (K. G. in L.).

60 Dolenc opiše problem tovrstnih rubežev na Koroškem: »Pred kakšnimi štirimi leti se je obrnila koroška trgovska in obrtniška zbornica na pristojno centralno oblast, naj se vendar potem državnega zakona utesni eksekucijska pravica glede preživninskih terjatev nezakonskih otrok. Peticija je izvajala, da je nastala na Koroškem, kjer je silno veliko nezakonskih otrok, pravcata kalamiteta vsled tega ker se delavstvo radi rubežni mezde neprenehoma seli.« – Dolenc, O pravadah, 226.

61 SI ZAL CER 4, t. e. 61, P 10/23 (J. Š.), Razpravni zapisnik, 20. 6. 1923.

62 Prav tam.

63 SI ZAL CER 4, t. e. 61, P 10/23 (J. Š.), Okrajnemu sodišču, 18. 8. 1929.

lahko odtrga 70 din preživnine. Ko je bil nezakonski otrok star štirinajst let, je nato F. zahteval prekinitev plačevanja preživnine, vendar neuspešno, saj je Alojzija premeteno ugovarjala, da je otroka vpisala v šolo za mehanike. Šolanje se očitno ni izteklo po načrtih, saj je bil leta 1929 tedaj že 16-letni Ivan še vedno brez službe, leta 1940 je potem dobil delo pri vojaških utrjevalnih delih. Tedaj je Ivana sama privolila v prekinitev plačevanja preživnine.⁶⁴ Podobno se je pripetilo tudi v primeru leta 1932 rojenega Jerneja L.. Nezakonski oče Ivan R., 25-letni pekovski pomočnik z mesečno plačo 600 din, je po pogajanjih pristal na plačevanje 100 din preživnine, vendar se dogovora ni držal, zato so sledile izterjave. Nezakonska mati je vmes zaradi višjih življenjskih stroškov zahtevala tudi višjo preživnino. Konec tridesetih let je nezakonski oče odšel v Nemčijo in preživnine ni bilo mogoče več izterjati, toda leta 1943 se je vrnil v Ljubljano, takrat je imel tudi že petletnega zakonskega otroka. Na preživnino ni pristal, je pa nezakonski materi predlagal, da njemu prepusti otroka, za katerega bi v Ljubljani z ženo lepo skrbela. Nezakonska mati na to ni pristala, zato je odtlej ponovno plačeval preživnino.⁶⁵

Zaradi sitnosti, ki so jih imele nezakonske matere, varuhi, pa tudi nezakonski očetje zaradi nerednega plačevanja preživnine, sta v vsaj sedmih primerih prej ali slej obe strani sporazumno sklenili enkratno in dokončno odpravnino v višji vrednosti, po kateri naj bi bili očetje odvezani plačevanja alimentov. Za enkratno poravnano so se odločili predvsem posestniki ali njihovi sinovi, izplačali so različno visoke vrednosti.⁶⁶ Matija H., posestnikov brat, je denimo leta 1920 izplačal 2500 K za otroka »enkrat za vselej«, tako da ni imela »nezakonska mati od njega ničesar več zahtevati«.⁶⁷ 25-letni Maks S. je 31-letni Marjeti S. za nezakonsko hčerko takoj po rojstvu leta 1923 za vselej izplačal 12.500 din. Izplačilo vsote mu najverjetneje ni predstavljalo posebnih težav, saj je posedoval hišo, gostilno, trgovino in zemljišče.⁶⁸ Matere ali varuhi so potem občasno oblasti prosili, da so lahko del izplačane vsote (če je bil znesek visok in samo obresti) porabili za otrokove sprotne stroške, sploh ko je začel obiskovati šolo. V večini pregledanih primerov so nekaj premoženja na hranilni knjižici tako obravnavani otroci imeli še pri nastopu polnoletnosti, ko so preostali znesek lahko dvignili tudi sami. Če še enkrat povzamemo, je od 47 sodno pozvanih očetov dobra tretjina (šestnajst) redno plačevala alimente oziroma so se zmenili za poravnavo, petnajst pozvanih očetov – spet ena tretjina – je plačevalo neredno, sedem jih ni plačevalo preživnine, pri preostalih pa zaradi skupih virov doslednosti plačevanja nismo mogli določiti. Deleži so torej primerljivi s podatki, ki jih je za leti 1904 in 1912 izbral Wulff za Berlin (Nemčija je imela namreč podobna določila glede plačevanja alimentacije kot habsburška monarhija): 37 % nezakonskih otrok v Berlinu je dobivalo preživnino redno, 31 % neredno, 32 % pa nikoli.⁶⁹

64 SI ZAL CER 4, t. e. 61, P 10/23 (J. Š.).

65 SI ZAL CER 3, t. e. 31, P 20/32 (J. L.).

66 Če verjamemo *Slovenskemu pravniku*, so bile lahko poravnave, sklenjene samo z materjo, za nezakonske očete sicer tvegana poteza, v kolikor jih ni sklenil varuh in »sodnija potrdila«. Varuhi bi v prihodnosti lahko trdili, da matere dogovora niso sklenile v njihovem imenu in bi ponovno zahtevale preživnino. – Dolenc, O pravih.

67 SI ZAL CER 4, t. e. 59 (A. M.), Zapisnik o poravnavi, 20. 8. 1820, 2.

68 SI ZAL CER 4, t. e. 61, P 24/23 (A. T.).

69 Buske, *Fräulein Mutter*.

Zaključek

Pregledani viri ne popisujejo enoznačne zgodbe o usodi nezakonskih mater in otrok. Če sicer določeno mero previdnosti predpostavljamo, da je večina tovrstnih primerov vendarle prišla pred sodišče, potem lahko tudi zaključimo, da so se oblasti v obravnavnem obdobju, med letoma 1899 in 1947, trudile, da bi očetje izpolnjevali svoje dolžnosti v odnosu do otrok. V vzorcu med primeri, ki so se nadaljevali s tožbo, nismo zasledili niti enega izida v škodo otroka. Večji naporji s strani oblasti so razvidni po prvih obravnavanih letih, potem po prvi svetovni vojni in potem po drugi svetovni vojni, ko se je spremenila tudi zakonodaja ter so po očetu dedovali tudi nezakonski otroci. V »stoletju otroka« so se državne oblasti, pa tudi splošna javnost, tudi zaradi postopnega nižanja rodnosti in še vedno visoke smrtnosti, sploh med nezakonskimi otroki, ter spremenjenih nazorov zavzele za zaščito svojega biološkega kapitala.

Največ neuspešnih poskusov izterjanja alimentov so oblasti beležile v času obeh vojn ter v primerih, ko so se očetje izselili iz domačega kraja ali celo v tujino ali niso imeli vidnega premoženja. Ravnanja samih nezakonskih očetov so se izkazala za izjemno različna. Visok delež očetov se je res izmikal svojim dolžnostim. A stereotip popolnoma odsotnega, neodgovornega in sovražnega očeta, ki ga je med drugim v obravnavnem obdobju risal tudi javni diskurz, kljub temu demantirajo dokaj številni primeri posameznikov, ki so vendarle brez oporekanja skrbeli za svoje otroke. V resnici v presenetljivo visokem deležu (24 %) ni šlo za od staršev zapuščene otroke, ampak do poroke ni (takoj) prišlo iz drugih (začasnih) razlogov. Vpletene nezakonske matere prav tako ne gre enačiti s stereotipno podobo nevedne, naivne, pasivne in izkoriščene žrtve. Čeprav se je izterjanje alimentov od očetov, ki niso hoteli plačevati, izkazalo za težavno, številne matere niso popuščale in so z vrsto pravnih in družbenih pritiskov dosegle, da so očetje (čeprav neredno) izpolnjevali svoje dolžnosti. Več možnosti za uspeh so po predvidevanjih imele pri posameznikih, ki so delali v državnih službah. A morda je predstavljena slika zaradi izjemnosti obravnavanih virov tako ali drugače popačena. Verodostojnejšo oceno o problematiki bi dosegli z analizo širšega vzorca v daljšem časovnem razponu in na različnih lokacijah, s čimer dopolnili to pomembno poglavje naše preteklosti. Morda bi bilo v skrbstvenih spisih iz večjih mest – kjer je bila mreža medsebojne podpore manj trdna, dekleta, sploh v skrbstvenih poklicih, pa so bila bolj prepuščena sama sebi – več razpletov v škodo nezakonskih otrok in mater.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI ZAL CER/003 – Okrajno sodišče Cerknica.
 - SI ZAL CER/004 – Okrajno sodišče Lož.
 - SI ZAL CER/005 – Okrajno sodišče Rakek.

Literatura

- Buske, Sybille. 1900–1970. Göttingen: Wallstein Verlag, 2004.
- Cergol Paradiž, Ana. V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji. Aida Škoro Babič idr. (ur.). *Zgodovina otroštva*, 266–77. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.
- Cvirn, Janez. Najdenišnice - nagrada za lahkomiselnost in nemoralnost: o ukinjanju najdenišnice v Ljubljani v šestdesetih letih 19. stoletja. *Prispevki za novejšo zgodovino* 52, št. 2 (2012): 7–44.
- Čeč, Dragica. Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve?: spreminjanje podobe detomora v 18. in začetku 19. stoletja. *Acta Histriae* 15, št. 2 (2007): 415–40.
- Drnovšek, Jaša. Če bi vsi vstali, bi bil polhn Rancerebar otruk! Primer Filomene Permoser, izvaljalke splavov. *Zgodovina za vse* 29, št. 1 (2022): 81–100.
- Leskošek, Vesna. *Zvrnjena tradicija*. Ljubljana: Založba /*cf., 2002.
- McEwen, Britta. Outsider Bodies, Everyday Lives: Single Mothers and Their Children in Red Vienna. *Austrian History Yearbook* 54 (2023): 177–91.
- McEwen, Britta. Shame, Sympathy, and the Single Mother in Vienna, 1880–1930. *Journal of Women's History* 35, št. 1 (2023): 100–20.
- Mitterauer, Michael. *Ledige Mütter: zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*. München: Beck, 1983.
- Šelih, Alenka. Ženske, kazensko pravo in kriminaliteta: storilke kaznivega dejanja detomora in umora v spisih Deželnega sodišča v Ljubljani (1899–1910). V: Marta Verginella (ur.). *Dolga pot pravic žensk: pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem*, 213–30. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete: Studia humanitatis, 2013.
- Verginella, Marta (ur.). *Slovenka: prvi ženski časopis (1897–1902)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018.
- Vermeesch, Griet. The legal agency of single mothers: Lawsuits over illegitimate children and the uses of legal aid to the poor in the Dutch town of Leiden (1750–1810). *Journal of Social History* 50, št. 3 (2016): 51–73.
- Žnidaršič-Žagar, Sabina. Nezakonske matere: objektivno gledano je lahko tudi malo veliko. *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo* 3, št. 1-2 (1997): 57–63.
- Žnidaršič-Žagar, Sabina. *Ženski so pa vzrasle svetlejšje dolžnosti nego kuhati in prati: podoba in pojavnost žensk na Slovenskem: Slovenke, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2013.

Spletni viri

- *Družinsko drevo* – *Družinsko drevo M.* – MyHeritage. <https://www.myheritage.si/site-family-tree-235576521/dru%C5%BEinsko-drevo-mr%C5%A1ek>. Pridobljeno 18. 1. 2024.

- Krstna knjiga/Taufbuch, 1897–1920, Stari trg pri Ložu, Nadškofijski arhiv Ljubljana. *Matricula Online*. <https://data.matricula-online.eu/en/slovenia/ljubljana/stari-trg-pri-lozu/04399/?pg=1>. Pridobljeno 18. 1. 2024.

Tiskani viri

- Dolenc, Metod. O pravih z nezakonskimi roditelji. *Slovenski pravnik* 29, št. 8 (1923): 225–37.
- Milčinski, Fran. Praktična vzgojna skrb brez vzgojnoscrbnega zakona. *Pedagoški letopis* 11 (1911): 70–96.
- Milčinski, Fran. Prvi avstrijski shod za otroško varstvo. *Pedagoški letopis*, 8 (1908): 60–73.
- Nadlišek-Bartol, Marica. O detomarih. *Slovenka* 5, št. 8 (1901): 218–20.

Jernej Kosi*

Razglednice kot vir za razumevanje procesa slovenizacije (post)habsburške slovenske Štajerske**

IZVLEČEK

Po koncu prve svetovne vojne in razpadu Avstro-Ogrske si je nova slovenska uprava prizadevala vzpostaviti jezikovno homogeno in popolnoma slovenizirano ozemlje na področjih nekdanje habsburške Štajerske, ki so prišla pod jugoslovansko oblast. Namen tega prispevka je pokazati, da so razglednice lahko uporaben vir za razumevanje procesa postimperialne slovenizacije.

Ključne besede: razglednice, slovenizacija, Štajerska, izobraževanje, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev

* Dr., docent, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana, jernej.kosi@ff.uni-lj.si; ORCID: 0000-0003-3260-3431

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta P-28950-G28 *Postcarding Lower Styria. Nation, Language and Identity on Picture Postcards (1885-1920)*, ki ga financira Forschungsförderung Wissenschaftsfond.

ABSTRACT

POSTCARDS AS A SOURCE FOR UNDERSTANDING THE PROCESS OF SLOVENISATION IN (POST)HABSBURG SLOVENIAN STYRIA

After World War I and the collapse of Austria-Hungary, the new Slovenian administration strived to establish a linguistically homogeneous and fully Slovenianised territory in the parts of the former Habsburg Styria that had come under the Yugoslav authority. This contribution aims to show that postcards can be a valuable source for understanding the process of post-imperial Slovenianisation.

Keywords: postcards, Slovenianisation, Styria, education, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes

V prvi polovici februarja 1919 je iz majhnega štajerskega kraja Šmarje pri Jelšah na sedež najvišjega upravnega telesa, odgovornega za šolstvo v slovenskem delu Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, romalo ježno pismo. Člani šmarskega okrajnega šolskega sveta so v njem z ostrimi besedami ugovarjali nedavno sprejeti odločitvi Poverjeništvu za uk in bogočastje, s katero je bila predvidena uvedba nemščine kot neobveznega učnega predmeta na vseh slovenskih narodnih šolah. Tovrstni ukrep provizoričnega »slovenskega« ministristva je bil po prepričanju šmarskih odbornikov nezakonit. Na osnovi pravnih določil iz let 1869 in 1905, na katera so se odborniki sklicevali v svojem pismu, naj bi bilo namreč treba za mnenje o uvedbi neobveznih učnih predmetov povprašati tudi tiste, ki šolo vzdržujejo – torej krajevni šolski svet, pa tudi predstavnike občin.¹

Glede poučevanja nemščine so šmarski šolski odborniki v novih časih zlate svobode zagovarjali strogo stališče. Na začetku decembra 1918 so tako na svoji seji sklenili, da je treba v vseh narodnih šolah šmarskega okraja poučevanje nemščine nemudoma odpraviti. Ker je njihovo odločitev kmalu zatem potrdila tudi ljubljanska Narodna vlada, so odborniki februarja 1919 zaključili, da naj sploh ne bi bilo zakonskih možnosti za ponovno vpeljavo pouka nemškega jezika v slovenske narodne šole.²

Vendar pa člani šmarskega okrajnega šolskega odbora svojega ugovora niso utemeljevali zgolj s pravnimi argumenti, tj. s sklicevanjem na sklep Narodne vlade in obenem na zakonske določbe, ki so bile sprejete v državi, ki leta 1919 ni več obstajala. Legalističen ton pisma je namreč že po nekaj vrsticah zamenjala retorika jezikovne ekskluzivnosti. Odborniki so opozorili, da naj bi bilo učenje nemščine že

1 SI AS 53, t. e. 20, a. e. 44, Krajni šolski svet Šmarje pri Jelšah – Višjemu šolskemu svetu, 10. 2. 1919. – Pričujoče besedilo je poslovenjena in prirejena različica razprave, ki je pred leti izšla v nemškem jeziku.

2 Prav tam.

v avstro-ogrski dobi zgolj nepotrebno zapravljanje časa in nadležno obremenjevanje učiteljev. Pri slovensko govorečih šmarskih učencih naj niti ne bi prinašalo pretiranega uspeha. Še več, že dotlej naj bi velika večina slovenskih domačinov dobro shajala brez znanja nemščine, medtem ko jim v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev morebitno znanje nemščine tako ali tako ne bo v prav nobeno korist. Obenem šmarski odborniki niso pozabili omeniti niti dejstva, da je bila šmarska ljudska šola prva na Slovenskem, ki ji je uspelo s pomočjo razsodbe upravnega sodišča že pred tridesetimi leti nemščino iz obveznega spremeniti v neobvezni predmet. »In sedaj,« so se retorično vprašali člani okrajnega šolskega sveta, »ko smo v svoji svobodni državi, smo prosti tujčeve sovražne nadvlade, naj še vedno občutimo nemško peto če tudi v slovenskem škornju? Ne, pa ne!« Zato naj se nemščina v Šmarju pri Jelšah povsem odpravi tako iz deške kot iz dekliske narodne šole, so zaključili odborniki.³

Stališče šmarskih šolskih odbornikov, s katerim so na začetku leta 1919 nasprotovali učenju nemškega jezika, je potemtakem poskušalo ustvariti vtis, da nemščina že v desetletjih pred razpadom dvojne monarhije v Šmarju pri Jelšah ni igrala prav nobene vloge. Kraj naj bi bil trdno v slovenskih rokah. V njem naj bi živeli zgolj Slovenke in Slovenci, ki naj bi komunicirali izključno v slovenščini in ki naj bi povrh tega rojevali in vzgajali še za nemščino docela nenadrajene otroke. Nemščine naj v Šmarju pri Jelšah potemtakem skorajda ne bi bilo.

Predvojni rezultati popisov prebivalstva potrjujejo tovrstnemu rezoniranju. Že od prvega popisa naprej se je le peščica prebivalcev sodnega okraja Šmarje/St. Marein odločila za nemščino kot lastni občevalni jezik. Leta 1880 je bilo takih prebivalcev 45 od 18.174, leta 1890 106 od 18.745, leta 1900 91 od 18.170 in leta 1910 123 od 17.740.⁴ V tem smislu zato stališče krajevnih šolskih odbornikov nikakor ni bilo nerazumno. Če je že v »predjugoslovanskem« obdobju le zanemarljiv delež prebivalk in prebivalcev občeval v nemškem jeziku, mar to ne pomeni, da leta 1919 nemški jezik nima kaj početi v osnovnih šolah novoustanovljene nacionalne države južnih Slovanov?

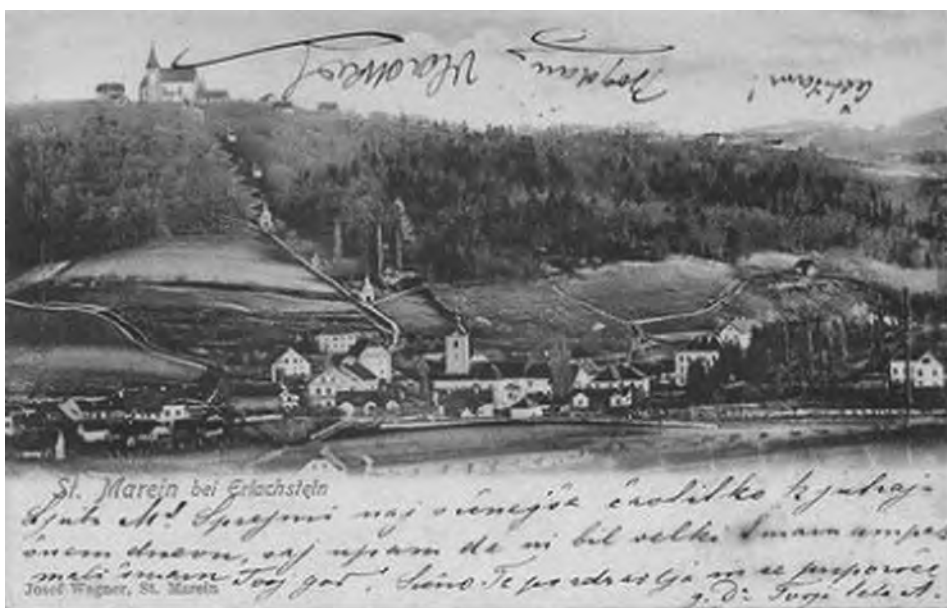
Po drugi strani številni razpoložljivi viri podajajo bolj niansiran vpogled v spodnještajersko jezikovno realnost. Ta je bila, po vsem sodeč, veliko bolj raznovrstna od stališča krajevnih šolskih odbornikov, pa tudi od podobe enojezične homogenosti, ki so jo vzpostavljali staroavstrijski popisi prebivalstva. Primer treh razglednic, ki so bile na prelomu iz 19. v 20. stoletje poslane prav iz Šmarja pri Jelšah/St. Marein bei Erlichstein, je tozadevno precej poveden in ilustrativen. Nudi namreč pogled onkraj uradne klasifikacije občevalnih jezikov, ki je na Spodnjem Štajerskem jezikovno realnost popredalčkala v dve hermetični in strogo ločeni kategoriji – nemško in slovensko.

Kar zadeva vizualno podobo, se te tri razglednice resda niso pretirano razlikovale druga od druge. Dve izmed njih sta v svet posredovali tako rekoč identično panoramsko upodobitev kraja z romarsko cerkvijo v ozadju, ki je z bližnjega hriba obvladovala središče tega majhnega spodnještajerskega trga. Tretja se je od prvih dveh razlikovala

3 Prav tam.

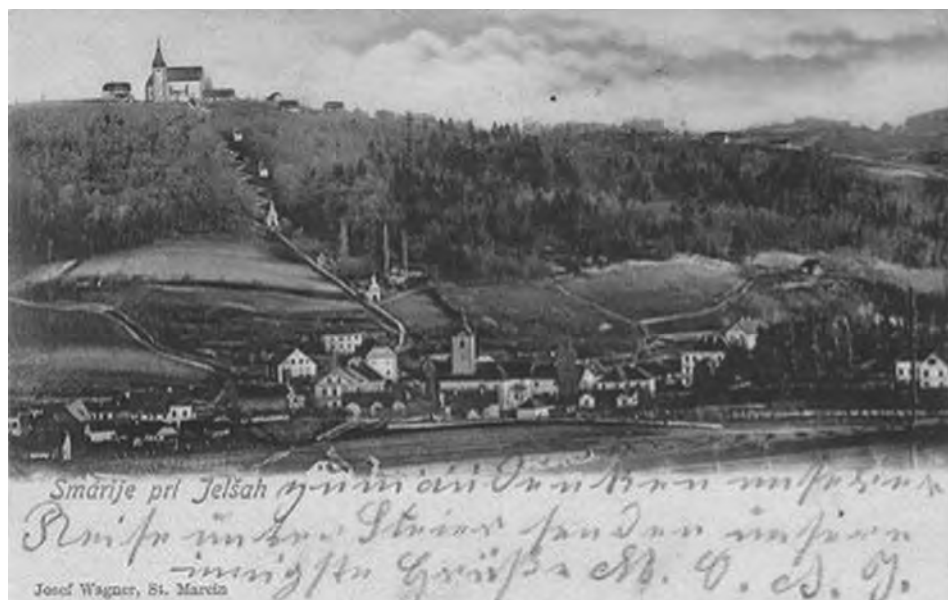
4 Gl. *Spezial-Orts-Repertorium. Special Orts.Repertorium. Leksikon občin za Štajersko. Specialni krajevni repertorij.*

po vsebinski pestrosti. Natisnjena je bila v barvah, sestavljal pa jo je kolaž štirih prizorov: ob dveh panoramskih upodobitvah je prejemnica razglednice, ki je prebivala v glavnem mestu sosednje kronovine Kranjske, lahko občudovala tudi prikaz glavnega šmarskega trga ter spomenik Francu Jožefu, ki je bila v tem precej odročnem in prevladujoče ruralnem kraju očitno ena od tistih lokalnih znamenitosti, ki se jo je izdajatelju razglednice zdelo vredno še posebej izpostaviti. A četudi se dve izmed treh razglednic med seboj po vizualni motiviki sploh ne razlikujeta, tretja pa je zgolj nekoliko pestrejša variacija prvih dveh, pa so se te tri razglednice druga od druge vendarle razločevale v pomembni podrobnosti. Na prvi je bilo besedilo, natisnjeno v nemškem jeziku, na drugi v slovenskem, tretja je pa bila dvojezična. Še več, na prvi, z natisnjenim besedilom v nemškem jeziku, je pošiljatelj uporabil kot sredstvo komunikacije slovenski jezik, na drugi, z natisnjenim besedilom v slovenskem jeziku, se nahaja v jezikovnem smislu ne pretirano izpopolnjena nemščina s številnimi slovničnimi napakami, medtem ko sta na dvojezični neki Otto in Gustav pisala Fraulein Janesch v Laibach.

Slika 1: St. Marein bei Erlachstein

Hrani: Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana

Slika 2: Šmarje pri Jelšah

Hrani: Stift Admont

Slika 3: Pozdrav iz Šmarja pri Jelšah. Gruß aus St. Marein b. Erlachstein

Hrani: Osrednja knjižnica Celje

Nemška in dvojezična razglednica sugerirata precej očiten zaključek. V Šmarju pri Jelšah/St. Marein bei Erlachstein pred razpadom dvojne monarhije navkljub statistični prevladi slovenskega občevalnega jezika v vsakodnevnom občevanju ni bila v rabi zgolj slovenščina. V poznem avstrijskem obdobju so ob govorcih slovenskega jezika bili tukaj navzoči tudi govorci nemščine, pa tudi taki, ki so prakticirali dvojezičnost in ki jim je bila tovrstna dvojezičnost do te mere običajna, da so jo izkazovali z nakupovanjem in razpošiljanjem razglednic. Raba razglednic je tozadevno povedna. Gre za sredstvo komunikacije, ki ni bilo zgolj enostavno za rabo in zato množično. Hkrati je zaradi svoje napol zasebne narave zabrisovalo črto med javno in zasebno sfero in na ta način nudilo uvid v pošiljateljeve jezikovne preference. V kraju so bile skratka prisotne tudi drugačne jezikovne prakse, in to v tolikšni meri, da se je založnikom splačalo na tržišče posredovati tudi nemške in dvojezične razglednice.

A kot lahko razberemo iz pritožbe krajevnega šolskega sveta, je tovrstno spodnještajersko jezikovno realnost pozne avstrijske dobe zmagovita slovenska nacionalistična retorika, ki je na današnjem slovenskem ozemlju zavladovala v prvih povojnih letih, puščala najmanj ob strani, če je že ni eksplicitno zamočevala. Še več, nova slovenska oblast je v prvih povojnih mesecih in letih na tistih predelih nekdanje kronovine Štajerske, ki jih je administrativno in vojaško obvladovala, z vrsto administrativnih ukrepov tudi dejansko poskušala ustvariti jezikovno homogen in docela sloveniziran teritorij. Pokrajino, kjer so nemški in slovenski lokalni govori drug ob drugem v različnih vsakodnevnikih kontekstih sobivali stoletja, sodobna knjižna slovenščina pa se je vsaj od srede 19. stoletja soočala s sodobno knjižno nemščino, je želela preobraziti v »slovensko Štajersko« kot sestavni del slovenskega nacionalnega prostora v okviru kraljevine južnih Slovanov. Kot bom poskusil pokazati v nadaljevanju tega prispevka, je odmevom tovrstnih administrativnih teženj po slovenizaciji ozemlja mogoče slediti tudi s pomočjo razglednic.

Jezikovni ekskluzivizem in etnolingvistični nacionalizem na Spodnjem Štajerskem – do razpada Avstro-Ogrske

Retorika jezikovnega ekskluzivizma, s katero so šmarski odborniki utemeljevali svojo zahtevo po odstranitvi nemščine iz lokalnih narodnih šol, je na začetku leta 1919 zvenela prepričljivo, saj je sovpadala s podobo, ki je takrat dominirala v javnem diskurzu – s podobo Avstro-Ogrske kot ječe narodov. Četudi je bila v tovrstnem interpretativnem okviru habsburška monarhija upodobljena kot politična tvorba, ki je več stoletij zatirala podjarmljene slovanske narode, pa je bil retorični topos t. i. ječe narodov pravzaprav precej mlajšega nastanka. Vzpostavil se je v času prve svetovne vojne, ko ga je za potrebe propagande in ideološkega spodkopavanja vojaške nasprotnice pričela načrtno razširjati britanska vojno-propagandna služba. V srednjeevropskem prostoru se je predstava o avstro-ogrski ječi narodov kakor požar razširila šele jeseni

in pozimi 1918, torej v tednih in mesecih po koncu spopadov in razkroju imperialnega administrativnega in političnega ustroja.⁵

Pripadniki političnih in kulturnih elit – številni med njimi so še nekaj mesecev prej brez vsakršnih zadržkov in pomislekov živeli in delovali kot zvesti cesarjevi služabniki in skrbni državni uradniki – so s pomočjo tovrstne retorike lahko osmislili svoj položaj v novem, zelo drugačnem postimperialnem državnem ustroju, ki ga je definirala ideja nacije in samoodločbe narodov. Z metaforo ječe narodov, ki so jo novi oblastniki in administrativni aparati v državah naslednicah bolj ali manj načrtno razširjali med prebivalstvom, se je potemtakem Avstro-Ogrska čez noč iz domovine, ki ji je bila velika večina prebivalstva lojalna skorajda do samega konca, preobrazila v avtokratsko in nenaravno politično tvorbo, kjer so Nemci in Madžari zatirali preostale nacionalne skupnosti, jim odrekli pravico do njihove kulturne specifičnosti, predvsem pa onemogočali razcvet in uveljavitev njihovih nacionalnih jezikov. Postimperialna retorika je legitimirala novo politično prakso tudi na ozemlju nekdanjih habsburških historičnih dežel, ki jih je od jeseni 1918 obvladovala Narodna vlada v Ljubljani. Tudi tukaj Nemci niso bili več dobrodošli. Na zelo slab glas je prišel tudi nemški jezik. Sedaj, ko naj bi končno nastopila svoboda, je bilo zato treba dosledno obračunati tako z Nemci kot tudi z nemščino kot temeljnim atributom domnevne nemške zatiralske politike. Za nemški jezik v državnih uradih, še zlasti pa v šolah, ni bilo več prostora.

Vendar pa retorika jezikovnega ekskluzivizma, s katero so lokalni šolski odborniki iz Šmarja pri Jelšah februarja 1919 utemeljevali svoje nasprotovanje poučevanju nemškega jezika, ni bila samo izraz na novo izoblikovanega pogleda na dvojno monarhijo kot ječo narodov. Nasprotno, bila je tudi dediščina lokalnega nacionalnega spopada pozne avstrijske dobe. Slednje je še zlasti veljalo za področja nekdanje Spodnje Štajerske. Ta prostor je bil že od šestdesetih let 19. stoletja naprej središče fizičnih, verbalnih in juridičnih obračunov med tekmujočima nacionalnima taboroma. Že v desetletjih pred izbruhom prve svetovne vojne so slovenski in nemški etnolingvistični nacionalni aktivisti po spodnještajerskih vaseh, trgih in mestecih razširjali nacionalističen pogled na svet in tekmovali za srca in duše lokalnega prebivalstva. V središču njihovega spopada je bil zmeraj jezik. Srednjeevropski nacionalistični svetovni nazor, ki se je uveljavljal in postopoma širil od začetka 19. stoletja naprej, je namreč opredeljevala prav etnolingvistična podmena o jeziku kot kulturnem atributu, s pomočjo katerega naj bi bilo mogoče objektivno določiti posameznikovo etnično oziroma nacionalno pripadnost. V nacionalističnih predstavah pozne avstrijske dobe je bil zato govorec slovenskega jezika nujno Slovenec, govorec nemškega jezika pa Nemec. To pa pomeni, da se je po razpadu Avstro-Ogrske postimperialna retorika ječe narodov potemtakem prekrivala s starejšim diskurzom etnolingvističnega nacionalizma, kjer jezik ni bil razumljen zgolj kot sredstvo komunikacije, pač pa tudi kot objektivno znamenje etnične pripadnosti in zato posredno tudi kot nacionalna svetinja, ki naj bi se ji bili pripravljeni

5 O ječi narodov in vlogi propagande pri oblikovanju predstave o Avstro-Ogrski kot »ječi narodov« Deak, The Great War.

odpovedati samo nacionalno šibki in renegatsko razpoloženi posameznice in posamezniki. Na dvo- in večjezičnih območjih so s tem vsakodnevne prakse jezikovnega komuniciranja dobile značaj fundamentalnega političnega problema.⁶

Tovrsten proces širjenja ideje in prakse etnolingvističnega nacionalizma je v pozni avstrijski dobi zaznamoval tudi vsakdan lokalnega prebivalstva v Šmarju pri Jelšah/St. Marein bei Erlachstein. Na začetku 20. stoletja se je kraj po nekaj desetletjih načrtnih slovenizacijskih prizadevanj v resnici uveljavil kot pomembno lokalno središče slovenstva. V hiši lokalnega veleposestnika in podpornika slovenskega nacionalnega gibanja Franca Skaze so se srečevali pomembni slovenski nacionalni aktivisti in izobraženci, denimo Anton Martin Slomšek, Josip Vošnjak, Davorin Trstenjak, Valentin Zarnik in Anton Aškerc. V kraju so od začetka ustavne dobe naprej nastajala slovenska nacionalna društva. Leta 1870 je bilo ustanovljeno politično društvo Naprej, leta 1883 Narodna čitalnica, leta 1886 podružnica Družbe Sv. Cirila in Metoda. Lokalnim nacionalnim aktivistom je uspelo po sodni poti uvesti slovenski jezik v državno ljudsko šolo, od koncu 19. stoletja pa so imeli Slovenci občinsko upravo trdno v rokah. Pri tem pa so svojo oblast na lokalni ravni – tozadevno se sicer v prav ničemer niso razlikovali od večine lokalnih nacionalnih aktivistov na večjezičnih področjih pozne avstrijske dobe – izkoriščali za načrtno uveljavljanje slovenskega jezika, slovenskih političnih stališč in z idejo slovenstva zaznamovanih svetovnonazorskih pogledov. O tem zgovorno govori primer lokalnih prostovoljnih gasilcev, ki so bili leta 1880 ustanovljeni pod nemškim nazivom »Freiwillige Feuerwehr St. Marein bei Erlachstein«. Leta 1900, ko je začel nov župan uradovati v slovenskem jeziku, je tudi od članov gasilskega društva zahteval, da uvedejo slovenski poveljevalni jezik. Ko so se pripadniki požarne straže temu uprli, jim je odrekel občinsko podporo. Požarna bramba je s tem prenehala delovati, po nekaj letih pa je bila znova ustanovljena, in sicer kot zgolj slovenska organizacija. A kljub temu. Četudi je bil kraj na začetku 20. stoletja že trdno v rokah slovenskega nacionalnega tabora, pa v uvodu omenjene razglednice izkazujejo prisotnost nemškega jezika tudi v Šmarju pri Jelšah/St. Marein bei Erlachstein, kar po svoje ne preseneča, saj so imele v kraju svoj sedež državne institucije, obenem pa je kraj ležal na trgovski poti med Celjem in Rogatcem (Rogaško Slatino), ki je vodila naprej na Hrvaško.⁷

6 O etnolingvističnem nacionalizmu Kamusella, *The Normative Isomorphism*. Kamusella, *The Politics of Nationalism*. O spodnještajerski zgodovini nacionalnih konfliktov in širjenju nacionalnih identifikacij na tem področju od srede 19. stoletja do leta 1918 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*. Čuček, *Svoji k svojim*. Almasy, *Wie aus Marburgern*. Judson, *Guardians of the Nation*. Judson, *Nationalist emotion*. O denunciacijah in srbofilskih obtožbah ob izbruhu prve svetovne vojne Moll, *Kein Burgfrieden*. Čuček in Moll (ur.), *Duhovniki za rešetkami*.

7 Čakš in Jagodič (ur.), *Kronika*. Žagar, *Franc Skaza*.

Slovenizacija javnega življenja in administrativni obračun z neslovenskimi jezikovnimi praksami na slovenskem Štajerskem

Navkljub zakoreninjenosti retorike in prakse slovenskega in nemškega etnolingvističnega nacionalizma v javnem življenju, je do razpada Avstro-Ogrske Spodnja Štajerska ostajala območje dvojezičnosti. To je veljalo povsod, tudi v tistih krajih, za katere so nemški in slovenski nacionalni aktivisti trdili, da naj bi bili od zmeraj nemški oziroma slovenski, če že v njih naj ne bi živeli zgolj Nemci oziroma Slovenci. Na podoben način, kot so nemški nacionalisti naredili vse za to, da bi obvladovali lokalno javno življenje, rituale in prakse v spodnještajerskih provincialnih mestih in večjih trgih, je gosta mreža slovenskih nacionalnih aktivistov in njihovih organizacij obvladovala ruralna področja in manjše trge. Pri tem pa niti enim niti drugim navkljub nadzoru nad lokalnimi samoupravnimi institucijami in društvenim življenjem vse do razpada monarhije nikoli ni uspelo uveljaviti popolne enojezične jezikovne homogenosti. Na Spodnjem Štajerskem so zato enojezične in enonacionalne skupnosti ostajale neureničen ideal, ki ga v obstoječem političnem in upravnem kontekstu navkljub vnetim prizadevanjem nacionalnih aktivistov ni bilo mogoče udejanjiti. O tem pripovedujejo tudi razglednice: na voljo so bile nemške, slovenske in dvojezične, na njih pa so se pošiljatelji izražali v nemščini, slovenščini in tudi, sicer resda poredko, v bolj ali manj strukturirani mešanici teh dveh jezikov.

V tem smislu je razpad dvojne monarhije brez dvoma pomenil pomemben prelom. Na ozemlju Spodnje Štajerske je jeseni in pozimi 1918 svojo oblast uspela uveljaviti Narodna vlada za Slovenijo, pokrajina pa je bila z novim imenom – kot Slovenska Štajerska – vključena v Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Z mirovnim sporazumom je ta del nekdanje habsburške kronovine postal sestavni del Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, pri čemer je bilo v administrativnem smislu v prvih povojnih letih celotno področje podrejeno upravnim telesom Narodne (kasneje Deželne) vlade v Ljubljani.⁸

Od prevzema deželnega in državnega upravnega aparata jeseni 1918 naprej so bili številni ukrepi nove slovenske oblasti uperjeni neposredno zoper potencialne notranje nasprotnike – pripadnike nemško govorečega prebivalstva, ki je živelo na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem. Še zlasti na Spodnjem Štajerskem je, kot ugotavlja Andrej Studen, »v prvih povojnih letih ‚etos maščevalnosti‘ povsem prevladal nad čutom pravičnosti. Bil je neprestano v konfliktu z idejo zakonitosti in upoštevanja enakopravnosti«. ⁹ Spodnještajerski slovenski nacionalni aktivisti, ki so v posthabsburških upravnih telesih zasedali pomembna mesta, so v spremenjenih okoliščinah dobili priložnost za obračun z (domnevnimi) denuncianti, ki so z obtožbami o »srbofilstvu«

8 Literatura o »prelomu« je zelo obsežna. Gl. denimo Gabrič (ur.), *Slovenski prelom*.

9 Studen, *Odstranjevanje*, 162.

sodelovali pri njihovem preganjanju ob izbruhu prve svetovne vojne. Največkrat so jih poiskali v vrstah svojih predvojnih nacionalnih nasprotnikov. V splošnem pa je k radikalnosti ukrepov zoper lokalno prebivalstvo na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem, ki se je identificiralo kot nemško ali pa ga je kot nemško klasificiral slovenski administrativni aparat, prispeval tudi močan občutek ogroženosti. V nemirnem postimperionalnem času obmejnih spopadov na Koroškem in Štajerskem in italijanske okupacije področij nekdanjega Avstrijskega primorja sta se med pripadniki slovenske politične in kulturne elite v mesecih po razpadu Avstro-Ogrske kot požar širila zaskrbljenost za osebno eksistenco in nacionalistična paranoja. V tem kontekstu je bilo poleti 1919 tako razpuščenih več kot 200 podružnic nemških društev, in sicer z utemeljitvijo, da gre za podružnice društev s sedežem v tujini, za katere velja, da s svojim delovanjem nasprotujejo interesom Kraljevine SHS. Premoženje teh nemških društev je bilo zaplenjeno. Državni in deželni uradniki, ki so se do razpada monarhije deklarirali kot Nemci, so bili postopoma odpuščeni. Med letoma 1918 in 1921 naj bi se z ozemlja pod nadzorom slovenskih oblasti izselilo okoli 30.000 Nemcev, še zlasti uradnikov in njihovih družin.¹⁰

Ob neposrednem obračunu z nemško čutečim prebivalstvom so odloki Narodne vlade, ki jih je ta sprejela v prvih tednih in mesecih po razpadu Avstro-Ogrske, odločno posegli tudi v štajersko jezikovno stvarnost. Že na svoji prvi seji 1. novembra 1918 je Narodna vlada na ozemlju, ki ga je nadzirala, razglasila slovenščino za uradni jezik. Obenem si je oblast močno prizadevala za slovenizacijo zunanje podobe krajev. Dvojezični in nemški ulični napisi, pa tudi napisi nad uradi, trgovinami, delavnicami in pisarnami so bili zamenjani s slovenskimi napisi.¹¹ Marsikje na nekdanjem Spodnjem Štajerskem so se ob prevratu sploh šele prvič srečali s knjižno slovenščino. Tako ne preseneča, da so v mariborskem slovenskem nacionalističnem časopisu Straža svojemu bralstvu konec decembra v zvezi s slovenjenjem uličnih napisov posredovali naslednji napotek: »Da bodo vse tvrdke imele napise v lepi slovenščini, opozarjamo na to, da je čisto nepravilno in nemškovalno reči n. pr. ,k zlatemu jagnjetu', ,k belemu volu'. Edino prav je: ,Pri zlatem jagnjetu', ,pri belem volu', ,pri mastni raci'.«¹²

Ob slovenizaciji uprave in javnega prostora je bilo še posebej korenitih posegov deležno področje šolstva. Nova slovenska oblast se je nemudoma zelo zavzela za čimprejšnjo in čim temeljitejšo uvedbo slovenščine kot učnega jezika na vseh osnovnih in srednjih šolah. Na ozemlju, ki je bilo od jeseni 1918 naprej pod nadzorom ljubljanske Narodne vlade, je bil namreč »še leta 1900 učni jezik na tretjini osnovnih šol na Spodnjem Štajerskem ali samo nemški ali pa so bile šole dvojezične v izrazito korist nemščine«. ¹³ Še zlasti pa je slovenske nacionaliste motilo, da je tudi na realkah in gimnazijah, kjer se je vzgajala in izobraževala bodoča elita, pouk potekal skorajda izključno v nemščini. Pristojni uradniki na različnih nivojih državne administracije so

10 Podrobneje Gabrič (ur.), *Slovenski prelom*. Cvirn, Nemci na Slovenskem. Nečak (ur.), *Slovensko-avstrijski odnosi*.

11 V zvezi s konkretnimi ukrepi Studen, Odstranjevanje. Jenuš, Maribor. Oset, Nadzor premoženja. Šuligoj, Narodnostne razmere. Cvirn, Meščanstvo.

12 *Straža*, 20. 12. 1918, Nemške napise.

13 Dolenc, *Deavstrizacija*, 83.

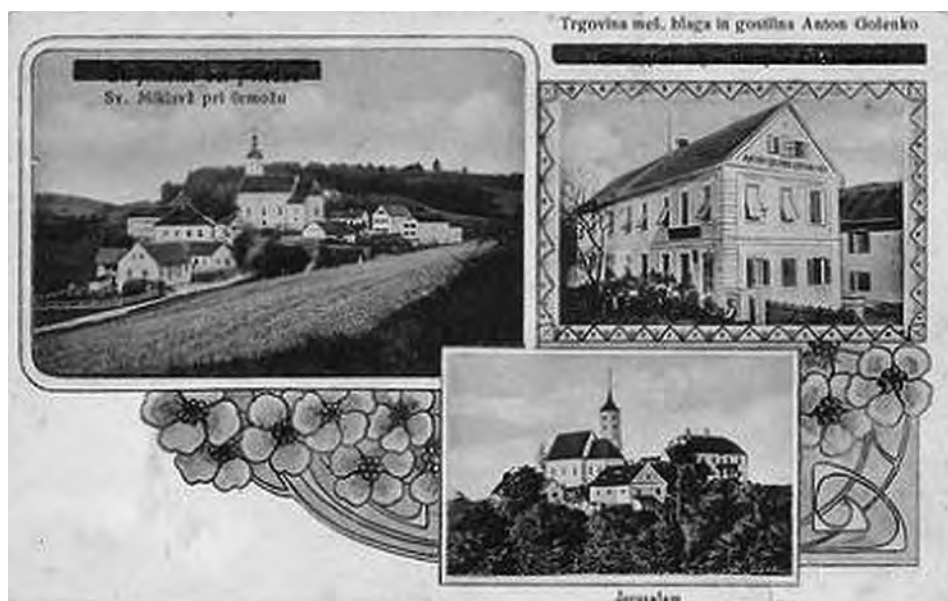
se zato preureditve šolstva lotili s skorajda revolucionarnim zanosom. Poverjenišтво za uk in bogočastje je prevzel štajerski politik in srednješolski profesor dr. Karel Verstovšek – eden redkih štajerskih ministrov v večinsko »kranjski« ljubljanski Narodni vladi – ki je zagovarjal čim ostrejši in karseda restriktiven odnos do nemščine. Z naredbo o učnem jeziku, ki je bila sprejeta 16. novembra, je bila slovenščina predpisana kot izključni šolski jezik na vseh ljudskih in meščanskih šolah. Naredba, ki je bila izdana nekaj tednov kasneje, pa je okrajnim in krajevnim šolskim svetom naročala, naj »na terenu« neposredno preverijo, kje bi bila nemščina smiselna kot neobvezni šolski predmet zaradi potencialnih ekonomskih interesov, in kje bi jo veljalo povsem črtati iz predmetnika. Številni štajerski šolski sveti so – kot razkriva tudi primer iz Šmarja pri Jelšah – tozadevno zavzeli ostro protinemško stališče. Posledično so bile šole na štajerskem povečini slovenizirane, v krajih z nemškim prebivalstvom pa so bile dovoljene vzporednice z nemškim učnim jezikom. Obenem je oblast načrtno omejevala vpis tudi v zgolj nemške (povečini zasebne) šole. Šole z izključno nemškim učnim jezikom naj bi bile dovoljene zgolj v primeru, ko je bilo v razred vpisanih najmanj 40 otrok »pristno nemške narodnosti«, pri čemer slovenska oblast med »pristno nemške« ni prištevala otrok iz mešanih zakonov. Obenem je bila tudi v teh šolah uvedena slovenščina kot učni predmet, učitelji pa so morali obljubiti, da se bodo v dognednem času naučili slovenščine in opravili izpit iz slovenskega jezika. Po istem kopitu je bila izvedena tudi slovenizacija srednjega šolstva. Utrakvistične in nemške gimnazije in realke so bile slovenizirane, uveden je bil pouk srbohrvaščine, število ur pouka nemščine se je zmanjšalo.¹⁴

Na slovenskem Štajerskem so se lokalni uradniki in učitelji lotili slovenizacije šolskega aparata in pouka še toliko bolj dosledno in načrtno. Med učitelji in tudi v širših plasteh lokalnega prebivalstva – tako nemško kot slovensko govorečega in dvojezičnega – jih namreč ni bilo malo, ki so izkazovali odkrit odpor do nove »jugoslovanške« države in so se javno zavzemali za priključitev dela oziroma kar celotne Spodnje Štajerske k Nemški Avstriji. Tukaj so zato številni nemški in »nemško usmerjeni« učitelji izgubili službo. Povečini je bil razlog za odslovitev neznanje slovenskega jezika oziroma sovražna nastrojenost do Slovencev. Po mariborskih demonstracijah »za nemški značaj Maribora« 27. januarja 1919, ki so se jih udeležili učitelji in številni učenci, je bilo tako odpuščenih 200–300 učiteljev z ljudskih in meščanskih šol ter 36 učiteljev s srednjih šol. Sočasno z odpuščanjem učiteljev pa je slovenska oblast šolstvo slovenizirala tudi s pritiski na starše soloobveznih otrok, ki so želeli, da bi se njihovi otroci šolali v nemškem jeziku. Z administrativnim nasiljem, utemeljenim na prepletu etnolingvističnega in biološkega pojmovanja nacionalne identitete, so v vsega nekaj letih uspešno zmanjšali vpis otrok v nemške razrede ljudskih šol. V Celju, predvojni »trdnjavi spodnještajerskega nemštva«, »nezavednim slovenskim staršem« načrtno niso dovoljevali vpisati svojih otrok v nemške razrede, s tem pa je delež vpisanih v nemške vzporednice celjske ljudske šole s prvotnih 150 učencev do šolskega leta 1921/1922 padel na 47 otrok, »in sicer 21 dečkov ter deklic, izmed katerih je bilo

14 Gl. Gabrič, Hitra slovenizacija. Dolenc, Deavstrizacija.

pravzaprav samo 8 otrok pristne nemške narodnosti, kjer bi bila oče in mati rojena kot Nemca«. ¹⁵ Resocializacija »zapeljane slovenske mladine«, kot se je v šolski kroniki celjske ljudske šole pohvalil njen pisec, je bila že v prvem šolskem letu po osvoboditvi izpod nemškega jarma tako uspešna, »da je [bil] nemškutarski led docela prebit«. Za to je bilo še zlasti zaslužno učiteljstvo, ki je »z umerjenimi koraki in taktnim postopanjem privedlo že ponemčeno mladino nazaj v naročje matere Slovenije, in sicer tako rahlo, da se otroci sami niso zavedli, kdaj se je ta upravičena metamorfoza izvršila«. ¹⁶

Na razglednicah iz prvih povojnih mesecev in let najdemo številne fragmente, s pomočjo katerih si je mogoče ustvariti še jasnejšo predstavo o tem, s kakšnimi konsekvencami se je bilo prisiljeno na individualni in kolektivni ravni soočiti spodnještajersko prebivalstvo v mesecih in letih neposredno po epohalnem prelomu, do katerega je prišlo jeseni 1918. ¹⁷ Iz vsebine zapisanih sporočil, ki so jih z razglednicami pošiljatelji posredovali svojim naslovnikom, lahko med drugim rekonstruiramo življenjske preizkušnje odhajajočih nemških uradnikov, ki jih je nova oblast razrešila njihovih dotedanjih uradniških dolžnosti. Neki anonimni uradnik je tako leta 1919 pisal na Dunaj: »Habe soebene meine telegrafische Abberufung erhalten. Da mein Reisepass aber noch in Laibach ist, kann ich erst nach Erhalt dieses abfahren.« ¹⁸

Slika 4: Sv. Miklavž pri Ormožu

Hrani: Knjižnica Ivana Potrča Ptuj

¹⁵ Nav. v: Studen, Odstranjevanje, 169.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Gl. Almasy in Tropper, Štajer-Mark, 162–68.

¹⁸ Prav tam.

Še toliko očitneje o prelomu in administrativnih posegih v spodnještajersko jezikovno krajino pripovedujejo popravki, ki so jih bili deležni natisnjeni nemški napisi na vizualni strani razglednic. V skladu z zapovedano slovenizacijo so bili nemški zapisi spodnještajerskih krajev prečrtani oziroma pretiskani, pa tudi pošiljatelj so »v duhu časa« k prečrtani nemški različici imena nemalokrat pripisali slovensko ime kraja. Po podobnem kopitu so bili slovenizirani poštni žigi. V krajih, kjer so poštni uradi dotlej uporabljali dvojezične poštne žige, so poštni uradniki nemško različico imena kraja izrezali oziroma prekrili, tako da so bili odtlej obstoječi poštni žigi v zgornjem delu brez napisa. Že leta 1920 in 1921 je sicer oblast zgolj slovenske poštne žige zamenjala z novimi, ki so uvažali dvojni način zapisovanja kraja, tj. v latinici in cirilici.¹⁹

Od januarja 1919 naprej so ob sloveniziranih krajevnih imenih in enojezičnih slovenskih poštних žigih tudi na razglednice prilepljene poštne znamke pripovedovale o političnih spremembah in novi uradni ideologiji, ki jo je na slovenskem Štajerskem širila nova slovenska oblast. Ob razpadu Avstro-Ogrske je dotlej tako rekoč vseprisotne znamke s profilom cesarja Franca Jožefa zamenjala poštna znamka s podobo atletske grajenega osvobojenega sužnja v trenutku, ko raztrga verige. Nad podobo se je nahajal napis »Država SHS« v cirilici, pod njo pa isti napis v latinici. Upodobitev trgjanja verig, pri katerem je suženj obdan z zarjo svobode in upodobljen s Triglavom kot simbolom slovenstva v ozadju, je alegorično pripovedovala o zgodovinskem dejanju osvoboditve slovenskega naroda izpod avstro-ogrskega jarma. Podoba, nekakšna »slovenska Marianne«, ki jo je kasneje tudi avtor znamke slikar Ivan Vavpotič kritično ocenjeval kot »gladek simboličen kič, nič več in nič manj«, ²⁰ je brez dvoma izvrstno vizualizirala zapovedani politični narativ svojega časa. Znamke se je sicer kasneje prijel ljubiteljsko ime »verigar«. ²¹

Slovenska Štajerska na poti k popolni jezikovni homogenizaciji

Jeseni 1918 je torej Spodnja Štajerska spadala med področja, ki jih je obvladovala Narodna vlada za Slovenijo v Ljubljani in ki so jih tudi v uradnih državnih dokumentih označevali z izrazom Slovenija. S tem se je vsaj na Spodnjem Štajerskem udejanjila politična in teritorialna vizija slovenskih etnolingvističnih nacionalnih aktivistov, ki so si od srede 19. stoletja naprej bolj ali manj intenzivno prizadevali za oblikovanje nove teritorialno politične entitete, v okviru katere bi združeni živeli vsi govorci slovenskega jezika – torej prebivalstvo, ki so ga sami ne glede na njihove dejansko izražene identifikacijske preference razumeli kot pripadnike in pripadnice slovenskega

¹⁹ Za pregled sprememb v poštnem uradovanju in organizaciji Bezljaj Krevel, Slovenska pošta, 178–239.

²⁰ Vardjan, Kako so se rojevale, 57.

²¹ Durjava, Slikar Ivan Vavpotič.

naroda. Obenem je bilo po letu 1918 lokalno spodnještajersko prebivalstvo razdeljeno in popredalčano v dve kategoriji – na večinsko skupino Slovencev in manjšinsko skupino Nemcev.

Slovenska in kasneje jugoslovanska oblast sta v medvojnem obdobju sicer na različne načine in z različnimi bolj ali manj nasilnimi sredstvi poskušali zmanjšati delež prebivalstva, ki se je identificiral kot nemški. Prav tako sta poskušali z vsemi sredstvi omejiti rabo nemščine v različnih socialnih kontekstih. Do izbruha druge svetovne vojne so bila tovrstna prizadevanja le delno uspešna, do popolne etnične in jezikovne homogenizacije nekdanje Spodnje Štajerske pa v tem obdobju ni prišlo. Vsekakor pa si lahko predstavljamo, da so tovrstni politični in kulturni pritiski, in še zlasti travme, ki so bile s tem povezane, kasneje, v tridesetih letih 20. stoletja, prispevali k pospešeni nacifikaciji pomembnega deleža spodnještajerskih Nemcev.²²

Z izbruhom druge svetovne vojne in kapitulacijo Kraljevine SHS se je kolo zgodovine na slovenskem Štajerskem zavrtelo s pospešeno hitrostjo. Nacistična strahovlada, ki je z izgoni, preselitvami in represalijami iz slovenske Štajerske želela karseda hitro ustvariti homogeno nemško jezikovno in nacionalno ozemlje, je propadla s popolnim vojaškim porazom maja 1945.²³ Na Spodnjem Štajerskem, ki se je ponovno preimenovala v slovensko Štajersko, so pomladi, poleti in jeseni 1945 sledili meseci krvavega maščevanja. Nemško prebivalstvo je bilo izseljeno in pregnano čez mejo v Avstrijo, številni Nemci so bili zaprti in ustreljeni brez sojenja. V tem obračunu zmagovita slovenska stran ni poznala milosti, zato so ob prvem popisu prebivalcev po drugi svetovni vojni v Mariboru našli le še 532 Nemcev.²⁴ Z nasilnim in neselektivnim obračunom z lokalnim nemškim prebivalstvom je raba nemškega jezika postala marginalen fenomen, omejen na družinsko komunikacijo za štirimi stenami in na sorodstvene oziroma prijateljske pisemske stike. Nemščina je izginila iz javnosti, leta 1952 pa so bila spremenjena tudi krajevna imena, ki so sugerirala germanski izvor in ki so bila dotlej vse od leta 1918 ves čas v veljavi – tako je bil denimo Marenberg preimenovan v Radlje ob Dravi.²⁵ Na ta način in s tovrstnimi sredstvi je bila v letih po koncu druge svetovne vojne navsezadnje le dosežena popolna jezikovna in etnična homogenost nekdanje Spodnje Štajerske.

Obenem so zapovedane politike spominjanja poskrbele za to, da je bila dvojezična in večnacionalna realnost tega področja skorajda v celoti izbrisana iz slovenskega kolektivnega spomina. V Mariboru, nekdanjem Marburg an der Drau, je zato sto let po razpadu Avstro-Ogrske komajda mogoče najti kak materialen dokaz, ki bi spominjal na dejstvo, da je tukaj nemško čuteče prebivalstvo do leta 1918 brez dvoma predstavljalo večino mestnega življa. Vse to pa pomeni, da spodnještajerske razglednice

22 O »nacifikaciji« nemške manjšine Cvirn, Nemci na Slovenskem, 134–39. Biber, *Nacizem in Nemci*. Suppan, Zur Lage. Pregled mehanizmov državnega pritiska na nemško manjšino in dinamike medetničnih odnosov v medvojnem obdobju v: Cvirn, Nemci na Slovenskem, 108–34.

23 O dogodkih v obdobju druge svetovne vojne Ferenc in Godeša, Slovenci. O posledicah po drugi svetovni vojni Repe, 'Nemci' na Slovenskem. Princič, Podržavljenje. Nečak, Posebnosti obračuna.

24 Ferenc, 'Nemci' na Slovenskem v popisih.

25 Urbanc in Gabrovec, Krajevna imena.

pozne avstrijske dobe niso zgolj izvrsten vir za razumevanje preteklosti, ampak tudi materialen nosilec spominjanja na dobo, ki je bila v vrtincu političnih prekucij 20. stoletja večkrat radikalno prekinjena in na koncu izbrisana iz slovenskega nacionalnega in štajerskih lokalnih spominov.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 53 – Deželni šolski svet za Kranjsko.

Literatura

- Almasy, Karin in Eva Tropper. *Štajer-mark: 1890–1920: der gemeinsamen Geschichte auf der Spur: Postkarten der historischen Untersteiermark. Po sledeh skupne preteklosti: razglednice zgodovinske Spodnje Štajerske*. Bad Radkersburg: Artikel-VII-Kulturverein für Steiermark - Pavelhaus = Kulturno društvo Člen 7 za avstrijsko Štajersko - Pavlova hiša, 2018.
- Almasy, Karin. *Wie aus Marburgern "Slowenen" und "Deutsche" wurden: ein Beispiel zur beginnenden nationalen Differenzierung in Zentraleuropa zwischen 1848 und 1861*. Bad Radkersburg, Graz: Artikel-VII-Kulturverein für Steiermark - Pavelhaus = Kulturno društvo Člen 7 za avstrijsko Štajersko - Pavlova hiša, 2014.
- Bezljaj Krevel, Ljudmila. Slovenska pošta, telegraf in telefon v kraljevini Jugoslaviji. V: Andrej Hozjan (ur.). *Pošta na slovenskih tleh*, 178–239. Maribor: Pošta Slovenije, 1997.
- Biber, Dušan. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji : 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.
- Čakš, Jože in Stane Jagodič (ur.). *Kronika Šmarja pri Jelšah: 1236–1996*. Šmarje pri Jelšah: Občina, 1996.
- Čuček, Filip in Martin Moll (ur.). *Duhovniki za rešetkami: poročila škofu o poletu 1914 na Spodnjem Štajerskem aretiranih duhovnikov = Priester hinter Gittern: die Berichte der im Sommer 1914 in der Untersteiermark verhafteten Geistlichen an ihren Bischof*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2006.
- Čuček, Filip. *Svoji k svojim: na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- Cvirn, Janez. Meščanstvo v Celju po razpadu Avstro-Ogrske. V: Marija Počivavšek (ur.). *Iz zgodovine Celja*, 191–216. Celje: Muzej novejša zgodovine, 1996.
- Cvirn, Janez. Nemci na Slovenskem (1848–1941). V: Dušan Nečak (ur.). *'Nemci' na Slovenskem 1941–1955*, 99–144. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Deak, John. The Great War and the Forgotten Realm: The Habsburg Monarchy and the First World War. *The Journal of Modern History* 86, št. 2 (junij 2014): 336–80.
- Dolenc, Ervin. Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji = Entaustifizierung der Politik, Verwaltung und Kultur in Slowenien. V: Dušan Nečak (ur.). *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, 81–94, 95–111. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004.

- Durjava, Iztok. Slikar Ivan Vavpotič in 'verigar', V: Nataša Urbanc (ur.). *Slovenija od prve svetovne vojne do koroškega plebiscita in Rapalla*, 51–54. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 2000.
- Ferenc, Mitja. 'Nemci' na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni. V: Dušan Nečak (ur.). *'Nemci' na Slovenskem 1941–1955*, 317–64. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.
- Ferenc, Tone in Bojan Godeša. Slovenci pod nacističnim gospostvom 1941–1945 = Die Slowenen unter der nationalsozialistischen Herrschaft 1941–1945. V: Dušan Nečak (ur.). *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, 177–218, 219–68. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004.
- Gabrič, Aleš (ur.). *Slovenski prelom 1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 2019.
- Gabrič, Aleš. Hitra slovenizacija šolskih in kulturnih ustanov. V: Aleš Gabrič (ur.). *Slovenski prelom 1918*, 141–60. Ljubljana: Slovenska matica, 2019.
- Jenuš, Gregor. Maribor ali 'Marburg an der Drau'? : spreminjanje nacionalne identitete mesta v prvi polovici 20. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 85 = 50, št. 4 (2014): 35–69.
- Judson, Pieter M.. *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 2006.
- Judson, Pieter M. Nationalist emotion as fin-de-siecle legal defense? : a 1908 trial in Celje/Cilli. *Acta Histriae* 21, št. 4 (2013): 735–47.
- Kamusella, Tomasz. The Normative Isomorphism of Language, Nation and State. V: Marcin Moskalewicz in Wojciech Przybylski (ur.). *Understanding Central Europe*, 144–50. Abingdon, New York: Routledge, 2017.
- Kamusella, Tomasz. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Basingstoke: Palgrave, 2009.
- Moll, Martin. *Kein Burgfrieden: der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900–1918*. Innsbruck: StudienVerlag, 2007.
- Nečak, Dušan. Posebnosti obračuna z 'Nemci' na Slovenskem. *Prispevki za novejšjo zgodovino* 53, št. 1 (2013): 109–21.
- Oset, Željko. Nadzor premoženja 'tujerodcev' po prvi svetovni vojni na Ptujskem. V: Martin Šteiner (ur.). *Ptuj v 20. stoletju*, 167–82. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož, 2018.
- Prinčič, Jože. Podržavljanje nemške imovine na slovenskem ozemlju po drugi svetovni vojni (1945–1955). V: Dušan Nečak (ur.). *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, 254–70. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998.
- Repe, Božo. »Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni. V: Dušan Nečak (ur.). *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, 191–218. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.
- Studen, Andrej. »Odstranjevanje prejšnje zunanosti in ponemčevalnega stremljenja šolske oblast« : preustroj šol na Spodnjem Štajerskem v prevratni dobi. V: Aleš Gabrič (ur.). *Slovenski prelom 1918*, 161–80. Ljubljana: Slovenska matica, 2019.
- Šuligoj, Ljubica. Narodnostne razmere na ptujskem območju med obema vojnoma. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 61, št. 2 (1991): 231–39.
- Suppan, Arnold. Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938. Demographie – Recht – Gesellschaft – Politik. V: Helmut Rumpler in Arnold Suppan (ur.). *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941*, 210–24. Wien, München: R. Oldenbourg, 1988.
- Urbanc, Mimi in Matej Gabrovec. Krajevna imena: poligon za dokazovanje moči in odraz lokalne identitete. *Geografski vestnik* 77, št. 2 (2005): 25–43.
- Vardjan, Miran. Kako so se rojevale prve slovenske znamke – 'verigarji'. V: Nataša Urbanc (ur.). *Slovenija od prve svetovne vojne do koroškega plebiscita in Rapalla*, 55–78. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 2000.
- Žagar, Mateja. *Franc Skaza 1838–1892 – šmarski domoljub in mecen*. <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/franc-skaza-1838-1892-smarski-domoljub-in-mecen.html>. Pridobljeno 18. 9. 2023.

Periodični tisk

- *Straža*, 1918.

Tiskani viri

- *Leksikon občin za Štajersko: izdelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. grudna 1900*. Wien, 1904.
- *Special Orts-Repertorium von Steiermark = Specijalni repertorij krajev na Štajerskem*. Wien, 1894.
- *Specijalni krajevni repertorij za Štajersko: izdelan na podlagi podatkov ljudskega štetja z dne 31. decembra 1910*. Wien, 1918.
- *Spezial-Orts-Repertorium von Steiermark = Obširen imenik krajev na Štajerskem*. Wien, 1883.

Mojca Šorn, * Jure Gašparič, ** Andrej Pančur ***

»Za otroka.« Kolonije kot del mladinskega skrbstva mestne občine ljubljske med svetovnima vojnama ****

IZVLEČEK

Ljubljanska mestna občina je po vključitvi mladinskega skrbstva v okvir javnega socialnega skrbstva leta 1923 v svoj delokrog vključila organizacijo počitniških kolonij za bolehne otroke iz socialno slabše stoječih družin. Priporočila in zapovedi, ki jih je v zvezi s tem prinašala teorija, je (tudi v finančno nestabilnih časih gospodarske krize in njenih posledic) prizadevno pretvarjala v prakso. Čeprav ji ni uspelo pridobiti vseh zelenih oziroma načrtovanih letoviških lokacij, so otroške kolonije v obdobju med svetovnima vojnama postale stalnica. Občina je iz leta v leto poskrbela za večje število deklic ter dečkov, poudariti pa velja, da ti niso bili deležni le zdravstvene, temveč tudi socialne in vzgojne oskrbe.

Ključne besede: Ljubljana, mladinsko skrbstvo, kolonije, 1918–1941

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, mojca.sorn@inz.si; ORCID: 0000-0002-4457-1118

** Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, jure.gasparic@inz.si

*** Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, andrej.pancur@inz.si; ORCID: 0000-0001-6143-6877

**** Članek je nastal v okviru raziskovalnih programov P6-0281 *Politična zgodovina* in P6-0436 *Digitalna humanistika: viri, orodja in metode* ter infrastrukturnega programa IO-0013 *Raziskovalna infrastruktura Slovenskega zgodovinskega pisja*, ki jih sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

"FOR THE CHILDREN". COLONIES AS PART OF THE YOUTH WELFARE IN THE MUNICIPALITY OF LJUBLJANA BETWEEN THE WORLD WARS

After incorporating youth welfare in the framework of public social welfare in 1923, the Ljubljana municipality included in its remit the organisation of holiday colonies for sick children from socially disadvantaged families. The recommendations and precepts of the relevant theory were diligently translated into practice (even during the financially unstable times of the economic crisis and its consequences). Although it did not manage to obtain all the desired or planned resort sites, the children's colonies became a regular feature of the interwar period. Year after year, the Ljubljana municipality provided for an increasing number of girls and boys, and it should be underlined that they did not only receive medical but also social and educational care.

Keywords: Ljubljana, youth welfare, colonies, 1918–1941

V teoriji

Za Slovence je prva svetovna vojna pomenila vsestransko izčrpanje, razpad habsburške monarhije pa prehod v novo politično, gospodarsko, kulturno in socialno okolje. Mladinsko skrbstvo, ki v Avstriji ni bilo vključeno v javni sektor – z oskrbo otrok in mladostnikov so se ukvarjale humanitarne in karitativne organizacije, ki so bile deležne podpore države, dežele, občin in zasebnikov – je po vojni, ki je zapustila številne sirote in telesno ter duševno obnemogle otroke, postalo del javnega socialnega skrbstva.¹ Leto dni, preden je Ženevska deklaracija o otrokovih pravicah izpostavila, da človeštvo otroku dolguje najboljše, kar premore,² je bil leta 1923 v Ljubljani v sklopu

1 Brecelj, Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva, 456. Stankov, Jugoslovenska unia za zaščito dece. Šimec, Socijalno-medicinska zaščita šolske mladine.

2 Deklaracija, ki so jo Združeni narodi sprejeli 26. 9. 1924, ima več členov:

1. Otroku je treba zagotoviti sredstva, potrebna za njegov normalen materialni in duhovni razvoj.

2. Lačnega otroka je treba nahraniti; bolnega otroka je treba negovati; zaostalemu otroku je treba pomagati; prestopnika je treba prevzgojiti; siroto in reveža je treba zaščititi in mu pomagati.

3. V izrednih razmerah mora otrok prvi prejeti pomoč.

4. Otroku je treba omogočiti, da si zasluži za preživetje, in ga zaščititi pred vsemi oblikami izkoriščanja.

5. Otroka je treba vzgajati v zavesti, da mora svoje talente posvetiti služenju sočloveku.

Gl. Geneva Declaration of the Rights of the Child. Deklaracija o otrokovih pravicah. Arčon, Zgodovinski razvoj organiziranega letovanja otrok, 3, 4.

socialnopolitičnega urada ustanovljen mladinski oddelek, ki je pomenil popolno novost na področju socialnega skrbstva.³ Ljubljanski mestni fizikat je kot aktivni del le-tega od občine in od novega oddelka pričakoval ne le kurativno, temveč tudi preventivno delovanje, saj »to skrbstvo bo očuvalo občino za bodočnost pred velikimi izdatki, ki bi nastali v poznejših letih za pomnoženo socialno zlo, telesno in duševno zanemarjene potomce, nezaščitene dele prebivalstva. Kapital, ki ga naloži občina v mladinsko skrbstvo, skrb za njen duševni in telesni razvoj, to niso zakopani talenti, marveč se bo obrestoval v delu te mladine v poznejših letih za blagor svojih rodbin in celokupnega naroda.«⁴

Mladinski oddelek je organiziral in izvrševal naloge s področja socialne in higienske zaščite otrok ter mladine s poudarkom na postavkah iz Zakona o zaščiti dece in mladine iz leta 1922.⁵ Med drugim je skrbel za poklicno varuštvo otrok, predvsem najdenčkov, sirot in nezakonskih otrok, oddajo otrok v rejo in dodeljevanje podpor rejnikom. V okviru mladinskega oddelka so delovala tudi dnevna zavetišča za revno šolsko mladino, ki so svoje temelje postavila leta 1916,⁶ v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja pa je bilo veliko skrbi namenjene šolskim menzam, ki jih je občina ustanovljala po ljubljanskih šolah.

Važen del mladinskega skrbstva sta bili organizacija in izpeljava počitniških kolonij za bolehne otroke iz socialno slabše stoječih družin. Čeprav to dejavnost beležimo od sredine dvajsetih let prejšnjega stoletja, je bila zakonodajno utemeljena leta 1930 z zakonom o zdravstveni zaščiti učencev; izpostaviti velja predvsem dva člena:

- § 23: »Kjerkoli je mogoče, se otvorijo šole v naravi za slabotne učence narodnih šol. Po večjih krajih se ustanovijo v pripravi okolici tudi posebni razredi v naravi. Za ustanovitev takih šol vnesejo občine v svoje proračune posebna sredstva.«
- § 24: »Slabotni in bolehní otroci se pošljejo čez velike počitnice v okrevališča po pravilniku o pošiljanju otrok v okrevališča, ki ga predpiše minister za socialno politiko in narodno zdravlje.«⁷

Zdravnica dr. Slava Kristan-Lunaček, velika podpornica šolskih kolonij, je menila, da mora letovanje trajati en mesec, saj se pri večini otrok okrepitev ne pokaže prej. Le s primerno dolgimi kolonijami je moč doseči načrtano, namreč »dvigniti odporno silo otroka, okrepiti njegovo telesno stanje, napraviti ga sposobnega za kljubovanje naporu prihodnjega šolskega leta in ga duševno tako osvežiti, da bo lažje sprejemal

3 Več Šorn, Izgradnja sistema socialnega skrbstva v Ljubljani.

4 *Socialno zdravstvo*, 29. Gl. tudi Kržišnik, *Socialna politika*.

5 Gl. Breclj, Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva, 456, 457. O zaščiti otrok Dobaja, *Za blagor mater in otrok*.

6 Med prvo svetovno vojno je minister za uk in bogočastje 15. 6. 1915 izdal uredbo, »da se deželni šolski sveti soočijo s problematiko šolske mladine, ki je bila med počitnicami prepuščena vplivom ceste. V najkrajšem času so šolske oblasti morale prevzeti iniciativo in izpeljati akcijo organizacije dnevnih zavetišč, predvsem v mestih in krajih, kjer je bila razvita industrija. [...] Na podlagi ministrske uredbe je deželni šolski svet 16. junija 1916 [...] poslal vsem šolskim avtonomnim upravnim organom razpis z zahtevo po ustanovitvi dnevnih zavetišč.« – Serše, *Otroška dnevna zavetišča*, 373.

7 *Službeni list kraljevske banske uprave*, 30. 10. 1930, Zakon o zdravstveni zaščiti učencev, 513.

nove utise«. ⁸ Obvezen del kolonij naj bi bili jutranja telovadba, sprehodi, izleti, kopanje in sončenje, pa tudi razne igre na prostem. Dr. Kristan-Lunaček je poudarjala, da življenje v kolonijah ne sme biti stresno, temveč prijetno in sproščujoče:

»Jutranja telovadba, lahke gimnastične vaje v ločenih oddelkih, morajo postati otroku vir veselja in zabave. [...] Po telovadbi se otroci umivajo do pasu pod strogim nadzorstvom, kajti otrokom običajno umivanje ne diši in ga le preradi markirajo. Po zajtrku so sprehodi, različne igre s sodelovanjem sester, sončenje, kopanje in vmes predjužnik. Po izdatnem kosilu je dveurno počivanje. To ležanje je zlasti za slabotnejše otroke nujno potrebno. Otrok mora ležati mirno, tudi če ne zaspi. Najbolje je, ako se v tem času ne dovoli niti čitanje niti pripovedovanje. Ta čas naj bo posvečen edinole telesnemu in duševnemu počitku otroka. Po južini se ponovi dopoldanski razpored[,] po možnosti v zvezi s krajšimi izleti. Po večerji pride za mladino sicer kratek, a često najlepši čas, ko se otroci razžive ob petju, glasbi, pripovedovanju povesti in drugih zabavah, takrat so ena sama velika družina. Še umivanje – in nočni počitek pričanja. Posteljo mora imeti vsak otrok svojo. [...] Otroci ne smejo biti v spalnicah sebi prepuščeni, temveč mora sestra spati v istem prostoru. Ne samo radi reda in miru, temveč tudi, da prepreči pripovedovanje strašljivih bajk in povesti, ki tako zaposle živo fantazijo otroka, da je spanje nemirno, odpočitek nezadosten.«⁹

V praksi: kolonije ljubljanske šolske poliklinike

Po prvi svetovni vojni so se počitniškim kolonijam, ki so delovale pod okriljem različnih društev, na primer »Žingarica« – zadruga »Dijaški počitniški dom«, »Martuljek« – zadruga Martuljek, za bogoslovce, Dečji dom Franje Tavčarjeve v Kraljevici – Kolo jugoslovanskih sester, Počitniški dom kraljice Marije na Pohorju – društvo za zdravstveno zaščito otrok in mladine v Mariboru, domovi Ferialnega saveza – v Martinščici pri Sušaku, Jadranske straže – v Bakarcu itd.,¹⁰ pridružile kolonije, ki so delovale v okviru higienskih ustanov. Te so kmalu postale vodilne na področju letovanja otrok.

Državna šolska poliklinika v Ljubljani¹¹ je leto po svoji ustanovitvi organizirala prvo počitniško kolonijo v Dovjem na Gorenjskem leta 1925.¹² Ker so bili najeti nastanitveni prostori v šolskem poslopu povsem neprimerni,¹³ se je odločila za izgradnjo

8 Kristan-Lunaček, O počitniških kolonijah, 51.

9 Prav tam, 53.

10 *Spominski zbornik Slovenije*, 542 (Zasebna dobrotelost). *Slovenec*, 12. 7. 1934, 4, Življenje malih letoviščarjev v Martinščici.

11 Več o Državni šolski polikliniki v Ljubljani, Higijenskem zavodu in šolski medicini nasploh v: *Zdravje v Sloveniji*, Drugi del.

12 Pirc, Razvoj in delo higienske organizacije v Sloveniji, 516. *Slovenec*, 13. 5. 1919, 3, 4, Občini zbor društva za otroško varstvo in mladinsko skrb razkriva poveljne aktivnosti, povezane z mladinskim skrbstvom in počitniškimi kolonijami. Gl. npr. tudi *Slovenski narod*, 27. 1. 1920, 3, 4, K ustanovnem zborovanju Društva za čuvanje narodnega zdravja v Sloveniji. O letovanju po drugi svetovni vojni mdr. gl. Struc, *Mi gremo pa na morje*.

13 Arčon, *Zgodovinski razvoj organiziranega letovanja otrok*, 21.

lastnih počitniških kapacitet na Rakitni pod Krimom, kjer je bila prva kolonija organizirana leta 1929.¹⁴ Higijenski zavod pa je s pomočjo Fonda za zdravstveno zaščito učencev v Ljubljani v prvi polovici tridesetih let 20. stoletja na tej lokaciji zgradil dva paviljona, bazen in veliko otroško igrišče.¹⁵

V počitniško kolonijo na Rakitni so sprejemali otroke obeh spolov, stare od sedem do petnajst let. Prednost pri sprejemu v kolonijo so imeli »okrepitve potrebni otroci, ko ne morejo na nobeni nalezljivi bolezni, kar ugotovi zdravnik Šolske poliklinike ali pa dokažejo z zdravniškim spričevalom«. ¹⁶ Deklicam in dečkom so priporočali, da na počitnice vzamejo eno praznično in eno ali dve delovni obleki, plašč in pelerino, pleteno jopico, par močnih in par lahkih čevljev (sandale), par copat, dva ali tri kose dnevnega spodnjega perila, dve spalni srajci ali pižami, par ali dva nogavic, nekaj robcev, štiri brisače in kopalno obleko. Nikakor niso smeli pozabiti na zobno ščetko in kremo, milo, vrečico za umivanje, pasto in krtačo za čiščenje čevljev. Otroci so s seboj lahko vzeli tudi igrače, predvsem dobrodošle so bile žoge, loparji in žogice za namizni tenis ipd.

Na letovanju so bili otroci pod nadzorstvom zaščitnih sester, ena sestra naj bi nadzirala od dvanajst do dvajset otrok.¹⁷ Otroci so prejeli pet obrokov na dan. Zjutraj je bila na mizi največkrat kava s kruhom, za dopoldansko malico kruh z marmelado ali sirom ali maslom ali salamo ali sadjem, kosilo je bilo sestavljeno iz juhe, mesa z dvema prikuhami, ob brezmesnih dneh so otrokom postregli močnate jedi, popoldne so se okrepčali z mlekom in kruhom, zvečer pa največkrat z mlečnimi ali lažjimi mesnimi jedmi.¹⁸ Viri pričajo, da so letoviščniki opravljali vse v teoriji predpisane aktivnosti: veliko so se sprehajali, skočili na izlet ali dva, ob lepih dneh so se sončili in kopali, privoščili so si razne igre in športna tekmovanja v naravi, izogniti se niso mogli niti jutranji telovadbi oziroma gimnastici.¹⁹ V kolonijah so bili dovoljeni tudi obiski, vendar le tretjo in četrto nedeljo otrokovega letovanja od 10. do 12. ure dopoldne in od 15. do 16. ure popoldne.²⁰

V počitniškem domu na Rakitni so od leta 1932 organizirali tudi zimsko kolonijo, v okviru katere je v času od 27. decembra do 10. januarja potekal smučski tečaj (v sezoni 1932/33 ga je obiskovalo 27 otrok, 1933/34 32, 1934/35 38 in 1935/36 50).²¹ V zimski počitniški koloniji so smeli otroci obiske sprejemati 1. in 6. januarja od 11. do 12. ure dopoldne. Hrane in pijače se jim ni smelo prinašati, dovoljeno jim je bilo dostaviti le pol kilograma sadja.²²

14 Gl. *Zdravje* 12, 1936, 75, 76, Počitniški dom na Rakitni.

15 Pirc, Počitniške kolonije, 342, 343. Dom na Rakitni je bil po drugi svetovni vojni obnovljen, julija 1954 je šla tja na letovanje prva kolonija 100 ljubljanskih otrok. – Gl. *Ljubljanski dnevnik* 1. 7. 1954, 3, Okrevališče na Rakitni obnovljeno.

16 SI ZAL LJU 503, t. e. 141–180, a. e. 151, Prospekt počitniških kolonij Drž. šolske poliklinike v Ljubljani.

17 Prav tam. Pirc, *Zdravje* v počitnicah, 85.

18 SI ZAL LJU 503, t. e. 141–180, a. e. 151, Prospekt počitniških kolonij Drž. šolske poliklinike v Ljubljani.

19 Pirc, Počitniške kolonije, 350–62.

20 SI ZAL LJU 503, t. e. 141–180, a. e. 151, Prospekt počitniških kolonij Drž. šolske poliklinike v Ljubljani.

21 Pirc, Počitniške kolonije, 350.

22 SI ZAL LJU 503, t. e. 141–180, a. e. 151, Prospekt počitniških kolonij Drž. šolske poliklinike v Ljubljani

Državna šolska poliklinika je s sodelovanjem banovine, Protituberkuloznega dispanzerja, Rdečega križa in bolniške blagajne mestnih uslužbencev organizirala tudi kolonije v Lukovici in Medvodah.²³ Za ta namen je primerno opremila in uporabila kar prostore obeh zdravstvenih domov. V počitniško kolonijo v Medvodah so sprejemali otroke obeh spolov v starosti od sedem do petnajst let. V počitniško kolonijo v Lukovici so sprejemali le deklice v starosti od sedem do sedemnajst let. Obe nastanitvi sta nudili kopanje v naravi, zato niso bile potrebne dodatne gradbene investicije.

V kolonijah vseh treh lokacij ljubljanske šolske poliklinike je poleti letovalo okrog 300 otrok.²⁴

V praksi: kolonije ljubljanske mestne občine

Leta 1928 je socialnopolitični urad ljubljanske mestne občine stopil v stik s Kolom jugoslovanskih sester glede skupne organizacije počitniške kolonije v Omišlju,²⁵ kamor je odpotovalo skoraj 100 otrok. Kolonija, ki je bila v večini plačana iz fonda mestne občine, vodile pa so jo sestre jugoslovanskega kola, je bila razdeljena na tri skupine, te so bivale ob morju julija, avgusta in septembra. Vsak otrok je bil upravičen do treh tednov letovanja. Mnogi od njih so bili na morju prvič v življenju, ta izkušnja se jim je vtisnila globoko v spomin: »Ni besed, s katerimi bi se mogel opisati vtis, ki ga je napravilo morje na novinca. [...] Zelena barva listja, trave in skal se zlivata z morjem v harmonijo, da je ni mogoče pozabiti.«²⁶

Spomladi leta 1928 je socialnopolitični urad stopil v stik tudi z vodstvom Pomladka Rdečega križa, s katerim sta skupaj organizirala kolonijo na Gorenjskem.²⁷ Občinska uprava je ob koncu sezone 1928 napovedala, da bo na področju kolonij svoje delovanje v lastni režiji (in s simbolično pomočjo staršev²⁸) v prihodnosti širila,²⁹ pri tem pa je imela v mislih tudi postavitev barak na Rabu ali Krku.³⁰

Spomladi 1929 so mestni možje razmišljali o osnovanju centralnega odbora počitniških kolonij in sklicali sejo zastopnikov vseh kompetentnih organizacij; poleg zastopnikov socialnopolitičnega odseka in socialnopolitičnega urada ljubljanske občine so

23 Pirc, Počitniške kolonije, 343. Gl. tudi Zupanič Slavec in Slavec, Šolska medicina na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno, 766. *Slovenec*, 3. 7. 1934, 4, Otroci odhajajo na počitnice. Gl. tudi Arčon, Zgodovinski razvoj organiziranega letovanja otrok, 21. *Slovenski narod*, 4. 7. 1931, 3, Najveselejši popravek Rdečega križa.

24 Pirc, Počitniške kolonije, 343.

25 SI ZAL LJU 488, Cod III., t. e. 121, a. e. 83, Nadaljevanje zapisnika VIII. Redne javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 20. 11. 1928, 669–71.

26 Marjanovič, S Podmladkom Jadranske straže na Krk, 139.

27 SI ZAL LJU 488, Cod. III., t. e. 121, a. e. 84, Zapisnik k redni javni seji občinske uprave ljubljanske, 22. 4. 1929.

28 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., t. e. 150, a. e. 10, Zapisnik seje socijalno političnega odseka, 30. 4. 1929.

29 SI ZAL LJU 488, Cod III., t. e. 121, a. e. 83, Nadaljevanje zapisnika VIII. Redne javne seje občinskega sveta ljubljanskega, 20. 11. 1928, 669–71. SI ZAL LJU/0488, Cod. III., t. e. 121, a. e. 84, Zapisnik k redni javni seji občinske uprave ljubljanske, 22. 4. 1929.

30 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., Zapisniki socialno političnega odbora, t. e. 150, a. e. 110, Zapisniki sej soc.-pol. odseka od 1928 do 1933, Zapisnik seje socijalno političnega odseka, 26. 9. 1928.

bili na srečanju prisotni zastopniki Kola jugoslovanskih sester, Pomladka Rdečega Križa, Krajevnega odbora Rdečega križa, društva Skrb za mladino, Gozdovnikov, Skavtov, Vincencijeve družbe, Elizabetne konference, škofijskega društva Skrb za mladino, Šolske poliklinike in predstavnik Mestnega fizikata. Ponudbo morskih in gorskih letovišč so želeli razširiti na izmenjavo otrok z drugimi državami, v mislih so imeli predvsem nemški model »Kinderaustausch«. V poštev bi poleg Nemčije (Vestfalije) prišle še Češkoslovaška in predvsem Avstrija, »ki ima to stvar že dobro organizirano«. ³¹ Do oblikovanja takega telesa ni prišlo, leta 1936 je dr. Pirc o tem zapisal:

»Tudi bi bilo umestno v vsakem kraju, kjer je več organizacij, ki pošiljajo mladino na počitnice, ustanoviti delovno skupnost, neko borzo za počitnice, ki bi razdeljevala in urejevala kandidate za počitnice, seveda ob popolni nedotakljivosti samouprave posameznih organizacij. Svoječasna akcija za tako centralo v Ljubljani že v svojem osnutku ni uspela, ker se je premalo povdarjal in upošteval ravno moment ohranitve popolne samostojnosti posameznih organizacij in so se te upravičeno bale, da bi taka centrala ne postala neka vrhovna instanca z vsemi slabimi stranmi tega kakor vsakega drugega centralizma.« ³²

V začetku aprila 1929 je magistratni nadoficijal Lojze Sedej sporočil, da bo šel na morje le del otrok, petnajst do dvajset najbolj potrebnih, ki jih bo tja zaradi slabega zdravja poslal mestni zdravnik. Vsem ostalim socialno najšibkejšim prosilcem se je obetalo letovanje na Gorenjskem. Komisiji, ki so jo sestavljali zastopnik občinskega sveta, mestni zdravnik dr. Franta Mis in referent socialnopolitičnega urada, je bilo naročeno, naj si ogleda primerne kraje in izbere najbolj optimalen prostor za kolonijo. ³³ Komisija si je res ogledala več krajev in se odločila za Velesovo. Ljubljanska mestna občina je v samostanu najela dve šolski sobi in kuhinjo. Tja je nameravala poslati 180 otrok v treh izmenah.

Prošnje za letovanje so morali vsi prosilci vložiti do vključno 20. maja pri mladinskem uradu mestnega magistrata. Pogoja za sprejem v kolonijo sta bila dva, prosilec je moral biti pristojen v Ljubljano in imeti je moral zdravniško odredbo. Predpisano je bilo, da se zdravniški pregled ne sme izvršiti v enem dnevu, »ampak pošiljajo naj se otroci sukcesivno k zdravniku, ki naj temeljito preišče vsakega posameznika. Zdravnik in uradnik obiščeta vsak teden kolonijo. Pred odhodom je treba otroke še enkrat pregledati.« ³⁴

Februarja 1930 je na seji socialnopolitičnega odseka magistratni nadsvetnik Fran Jančigaj poročal, da namerava Kolo jugoslovanskih sester v Kraljevici kupiti dve vili za letovanje otrok. ³⁵ Predstavniki Kola so se obrnili na ljubljansko mestno občino s predlogom o sodelovanju; če bi bila občina pripravljena prispevati sedmino kupnine,

31 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., Zapisniki socialno političnega odbora, t. e. 150, a. e. 110, Zapisniki sej soc.-pol. odseka od 1928 do 1933, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 10. 5. 1929.

32 Pirc, Zdravje v počitnicah, 83, 84.

33 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., t. e. 150, a. e. 10, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 8. 4. 1929.

34 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., t. e. 150, a. e. 10, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 30. 4. 1929.

35 *Spominski zbornik Slovenije*, 542 (Zasebna dobrodelnost).

bi sestre vsako leto v kolonijo vzele določeno število otrok, ki bi jih priporočal mestni fizikat. Člani odseka so o predlogu razpravljali in ga soglasno sprejeli.³⁶

Spomladi leta 1930 so si občinski svetovalec Anton Likozar, občinski svetovalec Janko Jeglič, mestni fizik dr. Mavricij Rus in nadoficijal Lojze Sedej na Gorenjskem ponovno ogledali več krajev za letovanje otrok, predvsem primerna sta se jim zdela graščina na Brdu in pa Križe pri Trziču.³⁷ Odločili so se za slednje, čemur pa je močno nasprotoval Joža Bohinjec. Menil je, da je lokacija preblizu Golnika, »koder pasira vsak dan veliko tuberkuloznih bolnikov«. Prisotni na seji socialnopolitičnega odseka so se strinjali, da se poišče primernejšo lokacijo. 2. julija se je tako prva kolonija otrok v organizaciji Mestne občine Ljubljana, ki je v prid letovanju 5. maja v Unionu priredila koncert,³⁸ z glavnega kolodvora odpravila v Breznico na Gorenjskem, nekaj deset otrok pa se je odpeljalo na morje – v Dečji dom Franje Tavčarjeve v Kraljevici.³⁹ Izmed številnih prijav so otroke za letovanje izbrali po enakem principu kot leto pred tem. Upoštevali so zdravstveno stanje in tudi socialni položaj družine, iz katere je otrok izhajal. Upoštevali so tudi pravilo, da morajo starši vsakega otroka za letovanje prispevati najmanj 10 din.⁴⁰

Leta 1931 so se v socialnopolitičnem odseku začeli pogovarjati, da bi mestno kopališče v Mednem preoblikovali v letovišče za otroke.⁴¹ Občinski svetovalec Anton Likozar se je »zavzemal za Medno kot kraj počitniške kolonije [...], kjer bo Rdeči križ dal mestni občini na razpolago eno barako[,] v kateri bi bilo lahko nastanjenih stalno 40 otrok«. Po dinamični debati je Joža Bohinjec rezimiral predloge glede Mednega in ostale predloge, ki so obravnavali otroške kolonije, v naslednje sklepe, ki so jih prisotni soglasno sprejeli:

1. V mestnem kopališču v Mednem se organizira stalna počitniška kolonija Mestne občine Ljubljana.
2. Stalna počitniška kolonija mestne občine se lahko razširi v dnevno kolonijo.
3. Socialnopolitični urad naj h kolonijam, ki jih na Gorenjskem organizirajo razna društva s finančno podporo Mestne občine Ljubljana, vsako leto pridruži določeno število otrok.
4. Letovanja ob morju ostanejo neokrnjena.
5. Socialnopolitični urad še v poletju 1931 z namenom nakupa poišče na Gorenjskem primeren prostor za stalno počitniško kolonijo.⁴²

36 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., Zapisniki socialno političnega odbora, t. e. 150, a. e. 110, Zapisniki sej soc.-pol. odseka od 1928 do 1933, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 24. 2. 1930.

37 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., Zapisniki socialno političnega odbora, t. e. 150, a. e. 110, Zapisniki sej soc.-pol. odseka od 1928 do 1933, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 15. 5. 1930.

38 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., t. e. 150, a. e. 10, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 29. 4. 1930.

39 *Slovenski narod*, 30. 6. 1930, 2, Počitniške kolonije ljubljanske mestne občine.

40 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., Zapisniki socialno političnega odbora, t. e. 150, a. e. 110, Zapisniki sej soc.-pol. odseka od 1928 do 1933, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 17. 6. 1930.

41 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., t. e. 150, a. e. 10, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 4. 11. 1931.

42 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., t. e. 150, a. e. 10, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 24. 4. 1931.

Za počitniške kolonije je bilo leta 1931 vloženih 335 prošenj. Sprejetih je bilo 60 otrok za Kraljevico, 100 za Medno, ki je dejansko postalo »pripraven kraj za letovanje, zraka in okrepčila potrebnih otrok«,⁴³ in 40 za Gorenjsko. Tudi tega leta se je pri določitvi otrok v kolonijo »v prvi vrsti oziralo na zdravniško indikacijo, v drugi vrsti pa na socialni položaj. Doba je od 6. do 14. leta. Za ostalih 135 otrok, ki niso bili upoštevani pri omenjenih kolonijah, bo skušal urad organizirati dnevne kolonije na ljubljanskih igriščih. Prve kolonije odidejo med 2. in 10. julijem in bodo zunaj cel mesec, izven one, ki gre v Kranjsko [G]oro, ki bodo letovale samo po tri tedne«. ⁴⁴

Ko so pri nas pustošile posledice velike gospodarske krize, se je proračun za kolonije znatno skrčil. Mestni fizik dr. Mavricij Rus je pred poletjem 1932 poročal, da so zdravniki mestnega fizikata pregledali 382 kandidatov za počitniško kolonijo, socialnopolitični urad pa je sestavil seznam vseh otrok, ki so zaradi slabega zdravja nujno potrebovali spremembo. V morsko kolonijo so poslali 78 otrok, 123 pa v Medno. Na junijski seji urada se je zaradi pomanjkanja finančnih sredstev govorilo o tem, da bi bilo na sezname upravičenih otrok treba zapisati tudi poklic otrokovih staršev in od boljše situiranih zahtevati prispevek za bivanje njihovih otrok v koloniji. ⁴⁵

Tudi aprila 1933 so se na seji socialnopolitičnega odseka pogovarjali, kako pridobiti dodaten vir za sofinanciranje kolonij. Razmišljali so o organizaciji koncerta, gledališke predstave na prostem ali česa podobnega. ⁴⁶ Dr. Rus je v želji, da bi mogla mestna občina v počitniške kolonije poslati čim več otrok, predlagal, da bi organizirali tombolo, katere čisti dobiček bi šel v namene letovanja. Tombola naj bi potekala 11. junija 1933 na letnem telovadišču Sokola pod geslom »Za otroka«. Apeliral je na občinske svetnike, naj vsak po svojih zmožnostih prisrbi čim več daril za dobitnike. Dogodek bi popestrili s prodajo cvetic in ročnih del ter promenadnim koncertom. Junija, ko je bilo znano, da je bilo na občino vloženih več kot 500 prošenj za počitniško kolonijo, je bilo na seji socialnopolitičnega odseka poudarjeno, da je treba prodajo tombolskih srečk organizirati karseda dobro, da bi jih prodali čim več. Srečke so bile tako poslane okrajnim načelnikom, obrtnim organizacijam, poštni direkciji, tovarnam, tiskarnam, župnikom, gradbenim podjetjem itd. Sledil je še napotek: »Na dan pred tombolo in na dan tombole je treba podvojiti prodajo srečk s tem, da se pritegne čimveč moči k razprodaji. Stopiti je v stik tudi z učiteljicami, odnosno z učitelji.« ⁴⁷ V dnevniku *Slovenec* je 9. junija svoj poziv objavil tudi župan Dinko Puc, zapisal je:

»Ali poznate šolsko mladino naših delavcev, nameščencev, malih uradnikov? Ali ste jih kdaj pozornejše gledali, ko gredo v šolo ali iz šole? V tenkih izpranih oblekah, zakrpanih čevljih, bledih lic, šibki in suhi so jasna priča današnjih socialnih razmer. Premalo imajo

43 SI ZAL LJU 488, Cod. III, t. e. 123, a. e. 89 (Javne občinske seje 1932), Zapisnik 1. redne javne seje občinske uprave ljubljanske, 12. 1. 1932.

44 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII, t. e. 150, a. e. 10, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 17. 6. 1931.

45 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII, t. e. 150, a. e. 10, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 8. 6. 1932.

46 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII, Zapisniki socialno političnega odbora, t. e. 150, a. e. 110, Zapisniki sej soc.-pol. odseka od 1928 do 1933, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 28. 4. 1933.

47 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII, Zapisniki socialno političnega odbora, t. e. 150, a. e. 110, Zapisniki sej soc.-pol. odseka od 1928 do 1933, Zapisnik seje socialno političnega odseka, 6. 6. 1933.

hrane, premalo zraka. – Preskromni dohodki staršev ne dopuščajo dobrih stanovanj, v malih zatohlih sobah biva preveč oseb, hrana pa ne more biti izdatna. Kdor more dati tej mladini v poletnem času mesec dni bivanja v prosti naravi, v okolici gora ali ob morski obali, kdor ji uteši v teh dneh glad s krepko domačo hrano, ta je storil veliko dobro delo. En mesec samo svetlobe, vode, gozda, zraka, en mesec samo malo svetlobe ubogemu človeškemu ptičku, ki je uklenjen ostalih 11 mesecev v tesne prostore domačega stanovanja, en mesec izpremembe dajmo tem revčkom, da se jim okrepe telesca in razvedre duše, da bodo videli, da tudi njim sije sonce na nebu!

Mestna občina vzdržuje že več let počitniško kolonijo na Gorenjskem in ob morju, toda njena redna budžetarna sredstva v današnjem času ne zadoščajo več. Preveč je potrebnih in srce nam je težko, ko ne moremo ustreči vsem.

Nekaj sredstev v ta namen hočemo zbrati s tombolo, ki bo dne 11. junija 1933 ob 3 popoldne na Kongresnem trgu. Dobitki so izredno lepi in mnogo jih je. A ne kupujte tablic samo radi dobitkov. Kupujte jih v zavesti, da bo vsak dinar, ki ga daste, pomagal zaokrožiti in pordečiti lička naše revne mladine. V ta namen apeliramo na Vaša zlata srca – s o m e š č a n i!«⁴⁸

Tombola je relativno dobro uspela:⁴⁹ z izkupičkom je v Mednem Mestna občina Ljubljana pred poletjem postavila zložljivo leseno barako za 60 otrok,⁵⁰ ki so jo koristili julija in avgusta.⁵¹ V Breznico na Gorenjskem sta odšli dve koloniji, prva julija in druga avgusta, vsake se je udeležilo 55 otrok. Leta 1933 je na morje odšlo skupno 77 otrok.⁵²

Kako je bilo s kolonijami leta 1934, izvemo iz dnevnika *Slovenec*:

»Mestni otrok si zelo težko predstavlja počitnice drugače kakor nekje zunaj na deželi. Toda koliko jih je med njimi, ki njihovi starši še toliko nimajo, da bi se dostojno preživljali z družino v Ljubljani, kaj šele, da bi svoje otroke kam poslali na počitnice. V zadnjih letih so začele skrbeti za te otroke razne ustanove, v prvi vrsti ljubljanska mestna občina, ki že več let pošilja skupine revnih otrok na počitnice deloma na Gorenjsko, deloma na morje. Pa tudi druge ustanove[,] kakor Protituberkulozna liga itd.[...] pošiljajo zadnja leta skupine otrok na letovanje. Danes je odšlo na počitnice več skupin ljubljanskih revnih otrok. Ob pol 4 popoldne se je odpeljalo 100 deklic v počitniško kolonijo mestne občine v Mednem, kjer bodo ostale 4 tedne, nato pa napravijo prostor enako močni skupini dečkov. Vse to gre na stroške mestne občine ljubljanske. [...] V sredo pa odpotuje v Poljane 63 dečkov na štiritedensko letovanje na stroške mestne občine. Ko se umaknejo ti, pride na njihovo mesto enaka skupina deklic. Poleg tega bo mestna občina poslala na morje manjšo skupino

48 Puc, Tombola za mladino.

49 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., Zapisniki socialno političnega odbora, t. e. 150, a. e. 110, Zapisniki sej soc.-pol. odseka od 1928 do 1933, Zapisnik seje socijalno političnega odseka, 13. 6. 1933.

50 Poleg nje so postavili barako Rdečega Križa za 20 otrok.

51 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., t. e. 150, a. e. 10, Zapisnik seje socijalno političnega odseka občinske uprave ljubljanske, 11. 5. 1933. O postavitvi »zložljive« barake gl. SI ZAL LJU/0488, Cod. VIII., Zapisniki socialno političnega odbora, t. e. 150, a. e. 110, Zapisniki sej soc.-pol. odseka od 1928 do 1933, Zapisnik seje socijalno političnega odseka, 11. 5. 1933.

52 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., Zapisniki socialno političnega odbora, t. e. 150, a. e. 110, Zapisniki sej soc.-pol. odseka od 1928 do 1933, Zapisnik seje socijalno političnega odseka, 7. 7. 1933

otrok, ki pa odidejo šele okrog srede julija. Protituberkulozna liga pošlje letos v Rakitno okrog 70 otrok, okrog 20 v Lukovico.«⁵³

Kako pa so leta 1936 počitnikovali v kraju Sveti Jakov Šiljevica pri Crikvenici, izvemo iz poročila vzgojiteljice Friderike Ahčin:

»Dne 3/7 smo se odpeljali iz Ljubljane. Naporno vožnjo smo prestali brez vsakih nezd, dobro razpoloženi. Navdušenje je v mladini priklopelo do vrhunca, ko smo proti jutru zagledali naše morje. [...] Mladina je pričela takoj s kopanjem in plavanjem. [...] Solnce in morska voda jim dobro storita, kar se pozna na njihovem zdravem in razposajenem razpoloženju. S hrano so zadovoljni, saj jim gre po neprestanem kopanju vse v tek. Apetit otrok je zavirljiv. Zdravje njihovo odlično, napredek na teži in zunanem izgledu. Spanje je kljub vročini trdno in mirno. Bolan ni nihče. [...] Nezdode ni bilo nobene. Hrana je sveža in izdatna, porcije velike. Pritožb radi gladu ni. [...] Prepričana sem, da so kolonije na morju za revno in po zdravju šibko mladino ogromnega pomena ...«⁵⁴

Leta 1938 so mestni možje začeli razmišljati, da bi počitniške kolonije v Mednem ukinili, »ker je kraj zaradi bližine mesta in vedno večje naseljenosti za to neprimeren«. Vodstvo kolonije je namreč poročalo, da zaradi ugodnih prevoznih zvez otroke dnevno obiskujejo starši »ter jim donajajo živila in razne slaščice ter sadje, kar ima slabe posledice, ker zboli vsako leto mnogo otrok zaradi tega. Tudi domotožje se vzbuja otrokom z obiski in uteče iz kolonije redno več otrok kljub največji pažnji nadzornih organov«. V zapisniku seje socialnopolitičnega odbora najdemo še druge razloge, ki so tehnično nagibali proti zaprtju letovišča: »Poleg tega teče čez svet javna pot, ki se jo poslužujejo izletniki ter motijo koloniste, v neposredni bližini pa zidata dva posestnika novi hiši, kar bo še bolj motilo mir. Tudi Sava se zajeda vedno globlje v svet pred kolonijo tako, da je vsako leto manj prostora za igre, dočim je reka sama zaradi velike množine zemlje, ki se useda v strugo[,] za kopanje neprimerna.«⁵⁵ Kolonijo so nameravali premestiti v Poljansko dolino, kjer je Mestna delavska zavarovalnica prodajala pod ugodnimi pogoji svet v Srednji vasi. Ker so sklepali, da stroški selitve barak iz Mednega ter dozdave poslopja za kuhinjo ne bodo visoki, so se začela pogajanja o nakupu zemljišča.⁵⁶ 2. maja 1938 se je vršil komisijski ogled zemljišča, saj se je načelnik socialnopolitičnega odbora Tomaž Klinar želel prepričati, če je kraj primeren za namestitev kolonij.⁵⁷ Dokumentov o nadaljevanju te akcije nisem zasledila.

53 *Slovenec*, 3. 7. 1934, 4, Otroci odhajajo na počitnice.

54 SI ZAL LJU 503, t. e. 141-180, a. e. 144, Kratko poročilo o počitniški koloniji v Sv. Jakovu, Šiljevica, 18. 7. 1936

55 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., t. e. 150, a. e. 13, Zapisniki sej socialno pol. odbora v letu 1938, Zapisnik 5. seje socialno političnega odbora mestnega sveta ljubljanskega, 7. 3. 1938.

56 Prav tam.

57 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., t. e. 150, a. e. 13, Zapisniki sej socialno pol. odbora v letu 1938, Zapisnik 10. seje socialno političnega odbora mestnega sveta ljubljanskega, 25. 4. 1938.

Leta 1938 je mestna občina (ponovno) organizirala otroško kolonijo v Metliki. Prostore za namestitev kolonije ji je oddala Prva dolenska posojilnica.⁵⁸ Prva izmena je srečno in v veselem razpoloženju na cilj pripotovala 3. julija malo pred poldnevom. 66 otrok so spremljale štiri nadzornice. Pozdravu dobrodošlice je sledilo branje dnevnega in hišnega reda. Otroci so vsak dan vstajali ob pol sedmih, v spalnicah pomolili, nato pa na prostem potelovadili. Po toaleti so se zbrali pri jutranjemu pozdravu zastavi, temu je ob osmi uri sledil zajtrk. Ko so se okrepčali, so bili dolžni pospraviti in prezračiti spalnice in hodnike. Hišnim opraviлом je sledil sprehod, ob slabem vremenu so ga zamenjale igre v domu, ob torkih in petkih je potekal pouk v »neprisiljeni obliki igre [...], kar je bilo otrokom le v največje veselje«. Ob sobotah so potekale pevske vaje, saj so otroci peli pri sobotnih večernicah in v nedeljo pri jutranji maši. Kosilo je bilo vsak dan ob pol dvanajstih, do 14. ure je bil obvezen počitek. Popoldan so si otroci privoščili kopanje, ob slabem vremenu vsaj sprehod in obilico družabnih iger. Ob 16. uri so si vzeli čas za malico. Večerji, ki je bila postrežena ob 18.30, je sledil večerni pozdrav zastavi, temu pa umivanje zob in nog ter molitev. Ko so otroci zaspali, se je sestalo nadzorno osebje, ocenilo primernost in uspešnost dnevnih aktivnosti ter določilo natančnejši dnevni red za naslednji dan.⁵⁹

Računska knjiga odkriva, da so organizatorji letovanja poskrbeli za zdravo in dovolj izdatno prehrano. Otroci so za zajtrk prejeli kavo in kruh, za malico maslo in kruh ali kruh in jabolko ali kruh z marmelado ali mleko in kruh. Za kosilo so postregli makaronovo meso in kompot iz suhih sliv ali krompirjevo juho, telečjo pečenko, pražen riž, solato ali močnik na goveji juhi, grah s krompirjem in govedino ali govejo juho z žličniki, krompirjevo omako in govedino ali juho, telečjo pečenko, pražen riž, peso ali pšenični zdrob z jajčki na goveji juhi, grah v omaki, zabeljen krompir in govedino ali telečji golaž in makarone ali telečjo rižoto in kompot ali cvetačno juho in jabolčno gibanico. Popoldansko malico sta sestavljala kruh in sadje ali kruh in marmelada ali jabolko in kruh, pa tudi kruh in klobasa. Večerja je bila v primerjavi s kosilom bolj skromna: kava in kruh ali kakav in ocvrte miške ali kava, kruh, jajca ali polenta z mlekom ali kakav in kruh. Kadar so se letoviščniki odpravili na izlet, so jim kuharice za na pot izročile prekajeno meso, kruh, sadje, malinovec.⁶⁰

V prvi izmeni so imeli otroci dva izleta. Prvi je bil 17. julija v Črnomelj in Dragatuš, kjer so se spoznali in cel dan družili z domačimi otroki. Drugi izlet je bil 26. julija na Ozalj, kjer se je z letoviščniki srečal ljubljanski župan Juro Adlešič s soprogo Vero. Ob tej priliki so deklice goste veselo pozdravile in priredile nekaj igrin in deklamacij, »nato so bile od g. predsednika obdarovane z bonboni, kar je otroke silno navdušilo«. Iz poročila o poslovanju kolonije je razvidno, da so se otroci v Ljubljano vrnili 29. julija

58 SI ZAL LJU 488, Cod. VIII., t. e. 150, a. e. 13, Zapisniki sej socialno pol. odbora v letu 1938, Zapisnik 10. seje socialno političnega odbora mestnega sveta ljubljanskega, 25. 4. 1938.

59 SI ZAL LJU 503, t. e. 141-180, a. e. 141, Poročilo o poslovanju kolonije Metlika 1939, Poročilo o poslovanju I. in II. počitniške kolonije MOL v Metliki v mesecih julij 3. 7. – 29. 7. 1939 – I. kolonija in avgust 2. 8. – 30. 8. 1939, II. kolonija.

60 SI ZAL LJU 503, t. e. 122-140, a. e. 140, Jedilnik I. kolonije v Metliki, Julij 1938. SI ZAL LJU/0503, Socialno politični urad, t. e. 122-140, a. e. 139, Računska knjiga kolonije v Metliki za avgust 1938.

popoldan in da je kolonija »potekala v najlepšem redu in harmoniji, otroci so bili veseli in živahni, ter so duševno kot telesno /poslednje vidno/ okrepljeni, zapustili gostoljubno Metliko«. ⁶¹

Druga počitniška kolonija je prišla v Metliko 2. avgusta nekaj pred poldnevom. Procedura, dnevni in hišni red so ostali nespremenjeni. Otroci so bili deležni štirih izletov. Prvi izlet je bil 17. avgusta na Ozaljš, kjer so si ogledali grad ter poslušali predavanje o njihovih lastnikih grofih Zrinjskih in Frankopanah. Drugi izlet je bil 21. avgusta v Božakovo, kjer so si ogledali vinograde. Tretji izlet je bil z avtobusom na Ostriž v Goricah, četrta pa z avtobusom v Adlešiče, kjer jih je ljubljanski župan Adlešič počastil s sadjem in moštom, »za kar so se mu otroci navdušeno zahvalili«. 20. avgusta se je kolonija odzvala vabilu Dečjega carstva iz Zagreba in si ogledala igro, v kateri so nastopali otroci, stari od tri do deset let. 25. in 28. avgusta so otroci v društveni dvorani v Metliki priredili dve proslavi; s prvo so se zahvalili za »trud, skrb, ljubezen in požrtvovalnost, ki so jo v tako obilni meri izkazali« gostitelji prve in druge kolonije, na drugo pa so povabili prebivalce Metlike. Slednja je bila »zelo dobro obiskana ter je žela sijajen uspeh«. Tudi druga počitniška kolonija je bila počaščena z obiskom Adlešiča in njegove soproge. 30. avgusta nekaj pred 17. uro so se udeleženci letovanja vrnili v Ljubljano. ⁶²

Otroci, ki so leta 1940 letovali v Škocjanu na Dolenjskem, so se veliko kopali in sončili, pridno so obiskovali pevske vaje, nabirali so gozdne sadeže in naredili izlet ali dva, predvsem h Krki in na Otok. Za zajtrk so pojedli kos kruha in popili skodelico kave, kos kruha so prejeli tudi za dopoldansko malico, prav tako za popoldansko, včasih so bili nagrajeni s sadežem. Kosilo so sestavljali prežganka z rezanci, riž, borovničev kompot ali ješprenj, kruh, kompot ali fižolova omaka z mesom, krompir in kompot ali fižolov golaž in kruh ali prežganka, žganci s solato ali krompir z makaroni in kompot itd. Za večerjo so jim postregli koruzne žgance z mlekom ali makarone in solato ali zdrobovo juho in kruh ali makarone s sirom ali mlečni zdrob ali pražen močnik itd. ⁶³ Čeprav je bila prehrana nekoliko skromnejša kot v letih poprej, so pri sestavi jedilnikov pazili, da je otrok dnevno prejel zadostno količino soli, vitaminov, beljakovin in ogljikovih hidratov.

61 SI ZAL LJU 503, t. e. 141-180, a. e. 141, Poročilo o poslovanju kolonije Metlika 1939, Poročilo o poslovanju I. in II. počitniške kolonije MOL v Metliki v mesecih julij 3. 7.–29. 7. 1939 – I. kolonija in avgust 2. 8.–30. 8. 1939, II. kolonija.

62 Prav tam.

63 SI ZAL LJU 503, t. e. 141-180, a. e. 149, Evidence iz leta 1940.

Zaključek

Slovenija je v obdobju med svetovnima vojnama razpolagala s kolonijami v obmorskem in srednjevišinskem podnebjju. Sprva so v kolonije pošiljali v telesnem razvoju zaostale otroke, slabokrvne, slabo hranjene, rekonvalescente. V tridesetih let 20. stoletja so raziskave pokazale, da so bila obmorska letovišča v poletnih mesecih primerna za otroke, ki so boleli za kostno tuberkulozo in tuberkulozo vratnih bezgavk, za otroke, ki so imeli pogosto vneta ušesa, nos, grlo, bronhitis in kožne bolezni. Za slabotne, slabokrvne, nervozne otroke pa se je kot primernejše pokazalo subalpsko podnebje. Poleg fizikalnih vplivov so zdravniki pri letoviščnikih zaznavali tudi blažilne duševne vplive. Zdravstveni indikaciji za sprejem v kolonijo se je tako kmalu pridružila tudi socialna, ki je imela po eni strani noto socializacije in vzgoje, po drugi pa preventivne zaščite otrok manj premožnih staršev.⁶⁴

Število počitniških kapacitet se je večalo iz leta v leto, vsako leto se je večalo tudi število učenk in učencev, ki so bili poslani v počitniške kolonije: »Število učencev, ki jih pošiljajo higienske ustanove v okrevališča, je 1. 1936 doseglo že skoraj prvi tisoč. Skoraj enako število učencev odpošljejo druge ustanove. Oboje skupaj je sicer še vedno nezadostno, če pomislimo, da je od skupnega števila 204.978 učencev v Sloveniji le 1 % deležen okrepitve v okrevališčih. Prizadevati si moramo, da zvišamo ta odstotek za najmanj desetkrat.«⁶⁵ Odgovori so se zavzemali za redno zdravniško nadzorstvo, a hkrati so se zavedali, da tega ni mogoče zagotoviti. Zdravnike so po večini nadomestile kar sestre, ki so bile izvežbane v bolniški negi, prvi pomoči in dietetični prehrani.⁶⁶

Ivo Pirc je v letih prakse ugotovil, da so kolonije za otroke pozitivne in blagodejne, da so otroci pridobili na teži, da so zrastle. Prepričan je bil, da so otroci kljub vrnitvi v skromno družinsko okolje pridobili dobra izhodišča za nadaljnji psiho-fizični razvoj. Sporočilo, ki so ga prejeli starši, je apeliralo, naj svojim otrokom omogočijo vsaj tisto, kar zmorejo, predvsem v povezavi s telesnimi dejavnostmi njihovih otrok, čim bolj kakovostnim in rednim jedilnikom ter skrbjo za čistočo telesa, oblačil in bivanjskega okolja: »Tudi v skromnih razmerah si družine lahko privoščijo marsikaj, kar je dobro za telo in duha in ni vezano na izdatke.« Svoja razmišljanja je dr. Pirc sklenil z mislimi, da je treba propagirati počitnice ter širiti mladinske počitniške kolonije,⁶⁷ saj »z vsa-koletnim sprejemanjem teh otrok v kolonijo podpremo njihov telesni razvoj[,] preprečimo telesno propadanje, često razvoj tuberkuloze. [...] S tem pa je namen počitniških kolonij dosežen in njih koristnost utemeljena.«⁶⁸

⁶⁴ Kristan-Lunaček, O počitniških kolonijah, 51, 52.

⁶⁵ Pirc, Razvoj in delo higienske organizacije v Sloveniji, 516. *Slovenec*, 13. 5. 1919, 3, 4, Občini zbor društva za otroško varstvo in mladinsko skrb razkriva povojne aktivnosti, povezane z mladinskim skrbstvom in počitniškimi kolonijami. Gl. npr. tudi *Slovenski narod*, 27. 1. 1920, 3, 4, K ustanovnem zborovanju Društva za čuvanje narodnega zdravja v Sloveniji.

⁶⁶ Kristan-Lunaček, O počitniških kolonijah, 54.

⁶⁷ Pirc, Počitniške kolonije, 344–49. Zupanič Slavec in Slavec, Šolska medicina na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno, 762. Gl. tudi Zupanič Slavec in Slavec, Šolska medicina na Slovenskem med svetovnima vojnoma, 42–45.

⁶⁸ Pirc, Počitniške kolonije, 349.

Pregled pokaže, da je ljubljanska mestna občina po vključitvi mladinskega skrbstva v okvir javnega socialnega skrbstva ideje, priporočila in zapovedi, ki jih je prinašala teorija glede organizacije ter izvedbe otroških kolonij, tudi v finančno nestabilnih časih velike gospodarske krize in njenih posledic prizadevno pretvarjala v prakso. Čeprav ji ni uspelo pridobiti vseh želenih oziroma načrtovanih letoviških lokacij, so otroške kolonije v obdobju med svetovnima vojnama postale stalnica. Iz gradiva je razvidno, da je občina iz leta v leto poskrbela za večje število deklic ter dečkov, poudariti pa velja, da ti niso bili deležni le zdravstvene, temveč tudi socialne in vzgojne oskrbe.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI ZAL LJU 488 – Cod III., Rokopisne knjige.
 - SI ZAL LJU 488 – Cod. VIII., Rokopisne knjige.
 - SI ZAL LJU 503 – Socialno politični urad.

Literatura

- Arčon, Tanja. *Zgodovinski razvoj organiziranega letovanja otrok. Letovanje primorskih otrok od začetka 20. stoletja dalje. Diplomsko delo.* Ljubljana, 2012.
- Breclj, Anton. Zgodbe našega zdravstva in javnega skrbstva. V: Josip Mal (ur.). *Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, 437–83. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Dobaja, Dunja. *Za blagor mater in otrok. Zaščita mater in otrok v letih 1919–1941.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Kristan-Lunaček, Slava. O počitniških kolonijah. V: Ivo Pirc (ur.). *Zdravje v Sloveniji. II. knjiga. Zdravstvene prilike in delo higijenskih ustanov v Sloveniji 1922–1936. Spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani*, 51–54. Ljubljana: Higijenski zavod, 1938.
- Kržišnik, Anton. *Socialna politika. Zgodovina socialne politike in socialnih služb v predsocialističnih družbenih formacijah.* Ljubljana: Šola za socialne delavce v Ljubljani, 1967.
- Marjanović, H. S Podmladkom Jadranske straže na Krk. *Naš rod*, 1933/1934, št. 5, 139, 140.
- Pirc, Ivo. Počitniške kolonije. V: Ivo Pirc (ur.). *Zdravje v Sloveniji. II. knjiga. Zdravstvene prilike in delo higijenskih ustanov v Sloveniji 1922–1936. Spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani*, 342–62. Ljubljana: Higijenski zavod, 1938.
- Pirc, Ivo. Razvoj in delo higijenske organizacije v Sloveniji. V: *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, 506–17. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Pirc, Ivo. Zdravje v počitnicah. *Zdravje* 12, 1936, 83–85.
- Puc, Dinko. Tombola za mladino. *Slovenec*, 9. 6. 1933, 4.
- Serše, Aleksandra. Otroška dnevna zavetišča, ki so delovala v Ljubljani v obdobju prve svetovne vojne. V: Aida Škoro Babič idr. (ur.). *Zgodovina otroštva*, 372–84. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.

- *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Stankov, Ljiljana. *Jugoslovenska unia za zaščito dece (1933–1941)*. V: Aida Škoro Babić idr. (ur.). *Zgodovina otroštva*, 278–89. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.
- Struc, Majda. *Mi gremo pa na morje*. V: *Juhuhu, počitnice so tu! Letovanje otrok in družin v preteklosti. Zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov*, 41–47. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov 2018.
- Šimec, Amalija. *Socialno-medicinska zaščita šolske mladine*. V: Ivo Pirc (ur.). *Zdravje v Sloveniji. II. knjiga. Zdravstvene prilike in delo higijenskih ustanov v Sloveniji 1922–1936. Spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani*, 47–50. Ljubljana: Higijenski zavod, 1938.
- Šorn, Mojca. *Izgradnja sistema socialnega skrbstva v Ljubljani po prvi svetovni vojni s poudarkom na delu socialnopolitičnega odseka in socialnopolitičnega urada*. *Prispevki za novejšo zgodovino* 63, št. 3 (2023): 31–47.
- Pirc, Ivo. *Zdravje v Sloveniji. II. knjiga. Zdravstvene prilike in delo higijenskih ustanov v Sloveniji 1922–1936. Spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani*. Ljubljana: Higijenski zavod, 1938.
- Zupanič Slavec, Zvonka in Ksenija Slavec. *Šolska medicina na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno (1918–1941). Ob 100-letnici šolske medicine na Slovenskem (1909–2009)*. *Zdravniški vestnik. Glasilo Slovenskega zdravniškega društva* 78, št. 12 (december 2009): 755–68.
- Zupanič Slavec, Zvonka in Ksenija Slavec. *Šolska medicina na Slovenskem med svetovnima vojnama (1918–1941)*. *ISIS: glasilo Zdravniške zbornice Slovenije* 23, št. 7 (julij 2014): 42–45.

Periodični tisk

- *Ljubljanski dnevnik*, 1954.
- *Naš rod*, 1933/1934.
- *Slovenec*, 1919, 1933, 1934.
- *Slovenski narod*, 1920, 1930, 1931.
- *Zdravje*, 1936.

Spletni viri

- *Deklaracija o otrokovih pravicah*. https://www.gov.si/assets/ministrstva/MIZS/SRI/Deklaracija_o_otrokovih_pravicah.doc. Pridobljeno, 15. 1. 2024.
- *Geneva Declaration of the Rights of the Child*. <http://www.un-documents.net/gdrc1924.htm>. Pridobljeno 15. 1. 2024.

Tiskani viri

- *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 30. 10. 1930.
- *Socialno zdravstvo avtonomnega mesta Ljubljane v letu 1930*. Ljubljana: Mestno načelstvo, 1931.

Stane Granda*

Žensko perilo kot vzpodbuda za nastanek novomeške tekstilne industrije**

IZVLEČEK

Labod, tovarna tekstilne konfekcije v Novem mestu, je bila med vodilnimi v Jugoslaviji. Pokopali in praktično uničili sta jo evropska kriza panoge in družbena tranzicija v Sloveniji po letu 1991. Njen začetnik je bil skupaj z Joškom Povhom krošnar Ivan Medic. Izrabil je potrebo po ženskem perilu po prvi svetovni vojni in si s pomočjo založniškega sistema, ki je ostal trajna značilnost njegovega poslovanja, ustvaril toliko kapitala, da je s krediti zgradil prvo tekstilno tovarno na Dolenjskem. Kasneje je obrat specializiral v izdelavo moških srajc. Tik pred drugo svetovno vojno je postavil še tekstilno tovarno, ki je bila po njej preimenovana v Novoteks.

Dejavnost in poslovanje Ivana Medica sta primer izjemne poslovne uspešnosti kmečkega sina, ki se je na podlagi ženskega povpraševanja po spodnjem perilu od primitivnega krošnarja in založnika povzpел do nadregionalnega vodilnega podjetnika svoje dobe.

Ključne besede: Ivan Medic, Dolenjska, tekstilna industrija

* Dr. redni profesor, znanstveni svetnik v pokoju, stane.granda@zrc-sazu.si

** Andrej Studen je kot večina članov znamenite »celjske skupine zgodovinarjev« zelo zaznamoval stroko. Z raziskovanjem vsakodnevnega življenja, ki mu je dal pri nas izjemno dobre temelje Josip Mal, ji je znova dal neko živahnost, ki smo jo ob prevladi politične in gospodarske zgodovine zelo pogrešali, predvsem pa jo je ponovno približal širšemu ljudskemu zanimanju. Z razliko od nekaterih, ki so ga kot takrat modno in aktualno smer v stroki hoteli posnemati, se je pri obravnavah včasih kočljive problematike vedno znal izogniti senzacionalizmu in cenenosti vulgarnosti. Ob razgovorih o njegovem delu sem ga večkrat prosil, da bi se lotil vprašanja nošnje spodnjega perila pri naših prednikih. Žal to ni bilo na seznamu njegovih prioritet.

ABSTRACT

LINGERIE AS A STIMULUS FOR THE DEVELOPMENT OF THE NOVO MESTO TEXTILE INDUSTRY

Labod, in the city of Novo mesto, was one of the leading textile factories in Yugoslavia. It was severely impaired and practically destroyed by the European textile industry crisis and the Slovenian social transition after 1991. It was established by the peddler Ivan Medic and tailor Joško Povh. Medic took advantage of the demand for women's underwear after World War I. Using a supply system that remained a permanent characteristic of his business operations, he raised enough capital and loans to build the first textile factory in the Dolenjska region. Later, his company specialised in the production of men's shirts. Shortly before World War II, he established another textile factory, which was later renamed Novoteks.

Ivan Medic's activities and business operations represent an example of the remarkable success of a man from the countryside who, thanks to the considerable lingerie demand, rose from a mere peddler and raw materials supplier to become a leading trans-regional entrepreneur of his time.

Keywords: Ivan Medic, Dolenjska region, the textile industry

Oblačilna kultura je pri nas predvsem domena etnologov¹ in umetnostnih zgodovinarjev.² Zgodovinarji so se z njo začeli bolj sistematično ukvarjati razmeroma pozno³ in na bolj ali manj specifičnih področjih. Eno izmed področij, ki jih je mogoče preučevati, je področje oblačilne kulture, ki se je odražala v najširših ljudskih množicah. O tem nam veliko odkrijejo pogodbe ali dogovori med kmečkimi gospodarji in deklami ter hlapci. V njih najdemo na primer podatke o plačilu v obutvi, nogavicah, hlačah, gornjih delih obleke, pokrivalih, predpasnikih in rutah, ne pa tudi o plačilu v spodnjem perilu. Kot da ga ni bilo. Zaradi povezave z intimnostjo se o njem javno ni razpravljalo. Spodnje perilo je bila tabu tema tudi med študijem, med drugim nam nihče ni razložil, zakaj Kristus na križu nima spodnjih hlač, ampak je povit s širokim platnenim trakom. Med mojimi profesorji je o tej temi na svoj specifičen način prvi spregovoril prof. Zwitter na enem izmed seminarjev, ko je predaval o angleškem odlikovanju reda hlačne podveze. Vprašanje me je pritegnilo in sem ga apliciral na socialno in zdravstveno problematiko slovenskega podeželja, kjer je nošnja spodnjega perila razmeroma nov pojav. Zanimiva je bila zgodba enega najbogatejših Novomeščanov, sobopleskarja iz Zbur pri Šmarjeti, rojenega okoli leta 1919. Ko je bil še fant, je moral ob nedeljah čakati, da se je oče vrnil od jutranje maše, da mu je dal spodnjice, ker

1 Makarovič, Slovenska ljudska noša.

2 Vrišer, V fraku in krinolini.

3 Gombač, »Modni péle méle«.

lastnih ni imel. Odsotnost spodnjega perila, ki je bila za dele Dolenjske značilna tudi desetletje in več po končani drugi svetovni vojni, lahko povezujemo tudi s pomanjkanjem oziroma revščino.

In prav v srcu Dolenjske je deloval Labod, tovarna perila oziroma srajc, ob koncu obstoja celo konfekcije, ki je bil eden novomeških simbolov. Presegal je pomen začetnika industrializacije. Njegov namen nikoli ni bil ustvarjanje industrijskega delavstva za potrebe proizvodnje z višjo dodano vrednostjo. Imel je lastno vizijo vrhunskega proizvajalca v panogi, ki jo je uresničil celo na mednarodnem nivoju. Vlagal je v razvoj in tehnologijo, se prilagajal zahtevam mednarodnega tržišča in kljub temu propadel. Odprto ostaja vprašanje, koliko so na konec nekdanj vodilnega proizvajalca vplivale posledice dogajanja na ožjem področju proizvodnje srajc, koliko pa širše družbene okoliščine. Kot vodilno podjetje na področju konfekcije je Labod namreč moral po volji gospodarske politike države prevzemati podjetja širom Slovenije. Namesto da bi jih rešil, so ga ta ekonomsko potopila.

Še desetletja po drugi svetovni vojni, pravzaprav večino svojega obstoja, je Labod deloval sredi novomeškega Glavnega trga. Tam so bili delovni pogoji zaradi narave proizvodnje in prostorske stiske izjemno slabi. Dostop do šivalnice je bil običajno tako založen, da se v primeru požara zaposleni ne bi mogli rešiti iz stavbe. O delavski menzi, garderobi za preoblačenje ipd. ni bilo niti govora. Pravzaprav je čudež, da so zmogli dosegati tako visoko kvaliteto. Kasneje se je tovarna preselila v nove, namensko zgrajene prostore na mestni rob v Ločno. Tam so delavke imele času primeren proizvodni in družbeni standard.⁴

Ivan Medic se je rodil leta 1895 v družini kočevskega porekla v Birčni vasi. Ta leži južno od Novega mesta in je danes že del njegovega širšega predmestja. V rani mladosti je začel v skladu s tradicijo rojakov krošnjariti. Koš je skrbno varoval tudi še kot podjetnik. Kot vse kaže, se je novomeški kočevarski meščanski koloniji, ki v obliki organiziranega telesa ni nikoli obstajala, sploh pa ni bilo v njej nemškutarjev, pridružil šele po koncu prve svetovne vojne, kot tudi večina Kočevarjev v Kostanjevici, Metliki, Črnomlju in Višnji Gori. Kot hišni posestnik se je skupaj z Joškom Povhom pojavil v Novem mestu šele leta 1923,⁵ kot nosilec trgovske firme pa že leta 1919.⁶ Medic je po kroženju po podeželju ob koncu prve svetovne vojne, ko so se ljudje na eni strani soočali s koncem več kot pol tisočletja stare monarhije in novim državnim okvirom, na drugi pa z novimi družbenimi razmerji, ki so bila odmev širšega mednarodnega dogajanja, odkril velike spremembe. Spoznal je, da je naše prednike zajela dotlej skoraj neznana poslovna samozavest, ki sta jo poganjala količina denarja v obtoku in dejstvo, da je bila Slovenija po tlej gospodarsko najbolj razvit del države. To je, presenetljivo,

4 Moja družina s tovarno sorodstveno sicer ni bila povezana, povezana pa je bila »rodbinsko«, saj je bil v njej vedno zaposlen nekdo od »naših«. Moja mama je bila tam zaposlena kot snažilka, pred tem pa je bila očetova sestra služkinja in pestunja pri bratu lastnika Ivana Medica, Robertu Medicu, ki je bil nekakšen tehnični direktor. Z njim smo obdržali stike tudi potem, ko se je okoli leta 1960 preselil v Ljubljano. Mnogi pogovori so doprinesli k temu, da so mi znane nekatere podrobnosti, ki jih v literaturi ni oziroma niso bile znane niti potomcema Lenčki in Samu (Dečku), legendarnemu novomeškemu odbojkarju.

5 Matijević, *Novomeške hiše in ljudje*, 176.

6 Prav tam, 39.

prevzelo tudi že takrat splošno sprejeto zaostalo Dolenjsko. Odraž tega je na eni strani pojav prve prave poslovne, to je Slovenske eskomptne banke d. d. iz Ljubljane, ki je v mestu ob Krki ustanovila svojo podružnico. Žal je ta poslovni zalet ponehal skoraj tako hitro, kot se je pojavil. Sredi tretjega desetletja 20. stoletja ga je bilo bolj ali manj konec. Verjetno ga je najbolj pospešila menjava starih kron v jugoslovanske dinarje, ki je kljub občutkom kraje pomenila finančno in poslovno streznitev.

Po prvi svetovni vojni se je zelo spremenil položaj žensk, tudi na podeželju. Na njihovih plečih so bili vzdrževanje kmečkih domov, skrb za družino, gospodarjenje s kmetijami itd. Dokazale so, da tudi navzven niso tako neboljene, kot so jim pripisovali; navznoter je tako in tako veljalo, da žena podpira tri vogle hiše. Mnogim je porasla samozavest in so začele skrbeti tudi zase, za svoje zdravje, katerega osnova sta bila higiena in obleka. Postale so malo zahtevnejše. Medic je opazil, da so začele segati po spodnjem perilu. To je pri nekaterih možeh vzbudilo posmeh in so se izživljali s strašenjem, da se bodo morale do golega sleči, ko jim bodo umerili spodnje hlače.

Ker je bilo konfekcije razmeroma malo, z njo so se Dolenjci srečali kvečjemu na sejmihi, je Medic odkril tržno nišo in prešel na založništvo. Okoli Šentjerneja je odkril kar nekaj deklet, ki so imela šivalne stroje. Šivati in tudi krojiti na podlagi papirnatih vzorcev so se naučila na vaških tečajih, ki so jih organizirali po večjih hišah. Nakupil je blago, sukanec, šivanke, verjetno razdelil kroje in organiziral produkcijo. Seveda pri tem ni bil edini.⁷ Kljub temu pa je povpraševanje presegało ponudbo. Kot vse kaže, je to uvidel tudi Joško Povh iz Mirne Peči in se leta 1919 poslovno povezal z Medicem. V najeti stavbi Novo mesto št. 92 sta istega leta odprla trgovino z manufakturnim blagom. Očitno sta dobro sodelovala, saj sta leta 1923 skupaj kupila stavbo št. 73 in na tem naslovu protokolirala industrijo perila Povh & Medic. K sreči je že od leta 1920 delovala elektrarna Luknja na Temenici oziroma potoku Prečna nad vasjo Prečna pod gradom Luknja. Obstajala je tudi ideja, da bi zgradili elektrarno pri mestnem mlinu na Krki, vendar je mestni vplivnež in bivši župan Josip Ogoreutz⁸ to preprečil s trditvijo, da bi kaj takega pripeljalo v mesto industrijo in z njo komuniste, kar bi meščanski srenji samo škodilo.⁹ Konfekcijska tovarna naj bi začela poslovati leta 1924, pri tem pa Jože Šorn¹⁰ kot leto registracije podjetja navaja leto 1922. Ta čas je prelomno obdobje v zgodovini Novega mesta, kar je bolj kot s takratne videti z današnje perspektive.

Stavbo z vrtom je bilo treba temeljito predelati in usposobiti,¹¹ da so v njej lahko namestili šivalne in pogonske stroje. Ob ustanovitvi tega podjetja, ki je nedvomno tudi odmev nove podjetnosti, se velja vprašati, kje sta se podjetnika zadolžila, saj ni mogoče, da bi sama razpolagala s potrebnim kapitalom. Vendar ne gre prezreti, da za vsem stoji domači kapital, ne pa nemški ali češki kot v Kranju, ki je bil gospodarsko močnejši in je imel daljšo obrtno oziroma industrijsko tradicijo.

7 Gl. Polenšek, *Po njih izdelkih jih boste spoznali*, 27.

8 Polenšek, *Novomeški župani*.

9 Zgodbo mi je ne enkrat povedal pok. prof. Janko Jarc.

10 Šorn, *Novomeška industrija*, 40.

11 Matijević, *Novomeške hiše*, 176.

Ob ustanovitvi konfekcijske tovarne je treba izpostaviti še eno ugotovitev, ki je v zvezi z nastankom kapitalizma pri nas: oba, Medic in Povh, sta bila kmečka otroka. Enako tudi nekaj let starejši Medičev kočevski rojak Josip Hutter,¹² ki je ustanovil tekstilno tovarno v Mariboru.

Medičeva in Povhova tovarna je bila v bistvu prva novomeška tovarna. Verjetno prvotno število delavk ni presegalo trideset, vendar je bilo nekako sorazmerno s takratnim številom prebivalcev Novega mesta, ki je takrat štel okrog 2500 ljudi. Šiviljske operacije so bile dokaj nezahtevne in so se jih ženske, zlasti dekleta, hitro priučile. Zanimivo je dejstvo, da so bile v tovarni zaposlene predvsem okoličanke, da je bilo v šivalnici malo meščank, kar je bila trajna značilnost tovarne. Velika ponudba delovne sile in nujnost relativno nizke cene izdelka, ki je moral biti dostopen najširšim ženskim masam, sta zaslužek sicer avtomatično zmanjševala, vendar to delo ni bilo vezano na vremenske pogoje, potekalo je pod streho, na suhem in plača je bila, čeprav nizka, bolj ali manj redna. Kljub vsemu je bilo to, sicer slabo plačano delo za številne začetek družbenega vzpona oziroma izhod iz agrarne dejavnosti.

Skoraj idealno partnerstvo med Medicem in Povhom pa se je začelo krhati. Leta 1926 sta še kot skupna firma kupila praktično novo hišo, ki jo je zaradi preselitve v Ljubljano prodala mati prof. Frana Zwittra. Vila na izjemni lokaciji na robu tedanjega mesta pod starodavnim Marofom gotovo ni bila poceni. Kje sta dobila kapital za njen nakup, ni znano. Verjetno se je v njej naselil Povh, ki je v naslednjih letih v bližini zgradil novo lastno tovarno. Leta 1930 sta se namreč dotedanja poslovna partnerja razšla. Medic je Povha izplačal in prevzel vse dotedanje skupno premoženje, vključno z nekdanjo Zwittrovo vilo. Kreditni vir ni znan. Razhod so verjetno terjale konceptualne razlike. Povh je hotel produkcijo povečati in je zato zagnal v novi tovarniški stavbi tudi lastno predilnico, Medic pa je hotel zvišati nivo proizvodnje z moškimi srajcami, kajti »le srajca iz Laboda te naredi gospoda«, pri tem pa je bilo jasno, da je njihova izdelava neprimerno bolj zahtevna kot izdelava spodnjih hlač. Na beograjskem patentnem uradu je Medic leta 1933 zaščitil belega laboda kot zaščitni znak svoje tovarne. Ta je ne samo obstal do konca njenega obstoja, ampak ji je dal tudi ime.

Tovarna je srajce delala s polno paro. Jože Šorn navaja, da je bila letna produkcija 40.000 srajc in okoli 14.000 kosov moškega perila. Poleg treh uradnikov je zaposlovala kar osem tehnikov in 50 delavk, ki so šivale na okoli 40 šivalnih strojih. Veliko število tehnikov izpriča po eni strani pomanjkljivo kvaliteto šivalnih strojev, po drugi pa težave z električno energijo. Kje je Medic našel toliko tehnikov, ni znano. Znano pa je, da je v tem obdobju še vedno obstajala t. i. založniška dejavnost, verjetno za žensko spodnje perilo, ki je občasno dajala kruh 20–80 šiviljam.¹³

Tudi Povh je po ločitvi proizvajal srajce, toda očitno nižjega cenovnega razreda. Zaščitne znamke ni razvil, je pa količinsko presegal Medičevo produkcijo.

Neposredno pred drugo svetovno vojno so Medica in Povha poslovne ambicije skoraj ponovno združile. Bolj fizično kot poslovno: v Bršljinu sta namreč za kurilnico železniške postaje zidala Medic tekstilno tovarno, Povh predilnico. Bili sta praktično

12 Ferlež, *Josip Hutter*.

13 Prav tam, 40.

pred zagonom proizvodnje, ko je vojna to v polnem obsegu preprečila. Po vojni je oblast oba obrata združila v znameniti Novoteks.

Povh je bil kot eden vodilnih novomeških kapitalistov povezan s komunisti in je leta 1943 odšel v partizane ter postal znameniti oziroma kar legendarni vrhovni partizanski ekonom, ki je posebno skrbel za materialne potrebe političnega in vojaškega vodstva. Ivan Medic se pred in med vojno ideološko ni opredeljeval, čeprav je z blagom in denarjem podpiral partizane. Živel je dokaj skromno, niti avtomobila ni imel. Kljub lastništvu tovarne, je imel malo kmečko ekonomijo z njivo v Ragovem. Tako kot Povh se ni mogel izogniti nacionalizaciji, ki ga je tako prizadela, da ga je leta 1946 zadela kap.

Labod je bil po drugi svetovni vojni med najboljšimi tekstilnimi tovarnami. Drugo mladost je doživel, ko ga je kot direktor prevzel Brežičan Zdravko Petan. Poleg razvijanja lastne blagovne znamke je podjetje opravljalo tudi veliko poslov za vodilne evropske firme. Petan je v Labod pripeljal tuje strokovnjake, ki so uvajali racionalnejše operacije, ki so pri šivanju privarčevale veliko časa. Čeprav so bile norme tako napete, da je že odhod na stranišče pomenil problem, so delavke Petana cenile, saj se je do njih spoštljivo obnašal in jim je v težkih razmerah boja za preživetje kar najbolj pomagati. Vpeljal je celo obvezen zajtrk, saj je verjel, da jih velika večina pride na delo tešča.

Že tako prenizko plačan pretežno ženski kolektiv Laboda je bil ob zlomu komunizma z zahtevo po darovanju lastniških certifikatov, ki naj bi rešili podjetje, še dodatno opeharjen.¹⁴ Lastninjenje Laboda je zaključil znameniti Franc Gajšek. Večina delavk – upokojenk je končala na socialnih podporah.

Viri in literatura

-
- Ferlež, Jerneja. *Josip Hutter in bivalna kultura Maribora*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2009.
 - Gombač, Maja. »Modni péle méle« slovenske družbe v obdobju med svetovnima vojnama. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011.
 - Makarovič, Marija. *Slovenska ljudska noša*. Ljubljana: Centralni zavod za napredek gospodinjstva, Slovenski etnografski muzej, 1971.
 - Matijević, Meta. *Novomeške hiše in ljudje s poudarkom na obdobju od srede 18. do srede 19. stoletja*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2007.
 - Podbevšek, Tina. *Delavstvo od kapitalizma do kapitalizma na primeru tekstilne tovarne Novoteks. Magistrsko delo*. Maribor, 2018.
 - Polenšek, Jakob. *Novomeški župani v času med obema vojnama. Diplomsko delo*. Novo mesto, 2008.
 - Polenšek, Marko. *Po njih izdelkih jih boste spoznali: o izbranih novomeških obrteh v času med svetovnima vojnama: katalog k razstavi*. Novo mesto: Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino, 2008.
 - Šorn, Jože. *Novomeška industrija med obema vojnama. Kronika* 24, št. 1 (1976): 38–42.
 - Vrišer, Andreja. *V fraku in krinolini: moda v obdobjih bidermajerja in drugega rokokoa na likovnih delih in fotografijah na Slovenskem*. Maribor: Pokrajinski muzej, 2006.

¹⁴ Podbevšek, *Delavstvo od kapitalizma do kapitalizma*.

Dunja Dobaja *

Prekmurje v viharju druge svetovne vojne **

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na pregled dogajanja v Prekmurju v času druge svetovne vojne. Prekmurje je bilo od leta 1941 pa do leta 1944 praktično povsem odrezano od ostale Slovenije. Partizansko gibanje v Prekmurju je bilo v veliki meri odvisno od samega sebe in zato šibko. Nov zagon je dobilo jeseni 1944, ko je prišla po ukazu glavnega poveljstva NOV v Prekmurje prva partizanska bojna enota. Štela je 36 moških, a je bila kmalu potisnjena čez Muro. Zaradi izdajstva je bilo partizansko gibanje v Prekmurju ponovno oslABLJENO. Konec januarja 1945 je bila sicer v Strehovcih oblikovana Prekmurska četa, ki pa se je zapletla v hude boje z okupatorjem in se razdelila na več skupin. Ob prihodu Rdeče armade v Prekmurje se je na tem območju nahajala le manjša skupina partizanov.

Ključne besede: Prekmurje, madžarska okupacija, represija, Štefan Kovač, Prekmurska četa

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, dunja.dobaja@inz.si; ORCID: 0000-0001-8501-8573

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0280 *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno dejavnost in inovacije Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

PREKMURJE IN THE MAELSTROM OF WORLD WAR II

The article focuses on the events in the Prekmurje region during World War II. From 1941 to 1944, this part of the Slovenian territory was almost completely cut off from the rest. The local Partisan movement was largely self-reliant and therefore weak. It received a new impetus in the autumn of 1944, when the first Partisan combat unit, consisting of 36 men, arrived in the Prekmurje region on the orders of the National Liberation Struggle High Command. However, it was soon pushed back across the river Mura. Due to betrayal, the Partisan movement in Prekmurje was once again weakened. At the end of January 1945, the Prekmurska četa company was established in the village of Strehovci but got involved in a fierce battle with the occupying forces and split into several groups. When the Red Army arrived in the Prekmurje region, only a small group of Partisans was in the area.

Keywords: Prekmurje, Hungarian occupation, oppression, Štefan Kovač, Prekmurska četa

Uvod

6. aprila 1941 je nemška vojska brez bojov zasedla Prekmurje. Nemška oblast je trajala le deset dni. 16. aprila 1941 so Nemci na svečani prireditvi v Murski Soboti Madžarom predali celotno Prekmurje, razen štirih naselij na severozahodnem delu (Fikšinci, Kramarovci, Ocinje in del naselja Serdica), kjer je bilo večinsko nemško prebivalstvo.¹ Madžarski okupator je takoj uvedel vojaško upravo, ki je izvršila predpriprave za prevzem uprave s strani civilne oblasti. Dne 15. avgusta 1941 je bila v Prekmurju uvedena civilna upravnopolitična oblast izključno po madžarskih predpisih.² Vojaška uprava je torej pomenila le vmesno fazo k popolni vključitvi zasedenih ozemelj v madžarsko administrativno razdelitev. Cilj je bila čimprejšnja vzpostavitve stanja pred razpadom Avstro-Ogrske monarhije. Proces vključevanja zasedenega ozemlja je madžarski parlament zaključil 16. decembra 1941 s sprejetjem zakona o ponovni priključitvi zasedenih južnih območij k madžarski sveti kroni in o njihovi združitvi z državo, ki je bil objavljen 31. decembra 1941.³

Madžarska okupacijska uprava je naredila ločnico glede ravnanja s t. i. domačim prebivalstvom in priseljenci. Med domače prebivalstvo je uvrščala vse tiste, ki so na območju Kraljevine Madžarske živeli sami ali pa so tu živeli njihovi starši pred

1 Kovács, Represija v Prekmurju, 186.

2 SI AS 220, t. e. 1, a. e. 1, Referat o ustanovah v Prekmurju za časa madžarske okupacije.

3 Fujs, Izhodišča madžarske okupacijske politike, 179.

31. oktobrom 1918, vse ostale osebe je imela za priseljence,⁴ to so bili učitelji, uradniki in primorski kolonisti, ki so bili v okviru jugoslovanske agrarne reforme naseljeni v okolico Dolnje Lendave ob jugoslovansko-madžarski meji,⁵ in jih je želela izgnati iz države. Za madžarsko okupacijsko upravo je bila sporna tudi skupina domačih levo usmerjenih izobražencev, ki so jih kot komuniste preganjale že jugoslovanske oblasti.⁶ Sicer pa je bil odnos madžarskega okupatorja do slovenskega prebivalstva sprva taktično prizanesljiv. Kot je zapisal nekdanji aktivist Martin Žalik v svojem poročilu o položaju v Prekmurju med okupacijo, madžarski okupator sprva prekmurskega prebivalstva, razen komunistov, na splošno ni preganjal.⁷ Na ta način ga je seveda želel postopoma pomadžariti.

V letu 1941 je odpor proti okupatorju temeljil na posameznikih, ki so pripadali predvojnim levo usmerjenim elementom, predvsem komunistični partiji. Opirali so se na mrežo zaupnikov. »Bil je skoraj v vsaki vasi kdo, na kogar so se mogli opreti.«⁸

Prekmurski komunisti so načrtovali oborožene akcije in celo oblikovanje partizanske čete, ki bi postopoma prerastla v bataljon. Do jeseni naj bi partizanska enota delovala v Prekmurju, pozimi pa bi se umaknila na Pohorje.⁹ Nadaljnji razvoj dogodkov je pokazal, da so bili tovrstni načrti v tistem trenutku nerealni in znak neizkušenosti v vojaških zadevah. Prekmurje namreč ne premore gora in strnjenih gozdov, poleg tega je prepleteno s cestami. To je v obravnavanem obdobju pomenilo, da je okupator lahko v zelo kratkem času prišel v vsak del Prekmurja. Tudi kasnejša Prekmurska četa je bila neprestano v gibanju. Na istem mestu se je zadrževala le dan, največ dva, sicer bi jo okupator odkril.¹⁰ Zanimiv je opis prekmurskih gozdov pisatelja Miška Kranjca, sicer člana mestnega komiteja Komunistične partije Slovenije (KPS) Murska Sobota, ki se je moral po 6. juliju 1941 zaradi nevarnosti aretacije umakniti v ilegalo: »Gozdovi v dolenjem Prekmurju niso prav nič prikladni, da bi se bili zatekali v nje. Predvsem so majhni, da so jih, kar se je kasneje tudi kadar koli zgodilo, zelo lahko prehajali. Povrhu po naših gozdovih vedno hodijo ljudje, tako da se mi je večkrat zgodilo, da me je kdo našel v njih, če sem se že tja zatekel.«¹¹

Težavnosti vojaškega organiziranja v letu 1941 pa ni povzročala le narava Prekmurja, ampak tudi pomanjkanje orožja. Orožje, ki ga je razpadla jugoslovanska vojska pustila za seboj, je v celoti prišlo v roke Nemcev. Nihče ni pomislil na njegovo zbiranje, kar je bila za partizansko gibanje v Prekmurju zamujena priložnost.¹² Prekmurska partijska organizacija je bila namreč mlada in neizkušena, poleg tega ob okupaciji nista bila navzoča dva vodilna partijska delavca, Štefan Kovač, sekretar mestnega komiteja KPS Murska Sobota, in Miško Kranjec, član mestnega komiteja,

4 Prav tam, 183.

5 Kovács, Represija v Prekmurju, 188.

6 Fujs, Izhodišča madžarske okupacijske politike, 185.

7 SI AS 1851, t. e. 37, a. e. 1297, Žalikovo poročilo o položaju v Prekmurju med okupacijo.

8 SI AS 1851, t. e. 37, a. e. 1296, Položaj v Prekmurju 1941 (Napisala žena Štefana Kovača).

9 Godina, *Prekmurje*, 41.

10 Žnidarič, *Četrta operativna cona*, 693.

11 SI AS 1724, t. e. 656/V, a. e. 6, Miško Kranjec: Bunkerji v Prekmurju.

12 Godina, *Prekmurje*, 22, 23.

ki sta bila že prej vpoklicana v jugoslovansko vojsko in sta se vrnila šele sredi aprila 1941 ter pričela z organizacijo odpora proti madžarskemu okupatorju.¹³

Neizkušenost, naivnost in neprevidnost odporniškega gibanja na eni strani ter učinkovit okupacijski policijski in sodni aparat na drugi strani sta povzročila razpad odporniškega gibanja že v letu 1941 in njegovo stagnacijo do jeseni 1944. V tem obdobju je bilo odporniško gibanje skoraj povsem odrezano od ostale Slovenije in navezano precej na samo sebe in krajevne sile ter zato šibko. Nov polet je dobilo jeseni in pozimi 1944/45 s prihodom nekaterih aktivistov s Štajerske.¹⁴

Prekmurje v letu 1941

Leta 1941 lahko govorimo le o posameznikih, ki so se upirali okupatorju. Večinoma so bili iz vrst predvojnih komunistov. Z okupacijo je Prekmurje ostalo ločeno od političnega središča v Ljubljani. Partijsko vodstvo¹⁵ v Prekmurju je ostalo brez povezave z ostalo Slovenijo. Organizacijo prekmurskih komunistov je vodil Štefan Kovač – Marko. Nekako v začetku poletja 1941 so dobili zvezo s pokrajinskim komitejem na Štajerskem in po njegovih navodilih pričeli usmerjati delo.¹⁶ Dejavnost prekmurskega partijskega vodstva se je v času organiziranja odpora razširila tudi v Medžimurje, ki je prav tako pripadlo madžarskemu okupatorju. Odporniško gibanje se je širilo in bilo omejeno na sabotažne akcije in trošenje letakov s protimadžarsko vsebino. Štefan Kovač je organiziral in pridobival nove ljudi. Komunistična partija v Prekmurju je v veliki meri odpravila predvojno ozkost in sprejemala nove člane. Po mnenju Miška Kranjca je bila pred vojno preveč navezana na ozek, v bistvu prijateljski krog in glede sprejemanja novih članov »preveč izbirčna, čakajoč nekako, da ljudje sami od sebe dozorijo«. ¹⁷ Načela Centralnega komiteja KPS in Izvršnega odbora Osvobodilne fronte (OF) je poskušala uresničiti v praksi in pridobiti za OF vsakogar, ki je nasprotoval okupatorju, ne glede na predvojno politično usmerjenost.¹⁸ V tem smislu je Kovač poskušal pridobiti za sodelovanje tudi rimskokatoliške duhovnike v Prekmurju. Ob obisku župnika Ivana Camplina v Petrovcih septembra 1941 je izjavil, da se zaveda različnosti svetovnega nazora katoliških duhovnikov na eni strani in komunističnega na drugi strani. Župnik Camplin se tega srečanja spominja takole: »Mi katoliški župniki, je rekel Kovač, smo dobri Slovenci. Zato bi mogli v osvobodilnem gibanju skupaj delati v korist velike Slovenije. V slovensko Osvobodilno fronto

¹³ Prav tam, 19.

¹⁴ SI AS 1277, t. e. 74, Poročilo delegacije SNOS za Prekmurje, 20. 4. 1945, Politično poročilo.

¹⁵ Prekmurje je imelo od leta 1938 lastno partijsko vodstvo. Sprva se je imenovalo mestni komite KPS Murska Sobota, nato okrožni komite Prekmurje. V organizacijskem pogledu se je navezovalo na pokrajinski komite KPS za severno Slovenijo. – Deželak Barič, KPS, 120.

¹⁶ SI AS 1851, t. e. 37, a. e. 1296, Položaj v Prekmurju 1941 (Napisala žena Štefana Kovača).

¹⁷ Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije*, 120, 121.

¹⁸ Godina, *Prekmurje*, 43.

sodi vsak, kdor je dober Slovenec.«¹⁹ Dekan lendavske dekanije in župnik v Turnišču Ivan Jerič, ki ga je v začetku okupacije mariborski škof imenoval za generalnega vikarja za Prekmurje, je na tovrstna povabila odgovoril, da s komunističnim gibanjem soglaša v smislu odpora proti okupatorju, ne pa v smislu »terorističnih dejanj«.²⁰ Sodelovanje katoliške duhovščine s komunističnim gibanjem je torej zavrnil in ostal na stališču programa, ki zavrača nasilna dejanja, a nasprotuje okupatorju.

O množičnem pristopu v OF sicer ne moremo govoriti, so pa različne sabotažne akcije imele velik vpliv predvsem na mladino. Odporniškemu gibanju se je priključila kmečka mladina, ki je bila pred vojno organizirana v Društvu kmečkih fantov in deklet, zlasti iz vasi Markišavci, Nemčavci, Gornji Petrovci, Adrijanci, Puconci, Borejci, Veščica, Polana, Sebeborci, Trnje, Černelavci.²¹ V Murski Soboti so se odporu priključili predvsem nekdanji Sokoli in drugi zavedni prebivalci mesta. Študentsko mladino je Kovač spodbujal z besedami: »Sedaj ni čas za študij, treba se je boriti.«²²

Madžarski okupator je izvedel prve aretacije prekmurskih komunistov že julija 1941. Zaradi vdora v čakovsko organizacijo so bile posledice. Štefanu Kovaču se je v tej fazi uspelo umakniti v ilegalo in nadaljevati z delom po zaupniških skupinah. Skupine so bile majhne, bilo naj bi jih okoli deset.²³ Madžarskemu okupatorju je uspelo do oktobra 1941 razbiti celotno organizacijo, vključno z okrožnim vodstvom za Prekmurje. Štefan Kovač je bil ustreljen ob aretaciji 18. oktobra 1941 v Gančanih,²⁴ Evgen Kardoš, Štefan Cvetko, Koloman Cigüt in drugi pa so bili obsojeni pred naglim vojaškim okrožnim sodiščem na procesu v Murski Soboti 29. oktobra 1941.²⁵ Kardoš in Cvetko sta bila obsojena na smrt, Cigütu se je kazen spremenila v dosmrtni zapor, Bojan Gabrijelčič, Koloman Flisar, Stanko Šerbec in Rudolf Zrinski so bili obsojeni na večletne zaporne kazni.²⁶ V tem letu je madžarski okupator aretiral v Prekmurju okoli 160 oseb.²⁷

Madžarski okupator je rezultate preiskave komunističnega/odporniškega gibanja v Prekmurju in procesa v Murski Soboti vključil v Spomenico o slovenskem komunističnem gibanju v Prekmurju, ki jo je 10. novembra 1941 izročil italijanskemu veleposlaniku v Budimpešti z namenom, da opozori italijanskega okupatorja na tiste aktiviste odporniškega gibanja, ki so se umaknili v Ljubljano.²⁸ Italijansko zunanje ministrstvo je povzetek spomenice 1. februarja 1942 poslalo tudi visokemu komisarju za ljubljansko pokrajino Emiliju Grazioliju v Ljubljano.²⁹

Zaradi omenjenih ukrepov madžarskega okupatorja je bilo odporniško gibanje v Prekmurju demoralizirano in ni moglo nadaljevati z delom. V začetku novembra je

19 Ferenc, Nekaj dokumentov, 710.

20 Prav tam, 711.

21 Godina, *Prekmurje*, 43.

22 Novak, Orešnik in Štičl, *Pomniki NOB*, 293.

23 SI AS 1851, t. e. 37, a. e. 1297, Žalikovo poročilo o položaju v Prekmurju med okupacijo.

24 Prav tam.

25 Ferenc, Nekaj dokumentov, 702.

26 Prav tam, 702–07.

27 SI AS 1724, t. e. 656, a. e. 6, Poročilo okrožnega odbora OF za Prekmurje, 1. 11. 1944.

28 Ferenc, Nekaj dokumentov, 701, 702.

29 Prav tam, 702.

bil sicer na novo oblikovan okrožni komite z Mimo Kovač kot sekretarko in Vinkom Meglo, a zaradi splošne demoralizacije ni mogel opravljati dela.³⁰ Kovačeva se je decembra umaknila v Zasavje, Megla je skušal obnoviti organizacijo preko Medžimurja in Slovenskih goric, a je v začetku leta 1942 padel. Redki preostali komunisti (Miško Kranjec, Martin Žalik) in sodelavci odpora proti okupatorju so se zaradi dolgotrajno prekinjenih zvez s pokrajinskim vodstvom na Štajerskem pasivizirali. Do leta 1944 je v Prekmurju prenehalo vsakršno organizirano delo.³¹

Razlog za vdor madžarskega okupatorja v odporniško organizacijo in njeno uničenje v letu 1941 je treba iskati v tem, da odporniško gibanje v madžarskih vrstah ni imelo svoje obveščevalne službe. O slabem pretoku ključnih informacij priča podatek, da nobenemu članu okrožnega vodstva ni bila znana aretacija Evgena Kardoša, enega izmed ključnih voditeljev komunističnega/odporniškega gibanja, člana okrožnega komiteja KPS. Druga pomanjkljivost pa je pomanjkanje konspiracije, čemur so se organizatorji odpora premalo posvečali. Preveč ljudi je vedelo preveč.³²

Represija madžarskega okupatorja

Obdobje od konca leta 1941 do 1944 je bilo v znamenju obračuna madžarskega okupatorja s sodelavci odpora proti okupatorju. V začetku decembra 1941 je pred vojaškim sodiščem v mestu Vac potekal drugi sodni proces. Obtoženi so bili obsojeni na večletne zaporne kazni.³³ Maja 1942 je bil v mestu Pečuh organiziran tretji sodni proces, tokrat pred civilnim sodiščem. Večino obsojenih z omenjenih dveh procesov so odpeljali na rusko fronto čistit minska polja. Njihova usoda je bila različna. Bodisi so padli bodisi so prebegnili k Rdeči armadi, kjer so jih odvedli v taborišče Hrenovlje. Mnogi so tu umrli zaradi tifusa in griže; redki so preživeli.³⁴ Tisti, ki so se uspeli izogniti aretacijam, so se večinoma umaknili iz Prekmurja in se priključili partizanskemu gibanju v Sloveniji ali na Hrvaškem. Omenimo Daneta Šumenjaka in Ferda Godino.³⁵ Sodni procesi in internacije je madžarski okupator nadaljeval tudi v letu 1943. Pred vojaškim sodiščem v Murski Soboti je bilo obsojenih devetnajst prekmurskih in 120 medžimurskih sodelavcev odporniškega gibanja.³⁶ Na splošno lahko rečemo, da so procesi dosegli svoj namen in vzbudili strah med prebivalstvom.

Konec junija 1942 je madžarski okupator po neuspeh pogajanjih z Italijo glede izročitve kolonistov interniral 587 primorskih kolonistov iz okolice Dolnje Lendave v taborišče Sárvár.³⁷

30 Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije*, 121.

31 Prav tam.

32 Godina, *Prekmurje*, 81, 82.

33 Novak, Orešnik in Šticl, *Pomniki NOB*, 302.

34 Prav tam.

35 Godina, *Prekmurje*, 92.

36 Novak, Orešnik in Šticl, *Pomniki NOB*, 303.

37 Kovács, *Represija v Prekmurju*, 186.

Žrtve represije madžarskega okupatorja so postali tudi Judi. Konec leta 1942 so postali žrtve preganjanja tudi prekmurški Judi. Mlajše Jude so Madžari že konec leta 1942 odpeljali v specialne delavske bataljone, v letu 1944 pa so se pričele odločilne čistke judovskega prebivalstva v Prekmurju. Zaradi holokavsta prekmurskega judovstva praktično ni bilo več.

Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je madžarski okupator poostрил nadzor na meji in dejansko še bolj izoliral Prekmurje od ostale Slovenije.

Prekmurje je veljalo za najbolj zahtevno območje v odporniškem gibanju na Slovenskem, o katerem sta imela tako pokrajinsko kot osrednje vodstvo slovenskega partizanskega gibanja zelo skromne podatke. V Prekmurje sta poskušala poslati svoje zaupnike, a do poletja 1944 neuspešno. Posebno med aktivisti v Ljutomerskem okrožju je bil prisoten strah pred Prekmurjem, ki ga je represija madžarskega okupatorja še povečala. Ferdo Godina pa v svojem delu Prekmurje 1941–1945 navaja tudi zanimivo razmišljanje Toneta Ferenca o tesni povezavi med razvojem štajerskega in prekmurskega partizanskega gibanja.³⁸ Poudarja, da bi bil razvoj partizanskega gibanja v Prekmurju drugačen, če bi bilo na štajerski strani, torej na desnem bregu Mure, močnejše, bolj utrjeno in bolj množično odporniško gibanje. Udarci, ki jih je gibanje doživelo na Štajerskem (npr. aretacija Štefana Kuharja, člana okrožnega komiteja KPS za Ljutomer in Radgono, uničenje celotnega pokrajinskega komiteja za severno Slovenijo, ki naj bi usmerjal partizansko gibanje tudi v Prekmurju, uničenje Lackove čete avgusta 1942, uničenje Pohorskega bataljona januarja 1943), so bili tudi udarci za odporniško gibanje v Prekmurju.³⁹

Poskusi oživitve odporniškega gibanja v letu 1944

Pobuda za ponovno oživitev organiziranega odporniškega gibanja je prišla s Štajerske. K temu so prispevali tudi ugodni zunanjepolitični dogodki. Rdeča armada se je bližala Madžarski, zahodni zavezniki so prodirali po Apeninskem polotoku proti severu, v Normandiji se je 6. junija 1944 izkrcala anglo-ameriška armada, jugoslovanska partizanska vojska je doživljala uspehe.

V letu 1944 je sklenil pokrajinski odbor OF za Štajersko na predlog CK KPS povečati število aktivistov v severovzhodni Sloveniji, predvsem na obeh bregovih Mure, in prodreti čim bolj na vzhod, torej v Prekmurje. Dosego zastavljenega cilja je bilo moč doseči s politično izkušenim kadrom, temu cilju pa je sledil tudi štab 4. operativne cone, ki je določil za delo v Prekmurju Daneta Šumenjaka – Mirana, poverjenika Varnostno-obveščevalne službe (VOS), in Jožeta Kramarja – Juša, člana oblastnega komiteja Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) za Štajersko.⁴⁰ Šumenjak

³⁸ Godina, *Prekmurje*, 115, 116.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Hribovšek, *Prekmurska brigada*, 27.

je bil izkušen obveščevalec iz Prekmurja, Kramar pa je bil izkušen partijski organizator iz Trnja v Dravskem Središču. V Prekmurje sta prišla s spremljevalci. Šumenjakova skupina je imela posebne obveščevalne naloge. V tem kontekstu je Šumenjak v začetku septembra odpotoval v Budimpešto, kjer je živel več protifašistično usmerjenih prekmurskih visokošolcev, s katerimi se je povezal. Iskal je stike tudi z drugimi protimađžarsko usmerjenimi Prekmurci, tako npr. Ivanko Kranjc, ženo pisatelja Miška Kranjca, ki je bila konfinirana v Budimpešti. Zlasti pomemben vir informacij je bil stik z Rudijem Čačinovičem, predvojnim komunistom, zaradi njegove široke politične razgledanosti.⁴¹

Čeprav je bilo delo Šumenjaka v prvi vrsti obveščevalne narave, ga je razvoj dogodkov poleti 1944 privedel tudi v organiziranje odpora, torej na področje političnega dela, ki je bilo sicer domena Jožka Kramarja. Okoliščine za delo so bile ugodne. Vedno več prekmurskih fantov se je izmikalo mobilizaciji v mađžarsko vojsko, kar je ustvarjalo možnosti za njihovo vključitev v oborožen odpor. Uspehi zaveznikov in partizanske vojske so razgibali narodnostno zavest Prekmurcev in vplivali na njihovo pripravljenost za aktivno sodelovanje v boju proti okupatorju. S političnim delom sta Kramar in Šumenjak ustvarila ugodna tla v približno 20 vaseh ter v sami Murški Soboti.⁴² Njuno politično delo je bilo osredotočeno na pripravo terena za oboroženo delovanje proti okupatorju. V ta namen sta iskala stike z zavednimi Prekmurci, ki so bili pripravljeni nuditi zavetišče pripadnikom odporniškega gibanja, pripravljala pogoje za organizacijo OF in čimprejšnje oborožene akcije. Pri svojem delu sta si prizadevala »povezati različnost«, najti skupno točko tudi z drugače mislečimi v skupnem odporu proti mađžarskemu okupatorju. Tako jima je uspelo pridobiti katoliške študente iz Turnišča in Nedelice.⁴³ V svojem poročilu Pokrajinskemu komiteju (PK) KPS za Štajersko je Kramar sicer opozoril na pojave protirevolucionarnih elementov, a kot osamljen primer.⁴⁴ Situacija v Prekmurju je bila namreč glede tega vprašanja veliko bolj specifična kot pa v Ljubljanski pokrajini. Stališče (večine) katoliške duhovščine v Prekmurju je jasno izrazil dekan Ivan Jerič v že omenjenem pogovoru s Štefanom Kovačem leta 1941. Kljub ideološkim razlikam med katoliškimi duhovniki in organizatorji odporniškega gibanja med njimi ni prihajalo do konfliktov. Tudi slovenski zavedni katoliški duhovniki so se zaradi svojega medvojnega delovanja kmalu znašli v nemilosti. Po policijskih zaslišanjih so jih večinoma premestili v različne župnije na Mađžarskem.⁴⁵ Videnje vloge katoliške duhovščine v Prekmurju je podala v svojem poročilu delegacija Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta za Prekmurje aprila 1945. Katoliška duhovščina naj bi zaradi šibkega odporniškega – v viru »narodno-osvobodilnega gibanja« – zavzela navidezno nevtralen položaj ter celo s postavljanjem manjših zahtev ohranila videz nosilca narodne zavesti. Takšen položaj

41 Prav tam, 28, 29.

42 Majcen, *Prekmurska četa*, 40.

43 Godina, *Prekmurje*, 129.

44 Prav tam, 130.

45 Fujs, *Izhodišča mađžarske okupacijske politike*, 183.

je bil mogoč zaradi odrezanosti od »slovenskega klerikalnega vodstva«. S tovrstnimi postopki je ostala katoliška duhovščina v nasprotju s protestantsko v očeh Slovencev nekompromitirana.⁴⁶

Dane Šumenjak – Miran je PK KPS posredoval pregled političnega položaja avgusta 1944.⁴⁷ Poudaril je zahtevnost položaja v Prekmurju in opozoril, da potrebuje za oblikovanje realne slike o razmerah več časa. Hkrati je opozoril na odrezanost Prekmurja v smislu prihajanja informacij, saj zapiše: »Tukaj smo od dogajanj pri Vas popolnoma odrezani. Ne izvemo popolnoma nič. Vse, kar izvemo po govorjenju tistih, ki poslušajo radio, moramo tolmačiti sami /dogovor med Šubašičem in Titom itd./«⁴⁸ V tem kontekstu je bil nujen redni dotok literature. Po drugi strani pa je v svojem poročilu pozval PK KPS, naj okrepi zvezo v obratni smeri, torej iz Prekmurja do Ljutomera, za nemoten potek pošte in oseb v partizanske enote na Štajerskem.

Glede dogajanja v samem Prekmurju je v poročilu izpostavil začetek izgrajevanja odbora OF za Lendavo in Mursko Soboto ter stik s pisateljem Miškom Kranjcem, ki je bil, po njegovem mnenju, najboljši poznavalec razmer v Prekmurju in zato nepogrešljiv pri seznanjanju posameznih nivojev revolucionarne oblasti o tamkajšnjem dogajanju.⁴⁹ Očitno je Šumenjak precenil njegovo vedenje o Prekmurju, saj je Okrožni komite KPS Ljutomer konec novembra 1944 Oblastnemu komiteju KPS za Štajersko poročal o pomanjkljivem vpogledu Kranjca v prekmurske razmere.⁵⁰ Povedano si lahko razlagamo z njegovo globoko ilegalo in skrivanjem po uničenju odporniškega gibanja v letu 1941.

V začetku oktobra 1944 je Prekmurje dobilo tudi prvo borbeno partizansko enoto. Štab IV. operativne cone je namreč poslal obveščevalnega oficirja glavnega štaba NOV Slovenije Ivana Majnika – Džemsa s skupino 23 borcev⁵¹ iz Lackovega odreda na območje severne Štajerske z namenom raziskati pogoje za partizansko gibanje in po možnosti za prodor tudi v Prekmurje. Tu naj bi vzpostavili stike z aktivisti, Prekmurcem dokazali prisotnost organizirane oborožene partizanske čete ter pridobili njihovo zaupanje in sodelovanje. Partizanska enota je prišla v Prekmurje 1. oktobra pri Gibini, od koder se je pomaknila proti Polani in dalje skozi Turnišče v Bogojino. 6. oktobra se je pri Fokovcih spopadla z madžarsko posadko in se istega dne pri Gibini vrnila čez Muro na štajersko stran.⁵² Za ocenitev položaja in izpolnitev zadane naloge se je morala enota hitro gibati, tudi podnevi. Pri okupatorju je prisotnost večje partizanske enote vsekakor vzbudila vznemirjenje, saj so se »pravi« partizani prvič pojavili v teh krajih. Sprva so Madžari reagirali precej mlačno in proti enoti pošiljali zgolj izvidnice,

46 SI AS 1277, t. e. 74, Poročilo delegacije SNOS za Prekmurje, 20. 4. 1945, Politično poročilo.

47 SI AS 1639, t. e. 1, a. e. 3, OK KPS Ljutomer, tovarišem PK KPS, 28. 8. 1944.

48 Prav tam.

49 Prav tam.

50 SI AS 1639, t. e. 1, a. e. 3, Okrožni komite KPS Ljutomer, 20. 11. 1944.

51 Majcen, *Prekmurska četa*, 42. V različnih virih so razlike glede števila borcev. V brošuri *Ob mejnikih revolucije*, ki jo je izdala Občinska konferenca ZMS Murska Sobota leta 1971, lahko na strani pet preberemo, da je enota štela 36 mož. V poročilu Okrožnega odbora OF za Prekmurje z dne 4. 11. 1944 je podatek o okrog 40 borcih. – SI AS 1724, t. e. 656, a. e. 6, Poročilo okrožnega odbora OF za Prekmurje, 4. 11. 1944.

52 Majcen, *Prekmurska četa*, 42.

peti dan pa so že bojno delovali v večjem številu. Hiter prehod čete Lackovega odreda je imel na Prekmurce velik moralni učinek, ki je spodbudil njihovo naklonjenost do partizanskega gibanja, ni pa pustil nobenih sledi v sami organizaciji odporniškega gibanja, saj Majniku ni uspelo vzpostaviti stika s Kramarjem, Šumenjakom in njunimi zaupniki. Tovrstni stiki bi verjetno četi omogočili daljše zadržanje v Prekmurju, vsaj toliko časa, da bi mobilizirala tiste prekmurske fante, ki so se skrivali pred vpoklicem v madžarsko vojsko.⁵³ Poročilo Okrožnega odbora (OO) OF za Prekmurje⁵⁴ z dne 1. novembra 1944 je bilo glede hitrega prehoda Džemsove čete zelo kritično. Smatralo je, da enota svoje naloge ni izvršila, ker je »iz nerazumljivih razlogov odklonila sodelovanje s skupino tov. Juša in OOOOF in po enem tednu ravno tako iz nerazumljivih razlogov zapustila Prekmurje«.⁵⁵

Ta »nerazumljiv« umik je imel, upoštevajoč poročilo, tudi negativen vpliv na prekmursko prebivalstvo, katerega razpoloženje se je ohladilo. Posledično je trpelo tudi delo OOOOF; reorganizacija štajerskih okrožij septembra 1944 je namreč nalagala ljutomerskemu OOOOF, v katerega je bilo vključeno tudi Prekmurje, neposredno odgovornost tudi za delo čez Muro. Umik omenjene enote je imel negativne posledice tudi za vojaške obveznike, ki so se po navodilu OOOOF pričeli pred mobilizacijo skrivati po gozdovih, saj se je pričakovala njihova vključitev v partizansko enoto. To se ni zgodilo, drugih zvez ni bilo, zato je 300 prekmurskih fantov postalo žrtev prisilne mobilizacije in deportacij.⁵⁶ V literaturi (npr. Hribovšek, 1975) je glede vprašanja, zakaj ni prišlo do stika med četo in domačimi aktivisti, prisotno stališče, da se četi to ni posrečilo, čeprav je na vse strani pošiljala patrulje, ki so imele nalogo vzpostaviti stik z aktivisti. V fondu Arhiva Slovenije z naslovom Okrožni odbor OF Ljutomer je ohranjen dokument s podpisom Jožeta Kramarja – Juša z dne 12. oktobra 1944.⁵⁷ To je potrdilo za »tovariša Brkota«, ki ga je Kramar pooblastil, da vzpostavi zvezo s četo. V primeru, da bi mu uspelo vzpostaviti stik, je bilo omenjeno potrdilo dokaz, da gre za zanesljivo osebo. Torej lahko sklepamo, da sta se obe strani iskali, a se nista našli.

Na Madžarskem je sredi oktobra prišlo do odločilnih sprememb, to je do nastopa vlade Ferenc Szálasi, vodje fašistične stranke puščičastih križev (Nyilaskeresztes). OOOOF za Prekmurje v poročilih Oblastnemu komiteju KPS (OBKOM) in Pokrajinskemu odboru OF (POOF) za Štajersko to opisuje kot zamujeno priložnost

53 Prav tam.

54 Uporabljam oznako iz vira SI AS 1724, t. e. 656, a. e. 6, Poročilo okrožnega odbora OF za Prekmurje, 1. 11. 1944, pri čemer je treba upoštevati, da je Pokrajinski odbor (PO) OF za Štajersko septembra obvestil svoje okrožne odbore o novi razdelitvi Štajerske in Prekmurja na okrožja in okraje, kar je posledica sklepa SNOS poleti 1944. Okrožja so bila povečana, saj je bil cilj, da postanejo posredniški člen med okraji in pokrajinskim odborom. Prekmurje z okrajema Murska Sobota in Dolnja Lendava je bilo vključeno v ljutomersko okrožje. Z omenjeno reorganizacijo je bila Ljutomerskemu okrožnemu komiteju KPS in odboru OF naložena neposredna odgovornost za delo tudi v Prekmurju. Reorganizacija pa naj bi Prekmurju omogočila tudi organizacijsko povezavo, ki bi bila bližje kot prejšnja s POOF. V: Majcen, Prekmurska četa, str. 47. Reorganizacija okrožij je prinesla tudi nekoliko organizacijske zmede zaradi izredno slabih pisemskih povezav. V Slovenskih goricah tako v prvi polovici oktobra 1944 še niso vedeli za združitve obeh prekmurskih okrožij, slovenjegoriškega in ljutomerskega, v eno ljutomersko okrožje. – Godina, Prekmurje, 153.

55 SI AS 1724, t. e. 656, a. e. 6, Poročilo okrožnega odbora OF za Prekmurje, 1. 11. 1944.

56 Prav tam.

57 SI AS 1724, t. e. 656, a. e. 6, Potrdilo s podpisom Jožeta Kramarja – Juša z dne 12. oktobra 1944.

za skupen oborožen nastop.⁵⁸ Hkrati je bil kritičen do postopkov aktivistov v oktobrskih dneh, torej do 20. oktobra. Prva kritika je bila usmerjena v sicer uspešno preskrbovalno in zastraševalno akcijo v Puconcih pri Murski Soboti, ki pa se je zgodila brez vednosti OOOF. Madžarski časopis *Muraszombates Vidéke* je objavil članek o »divjanju« partizanov v Puconcih. Beremo lahko, da so dobro oboroženi partizani pri notarju uničili opremo, ukradli obleko, polomili telegraf na postaji in izropali pošto. »K sreči« so partizani »samo razgrajali«, nikogar niso poškodovali in niso storili »nobenih surovosti«. Članek poroča, da so oblasti energično postopale, saj je »nezdružljivo, da bi nekaj oseb ukinilo osebno varnost in varnost imetja, kar je do zdaj bilo za Prekmurje značilno«. Članek poziva k »temeljiti čistki«. ⁵⁹ Reorganizacija štajerskih okrožij septembra 1944 je namreč, kot rečeno, nalagala ljutomerskemu OOOF, v katerega je bilo vključeno tudi Prekmurje, neposredno odgovornost tudi za delo čez Muro. Predlog aktivistov poveljstvu komande v Murski Soboti za pogovore ob spremenjeni politični situaciji na Madžarskem je OOOF smatral za nespametno dejanje, saj so zaradi čakanja na odgovor zamudili pravi trenutek, v katerem bi svoje delovanje usmerili v oboroževanje mož, ki so se odtegnili madžarski mobilizaciji, v uničevanje železniške proge in telefonskih zvez ter druge manjše akcije, ki bi prispevale k destabilizaciji oblasti. Kritika je bila usmerjena tudi v dogodke v vasi Vaneča 20. oktobra, kjer so se Šumenjak, Alojz Kosi in Stane Červič nastanili pri nezanesljivih ljudeh, ki so jih izdali. Šumenjak in Kosi sta padla, Červič je bil ranjen zajet.⁶⁰ V tem kontekstu je OOOF opozoril na nujnost delovanja »le po navodilih in v zvezi z OOOF za Prekmurje«⁶¹ ter na nujnost začetka oborožene akcije, saj so Madžari pripravljali nove aretacije vojaških dezertarjev in aktivistov. OOOF navaja v svojem poročilu z dne 4. novembra 1944, da je bilo interniranih v oktobrskih dneh okrog 140 oseb.⁶² Dne 3. in 17. novembra 1944 so v Prekmurju Madžari ponovno zaprli okoli 20 oseb.⁶³ Do konca leta je okupator ustrelil več kot 35 Prekmurcev, ki so dezertirali iz madžarske vojske.⁶⁴

Priprave na osvoboditev Prekmurja

Po oktobrskih dogodkih je v Prekmurju ponovno nastala vrzel, ki jo je bilo treba zapolniti z novimi aktivisti. Jeseni 1944 je ljutomerski okrožni komite KPS pravilno ocenil, da bo med prvimi pokrajinami v celoti osvobojeno Prekmurje, zato je treba pripraviti teren za nove okoliščine.⁶⁵ Izvršni odbor (IO) OF je pozival pokrajinske

58 SIAS 1724, t. e. 656, a. e. 6, Poročilo okrožnega odbora OF za Prekmurje, 4. 11. 1944.

59 SIAS 1680, t. e. 1, a. e. 15, Partizani so divjali v Puconcih, 13. 10. 1944.

60 SIAS 1724, t. e. 656, a. e. 6, Poročilo okrožnega odbora OF za Prekmurje, 4. 11. 1944.

61 Prav tam.

62 Prav tam.

63 Novak, Orešnik in Štičl, Pomniki NOB, 309.

64 Prav tam.

65 Prav tam.

odbore k intenziviranju obveščevalne službe na celotnem slovenskem ozemlju.⁶⁶ Dne 20. oktobra je bil osvobojen Beograd, Rdeča armada se je približevala Budimpešti. V tistem trenutku so različni nivoji revolucionarne oblasti poslali aktiviste na območje Prekmurja. Tako sta konec oktobra 1944 poslala CK KPS in Glavni štab NOV in POS v Prekmurje Ferda Godino in skupino partizanov z oddajno radijsko postajo.⁶⁷ Njihova naloga je bila vzpostaviti organizacijo OF v Prekmurju, pošiljati CK KPS in oblastnemu komiteju za Štajersko redna politična in vojaška poročila, po osvoboditvi Prekmurja pa preprečiti morebitne neredne in poskrbeti za prevzem oblasti.

Obveščevalni oddelek Glavnega štaba NOV in POS je poslal v Prekmurje Ludvika Kreča – Romana, ki se je do takrat nahajal v Kozjanskem odredu. Z odredbo omejenega oddelka je bil imenovan za »šefa obveščevalnega punkta v Prekmurju ali Halozah«.⁶⁸ Za svoje delo je bil odgovoren obveščevalnemu oddelku Glavnega štaba NOV in POS, disciplinsko pa je bil odgovoren Ferdu Godini – Marku, ki je vodil skupino političnih delavcev. Kreč je dobil izrecno navodilo, da se mora radijske postaje »v polni meri posluževati«.⁶⁹ Radijska postaja je bila seveda ključnega pomena, zato je za njeno zaščito skrbela deseterina borcev pod vodstvom vodnika Franca Medveščka.⁷⁰ Krečeva naloga je bila ocenjevanje položaja na območju Prekmurja, Medžimurja, Haloz, Slovenskih goric in Hrvaškega Zagorja. V ta namen si je moral izgraditi svojo lastno mrežo zaupnikov. Informacije so morale biti preverjene z navedenim virom, informacije vojaškega značaja pa je dobival od Godine. Za usklajeno delovanje obveščevalne in politične linije je bilo treba vzpostaviti njuno najtesnejše sodelovanje in usklajevanje. Obveščevalni oddelek Glavnega štaba je poudarjal pomembnost temeljitega informiranja o razmerah na tem območju zaradi strateškega pomena Prekmurja v prihodnjih vojaških operacijah. Predvideval je, da bo verjetno postalo Prekmurje tudi baza za organiziranje novih nemških enot, izhodišče nemških in hrvaških oboroženih sil države NDH proti Nemčiji in območje fortifikacij, ki bi ovirale gibanje enot Rdeče armade.⁷¹

V začetku januarja je Godina poslal poročilo o razmerah v Prekmurju, v katerem je poudaril, da so v Prekmurju dani pogoji za množično politično delo. Ljudje so pripravljeni sodelovati v OF, pri čemer ugotavlja, da versko prepričanje ni ovira. Kot zapiše, je »tudi v najbolj klerikalnih vaseh možno zastaviti delo«.⁷²

Na nižjem oblastvenem nivoju je Oblastni komite (OBK) KPS za Štajersko poslal v Prekmurje konec novembra 1944 Frančka Majcna, člana POOF, in Cvetko Praprotnik – Štefko, članico OBK. Njuna naloga je bila vzpostavitev organizacije OF, po osvoboditvi pa organizacije oblasti.⁷³ Mesec dni kasneje je Majcen podal POOF

66 SI AS 1487, t. e. 7, a. e. 94, Depeše CK KPS 1944.

67 Godina, *Prekmurje*, 152.

68 SI AS 1851, t. e. 106, a. e. 2093, Glavni štab NOV in PO Slovenije, obveščevalni oddelek, 27. 10. 1944.

69 Prav tam.

70 Prav tam.

71 Prav tam.

72 Majcen, *Prekmurska četa*, 61.

73 Godina, *Prekmurje*, 156.

obsežno poročilo o razmerah v Prekmurju,⁷⁴ v katerem razmere v Prekmurju predstavi zelo realno in na trenutke preseneti z določenimi informacijami, ki pričajo o razkroju okupatorske oblasti in ugodnih možnostih za politično in vojaško delovanje. Njegova splošna ugotovitev je bila: »prijetno sem presenečen«. ⁷⁵ Splošno ljudsko razpoloženje je nudilo ugodne perspektive za uspešno politično delo. To je pomenilo, da so bili Prekmurci na splošno naklonjeni OF in pripravljeni sodelovati v njej, Majcen pa je vseeno zaznal, da to navdušenje ni ustaljeno, ampak je odvisno od položaja na frontah.

Majcen je ocenil, da je okupatorska oblast v Prekmurju v razkroju, kar naj bi bilo najbolj očitno pri vprašanju mobilizacije. Ob tem zapiše: »Dovolj je, da vzameš nahrbtnik in greš na vlak, se pelješ dve postaji, se zvečer zopet vrneš domov in oblasti je zadoščeno. Niti najmanjšega pregleda nimajo Madžari, kdo je v vojski in kdo se skriva.« ⁷⁶ Na podlagi tega zaključuje, da Madžarom in Nemcem mobilizacija ni uspela. Poročila, ⁷⁷ da so Nemci mobilizirali v Prekmurju 3000 moških, so torej neresnična. Splošna mobilizacija je bila dotlej razglašena le v lendavskem srezu, a tudi tam naj bi okupatorju uspelo pridobiti le nekaj nad sto moških. Vsi ostali so se, po njegovih poročilih, odtegnili mobilizaciji in se skrili. Tako naj bi bilo v vsaki vasi najmanj 150 skrivačev, ki jih je madžarski okupator seveda intenzivno lovil. Po podatkih Majcna se Nemci v tistem trenutku še niso vmešavali v vprašanje mobilizacije, so pa izvajali pritisk nad Madžari. Vzroke za tovrsten razkroj okupatorske oblasti je videl v dveh momentih, ki sta: »očitna sabotaža« ⁷⁸ proti Nemcem nastrojenih Madžarov in prevelika dotedanja centralizacija celotnega oblastnega aparata; Budimpešta je odločala o vsem.

Zanimivo je njegovo poročilo o vojaškem položaju v Prekmurju, o katerem, kot zapiše, »smo imeli popolnoma napačno sliko«. ⁷⁹ Po njegovih podatkih je bilo v Prekmurju pet žandarmerijskih postaj, v katerih je bilo od pet do petnajst mož, in štiri graničarske postojanke po 20 mož. Orožniki in graničarji naj bi sabotirali izvrševanje svoje službe in bili protinemško razpoloženi. Med njimi naj bi bilo malo t. i. njilašev, to je pripadnikov Szalasijevega fašističnega režima. Pomembna opora režima v Prekmurju je bila t. i. narodna garda, ki so se ji prostovoljno priključili predvsem njilaši. Oboroženi so bili s palicami in bati, redko s puškami. Majcen je v svojem poročilu presenečen ugotavljal, da ne eni ne drugi ponoči ne izvajajo nadzora, kar je seveda močno olajšalo gibanje. Glede nemških vojaških sil je Majcen poročal, da imajo nekaj operativne vojske in t. i. feldžandarmerijo, ki pa je je bilo »zelo malo« ⁸⁰ z ozirom na bližino fronte. V nastali situaciji je Majcen ugotavljal, da se je nemška vojska usmerila predvsem v redno odpošiljanje nakradenega blaga z Madžarske, ni pa postavljala zased in kontrol.

74 SIAS 1724, t. e. 656, a. e. 6, Položaj, 29. 12. 1944.

75 Prav tam.

76 Prav tam.

77 Prav tam. Iz vira ni razvidno, katera poročila so mišljena (op. av.).

78 Prav tam.

79 Prav tam.

80 Prav tam.

V opisanem razsulu okupatorske oblasti je bilo pričakovati intenzivno delo domačih aktivistov, a je Majcen zapisal, da je z aktivisti »velik križ« in da so »šolski primer oportunizma«. ⁸¹ Aktivisti, večinoma študentje, so imeli pomisleke glede široke organizacije in akcij. Vzroke njihovega oportunizma je videl v njihovem skrivanju po odstranitvi vodilnih akterjev odporniškega gibanja. V dani situaciji je predlagal, naj se pritegne tiste, ki imajo voljo do dela in jih je še mogoče politično izpiliti, ter naj se vključi sposobne aktiviste s Štajerske.

Izredno pereče vprašanje, ki je terjalo hitre odgovore, so bili številni skrivači. Vojaška obveznost je namreč zajela fante od sedemnajstega leta starosti. ⁸² Rešitev je videl v njihovi čimprejšnji vključitvi v partizanske enote na drugi strani Mure oziroma v njihovi vključitvi v vojaško enoto v samem Prekmurju, katere ustanovitev je bila v tistem trenutku očitno v fazi priprav, saj je Majcen zapisal: »Skrb za organizacijo te vojaške edinice je prevzel tov. Bor, ki je že začel z delom.« ⁸³ Majcen je ocenil, da je treba takoj začeti z manjšimi sabotažnimi in vojaškimi akcijami, ki bodo razgibale teren.

V istem času kot Majcen in Godina sta v Prekmurju politično delovali članici OOOOF Ljutomer, Gabriela Letonja – Atena in Slava Mihelič. ⁸⁴ Atena je v svojem poročilu ljutomerskemu okrožju konec decembra 1944 enako kot Majcen ugotavljala, da so Prekmurci po večini protifašistično usmerjeni, a oportunistični. Dane pa so možnosti za ustanovitev krajevnih odborov OF. ⁸⁵

Prekmurje v letu 1945, do osvoboditve

Glede na omenjena poročila vseh treh političnih delavcev (Godine, Majcena, Letonje) je bil teren v Prekmurju ugoden za politično delo in oblikovanje vojaške enote. To ugodno spremembo moramo pripisati v prvi vrsti zmagam zaveznikov in bližajočemu se koncu vojne, zaradi česar so ljudje postali bolj sprejemljivi za ideje o novi državi in pripadnosti slovenskemu narodnemu telesu. Seveda pa je k pozitivnim spremembam in ugodnosti položaja prispevalo tudi vztrajno delo aktivistov, ki so se uspeli prebiti čez Muro, in domačih pripadnikov odporniškega gibanja. Glede na to, da so se Prekmurju približevale enote Rdeče armade, ni bilo dovolj le, da se v Prekmurju oblikuje širša organizacija terenskih odborov OF, treba je bilo začeti z oboroženimi akcijami in spričo tega pospešiti ustanovitev vojaške enote.

Pozitivne vesti so spodbudile Glavni štab NOV in POS k nadaljnjim navodilom aktivistom v Prekmurju. Tedanji komisar Glavnega štaba Boris Kidrič in komandant

⁸¹ Prav tam.

⁸² Godina, *Prekmurje*, 156.

⁸³ Prav tam. Bor je bilo ilegalno ime Filipa Korošca, kasnejšega komandirja Prekmurske čete (op. av.).

⁸⁴ Godina, *Prekmurje*, 164–70.

⁸⁵ SI AS 1487, t. e. 22, a. e. 2190, Poročilo Pokrajinskega odbora OF za Štajersko Izvršnemu odboru OF /poslano na CK KPS/ o politični situaciji v Slovenskih goricah in v Prekmurju.

Glavnega štaba Dušan Kveder sta v brzojavki z dne 13. januarja 1945 podala direktive za nadaljnje delovanje v Prekmurju. Poudarila sta nujnost ustanovitve manjših vojaških enot, ki bi štele od pet do petnajst borcev.⁸⁶ Izogibale bi se večjim spopadom in izvajale le diverzantske akcije, to je napadanje iz zased s ciljem pridobiti orožje in izvajati sabotažne akcije. V tej fazi odsvetujeta ustanavljanje večjih vojaških enot, saj je treba najprej vzgojiti vojaški kader. Začasno vodstvo vojaških enot naj bi prevzel politični forum.⁸⁷ Upoštevajoč brzojavko, je Prekmurje v bodoče dobivalo direktive neposredno od Glavnega štaba NOV in POS. Za Glavni štab so bili namreč zelo pomembni obveščevalni podatki, ki so se nanašali na Transporte vojaštva po železnici in cestah ter na sestavo in razporeditev enot okupatorja v Prekmurju. V omenjeni brzojavki je bilo poudarjeno prizadevanje za vzpostavitev tekočega prehoda novih borcev v smeri proti Hrvaški in Pohorju.⁸⁸ Omenjena direktiva je bila v skladu s splošno politiko mobilizacije za vojsko sposobnega prebivalstva, da ga okupator ne bi uporabil za krepitev svoje vojaške moči. Nove borce bi čez Hrvaško in Pohorje usmerili na Dolenjsko, saj so bile tam mobilizacijske zmogljivosti že izčrpane, partizanske enote pa zaradi bojov močno okrnjene. Glavni štab je aktiviste v Prekmurju tudi obvestil, da je poslal v Haloze četo s Kozjanskega, in priporočal navezavo stikov ter pošiljanje novih borcev na omenjeno območje. V brzojavki je poudarjen tudi pomen odstranjevanja sodelavcev okupatorja in političnega dela na terenu.⁸⁹

Sledeč omenjenim direktivam Glavnega štaba NOV in POS so aktivisti konec januarja 1945 v Motvarjevskem gozdu s svečanim postrojem borcev ustanovili Prekmursko četo.⁹⁰ Četo so sestavljali čez Muro poslani aktivisti in prekmurski domačini. Komandir čete je postal Filip Korošec, komisar čete pa Franček Mirtič.⁹¹

Prekmurska četa je bojno delovala vse do Porabja. Večina borcev se je v začetku aprila 1945 zbrala v Murski Soboti ter se lotila nalog oblikovanja zaledne vojaške in oblastne organizacije. Četa je z osvoboditvijo dejansko prenehala obstajati.

86 Hribovšek, *Prekmurska brigada*, 54.

87 Političnega foruma v času ustanovitve Prekmurske čete ni bilo. Od odstranitve vodstva KP Prekmurja oktobra 1941 je Prekmurje v organizacijskem pogledu sodilo pod ljutomersko okrožje KPS in OF. Politični forum je bil v Prekmurju ustanovljen ob osvoboditvi. – Prav tam, 55.

88 Godina, *Prekmurje*, 166, 167.

89 Prav tam.

90 Hribovšek, *Prekmurska brigada*, 55.

91 Prav tam, 57. Marjan Žnidarič navaja, da je bil za političnega komisarja določen Jožko Zadravec, a je po njegovem padcu postal komisar Franček Mirtič. – Žnidarič, *Četrta operativna cona*, 691.

Zaključek

Prekmurje je bilo območje, o katerem je imelo osrednje slovensko vodstvo partizanskega gibanja najmanj verodostojnih informacij. Z razbitjem odporniškega gibanja v letu 1941 je postalo to območje še bolj informacijsko in fizično nedostopno. V samem Prekmurju se je v obdobju od druge polovice leta 1941 pa do leta 1944 odporniško gibanje pasiviziralo, madžarski okupator pa je ta čas izkoristil za obračun s preostalimi sodelavci odporniškega gibanja ter za izvajanje represije nad primorskimi kolonisti in Judi; po kapitulaciji Italije je še bolj poostril nadzor na meji in dejansko še bolj izoliral Prekmurje od ostale Slovenije.

Spodbude za oživitev odporniškega gibanja so prišle v letu 1944 s Štajerske. Različna v članku uporabljena poročila aktivistov ugotavljajo enako: oportunistično naravnost prebivalcev, ki potrebujejo seznanitev s cilji partizanskega boja, možnosti političnega dela, problem skrivačev, ki bi jih bilo treba vključiti v partizanske enote, in potrebo po vojaškem razgibanju terena, torej nujnost ustanovitve partizanske enote v samem Prekmurju, kar se je v januarju 1945 tudi zgodilo. Čeprav so se v Prekmurju stvari odvijale, če rečemo poenostavljeno, z zamikom v primerjavi z ostalo Slovenijo, je tudi Prekmurje dalo svoj krvni davek, kar pričajo naslednji podatki.

Prekmurje je v času vojne od 1941 do januarja 1946 utrpelo 1843 žrtev (padlo je 1,9 % prebivalstva te pokrajine), Spodnja Štajerska pa 31.983 žrtev (padlo je 5,4 % prebivalstva te pokrajine). Če kot primer navedemo število žrtev v koncentracijskih taboriščih, vidimo, da je v taboriščih in zaradi posledic le-teh izgubilo življenje 681 Prekmurcev, od tega jih je bilo v taboriščih umorjenih 424, 245 jih je tam umrlo, osem jih je umrlo zaradi posledic, štirje pa so umrli na poti domov iz taborišča.⁹²

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 220 – Komisija pri predsedstvu SNOS za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njegovih pomagačev.
 - SI AS 1277 – Rodbinski fond Edvard Kardelj.
 - SI AS 1487 – Centralni komite Komunistične partije Slovenije (CK KPS).
 - SI AS 1639 – Oblastni komite za Štajersko.
 - SI AS 1680 – Štefan Kuhar.
 - SI AS 1724 – Okrožni odbor Osvobodilne fronte (OF) Ljutomer.
 - SI AS 1851 – Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije.

⁹² Interna baza podatkov Inštituta za novejšo zgodovino Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju RS med 2. svetovno vojno in neposredno po njej. Ljubljana, 15. 11. 2019, priprava Marta Rendla.

Literatura

- Deželak Barič, Vida. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Ferenc, Tone. Nekaj dokumentov o NOB v Prekmurju leta 1941. *Borec* 67, št. 8-9 (1967): 701–12.
- Fujs, Metka. Izhodišča madžarske okupacijske politike v Prekmurju. *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, št. 2 (1997): 175–86.
- Godina, Ferdo. *Prekmurje 1941–1945: prispevek k zgodovini NOB*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1980.
- Hribovšek, Mitja. *Prekmurska brigada*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1975.
- Janež, Jože. *Ob mejnikih revolucije*. Murska Sobota: Občinska konferenca ZMS, 1971.
- Kovács, Attila. Represija v Prekmurju med drugo svetovno vojno – primer internacije kolonistov iz okolice Dolnje Lendave v Sárvár. *Prispevki za novejšo zgodovino* 53, št. 1 (2013): 186–200.
- Majcen, Franček. *Prekmurska četa: prispevek k zgodovini NOB v Prekmurju*. Ljubljana: ČZP Enotnost, 1994.
- Novak, Drago, Ivan Orešnik in Herman Šticl. *Pomniki NOB v Slovenskih goricah in Prekmurju*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1985.
- Žnidarič, Marjan. *Četrta operativna cona: pregled zgodovine nacistične okupacije in osvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem, Koroškem in v Prekmurju*. Ljubljana: Združenje borcev za vrednote NOB Slovenije, 2014.

Podatkovne baze

- Interna baza podatkov Inštituta za novejšo zgodovino Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju RS med 2. svetovno vojno in neposredno po njej. Ljubljana, 15. 11. 2019. Pripravila Marta Rendla.

Tonček Kregar*

Celje ali Cilli: kultura med nemško okupacijo**

IZVLEČEK

Prispevek se posveča kulturnemu življenju in njegovim akterjem v Celju med drugo svetovno vojno. Nemški okupator je s ciljem ponemčenja dežele in njenih prebivalcev takoj po svojem prihodu pričel izvajati etnocidne in kulturocidne ukrepe, katerih prva žrtev je bila prav slovenska kultura. Posledično je bila le-ta z institucionalnega vidika povsem uničena in kadrovsko obglavljena, pa tudi od materialne kulture so bili ohranjeni le tisti kulturni spomeniki, ki naj bi dokazovali, da so okupirane dežele, med njimi tudi spodnja Štajerska, nemška kulturna tla oz. so jih ustvarili nemški umetniki. Okupacijska kulturna politika kot sestavni in zelo pomemben del širšega ponemčevalnega propagandnega aparata je zato v veliki meri izhajala prav iz te tradicije oz. njene obnove.

Ključne besede: Celje, kultura, okupacija, Alma Karlin, Gerhard May, Mirko Hribar, Stari pisker, Štajerska domovinska zveza

* Dr., muzejski svetnik, direktor, Muzej novejše zgodovine Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tone.kregar@mnzc.si

** Pričujoča študija je razširjena in dopolnjena verzija neobjavljene avtorjeve razprave in prispevka na znanstvenem simpoziju Kultura v času druge svetovne vojne (1939–1945), ki je v MNO Maribor potekal med 7. in 9. 6. 2012.

ABSTRACT

CELJE OR CILLI: CULTURE DURING THE GERMAN OCCUPATION

This contribution focuses on the cultural life in Celje and its protagonists during World War II. In the attempt to Germanise Slovenia and its inhabitants, the German occupiers started implementing measures for the eradication of the local ethnicity and culture immediately after their arrival, and their primary target was the Slovenian culture. Consequently, from the institutional point of view, the latter was utterly destroyed and its personnel eliminated. Only the cultural monuments created by German artists – or those allegedly proving that the occupied territories, among them Lower Styria, actually constituted the German cultural area – were preserved. Therefore, the occupiers' cultural policy as an integral and crucial part of the broader propaganda apparatus in the service of Germanisation was largely based on the German tradition or its restoration.

Keywords: Celje, culture, occupation, Alma Karlin, Gerhard May, Mirko Hribar, Stari pisker, Styrian Patriotic Association

»Kultura nas je združevala v slovenstvu«

Prelomni politični preobrat ob koncu prve svetovne vojne, razpad habsburške monarhije in nastanek Kraljevine SHS, je povzročil in omogočil intenzivno slovenizacijo spodnje Štajerske in z njo Celja, ki se je ob političnem najočitneje kazala prav na kulturnem področju. Nekoč mesto dveh med seboj tekmujočih in nasprotujočih si narodov, jezikov in kultur se je v zgolj nekaj letih preobrazilo v navzven povsem slovensko mesto na čelu z ambicioznim in prodornim slovenskim meščanstvom, nosilcem politične oblasti in obenem oblikovalcem in usmerjevalcem kulturnega utripa in razvoja. V dvajsetih, še posebej pa v tridesetih letih 20. stoletja se je Celje ponašalo z razmeroma bogatim kulturnim življenjem in produkcijo; ob dejstvu, da profesionalnih kulturnih ustanov in delavcev v mestu ob Savinji praktično ni bilo, pa je vsakodnevni kulturni vrvež določalo predvsem na bogati tradiciji in ljubiteljskem elanu zasnovano društveno življenje. V začetku leta 1940 je v mestu delovalo kar 131 društev, od tega 33 prosvetno-kulturnih, se pravi takšnih, katerih primaren interes je bil prav delovanje na določenem kulturnem področju, s kulturo v najširšem smislu pa so se tako ali drugače ukvarjala tudi mnoga ostala društva, od političnih do gasilskih. Osrednje mesto je pripadlo glasbi, za kar gre zasluga zlasti glasbeni matici oz. glasbeni šoli na čelu z ravnateljem Karlom Sancinom, ki je s svojim orkestrom skrbela za bogato ponudbo in vzgojo novih generacij glasbenikov, predvsem pa so Celjani vseh generacij gojili veliko afiniteto do petja. Med vrsto pevskih društev je primat še

vedno pripadal najstarejšemu, 1895. leta ustanovljenemu Celjskemu pevskega društvu, medtem ko je v množici ljubiteljskih gledaliških skupin in družin za kvalitetno in moderno gledališko ponudbo skrbelo Dramatično društvo. Kljub majhnemu številu akademsko izobraženih umetnikov se je postopoma razvijala likovna umetnost, živahno pa je bilo tudi na literarnem in slovstvenem področju, čeprav bi o kakšnih opaznejših umetniških presežkih in prebojih težko govorili. Mohorjeva družba, ki se je iz Prevalj leta 1927 prestavila v mesto ob Savinji, je s svojim izdajateljskim programom, tiskarno in knjigarno nedvomno predstavljala pomembno oporo slovenske knjižne besede. Tudi skrb za kulturno dediščino je bila prepuščena osveščenosti in zagnanosti posameznih celjskih izobražencev, predvsem šolnikov, kot je bila npr. Vera Levstik, sicer sestra pisatelja Vladimirja Levstika, ki je kot voditeljica Javne mestne knjižnice ustvarila eno najboljših predvojnih knjižnic na Slovenskem. Ali pa zgodovinar in gimnazijski profesor Janko Orožen, ki je predsedoval Muzejskemu društvu in urejal muzejsko zbirko. Z namenom celostne predstavitve celjske kulturne ustvarjalnosti so njeni vodilni predstavniki po mariborskem zgledu maja 1938 pripravili dotlej največji kulturni dogodek, Celjski kulturni teden, ki je v aktualnih razmerah vseboval tudi opazno narodno-obrambno noto. V naslednjih letih sta mu sledila še dva, predvsem zadnji pa je že potekal v negotovem ozračju, ki je zlovesče nakazovalo skorajšnjo nasilno prekinitev komaj vzpostavljene kontinuitete. Na nacionalno drugi strani mesta se je po letu 1918 razredčena nemška manjšina znašla v kulturni defenzivi, pri čemer razen slikarjev Augusta Friderika Seebacherja in v Vojniku živeče Dorothee Hauser ter pisatelja Fritza Zanggerja pomembnejših ustvarjalcev in avtorjev niti ni več premogla. Velika izjema je seveda bila najpomembnejša celjska kulturno-umetniška osebnost tega časa, pisateljica in popotnica Alma Karlin, ki je sicer delovala znotraj nemškega kulturnega in jezikovnega okvira, a si zaradi svoje specifičnosti zasluži posebno obravnavo.¹

Opis celjskega kulturnega dogajanja in utripa na predvečer okupacije velja zaključiti s spominskim zapisom oz. mislijo Aleksandra Videčnika, pred vojno mladega črkostavca Mohorjeve tiskarne ter navdušenega gledališčenika in pevca, člana Gledališke družine in Delavskega odra, pevskega zbora Oljka in Celjskega okteta:

»Če bi vojna ne pretrgala kulturne tradicije v Celju, bi se mesto v tej smeri gotovo še razvijalo, saj so bili zadnja leta pred okupacijo za to dani vsi pogoji [...]. Ni odveč poudariti visoke narodne zavesti naših ljudi in seveda strpnosti med različnimi političnimi skupinami. Sploh pa pri kulturnem delovanju ni bilo čutiti sovraštva in ali razprtij med našimi ljudmi zaradi drugačnega gledanja na politiko. Kultura nas je združevala v slovenstvu.«²

1 Kregar, »Kultura nas je združevala v slovenstvu«, 519–34.

2 Videčnik, *Celje moje mladosti*, 34.

»Šopek iz mojega dušnega vrta«

11. aprila 1941 so v Celje vkorakale prve enote okupatorske nemške vojske, ki jih je, podobno kot v večini ostalih spodnještajerskih krajev pričakalo precej ljudi. V prvih vrstah so bili seveda domači Nemci in člani Kulturbunda, ki so pozdravljali prihod »osvoboditeljev« ali pa so pri okupaciji in prevzemu oblasti celo sodelovali. Okupacijo je iz strahospoštovanja, pa tudi iz osebne preračunljivosti z naklonjenostjo sprejel tudi del narodno manj osveščenega slovenskega prebivalstva, ki si je obetal večji red in boljše življenje oz. nekaj podobnega, kot je bilo v nekdANJI, v spominu zlasti starejših ljudi kar dobro zapisani habsburški monarhiji. Nacistični ureditvi in upravi v okupiranem Celju se na tem mestu ne bomo podrobneje posvečali, povzeti velja zgolj temeljno raznarodovalno usmeritev oz. etnocidne in kulturocidne ukrepe, ki jih je v skladu z izdelanimi načrti o ponemčenju dežele in njenih prebivalcev okupator pričel nemudoma izvajati. Okupatorske oblasti so prepovedale uporabo slovenskega jezika, odstranjevale slovenske napise, spreminjale in ponemčevale krajevna in osebna imena in uničevale vse, kar bi na kakršenkoli način pričalo o slovenskem jeziku, kulturi in videzu dežele. Razpuščena so bila vsa društva, politične ter druge organizacije, med njimi vsa slovenska kulturna društva, se pravi najvitalnejše gonilo slovenske ljubiteljske, a znotraj nje tudi visoko kvalitetne kulture. Njihovo premoženje je bilo zaplenjeno, nacisti pa so množično uničevali tudi temelje slovenske materialne kulture. Prve na udaru so se znašle slovenske knjižnice in knjige in odstranjena ali uničena je bila večina javnega, se pravi šolskega, društvenega ipd., pa tudi zasebnega knjižnega fonda.³ Že omenjeni Aleksander Videčnik se spominja razmer v Mohorjevi tiskarni, ki so ji Nemci postavili komisarja in jo preimenovali v Cillier Druckerei, medtem ko so celjsko Zvezno tiskarno kar zaprli:

»V sami tiskarni smo odmetavali črkovni material cirilice, ruske pismenke, klišeje, tiskovine in nenazadnje vse slovenske knjige; tako tiste, ki so bile v skladiščih, kot tiste, ki so bile še v knjigoveznici [...]. Zlasti nekulturno so se znašali nad knjigami. Metali so jih na kup v srednjem dvorišču in sproti vozili v papirnico Radeče, kjer naj bi jih uničevali. [...] Mi, ki smo knjige delali, smo ob pogledu na ogromen kup odvrženih knjig trpeli. Šlo je za naše žulje in nekako tudi za narodovo last, predvsem pa smo se zgražali, da so Nemci uničevali tudi znanstvene knjige, med njimi tudi še nedokončano delo zgodovinarja Sovreta Stari Grki. Pole so bile že vezane, platnic pa še niso izdelali. Pogled na ta vandalizem je spominjal na srednji vek in tedanje zločine nad znanostjo in kulturo.«⁴

Na udaru so bile tudi slovenske knjige v zasebni lasti, tozadevno je navodila izdal sam zvezni vodja Štajerske domovinske zveze.⁵ Takrat enajstletni Miloš Mikeln, čigar oba starša sta bila zaposlena pri Mohorjevi (mati je tam v službi ostala tudi med

3 Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, 736–44.

4 Videčnik, *Mohorjeva begunka*, 77–80.

5 Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, 737, 738.

vojno), njegov ded pa je bil nekdanji celjski župan Alojzij Mihelčič, se spominja, kako so skrivali slovenske knjige: »Potem smo vse knjige v hiši zložili v zaboje in jih odvlekli na podstrešje, pokrili z vrečami, čez pa nasuli peska in prislonili k zabojem lopate: na vseh podstrešjih je moral biti pripravljen pesek za gašenje požarov ob letalskih napadih, to so blokfirerji redno kontrolirali, slovenske knjige pa so bile seveda prepovedane. Čez noč so izginile od vsepovsod.«⁶ O nadaljnji usodi zaplenjenih slovenskih knjig je odločal nacionalno političen referent Štajerske domovinske zveze (ŠDZ) dr. Helmut Carstanjen, po ocenah Toneta Ferenca pa se jih je še konec septembra 1943 v kapucinskem samostanu v Celju, kjer je bilo zbirališče zaplenjenih knjig (in drugih kulturno-zgodovinskih predmetov), nahajalo od osem do deset tisoč, v cerkvi sv. Jožefa pa npr. 80 zabojev.⁷ Po zaslugi radeških papirničarjev se je velik del omenjene zaloge Mohorjeve družbe, s polami Starih Grkov vred, vendarle ohranil, ponj pa sta leta 1945 odšla prav Mikeln in njegov oče.⁸

Obenem se je že v prvih dneh okupacije začel izvajati obračun z delom prebivalstva, ki je po predvidevanjih predstavljal največjo oviro tovrstnemu raznarodovanju. Temeljni načrt za uničenje slovenskega naroda kot etnične enote je ob nemški kolonizaciji ter popolnem ponemčenju preostalih Slovencev namreč predvideval izgon velikega dela narodno zavednih Slovencev in protifašistov, predvsem izobražencev ter drugih kulturno in gospodarsko močnejših slojev slovenske družbe, katerih imetje je bilo predvideno za utrjevanje nemštva v zasedeni deželi. Pri tem je treba upoštevati dejstvo, da so celjsko kulturno dejavnost in življenje oblikovali, usmerjali, organizirali in vodili praviloma izobraženci, med katerimi je bilo zlasti veliko učiteljev oz. srednješolskih profesorjev, še posebej tistih z gimnazije, njihova kulturna dejavnost pa je bila tesno povezana s prizadevanji za ohranjanje in krepitev slovenske narodne zavesti in identitete, zato so se vodilni celjski kulturniki znašli med prvimi žrtvami nacističnega nasilja.⁹ Po aretaciji so jih kot ostale slovenske izobražence s Celjskega zaprli v mestno kasarno, celjski kapucinski samostan in celjske sodne zapore oz. Stari pisker, nakar je bila med junijem in septembrom 1941 večina njih skupaj z družinami izgnana – v glavnem že v t. i. prvem valu v Srbijo, ki se je začel 7. junija in je trajal do 10. julija 1941.

Zapornikom v samostanu in Starem piskru je uspelo obdržati tudi visoko mero zavesti, poguma in ponosa, pri čemer je treba še posebej izpostaviti skrivno izdajanje humorističnega zaporniškega lista med majem in junijem 1941. Najprej so ga začeli izdajati samostanski zaporniki, med njimi tudi zaprti duhovniki, ki so ga na osnovi predvojnega priljubljenega humorističnega časopisa *Toti list* poimenovali *Kapucinski toti*. Izdali in razmnožili so pet številk, njihovemu zgledu pa so sledili tudi v Starem piskru, kjer so ga poimenovali *Toti Stari pisker*. Pod uredništvom dr. Ervina Mejaka so izšle štiri številke, v njih pa so zaporniki na humoren ter na trenutke celo luciden način sami opisovali svoje jetniško življenje in delo ter pri tem z optimizmom razbijali malodušje in potrlost.¹⁰

6 Mikeln, *Mesto ob reki*, 39, 40.

7 Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, 739.

8 Mikeln, *Mesto ob reki*, 85, 86.

9 Prim. Roš, *Celjski dnevnik*.

10 Terčak, *Celjski stari pisker*, 41–66. Šumrada (ur.), *Kapucinski toti in Toti Stari pisker*.

Izmed celjskih likovnih umetnikov in pedagogov je izgnanska, čeprav kasneje različna usoda, doletela Alberta Sirka, Cveta Ščuko in Miroslava Modica. Medtem ko se je Sirk v izgnanstvu kar dobro znašel in v Zaječarju decembra 1941 celo razstavljaj, so Modica kot partizanskega sodelavca maja 1944 v Arandjelovcu ubili četniki, Cveto Ščuka pa je od novembra 1942 kot izgnanec poučeval v Gradcu in Admontu in s svojimi deli celo sodeloval na razstavah v Celju in Mariboru.¹¹ Ob njih so Nemci izgnali tudi umetnostnega zgodovinarja in kritika Frana Šijanca ter najvidnejše in najaktivnejše celjske kulturnike – gledališčnika Fedorja Gradišnika, pisatelja Frana Roša, pevovodjo Josipa Peca Šegulo, že omenjenega zgodovinarja Orožna, knjižničarko Levstikovo in druge. V izgnanstvu se je znašlo tudi veliko število ostalih aktivnih članov kulturnih društev, mnogi so pred preganjanjem sami pobegnili v Ljubljano oz. Ljubljansko pokrajino, a tudi tiste, ki so se prvemu udaru okupatorjevega nasilja uspeli izogniti, so kmalu čakale mnoge preizkušnje. Zlasti mlajše, ki so morali na delo v Nemčijo, ki so postali obvezniki v nemško delovno službo in vojsko ali pa so se vključili v odporiško gibanje. Pri tem se velja za trenutek ustaviti tudi pri kulturni ustvarjalnosti in umetnosti v okviru slovenskega uporniškega, narodnoosvobodilnega in revolucionarnega gibanja. Tako literarna kot življenjska pot predvojnega celjskega gimnazijca, sicer Šoštanjčana, Karla Destovnika Kajuha je dobro raziskana in znana, zato se ji na tem mestu ne bomo posvetili. Vsaj približno primerljivega literata med Celjani, ki so sodelovali v uporah ali pa so se po spletu okoliščin znašli pod orožjem v drugih uniformah, resda ne najdemo, gotovo pa generacija mladih ljudi, med katero je bilo pesnjenje dokaj priljubljeno, tudi med vojno ni povsem obmolnila. Redek ohranjen primer tega predstavljajo pesmi mladega partizana Ludvika Zupanca, doma iz bližnje rudarske Zabukovice, prvoborca Savinjske čete in Štajerskega bataljona. Zupanc, s partizanskim imenom Ivo, je že od samega začetka vojne pisal pesmi, ki sicer ne premorejo večje literarne vrednosti, so pa odličen vir za razumevanje svetovnega nazora in vrednostnega sistema mladega narodno zavednega in revolucionarno usmerjenega delavca, čigar odločitve za odhod v partizane je imela tragične posledice za vso družino, saj je bil oče kot talec ustreljen aprila 1942, mati pa je istega leta umrla v Auschwitzu.¹²

Še večjo zgodovinsko dragocenost predstavlja snopič pesmi, nastalih v celjskem zaporu leta 1942, v času najhujšega nacističnega terorja na Štajerskem. Dolga desetletja je namreč veljalo prepričanje, da z izjemo pretresljivih poslovilnih pisem, ki so jih zaporniki pisali pred smrtjo,¹³ in že omenjenega humorističnega lista Toti Stari pisker iz zgodnje, vendarle milejše faze dogajanja v zaporu, v njem v času vojne ni nastal ali se vsaj ni ohranil drug zapis, zlasti ne literaren. Pa vendarle je Mirko Hribar, železničar in član odporiškega gibanja iz Sevnice, jeseni 1942 v celici Starega piskra na roko napisal nekaj pesmi in jih vložil v ovitek stare knjižice. Pesmi je namenil, posvetil in tudi uspel skrivaj poslati ženi Mari in hčeri Marjanci nekaj dni, preden so ga poslali

11 Domjan, *Zavest časa v likovni umetnosti*, 89–97.

12 Zupanc, *Očetove pesmi*.

13 Prim. Terčak in Ževart (ur.), *Poslovilna pisma*.

v Mauthausen, kjer je bil leta 1944 ubit. Hribarja, ki pred tem nikoli ni pesnil, sicer ni mogoče enačiti z že omenjenim Kajuhom, ki je tudi sam že maja 1941 v zaporu v Šmartnem pri Slovenj Gradcu napisal »Nenapisano pismo iz ječe«, ali drugimi vidnimi pesniki upora. Pa vendarle njegova intimna lirična poezija zaradi svoje globoke izpovednosti, konteksta svojega nastanka ter avtorjeve usode ob dokumentarni premore tudi literarno vrednost, zato je toliko pomembnejše, da je ta skrbno varovani družinski zaklad osemdeset let od nastanka po zaslugi potomcev vendarle prišel v javnost, in sicer v faksimilirani izdaji z naslovom *Šopek iz mojega dušnega vrta*, pri čemer gre za Hribarjeve besede iz spremnega poslovnega pisma soprogi.¹⁴

»Pesmi tožbe in tolažbe«

Okupacijsko nasilje ni prizadelo le Slovencev oz. zgoraj omenjenih slovenskih kulturnih ustvarjalcev. Na črni listi se je namreč znašla tudi nedvomno največja umetniška in literarna osebnost takratnega Celja, svetovna popotnica in pisateljica z mednarodnim ugledom Alma Maksimiljana Karlin. Čeprav je Karlinova ustvarjala v nemškem jeziku in se tudi sama uvrščala v nemški kulturni krog, konec koncev je bila tudi članica nemške kulturniške zbornice, se je zaradi svojega izpričanega antinacizma in nekaterih tozadevno starih grehov – v letih 1937 in 1938 je nudila zatočišče Joachimmu Bonsacku,¹⁵ nemškemu političnemu emigrantu ter dunajskemu judovskemu pisatelju, in policijskemu uslužbencu Edmundu Ottu Ehrenfreundu alias Ubaldu Tartarugi, s čemer si je nakopala srd celjskih kulturbundovcev in nacistov – znašla med prvimi aretiranimi Celjani. Najprej je bila zaprta v kapucinskem samostanu, nato pa prepeljana v Maribor, v tamkajšnje zbirno taborišče v meljski vojašnici. Za zapahe so jo spravili domači celjski nacisti, katerih sovraštvo do Alme je že nekaj let strmo naraščalo in ni popustilo niti po tem, ko je bila po posredovanju njene prijateljice in sopotnice, slikarke Thee Gammelin,¹⁶ ter njunih vplivnih zaščitnikov iz rajha izpuščena in se je vrnila domov. Konstantno nacistično ustrahovanje in posledično tudi strah za življenje sta skupaj s težkim materialno-eksistenčnim položajem Karlinovo privedla v hudo psihofizično stisko, ki jo je dodatno poglobljala nezmožnost oz. prepoved izdaje njenih del. Ali kot je sama zapisala: »Precej velikih del je vse od Hitlerjevega prihoda na oblast čakalo skritih. Po letu 1938 niso izhajale niti manj pomembne stvari. Moje knjige so se kopičile v omari, jaz pa sem morala revna in v preobleki živeti med sovražniki, odrezana od vsega, kar je zame pomenilo življenje. Med prsti, ki so postajali trudni, je moje življenje odtekalo kot kri iz ranjenega telesa.«¹⁷ Vendarle pa ji je v teh razmerah prav pisanje predstavljalo beg pred mračno stvarnostjo, zato je še naprej

14 Hribar, *Šopek iz mojega dušnega vrta*.

15 Karlin, *Daljna ženska*.

16 Prim. Burkhardt, *Malerin – Partisanin – Mystikerin*.

17 Karlin, *Moji zgubljeni topoli*, 120.

intenzivno ustvarjala. Jeseni in pozimi 1941 se je ravno z glasbo in pisanjem zatekala v mistični čarobni svet ter tako ubežala grozljivemu vsakdanu, leta 1943 pa naj bi po lastnih besedah dokončala tako svoje »veliko delo« kot tudi eno izmed kratkih zgodb.¹⁸ Obenem se je dobro zavedala, da je svoboda še daleč, in ker na kakršnokoli že spravo z nacisti ni bila pripravljena pod nobenim pogojem, se je kot edina rešitev iz takšnega položaja ponujal le fizični umik. Po opozorilu, da ji preti taborišče, se je že leta 1943 odločila za pobeg iz Celja in skupaj s Theo sta se zatekli k prijateljem v Nürnberg, a je bilo tudi takšno napol ilegalno bivanje v rajhu zanju še zmeraj prenevarno, zato se je Thea, ki kot nemška državljanka vendarle ni bila v tolikšni nevarnosti, kmalu vrnila k svoji ostareli materi v Celje, Alma pa se je v upanju, da se ji bo čez Italijo nekako uspelo prebiti do Švice, sama odpravila na Tirolsko. To je bilo, upoštevajoč Almino zdravstveno stanje, finančni položaj ter pomanjkanje vsakršne tozadevne komunikacije in logistike, povsem iluzorno, zato se za to pot niti ni odločila in kmalu ji ni preostalo drugega kot povratek v Celje, kjer pa se je položaj iz dneva v dan slabšal. Pozimi 1943/44 jo je po lastnih besedah preveval obup: »Moja omara se je polnila s knjigami, od katerih nobena ni izšla. Zdelo se je, da bo moje življenjsko delo ostalo brez nagrade, vse žrtve brez sadu.«¹⁹ Svoje življenje je primerjala s pustinja in pogosto razmišljala o samomoru. Še vse leto 1944 se je borila z malodušjem kot posledico težkih življenjskih razmer, močno načetega zdravja ter strahu in negotovosti, saj naj bi celo izvedela, da je na seznamu teh, ki jih nameravajo nacisti ob svojem porazu likvidirati. Praktično edina možnost, ki ji je preostala, je bil pobeg tja, kjer je nacistična roka ne bi mogla doseči, po možnosti seveda k zahodnim zaveznikom, natančneje Angležem, ki jih je tudi s svetovnonazorskega vidika smatrala za somišljenike in garante svobode tako nje same kot njenega dela. Kot splošno znana nasprotnica nacizma v domačem Celju je poiskala zvezo s slovenskim osvobodilnim gibanjem ter se v upanju, da ji bo preko njih in z njihovo pomočjo uspelo priti do Angležev, avgusta 1944 odpravila med partizane. Gammelina je ostala v Celju, se kot kurirka in obveščevalka aktivneje vključila v odporiško gibanje, tik pred koncem vojne pa jo je celo napadel in obstrelil neki umikajoči se ustaš.²⁰ Partizanska izkušnja Karlinove je zgodba zase, dejstvo pa je, da ji do Angležev ni uspelo priti in da je osvoboditev pričakala v Dalmaciji, od koder se je leta 1945 vrnila v Celje ter tam v bedi, bolezni in grenkobi preživela še zadnjih pet let svojega življenja. Kot rečeno, je Karlinova tudi med vojno veliko ustvarjala. Tako naj bi imela v okupiranem Celju sredi leta 1944 napisanih in neobjavljenih že 38 naslovov svojih najboljših del,²¹ s pisanjem pa je nadaljevala tudi pozneje med partizani in na osvobojenem ozemlju. Velik del v tem času ustvarjenega opusa se tematsko navezuje prav na vojno obdobje in dogajanje, ki mu je bila priča. Gre zlasti za liriko, ki jo po besedah Neve Šlibar, ki je Almino medvojno ustvarjalnost in zapuščino raziskala ter kritično ovrednotila, lahko opišemo kot »pesmi tožbe in tolažbe«.²² V obdobju med

18 Prav tam, 83, 110.

19 Prav tam, 173.

20 Gammelina, *Dvoje življenj*, 268–78.

21 Karlin, *Moji zgubljeni topoli*, 185.

22 Šlibar, *Literarna dela*, 44–61.

1940 in 1945 naj bi nastalo od 40 do 50 pesmi, med njimi je ohranjenih kar nekaj z izrazito protifašistično in partizansko tematiko, še več t. i. »partizanskih« pesmi in balad pod skupnim nazivom Moj dar partizanom pa velja za izgubljene. Med Alminim bivanjem na osvobojenem ozemlju je nastalo oz. je s tistega časa ohranjenih tudi šest kratkih pripovedi s partizansko in vojno tematiko, najpomembnejši Almin tekst, povezan z vojno in okupacijo, pa predstavljajo tri avtobiografska besedila, napisana po vojni, od koder so tudi zgornji citati. Širši, pa tudi strokovni javnosti so bila dolgo časa nedostopna, od leta 2007 jih v skupni izdaji pod naslovom Moji zgubljeni topoli lahko beremo v slovenskem jeziku, od leta 2021 pa tudi v nemškem originalu.²³ Almini spomini na drugo svetovno vojno, katere večji del je preživela prav v okupiranem Celju, ne predstavljajo samo enega redkih ohranjenih pričevanj o razmerah v Celju v letih 1941–1944, in zato kljub nekaterim netočnostim nadvse dobrodošel in uporaben zgodovinski vir, temveč so dragoceni tudi zaradi zapisane in v zgodovinskemu spominu ohranjene izkušnje ene najnenavadnejših pojav in enega najbolj nekonvencionalnih, kompleksnih in kritičnih duhov, kar jih je sodelovalo v slovenskem narodnoosvobodilnem oz. antifašističnem boju.²⁴

Slika 1: Alma Maksimiljana Karlin

Hrani: Arhiv MnZC, fond Alme Karlin

23 Karlin, *Dann geh ich in den grünen Wald.*

24 Prim. Kregar, *Almino potovanje*. Kregar, Almina pot k partizanom.

»Spodnještajerska kultura je bila vedno izključno nemška«

Slovenska kultura v Celju je bila torej z institucionalnega vidika povsem uničena, kadrovsko obglavljena, pa tudi od materialne kulture naj bi bili ohranjeni le tisti kulturni spomeniki, ki naj bi dokazovali, da so okupirane dežele in med njimi Spodnja Štajerska nemška kulturna tla oz. so jih ustvarili nemški umetniki.²⁵ Pri promociji nemške kulture se okupacijske oblasti niso mogle bistveno opreti na aktivne, v Celju delujoče nemške kulturnike. Gospodarsko močna nemška manjšina, med njo so bili nedvomno tudi poznavalci in ljubitelji kulture in umetnosti, kakšnih pomembnejših ustvarjalcev in avtorjev namreč ni premogla. Najpomembnejši celjski slikar nemškega rodu August Seebacher je umrl konec leta 1940, odvetnik dr. Fritz Zangger, po mnenju prof. Orožnove verjetno edini celjski nemški pisec v 30. letih 20. stoletja, pa okupacije oziroma »osvoboditve« tudi ni dočakal, saj je umrl 31. avgusta 1939. Slednji je v svojih na pol avtobiografskih delih z »izrazito nemško-nacionalističnim podtonom« opisoval zlasti kulturnozgodovinsko podobo »nemškega« Celja konec 19. stoletja oz. se je posvečal nemškemu kulturnem izročilu in tradiciji v mestu.²⁶ Zangger je bil tudi osrednja osebnost Nemškega pevskega društva v Celju, ki je med obema vojnama predstavljalo osrednje kulturno sidrišče nemške manjšine in je imelo poleg kulturnega tudi močan nacionalno političen pomen,²⁷ zato je v nemških očeh Zangger, sicer tudi častni član zveznega vodstva Kulturbunda, veljal za »enega najzanesljivejših borcev za nemštvo na Spodnjem Štajerskem«²⁸ ter je bil kot zaslužni občan deležen vrste simbolnih gest s strani novih oblasti. Po Zanggerju so poimenovali pred tem Slomškov oz. Cerkveni trg, Celjsko nemško moško pevsko društvo s tradicijo od srede 19. stoletja pa je svoj prvi koncert po okupaciji oz. »osvoboditvi«, izveden konec novembra 1941 v okviru kulturnih prireditev, ki jih je po celotnem okrožju priredil Urad za ljudsko izobraževanje, namenilo prav njegovemu spominu.²⁹ Tako kot Zangger je tudi Seebacher dobil svojo ulico (današnja Gubčeva), spomladi 1942 je mestni urad za kulturo izdal prodajno mapo ponatisov njegovih zadnjih grafik,³⁰ kasneje pa so bila na ogled postavljena tudi njegova druga originalna dela. Nemška kulturna tradicija tako Celja kot celotne Spodnje Štajerske je bila, kot so Nemci radi poudarjali, pred triindvajsetimi leti s strani srbskih in slovenskih »nasprotnikov nemštva« nasilno pretrgana, nemška kultura pa vse do »osvoboditve« zatirana in onemogočana, zato je okupacijska kulturna politika v veliki meri izhajala prav iz te tradicije oz. njene obnove. Ko govorimo o kulturni politiki, se moramo zavedati, da je bila slednja sestavni in zelo pomemben del širšega ponemčevalnega propagandnega aparata z jasno določenimi nacionalno političnimi cilji. Na zveznem oz. pokrajinskem nivoju je to

25 Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, 737.

26 Orožen, *Celjska kulturna obzorja*, 171, 172.

27 *Marburger Zeitung*, 21. 7. 1941; 20. 2. 1942.

28 *Marburger Zeitung*, 10. 11. 1941.

29 *Marburger Zeitung*, 6. 10. 1941; 1./2. 11. 1941.

30 *Marburger Zeitung*, 21./22. 3. 1942.

področje – ob že omenjenem nacionalno političnem referentu Carstanjenu – vodil in usmerjal Vodstveni urad II ŠDZ, znotraj katerega je ob propagandnem in tiskovnem deloval tudi Urad za kulturo.³¹ Slednji je bil s svojimi delovnimi področji – glasba, literatura, upodabljajoča umetnost, prostorsko urejanje in domoznanstvo – »osrednje mesto za celotno kulturno načrtovanje in vodenje«. ³² Podobno je bilo tudi na nivoju okrožij. Funkcijo vodje Vodstvenega urada II za celjsko okrožje je veči del okupacije opravljal Celjan Eduard Paidasch, na čelu okrožnega Urada za kulturo pa je bil dr. Wilhelm Herzog, sicer ravnatelj celjske nemške gimnazije.³³ Posredovanje »kulturnih in družbenih dobrin nove Nemčije« je bila tudi ena od nalog Urada za ljudsko izobraževanje ŠDZ, katerega temeljno »poslanstvo« je bilo ponemčenje prebivalstva.³⁴ Urad se je prvenstveno posvečal jezikovnim tečajem nemščine za odrasle, ob tem pa je, kot smo že navedli, organiziral tudi kulturne prireditve ter, najraje v veliki dvorani Nemške hiše, prirejal različna predavanja. Med njimi so bila tudi takšna, ki so se neposredno dotikala kulturnih vprašanj, eno prvih, septembra 1941, je bilo namenjeno nemškim pesmim o delu oz. pesništvu in pesnikom iz delavskih vrst.³⁵ Predavatelji so bili predvsem gostje iz rajha, med njimi pa občasno tudi kakšen Celjan. Maja 1942 je na povabilo okrožnega Urada za kulturo pod Herzogovim vodstvom o celjski kulturni zgodovini predaval celjski odvetnik in bibliofil dr. Georg Skoberne,³⁶ nekaj mesecev kasneje pa je sledilo predavanje dr. Maya o celjskih kulturnozgodovinskih spomenikih.³⁷

In ravno dr. Gerhard May, celjski protestantski pastor in predvojni vodja Kulturbunda za celjsko okrožje, je bil osrednja osebnost okupacijske kulturne dejavnosti v Celju. Kot kulturni in nacionalno politični referent vodstva ŠDZ za celjsko okrožje, obenem pa tudi kulturni referent v Celju oz. vodja celjskega mestnega urada za kulturo je bil namreč glavni akter kulturne politike tako v Celju kot v celotnem celjskem okrožju. Dr. May je bil tudi avtor brošure z naslovom *Cilli; Stadt, Landschaft, Geschichte*, ki jo je leta 1943 izdal Urad za kulturo mesta Celje in v kateri je po besedah Frana Roša »izpričal svoje sovraštvo do Slovencev«. ³⁸ Prvi izdaji je sledila še druga, namenjena in poslana približno 950 Celjanom, ki so bili leta 1943 v nemški vojski in RAD, obe izdaji pa sta bili razprodani.³⁹ Dejansko gre v knjižici za nemški nacionalistični pogled, seveda diametralno nasproten slovenskemu, ter temu primerno pristransko in selektivno interpretacijo zgodovine tega prostora vse do prihoda »osvoboditeljev« oz. dne, ko se je »Celje spet vrnilo domov v Nemški rajh«. ⁴⁰ Pri opisovanju kulturne preteklosti Celja in njegovih pomembnih mož je May še posebej

31 Žižek, »Še nikoli nismo bili tako mladi«, 96.

32 *Marburger Zeitung*, 16./17. 5. 1942.

33 Prim. Kregar, Gimnazija pod nemško okupacijo.

34 Žižek, »Še nikoli nismo bili tako mladi«, 105.

35 *Marburger Zeitung*, 20./21. 9. 1941.

36 *Marburger Zeitung*, 26. 5. 1942.

37 *Marburger Zeitung*, 3. 9. 1942.

38 Roš, Celjska kulturna tedna (1938 in 1939), 7.

39 Mardetko, *Trdnjava na jugu Tretjega rajha*, 222.

40 May, *Cilli*, 28.

izpostavil pesnika Johanna Gabriela Seidla (1804–1875), ki je v tridesetih letih 19. stoletja kot gimnazijski profesor živel in ustvarjal v Celju.⁴¹ In prav s Seidlom je bil povezan eden prvih velikih kulturno-prosvetnih dogodkov v okupiranem Celju. Otvoritev nemške gimnazije je namreč nova oblast povezala s ponovno postavitvijo oz. odkritjem Seidlove reliefne spominske plošče, ki so jo prvič odkrili ob stoletnici njegovega rojstva leta 1904, po prvi svetovni vojni pa so jo slovenske oblasti odstranile ter oboje skupaj nadvse slovesno obeležile. Svečano nedeljsko dogajanje je spremljal tudi takratni osrednji spodnještajerski časopis, uradno glasilo Štajerske domovinske zveze, dnevnik *Marburger Zeitung*, ki je ob tej priliki zapisal:

»Slovesnost v Nemški hiši se je pričela s fanfarami nemške mladine, nakar je okrožni vodja Dorfmeister razglasil otvoritev celjske gimnazije. Celjski godalni kvartet je zaigral Haydnove Variacije. O pomenu celjske gimnazije in nemške vzgoje, kateri je firer položil temeljni kamen, je govoril ravnatelj gimnazije dr. Herzog. Po končani slovesnosti v Nemški hiši se je šolska mladina skupaj z veliko množico ljudi zbrala pri vogalni hiši Prinz-Eugenstraße- Bahnhofgasse, (današnja Stanetova in Prešernova ulica, op. a.) kjer je župan Himmer odkril spominsko ploščo. Poklonil se je pesnikovim stvaritvam in poudaril njegove zasluge za mesto ob Savinji.«

Mariborski list pridaja povezanemu praznovanju obeh dogodkov velik simbolni pomen: »Celje ima sedaj spet svojo nemško gimnazijo, ki jo v prihodnosti čakajo velike naloge. Združitev otvoritve gimnazije z odkritjem spominske plošče ima poseben pomen. Nemško ostane to mesto za vse čase, bolj nemško kot je kdajkoli bilo.«⁴²

Slika 2: Naslovnica Mayeve brošure o Celju, 1943

Hrani: Arhiv MnZC

⁴¹ Prav tam, 23. Več v: *Seidlov zbornik*.

⁴² *Marburger Zeitung*, 29. 10. 1941.

May je bil med drugim odgovoren tudi za materialno kulturno dediščino, pri čemer je tesno sodeloval z graškim deželnim konservatorjem in poverjenikom za zaščito kulturnozgodovinskih spomenikov dr. Semetkowskim, februarja 1942 pa je bil imenovan za kustosa mestnega muzeja,⁴³ ki so ga na njegovo pobudo poleti 1942 začeli obnavljati.⁴⁴ Muzej so sicer sestavljali trije deli na različnih lokacijah, v lapidariju, stari gimnaziji in glasbeni šoli, zato si je May prizadeval za nove prostore v kapucinskem samostanu. Gradbeni načrti so bili že dokončani, a zaradi stanovanjske stiske do izvedbe ni prišlo. May je uredil tudi bogato muzejsko knjižnico s približno 3000 knjigami, med njimi tudi tistimi slovenskimi, ki so po njegovem mnenju obravnavale tudi nemški prostor in bile nujne za znanstvenoraziskovalno delo. Zavezniško bombardiranje Celja je 14. februarja močno poškodovalo (Brodarjevo) zbirko paleontoloških najdb iz Potočke zijalke, saj je bilo uničenih 150 lobanj jamskega medveda, zato so najdragoocenejše eksponate preselili na varnejše lokacije.⁴⁵

Avgusta 1943 je May iz zveznega vodstva ŠDZ v Mariboru prejel dopis s prošnjo, da za potrebe velike kulturnozgodovinske razstave v okviru kulturnega tedna v Mariboru konec septembra, ki naj bi kasneje gostovala tudi po drugih krajih, iz celjskega muzeja posodi nekaj gradiva. Osnovni namen razstave je bil v dokazovanju, »da je bila spodnještajerska kultura vedno izključno nemška, pa tudi v času nacionalnih težav je bila pod nemškim vplivom«. Iz ohranjene Mayeve korespondence je razvidno, da so si snovalci razstave iz celjskega muzeja želeli grafične liste, slike in dokumente o celjskih grofih, eksponate in dokumente iz celjskega gledališkega življenja, dokumente o uspehih 47. in 87. pešpolka cesarske armade, dokumente o gradnji celjskega doma, knjigo celjskih umetnikov ter dokumente in druge spominske predmete iz obdobja prevrata in kraljevine. Končno so za potrebe razstave z naslovom *Deutsche Kultur in der Steiermark* izbrali posojilno listino celjskih grofov, tri mojstrska pisma oz. spričevala iz let 1739, 1802 in 1813, akvarel Celja iz leta 1750, gledališki list iz 1802, možnar, sodno palico iz Teharij ter še nekaj arheoloških najdb in predmetov iz grobov.⁴⁶ Na zaključni prireditvi kulturnega tedna, ki je potekal med 25. 9. in 3. 10. 1943, je v mariborski kazinski dvorani nastopil tudi celjski godalni kvartet, na tekmovanju pevskih skupin pa celjsko moško pevsko društvo, »katerega uspehe poznajo po vsem Spodnjem Štajerskem«, ni prejelo nobene nagrade, medtem ko je celjsko amatersko gledališče nastopilo izven tekmovalnega programa. Prireditve so potekale predvsem v Mariboru in Slovenj Gradcu, medtem ko Celje, vsaj sodeč po poročanju tiska, v sam kulturni teden ni bilo neposredno vključeno.⁴⁷

May je bil tudi iniciator nemške knjižnice v Celju. Že junija 1941 je podal predlog, da se v poslopju sedeža okrožja, t. i. Kreishausa v nekdanjem Narodnem domu, uredi ljudska knjižnica, znotraj katere naj se ustanovi in deluje tudi študijska knjižnica za

43 Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, 744. Med vojno je muzej namesto izgnanega Janka Orožna sicer upravljal Martin Perc, ki je na mestu upravnika ostal do decembra 1945. Prim. Fugger Germađnik, Janko Orožen.

44 *Marburger Zeitung*, 7. 8. 1942.

45 Mardetko, *Trdnjava na jugu Tretjega rajha*, 222, 223.

46 Arhiv MNZC, F19, M 6.

47 *Štajerski gospodar*, 9. 10. 1943, 14. *Marburger Zeitung*, 29. 9. 1943, *Deutsche Kultur in deutschen Unterland*.

Spodnjo Štajersko. V slednji bi bilo s posebnim dovoljenjem in v znanstvene namene mogoče uporabljati tudi v ta namen zbrano zaplenjeno slovensko strokovno literaturo ter najpomembnejše leposlovje, kot denimo Prešerna in Cankarja. Knjižnico naj bi vodila v Leipzigu izšolana knjižničarka, doma sicer iz Sevnice.⁴⁸ Okrožni vodja Dorfmeister je prošnji ugodil in 16. marca 1942 je bila knjižnica v Celju kot »prva od več stotih na Spodnjem Štajerskem« tudi svečano in v prisotnosti uglednih gostov odprta, le da ne na prvotno predvidenem mestu, temveč v stari spomeniško zaščiteni hiši dr. Gollitscha na Glavnem trgu, takrat Marktplatzu št. 9. V celotnem celjskem okrožju naj bi sicer bilo vzpostavljenih dobrih 50 knjižnic, od tega je bilo junija 1942 dejavnih 18.⁴⁹ Kot je bilo načrtovano, je knjižnico vodila bibliotekarka Waltraut Dunker, ki je imela pomembno vlogo tudi pri izboru knjig, svetovanju ter osveščanju bralcev, zlasti ker po Mayevih besedah v knjižnici ni bilo prostora za »kič in šund in pogosto dvomljivo literaturo«, ampak je kot vzgojni in izobraževalni prostor »imela nalogo ljudstvu posredovati samo kvalitetno knjigo in s tem bistveno vsebino nemškega duhovnega življenja«.⁵⁰ Na dan otvoritve je knjižnica štela 2110 knjig, v šestih mesecih je njihovo število zraslo na dobrih 4000, v letu dni pa na 5100 knjig. Sprva šibak obisk je iz meseca v mesec naraščal in po enem letu presegel 1800 bralcev, od katerih je bila skoraj tretjina vojakov in policistov, ne pa stalnih prebivalcev Celja, ki je takrat štel približno 16.000 duš. V enem letu je bilo izposojenih slabih 21.000 knjig, s čemer je bil May zelo zadovoljen in je poudaril, da je »Ljudska knjižnica del kulturnopolitičnega dela in narodnopolitične izgradnje, brez katere si ravno v času vojne in v zdajšnjem položaju Celja ni mogoče zamisliti«.⁵¹

Knjižnica je ob svoji osnovni dejavnosti služila tudi kot razstavni prostor oz. galerija za manjše razstave. Septembra 1942 so bila denimo na ogled zadnja Seebacherjeva dela, nato Seidlovi in Wolfovi rokopisi in pisma, pa stare celjske razglednice ipd. Decembra 1942 so bile tam razstavljene originalne Dürerjeve grafike in lesorezi, leta 1943, ko je bila očitno vsak mesec nova razstava, pa še mnoge druge vsebine, od srednjeveških knjig do štirinajstih Rembrandtovih jedkanic. Njihov skupni imenovalec in namen je bil prikaz nemške umetnosti in ustvarjalnosti ter posledično poudarjanje nemškega vpliva na življenje in kulturni razvoj Celja.⁵² Oktobra 1944 je May Celje zapustil, saj je bil imenovan za nadškofa evangeličanske cerkve s sedežem na Dunaju. Medtem ko je Fran Roš kasneje obžaloval, da »za svoje Slovencem sovražno delovanje ta fanatik po vojni ni odgovarjal pred sodiščem«, ⁵³ ampak je celo napredoval, pa je Alma Karlin, ki ji je May prav tako grenil življenje, v svojih spominih skorajda pravno zapisala, da je bil leta 1943 »ubogi župnik v srcu že dolgo zagrenjen protinacist in je najbrž že obžaloval svoje delovanje proti meni«.⁵⁴ Vsi spodnještajerski Nemci resda

48 Arhiv MNZC, f. 19, M 6.

49 *Marburger Zeitung*, 5. 6. 1942. Mardetko, *Trdnjava na jugu Tretjega rajha*, 223.

50 *Marburger Zeitung*, 15. 9. 1942.

51 *Marburger Zeitung*, 12. 4. 1943.

52 Prav tam. *Marburger Zeitung*, 7. 12. 1942; 2. 1. 1943. Mardetko, *Trdnjava na jugu Tretjega rajha*, 224, 225.

53 Roš, *Celjska kulturna tedna* (1938 in 1939), 8.

54 Karlin, *Moji zgubljeni topoli*, 102.

niso soglašali z nemško okupacijsko politiko, zlasti njenimi najbolj brutalnimi metodami. To velja za Mayevega stanovskega kolega iz Maribora Hansa Barona, ki se je že leta 1942 pritoževal nad nemškim ravnanjem s Slovenci, nemška naci(onali)stična gorečnost pa je začela upadati zlasti po nemškem porazu pri Stalingradu.⁵⁵ V kolikšni meri je May sledil Baronu in se že med vojno dejansko odvrnil od nacistične ideologije, je težko reči, v vsakem primeru pa mu za aktivno vlogo med okupacijo nikoli ni bilo treba polagati računov, temveč je tudi po letu 1945 nemoteno nadaljeval svojo kariero znotraj evangeličanske cerkve.⁵⁶

»'Lili Marleen' v Celju«

Kot je že mogoče razbrati iz zgoraj zapisanega, je tudi nemška kulturna dejavnost med okupacijo temeljila predvsem na glasbi ter s pridom izkoriščala njeno tradicionalno vpetost v kulturno življenje (nemškega) Celja. Urad za ljudsko izobraževanje je junija 1941 organiziral okrog dvajset koncertov, ki jih je v celjskem okrožju izvedel vojaški orkester.⁵⁷ Moško pevsko društvo s koreninami iz srede 19. stoletja smo že omenili, septembra 1941 pa so tako kot v ostalih večjih spodnještajerskih krajih tudi v Celju odprli nemško glasbeno šolo (Die Musikschule für Jugend und Volk).⁵⁸ Celje je kot pred letom 1918 spet premoglo tudi nemški simfonični orkester, ki je pod vodstvom direktorja Glasbene šole Gustava Müllerja 5. marca 1942 pripravil »prvi nemški simfonični koncert v Celju po skoraj 30 letih«, na programu pa sta bila med drugim tudi Mozart in Corelli.⁵⁹ Orkester je sestavljalo okrog 40 v glavnem neprofesionalnih članov, ki pa so se kljub temu lotevali kar zahtevnih del – konec leta 1942 so denimo pripravili koncert Beethovnovih simfonij⁶⁰ – ter razmeroma pogosto nastopali. Marca 1943 so tako pripravili že četrti samostojni koncert.⁶¹ V Celju je med vojno deloval tudi godalni kvartet, ki je svoj prvi samostojni glasbeni večer, na programu so bili Haydn, Mozart in Schubert, v organizaciji nemškega Rdečega križa pripravil junija 1942,⁶² sodeloval pa je tudi na Dnevu glasbe v Celju, ki je potekal 19. junija 1942 in je bil s pestrim programom namenjen najširšemu občinstvu. Slednji se je začel z jutranjo budnico Nemške mladine po mestnih ulicah, učitelji in učenci glasbene šole so dopoldan javno muzicirali v Nemški hiši, v veliki delovni hali Westnove tovarne je nastopila godba vermanšafta, godalni kvartet pa je nastopil za ranjence v lazaretu oz. bolnici Novo Celje. Dan se je zaključil z velikim simfoničnim koncertom, ki so ga v

⁵⁵ Ferenc, Nemci na Slovenskem, 158.

⁵⁶ Gerhard May (Bischof).

⁵⁷ Marburger Zeitung, 17. 6. 1941.

⁵⁸ Marburger Zeitung, 6/7. 9. 1941.

⁵⁹ Marburger Zeitung, 25. 2. 1942.

⁶⁰ Marburger Zeitung, 15. 12. 1942.

⁶¹ Marburger Zeitung, 18. 3. 1943.

⁶² Marburger Zeitung, 3. 6. 1942.

Nemški hiši izvedli mestni simfoniki.⁶³ Ob domačih glasbenikih so v Celju nastopali tudi gostujoči umetniki iz rajha, med njimi Dunajski dečki, in iz zavezniških držav ter prijateljskih držav, kot npr. španski čelist ter skladatelj Gaspar Cassado.⁶⁴

Ob samostojnih kulturnih večerih so bili glasbeni nastopi tudi sestavni ali pa celo osrednji del drugih mobilizacijsko-propagandnih prireditev in akcij, kot je bilo denimo zbiranje »Zimske pomoči« za vojake na fronti. V zadnjih dneh januarja 1942 so v njenem kontekstu pripravili dva koncerta, na katerih so nastopili vojaški zbor, godba vermanšafta (Musikzug – Standarte Cilli – West), fanfaristi Nemške mladine, hišni orkester celjskega moškega pevskega društva pa kvartet Lustigen vier, duet Die Cillier Melodiker in še razni instrumentalisti in solisti, med njimi »celjski slavček«, sopranistka Heidi Hinker. Prireditev, ki je bila močno propagirana in oglaševana, nanjo so vabili z napovedjo, da bo na programu tudi pesem Lili Marleen, je očitno dobro uspela. Po besedah poročevalca so bile dvorane Nemške hiše, ki je imela med vojno vlogo nemškega kulturnega centra, napolnjene do zadnjega kotička, koncertoma pa naj bi prisostvovalo kar 3000 prebivalcev Celja, med njim zlasti veliko delavcev. Med premorom je občinstvo celo nagovoril razvpiti celjski trgovec Werner Stiger, vodja predvojnega nacističnega vohunskega centra v Celju,⁶⁵ ki se je na dopustu iz vojske mudil v rojstnem mestu prvič po okupaciji.⁶⁶ Omenjena Hinkerjeva je jeseni istega leta nastopila še na samostojnem koncertu v dvorani okrožne hiše. Program so sestavljale pesmi Schuberta, Brahmsa, Huga Wolfa in Maxa Regerja ter Mozartove in Puccinijeve operne arije.⁶⁷

Slika 3: Koncert v okviru »Zimske pomoči«, 31. 1. 1942

Hrani: Arhiv MnZC, Fototeka Pelikan

63 *Marburger Zeitung*, 13./14. 6. 1942; 25. 6. 1942.

64 Mardetko, *Trdnjava na jugu Tretjega rajha*, 226.

65 Podrobneje Ferenc, *Celjski vohun*.

66 *Marburger Zeitung*, 26. 1. 1942; 31. 1./1. 2; 3. 2. 1942.

67 *Marburger Zeitung*, 24. 9. 1942.

V manjši meri od glasbenega so bile nemške okupacijske oblasti v Celju dejavne na gledališkem področju. Za razliko od Maribora, kjer so septembra 1941 odprli Mestno gledališče, v Celju vzpostavitve hišnega ansambla niso načrtovali. Gledališke prostore in dvorano so sicer septembra 1941 začeli obnavljati,⁶⁸ a bolj z namenom, da bi bili pripravljeni za gostujoče predstave, ki so tačas gostovale v Nemški hiši. Tako je Štajersko deželno gledališče iz Gradca oktobra 1941 odigralo »prvo nemško predstavo v Celju po več kot 23-letni pavzi«, in sicer igro *Der Erbförster*, najbolj znano delo nemškega ljudskega klasika Otta Ludwiga.⁶⁹ Štajersko deželno gledališče iz Gradca je v Celju gostovalo tudi kasneje,⁷⁰ kmalu pa se mu je pridružilo še mariborsko mestno gledališče. Pač pa se je leta 1942 v Celju formirala Celjska igralska družina, ki je z različnimi gledališkimi predstavami predvsem podpirala jezikovne tečaje ter decembra 1942 prvič pripravila tudi lutkovno predstavo za otroke. V Nemški hiši si je 600 otrok ogledalo predstavo *Kaspar in čarovnik*, kasneje pa so z igro gostovali tudi drugod po celjskem okrožju.⁷¹

Ob gledaliških predstavah je treba vsaj omeniti tudi kino oz. film, pomena katerega so se okupacijske oblasti dobro zavedale.⁷² Ob rednih filmskih projekcijah v kinu Metropol in Mestnem kinu (kasneje kino Dom)⁷³ so prirejali tudi mladinske filmske ure ali pa so filme vrteli kar na terenu oz. v posameznih podjetjih.⁷⁴ Seveda je pri filmu primerneje govoriti o propagandi kot pa o kulturi, kar v kontekstu kulturne politike totalitarnih režimov ni nobena izjema. Večina filmov je bila namreč delo nacističnih ustvarjalcev, propagirali so nemško kulturo in nemške vojne uspehe, pred vsakim pa so obvezno zavrteli tudi propagandno-informativen tednik *Die Deutsche Wochenschau*.⁷⁵ Sta pa Celje skupaj s filmsko ekipo obiskala tudi znana komika Hans Moser in Paul Hörbiger, priljubljena zlasti med mladino.⁷⁶

Kot smo zgoraj že nekajkrat poudarili in ponazorili, je pri t. i. kulturni dejavnosti v letih 1941–1945 težko ločevati med propagando, politiko in kulturo, saj gre praviloma za njihov preplet. Slednje je prišlo najbolj do izraza na velikih političnih zborovanjih in prireditvah, kakršna so bila npr. okrožna zborovanja ŠDZ. 29. in 30. avgusta 1942 je prišlo na vrsto tudi celjsko okrožje in po pisanju Štajerskega gospodarja so »potrebne predpriprave, ki jih je za to veliko prireditev vodil in organiziral Kreisführer Dorfmeister, mesto Cilli spremenile v morje zastav in zelenja«, glede na to, da so prihajale delegacije na okrašenih vozovih iz vseh krajevnih skupin okrožja, pa je »Cilli ta dan dobil velemestni izgled«. V okviru najrazličnejših prireditev in dogodkov je bila na ogled tudi razstava spodnještajerskih umetnikov oz. je »podružnica tovarištva štajerskih umetnikov in prijateljev umetnosti iz Maribora v okviru prireditve prvič javno

68 *Marburger Zeitung*, 29. 9. 1941.

69 *Marburger Zeitung*, 15. 10. 1941.

70 *Marburger Zeitung*, 30. 11. 1941.

71 *Marburger Zeitung*, 23. 12. 1942.

72 *Marburger Zeitung*, 6. 11. 1941.

73 *Marburger Zeitung*, 15. 10. 1941.

74 *Marburger Zeitung*, 16. 10. 1941.

75 Mardetko, *Trdnjava na jugu Tretjega rajha*, 229.

76 Savodnik, *Moja vojna proti Nemcem*, 74, 75.

razstavila nekaj umetnin«. ⁷⁷ V soboto ob 11. uri jo je v poslopju ljudske šole odprl sam Dorfmeister, dr. Herzog pa je spregovoril o umetniškem ustvarjanju Spodnje Štajerske ter poudaril, da prav posebno mesto na razstavi zavzemajo dela »velikega sina mesta Celje, nepozabnega umetnika Seebacherja«, še posebej njegove jedkanice z motivi iz celjske zgodovine. ⁷⁸ Okupacijski tisk sicer ne navaja ostalih umetnikov, pač pa je iz ljubljanskega kulturnega mesečnika *Umetnost* mogoče izvedeti, da je skupaj razstavljalo petnajst slikarjev, med njimi tudi Celjani »Anton Klinger, Florijan Stschuka, Fredy Koschitz, Dorothea Hauser, Emil Petek in Emil Romich«. ⁷⁹ Na otvoritvi razstave je zaigral Celjski kvartet, pa tudi sicer na Okrožnem dnevu ni manjkalo glasbe, saj so že na njegov predvečer vodi fanfar in skupine pevcev mladinskih odredov na vseh trgih priredili koncerte, v soboto zvečer pa je mestni orkester v gledališki dvorani izvedel slavnostni koncert z Mozartovimi, Straussovimi, Blonovimi in Fischerjevimi deli. ⁸⁰ Dva izmed naštetih celjskih likovnih umetnikov sta naslednje leto razstavljala tudi v Mariboru v okviru že omenjenega kulturnega tedna ŠDZ. Celjanka Dorothea Hauser je z nekaj jedkanicami sodelovala na grafični razstavi, medtem ko je imel Cveto Ščuka na slikarski razstavi v veliki dvorani zvezne ŠDZ razstavljeni dve svoji deli. ⁸¹

Slika 4: Razstava spodnještajerskih umetnikov na Okrožnem dnevu Štajerske domovinske zveze, 29. in 30. 8. 1942

Hrani: Arhiv MnZC, Fototeka Pelikan

⁷⁷ *Štajerski gospodar*, 5. 9. 1942.

⁷⁸ Prav tam. *Marburger Zeitung*, 31. 8. 1942.

⁷⁹ *Umetnost*, 1942–1943, 4–6, 93.

⁸⁰ *Štajerski gospodar*, 5. 9. 1942.

⁸¹ *Marburger Zeitung*, 25./26. 9. 1943.

Slab mesec dni pred kulturnim tednom je v soboto, 31. julija, in nedeljo, 1. avgusta 1943, v Celju potekala velika politična manifestacija s pestrim kulturnim programom, in sicer prvi dan krajevnih skupin ŠDZ, t. i. Ortsgruppentag, ki so mu kasneje sledila podobna praznovanja še v drugih krajih Spodnje Štajerske. Ob tej priložnosti je prvič po dveh letih Celje spet obiskal šef civilne uprave in pokrajinski vodja nacistične stranke Uiberreither, ki si je med drugim ogledal tudi razstavo *Cilli in Volkstumkampf*. Po poročanju Štajerskega gospodarja se je »na isti videlo boje nemškega mesta Cilli za nemštvo v zadnjih desetletjih. Razstavljene so bile slavne zastave 87. pešpolka, zgodovinski spisi, izreki iz časopisov iz nemškega in slovenskega tiska. Letaki in drugo priča o neomajni veri Nemcev mesta Cilli v času temne nemške zgodovine. Vrsta slik pripoveduje o ilegalnem boju mladine, pevskega društva in smučarskega kluba. Poseben oddelek razstave je posvečen boju za palačo »'Deutsches Haus' v Cilli-ju«. A za vpogled v kulturno dejavnost v Celju med okupacijo je dragocen zlasti tisti del prispevka, ki našteva aktualno kulturno dejavnost in organiziranost v Celju:

»Kulturno življenje v naštetih 4 Ortsgruppah (mesto Celje je bilo razdeljeno na štiri krajevine skupine: Ostrožno (Forstwald), Gaberje-Hudinja (Köttinig), Lisce (Laisberg) in Zagrad (Schlossberg), op. avtorja.) vodi Kreis. Razen pevskega društva Cillier Männergesangverein in njegovega hišnega orkestra, ki že obstoja od leta 1848, delujejo v Cilli-ju trenutno še simfonijski orkester, godalni kvartet, igralna skupnost, ročni lutkovni oder ter štiri pevske skupnosti.«⁸²

Takšna je bila torej kulturna ponudba v Celju v času svojega vrhunca poleti 1943. Sodeč vsaj po zapisih o kulturnih prireditvah, je začelo število le-teh kmalu upadati, kar je bila seveda logična posledica spremenjenih političnih in vojaških razmer. Zadnji zapis (tudi sicer čedalje tanjšega časopisa) *Marburger Zeitung* o kakšni večji kulturni prireditvi v Celju med okupacijo sega v konec leta 1944, ko je v dneh okrog božiča celjski simfonični orkester v Nemški hiši priredil koncert, na katerem so sodelovali tudi nekateri pevci Deželnega gledališča iz Salzburga, pripadniki Wehrmachta.⁸³ V zadnjih mesecih in tednih vojne ter okupacije za kulturo očitno ni bilo več ne časa ne volje. Bližal se je dokončen nemški poraz in s tem tudi umik iz »večno nemškega« Celja. Po več kot štirih letih nasilnega narodno-kulturnega podrejanja je mesto ob Savinji spet postalo Celje, in ne več Cilli, ter je 10. maja 1945 zvečer na simbolni ravni manifestiralo svojo osvoboditev prav z velikim mitingom oz. kulturno prireditvijo v veliki dvorani še do včeraj Nemške hiše, na kateri je ob železničarski pihalni godbi ter številnih recitacijah in prepevanju partizanskih pesmi zaigral tudi Sancinov simfonični orkester.⁸⁴

82 *Štajerski gospodar*, 7. 8. 1943.

83 *Marburger Zeitung*, 4. 1. 1945.

84 Molek Gabrovec, Pričevanje, 672.

Viri in literatura

Arhivski viri

- Arhiv MnZC – Arhiv Muzeja novejšje zgodovine Celje:
 - Arhiv MnZC, f. 19.
 - Arhiv MnZC, fond Alme Karlin.
 - Arhiv MnZC, Fototeka Pelikan.

Literatura

- Burkhardt, Matthias. *Malerin – Partisanin - Mystikerin: Thea Schreiber Gammelin 1906–1988*. Rostock: BS, 2010.
- Domjan, Alenka. Zavest časa v likovni umetnosti. V: Alenka Domjan (ur.). *Trideseta leta na Celjskem: pogledi na vsakdanje in kulturno življenje*, 41–100. Celje: Zavod za kulturne prireditve, 1997.
- Ferenc, Tone. *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Založba Obzorja, 1968.
- Ferenc, Tone. Celjski vohun Werner Stiger. *Zgodovina za vse* 5, št. 1 (1998): 77–92.
- Ferenc, Tone. Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno. V: Dušan Nečak (ur.). »Nemci« na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta, 145–90. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.
- Ferenc, Tone. Nemška okupacija Celja in okolice. V: *Odsevi preteklosti 4: Iz zgodovine Celja 1941–1945*, 5–81. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2004.
- Gabrovec Molek, Milica. Pričevanje. V: *Bitka kakor življenje dolga. Pričevanja o revolucionarnem in osvobodilnem boju Slovencev*, 669–72. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1975.
- Gammelin Schreiber, Thea. *Dvoje življenj – en cilj* [neobjavljeno]. Celje: Domoznanski oddelek OKC, 1973.
- Germadnik Fugger, Rolanda. Janko Orožen, predsednik muzejskega društva in kurator zbirke. V: Marija Počivavšek (ur.). *Orožnov zbornik*. 23–30. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2012.
- Hribar, Mirko. *Šopek iz mojega dušnega vrta*. Medvode: Value, 2022.
- Karlin, Alma M.. *Moji zgubljeni topoli. Spomini na drugo svetovno vojno*. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje; Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
- Karlin, Alma M.. *Daljna ženska*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2020.
- Karlin, Alma M.. *Dann geh ich in den grünen Wald. Meine Reise zu den Partisanen*. Ur. Jerneja Jezeršek. Celovec: Drava, 2021.
- Kregar, Tone. Almino potovanje med Nemci in Slovenci, od nacizma do komunizma (predgovor). V: Alma M. Karlin. *Moji zgubljeni topoli: Spomini na drugo svetovno vojno*, 11 – 25. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje; Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
- Kregar, Tone. *Vigred se povrne: Druga svetovna vojna na Celjskem*. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 2009.
- Kregar, Tone. Almina pot k partizanom. V: Marija Počivavšek (ur.). *Almine meje in margine*, 72–79. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2009.
- Kregar, Tone. Gimnazija pod nemško okupacijo (1941–1945). V: Igor Grdina (ur.). *200 let I. gimnazije v Celju*, 94–110. Celje: I. gimnazija, 2010.
- Kregar, Tone. »Kultura nas je združevala v slovenstvu«. Oris kulturnega življenja in ustvarjalnosti v Celju med svetovnima vojnama. *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2-3 (2014): 519–34.
- May, Gerhard. *Cilli. Stadt, Landschaft, Geschichte*. Cilli: Verlag des Kulturamtes der Stadt Cilli, 1943.

- Mardetko, Aleš. *Trdnjava na jugu Tretjega rajha. Celje med okupacijo 1941–1945*. Celje: Muzej novejša zgodovine Celje, 2021.
- Mikeln, Miloš. *Mesto ob reki*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2008.
- Orožen, Božena. Celjska kulturna obzorja v besedi, Alenka Domjan (ur.). *Trideseta leta na Celjskem: pogledi na vsakdanje in kulturno življenje*, 125–74. Celje: Zavod za kulturne prireditve.
- Roš, Fran. Celjski dnevnik. V: *Celjski zbornik* 1961, 147–65. Celje: Kulturna skupnost, 1961.
- Roš, Fran. Celjska kulturna tedna (1938 in 1939). V: *Celjski zbornik* 1975–76, 5–17. Celje: Kulturna skupnost, 1977.
- Savodnik, Bert. *Moja vojna proti Nemcem*. Celje: Muzej novejša zgodovine Celje, 2015.
- *Seidlov zbornik*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2018.
- Terčak, Stane in Milan Ževart (ur.). *Poslovilna pisma za svobodo ustreljenih v okupirani slovenski Štajerski*. Maribor: Založba Obzorja, 1965.
- Terčak, Stane. *Celjski stari pisiker*. Ljubljana: Založba Borec, 1976.
- Šlibar, Neva. Literarna dela in avtobiografski spisi Alme M. Karlin. Tematiziranje obdobja 1940–1945. V: Marija Počivavšek (ur.). *Almine meje in margine*, 44–61. Celje: Muzej novejša zgodovine Celje, 2009.
- Šumrada, Janez (ur.). *Kapucinski toti in Toti stari pisiker: Faksimilirana izdaja*. Celje: Muzej revolucije, 1981.
- Videčnik, Aleksander. *Celje moje mladosti*. Celje: Fit media, 2002.
- Videčnik, Aleksander. *Mohorjeva begunka v Celju*. Nazarje: Savinjske novice, 2004.
- Zupanc, Branko. *Očetove pesmi*. Celje: Grafika Gracer, 2017.
- Žižek, Aleksander. »Še nikoli nismo bili tako mladi, močni, verni in fanatični, kakor smo danes!«. V: *Odsevi preteklosti 4: Iz zgodovine Celja 1941–1945*, 83–136. Celje: Muzej novejša zgodovine Celje, 2004.

Periodični tisk

- *Marburger Zeitung*, 1941–1945.
- *Štajerski gospodar*, 1941–1945.
- *Umetnost*, 1942–1943.

Spletni viri

- *Gerhard May (Bischof)* – Wikipedija. [http://de.wikipedia.org/wiki/Gerhard_May_\(Bischof\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Gerhard_May_(Bischof)). Pridobljeno 23. 1. 2012.

Aleksander Žižek,^{*} Marija Počivavšek^{**}

»Učenje nemškega jezika in telovadba sta na prvem mestu.« Nemška okupacija v šolskih kronikah osnovnih šol Frankolovo, Vransko in Vojnik^{***}

IZVLEČEK

Šolske kronike so že od svojega nastanka nenadomestljiv zgodovinski vir, ki razen informacij o šoli, ki jo je vodila, ponuja precej širšo sliko o utripu v nekem okolju, o vsakdanjem življenju lokalnega prebivalstva, njegovem predstavnem svetu in sistemu vrednot. Zgodovinarji tudi s pomočjo tovrstnih virov gradijo védenje o nekem dogodku, dogajanju, procesih. Pri osvetlitvi obdobja druge svetovne vojne in okupacije, ki je v temeljih pretresla

^{*} Dr., arhivski svetnik, Zgodovinski arhiv Celje, Teharska cesta 1, SI-3000 Celje, aleksander.zizek@zac.si; ORCID: 0009-0000-8523-4401

^{**} Dr., muzejska svetnica, Muzej novejšje zgodovine Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, marija.pocivavsek@mnzc.si; ORCID: 0009-0001-4026-3206

^{***} Najina odločitev, da se v zborniku, posvečenem spominu na dragega kolega in prijatelja dr. Andreja Studna, posveti-va prav tej tematiki, izvira iz enega izmed zadnjih projektov, ki se jih je lotil. Precejšen del svojega zadnjega izjemno delovnega poletja je namreč prebil v temeljitem študiju številnih šolskih kronik, ki jih je vpletel v svoj prispevek, s katerim je nastopil na simpoziju o dr. Juru Hrašovcu septembra 2021. Med delom v celjskem arhivu me je opo-zoril na zanimivi kroniki osnovnih šol Frankolovo in Vransko, ki ju hranimo v Zgodovinskem arhivu Celje in bi se ju bilo po njegovem mnenju »zanimivo lotiti«. Imel je prav: oba dokumenta (in kronika osnovne šole Vojnik, katere kopijo hrani Muzej novejšje zgodovine Celje) skrivata obilo zanimivih impresij in pričevanj »malih ljudi« o »velikih dogodkih«; zdaj se lahko z njimi – tudi po Studnovi zaslugi – seznanimo širok krog ljudi, ki kakor on cenijo pomen na prvi pogled neznatnih in nepomembnih virov, ki pa so lahko še kako uporabni in zanimivi tudi za pisanje »velikih« zgodovin.

slovensko družbo, so nam v pomoč šolske kronike kroniki osnovnih šol Frankolovo, Vransko in Vojnik. V njih se skriva obilo zanimivih impresij in pričevanj »malih ljudi« o »velikih dogodkih«.

Ključne besede: druga svetovna vojna, šolske kronike, okupacija, Štajerska, Vojnik, Vransko, Frankolovo

ABSTRACT

"LEARNING GERMAN AND EXERCISING COME FIRST" GERMAN OCCUPATION IN THE SCHOOL CHRONICLES OF THE PRIMARY SCHOOLS OF FRANKOLOVO, VRANSKO AND VOJNIK

School chronicles have been published since their inception an irreplaceable historical source which, in addition to providing information about the school that ran it, offers a much broader picture of the pulse of an environment, of the daily life of the local population, its imagined world and value system. Historians also use such sources, historians build knowledge about an event, a development, a process. At shedding light on the period of the Second World War and the occupation, which is fundamentally which shook Slovenian society, school chronicles, chronicles of elementary schools Frankolovo, Vransko and Vojnik. They contain a wealth of interesting impressions and testimonies of "little people" about "big events".

Keywords: World War II, school chronicles, occupation, Štajerska, Vojnik, Vransko, Frankolovo

Šolske kronike so že od svojega nastanka nenadomestljiv zgodovinski vir, ki razen informacij o šoli, ki jo je vodila, raziskovalcem ali (zgolj) radovednežem posreduje precej širšo sliko o utripu v nekem okolju, o vsakdanjem življenju lokalnega prebivalstva, njegovem predstavnem svetu in sistemu vrednot. Zgodovinarje po navadi bolj od trajnejših procesov pritegnejo reakcije skupnosti na prelomnico, na silovit dogodek, ki svet »vrže s tečajev«, da (tudi) s pomočjo tovrstnih virov gradijo vedenje o nekem fenomenu »od spodaj navzgor«.

Taki vseobsegajoči cezuri sta bili zagotovo druga svetovna vojna in okupacija, ki je v temeljih pretresla slovensko družbo. Zlasti ljudje z območja pod nemško zasedbo so se čez noč znašli v vrtincu sprememb, ki so z veliko naglico preoblikovale družbo, v

kateri so živeli. Poleg preloma z obstoječo politično ureditvijo in uveljavitvijo nacističnega avtoritarizma so Slovence na Štajerskem prizadeli tudi načrtovana germanizacija in izseljevanje, internacija in fizično uničenje.

Za izvedbo germanizacije in uvajanje novega političnega sistema je okupator posegel po že preverjenih orodjih – množičnih organizacijah ter indoktrinaciji mladine. Navdušenje nad nacizmom naj bi tako na Štajerskem budila organizacija Štajerska domovinska zveza (Steirischer Heimatbund; ŠDA) s svojo mladinsko vejo, Nemško mladino (Deutsche Jugend; NM). A germanizacija in raznarodovanje sta se pričela že pred ustanovitvijo omenjene organizacije in njene mladinske podružnice.

Rekrutiranje nemškega učiteljstva za poučevanje na Spodnjem Štajerskem se je odvijalo po organizaciji Ehrendienst im Unterland, ki je poskrbela za kadrovske izpopolnitve treh akcijskih skupin za prevzem šolskega sistema na Spodnjem Štajerskem, ki so bile ustanovljene v začetku aprila. V prvi skupini je na Spodnjo Štajersko prišlo 15 šolskih nadzornikov, usposobljenih blizu Gradca. Prihodu prve skupine so sledile aretacije in izgoni slovenskega učiteljstva, s čemer so pridobili »prosta delovna mesta« za zaposlitev drugih dveh skupin. V drugi skupini je bilo 150 učiteljev, ki naj bi organizirali šolstvo po posameznih občinah, v tretji pa so bili učitelji za posamezne šole. Fran Roš v svojem zapisu omenja, da je 25. aprila 1941 prišla na Štajersko večja skupina učiteljev iz Avstrije, ki so se spotoma ustavili na tridnevnem zborovanju v Svečini oziroma na Betnavi,¹ kjer jih je v okviru svojega obiska na Spodnjem Štajerskem obiskal tudi Hitler. V treh tednih je iz Avstrije prišlo 860 učiteljev, k vzgojnemu delu pa so pritegnili tudi 80 domačih folksdojčerjev ter 153 maturantov z avstrijskih učiteljskih, tako da je skupno število nemških učiteljev kasneje naraslo na 1235.²

To je opis stanja na višji – »okrožni« in »deželni« ravni, kako pa je nemški prevzem osnovnega šolstva potekal na najnižji ravni, na ravni posamezne šole? Podoben o tem si bomo skušali ustvariti s pomočjo šolskih kronik treh osnovnih šol s celjskega območja – osnovnih šol Vransko, Vojnik in Frankolovo.

1 Tridnevno šolanje »v Mariboru« omenja tudi pisec vojniške kronike. – *Ergänzungsbericht über die Zeit vom 28. Mai – 10. September 1941.* – MnZC, Kronika OŠ Vojnik 1941–1944 (nemški del), 8. list.

2 Žižek, Kratek oris strukture in delovanja štajerske domovinske zveze, 241, 242.

Vransko

V občini Vransko je leta 1931 živel 1205 prebivalcev.³ V trgu so živeli 603 ljudje, osnovno šolo pa so imeli od leta 1806.⁴ 31. marca 1941 je imela šola sedem temeljnih oddelkov, tri vzporednice in en pomožni oddelek za manj nadarjene,⁵ nanjo pa je bilo vpisanih 396 otrok, ki jih je poučevalo 13 učiteljev in učiteljic, katehet pa je bil domači župnik Franc Bohanec.⁶ V tem šolskem letu je bila šola iz šest- razširjena v sedemrazrednico, v sedmi razred pa so bili vključeni učenci, ki so šolo obiskovali sedmo in osmo šolsko leto.⁷ Med drugo svetovno vojno je bilo Vransko (politična) občina v celjskem okrožju,⁸ po popisu prebivalstva dne 29. novembra 1942 pa je v njej živel 2608 moških in 1355 žensk.⁹ Zaradi svoje lege ob glavni komunikaciji med Celjem in Ljubljano so bili na Vranskem in v okolici nameščeni številčni policijski in vermanski oddelki,¹⁰ leta 1943 pa je na Vranskem potekalo šolanje vermanov in rezervnih policistov.¹¹

Frankolovo

Naselje, poimenovano po slovenski verziji imena graščine Sternstein, je nastalo z združitvijo zaselkov Loka in Stražica. Prva šola je bila leta 1816 ustanovljena v Loki, leta 1937 pa je imela 4 oddelke.¹² Na frankolovski šoli je v zadnjem predvojnem šolskem letu poučevalo pet učiteljev in učiteljic (ravnatelj Ignac Pejha, Marjana Pejha, Vida Štukelj, Mira Ravbar in Marija Hrabalek), verouk pa je učil župnik Alojzij Simčič.¹³

3 Leta 1936 se je občina razširila na kraje Čeplje, Čreta, Prekopa, Stopnik, Selo, Sv. Jeronim, Tešova in Vologa – tedaj je štela 2564 prebivalcev. – *Krajevni leksikon Dravske banovine*, 611.

4 V popisu arhivskega fonda OŠ Vransko lahko sicer preberemo, da naj bi na Vranskem že od leta 1645 obstajal pouk za talentirane otroke. Trivialka je tu delovala od leta 1806. Leta 1870 je šola postala dvorazredna, 1873 trirazredna, 1894 štirirazredna in leta 1900 petrazredna. Leta 1902 je bilo zgrajeno novo šolsko poslopje in tako je šola lahko postala leta 1907 šestrazredna. Leta 1913 je šola dobila vodovod in leta 1938 elektriko. – SI ZAC 891 Osnovna šola Vransko (historiat).

5 SI ZAC 891, Šolska kronika OŠ Vransko 1945–1957, a. e. 12/39; posn. 1.

6 Učitelji in učiteljice so bili: Julij Sevnik (ravnatelj), Adela Sevnik, Marija Puncer, Bibijana Jakše (upokojena 1. 3. 1941), Marija Špan, Berta Štravs, Bogomila Kitek, Marija Lavrič, Marija Kramar, Milan Štravs, Franc Rožanc, Antonija Pungartnik in Albina Srebrnič. – SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 171.

7 Prav tam.

8 Verordnung über die gebietliche Gliederung der Untersteiermark vom 20. September 1941. *Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs des Zivilverwaltung in der Untersteiermark*, 316.

9 Ferenc, *Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 178.

10 Ferenc, *Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem*, 89.

11 Prav tam, 109.

12 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, 108.

13 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1940–1959, a. e. 8/85, posn. 6.

Vojnik

Prva omemba šole v Vojniku sega v leto 1760. Pouk je potekal najprej v poslopju špitala, pozneje v kaplaniji, od leta 1815 do 1904 v najetih prostorih, nato pa v novem poslopju, zgrajenem na zemljišču, ki ga je občina kupila od cerkve. Šola je leta 1856 postala dvo-, leta 1873 tri-, leta 1886 pa štirirazredna. Leta 1895 je bila v Vojniku odprta tudi nemška ljudska šola, ki je že leta 1906 postala trirazredna; slovenščina je bila le učni predmet, in to šele od leta 1908.¹⁴ V Vojniku (trg z okolico) je leta 1931 živelo 1818 moških in 2015 žensk, 29. novembra 1942 pa 1654 moških in 1946 žensk.¹⁵

V zadnjem predvojnem šolskem letu so na vojniški šoli poučevali: Franc Mlakar (ravnatelj), Tilka Požar, Ema Lapajne, Marija Brglez, Marica Kvac, Mara Samsa, Pavla Hameršak, Drago Rebernik, Julijan Šinigoj ter Ana Smolnikar.¹⁶

Slika 1: Vojnik v 30. letih 20. stoletja

Hrani: MnZC, Zbirka Razglednice, PR-8065

¹⁴ Vodnik po fondih in zbirkah, 390.

¹⁵ Ferenc, *Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno*, 178.

¹⁶ MnZC, Kronika OŠ Vojnik 1940–1945 (slovenski del), 2. list.

Okupacija

Vsi kronisti¹⁷ so razmere pred okupacijo v svojih krajih opisovali precej podobno – v kontekstu izrazite premoči nemškega militarizma so opažali nepravilen in nezadosten odziv jugoslovanskih lokalnih in državnih oblasti ter kritizirali popustljivost do agresivne »pete kolone« (Kulturbunda) in njenega poveljevanja nemške vojske in države.

Na Vranskem so

»[n]ervoznost povečevali še petokolonaši, ki so načrtno pripravljali tla novim dogodkom in novemu stanju. Podtalno rovarjenje proti državi in njenim upravam je rušilo avtoriteto. Na drugi strani so pa oblasti same pripomogle k nezadovoljstvu in nezaupanju. Proti sovražni propagandi [oblasti] niso nastopale resno, sabotaže so ostale nekaznovane. Največ nezadovoljstva so povzročale vojaške oblasti; tu je vladal pravi kaos. Vpoklicani so bili slabo oskrbovani, brez zaposlitve prepuščeni sami sebi in demoralizirajoči propagandi.«¹⁸

6. aprila 1941 se je torej zgodilo neizbežno: »[O]b 7. uri zjutraj so nemška letala prvič preletela slovensko ozemlje. Bombardirala so progo pri Celju in Zidani Most. [...] Narodno zavedni moški so se prostovoljno javljali v prostovoljske oddelke, narodni izdajalci pa so visoko dvigali glave in z odprtimi rokami čakali nemške ‚odrešitelje‘.«¹⁹

Na vseh šolah so končali pouk že 1. aprila 1941 in tesnobno čakali na razplet dogodkov. V Vojniku je domačin, nemški simpatizer Ivan (Žani) Kowatsch, v noči z 10. na 11. april streljal na umikajoče se jugoslovanske vojake, »naši oddelki [pa] so ga ujeli in ga tudi pravično sodili.«²⁰ Na veliki petek (11. aprila) so se »nemške tolpe kot hudournik valile po državni cesti skozi Frankolovo«, zavzele Vojnik ter zajele tudi šest srbskih vojakov, ki so se umikali čez Frankolovo.

V Vojnik so že prvi teden prišli pripadniki pomožne policije in žandarmerije, (začasni) župan pa je postal dr. Franz Premschak.²¹ Oblast na Frankolovem je prevzel prvi nemški župan Fritz Kotnik, ki je za potrebe občinske uprave zaplenil učiteljsko stanovanje in izselil stanovalce ter prevzel šolski inventar. Frankolovskega župnika Alojza Simčiča, ki je na veliko noč (13. 4.) opravil še zadnjo slovensko pridigo, so nekaj dni kasneje med vožnjo s kolesom v Stranice prestregli in aretirali Himmlerjevi spremljevalci²² ter ga odpeljali v Stari pisker, 22. aprila pa so s skupino zavednih Slovencev

17 Na Vranskem je za kroniko od začetka do 1. 2. 1942 skrbela učiteljica Gabriele Lenz, za njo je to nalogo prevzela Hilde Senker in potem Elsa Hessinger. – SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 104, 151, 152.

18 Prav tam, 172, 173.

19 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1940–1959, a. e. 8/85, posn. 8. Povsem enako dikcijo zasledimo v vojniški šolski kroniki.

20 Kovača so blizu Vojnika ubili, za njegovo smrt pa so osumili Ivana Lapajneto, učitelja na meščanski šoli, ter njegovega sina Zlatka, ki so ju takoj po prihodu Nemcev aretirali in odgnali v Stari pisker. – MnZC, Kronika OŠ Vojnik 1940–1945 (slovenski del), 4. list.

21 Prav tam, 5. list.

22 Zaradi visoke družbe, ki ga je privedla v zapor, je dobil vzdevek »Himmlerjev pob« (Himmlerbub). – SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1940–1959, a. e. 8/85, posn. 10.

aretirali ravnateljski par Pejha ter učiteljico Miro Ravbar. Aretirane so odvedli v vojniški Sokolski dom in nato v Celje, od koder so jih preko Maribora izgnali v Srbijo in na Hrvaško.²³ Hitlerjev rojstni dan 20. aprila je bil usoden za učitelje vojniške šole – aretirali so Tilko Požar, Emo Lapajne, Marico Kvac, Maro Samsa, Draga Rebernika, Julijana Šinigoja in kateheta Martina Lupšeta, ki so jih po večmesečnem zaporu izgnali.²⁴

Fritz Kotnik je županoval na Frankolovem od 19. aprila 1941, sedež županstva pa je bil v stari ljudski šoli. Že 9. septembra 1941 je občino prevzel vojniški župan ing. Franz Steinberger,²⁵ s čemer je Frankolovo izgubilo občinsko samostojnost.²⁶

Na velikonočno soboto (12. aprila) so doživeli pojav prvih nemških izvidnic v Savinjski dolini; 16. aprila se je na Vranskem pojavila pomožna policija, 17. aprila je prevzel občinsko upravo nemški župan, dan kasneje pa delegat šolo.²⁷ Na Vranskem so

»v dneh od 21. do 27. aprila zaprli Kramar Marijo, Puncer Marijo, Pungartnik Antonijo, Rožanca Franca, Špan Marijo, Sevnika Julija, Štravs Berto in Milana, Ljubič Ljudmilo [in] kateheta Bohanca Franca. [...] Šola, kamor so prignali še nekatere učitelje iz sosednjih šol in duhovščino, jim je bila prvi zapor, dokler jih niso prepeljali v Celje, od tod pa z do tedaj še doma ostalimi družinami vred na Hrvaško ali v Srbijo. V tako očiščen kraj so prihajali učitelji in uradniki iz Nemčije.«²⁸

Župan Vranskega je postal Franz Wagner iz Mürzzuschlaga.²⁹ Kronika vsebuje kar nekaj zapisov, ki slikajo precej napete odnose med nadučiteljem Liebscherjem in županom.

»Manjka sodelovanje med krajevnim vodstvom in šolo, zlasti sodelovanje z NM, ker krajevno vodstvo ne razume, da mora biti mladina na prvem mestu. O kakršnikoli spodbudi in podpori ni govora,«³⁰ je zapisal kronist v šolskem letu 1941/42, naslednji vpis pa je še precej natančnejši: »1. 6. 1942 so nam prepovedali uporabljati primerno pot na igrišče. Vodstvo krajeвне skupine varuje nekaj gred z zelenjavo, ki so bile zaradi uporabe poti malo poškodovane, in se ne vpraša, ali bomo zaradi že tako omejenega časa za pouk igrišče sploh lahko uporabljali.«³¹

Sicer se je pa podobna zgodba ponovila tudi na Frankolovem, kjer je pragmatični (vojniški) župan Steinberger septembra 1941 ravnatelju pojasnil, da »so gospodarske razmere na Frankolovem zelo slabe in imajo kmetje slabo rodovitno zemljo,« zaradi česar se je morala šola odreči travnatemu igrišču ob cesti ..., še dobro, da so dobili v zameno zaplenjeni župnijski travnik.³² Vojniški šoli so sicer kot telovadnico sprva

23 Prav tam, posn. 9–13.

24 Učiteljico Ano Smolnikar so izgnali junija. – MnZC, Kronika OŠ Vojnik 1940–1945 (slovenski del), 6. list.

25 Steinberger je 18. 5. 1942 prevzel tudi vodenje krajeвне skupine NSDAP, potem ko so nadporočnika SS Rainerja Futscherja (šefa vojniške hiralnice in dobrnskih toplic) vpoklicali v vojsko.

26 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1942, a. e. 8/82, posn. 13.

27 SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 175, 176.

28 Prav tam, 177.

29 Prav tam, 98.

30 Prav tam, 109.

31 Prav tam, 114.

32 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1942, a. e. 8/82, posn. 20.

dodelili dvorano leta 1938 zgrajenega Sokolskega doma, a so bile v njej vedno znova prireditve, tako da je bila polna klopi in sedežev in je »služila samo Heimatbundu«, kot so zagrenjeno zapisali v kroniki.³³ Od Steinbergerja (za šolo) načelno ni bilo »problem dobiti denarja«, vendar pa sam »nikakor ni hotel prevzeti skrbi za [njeno] vzdrževanje, modernizacijo in olepšanje«. ³⁴

Prevzem šol

Na Vransko sta 16. maja kot interventna učitelja³⁵ prispela nadučitelj Heinrich Liebscher in pomožni učitelj Josef (Sepp) Hoffmann ter naslednji dan prevzela šolo, ki je

»bila zaradi srbske vojske in političnih zapornikov,³⁶ ki so bili nastanjeni v njej, zelo uničena. Od interventnih učiteljev se je zahtevalo, da čimprej usposobita šolo, odstranita slovenski napis in namestita nemškega. S pomočjo dveh slovenskih učiteljev sta pregledala, prevedla in popisala celotno dokumentacijo ravnateljstva; prevedena in popisana je bila tudi dokumentacija posameznih razredov (katalogi, dnevniki in redovalnice)«. ³⁷

Med spisi ravnateljstva so našli seznam učencev po razredih in letnikih, ki jim je služil pri popisu učencev. V soboto, 17. maja 1941, se je začel pouk, ki se ga sicer še niso udeležili vsi učenci, vseeno pa so učitelji z njimi naredili nekaj govornih in disciplinskih vaj. Do konca šolskega leta so učenci pouk pridno obiskovali, učitelji pa so otrokom toliko približali nemški jezik, da so se »lahko z njimi konec šolskega leta že pogovorili najnujnejše«. Poleg Liebscherja in Hoffmanna so na šoli poučevale še: Maria Heber, Gabriele Lenz, Maria Koretič in nadučiteljica Martha Zebinigg.³⁸ Nekaj težav je bilo z odsotnim in bolehnim ravnateljem Liebscherjem, ki ga je najprej nadomeščal Johann Heinrich Hölling, nato Maria Heber, po njeni poškodbi pa žalski nadučitelj Wilhelm Fritz.³⁹ Liebscher je bil novembra 1942 zaradi bolezni razrešen, ravnateljjevanje pa je prevzel Franz Mörrth,⁴⁰ ki ga je 1. oktobra 1943 zamenjal SA-jevski major⁴¹ Oswald Mejak.⁴²

33 Ergänzungsbbericht, 8. list. Očitno so jih že v šolskem letu 1941/42 popolnoma izrinili iz Sokolskega doma, saj je ravnateljica med nujne projekte uvrstila gradnjo telovadnice, kar pa je župan do konca vojne zavrnil. – MnZC, Chronik des Schuljahres 1941/42. Kronika OŠ Vojnik 1941–1944 (nemški del), 21. list.

34 MnZC, Chronik des Schuljahres 1941/42. Kronika OŠ Vojnik 1941–1944 (nemški del), 16. list.

35 Einsatzlehrkräfte.

36 Gl. zgoraj.

37 SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 91.

38 Prav tam, 92–94.

39 Prav tam, 98, 99.

40 Prav tam, 123.

41 Sturmbannführer.

42 SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 155. Mejak je imel vsak dan po pouku na šolskem dvorišču zbor s starejšimi učenci. – Prav tam, 163.

Slika 2: Učiteljji osnovne šole na Vranskem (od leve): Sepp Hoffmann, Marie Heber in ravnatelj Heinrich Liebscher, 1941

Hrani: SI ZAC 891

Vojniška šola je bila sprva zgolj za 10- do 14-letne dečke⁴³ odprta že 28. aprila 1941. Prvi trije učitelji, ki so poleg matične oskrbovali še šole na Frankolovem in v Novi Cerkvi, so bili: ravnatelj Arthur Jansky, Heinrich Liebscher in Franz Sembacher.⁴⁴ Vojniške nemške učiteljice, ki so prišle za njimi, so se pritoževale zlasti nad slabimi stanovanjskimi razmerami; eno so nastanili pri bivšem ravnatelju Mlakarju – ta je smel obdržati službeno stanovanje – drugo v zasilni tujski sobi v gostilni Ban, tretja (zamudnica) pa je prve tri noči prespala na »divanu« v šoli, nato jo je za 14 dni k sebi vzela neka »folksdojčerk«, končno pa je pristala pri Banu, potem ko se je njena kolegica preselila na boljše. Tudi jedle so učiteljice sprva pri Banu, nato pa so se 15. junija preselile na hrano h gostilničarki in kavarnarici Fani Kasch. Septembra 1941 je bilo stanovanjskih zadreg za nemške učiteljice konec, saj so se lahko končno preselile v zaplenjena učiteljska stanovanja.⁴⁵ V Vojniku so poleg ravnatelja Janskyja do konca šolskega leta 1940/41 delovali naslednji učitelji: Trude Steinberger, Hilde Glanz,

43 Maja so poklicali v šolo deklice te starosti, 1. julija pa najmlajše učence med 7. in 10. letom. Na vojniški šoli so poučevali po programu osnovne/ljudske, meščanske šole in gimnazije. – *Ergänzungsbericht*, 6. list.

44 Zadnja dva so že maja predstavili za ravnatelja na Vransko (Liebscherja) in v Štore (Sembacherja). – *Ergänzungsbericht*, 4. in 5. list.

45 *Ergänzungsbericht*, 1. list. Zanimiv zapis o delu nemške šole najdemo v slovenskem delu kronike: »Razpelo je izginilo že prvi dan. Tudi veroučitelj ni smel več v razred.« Ob praznovanju prvega vojnega božiča (1941) pa: »Vsa njihova vzgoja je bila protinarodna in protiverska. Boga so hoteli nadomestiti s Hitlerjem.« – *MnZC, Kronika OŠ Vojnik 1940–1945* (slovenski del), 9. in 10. list.

Margarete Stermitzer, Anna Schmitt, Else Hummel,⁴⁶ Julia Senitz in Karl Schwarz, ki so potrebovali obilo poguma in navdušenja, če so hoteli »opraviti svojo nalogo in narediti Spodnjo Štajersko nemško«.⁴⁷

Frankolovski kronist je o prevzemu šole zapisal:

»Oblastniki bivše jugoslovanske države so hoteli z vsemi sredstvi slovenizirati Spodnjo Štajersko in so zato na to območje nameščali fanatične, do vsega nemštva sovražne učitelje. Samo po sebi je razumljivo, da ti ljudje odslej niso več mogli ostati med Spodnještajerci. In tako se je zgodilo tudi, da so nekdanjega nadučitelja Pejho skupaj z ženo in učiteljico Ravberjevo spet poslali tja, od koder so prišli. Preostali dve učiteljici sta lahko ostali na Frankolovem. V okviru posebne akcije je bila z 8. junijem 1941 dodeljena ljudski šoli na Frankolovem pomožna učiteljica gdč. Valerie Schuh (prej je službovala v Riedlingsdorfu na Štajerskem), njej je sledila učiteljica gdč. Hedwig Sommerbauer iz Hartmannsdorfa pri Gleisdorfu (11. junija 1941). Obe učiteljici sta se znašli pred velikim kupom nalog: morali sta najti stanovanje, kar v danih okoliščinah ni bilo enostavno, si zagotoviti prehrano, razsvetljavo ipd. in se istočasno pripraviti na začetek pouka. 18. junija 1941 je bil za ravnatelja prestavljen sém učitelj Ludwig Toth, ki je že od 11. maja služboval na ljudski šoli na Zgornji Ponikvi.«⁴⁸

Toth je »po srbskem vzoru našel zanemarjeno šolo z zanemarjenimi učenci«.⁴⁹ Pouk je obiskovalo 161 učencev. Tudi tu se je »nemški vzgojitelj pri poučevanju soočal z nenavadnim, neznanim, tujim, saj so učenci znali govoriti samo slovensko in niso razumeli niti besede nemško«, a so si »z igro in petjem [...] kmalu pridobili njihova srca in jih navdušili za šolo«.⁵⁰

27. junija 1941 je Ludwig Toth od bivšega nadučitelja Rudolfa Seršena prevzel šolo (šolske in stanovanjske prostore, vrt, inventar, administracijo, šolsko kroniko ipd.) v Črešnjicah, ki so jo do 12. januarja 1942 in zaposlitve dveh mladih učiteljev (Aloisa Karnerja in Franza Hollenthannerja) oskrbovali s frankolovske. Črešnjiško šolo so sicer ponovno zaprli že 16. marca 1942 (najprej so premestili Hollenthannerja nato pa je bil Karner vpoklican v vojsko)⁵¹ in je ostala zaprta do 16. novembra 1943.⁵² Totha, ki je bil 8. maja 1942 vpoklican v vojsko,⁵³ je (po kratkotrajnem namestništvu Valerie Schuh) avgusta 1942 kot ravnateljica nasledila učiteljica Karolina Bucher.⁵⁴

46 Pisec slovenskega dela šolske kronike jo označi kot politično najbolj zagrizeno. – Prav tam, 8. list.

47 *Ergänzungsbericht*, 2. list.

48 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 7, 8.

49 Prav tam, posn. 23.

50 Prav tam, posn. 9. Na vojniški šoli so otroke navduševale žoge, ki so jih »brž priskrbeli«, dekleta pa plesne igre, ki so jih izvajale »z več veselja kot spretnosti in miline«. *Ergänzungsbericht*, 9. list.

51 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 9 in 14.

52 SI ZAC 1318, *Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944*, a. e. 8/84, posn. 16, 17.

53 SI ZAC 1318, Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 22.

54 SI ZAC 1318, *Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944*, a. e. 8/84, posn. 5.

Sliki 3a in 3b: Osnovna šola na Frankolovem ob prevzemu in po ureditvi dvorišča poleti 1941

Hrani: SI ZAC 1318

Trk svetov

Ko listamo zapise nekaterih nemških kronistov (kronistk!) o krajih, šolah in ljudeh, na katere so naleteli na svojem novem delovnem mestu, se spomnimo potopisov pustolovskih raziskovalcev daljnih krajev in divjih, neciviliziranih plemen, ki so se (v tem primeru) skoraj do sredine 20. stoletja skrivali komaj 100 kilometrov od njih.⁵⁵ V teh zapisih se prepletajo vtisi o žalostni zapuščini propadle države (kraljevine Jugoslavije), nerazvitosti krajev in zanemarjenosti ter popolni apatičnosti ljudi, ki jih niti izboljšanje lastnega položaja ne prisili v dejavnost ... kar je (tudi) moč pripisati 23-letni balkanski vladavini. S sočnimi opisi lokalnih razmer postreže zlasti frankolovska kronika, ki se leta 1941 obregne ob šolski (ne)obisk: »Delo je oviralo in oteževalo tudi dejstvo, da je bil šolski obisk zelo slab. V srbski državi tega niso posebno resno jemali. Redno prihajanje v šolo je bilo za naše otroke nekaj tujega.« Učitelje pa je zgrozil še videz otrok: »[Z]aradi revščine, ki je bila posledica slabega gospodarjenja jugoslovanske države, so izgledali popolnoma zanemarjeno. Oblačila so bila raztrgana, roke, noge, obraz umazani, celo telo pa polno mrčesa (bolh in uši).«⁵⁶ V naslednjem šolskem letu je ravnatelj Toth pisal šolskemu poverjeniku Dukarju, da »prebivalstvo Frankolovega živi vseskozi v revnih razmerah, zato je bil obisk šole s slabšanjem vremena vedno manjši. Otroci niso imeli niti primerne obleke niti potrebnih čevljev. Otroci hodijo v šolo večinoma od daleč in po slabih poteh,« da »več kot polovica učencev nima čevljev«. Za zmanjšanje izostankov od pouka ter v pomoč otrokom in njihovim staršem je ravnatelj poverjeniku za šolstvo Celje – zahod predlagal spremembo urnika, po kateri bi imela nižja stopnja (do 3. razreda) pouk v ponedeljek, sredo in soboto, višja stopnja pa v torek, četrtek in soboto, vsakič po pet šolskih ur, »da bi zmanjšali obrabo čevljev in da bi lahko otroci čevlje tudi zamenjali«, čemur je Dukar ugodil.⁵⁷ Učitelji so se zavedali, da je moč pot do src ljudi zgladiti z daril, zato je ravnatelj na Frankolovem 20. decembra 1941 priredil prvo »nemško božično proslavo«, na kateri so s pecivom in bonboni obdarovali 300 otrok, najbolj potrebnim pa so predali oblačila.⁵⁸

55 Prim. Matzer, Lisbeth, »Pripadaš nam po svoji krvi«, 69.

56 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 9. Tudi na vojniški šoli so napovedali boj »umazaniji, zamujanju, izostajanju od pouka in lenobi pri učenju«. – Ergänzungsbericht, 9. list.

57 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 15.

58 Urad za ljudsko blaginjo je nadaljeval z zbiranjem pomoči tudi po božiču, tako da je oblačila dobilo še več otrok (25–30). – SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 15, 16.

Slika 4: Okrašena učilnica frankolovske šole pred »nemško božično proslavo«, 20. 12. 1941

Hrani: SI ZAC 1318

Konec prvega popolnega šolskega leta 1941/42 so se na Frankolovem tako že pohvalili: »Doslej nam je uspelo toliko vplivati na zunanost otrok, da prihajajo k pouku nekoliko bolj čisti in urejeni. Pri dečkih je izgled še zelo slab.«⁵⁹ Občasne delitve oblačil seveda niso odpravile pomanjkanja, zato so otroci tudi pozimi 1942/43 ter 1943/44 ob mrazu in novem snegu ostajali doma. Nova ravnateljica Karolina Bucher pa je skušala najti tudi razlog za slab uspeh učencev in nedosežene učne cilje, ki je po njenem mnenju bil: »slaba nadarjenost večine učencev, ki so pogosto otroci pijancev in z redkimi izjemami tudi sami uživajo alkohol. Poučevanju o škodljivosti žganih pijač se le posmehujejo.«⁶⁰

Očitno so vransko šolsko kroniko pisali Slovencem precej bolj naklonjeni ljudje (Gabriele Lenz), saj so znali (oportunistično) pohvaliti »dva nekdanja slovenska učitelja, ki perfektno obvladata nemški jezik«⁶¹ in sta jim pomagala izvajati jezikovne tečaje, nemški učitelji pa so opazili tudi dober obisk na šolskih proslavah.⁶² Po drugi strani se v takih optimističnih zapisih lahko skriva več želje kakor resničnosti, saj si težko zamislimo, da se na Vranskem »vsi [...] z veseljem odzovejo pozivu na nabor, vrnejo pa se pojoč in okrašeni s cvetjem« in da »ljudje vojsko spoštujejo in ji zaupajo«.⁶³ Nedvomno so bile otrokom (in odraslim) všeč novosti, ki so bile prej na slovenskem podeželju redke – uporaba filma pri pouku, možnost ogleda filmskih predstav

59 Prav tam, posn. 26.

60 SI ZAC 1318 Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944, a. e. 8/84, posn. 7.

61 SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 96.

62 Prav tam, 104.

63 Prav tam, 108.

(z neizogibnimi filmskimi tedniki), kar je prinesla okupacija. V šolskem letu 1942/43 so imeli »projektor za učne filme [...] na šoli dvakrat. Otroci so bili nad vsakim filmom navdušeni in so še dolgo govorili o tem«. ⁶⁴ Odraslim je bil namenjen »deželni potujoči kino«, ki je prišel v kraj enkrat mesečno in je »prebivalstvu omogoča[l], da [je] v Tedenskih pregledih v sliki spremlja[lo] veliki spopad narodov«, in »z zabavnimi filmi prinaša[l] v vsakdanjik malo spremembe«. ⁶⁵

Včasih pa hiter pretok informacij okupatorjevi upravi ni koristil – »predvsem izguba Stalingrada je spet obudila panslavistične misli«. ⁶⁶

Verjetno je na Vranskem uspelo ohranяти trden (nacionalsocialistični) okvir delovanja šole in učiteljstva zaradi namestitve ravnatelja Oswalda Mejaka, ki je bil steber »pravilne« usmeritve tako na šoli kot v kraju samem ter iniciator številnih prireditev in druženj otrok in starejših.

Sicer »domača« vojniška ravnateljica Julia Senitza je zapis o šolskem letu 1942/43 sklenila s trditvijo, s katero so se strinjali številni njeni kolegi: »Na splošno je tukajšnje ljudstvo dobrodušno, požrtvovalno in se ga da zlahka usmerjati.« ⁶⁷

Pouk

Na vojniški šoli so imeli konec šolskega leta, ki se je »začelo slovensko in končalo nemško« ⁶⁸ (1940/41), v desetih razredih (od 1. do 5. po dve paralelki) 435 učencev. ⁶⁹ Tri tedne sicer štiritedenskih počitnic – od 15. avgusta dalje – so učitelji namenili dopustu doma, na »Starem Štajerskem« (Altsteiermark), zadnji teden pa so bile na vrsti priprave na novo šolsko leto, ko je vodstvo šole prevzela ravnateljica Elsa Gutmann. Poleg nje so tedaj učile še: Elsa Hummel, Marie Laufer, Trude Steinberger, Hilda Glanz in Julia Senitza. Dva »laična učitelja«, ⁷⁰ Wolfgang Hofbauer in Otmar Reiterlehner, ki sta drug za drugim delala na šoli, sta skrbela pretežno za NM. V tem šolskem letu je število učencev padlo na 341, paralelk pa je bilo osem. ⁷¹ V šolskem letu 1942/43 je šolo le tri dni septembra vodil Klaus Tarnai, nato je postal ravnatelj Ferdinand Christian – oba so premestili iz Nove Cerkve in oba kmalu vpoklicali v vojsko – po kratkem medobdobju (Franz Karbaditz) pa je šolo prevzel Karl Geißler. Do konca šolskega leta sta ravnateljela še Ferdinand Leher in Julia Senitza.

⁶⁴ Prav tam, 136. V Vojniku so prvo šolsko filmsko predstavo organizirali že 20. 11. 1941, 9. 4. 1942 pa je šola dobila radijski sprejemnik. – MnZC, Chronik des Schuljahres 1941/42. Kronika OŠ Vojnik 1941–1944 (nemški del), 12. in 14. list.

⁶⁵ Prav tam, 137.

⁶⁶ Prav tam, 138.

⁶⁷ MnZC, Chronik des Schuljahres 1942/43. Kronika OŠ Vojnik 1941–1944 (nemški del), 31. list.

⁶⁸ Ergänzungsbericht, 3. list.

⁶⁹ V 5. razred so, da bi se naučili nemško, do odprtja zanje »pristojnih šol« vključili tudi učence meščanske šole in gimnazije. – Ergänzungsbericht, 10. list.

⁷⁰ To so bili višješolci oziroma učiteljiščniki.

⁷¹ MnZC, Chronik des Schuljahres 1941/42. Kronika OŠ Vojnik 1941–1944 (nemški del), 17. in 23. list.

Nova učiteljica sta bila Hildegard Scherber in »laični učitelj« Alois Kleinschek.⁷² Učencev je bilo spet več – 465, razdeljeni pa so bili v šest razredov in enajst paralelk.⁷³ Tudi v šolsko leto 1943/44 je šola stopila z novim ravnateljem – Josefom Szokolayjem, novima učiteljicama (Elsa Hummel je nadomestila Anna Burkert,⁷⁴ njo pa Gertrude Göbel) in skrbmi zaradi pogostega nastanjanja policijskih enot. Konec šolskega leta je bilo v desetih paralelkah šest razredov in skupaj 447 učencev.⁷⁵

Frankolovsko šolo so do prihoda dveh nemških učiteljic 8. junija 1941 oskrbovali z vojniške – tam so popisali učence in v nekaj dneh izvedli sestanke s starši.⁷⁶ Pouk za 161 učencev so na Frankolovem najprej organizirali v treh razredih: 1. razred (učiteljica Hedwig Sommerbauer), 40 učencev (3. šolsko leto), 2. razred (Valerie Schuh), 62 učenk (4.–8. šolsko leto), 3. razred (Ludwig Toth), 59 učencev (4.–8. šolsko leto),⁷⁷ proti koncu šolskega leta pa so morali vključiti tudi mlajše otroke, zato sta učiteljici poučevali še v »pravem« 1. (Sommerbauer) in »pravem« 2. razredu (Schuh) – prvotni 1. razred je postal 3., prvotni 3. pa 4. (dve vzporednici, ločeni po spolu). Število učencev se je povzpelo na skupaj 263.⁷⁸ V šolskem letu 1941/42 je pouk potekal v šestih razredih, pri čemer so bili v 6. združeni otroci, ki so pouk obiskovali šest, sedem ali osem let, šola pa je imela 301 učenca. Prioritete so še vedno ostajale enake: »Nemškega jezika ni bilo treba samo učiti, ne – še bolj je šlo za to, da ga otrokom priljubimo in jih vzgajamo v Nemce. Treba jih je bilo seznaniti z velikimi prelomnicami časa, jih navdušiti za firerja in nemško ljudstvo.«⁷⁹ Konec šolskega leta so sicer ugotavljali, da so v »povprečju [...] otroci tako napredovali, da se lahko z nami – sicer zelo preprosto, a vendar, pogovarjajo po nemško. [...] Verjamem, da smo pridobili otroška srca in na nas ne gledajo več kot na tujce in sovražnike«.⁸⁰

Kljub trudu pa za vpis na glavno šolo ni bil zaradi pomanjkljivega znanja nemščine primeren nihče izmed učencev, ki so zaključili šolanje.⁸¹ Težave so bile tudi pri drugih predmetih: »1. razred: Učni cilj pri branju in računanju ni dosežen. 2. razred: Branje in računanje (brez uporabe stotiske tabele) še dela težave. 3. razred: Težkega seštevanja, merjenja in deljenja večjih števil niso do konca predelali. 4. razred: Pouk jezika in spoznavanje narave⁸² nista do konca obdelana. 5. in 6. razred: Učni cilj pri geometriji⁸³ ni dosežen.«⁸⁴ Starši so bili pred koncem šolskega leta 1942/43 povabljeni na obisk učne ure na osnovni šoli, a prišel ni nihče.⁸⁵ Pesimizem prevladuje tudi ob koncu šolskega leta 1943/44:

72 MnZC, Chronik des Schuljahres 1942/43. Kronika OŠ Vojnik 1941–1944 (nemški del), 26., 27. list.

73 Prav tam, 29. list.

74 Žena vojniškega žandarja. – MnZC, Kronika OŠ Vojnik 1940–1945 (slovenski del), 18. list.

75 Schuljahr 1943/44. – MnZC, Kronika OŠ Vojnik 1941–1944 (nemški del), 37. list.

76 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 7.

77 Prav tam, posn. 8.

78 Prav tam, posn. 10.

79 Prav tam, posn. 12.

80 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 26.

81 SI ZAC 1318 Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944, a. e. 8/84, posn. 2.

82 Lebenskunde.

83 Raumlehre.

84 SI ZAC 1318 Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944, a. e. 8/84, posn. 7, 8.

85 Prav tam, posn. 13.

»1. a: ne usvojeno branje tiskanih črk, poznavanje števil do 100 ni doseženo, 1. b: vrednotimo samo kot pomožni razred; usvojene je bilo le 1/4 učne snovi, 2. raz.: branje je še slabo (učne snovi v preteklem letu niso popolnoma usvojili), 3. raz.: snov iz jezikovnega pouka in celjsko okrožje niso popolnoma usvojili, merjenje in deljenje večjih števil je delno izostalo, 4. raz.: snov iz jezikovnega pouka ne usvojena, deljenje dvoštevilčnih števil pri vseh učencih še ni tekoče, 5., 6. raz.:⁸⁶ pri realnih predmetih in geometriji učni cilj ni dosežen.«⁸⁷

Verjetno je bilo več uspeha pri telovadbi, ki si je z nemškim jezikom delila prvo mesto pomembnih vsebin pouka.⁸⁸ Frankolovska kronika medvojne nemške šole se zaključi poleti 1944, ko je vodstvo šole že slutilo, da počitnice ne bodo običajne, in se je nanje dobro pripravilo. »Na ukaz šolskega svétnika smo najpomembnejše spise in najdragocenejša učila ter knjige, razen tega pa še metle, krpe za brisanje table, svinčnike in radirke po koncu šolskega leta spravili v Vojnik in to deloma shranili pri tov. Senitza,⁸⁹ delno pa v sobi za učila na ljudski šoli. Župan nam ni mogel ponuditi nobenega varnejšega prostora.« Kljub temu so še računali na nadaljevanje pouka jeseni, »še posebej, če bi uspelo omejiti dejavnost tolp«.⁹⁰

Na Vranskem se je pouk v nemški šoli začel v soboto, 17. maja 1941, »ker je bilo obveščanje v tako kratkem času nemogoče, sicer še niso prišli vsi učenci. Vseeno [so] s temi otroki lahko naredili nekaj govornih in disciplinskih vaj«.⁹¹ Poslej so učenci bojda šolo »pridno obiskovali«.⁹² Zaradi pomanjkanja učiteljev so morali štirje vranski učitelji vsak dan učiti v po dveh razredih, »pri čemer so morali močno omejevati učne ure v posameznih razredih«.⁹³ V šolskem letu 1941/42 je pet učiteljev na Vranskem poučevalo v 6. razredih (osmih oddelkih: 1., 2., 3. in 5. razred so bili mešani, 4. in 6. pa ločena po spolu).⁹⁴ Učna snov tega leta še ni bila vezana na noben učni načrt, bistvena pa sta bila pouk nemškega jezika in nacionalna politična vzgoja.⁹⁵ Na začetku šolskega leta je obiskovalo šolo 357, na koncu 316 učencev, med njimi pa jih 83 razreda ni izdelalo.⁹⁶

86 Frankolovska šola je do konca ostala šestrazrednica.

87 SI ZAC 1318 Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944, a. e. 8/84, posn. 26, 27.

88 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 20.

89 Julia Senitza, učiteljica na vojniški šoli.

90 SI ZAC 1318 Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944, a. e. 8/84, posn. 31, 32.

91 SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 92.

92 Prav tam.

93 Prav tam, 96.

94 Prav tam, 99.

95 Prav tam, 115.

96 Za ponavljalce so uporabili oznako »nezreli« (nicht reif). – SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 118.

Slika 5: Učitelji osnovne šole na Vranskem med izletom na Trojanah (v sredini Sepp Hoffmann in Heinrich Liebscher), 1941

Hrani: SI ZAC 891

Leto kasneje – 2. julija 1943 ob koncu šolskega leta – so tudi na Vranskem priredili »razstavo dosežkov. Razstavili [so] risbe in pisne izdelke«. Odziv pa je bil popolnoma drugačen kakor na Frankolovem: »Otvoritvi, ki so se je udeležili starši učencev, je sledil obisk pouka v edini učilnici. Starši so imeli priložnost spoznati delo v šoli. Prišli so številni starši.«⁹⁷

Podobno optimistično so na šoli vrednotili napredek učencev:

»Učni cilj v 1. b razredu smo dosegli pri računanju, branju in pisanju. V 1. a, ki je bil fantovski razred, učnega cilja nismo dosegli. Ta razred je prizadela petkratna menjava učitelja, pa tudi struktura učencev ni ugodna. [...] Tudi v nižjih razredih smo opozarjali na našega firerja, njegove vojake, našo veliko domovino in vojno. [...] Pri računanju smo učni cilj dosegli v vseh razredih, prav tako pri domoznanstvu v nižjih razredih. Veliko zanimanja so otroci na vseh stopnjah pokazali za risanje, petje in telovadbo, kjer smo dosegli lepe uspehe.«⁹⁸

Tedaj je na Vranskem pouk za 378 otrok potekal v popolni osemletki, konec šolskega leta 1943/44 pa je v sedmih razredih pouk obiskovalo 371 otrok.⁹⁹ Novi ravnatelj Mejak je v skladu s svojo vojaško naturo očitno končal s prakso leporečenja, kar se pokaže v zapisu o obisku šolskega svétnika Erwina Dukarja 28. oktobra 1943, ko je (on ali Dukar?) trud razredničarke Else Hessinger ocenil z: »1. a in 1. b katastrofalno.«¹⁰⁰

97 Prav tam, 133, 134.

98 Prav tam, 145, 146.

99 1. razred je imel tri paralelke. – SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 162.

100 Prav tam, 166.

Kmetijska poklicna šola

Na Vranskem, Frankolovem in v Vojniku so organizirali tudi kmetijsko poklicno šolo, na kateri so učence, ki so sicer osnovno šolo že »prerасli«, poučevali kar osnovnošolski učitelji. Na Frankolovem so jo odprli 8. januarja 1942. Oba učitelja, Ludwig Toth in Hedwig Sommerbauer, sta do delitve poklicne šole na dva razreda – zaradi velikega števila učencev – poučevala po pet ur tedensko. Učitelj Toth je poučeval nemščino, nacionalno politično vzgojo, petje in telovadbo za fante, Hedwig Sommerbauer pa je prevzela telovadbo za dekleta. Pouk je na začetku obiskovalo 54 učencev. Zaradi povečanega števila učencev (74) je bila poklicna šola od 29. aprila 1942 razdeljena na dve vzporednici.¹⁰¹ V šolskem letu 1942/43 se je pouk na kmetijski poklicni šoli začel v drugi polovici oktobra. »Poklicna šola za fante je bila zaradi disciplinskih težav konec januarja v soglasju s šolskim svetnikom zaprta. Uspeh pouka niti pri fantih niti pri dekletih ni upravičil vloženega truda.«¹⁰² Leto kasneje je postalo jasno, da je

»prebivalstvo [...] za kmetijsko poklicno šolo kazalo le malo zanimanja. Pisni opomini k pošiljanju mladine k pouku so bili večinoma neuspešni; pri tem je odigral svojo vlogo tudi vpliv band. Pri dekletih je bil učni cilj dosežen. Za praktično kuhanje in vse gospodinjske teme so kazale veliko zanimanje. Petje in telovadba sta jih zelo veselila. Fantje so pogosto manjkali, bili so leni, malomarni ter v znanju jezika daleč zaostajajo za dekleti.«¹⁰³

Vseeno pa so učitelji vztrajali in do 1. junija (za fante) oziroma 1. julija (za dekleta) 1944 izvajali pouk v dveh po spolu ločenih razredih.

Na Vranskem je za kmetijsko izobraževanje najprej skrbel učitelj Sepp Hoffmann,¹⁰⁴ v delo kmetijske poklicne šole, ki se je začelo novembra 1942, pa sta bila vključena Franz Mörth in Maria Koretitsch, ki sta poučevala en razred z 62 učenci. Januarja 1943 je poučevanje namesto Koretitscheve prevzela Erika Kogelnik. Obravnavali so računanje in gospodinjstvo oziroma kmetovanje; med drugim so posebej izpostavili položaj kmeta v velikonemškem rajhu. Učenci so spoznali velike osebnosti iz »naše zgodovine in najpomembnejše o našem življenjskem prostoru.«¹⁰⁵ Šolski obisk je bil povsem zadovoljiv, a se je proti koncu šolskega leta zaradi del na polju nekoliko poslabšal.¹⁰⁶ V šolskem letu 1943/44 je poučevanje na kmetijski šoli prevzel ravnatelj Mejak, ki je v enem razredu med 15. oktobrom 1943 in 1. aprilom 1944 poučeval 65 učencev in omenil »veliko udeležbo«, a zaradi političnih razmer (partizanskih akcij) le »bližnjih učencev«.¹⁰⁷

101 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 18, 19.

102 SI ZAC 1318 Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944, a. e. 8/84, posn. 14.

103 Prav tam, posn. 30.

104 SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 118.

105 Lebensraum.

106 SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 125.

107 Prav tam, 168.

Izvenšolske dejavnosti učiteljev

Jezikovni tečaji

Od učiteljev, ki so jih poslali opravljat »častno službo« v »osvojojene« predele Spodnje Štajerske, so nacisti pričakovali veliko več kakor (zgolj) obravnavanje šolske snovi. Po ustanovitvi ŠDZ in NM so učitelje zaposlili pri izvedbi nemških jezikovnih tečajev, ki so bili obvezni za vse Slovence, ki so se želeli izogniti izgonu, in otroke, vključene v različne veje NM. Izbor učnega osebja je opravil Urad za ljudsko izobraževanje (Amt Volksbildung) ŠDZ v sodelovanju z Uradom za šolstvo (Amt Schulwesen).¹⁰⁸

Na Vranskem učiteljstvo z »uspešnimi« jezikovnimi tečaji ni poglobilo samo »jezikovnega znanja prebivalstva, ampak [...] [je] vzpostavil[o] tudi tesno povezanost med učiteljstvom in prebivalci«¹⁰⁹ Pravi zagon je prirejanje jezikovnih tečajev dobilo v naslednjem šolskem letu, ko se je prijavilo toliko slušateljev, da so »morali prirediti tudi dva nekdanja slovenska učitelja, ki perfektno obvladata nemški jezik«.¹¹⁰

Čas prirejanja tečajev so uskladili z navadami pretežno kmečkega prebivalstva, saj »so se začeli novembra in se končali s sezono kmetijskih opravil po veliki noči«. Prisilno spodbujeno zanimanje ljudi za jezikovne tečaje je sčasoma popuščalo, a očitno bolj med mladimi, saj so bili »tečaji za odrasle [...] zelo dobro obiskani, jezikovni tečaji za mladino pa zelo skromno«.¹¹¹

Na Frankolovem so se 6. oktobra 1941 začeli jezikovni tečaji za odrasle, januarja 1942 pa obvezni jezikovni tečaji za mladino.¹¹² Moške so v tečaje vključevali tudi v okviru oborožene formacije ŠDZ vermanšaft, o čemer je kronistka in začasna ravnateljica frankolovske šole Valerie Schuh pohvalno zapisala: »Vermanšaft, ki šteje 316 mož pod vodstvom sposobnega narednika¹¹³ Schibanza, odgovorno prihaja v službo [na urjenje] in na jezikovne tečaje. Trenutno se moške, kakor tudi drugi prebivalci Frankolovega, še zelo mučijo z nemškim jezikom. Občutek imam, da bodo moške, ko bodo obvladali nemški jezik, postali dobri in strumni nationalsocialisti.«¹¹⁴

108 Žižek, Kratek oris, 234.

109 SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 93.

110 Prav tam, 96. Prakso zaposlovanja domačinov z dobrim znanjem nemščine so ohranili tudi v šolskem letu 1942/43. – Prav tam, 127.

111 Prav tam, 127, 128.

112 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 18.

113 Sturmführer.

114 SI ZAC/1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 24.

Slika 6: Vermani in učenci ob glavni cesti pričakujejo glavnega finančnika in administratorja NSDAP Franza Xavierja Schwarza in gavljajterja dr. Siegfrieda Uiberreitherja, 22. junij 1942.

Hrani: SI ZAC 1318

Vnema pri obiskovanju jezikovnih tečajev je, zahvaljujoč vedno hujšim porazom Nemčije, popuščala. V šolskem letu 1942/43, ki je prineslo preobrat na ruski in severnoafriški fronti, je bilo na Frankolovem »na enem izmed jezikovnih tečajev [...] po predaji Tunisa vendarle slišati, da se ljudem zdaj ni treba več učiti nemščine.«¹¹⁵ Kljub temu so s prirejanjem tečajev nadaljevali do leta 1944, ko je kronistka lahko pohvalila vnemo deklet, saj so bili tečaji zanje dobro obiskani, fantje pa so ga obiskovali »tako maloštevilno, da so njihov jezikovni tečaj ukinili.«¹¹⁶

Nemška mladina

Otroke so vključili v NM z dopolnjenim desetim letom, svečani sprejemi pa so se odvijali spomladi. Organizacija NM je s svojo strukturo obvladovala vsa za mladino pomembna področja (telovadbo, obrambno vzgojo, kulturo, tisk, propagando, socialno delo in upravo), zaposlovala pa je učitelje telovadbe, nazorskega šolanja ter petja.¹¹⁷ Prijavnice za vstop v NM so otroci izpolnjevali po šolah. Pred spreje-

115 Tunis so angleške enote zavzele 7. 5. 1943. – SI ZAC 1318 Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944, a. e. 8/84, posn. 14.

116 Prav tam, posn. 28.

117 Žižek, Kratak oris, 252.

mno komisijo so morali priti skupaj s starši (da so preverili njihov status v ŠDZ). Družina naj bi sprejem v NM proslavila kot družinski praznik. Najmlajši člani NM (Jungvolk) med 10. in 14. letom so postali »Pimpfi« (dečki) oziroma »Jungmädel« (deklice). S 14. letom so člani NM svečano »posvetili firerju«, z njihovim vstopom v vrste »prave« NM (fantje med 14. in 18. letom) ali deklet (»Mädel« so imenovali dekleta med 14. in 18. letom) pa se je »uradno« končalo tudi njihovo otroštvo. Najmlajše članke NM so zaposlili z igrami in petjem, mladino med 14. in 18. letom pa predvsem s telesno in svetovnonazorsko vzgojo.¹¹⁸

Zaradi vsega naštetega sta bila vzpostavitev in vodenje NM na seznamu učiteljev vsekakor zelo visoko, zato ne preseneča, da je kronistka šole na Vranskem že ob zaključku šolskega leta 1940/41 ponosno zapisala: »Tudi na področju mladinske organizacije smo v kratkem času opravili veliko dela. Fante v ŠDZ je vodil pomožni učitelj in krajevni poveljnik Sepp Hoffmann, dekleta pa učiteljica in voditeljica skupine Gabriela Lenz. Oba sta požrtvovalno opravljala svoje naloge in uspelo jima je mladino navdušiti za nemško idejo in mladinsko organizacijo.«¹¹⁹ Prva »posvetitvena slovesnost NM«¹²⁰ na Vranskem je bila 19. aprila 1942, prireditev je pripravil vodja NM Sepp Hoffmann, slavnostni govornik pa je bil član NSDAP¹²¹ Heinrich Liebscher.¹²² Na binkošno soboto 1942 je vranska NM pripravila pohod v Braslovče in na Polzelo.¹²³

Slika 7: Ravnatelj Liebscher z učenkami 1. razreda, 1941

Hrani: SI ZAC 0891

118 Prav tam, 253.

119 SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 93.

120 Sprejem otrok v NM.

121 Pg. = Parteigenosse (»strankarski tovariš«).

122 Ravnatelj šole. – SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 105, 106.

123 Prav tam, 106.

Sredi decembra 1942 je dekliška NM pod vodstvom Marie Koretitsch priredila majhno prodajno razstavo igrač, ki so jih izdelali člani NM.¹²⁴ V letih 1942, 1943 in 1944 so otroci svoje delo v NM predstavili na uspeh starih večerih, prvega, 15. marca 1942, naj bi se udeležilo kar 500 ljudi.¹²⁵

Pomoč pri delu NM so na Vranskem poiskali tudi izven šole – voditeljica najmlajših deklet je po dveh učiteljicah (Marii Koretitsch in Eriki Kogelnik) 1. aprila 1943 postala vzgojiteljica v vrtcu Hilde Mondschein,¹²⁶ fantovsko NM pa je (po Gabriele Lenz, Seppu Hoffmannu in Franzu Haringu) leta 1944 vodil Karl Sorre, zaposlen pri Westnu v Celju.¹²⁷

Na Frankolovem je kronika o organiziranju NM bolj molčeča. Prvi zapis, ki jo vsaj posredno omenja, je povezan z zelo obiskanim in uspelim starševskim večerom 12. marca 1942, drugi s proslavo »dneva osvoboditve« 12. aprila 1942, ki se je je udeležila tudi »mladina ŠDZ«, teden kasneje (19. aprila) pa je frankolovska mladina v Vojniku sodelovala na slovesnosti ob zaobljubi NM. Frankolovski učenci so se 30. maja 1942 udeležili tudi državnih športnih iger (Hitlerjugend), njihovi uspehi pa so bili zaradi »dolgotrajnega slabega vremena in pomanjkanja igrišča majhni in skromni«¹²⁸ (pomanjkanje treninga je onemogočalo boljše uspehe učencev pri športu tudi na Vranskem).¹²⁹ Glavno delo v mladinski organizaciji sta prevzela ravnatelj Toth (krajevni vodja NM do vpoklica v vojsko maja 1942) ter učiteljica in kasnejša začasna ravnateljica Valerie Schuh, ki je vodila kar osem enot dekliške veje NM.¹³⁰ Januarja 1943 je 6. razred frankolovske šole obiskala območna dekliška voditeljica Trude Nitsche,¹³¹ marca istega leta so v tednu NM mladinski voditelji in voditeljice v tem razredu prisostvovali pouku, izboljšali pa so se tudi rezultati otrok na športnih igrah NM.¹³² V šolskem letu 1942/43 je NM prikazala uspehe svojega dela na dveh vaških večerih,¹³³ leta 1944 pa so »na preprosti, a dostojanstveni svečanosti ob sprejemu v Nemško mladino 26. 2.« otroci najprej dobili spominske listine, nato pa izvedli »starševski večer, na katerem so uprizorili dve pravljici: Sneguljčica in Kralj Drozgo Brad. Igralci so poželi velik aplavz«. ¹³⁴ Frankolovski pravljica in lutkarska skupina sta na kulturnem tekmovanju osvojili prvi nagradi, dekliška ekipa pa drugo nagrado na športnem dnevu

124 Prav tam, 126.

125 SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 105, 129, 157.

126 22. 6. 1943 so na Vranskem svečano odprli 50. otroški vrtec na Spodnjem Štajerskem. Tja sta prišla zvezni vodja ŠDZ Franz Steindl in celjski okrožni vodja (Kreisführer) Anton Dorfmeister. – SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 132, 133.

127 Prav tam, 165.

128 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 16–18.

129 SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 107

130 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 19.

131 Bannmädelführerin. Trude Nitsche (rojena 1915) je bila osnovnošolska učiteljica, predvojna nacistka in po anšlusu funkcionarka Hitlerjugend v Ostmarki (Avstriji). Na celjskem organizacijskem območju NM je delovala do jeseni 1943, ko je bila premeščena na mariborsko žensko učiteljsko. – Matzer, *Herrschaftssicherung im »Grenzland«*, 125.

132 SI ZAC 1318 Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944, a. e. 8/84, posn. 4.

133 Prav tam, posn. 14.

134 Prav tam, posn. 17.

NM.¹³⁵ Vsak vod¹³⁶ je imel enkrat tedensko »domači večer«. Dekliška skupina¹³⁷ je pozimi 1943/44 pripravila štiri delavnice,¹³⁸ ki so bile zelo dobro obiskane, obravnavale pa so kuhanje, šivanje, predenje in nego dojenčka.¹³⁹

Vojna

Čeprav je imela nemška vojska ob vdoru v Jugoslavijo sorazmerno malo žrtev, se frankolovska kronistka (ob treh padlih nemških vojakih v bližini Nove Cerkve) zaveda, da so padli »prispevali k temu, da se je Spodnja Štajerska lahko vrnila domov. Njihovi junaški grobovi so večne priče in pomniki velikega preobrata v tej prastari nemški mejni krajini«.¹⁴⁰

Prelomni vojni dogodki so v kronikah našli večji¹⁴¹ ali manjši odmev, nas pa vseakor najbolj zanimajo odzivi na dogajanje v lokalnem okolju, ki je zaposlenim v okupatorski upravi in šolstvu dajalo vedeti, da so kljub formalni in kruti pacifikaciji ozemlja še vedno in vedno bolj na sovražnih tleh.

To so kmalu občutili na vojniški šoli, kjer so že pet dni po svečanem začetku šolskega leta (27. septembra 1941) ostali brez nove šest metrov dolge zastave, ki so jo ukradli trije domačini (Franc Klančnik, Ivan Ahtik in Friderik Jurčak) ter jo skrili v zvonik – tatvino so pojasnili skoraj leto dni kasneje, ko je dejanje izdal eden izmed storilcev, ki je bil v celjskem preiskovalnem zaporu zaradi neke druge zadeve. Njegova mati je zastavo medtem iz strahu zažgala, fante pa so 22. julija 1942 v celjskem Starem piskru ustrelili kot talce.¹⁴²

Zanimiv zaplet je vezan tudi na tečaj Nemškega Rdečega križa (DRK), ki so ga spomladi 1942 organizirali na vojniški šoli. Predaval je vojniški zdravnik dr. Rudolf Mikusch, uspešno pa ga je končalo enajst tečajnikov (od štirinajstih), med njimi sta bili tudi dve učiteljici. Konec junija bi morali novi sodelavci DRK svečano zapriseči, a so dogodek odpovedali, »ker zanj ni bil pravi trenutek«, saj so ugotovili, da je bilo med tečajniki več partizanskih pomagačev. Enega iz vojniške skupine so zaradi tega že ustrelili.¹⁴³ »V poletnih mesecih [1942] so se tudi v okolici Vojnika pojavili banditi. Pri kmetih in trgovcih so ropali živež in tobak,« je zapisala ravnateljica.¹⁴⁴

135 Bannsportfest. – SI ZAC 1318 Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944, a. e. 8/84, posn. 27.

136 Schar.

137 Mädelgruppe. Vanjo so bila vključena dekleta v starosti od štirinajst do osemnajst let. – Žižek, »Še nikoli nismo bili tako mladi, močni, verni in fanatični, kakor smo danes!«, 108.

138 Arbeitsgemeinschaften.

139 SI ZAC 1318 Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944, a. e. 8/84, posn. 28.

140 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1842, a. e. 8/82, posn. 6.

141 S prav obsedenim navajanjem vesti iz časopisa *Völkischer Beobachter* prednjači frankolovska kronika.

142 MnZC, Chronik des Schuljahres 1941/42. Kronika OŠ Vojnik 1941–1944 (nemški del), 11. list; prim. Kronika OŠ Vojnik 1940–1945 (slovenski del), 8. list; prim. tudi MnZC, Zbirka Plakati, P-705, Bekanntmachung, Cilli, den 22. Juli 1942.

143 MnZC, Chronik des Schuljahres 1941/42. Kronika OŠ Vojnik 1941–1944 (nemški del), 14. list.

144 Prav tam, 31. list.

V frankolovsko šolsko kroniko se je taka mimobežna notica vtihotapila v šolskem letu 1942/43, ko v poglavju Šolska stavba naletimo na vpis: »Okna so bila večkrat zastekljena, a so jih kmalu nato, ko ni bilo pouka, neznani storilci spet razbili.«¹⁴⁵ Leta 1943 se je med ljudmi začel krepiti dvom v zmago nemškega orožja: »Tisti maloštevilni ljudje na Frankolovem, ki so z nami, učiteljicami, govorili o vojnih dogodkih, so bili navdušeni nad uspehi naših vojakov in globoko prizadeti ob umikih ter zaskrbljeni zaradi izida vojne.«

»Da je bil naš kraj doslej varen pred napadi banditov, je morda znak za to, da je prebivalstvo v večini na naši strani,«¹⁴⁶ so učiteljice verjetno sklepale iz svojih stikov z ljudmi, z njimi pa so itak komunicirali le tisti, ki Nemcem niso bili sovražni.

Kljub temu so se na Frankolovem ponavljali dogodki, v katerih lahko vidimo klasičen kriminal (vlom): »V noči s 25. na 26. oktobra [1943] je nekdo skozi okno vdrl v pritlično šolsko stavbo. Odprli so vrata zbornice. V predalih so očitno iskali denar, ker ni nič zmanjkalo.«¹⁴⁷ Precej bolj zaskrbljujoča pa sta bila dogodka 4. maja in 2. junija 1944,¹⁴⁸ ko »so banditi ponoči napadli naseljeno šolo, pri tem uničili dve firerjevi sliki, grozili učiteljici in si prisvojili različne predmete, med drugim vsebino šolske lekarne ter veliko zastavo s kljukastim križem. Pri prvem napadu so banditi pomazali zunanje zidove šole s slovenskimi besedami, imenom 'Tito' in komunističnimi znaki 'kladivo in srp'«. ¹⁴⁹ Pri tem je seveda šlo za napad na šolo kot ustanovo okupatorske uprave. V tem letu se je zaradi »okrepljene dejavnosti banditov« predčasno (1. julija) končalo tudi šolsko leto, ker se je šolski obisk junija zelo zmanjšal.¹⁵⁰ Nemško učiteljstvo je za vedno zapustilo kraj, šolo pa so za nastanitev uporabljale policijske in vojaške enote.¹⁵¹

Vransko je bilo zaradi svoje pomembne vloge pri obrambi ceste Celje–Ljubljana polno policijskih, vojaških in vermanskih enot, ki so bile nastanjene tudi v šoli in so ovirale normalen pouk. 25. maja 1942 so v šolo nastanili vermane, poučevali so najprej v treh, poleti pa celo samo v dveh učilnicah.¹⁵²

»Vermanšaft, ki je nastanjen v šoli, se skoraj vsak dan spopada s komunističnimi bandami, ki se zadržujejo v okolici Vranskega in od kmetov zahtevajo živež in obleko. 22. 6. je bil v spopadu z močnejšo skupino v Vologu ustreljen en član tolpe. Naslednji dan je sledila policijska patrulja, ki pa ni bila uspešna, saj se je tolpa že zdavnaj umaknila. Interventne sile so oborožene zaradi samoobrambe in zaščite orožniške postaje, ki jo morajo ob napadu komunistov braniti iz šole. Napada ne bo, saj policija in vojska vso noč patrolirata,«

beremo v kroniki.¹⁵³

145 SI ZAC 1318 Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944, a. e. 8/84, posn. 6.

146 Prav tam, posn. 13.

147 Prav tam, posn. 16.

148 Gre za napad borcev XIV. divizije.

149 Narekovaji v originalu. – SI ZAC 1318 Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944, a. e. 8/84, posn. 18.

150 Prav tam in posn. 19.

151 SI ZAC 1318 Šolska kronika OŠ Frankolovo 1940–1959, a. e. 8/85, posn. 23, 24.

152 SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 122.

153 Prav tam, 107, 108.

Da so bili ti upi prazni, se je pokazalo

»tako po odhodu vojske z Vranskega[, ko] so se v okolici pojavili banditi. Vermanšaft je z njimi nekajkrat prišel v stik in pri tem utrpel izgube. Izgube pa so imeli tudi nasprotniki. V začetku novembra so si posamezni banditi drznili celo do trga, a so jih orožniki in vermani odbili. 6. novembra [1942] so orožniki, policisti in esesovci izvedli iz Vranskega veliko akcijo v hribe na severu, v kateri je bilo 19 mrtvih banditov in 9 ujetih. Del jih je vseeno spet pobegnil. Jasno je, da so ti ponavljajoči [se] nemiri vplivali na prebivalstvo in šolsko mladino. Opazna je bila splošna pobitost, še zlasti, ker so v tem času spet odpeljali več oseb z Vranskega v zapor v Celju.«¹⁵⁴

Partizanska dejavnost se je kljub temu nadaljevala, čeprav si je 1. marca 1943 policija iz strateških vzrokov izbrala Vransko

»za svoje oporišče boja proti banditom. Odtlej se banditi Vranskega izogibajo. Razen orožniško in policijsko je Vransko postalo tudi oporišče SD.¹⁵⁵ Dejavnost banditov je kljub naši zaščiti v kraju v okolici v začetku pomladi znova oživela. Razen manjših banditskih akcij, ropanja kmetij in trgovin je treba posebej omeniti 1. junija izvršen umor kmečkega vodje iz Prekope. Storilec je bil bandit iz istega kraja, ki je po dejanju zbežal v gozd.«¹⁵⁶

Pogoste akcije in spopadi so vendarle zaznamovali kraj, »zlasti akcije banditov, ki so vedno sprožile naše protinapade, so pustile turobno, a vendarle uporniško razpoloženje. To je bilo vidno ne le v šoli, ampak tudi v vsem kraju«,¹⁵⁷ najhujše pa je šele prihajalo.

24. oktobra 1943 je bilo pri napadu na vranski vermanšaft šest mrtvih in sedem hudo ranjenih.

»13. 11. zgodaj popoldne so banditi na cesti proti Trojanam napadli poštni avtomobil, pri čemer sta bila 2 mrtva. Istega dne – 13. 11., je bil napaden tudi avto SS – 7 mrtvih. V noči s 1. na 2. februar je bil napaden Motnik, cesto na Vransko pa so zaprli – 6 mrtvih in več ranjenih. Na Vranskem je bila razglašena bojna pripravljenost. Na cesti proti Trojanam je bilo še več napadov na policijske avtomobile. Maja in junija so začeli banditi pogosteje siliti proti Vranskemu. Pri napadih na Wagscheid in kasneje na Pondor smo lahko jasno začutili močno vznemirjenje prebivalstva.«¹⁵⁸

154 Prav tam, 123, 124.

155 Sicherheitsdienst – obveščevalna služba.

156 SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944, a. e. 12/38, 130.

157 Prav tam, 153.

158 Prav tam, 158, 159.

Vročje je postajalo tudi učiteljem v Vojniku, kjer »si lahko na začetku šolskega leta [1943/44] podnevi brez skrbi potoval naokoli, na koncu šolskega leta pa to ni bilo več priporočljivo«. ¹⁵⁹ V to je ravnatelja verjetno najbolj prepričal partizanski napad na Vojnik 11. junija 1944, ko so nemški učitelji od partizanov dobili naslednji poziv:

»Na zahtevo partizanskega poveljstva se mora na slovenskih šolah poučevati le v slovenščini. Učite otroke v njihovem maternem jeziku. Če tega ne boste počeli ali ne znate slovensko, vas bomo kaznovali po naših predpisih. Vsi nemški učitelji morajo zapustiti našo slovensko zemljo ali pa vas bomo izgnali iz šole. Na naših tleh morajo biti samo Slovenci in slovenski jezik. Smrt fašizmu! Svoboda domovini!« ¹⁶⁰

V trgu so zatem samozaščitno organizirali nekakšno »vaško stražo«, ki je do konca junija varovala kraj. Seveda stanje tu še zdaleč ni bilo tako hudo kakor v Zgornji Savinjski dolini, zato je vojniški ravnatelj zadnji vpis v kroniko avgusta 1944 optimistično zaključil: »A tudi tukaj bo prišlo do preobrata. Nemška vojska bo ta območja spet osvobodila in šola bo spet širila in utrjevala nemštvo.« ¹⁶¹

Nemška šola na Vranskem je kljub poraznemu obisku ¹⁶² vztrajala do 5. aprila 1945, ko so okupatorske oblasti učiteljstvo pozvale, »da nemudoma pospravi svoje najnужnejše stvari in zapusti službena mesta, kamor se predvidoma ne bo več vrnilo«. ¹⁶³

Viri in literatura

Arhivski viri

- MnZC – Muzej novejšje zgodovine Celje:
 - Kronika OŠ Vojnik 1940–1945 (slovenski del).
 - Kronika OŠ Vojnik 1941–1944 (nemški del).
 - Zbirka Plakati, P-705.
- SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje:
 - SI ZAC 891 – Osnovna šola Vransko (1805–1993):
 - Šolska kronika OŠ Vransko 1935–1944.
 - Šolska kronika OŠ Vransko 1945–1957.

¹⁵⁹ Schuljahr 1943/44. MnZC, Kronika OŠ Vojnik 1941–1944 (nemški del), 37. list. Kronist omenja prelet ameriških bombnikov in njihovo odmetavanje rezervoarjev za gorivo (31. 1. 1944), bombardiranje Celja (25. 2.) in strmoglavljenje ameriškega letala pri Novi Cerkvi ter prihod XIV. divizije na Štajersko (7. 2. 1944).

¹⁶⁰ Prav tam, 38. list.

¹⁶¹ Prav tam, 39. list. Pouk je sicer še potekal do marca 1945. Po pobegu ostalih nemških učiteljev je ostala le Julia Senitz. V partizane je 17. marca odšel tudi celoten vod vojniških žandarjev s poveljnikom vred. – MnZC, Kronika OŠ Vojnik 1940–1945 (slovenski del), 20. list.

¹⁶² Pozimi 1944/45 je šolo obiskovalo le še 12 % otrok. – SI ZAC 891 Šolska kronika OŠ Vransko 1945–1957, a. e. 12/39, posn. 2.

¹⁶³ Prav tam, posn. 1, 2.

- SI ZAC 1318 – Osnovna šola Frankolovo (1816–1993):
 - Chronik der Volksschule Sternstein 1942–1944.
 - Šolska kronika OŠ Frankolovo 1816–1942.
 - Šolska kronika OŠ Frankolovo 1940–1959.

Literatura

.....

- Ferenc, Tone. *Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 1 Razkosanje in aneksionizem*. Ur. Mitja Ferenc. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 2006.
- Ferenc, Tone. Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. *Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani* II (1958): 81–156.
- Matzer, Lisbeth. »Pripadaš nam po svoji krvi.« Hitlerjeva mladina kot sredstvo germanizacije na Gorenjskem in na Spodnjem Štajerskem. *Zgodovina za vse* 30, št. 1 (2022): 68–81.
- Matzer, Lisbeth. *Herrschaftssicherung im "Grenzland." Nationalsozialistische Jugendmobilisierung im besetzten Slowenien (1941–1945)*. Inaugural-Dissertation: Graz, 10. 4. 2020.
- Žižek, Aleksander. »Še nikoli nismo bili tako mladi, močni, verni in fanatični, kakor smo danes!.« V: Marija Počivavšek (ur.). *Odsevi preteklosti. Iz zgodovine Celja 1941–1945* (4), 83–135. Celje: Muzej novejšje zgodovine Celje, 2004.
- Žižek, Aleksander. Kratek oris strukture in delovanja štajerske domovinske zveze na Celjskem v letih 1941 do 1945. V: *Celjski zbornik* 28 (1993): 199–274.

Tiskani viri

.....

- *Krajevni leksikon Dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine*. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.
- *Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs des Zivilverwaltung in der Untersteiermark*, 1941, Nr. 1 bis 60. https://www.sistory.si/cdn/publikacije/1-1000/248/Verordnungs_und_Amtsblatt_1941-1945.pdf. Pridobljeno 30. 6. 2023)
- *Vodnik po fondih in zbirkah*. Zgodovinski arhiv Celje. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2010.

Damijan Guštin*

»Zavedajmo se pri vsaki naši akciji, da tekmujemo!«** Narodno tekmovanje, Tekmovanje zmage in druga***

IZVLEČEK

Poleti in jeseni 1944 je vodstvo odporniškega gibanja izvedlo dve delovni tekmovanji svojih političnih organov in vojaških enot. Članek na podlagi primarnega gradiva analizira zastavitev, izvedbo in rezultate teh tekmovanj, ki so po svoji vsebini predstavljala sinergijo med motivacijskimi in propagandnimi prijemi odporniškega gibanja na Slovenskem ter potrebami po dodatnih materialnih dobrinah in razširitvi človeške baze v letu 1944. Tekmovanja v zbiranju materialne in politične podpore odporniški organizaciji so spodbudila dodatno aktivacijo njenih političnih organov na vseh ravneh in izostritev njihovih političnih nalog. Pridobitev dodatnih materialnih in človeških resursov neposredno od prebivalstva je bila v okoliščinah občutnega primanjkljaja pomembna za delovanje in preživetje odporniške organizacije, izvesti pa jih je bilo mogoče le na območjih, kjer je bilo odporniško gibanje dovolj organizirano in kontrola okupacijskih in kolaborantskih sil ni bila popolna.

Ključne besede: Osvobodilna fronta slovenskega naroda, odporniško gibanje, tekmovanje, motiviranje, propaganda, druga svetovna vojna, Slovenija

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Jamova cesta 64, SI-1000 Ljubljana, damijan.gustin@inz.si

** SI AS 1887, t. e. 43, Gorenjska tekmuje, št. 3, 20. 6. 1944.

*** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Politična zgodovina*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

**"DURING EACH OF OUR ACTIONS
WE SHOULD BE AWARE THAT WE ARE COMPETING!"
NATIONAL COMPETITION, VICTORY COMPETITION, AND MORE**

In the summer and autumn of 1944, the leadership of the resistance movement in Slovenia held two competitions among its political bodies and military units. Based on primary sources, the article analyses the idea, implementation, and results of these competitions, which, in terms of their content, represented a synergy between the resistance movement's motivational and propaganda approaches and its needs for additional material resources and the expansion of its personnel. The competitions in gathering the material and political support for the resistance organisation spurred the further activation of its political bodies at all levels and encouraged a better definition of their political tasks. Obtaining additional material and human resources directly from the population was vital for the functioning and survival of the resistance organisation under the conditions of significant deficit. However, such actions could only be carried out in the areas where the resistance was sufficiently organised and which were not entirely controlled by the occupying forces and their collaborators.

Keywords: Liberation Front of the Slovenian Nation, competition, resistance, propaganda, motivation, World War II, Slovenia

Prvo praznovanje ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda

Kako primerno obeležiti triletnico delovanja Osvobodilne fronte slovenskega naroda (OF), se je v začetku marca 1944 vprašalo njeno vodstvo, Izvršni odbor OF (IOOF). V medsebojnih pogovorih večine članov, ki so se zadrževali v bazi 20 v Kočevskem Rogu, je prevladalo prepričanje, da je treba vsestransko obeležiti pomembno obletnico, ki so jo v teh pogovorih določili na 27. april.¹ Ne le obeležiti, saj je boj še potekal in vsi so vedeli, da bo za nadaljevanje odpora potrebne še veliko motivacije in sredstev. Kako sprožiti dodatne spodbude bojujočemu se članstvu in prebivalstvu, da bodo učinkovale in okrepile vojne napore, pripravljenost ljudi, da bodo (bolj) sodelovali v odporu, da bodo materialno in fizično podprli odporniško organizacijo in njeno vojsko? Hkrati so čutili, da se je zagon organizacije nekoliko izpraznil.

¹ Prim. Škerl, Kdaj je bila ustanovljena Osvobodilna fronta?, 185, 186.

Po velikih nemških protipartizanskih operacijah od septembra do decembra 1943 se je vzpostavilo novo ravnoesje z dobro delujočo nemško okupacijsko upravo na Primorskem in v Ljubljanski pokrajini, v katerem so se območja, na katerih je odporiška organizacija svobodno delovala, občutno skrčila. Sočasno je OF svojo oblastno funkcijo (ljudske oblasti) vsaj v načelu ločevala od politične odporiške organizacije, kar sta najbolje pokazala vsebina 1. zasedanja Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) 20. februarja 1944 in razpis volitev v krajevne narodnoosvobodilne odbore (NOO) in delegate za skupščine okrajnih NOO, ki so se imele začeti v kratkem.²

Za proslavljanje ustanovitve Osvobodilne fronte je njeno vodstvo sestavilo obsežen program aktivnosti.³ Med predlogi je požela ideja o spodbudi članstva OF z uvedbo tekmovanja med odbori OF na vseh ravneh hitro odobravanje. Ne tekmovanja v športnih disciplinah, pač pa tekmovanja v odporu, boju in vzpostavljanju ljudske oblasti.⁴ Glede na izrecno umestitev je postalo narodno tekmovanje tudi ena od počastitev triletnice OF. Kdo je predlagal prav prijem, da se delovanje odporiške organizacije propagira kot tekmovanje, ni znano.

Narodno tekmovanje

Od sklepa do razpisa tekmovanja ni minilo veliko časa, 7. aprila 1944 sta predsednik in sekretar Izvršnega odbora OF (IOOF) Josip Vidmar in Boris Kidrič podpisala odlok o tekmovanju. »IOOF slovenskega naroda razpisuje za proslavo tretje obletnice OF narodno tekmovanje, ki bo trajalo od 27. aprila do 27. junija.«⁵ Upravičenje tekmovanja je razpisnik opredelil kot »namen buditi narodno samoiniciativo slovenskih ljudi v narodnoosvobodilni borbi in pri graditvi ljudske oblasti ter stopnjevati njegove borbene napore«. V povzdignjenih besedah, v katerih je razbrati Kidričev slog, je razvidno, da je vodstvo odporništva upalo, da bo narodno tekmovanje povečalo zagnanost aktivistov na različnih ravneh, pa čeprav so v središče postavljali ljudsko samoiniciativnost. Na to kaže tudi nadaljevanje: »Tekmovanje organizirajo okrožni, okrajni, krajevni odbori OF, poleg tega pa tudi odbori SPŽŽ, ZSM in druge masovne organizacije OF.« V osredju pa so bile tekmovalne discipline: »Tekmuje se v vseh panogah narodno-osvobodilne borbe in v izgradnji nove slovenske oblasti za izvršitev

2 Prim. Ferenc, *Ljudska oblast*, 13–28, 87–94, 106. Fajfar, *Odločitev*, 471. Prve volitve so se začele 25. 3. 1944 v okrožju Bela krajina.

3 Prim. *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja* (dalje DOO NOG), 11, dok. 101, zapisnik seje IO OF 12. 3. 1944; dok. 102, zapisnik slavnostne seje IO OF 27. 4. 1944. Proslav oziroma množičnih zborovanj so v počastitev triletnice odbori OF pripravili veliko število. Največje je bilo v Črnomlju z menda 6000 udeleženci.

4 DOO NOG, 11, dok. 101, zapisnik seje IO OF 12. 3. 1944.

5 SI AS 1670, t. e. 1, Razpis narodnega tekmovanja, 7. 4. 1944. Sklep so ponatiskovali tudi tekmovalni pokrajinski vestniki, npr. Gorenjska tekmuje. Gl. SI AS 1887, t. e. 43, Gorenjska tekmuje, št. 1, 20. 5. 1944, Tekmovanje za proslavo III. obletnice OF.

6 SI AS 1670, t. e. 1, Razpis narodnega tekmovanja, 7. 4. 1944.

postavljenega načrta in za doseg najboljšega uspeha preko postavljenega načrta.«⁷ Kaj so bile panoge narodnoosvobodilne borbe, je opredelil sekretar IOOF v navodilih za organizacijo narodnega tekmovanja, medtem ko je bilo drugo omenjeno področje – izgradnja ljudske oblasti – jasnejše, saj so se obetale volitve v narodnoosvobodilne odbore vsaj na območjih, ki jih je polno ali delno kontrolirala OF v Ljubljanski pokrajini in na Primorskem.⁸ Sledila so še določila, da bo rezultate okrožij ocenjeval Izvršni odbor OF sam, rezultate krajevnih in okrajnih organizacij pa okrožni odbori OF. In da bo tekmovanje še bolj podobno pravemu tekmovanju, bo IO OF najboljšim podelil nagrade.⁹

Narodno tekmovanje je v tekmovalne discipline zajelo širok razpon dejavnosti, ki so jih sicer z večjim ali manjšim uspehom, možnostmi in pozornostjo izvajali odbori OF tudi do tedaj:

- polna obdelava plodne zemlje,
- zbiranje posojila svobode,
- izvedbe volitev v NOO čim prej in s čim večjo udeležbo,
- pomoč partizanski vojski z mobilizacijo in prehrano,
- izvedba zborovanj in sestankov za pridobitev čim večjega števila novih pristašev OF,
- organiziranje boja »proti belo-plavim gestapovcem in skrivačem za njihovo popolno iztrebljenje«,
- zbiranje podatkov o sovražnih organizacijah in njihovi propagandi proti OF,
- odpiranje šol, organiziranje kulturnih prireditev,
- razpečevanje odporniškega časopisja, število in kvaliteta dopisov tem listom,
- podpiranje partizanskih družin,
- število paketov za bolnice,
- zbiranje hrane za partizane, pranje perila partizanom.

Za vzpostavitev vsaj primerljivih pogojev tekmovanja in nadzor nad tekmovanjem so navodila IO OF zahtevala pripravo in verifikacijo načrtov tekmovanja. Krajevni odbori in celo posamezniki naj bi izdelali tekmovalne načrte, jih posredovali okrajnim odborom, ti bi jih po primerjavi z lastno izdelanimi zbirnimi načrti odobrili ali zahtevali popravke, nato pa naj bi se enak postopek ponovil še na okrožni stopnji.¹⁰ Kidričeva navodila so zahtevala takojšnja zborovanja oziroma seje odborov OF, da oblikujejo sklepe o udeležbi na tekmovanju, saj je bilo do začetka tekmovanja le tri tedne. Popularizacija tekmovanja ni bila pretirano razkošna; okrožja oziroma pokrajinske organe OF so zavezali, da začnejo izdajati okrožne vestnike o tekmovanju, kjer bodo objavljali načrte in rezultate.¹¹

7 Prav tam.

8 Prim. Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem*, 87–94.

9 SI AS 1670, t. e. 1, Razpis narodnega tekmovanja, 4. 4. 1944.

10 SI AS 1670, t. e. 1, Navodila za organiziranje narodnega tekmovanja, 7. 4. 1944.

11 Prav tam.

Razpisu je sledila praktična izvedba. Da okrožnim odborom vse ni bilo tako jasno, kaže naknadno poročilo okrožja Novo mesto, češ da so bile glede tekmovanja nejasnosti in zato tudi različna tolmačenja.¹² Delno se je tega zavedal tudi sam razpisnik, ko je v prvem stavku navodil poudaril, da ne gre za nove vsebine dela OF (in nove obremenitve aktivistov), pač pa za »nov tempo«, nov sistem in metode dela.¹³ Tako je komisija za tekmovanje Okrožnega odbora (OO) OF Novo mesto ugotovila: »Vaščani in meščani so sicer bili pripravljeni tekmovali, toda ni jim bilo jasno, v čem naj tekmujejo. [...] Tolmačili smo tovarišem na sestankih in preko ‚Našega tekmovanja‘, da bo vsakdo tekmoval na svojem področju dela prav s tem, da bo v času tekmovanja svoje vsakodnevno delo opravljal boljše, uspešnejše, da bo delal še več in da bo uspeh tega dela številčno večji in po kakovosti boljši.«¹⁴

Predvsem pa so bile informacijske poti prepočasne, da bi v vseh okrožjih tekmovanje sploh lahko začeli 27. aprila. Spričo tega so se najbrž začele pritožbe, saj je nekaj tekmovalnosti med pristaši tudi sredi vojnih razmer le bilo, čeprav lastne politične kariere še niso bile v ospredju interesa posameznih aktivistov. Tudi tekmovalna glasila so začela izhajati šele sredi tekmovanja. Izvršni odbor OF je zato naknadno, 30. junija 1944 sklenil, da tisti odbori, ki tekmovali niso mogli takoj spočetka, tekmovanje nadaljujejo do 15. julija, nato pa se mora tekmovanje brezpogojno zaključiti na vsem slovenskem ozemlju ter gradivo poslati Izvršnemu odboru OF. Ta je za oceno rezultatov in izbiro najboljših namreč medtem ustanovil posebno komisijo in že vnaprej dopolnil določila tekmovanja, češ da se bo tistim okrožjem, ki bi tekmovala manj kot dva meseca, pri oceni rezultatov upošteval dejanski čas, ko so lahko tekmovala.¹⁵

Odbori OF na vseh organizacijskih stopnjah so narodno tekmovanje sprejeli kot svojo nalogo, nekateri najbrž tudi kot izziv. Privlačno je še bilo, da so propozicije dopuščale, da so si tekmovanje lahko napovedovali tudi sosednji krajevni ali okrajni odbori. Tekmovanje se je začelo – vendar z birokratskim začetkom, saj je bilo treba najprej izdelati načrte, jih predložiti v verifikacijo višjim odborom in morebiti popraviti, če niso ustrezali presoji višjega odbora. Sila veliko časa je to pomenilo, posebej v razmerah, ko je bila komunikacija med organizacijami počasnejša in zaradi visokega rizika kurirske službe tudi nezanesljiva. V časovni stiski je tako okrožni odbor Novo mesto kar sam sestavil okrožni okvirni načrt, ki pa »ni bil v skladu s prilikami posameznih okrajev« in je bil zato neizvedljiv.¹⁶ Več bližnjih okrožnih odborov je navodila dobilo pravočasno in so tekmovanje lahko začeli 27. aprila, ko so za uvod priredili veliko okrajnih in okrožnih proslav triletnice OF. Veliko pa je bilo tudi okrožnih in rajonskih odborov, ki so navodila pozabili pregledati ali jih iz najrazličnejših vzrokov niso dobili.

Vzneseno je propagandist opisal, kako razpisano tekmovanje prevzema vso Gorenjsko. Z geslom »Zavedajmo se, da je vsaka naša akcija tekmovanje« so potem

12 SI AS 1670, t. e. 10, Poročilo tekmovalne komisije okrožja Novo mesto 27. 11. 1944.

13 SI AS 1670, t. e. 1, Navodila za organiziranje narodnega tekmovanja, 7. 4. 1944.

14 SI AS 1670, t. e. 10, Poročilo OO OF Novo mesto, nedat. List Naše tekmovanje je bil okrožni tekmovalni vestnik.

15 SI AS 1670, t. e. 1, Vsem pokrajinskim in izvršnim odborom OF, 30. 6. 1944.

16 SI AS 1670, t. e. 10, Dopis OO OF Novo mesto 4. 10. 1944.

poskušali spodbuditi tekmovalnost med vsemi masovnimi političnimi organizacijami.¹⁷ Podobno je *Primorski poročevalec* natisnil članek o razpisnem tekmovalništvu, v katerem je pisec povzel glavna določila tekmovalništva ter poudaril, da mora tekmovalništvo obsegati tudi »vse panoge ljudskega kulturno-prosvetnega udejstvovanja«, amaterskega ustvarjanja, šolskih in drugih kulturnih proslav.¹⁸ To ni bilo problematično, saj so navodila dopuščala tudi oblikovanje lastnih tekmovalnih disciplin.

V tekmovalništvo so, najbrž po ukazu Glavnega štaba, vključili tudi partizansko vojsko. Pod udarnim naslovom Naša vojska tekmuje so, kakor sledi iz glasil in poročil, tekmovali v zbiranju in racionalni rabi orožja in streliva ter v uspešnosti v bojih. Tako že prva številka gorenjskega tekmovalnega glasila slab mesec po začetku tekmovalništva poudarjeno poroča, da je 30. divizija zgolj v prvem tednu maja zbrala dva mitraljeza, 32 pušk in več kot 21.000 kosov streliva, in hkrati opisuje izbojevalne boje v smislu gesla kot dosežke na tekmovalništvu.¹⁹ V naslednjih dveh številkah je na podoben način pozornost posvečena 31. diviziji, njene akcije opisuje kot prispevek na narodnem tekmovalništvu.²⁰

Tekmovalništvo se je medtem odvijalo. Tekmovalništvu so se lahko posvetili tam, kjer je obstajalo osvobojeno ali kontrolirano ozemlje in so se aktivisti lahko preprosteje gibali in tudi dejansko ukrepali na tekmovalnih področjih. To je bila tudi temeljna slabost tekmovalništva, saj pogoji tekmovalništva nikakor niso bili niti podobni za vsa okrožja oziroma okraje ali kraje. Tako so se, kot razberemo, v Narodno tekmovalništvo vključila okrožja v Ljubljanski pokrajini, na Primorskem in deloma Gorenjskem.

Težave zaradi neobveščenosti, prepoznega začetka in vojnih razmer so se še nadaljevale. Izvršnemu odboru OF, ki mu je bilo veliko do tega, da tekmovalništvo izpelje čim širše, ni preostalo drugega, kot da je rok za zaključek in izdelavo poročil z rezultati še podaljšal. Komisija je dobivala okrožna poročila, ki so izkazovala, da ambiciozno zastavljenih tekmovalnih načrtov ni bilo mogoče uresničiti v 100 odstotkih. No, s pomočjo okrožnih odborov v obliki konkretnih predlog tekmovalnih načrtov so okrajji in krajevni odbori izdelali svoje tekmovalne načrte, a velika večina šele po 27. aprilu, ko naj bi tekmovalništvo že teklo.²¹ A brez zamud ni šlo. Goriško okrožje se je tekmovalništva lotilo šele 20. maja, čeprav se je nanj pripravljalo od 5. maja, kar bi pomenilo, da so takrat dobili razpisne materiale. Toda poudarili so, da so nabor tekmovalnih panog razširili še na druga področja, na gospodarstvo, propagando, prosveto in mobilizacijo.²²

Tekmovalništvo v belokranjskem okrožju so izvedli, kot sledi iz končnega okrožnega poročila, na vseh tekmovalnih področjih. V vzpostavljanju mreže odborov OF so po oceni okrožnega odbora OF plan izpolnili stoddodstotno, saj so okrožje razdelili na okraje, vzpostavili vse okrajne odbore OF ter 115 krajevnih odborov OF (in v »belih«

17 SIAS 1887, t. e. 43, Gorenjska tekmuje, 1. 6. 1944, št. 2, Naša vojska tekmuje.

18 *Primorski poročevalec*, 15. 5. 1944, št. 6. Cit. po Beltram, *Svet med Snežnikom in Slavnikom*, 150.

19 SIAS 1887, t. e. 43, Gorenjska tekmuje, 20. 5. 1944, št. 1.

20 SIAS 1887, t. e. 43, Gorenjska tekmuje, 1. 6. 1944, št. 2; 20. 6. 1944, št. 3.

21 SIAS 1670, t. e. 10, Poročilo OOOB Bela krajina, nedat.

22 SIAS 1670, t. e. 10, Dopis OOOB za Goriško 20. 7. 1944.

vaseh zaupnike).²³ Volitve so uvedli z 86 dni trajajočo predvolilno kampanjo, izvedli volitve povsod kjer so bile postavljene kandidatne liste, z izjemo ene vasi, kjer volilni upravičenci kolektivno niso hoteli voliti. Najvišjo volilno udeležbo so dosegli v Metliki, kar 95,8 %. Sklicali so tudi zasedanja vseh okrajnih in okrožne narodnoosvobodilne skupščine. Potem ko so še navedli najboljše KNOO v okrožju, so sklenili poročilo, da so tudi to panogo izvršili »vsaj 100 %«. ²⁴

V preskrbnih panogah tekmovanja je okrožje uspelo doseči, da se je obdelala vsa plodna zemlja, celo več kot kdajkoli prej, ne glede na to, da je obdelava v veliki meri slo-nela na ženskah. »One so opravljale najtežja poljska dela, od oranja do žetve. Ženskam je potrebno izreči posebno pohvalo.«²⁵ Z medsebojno pomočjo 750 družinam, katerih moški člani so bili v vojski, so opravili 250.000 delovnih ur in še 65.000 delovnih ur z živino.²⁶ Izključno za vojsko je bilo obdelanih 40 njiv in pokošenih veliko travnikov. »Na Stražnem vrhu obdelujejo pioniri za našo vojsko dve njivi z zelenjavo.« Med živinorejskimi panogami so uspeli povečati kokošjerejo za 25 do 50 %, rejo svinj za 30 %. V okviru tekmovanja so uredili 78 gnojišč, a zabeležili »Dragatuš ni uredil vseh gnojišč kot se je obvezal v tekmovalnem načrtu«. ²⁷

V prehranskem delu tekmovanja je okrožje kljub pasivnosti krajev in težkim raz-meram v dvomesečnem obdobju tekmovanja zbralo in oddalo »za vojsko in insti-tucije« 80 vagonov hrane in 240 glav živine. Več kot dvajset vasi je polno oddalo odrejene redne dajatve. »Poleg rednih dajatev je Okrožje zbralo za vojsko še najmanj 10.000 kg hrane. [...] Vas Kot v okraju Semič je nahranila v dveh mesecih poleg rednih dajatev 480 vojakov in razdelila 750 litrov vina.«²⁸ V času tekmovanja so obnovili delovanje osmih žag, postavili tri apnenice, v katerih so nažgali 110 ton apna, ter dve kopi za kuhanje oglja. Obnovili so delovanje 50 obrtnih delavnic najrazličnejših, a nujno potrebnih obrti, spodbudili so tudi domačo obrt. »Tov. Žnidaršič Franc s Štrekljevca samouk je izdelal 350 grabelj.« Ženske in mladinke so sešile 6680 kosov perila za vojsko. Kot postavki v tekmovanju so okrožni aktivisti vključili celo delovanje treh obratov, električne centrale in železolivarne v Črnomlju ter strojarne v Metliki. Po njihovem mnenju so tekmovalni načrt na tem področju presegli 100 %.

Zbrali so 442.728 lir t. i. posojila narodne osvoboditve, največ v okraju Črnomelj. »Vas Pribinci je dala 11.555 lir posojila, vas Butoraj 8000 lir. [...] Tov. Majerle Jože in Dolnjih Radanc je dal sam 2000 Lit, ko je videl, da vas ne upa dati v načrt 500 Lit posojila.«²⁹ Smela pa je bila trditev, da se je za 50 % dvignilo zaupanje v lirski bon, ki ga je izdajal DEZAS.

Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko je izvedel po koncu tekmovanja tudi oceno doseženih rezultatov. Na seji, ki je bila posvečena le tekmovanjema, je ugotovil

23 Prav tam.

24 Prav tam. O ljudski oblasti v okrožju več Ferenc, *Ljudska oblast*, 94–117.

25 SI AS 1670, t. e. 10, Poročilo OOOB Bela krajina, nedat. Podčrtano v originalu.

26 Prav tam, 4.

27 Prav tam, 7.

28 Prav tam, 8.

29 Prav tam, 10. Uradna oznaka za italijansko liro je bila Lit.

najboljše po posameznih panogah tekmovanja. Tako je bilo okrožje Jesenice najboljše pri širitvi organizacij OF, okrožje Škofja Loka pri utrjevanju OF, okraj Žiri najboljši okraj na Gorenjskem, Novljan, Aleš in Vida pa najboljši med aktivisti. Odbor je proglasil tudi najboljša okrožja pri posameznih panogah tekmovanja. Okrožje Jesenice je tako bilo najboljše pri propagandi, napisnih akcijah, Škofja Loka pri »masovni propagandi«, v razkranjanju domobranskih enot, okrožje Kamnik v pomoči vojski. »Okrožje Kamnik je najbolj popolno mobiliziralo, na Jesenicah je najbolj uspela mobilizacija. Mobiliziranih je bilo 1430 mož.« Zbrali so tudi nad milijon mark (RM) posojila. Za nagrado je dobil aktivist Don brzostrelko in sklenili so sledeče: »[Z]a nagrado se bodo delile tudi slike tovariša maršala Tita.«³⁰

Skromnejše so bile možnosti tekmovanja na območjih na robovih osvobojenega ozemlja, kot je bilo okrožje Litija, ki je imelo še to oviro, da se je med tekmovanjem reorganizirano; vključili so ga v Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko in nato spet v Pokrajinski odbor OF za Štajersko. Za pogloblitve zastavitve in dosežke so si njeni aktivisti zastavili razširitev odborov OF v vse vasi in pritegnitev prebivalstva z »masovnimi sestanki« in mitingi, ustanavljanjem odborov SPŽZ in ZSM, zbiranjem narodnega posojila (92.000 RM), ustanavljanjem gospodarskih komisij in oddajo hrane za partizanske enote, v manj nadzorovanem okraju Zasavje so ustanovili štiri šole s 120 učenci.³¹

Okrožje Ribnica je tekmovanje zaključilo 16. julija. V zaključen poročilu je okrožni odbor poudaril, da so bili glede na razmere dosežki tekmovanja relativno dobri. Za najboljši okraj je bil izbran okraj Banja Loka. Osvobojen, a pasiven je »pokazal mnogo krepke volje za izvedbo nalog tega tekmovanja«. Nato so bili izbrani najboljši še v posameznih, kar 38 dejavnostih. Okraj Barje je bil najboljši v delu v najtežjih razmerah in boju, pri zbiranju narodnega posojila okraja Banja Loka in Ribnica (25.200 oz. 20.000 lir), v kolektivnem delu mladine okraj Velike Lašče (10.50 delovnih ur), ki je bil najboljši tudi v obdelovanju njiv za partizansko vojsko.³²

Goriško okrožje je v drugi polovici julija le sporočilo, da je tekmovanje končalo deloma 27. junija, deloma 15. julija, a rezultatov ne more sporočiti še vsaj 15 dni, ker še zbirajo poročila okrajev.³³

30 SI AS 1670, t. e. 10, Zapisnik izredne seje POOF za Gorenjsko 4. 8. 1944.

31 SI AS 1670, t. e. 10, Poročilo OOOF Litija 6. 8. 1944.

32 SI AS 1670, t. e. 10, Poročilo OO OF Ribnica 4. 8. 1944.

33 SI AS 1670, t. e. 10, Dopis OOOF za Goriško 20. 7. 1944.

»Tekmovanje zmage«

Pomlad 1944 je dala odporniškemu gibanju ponoven polet, kar je lahko bilo tudi vsaj malo rezultat tekmovanja – verjetno pa še bolj vpliv spremenjenih globalnih razmer, v katerih so Združeni narodi vedno jasneje realizirali svojo premoč. V takšnem položaju se je vodstvo odporniške organizacije kljub vidnim težavam in še ne ugotovljenemu rezultatu narodnega tekmovanja odločilo za novo spodbudo. »Ker smo v končnem in najodločilnejšem razdobju te vojne, ko moramo vpreči vse za dosego naše svobode in utrditev naše narodne oblasti, zato razpisuje Izvršni odbor Osvobodilne fronte novo tekmovanje pod geslom ‚vse za dokončno zmago‘. To tekmovanje se bo pričelo 20. julija in bo trajalo 3 mesece do 20. oktobra.«³⁴ Če je bil prej poudarek na množičnosti, utrditvi, je bil zdaj poudarek na zmagi. »Posebej naj bo poudarek tega tekmovanja na pospeševanju splošne mobilizacije, podpori naši vojski, razkroju belogardizma in švabobranstva ter utrjevanju Osvobodilne Fronte.«³⁵ Nujnost vključitve mobilizacije v tekmovanje je še posebej poudarilo Predsedstvo SNOS-a v direktivni okrožnici konec julija 1944. Posebej je izpostavilo spremljanje mobilizacije v več statističnih kategorijah: vojaških obveznikov, domobrancev, partizanskih dezerterjev in skrivačev.³⁶ Priporočilo je v enaki dikciji šlo med prve tri panoge tekmovanja.

Toda očitno je bilo za pripravo tekmovanja spet premalo časa ali pa so nanj v vodstvu OF nekoliko pozabili. 19. julija, ko naj bi bilo tekmovanje tik pred začetkom, sta predsednik in tajnik IOOF vsem pokrajinskim in okrožnim odborom OF razposlala dopis, v katerem sta jih obvestila, da se bo tekmovanje – »iz tehničnih razlogov, posebno pa zato, da se čim popolnejše dovrši prvo tekmovanje« – začelo 20. avgusta in bo trajalo do 20. oktobra 1944. Glede na to, da sta posvetila veliko skrbi temu, da bi IOOF le dobil rezultate in poročila narodnega tekmovanja, lahko sklepamo, da poročil mnogih okrožij še vedno ni imel.³⁷ Še isti dan sta se Vidmar in Kidrič obrnila na odseke SNOS-a z nalogo, da vsak odsek strokovno opredeli v okviru tekmovanja najpomembnejšo in tekmovalno izvedljivo nalogo, ki bi nato postala tekmovalna panoga. Pa ne le to, vsak odsek naj nato ocenjeni cilj razdeli po okrožjih. Iz dopisa tudi prvič izvemo, da se bo tekmovanje imenovalo Tekmovanje zmage.³⁸ Ko je najbrž do roka 1. avgusta IOOF le dobil strokovne podlage za panoge tekmovanja, je 3. avgusta Tekmovanje zmage tudi razpisal.³⁹ Tekmovanja, katerega namen je bil po razpisu »do skrajnosti zvišati borbena enotnost slovenskega naroda, stopnjevati borbene napore slovenskega ljudstva v narodno osvobodilni borbi s popolno mobilizacijo vseh narodu zvestih sil, približati zmago in se nanjo pripraviti«, naj se udeležijo vse organizacije Osvobodilne fronte. »Tekmovanja naj se udeleži vsak Slovenec in vsak slovenski kraj.« Vodijo naj ga okrožni, okrajni in krajevni odbori OF, vendar ne le aktivisti. Po dvomesečnem

34 SI AS 1670, t. e. 1, Vsem pokrajinskim in izvršnim odborom OF, 30. 6. 1944.

35 Prav tam.

36 SI AS 1670, t. e. 1, Vsem okrožnim in pokrajinskim odborom OF, 25. 11. 1944.

37 SI AS 1670, t. e. 1, dopis IOOF pokrajinskim in okrožnim odborom OF, 19. 7. 1944.

38 SI AS 1670, t. e. 1, dopis IOOF odsekom SNOS 19. 7. 1944.

39 SI AS 1670, t. e. 1, Razpis narodnega »tekmovanja zmage«, 3. 8. 1944.

tekmovanju morajo okrajni, okrožni in IOOF oceniti dosežene rezultate, zato potrebujejo poročila, ki morajo dospeti do okrožnih odborov 10. novembra, v IOOF pa okrožna do 20. novembra. Podrobneje je razpis opredelil tudi kriterije za nagrade: »IOOF bo nagradil najboljše okrožje, v vsakem okrožju najboljši okrajni odbor, v vsakem okrajnem odboru najboljši krajevni odbor in v vsakem krajevnem odboru OF najvrednejšega moškega, ženske in mladince oz. mladinko s posebno nagrado in priznanjem.«⁴⁰

Z izvedbo in rezultati narodnega tekmovanja v vodstvu OF niso bili povsem zadovoljni. Ne le to, da niso imeli poročil, precej jasno je bilo, da so tekmovanje odbori vzeli kot še eno od nalog. S časovne razdalje nekaj tednov je komisija javno, v tekmovalnem glasilu objavila kritično analizo izvedbe narodnega tekmovanja. Izpostavila je predvsem dejstvo, da je tekmovanje ostalo med aktivisti in med odbori, ni pa postalo tekmovanje množic; da prebivalstvu ni bil pojasnjen namen tekmovanja, neorganiziranost, premajhna skrb odborov za tekmovanje, da tekmovalne discipline niso bile določene.⁴¹ V podobni analizi precej kritičnega okrožnega odbora Novo mesto je poudarjeno dvoje, da tekmovanja aktivisti niso uspeli zanesti med množico pristajšev, držali so »ga v ozkem krogu ilegalnih aktivistov kakor tajinstvenost«.⁴² In po drugi strani, aktivisti ga »niso sprejemali s pravim razumevanjem, niso videli njegovega pravega smisla«, tekmovanje so torej opustili, ker naj bi vpadi nasprotnika tekmovanje onemogočali.

V naslednjih dneh je IOOF opravil vse priprave, ki jih je nakazal v razpisu. 8. avgusta je najprej odobril razpis tekmovanja in njegov pravilnik, odobril je ustanovitev posebnega tekmovalnega lista in imenoval Komisijo za tekmovanje pri IOOF, na čelo katere je postavil svojega člana Franceta Lubeja, za tajnika pa je imenoval Ceneta Kranjca. Člane komisije za tekmovanje so poiskali med manj zaposlenimi člani širšega vodstva OF in aktivisti; člani so tako bili Pepca Kardelj, Josip Jeras, France Svetek, Milan Apih, Zima Vrščaj in Vilma Baebler.⁴³ Tokrat sta torej bili priprava in izvedba tekmovanja bolj premišljeni. Izvršni odbor je za ocenjevanje in spremljanje tekmovanja že spčetka imenoval komisijo, ki je razdelala vso tematiko, preverjala tekmovalne načrte in bila v stiku z okrožnimi, pa tudi okrajnimi komisijami za tekmovanje, ki so jih morali ustanoviti okrožni in okrajni odbori.⁴⁴

Načrt tekmovanja je predvidel šestnajst tekmovalnih panog, od katerih je bilo sedem »političnih«: mobilizacija na podeželju in iz industrijskih centrov, razkroj domobranstva in vključitev domobrancev in »švabobrancev« v partizansko vojsko, zajem skrivačev in dezertarjev v NOV in POS, ustanavljanje novih odborov OF, pridobivanje novih aktivnih pristajšev, izvedba volitev krajevnih narodnoosvobodilnih odborov; in devet »gospodarskih«: nabava osnovnih živil (žita, krompirja, fižola,

40 Prav tam.

41 *Tekmovanje zmage*, 10. 8. 1944, št. 1, Glavne napake tekmovanja.

42 SI AS 1670, t. e. 10, Tekmovalni vestnik novomeškega okrožja, 1. 9. 1944, št. 1, Napake prvega tekmovanja.

43 *DOO NOG*, 10, dok, 106, zapisnik seje IO OF 8. 8. 1944. *Tekmovanje zmage*, 10. 8. 1944, št. 1, Imenovanje Komisije za tekmovanje pri IOOF, 8. 8. 1944.

44 *Tekmovanje zmage*, 10. 8. 1944, št. 1, Pravilnik o narodnem »Tekmovanju zmage«.

mesa, maščobe), nabava sadja, posejane obdelovalne površine povečati za 5 %, zgraditi 80 apnenic, pripraviti drva in jih dostaviti v bližino vasi, izdelati dovolj žaganega lesa in oglja, zbrati lubje za pridobitev čreslovine, število delovnih ur pri obdelavi zapuščene zemlje.⁴⁵ To pot so torej bile panoge opredeljene bolj konkretno.

Čas, ko je Komisija za tekmovanje pri IOOF uspela sestaviti tekmovalni načrt na ravni »Združene Slovenije«, ni povsem ugotovljiv, a ga je komisija vendarle objavila že v prvi številki tekmovalnega vestnika, ki je izšel z datumom 10. avgust.⁴⁶ Glasilo z naslovom *Tekmovanje zmage* so natisnili v velikem številu izvodov, tako da jih je dobilo vsako okrožje vsaj nekaj deset in – z namenom, da jih razširijo v vse okrajne in krajevne odbore in množične organizacije.⁴⁷

Načrt nacionalnega tekmovanja je bil zastavljen sila ambiciozno, saj je predvidel v dveh mesecih vključitev v NOV in POS od 10.000 do 15.000 vojaških obveznikov, od 5000 do 8000 delavcev v okupatorjevih obratih, 10.000 domobrancev in 3000 skri-vačev in dezerterjev iz partizanske vojske (skupaj 28.000–36.000, op. a.), 2000 novih odborov OF, pridobljenih novih 100.000 moških, 150.000 žensk in 80.000 mladincev za delo v OF.⁴⁸ »Gospodarski« cilji tekmovanja so izhajali iz dvomesečne porabe partizanske vojske (450 ton moke, 1000 ton krompirja, 400 ton ješprenja ali fižola, 900 ton mesa = 2900 glav živine), deloma pa tudi ustanov narodnoosvobodilnega gibanja ter prebivalstva (600 ton sadja, 150 ton suhega sadja, 20 ton suhih gob, 300.000 m³ drv) ter tudi iz načrtov gospodarjenja (200.000 m³ stavbnega lesa, 80 apnenic, 300 kop oglja, obdelava zapuščene zemlje).⁴⁹

Tekmovanju zmage je Glavni štab NOV in POS 11. avgusta z razpisom za »drugo vojaško tekmovanje« med 1. septembrom in 1. decembrom 1944 pridružil tudi partizansko vojsko. V ta namen je ustanovil komisijo za tekmovanje, ta pa je 18. avgusta objavila pravila in modificirane panoge tekmovanja, ki so zajele vsa področja delovanja in bojevanja partizanskih enot, od bojevanja (število ubitih, ranjenih in ujetih sovražnih vojakov, lastne izgube), zaplenjeno orožje, izven boja pridobljeno orožje, število ur vojaškega usposabljanja, političnih ur, sodelovanja s prebivalstvom, rednost preskrbe borcev s hrano, kvaliteta in hitrost sanitetne oskrbe in še druge panoge, tako da je lahko tekmovala vsaka enota in služba, posebno tekmovanje pa so imeli tudi štabi enot.⁵⁰

Pripravljanje tekmovalnih načrtov na nižjih ravneh je terjalo svoj čas. Okrožni odbori so relativno hitro izdelali svoje načrte, a je vendar to delo potekalo še ves avgust in prvo polovico septembra 1944.

Okrožje Srednja Primorska je tekmovalni načrt sestavilo 29. avgusta (komisija se je prvič sestala dva dni prej), 2. septembra je Komisija za tekmovanje zmage potrdila

45 *Tekmovanje zmage*, 10. 8. 1944, št. 1, Pravilnik o narodnem »Tekmovanju zmage«; Navodilo za sestavljanje okrožnih, okrajnih in krajevnih tekmovalnih načrtov.

46 Prav tam, Navodilo za sestavljanje okrožnih, okrajnih in krajevnih tekmovalnih načrtov.

47 SI AS 1670, t. e. 10, Vsem okrožnim odborom, 10. 8. 1944.

48 *Tekmovanje zmage*, 10. 8. 1944, št. 1, Navodilo za sestavljanje okrožnih, okrajnih in krajevnih tekmovalnih načrtov.

49 Prav tam.

50 SI AS 1851, t. e. 113, a. e. 2117, Razpis drugega vojaškega tekmovanja, 11. 8. 1944; a. e. 2120, Organizacija tekmovanja, 18. 8. 1944.

njegov prejem, ga takoj z nekaj spremembami potrdila in 5. septembra je bil potrjen načrt na sedežu okrožja. Glede na to, da je bil to drugi (za okrožjem Ribnica) potrjen okrožni okvirni načrt, je jasno, da se je načrtovanje tekmovalništva močno zavleklo.⁵¹ Okrožje Južna Primorska je – menda zadnje – svoj načrt pridobilo šele v začetku oktobra.

Okrožje Zapadna Primorska si je svoj tekmovalni načrt izготovilo med prvimi – v prvih dneh septembra. Načrt je zagotavljal, da bodo v okviru tekmovalništva izvedli popolno mobilizacijo, v Benečiji pa zbrali 500 prostovoljcev za partizansko vojsko, vanjo privedli 120 prisilno mobiliziranih domobrancev in 200 skrivačev ter za delo v OF 3350 novih ljudi. Razpisanim panogam so priključili zajeten nabor svojih, na propagandnem in prosvetnem polju, od prirejanja mitingov do pisanja dopisov, pesnjenja in snovanja pevskega zborov.⁵²

Svoj tekmovalni načrt je okrožje Novo mesto poslalo šele 28. septembra, popravke je izdelovalo še vedno v začetku oktobra. Vzrok temu je bil, je odbor odgovoril na karanje Komisije za tekmovalništvo zmage pri IOOF, »ker smo čakali, da so nam iz okrajev poslali tekmovalne načrte, na podlagi katerih smo si potem lahko naredili tekmovalni načrt«, prej pa so dolgo čakali na obljubljene direktive za sestavo tekmovalnih načrtov.⁵³ V svojem tekmovalnem vestniku je okrožni odbor tudi rešil vprašanje, ki se je pogosto zastavljalo nižjim odborom, namreč kako tekmovali v okoljih, ki so bili pod delnim ali polnim nadzorom okupatorja. »Odgovor je prav lahak: Tudi v teh okrajih se bo tekmovalo, ker v takih krajih je še več dela na poprišču naše organizacije.« Seveda bodo izbrali tiste tekmovalne panoge, ki jih bodo lahko izvedli.⁵⁴ Okrožni odbor za Notranjsko je bil še bolj direkten; ko je 3. oktobra komisiji šele predložil okrožni tekmovalni načrt, je hkrati priložil že vmesno poročilo o doseženih rezultatih, ki je izkazovalo po posameznih panogah od 25- do 100-odstotno realizacijo, kar kaže dvotirnost, ki so jo glede tekmovalništva ubrala okrožja in verjetno tudi okrajni odbori OF.⁵⁵

Komisija za tekmovalništvo je okrožne načrte resno pregledovala, jih primerjala s tekmovalnim načrtom »Združene Slovenije« in zahtevala marsikateri popravek, ki se je nanašal na obsege posameznih tekmovalnih panog. Običajno so, da so prihranili čas, načrt pogojno odobrili z zahtevanimi konkretnimi popravki.⁵⁶ Tudi okrožja so ubrala bližnjice, tako okrožje za Srednjo Primorsko: »Še predno nam je došel vaš dopis z dne 2. septembra t. l., s katerim ste odobrili naš okvirni načrt, smo postavili okrajne komisije za tekmovalništvo, ki so se takoj lotile nalog katere so jim bile poverjene. Postavile so se tudi krajevne komisije [...]«⁵⁷

51 SI AS 1670, t. e. 10, Dopisi okrožne Komisije za tekmovalništvo 29. 8. 1944; dopis OOOF za Srednje Primorsko 29. 8. 1944; dopis Komisije za tekmovalništvo pri IOOF 2. 9. 1944.

52 SI AS 1670, t. e. 10, dopisa Komisije za tekmovalništvo pri IOOF PNOO za Primorsko 13. in 16. 9. 1944; Okvirni načrt Tekmovalništva zmage Zapadno primorskega okrožja, nedat.

53 SI AS 1670, t. e. 10, Dopis OO OF Novo mesto 4. 10. 1944; dopis OO OF Novo mesto 28. 9. 1944; dopis Komisije za tekmovalništvo zmage pri IOOF 30. 9. 1944.

54 SI AS 1670, t. e. 10, Tekmovalni vestnik novomeškega okrožja, št. 1, 1. 9. 1944, Tekmujemo vsi!.

55 SI AS 1670, t. e. 10, Dopisa OOOF za Notranjsko 3. in 4. 10. 1944.

56 SI AS 1670, t. e. 10, Dopis Komisije za tekmovalništvo pri IOOF OO OF za Belo krajino, 20. 9. 1944.

57 SI AS 1670, t. e. 10, Poročilo Komisije za tekmovalništvo pri OO OF za Srednjo Primorsko, 5. 10. 1944.

Tekmovalni načrt okrožja Južna Primorska, ki se je pridružilo tekmovalju med zadnjimi, je vseboval konkretne postavke za vseh šestnajst tekmovalnih panog, med drugim: volitve v 147 krajih, mobilizacijo 200 borcev in dezertterjev, 60 ton žita, 180,6 tone krompirja, 81 ton živine, 1,8 tone fižola, 12 stotov suhega sadja, 490 l žganja in namensko za pogorelce 55 stotov žita in 60 stotov fižola, 30.000 delovnih ur, zbranih 1.500.000 Lit za nabavo blaga in tobaka, 200.000 lit za nabavo sanitetnega materiala, 50.000 lir za socialno skrbstvo, 4 milijone lir posojila svobode, izvedba 60 mitingov in razdelitev 20.000 letakov. Ženska SPZŽ je dodala še svoj načrt (100 rjuh in kosov perila, 700 kg suhega sadja, 200 kg maščob, 1000 jajc ...), mladinska ZSM pa svojega (417 sestankov, 32 študijskih sestankov, 40 sestankov s pionirji, 75 kulturnih prireditev).⁵⁸

Sredi septembra je komisija za Tekmovanje zmage imela štiri odobrene okrožne tekmovalne načrte, dva iz Ljubljanske pokrajine in dva s Primorske. Do prvih dni oktobra 1944 je Komisija le zbrala večino okrožnih tekmovalnih načrtov in pripravila prvi (in tudi edini znani) celovitejši pregled tekmovalnih ciljev. Glede na slovenski tekmovalni načrt je osem okrožij najavilo cilje, ki so skupaj obsegali od 8 do 141 % zastavljenih v nacionalnem programu.⁵⁹

Tekmovalni načrti Okrožnih odborov OF											
Komisija za tekmovalje pri IOOF je Srednjesprimorsko, III. Zapadnoprimeroko, IV. prebrala in odobrila tekmovalne načrte osmih Belokranjsko, V. Revirji, VI. Severnoprimeroko, VII. Novomeško, VIII. Notranjsko, okrožij, ki jih spodaj priobčujemo. Okrožja si sledijo v vrstnem redu: I. Ribniško, II.											
Tekmovalna panog	Načrt Združ. Slov.	Posamezna okrožja so prevzela:								Skupaj	Odst.
		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.		
1	15.000	75	400	500	200	?	800	100	50	1.625	10,8
2	8.000	—	300	200	—	3.000	200	—	—	3.700	46,2
3	10.000	300	300	150	?	50	230	25	150	1.205	12,05
4	3.000	150	400	200	80	—	95	56	10	991	33,7
5	2.000	50	23	177	—	100	?	76	50	476	23,8
6	330.000	1.200	3.900	14.050	1.820	4.500	1.300	371	1.300	28.341	8,5
7	?	12	74	123	4	?	?	50	?	265	—
8a	450	9	40	100	150	40	30	251	20	640	142,2
8b	1.000	30	100	20	200	50	80	280	100	860	86, —
8c	400	12	2	5	25	22	2	15	3	86	21,5
8d	2.900	80	880	300	500	150	?	316	150	1.876	64,6
9a	40	0,6	3	0,5	1	1,5	0,6	3,4	2	12,6	31,5
9b	600	36	10	150	70	50	?	4	5	385	54,1
9c	150	4,5	1	5	4,4	10	3	2	2	29,9	19,9
10	20	0,4	0,2	—	—	0,3	?	0,4	—	1,2	6, —
11	5 odst.	5 odst.	10 odst.	5 odst.	5 odst.	5-10 odst.	?	3 odst.	?	—	—
12	80	5	6	15	9	—	4	9	3	51	63,7
13	300.000	12.000	500	5.000	10.000	—	1.000	3.000	1.500	35.000	11,6
14	200.000	8.000	50	—	1.000	—	300	3.000	500	12.850	6,4
15	300	24	15	50	25	—	30	30	21	195	65, —
16	?	?	?	?	?	—	?	—	—	—	—
17	?	12.000	20.000	35.000	10.000	40.000	?	20.000	30.000	167.000	—

Slika 1: Pregled tekmovalnih ciljev Tekmovanja zmage

Vir: Tekmovanje zmage, 1944, št. 2

58 SIAS 1670, t. e. 10, Okrožni okvirni načrt Tekmovanja zmage, Komisija za Tekmovanje zmage pri OOOOF za Južno Primorsko, 2. 10. 1944. Gl. tudi Beltram, *Svet med Snežnikom in Slavnikom*, 150, 151.

59 SIAS 1670, t. e. 1, Poročilo št. 1, Komisija za tekmovalje pri IOOF, 19. 9. 1944; Tekmovanje zmage, 16. 10. 1944, št. 2, Tekmovalni načrti Okrožnih odborov OF.

Tekmovanju se je naknadno pridružilo tudi okrožje OF za Mežiško dolino. Svoj tekmovalni načrt je poenostavilo v devet točk, od mobilizacije 300 moških in razkroja vermanstva do sejanja ozimin na več površinah.⁶⁰ Mnogo zahtevnejši je bil tekmovalni načrt OO OF Revirji. Prvotnega je že v prvi polovici septembra sestavil kar sam okrožni odbor, a ga je komisija za tekmovanje pri IOOF skritizirala, tako da je ta nato imenoval okrožno tekmovalno komisijo, načrt izpopolnil in popravil. Ta je predvidel mobilizacijo v NOV in POS kar 90 % moških, starih od 17 do 50 let, 95 % rudarjev in tehničnega osebja – kar 3000 moških – ter 50 mobiliziranih vermanov, ustanovitev 100 krajevnih odborov OF in vključitev v OF novih 1500 moških, 1000 žensk in 2000 mladincev. Med gospodarskimi panogami tekmovanja pa preseneča načrt s postavkami pridobiti 70 stotov sladkorja, kar 10 ton soli in 5000 l žganja. In ne le to, v obširnih navodilih je okrožna tekmovalna komisija dala natančna navodila glede vseh šestnajstih tekmovalnih panog, pojasnila, da v dosežke tekmovanja sodi vse, kar odbor OF naredi ali kraj odda bodisi vojski ali gospodarskim komisijam, zahtevala redno poročanje vsakih štirinajst dni, za neporočanje pa zagrozila z disciplinskimi kaznimi.⁶¹

Že sredi tekmovanja se je komisija odločila, da bi dobilo Tekmovanje zmage tudi svoj plakat, kar bi mnogo prispevalo k popularizaciji. Osnutek so 3. septembra naročili slikarju Nikolaju Pirnatu, ki je pet dni pozneje poslal svoj predlog grafične podobe. Toda komisija z njim ni bila zadovoljna, češ da je »v sedanjí fazi vrhunca borbe lik žene preveč mirnodobski, in ne vabi k zvišanju borbenih in delovnih naporov, temveč k zmagoslavnemu pirovanju. Danes moramo poudariti delo in borbo temeljnih množic, medtem ko je v izdelanem osnutku težišče na zmagi«. ⁶² Izgleda, da ustrežnejšega plakata Tekmovanje zmage ni dobilo.

Komisija se je vseskozi ubadala predvsem s pomanjkanjem podatkov, saj so podrejene komisije in odbori OF pošiljali le malo poročil. Sredi oktobra so potožili, da so prejeli le dvajset poročil.⁶³ Iz slabe seznanjenosti komisije s potekom in dosežki tekmovanja je po njenem sledilo tudi premajhno populariziranje tekmovanja v osrednjih glasilih. Podobno je po njenem tudi na nižjih ravneh. »Iz tega je razvidno, da tekmovalne komisije vobče niso pritegnile ali vsaj ne v zadostni meri k delu svojih propagandistov in je zato ostalo vse bogastvo tekmovalne vneme za celoto neizrabljeno.«⁶⁴ Zdi se, da se je za tekmovanje zares menila le še komisija. IO OF je o tekmovanju razpravljal le enkrat, konec septembra 1944, ko je predsednik komisije Lubej poročal o poteku tekmovanja.⁶⁵ Vendar pa si je komisija za tekmovanje še dodatno otežila delo. V prvi številki tekmovalnega vestnika je namreč pri potrebnih podatkih o tekmovanju samem dodala statistične obrazce z zahtevo po podatkih o številu in strukturi prebivalstva

60 SIAS 1670, t. e. 10, Mežiška dolina tekmuje, št. 1, 15. 9. 1944, Načrt tekmovanja.

61 SIAS 1670, t. e. 10, dopis komisije za »Tekmovanje zmage« OOOF Revirji, 30. 9. 1944.

62 SIAS 1670, dopis N. Pirnata 8. 9. 1944; dopis Komisije za tekmovanje 9. 9. 1944.

63 Tekmovanje zmage, 16. 10. 1944, št. 2, Kako uspeva naše tekmovanje.

64 Prav tam.

65 DOO NOG, 10, dok. 111, zapisnik seje IOOF 24. 9. 1944.

posameznih okrožij (in navzdol seveda tudi okrajev in krajev) pred vojno in o tekočem stanju, njihovi vključenosti v množične organizacije in odbore OF med tekmovanjem in po njem in o gospodarskem stanju.⁶⁶

Iz redkih vmesnih poročil lahko razberemo težave, s katerimi so se srečevali med tekmovanjem. »Zdi se, da širšim ljudskim množicam ni bil zadostno pojasnjen namen tega tekmovanja,« je zatrdila okrožna komisija Srednjeprimorskega okrožja, srečujejo se s preobremenjenostjo članov komisij, saj hkrati izvajajo predvolilne dejavnosti in volitve v KNOO. Iz navedenih rezultatov pa lahko vidimo, da so po dobrem mesecu dosegali manj kot pol zastavljenih vrednosti, čeprav je bil to čas pospravljanja poljskih pridelkov. Le pri krompirju je okraj Ajdovščina načrt že presegel za 120 %.⁶⁷

Tekomvanju se je pridružila tudi partizanska vojska, čeprav v razpisu ni bila mišljena. Kot sledi iz (vmesnega) poročila štaba Bazoviške brigade nadrejeni 30. diviziji, je ta enota sodelovala v tekmovanju v panogah bojnih akcij, urjenja, discipline, političnega dela ter pri ostalih vojaških dejavnostih, pa tudi pri vseh ostalih opravilih od intendance do propagandnega dela.⁶⁸ Ko so zbrali podrobna poročila bataljonov, so ugotovili, da je brigada zgolj v obdobju od 1. do 30. septembra izvedla petnajst bojnih akcij, v katerih naj bi ubili 66 nasprotnikovih vojakov, jih petnajst ranili in trinajst ujeli, in to ob bistveno manjših izgubah – treh padlih in sedmih ranjenih.⁶⁹ Zbrala je štiri puške, deset ročnih bomb in 4000 kosov municije. V mesecu dni je brigada izvedla 166 ur vojaškega urjenja, 103 ure čiščenja orožja; poveljujoče osebje pa je imelo 28 sestankov. Disciplino so ilustrirali s šestimi primeri, ko so se njene enote obnašale disciplinirano, v bombaške ali jurišne akcije se je prostovoljno javljalo povprečno 30 % sestava, le 80 % borcev pa je na predpisan način pozdravljalo poveljujoče.⁷⁰ S prirastom vojakov pa se brigada posebej ni mogla pohvaliti; mobilizirala je v tem mesecu devet obveznikov, šest domobrancev in 53 skrivačev in dezerterjev, medtem ko je v istem času 23 borcev dezertiralo. Politično delo z vojsko je pokazalo 135 političnih ur ob osemnajstih sestankih političnega kadra.⁷¹ Brigada je v mesecu dni priredila tri zabavne večere za svoje borce, pet bataljonskih kulturnih ur, kar devet mitingov, ki se jih je po oceni udeležilo 550 ljudi, dislocirani bataljon v Brdih pa pet mitingov z okoli 400 udeleženci. Na njih so nastopili trije pevske zbori, ki so jih imeli v brigadnih enotah.⁷²

66 *Tekomvanje zmage*, 16. 10. 1944, št. 2, Poročilo A, Navodila za izpolnjevanje poročila A.

67 SI AS 1670, t. e. 10, Poročilo komisije za tekmovanje pri OOOOF za Srednje Primorsko, S. 10. 1944.

68 SI AS 1846, t. e. 10, Poročilo štaba 18. SNOUB Bazoviške 10. 10. 1944.

69 Prav tam.

70 Prav tam.

71 Prav tam.

72 Prav tam.

Epilog tekmovanja

(Uradni) rezultat Tekmovanja zmage ni znan. Kot že rečeno, rezultati odsevajo celotno dejavnost in dosežke organizacije OF, manj pa posebno tekmovanju namenjeno dejavnost. Vsaj nekaj pa o rezultatih tekmovanja izvemo iz predhodnega ocenjevanja komisije. Ta je ocenila, da bodo cilji tekmovanja več ali manj doseženi tako glede ‚političnih‘ panog kot ‚gospodarskih‘.⁷³

Kljub temu lahko iz strukture poročil več okrožij razberemo dosežke tekmovanja, zbiranje dodatnih statističnih podatkov o prebivalstvu pa je bilo za večino krajevnih, okrajnih in okrožnih komisij prezahtevno breme.⁷⁴ Predvsem zato so se najbrž poročila o izvedbi tekmovanja močno zredčila in časovno odlagala. Kot poglobitveni problem se je sčasoma izkazalo prav pomanjkanje povratnih informacij, saj sta komisija in tudi IOOF želela tekmovanje zaključiti predvsem z objavo dosežkov tekmovanja. Zatikalo se je s poročili o dosežkih že na krajevni ravni, kar se je nato prenašalo na okrajno in okrožno raven. Tako rekoč nobeno poročilo ni dospelo pravočasno, v zastavljenih rokih. Tako je bila komisija prisiljena podaljševati roke ter hkrati urgirati, da odbori oziroma komisije le pošljejo poročila. Komisija za Tekmovanje zmage pri IOOF je tako 20. oktobra sporočila okrožjem za Revirje, Mežico in Južno Primorsko, da podaljšuje roke za oddajo poročil za deset dni, ker je kasnila izdaja druge številke tekmovalnega uradnega glasila. Ta je namreč z obrazci za zaključno poročilo izšla šele štiri dni prej, kar je pomenilo, da izvodov niti okrožni niti drugi odbori in komisije niso dobili še lep čas.⁷⁵

Tekmovalna komisija Severnoprimskega okrožja se je 6. novembra sestala z okrajnimi tekmovalnimi komisijami. Potem ko je njen predsednik podaril pomen tekmovanja, je lahko ugotovil, da je prejel le dve končni poročili okrajnih komisij, ostala tri pa ne. »Ker še sedaj niso poslali vsi okraji svojih izvršenih načrtov, so si posamezni člani vzeli za nalogo, da sami grejo na vse te okraje in uredi radi oddaje seznama teh načrtov. [...] Vse te bodo ostale na okrajih tako dolgo, da prineso s seboj že izgotovljene sezname po obrazcu, ki smo ga jim poslali že 19. 10.«⁷⁶

Grosupeljsko okrožje je poročalo, da so v času tekmovanja zbrali (in oddali) 2670 kg moke, 39.807 kg žita, 59.126 kg krompirja, 221 glav živine in 67 prašičev, 4903 kg druge hrane in 59.017 kg krme. Opravili so 1210 delovnih ur pri obdelavi zapuščene zemlje, številne vožnje za partizansko vojsko, zbrali 58.300 lir posojila svobode.⁷⁷ Novomeški okrožni odbor OF je 27. novembra poročal, da so po še vedno nepopolnih podatkih uspeli (med drugim) doseči:

73 Tekmovanje zmage, 16. 10. 1944, št. 2, Kako uspeva naše tekmovanje.

74 Edino znano takšno poročilo je izdelala tekmovalna komisija pri OO OF Ribnica, pa še ta je uspela navesti vse zahtevane podatke le za dva in nekatere za štiri okraje svojega okrožja. – SI AS 1670, t. e. 10, Poročilo o narodnem Tekmovanju zmage, nedat.; poročilo tekmovalne komisije pri OO OF Ribnica 9. 12. 1944.

75 SI AS 1670, t. e. 10, Dopis Komisije za tekmovanje zmage pri IOOF okrožjem 20. 10. 1944.

76 SI AS 1670, t. e. 10, Zapisnik konference okrajnih tekmovalnih komisij, 6. 11. 1944.

77 Vrenčur in Križnar, V navzkrižnem ognju, 339.

- v NOV in POS so mobilizirali 46 obveznikov, devetnajst domobrancev in 54 skrivačev in dezerterjev,
- ustanovili so sedem novih odborov OF in pridobili 58 ljudi za OF,
- nabavili so 130 ton krompirja, 76 ton žita in 23 ton fižola, 13 ton svežega sadja in tono posušenega, 3 tone maščob ter 307 glav živine,
- pripravljenih je bilo 3000 m³ drv, 50 m³ stavbnega lesa in 40 ton oglja,
- oddelanih je bilo 5000 brezplačnih delovnih ur.⁷⁸

Okrožni odbor OF za Kamnik (ki se na tekmovanje ni uradno prijavil) je sredi novembra poročal pokrajinskemu odboru OF, da zaradi poslabšanja razmer vseh panog tekmovanja ni bilo mogoče izvesti in tudi ne v vseh okrajih, a je po delnih podatkih bilo v okviru tekmovanja iz okrožja mobiliziranih 533 moških, oddanih 478 glav živine, trije prašiči in 12,5 tone krompirja.⁷⁹

Nedatirano zaključno poročilo Severnoprimskega okrožja pa kaže, da so le uspeli zbrati poročila vseh okrajev. Tako so uspeli mobilizirati 211 vojaških obveznikov, 150 rudarjev idrijskega rudnika, trinajst domobrancev in 32 skrivačev, kar je znašalo 51 % plana.⁸⁰ Tudi na novo pridobljenih pristašev OF je bilo manj od načrta, le 771, 56 % načrtovanih. Volitve v KNOO so izvedli v petnajstih od 43 načrtovanih vasi. Pač pa so precej presegli zastavljene cilje pri 'gospodarskih' panogah tekmovanja; največ, kar devetkrat več, so zbrali svežega sadja in petkrat več krompirja. Zbrali so 690.811 lir posojila svobode. Med poudarki na prosvetnem polju so navedli, da je okraj odprl devetnajst novih šol, vzpostavili so 43 pevskih zborov in 33 dramskih skupin ter celo napisali 33 pesmi. Pridruženi organizaciji SPŽZ in ZSM pa sta med drugim prispevali 987 paketov za ranjence in jim napisali 1171 pisem.⁸¹

Že ob izteku tekmovanja pa se je v osrednjem primorskem glasilu OF javilo tudi okrožje Trst. »Tržačani smo z zavistjo mislili na ostale Slovence, ki so se udeleževali <Tekmovanja zmage> v avgustu in septembru. [...] Trst se je enodušno odločil, da bo tekmoval od 20. oktobra do 20. novembra.« Pismo je postavilo tekmovalne cilje sila visoko; 7000 mož mobiliziranih za partizansko vojsko, 10.000 pridobljenih novih sodelavcev OF, 100 novih odborov OF, 1000 sestankov. »Naše mesto strada, kljub temu pa bomo zbrali 100 stotov moke, 100 stotov fižola in 20 stotov maščob. [...] Končno bomo zbrali 20.000.000 lir, Posojila svobode.«⁸² Sledila je še objava komisije za tekmovanje mestnega odbora OF Trst z ognjevitim pozivom k tekmovanju in s tem žrtvovanju » za svobodo naše dežele in zlasti za svobodo našega mesta.«⁸³

78 SIAS 1670, t. e. 10, poročilo OOOO Novo mesto 27. 11. 1944.

79 SIAS 1670, t. e. 10, Poročilo OOOO Kamnik 15. 11. 1944.

80 SIAS 1670, t. e. 10, Izveden načrt »Tekmovanja zmage« Severno Primorskega okrožja, nedat. Načrt so poslabševali predvsem redki tisti, ki so jih uspeli nagovoriti, da so dezertirali iz domobranskih enot v partizansko vojsko. Izkazalo se je, da je bil v vseh okrožjih – enako kot nacionalni načrt – načrt glede dezertiranja pripadnikov domobranskih enot zanesenjaški.

81 Prav tam.

82 *Partizanski dnevnik*, II, 7. 11. 1944, št. 295, Trst tekmuje za svojo svobodo.

83 Prav tam, 13. 11. 1944, št. 300, Trst prispeva za svojo svobodo.

Tekmovalna komisija Glavnega štaba NOV in POS pa je vendar prišla do večine poročil tekmujočih enot in do zaključka tekmovalja. V posebnem dnevnem povelju je komandant Glavnega štaba 21. oktobra razglasil, da sta bila v tekmovalju med brigadami najboljša Cankarjeva brigada in med odredi Kozjanski odred. Oba sta prejela v nagrado spominski zastavi.⁸⁴

»Vse za našo vojsko«

Tekmovalanje zmage se še ni izteklo, ko je Izvršni odbor OF, spet pod pritiskom okoliščin, sporočil vsem odboru na nižjih organizacijskih stopnjah:

»Nahajamo se na pragu svobode. [...] Porok temu je in bo ostala naša vojska. Zato mora biti zdaj bolj kot kdaj prej skrb vsega naroda posvečena njej. Približujemo se zimi in naši partizani so brez zadostne obleke, obutve in brez primerne opreme, da bi se mogli uspešno bojevati. Treba bo mobilizirati prav vsa materialna sredstva, ki morejo služiti naši vojski, da bo svojim velikim nalogam kos. [...] Zato razpisuje Izvršni odbor Osvobodilne fronte od 20. oktobra do 20. novembra t. l. nabiralno akcijo pod geslom Vse za našo vojsko.«⁸⁵

Ne le to, za izvedbo je Izvršni odbor zadolžil kar organizacije Rdečega križa Slovenije, kjer pa teh ni bilo, pa naj bi za novo nalogo zadolžili odbore OF. »Zbrano opremo naj organizacije Rdečega križa oz. OF odbori sproti odvajajo najbližjim intendantom komand mest in področij. Seznam oddanega blaga pa naj pošljejo Izvršnemu odboru.«⁸⁶ Toda ne glede na uporabo termina »nabiralna akcija« je IO OF že na seji 13. oktobra sklenil: »[N]abiralno akcijo, katero je razpisal IO OF za potrebe vojske, naj se vključi v tekmovalje.«⁸⁷ IOOF je nato razpisal Narodno tekmovalanje za opremo vojske.⁸⁸ Trajalo naj bi mesec dni, od 20. oktobra do 20. novembra 1944. Razpisu je priključil navodila za izvedbo. Tudi to pot je bil postopek tekmovalja enak še potekajočemu Tekmovalju zmage: sklici širših sestankov odborov OF, komisij za izvedbo tekmovalja, SPZŠŽ, ZSM in Rdečega križa, na njih naj se dogovori o izvedbi tekmovalja in razdeli delo. Sledijo naj manifestativni sestanki krajevnih odborov OF, na katerih se udeleženi obvežejo k izvedbi tekmovalja. Tekmovalne načrte naj izdelajo okrajni in okrožni odbori OF, komisije za izvedbo tekmovalja pa naj bodo v stalnem stiku s terenom, s krajevnimi odbori OF. To pot je bil le večji poudarek na popularizaciji tekmovalja, saj naj bi pisali sprotne tedenske poročila komisiji, ki jih naj bi objavljala v listih. Že v navodilih je bila dana možnost, da si sosednji odbori – na krajevni ali okrajni

84 Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*, 303, 304.

85 SI AS 1670, t. e. 10, Okrožnica IOOF 12. 10. 1944, Vsem pokrajinskim, okrožnim in okrajnim odborom OF, Glavnemu odboru Rdečega križa Slovenije, Glavnima odboroma ZSM in SPZŽ.

86 SI AS 1670, t. e. 10, Okrožnica IOOF 12. 10. 1944, Vsem pokrajinskim, okrožnim in okrajnim odborom OF, Glavnemu odboru Rdečega križa Slovenije, Glavnima odboroma ZSM in SPZŽ.

87 DOO NOG, 10, dok. 112, zapisnik seje IOOF 13. 10. 1944.

88 SI AS 1670, t. e. 10, Razpis narodnega »tekmovalja za opremo vojske«, nedat.

ravni – napovedo tekmovanja. Seveda pa je bil najpomembnejši rezultat, torej zbrana hrana in potrebščine za vojsko – zbrano naj bi sproti oddajali zalednim poveljstvom (komandam mest) ali kar partizanskim enotam proti potrdilu. Brezpogojno pa je treba tekmovanje zaključiti 20. novembra. Težo uvedenega tekmovanja dobro kaže poseben pristavek, v katerem IOOF posebej apelira na aktiviste na Gorenjskem, Štajerskem in Koroškem, naj sestavijo take načrte in zastavijo napore za oskrbo vojske, saj morajo upoštevati, da sta ljubljanska in primorska pokrajina že izčrpani.⁸⁹

Spet je šla odločitev po hierarhični lestvici navzdol. Seveda je tudi to pot nastal dvom, ali je to novo tekmovanje ali ne. Je novo, ki »v ničemer ne spreminja določil ‚Tekmovanja zmage‘, ki se mora v redu izvršiti in zaključiti tako kot zahteva Razpis, Pravilnik in navodila v 1. in 2. številki uradnega glasila ‚Tekmovanje zmage‘«. ⁹⁰

Nalogo podaljšane tekmovanja so prevzele kar še ne razpuščene komisije za Tekmovanje zmage. Okrožna komisija za tekmovanje v Severnoprimorskem okrožju je na konferenci z okrajnimi komisijami to nalogo poverila eni od svojih članic. Izdelala je tudi okvirni načrt tekmovanja Vse za našo vojsko, v katerem je predvidela zbiranje okoli 45 vrst materiala, ki bi vojski prišel prav – od perila in kosov obleke do 1000 gumbov, zobne paste in lasnih zaponk. Zanimivo je tudi, da je okrajna komisija kar določila proporce med šestimi okraji; Baški okraj bi moral zbrati največ, 30 % načrtovanih artiklov. Tako je naslednjega dne okrožna komisija tudi sporočila Komisiji za tekmovanje pri IOOF.⁹¹ Končnih rezultatov pa ni zaslediti.

Tekmujemo dalje

Tekmovanja so ostala živa tudi po izteku velikih razpisanih tekmovanj. Tako je Zveza slovenske mladine decembra 1944 najavila svoj 2. kongres. In razpisala tudi tekmovanje »za mladino v vojski in na terenu«, ki naj bi teklo vse do prvega kongresnega dne. Tekmovalnih panog ni bilo, tekmovanje naj bi pomenilo le »vestno izpolnjevanje dolžnosti«. Toda dejansko je bila vsebina tekmovanja podobna prejšnjim: mobilizacija, podpora ljudski oblasti, ustanavljanje kulturnoprosvetnih skupin in športnih društev, sodelovanje v bojih in vojaških opravilih, vse za prehodno zastavico 2. kongresa.⁹²

V partizanski vojski je štab 18. SNOUB Bazoviške februarja 1945, »da bi čimveč doprinesla tudi ona k čimprejšnjemu uničenju nemškega nacizma in njegovih hlapcev«, pozval Gradnikovo in Gregorčičevo brigado (vse so se smatrale za primorske, bile pa so razporejene tako v 30. kot 31. diviziji NOV in POJ, op. a.) k dvomesečnemu tekmovanju, ki se naj začne »v znak počastitve praznika bratske Rdeče Armade«

89 SI AS 1670, t. e. 10, Uvedba novega tekmovanja št. 66/44, oktober 1944.

90 Prav tam.

91 SI AS 1670, t. e. 10, Zapisnik konference okrajnih tekmovalnih komisij, 6. 11. 1944, dopis OOOOF za Severno Primorsko, okrožna tekmovalna komisija, 7. 11. 1944.

92 *Partizanski dnevnik*, II, 9. 12. 1944, št. 327, S tekmovanjem na II. kongres ZSM.

23. februarja 1945.⁹³ Nimamo potrditve, ali je bilo tekmovalje sprejeto in ovrednoteno, saj so brigade vmes prestale najhujšo nemško protipartizansko operacijo, konec aprila 1945 pa so bile že tik pred tem, da krenejo proti Trstu in Gorici. To pa je bilo pomembnejše od vsakega tekmovalja.

Sklep

Tekmovalja v političnem delu in zbiranju materialnih sredstev za odporniško organizacijo in partizansko vojsko, ki jih je razpisal Izvršni odbor OF v letu 1944, so bila predhodnica mnogim povojnim propagandno-motivacijskim prijemom v obdobju zgodnjega socialističnega režima v Jugoslaviji. Po svoji obliki so bila najbrž povzeta iz sovjetske prakse, kjer so podobna delovna tekmovalja razpisovali že v tridesetih letih. Tekmovalja za izkop največ premoga, tekmovalja za spravilo največ pridelkov, tekmovalja v tovarnah so bila vsakdanji prijemi v stalinski socialistični družbi. V specifičnih razmerah, v katerih so delovali slovensko odporniško gibanje in njegove množične strukture, tako politične organizacije kot NOV in PO Slovenije, pa je tekmovalje dobilo tudi neobičajne vsebine. Tekmovalja so bila po svoji vsebini predvsem način mobilizacijskega dela in motiviranja pripadnikov, simpatizerjev, pa tudi »mlačnih«, v času, ko so postajale gospodarske in vojaškopolične razmere za odporniško gibanje vedno težje. Oskrba vedno številčnejše partizanske vojske in tudi odporniških organizacij je dejansko postajala vprašanje preživetja narodnoosvobodilnega gibanja. Tekmovalja so zajela predvsem tiste prostore, kjer je bilo odporniško gibanje močnejše, bolj prosto v svojem delovanju, kjer je bila OF razbremenjena oblastne funkcije, ki so jo prevzeli organi ljudske oblasti na lokalni in pokrajinski ravni. V okviru tega so predstavljali obdobje pred tem, ko je bila OF dejansko dodeljena vloga politične organizacije z nalogo politizacije množic. Hkrati so bile opredelitve disciplin tekmovalja svojevrsten konkreten napotek aktivistom in članom OF, na katera področja morajo usmeriti svoje delovanje. In glede na rezultate so se vodstvu OF tudi obnesle, iz že močno izčrpanih in obubožanih pokrajin so iztisnili dodatne materialne vire, brez dvoma pa tudi večjo političnoorganizacijsko aktivacijo prebivalstva, ki je sodelovalo v odporniškem gibanju, in celo tistih, ki so bili zadržani, zato tudi ne preseneča, da je poglobitni namen vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja doseglo že s tem, da ga je uspešno razširilo po vsej organizacijski strukturi OF in med množičnimi organizacijami, sprožilo njihovo delo, sami izidi tekmovalj pa so ga manj zanimali.

93 SIAS 1846, t. e. 10, Dopis štaba Bazoviške brigade 18. 2. 1945.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1670 – Izvršni odbor Osvobodilne fronte.
 - SI AS 1846 – Brigade 30. divizije.
 - SI AS 1887 – Zbirka narodnoosvobodilnega tiska, 1941-1945.

Literatura

- Beltram, Vlasta. *Svet med Snežnikom in Slavnikom med drugo svetovno vojno*. Koper: Pokrajinski arhiv = Capodistria: Archivio regionale, 2021.
- Ferenc, Tone. *Ljudska oblast na Slovenskem*; 3. *Mi volimo*. Ljubljana: Mladika, 1991.
- Kladnik, Tomaž. *Slovenska partizanska in domobranska vojska: od ustanovitve do konca 2. svetovne vojne*. Ljubljana: Defensor, 2006.
- Mally, Eva. *Slovenski odpor: Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941 do 1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011.
- Mikuš, Metod. *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji. IV. knjiga*. V Ljubljani: Cankarjeva založba, 1973.
- Škerl, France. Kdaj je bila ustanovljena Osvobodilna fronta?. *Borec* 9, št. 4 (1957): 185, 186.
- Vrenčur, Milena in Ivan Križnar. *V navzkrižnem ognju: Grosupeljsko in Stiško okrožje OF: 1941–1945*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1997.

Periodični tisk

- *Gorenjska tekmuje*, 1944.
- *Partizanski dnevnik*, 1944.
- *Primorski poročevalec*, 1944.
- *Tekmovanje zmage*, 1944.

Tiskani viri

- *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji. Knjiga 11: Zapisniki sej najvišjih organov in organizacij 1942–1945*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2012.

Zdenko Čepič*

Kaj, kako, zakaj? Oris odnosa države do kmetijstva in kmetov v zgodnjem jugoslovanskem socializmu, 1945–1953 (poudarek na Sloveniji)

IZVLEČEK

V preglednem članku avtor predstavlja ključne dejavnike s področja zakonskih določil, ki so oblikovale kmetijsko politiko zgodnjega socializma v Jugoslaviji (1945–1953). Pri tem je poudarek na dogajanju na področju kmetijstva v Sloveniji. Avtor predstavi agrarno vprašanje (vprašanje zemlje in njene lastnine) in kmetijsko vprašanje (odnos oblasti do kmeta kot družbene in poklicne skupine). Predstavi agrarno reformo v Sloveniji (1945–1948), njene vplive (posledice) in posege oblasti v kmetijstvo zaradi preskrbe prebivalstva. Med te posege je sodila kolektivizacija kmetijstva po zgledu kolhozov v Sovjetski zvezi. Celoten odnos oblasti do kmetijstva je na eni strani koreninil v pragmatičnih razlogih glede preskrbe prebivalstva, po drugi strani pa so bili ti razlogi politični oziroma ideološki.

Ključne besede: kmetijstvo, kmetijska politika, socializem, agrarna reforma, kolektivizacija, preskrba prebivalstva

* Dr., znanstveni svetnik v pokoju, Novo Polje II/8, SI-1260 Ljubljana-Polje, zdenko.cepic@inz.si

ABSTRACT

WHAT, HOW, WHY?**AN OUTLINE OF THE STATE'S ATTITUDE TOWARDS AGRICULTURE AND FARMERS IN EARLY YUGOSLAV SOCIALISM, 1945–1953 (WITH AN EMPHASIS ON SLOVENIA)**

In this review article, the author presents the crucial factors regarding the legal provisions that shaped agricultural policy in early socialism in Yugoslavia (1945–1953). In doing so, he focuses on the developments in agriculture in Slovenia. The article presents the agrarian question (the issue of land and its ownership) and the agricultural question (the attitude of the authorities towards peasants as a social and professional group). It outlines the agrarian reform in Slovenia (1945–1948), its impact (consequences), and the intervention of the authorities in agriculture to provide for the population. These interventions included the collectivisation of agriculture based on the model of the Soviet Union's kolkhozes. The authorities' attitude towards agriculture included pragmatic reasons (supplying the population) as well as political and ideological motives.

Keywords: agriculture, agricultural policy, socialism, agrarian reform, collectivisation, population supply

Agrarno in kmečko vprašanje ter oblast

Običajno, če ne kar praviloma, je eden od prvih socialnih ukrepov s političnim namenom, ki sledijo izredni zamenjavi politične oblasti oziroma prevzemu le-te novih političnih dejavnikov, to je revoluciji, pa naj bo ta t. i. meščanska ali pa proletarska, v državi, ki je glede na prebivalstvo in na gospodarsko dejavnost pretežno agrarna, poseg nove oblasti v t. i. agrarno vprašanje. Izvede zemljiško/agrarno reformo, od katere pričakuje zase pozitivno politično posledico, namreč politično podporo večinskega dela prebivalstva. Šlo je prvenstveno za političen ukrep z ekonomskim namenom. To je poseg v lastništvo zemlje oziroma v razporeditev zemljiške lastnine, tako da se ta porazdeli med zemljiškimi lastniki čim bolj pravično. Da se del zemlje odvzame tistim, ki je imajo veliko (ali preveč) in je ne obdelujejo sami, ampak z najeto (in slabo plačano) delovno silo, ter se jo dodeli tistim, ki je imajo malo ali kar premalo za

preživljanje od obdelovanja zemlje. To je bistvo vseh agrarnih (ali zemljiških) reform v zgodovini od bratov Grakh v Rimu v drugem stoletju pr. n. št. dalje.¹

Zemljiška reforma s posegom v zemljiško lastnino in prerazporeditev le-te je bil tudi prvi zakonski ukrep novih jugoslovanskih oblasti, vzpostavljenih z revolucijo v času druge svetovne vojne. Že avgusta 1945 so uzakonile agrarno (zemljiško) reformo,² katere namen je bila sprememba posestnega stanja. Imela pa je tudi jasen političen namen – pridobiti kmete kot večino prebivalstva na svojo stran. Z novim posestnim stanjem, doseženim z zemljiško reformo, je država (oblast) vzpostavila tudi novo kmetijsko politiko. Šlo je za odnos do kmetov kot družbene in poklicne skupine. To je bilo t. i. kmečko vprašanje, s katerim je oblast posegla v družbeni položaj kmeta (kmetov), v njegov položaj in vlogo v družbi. V zemljiški reformi je šlo za vprašanje zemlje in njene razporeditve, pri kmečkem vprašanju pa je šlo za vprašanje človeka – kmeta v družbi in v državi, ki je stopala na pot načrtovane hitre industrializacije in s tem spreminjanja socialne osnove iz kmetijske v nekmetijsko, v t. i. industrijsko družbo. Kmečko vprašanje in njegovo urejanje je postalo potem, ko je oblast menila, da je z zemljiško reformo uredila agrarno vprašanje s spremembo lastninskih zemljiških razmerij na najbolj ustrezen način, tako da je upoštevala, da dobi zemljo tisti, ki jo obdeluje neposredno, je postalo za oblast osrednje zanimanje kmečko vprašanje.

H kmečkemu vprašanju je oblast pristopila v skladu s svojim ideološkim prepričanjem, ki je bilo bolj ali manj pogojeno s procesom industrializacije, da pomenita industrializacija in elektrifikacija socializem. V glavnem je šlo za vprašanje zagotavljanja delovne sile za novo nastalo (nastajajočo) industrijo. Vir za to pa je bilo kmečko prebivalstvo, zlasti tisti, ki od svoje zemljiške posesti zaradi njene majhnosti niso mogli živeti. Rešitev je bila zaposlitev v industriji. Nastajati je začel »pol kmet, pol proletarec« (part time farmer), kar je bila značilnost Slovenije, ko je kmet, ki se je zaposlil v neagrarni dejavnosti, običajno v industriji, še živel na svojem posestvu in ga tudi obdeloval.³ Izraz reševanja kmečkega vprašanja z namenom zagotavljanja preskrbe prebivalstva, zlasti povečanega števila zaposlenih v neagrarnih dejavnostih, je bilo kmetijsko zadružništvo. Sprva so nastale splošne kmetijske zadrage, nato pa so se preoblikovale v kmečke delovne zadrage, tj. zadrage t. i. kolhoznega tipa. To je pomenilo kolektivizacijo pri obdelavi zemlje oziroma pridelavi kmetijskih dobrin za potrebe preskrbe prebivalstva.

Reševanje agrarnega vprašanja s posegi v lastninsko strukturo zemlje (s posegi v zemljiško posest) in posegi v kmete, s katerimi se je spreminjal njihov položaj v družbi

1 Tiberij Sempronij Grakh, od okoli 163 pr. n. št. do 133 pr. n. št., Gaj Sempronij Grakh, od okoli 160 pr. n. št. do 121 pr. n. št.; kot rimska politika – ljudska tribuna sta okoli leta 138 pr. n. št. predlagala z namenom reševanja socialnih problemov v rimski republiki zemljiški zakon, v katerem sta predvidela zemljiški maksimum in tistim, ki so ga presegali, odvzem viška zemlje ter njeno razdelitev tistim brez zemlje. To je načelo vseh zemljiških reform, ki so bile izvedene v vsej zgodovini.

2 Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji je sprejela Začasna ljudska skupščina Demokratične federativne Jugoslavije 23. 8. 1945 v sklopu zakonov, katerih namen je bil utrditev nove oblasti oziroma njena potrditev z demokratično izvedenimi volitvami (o volitvah, volilnih imenikih, državljanstvu, zborovanjih in shodih), kar kaže namen, ki ga je imela nova oblast z uzakonitvijo zemljiške reforme.

3 O tem slovenskem fenomenu Centrih in Sitar, *Pol kmet, pol proletarec*. Za obdobje zgodnjega socializma gl. 25–134, poglavje Rdeče klasje: na sledi integrirani kmečki posesti v okolici Ljubljane, 1945–1953.

(državi), so bili značilnost prvega obdobja uvajanja socializma v jugoslovansko državo po drugi svetovni vojni. To je bil čas, ki ga je mogoče označiti tudi kot čas zgodnjega socializma, ki je v veliki meri posegel prav v položaj kmečkega prebivalstva in ga spreminjal. Tudi s prisilo. V Sloveniji je bil to čas, ko se je začelo vzpostavljati stanje, ki je ena izmed značilnosti slovenske družbe po drugi svetovni vojni – »polproletariat«.

V času zgodnjega socializma je imela jugoslovanska oblast (komunistična) svoj odnos do zemlje, kar je rešila z agrarno reformo, in do človeka, obdelovalca zemlje. Potem ko je z agrarno reformo po svojem mnenju ustrezno in pravično, vsaj skozi svojo politično opcijo, rešila agrarno vprašanje, je ostalo oblasti še kmečko vprašanje. To je bila os, okoli katere se je vrtela kmetijska politika pri nas v obdobju zgodnjega socializma. Ker je bila slovenska družba še vedno agrarna s prevlado kmečkega prebivalstva, je to obdobje ostalo zapisano v spominjanju naroda kot mračno.

Nekaj malega o stanju slovenskega kmetijstva in kmetov med svetovnima vojnama

Na začetku 20. stoletja je bila slovenska družba pretežno kmečka: »Slovenci smo pretežno še kmetiško ljudstvo,« je zapisal slovenski publicist, politik socialdemokratske usmeritve Albin Prepeluh-Abditus ob koncu prve svetovne vojne, ko je pisal o slovenskem narodnem programu.⁴ Ugotavljal je, da »naše poljedelstvo ni niti gospodarsko, niti tehnično tako, da bi mogel mali kmet živeti zgolj od njega«. ⁵ Podobno je ugotavljal tudi Milko Brezigar, ki se je takrat ukvarjal s slovenskim gospodarskim programom, ko je ugotavljal, da je to razlog za slabo obdelovanje zemlje; predlagal je bolj intenziven način obdelovanja zemlje.

Brezigar ni imel o slovenskem kmetijstvu kot takrat najpomembnejši gospodarski panogi – navedel je, da sta se ukvarjali s kmetovanjem dve tretjini slovenskega prebivalstva in da sta ti ustvarili tri petine vseh letnih dohodkov v slovenskih deželah (v Sloveniji) – pa tudi ne o slovenskem kmetovalcu nič kaj pozitivno sodbo. Menil je, da je vzrok neugodnega stanja slovenskega kmetijstva v ekonomski šibkosti slovenskega kmeta, za kar je videl razlog na eni strani v posestni sestavi – prevladovala so namreč mala posestva – na drugi pa v načinu obdelovanja zemlje. Menil je, da se mora ekstenzivno obdelovanje zamenjati z intenzivnim ter da mora država »postaviti zakonodajnim potom temelje umnega obdelovanja zemlje«. Glede slovenskega kmeta pa je bil Brezigar prepričan, da je »staroveren«, konservativen in »veruje v neizpremenljivost obdelovanja«. Pogoj za povečanje donosov v kmetijstvu je videl

4 Še desetletje po tem, deset let pred začetkom druge svetovne vojne (ob popisu 1931), je bil v Sloveniji delež kmečkega prebivalstva 58,8-odstoten. Sedemnajst let kasneje, ob prvem popisu prebivalstva po drugi svetovni vojni (1948), je delež kmečkega prebivalstva padel za okoli deset odstotkov in je bil pod polovico prebivalstva Slovenije (48,9 %), nato pa se je dokaj hitro zmanjšal: ob naslednjem popisu prebivalstva leta 1953 na 41,1 %, osem let kasneje leta 1961 pa na 31,6 %. – Šifer, *Demografski razvoj kmečkega prebivalstva*, 10, 11.

5 Abditus, *Problemi malega naroda*, 3.

v »proizvajalni zemljedeljski reformi«. Predvidel je tudi poseg države v zemljiško posest, pa tudi državno predpisovanje načina obdelovanja, pri čemer pa to naj ne bi bil poseg v lastnino zemlje in v prodajo pridelkov.⁶ Šlo je za predlog za agrarno, tj. zemljiško reformo. Ta sicer v času med svetovnima vojnama v jugoslovanski državi in s tem tudi v Sloveniji ni bila izvedena. Zemljiška sestava je ostala nespremenjena, prevladovala so majhne kmetije. Večina jih je obsegala do 5 ha zemlje, kar je bilo po mnenju takratnih kmetijskih strokovnjakov premalo za preživitev lastnika le od obdelave te zemlje. V takšnem posestnem stanju sta slovensko kmetijstvo in slovenski kmet dočakala drugo svetovno vojno oziroma njen konec.

Kmetijstvu kot gospodarski panogi sta v času med svetovnima vojnama pripadali okoli dve tretjini prebivalstva Slovenije. Večina je od obdelovanja svoje zemlje težko živela, kajti njihova zemljiška posest je bila majhna, premajhna za preživljanje. Pred drugo svetovno vojno je bilo po podatkih zadnjega uradnega popisa iz leta 1931 na ozemlju Slovenije (Dravske banovine) kmetijskih gospodarstev 154.628. Večina je bilo majhnih kmetij z do 5 ha zemlje – teh je bilo 57,4 % – imeli pa so le 13,3 % zemlje. Imeli so malo obdelovalne zemlje, tako da je kmetija, velika do 5 ha, imela v povprečju le 0,7 ha njiv. Za preživetje so morali zato najti denar tudi izven kmetijske dejavnosti. Na drugi strani pa so bila v Sloveniji veleposestva: velike kmetije z od 20 do 50 ha površine in pa posestva, ki so to površino precej presegala. Zemljiški lastniki obojih so bili za slovenske razmere veleposestniki. Veleposestniki, ki jih je bilo okoli 8 %, so imeli 43,6 % zemljiških površin, od tega kar 56,8 % gozdov.

Do druge svetovne vojne slovenski kmet za obdelavo zemlje ni uporabljal strojev na motorni pogon. Po računu iz leta 1938 je celotna mehanizacija slovenskega kmetijstva nadomeščala le od 2,5 do 3,3 % vseh za kmetijska dela potrebnih delovnih dni. Zemlja je bila namreč obdelovana še pretežno ročno, z uporabo človeške delovne sile. Te je bilo sicer dovolj, saj je bila stopnja agrarne prenaseljenosti velika. V Sloveniji je poljedelska prenaseljenost glede na obdelovalno zemljo med najvišjimi v Evropi. Najvišja agrarna prenaseljenost v Sloveniji je bila med obema svetovnima vojnama v predelih vzhodne Slovenije, v pasu od Prekmurja do Krškega.⁷ Kmetijstvu je primanjkovalo tudi vprežne živine, konj in govedi. To je bilo povezano tudi z gnojenjem, saj je bilo poljedelstvo glede na nizko porabo umetnih gnojil odvisno le od naravnega gnoja. Slovensko kmetijstvo je bilo zaostalo in je potrebovalo spremembe.

V Kraljevini Jugoslaviji je bilo kmetijstvo bolj ali manj stvar kmetov samih, država na razmere v njem niti ni želela bistveno vplivati. Drugače pa je bilo v času po drugi svetovni vojni, ko je državna oblast zakonsko in stvarno posegala v kmetijstvo kot gospodarsko panogo ter v kmete in njihovo življenje.

Ob koncu prve svetovne vojne je Brezigar zaradi posestne sestave, ki je bila za kmetijstvo in kmete izrazito neugodna, in zaradi zastarelosti ali konservativnosti kmetijske pridelave zahteval spremembe v slovenskem kmetijstvu in modernizacijo. Po

6 Brezigar, *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*, 16, 17, 19, 77.

7 Ilešič, *Agrarna prenaseljenost Slovenije*, 61, tabela I.

drugi svetovni vojni pa je Edvard Kardelj – takratni poglavitni snovalec jugoslovanske kmetijske politike – v drugačni politični, pa tudi gospodarski ureditvi v svojih pogledih in predlogih glede razvoja kmetijstva izhajal iz dejstva, da je kmetijska proizvodnja tehnološko zaostala ter da je vzrok za to v izraziti posestni sestavi z majhnimi in razparceliranimi posestvi. Glede tehnološkega napredka je menil, da je potrebna večja uporaba mehanizacije, možnost za to pa je videl v drugačni organizaciji kmetijske proizvodnje. Organizacijsko sredstvo za rekonstrukcijo kmetijstva je videl v kmetijskem združništvu. Kmetijske zadruge so mu predstavljale tudi politično sredstvo za »uničenje ostankov kapitalističnega izkoriščanja«. Kmetijska politika je imela po drugi svetovni vojni v Jugoslaviji/Sloveniji izrazito političen značaj z razrednimi nameni.⁸

Nova oblast v Jugoslaviji, vzpostavljena z revolucijo, izvedeno v pogojih osvobodilne vojne proti okupatorju v času druge svetovne vojne, je na kmetijstvo gledala predvsem politično. Bolj kot na gospodarski problem, povezan s posestno sestavo in načinom kmetijske proizvodnje, je na kmetijstvo in na kmete gledala politično, natančneje razredno. Želeli so rešiti agrarno (zemljiško) vprašanje, ki je bilo povezano s posestno sestavo in načinom pridelave, pa tudi kmečko vprašanje – družbeno vlogo in položaj tistih, ki živijo od obdelovanja zemlje. Šlo je za reševanje dveh ključnih vprašanj velikega deleža prebivalstva, saj je bila Jugoslavija – in tudi Slovenija – agrarna država.

Zemljiška reforma – način reševanja agrarnega vprašanja

Prvi ukrep nove jugoslovanske oblasti po koncu druge svetovne vojne na področju kmetijstva je bila agrarna (zemljiška) reforma. Kot v večini agrarnih reform je bila tudi v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni agrarna reforma izvršena na osnovi politične odločitve državnih oblasti. Ta je pri tem imela pred očmi svoje politične cilje. Želje kmetov, v imenu katerih so se agrarne reforme sicer izvajale, pa so bile za oblast bolj drugotnega pomena.

V Jugoslaviji je bila agrarna reforma izvedena v letih 1945–1948 in je pomenila pogoj za povojno kmetijsko politiko.⁹ Bolj kot na »modelu« iz oktobrske revolucije v Rusiji, ko je bila vsa zemljiška posest podržavljena, je imela jugoslovanska agrarna reforma kljub dejstvu, da jo je uzakonila in izvajala komunistična oblast, več značilnosti meščansko-demokratske agrarne reforme kot boljševiške, kakršna je bila izvedena v Rusiji z Leninovim Dekretom o zemlji. Ta je namreč vso zemljiško posest podržavil. Agrarna reforma v Jugoslaviji načeloma ni pomenila podržavljenja zemlje, temveč je ohranjala pravico do zasebne lastnine, je pa predrugačila posestno sestavo po načelu, da naj ima zemljiško posest tisti, ki jo obdeluje sam s svojo družino, brez najete delovne sile. V praksi pa je kljub drugačnim načelom agrarne reforme z njeno izvedbo postala država velik zemljiški lastnik, zlasti lastnik gozdov.

⁸ Čepič, Kmetje in združništvo v pogledih Edvarda Kardelja.

⁹ O agrarni reformi na ravni jugoslovanske države Gačša, *Agrarna reforma i kolonizacija*. O agrarni reformi v Sloveniji Čepič, *Agrarna reforma in kolonizacija*.

Razlog, da v Jugoslaviji ni bilo izvedeno podržavljenje zemlje, temveč je bila izvedena klasična agrarna reforma – resda zelo stroga – je bil v zgodovinskem razvoju lastniškoposestnih odnosov na Slovenskem oziroma v nekdanjih avstrijskih deželah. Kmet je bil namreč od ukinitve fevdalizma sredi 19. stoletja zemljiški lastnik, zato bi vsakršno poseganje v njegovo zemljiško lastnino z razlastitvijo, tj. odvzemom njegove zemlje, imelo negativne politične posledice. Agrarna reforma, kot je bila uzakonjena, je bila v veliki meri nadaljevanje med svetovnima vojnama že začete, a nikoli končane agrarne reforme. Bila pa je bolj dosledna in bolj stroga do velikih zemljiških posestnikov – tistih, ki sami niso obdelovali zemlje – kot je bila v času med vojnama.

Agrarna reforma je bila uzakonjena kot prvi politično ekonomski ukrep nove jugoslovanske državne oblasti. Začasno zakonodajno telo, ki je imelo osnovno nalogo, da pripravi zakonodajo za volitve v konstituanto, je kot edini zakon, ki ni imel neposrednega namena za to – imel pa je posrednega, političnega – konec avgusta 1945 sprejelo zakon o agrarni reformi in kolonizaciji. S tem je nova jugoslovanska oblast posegla v zemljiškolastninsko stanje.

Na političen namen agrarne reforme kaže že njena uzakonitev avgusta 1945. Sprejem zakona o agrarni reformi in kolonizaciji je mogoče razumeti kot del politične taktike nove oblasti, kako vezati kmeta kot večinski del prebivalstva nase še pred volitvami v ustavodajno skupščino, ki naj bi oziroma je potrdila politično spremembo oblasti v jugoslovanski državi. Za oblast je bila agrarna reforma političnoekonomski ukrep. Imela je vlogo korenčka, s katerim bi za »proletarsko« revolucijo, ki je bila predvidena po osvojitvi ali prevzemu oblasti v roke komunistov, pridobili tudi kmete kot večinski del v agrarni državi. Zaradi značaja oblasti, ki jo je uzakonila in izvajala, pa je imela poudarjeno razrednopolitično usmeritev, medtem ko so bili ekonomski motivi manj pomembni. Posledice agrarne reforme so bile bolj ekonomske. Število malih kmečkih gospodarstev se je še povečalo. Glede tega ni bil dosežen ekonomski namen, ki naj bi ga agrarna reforma imela.

Sprejem zakona so pojasnjevali kot oddolžitev kmetu za njegovo vlogo v času vojne oziroma osvobodilnega boja. V resnici je šlo pri uzakonitvi agrarne reforme ob razreševanju agrarnega vprašanja tudi za reševanje kmečkega vprašanja. Z agrarno reformo naj bi se utrdiloavezništvo med malim in srednjim kmetom na eni ter proletariatom na drugi strani. To je bil po mnenju vodilnih v jugoslovanski komunistični stranki pogoj za izvajanje ukrepov na družbenoekonomske področju.

Zakon je opredelil, komu se bo zemlja vzela in komu se bo dala. Eden in drugi pol agrarne reforme, odvzemanje zemlje dotedanjim lastnikom in dodeljevanje novim lastnikom, sta imela razredno, natančneje socialno lastninsko osnovo. Enim se je na osnovi delovnega odnosa do zemlje, ker zemlje niso sami obdelovali, ta vzela, drugim pa dala. Zemlja je bila odvzeta tistim, ki je niso sami obdelovali, na različne načine oziroma pod različnimi pogoji in v različnem obsegu. Postavljen je bil zemljiški maksimum, ki je bil 35 ha obdelovalne zemlje, pri čemer so bile določene izjeme. Agrarna reforma je zajela šest kategorij zemljiških lastnikov: 1) veleposestnike, za te so se šteli tisti z nad 45 ha skupne površine ali več kot 25 ha obdelovalne zemlje; 2) banke,

podjetja, ki so imela tudi zemljiško posest, čeprav se niso prvenstveno ukvarjala s kmetijstvom; 3) cerkve, samostane in verske ustanove; 4) nekmete – ti lastniki so zgubili vso zemljo, cerkvam pa je bilo mogoče pustiti do 10 ha; 5) kmete s presežkom nad 35 ha obdelovalne zemlje; 6) zemljiška posestva, ki so med vojno ostala brez lastnika in brez pravnega naslednika. Nekmetom, ki jim kmetijstvo ni bilo osnovna gospodarska panoga za preživljanje in so jim posestva, npr. vinograde, obdelovali drugi, so bili razlašчени presežki nad 3 do 5 ha, kmetom pa nad 35 ha obdelovalne zemlje oziroma 45 ha obdelovalne zemlje in gozda.

Agrarna reforma je izražala načelo »zemljo tistemu, ki jo obdeluje«, kar je pomenilo, da je bil z njo zemljiški lastnik le tisti, ki jo je sam s svojo družino neposredno obdeloval. Glede na to načelo je bila zemlja odvzeta vsem, ki so jo obdelovali z najeto delovno silo ali so jo dajali v zakup. Agrarna reforma tako ni odpravljala zasebne lastnine zemlje, kljub temu pa je v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni v veliki meri vseeno pomenila način poddržavljenja zemlje. O tem govorijo dejstva, koliko zemlje je bilo razdeljene med agrarne interese in koloniste ter koliko je bilo ostalo v rokah države. V rokah države je namreč ostal domala ves gozd, ki je bil zajet v agrarno reformo.

V Sloveniji, brez ozemlja Slovenskega primorja, ki je ostalo do leta 1947 oziroma del celo do leta 1954 izven Jugoslavije, je agrarna reforma zajela okoli četrtno kmečkih gospodarstev, tj. okoli 40 tisoč. Okoli deset tisoč jih je padlo pod razlastitev in zaplembo na osnovi druge zakonodaje, zlasti tiste, ki je posegla v lastnino jugoslovanskih državljanov nemške narodnosti (nemška manjšina), ki so v času vojne iz tega razloga sodelovali z okupatorji, zato so bili razlašчени na osnovi t. i. patriotske nacionalizacije – dopolnilne kazni za sodelovanje z okupatorjem.¹⁰

Na značaj ali namen agrarne reforme kaže razmerje med razlaščeno in zaplenjeno zemljo v skladu agrarne reforme. Zaplenjena je bila namreč v zemljiškem skladu agrarne reforme domala polovica zemlje. Glede na število posestev in površino, ki je bila zaplenjena na osnovi odloka o zaplembi in prehodu imovine Nemcev v roke države, je mogoče agrarno reformo v Sloveniji razumeti tudi kot ukrep z narodnoosvobodilnim ciljem oziroma posledico. Pri ustvarjanju zemljiškega sklada so imela velik delež tudi veleposestva. Mnoga od teh so imela fevdalno poreklo, saj so bili lastniki potomci nekdanjih fevdalcev. Razlaščenih veleposestev fevdalnega porekla je bilo 307 – s površino 42.300 ha. Zemljiških lastnikov kapitalističnega izvora (banke, podjetja) je bilo 245, razlaščene pa jim je bilo 18.000 ha zemlje. Razlastitev je zajela tudi posestva cerkva, samostanov, verskih ustanov v lasti Rimskokatoliške cerkve. V skladu agrarne reforme je bila vnesena zemlja 450 gospodarstev v izmeri 48.600 ha. V skladu agrarne reforme je najmanjši delež predstavljala zemlja, ki je bila odvzeta kmetom, ki so presegli zemljiški maksimum 35 ha. Takšnih gospodarstev je bilo v Sloveniji le 167, njihova skupna izmera je bila 4100 ha. Med razlaščenimi zasebnimi posestniki je bilo

10 *Uradni list DFJ*, 2-25, 6. 2. 1945, 13, Odlok o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile. To je t. i. »avnojski odlok«, ki ga je sprejelo Predsedstvo AVNOJ 21. 11. 1944.

po številu največ nekmetov, to je tistih, ki jim kmetijstvo ni predstavljalo glavnega vira zaslužka in se sami z obdelovanjem zemlje običajno niso ukvarjali. Tovrstnih posestnikov je bilo 1208, površina njim razlaščene zemlje pa je znašala 13.800 ha.

V zemljiški sklad agrarne reforme, ustvarjen z razlastitvami na osnovi zakona o agrarni reformi in z zaplembami na osnovi »patriotične nacionalizacije«, je bilo v Sloveniji (brez Primorske) vnesenih 270.719 ha (obdelovalne zemlje 61.680 ha, gozdov 165.425 ha, drugo pa so bili pašniki, planine in ostalo), to je po popisu iz leta 1931 petina kmetijskih površin. Za razumevanje značaja agrarne reforme in učinkov, ki jih je ta imela, je pomemben delež obdelovalne zemlje in gozdov sklada agrarne reforme. V slovenskem skladu agrarne reforme je bilo 60 odstotkov gozda, četrtnina pa je bila obdelovalna zemlja. Med agrarne interesente, tiste, ki so zemljo sami obdelovali in je niso imeli ali so je imeli premalo za življenje le od nje, se je namreč razdeljevalo le obdelovalno zemljo, medtem ko gozd ni bil razdeljen med agrarne interesente in je ostal v rokah države. Od zemlje, ki je predstavljala zemljiški sklad agrarne reforme, se je v privatno last agrarnim interesentom in kolonistom podeljeval le manjši del. Iz zemljiškega sklada agrarne reforme je bila zemlja dodeljena okoli 20 tisoč kmečkim gospodarstvom, t. i. agrarnim interesentom; ti so dobili le 6,7 odstotka iz zemljiškega sklada.

Drugi pol agrarne reforme je bilo razdeljevanje zemlje, odvzete različnim lastnikom, ki zemlje niso sami obdelovali, tistim, ki so jo sami obdelovali. V Sloveniji je bila razdeljena v zasebno last agrarnim interesentom, kolonistom in zadrugam za skupno obdelavo zemlje šestina sklada, ostali del ustvarjenega sklada agrarne reforme pa je ostal v rokah države. Večinoma je bil to gozd, tako da je država postala velik lastnik gozdov v Sloveniji. Bilo ga je okoli 170.000 ha. Koristnikom agrarne reforme pa je bila podeljena v glavnem obdelovalna zemlja. Posamezni agrarni interesent je dobil v povprečju manj kot hektar obdelovalne zemlje, medtem ko so kolonisti dobili za naselitev na dodeljeno jim posestvo povprečno po 4 ha velika posestva. To je veljalo za koloniste v okviru Slovenije, ki so jim oblasti dodelile posestva v glavnem na Apaškem polju (v bližini Gornje Radgone ob avstrijsko-jugoslovanski meji), od koder so pobegnili ali bili pregnani Nemci (pripadniki nemške manjšine), ki so bili do tedaj tamkajšnji posestniki.

Posledica izvedene agrarne reforme je bila ob radikalni spremembi lastninske sestave sprememba posestne strukture. Skupno število kmečkih posestev se je zmanjšalo, povečal pa se je delež malih in srednjih kmetij. Po izvedeni agrarni reformi (na ravni celotne države) se je v skupni sestavi kmetijskih posestev povečal delež posestev z od 2 do 5 ha zemlje. Enako velja tudi za kmetije, velike od 5 do 10 ha.¹¹ Agrarna reforma je sprožila proces, imenovan »osrednjenje vasi«, kar je pomenilo, da so želeli ustvariti kategorijo t. i. srednjega kmeta, ki naj bi na vasi prevladoval in bi ustvarjal tržne viške. S tem so želeli rešiti tako agrarno kot kmečko vprašanje. Oblast je želela na vasi ustvariti razredni in tudi ekonomski egalitarizem.

11 Stipetič, *Agrarna reforma i kolonizacija*, 461.

Vplivi zemljiške reforme

Z izvedeno agrarno reformo je nastalo novo posestno stanje. Agrarna reforma pa je tudi pomenila pripravo pogojev za nadaljnji odnos oblasti do kmeta. Na eni strani je bila korenček, na drugi pa palica. Z njo so bili namreč ustvarjeni pogoji za odpravljanje kmeta kot individualnega proizvajalca in za njegov eksodus z zemlje. Z agrarno reformo se je namreč število kmetij, ki niso bile sposobne preživeti samo od proizvodnje na zemlji, še povečalo. Velikemu delu kmetov, ki so z agrarno reformo dobili zemljo, je ta zadoščala le za najnujnejše reprodukcijske potrebe oziroma za enostavno reprodukcijo. To je pospeševalo proces odhajanja iz vasi v mesto, v industrijo, in ustvarjanje polkmetov – polproletarcev.¹² Kmečko posestvo, ustvarjeno z agrarno reformo, je dobilo značaj ohišnice, kjer so pridelovali le za svoje potrebe, niso pa ustvarjali t. i. tržnih viškov, potrebnih za sistem preskrbe prebivalstva. To je povzročalo težave v preskrbi prebivalstva, zlasti ker se je večalo število tistih, ki so bili odvisni od preskrbe, ki jo je morala zagotavljati država. Tega so se snovalci agrarne reforme najbrž zavedali, vendar jim je bil političen učinek agrarne reforme važnejši od ekonomskih in socialnih posledic. So pa jim te prišle prav, saj je kmet postal osnovna »baza« delovne sile za industrijo v času pospešene industrializacije. Sredstva za industrializacijo je v veliki meri prispevalo kmetijstvo, mnogi kmetje, zlasti tisti z majhnimi posestvi, pa so postali industrijski delavci.

Industrializacija je namreč poleg velikih finančnih sredstev zahtevala tudi veliko delovne sile. Ta je prihajala večinoma s podeželja. Začel se je proces hitre deagrarizacije s pospešenim zaposlovanjem kmečkega prebivalstva zunaj kmetijskih dejavnosti, v glavnem v industriji. To je povzročilo hitre spremembe v socialni sestavi slovenskega prebivalstva. Število prebivalcev, ki jim je bilo delo v kmetijstvu osnovni vir preživljanja, je upadalo. Proces deagrarizacije pa je bil v Sloveniji hitrejši od urbanizacije (prenehanja bivanja na vasi) in dobršen del na novo zaposlenih v neagrarnih panogah je še naprej živel na vasi in se po delu v tovarni ukvarjal s pridelavo hrane za lastne potrebe. Leta 1953 je v Sloveniji 63 % vseh, ki so bili zaposleni v neagrarnih dejavnostih, živel na vasi v t. i. mešanih gospodarstvih.¹³

V izvajanju t. i. petletke,¹⁴ ko je bil dan poudarek na industrializaciji jugoslovanske države, je takratni vodilni jugoslovanski gospodarski politik Boris Kidrič označil kmetijstvo kot »življenjski problem našega petletnega plana«. ¹⁵ Vzrok za takšno oceno je bil v tem, da ni bilo v kmetijstvu »plana«, saj so bila kmetijska posestva večinoma v zasebni lasti in zato niso bila podvržena »planu«. ¹⁶ Oblast je sicer nanje vplivala z zahtevami, kaj naj pridelujejo, koliko morajo pridelati in koliko od tega oddati za

12 Čepič, Povojni beg z zemlje, 92–95.

13 O tem Centrih in Sitar, *Pol kmet, pol proletarec*.

14 *Uradni list FLRJ*, 36-280, 20. 4. 1947, 414, Zakon o petletnem načrtu za razvoj narodnega gospodarstva FLRJ v letih 1947–1951.

15 Kidrič, Nekaj izkušenj iz prvega leta petletnega plana, 313.

16 Od 235.000 kmečkih gospodarstev jih je bilo na začetku leta 1949 232.000 v zasebni lasti; v lasti so imeli 82 % vseh kmetijskih površin, od tega 93 % obdelovalne zemlje. Prevladovala so male kmetije, velike do 5 ha.

potrebe skupnosti. Ker so bile kmetije večinoma v zasebni lasti, je oblast v kmetih videla razredne nasprotnike. V veliki meri se je do njih tudi tako obnašala. Do njih je nastopala z nasiljem.

Kmetijska politika in s tem odnos do kmeta jugoslovanskega zgodnjega socializma ter odnos oblasti do kmetov so bili pogojevani s procesom industrializacije kot osnovno gospodarske, pa tudi politične usmeritve. Predvsem pa je nanjo vplivala problematika preskrbe. Pri tem je bil glede kmetijstva in kmetov izpostavljen obvezen odkup oziroma obvezna oddaja kmetijskih pridelkov za potrebe izvajanja racionirane in nato zagotovljene preskrbe.

Preskrba prebivalstva kot razlog za poseg oblasti v kmetijstvo

Država je, čeprav je bila večina kmetijstva zasebna, predvsem zaradi preskrbe posegala v kmetijstvo, in to od setve do žetve. V kmetijstvo je posegala predvsem z obveznimi oddajami oziroma odkupom po pogojih državne oblasti. Z odkupi ali oddajanjem (v praksi odvzemanjem) pridelkov, kar je bil eden od polov racionirane preskrbe, je država želela nadzirati gospodarsko, pa tudi politično življenje na vasi. Do kmeta je namreč iz razrednih razlogov imela določene ideološke zadržke, saj ga je smatrala za zasebnega lastnika, in to ne glede na velikost njegovega posestva. Vsakega, ki ni prostovoljno izpolnjeval obveznosti, ki jo je kmetu naložila državna oblast, je označila za kulaka. Za svojega razrednega nasprotnika.

Breme preskrbe prebivalstva,¹⁷ ki ga je država naložila kmetom v sistemu racionirane preskrbe, ta je sicer značilna za vojno gospodarstvo, se je v Jugoslaviji v začetku leta 1948 spremenilo v sistem zagotovljene preskrbe. V obeh sistemih – racionirane in nato zagotovljene preskrbe – je država veliko nalogo namenila kmetijstvu in je zato ta sistem preskrbe prebivalstva kmeta najbolj neposredno prizadel. Od svojega pridelka je moral določeni ali zahtevani del oddati državi, in sicer pod pogoji, ki jih je postavila sama. Šlo je sicer uradno za odkup po t. i. vezanih cenah, v praksi pa je šlo v večini primerov za odvzem, saj kmet pridelka ni želel dati državi, mnogi ga niti niso zmogli, saj niso pridelali toliko, kot je od njih ta zahtevala oziroma jim je določila. Vprašanje preskrbe je bilo za kmeta – vsaj za večino – zato stalno »vojno« stanje z državo in njenimi institucijami. Kmetje so se zaradi obveznosti do države oziroma družbe tej stalno upirali, in sicer bolj ali manj pasivno s tem, da so prikrivali ali skrivali svoje pridelke, ki pa so jim jih državni organi nasilno odvzemali in kmete zato kaznovali kot nasprotnike oblasti. Šlo je za nekakšno »kmečko upornišvo«.

Obvezni odkup ali oddaja je bila predpisana za vsako kmečko gospodarstvo, vendar je bila v praksi odkupna politika usmerjena zlasti proti bogatejšim kmetom.

17 Čepič, Zakonske osnove racionirane preskrbe, 451–61. Čepič, Oris načel zagotovljene preskrbe, 157–68. Himmelreich, *Pike, špekulanti in Trumanova jajca*.

Čeprav so za kulaka (slabšalni izraz za velikega kmečkega posestnika, vzet iz sovjetskega, stalinskega besednjaka) smatrali vsakega kmeta, ki ni izpolnjeval obveznosti do države, so bili na udaru oblasti glede oddaje zlasti večji kmetje, ki so načeloma (pa tudi v praksi) imeli viške pridelka. Po mnenju oblasti so bili namreč prav ti kmetje največji razredni sovražniki, saj so zaradi večjega pridelka ustvarjali tudi več tržnih presežkov, kar naj bi jim omogočilo bogatenje. Mnogi manjši kmetje pa enostavno niso dosegali zahtevanih količin. Med oblastjo in kmeti je zato potekala prava vojna. Kmetje so svoje pridelke skrivali, izterjevalcem obvezne oddaje, ki so do njih zato nastopali z nasiljem in tudi fizičnimi kaznimi, so se upirali. Tudi fizično.

Pritisk na kmete se je povečal še zlasti po sporu Jugoslavije z Informbirojem (poleti 1948), ko je v očeh Sovjetske zveze in njej podrejenih držav s komunistično oblastjo postala Jugoslavija njihov sovražnik, ker ni povsem upoštevala navodil Moskve, kako graditi socializem po sovjetskem modelu. Takrat se je jugoslovanska država lahko glede preskrbe prebivalstva zanašala bolj ali manj le nase, kar je povzročilo, da je oblast začela močnejše krepiti tako politični kot gospodarski pritisk na kmete. Obvezni odkup (ali odvzem, kot so to razumeli kmetje) kot do tedaj predvsem ekonomski pritisk na kmeta je dobil izrazito ideološko oziroma politično označbo.

Kolektivizacija kmetijstva

Kot eden na načinov, da bi zagotavljali potrebne količine za preskrbo neagrarnega prebivalstva, število tega se je zaradi industrializacije večalo, se je oblast poleg večjega pritiska glede obveznih oddaj pridelkov odločila za kolhozniški način proizvodnje v obliki kmečkih delovnih zadrug (KDZ).¹⁸

Kolektivizacija kmetijstva, ki se je začela v začetku leta 1949¹⁹ je bila predvsem ozko povezana, natančneje kar pogojena s problemom preskrbe prebivalstva. Dobila je namreč zagon v letu 1949, ko je prišlo pri izvajanju industrializacije do krize na področju preskrbe vedno večjega števila ljudi, ki so se zaposlovali v industriji. S KDZ kot jugoslovansko inačico sovjetskih kolhozov naj bi z združevanjem majhnih individualnih kmetijskih proizvajalcev med drugim zapolnili vrzel, ki je nastala s padanjem kmetijske proizvodnje in njeno avtarktično naravnostjo. Kolektivna proizvodnja je bila namreč lažja (tudi za nadzorovanje) in naj bi zato ustvarjala več tržnih viškov.

18 Kmečke delovne zadruge so mnogokrat radi imenovali kmetijske obdelovalne zadruge – KOZ.

19 Plenum CK KPJ je od 28. do 30. 1. 1949 sprejel idejna izhodišča za kolektivizacijo kmetijstva in ustanavljanje KDZ in s tem prižgal zeleno luč za pospešeno izvajanje teh procesov. (*Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1953)*. Beograd: Komunist, 1985, 5–92) Junija 1949 je bilo na podlagi partijskega napotka za kolektivno obdelovanje zemlje uzakonjeno kmečko delovno združništvo. (*Uradni list FLRJ*, 49–411, 9. 6. 1949, 711) Po mnenju oblasti naj bi bile prednosti kolektivnega obdelovanja zemlje v boljših možnostih za uporabo mehanizacije, boljši organizaciji dela, v večji možnosti za uskladitev agrarne in neagrarne proizvodnje, pa tudi v možnosti izvajanja ekonomskega in političnega nadzora nad kmeti, saj so bili ti zaradi svoje številčnosti poglavitna gospodarska sila v državi. V državi so začeli pospešeno nastajati »kolhozi« – Kmečke delovne zadruge (KDZ).

Kolektivizacijo je mogoče na ta način razumeti tudi kot posledico agrarne reforme in njenega negativnega ekonomskega učinka. Dejstvo je, da je slovensko kmetijstvo šele leta 1956 doseglo predvojni obseg kmetijske proizvodnje.

Zaradi velikega obsega zaposlovanja delovne sile iz kmetijstva v neagrarnih panogah je število zaposlenih v agrarnem gospodarstvu padalo, hkrati pa so zaradi preskrbe v neagrarnih panogah zaposlenega prebivalstva rasle potrebe po kmetijskih pridelkih. Snovalec jugoslovanske kmetijske politike zgodnjega socializma Edvard Kardelj je zato opozarjal, da so v kmetijstvu potrebne spremembe – »rekonstrukcija in dvig kmetijstva« – ki bodo dale večjo produkcijo, je zapisal v programsko naravnanim članku glede socialističnega kmetijstva Kmetijsko zadrugištvo v planskem gospodarstvu.²⁰ V povečani kmetijski proizvodnji in v novi organizaciji kmetijstva je namreč videl sredstvo za uspešno industrializacijo. Iskal je način za boljšo organizacijo kmetijstva, ki je bilo glede posestne sestave izrazito razparcelirano na majhna posestva. Prav v tej posestni sestavi je videl zavoro za hitrejši razvoj kmetijstva, da bi lahko sledil procesu industrializacije in ga podpiral. Pogoj za rekonstrukcijo kmetijstva je videl tudi v tehnološkem napredku, v večji uporabi strojev v kmetijstvu. Pogoj za to pa je videl v drugačni organizaciji kmetijske proizvodnje. Organizacijsko sredstvo za rekonstrukcijo kmetijstva je videl v zadrugištvo – sprva v splošnem, klasičnem kmetijskem zadrugištvo, nato pa v kmečkem, delovnem zadrugištvo s kolektivno obdelavo. Pri tem je šlo bolj za kolektivizacijo pridelovanja, za skupno obdelovanje zemlje, kot za kolektivizacijo kmetijskih posesti oziroma za razlastitev kmetijskih posestnikov na račun države. Zaradi vedenja in zavedanja glede »teroriziranja« slovenskega kmeta, njegovega lastništva zemlje, kar je bila posledica načina odprave podložištva v 19. stoletju z zemljiško odvezo, je načeloma nasprotoval kolektivizaciji s spremembo lastništva oziroma prenosa tega na skupnost, tj. državo. Zavzemal se je za kolektivizacijo obdelave zemlje, predvsem pa za splošne kmetijske zadruge, vendar je v vodstvu KPJ prevladalo prepričanje, da je kolektivizacija oziroma kolhoizacija najboljša praktična in tudi politična rešitev.²¹

Bistven pri tej odločitvi je bil ideološki razlog. Pokazati Stalinu, da so pravoverni komunisti tudi glede kmečkega vprašanja. Nepravilni pristop do kmečkega vprašanja jugoslovanskih komunistov, njihovega vodstva, je bil namreč eden od Stalinovih očitkov temu spomladi 1948. Očital jim je, da ne izvajajo takšne kmetijske politike oziroma da do kmetov ne pristopajo – ali z njimi ne postopajo – tako kot je bila politika odnosa do kmetov v Sovjetski zvezi v času tamkajšnje kolektivizacije.²²

Še preden je kolektivizacija kmetijske proizvodnje postala glavna usmeritev oblasti v njenem odnosu do kmetijstva in kmetov, kar se je kazalo v kmečkem delovnem

20 Kardelj, Problemi naše socialistične graditve, 113.

21 O tem Čepič, Kmetje in zadrugištvo v pogledih Edvarda Kardelja.

22 O tem Čepič, Spor z Informbirojem in jugoslovanska kmetijska politika, 319–22. Kakšen je bil političen odgovor oziroma kateri so bili argumenti za zavrnitev Stalinove kritike na račun jugoslovanske kmetijske politike ali odnosa do kmečkega vprašanja, je povedal v referatih E. Kardelj na V. kongresu KPJ julija 1948 (*V. kongres Komunistične partije Jugoslavije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1948, 279–377) in na II. kongresu KPS novembra 1948 (*II. kongres Komunistične partije Slovenije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1948, 268, 269).

zadružništvu, s čimer so želeli rešiti tako agrarno kot kmečko vprašanje, so bile aktualne kmetijske zadruge, ki so bile tradicionalno ekonomsko združevanje slovenskih kmetov že od konca 19. stoletja dalje. Takrat so na razvoj zadružništva vplivale družbene in gospodarske razmere. Kmet je po zemljiški odvezi leta 1848 postal lastnik zemlje, na kateri je živel in ki jo je obdeloval, ni pa imel za to vseh pogojev, npr. orodja in živine, zato so se mnogi zadolževali pri različnih oderuhih, kar je mnoge kmete ugonobilo in so se bili prisiljeni izseliti ali so postali proletarci. Da bi se preprečili oderuštvo in posledično izguba kmetije zaradi zadolževanja, so začeli ustanavljati posojilnice in zadruge – od t. i. produktivnih zadrug, med katere so spadale kmetijske zadruge, do nabavno-prodajnih in konzumnih zadrug. Tovrstno zadružništvo je bilo tudi v času zgodnjega socializma po drugi svetovni vojni. Po marksistični ekonomski teoriji je zadružništvo namreč edina oblika gospodarske organizacije, ki se je razvila že v kapitalizmu z namenom lajšanja njegovega ekonomskega pritiska, npr. na kmeta, ki jo je socialistična oblast lahko uporabila za socialistično preobrazbo malega gospodarstva, torej tudi kmetijstva s prevladujočimi malimi kmetijami. Tako je bilo zadružništvo vneseno v prvo ustavo socialistične Jugoslavije kot eden od treh možnosti lastnine v jugoslovanski državi (poleg zasebne in državne).

Vprašanje preskrbe prebivalstva, ki so ga morali prehraniti kmetje, pa je narekovalo vrsto ukrepov, ki so udarili po kmetih. Poleg ekonomskega izkoriščanja kmetov z odkupi in davki je bilo za jugoslovansko kmetijsko politiko tega obdobja značilno tudi iskanje načina za uspešno organiziranost kmetijske proizvodnje. Oblast je iskala najustreznejšo obliko, da bi lahko usmerjala in nadzorovala kmetijsko pridelavo in hkrati na vasi uvajala socialistične odnose. Najustreznejšo obliko organiziranja kmetov in njihove proizvodnje so videli v zadrugah. Te naj bi na eni strani z boljšo organizacijo povečale pridelavo, na drugi pa bi imele politično vlogo z omejevanjem bogatejših kmetov, kar bi spreminjalo družbene odnose na vasi. Bila jim je namenjena vloga vmesnega člana med državo in zasebnim gospodarskim sektorjem. Najštevilčnejše so bile splošne kmetijske zadruge. Združevale so vso gospodarsko in tudi drugo dejavnost na vasi. Splošne kmetijske zadruge so začele na novih osnovah delovati leta 1947, ko so vanje vključili nabavno-prodajne, obnovitvene, živinorejske, lesnoproductivne zadruge. Nastale so domala v vsaki vasi; v Sloveniji jih je bilo največ leta 1949, kar 1158. Združevale so vso gospodarsko in drugo dejavnost na vasi. Te zadruge pa so bile majhne, niso prinašale dobička, zato so se mnoge združevale. Bile so organizatorice kmetijske pridelave, po njih se je uvajala nova kmetijska tehnologija, bile pa so tudi sredstvo za strokovno osveščanje kmetov. Bile so gospodarsko in družbeno žarišče vasi. Mnoge so začele z gradnjo zadružnih domov. Graditev le-teh je bila v ozki povezavi s splošnimi kmetijskimi zadrugami kot načinom gospodarskega združevanja kmetov za izboljšanje njihovega stanja oziroma načina njihovega delovanja z namenom dati več za skupne potrebe družbe. Zadružni dom je bil sredstvo oziroma način podružabljanja in modernizacije vasi in njenega družbenega ter družabnega življenja.

Idejni in stvarni preobrat v razvoju kmetijskega zadružništva je bil storjen v začetku leta 1949. Vzroki za to so bili bolj praktični (povezani s preskrbo) kot politični ali

ideološki. Šlo je za iskanje ali natančneje najdenje načina, kako organizirati kmete, da bi ti pridelali več in s tem zadovoljevali tržišče oziroma zagotavljali preskrbo s hrano. Razlogi za uvedbo kolhozniškega sistema zadružništva, za katerega so našli vzor v Sovjetski zvezi (v stalinizmu), so pa ga vseeno nekoliko prilagodili jugoslovanskim razmeram v kmetijstvu, so sicer bili tudi politični in ideološki. Vendar je šlo pri kolektivizaciji kmetijstva v Jugoslaviji predvsem za nujo, pogojeno iz praktičnih razlogov – za zagotavljanje hrane za povečane potrebe prebivalstva, zaposlenega v neagrarnih gospodarskih panogah, zlasti v industriji. Ker so države iz sovjetskega tabora zaradi spora z Informbirojem prekinile gospodarsko sodelovanje in uvedle gospodarsko blokado, to pa je povzročalo še dodatne težave in zastoje pri izvajanju jugoslovanske petletke, se je državno-partijsko vodstvo odločilo povečati ekonomski pritisk na kmetijstvo, kar naj bi bil edini možen vir za zagotavljanje preskrbe. Hkrati pa je bilo to tudi sredstvo politično-idejnega pritiska na kmete. Možnost za povečanje pridelave v kmetijstvu in s tem zagotovitve preskrbe hitro rastočega neagrarnega prebivalstva so videli v kolektivni obdelavi zemlje. Kmetijska politika je postala odkrito sredstvo razrednega boja na vasi.

Po mnenju oblasti naj bi bile prednosti kolektivnega obdelovanja zemlje v boljših možnostih za uporabo mehanizacije, v boljši organizaciji dela, za kar naj bi bila odločilna možnost stalnega nadzora. Ta je imel tudi političen namen.

Člani KDZ so združili svojo zemljo v zadrugo in jo pod določenimi pogoji oziroma ob določenih obveznostih skupno obdelovali. Pri kolektivizaciji je predvsem šlo za skupno (skupinsko) obdelovanje zemlje, ni pa šlo za skupno lastnino. Kmetje, ki so v KDZ stopili, so obdržali lastnino nad svojo zemljo, a je z njo upravljala zadruga. V kolhoz so namreč vložili kmetje svojo zemljo kot zakup, pri čemer je ta ostala v njihovi lasti. Glede na zakupne pogoje so bili znani štiri tipi KDZ. Le v enem primeru je bilo mogoče, da so se kmetje, včlanjeni v zadrugo, lastništvu nad zemljo odpovedali v korist zadruge. V Sloveniji takšen tip kmečke delovne zadruge ni živel. Največ je bilo primerov, ko so kmetje za dobo treh let vstopili s svojo zemljo v zadrugo in jo skupaj obdelovali ob točno določenih obveznostih in za vložek so dobivali tudi plačilo. To je bilo sicer majhno.

V kolhoze naj bi kmetje načeloma vstopali prostovoljno, čeprav je v praksi šlo mnogokrat v resnici za ekonomsko, politično in psihološko prisilo. Pa tudi za fizično. Kmetje so se odločali za vstop predvsem zaradi ekonomskih ukrepov, kot so bili davki, saj so bili za člane KDZ manjši, pa tudi zaradi ekonomskega pritiska v obliki doslednega izvajanja odkupov. V te zadruge so se vključevali večinoma mali kmetje in tudi bajtarji brez zemlje.

KDZ so bile različne. Razlikovale so se glede na to, kako so se zadružniki združevali ali na kakšen način so svojo posest vključili v kolhoz. Načini so bili štiri in le v enem je zadružnik svoje posestvo predal v skupno lastnino oziroma se je odpovedal svoji posesti v korist zadruge. Največ, kar nedvomno velja za Slovenijo, je bilo KDZ prvega tipa, pri katerem ni šlo za spremembo lastniškega stanja zemlje, ki jo je zadružnik vnesel v zadrugo. Ostal je njen lastnik, vsi zadružniki skupaj pa so glede na določene obveznosti obdelovali zemljo, ki jo je vsak posamezni posestnik vnesel v zadrugo.

Število KDZ v Sloveniji je bilo v letu 1951, ko se je iztekal triletni pogodbeni rok, sklenjen ob vstopu v zadrugo, 381 KDZ, v njih pa je bilo vključenih 8600 kmečkih gospodarstev, tj. 5 % vsega kmečkega prebivalstva. KDZ so obdelovale 4,2 % vseh kmetijskih površin v Sloveniji.

V Sloveniji so bile te zadruge ekonomsko šibke in niso izpolnjevale pričakovanih glede količine kmetijske proizvodnje in preskrbe trga s kmetijskimi pridelki. Pridelava v KDZ je bila kljub skupinsko vodeni obdelavi veliko manjša kot pri zasebnih kmetih. Jeseni 1951, po preteku triletnega roka glede prostovoljnega vstopa v zadrugo, je oblastem postalo jasno, da s kolektivizacijo pridelave niso dosegle niti želenega ekonomskega niti političnega cilja, zato se je začel ta način kmetijske pridelave opuščati. Kolhozno zadružništvo se je zato od sredine leta 1952 naprej zelo hitro zmanjševalo in je večinoma usahnilo. Gospodarski neuspeh kolhozništva je povzročil politično odločitev oblasti za njegov konec.

Konec kmetijske politike zgodnjega socializma

Konec je bilo kmetijske politike zgodnjega jugoslovanskega socializma, ki ga je zaznamovalo reševanje agrarnega in kmečkega vprašanja. V jugoslovanskem političnem sistemu so se takrat začele dogajati splošne spremembe. Začelo se je z uvedbo delavskega samoupravljanja, pa tudi z razpadom kolhozništva in njegovo opustitvijo ter z ukinitvijo zagotovljene preskrbe, ki je delovala v praksi s t. i. kartami oziroma točkami, kar je pomenilo tudi opustitev odkupov kot enega od izrazov kmetijske politike. Jugoslavija se je začela počasi demokratizirati, kar se je pokazalo tudi v kmetijski politiki.

Kmetijska politika zgodnjega socializma se je zaradi svojega načina delovanja, zlasti zaradi prisile in z njo povezane grobosti do kmetov, preselila v kolektivni spomin tistih, ki so jo doživljali in pod njo trpeli, v spomin njihovih družinskih članov (pa tudi njihovih potomcev), mnogi izmed katerih so se sicer preselili v mesta in se tudi pomeščanili ter ne živijo več od kmetijstva, pa tudi drugih, ki niso neposredno povezani s tem. Na kmetijsko politiko je – zlasti zaradi reševanja kmečkega vprašanja kot posega oblasti v kmeta kot državljana, proizvajalca – ostal predvsem grenak spomin, ostala je slaba podoba tega obdobja zgodovine, ko se je odvijal spopad med oblastjo, ki je želela s hitro industrializacijo kot svojim političnim in ideološkim idealom na hitro spremeniti podobo jugoslovanske države, pri čemer je bil žrtev kmet. Bil je sredstvo in hkrati cilj politike preobrazbe jugoslovanske države.

Viri in literatura

Literatura

- Abditus [Albin Prepeluh]. *Problemi malega naroda*. Ljubljana: Slovenska socialna matica, 1918.
- Brezigar, Milko. *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. Celje: Omladina, 1918.
- Centrih, Lev in Polona Sitar. *Pol kmet, pol proletarec: integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji, 1945–1991*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2023.
- Čepič, Zdenko. *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1945*. Maribor: Založba Obzorja, 1985.
- Čepič, Zdenko. Kmetje in zadružništvo v pogledih Edvarda Kardelja. V: Alojz Cindrič (ur.). *Čarnijev zbornik mednarodnih družboslovnih in humanističnih razprav=A Festschrift for Ludvik Čarni, studies in social and humanities sciences*, 325–36. Ljubljana: Filozofska fakulteta=Faculty of Arts, 1998.
- Čepič, Zdenko. Oris načel zagotovljene preskrbe v Jugoslaviji. *Prispevki za novejšo zgodovino* 39, št. 2 (1999): 157–68.
- Čepič, Zdenko. Povojni beg z zemlje: notranje migracije v Sloveniji 1945–1960. *Zgodovinski časopis* 45, št. 1 (1991): 85–106.
- Čepič, Zdenko. Spor z Informbirojem in jugoslovanska kmetijska politika. V: Jasna Fischer (ur.). *Jugoslavija v hladni vojni: zbornik z znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni*, 319–38. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Toronto: University, 2004.
- Čepič, Zdenko. Zakonske osnove racionirane preskrbe v Jugoslaviji 1945–1948. *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, št. 2 (1997): 451–61.
- Gačša, Nikola. *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*. Novi sad: Matica srpska, 1984.
- Himmelreich, Bojan. *Pike, špekulanti in Trumanova jajca: preskrba prebivalstva Slovenije z blagom široke potrošnje v letih 1945–1953*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2008.
- Ilešič, Svetozar. Agrarna prenaseljenost Slovenije. *Tehnika in gospodarstvo* 6, št. 3–4 (1940): 60–70.
- Kardelj, Edvard. *Kmetijsko zadružništvo v planskem gospodarstvu. Problemi naše socialistične graditve, knjiga I*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1956.
- Kidrič, Boris. Nekaj izkušenj iz prvega leta petletnega plana. V: *Zbrano delo, III. knjiga*, 312–17. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1978.
- Stipetić, Vladimir. *Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ 1945–1948*. Zagreb: JAZU, 1954.
- Šifrer, Živko. Demografski razvoj kmečkega prebivalstva v Sloveniji. *Prikazi in študije*, 8, 1962, 10, 11.

Tiskani viri

- *II. kongres Komunistične partije Slovenije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1948.
- *V. kongres Komunistične partija Jugoslavije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1948.
- *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1953)*. Beograd: Komunist, 1985.
- *Uradni list Demokratične federativne Jugoslavije*, 1945.
- *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, 1945–1953.

Nevenka Troha*

Analiza nekaterih tem iz modernega italijanskega zgodovinopisja**

IZVLEČEK

Izhodišče za članek je knjiga Alessandra Portellija *Ukaz je bil že izvršen – Rim, Ardeatinske jame, spomin, ki bo v prevodu Nevenke Troha izšla pri Založbi ZRC SAZU*. Avtorica v njem analizira nekaj tem, s katerimi se ukvarjata moderno italijansko zgodovinopisje in tudi Portellijeva knjiga. To so: videnje vojn, ki jih je fašistična Italija vodila med letoma 1935 in 1943; vdaja Italije septembra 1943, nemška okupacija Rima in tamkajšnje odpornišтво; napadi pripadnikov odporniškega gibanja na nemške okupacijske sile s posebnim poudarkom na atentatu, izvedenem 23. marca 1944 na kolono nemških policistov v Rimu, v katerem je bilo ubitih 33 policistov; represalije nemških okupacijskih sil, zlasti pokol 335 oseb dan po tem napadu (po načelu deset Italijanov za enega Nemca) v

* Dr., znanstvena svetnica v pokoju, Zgornje Pirniče 133, SI-1215 Medvode, nevenka.troha@inz.si

** Analiza temelji na delu Alessandra Portellija *Ukaz je bil že izvršen – Rim, Ardeatinske jame, spomin* (v izvirniku Alessandro Portelli, *L'ordine è già stato eseguito. Roma, le Fosse Ardeatine, la memoria*. Roma: Donizelli Editore, 1999 (ponatisi 2001, 2005)). Portelli je ugledni italijanski zgodovinar, profesor na rimski univerzi La Sapienza, eden najvidnejših raziskovalcev t. i. ustne zgodovine in avtor številnih del s tega področja zgodovinopisja. Pri Založbi ZRC SAZU bo njegova knjiga izšla v mojem slovenskem prevodu. Besedilo je povzeto po prevodu knjige, zato avtorjevega besedila ne navajam v navednicah. Prav tako ne navajam strani v knjigi, ker v slovenski izdaji še niso določene. Navajam pa opombe, ki jih je navedel tudi avtor.

Ardeatinskih jamah v Rimu; dogajanje po pokolu, vključno z odzivi nanj; vprašanje krivde, zlasti odziva tistih, ki so krivdo z nacistov prenesli na partizane; struktura žrtev; problem pokopa žrtev in žalovanja tistih, ki so ostali; spominske slovesnosti; sodni epilogi in odnos do akterjev odporiškega gibanja v povojni Italiji.

Ključne besede: nacistična okupacija Rima, represalije, GAP (Skupine domoljubne akcije), Ardeatinske jame, spominske slovesnosti, procesi proti nacistom, procesi proti italijanskim partizanom

ABSTRACT

ANALYSIS OF SPECIFIC MODERN ITALIAN HISTORIOGRAPHY TOPICS

*The article is based on the book *The Order Has Already Been Carried Out – Rome, the Ardeatine Caves, Memory* by Alessandro Portelli, whose translation by Nevenka Troha will be published by the ZRC SAZU. In this article, the author analyses specific topics discussed by contemporary Italian historiography and Portelli's book. These include the following: the outlook on the wars waged by Fascist Italy between 1935 and 1943; the capitulation of Italy in September 1944; the German occupation of Rome and the local resistance; attacks by members of the resistance movement on German occupation forces with a particular focus on the attack against a convoy of German policemen in Rome on 23 March 1943, during which 33 policemen were killed; the repression of the German occupation forces, especially the massacre of 335 people in the Ardeatine Caves in Rome the day after this attack (on the principle of ten Italians for one German); the events following the massacre, including the reactions to it; the question of guilt, especially the response of those who shifted the blame from the Nazis to the partisans; the structure of the victims; the problem of the victims' burial and the mourning of those left behind; the commemorations; the legal epilogues and the attitude towards the representatives of the resistance movement in post-war Italy.*

Keywords: Nazi occupation of Rome, reprisals, GAP (Patriotic Action Group), Ardeatine Caves, commemorations, trials against the Nazis, trials against Italian partisans

Komunike nemškega poveljstva

Bralci rimskih časopisov so 25. marca 1944 v njih lahko prebrali komunike uradne agencije Stefani, ki ga je 24. marca ob 22:55 izdalo nemško poveljstvo okupiranega mesta Rima:

»Kriminalni elementi so 23. marca popoldan na Vii Rasella izvedli bombni atentat na kolono nemške policije, ki je bila tam na prehodu. V zasedi je bilo ubitih 32 nemških policistov, veliko pa je ranjenih.

Podlo zasedo so izvršili badoglianski komunisti. Preiskava, ki bo dala odgovor, koliko so to kriminalno dejanje spodbudili Anglo-Američani, še vedno poteka.

Nemško poveljstvo je odločeno zadušiti delovanje teh zločinskih banditov. Nihče ne more nekaznovano rušiti italijansko-nemškega sodelovanja, ki je bilo ponovno potrjeno. Nemško poveljstvo je zato ukazalo, da se za vsakega ubitega Nemca ustrelji deset badoglianskih komunistov. Ukaz je bil že izvršen.«

Dan kasneje, 26. marca, je uradno vatikansko glasilo *Osservatore Romano* objavi nemškega komunikeja dodalo komentar, na začetku katerega piše:

»Ko je soočena s takšnimi dejanji, je vsaka poštena duša v imenu človečnosti in krščanskih čustev globoko prizadeta. Dvaintrideset žrtev na eni strani, tristo dvajset oseb, žrtvovanih zaradi krivcev, ki so pobegnili pred aretacijo, na drugi strani [...] pozivamo neodgovorneže, da spoštujejo človeško življenje, ki ga nikoli nimajo pravice žrtvovati, spoštujejo nedolžnost, ki je usodna žrtev tega dejanja, pozivamo, da postanejo odgovorni, da se zavedajo odgovornosti do sebe, do življenj, ki jih želijo obvarovati, do zgodovine in civilizacije.«

Komunike nemškega poveljstva Rimljane obvešča o dogodkih, ki sta se zgodila v okupiranem mestu, in sicer o atentatu pripadnikov GAP¹ 23. marca 1944 na skupino policistov ter represaliji, ki je sledila naslednji dan. Njegova knjiga pa je, kot zapiše Portelli, v bistvu tudi premislek o dveh izhodiščih, ki dominirata v nemških in vatikanskih besedilih, ki sta »ukaz je bil že izvršen« in jasno razlikovanje med »žrtvami« (Nemci), »žrtvovanimi« (335 ubitih v Ardeatinskih jamah kot povračilni ukrep) in »krivimi, ki so pobegnili pred aretacijo« (partizani). Na prvi ravni je beseda ukaz povezana z verigo poveljevanja in discipline, učinkovitosti in hitrosti (že izvršen), ki so povezani s sistemom vojaške okupacije, avtoritarne države, nemškega stereotipa, na drugi ravni pa je povezana s pomirjujočo objavo, da je motnja odpravljena in da je javni red (in o tem je govora) ponovno vzpostavljen ter da se je vrnila porušena normalnost. Tako se je vzpostavila tista strašljiva simetrija med akcijo in reakcijo, atentatom in represalijo, zločinom in kaznijo (z matematičnim razmerjem deset za enega), ki je nato prevladovala v spominih na te dogodke: kot da bi bil primer odprt in

1 GAP, Gruppi d'azione patriottica, Skupine domoljubne akcije.

zaključen v razmaku dveh členov, kot da se ne prej ne potem ne bi nič zgodilo, kot da bi bila sekvenca Via Rasella – Ardeatinske jame zaključen, samostojec krog.

Pripovedi

Knjiga *Ukaz je bil že izvršen* temelji na kakšnih dvesto intervjujih s posameznimi osebami, posnetih med julijem 1997 in januarjem 1999, pa tudi na skupinskih srečanjih, organiziranih v šolah, javnih razpravah, slovesnostih in komemoracijah. Pri iskanju oseb za intervjuje se je avtor osredotočil na sorodnike oseb, ubitih v Ardeatinskih jamah, partizane, še posebej pripadnike enote GAP, ki je delovala na Vii Rasella, a tudi na tiste, ki so pripadali drugim političnim skupinam in so kot odporniki delovali v drugih predelih Rima, na nosilce spomina desnice, na osebe, ki niso bile neposredno vpletene, so bile različnega izvora in iz različnih generacij, a so pomembne zaradi svoje povezave z mestom in njegovim spominom, in številne mlade, zato da je lahko upošteval generacijske spremembe in zaznave Ardeatinskih jam kot dogodka in kot kraja. Avtor meni, da o ustnih virih ne smemo razmišljati kot o samostalniki in stvareh, temveč kot o glagolih in procesih, ne kot o spominu in pripovedi, ampak kot spomniti se, pripovedovati. Posamezniki, ki se spominjajo in pripovedujejo, hkrati prevzamejo odgovornost in obvezo za tisto, česar se spominijo in povedo. Ena od pričevalk Settimia Spizzichino,² edina ženska, ki se je izmed pripadnikov rimske judovske skupnosti, ki so jih nacisti zajeli 16. oktobra 1943, vrnila iz uničevalnega taborišča: »Ko sem bila v taborišču, sem svojim petdesetim tovarišicam, od katerih so bile mnoge med izbranimi [za plinske celice] in so mnoge umrle zaradi bolezni, pomanjkanja, dala svečano zaobljubo. Upirala sem se, nisem vedela, ali naj molim k bogu ali naj ga preklinjam, govorila sem ‚Gospod, reši me, reši me, ker se jaz moram vrniti in pripovedovati‘.«

Zgodba se seveda ni začela 23. marca 1944 na rimski Vii Rasella v zgodovinskem središču Rima, in to ne samo zato, ker se tam ne začnejo življenjske zgodbe oseb, ki so se tam končale, ampak tudi zato ne, ker je bila akcija na Vii Rasella sicer najbolj senzacionalna, a ne tudi – kot je splošno razširjeno prepričanje v Rimu – edina partizanska akcija in niti ne prva, v kateri so bili v središču Rima ubiti Nemci, a nobeni od njih ni sledil podoben povračilen ukrep. In se tam tudi ne končajo, saj Ardeatinske jame niso bile niti edina in niti zadnja morija, ki so jo nacisti izvedli v Rimu, ampak so bile izvedene druge pred njo in tudi po njej. A zgodba se tu ne konča z redom, ki je bil znova vzpostavljen po pokolu, tudi zato ne, ker so Ardeatinske jame tudi kraj, iz katerega izvira neskončnost drugih zgodb. Tu se je začel boj za njihov pomen in spomin, ki se je

2 Settimia Spizzichino (1921), uslužbenka, deportirana v Bergen Belsen. Rim, 22. 11. 1997. Vsa pričevanja v tem članku so objavljena v navedeni knjigi, posneta, avtorizirana, hrani jih avtor, zato tega v opombah ne navajam. V opombah pa navajam osnovne podatke in vlogo pričevalca, ker je to pomembno za razumevanje vsebine. Enako je v originalu navajal tudi avtor (op. av.).

odvijal in se še vedno odvija na časopisnih straneh, v sodnih dvoranah, na spominskih ploščah in slovesnostih. A najbolj boleča, najbolj stalna in skoraj vedno tiha sta trud in napetost, ki prežemata življenje in čustva tistih, ki so ostali: staršev, soproga, otrok, vnukov, bratov in sester ubitih.

Je torej začetek te zgodbe 8. september 1943, 25. julij 1943 ali je bil veliko prej? Mnogi so rekli, da bi moral začeti s 16. oktobrom 1943, z deportacijo rimskih Judov; drugi so začetek pomaknili še bolj nazaj, na sprejem rasnih zakonov: »11. november 1938, dan, ki se ga ne more pozabiti.«³ Pripadnica enote GAP je začela z letom 1888, ko se je rodil njen oče protifašist.⁴

Fašistične vojne

Pred brezpogojno vdajo Italije, razglašeno 8. septembra 1943, je Italija, kot pravi avtor, v času fašizma preživljala več vojn. Vojna proti civilistom se je začela, ko je italijanska vlada brez kakršnegakoli razloga objavila vojno napoved svojim štirideset tisoč državljanom. Julija 1938 je *Manifest rasističnih znanstvenikov* razglasil: »Čas je, da se Italijani razglasijo za odkrite rasiste.« 17. novembra 1938 je vlada izdala »Odredbe za obrambo italijanske rase«, ki prepovedujejo mešane poroke in Jude izključujejo iz vrste gospodarskih in družbenih dejavnosti. Sledile so različne določbe, dokler novembra 1943 v *Veronski listini* Italijanske socialne republike niso objavili, da so »pripadniki judovske rase tujci in med to vojno pripadajo sovražnemu narodu.«⁵ Nekdanji predsednik Judovske skupnosti Rima Claudio Fano:⁶ »Bolj malo verjamem v zgodbo o dobrih Italijanih, saj so bili rasni zakoni v mnogih pogledih trdi, četudi so se jim številni ljudje izmikali in jih kršili.«

Do svojega zloma je fašistična Italija bojevala vojne v Afriki, Španiji, Rusiji, na Balkanu idr., a so iz narodne zavesti Italijanov izbrisani spomini na italijanski teror na okupiranih ali priključenih ozemljih med letoma 1935 in 1943. Tako na primer skoraj nihče ne ve, kaj se je dogajalo v samostanu Debrà Libanòs v Etiopiji, kjer so italijanski vojaki pod poveljstvom generalov Grazianija in Malettija iz maščevanja po spodleteltem atentatu v nekaj dneh pobili več kot tisoč redovnikov in drugih civilistov.⁷ Nicola Ugo Stame, operni tenorist in letalski častnik, je bil poslan najprej v Etiopijo, nato v Španijo v še eno od vojn kralja Viktorja Emanuela III. Tam se je na nasprotni strani boril Vittorio Mallozzi, pečar in komunist iz Valle Aurelie. Oba sta umrla v Rimu, eden v Ardeatinskih jamah in drugi v Forte Bravetti.⁸

3 To je incipit v: Coen, *Italiani ed ebrei*, 13.

4 Musu, *La ragazza di via Orazio*, 6.

5 Coen, *Italiani ed ebrei*, 149.

6 Claudio Fano (1935), odvetnik, nekdanji predsednik Judovske skupnosti, sin Giorgia Fana, ubitega v Ardeatinskih jamah. Rim, 16. 12. 1997.

7 Klinkhammer, *Stragi naziste in Italia*, 25, 26. Bandini, *Gli italiani in Africa*, 44, 45, 48.

8 Manacorda, *L'Italia lacerata*, 100.

19. julija 1943 dopoldan so zavezniški bombniki nad rimsko četrtjo San Lorenzo v šestih valovih odvrgli približno štiri tisoč eksplozivnih in zažigalnih bomb. Bilo je skoraj tri tisoč mrtvih, deset tisoč ranjenih.⁹ Druga mesta so bila nato še močneje prizadeta, a je bilo bombardiranje Rima najbolj nasilno dotlej in je imelo močan simbolni pomen. Mesto se je počutilo zaščiteno (»mi, pod papežem ...«, Giuseppe Bolgia¹⁰), a je takrat odkrilo, da je ranljivo.

Potem ko so italijanska mesta preživljala vse težje in vse pogostejše zračne napade, ko so se 10. julija 1943 zavezniške sile izkrcale na Siciliji in ko so obenem italijanski antifašisti skušali vplivati na kralja, naj se odpove Mussoliniju, je 25. julija 1943 fašistični Veliki svet Mussoliniju izglasoval nezaupnico. Kralj ga je odstavil, dal zapreti in za predsednika vlade imenoval generala Pietra Badoglia. Kljub temu je Italija nadaljevala vojno na strani sil osi, obenem pa so nemške vojaške sile zasedle pomembne položaje tudi v osrednji Italiji in se pripravljale na vojaško zasedbo vsega njenega ozemlja.

Vdaja Italije, nemška okupacija Rima in odporništvo

Vrhovni poveljnik zavezniških sil general Dwight D. Eisenhower je 8. septembra 1943 po radiu sporočil, da se je italijanska vlada brezpogojno vdala. Sledil je radijski nagovor Pietra Badoglia, v katerem je Italijane obvestil o sklenitvi premirja s silami Združenih narodov. Naslednji dan, 9. septembra, so se anglo-ameriške sile izkrcale v Salerno pri Neaplju.

Po podpisu vdaje so kralj, vlada in generalštab odšli iz Rima. Mnogi vojaki so se odločili slediti zgledu svojega vladarja: vojne je konec, vračamo se domov. Drugi, vojaki in civilisti, so čutili večjo zvestobo do domovine in v Rimu organizirali obrambo pred nemškim prodiranjem, ki je bila sicer vojaško vnaprej izgubljena, a je bila tudi zmagovita že zgolj zaradi dejstva, da so jo bojevali. Medtem ko so številni vojaki odvrgli uniforme in iskali civilna oblačila, so se številni civilisti oborožili in oblekli uniforme. Prišli so iz različnih nagibov – eni zaradi domoljubja, drugi zaradi razredne zavesti. Eni so te dni poimenovali »smrt domovine«, drugi pa »drugi risorgimento (preporod)«. ¹¹ Oboji so imeli prav: umrla je domovina, ki ni bila domovina za vse, in – s pobudo in zavestjo mnogih – porajala se je nova.

10. septembra so nemške sile zasedle Rim. Že 11. septembra je feldmaršal Albert Kesserling, poveljnik Wehrmachta za južno območje, izdal uredbo, da je Rim vojno območje pod njegovim poveljstvom in da zanj velja nemški vojaški zakonik. Vsem tistim, ki bodo storili zločin proti nemškim vojaškim silam, bo sojeno po nemškem vojaškem pravu, vsem organizatorjem stavk, izvajalcem sabotaj in ostromrelcem bo

⁹ De Simone, *Venti angeli sopra Roma*, 179.

¹⁰ Giuseppe Bolgia (1931), uslužbenec. Mati je umrla med bombardiranjem 19. 7. 1943, oče je bil ubit v Ardeatinskih jamah. Rim, 13. 3. 1998.

¹¹ Galli della Loggia, *La morte della patria*.

po hitrem postopku sojeno in bodo ustreljeni. Poveljnik mesta Rim je postal general Kurt Maeltzer, šef varnostne policije (SP), varnostne službe (SD) in Gestapa pa obersturmbahnführer Herbert Kappler.

Med prvimi ukrepi nacističnih oblasti v Rimu je bila Kapplerjeva zahteva tamkajšnji judovski skupnosti, izdana 26. septembra 1943, da morajo izročiti petdeset kilogramov zlata. Giulia Spizzichino: »Potem ko je nacistom izročil zlato, je oče prihitel domov, spakiral kovčke in nas odpeljal. Vsi so rekli, da pretirava, saj hočejo samo zlato. On pa je bistroumno ugotovil: ne, ne, ti ne želiš samo zlata. Ti kasneje res pridejo po nas.« Aretacije Judov so nato 16. oktobra 1943 zajele vse mesto. Prijetih je bilo 1259 oseb (363 moških, 689 žensk, 207 otrok). 237, za katere je bilo ugotovljeno, da niso Judje, je bilo izpuščenih. Od 1022 deportirancev se jih je vrnilo petnajst, med njimi kot edina ženska Settimia Spizzichino.

V okupiranem Rimu se je Odbor protifašističnih strank že 9. septembra preimenoval v Odbor narodne osvoboditve.¹² Odpor se je začel skoraj spontano, brez rigidnih organizacijskih povezav. V njem so najpomembnejšo vlogo odigrale Skupine domoljubne akcije (GAP), ki jih je organizirala Komunistična partija Italije (KPI), skupine Rdeče zastave (organizacija Italijanskega komunističnega gibanja),¹³ enote Stranke akcije in enote Tajne vojaške fronte. Ta je nastala potem, ko so Nemci v svoji prvi raciji 7. oktobra obkolili vojašnice in po manjšem odporu aretirali 1500 karabinerjev. Tri dni pozneje je poveljstvo v Brindisiju polkovniku Giuseppeju Montezemolu naložilo reorganizacijo vojakov, ki so se skrivali v Rimu.¹⁴

Portelli poudarja, da spraševati se, kakšen je bil odnos med mestom in odporom, pomeni predstavljati si, da gre za ločeni stvari. A odpor je bil tudi del mesta. Okrog vsakega partizana, razlaga Rosario Bentivegna,¹⁵ »je moralo biti deset aktivnih simpattizerjev, s tem se je moralo strinjati tudi sto meščanov, potem jih je moralo biti tisoč, ki so bili sicer neopredeljeni, a niso imeli nobenega interesa, da bi se nas odločno lotili, bili pa so jezni na one druge. To pomeni, da je bil partizan središče niza krogov, ki so postajali vse redkejši«. Giulia Spizzichino:¹⁶ »Ne more se jim [Nemcem] dati proste roke, delajte, kar želite. [...] Ali pa bi morali čakati, pridni, pridni, da pridejo zavezniki, pridite in nas osvobodite, medtem pa bomo mi mirovali.«

Rimski odpor se je sprva uspešno razvijal, a zaradi evforije ob izkrcanju zveznikov v Anziu, do katerega je prišlo 21. januarja 1944, je v pričakovanju skorajšnje osvoboditve budnost popustila.¹⁷ Toda Nemci so ustavili prodor zveznikov in ponovno prevzeli nadzor nad mestom. Sredi februarja so se znova organizirale enote

12 Piscitelli, *Storia della Resistenza romana*, 109, 110. V Narodnoosvobodilnem odboru (Comitato di liberazione nazionale, CLN) so bili Komunistična partija Italije, Socialistična stranka delavske enotnosti, Stranka akcije, Krščanska demokracija, Delavska demokracija in Liberalna stranka.

13 Corvisieri, »Bandiera Rossa« *nella resistenza romana*, 20, 21.

14 Lombardi, Montezemolo e il Fronte militare clandestino di Roma, 13, 14.

15 Rosario Bentivegna (1922), zdravnik, pripadnik enote GAP v središču Rima, sodeluje v akciji na Vii Rasella. Rim, 6. 2. in 11. 9. 1998.

16 Giulia Spizzichino (1926), trgovka. Sedem njenih sorodnikov je bilo ubitih v Ardeatinskih jamah, devetnajst v uničevalnih taboriščih. Rim, 14. 1. 1998.

17 Forti in D'Agostini, *Il sole è sorto a Roma*, 198, 199.

GAP. Mario Fiorentini: »Zavezniki so takrat zahtevali, naj udarjamo, trdo udarjamo. Marca so Nemci poskušali zaveznike potisniti v morje, zato smo morali pokazati, da je mesto sovražno do Nemcev, zavezniki, ki so bili v Anziu, so morali občutiti, da se Rim bori.«¹⁸ Nadaljevala so se tudi zavezniška bombardiranja, lov na Jude, racije, aretacije, ustrelitve.

Akcija na Vii Rasella 23. marca 1944 je bila vrhunec in zaključek ta faze spopada. Odpor se je nadaljeval, a je represalija po tej akciji z aretacijami in streljanji pustila sled. Poleg tega je izdaja enega od tovarišev razbila organizacijo GAP v središču mesta. Ko so Anglo-Američani 4. junija zvečer vstopili v Rim, so jih pričakali oboroženi partizani, in sicer komunisti in pripadniki Rdeče zastave.¹⁹

Atentat pripadnikov GAP na Vii Rasella v Rimu

Mario Fiorentini²⁰ je konec februarja z vogala Vie Rasella videl, kako je tam mimo šla XI. četa policijskega regimenta Bozen,²¹ in predlagal, da bi jih napadli od blizu. Akcijo so načrtovali za 21., a so jo zaradi problemov z eksplozivom preložili. 22. marca kolone ni bilo. Fiorentini: »Poveljstvo je ukazalo: 23. marca (obletnica ustanovitve fašijev, op. av.) morate napasti«. In 23. marca so šli tam mimo. Carla Capponi²² je dan prej v tajnem vojaškem centru vzela eksploziv. Tisto jutro je Rosario Bentivegna, preoblečen v pometarja, šel peš do Vie Rasella in na vozičku pred seboj potiskal dvanajst kilogramov tritola, šest kilogramov drugega eksploziva in kose železa, vse skupaj pokrito s tanko plastjo smeti. Ko so se policisti približali, je prižgal zažigalno vrstico.²³ A eksplozija ni bila samo ena, veliko jih je bilo, ker so policisti imeli za pasom pritrjenih po pet ali šest ročnih bomb in nekaj jih je eksplodiralo. Tako je bilo veliko mrtvih, tudi deček Piero Zuccheretti, ki je slučajno šel mimo. Njegovo truplo je eksplozija raztrgala na koščke.²⁴ Nemci so odgovorili s streljanjem na slepo. Ko je tja prispel Kapler, je ukazal, naj odpeljejo ranjence, prenehajo streljati na »neobstoječe tarče«, poberejo ostanke bomb. Aretirali so tamkajšnje prebivalce, nato so ženske izpustili, moške pa zaprli v zgradbo notranjega ministrstva na Viminalu.

18 Fiorentini, La missione »Dingo«.

19 Corvisieri, »Bandiera Rossa« nella resistenza romana, 165.

20 Mario Fiorentini (1918), univerzitetni profesor matematike, pripadnik enote GAP v središču Rima, sodeluje pri pripravi akcije na Vii Rasella. Rim, 15. in 29. 7. 1997; S. 1., 2. 3., 7. 11. 1998.

21 Ta četa je skupaj z drugimi enotami v Rimu zagotavljala javni red in se urila. V njej so bili Južnotirolci iz Boccense pokrajine. Dejstvo je, da so bili nekdanji italijanski državljani, a jih nihče ni imel za »Italijane«, ko je šlo za uboj desetih Italijanov za enega Nemca: že od prvega trenutka se v nemškem sporočilu o povračilnih ukrepih omenja le »nemška policija« in za »vsakega ubitega Nemca«.

22 Carla Capponi (1919), voditeljica KPI, pripadnica enote GAP v središču Rima, sodeluje v akciji na Vii Rasella. Rim, 28. 5. 1997, 14. 8. 1998.

23 Bentivegna, *Achtung Banditen!*, 157–67.

24 Ascarelli, *Le Fosse Ardeatine*, 123.

Usmrtitev 335 žrtev

Pasquale Balsamo:²⁵ »General Alexander je neformalno govoril z [Arrigom] Boldrinijem in rekel, poglejte, naš odnos do Italijanov se je spremenil, ker je Rim občudovanja vredno mesto, ki si je prav v središču drznilo izzvati nemški oboroženi bataljon in žrtvovalo vsa tista življenja v Ardeatinskih jamah.« A to občudovanje vojakov se nanaša na akcijo samo, ne na njene posledice. Dogajanje na Vii Rasella je bilo za Nemce nevzdržno prav zaradi kombinacije razsežnosti in vidljivosti. Triintrideset mrtvih je veliko, a v vojni jih je lahko tudi toliko, triintrideset mrtvih pred očmi vsega prebivalstva, odprt in dolgotrajen napad sovražnika, čigar obstoj je bil dotlej celo zamolčan, na oborožen oddelek v formaciji – še posebej v mestu, ki ni hotelo sodelovati, pa je bil nevzdržen, zato bi bila aretacija »krivcev« nepomembna: povračilni ukrep ni bil namenjen njihovem kaznovanju ali maščevanju za ubite, temveč javnemu dokazovanju v atentatu poškodovane moči. Nemci so pred tem že izvajali usmrtitve in dvakrat so streljanja sledila partizanskim akcijam. Vendar ni šlo za vsesplošne poboje, temveč za izvršitve že izrečenih smrtnih obsodb po vsaj navideznem sojenju. Novico o tem so objavili šele naknadno. Da so bili povezani z napadi, je bilo razvidno v sosledju dogajanja, ni pa to bilo uradno razglašeno.

Atentat na Vii Rasella pa je bil prvi, za katerega se v javnosti niso mogli pretvarjati, da ga ni bilo, saj je bil premočan, drznost in učinkovitost partizanov sta bili preveč očitni.²⁶ Bil je nekaj novega, za kar povračilni mehanizmi še niso bili pripravljeni. Medtem ko je Kappler po akciji skušal stopiti v stik s Kesselringom, je polkovnik Beelitz (iz Kesselringovega štaba) obvestil vrhovno poveljstvo v Nemčiji. General von Buttlar ga je na osnovi Hitlerjevega ukaza poklical nazaj: razstreliti mestno četrt, jo evakuirati in za vsakega Nemca ustreliti petdeset civilistov. Beelitz si je vzel čas, saj je razumel, da »ni šlo za Hitlerjev dokončen ukaz, ampak za trenuten izbruh jeze«. Ob osmih je prišel še en Hitlerjev ukaz: za vsakega Nemca pobiti deset Italijanov. Ob 23. uri še zadnji: usmrtitev mora biti izvedena v 24 urah, zanj je bil odgovoren Kappler.²⁷ Iz tega je razvidno, da nihče ni pogojeval izvedbe povračilnih ukrepov z zajetjem ali izročitvijo atentatorjev in da tega niso vsebovale niti Hitlerjeve direktive.

Sredi noči so začeli sestavljati sezname, a niso našli zadosti obsojenih oseb. Potem pa se je krog tistih, »ki so si zaslužili smrt«, začel širiti brez omejitev. Njegov nadrejeni, general Harster, je predlagal, da Kappler vključi Jude, nemško sodišče v Rimu mu je dovolilo, da na seznam uvrsti »ljudi, ki niso bili obsojeni na smrt, ampak zaradi odpustkov na časovne kazni«. Medtem je število mrtvih nemških policistov zraslo na 32, Kappler pa je imel le nekaj več kot dvesto imen. Dodali so 57 Judov. Ker jih je še vedno manjkalo petdeset, je zanje zaprosil italijansko policijo, ki mu jih je tudi preskrbela.

25 Pasquale Balsamo (1924), novinar, pripadnik enote GAP v središču Rima, sodeluje v akciji na Vii Rasella. Rim, 26. 5. 1998.

26 Amendola, *Lettere a Milano*, 292.

27 Albert Kesselring, izjava za United Nations War Crimes Commission, 25. 9. 1946, v: Battini in Pezzino, *Guerra ai civili*, 443.

Ni bilo dovolj časa, da bi »zgradili pokopališče«, ni bilo dovolj časa, da bi žrtve ustrelili posamično, zvezane, z versko tolažbo. Za zaostritev terorja in prekrivanje groze je bilo treba najti naravno »mrliško vežico«, ki bi delovala hkrati kot kraj usmrtitve in pokopa. Stotnik Köhler je predlagal kamnolome na Ardeatini. Medtem je umrl še en ranjenec, skupno torej 33, tako da je Kappler moral dodati še deset imen: dodal je Jude, aretirane tisti dan.

Prizorišče pokola je pravo nasprotje prizora na Vii Rasella. Ta je javni prostor, tam so vsi vse videli, od tam so se frenetično širila pričevanja in zgodbe. Od tod naprej pa so bili zaprti prostori, zapori, jame, ki jih nihče ni mogel videti razen izvajalcev, ti pa so bili zainteresirani za to, da dogajanje skrijejo in izbrišejo. Ostajajo le zgodbe tistih, ki so skrivaj videli stvari, ki jih ne bi smeli videti.

Najprej so odpeljali zaprte v zaporu Regina Coeli. Obstajajo pričevanja nekaterih zapornikov. Enrica Filippini Lera:²⁸ »Če pomislite na veliko število moških, je kljub temu zavladala zastrašujoča tišina, le nekaj mrmranja, ki so ga zaustavili kriki esesovcev. Kot v nočni mori. Ko so vse odpeljali, je bila že tema. Vrata so ostala zapahnjena in vladala je strahovita tišina, ki so jo prekinili samo ženski kriki.« To je bila žena Genseric Fontane (ki je bil med odpeljanimi, op. av.), ki je razumela, kaj se dogaja. Medtem so se podobni prizori dogajali tudi v zaporih na Vii Tasso.

Nicola D'Annibale jih je slučajno videl, kako so prispeli na Ardeatino. Na cesto so postavili stražarja, ki sta blokirala vozila in pešce na obeh straneh dostopov do kamnolomov. Od trenutka, ko so odšli z Vie Tasso ali iz zaporov Regina Coeli, nihče ni mogel več videti žrtev – razen enega, ki mu je uspelo pobegniti, in krvnikov, ki jih morda sploh niso videli, razen kot Stücker (kose) in imena, ki so jih odključali. Ko so streljali na njih, so stali za njihovimi hrbti in v temi. Niso jih opisali v nobenem od številnih pričanj, avtobiografij, spominov, intervjujev, samoobramb. Nihče jih ni videl in ni mogoče vedeti, kaj so sami sploh videli. Nihče ne more pripovedovati o lastni smrti. Živi si to lahko samo predstavljamo.

Ardeatinske jame se razlikujejo od drugih pobojev prav zaradi ločitve med mestom napada in mestom povračilne akcije: organizacija, transport žrtev, skrivanje trupel niso podivjana reakcija prestrašene vojske, ampak vestno izpeljana vojaška operacija. Ada Pignotti:²⁹ »Hočeš izvesti represalijo? Torej tam, pred palačo Barberini, z mitraljezom, trrrr, tako se naredi represalija, vsem na obeh, ne na skrivaj. Kakšna represalija je torej to?«

Ostala je še odstranitev trupel. Nekdo je predlagal, naj jih zažgejo. Kappler je odklonil, »da ne bi žalil verskih čustev ljudi«. Očitno ni dojel tega, da jih je užalil že s tem, da jih je ubil. Nicola D'Annibale:

»28. marca 1944 sem spet delal na istem terenu, ko sem zagledal nemški vojaški vozil, ki sta se približevali vhodu v kamnolome in se tam ustavili. Več vojakov je izstopilo. Eno od vozil je nato zapeljalo po poti, ki vodi do vrha Ardeatinskih jam, kjer se je ustavilo.

28 Filippini Lera in Cavarra, »... i fiori di lillà quel giorno«, 46.

29 Ada Pignotti (1920), upokojena uslužbenka. V Ardeatinskih jamah so bili ubiti njen mož Umberto Pignotti, svak Angelo Pignotti, možev bratranec Antonio Prosperi in svak njenega svaka Fulvio Mastrangeli. Rim, 23. 2. 1998.

Nato sem videl, da je več vojakov začelo kopati velike luknje v zemlji (v plasti nad kamnolomi) in kako so v vsako luknjo postavili nekaj, kar je bilo videti kot sod z eksplozivom, in nato luknje zapolnili. Zatem so se nekoliko umaknili in zaslišal sem pok dveh strašnih eksplozij. Videl sem zemljo in dim, ki sta se dvigala na kraju eksplozij. Nemci so nato odšli.«

Naravna mrliška vežica se je zaprla. Nihče ni videl, nihče ni smel videti.

Na steli v Storti, kjer so tik pred osvoboditvijo Rima ubili štirinajst zapornikov, je zapisano: »Življenja smo dali za svobodo.« Portelli ugotavlja, da ne zmanjšuje vloge teh odpornikov s tem, ko trdi, da življenja niso dali, ampak jim je bilo vzeto. V vseh svojih partizanskih akcijah so se zagotovo zavedali, da lahko umrejo, zagotovo pa smrti niso iskali. »Zavedanje, da bi lahko izgubili nekaj, kar jim je bilo drago, je dejansko bistvo njihovega junaštva.«³⁰

Po pokolu

Naslednji dan, 25. marca 1944, je bil objavljen komunike, ki ga navajam na začetku prispevka in se konča z besedami: »Ukaz je bil že izvršen.« Aldo Natoli:³¹ »Za to sem izvedel na ulici, ko sem videl razglas [...], ki je oznanjal, da se je zgodil atentat [...] in da jih je bilo ubitih deset za enega in da so bile kazni izvršene. Čutil sem [...] nemoč, privedeno vse do samouničenja.«

Pred izvajalce se postavlja problem izvršitve ukaza in možnosti njegove odklonitve. Ko je Gerhard Schreiber, priča na Priebkejevem procesu, sicer z najboljšimi nameni dokazal, da je zavrnitev predvidevala nemška zakonodaja, je na koncu Priebkeja³² predstavil kot zločinca ne pred človeštvom, temveč, paradoksalno, pred nacističnim pravom – kot da bi bilo iztrebljanje neposlušnost, izjema, ne pa običajna praksa sistema.³³ Ardeatinske jame – pokol, kakršnega v Italiji še ni bilo – so bile dejansko rezultat artikuliranega procesa odločanja, zaradi česar so bile poligon in model za podobne in še hujše pokole, ki so sledili.³⁴ Giorgio Agamben: »Eden od najpogostejših nesporezumov je tiha zmešnjava etičnih in pravnih kategorij. V primeru Ardeatinskih jam se ta nanaša predvsem na težnjo, da se celotna razprava omeji na kategorijo Befehlsnotstand, na nezmožnost izogniti se prejetemu ukazu.«³⁵

Ko je ukaz izvršen, se o njem več ne govori – na to položimo skalo ali bolje, kot so naredili nacisti, v podrte rove navozimo kupe pucolana in nanje odpadke, da zakrijejo smrad razpadajočih trupel. A to še ni vse. Gre namreč za dejstvo, ki so ga nemški poveljniki v poveljnih sodnih procesih morali, sicer neradi, potrditi: naznanilo represalijske

30 [Don Valentini], *La scoperta delle vittime*, 82.

31 Aldo Natoli (1913), voditelj KPI. Rim, 17. 2. 1987 (z Nicolom Galleranom) in 13. 2. 1998.

32 Erich Priebke (1913–2013), agent Gestapa in kapetan SS, sodeloval pri pokolu v Ardeatinskih jamah. Leta 1995 so ga izsledili v Argentini, izročili Italiji, kjer je bil leta 1997 obsojen na dosmrtno ječo.

33 Gerhard Schreiber, priča na Priebkejevem procesu. – *Processo Priebke*, 135 in nasl.

34 Battini in Pezzino, *Guerra ai civili, Toscana 1944*, 223 in nasl.

35 Agamben, *Quel che resta di Auschwitz*, 16.

je bilo dano šele potem, ko je ta bila že izvedena. Pred tem ni bilo nobene zahteve in storilci tako niso imeli priložnosti, da bi se represaliji izognili, tako da bi se »javili«. Na zidovih ni bilo nalepljenega nobenega poziva, ni bilo nobenega radijskega komunikeja, nobenega resnega poskusa, da bi ujeli tiste, ki so izvedli akcijo.

A eden od paradoksov te zgodbe je, da se je okrog nje zgostila nekakšna »zdrava pamet«, prepojena z dezinformacijami, ki je odgovornost za pokol prevrgla na partizane, ki naj bi s predajo nacistom represalijo lahko preprečili. Ta »zdrava pamet« se na eni strani manifestira kot alternativna protipripoved »zgodbi o zmagovalcih«, na drugi strani pa se okorišča z institucionalno močjo vse kaj drugega kot majhnih in podrejenih ustanov, oblasti, političnih strank, medijev: in prav zato združuje sugestijo alternativne zgodbe s prodorno močjo hegemonistične zgodbe.

Uvodnik v časniku *Osservatore Romano* iz 26. marca 1944, ki ga navajam na začetku, je bil objavljen takoj po pokolu, a za pisca so žrtve zgolj Nemci, v Ardeatinskih jamah ubiti moški se pojavijo samo kot »žrtvovani«. *Osservatore Romano* torej namiguje, da so nacisti, preden so se odločili za pokol, iskali »krivce«. In tej objavi niso sledili nobeni kasnejši popravki, pojasnila ali demantiji. Tu se je tako rodila prestavitev krivde na podle (strahopetne) partizane, ki so se skrili in žrtve represalije (»neodgovorno«) prepustili njihovi usodi. Poleg politične desnice so bile prav ustanove in viri blizu Cerkve in katoliških krogov tisti, ki so dolga leta ponavljali to inačico, ki je tako prodrla v vse pore družbe in prispevala k zastrupljanju spomina na dogodek in z njim na odpornišstvo, identiteto in izvor Italijanske republike. In prav v tem je daljnosežen dejanski uspeh nacistične represije. (podčrtal Portelli)

Izmišljotino, po kateri bi partizani s tem, da bi se predali, lahko poboj preprečili, je že 30. marca 1944 prvi zapisal fašistični federal Pizzirani. Odtlej je to zavestno laž fašistov kot dejstvo sprejel konservativni del Italije. Ugo Scattoni:³⁶ »Bolj ko jim razlagaš in jih informiraš, bolj se ti zdi, da na površini mislijo, da imaš prav, potem pa ugotoviš, da mislijo tako kot prej.« To prepričanje temelji na nekaterih ponavljajočih se mnenjih: da je bila represalija avtomatična in bi jo partizani zato lahko predvideli; da bi se ji lahko izognili, če bi se partizani »predstavili«, kot pravijo. Nemci za pokol tako niso odgovorni, ampak so le izvrševalci ukazov. Policisti bataljona Bozen in osebe, ubite v Ardeatinskih jamah, so izenačeni, vsi so žrtve partizanov z Vie Rasella.

Zaradi obsežnosti pokola in nerešenih sporov okrog njega so Ardeatinske jame tako ostale odprta rana v spominu in čustvovanjih Rima. Zadošča že pogledati naokrog, spraskati površino spomina in pripovedi privrejo na dan.

Tristo petintrideset ljudi do tega trenutka pomeni tri generacije številnih družin, bližnji in daljni sorodniki; za vsakega od njih prijatelji, sodelavci na delu, v političnih strankah, sindikatih, na šolah, v cerkvi, sosedje v hiši, v mestni četrti. Pripoved o Ardeatinskih jamah je sosledje koncentričnih krogov, ki se razširjajo in prežemajo mesto. Kot je zapisal Henry James: »Resnično, odnosi se nikoli ne končajo.«³⁷

36 Ugo Scattoni (1934), šolski hišnik, sin Umberta Scattonija, ubitega v Ardeatinskih jamah. Rim, 2. 9. 1997.

37 James, Predgovor (Hudson, *The Art of the Novel*), 5.

Vera Simoni:³⁸ »V Ardeatinskih jamah je moj oče, a tam je tudi 14-letni otrok, so duhovniki, delavci, uslužbenci, vojaki, karabinjerji. [...] Ardeatinske jame so simbol italijanske tragedije, ker se je tam združilo vse, vsi so tam zastopani, so v bistvu simbol dogajanja tam, na rimskih trgih.« V Ardeatinskih jamah so umrli katoliki, Judje, ateisti; komunisti različnih struj, socialisti, liberalci, akcionisti (pripadniki Stranke akcije, op. av.), monarhisti, apolitični; pripadniki oboroženih enot, civilisti. V njih so bili ubiti aristokrati, delavci, obrtniki, trgovci, pripadniki svobodnih poklicev. Vittorio Foa: »Pred Ardeatinskimi jamami so moje inspiracije [...] skoraj naturalistične: združevanje, zblíževanje življenjskih poti. [...] Ubili so Jude, zato ker so bili Judje, ne pa zaradi tega, kaj so mislili in delali. [...] Ubili so protifašiste za tisto, kar so mislili in delali, ubili so moške, ki z vsem skupaj niso imeli nič, samo število so morali popolniti, da so izpolnili ukaz.«³⁹

V Ardeatinskih jamah so končali ljudje iz vseh mestnih četrti in predmestij Rima. Številni so bili rojeni v Rimu, mnogi pa v Abrucih, Apuliji, Torinu, v rimskih Castellih – in v Luksemburgu, na Madžarskem, v Turčiji, Ukrajini ...

Ubili so bili samo moški, a imajo prav zato pri ohranjanju spomina glavno vlogo ženske. V Ardeatinskih jamah sta tako strnjena celotno mesto in celo stoletje njegove zgodovine, so simbolično mesto, kjer se stekajo vse zgodbe, in govoriti o njih pomeni potovati skozi celotno zgodovino Rima v dvajsetem stoletju, »tega upornega in nikoli ukročenega mesta«, kot pravi stara komunistična pesem, tako drugačnega od običajnih, ki se je upiral nacistom z aktivnim in pasivnim odporom in zaradi česar je bil tako močno prizadet.

Portelli poudarja, da je bil na vseh slovesnostih v Ardeatinskih jamah v spomin ubitim zanj vedno najmočnejši trenutek preprosto neskončno navajanje imen. To branje je pomenilo poudarek, da je teh »tristo petintrideset« hkrati simbolična kolektivna entiteta in tristo petintrideset konkretnih posameznikov. In če potrebujemo toliko časa, da navedemo njihova imena enega za drugim, koliko časa je bilo šele potrebnega, da so jih ubili. Koliko je trajala ta smrt!

Če v pripoved umestimo deportacije, streljanja, bombardiranja, aretacije, lakoto, strah, potem Via Rasella ni več vzrok, ampak posledica. Odpor ni bil delo abstraktnih političnih sil, ampak konkretnih posameznikov, ki so sicer imeli različne poglede na mnoge stvari, a jih je obenem družil skupen cilj, boj proti Nemcem in italijanskim fašistom. Te v boju združene skupnosti ne moremo razdeliti po posameznikovi politični ali organizacijski pripadnosti. Če bi jih tako razdelili, bi ugotovili, da je bilo v Ardeatinskih jamah ubitih 62 pripadnikov Rdeče zastave, 40 KPI, 84 Stranke akcije, 46 Tajne vojaške fronte, 265 katoličanov, 75 Judov, osemnajst prostozidarjev,⁴⁰ neugotovljeno število »apolitičnih«, veliko socialistov, skratka, veliko več kot 335 ljudi. Mnogi od njih so pripadali več kot eni kategoriji in njihovo ločevanje ter prepiranje o njihovi pripadnosti ni najboljši način za to, da se poklonimo njihovi kompleksnosti.

38 Vera Simoni (1922), hči generala Simona Simonija, ubitega v Ardeatinskih jamah. Rim, 4. 5. 1998.

39 Vittorio Foa, uvod v knjigi *Avagliano*, Il partigiano Tevere, 7.

40 Gremmo, *I partigiani di Bandiera Rossa*, 92, 93.

Giorgio Amendola: »Sprejeti izsiljevanje represalij je pomenilo opustiti boj že na začetku. [...] Partizanski borci smo bili dolžni, da se ne predamo, četudi bi naša žrtev lahko preprečila smrt mnogih nedolžnih ljudi. [...] Imeli smo samo eno dolžnost: nadaljevati boj.«⁴¹

Tisti, ki so ostali

Prvi so kraj pokola odkrili salezijanci, ki imajo v bližini samostan. Laični salezijanec Van der Wijst je videl priprave na izvedbo pokola, a ga je od tam nagnal nemški stražar. Drugi, Luigi Szenik, je videl, kako je pripeljal tovornjak in uspel rešiti nepredvidnega dečka, ki si je prisvojil nemško puško. Naslednje jutro, v soboto, 25. marca, je vojake povabil na obisk katakomb. Ti so mu povedali o represaliji.⁴² Zatem je poslušal nacističnega podčastnika, ki je po telefonu pri mizi za prodajanje verskih spominkov nadrejenim poročal o izvršenem ukazu. O tem je obvestil salezijance in popoldan so se trije salezijanci odpravili h kamnolomu, vstopili v jamo in videli mrtve. Da bi preprečili romanje, so Nemci 1. aprila razstrelili obok rovov, a so ljudje še vedno hodili tja. Organizacija Rdeča zastava je 2. aprila poskusila pripraviti prvo komemoracijo, a je bilo območje nadzorovano in so morali počakaj, da se je znočilo.⁴³

V dneh po pokolu so se novice o njem prekrivale, ženske so hodile po vsem Rimu in iskale može, otroke, očete. Liana Gigliozi:⁴⁴ »Mama je cel mesec hodila v Regino Coeli, ker so ji morda rekli, da so ga odpeljali v Regino Coeli. [...] Ali je tam ali ga ni, nihče ji ni ničesar povedal, dokler v Ardeatinskih jamah niso našli očetovega trupla.« Minilo je več kot mesec dni, preden je iz »Befehlshaber der Sicherheits polizei u. des SD in Italien« prispel lakoničen zapis v nemščini, datiran z 22. aprilom, ki ga številne družine še vedno z jezo hranijo: »Celestino Frasca [enako sporočilo so prejeli tudi drugi, a seveda z drugim imenom in priimkom] je 24. 3. 1944 umrl. Njegove osebne stvari se lahko prevzamejo v uradih nemške varnostne policije na Vii Tasso 155.«

Portelli poudarja, da se s pokopom začenja boj za spomin in iskanje smisla. Pokopati mrtve pomeni pustiti, da »preidejo« v nas, izgubo spremeniti v vrednost, premagati krizo žalovanja. A tu je bilo vse obrnjeno na glavo: pokop, ki so ga podprtimi oboki kamnoloma izvedli nacisti, ni bil namenjen priznanju smrti, temveč njenemu brisanju. Bili so zakopani, ne pokopani. To žalovanje je bilo težko že od samega začetka: brez gotovosti glede trenutka smrti, kraja, samega obstoja smrti. V tej odsotnosti bolečina dobi oblike, ki se ne bodo nikoli spremenile, zato se je pokop moral

41 Amendola, *Lettere a Milano*, 293, 294.

42 Motto, *Gli sfollati e i rifugiati*. [Valentini], *La scoperta delle vittime trucidate dai tedeschi*.

43 Corvisieri, »*Bandiera Rossa*« *nella Resistenza romana*, 124.

44 Liana Gigliozi (1941), uslužbenka, hči Romola Gigliozi, ubitega v Ardeatinskih jamah. Rim, 29. 12. 1997.

začeti z nasprotnim dejanjem, izkopavanjem trupel, da bi jih prepoznali in pokopali. Šele takrat so ardeatinski kamnolomi lahko spremenili svoje ime in se preimenovali v »jame«, iz odlagališča materiala v grobišče.⁴⁵

Po osvoboditvi Rima so zavezniške oblasti razmišljale o tem, da bi trupla pustili na kraju, kjer so bila, in tam postavili spomenik. A to bi bil le še en kamen, položen na telesa, ki so bila pod zemljo prepuščena razpadanju. Sorodniki so dosegli, da so se trupla izkopala in da se je opravila prepoznava. Za to je bil neposredno odgovoren Attilio Ascarelli, anatomopatolog z univerze v Rimu, ki je prepoznavanje mrtvih opravil že na Vii Rasella. V poročilu o svojem delu je skušal opisati grozo, ki jih je obdajala: »Dati natančno predstavo in reprezentativen opis, kako sta izgledali ti človeški klavnici, je nekaj, česar ne morem izraziti z ustreznimi besedami.«⁴⁶ Trupla, s katerih so skrbno odstranili vso nesnago, so bila oštevilčena po vrstnem redu izkopa. To je bilo posredno prepoznanje, pri katerem je ostalo kakšnih ducat žrtev neznanih, večini trupel pa so uspeli dati ime.

Žene ubitih niso bile zaposlene in velika večina jih je ostala brez vsega, zato so bile prisiljene vzdrževati družino. Gabriella Polli:⁴⁷ »In kaj naj bi jedli, kruh in solze? Te vdove niso mogle, te vdove niso mogle jokati, ni bilo mogoče, morale so delati.« Tako se je rodila organizacija Anfim (Državno združenje družin italijanskih mučnikov), naloga katere je bila materialna pomoč. Vodili so jo moški, a tudi skupnost žensk, ki so si pomagali med seboj in potrjevali javno kolektivno naravo svojega osebnega žalovanja.

Te ženske so s svojo prisotnostjo na javnih mestih, v uradih, na delovnem mestu vznemirile mesto. Ardeatinske jame so bile točka konvergence čustev celotnega mesta. A eno je iti na romanje v zdaj že določeno mesto smrti, povsem drugo pa je to smrt najti pred seboj v običajnem, vsakdanjem prostoru, smrt, ki ni na za to določenem mestu in je povrh še številna, »preveč vidna bolečina«, ki »ne vzbuja usmiljenja, ampak sovraštvo«.⁴⁸ Samota in utrujenost nista bili dovolj, potrebna je bila tudi razžalitev. To je bila skrajna arogantnost uradnikov, žalitve, neločljivo združene s tem, da so bile ženske, mlade, same v Italiji, kjer jih je moška domišljajska predstava dojemala kot legitimen, dostopen, nezaščiten plen.

Žene je skupaj držal boj za preživetje, a sinovi in hčere so bili zmedeni, dezo-orientirani: upirali so se smrti, materam, ki jim niso razložile pomena te smrti, očetom, ki so se odločili drugače in s tem njim prepustili vse breme. Gabriella Polli:

45 Po Robertu Katzu, *Morte a Roma*, 192 op., je rimski novinar Carlo Trabucco prvi uporabil termin »Fosse« (fossa = jama, jarek, tudi grob, op. av.) namesto »Cave« (cava = kamnolom, op. av.), in to vse od prvih dni po osvoboditvi.

46 Ascarelli, *Le Fosse Ardeatine*, 42. Na to, kako težke so te besede, kaže izraz – »carnaio« (skupna grobnica, gomila trupel, pokol, op. av.) – ki pa je zaradi svoje ostrine hitro izginil iz govora o Ardeatinskih jamah, so ga pa uporabili takrat, npr. Govoni, *La fossa carnaia ardeatina*.

47 Gabriella Polli (1943), poštna uslužbenka, hči Domenica Pollija in vnukinja Ottavia Capozia, ubitih v Ardeatinskih jamah. Altari, 18. 5. 1998.

48 Ariès, *Storia della morte in Occidente*, 72, 69.

»Sem starejša sirota, smo večne sirote, ljudje, ki jim manjka noga, vedno smo živeli s tem hendikepom, s tem absurdnim žalovanjem. Smo ljudje, ki jim manjka noga. Dali so nam leseno nogo in hodimo, vse te sirote, lepo leseno nogo, in hodimo, gremo naprej.«

Vprašanje krivde

Osrednje vprašanje – zakaj so umrli na tak način – se postavlja na dveh medsebojno povezanih ravneh: vzrok za dogajanje v celoti, od Vie Rasella do Ardeatinskih jam, in vzrok za osebno usodo vsakega posebej. Amedeo Tedesco:⁴⁹ »Če bi bil na primer moj oče član odpora, bi bilo že drugače. Ker bi bil tako del te igre, kajne? ... Toda oseba kar tako, vzeta kar tako ... to je vzrok tesnobe, ki me bo spremljala do konca življenja.« Za otroke borcev so razlogi vsaj jasni. Lahko pride do razočaranja, a ponos ostaja in je tudi odgovornost. Adriana Montezemolo:⁵⁰ »Lik očeta – to je izjemna dediščina, zato se je treba truditi, da si je vreden.« Za Jude lahko vse skupaj postavimo v kontekst. Claudio Fano: »Če bi mojega očeta odpeljali v Auschwitz namesto v Ardeatinske jame, bi bilo zanj veliko, veliko hujše.« A za tiste, ki nimajo drugih filtrov, kulturnih ali ideoloških, postane prenos krivde na partizane način, da, sicer z jezo, najdejo razlago.

Za Portellija je bil višek sojenja Erichu Priebkeju takrat, ko je Giulia Spizzichino, ki je izgubila sedem sorodnikov, tožilcu, ki jo je vprašal, ali so »ti njeni sorodniki imeli kaj opraviti z atentatom na Vii Rasella«, dala nepozaben odgovor. Najprej je potrdila njihovo neškodljivo, anonimno odtujenost od politike in odpora, kot Jude »so morali razmišljati samo o tem, da rešijo svojo kožo, nikakor niso mogli pomisliti, da bi se ukvarjali s terorizmom«. A potem, namesto da bi izhajala iz tega, da bi jih ločila od partizanov, jo je preplaval ponos: »Ko bi vsaj lahko rekla, da so bili tam, zato ker so se borili za svobodo Rima, ki se mu je po krivici in zaman reklo ,Rim, odprto mesto'. S tem se žal ne morem pohvaliti.«⁵¹

Claudio Fano: »Imam natančno mnenje, ki sem ga večkrat povedal, čeprav se je pozneje poskušalo izkrivljati stvari: krivci za Ardeatinske jame so Nemci, ne partizani. To je bilo vojno dejanje, dolžnost partizanov je bila, da se ne predajo. ... Če bi se torej predali, bi Nemci dobili, kar so hoteli. ... Partizani se niso smeli, niso se smeli predati.«

A to so osebna doživljanja. Mislim pa, da razlika med odnosom družinskih članov ubitih v Ardeatinskih jamah in drugimi situacijami, v katerih je bil protipartizanski spomin prevladujoč in strnjen, izhaja predvsem iz urbanega pluralističnega konteksta, v katerem je potekala elaboracija žalovanja in spomina. Mnogoterost zgodb pobitih je

49 Amedeo Tedesco, sin Cesara Tedesca, ubitega v Ardeatinskih jamah. Osem njegovih ožjih sorodnikov je bilo ubitih v uničevalnih taboriščih. Rim, 3. 6. 1998

50 Adriana Cordero Lanza di Montezemolo (1931), podjetnica, hči vodje Tajne vojaške fronte polkovnika Giuseppeja Cordera Lanza di Montezemola, ubitega v Ardeatinskih jamah. Rim, 17. 4. 1998.

51 Pričevanje Giulie Spizzichino v: *Processo Priebke*, 96.

onemogočala oblikovanje enotne pripovedi in dejstvo, da se je vse dogajalo v heterogenem okolju velikega mesta, je vzrok temu, da je prišlo do pluralnosti interpretacij.

Po drugi strani pa je vse skupaj vpeto v kolektivni okvir. Že od samega začetka so se družine ubitih v Ardeatinskih jamah predstavljale kot kolektivna javna entiteta, ki zadovoljevanja skupnih potreb ni prenesla na druge. Četudi to ni pomenilo dajati prednost eni ali drugi interpretaciji dogodkov, je protipartizanska polemika zagotovo postala drugotnega pomena, kajti vedeli so, kako so se stvari odvijale, in bili zato manj dostopni za polemike, grajene na napačnih pripovedih.

Slovesnosti

Adriana Montezemolo: »[Na slovesnosti] nismo videli drugega kot rdeče zastave, prav je, da so bile tam, a vendar vsi od teh 335 ljudi niso bili partizani.« Tako kot ona se mnogi spomnijo samo rdečih zastav – »komunističnega monopola«. Vendar Paolo Emilio Taviani,⁵² ki je bil večkrat uradni govornik, pravi: »Odkrito povedano nisem opazil, da bi bilo tam prav veliko komunistov.« Več desetletij so bili uradni govorci vedno in samo krščanski demokrati. Potekali so vojaški pozdravi, obhajala se je maša. Prevladovala so podobe mučeništva in žrtvovanja, identitete in imena ubitih so zbledela v generično, politika je bila zreducirana na domoljubje in idejo svobode, ki je bila, ko ni bila nedoločna, protikomunistična. Nikoli se ni povedalo, kdo jih je ubil, govorilo se je samo o abstraktnem »barbarstvu«.

V bazi se je levica razglašala za protagonista odpora kot ljudskega gibanja, v višjih slojih pa so zmerni ponovno potrjevali svojo hegemonijo nad institucijami, katerih simbol rojstva je bil Rim. Navzočnost enega je legitimirala navzočnost drugega: zmerni so zaradi navzočnosti ljudstva dobili potrditev svojega protifašizma, levica pa je iz enotnega ceremonialnega konteksta dobila potrditev svoje legitimnosti. Vse je temeljilo na predstavitvi odpora kot enotnega in domoljubnega gibanja ter partizanov kot padlih in žrtev.

Tako so Ardeatinske jame postale nacionalni spomenik: če želimo predstavljati enotnost naroda, je treba zatreti njegovo mnogoterost in konflikte. Mrtvi so bili nacionalizirani in združeni: v uradnem diskurzu so bili vsi domoljubi in vsi Italijani (med njimi je bilo enajst tujcev!), tako kot so za reakcionarno govorico vsi komunisti, vsi Judje, vsi zločinci.

V Ardeatinah ni več partizanskih zastav, slovesnosti so vse bolj brez vsebine. Oddaljenost med slovesnostjo in nedotaknjenim žalovanjem družinskih članov je postajala vse bolj neznosna. Mesto jih morda ni pozabilo, a je na prizadete – družine, judovsko skupnost – preneslo nalogo, da se spomnijo za vse.⁵³

52 Paolo Emilio Taviani (1912), doživljenjski senator, nekdanji minister na listi Krščanske demokracije, partizan. Rim, 10. 12. 1998.

53 Levi della Torre, *Mosaico. Attualità e inattualità degli ebrei*, 57–59.

Sodni epilog

Teritorialno vojaško sodišče v Rimu je 20. julija 1948 Herberta Kapplerja zaradi ponavljajočih se umorov in velike okrutnosti v Ardeatinskih jamah obsodilo na dosmrtno ječo, za »samovoljno rekvizicijo« zлата iz geta pa na petnajst let. Erich Priebke je bil uradno neizsledljiv. Leta 1998 je bil spoznan za krivega zločina proti človeštvu in obsojen na dosmrtno ječo.

Pravna varnost zahteva razmejitvev predmeta diskurza; zgodovinska zavest zahteva vedno odprto kontekstualizacijo: »Zgodovinar ima pravico videti problem tam, kjer bi sodnik odločil, da ni kam nadaljevati.«⁵⁴ Od sodnika se zahteva, da primer zaključi z nedvoumno in dokončno sodbo, ampak sodba je ob svojem času le del poglavja, ki bi ga radi zaprli. Izid sojenja Kapplerju je namreč vplival na naslednja sojenja in spomin. Od tod izvirata tako vedno ponavljajoča se definicija o atentatu na Vii Rasella kot »nelegitimnem vojnem dejanju« kot tudi zmotno prepričanje, da je sodišče ocenilo, da je bil povračilni ukrep v Ardeatinskih jamah legitimen in da je Kapplerja obsodilo le za tistih »pet oseb, ki so bile dodane«. Civilne stranke so bile vse do sojenja Priebkeju izključene iz vojaških sodišč. Oškodovane strani so bile spremenjene v zbor, ki v ozadju sodne dvorane godrnja in obupuje, sojenje pa je ostajalo zadeva med vojaki.

V obeh fazah sojenja za pobjo v Ardeatinskih jamah (1948–1957 in 1996–1998) so sočasno potekali vojaški procesi proti obtoženim nacistom in civilni postopki proti obtoženim partizanom. Na obeh je bilo kot osrednje postavljeno vprašanje legitimnosti akcije na Vii Rasella. Definicija »nelegitimnega vojnega dejanja« iz sodbe leta 1948 je formalno neizpodbitna: mednarodna konvencija (Haag, 1907) opredeljuje kot »legitimne vojskujoče se strani« le pripadnike rednih oboroženih sil in prostovoljce, ki »jim poveljuje oseba, ki je odgovorna za svoje podrejene, ki imajo pritrjen razpoznaven znak, prepoznaven na daljavo, in odkrito nosijo orožje«. Partizani z Vie Rasella tem zahtevam niso zadostili.

Toda ravno beseda *pobjo* je tista, ki jo nameravajo prenesti z Nemcev na partizane. Pravna prikazen je v tem smislu tudi retorična mojstrovina: pripadnike GAP razglasi za krive poboja, a jim z arhiviranjem primera onemogoči, da bi se branili v javni razpravi sojenja. Seveda jih niso zaprli, toda dejstvo, da so se zaradi tehničnih razlogov za las izognili zaporu, je škandal le še povečalo – še ena zarota. Poleg tega je beseda pokol v pravnem jeziku veljavna ne glede na število žrtev, v vsakdanjem jeziku pa ima drugačne konotacije.⁵⁵ Pasquale Balsamo: »Mladim jutrišnjega dne želim povedati, če boste imeli priložnost trpeti še eno tujo okupacijo, se pretvarjajte, da ničesar ne vidite, obrnite se stran, pogoltnite, nasprotno, pomagajte napadalcu, mučitelju, roparju, morilcu. Zaslužili si boste hvaležnost spodobnih, bogaboječih ljudi.«⁵⁶

54 Ginzburg, *Il giudice e lo storico*, 8–15.

55 Parboni, *Nessun colpevole per la strage di via Rasella*. Partizani so bili spoznani za krive, da so zagrešili »pobjo 30 nemških vojakov in nekaj civilistov«.

56 Pasquale Balsamo, *Da via Rasella ad Alfonsine*, v: *Roma alla macchia*, 100.

Zbogom orožje: odporništvo in molk

Rosario Bentivegna: »V življenju sem počel veliko stvari, a me poistovetijo samo z eno.« A o Vii Rasella razmišljajo še vedno enako. Giulio Cortini: »Če bi se kot petindvajsetletnik znašel v enakem položaju, mislim, da bi to ponovil: Rim je bil nadvladan in mučen.«⁵⁷ Sami niso bili obsedeni z Vio Rasella, a se jim je v obliki polemik, napadov, provokacij ta vedno znova vračala. Carla Capponi: »Na žalost sem morala nenehno govoriti o tem, saj sem bila izpostavljena grožnjam, raznim objavam, napadom v časopisih.«

Partizanskega oboroženega boja partija raje ni poudarjala in jih je tako prepustila samim sebi. Spomin na nasilje je postal neprijetno breme: lik odpornika kot mučenika, in ne kot bojevnika je bilo lažje predstaviti s pripovedjo o Ardeatinskih jamah kot o atentatu na Vii Rasella. Na eni strani torej mučniški odpor, na drugi pa lik nekdanjih partizanov kot ljudi, ki z lahkoto streljajo. In iluzija o plebiscitarnem odporu je privedla do prepričanja, da je tem diskurzom usojeno, da izumrejo v Italiji, ki se je rodila iz odpora, zato se intelektualni in politični levici s tem ni zdelo vredno ukvarjati.

In v letih revizionizma so se tako znašli pred agresivnimi in arogantnimi. Prav občutek preganjanosti in teorija zarote tem pripovedim omogočata paranoično strnjenost. Če enajst mrtvih iz Ardeatinskih jam nima imena, to ni zato, ker jih ne bi mogli identificirati, temveč zato, ker so bili »cenzurirani zaradi nemških in italijanskih, višjih državnih interesov«.⁵⁸ Tega ni treba dokazovati niti se ni treba spraševati, zakaj: dokaz za obstoj temačne skrivnosti je že zgolj v tem, da nekaj ni znano. Teorija zarote je vrhunec dosegla v tezi, da je bila akcija na Vii Rasella uporabljena za pokončanje organizacije Rdeča zastava (ali izmenično Tajne vojaške fronte ali Stranke akcije), vpliva pa tako rekoč na vse. S padcem protifašistične paradigme v t. i. drugi republiki so se temeljni kamni desničarskega spomina ponovno pojavili z dvema komplementarnima obrazoma: kot videnje premaganih in kot govor zmagovalcev, kar je bilo splošno prepričanje nove politične večine. Z njimi spravljene institucije so desnici poverile pojme, kot so domovina, čast, zvestoba, smrt, žrtvovanje: »fantje iz Salòja« so imeli vrednote, partizani le ideologije. Mit o dobrem Italijanu (tudi če je podkrepjen z resničnimi epizodami solidarnosti) prikrije dolgotrajen »latenten« rasizem do še vedno oddaljenih subjektov, kot so Afričani ali Arabci, a je ta še vedno grozeče konkreten do Judov.⁵⁹

⁵⁷ Pismo preiskovalnemu sodniku Maurizio Pacioniju, 13. 7. 1997 (izročila Anna Cortini).

⁵⁸ Spataro, *Rappresaglia*, 11.

⁵⁹ Di Nola, *Antisemitismo in Italia*.

Za zaključek: del spremne besede Alessandra Portellija v drugi izdaji knjige leta 2001

»Konec oktobra 2000, Rim, Via Tasso. Ascanio Celestini predstavlja dramatičen monolog *Radio clandestina*, ki je zasnovan na tej knjigi. Z vso mehkobo, ki je potrebna za pripovedovanje strašnih zgodb, ponovno sledi njihovemu poteku, opisuje te zgodbe in jih prepleta z osebnimi in družinskimi zgodbami, ki mu jih je ta knjiga priklicala v spomin. Zgodbe, ki sta mi jih pripovedovali Ada Pignotti in Gabriella Polli, in tudi tiste moje v knjigi so zdaj njegove in od njega prehajajo na vse, ki ga poslušajo.

Knjiga, sestavljena iz zgodb, služi za izdelavo drugih, za vrtenje stroja pripovedovanja in spominjanja. Zato je, ko je bila enkrat dokončana, nisem mogel zapreti: odpirala se je v želji po govorjenju, spominjanju, pripovedovanju, razpravljanju o tem, kar je sprožila v tistih, ki so jo brali, in v meni. Če sem začel pisati to knjigo, ker me je zgodba poklicala, me zdaj kliče še glasneje.«

Viri in literatura

- [Valentini, don Michele]. La scoperta delle vittime trucidate dai tedeschi. *Risorgimento liberale*, 5. 6. 1944. Objavljeno v: Arrigo Paladini. *Via Tasso*, 79–83. Roma: Istituto Poligrafico dello Stato, 1994.
- Agamben, Giorgio. *Quel che resta di Auschwitz*. Torino: Bollati Boringhieri, 1998.
- Amendola, Giorgio. *Lettere a Milano*. Roma: Editori Riuniti, 1973.
- Ariès, Philippe. *Storia della morte in Occidente: dal Medioevo ai giorni nostri*. Milano: Biblioteca universale Rizzoli, 1989 [franc. *Essais sur l'histoire de la mort en occident: du Moyen Age à nos jours*. Paris: Seuil, 1975].
- Ascarelli, Attilio. *Le Fosse Ardeatine*. Roma: Anfim, 1992.
- Avagliano, Mario. *Il partigiano Tevere. Il generale Sabato Martelli Castaldi dalle vie dell'aria alle Fosse Ardeatine*. Cava dei Tirreni: Avagliano, 1996.
- Avagliano, Mario (ur.). *Roma alla macchia. Personaggi e vicende della Resistenza*. Cava dei Tirreni: Avagliano editore, 1997.
- Bandini, Franco. *Gli italiani in Africa. Storia delle guerre coloniali (1882–1943)*. Milano: Longanesi, 1988.
- Battini, Michele in Paolo Pezzino. *Guerra ai civili. Occupazione tedesca e politica del massacro*. Venezia: Marsilio, 1998.
- Battini, Michele in Paolo Pezzino. *Guerra ai civili. Occupazione tedesca e politica del massacro. Toscana 1944*. Venezia: Marsilio, 1997.
- Bentivegna, Rosario. *Achtung Banditen! Roma 1944*. Milano: Mursia, 1983.
- Coen, Fausto. *Italiani ed ebrei: come eravamo. Le leggi razziali del 1938*. Genova: Marietti, 1988.
- Corvisieri, Silveri. »Bandiera Rossa«: nella Resistenza romana. Roma: Samonà e Savelli, 1968.
- D'Agostini, Lorenzo in Roberto Forti. *Il sole è sorto a Roma*. Roma: Anpi, 1965.
- De Simone, Cesare. *Venti angeli sopra Roma. I bombardamenti aerei sulla Città Eterna*. Milano: Mursia, 1993.
- Di Nola, Alfonso. *Antisemitismo in Italia. 1962–1972*. Firenze: Vallecchi, 1973.

- Filippini Lera, Enrica in Maria Lera Cavarra. »...i fiori di lillà quel giorno...«. Roma: Nuovagrafica, 1995.
- Fiorentini, Mario. La missione »Dingo« operante nel triangolo Genova-Piacenza-Parma. V: *Gli americani e la guerra di liberazione in Italia*, 64–72. Roma: Presidenza del Consiglio dei Ministri, 1995.
- Galli della Loggia, Ernesto. *La morte della patria*. Bari: Laterza, 1996.
- Ginzburg, Carlo. *Il giudice e lo storico. Considerazioni in margine al processo Sofri*. Torino: Einaudi, 1991.
- Govoni, Corrado. *La fossa carnaia ardeatina*. Roma: Movimento Comunista d'Italia XI, 1944.
- Gremmo, Roberto. *I partigiani di Bandiera Rossa*. Biella: Elf, 1996.
- James, Henry. Predgovor. V: Roderick Hudson. *The Art of the Novel*. New York: Scribner's, 1947.
- Katz, Robert. *Morte a Roma* (1967). Roma: Editori Riuniti, 1996.
- Klinkhammer, Lutz. *Stragi naziste in Italia. La guerra contro i civili (1943–44)*. Roma: Donzelli, 1997.
- Levi della Torre, Stefano. *Mosaico. Attualità e inattualità degli ebrei*. Torino: Rosenberg & Sellier, 1994.
- Lombardi, Gabrio. *Montezemolo e il Fronte militare clandestino di Roma*. Roma: Edizioni del Lavoro, 1947.
- Manacorda, Francesca. *L'Italia lacerata*. Roma: SEAM, 1998.
- Motto, Francesco. Gli sfollati e i rifugiati nelle catacombe di S. Callisto durante l'occupazione nazi-fascista di Roma. I salesiani e la scoperta delle Fosse Ardeatine. *Ricerche Storiche Salesiane* 24, XIII, 1 (januar-junij 1994): 77–142.
- Musu, Marisa. *La ragazza di via Orazio. Vita di una comunista irrequieta*. Ur. Ennio Polito. Milano: Mursia, Milano 1997.
- Parboni, Augusto. Nessun colpevole per la strage di via Rasella. *Il Tempo*, 17. 4. 1998.
- Piscitelli, Enzo. *Storia della Resistenza romana*. Bari: Laterza, 1965.
- Portelli, Alessandro. *L'ordine è già stato eseguito. Roma, le Fosse Ardeatine, la memoria*. Roma: Donizelli Editore, 1999.
- *Processo Priebke. Le testimonianze, il memoriale*. Ur. Cinzia Dal Maso in Simona Micheli. Roma: Il Mondo 3, 1996.
- Spataro, Mario. *Rappresaglia. Via Rasella e le Ardeatine alla luce del caso Priebke*. Roma: Settimo Sigillo, 1997.

Aleksander Lorenčič*

Kidričevo – prvo industrijsko mesto v Sloveniji

IZVLEČEK

V primeru Kidričevega govorimo o prvem primeru načrtno zgrajenega industrijskega naselja iz časa socializma. V Strnišču je bil nameščen tudi vodilni projektant, arhitekt Danilo Fürst. Njegov načrt je bil zastavljen zelo ambiciozno, saj je predvideval izgradnjo industrijskega mesta z vso potrebno infrastrukturo. Tako naj bi v novem naselju bili bolnica, hotel, kulturno središče, šole, upravni in gospodarski center ter rekreacijski center, vendar je bil realiziran le manjši del projekta. Prva dva stanovanjska bloka sta prešla v uporabo že marca 1949, do leta 1956 pa je bila gradnja stanovanjskih objektov praktično zaključena. Industrijska dediščina v Sloveniji je še premalo ovrednotena, malo pozornosti je namenjene tudi oživiljanju nekaterih poslopij, ki so bila nekoč industrijska, danes pa propadajo.

Ključne besede: Kidričevo, TGA Kidričevo, Talum d. d., industrializacija, urbanizacija, Danilo Fürst, industrijska dediščina

ABSTRACT

KIDRIČEVO – THE FIRST INDUSTRIAL CITY IN SLOVENIA

Kidričevo is the first example of a planned industrial settlement built during the socialist era. The lead construction engineer, Danilo Fürst, was also based in Strnišče. His plan was exceedingly ambitious, envisaging the construction of an industrial town with all the necessary infrastructure. The new settlement was supposed to include a hospital, a hotel,

* Dr., direktor, Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, Prešernova ulica 37, SI-2250 Ptuj, aleksander.lorencic@pmpo.si

a cultural centre, schools, an administrative and economic centre, and a recreation centre. However, only a small part of the project was ever completed. The first two blocks of flats were put into use as early as March 1949, while the construction of the residential buildings was practically complete by 1956. Slovenia's industrial heritage remains underappreciated, and little effort has been made to revitalise some of the former industrial buildings that are currently decaying.

Keywords: Kidričevo, TGA Kidričevo, Talum d. d., industrialisation, urbanisation, Danilo Fürst, industrial heritage

Dodelitev statusa državnega podjetja zveznega pomena

Obdobje po drugi svetovni vojni je bilo pomembno obdobje industrializacije države. Ta dediščina je še danes ohranjena, če ne več v fizičnem, pa v mentalnem in simbolnem svetu. Številne tovarne in industrijski obrati so namreč v času tranzicije in kasnejših kriz po letu 1991 propadli, za njimi pa so ostali brezposelni, prazni in zapuščeni objekti ter pozabljene delavske veščine.

Leta 1945 je v gospodarskem življenju Slovencev prišlo do korenitega zasuka, cilj je bil ustvariti večja industrijska podjetja oziroma združenja. Tako je bilo leta 1946 na ozemlju LR Slovenije 724 industrijskih podjetij. Po podatkih iz Statističnega letopisa LR/SR Slovenije se je njihovo število do leta 1952 znižalo na 390 in se potem do leta 1956 znova povečalo na 519. Do sredine sedemdesetih let se je število delovnih organizacij postopno zmanjševalo: do leta 1961 na 485 in nato do leta 1975 na 426. V naslednjih letih se je zaradi razdelitve podjetij na temeljne organizacije združenega dela in ustanavljanja novih organizacij združenega dela in sestavljenih organizacij združenega dela njihovo število več kot podvojilo. Leta 1976 jih je bilo statistično obravnavanih 1172, leta 1981 pa že 2061. Zaradi postopne »samoukinitve« se je do leta 1988 njihovo število zmanjšalo na 1927.¹ Povojna obnova je zahtevala tudi čim več urbanističnih in gradbenih projektov.

Dejstvo je, da v povojnem obdobju tovarn niso gradili samo v velikih urbanih centrih, ampak razpršeno, tudi v številnih manjših krajih, v Breginju, Metliki, Železnikih ... Gradnja velikih povojnih podjetij je bila pomemben dejavnik tudi v luči urbanizacije. Tako ne preseneča, da so na večji pregledni razstavi o Tomosu, ki so jo v Kopru odprli v marcu 2021, med drugim izpostavili, da je šlo za podjetje, ki je tako rekoč »zgradilo pol Kopra«. Podobno je bilo v drugih slovenskih mestih in krajih. Nekaj primerov: Iskra Kranj, Gorenje Velenje, Fructal Ajdovščina, Eta Cerklje, Sladkogorska, Tomos Koper, Plama Podgrad, Svilanit Kamnik, Etol Celje, Helios Domžale, Pinus Rače, Zlatorog Maribor, Meblo Nova Gorica, Tovarna kopit Sevnica,

1 Lorenčič in Prinčič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*, 50.

Polzela, Rog Ljubljana, Talis Maribor itd. Industrializacija je imela tudi širše posledice, med drugim se je socialno-ekonomski položaj delavcev, posledično tudi gospodinjstev, dvigal in izboljševal. Slovenija je stopila v klub razvitih narodov, v katerih sta industrija in rudarstvo prispevala velik del bruto domačega družbenega proizvoda. Industrializacija je pospešila urbanizacijo in razvoj, vplivala na priseljevanje prebivalcev, določeno deagrarizacijo podeželja, nastanek delavskega razreda, razvoj šolstva, zdravstvene oskrbe, športne in kulturne dejavnosti ipd. Jasno je tudi, da so propadi večjih obratov povzročili številne negativne posledice in bili hud udarec za določen kraj oziroma regijo. Izrazito smo bili temu priča v času tranzicije. Obdobje po letu 1990 oziroma t. i. tranzicijsko obdobje še posebej pomenljivo oriše naslov dokumentarnega filma *Zvezdana Martiča Kam so vse tovarne šle*. Seznam tovarn, ki so propadle konec osemdesetih let minulega stoletja in po letu 1990, je zelo dolg. Prevent, Rog, TAM, Metalna, TVT Boris Kidrič, Mura, Tovarna sladkorja Ormož, Toper, Iskra Delta, Iskra, Tobačna Ljubljana in Industrija usnja Vrhnika (IUV) so le del seznama. Skratka, večina velikih podjetij, tudi giganti jugoslovanske industrije in širše, je propadla. Kjer je bila koncentracija teh podjetij večja, kot na primer v Mariboru, je to pomenilo še toliko večji gospodarski, razvojni, socialni udarec itd. Naj spomnim le na primer Tovarne avtomobilov Maribor (TAM). Nekaj podjetij je kljub vsemu uspešno prešlo tranzicijo, mnoga izmed teh so po preživetju agoniji v devetdesetih šla v stečaj kasneje, tudi tržiški Peko in kranjski Merkur. Na drugi strani se je v veliko podjetjih spremenilo lastništvo. Spisek naših blagovnih znamk, kjer lastništvo ni več slovensko, je izjemno dolg; Laško, Union, Mercator, Argeta, Perutnina Ptuj, Alpsko mleko, Fructal, Cockta, Čokolešnik, Barcaffé, Radenska ... Lahko se tolažimo, da pa bodo kljub temu vedno zapisane v naši kolektivni zavesti. Vezano na predstavljeno je podjetje Talum iz Kidričevega toliko večja zgodba o uspehu, ker je uspelo prebroditi burna tranzicijska leta ter tudi vsa ostala krizna obdobja, ki so sledila, in še danes uspešno deluje.²

Kidričevo je nastalo po drugi svetovni vojni kot novozgrajeno industrijsko naselje, ki je raslo s stanovanjskimi bloki med borovimi gozdovi sredi Dravskega polja skupaj s Tovarno glinice in aluminija (TGA). Arhitekturna zasnova mesta Kidričevo je nastajala med letoma 1947 in 1965, na neki način še danes daje videz sodobnega naselja s potencialom za nadaljnji prostorski razvoj.³ Leta 1942 je nemški trust Vereinigte Aluminium Werke začel v Strnišču⁴ graditi tovarno glinice. Po končani vojni so na ministrstvu za industrijo in rudarstvo v Ljubljani tehtali možnosti za nadaljevanje gradnje. Leta 1946 sta iz Nemčije pripotovala glavna konstruktorja tovarne, dr. Wilhelm Fulda in inž. Gustav Vogel, ki sta prinesla tudi načrte. 20. januarja 1947 je zvezno ministrstvo za gospodarstvo z odlokom ustanovilo Tovarno glinice in aluminija Strnišče in ji dodelilo status državnega podjetja zveznega pomena. Maja istega leta je sledila še uredba o gradnji tovarne. 5. septembra 1947 je

2 Podrobneje o slovenski poti v tranzicijo in o tranzicijskem obdobju Lorenčič, *From Dreams of "a Second Switzerland"*.

3 Današnja občina Kidričevo je nastala 1. 1. 1995 s preoblikovanjem lokalne samouprave v Republiki Sloveniji.

4 Strnišče (Kidričevo) ima sicer daljšo zgodovino, ki jo na poljuden in zanimiv način s številnimi podatki v delu *Kraj prišlekov* osvetli Rajko Topolovec.

Kidričevo prvič obiskal Josip Broz Tito. Njegov obisk je bil povezan z gradnjo Tovarne glinice in aluminija.⁵

Začrtana gradnja vzorčnega socialističnega naselja

V Strnišču je bil nameščen tudi vodilni projektant, arhitekt Danilo Fürst,⁶ ki je na severni strani industrijskega kompleksa sredi borovega gozda začrtal gradnjo vzorčnega socialističnega naselja z vso infrastrukturo, vendar je bil v naslednjih letih realiziran le manjši del. Podjetje je začelo leta 1948 graditi prvega od dveh objektov za elektrolizo. Večino gradbenih del je opravilo podjetje Gradis. Leta 1948 se je pričela gradnja stanovanjskih blokov ob tovarni. Leta 1950 je bilo uvedeno delavsko samoupravljanje. Izvoljena sta bila prvi 40-članski delavski svet in prvi 9-članski upravni odbor, kasneje se je število delavskega sveta povečalo na 60. Ustanovljene so bile tudi skupine članov delavskega sveta po obratih. Kompleks je bil zgrajen leta 1954, ko so tudi zagnali poskusno proizvodnjo aluminija, 21. novembra 1954 pa je bila tovarna uradno odprta in pričela proizvajati prvo proizvedeno glinico na slovenskih tleh. Takrat je tovarna zaposlovala 1055 ljudi, leta 1974 pa že 1870, prevladovali so moški. Na 180 hektarjih zemljišča je zrasla velika tovarna s 143 metrov visokim dimnikom, z lastno dovozno železnico in drugimi napravami. Prvo glinico so proizvedli februarja leta 1954, prvi aluminij pa novembra istega leta. Tovarna glinice in aluminija je bila uradno odprta 21. novembra 1954, redna proizvodnja je stekla leta 1955. Leta 1953 so tovarno poimenovali po umrlem politiku Borisu Kidriču, hkrati pa so naselje Strnišče preimenovali v Kidričevo.⁷

Leta 1957 so pričeli z gradnjo tovarne za anodno maso. 20. avgusta 1958 je Josip Broz med obiskom tovarniških krajev, rudnikov in elektrarn še drugič obiskal tovarno v Kidričevem. Tito si je s svojim spremstvom, v katerem so bili predsednik Zveznega izvršnega sveta Edvard Kardelj, podpredsednik Zvezne ljudske skupščine Franc Leskošek, predsednik Ljudske skupščine LRS Miha Marinko, član Izvršnega sveta LRS Tone Bole, general major Žeželj in drugi, najprej ogledal Tovarno glinice in aluminija.⁸ Leta 1963 so pričeli z izdajo prve številke mesečnika Aluminij. Osrednji organ upravljanja je ostal centralni delavski svet z izvršnim upravnim odborom. V podjetju

⁵ *Tito na obisku v Kidričevem.*

⁶ Arhitekt Danilo Fürst, učenec Jožeta Plečnika, velja za pionirja montažne stanovanjske gradnje v Sloveniji in mojstra obrtniškega arhitekturnega detajla. Bil je eden od ustanoviteljev revije Arhitekt, predsednik slovenskega in jugoslovanskega društva arhitektov in organizator številnih akcij in dogodkov, ki so ključno zaznamovali razvoj slovenske arhitekture druge polovice 20. stoletja. Kar zadeva tovarno v Kidričevem, je urbanistično zasnoval obrat za proizvodnjo glinice v severnem, obrate za proizvodnjo aluminija pa v južnem delu industrijskega kompleksa. Oba dela ločuje 1 kilometer dolga ravna cesta, ki se končuje z upravnim objektom. Gradnjo je sicer vodil inženir Borut Maister. Fürst je tudi avtor dozidave nekaterih že med vojno zastavljenih industrijskih objektov in tovarniške upravne zgradbe. Ker je primanjkovalo ustrezno usposobljenega kadra, je podjetje za svoje potrebe ustanovilo lastno šolo za učence v gospodarstvu.

⁷ *Izgradnja Tovarne glinice in aluminija Kidričevo.*

⁸ Prav tam.

je delovalo štirinajst proizvodnih enot, v proračunski pa tri sekcije. Vzdrževanje je obsegalo področja orodjarstva, strugarstva, kovačije, varilnice, strojne delavnice, kleparstva, mizarske delavnice, elektro delavnice, montaže motorjev in filtrov, polaganja kablov, montaže stiskalnice, deloval pa je tudi gradbeni oddelek. Leta 1973 se je TGA priključila temeljna organizacija združenega dela Promet, ki so jo sestavljale organizacijske enote cestni in železniški promet s transportno skupino, saj se je leta 1954 zelo povečala prevozna kapaciteta. Leta 1974 je bil uveljavljen samoupravni sporazum o združitvi v delovno organizacijo Tovarna glinice in aluminija Boris Kidrič Kidričevo. S tem so bili ustanovljeni posamezni TOZD-i, in sicer tovarna glinice, tovarna aluminija, vzdrževanje, promet in delovna skupnost skupnih služb. TOZD-e so upravljali zaposleni, ki so v njih delali neposredno ter po delavskem svetu in drugih organih. Delovna organizacija združenega dela je uresničevala funkcijo neposrednega upravljanja na zborih delovnih ljudi in referendumih. Delavski svet je bil najvišji organ upravljanja, štel je 21 članov.⁹ Delovali so tudi kolegiji in odbori: odbor za gospodarske in organizacijske zadeve, odbor za kadre in odbor za ugotavljanje kršitev delovnih obveznosti. Ustanovljeni so bili tudi skupni organi, ki so odločali o zadevah, ki so imele pomen za celotno Tovarno glinice in aluminija; ti so opravljali upravljalno, izvršno in poslovodno funkcijo. Skupne organe so sestavljali delavski svet, svet za samoupravljanje, svet za življenjska vprašanja delavcev, svet za obveščanje in svet za splošni ljudski odpor ter odbor za delavsko kontrolo, direktor in odbor za izdajo glasila. Znotraj podjetja je delovala tudi notranja arbitraža. Leta 1981 je stekla proizvodnja ozkih in širokih aluminijastih trakov in žice, leta 1982 pa je tovarna odprla obrat za proizvodnjo izparilnikov in rondelic. Leta 1996 se je tovarna preimenovala v Talum. Leta 2003 je podjetje v novi livarni pričelo proizvajati livarske zlitine. Danes podjetje posluje pod imenom Talum d. d.¹⁰

V primeru Kidričevega govorimo o prvem primeru načrtno zgrajenega industrijskega naselja iz časa socializma.¹¹ Do leta 1947 se je življenje v Kidričevem (takrat imenovanem Strnišče) odvijalo v okolici dvorca Strnišče (Sternthal). Tam so v barakah in v nekdanjem gospodarskem poslopu živeli delavci in uslužbenci nastajajoče tovarne. V dvorcu je bila urejena menza za delavce, v nekdanji konjušnici pa kinodvorana, ki je delovala že med drugo svetovno vojno. V eni izmed lesenih barak pri dvorcu, ki je bila last gradbenega podjetja Gradis, so usposabljali kvalificirani kader za potrebe tovarne.¹²

Prvo industrijsko mesto v Sloveniji je bilo načrtovano sredi borovega gozda na ozemlju dveh kvadratnih kilometrov, vendar je bilo od ambicioznih prvotnih zasnov uresničeno le stanovanjsko naselje prostostojećih osmih blokov z restavracijo. Fürst je tudi avtor administrativnega objekta tovarne Talum Kidričevo v neposredni bližini

9 Kar zadeva delavski svet in njegove zapisnike, je dobrodošel vir pred kratkim predano gradivo podjetja Talum Zgodovinskemu arhivu Ptuj. Gre za SI ZAP 638 Tovarna glinice in aluminija Kidričevo, 1950–1990, kjer je mogoče najti še veliko drugih uporabnih informacij in podatkov, mdr. tudi zapisnike upravnega odbora.

10 Lorenčič in Prinčič, *Slovenska industrija od nastanka do danes*, 180, 181.

11 Ferlinc, *Kidričevo, naselje povojnega časa*, 278–83.

12 *Gradnja naselja Kidričevo*.

blokov. Kot lahko preberemo v Evidenci in valorizaciji objektov slovenske moderne arhitekture med leti 1945–1970, je šlo v primeru Kidričevega in njegove urbanistične zasnove Danila Fürsta v letih od 1947 do 1949 za prvo industrijsko mesto pri nas. Administrativni objekt je bil izrazito monumentalno zasnovan (kvalitetno oblikovanje tlakov in stropov v notranjosti, uporaba bordo rdečega ometa na fasadnih detajlih).¹³ Po prvem Fürstovem načrtu, ki je nastal v letih 1946 in 1947 in ko je naselje načrtoval kot niz večstanovanjskih blokov, je v drugem načrtu maja leta 1947 stavbe javnih funkcij preselil na vzhodno stran ceste, dodal je kompleks klinike, predvidel pa je tudi šolski center in športne površine. Leta 1949 ga je Ivan Maček Matija, takratni minister za gradnje, imenoval za vodjo projektiranja gradnje Tovarne glinice in aluminija s spremljajočim stanovanjskim naseljem. Načrt je bil zastavljen zelo ambiciozno, saj je Fürst nameraval zgraditi industrijsko mesto z vso potrebno infrastrukturo. Tako naj bi v novem naselju bili bolnica, hotel, kulturno središče, šole, upravni in gospodarski center ter rekreacijski center, vendar je bil realiziran le manjši del projekta. Fürst je kasneje k sodelovanju povabil tudi arhitekta Edvarda Ravnikarja, katerega načrti pa niso bili nikoli realizirani.¹⁴ Gradbena dela je kot omenjeno opravljalo podjetje Gradis, pri gradnji pa so sodelovali tudi brigadirji, različne skupine prostovoljcev, nekaj časa pa tudi politični zaporniki.¹⁵ V prvi polovici leta 1947 sta Jugoslavija in Madžarska sklenili sporazum o medsebojnih dolgoročnih dobavah in dogovor o sodelovanju pri zgraditvi industrije aluminija. Kot je zapisal Jože Prinčič, »so v Sloveniji podpis obeh dogovorov sprejeli z zadovoljstvom, saj so verjeli, da so si na ta način zagotovili manjkajočo opremo za posodobitev lesnoindustrijskih obratov in premogovnikov, za povečanje elektroenergetskih zmogljivosti, odprtje novih mlekarn ter za dograditev aluminijskega kombinata v Strnišču pri Ptuj«. ¹⁶ Ta investicija je bila prav na vrhu želja slovenskega ministrstva za industrijo in rudarstvo. Sklenilo je pogodbo s podjetjem iz Budimpešte, ki se je obvezalo, da bo za obrata glinice in aluminija izdelalo gradbene in druge načrte, zagotovilo gradbeni in drugi material ter vso manjkajočo opremo. Že leta 1948 je bilo očitno, da madžarsko podjetje tej zahtevni nalogi ne bo kos. Sprejetih rokov se ni držalo, do konca leta 1948 je madžarsko podjetje poslalo le majhen del gradbenega materiala, nekaj naprav, instrumentov in cevi ter nekaj skic in podatkov za izdelavo posameznih naprav.¹⁷

Kot omenjeno, je bilo v gradnjo tovarne vloženega tudi veliko brigadirskega in udarniškega dela. Tako so na primer po sporu z Informbirojem, ko so Madžari prenehali dostavljati načrte za gradnjo, izvedli različna delovna tekmovanja (»betonersko brigado«, tekmovanje tesarjev in železokrivcev ...). Z udarniškim delom članov kluba

13 *Evidenca 1945-70* | PDF.

14 Ravnikar je prav tako zasnoval dva načrta. V prvem iz leta 1950 je predvidel javne, izobraževalne, zdravstvene, storitvene in rekreacijske dejavnosti, poleg stanovanjskih blokov pa je predvidel še individualne hiše. Drugi Ravnikarjev načrt z določenimi dodatki je bil podoben prvemu. Ravnikar je bil sicer od leta 1969 redni član SAZU. Vzgojil je več generacij študentov, sicer pa je diplomiral pri Jožetu Plečniku. Velja za enega najpomembnejših slovenskih in jugoslovanskih arhitektov druge polovice 20. stoletja.

15 *Gradnja naselja Kidričevo*.

16 Prinčič, *Sovjetizacija slovenske industrije*, 128, 129.

17 Prav tam.

ljudske tehnike je bila urejena tudi temnica za potrebe fotokrožka, poskrbljeno je bilo tudi za dodatno izobraževanje delavcev na gradbišču.¹⁸ Julija 1947 je v Strnišče prispela prva ptujska delovna brigada s proge Šamac–Sarajevo, ki je štela približno 300 brigadirjev, ki so kopali temelje stanovanjskim stavbam.¹⁹ Vida Rojic omenja še starejše skupine ptujskih prostovoljcev pri gradnji naselja. To je bila brigada Osvobodilne fronte, ki je prišla junija 1949 in je štela okrog 200 članov.²⁰

Vsi takrat novozgrajeni objekti v naselju so bili opremljeni z vodovodom in s centralno kurjavo, kar je bilo za tiste čase novost. Zaradi takratne miselnosti, da bi se naj vsi delavci prehranjevali v skupni menzi, s čimer bi ženske, zaposlene v tovarni, razbremenili gospodinjskih opravil, so kuhinje v vseh stanovanjih zasnovali v minimalnih dimenzijah. Prva dva stanovanjska bloka sta prešla v uporabo že marca 1949, do leta 1956 pa je bila gradnja stanovanjskih objektov praktično zaključena. Leta 1964 sta bila dograjena le še dva stanovanjska bloka za učitelje. Zgrajenih je bilo 37 stanovanjskih stavb s 400 stanovanji ter nekaj stavb za javne namene.²¹

Po letu 1954 sta bila dva manjša bloka spremenjena v ambulanto in trgovsko-obrtno stavbo. Vzporedno z gradnjo stanovanjskih blokov se je v naselju gradila velika dvorana s 400 sedeži in zraven nje delavska restavracija. Naselje je dobilo tudi pekarno, dve trgovini in 150 garaž. Obnovljena sta bila kinodvorana ter kopališče iz prve svetovne vojne, kamor je bila speljana topla voda iz tovarne (1975 so zraven starega bazena zgradili še nov olimpijski bazen). 1953 so začeli graditi tudi stadion z vsemi pomembnimi športnimi objekti (nogometni stadion, igrišče za tenis in odbojko, strelišče). Do leta 1950 so otroci iz naselja obiskovali osnovno šolo v Lovrencu na Dravskem polju, potem pa je bila v eni izmed Gradisovih barak urejena štirirazredna osnovna šola. 1959 je bila zgrajena nova štirirazredna osnovna šola, 1964 pa so jo dogradili v osemletko s telovadnico. Leta 1950 je bil ustanovljen tudi otroški vrtec z jaslami. Svoje prostore je dobil v pritličju tretjega bloka, 1965 pa se je preselil v novozgrajeno montažno zgradbo. Leta 1965 so bile vse večje gradnje v Kidričevem ustavljene. 1973 je bil v naselju postavljen spomenik Borisu Kidriču, 1982 je bilo zgrajeno novo pošto poslopje, 1985 pa je kraj dobil tudi svoje župnišče s cerkvijo sv. Družine. V sosednjih Njivercah je zraslo naselje individualnih hiš.²²

V publikaciji ob 20-letnici proizvodnje v TGA beremo, kako je bila pri proučevanju lokacije za novo šolo za nekaj časa zapečaten tudi usoda Kidričevega, saj so bili strokovnjaki mnenja, da Kidričevo ni primeren zazidalni prostor, ker ima »napačno lego in sta plin in dim zaradi smeri vetra običajno obrnjena proti naselju«. Šlo bi naj torej za nezdravo okolje, tako da je bila celo sprejeta odločitev, da bi stanovanjske objekte gradili na Ptuj, vendar, kot že omenjeno, se je kasneje vendarle nadaljevala gradnja med t. i. naseljem I in vasjo Njiverce.²³ Tovarna v Kidričevem je bila in je

18 Pulko, Kako se je gradilo Kidričevo, 20, 21.

19 Rojic, Iz zgodovine Strnišča, 104.

20 Prav tam.

21 Gradnja naselja Kidričevo.

22 Prav tam.

23 Auer idr. (ur.), Ob 20-letnici proizvodnje, 11–15.

pomemben generator razvoja kraja, beremo pa lahko tudi o okoljskih vplivih. V zaledju tovarne sta se namreč ustvarili dve odlagališči, in sicer rdečega blata ter pepela kot posledica predelave glinice iz boksita in oskrbe s toploto iz kotlarne na premog. Obe odlagališči sta v neposredni bližini kraja Strnišče. Na severnem delu vasi je železnica, na zahodnem odlagališče rdečega blata in na južnem odlagališče pepela.²⁴ O okoljskih vidikih in vplivih tovarne na naselje je sicer pisala že Vida Rojic, ki je ugotavljala, da je naselje Kidričevo na Dravskem polju med redkimi naselji pri nas, ki ležijo v gozdu in ki so ga razredčili za stavbe in poti. Gozdna lega po njenem mnenju preprečuje, da bi škodljivi plini, ki nastajajo pri proizvodnji v tovarni, prosto vdirali v naselje, od tovarne oddaljeno okoli 400 metrov. Glavna povzročiteljka onesnaževanja pa sta bili po njenem mnenju dve elektrolizni hali z elektrolitskimi pečmi.²⁵ Kar zadeva okoljsko področje, lahko sicer v letnem poročilu družbe beremo, da imata obe prej omenjeni odlagališči z izdanima odločbama status zaprtih odlagališč, od leta 2009 pa je nadzor v skladu z Uredbo o odlaganju odpadkov. Glavna revitalizacija odlagališča RB je bila izvedena po ustavitvi proizvodnje glinice leta 1991 in po prenehanju odlaganja rdečega blata v okviru projekta modernizacije proizvodnje aluminija (MPPAI 1. faza) ter po zaprtju kotlarne 1994/95 in s tem po prenehanju odlaganja elektrofiltrskega pepela. V letu 2021 je bil izdelan tudi noveliran Program obratovalnega monitoringa podzemnih vod za obe odlagališči, ki je bil potrjen z izdano spremembo okoljevarstvenega dovoljenja v aprilu 2023. Na odlagališču rdečega blata je nameščenih šest sončnih elektrarn s skupno močjo 6 MW, kar daje zaprtemu odlagališču novo dodano vrednost. Treba je poudariti, da se je okoljska zakonodaja zelo zaostрила in da podjetje slednji sledi, prav tako zahtevanim standardom s področja okolja, varnosti, upravljanja z energijo, kakovosti in informacijske varnosti. Družba Talum je sicer opredeljena kot obrat večjega tveganja zaradi večjih nesreč zaradi kemikalij in posluje v skladu s pridobljenim okoljevarstvenim dovoljenjem ter ima s tem potrjeno Varnostno poročilo ter Načrt za zaščito in reševanje. Ravnanje s kemikalijami je v skladu z veljavno zakonodajo ter drugimi evropskimi in nacionalnimi regulativami. V zadnjem obdobju so bile v podjetju dosežene nekatere izboljšave pri ravnanju z odpadki, predvsem pri ločevanju, klasificiranju in evidentiranju odpadkov v e-sistemu, ki je v skladu s hierarhijo prednostnega ravnanja z odpadki, pri čemer odlaganje odpadkov ni več.²⁶

Industrijski del je bil sestavljen iz dveh delov, in sicer iz obrata za predelavo glinice in obrata za predelavo aluminija. Železnica je ločevala industrijski del in stanovanjsko naselje, ki je bilo severno od industrije. Danilo Fürst je bil v sodelovanju z gradbenim inženirjem Borutom Maistrom tudi avtor dozidave nekaterih že med vojno zastavljenih industrijskih objektov, upravnega poslopja in celotnega urbanističnega načrta industrijskega mesta, od katerega so, kot že omenjeno, izvedli le restavracijo in stanovanjsko naselje osmih blokov. Ti objekti so bili opremljeni s centralno kurjavo in med drugim z mini kuhinjo (razlog je bil v miselnosti o kolektivnem prehranjevanju v menzi), a so si stanovalci kmalu začeli sami vgrajevati kuhinje.²⁷

24 Zemljarič, Kidričevo, Strnišče.

25 Rojic, Iz zgodovine Strnišča, 106.

26 Letno poročilo Skupine Talum za leto 2021, 50–54.

27 Koselj, Arhitektura Danila Fürsta, 17–40.

Krajevno skupnost Kidričevo, ki je začela poslovati 1. aprila 1965, je ustanovila Skupščina občine Ptuj za območje Kidričevega – naselje I in II, grad ter staro postajo in Njiverce. V letu 1971 se je na podlagi referenduma h krajevni skupnosti priključila vas Kungota na Dravskem polju in v letu 1972 vas Apače na Dravskem polju. Del vasi Župečja vas in naselja Kidričevega, stara postaja, sta se združili in v letu 1974 preimenovali v kraj Strnišče – v sestav KS Kidričevo. Na podlagi ustave leta 1974 je krajevna skupnost sprejela nov statut, teritorialno pa je bila razdeljena na šest območij. V krajevni skupnosti je bilo 507 družbenih stanovanj in 368 zasebnih stanovanj, v zasebni gradnji 45 stanovanj, v družbeni pa 44. Od vseh zemljišč je bilo v družbeni lasti 1067 ha, v zasebni pa 1370 ha. Z družbenim premoženjem so gospodarili predvsem Kmetijski kombinat (KK) Ptuj, TGA, Gozdno gospodarstvo Maribor, ostalo družbeno premoženje, zlasti naselje Kidričevo, pa sta upravljali občina in krajevna skupnost. Gostinske usluge so nudili v petih bifejih in gostilnah ter v obratu družbene prehrane Tovarne glinice in aluminija Kidričevo. Le-ta je imel sodobno kuhinjo in tudi veliko dvorano za prireditve. Zdravstveni dom Kidričevo je pokrival potrebe po osnovni zdravstveni zaščiti prebivalstva, organizirane pa so bile tudi nekatere specialistične ambulate, zobozdravstvena služba in otroška posvetovalnica. V kraju sta bila dva kulturna domova (Apače in Kungota), dvorana TGA in kinodvorana, knjižnica in klubski prostori za mladino ter upokojence. Prosvedno kulturno delovanje se je odvijalo v treh društvih: v šoli z izvenšolsko dejavnostjo ter v sindikatu TGA – godba na pihala. Z delom krajevne skupnosti od 1. januarja 1995 nadaljuje občina Kidričevo, v katero spadata tudi nekdanji krajevni skupnosti Cirkovce in Lovrenc na Dravskem polju.²⁸

Če pogledamo podatke o številu prebivalstva, se je visoke indekse rasti števila prebivalstva na območju občine Kidričevo beležilo med letoma 1931 in 1948. V tem obdobju se je število prebivalcev povečalo za 10,5 odstotka. V obdobju med letoma 1948 in 1953 se je število prebivalcev povečalo za 29,4 odstotka, kar lahko zagotovo pripišemo tudi gradnji objektov v okviru tovarne in gradnji stanovanjskih blokov ob tovarni. Med letoma 1953 in 1961 je bila rast števila prebivalstva 10,3-odstotna, v obdobju od leta 1971 do 1981 le še 1,6-odstotna, od leta 1981 pa beležimo indekse, nižje od 100.²⁹ Leta 1981 je na območju občine Kidričevo živelo 6720 prebivalcev, leta 2002 6300 prebivalcev, leta 2008 6729 prebivalcev in sredi leta 2021 je imela občina 6550 prebivalcev.³⁰

28 Podrobneje v SI ZAP 415 Krajevna skupnost Kidričevo, 1956–1995.

29 Žiberna, Geografske značilnosti občine Kidričevo, 68.

30 Kidričevo – Slovenske regije in občine v številkah.

Želja po obuditvi Fürstovih načrtov

Znano je, da do realizacije načrtov razvoja in urbanizacije mesta ni prišlo. Kot je zapisala Iva Ferlinc, je v primeru Kidričevega »industrijska arhitektura veljala za grdo, umazano in sploh takšno, ki je med ljudmi vzbujala odpor«. ³¹ Industrijska dediščina v Sloveniji je še premalo ovrednotena, malo pozornosti je namenjene tudi oživiljanju nekaterih poslopij, ki so bila nekoč industrijska, danes pa propadajo. ³² V tujini imamo sicer več primerov dobrih praks revitalizacije industrijske dediščine, nenazadnje tudi v Sloveniji tečejo sporadična prizadevanja v tej smeri, čeprav v splošnem velja dediščina industrijskih območij za nepriljavno in nemalokrat opredeljeno kot neprimerno varstveno kategorijo. V širšem smislu je šlo za intenziven proces, ki mu v zahodni Evropi lahko sledimo že od osemdesetih let prejšnjega stoletja. Vzorčni primeri revitalizacije so območje Ironbridge Gorge, ki je bilo kot prvo industrijsko območje uvrščeno tudi na seznam svetovne dediščine Unesca. Primerjalno so predstavljena še območja Zeche Zollverin v Porurju in revitalizacija tovarne Van Nelle iz Rotterdama. ³³

Nesporno dejstvo je, da imajo območja industrijske dediščine, čeprav so morda za večino na prvi pogled nepomembna in zanemarjena območja, izjemen potencial. Nekateri, tudi v Sloveniji, so ga že prepoznali in ta območja uspešno razvijajo kot inovativne centre kulturnega turizma. Nekdanja tiskarna Mladinske knjige na Dunajski cesti v Ljubljani je danes zlasti prizorišče oblikovalskih in arhitekturnih dogodkov, Tobačna tovarna v Ljubljani je prizorišče različnih vsebin, pozitiven zgled je tudi Idrija, ki je od leta 2012 vpisana na Unescov seznam svetovne dediščine. Vpis zajema vse, kar je povezano z rudnikom in rudarjenjem v najširšem pomenu besede. Od rudišča, rovov, jaškov do industrijske stavbe in profane ter sakralne arhitekture.

Tudi v Kidričevem so znova obudili idejo o celostni arhitekturni zasnovi. Tako so spomladi leta 2022 potrdili posebne strokovne podlage za prvo fazo urbanistične arhitekturne zasnove razvoja mesta, ki jih je v sodelovanju z občino in s pristojno enoto ZVKDS izdelal arhitekt Uroš Reiter, ki skuša nadaljevati vpliv Plečnikovega učenca Danila Fürsta na podobo mesta. Iz zasnove je razvidno, da bi se prečno na novo vzpostavljeno os proti občini na severnem delu razprostirala ozelenjena struktura stare soseske, zgrajene iz kompozicijsko strogo postavljenih blokov arhitekta Fürsta, širitev stanovanjskega dela mesta pa je predlagana v severni smeri. Zazidavo bi koncipirali na temeljni geometrijski zasnovi arhitekta Fürsta kot nadaljevanje prvotnega koncepta postavitve objektov v gozd. ³⁴ Sicer ima podjetje Talum afiniteto do dediščine, umetnosti in kulture. Nenazadnje smo bili v zadnjih letih v opuščenih delih tovarne priča likovno-galerijski razstavi ipd. Talum se ponaša tudi z bogato umetniško zbirko, ki predstavlja obsežno in dragoceno predstavitev ustvarjalne moči slovenskega likovnega prizorišča poznega 20. in začetka 21. stoletja. Februarja 2023 so v

31 Ferlinc, Kidričevo, naselje povojnega časa, 283.

32 Prav tam.

33 Ifko, Dediščina in revitalizacija opuščenih industrijskih območij, 31–35.

34 STA: V Kidričevem potrdili strokovne podlage za arhitekturni razvoj mesta.

Talumu izdali pregledni katalog umetnin svoje umetniške zbirke. O afiniteti Taluma do kulturne dediščine pričata tudi izjemna gesta in razumevanje v okviru načrtovane obnove grajske žitnice na Ptujskem gradu, saj je podjetje Pokrajinskemu muzeju Ptuj-Ormož (PMPO) za začasno deponiranje predmetov iz žitnice prijazno namenilo svoje prostore.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI ZAP – Zgodovinski arhiv Ptuj:
 - SI ZAP 415 – Krajevna skupnost Kidričevo, 1956–1995.
 - SI ZAP 638 – Tovarna glinice in aluminija Kidričevo, 1950–1990.

Literatura

- Auer, Franjo idr. (ur.). *Ob 20-letnici proizvodnje, Tovarna glinice in aluminija »Boris Kidrič«*. Kidričevo: TGA, 1974.
- Ifko, Sonja. Dediščina in revitalizacija opuščenih industrijskih območij. *AB. Arhitektov bilten* 41, št. 190/191 (2011): 31–35.
- Kidričevo: (zbornik referatov s posvetovanja Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva, ki je potekalo 25. oktobra 2001 v Kidričevem). Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo; Kidričevo: Tovarna aluminija Talum, 2003.
- Kolar, Nataša (ur.). *Zbornik občine Kidričevo*. Kidričevo: Občina, 2010.
- *Letno poročilo Skupine Talum za leto 2021*. Kidričevo: Talum, april 2022.
- Lorenčič, Aleksander in Jože Prinčič. *Slovenska industrija od nastanka do danes*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Lorenčič, Aleksander. *From Dreams of "a Second Switzerland" to Capitalism Without a Human Face: the Path of Economic Independence and Slovenian Economic Transition*. Ljubljana: Založba ZRC, 2021.
- Prinčič, Jože. Sovjetizacija slovenske industrije v letih 1945–1950. *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 2 (2005): 121–32.
- Pulko, Radovan. Kako se je gradilo Kidričevo. *Ravno polje. Glasilo občine Kidričevo*, julij 2012, št. 3, 20, 21.
- Rojic, Vida. Iz zgodovine Strnišča. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 55, št. 1 (1984): 57–121.
- Topolovec, Rajko. *Kraj prišlekov*. Ptuj: Samozaložba, 2002.

Spletni viri

- *Evidenca 1945-70* | PDF. <https://www.scribd.com/doc/61465637/evidenca-1945-70>. Pridobljeno 2. 2. 2023.
- *Gradnja naselja Kidričevo*. Pripravila Radova Pulko in Melita Zmazek. <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/gradnja-naselja-kidricevo/>. Pridobljeno 26. 10. 2023.

- *Izgradnja Tovarne glinice in aluminija Kidričevo*. Pripravila Melita Zmazek. <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/izgradnja-tovarne-glinice-in-aluminija-kidricevo/>. Pridobljeno 26. 10. 2023.
- *Kidričevo - Slovenske regije in občine v številkah*. <https://www.stat.si/obcine/sl/Municip/Index/62>. Pridobljeno 26. 11. 2023.
- *Spletni portal Zgodovina – Kidričevo*. <https://zgodovinakidricevo.wordpress.com/>. Pridobljeno 10. 3. 2023.
- STA: *Kidričevem potrdili strokovne podlage za arhitekturni razvoj mesta*. <https://www.sta.si/3024238/v-kidricevem-potrdili-strokovne-podlage-za-arhitekturni-razvoj-mesta>. Pridobljeno 10. 4. 2022.
- *Tito na obisku v Kidričevem*. Pripravil Radovan Pulko. <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/tito-na-obisku-v-kidricevem/>. Pridobljeno 26. 10. 2023.
- Zemljarič, Mojca. *Kidričevo, Strnišče: Območje že degradirano, v prihodnje bo še bolj*. *Štajerski tednik*, 9. 7. 2019. <https://www.tednik.si/politika/16536-kidricevo-strnisce-obmocje-ze-degradirano-v-prihodnje-bo-se-bolj>. Pridobljeno 20. 3. 2023.

Aleš Gabrič*

Tsuneko Marija Skušek kot posrednica japonske kulture na Slovenskem**

IZVLEČEK

Tsuneko Kondō Kawase, kasneje uradno Marija Skušek, je bila po preselitvi v Ljubljano leta 1920 prva promotorica japonske kulture na Slovenskem in številni so jo poznali kot »ljubljsko Japonko«. Naučila se je slovenščine in je imela v tridesetih letih 20. stoletja v številnih mestih veliko predavanj o Japonski, japonski ženi in navadah Japoncev. Za pomoč so jo prosile kulturne ustanove, ki so predstavljale Daljni vzhod. Za razstave je posojala predmete iz zbirke, ki sta jo imela z možem, in na razstavah tudi razlagala posebnosti razstavljenih eksponatov. Opernim ustvarjalcem je svetovala ob pripravah na izvedbo Puccinijeve Madama Butterfly v Ljubljani. Ko so v Slovenijo prihajali predstavniki z Japonske, je bila Marija Tsuneko Skušek običajno povabljenka za prevajalko. Zadnja leta življenja je urejala domačo zbirko večinoma kitajskih in japonskih predmetov in sodelovala pri pripravi razstav v osrednjih slovenskih muzejih, ki so bile odprte kmalu po njeni smrti.

Ključne besede: Marija Tsuneko Kondō Kawase Skušek, kulturna promocija, predavanja o Japonski, Madama Butterfly, razstave o Daljnem vzhodu

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000, Ljubljana, ales.gabric@inz.si; ORCID: 0000-0002-4376-6343

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa št. P6-0281 *Politična zgodovina*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno dejavnost in inovacije Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

TSUNEKO MARIJA SKUŠEK AS A MEDIATOR OF JAPANESE CULTURE IN SLOVENIA

After moving to Ljubljana in 1920, Tsuneko Kondō Kawase, later officially Marija Skušek, was the first promoter of Japanese culture in Slovenia, and many knew her as the "Ljubljana's Japanese woman". She learned Slovenian and lectured on Japan, Japanese women, and Japanese customs in many cities in the 1930s. Cultural institutions representing the Far East would ask her for help. She would lend objects from the collection she and her husband owned for exhibitions and explain the particular features of the exhibits on display. She advised the producers during the preparations for the performance of Puccini's opera Madama Butterfly in Ljubljana. When representatives from Japan visited Slovenia, Marija Tsuneko Skušek was usually invited as a translator. During the last years of her life, she worked on her domestic collection of mostly Chinese and Japanese artefacts and participated in the preparation of exhibitions in the central Slovenian museums, which opened shortly after her death.

Keywords: Marija Tsuneko Kondō Kawase Skušek, cultural promotion, lectures on Japan, opera Madama Butterfly, exhibitions on the Far East

Marija Tsuneko Kondō Kawase Skušek je bila prva velika promotorica japonske kulture na Slovenskem. V Ljubljano je prišla leta 1920, ko je bilo za Slovenke in Slovence vse v zvezi z Japonsko še zelo daleč, večinoma nepoznano in še dosti bolj nerazumljivo,¹ zato tudi ni presenetljivo, da je bil njen japonski priimek v slovenskem časopisju zapisan na zelo različne načine. Že dejstvo, da je imela dva japonska priimka, je bilo nenavadno, pa še ta sta bila bolj poredko zapisana po japonsko, kot Kondō ali Kawase, bolj običajno pa v slovenskemu pisanju prijaznejših oblikah Kondo in Kavase. Priimek Kondō naj bi dobila od očima, s katerim naj bi živela pred prvo svetovno vojno in naj bi bil vnet zbiralec, ki je že pred vojno zbral bogato zbirko kitajskih predmetov. Zbirko naj bi ji »oče namenil za doto«, se je nedolgo pred smrtjo leta 1963 spominjala Marija Skušek.²

Toda njena otroška leta in povezave z očimom so zavite v tančico skrivnosti in kasnejših, izmišljenih dodatkov. Tudi koliko stikov je v tem času imela z mamo, je manj znano. Z njo je preživela otroška leta v mestu Gifu, ki ga je leta 1891 uničil katastrofalni potres, tako da je verjetno dve leti pozneje rojena Tsuneko sprva živela v revščini in

1 Podrobneje o slovenskem spoznavanju Japonske Gabrič, *Od popolne neznanke do prirčne prijateljice*.

2 Govc, Marija Skušek – okasan, 7.

pomanjkanju. Vprašanje, ali je prišla do dobre izobrazbe, poznavanja več tujih jezikov in sposobnosti gibanja v visoki družbi, ker naj bi bila oddana v šolanje za gejšo, ostaja brez odgovora. O tem se je največkrat spraševal Tsunekin svak Franci Skušek, ki je v spominih na družino zapisal, da sta se Tsuneko in njen mož Ivan Skušek izmikala pogovoru o tem. Zgodbe o bogatem očetu ali očimu plemenitega rodu naj bi spodbujal Ivan, da bi bil bolje zapisan pri oblasteh in dosegel zase nekatere ugodnosti. Po njegovi smrti pa je, po zapisih Francija Skuška, Tsuneko dodala še nove (izmišljene) zgodbe, da bi se prikazala kot edina dedinja in lastnica bogate vzhodnoazijske zbirke, ki naj bi sicer pripadle celotni družini. Takole je povzel pogovore na to temo:

»Njena mladost je bila zame velika uganka. Zelo si je tudi želela nazaj, da vidi Tokio, v Gifu k materi pa je ni vleklo. Na moje vprašanje, kaj je delala v Tokiju, mi ni dala odgovora, pa tudi ne, kedaj je prišla tja in tudi ne, koliko je bila stara, ko je šla iz Gifu. Videl sem, da ji je bilo to moje vprašanje neprijetno, posebno še, ko sem omenil, da je bila stara 15 ali 16 let, ko je prišla v Peking k carniku Schmidtu.«³

Nemškega uradnika Paula Heinricha Schmidta naj bi Tsuneko spoznala (okoli) leta 1911 v Peking. Že naslednje leto se jima je rodil sin Matthias, leta 1914 pa še hči Erika. Ko je leta 1917 Kitajska napovedala vojno Nemčiji in Avstriji, je bil Paul Schmidt prisiljen zapustiti družino v Peking, da pa bi jim zagotovil existenco, je Tsuneko kupil cvetličarno.⁴

Vojna je torej tudi življenje Tsuneko Kondō Kawase obrnila na glavo in prav v Peking se je začela zgodba, ki jo je povezala z Ljubljano in s Slovenijo. »Na eni izmed čajank v prvih letih prve svetovne vojne se je srečala z oficirjem tedanje avstrijske cesarske kraljeve mornarice, ki se je v Peking zatekel na begu pred ruskim ujetništvom,« je zabeleženo v skorajda pol stoletja poznejšem zapisu.⁵ Tudi ta zapis je, tako kot nejasnosti z njenim priimkom in življenjem z očimom, težko preverljiv. Omenjeni oficir je bil Ivan Skušek, ki je vojno preživel v Peking. Kot intendant za nabavo potrebščin za ujete oficirje je dobil prepustnico in pravico do prostega gibanja. Spoznaval je ljudi v diplomatski četrti in domačine, pri katerih je nabavljal. Poleg vsakodnevnih nabav je redno bogatil zbirko kitajskih starin, ki jih je po ugodnih cenah nabavljal v pekinških starinarnicah.⁶

Vsekakor je od srečanja z Ivanom Skuškom življenjska pot Tsuneko Kondō Kawase bolj pregledna. Julija 1919 se je skupaj z otrokoma in novim partnerjem odpravila na Japonsko v Gifu na obisk k mami, ki jo je tedaj, stara 26 let, videla zadnjič. Da je Tsunekino mladostno obdobje zavito v tančico skrivnosti in da se je izogibala pogovoru na to temo, je zaznal tudi Janez Govc, ki jo je obiskal le nekaj tednov pred njeno smrtjo januarja 1963. »Sicer pa Marija Skušek le nerada govori o sebi, težko jo je

3 AA, Tipkopis spominov Francija Skuška, 61.

4 Prav tam, 51–70. Čeplak Mencin, *V deželi nebesnega zmaja*, 109, 110.

5 Govc, Marija Skušek – okasan, 7.

6 Čeplak Mencin, *V deželi nebesnega zmaja*, 101–05.

pripraviti, da bi govorila o svoji preteklosti,« je zapisal Govc in dodal, da se k temu pogosteje vrača šele zadnje čase, ko je nekoliko osamljena, saj je preživila moža in oba otroka.⁷

Slika 1: Tsuneko Kondō Kawase s sinom Matisom in hčerko Eriko leta 1919 v mestu Gifu, ko je zadnjič obiskala mamo in Japonsko.

Hrani: SEM, zbirka Tsuneko Skušek

Po zadnjem srečanju z mamo na Japonskem je Tsuneko po povratku v Peking prodala cvetličarno, Ivan Skušek pa se je tisti čas ubadal predvsem z logistiko pošiljanja dragocene in obsežne zbirke, večinoma kitajske, z ladjami v Evropo. Civilno sta se poročila 12. junija 1920, Tsuneko je postala Tsuneko Skušek in še istega meseca se je družina Skušek odpravila na pot proti Ljubljani, kamor so prišli po treh mesecih. Njihov prihod je pritegnil precejšnjo pozornost meščanov, kar je opisal Franci Skušek, ki je na ljubljanskem kolodvoru pričakal bratovo družino: »Ivan je bil oblečen v beli uniformi s tropsko čelado na glavi, Tsu je bila v kimonu, oba otroka pa evropsko oblečena, za njimi pa je tekalo osem psičkov pekinezov.« Nenavaden prizor je pritegnil pozornost mimoidočih, ki so prišleke pospremili z začudenjem: »Celo pot pa so nas spremljali otroci in vpili ‚cigani gredo‘ in ljudje so se ustavljali in nas gledali in se smejali.«⁸

⁷ Govc, Marija Skušek – okasan, 7.

⁸ AA, Tipkopis spominov Francija Skuška, 55.

V nasprotju s tem je Tsuneko v družinskem krogu Skuškovih naletela na prijazen sprejem. »Ni poznala navad ljudi, s katerimi bo morala deliti dobro in slabo, ni bila vajena hrane in tudi jezika ni znala,« je desetletja kasneje njene besede povzel novinar *Ljubljanskega dnevnika*.⁹ A se je začela hitro vživljati v novo življenjsko okolje. Prva ovira za vzpostavljanje še tesnejših stikov je bila jezikovna bariera, a se tudi ta ni izkazala kot nepremostljiva ali dolgotrajna. Poznavanju več tujih jezikov je Tsuneko kmalu dodala slovenščino, ki se je je začela intenzivno učiti po prihodu v Ljubljano. »Prosila bi Vas, da imejte z menoj malo potrpljenja, ker še nisem slovenskega jezika popolnoma zmožna, temveč sem se ga naučila ravno toliko, kar ga rabim za vsako dnevno rabo,«¹⁰ je desetletje kasneje z opravičilom začela predavanje za slovensko občinstvo, ki ni bilo povsem prepričano, da je opravičevanje sploh potrebno. Pri učenju je bila dosledna, saj je svoje zapiske opremila z naglasnimi znamenji, da bi čim pravilneje poudarjala besede, domačini pa so tudi z veseljem prisluhli tujki iz zelo oddaljene dežele, ki se je bila pripravljena učiti slovenščine. Širil se je tudi krog njene ljubljanske družbe, ki jo je začel dojemati kot pravo Ljubljančanko, in kmalu je postala znana kot ljubljanska Japonka. Stanovanje Skuškovih je bilo natrpano z vzhodnoazijskimi predmeti, saj Ivanu Skušku ni uspelo uresničiti ideje, da bi postavil kitajsko hišo in ustvaril zasebni muzej. Muzejska zbirka, na ogled prijateljem in znancem, je bila uporabna tudi za vsakodnevno rabo in ob obiskovanju družine Skušek se je v teh krogih precej razširilo spoznavanje kitajskih, japonskih ali tudi korejskih običajev.¹¹ V dejavnost je bila vpeta celotna družina, tudi Tsunekina otroka iz prvega zakona. Sin Matthias, Ljubljančanom znan kot Matis, se je vpisal na študij arhitekture, poučeval pa je judo in druge borilne veščine. Hči Erika je študirala glasbo in igrala tudi na stare japonske instrumente.

Potrditev, da se je popolnoma vživela v slovensko okolje, je bil prestop Tsuneko Skušek iz budistične v katoliško vero na velikonočni ponedeljek, 17. aprila 1927. Neobičajni obred je pritegnil veliko pozornosti, saj je že sam verski praznik napolnil cerkve z množicami vernikov. Prestop v katoliško vero je potekal »v kapelici škofijske palače v navzočnosti izbranega občinstva«. Škof Anton Bonaventura Jeglič, ki je vodil obred, je začel s krstom, »pri katerem je nova katoličanka dajala na vprašanja krstitelja sama odgovore, ki jih običajno za krščenca dajejo botri«. Tsuneko je dobila krščansko ime Marija po tašči Mariji Skušek, ki ji je bila krstna botra. Pri nadaljevanju, birmi, sta se mami Tsuneko oz. Mariji pridružila še njena otroka Matthias oz. Matija in Erika, ki sta prestopila iz protestantske v katoliško vero. Birmanska botra Tsuneko Skušek je bila Franja Tavčar. Takoj zatem je sledila še katoliška poroka, za tem pa je škof »bral sv. mašo, pri kateri so sprejeli poročenca in birmanci ter botre sveto obhajilo«. Vse pa le ni bilo povsem evropsko katoliško, saj je od tega izrazito odstopala oprava Tsuneko Skušek, ki je s tem izpostavila, od kod izhaja:

9 *Ljubljanski dnevnik*, 21. 3. 1957, št. 67, 2, -lb-: Obiskali smo Marijo Skuškovo.

10 SEM, Zbirka Tsuneko Skušek, mapa 4.1., Predavanje o japonski ženi, 2.

11 Prim. Motoshi, *Lived-in Museum*, 126–29.

»Za ženski svet, ki je prisostvoval slavnosti, je bila zanimiva posebno obleka gospe Skušekove. Ogrnjena je bila v temnorjav japonski plašč, ki je bil poredkoma okrašen z vezeninami; ko je v škofovski kapeli slekla plašč, smo občudovali na njej prekrasen izvirno japonski kimono iz težke temne-marine-modre svile, v spodnjem delu bogato okrašen z vezeninami, ki so predstavljale velikoperesno cvetje. Opasana pa je bila s široko orožano prevezo, na kateri so prevladoval svetle barve prikladne vezeninam na kimonu; ta preveza je na hrbtu tvorila znano veliko japonsko petljo.«¹²

Slika 2: Poroka Ivana in Marije Tsuneko Skušek

Hrani: SEM, zbirka Tsuneko Skušek

Novica o nenavadnem dogodku je odmevala tudi zunaj domovine, saj je časopis ameriških Slovencev *Nova doba*, izhajajoč v Clevelandu, zapisal, da je nekdanja Tsuneko, ki je že bila civilno poročena z Ivanom Skuškom, »sedaj Micika« in da »slovenski jezik popolnoma obvlada«.¹³ Čeprav je uradno dobila krščansko ime Marija, so jo v krogu znancev in časopisju pogosto omenjali kot Tsuneko, v ožjih družinskih in prijateljskih krogih pa so jo poznali kot Tsu.¹⁴

¹² *Domoljub*, 21. 4. 1927, št. 16, 255, Genljiva slovesnost.

¹³ *Nova doba* (New Era) (Cleveland), 11. 5. 1927, št. 19, 1.

¹⁴ Hribar, *Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi*, 175, 203–04. Kuhar, V spomin Marije Skušekove, S. Izjava Janeza Lombergarja, 2023.

Neumorna predavateljica japonskih običajev

Največjo prepoznavnost je Tsuneko Kawase Skušek dosegla s predavanji, še zlasti v tridesetih letih, ki so si sledila na različnih koncih Slovenije in tudi drugod v Jugoslaviji ali v bližnjem nemško govorečem okolju. Sprva ji je bilo lažje predavati v nemščini, a se je kmalu spoprijateljila tudi s slovenščino, ki jo je sicer štela za precej kompliciran jezik.¹⁵ Na Slovenskem je večinoma predavala v slovenščini, a je v meščanskem okolju Maribora 17. februarja 1930 predavanje o moderni japonski ženi na Ljudski univerzi potekalo v nemščini. Že v najavi predavanja je bilo navedeno, da predavateljica »nastopi v japonski narodni noši« in da bo besede podkrepila s številnimi slikami.¹⁶ *Mariborski večernik Jutra* je v najavo vključil nekaj več podatkov o predavanju, ki naj bi spodbudilo obisk: »Čudovit je razvoj, ki ga je doživela japonska žena! Pred nekaj desetletij je še tičala globoko v srednjem veku in sedaj si utira pot k enakopravnosti z isto energijo, kot njena zapadna sestra.«¹⁷

Podobna predavanja o japonski ženi in japonskih običajih, seveda v slovenščini, so se naslednja leta vrstila na različnih koncih Slovenije. Časopisi so najavili dogodke z Marijo oz. Tsuneko Skušek Kondō Kawase v Ljubljani, Celju, Trbovljah, Škofji Loki, na Jesenicah, v Koroški Beli, na Bledu, v Kočevju, Črnomlju, Zagorju in drugod. Številna pa verjetno niti niso bila posebej najavljena v osrednjem časopisju. Organizatorji predavanj so opozarjali, da je tematika zanimiva zlasti za ženstvo, pritegovala jih je slikovitost Tsunekinega japonskega oblačila, pokazala je nekatere značilne japonske predmete, občasno pa jo je spremljala tudi hčerka Erika in občinstvo očarala še z japonsko glasbo.¹⁸ V krajih, v katerih se je Tsuneko predstavila prvič, so organizatorji občinstvo nagovarjali z izpostavljanjem Slovenkam in Slovencem neznane dežele in navad, v mestih, kjer je redno gostovala, pa je zadostoval že zapis, da v goste spet prihaja vsem znana in zelo priljubljena Tsuneko Skušek.

Ohranjeni tipkopis predavanja o japonski ženi je bil osnova številnih predavanj, ki jih je imela na Slovenskem, prvič pa ga je verjetno v tej obliki predstavila v Ljubljani, 24. januarja 1930.¹⁹ Opozorila je, da v Evropi pogosto zamenjujejo Japonke in Kitajke, zato je uvodoma navedla razlike v oblačenju ter kitajska običaja pohabljanja ženskih nog in nošnje uhanov, ki jih pri Japonkah ni bilo. Zanje je naštel veliko odlik, od brezmejne potrpežljivosti do slepe pokorščine, požrtvovalnosti, zadovoljstva z drobnimi zadevami in popolne vdanosti. Od mladih let jo je mati vzgajala za ženo, in ko so jo omožili z izbrancem po volji staršev, je zapustila dom, se preselila k možu in mu morala biti pokorna v vseh zadevah. Na kakršnokoli krivico, ki bi ji jo storil mož, ni smela odreagirati z nejevoljo, ljubosumjem ali mislijo, da je sama upravičena storiti enako.

15 Ta tematika je že obravnavna v: Hrvatin, *The First »Mrs. Japanese« of Slovenia*.

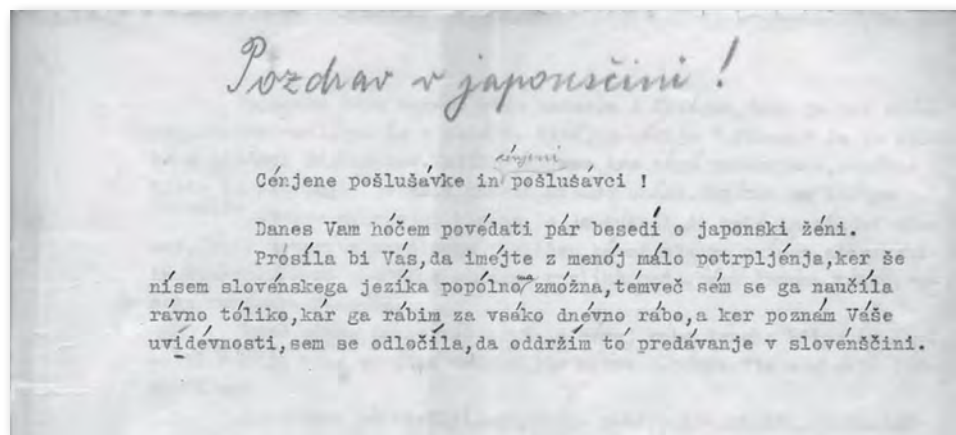
16 *Jutro*, 14. 2. 1930, št. 37, 5, Ljudska univerza v Mariboru.

17 *Mariborski večernik Jutra*, 17. 2. 1930, št. 39, 2, Ljudska univerza v Mariboru (Apolo kino).

18 *Jutro*, 13. 3. 1930, št. 60a, 4, Iz Celja. *Slovenec*, 22. 3. 1931, št. 66, 13, Koroška Bela. *Jutro*, 24. 4. 1934, št. 93, 2, Predavanje o japonski ženi. *Glas naroda*, 30. 5. 1935, št. 37, 2, Delo ljudske univerze v Studencih pri Mariboru. *Glas naroda*, 14. 11. 1935, št. 196, 4, Ljubljana.

19 *Slovenski narod*, 25. 1. 1930, št. 20, 5, Japonka o japonski ženi.

»Ljubosumnost naj ti bo neznana, pa če bi imela še take dokaze za možev prestoppek. Brez moževe vednosti hiše ne smeš zapustiti. Mož mora za vsak tvoj korak vedeti. Moža pa za njegova pota nikdar ne smeš vprašati,« je podrejen položaj japonske žene v zakonu razlagala Tsuneko. Še bolj od moža pa je morala spoštovati njegove starše, saj je prišla v njihovo hišo, njena glavna skrb pa je bila, da je bilo v hiši vse urejeno. V gledališče, kino in druge javne ustanove je smela le v moževi družbi, če pa je šel zvečer mož sam med ljudi, ni smela leči, temveč je morala ostali pokonci, si čas krajšati z ročnim delom ali branjem, dokler se mož ni vrnil, ko ga je morala ponižno pričakati. »Če bi še mož pripeljal gejšo, nikakor ne sme žena pokazati nevolje, ampak jo mora prijazno sprejeti, ji s sladkostmi in čajem postreči in jo zabavati, čeprav ji srce poka. Tudi v tem strašnem primeru se mora zavedati, da nima svoje volje in je sužnja pri možu,« je Slovincem več kot nenavadne japonske družinske odnose razlagala Tsuneko Skušek. Ponižujoč odnos do žena je ponazorila z več primeri. Omenila je, da je bilo pred leti v navadi še mnogoženstvo in da je po uzakonitvi poroke z zgolj eno žensko zlasti v srednjem sloju narastlo število ločitev. »Vsaka Japonka v možu gleda svojega neomejenega gospodarja in vladarja, ki mu mora biti slepo vdana,« in če bi ne hotela več prenašati obupnega položaja, se je lahko zanesla zgolj na očetovo darilo, ki ji ga je poklonil ob slovesu od domače hiše. To je bil »majhen nož, tako zvani Harakiri-nož«, in oče ji je razložil, kako rokovati z njim. Po poroki je lahko žena dom staršev obiskovala zgolj na kratko z moževim dovoljenjem, kajti »svoje volje Japonka ne sme imeti. Vse njeno življenje je pokorna služba in vdanost brez lastne volje«. ²⁰

Slika 3: Začetek tipkopisa predavanja Marije Tsuneko Skušek o japonski ženi

Hrani: SEM, zbirka Tsuneko Skušek

Bolj optimistični so bili opisi ženskega šolstva na Japonskem, saj je bilo ob tradiciji obveznega šolstva najti le redke nepismene Japonke, večinoma med starejšimi, zato so bile številne zaposlene kot učiteljice, profesorice, odvetnice, zdravnice, uradnice in v drugih strokah, ki so potrebovale izobraženo delovno silo. Slovenke so verjetno z veseljem prisluhnile tudi poudarku, da je bila leta 1925 na Japonskem uvedena aktivna ženska volilna pravica, da pa same še niso smele biti izvoljene. Spremembi je sledil porast feminističnega gibanja, ki se je upiral »duševnemu in telesnemu suženjstvu«, si prizadeval za prosvetno in socialno enakopravnost in za odpravo čajnic z gejšami. V novejši zakonodaji, je opozorila Tsuneko, se je položaj zakonskih žena približeval evropskim merilom in je izenačil položaj nezakonskih mater in od očetov zahteval plačevanje alimentov. »V javnem življenju se je ugled žene že dokaj dvignil. Včasih se Japonke niso smele udeleževati nikakih javnih oficijelnih prireditev«, pred nekaj leti pa je ministrski predsednik na uradne državne zabave prvič povabil tudi žene ministrov in drugih dostojanstvenikov, je drobne, a pomembne korake k emancipaciji pojasnjevala Tsuneko Skušek. Tudi ženski časopisi so imeli vse večjo vlogo, za njih so pisali izobraženci obeh spolov, študij Japonk na tujih univerzah ni bil več nekaj neobičajnega, tako kot je bil pred desetletji, ko so se s študija vrnile prve tri Japonke: »Vse so si pridobile naslov profesorice in ko so se z ostriženimi lasmi in skoraj v moških oblekah vrnile na Japonsko, so hotele japonsko ženstvo dovesti do pravega prevrata. Toda oblasti so jih kratkomalo zaprle v ječo.« Po izpustu iz zapore so bile začetnice ženskih gibanj in »uspeh je že velik«, je omenila Tsuneko s poudarkom, da je na Japonskem že okoli 1500 zdravnic in da so japonska ženska društva včlanjena v mednarodno žensko zvezo. Eno od glavnih prizadevanj je odprava suženjstva gejš, dotlej pa so dosegle vsaj to, da je bila uzakonjena omejitev prodaje hčera za gejš pred šestnajstim letom starosti.²¹

Kot navado, ki je izumirala, je Tsuneko navedla barvanje zob poročenih žena na črno in popolno britje obrvi, da je bilo že na daleč vidno, da gre za poročeno žensko. Smejati se je smela zgolj diskretno, neopazno, pri tem pa je morala držati roko pred usti, da se niso videli zobje. Še vedno je bilo v navadi, da je žena moža vikala, on pa njo tikal. Če je izgubila sina kot vojaka v vojni, mati ni smela javno žalovati, drugi pa so ji morali čestitati, da je rodila sina, ki je imel čast pasti za domovino. Kot razliko od evropskih navad je navedla še poljubljanje, ki na Japonskem ni bilo znano, tako kot tudi rokovanje ne, saj so se pri pozdravljanju zgolj priklanjali. Za konec predavanja pa je Tsuneko povedala še nekaj besed v japonsščini, da so lahko poslušalci prisluhnili drugačnosti njim nenavadnega jezika.²²

Časopisni poročevalci so večinoma izpostavljali predavateljčine poudarke o podrejenosti in skorajda suženjskem položaju japonske žene, a so se našli tudi takšni, ki so preslišali nekatere poudarke in položaj opisovali v preveč idealizirani podobi. Takšen je bil npr. novinarski zapis o predavanju Marije Tsuneko Skušek 20. aprila 1934 v Trbovljah. Zaradi nastopa v japonski narodni noši »si je takoj v začetku predavanja s svojo prikupno zunanostjo pridobila simpatije številnih poslušalcev, saj je bila

21 Prav tam, 7–11.

22 Prav tam, 12–15.

dvorana popolnoma zasedena«, je začel poročevalec. Japonska žena je bila »nedavno še sužnja v pravem pomenu besede«, z modernizacijo japonskega kmetijstva pa se je njen položaj zelo izboljšal in se je vse več žensk iz mest z visoko brezposelnostjo omožilo na podeželje, kjer »vaščani in sosedje živijo tam v največji bratski harmoniji brez krega in prepira«. Modernizacija je šla v smer, da je japonska žena na deželi »že docela opustila puder, šminko in lepoticenje«, česar se je oklepala prej »v nadi, da se bo lahko poročila v mesto«. Japonska ženska organizacija je nasprotovala pretiranemu lepoticenju in (predragim) svilenim oblekam ter spodbujala uporabo kimona iz bombaža. Na vasi so prirejali tečaje, skrbeli za knjižnice, čitalnice in izobraževalna društva. Odnos med ženo in možem je bil v časopisu opisan v zelo idealizirani podobi, saj naj bi med njima vladala »največja harmonija, žena moža obožuje, ga spoštuje ter mu pri vsaki priliki pokaže tudi na zunaj, da ga odkritosrčno ljubi, čeprav bi bil grd«. Če najde pri možu pismo ljubice, se naj ne bi razburjala, »marveč ga ljubeznivo opozori, da je našla tako pismo in prosi moža, da naj tako postopanje opusti«. Zaradi ženine potrpežljivosti med zakoncema ne prihaja do prepиров in razdora, »mož pa kasneje uvidi, da je storil ženi krivico ter se sam kesa dejanja«. Na koncu predavanja pa je gostja »prikazala še nekaj lepih japonskih narodnih plesov, kakor tudi osnovo japonske abecede, ki pa občinstvu ni šla v glavo«. ²³

Tako idiličen opis je bil v časopisu izjema, saj so drugi, sicer krajši zapisi, bolj sledili predavateljičinim kritičnim poudarkom. Poročevalec iz Maribora je marca 1935 izbral ostrejšje tone iz Tsunekinega orisa gejš. V prvo skupino je uvrstila »tiste gejšje, ki znajo peti in plesati, torej nekako naše barske in kabaretne igralkke, pevke in plesalke«, v drugo pa tiste, ki ne nastopajo, ampak jih imajo »izključno kot hišne prijateljice in zabaviteljice«. Tretja skupina pa so »gejšje, ki živijo po bordelih in javnih hišah«, v Tokiu v četrti Yoshiwara, in v teh stavbah »se odigrava življenje iz dna japonskega žitja in bitja«. Predavanja so zajela različno število tem in v Mariboru je Tsuneko razpravljala še o pripravljenosti mladih Japoncev na žrtvovanje v vojni, pa o revščini zaradi prenaseljenosti prebivalstva, saj je za številne primanjkovalo celo riža, ter o modernizaciji japonskih mest in prometa. Mariborske večere leta 1935 sta Tsuneko in hči Erika zaključili z japonskim večerom, na katerem je Tsuneko Skušek izpostavila higienske navade Japoncev, ponazorila značilnosti japonske pisave in jih primerjala s kitajskimi pismenkami in kitajsko izgovarjavo ter na skioptičnih slikah pokazala japonske stile aranžiranja cvetja. Večer je zaključila Erika z izvedbo japonskih pesmi, za konec pa »dodala še japonsko himno, ki je zelo ugajala«. ²⁴

Na predavanju v Mariboru leto kasneje je Tsuneko Skušek tematiko zožila na življenje Japonke pred poroko, ko poteka »dekliško življenje pod okriljem matere v rodbini«, pri tem pa je »opozorila na razlike v vzgoji napram zapadu«. ²⁵ Mariborski literat in novinar Jaro Dolar je japonski večer izpostavil kot tisti dogodek iz programa mariborske ljudske univerze, ki mu je ostal »v živem spominu«. O Tsuneko Skušek

23 Jutro, 24. 4. 1934, št. 93, 2, Predavanje o japonski ženi.

24 Mariborski večernik Jutra, 13. 3. 1935, št. 60, 3, Zanimivosti iz zemlje smehljaja.

25 Mariborski večernik Jutra, 29. 2. 1936, št. 50, 4, Novice z Ljudske univerze.

je zapisal: »Mikavna je bila že zaradi bogatega kostuma, zaradi svojega plesa in tudi petja.«²⁶ V mestih, kar velja tudi za Maribor, kjer so bila njena gostovanja stalnica, je bila zgolj najava garancija za polno dvorano in za omenjeni japonski večer z Marijo Skušek in njeno hčer Eriko so poročali: »Dvorana je bila nabito polna in mnogo obiskovalcev je moralo oditi, ker niso dobili več vstopnic.«²⁷

Podobne nevšečnosti so omenjali še v številnih drugih mestih, ki jih je obiskala Tsuneko Skušek. Novembra 1934 so iz Škofje Loke poročali:

»Popoldne ob štirih je bila polna dvorana mladine, ki je z največjo pozornostjo sledila predavanju in skioptičnim slikam. Zvečer ob osmih pa so meščani v obilnem številu prišli poslušat in bili z vsem zelo zadovoljni. Posebno pa so občudovali to gospo zaradi tega, ker se je tako dobro naučila našega govora, vsi navdušeni so jo potem spremljali do njenega stanovanja in jo še dolgo zadrževali z različnimi vprašanji.«²⁸

Ker so številni zainteresirani ostali brez zaželenih vstopnic za predavanje »o socialnem položaju japonske žene in o razmerah na kmetih«, je Marija Tsuneko Skušek privolila, da bo predavanji »obnovila v torek popoldne tudi v uršulinskem samostanu v Škofji Loki«.²⁹ Zakaj so njena predavanja pritegovala takšno pozornost, je opisal poročevalec *Slovenskega doma* z Jesenic maja 1936 ob orisu večera pred približno trestoglavo množico vnetih poslušalcev:

»Oblečena v japonsko narodno nošo (kimono) je simpatična dama skoraj tri ure predavala o japonski ženi, njeni vzgoji, njeni podrejeni vlogi v zakonu, družbi in javnem življenju. Orisala nam je življenje gejš, dalje razne ženske poklice, pokazala nam posebnost japonske in kitajske pisave. Omenila je velik gospodarski razvoj in moč otoškega cesarstva, patrijotizem japonske žene in moža, zlasti v vojnem času. Naglašala je, da Japonska še ni izgubila nobene vojne in da japonski vojak ne sme priti živ v vojno ujetništvo itd. Pokazala nam je posebnost japonske obleke, njen praktični pomen, ob koncu stavkov pa se nam je vedno prikupno zasmejala. S pomočjo številnih diapozitivov nam je predočila življenje prebivalstva, nam orisala delo, šege in navade prebivalstva dežele vzhajajočega solnca. Naposled nam je pokazala nekaj japonskih narodnih plesov in pri tem prav lepo zapela.«³⁰

Da so njeni nastopi lahko naleteli na različne odzive publike, je zabeležil reporter istega časopisa iz Ljubljane o Tsunekinem predavanju 14. decembra 1936, na katerem je poudarila razlike med evropskimi in japonskimi navadami. Del predavanja o vlogi japonske žene je »med ženskimi poslušalkami mogel vzbuditi le oboževanje in pomilovanje spričo nalog, ki jih ima opraviti japonska ženska in so ženski iz kulturne Evrope tako tuji in nesprejemljivi, da bi se nikakor ne mogla sprijazniti z njimi«. V nasprotju s tem se je del moške publike odzval provokativno in gospod (»v najboljših letih!«)

26 Dolar, *Spomini*, 59.

27 *Slovenec*, 6. 3. 1935, št. 54 a, 4, Uspel »Japonski večer«.

28 *Gorenjec*, 17. 11. 1934, št. 42, 3, Škofja Loka.

29 *Slovenec*, 13. 11. 1934, št. 258a, 3, Škofja Loka.

30 *Slovenski narod*, 8. 5. 1936, št. 105, 4, Ga. Tsuneko Skušekova na Jesenicah.

je vzkliknil: »Najbolje, da pošljemo naše žene tja!« Poročevalec se je ob tem izpadu vprašal: »Da bi se navzele udane sužnosti, ne?«³¹ Poudarek predavanja je ostal v mejah tistega, kar je Tsuneko Skušek pogosto izpostavljala:

»Kakor se morda Japoncem, ki prihajajo iz Evrope, kjer so si ogledali njene težnje in hotenja, ne zdi vse primerno za presaditev na njegova domača tla in v njegovo hišo, prav tako se bo zdravemu Evropecu zdelo nespametno, presaditi v naše razmere prilike, običaje in kulturo tradiciji vernega Japonca.«³²

Tsuneko Skušek ni pritegovala občinstva zgolj z neznano tematiko, videzom, slikovno popestritvijo in umetniškimi plesno-glasbenimi vložki, temveč tudi z duhovito-stjo in zabavnim pristopom. »Predavalnica je bila nabito polna,« je poročal dopisnik *Jutra* iz Celja za aprilski večer leta 1935, ko je publiko navdušila s humorjem nabitim in za oči in ušesa prijetnim dogodkom: »Nato je predavateljica plesala nekaj svojevrstnih japonskih plesov, njena hčerka pa je zaigrala in zapela več japonskih pesmi. Občinstvo se je oddolžilo z burnim aplavzom.«³³ Jeseniški dopisnik *Slovenskega naroda* pa je dve leti pozneje poročal, da je bilo predavanje »zelo prijetno, poučno in poljudno, saj je bilo združeno z veselimi dovtipi, pri katerih se je prav poredno nasmejala.«³⁴

Popularnost predavanj ljubljanske Japonke je izkoristila tudi Zveza kulturnih društev v Ljubljani in jo uvrstila na seznam predavanj, ki jih je natisnila in razposlala društvom na slovenskem ozemlju, da so izbirali med temami, ki so jih pritegovale. Na seznamu je bilo več kot dvesto naslovov predavanj in več deset imen predavateljev, a med temi le dve ženski. »Skušek Kondo Marija Tsuneko« je bila na listi s predavanjema o japonski ženi in o običajih na Japonskem in Kitajskem, pri obeh pa je bilo zabeleženo, da jih predavateljica popestri tudi s slikovnim gradivom.³⁵

Ljubljanska Japonka je pritegovala pozornost tudi izven ožje slovenske domovine in vabila se niso omejila na Dravsko banovino. Oktobra 1930 je tematiko japonskega ženstva predstavila za mejo v Avstriji, v Gradcu, februarja 1931 v Varaždinu.³⁶ Slovensko društvo Narodna knjižnica iz Zagreba je pripravilo dva večera s Tsuneko Skušek, 19. in 20. novembra 1930, o japonski ženi in o socialnih in rodbinskih razmerah na Japonskem, v istih dneh pa je predavala tudi na Pučkem sveučilištu v Zagrebu. Kljub večjemu številu nastopov so obiskovalce opozarjali, naj si pravočasno priskrbijo sedeže v dvorani.³⁷ Na plakatu za predavanje 25. novembra je zabeleženo, da je šlo že za četrto predavanje v Zagrebu.³⁸ Zaradi poznavanja več jezikov ni imela težav z nastopanjem v različnih govornih okoljih.

31 *Slovenski narod*, 14. 12. 1936, št. 285, Japonski večer v »Soči«.

32 Prav tam.

33 *Jutra*, 12. 4. 1935, št. 86, 5, Iz Celja.

34 *Slovenski narod*, 1. 5. 1937, št. 99, 2, Gospa Skušekova na Jesenicah.

35 *Seznam predavanj, iger in kulturnih filmov Zveze kulturnih društev v Ljubljani*, 14.

36 SEM, Zbirka Tsuneko Skušek, mapa 4.2. Plakati, Pučko sveučilište, 25. 11. 1930.

37 *Jutra*, 18. 11. 1930, št. 268, 4, Zanimivo predavanje v Zagrebu.

38 SEM, Zbirka Tsuneko Skušek, mapa 3.2. Časopisni članki o Tsuneko Kondo – Mariji Skušek.

Poleg nastopov v živo je predavala tudi s posredovanjem radijskih valov, saj je vrednost njenih nastopov že zelo zgodaj spoznal tudi nov medij in jo je že v drugem letu delovanja k sodelovanju povabil Radio Ljubljana. V večernih urah 14. in 23. marca 1930 so lahko (tedaj še redkoštevilni) radijski poslušalci prisluhnili predavanjem o japonski ženi,³⁹ kar je bila najpogostejša tema predavanj Tsuneko Skušek. Za šolske ure Radia Ljubljana pa je januarja 1938 pripravila še enourno predavanje, v katerem je več pozornosti posvetila vzgoji japonskih otrok in japonskemu šolstvu.⁴⁰

Slika 4: Marija Tsuneko Skušek med predavanjem na Radiu Ljubljana

Hrani: SEM, zbirka Tsuneko Skušek

Predavanja Marije Tsuneko Skušek so bila najpomembnejša za neposredno seznanjanje slovenske javnosti z Japonsko v obdobju med svetovnima vojnama, še posebej v tridesetih letih. Poročanje o deželi vzhajajočega sonca je bilo v primerjavi z obdobjem pred prvo svetovno vojno dejansko precej obsežnejše tudi v medijih, toda večinoma je šlo še za posredne, od tujih medijev prevzete reportaže. Predavanja ljubljanske Japonke pa so imela priokus pristnosti, česar slovenskemu občinstvu druga poročanja z Daljnega vzhoda nikakor niso mogla pričarati.

39 Hrvatin, *The First »Mrs. Japanese« of Slovenia*, 174–90. *Radio Ljubljana*, 1930, št. 10, 2, K sporedom. *Delavska politika*, 19. 3. 1930, št. 24, 4, Radio.

40 *Učiteljski tovariš*, 6. 1. 1938, št. 23, 4, Šolski radio. *Radio Ljubljana*, 15. 1. 1938, št. 3, 4.

Svetovalka in sodelavka pri kulturnih prireditvah

Kulturne ustanove, ki so pripravljale dogodke, vezane na Daljni vzhod, so običajno k sodelovanju povabile tudi Tsuneko Marijo Skušek. Prav so jim prišle njene poliglotske veščine ali pa so Skušekove zaprosili za pomoč pri opremljanju te ali one prireditve s predmeti, s kakršnimi takrat muzeji še niso razpolagali. Tsunekina prijateljica Mara Tavčar je leta 1940 takole opisala njeno tovrstno angažiranost:

»Kot visoko naobražena žena je z vso svojo prirojeno ljubeznivostjo rada sodelovala pri raznih kulturnih in humanih prireditvah in ljubeznivo pomagala s svojim pristnim japonskim pohištvo, vozenjem, porcelanom, priborom in raznimi japonskimi umetninami pri razstavah (n. pr. "Pogrnjena miza"), v gledališču ali drugih prireditvah, kjer je bil tak inventar izredno dobrodošel in je dvignil nastrojenje.«⁴¹

Z omembo »pogrnjene mize« je namignila na razstavo iz junija 1927, ki jo je v ljubljanski Kazini priredilo žensko društvo Atena, ki ga je vodila Franja Tavčar, birmanska botra Marije Skušek. K pripravi razstave, na kateri so dame prikazale, kako se s splošno dosegljivimi servisi ali starejšimi umetninami lahko pripravi miza za običajne ali posebne dogodke, je bila povabljen tudi Tsuneko Skušek. Da je bila predstavitev čajne sobe, s katero se v tem koncu sveta še niso imeli priložnosti srečati, z neznanim obredom pitja čaja zares posebna atrakcija, nakazuje dejstvo, da je bila že v prvem obsežnejšem poročilu o razstavi objavljena fotografija razstavljenе sobe za čaj s Tsuneko v kimonu.⁴² Nenavadnost prizora in obreda je tako fascinirala tudi organizatorice, da so se odločile, da bodo z ljubljansko Japonko v glavni vlogi tudi zaključile prireditev:

»Največjo pohvalo pa gotovo zasluži požrtvovalnost simpatične gospe Skušekove, ki je pokazala za čaj pripravljeno sobo z vso opravo in za nas nerazumljivimi simboli z vsem rafinmanom visoko razvitega okusa svoje japonske domovine. Vso praviljično vsebino svoje izložbe bo ljubeznjiva gospa raztolmačila sama pri današnjem koncertu ob zaključku razstave.«⁴³

To ni bila edina razstava, na kateri je sodelovala Tsuneko Skušek in zanjo posodila predmete iz domače zbirke. Ob Mednarodnem akademskem misijonskem kongresu leta 1930 so pripravili tudi etnološko razstavo s predmeti iz tistih delov sveta, ki so jih dosegli misijonarji. Opremo za eno japonsko in eno kitajsko sobo je prispevala družina Skušek in prostore napolnila s pohištvo, paravani, lestenci, tigrovo kožo in porcelanom. S hčerko Eriko je Tsuneko, seveda v japonski obleki, sprejemala obiskovalce in jim razlagala namembnost in pomen posameznih predmetov.⁴⁴

41 Tavčarjeva, Gospa Marija Skušekova.

42 *Jutro*, 2. 6. 1927, št. 130, 3, Razstava pogrnjenih miz.

43 *Jutro*, 3. 6. 1927, št. 131, 3, Še nekaj o pogrnjenih mizah.

44 Motoh, Azija med tigri in maliki, 37.

Slika 5: Marija Tsuneko Skušek v čajni sobi na razstavi pogrnjenih miz, junija 1927

Hrani: SEM, zbirka Tsuneko Skušek

Še daljšo sled pa je Tsuneko Skušek zapustila kot neumorna svetovalka pri tistem opernem delu, skozi katerega so številni Evropejci spoznavali in dojemali Japonsko, opero Giacoma Puccinija *Madama Butterfly*. Da bi slovenskemu občinstvu pričarali čim verodostojnejšo podobo Japonske, se je vodstvo ljubljanske operne hiše v sezoni 1926/27 ob pripravi nove postavitve običajno ene izmed najbolj obiskanih oper obrnilo na ljubljansko Japonko. Režiser Anton Šubelj »se je v režiji oziral na dragocena navodila, ki jih je dobil z ozirom na razne japonske šege in običaje od ge. Marije Skušekove, rojene Tsuneko Kondo«. Predstava naj bi bila po napovedih gledališkega vodstva zanimiva tudi zato, ker je bila svetovalka »tako ljubezniva, da je dala navodila tudi za prikrrojitev japonskih kostumov, ki so se napravili za nekatere soliste, v prvi vrsti za interpretinjo naslovne vloge«. ⁴⁵ Fran Govekar je v kritiki ocenil, da je režiser sprejel dobro odločitev, ko je stare dekoracije zamenjal z novimi in so videli nekaj lepih novih kostumov. Pohvalil je tudi igro solistov in zbora, saj je »režiser odpravil prejšnje smešno skakljanje in počepanje ter približal vse gibanje po možnosti resničnemu japonskemu življenju«. Scenografija je bila opremljena »tudi s pristnimi rekvizitami«, a od kod naj bi jih operno vodstvo dobilo, ni bilo pojasnjeno. ⁴⁶

Da so bili verjetno iz domače Skušekove zbirke, nam posredno nakazuje dve leti mlajše pismo upravnika Narodnega gledališča v Ljubljani Otona Župančiča Tsuneko Skušek. Aprila 1929 so v Drami Narodnega gledališča pripravljali dramatizacijo romana *Bitka francoskega pisatelja Clauda Farrèra*. Tragična zgodba iz obdobja Meiji in rusko-japonske vojne se zapleta v ljubezenskem trikotniku poročene Japonke Yorisake Mitsuko, njenega moža, ki sovraži vse evropsko, in angleškega častnika. Župančič je Tsuneko prosil, »ako blagovolite posoditi za vprizoritev predstave ‚Bitka‘ en japonski

⁴⁵ *Narodni dnevnik*, 21. 4. 1927, št. 89, 3, Današnja operna predstava *Madame Butterfly*. *Slovenski narod*, 22. 4. 1927, št. 90, 3, Današnja operna predstava »Madame Butterfly«.

⁴⁶ Govekar, Puccini *Madame Butterfly*, 2.

kostum, katerega bi imela gospa Šaričeva v kreaciji Markize Yorisake«. Zaprošil jo je tudi, da bi posodila še dva japonska instrumenta, »ki naj služita kot vzorec za izdelavo podobnih v naših delavnicah. Za podpisane predmete in nepoškodovano vrnitev jamči podpisana uprava«, je obljubil Župančič.⁴⁷

Prošnja za pomoč Mariji Skušek je postala nekaj samoumevnega, ko je bilo treba prikazovati Daljni vzhod. Nič presenetljivega, da je bila vnovič angažirana ob naslednji novi postavitvi Puccinejeve *Madama Butterfly* v sezoni 1935/36, kar je gledališko vodstvo tudi javno oznanilo v *Gledališkem listu* z zapisom: »Tudi naši sedanji izvedbi je stala ob strani gospa Marija Tsuneko Skušek Kondo z nasveti glede hoje, gest in oblek.«⁴⁸ Niko Štritof, ki je imel v tej predstavi ob režiji v rokah še dirigentsko taktirko, je novinarju časopisa *Jutro* po premieri 17. oktobra 1935 razložil, da so v finančno kriznih časih vnovič posegli po tem delu, ker je vedno znova polnilo operno hišo in blagajno, da je za pripravo čim bolj verne scenografije preštudiral več v nemškem jeziku natisnjenih knjig o japonski hiši, opremi in literaturi. Da so glede scene zadeli v polno, mu je potrdila Tsuneko Skušek, ki je izjavila, »da niti na Japonskem ni bolj japonske«. Bila pa je tudi aktivna sodelavka v pripravi:

»Sama je krojila kimone, poročni plašč, 'obi' (pas s pentljo) in druge toaletne zadeve. Razen nje mi je s finim okusom in razumevanjem pomagala z risanjem osnutkov za toalete gđc. arh. Katrica Grasellijeva. Njej se je posebno posrečila risba na plašču / ... /. Vse toalete sta vezli z izredno požrtvovalnostjo in marljivostjo gospa in gospodična, ki ne marata biti imenovani.«

Na pomoč Marije Skušek se je režiser zanašal tudi pri gibanju nastopajočih po sceni: »Pokazala mi je družabne forme, ki so na Japonskem precej komplicirane, posebno za ženski svet. Z izredno ljubeznivostjo mi je nazorno tolmačila, kako Japonka hodi, kako drži roke, telo, kako sede, kako se prikloni, kako odpira vrata, naliva čaj.« Štritof je bil impresioniran nad podrobnostmi in avtentičnostjo z drugega konca sveta, ki so jo uspeli vnesti v predstavo, in je o Tsunekinem prispevku preprosto zaključil: »Nov, drugačen svet!«⁴⁹ Za izreden prispevek se ji je zahvalila tudi sopranistka Zlata Gjungenac, ki je v tej postavitvi nastopila v naslovni vlogi Čo-čo-san. Ovekovčena v kimonu v kreaciji japonske svetovalke je na fotografijo, ki jo je poklonila Mariji Skušek, napisala: »S spoštovanjem.«⁵⁰

Čeprav so marsikateri obiskovalci in tudi nekateri ustvarjalci del, ki naj bi prikazovali oddaljene svetove, na te še vedno gledali kot na nekaj eksotičnega, nerazumljivega ali celo smešnega, je medvojno obdobje, še zlasti trideseta leta, vendarle prineslo spremembo v gledanju na oddaljene svetove. Spraševanje o tem, kaj je v predstavah

47 SEM, Zbirka Tsuneko Skušek, mapa 2.2., Dopis Uprave Narodnega gledališča v Ljubljani – Mariji Skušek, 19. 4. 1929.

48 *Gledališki list Narodnega gledališča v Ljubljani Opera*, 1935/36, št. 2, 14.

49 Niko Štritof pripoveduje, 3.

50 SEM, Zbirka Tsuneko Skušek, mapa 2.2.

drugih dežel, v našem primeru Japonske, izvirno (japonsko) in kaj je pri razumevanju dodatek evropskega ocenjevalca, je postala neizogibna spremljevalka srečevanj s tujimi kulturnimi obzorji.⁵¹ Pri srečevanjih z Japonsko in njeno kulturo nikakor ne moremo spregledati pomembnega deleža, ki ga je ob tem doprinesla Marija Tsuneko Kawase Skušek.

Prevajalka in učiteljica japonščine

Ob angažiranosti Marije Tsuneko Skušek pri predstavljanju japonske kulture slovenskemu svetu je nekoliko nenavadno, da se ni lotila tudi prevajalskih podvigov, saj (zaenkrat) niso znane nobene objave njenih prevodov. Prevajanja se je lotila le toliko, kolikor je bilo potrebno za njena predavanja. V najavi njenega predavanja o Japonki pred poroko v Mariboru 2. marca 1936 je bilo npr. zapisano, da bo vse skupaj popestrila z branjem »japonske ljubezenske lirike v prevodu«. ⁵² Ali rezultatov prevajalskega dela ni objavila, ker je menila, da preslabo obvlada slovenski jezik, ki ga je ocenjevala kot zelo težkega, ostaja odprto vprašanje.

Ni pa imela težav s prevajanjem v neposrednih stikih, tako da so jo poklicali ob neposrednih stikih med slovenskimi in japonskimi predstavniki ali kolegi. Prevajalsko vlogo je Tsuneko prevzela, ko je bil marca 1930 v Ljubljani japonski zoolog z univerze v Tokiu Uchida Tohru. Bil je gost vodilnega zoologa ljubljanske univerze Jovana Hadžija, ki mu je razkazal zoološki institut, skupaj s soprogo pa si je nato japonski gost ogledal še slike Franja Sterleta v njegovem slikarskem ateljeju.⁵³

V petdesetih letih, ko so se stiki med Jugoslavijo in Japonsko hitro krepili in sta leta 1952 v Beogradu in Tokiu začeli delovati diplomatski predstavništvi, je bila Tsuneko Skušek še pogosteje klicana, naj pripomore k odpravljanju jezikovnih preprek. Sprva je japonsko diplomacijo v Jugoslaviji vodil odpravnik poslov Nakamura Seiichi.⁵⁴ Po otvoritvi diplomatskega predstavništva Japonske naj bi bila nekaj časa v Beogradu in pomagala njegovi ženi pri vzgoji otrok in drugim zaposlenim pri navezovanju stikov z jugoslovansko stranjo.⁵⁵ Fotografija z japonskim odpravnikom poslov in drugim osebjem, ki je bila posneta ob sprejemu v čast cesarjevega rojstnega dne 29. aprila 1953 v Tenis klubu Avala v Beogradu, je bila verjetno posneta v tem obdobju. Na hrbtno stran fotografije so »spoštovani gospe Kondō Tsuneko« napisali: »Vsi člani veleposlaništva se Vam iskreno zahvaljujemo za sodelovanje, polno dobre volje.«⁵⁶

Slovenskemu opernemu občinstvu je v nepozabnem spominu ostalo prvo gostovanje japonske sopranistke v vlogi Čo-čo-san v Puccinijevi *Madama Butterfly*.

51 Gabrič, *Od popolne neznanke do pristrčne prijateljice*, 154–60.

52 *Mariborski večernik Jutra*, 29. 2. 1936, št. 50, 4, Novice z Ljudske univerze.

53 *Slovenec*, 11. 3. 1930, št. 58, 4, Odličen japonski učenjak na obisku pri akademiknem slikarju Franju Sterletu.

54 Gabrič, *Od popolne neznanke do pristrčne prijateljice*, 162–70.

55 Izjava Janeza Lombergarja., 2023.

56 SEM, zbirka Tsuneko Skušek. Za transkripcijo in prevod zapisa se iskreno zahvaljujem Chikako Shigemori Bučar.

Marca 1953 je v Ljubljani s posredovanjem odpravnika poslov Nakamure Seiichija gostovala sopranistka tokijske opere Fujiwara Sunahara Michiko. Zaradi izjemnega zanimanja in dolge kolone slovenskega občinstva, ki je ostalo brez vstopnic, je predstava z japonsko gostjo v marcu in aprilu doživela več ponovitev. Na fotografiji Sunahare Michiko s solisti ljubljanske opere stoji ob japonski gostji japonski odpravnik poslov Nakamura Seiichi, ob njem pa Tsuneko Skušek, ki so jo starejši operni delavci že dobro poznali.⁵⁷ Verjetno Tsuneko ob tej priložnosti ni bila prevajalka zgolj v operni hiši, saj si je težko predstavljati, da ne bi bila prisotna tudi ob srečanju Nakamure s predsednikom slovenske vlade Miho Marinkom, s katerim sta si skupaj ogledala japonsko Čo-čo-san v ljubljanski operi, in v Nakamurinih pogovorih na Trgovinski zbornici Slovenije o poglobljanju gospodarskih stikov med državama. Pa tudi leta 1960, ko je v Ljubljani gostovala japonska gimnastična vrsta, ki je pobirala medalje na vseh največjih tekmovanjih, »bi najbrž imeli precejšnje jezikovne težave, če ne bi priskočila na pomoč naša znana japonska Slovenka Marija Skušek.«⁵⁸

Slika 6: Marija Tsuneko Skušek (v prvi vrsti na desni strani) kot prevajalka ob gostovanju Sunahare Michiko v Operi Slovenskega narodnega gledališča, aprila 1953

Vir: Gledališki list Opere SNG Ljubljana, 1952/53, št. 9, 153

⁵⁷ Gledališki list Opere SNG Ljubljana, 1952/53, št. 9, 153.

⁵⁸ Delo, 2. 9. 1960, št. 240, 8, Mih., Japonski telovadci v Ljubljani.

V nekaterih spominskih zabeležkah je omenjeno, da je Tsuneko Skušek tudi poučevala japonščino, zlasti študentsko mladino. Verjetno se ti utrinki nanašajo na čas po drugi svetovni vojni, zlasti na petdeseta leta, ko je naraščalo zanimanje za Japonsko in japonsko kulturo. Ker primerne študije v Sloveniji še ni bilo, je osrednja informacijska točka za to tematiko ostajala Marija Tsuneko Skušek, ki so jo obiskovali študentje, »ki jih je brezplačno učila japonščine in jim poleg jezika posredovala številne druge kulturne vrednote«. Učenci so jo klicali kar »okasan« – mama.⁵⁹

Za nekatere je znano, kaj jih je napeljalo k učenju osnov japonskega jezika. Študenta Akademije upodabljajočih umetnosti Bojana Golijo sta leta 1953 navdušili razstavi japonskega slikarstva v Ljubljani, zato je želel po diplomi na izpopolnjevanje grafičnih veščin na Japonsko, kar mu je njegov mentor Božidar Jakac v dogovoru z japonskim kolegom tudi omogočil. Ko je na Akademijo prispelo pismo v japonščini, ni nihče vedel, kaj z njim, le tisti, ki je bil od dogovora odvisen, je odreagiral. Golija se je odpravil »s pismom k edini Japonki, ki živi v Ljubljani, h gospe Skuškovi«. Vsebina je bilo pravo presenečenje, saj so že na Japonskem zamenjali pošiljki in v Ljubljano pomotoma poslali pismo mlade Japonke, študirajoče v Tokiu, ki je poslala pozdrave staršem v oddaljeno mesto in jih prosila za novo jopico. Da ne bi deklica predolgo čakala na jopico, je Golija odreagiral na svojski način:

»Bojan ne bi bil študent in še slovenski fant povrhu, če ne bi bil sklenil napraviti mladi japonski deklici presenečenje. V "Domu" je izbral lepo jopico, uvezeno z narodnimi motivi, ter jo poslal naravnost v Tokio. Kot si je pismo izbralo nenavadno pot, prav tako nenavadno je bilo presenečenje, ko je japonska dijakinja prejela pošiljko od neznanca iz daljne Slovenije. Jopica je bila zares lepa in začudila se ji je vsa japonska javnost, saj se je deklica v tej jopici morala pokazati celo v televiziji.«⁶⁰

Začelo se je dopisovanje med mlado Japonko in slovenskim mladeničem, »posrednik pa je bila seveda gospa Skuškova«.⁶¹ Dopisovanje ni bilo dolgotrajno in nenavadno poznanstvo se ni razvilo v trajnejše prijateljstvo. Povsem drugače je bilo pri drugem študentu, ki ga je prav tako pritegnila Japonska. K Tsuneko se je po pomoč pri učenju japonščine napotil tudi študent medicine Jurij Cepuder, ki ga je fasciniral z več oskarji ovenčan ameriški film iz leta 1957 Sayonara o ljubezni med ameriškim pilotom in japonsko igralko v času korejske vojne, ko so ameriške vojaške oblasti vojakom prepovedovale poroke s pripadniki drugih ras. Ker se je Jurij Cepuder zanimal za Japonsko, treniral je tudi judo, se je odločil, da bi veščinam iz dežele vzhajajočega sonca dodal še japonski jezik. Samoumevno je za pomoč zaprosil Marijo Tsuneko Skušek. Ker je japonščino, ko je dobil poziv za služenje vojaškega roka v Beogradu, očitno obvladal že dovolj, mu je Tsuneko »odprla vrata v družino japonskega trgovskega predstavnika. Tam pa se je zagledal v majhen lep smaragd, kot bi prevedli japonsko

59 Kuhar, V spomin Marije Skuškove, 5.

60 Golija, Slovenec na Japonskem, 148.

61 Prav tam.

ime Ruriko«. ⁶² Nakamura Ruriko, hči omenjenega japonskega predstavnika in diplomantka farmacije na univerzi v Tokiu, se je od takrat le še sporadično vračala v domovino, saj sta se s slovenskim diplomantom medicine zelo dobro razumela, izučena sta bila v sorodnih strokah in izučena vsaj v osnovah jezika druge države, da sta se lahko o medsebojni naklonjenosti tudi pogovarjala. Nekega dne je, kot je v šaljivem intervjuju z Ruriko Cepuder zapisal Tone Fornezzi, Jurij Cepuder »na poročnem uradu v slavnostnem ceremonialu ob Ruriko v kimonu podpisal kapitulacijo«. ⁶³ Domovanje sta si ustvarila v Novem mestu, kjer je Jurij napredoval do primarija, Ruriko pa do vodje bolnišnične lekarne. Še desetletja kasneje je Cepuder ob omembi prvih stikov z japonsko kulturo seveda omenil Marijo Skušek.

Neizpolnjeni želji

Tsuneko Marija Skušek je bila agilna še na drugih področjih in v njeni zbirki lahko najdemo tudi zahvale vodstev za sodelovanje pri Rdečem križu ali judo klubu. Čeprav je bila polna energije in agilna na različnih področjih vse do smrti, se ji (vsaj) dve želji nista uresničili. Ničkolikokrat je bila prevajalka in kulturna posrednica med slovenskimi in japonskimi strokovnjaki, a je bilo to vedno v Sloveniji. Njena želja, izrečena ob zadnjem intervjuju: »Rada bi spet videla Tokio. Po tolikih letih ...«, je ostala neizpolnjena. ⁶⁴

Druga neizpolnjena želja je bila, da bi videla Skuškovno zbirko na razstavi v za to predvidenem muzejskem prostoru, kar je bil že načrt njenega moža Ivana. Zbirka je že bila obravnavana v več prispevkih, ki so se posvečali njeni usodi, ko je bila še v družinski Skuškovi lasti, ⁶⁵ opisani so bili posamezni predmeti v njej ⁶⁶ ali pa je bila analizirana v sklopu vzhodnoazijske kulturne dediščine na Slovenskem. ⁶⁷ Iz tega razloga se ne bomo zadrževali pri njenem orisu, temveč bomo le na kratko omenili vlogo Marije Skušek pri prehodu zbirke v državno last. Po smrti soproga Ivana Skuška leta 1947 je začela resneje premišljevati o usodi bogate zbirke, ki so jo še vedno hranili v prenatrpanem stanovanju in nekaterih drugih prostorih. Ob koncu leta 1950 je Angelos Baš zapisal, da med predsedstvom vlade Slovenije in Marijo Skušek potekajo dogovori, da bi zbirka prešla v muzejsko last in da bi bila nameščena v posebni zgradbi, v kateri bi lahko predmeti prišli najbolj do izraza, ⁶⁸ v tem času pa so nastali tudi delni popisi gradiva. ⁶⁹ Reševanje se je zamikalo iz leta v leto, saj pristojni državni organi niso našli denarja za odkup zbirke ali ureditev posebnega objekta za preselitev zbirke.

62 Bartelj, Dr. Jurij Cepuder, 24.

63 Fornezzi, Intervju z Ruriko Cepuder, 4.

64 Govc, Marija Skušek – okasan, 7.

65 Motoh, Lived-in Museum.

66 Visočnik Gerželj, Dancing with the fan.

67 Vampelj Suhadolnik, Zbirateljska kultura in vzhodnoazijske zbirke v Sloveniji. Motoh, Azija med tigri in maliki.

68 Baš, Kitajska umetna obrt v Ljubljani, 668.

69 Motoh, Lived-in Museum, 133, 134.

Šele aprila 1957 je bila sklenjena pogodba, po kateri sta bila Mariji Skušek za zbirko, ki jo je odstopila Narodnemu muzeju in za katero je prevzela vlogo kustosinje, priznana mesečna renta in dodatek za hranjenje ter vzdrževanje zbirke, ki je zaradi pomanjkanja primernih muzejskih prostorov ostala v njenem stanovanju.⁷⁰ Vrednost rente, ki ni sledila naraščajoči inflaciji, je kmalu razvoedenela, kar pa ni jemalo dobre volje Mariji Skušek za vse tesnejše sodelovanje z muzejskimi sodelavci. Časopisi so objavili več poročil o dragoceni muzejski zbirki, za katero bi morali vsekakor primerno poskrbeti, in porodila se je ideja, da bi dobili poseben muzej daljnovzhodnih kultur.⁷¹ A je šla rešitev v drugo smer, saj je Etnografski muzej pridobil grad Goričane in v njem začel urejati Muzej neevropskih kultur. V začetku leta 1963 je Narodni muzej Skušekovo zbirko predal Etnografskemu muzeju, z obema pa je Tsuneko sodelovala pri evidentiranju gradiva. Boris Kuhar, ravnatelj Etnografskega muzeja od leta 1962, je zabeležil, da so z Marijo Skušek sodelovali skorajda do njene smrti januarja 1963 in da jim je z veseljem razlagala o tej in oni etnografski posebnosti, jim posredovala »navade in mnoge kulturne vrednote svoje stare domovine« in jim pripravila »do vseh potankosti določen čajni obred«.⁷²

Čeprav je bila zadnja leta življenja Tsuneko Skušek intenzivno vključena v muzejsko dejavnost, je bila prva javna razstava iz Skušekove zbirke odprta (še) dva meseca po njeni smrti oziroma leto dni po tem, ko je Narodni muzej v Ljubljani obiskal konservator orientalskega oddelka Britanskega muzeja v Londonu (British Museum) in jim pomagal pri datiranju in razvrščanju predmetov. S predmeti iz Skušekove zbirke, ki so jo že predali Etnografskemu muzeju, je Narodni muzej pripravil razstavo kitajske umetnosti. »Z njo se skuša kolektiv oddolžiti spominu Marije Skušekove, ki je kot honorarni kustos muzeja z ljubeznijo upravljala zbirko do svoje smrti,« so se sodelavci Narodnega muzeja poklonili svoji dobrotnici.⁷³ Ravnatelj Etnografskega muzeja Boris Kuhar pa je omenil, da jih je zapustila »sredi priprav na dogodek, ki ga je že dolgo z veseljem pričakovala: na ureditev stalne razstave njene kitajsko-japonske zbirke v novih prostorih gradu Goričane«.⁷⁴

Pol stoletja pozneje se je Kuhar spomnil, da je imel kot ravnatelj »prvi javni nastop / ... / na ljubljanskih Žalah, na pogrebu gospe Skušek«, največ dela pa je imel na začetku s prevzemanjem Skušekove zbirke. »Na velikem ograjenem vrtu smo načrtovali japonski vrt in postavitev vrtnega paviljona iz Skušekove zbirke,« je smele načrte za Goričane obujal nekdanji ravnatelj.⁷⁵ Toda ta želja je – tako kot želja Tsuneko Marije Skušek, da bi videla Skušekovo zbirko na veliki razstavi – ostala neizpolnjena.

70 SEM, Zbirka Tsuneko Skušek, mapa 2.1., Dopis Marije Skušek – Izvršnemu svetu Ljudske skupščine LRS, 28. 6. 1961.

71 *Ljudska pravica*, 31. 3. 1959, št. 74, 6, Muzej daljnovzhodnih kultur v Ljubljani?.

72 Kuhar, V spomin Marije Skušekove, 5.

73 Mesesnel, O toček kitajske umetnosti.

74 Kuhar, V spomin Marije Skušekove, 5.

75 Kuhar, Mojih 25 let v muzeju, 321.

Viri in literatura

Arhivski viri

- AA – Arhiv avtorja:
 - Tipkopis spominov Francija Skuška. Kopijo spominov mi je posredoval Janez Lombergar, vnuk Francija Skuška, za kar se mu iskreno zahvaljujem.
- SEM – Slovenski etnografski muzej:
 - Zbirka Tsuneko Skušek.

Literatura

- »Tete Tsu« ni več. *Ljubljanski dnevnik* 13, 28. 1. 1963, št. 26, 4.
- Bartelj, Andrej. Dr. Jurij Cepuder. *Dolenjski list* 50, 17. 6. 1999, št. 24, 24.
- Baš, Angelos. Kitajska umetna obrt v Ljubljani. *Tovariš* 6, 28. 12. 1950, št. 42, 668.
- Čeplak Mencin, Ralf. *V deželi nebesnega zmaja: 350 let stikov s Kitajsko*. Ljubljana: Založba /*cf., 2012.
- Dolar, Jaro. *Spomini: v predverju literature*. Maribor: Obzorja, 1995.
- Fornezzi, T.[one]. Intervju z Ruriko Cepuder. Japonščina ni delala težav ... ker smo se pogovarjali po kranjsko. *Tedenska tribuna* 12, 6. 10. 1964, št. 40, 4.
- Gabrič, Aleš. *Od popolne neznanke do pristrčne prijateljice : slovensko spoznavanje Japonske, njenih prebivalcev in običajev*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2023.
- *Gledališki list Narodnega gledališča v Ljubljani Opera*, 1935/36, št. 2.
- *Gledališki list Opere SNG Ljubljana*, 1952/53, št. 9.
- Golija, Bojan. Slovenec na Japonskem. *Tovariš* 14, 16. 2. 1958, št. 6, 148, 149 in 165.
- Govc, Janez. Marija Skušek – okasan. *Tedenska tribuna* 11, 5. 2. 1963, št. 5, 7.
- Govekar, Fran [Fr. G.]. Puccini Madame Butterfly. *Slovenski narod* 60, 23. 4. 1927, št. 91, 2.
- Hribar, Angelika. *Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije; Celje: Društvo Mohorjeva družba, 2008.
- Hrvatin, Klara. The First »Mrs. Japanese« of Slovenia between the Two World Wars: Marija Skušek and Her Series of Lectures on Japanese Women. *Asian Studies* 9, št. 3 (2021): 169–97.
- Kuhar, B.[oris]. V spomin Marije Skušekove. *Delo* 5, 2. 2. 1963, št. 31, 5.
- Kuhar, Boris. Mojih 25 let v muzeju. *Etnolog: glasnik Slovenskega etnografskega muzeja* 23=74 (2013): 317–21.
- Mesesnel, Janez [J.M.]. Otoček kitajske umetnosti. *Delo* 5, 3. 4. 1963, št. 91, 5.
- Motoh, Helena. Azija med tigri in maliki: Misijonske razstave v Sloveniji v prvi polovici 20. stoletja. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 60, št. 1 (2020): 34–40.
- Motoh, Helena. Lived-in museum: the early 20th century Skušek collection. *Asian Studies* 9 (25), št. 3 (2021): 119–40.
- Niko Štritof pripoveduje, kako je pripravil »Madame Butterfly«. *Jutro* 16, 22. 10. 1935, št. 245, 3.
- *Seznam predavanj, iger in kulturnih filmov Zveze kulturnih društev v Ljubljani*. Ljubljana: samoizdaja, 1937.
- Tavčar, Mara [Mara J. Tavčarjeva]. Gospa Marija Skušekova. *Jutro* 21, 13. 10. 1940, št. 240, 11.

- Vampelj Suhadolnik, Nataša. Zbirateljska kultura in vzhodnoazijske zbirke v Sloveniji. V: Andrej Bekeš, Jana S. Rošker in Zlatko Šabič (ur.). *Procesi in odnosi v Vzhodni Aziji: zbornik EARL*, 93–137. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze, 2019.
- Visočnik Gerželj, Nataša. Dancing with the fan: the role and value of a Japanese fan and kimonos in the transmission of Japanese culture by Marija Tsuneko Skušek. *Asian studies* 9 (25), št. 3 (2021): 199–221.

Ustni viri

- Lombergar, Janez, pranečak Marije Tsuneko Skušek, 7. 9. 2023. Izjavo hrani avtor.

UDC/UDK 94(497.4)"18/19"

ISSN 0353-0329

DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.64.1>

Jaka Banfi

Igor Zemljič

Marko Kambič

Dušan Kos

Matevž Košir

Aleksander Panjek

Bojan Cvelfar

Dragica Čeč

Meta Remec

Alenka Hren Medved

Miran Aplinc

Urška Bratož

Ivan Smiljanič

Marija Mojca Peternel

Nataša Henig Mišičič

Filip Čuček

Darja Mihelič

Rok Stergar

Marko Štepec

Dragan Matić

Andrej Rahten

Irena Selišnik

Jurij Perovšek

Borut Batagelj

Ana Cergol Paradiž

Jernej Kosi

Mojca Šorn,

Jure Gašparič,

Andrej Pančur

Stane Granda

Dunja Dobaja

Tonček Kregar

Aleksander Žižek,

Marija Počivavšek

Damijan Guštin

Zdenko Čepič

Nevenka Troha

Aleksander Lorenčič

Aleš Gabrič

**INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO**